ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

LXXVII. ÉVFOLYAM

1966.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században (2. rész) — конные запрянеки в Дебрецене в 18—19. ВВ — Gespanne in Debrecen im 18. und 19. Jahrhundert (Zweiter Teil) ..... 74— 92

Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században (3. rész) — —Вуды конных упряжек в дебрецене в 18—19. беках — Pferdegespanne in Debrecen in den 18—19. Jh.-en ..... 229—253

Bodó Sándor: Jármok a Hajdúságban — Ярма и территории Хайдушаг — Joche im Hajdúság ..... 538—565

Erdész Sándor: A penyigei históriás ballada — Пенигейская былинная баллада — Die historische Ballade von Penyige ..... 254—265

Ferenczi Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány — История, Устное предание, сказания — Geschichte, mündliche Überlieferung, Sagenüberlieferung ..... 49— 73

Ikvai Nándor: Föld alatti gabonatárolás Magyarországon — Подземное зернохранение в Венгрии — Unterirdische Getreidelagerung in Ungarn ..... 343—377

Janó Ákos: A társasmunkák és a kendermunkák társas jellege Szatmárban — Коллективные работы и коллективного характера работы, связанные с обработкой конопли, в облати Сатмар — Die Kollektivarbeiten und das Kollektive Gepräge der Hanfarbeiten in Szatmár ..... 517—527

Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátraaljján — Обрезка виноградной лозы у подножья торы матра резюме — Schneiden der Rebe in der unterenMátragegend .... 495—516

Kiss Lajos: Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben — Песни отпевания в славонии как историки истории музыки — Musikgeschichtliche Relicte in den ungarischen Totenwachenliedern in Slavonien ..... 153—211

Martin György: Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai — Особенности эфиопских танцев и их основные типы — Charakterzüge und Haupttypen der äthiopischen Tänze ..... 423—450

Morvay Judit: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása — Разграничение понятий немзетшег и хад — Bestimmung der Begriffe »Had« (Kriegsvolk) und »Nemzetség« (Sippe) ..... 481—494

Nagy Gyula: A népi olajütő technológia Baranya megyében — Народная технология производства растительного масла в области Бараня — Bauerliche Ölkeltertechnologie in Kom. Baranya ..... 266—293

Németh Gyula: Az életvessző egy vidini török mesében — Оживляющая волшебная малойка в одной нз сказок видиских турок — Die »Lebensrute« in einem Türkischen Volksmärchen aus Vidin ..... 337—342

Ortutay Gyula: A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai — Проблемы и эадачи сравнительной фольклористки финоугорских народов — Problems and possibilities in a corporative folklore of the Finno-Ugrie peoples ..... 1— 11

Römer Béla: A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig — пекарский колокол с доусторических времен до наших дней — Der Backdeckel von der Urzeit an bis zur Gegenwart ..... 390—422

Röhrich Lutz: Az ördög alakja a népköltészetben — Фигура чёрта в народной поэзии — Die Figur des Teufels in der Volksdichtung ..... 212—228
Ruitz Izabella: A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950) (2. rész) — Общественная жизнь крестьянской молодожи в области Р. Бодва (1880—1950) (Вторая часть) — Das Gesellschaftsleben der Bauerjugend in der Bódvagegend (1880—1950) (Zweiter Teil) ..... 93—117
Saraksinova, N. O.: A születéshez fűződő hiedelmek és szokások a burját Geszer hősénekben — Верования и обычаи, связанные с рождением ребенка, отваженные в бурятском эпосе гесер — Aberglauben und Gebräuche im Zusammenhang mit der Geburt in den Burjatischen Heldengesang Gesser .... 528—537
Takács Lajos: Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken — Подсеки и инструменты подсечки в Эршег и в области верхней Рабы — Rodungsfelder und Rodungsgeräte (Schnetelmesser) im Őrség und in der oberen Rába-Gegend ..... 12— 48
Vakarelszki Hriszto: Áruszállítás málhás állatokkal a bolgároknál — Перевозка грузов на вьючных животиых у болгар — Warentransport mit Lasttieren bei den Bulgaren ..... 378—389

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

Balázs Lajos: A nád alkalmazása a nádudvari házépítésben ..... 570—571
Balogh István: Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből — 294
Faragó József: Magyar népballadagyűjtés Romániában — ..... 566—568
Fehér Zoltán: Bátyai táltos történetek — ..... 125—128
Kenéz Győző: Tűzlopás — XVII. századi boszorkányperben ..... 451—452
Mitruly Miklós: Petőfi „alkú"-jának három erdélyi változata — ..... 568—569
Molnár Balázs: A gyékényhám Komádiban — ..... 118—125
Molnár József: Adatok vasművességünk ismertetéséhez — 297
Paládi-Kovács Attila: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön — ..... 295—296
Sz.: Új könyvek és kiadványok 1966 első felében — 452

Viták vélemények — Diskussionen — Дискуссии

Balassa Iván: A tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum — ..... 578—582
Barabás Jenő: A belső fejlődés fogalmáról — ..... 572—576
Bodrogi Tibor: Az antropológia távlatai — ..... 298—303
Péter László: A néprajzi bibliográfia módszeréhez — ..... 129—136
Szabó T. Attila: Védelemre szorul-e Kriza János? — ..... 576—578
Voigt Vilmos: A variáns, invariáns és affinitás fogalmainak definíciója — ..... 136—138
Voigt Vilmos: Volkskundliche Bibliographie . . . Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1961 und 1962. Bearbeitet von Robert Wildhaber. Bonn 1965. Rudolf Habelt Verlag, XX, 723 S. ..... 453—456

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten — Этнографические известия

D.: Folklorisztikai hírek az Egyesült Államokból — 588
Dankó Imre: H. Fekete Péter (1880—1966) — ..... 585—586
Gunda Béla: Néprajzi kutatások a turkui egyetemen..... 583
Rajeczky Benjámin: Járdányi Pál (1920—1966) — 584
Sándor István: Szendrey Ákos (1902. dec. 7.—1965. nov. 20.) — ..... 304—306
Sz.: Zsirmunszkij professzor 75 éves —..... 589
Sz.: Lévi-Strauss professzor kitüntetése — 589
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok (1966. II. negyedév) — ..... 589—590

Újváry Zoltán: Farsangi játékok filmezése Panyolán — ..... 139—141
V. V.: A második finnugor kongresszus után — ..... 457—461
Voigt Vilmos: 10 éves a szovjet folklorisztika vezető folyóirata — ..... 586—588
Voight Vilmos: Koninklijke Belgische Comissie voor Volkskunde — Vlaamse afdeling. Jaarboek XV (1962). Brussel 1965. 588

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензии

A Borsod—Abaúj—Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842—1963. (Könyvtári Füzetek 1.) Összeállította: Fülöp Attila. Miskolc 1964. 230 l., 1 térkép (Kőhegyi Mihály) 313
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—1965 Szerk. Bálint Alajos, Szeged 1966. Szegedi Nyomda, 312 l. III. (Kőhegyi Mihály) ..... 627—629
A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. 1959. Budapest 1961. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 171 l., 33 t. (Kőhegyi Mihály) ..... 476—478
A Rákospalotai Múzeum Évkönyvei. I. 1964. 136 p., II. 1966. 160 p. (Dankó Imre)... 625
Andrásfalvy Bertalan: A Sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században (Dunántúli Dolgozatok 3.) Pécs, 1965. Révay nyomda Budapest, 52 l. + 5 térkép. III. (Kőhegyi Mihály) 598
Antal—Faragó—Szabó: Kriza János. (Három tanulmány.) Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1965. 298. (Kovács Ágnes) ..... 143—146
Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 189 lap. 14 térkép 177—179.: Kartographische Methode in der Volkskunde. (Földes László) ..... 591—593
Beck Zoltán: Néphagyományok Orosházáról és környékéről. Békéscsaba 1965. 208 l. (Kósa László) ..... 310—311
Boas, Franz: Primitive Art. New York 1955. Dover Publications, Inc. (vi), 372, (6) p., xiv pl. (Voigt Vilmos) ..... 607—608
Cs. Pócs Éva: Zagyvarékás néphite. Bp. 1964. Néprajzi Múzeum—Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi kutató csoport. 292 p. (Néprajzi Közlemények IX. 1964. 3—4 sz.) (Sándor István) ..... 479—480
Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája (Könyvek és folyóiratcikkek). Pécs, 1964. Pécsi Szikra Nyomda, 283 l. (Kőhegyi Mihály) 146
Čikovani, Mixčil: Sota Rustaveli da kartuli poliklori. Gamomcemloba „Mecnieecba" Tbilisi 1966. 185 go. (Csikovani, Miheil: Sota Rusztaveli és a grúz folklór. „Mecniereba" Kiadó. Tbiliszi 1966. 185. l.) (Istvánovits Márton) ..... 600—601
Cîntări şi strigături romîneşti, de cari cîntă fetele şi ficiorii jucînd, scrise de Nicolae Pauleti în Roşia, în anul 1838. Ediţie critica cu un studiu introductiv de Ion Muşlea. Editura Academiei Republicii Populare Romine. Academia R.P.R., Filiala Cluj, Institutul de Linguistica, Secţia de Istorie Literara si Folclor. Bucureşti 1962. (Kovács Ágnes) ..... 618—619
Dankó Imre: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Szerkeszti: Dankó Imre. 44—46. sz. Gyula, 1963. 151 lap, 6 térkép és 4 fényképmelléklettel. (Banó István) ..... 596—597
Dick Herbert W.: Bat Cave — School of American Research kiadása. Monograph No. 27. Santa Fe, New Mexico, 1965. XIV 114 l., 61 kép. (Gunda Béla) ..... 629—630
Domokos Sámuel: A román irodalom magyar bibliográfiája. 1831—1960 (1961—1965) Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1966. 911. l. (Kósa László) 599
Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. Gondolat Kiadó. Stúdium könyvek 58. (A Magyar Történelmi Társulat gondozásában.) (Schram Ferenc) ..... 623—624
Europa et Hungaria. Congressus ethnographicus in Hungaria 16—20. X. 1963. Budapest. Red. Gy. Ortutay et T. Bodrogi. Akadémiai Kiadó 1965. 537. (Barabás Jenő) ..... 142—143
Firth, Raymond: Elements of Social Organization. Boston 1963. Beacon Press, xi, (3), 260. 11 plates. (Voigt Vilmos) ..... 619—620

Gunda Béla: Ethnographica Carpathica. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 418 lap, 213 kép (Péter László) ..... 462—465

Horváthová Emilia: Cigáni na Slovensku. Bratislava, 1964. Vydavatelstve Slovenskej Akadémie Vied. 397. l. (Újváry Zoltán) ..... 151—152

Kerényi György: Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Bp. 1966. 484 l. Akadémiai Kiadó (Péter László) ..... 466—468

Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia, I. kötet (Szerk.: Janó Ákos. Kiskunhalasi Városi Tanács kiadása, Kiskunhalas 1965. 397 l. képekkel) (Szilágyi Miklós) 308—310

Lajos Árpád: Borsodi Fonó. Miskolc, 1965. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai III. 653 l. 19 ábra, 1 térk. (Schram Ferenc) 595

Les comptines de langue française. Recueillies et commentées par I. Baucomont, F. Guibat, T. Lucile, R. Pinon et P. Soupault. Paris, 1961. Editions Seghers. (Vargyas Lajos) ..... 148—149

Levis H. Morgan: Ancient Society (ed. by Leslie A. White) The John Harvard Library Harvard University Press. Cambridge Mass. 1964. Bp. 471. (Bodrogi Tibor).. 147—148

Lomax, Alan: The Folk Songs of North America. Cassel & Company Ltd. London 1960. 623 p. 317 dallam, 100 zongorakíséret (Lévai Györgyné, Gábor Judit).. 470—472

Lud L.: Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (A Lengyel Néprajzi Társaság folyóirata) Szerkeszti Gejek Józef. 2 kötet 800 pp. — Wroclaw 1966. (Balassa Iván) ..... 615—618

Васил Маринов: Принос к'ъм изучаването на произхода, бита и културата на каракачаните в България — Marinov Vaszil: A bulgáriai karakacsánok eredetéhez, életéhez és kultúrájához. Bolgár Tudományos Akadémia, Szófia, 1964. 138 lap. (Földes László) ..... 603—604

Molnár Gábor: Egymillió hős országa. Arhangaj őserdeitől a Gobi sivatagig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1966. 390 oldal 107 fényképpel, ezekből 14 színes (Erdélyi István) 630

Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában. Bp. 1966. Gondolat Kiadó. 171 l. 21 ábra. (Schram Ferenc) ..... 622—623

Nagy Béla: Adatok Solt község történetéhez. Solt, 1965. 226 l. illusztrált, 2 térkép (Kósa László) 311

Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja Győrffy György. Budapest 1965. Gondolat Kiadó (Diószegi Vilmos) ..... 594—595

Narodne pripovijetke. Pet stoljeća hrvatske kngiževnosti. Nnjiga 26. Priredila: Maja Bošković-Stulli. Zagreb 1963. 430 p. (Népmesék. A horvát irodalom öt évszázada. 26. kötet. Sajtó alá rendezte: Maja Bošković-Stulli) (Kiss Mária) ..... 609—611

Németh J.: Türken von Vidin. Sprache, folklore, religion. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 420 p. (Bibliotheca Orientalia Hungarica, X.) (Vakarelszki Hriszto) 621—622

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (1963—1964) A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata (Kósa László) ..... 311—312

Orosháza néprajza. Szerkesztette: Nagy Gyula. Kiadja az Orosházi Városi Tanács VB. 784 lap + 71 tábla. — Orosháza 1965. (Balassa Iván) ..... 472—476

Ørnulv Vorren and Ernst Manker: Lapp Life and Cusoms. A survey. Translated from the Norwegian (Same Kulturen, Oslo 1961.) by Kathleen Mc Farlane. London, Oxford University Press 1962. xi + 183 pp. 24. plates, 1 map. (Sárkány Mihály) 150

Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Debrecen 1965. (Műveltség és Hagyomány VII.) 214 p., francia nyelvű kivonattal. (Balogh István) ..... 307—308

Rad Vojvodjanszkich Muzeja II. Novi Sad 1962. 264 l., III. + 4 térkép (Kőhegyi Mihály) ..... 478—479

Robert Wildhaber: Hirtenkulturen in Europa. Basel (1966), 40 lap + 30 tábla kép. (Földes László) 603

Schmidt, Leopold: Le théâtre populaire européen. Munkatársak: G. d'Aronco, G. Megas, H. Moser, G.—H. Rivière, A. Tecer, 4. Trümpy. Paris 1965. Maisonneuve et Larose. 508 p., 20 t. (Dömötör Tekla) ..... 614—615

Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. Bp., 1964.

60 p., A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 108. sz. (Tárkány Szűcs Ernő) 626

Sigfrid Svensson: Introduktion till folkslivsforskningen. Bokförlaget Natur och kultur. Malmö 1966. 203 oldal. (Szabó Mátyás) ..... 601—602

Siratók. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos és Rajeczky Benjamin. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 1138 l. A Magyar Népzene Tára V. (Schram Ferenc) ..... 468—469

Skandinavische Balladen des Mittelalters Ausgewählt, übertragen und erläutert von Ina-Maria Greverus. Hamburg 1963. 143. (Kriza Ildikó) ..... 605—606

Szentmihályi János—Vértesy Miklós: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. Budapest 1963. Gondolat Kiadó, 730 l. (Kőhegyi Mihály) ..... 312—313

Temenos: Új vallástudományi folyóirat Turkuban. (Voigt Vilmos) ..... 604—605

W. Stöhr—P. Zoetmulder: Die Religionen Indonesiens. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart 196 S. 354. (Bodrogi Tibor) ..... 611—613

Társasági ügyek — Gesellschaftsangelegenheiten — Известия Венгерского Этнографического Общества

Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaság 1961. október hó 18-án, szerdán du. $^1/_2$6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó üléstermében (Budapest, V., Roosevelt tér 9. I. emelet) tartott LXXIII. évi rendes közgyűléséről ..... 314—319

Az 1962. évi közgyűlés. I. Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaság 1962. július hó 4-én, szerdán du. $^1/_2$6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia képes termében (Budapest, V., Roosevelt tér 9. I.) tartott LXXIV. évi rendes közgyűléséről 320—327

Az 1963. évi közgyűlés. I. Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaság 1963. június hó 26-án, szerdán du. $^1/_2$6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia II. emeleti százas termében (Budapest, V., Roosevelt tér 9.) tartott LXXV. évi rendes közgyűléséről ..... 328—331

Az 1964. évi közgyűlés. I. Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaság 1964. június hó 24-én, szerdán du. $^1/_2$6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia százas termében (Budapest, V., Roosevelt tér 9. II. emelet) tartott LXXVI. évi rendes közgyűléséről ..... 332—336

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., József Nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOM

Ortutay Gyula: A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai ... 1—11
Takács Lajos: Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rába vidéken ... 12—48
Ferenczi Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány ... 49—73
Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században (2. rész) ... 74—92
Ruitz Izabella: A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950) Második rész ... 93—117

Kisebb közlemények

Molnár Balázs: A gyékényhám Komádiban ... 118—125
Fehér Zoltán: Bátyai táltos történetek ... 125—128

Viták, vélemények

Péter László: A néprajzi bibliográfia módszeréhez ... 129—136
Voigt Vilmos: A varians, invarians és affinitás fogalmának definíciója 136—138

Néprajzi hírek

Ujváry Zoltán: Farsangi játékok filmezése Panyolán ... 139—141

Könyvszemle ... 142—152

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. * BUDAPEST, 1966 * 1. SZÁM

A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai*

Mind a magyar kutatók, mind a magam nevében is hálásan köszönöm, hogy Kongresszusunkon az egyik vitára alkalmas témáról magyar kutató fejtheti ki nézeteit. Kötelességem, hogy éppen e téma kapcsán néhány bevezető s személyes jellegű megjegyzést tegyek. Magam a folklórnak olyan kérdéseivel foglalkoztam, amelyek az úgynevezett finn iskola központi kérdéseitől távolabb estek. Engem elsősorban a társadalom és költői alkotás, a közösség és az alkotó személyiség összefüggései érdekeltek mind az irodalom, mind a folklór területén. Ezért eleve elnézésüket kérem, hogy az összehasonlító történeti vizsgálódásnak egy mindannyiunkat oly közelről érintő speciális ágáról, a finnugor összehasonlító folklór kutatás problémáiról szólok. Olyan problémakörről tehát, amely nem az én kutatási területem. Sőt, azt is meg kell vallanom, hogy több tanulmányomban vitába is szálltam a finn iskola egynéhány összehasonlító elvével, ha ennek az iskolának történeti érdemeit s jelentős eredményeit mindig is elösmertem. Ne csodálják hát, ha előadásomban inkább néhány kérdés feltevésére s távolról sem a megoldásokra vállalkozom.

Azt is készséggel vallom meg, hogy a finnugor néprajz lehetőségének, jogosultságának a kérdését alig néhány évvel ezelőtt fölvetette már egy igen termékeny tanulmányában VILKUNA Kustaa,[1] aki a felvetett gondolatokat azóta tovább építette, s értékes vitára adott alkalmat.[2] VILKUNA K. dolgozatai felmentenek az alól, hogy az anyagi kultúra, a tárgyi néprajz szempontjait is felvessem — és a probléma tudománytörténeti értékelését adjam — előadásom a finnugor folklór lehetőségét s jelenlegi feladatait közelíti meg. Talán indokolt is, hogy VILKUNA után a folklór szempontjából foglalkozzunk ezzel a kérdéssel. Már MANNINEN[3] is, majd VILKUNA is világosan figyelmeztetnek arra a veszélyre, amely a finnugor nyelvtudományi módszereinek mechanikus követéséből hárulna a néprajzra s tegyük hozzá, a folklórra is. Még a nyelvi kifejezéstől elválaszthatatlan folklór műfajok is sokkal bonyolultabb kulturális alkotások, mint maga a nyelvi kifejezés, szókészlet és tartalmaikat jóval inkább meghatározzák a történeti-társadalmi és gazdasági változások, ráhatások, mint a nyelvi tényeket, a nyelvek történetét. MANNINEN és VILKUNA jogos kételyei után, azok teljes figyelembe-

* A tanulmány, mint vitaindító plenáris előadás, elhangzott „A II. finnugor nemzetközi Kongresszuson" Helsinkiben, 1965. augusztus 24-én.

[1] VILKUNA, K.: *L'ethnographie finno-ougrienne cherche sa voie.* Laos I (1951) 48—57.

[2] VILKUNA, K.: *Die finnisch-ugrische Ethnologie heute.* In: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus. Bp. 1963. 309—318. — VILKUNA, K.: *A finnugor etnológia mai helyzete.* Műveltség és Hagyomány VI (1964) 7—17.

[3] MANNINEN, I.: *Suomen Suku.* III. Helsinki, 1934.

vételével is, bízhatunk abban, hogy a finnugor összehasonlító néprajzi és folklór vizsgálatoknak van feladata, vannak kutatási céljai. VILKUNA legutóbbi tanulmánya is erre vall, mi is erre teszünk kísérletet.

Közel száz esztendős az a vita, amely BASTIAN és RATZEL nézeteit szembeállította az egyetemes néprajzban, az etnológia legfőbb területein. S ha a finnugor népek összehasonlító folklórjának lehetőségeiről beszélünk, nekünk is szembe kellene nézni egy sor olyan elméleti kérdéssel, aminek a kifejtésére hosszú időre lenne szükség. Hiszen a néprajzi, folklór jelenségek összehasonlításánál gondosan el kell választanunk egymástól a véletlen egyezéseket a párhuzamos fejlődés jelenségeitől, szigorúan meg kell különböztetnünk a genetikus fejlődésből adódó rokonvonásokat azoktól, amelyek csak az azonos történeti-társadalmi fejlődés hatására mutatnak tipologikus egyezést, de genetikus rokonságuk, kontinuitásuk nem bizonyítható. Mi határozottan meg vagyunk győződve arról s ezt több tanulmányban igyekeztünk igazolni is.[4], hogy a monogenetikus fejlődés elméletével szemben indokolt a kulturális jelenségek vizsgálatánál a poligenetikus keletkezés elméletére gondolnunk, s mindig szem előtt kell tartanunk az ősközösségi társadalmi formációktól kezdve a történeti-társadalmi fejlődés azonos menetében egymástól függetlenül is kialakult úgynevezett tipológiai rokonvonásokat. Ellenzésünk például a nagymúltú finn iskolával szemben is mindenekelőtt abból fakadt, hogy az egyes típusok, motívumok összehasonlító vizsgálataiban nélkülöztük éppen azt a történelmi-társadalmi szempontot, amely az azonos, vagy azonosnak látszó motívumok mögött felfejti azokat a különbségeket, amelyek a különböző történeti korszakok eltéréseiből adódnak. Hogy csak egy példára utaljak: egyik kutatónk fölmutatta a homerosi epika Bellerophontés motívuma rokonaként a magyar — és európai — mesekincs egyik típusát.[5] Mi éppen arra mutathattunk rá, hogy a motívum a rokonság mellett milyen lényeges különbségeket is mutat a prehomerikus és homerosi motívummegfogalmazás és a feudalizmus korai szakaszán kialakulhatott európai és magyar népmese motívumrendszeréhez viszonyítva.[6] A rokonság és a különbség az ilyen esetekben mindig egyszerre, dialektikusan jelentkezik. S csak utalok most arra, hogy az összehasonlításban éppen ezért a történeti-társadalmi nagy korszakok egyezéseiből, rokonságaiból kell kiindulnunk, anélkül, hogy lemondanának a további genetikus vizsgálatokról.

De a csábító általános elméleti tézisektől térjünk vissza a mi konkrét feladatunkhoz. A finnugor folklór a legszigorúbb s a legszkeptikusabb összehasonlító kikötések mellett is kínál jó alkalmakat akár a genetikus összehasonlítás megkísérlésére is. Ez nyilván összefügg azzal a ténnyel, hogy a folklór egyik legnagyobb tartománya, a népköltészet, elválhatatlan a nyelvi kifejezéstől, abból nőtt ki minden gazdagsága. Így az újabb kutatások — az előzményekről most ne szóljunk — egyre határozottabban mutatják a finnugor összehasonlító metrikai vizsgálatok lehetőségét, mint azt legújabban módszertanilag is tanulságos dolgozataikban GÁLDI László és KÉPES Géza[7] bizonyítják. Természetesen már itt is

[4] ORTUTAY, Gyula: *A nemzeti és nemzetközi kérdése a néprajzban.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője. 1957/1958. 15—31.

[5] TRENCSÉNYI—WALDAPFEL Imre: *Bellerophontes.* Acta Antiqua I (1953)

[6] ORTUTAY Gyula: *Hozzászólás Trencsényi-Waldapfel Imre előadásához.* Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II (1952) 545—552.

[7] GÁLDI László: *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése.* I—II. Irodalomtörténet XLVIII (1960) 149—175, 302—323. — KÉPES Géza: *A magyar ősköltészet nyomairól.* I—II. Irodalomtörténeti Közlemények LXVIII (1964) 1—22, 171—193.

hangsúlyozni kell, hogy ez esetben egyrészt azon elemi ritmikai és formaképző elvekről van szó, amelyeknek mint genetikus, mind tipologikus rokonsága kimutatható; másrészt viszont a legkezdetibb metrikai rendszerek, megoldások tipologikus rokonságát figyelhetjük meg. Az a meggyőződésünk, hogy ez a tisztán formai, szerkezeti jelenségekre szorítkozó terület eredményeket hozhat. Hasonlóan szerkezeti, formai vonások genetikus összevetésére ad módot a finnugor dallamvilág történeti rétegeinek elemzése. KROHN Ilmari[8] és BARTÓK Béla első osztályosai[9] óta, különösen KODÁLY kezdeményezte történeti zenei formatan[10] eredményei a sok vitás és még tisztázandó kérdés[11] ellenére kínálják a történeti összehasonlító munkát mind a genetikus, mind a történeti-társadalmi tipológia módszerével. S éppen azért, mert a pentatónia szerkezeti formái oly kiterjedést mutatnak (már DANCKERT a keletkezését Polinéziáig nyomozta!)[12] s a mi pentaton szerkezeteink mellett, azoktól eltérő európai, afrikai formákat is ismerünk, ez az összehasonlító vizsgálat is alkalmas lehet a történeti konvergenciák és divergenciák, emellett a genetikus fejlődésmenetek bemutatására. S azok a kísérletek (VARGYAS idevágó kutatásaira gondolunk[13]), amelyek a magyar népzene ugor rétegének feltárására vonatkoztak már a puszta formatörténeti elemzéseken túl nagy műfaji összefüggésekre (siratók, epikus énekek) is utaltak. A további kutatás szüksége nyilvánvaló, hiszen a legelemibb zenei képleteink (gyermekjátékok, szokásdalok stb.) arra vallanak, hogy azok csak az egyetemes, történeti-társadalmi tipológia világánál vizsgálhatók.

A folklór területének formai világához, a tartalmat csak expresszív formákon keresztül kifejező világához tartozik a népi tánc. Itt még a tudományosnak nevezhető kutatásoknak a kezdetén állunk, hiszen csak nemrégiben bontakozott ki a táncok leírásának nemzetközileg elfogadott néhány rendszere[14] s egyelőre még a nemzeti táncok rendszerének, típusainak, motivikájának, tehát az osztályozás első munkájának elvégzésénél tartunk.[15] Első pillantásra is látni, hogy a néptáncok nemzeti rendszere világosan tükrözi a finnugor népek különválásának, történeti-különfejlődésének ráhatásait s azt hisszük egyelőre a legsürgetőbb feladat a nemzeti táncrendszerek teljes feltárása, táncírással való rögzítése (lehetőleg hangosfilmek alkalmazásával) és típusaik, motívumaik elemzése. Csak ezután vállalkozhatunk az elemi mozgásformák, gesztusok, egész motívumok összehasonlító elemzésére, a genetikus rokonság s a történeti eltérések kimutatására.

Nemcsak SIRELIUS,[16] hanem egy sor, határozottan romantikus ihletésű magyar kutató kereste a finnugor díszítőművészeti formák genetikus rokonsá-

[8] KROHN, I.: *Laulusävelmiä* (Suomen kansan sävelmiä. II. jakso). I—IV. Helsinki, 1904—1933.

[9] BARTÓK, Béla: *Das ungarische Volkslied.* Berlin—Leipzig. 1925. — KODÁLY, Zoltán, *Die ungarische Volksmusik.* Budapest, 1956. — JÁRDÁNYI, Pál: *Ungarische Volksliedtypen.* I—II. Budapest, 1964.

[10] KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés* II. Budapest 1964. 7—221.

[11] *Folk Music Research in Hungary.* Budapest, 1964.

[12] DANCKERT, W.: *Grundriss der Volksliedkunde.* Berlin, 1939. 17.

[13] VARGYAS Lajos: *Ungarische Schicht in der ungarischen Volksmusik.* Acta Ethnographica. I (1950)

[14] SZENTPÁL, Olga: *Versuch einer Formanalyse der ungarischen Volkstänze.* Acta Ethnographica VII (1958) 257—336. — MARTIN György: — PESOVÁR, Ernő: *A Structural Analysis of the Hungarian Folk Dance.* X (1961) 1—40.

[15] MARTIN György: *Motívumkutatás, motívumrendezés. A Sárköz—Dunamenti táncok motívumkincse.* I—II. Budapest, 1964.

[16] *Ostjakkien ja vogulien tuohi— ja nahkaristeita.* Helsinki 1904. SIRELIUS, U.T.: *Suomen kansanpukujen historia.* Helsinki, 1915.

gát. Bár itt is csak formai elemekről, szerkezetekről van szó, nem szabad megfeledkeznünk arról, amire már BOAS,[17] SPIESS[18] és mások is figyelmeztettek: a népi díszítőművészet különböző területein a motívumok hasonlóságát, azonosságát elsősorban a rendelkezésre álló anyag (fa, csont, fonal) minősége és a díszítésre alkalmazható technika fejlettségi foka határozza meg;[19] ezen kívül az egyes népművészeti „stílusok" éppúgy a művészet egész gyakorlatához viszonyítva rövid életű, szorosabban lokális történeti képződmények, mint a hivatásos művészetek esetében. Ezen a területen tehát inkább az egyetemes néprajz és díszítőművészet már tisztázott összefüggéseinek a finnugor anyaggal való szembesítése lenne a közvetlen kutatási feladat. A továbbiakban viszont éppen azt lenne érdemes vizsgálnia egy összehasonlításnak, hogy az eltérő történeti-társadalmi környezet milyen stílusirányzatokat fejlesztett ki, milyen motívumoknak kedvez inkább, s mit hanyagol el következetesen az egyes finnugor népeknél. Hadd hangsúlyozzuk itt is, hogy az összehasonlító kutatást nemcsak az egyezések, a rokonság különböző okból megvalósuló formái érdeklik, hanem a következetesen megmutatkozó eltérések, s az egyik vagy másik finnugor népnél következetesen mutatkozó hiányok is.

Itt hadd említek meg egy további példát, amely már átvezet a pusztán formai elemek világából az ideológiai, a tartalmakat is kifejező szférába, de még erősen kötődik a nyelvi kifejezéshez: a szólásokra, közmondásokra gondolok, mint a folklór műfajainak legegyszerűbb csoportjára. Ezen a területen újabban éppen a finnugor kutatás jelentkezett értékes eredményekkel (KUUSI M., NORMAN E., SCHELLBACH I.)[20] s a *Proverbium* megindítását is jelentős lépésnek tartjuk. Sajnálatosan a magyar gyűjtő elméleti munka ezen a területen már évtizedek óta keveset tett, inkább nyelvészeink történeti kutatására hivatkozhatunk (BEKE, CSEFKÓ, O. NAGY Gábor). Mégis egy sajátos tényre hívnám fel a figyelmet: több késeinek látszó szólásműfaj, amelyek Európában való elterjedési területe különben is világosan elhatárolható (így például az úgynevezett *wellerizmusok*) az eddigi magyar gyűjtések tanúsága szerint hiányoznak, *következetesen* hiányoznak a magyar anyagból. Csak erre az egy tényre kívántam rámutatni, hiszen a szólások műfajait, történeti csoportjait (archaikus anyag, mint az ugor szólásanyag értékesebb része, a latinitásból, a biblikus, a középkori egyházi műfajoktól, etc. eredt rétegek, műfajok) már csak igen gondos elemzéssel, nagy nemzeti gyűjtemények alapján vethetjük össze.

Ha az elsőrendűen formai szerkezetektől, elemektől a folklór bonyolultabb egységei, tartalmakat, művészi, eszmei kifejezést hordozó műfajai felé fordulunk, a kutatás körültekintő voltára vonatkozó követelmények még nagyobbak s természetes az is, hogy a finnugor genetikus egyezések bemutatása nehezebb, bizonytalanabb. Az a meggyőződésünk, hogy összehasonlító módszereinkkel szemben elsősorban ezen a ponton kell az eddiginél magosabb igényekkel fellépnünk. Nem lehet elég pusztán egy-egy motívum, típus vagy szüzsé szokásos, kizáró módszerű összehasonlítása, vagy egy-egy elem, típus genetikus elemzése. Arra kell

[17] BOAS, F.: *Primitive Art.* New York, 1927.

[18] von SPIESS, K.: *Bauernkunst.* Berlin, 1943.

[19] E téren a további kutatás számára igen alkalmas előtanulmányok egész sora született meg, mint például: VAHTER, Tyyni: *Obinugrilaisten kansojen koristekuosit.* Helsinki, 1953. — IVANOV, S. V.: *Materialy po izobrazitel'nomu iskusstvu narodov Sibiri XIX — načala XX* v. Moskva—Leningrad, 1954.

[20] KUUSI, M.: *Vanhan kansan sananlaskuviisaus.* Helsinki, 1953. — KUUSI, M.: *Parömiologische Betrachtungen.* Helsinki, 1957. — NORMANN, E.: *Valimik eesti vanasõnu.* Tallin, 1955. — SCHELLBACH, I.: *Das wogulische Rätsel.* Wiesbaden, 1959.

törekednünk, hogy a történeti és társadalmi tipológiai elemzés módszerét egy-egy műfaj minél teljesebb áttekintésén keresztül igyekezzünk megvalósítani. Másrészt arra kell törekednünk, hogy a vizsgált népköltészeti műfaj alkotásaiból, a szövegek tartalmi, formai sajátosságaiból, a kimutatható alkotói, tradáló módszerekből induljunk ki s ezekből magukból bontsuk ki a történeti rétegeket, a társadalmi-gazdasági viszonylatok ráhatásait.[21] Tehát ne társadalomtörténeti kategóriákat erőszakoljunk rá költészeti alkotásokra, hanem ellenkezőleg, az alkotások mondanivalójából, esztétikai vonásaiból következtessünk összehasonlító módon történeti korszakukra s így igyekezzünk meghatározni korukat, így hasonlítsuk össze az egyes nemzetek folklór műfajait a finnugor népek körében. Ez az eljárás megmutatkozik már, hogy konkrét példát mondjak oly különböző szerzők műveiben, mint például KUUSI Mattinak és munkatársainak összefoglalásában a finn folklór egész történetéről[22] s műfajairól, a szovjet kutatóknak az epikai műfajok körében végzett kutatásaiban s néhány magyar kísérletben is.[23] Hogy a finn kutatásnál maradjunk, jelentősnek tartjuk azt a periodizációt, amivel KUUSI az úgynevezett előfinn folklór epikus alkotásaitól kezdve a kalevalai epika történeti korszakait meghatározza, mind a történeti-társadalmi tipológia, mind az esztétikai elemzés lehető teljességével s elemzései során kitér a rokonnépeknél felfedhető valamennyi párhuzamos helyre — sőt feltárja a legtávolibb, nem finnugor összefüggéseket is. Érdemes figyelnünk, ha már az epikumoknál tartunk, mindarra, amire a legújabb szovjet kutatás rámutatott. Gondolok itt elsősorban MELETYINSZKIJnek a hősepikáról adott hatalmas műfaji fejlődésrajzára[24] s ezen belül is a Kalevala-epika elhelyezésére (az archaikus hősepika korszakába illeszti) és az általa kibontott kalevalai történeti fokozatokra; megemlíthetjük, hogy számunkra igen jelentős az is, amit MELETYINSZKIJ a szamojédek s általában az arktikus kis népek epikájával kapcsolatban mond[25] s ugyanilyen figyelmet érdemel ZSIRMUNSZKIJ rendszerezése a közép-ázsiai turk—mongol epikus műfaji csoportokban.[26] Ezekben a felhozott példákban mindenben az általunk említett kikötések megvalósítását látjuk.

Ha tehát a folklór három nagy területét: a mindennapi élet folklórját (a szokások legtágasabban értelmezett területe), a művészeti műfajait (népköltészet, díszítőművészet, tánc—tehát a valóság tükrözésének esztétikai módszerei) és az ideológiai állásfoglalásokat (hiedelmek, vallási képzetek és rendszerek, értékítéletek)—, ha ezt a három nagy területet a finnugorság szempontjából vizsgáljuk, akkor az eddigi előzmények után szinte minden területen az epikum-kutatáshoz hasonló teljességre kell törekednünk. Ha például a hiedelmek és vallási képzetek

[21] ORTUTAY Gyula: *Die Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung.* Moscau, 1964. VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques.

[22] KUUSI, M.: *Suomen kirjallisuus.* I. *Kirjoittamaton kirjallisuus.* Helsinki, 1963. — MOORA, H. — VIIRES, A. hrsg.: *Abriss der estnischen Volkskunde.* Tallin, 1964.

[23] Az ilyen munkák összegezései: KATONA Imre: *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung.* Helsinki, 1964. — KLANICZAY Tibor: *Ősköltészet.* In: SŐTÉR István szerk.: *A magyar irodalom története.* I. Budapest, 1964. 13—32.

[24] MELETINSKIJ, E. M.: *O genezise i putjah differenciacii epičeskih žanrov.* Russkij fol'klor V (1960) 81—101. — MELETINSKIJ, E. M.: *Narodnyj epos.* In: Teorija literatury. Moskva, 1964, 50—96.

[25] MELETINSKIJ, E. M.: *Karelo-finskie epičeskie runy.* In: Proishoždenie gerečeskogo eposa. Moskva, 1963. 95—156. — MELETINSKY, E. M.: *Primitive Heritage in Archaic Epics.* Moscow, 1964. (VIIth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences.), amelyek nagy mértékben támaszkodnak JEVSZEJEV karjalai munkásságára (Istoriceskie osnovy karelo-finnskogo eposa. I—II. Moskva—Leningrad, 1955—1960.)

[26] ŽIRMUNSKIJ, V.: *Narodnyj geroičeskij epos.* Moskva—Leningrad, 1962.

terén tovább akarunk haladni azon az úton, amelyet HARVA Unó[27] és kortársai jelöltek meg (s tán joggal említhetjük meg itt a magyar DIÓSZEGI Vilmos kutatásait),[28] akkor ott kell kezdenünk, a nyelvtudomány segítségülhívásával, hogy például a hiedelmek, hiedelemmondák, vallásos szokások és ritusok természetfeletti lényeinek neveit, a ritusok, cselekvésformák és eszközök elnevezéseit („terminusait") teljességgel össze kell gyűjtenünk és történeti jelentéseiket, jelentésváltozásaik teljes korrelációját meg kell keresnünk minden finnugor nép körében s a teljes, nemzetenkénti, népenkénti történeti anyag összehasonlítása, korrelációja segít kérdéseink megoldásában. Természetesen ezeknél a neveknél, terminusoknál el lehetünk készülve arra, hogy többszöri történeti átértelmezéssel, „Motivverschiebung"-gal találkozunk. Ez azonban csak inkább segít egymásra épülő történeti rétegek szétbontásában. S csak ezzel a szemlélettel, bizonyos „Motivverschiebung-ok" eleve feltételezésével s az anyag lehető történeti tipologikus tárgyalásával oldható meg szerintünk például a finnugor őskultusz, a temetkezés (s ezek esztétikai megfelelője: a siratás), a totemizmus, a sámánhit, a lélekképzet történeti formáinak, a vadászszertartásoknak a problematikája. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem feledkezhetünk el az e téren elért s máris jelentős eredményekről. Tisztában vagyunk azzal, hogy az összehasonlításnak ez a módszere még az elnevezéseknél is sok problémát vet föl, nemhogy egy-egy bonyolultabb ritusnál, vagy a vallásos képzetek nagyobb egységeinél, amelyek vizsgálata a kutatás következő lépcsőfoka lehet majd.

Itt kell kiemelnem a vallásos képzetek és az epikus alkotások határterületén a hiedelemmondák jelentőségét, amelyet éppen a modern kutatás karol fel újabban s itt is elismerhetjük a finn kutatás, különösen HONKO LAURI kitűnő eredményeit.[29] Hazánkban KÁLMÁNY Lajos volt az, aki először jegyezte le teljesen a hiedelemmondákat, magam is őt követtem, amikor az ilyen hiedelemtörténetek és az úgynevezett *memorat*-ok teljes, pontos lejegyzésére törekedtem. Ugyanis a régibb, pontatlan lejegyzésekkel szemben, amelyek csak egy-egy hiedelemnek, vagy egy-egy ritusnak kiemelésére törekedtek, kiderült a teljes szövegekből, hogy a szövegek egyrészt hű őrzői a hiedelmekben való gondolkodás egy újabb történeti korszakának s ugyanakkor magukon viselik egy költői műfaj meghatározható jellemvonásait, állandó szerkezeti, formai elemeit is. Szerintem még az is a jelentőségük, hogy a szerves kapcsolatot jelentik egy-egy nép hiedelemképzeteinek és más epikus műfajainak, legelőrben a népmesék természetfeletti alakjairól alkotott képzetei között. Tehát alkalmasak a népmesék történeti rétegeinek meghatározásában is, legalábbis egy korszak vonatkozásában. Minthogy a hiedelemmondák nemzetenkénti rendszerezése (és ahol még gyűjthető: gyűjtése) az eddiginél szervezettebben folyik, kívánatos, hogy az összehasonlító kutatást a finnugor népek anyagán is elvégezzük. Úgy tudjuk, hogy a finn, észt s a kisebb balti finn népek hiedelemmondáinak rendszerezése folyamatban van[30]

[27] HOLMBERG, U.: *Finno—Ugric, Siberian.* In: The Mythology of All Races. IV. Boston, 1927. — HARVA, U.: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.* Porvoo—Helsinki, 1938. — HARVA, U.: *Suomalaisten muinaisusko.* Porvoo—Helsinki, 1948.

[28] Diószegi Vilmos: *Shamanism.* (Bloomington, 1966. sajtó alatt.)

[29] HONKO, L.: *Geisterglaube in Ingermanland.* I. Helsinki, 1962. — HONKO, L.: *Die Mythologie der Finnen.* I: Wörterbuch der Mythologie. II. Teil. Stuttgart, 1963—5. — HONKO, L.: *Memorates and the Study of Folk Beliefs.* JFI I (1964) 5—19.

[30] SIMONSUURI, L.: *Über die Klassifizierung der finnischen Sagentradition.* Acta Ethnographica XIII (1964) 19—26. — A Szovjetunióban élő népek kutatási és archiválási elveinek a legújabb rögzítése: (PROPP, V. Ja.): *Metodičeskaja zapiska po arhivnomu hraneniju i sistematizacii fol'klornyh materialov.* Vilnius, 1964.

(a magyaré is !),[31] kívánatos lenne, ha a permi, a volgai és az obiugor anyag hasonló feltárása és rendszerezése is megvalósulna. Természetesen szó sincs arról, mintha a hiedelemmondák anyaga *csakis* finnugor összehasonlításokat tenne lehetővé — *ez egyik területre sem áll.* De többször hangsúlyoztuk, hogy a történeti divergenciák is fontosak minden teljességre törő összehasonlítás számára.

Ha a példákat szaporítani akarnók, a történeti-társadalmi tipologikus összehasonlításra alkalmasnak kínálkozik a népmeséink történeti rétegeinek összehasonlító vizsgálata is. Mi nem vonjuk kétségbe, kritikai fenntartásaink ellenére sem, hogy egy-egy mesetípus, motívum összehasonlítása értékes, általánosítható eredményeket is hozott, ha tudjuk, hogy magára a vizsgált típusra, motívumra sem adhatott rendszerint elfogadható megoldást. HONTI János, mártírhalált halt barátunk, ezért is követelte a többi közt a „lazább" mesetudományt.[32] Úgy gondoljuk, ma már érdemes arra törekednünk, hogy az egyes nemzeti mesekincsek történeti rétegeit szétválasszuk, illetőleg az archaikus motívumok sokszor többszörös átértelmezéseit, a mesei epikában való többszörös felhasználásukat felderítsük, s az így megvizsgált nemzeti mesekincseket hasonlítsuk össze a finnugor népek körében — *természetesen egy pillanatra sem hagyva figyelmen kívül a népmese eurázíai összefüggésrendjét.* A történeti rétegek, műfaji kategóriák ilyen összehasonlítása lehetővé tenné, hogy felmérjük a finnugor népek mesekincsének történeti elválását, az esetleg elfogadhatóan közös archaikus elemek, motívumok egyeztetését. Világosság derülne így azoknak az archaikus, vagy archaikusnak vélt mesei elemeknek helyzetére is, amelyeket most még szívesen tüzetesebb kutatás nélkül kapcsolunk a samánisztikus vallásos képzetek, ritusok rendszeréhez. Másrészt az ilyen összehasonlításból az is kiderülhetne, hogy a poligenetikus fejlődés azonos történeti-társadalmi előfeltételek nyomán teremt-e rokon formákat, tartalmakat, elválaszthatók-e ezek a genetikus eredetű formáktól és tartalmaktól. Mindez ma még nyílt kérdés. S itt is vizsgálandó az egyes mesei műfajok, csoportok nemzetenkénti aránya, megléte vagy hiánya az egyes finnugor népeknél. A magyarban már többé-kevésbé világosan látjuk, hogy milyen műfaji egységek, milyen jellemző típus-csoportok a jelentősek, s melyek hiányosak, illetőleg szinte teljesen, következetesen hiányoznak.[33]

De sorolhatnók még a feladatokat, a példákat. Hiszen a szokáskutatás területén mennyi a feladat, ha csak a naptári szokások elemi egységeinek, elnevezéseinek összehasonlító vizsgálatára gondolunk s itt elsősorban VILKUNA K. értékes eredményeire,[34] hogy ne is szóljunk az ünnepi és színjátékszerű szokások bonyolultan összetett csoportjairól, ahol az összehasonlításra és a történeti periodizációt illetően a magyar anyagon (de az egész európai anyagra ügyelve !) DÖMÖTÖR Teklának vannak értékes eredményei.[35] Említhetném a lírai népdalok műfajait, ahol KATONA Imre épp a magyar anyag rendszerezésére s egy összehasonlító módszer kidolgozására törekszik — a nemzetközi együttműködés reményében.[36]

De nem folytatom a példákat s a lehetőségek és feladatok felsorolását. *A finnugor összehasonlító s történeti néprajzi kutatások nem törekszenek bezárkózni*

[31] Ez a munka a Budapesti Egyetem Folklór Tanszékén DÖMÖTÖR Tekla irányításával készül.

[32] HONTI János: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1962.

[33] ORTUTAY Gyula: *Ungarische Volksmärchen.* Berlin, 1957. 67—72.

[34] VILKUNA, K.: *Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland.* Helsinki, 1963.

[35] DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Budapest, 1964.

[36] E munka keretében a lírai dalok szövegeinek tartalmi, típusbeli, formai összehasonlítására kerülne sor, néhány műfaj (bölcsődal, siratóének, munkadalok) tematikus feldolgozásával, bibliográfiai és recenziós tájékoztatás segítségével. A munka célja a lírai dalok történeti rétegeinek nemzetközi összehasonlítása.

egyfajta kizárólagosságba — ellenkezőleg *mindig az európai, az eurázsiai összefüggésekre kell tekintenünk.* Az európai néprajz s akár az eurázsiai kutatások is csak úgy képzelhetők el, ha a nagy összefüggések mellett helyesen kiválasztott csomópontokat jelölünk ki e térségben. Az európai néprajz nagy feladatának néhány részletét egy „magyar csomóponton" keresztül legutóbb így kívántuk kijelölni.[37] A kis etnikai egységek gondos, történeti-társadalmi mélységű vizsgálata mellett ilyen etnikai csomópontok európai kijelölése az összehasonlításnak ilyen módszerű elmélyítése kívánatos lenne — egyszerre az analízis és szintézis új lehetőségeit kínálja. Ilyen csomópont lehetne a finnugorság néprajzi, folklór-kutatása, éppen azért mert a történeti tipológia és genetikai elemzésekre a konvergenciának és divergenciának fontos jelenségsorait adja — évezredek távolából elindítva az összehasonlításokat.[38] Budapesti kongresszusunkon hangoztattuk, hogy feladataink megvalósításához komplex módszerre, a régészet, nyelvtudomány, néprajz és antropológia fokozottabb összefogására van szükség.[39] Ez az igény változatlanul fennáll, de figyelmeztetnünk kell egyéb kötelezettségeinkre is. Budapesten elfogadtunk egy sor javaslatot. Ezek a javaslatok nem veszítették el aktualitásukat és sajnos, nem is sok valósult meg eddig belőlük. Azt hiszem, ennek egyik oka, hogy nincs a finnugorság kutatásának olyan központi intézete, amely vezetésében támaszkodnék a finnugor tudományágak nemzetközileg elismert vezető kutatóra s így ez az intézet alkalmas lehetne közös akciók, komplex kutatóutak megvalósítására s mindazokra a feladatokra, amelyeket 1960-ban egyhangúlag elfogadtunk. Gondolom, ilyen központi kutatóintézet megvalósítható. Engedjék meg, hogy bejelentsem, mi magyar kutatók vállalkoznánk egy ilyen központi kutatóintézet megvalósítására. Szívesen vennők, ha az intézet vezetésében résztvennének azok a kollégáink is, akiknek országainkban annyit köszönhet a finnugor kutatás s szívesen látnánk majd ebben az intézetben a külföldi fiatalabb, tapasztaltabb ösztöndíjas kutatókat is. Az intézet megvalósítására természetesen a Kongresszus teljes egyetértése esetén vállalkozunk.

Bízom abban, hogy a nagy elődök: SAJNOVICS, LÖNNROT, REGULY Antal, CASTRÉN, JANKÓ János, SIRELIUS, MUNKÁCSI, SETÄLÄ — és még annyi nevet sorolhatnék föl — e nagy elődök után összefogott erővel a mi kutatásaink is hozzájuk méltó eredményeket hozhatnak. Ha világosan kijelöljük céljainkat, ha együttes erővel dolgozunk, a következő kongresszusunkon már ezekről az eredményekről számolhatunk be.

ORTUTAY GYULA

Дь. Ортутаи:

ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ФИННО-УГОРСКИХ НАРОДОВ

Настоящая лекция была прочитана 24 августа 1965 г. в г. Хельсинки на II Международном Конгрессе финно-угроведов, как основной доклад по фольклористике и она будет опубликована на немецком языке в документах конгресса, вместе с относящимися к ней прениями.

[37] ORTUTAY Gyula: *Between East and West.* Europa et Hungarica. Congressus Ethnographicus in Hungaria. 16—20. X. 1963. Budapest, 1965.

[38] E téren igen értékes előtanulmányokat találunk a régészet (KIVIKOSKI, INDREKO, MOORA), nyelvtudomány (ARISTE, ITKONEN, RAVILA, POSTI, VIRTARANTA) területéről, közvetlen folklorisztikai művekként pedig HAAVIO egész rendkívül gazdag életművét és néhány észt kutató (LOORITS, VIIDALEPP, TAMPERE, PAULSON) munkáit használhatjuk fel.

[39] Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus. Budapest, 1963. 21—22.

В введении автор напоминает, что он сам, в своих исследованиях, до сих пор придерживался в первую очередь не финского («географико-исторического») направления в сравнительной фольклористике, тем не менее признает, что существует ряд таких вопросов в фольклористике, которые нельзя разрешить без сравнительных исследований. Возможности угро-финской этнографии (т. е. методических сравнительных исследований по традиционной культуре угро-финских народов) в последнее время были обсуждены несколько раз (в первую очередь финским академиком Вилькуна) и часто высказывались скептические мнения, подвергающие сомнению теоретическое или практическое значение таких исследований. Однако, в сравнительных исследованиях можно применять не только один метод, и возможно, что основой недоверчивого отношения к сравнительной финно-угристике служил тот факт, что до сих пор в исследованиях не всегда и не в должной мере было освещено, какие разные методы и задачи возможны в рамках сравнительной финно-угорской этнографии. До сих пор односторонно исследовались лишь совпадения, происходящие из общего источника (параллелизмы, имеющие генетическое объяснения), но оставались вне поля внимания более поздние аналогии, сложившиеся вследствие общественной эволюции аналогичного типа (типологические параллелизмы). Однако, при исследовании явлений культуры, все чаще и чаще приходится опознавать, что предметом сравнительной угро-финской этнографии должно быть не только исследование аналогий, вытекающих из беспрерывности традиции, а многостороннее исследование фактов, возникающих в соответствии с общественными-историческими периодами. Можно сказать, что в таком толковании предметом сравнительной финно-угорской этнологии будет вся народная культура каждого угро-финского народа, совокупность исторических и общественных явлений, к которым можно подходить методами этнографии. Вновь ожившая финно-угорская этнология имеет не меньшую задачу, чем исследование всех этнологических проблем каждого угрофинского народа. Разумеется, исследования в таком широком толковании могут иметь прочные результаты только при широком использовании сравнительных методов. В этой области нам известны значительные начинания, однако, осталось много конкретных задач.

В лекции указывались такие области фольклористики, в которых сравнительные исследования такого рода имеют большие возможности, контуры которых уже теперь видны. Стихосложение, вообще метрика, музыкальные формы, древнейшие элементы народных танцев, ранние периоды орнаментального искусства представляют собой типичные области такой науки и несколько из них уже и до сих пор привлекали особое внимание исследователей. В отдельных жанрах народной поэзии, в частности в разнообразных формах поговорок и в структурных единицах повествовательных жанров (мотив, тип, сюже) можно установить наличие разных исторических слоев. Чрезвычайно важно создать картину о развитии всего фольклора. Профессор Кууси и его сотрудники разработали этапы исторического развития финской народной поэзии в целом и, особенно в области эпической поэзии, их исследования в значительной мере содействуют успеху проводимых в настоящее время международных исследований в области эволюции эпических жанров и их диференцияции. Народные верования, обычаи, т. н. «Фольклорная религия», сказания, связанные с верованиями могут анализироваться таким же образом: в таких рамках сравнительных исследований, где используются не только финно-угорские аналогии, но о них тоже не забывается. Что касается например народной сказки, сравнимый материал должен ставиться в евразийские рамки. В этом отношении, исследование сказочного фонда угро-финских народов по указанным принципам оказало весьма ценную услугу универсальной фольклористике. Вообще, сравнительная евразийская этнология сообразима только так, что материалы правильно выбранных «узловых мест» глубоко изучаются. В ходе сравнительных исследований типа «Восток—Запад», уже были предприняты инициативы для оценки положения венгерского фольклора. Эта работа должна была бы продолжаться на более широком, финно-угорском плане.

Конгресс финно-угроведов, имевший место в Будапеште, в 1960 г. принял ряд конкретных резолюций. Некоторые из них до сих пор не осуществились, среди них, к сожалению, предложение о совместном научно-исследовательском институте и о совместных экспедициях на местах. В этой связи ясно, что нельзя откладывать создание научно-исследовательского института финно-угроведения, в котором исследователи всех стран работали бы на основе международного плана исследований. Венгерские исследователи приняли бы на себя создание такого института. Мы были бы рады, если бы в дирекции института принимали участие исследователи разных родственных финно-угорских народов и представители тех стран, в которых исследования по финно-угристике достигли значительных результатов. Следуя примеру наших великих предшественников, мы должны прилагать все усилия к тому, чтобы на следующем конгрессе, мы могли бы уже доложить о результатах этого предприятия.

Gy. Ortutay:

PROBLEMS AND POSSIBILITIES IN A COMPARATIVE FOLKLORE OF THE FINNO-UGRIC PEOPLES

(Summary)

The lecture was delivered as the central issue on folklore at the 2nd International Finno-Ugric Congress held in Helsinki on the 24th of August, 1965, and is going to be published in German (together with the other contributions) as part of the Proceedings of the Congress.

By way of introduction the author pointed out that the principal pursuit in his research work conducted so far had not been along the Finnish ("geographical-historical") school of comparative folklore, yet folkloristic problems do exist which cannot be solved without comparative research. The possibility of a Finno-Ugric ethnology (i.e. research carried out by means of comparative methods regarding the traditional culture of the Finno-Ugric peoples) had been discussed on several occasions preceding the 2nd Congress (by the Finnish academician Vilkuna, in the first place), and both the theoretical and practical value of such investigations had been questioned. Still, comparative research need not necessarily follow one single method, and the distrust towards a comparative Finno-Ugric research might well lie in the circumstance that research conducted that far had not cleared the various methods and objectives that were conceivable within the compass of a comparative Finno-Ugric ethnology. Research pursued that far had been limited to the study of concordances derived from common sources (parallels of genetic origin), and less care had been brought to the study of concordances met with in the course of social developments of identical type (typological parallels) ensuing at a later stage. In the course of studying the cultural phenomena — according to the author — one has to recognize more and more that it is not merely the examination of concordances arising from continuity but the manifold and comparative study of the facts emerging in each of the social-historical periods is, what the subject of a comparative Finno-Ugric ethnology has to be made. It can be stated that the subject of a comparative Finno-Ugric ethnology construed in this sense of the word would cover the entire lore of each of the Finno-Ugric peoples, i.e. it would constitute the summary of all the phenomena available by a historical and social approach brought to the research of ethnology. The objective of reviving Finno-Ugric ethnology is, consequently, no less than the study of all the ethnological problems of all the existing Finno-Ugric peoples. No doubt, research work interpreted in such a broad sense of the word could bring lasting results only if comparative methods were extensively applied. In this respect significant initiatives had already been reported, nevertheless, much remained to be done — the author concluded.

First and foremost, the lecture assigned folkloristic domains for a comparative Finno-Ugric research, domains within which great possibilites and sharp outlines had already been establised. Versification, metrics in general, musical forms, the primary forms of folk dance, the earliest stages of ornamental art constitute the most characteristic domains of that kind and quite a number of these had been favoured by the distinguished attention of researches up to now. From among the branches of folk poetry it is the various forms of locutions and the diverse units (distinguished according to their structural content: motive, type, subject) of epical prose, where a historical stratification becomes conspicuons. The fundamentals concerning the development of the respective national folklores are of vital importance. Professor Kuusi and his collaborators have revealed and systematically discussed the historical development of Finnish folk poetry and their research in this field especially concerning the epical poetry is a valuable contribution to the international research embarked upon only recently and dealing with the evolution and differentiation of the forms of epical folklore. Traditional beliefs, popular customs, the so-called "folklore religion", the myths and tales can be analyzed in a similar way: i.e. comparatively, referring not merely to Finno-Ugric parallels, however taking those into consideration, as well. In case of folk-tales, e.g. the material to be investigated has to be compared with and fitted into the pattern of Eurasian folklore, however, it is the tales of the Finno-Ugric peoples, the examination of which would render valuable services to folkloristic research-work, in general. In fact, the study of Eurasian comparative ethnology cannot even be conceived othervise than by examining the subject matter of appropriately chosen "central points" of the given region.

In the course of the so-called "East—West-type" comparison initiatives had already been taken on the part of Hungarian researchers for a similar survey of the prevailing conditions of Hungarian folklore and that work should be continued also on a wider, Finno-Ugric level.

Among others, quite a number of practical resolutions had been adopted by the Finno-Ugric Congress organized in Budapest in 1960. Some of these had most regrettably not been

realized up to the date of the 2nd Congress, e.g. the motion for a common Research Institute to be established and joint field-work be conducted remained unaccomplished. It is obvious that an Institute for Finno-Ugric research, where scientists of all countries could work according to an internationally outlined programme, cannot be postponed any longer. Hungarian research-workers would gladly pave the way for the realization of such an Institute. The researchers of the related Finno-Ugric peoples were welcomed and encouraged to take part in this work together with the representatives of the countries where Finno-Ugric research has already attained notable results. Inspired by the examples of the great forerunners, the lecturer called on the participants of the Congress to join forces in the realization of the outlined endeavours. The author concluded by expressing the hope that at the next Congress good results of the undertaking would be reported.

Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken

Az Őrség gazdálkodása lényegében megegyezik a göcseji szegekével,[1] amelyhez földrajzilag is szorosan kapcsolódik. Mivel az utóbbival részletesen foglalkoztunk, most nem kívánjuk ugyanazt az Őrséggel kapcsolatban is elmondani, hanem inkább azokat a jellegzetességeket emeljük ki, amelyek a göcseji szegekben kevésbé voltak szembetűnőek, s így alig vagy egyáltalában nem fordítottunk rájuk figyelmet. A jellegzetességek részben azokból a földrajzi, éghajlati tényezőkből adódtak, amelyek az általános egyezéseken belül is elválasztják a két vidéket és a nyugati, alpi tájhoz az átmenetet megadják, részben abból, hogy az Őrség gazdasági tekintetben differenciáltabb.

Nem szándékunk az sem, hogy e differenciáltságot részletesen bemutassuk vagy okait mélyebben kutassuk, annál is inkább, mivel az utóbbi évtizedek fejlődése e vidéken is nagyarányú nivellálódást hozott létre, melynek eredményeképpen e falvak külső képe és gazdasága is jobban hasonlít az ország átlagos falvaiához. Korábban a helyi gazdálkodási és települési sajátosságok itt is élesebben kirajzolódtak. Erre utalnak pl. NEMES-NÉPI ZAKÁL György egyes megjegyzései,[2] melyekből érdemes lesz egy rövidebb, jellemző részletet, mely a régi településre és gazdálkodásra vonatkozik, közölnünk is: „Mindenféle pedig egész Eörségbe — olvashatjuk — a Sárguló agyagos mező Földeket igen szépen tarkittyák a résszerint el zárt, résszerint össze kötött kisebb nagyobb fenyüsök, Erdők s Szántó Földek; a laposabb helyeken, a völgyben és a patakok szomszédságában pedig a kaszáló rétek. A Házak néhol — említi a településre vonatkozóan — főképpen pedig a hegyesebb Helységekben úgy el vannak egymástól szórva, hogy sokszor ugyanazon Helységbeli Szomszédok egymástól távolabb esnek, mint a Szomszéd Helységtől; a Sikabb Helyeken mindazonáltal sürübben és rendesebben vagynak az épületek. Némely lakosnak csak nem minden földje, rétje és erdeje Háza körül találtatik, főképpen pedig a rendszabás előtt (nyilván az úrbéri regulációra gondol) többnyire igy volt."

Az idézett sorok mindenesetre egy jellegzetes irtástelepülésnek mutatják képét, mégpedig olyan állapotban, amilyenben ma már ritkán találhatjuk meg. A házak ugyanis a legtöbb helyen — s így az Őrségben is nagyrészt — sorokba rendeződtek, legalább is összetömörültek s a határban is mindinkább elkülönült, kikerekedett a szántó az erdőtől.

[1] TAKÁCS Lajos: *Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben.* Ethn. LXXV. (1964) 489—522.

[2] NEMES-NÉPI ZAKÁL György: *Eörségnek Leirása* ... (1818), Akadémiai Kézirattár, Földr. 4 r. 9.

Mindamellett még mai állapotában is számtalan elemét, metódusát találhatjuk fel az Őrség hagyományos gazdálkodásának. Ezekből kívánunk most párat közelebbről szemügyre venni és azokat — anélkül, hogy átfogó képet kívánnánk adni — az irtásos gazdálkodásnak már a göcseji szegekben ismert formáival próbáljuk összhangba hozni. A dolgozat tehát mintegy kiegészítése az előbbinek.

Az irtásföldek kiválasztása

Ha az erdők és az irtási munkák meg is fogyatkoztak, azért még a mai napig is sok emléke maradt fenn az erdő hagyományos élésének, amelyek jó alapul szolgálhatnak a régi gazdálkodás rekonstrukciójához. (1. kép.) A leglényegesebb változást, úgy látszik, itt is az 1860 körüli tagosítások okozták, amelyek

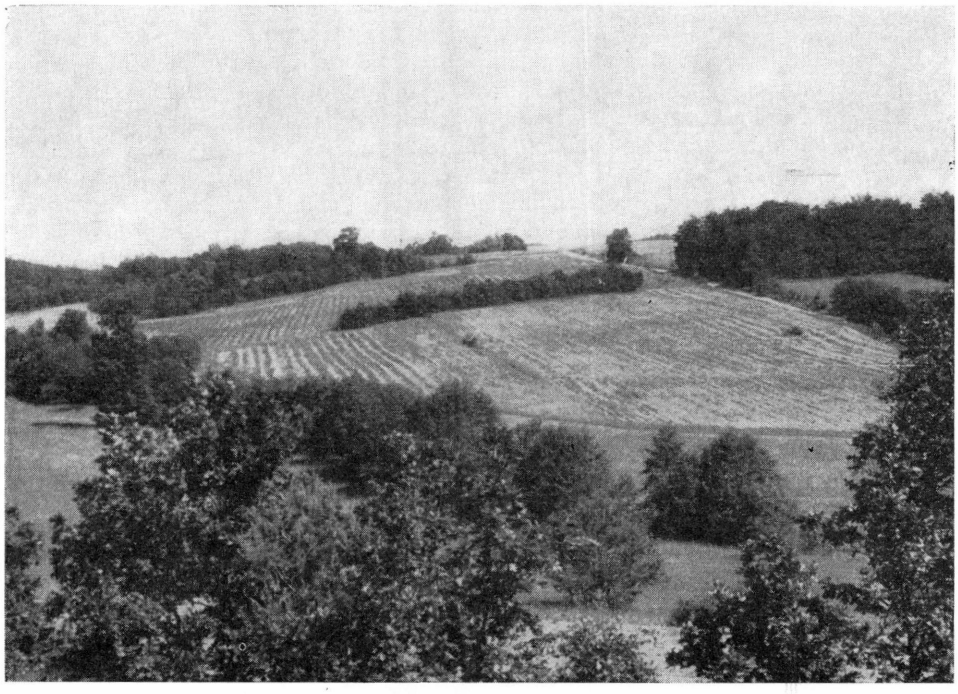

1. Határrészlet: szántók erdők között. (Őriszentpéter, Vas m.)

mindenkinek állandó földterületet juttattak szilárd tulajdonjoggal. Ez a tény kezdetben, amikor a kimért heterogén területekből kialakították a gazdaságukat, kétségtelenül kedvezett az irtásoknak, hiszen a szántókat a rendelkezésre álló bozótos, erdős területekből szabadon bővíthették. De ezek az erdők nagyon is szűknek bizonyultak, és a favágást mihamar a haszonfák és tűzifa megszerzésére kellett korlátozni, nem pedig a szántónyerés céljaira fordítani. Mindamellett itt-ott, nagyobb határú községekben, hosszú ideig még előfordult — ha egyre ritkábban is — az erdő levágása és szántóként való hasznosítása.

Az erdő levágását ill. meghagyását e vidéken nem kis mértékben befolyásolta az is, hogy az milyen talajon nőtt. Az Őrségben ugyanis, különösképpen, ha a Rábavidéket is figyelembe vesszük,[3] igen változatos, sokféle minőségű talajra akadhatunk. A legjobb földeket kétségtelen a Rába völgyében találjuk, ahol az erdőterületek legelőbb váltak szántóföldd é. A homokos, időnként humuszos, jól termő, sík völgyben helyezkedtek el a Rábavölgyi falvak sessiós földjei is, melyek csak a gazdákat, az ún. „heleseket" illették meg, míg az irtásföldek, melyekből mindenki részesedhetett és amelyeket főleg a zsellérek birtokoltak, a völgyet szegélyező domboldalakon kezdődtek.

De a hegyes dombos területeken, a régi Őrség területén sem volt egyfajta a talaj, ha általában „kötött agyagföldről" is beszéltek. Még az úrbéri tabellák „jobbágyfeleleteiben" is vagy négy féle minőségű földet különböztetnek meg szombatfai, veleméri, kercai, szomoróci és a hodosi, tehát az Őrség déli, azaz kevés bé hegyes és sovány részén elterülő falvak jobbágyainak vallomásai. Azt olvashatjuk ugyanis,[4] hogy „minden egész heles gazdának vagyon nyolcz hold szántóföldgye, az mellyet trágyázhat és tizenkét hold középszerű, a melyeket eöt vagy is hat esztendőknek elfolyása alatt szánthatjuk és vethetjük, az Soványabbakat pediglen 10—12 esztendőkigh sem usuálhattyuk. Ezeken kívül mégh is vannak ollyasok, — fűzik hozzá — a mellyeket az Atyáink sem szánthattak, mégh az maradékink sem usuálhattyák, sem fü sem fa nem fogja, hegybül vagy árokbul áll." A földek soványsága egyébként, amelyben esetleg csak fokozatok találhatók, állandó visszatérő motívum a vallomásokban és összeírásokban. A csöröttnekiek szerint is,[5] bár itt egy helyhez általában tizenöt hold tartozik, „de ezeknek némelly része olly sovány, hogy tsak kéntelenségbül néha zab alá szántyuk . . ." Vagy a szalafőiek is szántóikat[6] „. . . intra quinque, sex, et nonnunquan etiam plures annos ob sterilitatem non nisi semel inseminare solent."

Ha a fenti különbségek részben a földek fekvéséből, gondozottságából adódtak is, az bizonyos, hogy az agyagos földek minőségében is tettek a helybeliek némi megkülönböztetést. Az ispánkiak pl. *jó föld*nek a barnás, feketés földet tartották, különösen ha az előtte erdőföld volt. Ez legtöbbnyire egyenes domb-tetőkön volt fellelhető. Ilyen volt pl. a Töllös — legjobb szántóföldjük!

Ezzel szemben a rossz, terméketlen, sovány talaj „az agyagos márgás: ez olyan mint az arany." „Ez a *nyuszaros föld*" — mondták. — „Ha az ember ketté töri a nyuszart, olyan az mint a vaskő. Ez nem terem még trágyázással sem. De a fenyő megél rajta! Ha ilyen földet feltörtek — említették a jellemző gyakorlatot — két három év múlva már ott hagyták és még a törzsököktől sem tisztították ki."

De vannak faluk, ahol további megkülönböztetések is találhatók. A farkasfaiak pl. háromféle talajt különböztetnek meg: 1. A kavicsos-homokos *sárga földet*; 2. a *vörös-agyagos földet;* 3. a *molvaföldet*, mely *feketés szürke* agyag. A legjobbnak a kavicsos sárgaföldet tartották, melyben minden megtermett és a leggyengébbnek a *molvaföldet*, amelynek „legjobban szüksége volt a parlagolásra is."

Természetesen a talajnak ezek a különbségei mindenkor befolyásolták az irtásföld kiválasztását is, ha nem is pusztán ezek. A jobb talajon jobban nőtt a fa és dúsabb volt a tenyészet és így már ebből is következtethettek jövendő

[3] Vö. Dömötör Sándor: *Őrség*, Bp., 1960. 10—17.
[4] Szombathelyi Állami Levéltár (= SzÁL), Novem Puncta 1/27.
[5] SzÁL, Novem Puncta, 1/33.
[6] SzÁL, Urbéri tabellák, Szalafő, Observationes.

szántóik minőségére. E vidéken legnagyobb mértékben a fenyő díszlett és a többszörösen kevert erdő, amit pl. Göcsejben találhatunk, itt nagyon ritka volt. „Legtöbb a fenyőerdő volt, közben nyirfa — emlegették pl. Ispánkon — Gyertyán csak, mint ajjfa szerepelt leginkább, kivételesen fordult elő, ritkán. Régen, ha tölgy volt a paraszterdőben, azt nagyon őrizték! Most a fenyő az értékesebb." „Bükk nem igen volt paraszterdőben — mondták — a völgyben pedig az éger és nyírfa díszlett." Érthető tehát, hogy az irtásterület kiválasztásában itt korántsem játszott akkora szerepet az erdő összetétele és minősége, mint Göcsejben. „Az erdőből mindig azt választottuk szántónak — mondta az ispánki Horváth Elek (75 é.) — ami közel volt a házhoz. Az nem igen számított, hogy milyen fajta fák voltak az erdőben. A nyugodott föld termett." *A nyugodott föld:* „ami nem volt szántva, a parlag is az." Ennek egy jobb változata az *érett, beérett föld :* „a nyugodott föld — mondta tovább az előbbi adatközlőnk — két három éven át termett, különösen, ha már beérett a föld, a gyep és a gaz elkorhadt és jó trágya lett."

Szempont volt még az irtásföld megválasztásánál az is, hogy milyen könnyű volt irtani, azaz milyen nagy fákkal kellett dolgozni." „Mindenki inkább a fiatal erdőt választotta *rítani*, ahol nem voltak nagy gyökerek" — mondották. De ez a könnyebb munka magyarázza azt is, hogy sokszor bokros helyeken is próbálkoztak, ill. más ember *aszalását* is gondjaikba vették.

Amióta azonban a fa kevesebb és értékesebb lett, és nemcsak egyes szebb darabokat, hanem a törzsön kívül az ágakat, sőt a gyökereket is hasznosították, vigyáztak arra, hogy a fák is megerősödjenek, *kiérjenek*, és fájuk így értékesebbé váljon. Ezért fogalmazta meg már az egyik viszáki adatközlőnk az erdő kiválasztásának a szempontjait a következőképpen: „Amellik erdő erősebb volt és kicsint közelebb esett a faluhoz, hogy közelebb lehetett munkálni, azt irtottuk."

Az irtás módja és terminológiája

Ha legutóbb összefüggő területet irtottak, akkor mindjárt ki is ásták a fák gyökereit: egyrészt a nyers ágakat, gyökereket könnyebben lehetett vágni, mint a száraz, de még kellően el nem korhadt fákat, másrészt a szántóhoz is hamarább hozzájuthattak, még azon évben. Mert e vidéken is ősszel, tavasszal, vagy gyengébb télen szoktak az erdőben dolgozni és kedvező esetben a földet még tavaszon be is vetették. Minthogy a legtöbb erdő homogén fenyőerdő volt, a döntögetésnek érdekes — természetesen máshol is ismert — módját szokták időnként választani. A fenyőnek ugyanis egy fő gyökere, az ún. *szív-*, vagy *karógyökér*, ment le egyenesen a földbe, míg oldalról az apróbb *oldalgyökerek* rögzítették. Hogy a nagy karógyökerekhez hozzáférjenek, legelőször ezektől az apróbbaktól kellett megszabadítani. Ez pedig hosszú, fáradságos munka volt ti. leásni, kibontani a gyökérzetet és az erős karógyökérnek *alávágni*. „Ezért úgy szokták a fenyőket kidönteni, — említette az ispánki Horváth Elek (75 é.) — hogy 10—15-öt egy sorban kiástak, úgyhogy csak a karógyökerük maradt bent. A legelsőt kidöntötték: elvágták a karógyökerét, rádöntötték a többire sorban. A fák súlya aztán kitörte, kihúzta a karógyökereket is."

Az efajta irtás többnyire uradalmakban vagy nagyobb gazdáknál folyt, akik több erdővel rendelkeztek. Előfordult ugyan, hogy „tuskóra vágtak", de a legtöbb emlék ezzel kapcsolatban már inkább a fák eladásával járó hirtelen erdőtarolására vonatkozik. „Régen úgy szokták — emlékezett vissza a század eleji időszakra az egyik viszáki adatközlőnk — hogy eladtak egy területet a

fakereskedőnek, és azt levágták. A tuskót nem szokták kiszedni. Azt mondták, nem megyünk a föld alá fáért, amíg a föld felett van. A vágást pár évig legelőnek használták. Míg a marha rajta járt, nem nőtt fa. . . (2. kép) Közben a fenyő gyökere kirohadt. Három év után már könnyebben lehetett szedni, különösen, ha gyönge erdő volt. Erősebb erdő tovább tartott, mert ott érettebb volt a fa."

Világos viszont, hogy az efajta vágás, már korántsem a szántó, hanem a fa miatt történt, és így a korábbi irtástechnikát itt nem, vagy csak részben találhatjuk fel. Az az irtási mód, ami korábban az országban is általános volt, és amiről egyes helyi vagy pl. Zala megyei történeti adatok is szólnak.[7] már csak töredéke-

2. Legelő bakhátakkal. (Farkasfa, Vas m.)

sen, egyes elemeiben található fel a paraszti gyakorlatban, legtöbbször az ún. *szálaló vágásnál*.

A tagosítások óta ugyanis az egyéni tulajdonba került erdőszelvényeknek — a fa fogyásával — egyre nagyobb értéke lett és ennek megfelelően tulajdonosaik is nagy gonddal válogatták ki a selejtesebbek közül az évi tüzelőnek való fákat. „Téliben volt a fakészítési idő — emlegették pl. Ispánkban. — Akinek rendes ereje volt, az kivágta a következő télre. Akinek nem volt az körülgyűrűzte és kiszárogatta és az lett a következő télre a tüzelő." Az előbbire az általános kifejezés *fakészítés*. „Elmegyünk *fakészíteni* vagy *fát készíteni*" — szokták mondani. Az utóbbira pedig: *szárogatni*. Ez pedig azt jelentette, hogy „a fákat úgy fél méter magasan körben bevagdalták, hogy jövőre elszáradjon." „Lábon száradva — emlegették — a fa sokkal jobb tüzelőt ad: gyorsan lobog, lángol és erősebb meleget ad. De ha sokáig áll — fűzték hozzá — sokat veszít az értékéből."

A fák *gyűrűzésére*, amikor is a héját köralakban lefejtették egyes helyeken, mint Őriszentpéteren is, ismerték a *keríteni* szót, amely Göcsejben ma is általános a fenti munkára és Dél-Dunántúl több helyén is ismert. De e szót itt inkább csak a titokban végzett gyűrűzésre alkalmazzák." „A szomszéd fáját szokták megkeríteni" — hallhattuk ugyancsak Őriszentpéteren. De szokták e műveletre azt is mondani pl. Máriaújfalun, hogy *megkopicsulni*, ill. Őriszentpéteren: *megkopogtatni*. „Megkopogtatni, megkeríteni ugyanaz!" — erősítették meg. S hogy ez a kifejezés.

[7] Takács Lajos: i. m. 501—504.

mely inkább az ütögetést, kopogtatást emeli ki, nem véletlenül terjedt el, arra az is utal, hogy a fa kiölésének ezt a módját inkább titokban végezték, legtöbbször a balta fokával, ami hirtelenében nyomot nem is hagyott. „Ha a tölgyfa nagyon elnyomta a vetést — mondták — akkor tavasszal, amikor a fa *mozgás* volt, *megmozgósult*, *megkopogtatták*." „Nekem is — beszélte az egyik ispánki adatközlőnk — az egyik fámat a szomszéd körülverte a fejsze fokával. Nem látszott meg rajta semmi, csak ősszel hamarább hullatta le a leveleit és a másik tavaszon nem hajtott ki. Július körül már elvált a kéreg, és aztán lassan vége lett."

Mindezzel azért kellett újból ilyen részletesen foglalkoznunk, hogy lássuk, hogy a technika megváltozásával a kifejezés is hogyan módosul. Az új mozzanatot időnként szemléletesebb újabb szóval érzékeltetik. Ugyanakkor azonban bizonyos helyzetekben, kifejezésekben a régi szavaknak is megtalálhatjuk a nyomát. Így vagyunk azzal a szóval is, ami a régebbi időben, az irtásgazdálkodás virágzásának idején, általánosnak mutatkozott az irtástechnika bizonyos mozzanatának jelölésére. S ez a szó az *aszalás*, amelyre Göcsejben recens adatot nem találtunk, azonban a történeti adatok sorával tudtuk igazolni korábbi létét. Az Őrségben azonban élő alakban is — némileg módosult értelemben — fellelhető. Ispánkon pl. *aszalódott fá*nak mondják ma a száraz fát, azt ami emberi beavatkozás nélkül száradt el. „Gyerek koromban — említette egyik adatközlőnk, — amikor az uraságnál vágtuk a fát, a férges, száraz fát össze kellett szedni és eltüzelni. Erre mondtuk, hogy *aszalódott fa*. A fenyőfában különösen el szokott terjedni a *fenyőféreg* és a fákat kiszárogatta."

De Őriszentpéteren is hasonló értelemben hallhattunk róla: „Az *aszalódott*, száraz fákat, ősszel amikor elvetettünk, megkerestük és kivágtuk — említették — az *aszalódott fáról* a kéreg mindig levált, mert a féreg megjárta."

De ugyanez az adatközlő más esetben, amikor nem a száradás okaira, hanem csupán a száraz fa felhasználására kívánt utalni, használta e kifejezést a következő alakban is: „Az *aszalt fa* javát megfaragták: jó volt ragnak s néha megmetszették deszkának."

Feltünt tehát az élő nyelvben is a régi irtási technika egyik szakterminusa, amely történeti adatokban és helynevekben oly gyakran nyomon követhető. Helynévben különben e vidéken is megtalálhatjuk.[8]

A fák kiszárítását a következő őszön követte nyomon a fák kivágása és a föld megtisztítása.

Amíg a fákat aszalták és a száraz fák javából csak a szükséges tüzelőt vették ki, a levágás sem történt mélyen. „Régen — emlékeztek vissza pl. Ispánkon a múlt század végi favágási módra — úgy vágták le a fát, hogy meg sem kellett hajolni derékban." Így a tuskók is jobban észrevehetők maradtak még a vetemény és vetés között is, ha körülötte szántottak. Ha akadt a vágásban szerszámfának való, azt mindig külön tették. A többi tűzifának maradt, vagy ami nem kellett, azt elégették. Manapság csak a veszendő haszontalan ágakat, *csekmetet* tüzelték csupán el, de amíg az erdő bőven rendelkezésre állt, a vastagokat is. „Az öregek — hallhattuk ugyancsak Ispánkon — amilyen fa volt, mind megégették." Egyes vastag fáknak az égetését, amelyek nyilván az irtásokból hosszú időre kimaradt, félreeső részeken nevelődtek, a mai napig is emlegették. „Az öregektől hallottam — mondta pl. az ispánki Horváth Elek — hogy itt a vastag tölgyeket hónapszám égették. Összeforgatták nagy halomba a rönköket

[8] Kalász Elek: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a cisztercei gazdálkodás a közép korban*. Bp., 1932. 131.

... Az óriás fák, ha meggyulladtak, egymást izzították." „Olyan fák voltak — említette — hogy amikor kivágták és ledöntötték, az egyik oldalról nem lehetett az embert meglátni, aki a másik oldalon állt."

De elégették a tuskókat is, amit kiszedtek. „Régen nem hoztak haza gyökereket sem — mondotta a viszáki Sebők Ferenc (80 é.). Gyerekkoromban eltüzelték, vagy ha volt a közelben árok, mélyedés, oda beledobáltuk." Ezt annál is inkább megtették, mert a gyökér kevésbé száradt ki, mint a fa törzse, s ugyanakkor vízfogónak is megfelelt.

Ismerték a tuskó kipusztításának más formáját is. „Szoktak a törzsre *rágyújtani* is — hallottuk pl. Ispánkon — de az annál tovább korhadt el" — fűzték hozzá az eredményességet illetőleg. A *rágyújtást*, azaz a fára való tűzrakást inkább csak száraz korhadt fánál alkalmazták, amikor pl. a tüzet fogott és a lassú tűzzel égő fenyőfa — amit egyébként is könnyen eltávolíthattak volna — annyira leégett, hogy felette szántani lehetett. De a „rágyújtást" élő fánál is alkalmazhatták, ha ki akarták ölni, és nem volt kéznél szerszám, vagy a fa héja volt vastag.

A fiatal vékonyabb fák tuskóit rendszerint azonnal kiszedték, minthogy az nem jelentett nagyobb fáradtságot. De ezek gyökere hamar el is korhadt. „Amelyik gyönge fiatal fa — mondták — az a *tökös fa*. Ez még nincs kiérve. Ezek gyökere hamar pusztul. Az öreg fák gyökere tovább tart, különösen a fenyő és a tölgy gyökere."

De fenyőnek is csak a külső része korhadt meg, a belseje sokáig tartott. „A fenyőfa két részből áll — jegyezték meg ezzel kapcsolatban — a külső rész a *foklája*. Ebből lesz a fokla. A foklán belül van a *béle*. Ez más színű, meg lehet látni, hogy elválik. A béle sokkal tartósabb, edénynek is háromszor annyi ideig tart mint a foklája." „A földben a fenyőfa foklája hamarabb korhad — említették —. A fiatal 10—15 éves fenyőé pl. 1—2 év alatt. Az öreg fenyő foklája 10 évig is eltart. A béle sokáig tart, vetekszik a tölggyel."

A *fa bélét*, ha külső *foklája* elkorhadt, már könnyen ki lehetett emelni a földből. „Ezt *ritukapá*val kiveszik, vagy ha az idő esős, belevágják a fejszét és könnyű kiemelni. Vagy egy rúddal kifeszítik."

„1910 körül vágták pl. itt a grófnak az erdeit — említette ezzel kapcsolatban Szalafőn Laczó Dénes (64 é.) —. Úgy fűrészelték le, a tuskó bentmaradt. Ezeket még ma is szedik, és ebből van a *gyújtalék*. Ezt szárítani se szükséges — magyarázta — égetni lehet. Itt *gyántásfának* mondják, de Szentgotthárdra úgy vitték be már, hogy *zsíros fa*. Összekötözték és úgy árulták."

Szántóföldön természetesen előbb kiszedték a tuskót, mégha nagyobbak is voltak. „Négy-öt évre, esetleg 7—8 évre már annyira megkorhadt, hogy könnyen kiszedték és nem akadályozta a szántást."

Az irtásföld szántása és hasznosítása is hasonlóan történt, mint Göcsejben.[9] Ha a földet először nem legelőnek hagyták, hanem télen vagy tavaszon annyira kitisztították, hogy szántani lehetett, az első szántás után rendszerint kölest, vagy zabot vetettek amelyek „megtörték a földet", de utána ősszel már búza került a földbe. Előfordult, hogy a föld kitisztítása után mindjárt búzát vetettek. A viszákiak szerint pl. ilyenkor lett nagyon jó búzatermés: „Télen a ritást kitisztítottuk, — említették — tavasszal megszántottuk, nyáron megkevertük és ősszel megint megszántottuk. Akkor voltak olyan búzák, hogy csak úgy háborogtak!"

[9] Takács Lajos: i. m. 507—510.

3. A bakhát barázdájának kimélyítése kapával. (Farkasfa, Vas m.)

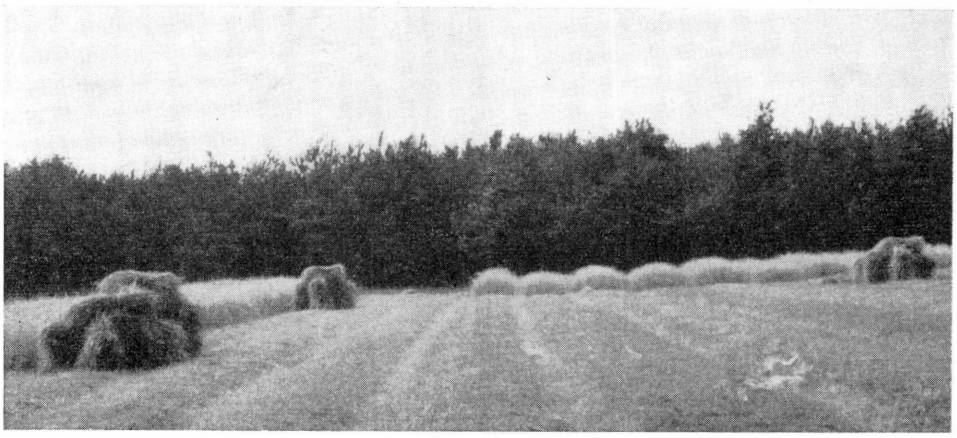

4. Bakhátak búzaföldön. (Farkasfa, Vas m.)

Érdemes megemlíteni, hogy az irtás első szántása sosem *bakhátra* történt, hanem csak *simára*. Sima *rónaszántásba* került először a köles vagy a zab is. Csak az őszi alá, melyet télen vagy tavaszon megfojtott volna a hólé és az eső, kellett a földet *hátakra szaggatni*. (3—4. kép.)

Búza után egyes helyeken, hol rozsot irtásba nem vethettek, újra búza került. „A rozs nem szerette az irtásföldet, — mondták pl. Viszákon — mindjárt

kiveszett. Féreg ette-e ki, nem tudom, de elpusztult. Rozsot csak régebbi szántóföldbe vetettünk."

Máshol viszont pl. Ispánkon, búza után rozs következett és annak tarlójába *hajdina*, majd tavasszal *zab*. Ezt olykor *lóherrel* vetették be, majd a földet 1—2 évi használat után megtrágyázták és bele búzát vetettek. De gyakran előfordult az is, hogy zab majd rozs, hajdina és zab következett olykor lóherrel. Rozsföldbe szoktak vetni *lent* és *tarlórépát* is. A lenről is, amelyet a század elején még nagyban termeltek, azt szokták mondani, hogy „tisztítja a földet".

Az irtókések használata és elnevezése

Az irtás eszközeiként ma a *ritukapát*, a *kapát*, ill. a *fejszét* a *cserkellő* vagy *ágvágó kést* és *fűrészt* emlegetik. Az előbbi kettő a fák kigyökerezésére szolgált és az újabb időben, amióta nem *tuskóra vágtak*, hanem az élőfát kiásták, ezekkel a szerszámokkal kezdték az irtás munkáját. Régebben viszont amikor a tuskók a földbe maradtak, e szerszámok is csak a munka második fázisában kerültek használatba. Akkor az irtást a vágóeszközökkel kezdték: a *fejszével* és az *ágvágó késsel*. A *fűrész* viszonylag új eszköz, megjelenése még több helyen nyomon követhető. „Nagyapám idejében nem volt fűrész — említette pl. a 75 éves Horváth Elek Ispánkon — mindent fejszével vágtak le. Az gyerekkoromban jött divatba, a *hajtiványos fűrész*. Nagy újdonság volt, megbámultuk."

Viszont bokros, cserjés helyeken olykor a *kaszát* is alkalmazták bizonyos irtási munkákra. „Fiatal bokrot levágtuk rossz kaszával is," — említették Veleméren, ahol viszont már az ágvágókat nem találtuk meg.

Mindenesetre az irtási munkák legfontosabb eszközeként a *fejszét* és a különböző *ágvágókat* kell tekintenünk. Az erdőkben használt fejszék nem nagy formai változatosságot mutatnak. Azonos mintára készültek valamelyik gyárban a ma általánosan használt darabok: kovácsmunkát csak elvétve találhatunk. Minthogy e formák és készítésük taglalása erősen átvinne a famunkák speciális területére (ács, bognár, kádár stb.), ami pedig nem célunk, ez alkalommal eltekintünk bővebb tárgyalásuktól. Annál részletesebben kell viszont foglalkoznunk az *ágvágó késekkel*, amelyeket helyi kovácsok készítenek ma is. A részletes bemutatás annál is inkább indokolt, mivel az eszközök igen változatosak, ugyanakkor azonban néprajzi irodalmunkban eddig nem történt róluk említés.

E kések különböző funkciókban és többféle formában maradtak fenn az őrségi és a Rába völgyi községekben. A Néprajzi Múzeum anyaga, amelyre a következőkben elsősorban támaszkodunk,[10] Őriszentpéterről, Ispánkról, Farkasfáról, Máriaújfaluról és Kethelyről származik. De olyan más falukban is, ahol nem találtunk példányokat mint pl. Veleméren, emlékeztek korábbi meglétükre.

Formailag e kések négy csoportba oszthatók, mégpedig: 1. az előre görbülő végűek,[11] 2. az egyenes, konyhakés formájúak,[12] 3. az egyenes vagy kissé hátrahajló törzsű, tompahegyű és végükön kis hátranyúló kampóval ellátottak,[13] 4. a

[10] A Néprajzi Múzeum irtókés anyagának gyűjtését 1961—1964. években végeztük.

[11] A Néprajzi Múzeum Földművelés gyűjteményében a következő leltári számokon találhatók: 64.61.16; 64.61.17; 64.101.9.

[12] A Néprajzi Múzeumban lásd a következő leltári számokon: 64.61.14; 64.61.15; 64.101.15.

[13] A Néprajzi Múzeumban lásd a következő leltári számokon: 64.61.13; 64.101.10; 64.101.12; 64.101.13.

hátrafelé görbülő kések csoportjára.[14] E különböző formák vidékünkön elég vegyesen fordulnak elő, mégis az előre görbülő hegyűek inkább délen, míg a hátra görbülők a Rába menti falvakban gyakoriak.

Elnevezésük is igen változatos. Mindegyik típusra minden helyen ismeretes a *kés* kifejezés amelyhez általában egy-egy meghatározó jelző járul, ilyenformán: *ágvágó kés, cserkelő kés, gyepűlő kés*. De használatos a Rába menti falvakban a *kard* kifejezés is a fenti jelzőkkel, sőt itt elsősorban ez használatos. Ennek oka lehet az is, hogy az e vidéken használatos ágvágó eszközök legtöbbnyire kard alakúak, bár az is igaz, hogy pl. Máriaújfaluban, Kethelyen, vagy Farkasfán előforduló tompahegyű és hátrakunkorodó farkú, tehát egyáltalában nem kard alakú eszközöket is e szóval illetik, sőt Farkasfán az egyik előregörbülő hegyű, jellegzetesen „görbe késre" is ezt az elnevezést hallottuk. Ugyanakkor azonban pl. Magyarlakon, Vasszentmihályon és Kondorfán a hátrahajló, kardformájú eszköz jelölésére használják a *bárda, bárdú, bárd* elnevezéseket is és a főnévből képzett ige így hangzik: *bárdázni*.

Délebbre, az Őrség területén, így Őriszentpéteren és Ispánkon viszont általános a *kés*, pontosabban a *cserkelő kés* elnevezés, amelyet időnként váltogatnak az az *ágvágó kés, ágtisztító kés, cservágó kés* kifejezésekkel. A *kés* kifejezést különben ott is megtalálhatjuk, ahol a *kard* kifejezés az elsődleges így pl. Farkasfán és Máriaújfalun. E falukban is használják a fenti szerszámokra az *ágvágó kés, gyepűlő kés* kifejezéseket.

A fenti elnevezések egyébként utalnak az eszközök funkciójára is. Az *ágvágó kard, ágpucoló kard, gallyvágó kard*, vagy *ágtisztító kés, ágvágó kés, cserkelő kés* vagy *cservágó kés* kifejezések arra a tevékenységre utalnak, melyet irtáskor, a fa kidöntésekor kell végezni: a szálfának az ágaktól való megtisztítására. „Kisebb darabon (ti. területen) az egészet ledöntögették, aztán gallyaztak, cserkeltek — mondották pl. Szalafőn az erdőirtásra vonatkozóan." Ha nagyobb terület volt, — utaltak a munkabeosztásra — akkor egy nap döntögettek, másik nap cserkeltek. Vagy úgy is volt, hogy egy (ti. személy) döntögetett, a többi cserkelte és ha végeztek a cserkelésssel, akkor a többi is segített döntögetni."

Adatközlőnk fenti szavai egyébként megvilágítják a *cserkel, cserkelés* jelentését is, melynek jelzői változata a *cserkelő*, egyes helyeken a kés állandó meghatározója. A *cserkelést*, a *gallyazást* e helyeken a fenti hosszú késsel, a *cserkelő késsel* végezték (5. kép). „A cserkelő kést arra használták, hogy a *borosánt* és minden ágat levágjanak a fenyőről" — említette az egyik ispánki adatközlőnk. Természetesen e szerszámot nem csupán a fenyőnél alkalmazták, csak Ispánkon volt a legtöbb e fajta fából. Használatát az egyik adatközlőnk a következőképpen indokolja: „A cserkelő kés könnyű volt. A nehéz fejszét, meg a baltát elég lett volna egész nap emelgetni: elhúzta volna az ember kezét." Ezenkívül a késsel való munka gyorsabb is volt. Míg a keskeny élű fejszével vagy a baltával egyszerre csak egy ágat üthettek le, a „cserkelő késsel — mint állították — egy csapással 3—4 ágat is le tudtunk vágni. Ha ki van köszörülve, kitűnően fog" (6—7 kép).

Mielőtt a *cserkelés, cserkel* szavunkat az irtással kapcsolatban közelebbről is megvizsgálnánk, hasznos lesz talán a kések másik funkciójára is figyelmet fordítanunk.

A Rába völgyében és általában a régi jobbágyfalvakban is gyakoribb kifejezés a fenti szerszámra a *kard*, ill. az eszköz funkciójára is utaló *gyepűlő*

[14] A Néprajzi Múzeumban lásd a következő leltári számokon: 64.61.11; 64.61.12; 64.101.14; 64.101.16; 64.101.17.

5. Cserkelés. (Farkasfa, Vas m.)

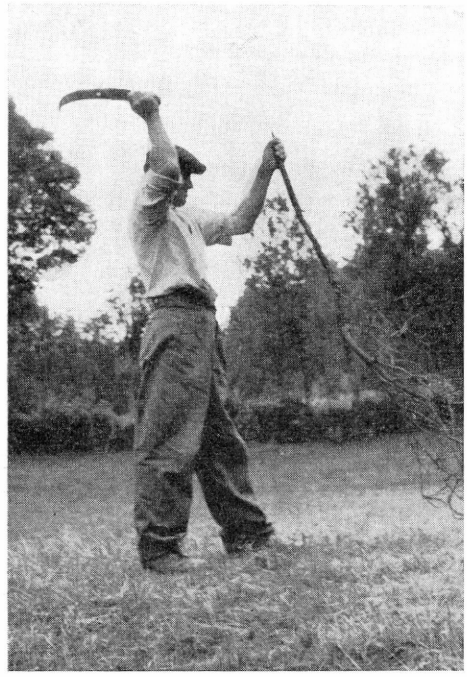

6. Ágvágás cserkelő késsel. (Ispánk, Vas m.)

7. Árvágás karddal. (Kethely, Vas m.)

kard, *gyepűvágó kard*, vagy *gyepűvágó kés* kifejezés. Szórványosan megtalálhatjuk az elnevezéseket délebbre is, így pl. Őriszentpéteren. E kifejezések, melyek a fentiektől eltérő, új funkcióra utalnak, nem véletlenül csoportosulnak területünk északi szegélyén. Itt találhatók ugyanis azok az irtásföldek, amelyeket *eleven gyepű* vesz körül, és amelyeket évente egyszer-kétszer rendszeresen vissza kellett vágni.

Az irtásföldek elkerítése különben csaknem mindenütt a mezőgazdasági hasznosítás egyik fontos feltétele, minthogy a bevetett földeket enélkül az erdei vadak, vagy az erdőben és a parlagon legelő állatok becsapása tönkre tenné. Ezért még Göcsejben is, ahol pedig a szabad fegyvertartás következtében a környékben is kipusztult a vad, legalább a marhajárást korlátozó tuskókat, ágakat, keresztbe állított rudakat és rájuk hányt gallyakat állítottak az irtásföld veszélyeztetett oldalára.[15] Az Őrségben hasonlóképpen történt az erdők melleti irtásokban.

Ezek a kerítések, gyepűk azonban a föld kimerülésével — mely néha, mint láttuk, három-négy évre is bekövetkezhetett — és parlaggá válásával feleslegessé váltak és elpusztultak. Ugyanúgy nem állapodhattak meg a gyepűk ott sem, ahol bár jobb volt a föld, és huzamosabban művelhették a területet, de évente az erdőben kicsivel mindig tovább és tovább irthatták. Ilyen esetben a gyepűt, kerítést mindig odább tolták. Ez a kerítés-tologatás egyébként nem jelentett különösen nagy fáradtságot, mivel a kerítéseket a fel nem használt tuskókból, szálfákból és ágakból rótták össze, amelyeket szükség esetén télen el is tüzelhettek.[16] A kerítések huzamosabb egy helyben maradásával viszont, ami főleg a jobb talajú vidékeken következhetett be, azokat is felverte a bozót, a gaz, illetve az ott maradó bokrok, fák a nem művelt terület szélességében elterebélyesedtek. Így jöttek létre azok az *élő gyepűk*, amelyekről egyes XVIII—XIX. századi térképeink is hírt adnak; legtöbbjükről olyan időszakban, amikor már az erdők is igen megfogytak mögülük[17] (8. kép).

Efféle szilárdabb élő gyepűk az Őrségben, tehát a szabadabb jogú helyeken ritkán alakultak ki, és ha ki is alakultak, elsősorban a telek körül, amely hosszabb ideig állandó maradt. A földek szabadabb használata, amint azt Göcsejben is láttuk, erre nem adott módot.

Más volt a helyzet viszont a Rába melletti jobbágyfalvakban, melyek nagy részében a szessziók elég korán ki voltak mérve — még pedig legtöbbnyire a jobbföldű, sík Rábavölgyben; a domboldalak viszont erdők maradtak, mégpedig olyan erdők, amelyeket a földesúr elég korán és szigorúan felügyelete alá vont.[18]

[15] TAKÁCS Lajos: i. m. 507.

[16] A gyepű téli pusztítására és feltüzelésére más vidékről is idézhetünk adatokat, így pl. a Peselnek Felső-Fehér megyei falu 1749-i falutörvényéből: „Ősszel és télbe is senki más ember gyepüjét sub poena flor. 3 el ne merészelje hordani az erdőből." *M. Erd. Okltár.* II. 100. Nagy Bihar, Arad, Krassó megyével kapcsolatban GALGÓCZY is (Magyarország Mezőgazdasági Statisticaja, Pesten, 1855. 299) megjegyzi, hogy a hegyi lakosság a fiatal hajtásokból készít sövényfonást és aztán a „keritést télen át feltüzeli . . .".

[17] Ilyen jellegzetesen gyepűs határ térképét közli a „Josephinische Autnahme"-ból (Baranya m.) HOFER Tamás: *Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez.* Ethn. LXVI (1955) 152.

[18] A kondorfaiak pl. már az egyik 1812-i folyamodványukban az erdők használatának nagyfokú korlátozásáról panaszkodnak (SzÁL, Szentgotthárd, ciszt. lt. Uriszéki perek 2. cs. (15): „Szántó Földeinken levő Erdeinkel pedig — írják — valamint más Falu is Sessionális erdeinkel, tsak kérés után és magunk szükségére, nem pedig eladásra vagyunk szabadok." Más adatok szerint már 1775-ben rendelkezéseket hozott a szentgotthárdi uradalom az „Erdő pusztétók" ellen. A rendelkezéseket pedig 1807-ben tovább szigorították — noha e vidék erdőkben igen gazdag volt (SzÁL, Szentg. ciszt. lt. Uriszéki perek, 5. cs.). Érdemes lesz e regulációkat

Így tehát a szabad erdőhasználatnak és földfoglalásnak az a formája, amit Göcsejben is láthattunk.[19] vagy amelynek nyomait az Őrségben is feltalálhatjuk, az emlékezettel beérhető időn belül itt megszűnt. A faluk erdeje már külön volt választva a földesúrétól és aki irtani akart — meghatározott jog és rend szerint — ott irthatott. Nyilvánvaló, hogy az irtást e falvakban is elsősorban a kevésföldű zsellérség vállalta és kereste. Ezt érdekesen dokumentálja az is, hogy e falukban a zsellérek utcája is az erdő közelében húzódott, míg a szessziósok, a „helesek" a Rába völgyében hosszan nyíló utca két oldalán helyezkedtek el.

8. Eleven gyepük az irtásföldek körül. (Máriaújfalu, Vas m. 1964.)

Ha tehát e falvakban irtottak, az irtásföld az irtást végző személy huzamos használatában maradt, sőt kb. olyan szabad használatában, mint amit az ország egyéb jobbágyi területein is tapasztalhatunk.[20] A huzamos szabad használat illetve birtoklás és az erdő közelsége pedig önmagában is indokául szolgált a *kerítés* megalkotásának, helyesebben az *élő gyepű* kifejlődésének. (9. kép).

legalábbis részben bemutatnunk: „Engedelem nélkül semmi némő az Erdő pusztétással őszve kapcsolt irtogatásokat ne tegyenek" — írják elő és egyúttal utalnak az eddigi vétkes cselekedetekre is: „Keményen már több izben is megintettek, még is mind ezen hasznos intézeteknek megvetésével 1⁰ az Házaikat fából építvén, 2⁰⁰ a tüzelésre rendölt szárosz fáknak elhagyásával fennt álló jó ép fákat vágván s ezt tüzre: a szántó Földeknek békerétésére és az egész háztájaknak be foglalására fordétván nem különben 3szor leg inkább számos Gyarmathiak és némely Kondorfaiak a szántó Földeknek szaporéttása végett a közös erdők széleiben a leg szebb s épületre alkalmatos fáknak le vágása gyakran a nyers ép fának (hogy az mennél előbb elszáradjon) meg vagdalása által igen tetemes nagy károkat okoznak". 1812-ben aztán újabb szigorúbb, részletezőbb intézkedésekre került sor lényegében a fenti tárgykörökben (uo.).

[19] Takács Lajos: i. m. 501—503.

[20] A jobbágyok írtásföldjeinek szabadabb használatára 1. Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, Bp., 1947, 41—45.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy ez sem ment azért olyan spontán módon. A XVIII. századtól kezdve, amikortól a rohamos irtások annyira megritkították az erdőket, hogy néhol fahiány következett be, egymásután jelennek meg az olyan rendelkezések, amelyek nemcsak az irtást, fakivágást korlátozzák, hanem a jobbágyoknak a gyepűkhöz, kerítéshez szükséges ágak vágását is, és ehelyett azt írták elő, hogy földjeiket sáncokkal és élő sövénnyel védjék. 1800-ban pl. Kraszna megye hozza a következő rendelkezést:[21] „Minden karókra font sövénykeritések,

9. Élő gyepük az erdő melletti irtásföldek körül. (Kethely, Vas m.)

nevezetesen a porgolát gyepük és mezei akármi névvel nevezendő keritéssel ugy reguláztassanak, hogy azok helyébe ezentul eleven gyepüvel megerősitendő sánczok készitessenek." 1812-ben pedig Szolnok megye hozza a következő határozatot:[22] „Hogy a birtokosok birattasanak a közönség pedig szoritassék kaszáló és szántóföldjeiknek sánczczal leendő bekerítésére és annak eleven kerttel és füzfákkal való megerősitésére és belső kertjeiknek vályogból vagy égetelen téglából készült fallal való keritésékre."

Nyilván az eféle rendelkezések itt is érvényesülhettek és elősegíthették az élő gyepűk nagyobb elterjedését. Mindenesetre ezt erősítik meg közvetve az olyan adatok is, amelyek a gyepűk mesterséges telepítéséről szólnak, ill. arról, hogy a faluban levő *kerítések* csak újabban *gyepűk*. „A ritások gyepűvel voltak kerítve. A gyepű nem nőtt magától, úgy ültették" — jegyezte meg az egyik adatközlőnk Máriaújfaluban, tehát abban a faluban, ahol az irtásföldek gyepűi a leghatározottabban fennmaradtak. „Régen a faluban — fűzte hozzá — nem volt *gyepű*, csak *kert*. Ez fonott kerítés volt . . . A *kerítés sövénykert* volt: karókat levertek s erdőből hoztak *pattogut* (= borókafenyőt) és azzal fonták be." Körülbelül a századforduló óta szaporodtak el itt is az élő gyepűk.

[21] M. Erdészeti Oklevéltár, II. 715.
[22] M. Erdészeti Oklevéltár, III. 151.

A *ritásföldek*et, melyek a gyepűk között helyezkedtek el, természetesen szántották, vetették és legeltették. „A ritásföldeket nem egyformán hasznosították — említette ugyancsak az egyik máriaújfalui adatközlőnk. — Volt benne szántó, meg rét és legelő is a dűlőkön. A *dűlő* — magyarázta — a föld végén, ahol megfordultak, a szántó és a gyepű közti rész." Egyébként a „ritásokba — t.i. az ottani szántókba — mindenfélét vetettek: búzát, rozsot, kukoricát, krumplit, meg kölest." De e földeken, ha a középen szántó is terült el, szélről legelő maradt. Ezt pedig időnként kaszálták vagy legeltették. Ezért is emlegetik olykor a gyepűket éppen a legeltetés indokaként, habár közelebb áll az igazsághoz, hogy a gyepű melletti helyeket azért legeltették, mert ott az ágak akadályozták a szántást és az árnyék elnyomta a vetést. Mindenesetre igen érdekesek az efféle megjegyzések, amelyek a gyepűk marhaőrző szerepére is utalnak: „A ritásokban a gyepűket azért hagyták, — említette pl. az egyik máriaújfalui adatközlőnk (Szentiványi Márton 82 é.) — hogy ha a marhákat legeltették, ne menjenek el." „A gyepűk voltak a megyék — mondotta az ugyancsak máriaújfalui Köncz Gyula (75 é.) —. Ha itt őriztek, a tehenek nem mentek át (ti. a másába). Őrizni mindenki a saját földjén szokott."

Mindenesetre az világos, hogy gyepűvel kerített irtásföldek, amellett, hogy a paraszti irtásoknak egy speciális és korábban sokfelé ismert formáját tartották fenn, a rendszeres mezőgazdasági művelésre csak úgy voltak alkalmasak, ha a bokrokat nem engedték elburjánzani, túlnőni, annyira ti., hogy ágaikkal, árnyékukkal a termelt növényeket elfojtsák. Ezért kellett e gyepűket évente rendszeresen visszavágni (10. kép).

E gyepűk természetesen csak addig maradtak meg, amíg a föld mezőgazdasági művelés alatt állt, és így amíg a vetést és a terményt védeni kellett. Mihelyt a szerepük megszűnt, a gyepűknek is vége lett. Érdekesen utalnak erre a máriaújfalui Szentiványi Márton (82 é.) szavai: „Mi is hagytunk parlagot fönt az erdő mellett a ritásokban — mondotta. — Ott sovány volt a föld . . . Ez sokszor beerősödött és akkor kivágtuk a gyepűt. Az erdőben nem volt gyepű — fűzte hozzá — ott csak *hompokok* (azaz kompok, földhányások) voltak felásva."

Ahol viszont megmaradt a *ritásföld*, ott a gyepűt évente vágni kellett. „Tavasszal, amikor még a gyepű ki nem levelezik, vágják körülbelül egy méter magasságban — említették Őriszentpéteren is a telkeket körülvevő gyepűvel kapcsolatban. — Itt-ott hagynak benne egy mogyoróbokrot, hogy teremjen." De Magyarlakon is a következőt hallottuk: „A gyepűket tavasszal, márciusban pucolták: a karddal vagdalták le az ágakat, amelyek között mint az ujjam, olyanok is voltak. Ezeket aztán összeszedték — jegyezték meg felhasználásukról — hazavitték és kemencébe eltüzelték. Sütöttek vele."

„A ritásokban egyszer gyepültek — mondották Máriaújfaluban — a kertekben kétszer. Júliusban amikor a gyepű kihajtott kicsit, *soruvel*, vagy *kaszával* vágták le", bár itt is többször előfordult, hogy jó élesre köszörült *kard*dal, amely alatt nem hajlott a gyenge ág.

A tavaszi gyepűléseket tehát rendszeresen és nyáriakat is időnként a *gyepűvágó késekkel* végezték (11. kép). Ez volt itt e szerszám fő szerepe. E mellett természetesen e vidéken is használták gallyazásra. Csakhogy az is igaz, hogy e gyepűk, melyeknek visszanyesése itt a szerszám fő funkcióját jelentette, korábban, amikor a szabadfoglalásnak még nagyobb szerep jutott, jóval kisebb mértékben voltak meg, illetve gondozásuk, visszavágásuk jóval kisebb munkát jelentett. Ez pedig addig lehetett, amíg bőven volt erdő.

Valószínű tehát, hogy a Rába völgyében is korábban, amíg a jobbágy

mintájú kerített irtásföldek ki nem alakultak, illetve meg nem merevedtek, a mostani gyepűlő kardok is elsősorban ágvágó, gallyazó, cserkelő funkcióban szerepeltek. Nem tudható viszont, hogy a *kard* kifejezés e funkció háttérbe szorulása után terjedt-e el, illetve erősödött-e meg, amikor a megváltozott funkció az elnevezésében is lazulást okozhatott, és a speciális kardforma az elnevezésben is könnyebben érvényesülhetett?

10. A gyepü visszavágása gyepülő késsel. (Magyarlak, Vas m.)

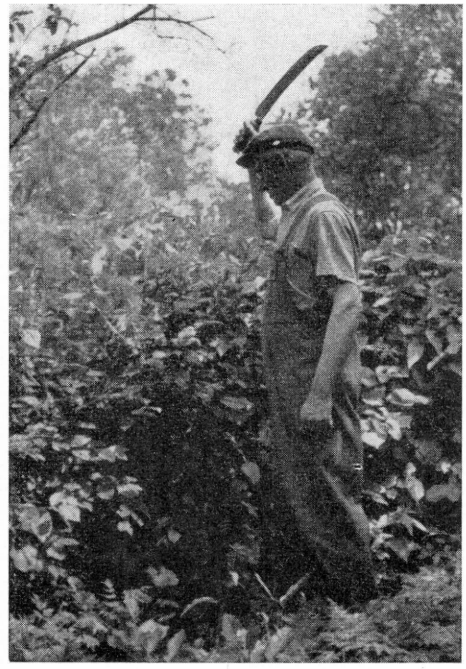

11. Gyepülés. (Kethely, Vas m.)

Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Magyarlakon, Vasszentmihályon és Kondorfán a szerszámra a *bárd*, *bárdu*, *bárda* kifejezéseket is használják, azt a szót, amely a középkorban, tehát a nagy erdőirtások egyik fontos időszakában egy-egy erdőrészt is jelölt (vö. bárdalja).[23]

De valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy ezeket az eszközöket a mainál kiterjedtebb funkcióban használták. Erre a szerszám egyes kifejezései is felhívják a figyelmet, mégpedig az olyanok, mint *cserkelő cservágó kés*. Ismeretes, hogy alapszóként használt *cser* szavunknak, amely szláv közvetítéssel a latinból került nyelvünkbe, *tölgy*, *tölgyfaerdő* mellett *bokor* s azonkívül *héj*, *háncs* értelme is van.[24] Ez utóbbira vonatkozóan érdemes megemlíteni, hogy a dél-dunántúli történeti anyagban előfordul a *lecserez*, *lecserzés* kifejezés is *meghánt*, *körülhánt* értelemben.[25]

[23] M. Erdészeti Oklevéltár, I. Bev. XIII. lap, azonkívül I. 13, 29,

[24] Etimológiai Szótár.

[25] OL. Széchenyi cs. lt. IV. k. 20. 17. 232. fasc. D. Az egyik vallomásban pl. „lecserzett tölgyfáról" van szó (1779).

Lehetséges tehát, hogy a *cserkelő, cservágó kés* elnevezésben nem csupán a *bokorvágó, bokorirtó* jelentés rejtezik — amely ugyan nem pontosan fedi a mostani *ágazó, ágvágó* szerepet —, hanem a *háncsvágó, hántoló kés* értelem is, amely nem is annyira a bőrcserzésnél használt cserfakéreg megszerzésére vonatkozhatott — cserfa egyébként is elég kevés számban nőtt e vidéken —, hanem általában a fakéreg lehántolására, amit az irtásnál rendszeresen végeztek, azaz régi nevén az *aszalásra*. Ha így van, akkor e késnek fontos, régi funkciójára akadtunk, melyet talán megosztva viselt a fejszével és baltával.

Egyébként, hogy ez lehetséges, arra az is utal, hogy a *bárd* kifejezés, amelyen ma a köznyelvben korántsem könnyű kést értenek, hanem „nehéz vágószerszámot",[26] vagy széles pengéjű, finom baltát, a szomszédos Szlovéniában is megtalálható ugyancsak *barda* alakban, és jelentése „grosses hackmesser".[27]

Ha feltételezésünk helytálló, akkor visszajutottunk az egyik legkezdetlegesebb szerszámmal, a primitív népeknél ma is elsődleges szerepet játszó késsel való irtáshoz, amelynek egyik fontos mozzanata a fák bőrének lehántása. Egyébként a késekkel való fahántás korántsem volt szokatlan a hazai gyakorlatban. Marosszéknek egyik 1800-ban kiadott rendelkezése[28] pl. erősen kikel azok ellen a személyek ellen, akik „. . . a kisebb és nagyobb fákat fejszék helyett készített szekerczékkel, baltákkal, *késekkel* is levagdalnak, *meghántanak*. . ."

Az irtókések földrajzi és történeti kapcsolatai

A következőkben a késeknek a korábban már említett formáiról kell röviden szólnunk. Általában e kések súlyos, tömör eszközök, amelyek egyenes, vagy kissé hátrahajló, vastag vaslapból készülnek és leginkább csak hegyük kiképzése az, ami különbséget mutat. A penge 25—45 cm hosszú, teljes hosszában élezett és nyéllel (9—20 cm) együtt 32—57 cm-ig is nyúlhat. Világosan lehet látni már az első pillanatban, hogy e tárgyak vágó, sújtó eszközök, amelyekkel vagy úgy vágnak, mint a baltával, vagy pedig a testüktől elfelé, suhintó mozdulattal ütik le az ágakat.

Az előre hajlított hegyű kések,[29] melyeket az első csoportba soroltunk, általában nem nagy görbületűek; a hosszú, egyenes pengének éppen csak a hegye van kissé visszahajlítva, kisebb-nagyobb ívben (12. kép). Az ív, ami így adódik, oly kicsiny, hogy húzó mozgást, húzva vágást nem is igen lehetne vele végezni, de a kés súlya, nagysága is arra determinálta az eszközt, hogy vágjanak, üssenek vele. A kis hegy arra jó, hogy gallyazáskor, amikor az ágra suhintanak a késsel, jobban a gallyba akadjon.

Ezekhez hasonló eszközöket Magyarországon máshol is találhatunk, főképpen a balta nélküli *metszőkések* között, melyeknek elsősorban az ún. Miskolc vidéki változatai mutatnak velük nagy hasonlóságot.[30] De hasonlóság fedezhető fel, az északi hegyvidéken többfelé előforduló *gyomláló* és *vesszővágó kés*ekkel is.[31]

[26] Vö. Értelmező Szótár.

[27] Etimológiai Szótár, 289.

[28] M. Erdészeti Oklevéltár, II. 717.

[29] A Néprajzi Múzeum példányai: 64.61.17, Őriszentpéter (Vas m.), 41 cm „cserkellő kés", „ágvágó kés"; — 64.101.9, Farkasfa (Vas m.), 46,5 cm „kard", „gyepülő kard", „ágvágó kés"; — 64.61.16 Őriszentpéter (Vas m.), 46 cm „cserkellő kés", „ágvágó kés".

[30] Vincze István: *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok*, NÉ. 1957, 88, 90. és a 82. lap 3. ábráját.

[31] Takács Lajos: *A szántóföldi irtás kérdéséhez*, Ethn. LXXV (1964) 236.

E hasonlóság azonban csak formai és nem terjed ki a nagyságra, hiszen a metszőkések, gyomláló kések és vesszővágók átlagos hossza 25—28 cm.[32]

Magyarországon kívüli párhuzamaikat azonban Európában igen széles körben feltalálhatjuk. Mindenekelőtt az Őrséghez nem messze fekvő tengerparti

12. Görbe kések a Néprajzi Múzeumban:
a) ltsz. 64.61.17 — Őriszentpéter, Vas m. H: 41 cm
b) ltsz. 64.101.9 — Farkasfa, Vas m. H: 46.5 cm
c) ltsz. 64.61.16 — Őriszentpéter, Vas m. H: 46 cm

vidéken és többfelé a mediterrán területen, ahol ugyancsak ágvágó szerepben és többféle elnevezéssel fordulnak elő.[33] Északon szintén többfelé fellelhetők. A Berlini Akadémiai Néprajzi Kutató Intézet Fotoarchivuma pl. Thüringiából és

[32] VINCZE István: i. m. 90.

[33] L. az Etnografski Muzej, Ljubljana Adattárában a következő rajzokat: 1/56 számon: „fouč" M. Lipljene; 178/16 sz.: „rončelica", Zadlag, Primorje; hosszú nyéllel: 135/16 sz.: „rončelica" Vojsko, Primorje. Drago PREDAN: *Požarjenje*, Kotnikov Zbornik, Celje, 1956. 26. Vö. P. SCHEUERMEIER: *Bauernwerk*, Zürich, 1943. 183. K. JABERG—I. JUD: *Sprach- u. Sachatlas Italiens u. der Südschweiz . . .* Zofingen, 1930. III. 542. J. SÉGUY: *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, Toulouse, 1954. II. Carte 315. E típus 1140-ből való ábrázolását közli: A. MAISSEN: *Werkzeuge u. Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in R. Bünden*, Genève—Zürich, 1943. 27.

Weimar területéről hét hasonló példánynak őrzi mását[34] és e nagy szám már önmagában is mutatja a típus nagy elterjedettségét. De meglelhetjük még északabbra is így pl. Svédország,[35] Finnország és Észtország területén is.[36] ill. a Szovjetunió északi erdős vidékén.[37]

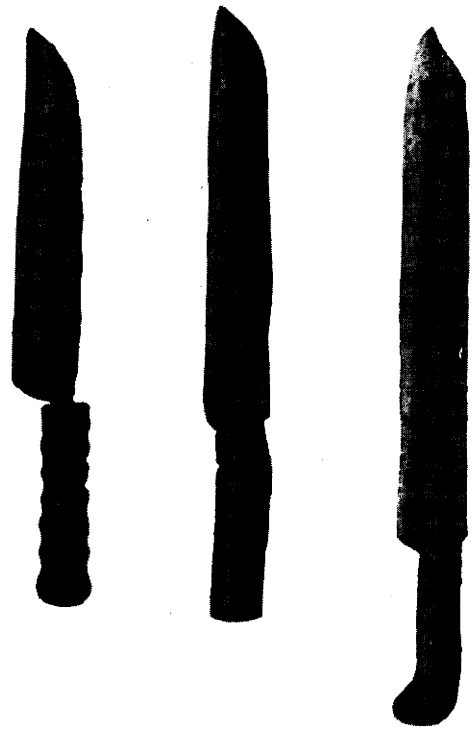

13. Egyenes végű ágazó kések (kardok) a Néprajzi Múzeumban:
a) ltsz. 64.61.15 — Ispánk, Vas m. H: 40 cm
b) ltsz. 64.61.14 — Ispánk, Vas m. H: 42 cm
c) ltsz. 64.101.15 — Máriaújfalu, Vas m. H: 47,5 cm

Ha viszont az előre hajlított orrú késeket kissé szélesebb értelemben vesszük, akkor megemlíthetjük azokat a hajlítottabb, nagyobb ívű késeket is, amelyek közül pl. a balkániak hosszú fanyéllel vannak ellátva és amelyeket HABERLANDT

[34] Vö. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für deutsche Volkskunde, Fotoarchiv: 69/34, 109/34, 110/8, 826/76, 828/30, 830/6, 830/8. QUIETZSCH R. kollégának, aki a fenti adatokat rendelkezésemre bocsátotta, ezúttal is köszönetet mondok. — E típusú késekkel a történeti anyagban is találkozhatunk, vö. A. BARTELS: *Der Bauer in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig, 1900, 22, ahol egy 1502-ben Strassburgban kiadott Vergilius-szöveg metszetén akadhatunk rá.

[35] Vö. Folklivsarkivet, Lund, Fotoarchivum: 7382, 7383, 7384, 9004, 9418, 9905, 10129, 10250 számú délsvédországi (Småland) görbekések fotóit. SZABÓ Mátyásnak, aki az adatokat rendelkezésemre bocsátotta, ezúttal is köszönetet mondok.

[36] U. T. SIRELIUS: *Suomen kansanomaista kulttuuria*, Helsinki, 1919. I. 247. — I. MANNINEN: *Die Sachkultur Estlands*, Tartu, 1933. II. 41.

A. a keltákig vezetett vissza.[38] Úgy látszik azonban, hogy e nagyobb ívű formák külön típuscsoportot képviselnek, melyek funkcióiban is határozottan elválnak a fenti eszközöktől. Nyilván e típus hazai előfordulása és az említettel való összefüggése külön vizsgálatot igényel, annál is inkább, mivel fenti eszközeink paraleljei nem csupán a hajdani kelta területeken fordulnak elő, hanem pl. Skandináviában is.

A következő típuscsoportot alkotó egyenes kések között[39] olykor a hegyük felé némi görbületet is fedezhetünk fel, mely lehet ugyan a hosszú használattól is, de mégis a fenti csoporthoz való átmenetet illuzionálja. Ezeknek az egyenes késeknek a hegye vagy keskenyedő végben, vagy ferdén csapottan végződik (13. kép). Mindazonáltal nagy rokonságot mutatnak — pusztán formájukat és nem nagyságukat tekintve — a ma is általánosan használt konyhai nagykésekkel. Efféle késeket külön ágvágó funkcióban Magyarországon kívül is megtalálhatjuk, így pl.: Csehszlovákiában és fent Finnországban.[40] Egyszerű, praktikus formájuk lehet az oka mai széles körű elterjedésüknek is.

A harmadik csoportba azokat a bárdszerű eszközöket lehet sorolni, amelyek felül a végükön csapottak, hátul viszont kis vaskampó, kis farok található.[41] E kések pengéje olykor kissé hátrahajlik (14. kép). A kis kampó arra szolgál, hogy vele a szerszámot szögre akasszák, vagy munka közben vele az ágakat felemeljék. Ezt az eszközt különben Farkasfán, ahol legnagyobb elterjedettségét tapasztaltuk, újnak mondták és az egyik helybeli kovács működésével hozták összefüggésbe nagy népszerűségét, aki az 1910-es évek körül került a faluba. Valószínű, hogy e forma dominánssá válásában volt némi szerepe a kovácsnak, de nem csupán neki. Talán éppoly mértékben közrejátszott az a körülmény is, hogy a fa itt is megfogyott és az egészen vékony gallyakra is szüksége volt már a lakosoknak, amelyeket kévékbe kötöttek és kemencében tüzeltek. A nyers fenyő lombos ágát pedig, olykor alomnak vagdosták le, akár a szomszédos osztrák és szlovén területen. Ezeknek a kicsi ágaknak a levágásához jól megfelelt e könnyű kés, amelynek a végén levő kis kampójával a már összehordott ágakat kényelmesen emelgethették fel, hogy a gallyakat róluk lemetéljék.

Egyébként a forma az Alpok vidékén gyakorinak látszik,[42] de megtalálható északabbra Csehszlovákiában, sőt előfordul Finnország területén is.[43]

[37] P. Tretjakov: *Podszeesnoe zemledelie v Bosztocsnoj Europe*, Leningrad, 1932, 10

[38] A. Haberlandt: *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien.* — Ergänzungs-Band XII (zu Jahrgang XXIII) der Zeitschrift f. öst. Volkskunde, Wien, 1917. 48.

[39] A Néprajzi Múzeum példányai: 64.61.14 Ispánk (Vas m.) 42 cm, „cserkellő kés", „ágtisztító kés"; 64.61.15 Ispánk (Vas m.) 40 cm, „cserkellő kés", „ágtisztító kés"; 64.101.15 Máriaújfalu (Vas m.) 47,5 cm, „kard", „gyepűvágó kard", „gyepülő kés".

[40] Praha—Kačina, Zemedelske Muzeum, ltsz.: 36.322. Z. Tempir barátomnak köszönöm a fenti adatot; — U. T. Sirelius i. m. 261.

[41] A Néprajzi Múzeum példányai: 64.61.13 Kedhely (Vas m.) 43 cm, „gyepüvágó kard", „ágvágó kard"; 64.101.10 Farkasfa (Vas m.) 40 cm, „kard", „ágvágó kard"; „gyepülő kard", „ágvágó kés". — 64.101.12 Farkasfa (Vas m.) 43,5 cm, „kard", „ágpuculó kard", „gyepülő kés", „ágpuculó bárd". — 64.101.13 Farkasfa (Vas m.) 32 cm, „kard", „ágvágó kard".

[42] Vö. R. Braungart: *Die Ackerbaugeräthe* . . . Heidelberg, 1881. 381. R. Braungart: *Die Südgermanen*, Heidelberg, 1914. I. 371. A történeti anyagban: *Deutsches Leben der Vergangenheit in Bildern*, Jena, 1908. I. 49. lap, 155. kép.

[43] L. Moravske Museum, Brno, Valašsko-ból (Vsetin környéke) származó sz. n. hasonló formájú tárgya. U. T. Sirelius i. m. 261. Hasonló formájú eszközt őriz a Novi Sad-i Múzeum is (ltsz. 3335) Idvar faluból „srp" néven. E vidéken egészen új eszköznek látszik.

14. Farkos ágvágók (kardok) a Néprajzi Múzeumban:
a) ltsz. 64.61.13 — Kethely, Vas m. H: 43 cm
b) ltsz. 64.101.12 — Farkasfa, Vas m. H: 43,5 cm
c) ltsz. 64.101.10 — Farkasfa, Vas m. H: 40 cm
d) ltsz. 64.101.13 — Farkasfa, Vas m. H: 32 cm

A legérdekesebb, legeredetibb formát a negyedik csoportban találjuk.[44] E késekre jellemző, hogy pengéjük szablyaszerűen hátrafelé görbül, sőt némelyik hegye fél karikában végződik (15. kép). E kések általában a leghosszabbak valamennyi típus között (46—57 cm). Használatuk megegyezik a fentiekével, azaz ma ágvágásra és gyepűlésre használják őket. Az utóbbi műveletre különösképpen alkalmasak, mivel egy-egy suhintó vágással nagy felületen tudták a gyepűket velük egyenesre metélni. Kisebb bozótosokat is könnyedén kicsaphattak velük.

[44] A Néprajzi Múzeum példányai: 64.61.11 Máriaújfalu (Vas m.) 57 cm, „gyepülő kard", „gyepüvágó kés", „ágvágó kard". — 64.61.12 Kethely (Vas m.) 50,5 cm, „gyepüvágó kard", „ágvágó kard". — 64.101.14 Máriaújfalu (Vas m.) 47,5 cm, „kard", „ágvágó kard", „gyepülő kard". — 64.101.16 Máriaújfalu (Vas m.) 46 cm, „kard", „gyepüvágó kard", „gyepülő kés". — 64.101.17 Máriaújfalu (Vas m.) 56 cm, „kard", „gyepüvágó kard", „gyepülő kés".

Az eszközök alakját és elnevezését tekintve — minhogy az e formájúakat *kard*nak is mondták — az első pillanatban talán hajlandók lennénk e fegyverből eredeztetni, különösen, ha meggondoljuk, hogy éppen e vidéken, az Őrségben élt a vágó fegyverekkel is jól felszerelt szabad határvédő népesség. Csakhogy máshol, ahol hasonló lakosság élt, a tárgyaknak nyomát sem találtuk, sőt ez ideig hazánk más területén sem leltük fel recens párjaikat. Külföldön is csak BOITARD

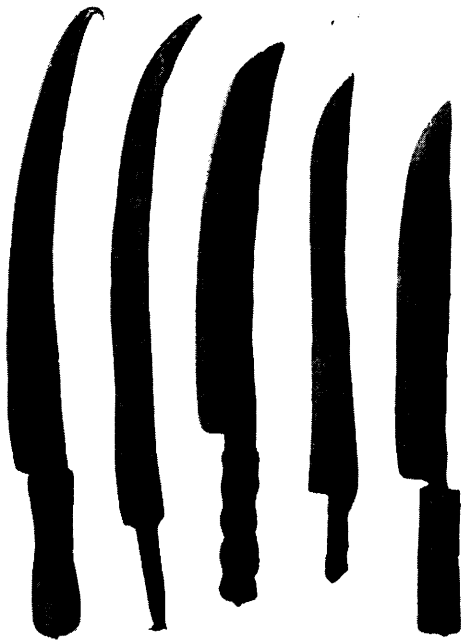

15. Hátrahajló ágvágó kések (kardok) a Néprajzi Múzeumban:
a) ltsz. 64.61.11 — Máriaújfalu, Vas m. H: 57 cm
b) ltsz. 64.101.17 — Máriaújfalu, Vas m. H: 56 cm
c) ltsz. 64.61.12 — Kethely, Vas m. H: 50,5 cm
d) ltsz. 64.101.16 — Máriaújfalu, Vas m. H: 46 cm
e) ltsz. 64.101.14 — Máriaújfalu, Vas m. H: 47,5 cm

múlt század eleji nagy anyagközlésében akadtunk az eszközök megfelelőjére, egy belga ágvágóra[45] bár meg kell jegyezni, hogy az itt közölt eszköz nyele jóval hosszabb, mint a mienké.

Meglepően pontos és nagyszámú párhuzamokat találhatunk azonban akkor, ha recens anyagon túl a régészeti leleteket is figyelembe vesszük. A kelta anyagban ugyanis a szerszámok között számon tartott kések csaknem pontos másai a miénknek, nemcsak formában, hanem méretben is. Ezek közül az eszközök közül egyesek a mi gyűjtőterületünk közelében is feltűntek, így Dunántúl nyugati és déli szegélyén, ahol jelentősebb kelta telepekről van tudomásunk (így pl.

[45] M. BOITARD: *Les instruments aratoires*, Paris, 1834. Planche 64/4.

Sopron vidékén, Andráshidán, vagy Dél-Dunántúlon Szalacskán, Pécsett, Bonyhádon (16. kép). De hasonló eszközökre akadhatunk hazánk más, jelentősebb kelta leletanyagában, így Észak- és Kelet-Magyarországon is.[46] Különösen nagy számban kerültek elő az e típusú kések a kelták főbb európai centrumaiból, elsősorban La Tène-ből és a csehországi Stradomitz-ból, amellett, hogy egyes

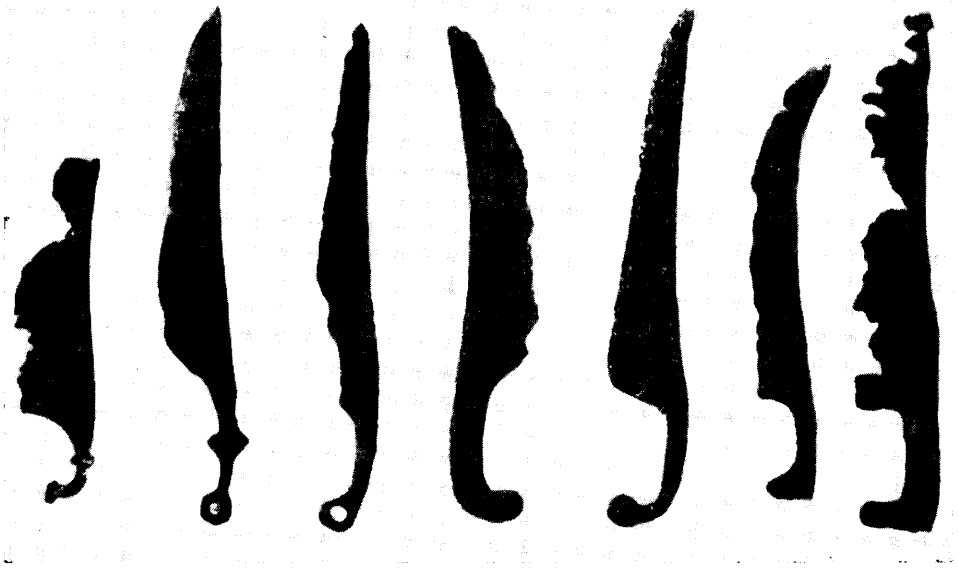

16. Kelta kések a Kárpát-medencéből. (Hunyady I.: A kelták a Kárpát-medencében, Bp., 1942. LII. tábla)

példányokat csaknem mindenütt fellelhetünk, ahol a kelták megfordultak[47] (17. kép).

E késeket a régészek, habár rendeltetésüket pontosan nem határozták meg, rendszerint a szerszámok közé sorolják, annál is inkább, mivel a kelták harci eszköze, a kard, egyenes formájával mindig jól elkülöníthető e tárgyaktól. Alkalmankint nyilván szolgálhattak fegyverül és eredetüket illetőleg a régészek ugyancsak a fegyver-funkcióra utalnak. „A legkorábbi késtípus — írja pl. HUNYADY Ilona[48] — a tulajdonképpen még fegyvernek számító vágókés." Feltűnése is elég korai: már a kora vaskor végén fellép és a La Tène kor első periódusában (kb. i.e. IV. sz.-ig) általános formává lesz.[49] De különösen érdekelhet bennünket az, amit e típusok elterjedéséről egyes kutatók — így KERSTEN és

[46] HUNYADY Ilona: *Kelták a Kárpátmedencében*. Táblakötet, Bp., 1942. III. Tábla. — HUNYADY Ilona: *Kelták a Kárpátmedencében*. Szövegkötet, Bp., 1944. 124—125.

[47] HUNYADY Ilona: i. m. 1944. 22. — Jan FILIP: *Keltové ve stredni Europe*. Praha, 1956. 87, 256. lap; Tab. XII, XX, CXXI. — J. L. PIČ: *Le Hradischt de Stradomitz en Bohéme*, trad. J. DÉCHELETTE, Leipzig, 1906. XXIV. t. — J. DÉCHELETTE: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, Paris, 1927. IV, 866—872.

[48] HUNYADY Ilona: 1944. i. m. 124.

[49] HUNYADY Ilona: 1944. i. m. 124.

REINECKE[50] — megállapították, mégpedig: e típusok különösképpen jellemzőek a La Tène kor első periódusának keleti, bajorországi csoportjára. Az a vidék viszont, ahol e csoport létezett, közel esik hazánk nyugati területéhez, ahol a régészeti leletekben ugyancsak elég korán kimutathatók e formák.[51]

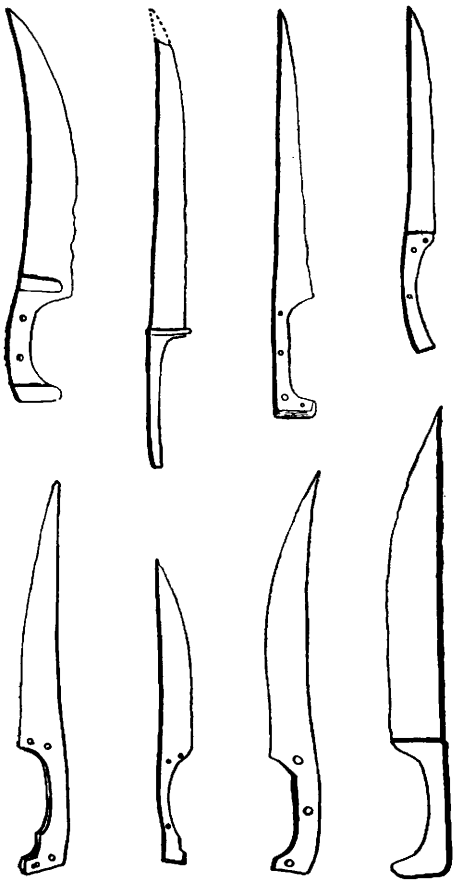

17. Kelta kések Európából. (J. Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo — romaine, Paris, 1927. IV. 866.)

Talán merész feltevésnek tűnhet, ha mai bozótvágó késeinket a kelták szerszámaival hozzuk kapcsolatba. Mégis kísérletet teszünk, már azért is, mert máshol nem akadtunk ez ideig pontos párhuzamaikra, és még ha kísérletünk negatív eredménnyel is járna, az összefüggések kutatása más hasznos tanulsággal is járhat.

[50] Idézi HUNYADY Ilona: 1944. i. m. 124.
[51] HUNYADY Ilona: 1944. i. m. 4.

A mai eszközök és rég letűnt korok eszközeinek kapcsolata, valamint a közös forma fennmaradása viszont csak akkor lenne igazolható, ha azt az azonos munka, a kontinuensen fentmaradó hasonló tevékenység idokolja és alátámasztja.

A fenti késeket, amint láttuk, ág és gyepűvágásra, bozótirtásra használták, ami elengedhetetlen feltétele volt e vidéken az irtásos földművelésnek, amely e vidéken általában a szórt településsel kapcsolatos. A keltákról viszont MEITZEN A. is megemlítette, hogy szórt településekben laktak.[52] E szórt települések nyilván náluk is irtással voltak kapcsolatosak, amelyhez a kelták valószínűleg nemcsak fejszét használtak, hanem azokat a görbe késeket is, amelyekből nagyszámú lelet maradt ránk és amilyenekkel a mai napig is gallyazzák az ágakat és irtják a bokrokat e nyugati területeken.

Valószínű, hogy a kelták széleskörű irtásos tevékenységére utal az a sok görbe kés, ami Franciaországtól Magyarországig településeikről oly nagy számban került elő.[53] E vidékek a kelták idejében, de általában az ókorban még ritkán lakottak, ahol az adott viszonyok között sikerrel folytathatták az irtásos földművelést. Idővel azonban ott, ahol a település állandósult és a lakosság elszaporodott, kialakultak e rendszernél fejlettebb formák és természetesen az örökszántók. Ennek pedig éppen az erdők végleges kiirtása volt a feltétele.

Ez a folyamat azonban a nyugati határvidék speciális talaj és éghajlati feltételei következtében az Őrségben sem bontakozott ki, hanem a kezdetleges földművelési forma — ha némileg módosulva is — a legutóbbi időkig fennmaradt. Ez pedig egyúttal fenntartotta a bozótirtás és ágvágás hagyományos eszközeit is.

Elképzelhető az is, hogy az I. és a II. században bekövetkezett római hódítás a régi lakosságot — különös tekintettel a dombos-erdős vidékre — nem pusztította ki, de nem semmisítette meg a népvándorlás sok hulláma sem, ha időnként meg is tizedelte, újabb elemekkel felfrissítette, vagy magába is olvasztotta. Az a népesség azonban, amely ide települt, mindenkor kényszerült irtási munkát is végezni, és ehhez nyilván felhasználta a régi lakosság kipróbált, hagyományos szerszámait is. Így tehát lehetséges, hogy a régi szerszámokat — esetleg több közvetítéssel — a magyarok is átvették és az irtásnál máig alkalmazták. Ha ez így van, akkor mai irtókéseinknek egy érdekes ősét találtuk meg a kelták szerszámaiban, akik, mellesleg említve, Európa első legjelentősebb földművelő népét alkották.

Felmerülhet a gondolat, hogy az eszköz nem az egymásra települt lakosság közvetítésével került hozzánk. Erre a feltételezésre az is alapot szolgáltathat, hogy a Rába vidék jobbágyfalvainak földesurai a ciszterek voltak,[54] akik már a XI—XII. században itt megtelepedtek és irtási munkát is folytattak. E szerzetesek pedig Franciaországból magukkal hozhatták földművelő és erdőirtó eszközeiket is. Ezt a feltételezést erősíti látszólag az is, hogy e vidéken nevezik az irtókéseket *bárd*nak, amely tudvalevőleg francia vagy német eredetű jövevényszavunk.[55] Mindezek ellenére az utóbbi feltételezést tartjuk kevésbé valószínűnek. A ciszterek hatása, — ha egyáltalában a fentiekben számításba jöhet — esetleg csak erősíthette a helyileg is ismert formák fentmaradását.

Kérdés még, hogy miért lehetett e forma oly kedvelt a kelta korban és mi tarthatta fenn a mai napig? A terület, ahol ezeket az eszközöket feltalálhat-

[52] A. MEITZEN: *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen.* Berlin, 1895. I. 224—225.

[53] L. a 47. sz. jegyzetet.

[54] KALÁSZ E.: i. m. 127—149.

[55] BÁRCZY Géza: *Magyar szófejtő szótár*, Bp., 1941. 16.

juk, nagyjában azonos jellegűek: dombos, hegyes erdővidékek. A sekély talajú és sűrű bokrokkal benőtt balkáni partvidékeken vagy a mediterrán más területén nyilván nem használatosak e kések, hanem inkább a hosszú nyelű görbe kések, amelyekkel a tüskés bokrokat kissé távolabb, bántódás nélkül is kivagdoshatták. A csapadékosabb, erdősebb területeken, az Alpok nyúlványain, a fő feladatot irtáskor a fák kiölése, legallyazása jelentette, illetve egy-egy vastagabb törzsű fa körül a kisebb cserjék lecsapdosása — hogy hozzá tudjanak férni. E munkákat az említett késekkel eredményesen elvégezhették. Ezenkívül e szerszámok szolgálhattak az ágaknak takarmány céljából történő levágására is, vagy bokros területen a nagyra nőtt fűnek lekaszabolására. Ez a sokirányú funkció és a gyors lendületes munka, ami vele végezhető volt, tette nélkülözhetetlenné korábban, az irtásos gazdálkodás idején, e régi, alkalmas formájú eszközt, és tartotta fenn máig is — részben módosult szerepben — amikor pedig a régi gazdálkodási forma már erősen háttérbe szorult.

A földek parlagolása és legeltetése

A kimerült, elsoványodott földek felerősítésének, a talajerő pótlásának e vidéken is több módját ismerték, köztük igen korszerű, fejlett módokat. Korántsem szabad tehát azt gondolnunk, hogy a parlagolást, amely egyike a legkezdetlegesebb talajerő-pótló módszernek, az elmaradottság okozza. Ezzel kapcsolatban nem csupán arra az általánosan ismert nívókülönbségre utalhatunk, ami éppen Nyugat-Magyarország és az ország egyéb, például keleti területének mezőgazdasága között adódott, hanem konkrét adatokat is említhetünk. A XVIII. században pl., amikor Magyarország nagy részén a trágyát esetleg csak tüzelésre használták, vagy alkalomszerűen, elhagyott aklok, kosarak helyén hasznosították, e vidéken már rendszeres trágyázásnak lehetünk tanúi. Az úrbéri tabelláknak Őriszentpéter, Szalafő, Kotormány, Dávidháza, Kapornak, és Ispánk egyesített jobbágyfeleleteiben ugyanis a következőket olvashatjuk: „Minden egész helyes gazdának vagyon nyolcz hold szántó Földgye, az melyet Trágyázhat . . ." De ugyanezekben a feletekben a trágyalével való rét- öntözés korántsem korszerűtlen gyakorlatáról is olvashatunk. Arról vallanak ugyanis a fenti falvak jobbágyai, hogy sarjút „. . éppen nem takarhatunk, kivévén azt a meddig s.v. az Ganei lé ásztathattya . . ." S hogy a trágyázást a múlt század elején is milyen fontosnak tartották, arra talán elegendő lesz ZAKÁL György sorait idéznünk,[56] aki leírja azt a körültekintő és minden lehetőséget számbavevő igyekezetet, amellyel a lakók sovány földjeik táperejét természetes vagy istállótrágyával pótolták. „A trágya — írja — készíttetik Szalmábul, Erdei fa levélbül, Mocsarakban kaszált Zsombékból, és a mivelhetetlen földeknek le húzott szineiből. . ."

A trágyázás mértéke természetesen azóta méginkább növekedett, főleg a közeli földeken. A távoli, nehezen megközelítő földeket, ha kimerültek, egy ideig pihentették, parlagolták (18. kép).

A parlagolás jelentősége természetesen a tagosítások óta, amikortól igyekeztek nagyobb parcellákat kialakítani és a határok is megszilárdultak, igen csökkent. Ezidőtől fogva már az erdő sem állt szabadon rendelkezésre, hogy a sovány, kimerült földeket kövér erdőföldekkel pótolhatták volna és így szántóikat korszerűbb váltógazdálkodással és trágyázással kellett jobb erőben tartani. A par-

[56] NEMES-NÉPI ZAKÁL György: i. m. 16. lap.

lagnak viszont, ha kisebb mértékben is, ezután is volt jelentősége főleg a nagyobb gazdáknál, akiknek a sok földhöz nem mindig volt elegendő munkaerejük. De ők is inkább a távoli földeket parlagolták. „Parlagot nem mindenki hagyott — említették pl. Veleméren e század elejére vonatkozóan — a kisebb birtokosok nem. Csak akinek 60—70 holdja volt és nem bírta mindet trágyázni. A föld így

18. Erdősödő parlag, legelő. (Ispánk, Vas m.)

nyugodott." Időnként azért a kisebb gazdáknál is maradt parlagföld. „Volt úgy, hogy nem tudták elvetni — ti. a rossz idő vagy a föld távoli fekvése miatt — és így a föld megmaradt parlagnak." Azok a kisebb gazdák, akiknek fogatjuk volt jobban elláthatták földjüket is. „A kisebb birtokosok — említették ugyancsak Veleméren — valahogy mindig megganajozták a földet: ha nem volt szalmájuk, akkor húztak levelet."

De volt más oka is annak, hogy a kiterjedtebb, összefüggő területekkel rendelkező, módosabb gazdák szívesebben hagytak parlagot, mint az apróbb földcsíkokon gazdálkodó parasztok, és ez a parlagnak legeltetéssel való hasznosítása volt. A parlagot ugyanis mindig legeltették, akár Göcsejben, hiszen e parlaglegelők állatainak igen lényeges eltartóikká váltak (19. kép). „Kisebb birtokosok nem hagyhattak parlagot azért sem, mert keskeny földjeik voltak," — emlegették pl. Veleméren és ezzel világosan utaltak az itteni legeltetésnek sokszor áthághatatlan nehézségeire, különösen, ha a parcella két oldalán a szomszéd földben valami zöld vetemény nőtt, ahová a legelő állat minduntalan át akart lépni, mégha rövid száron is tartották.

Parlagnak a kimerült, sovány földet hagyták meg, így legtöbbször a *zab-*, vagy *rozstarlót*, mivel e két vetemény — főképpen a zab — legjobban elbírta a sovány földet. A század elejétől fogva egyre gyakoribb lett, hogy a gabona közé *aprómagot*, többnyire *lóhert* vetettek, amiből ősszel is nyerhettek vékony *tarlótakarmányt*, és a következő évben rendesen kaszálhatták. A második évben pedig egy-két kaszálás után, különösen ha a lóhere ritkult, és a fű elhatalmasodott benne, már legelőnek használták.

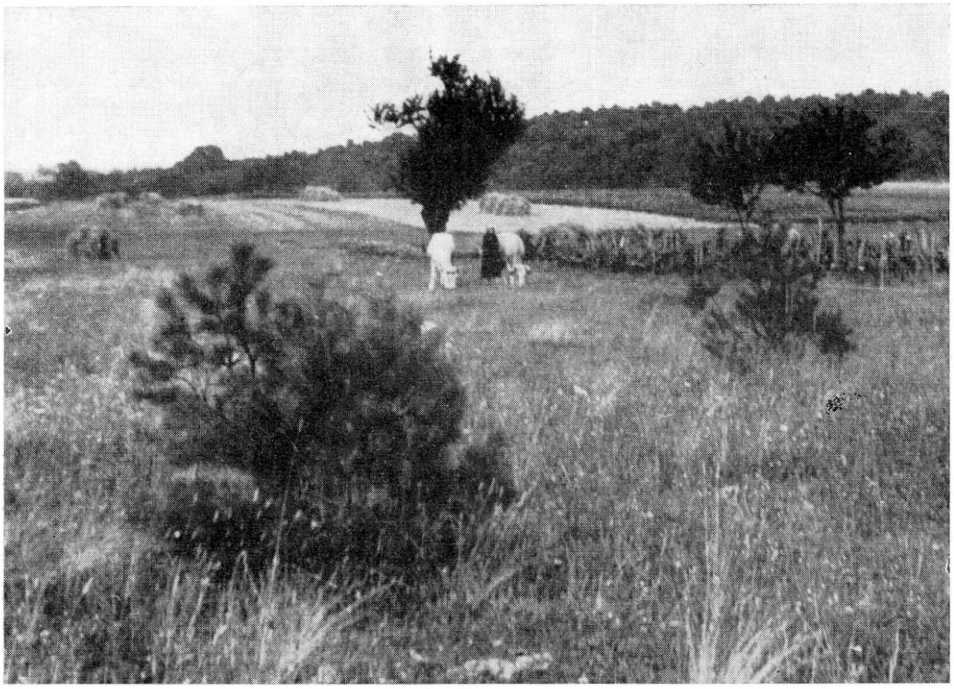

19. Parlagon hagyott, bokrosodó föld legeltetése. (Viszák, Vas m.)

De ha nem is vetették be aprómaggal a tarlót, sok eső esetén olyan nagy fű nőtt rajta, hogy azt meg is kaszálhatták.

A parlag tehát állattartás céljaira, legelőnek szolgált és ennek jelentőségét az is kiemeli, hogy e vidéken külön legelő nem is állt rendelkezésére, hanem csak e parlagok, azonkívül a ligetes erdők, a szántóföld végén maradt füves *forgók*, út melletti földdarabok szolgáltak az állatok fönntartására a rendszeresen kaszált és a sarjúgyűjtés után ugyancsak legelőnek használt réteken kívül. Külön legelő egyébként is nehezen lett volna elképzelhető a kisföldű birtokosoknál, a szabályozatlan használatú földek és szétszórt település közepette, hacsak a még közös használatú erdőket nem lehet legelőnek tekinteni, amelyeket valóban a faluközösség minden tagjai egyformán igénybe vehetett legeltetésre is.

E parlagokon és régebben a hozzájuk szorosabban kapcsolódó erdőkben, réteken és egyéb alkalmi legeltető helyeken többféle állatot tartottak, de a marha kivételével kis mértékben. Birkáik itt is csak a nagyobb gazdáknak voltak, főleg a századfordulóig. Disznó ugyan majd minden családnál volt található,

de ezek többnyire a ház körül, vagy a patakok mentén, olykor egy-egy kanász felügyelete alatt legelésztek. Emlékeznek arra, hogy a lovakat is kint őrizték. „Valamikor (azaz a múlt század végén) nem tartották itthon az ökröket és lovakat — idézzük a 79 éves Könc Gyula (Máriaújfalu) szavait— hanem este kicsapták és őrizték." De a viszáki Sebők Ferenc (80 é.) is hasonlóan emlékezett: „Apámtól hallottam, hogy elhajtották a lovakat a lugosi rétre őrizni. A csikókat karóhoz kötötték meg — említette pl. a farkasoktól való védelem érdekes módját, — hogy a farkasok el ne kapják őket. A lovak körbefogták őket és ha jöttek a farkasok, megrúgták. Az emberek meg tüzeltek." A fiatalabbak emlékezetében azonban a lovak őrzésének már semmi nyomát sem találjuk.

Annál jelentősebb viszont a marha őrizése. Bármerre járunk még ma is pl. a reggeli vagy délutáni órákban, mindenütt megtalálhatjuk a rövid száron őrzött (19. kép) teheneket, amelyeket itt is leginkább az öregek vezetnek a legelőhelyekre. Az emlékezet szerint korábban, még e század elején is általában a gyerekek és fiatal emberek őrizték, akár Göcsejben és kb. ugyanolyan évi, illetve napi beosztás szerint. Itt is minden faluban, minden szeren még ma is megvan a fő marhahajtó ún. *csordahajtó út*, mely a régi erdők felé vezetett.

A legeltetés itt is jellegzetesen egyéni volt, még ha a közösen használt erdőkben is folyt az. Az idősebb emberek azonban pl. Őriszentpéteren emlékeznek közös pásztorokra, ún. *szergulyásokra* is. De emlékeznek némely helyen, mint Máriaújfaluban vagy Őriszentpéteren, közös kanászra is. E közös pásztorok tartását általában a tagosításokig datálják, azonban úgy látszik, hogy a múlt század végéig is megmaradtak.

A legeltetést, ahol nem volt gyerek vagy fiatalember, fogadott pásztor, ún. *gulásgyerek* végezte. A gulyásgyerekeket, akik általában 10—12 évesek voltak, rendszerint Szt. György naptól fogadták, amikor kezdődött az őrizés. „A gulyásgyereknek ruhát (alsó-, felsőruhát, csizmát) és csekély pénzt, kb. 10 forintot adtak — említették a bérezéssel kapcsolatban. — Kosztot is kapott és a gazdánál lakott. A konyhában feküdt a többivel. Jobbmódúaknál, ahol nagyobb cseléd is volt, az istállóban aludt a cseléddel." E gulyásgyerekek élete és munkarendje egyébként ugyanolyan volt, mint a többi őrizőé, akikről Göcsejjel kapcsolatban már bővebben szóltunk.

A parlagok beerdősödése

A föld, mit parlagon hagytak és legeltettek, rendszerint két-három évig maradt szántatlanul. „A harmadik év után már bokrosodott — emlegették — verte föl a fa. Ha tovább hagyták, már ritani kellett ritukapával. Akkor lehetett szántani. De legtöbbször — fűzték hozzá, — ha már elbokrosodott, akkor úgy is hagyták erdőnek" (20. kép).

E vidéken azonban a parlagoknak a bokrosodás, speciálisan a fenyősödés előtt általában jellemző növénye volt a *söprűfű* (Calluna vulgaris), más néven *söprüsd, csarab* vagy *vadzám*. Az elterjedés mértéke attól függött, milyen helyen volt a parlag: „a trágyázatlan gyöngébb földeket jobban kiverte — említették pl. Farkasfán.— A söprűfű a rétet is fölveti, amelyik kicsit partosabb vagy soványabb." A réten viszont a sűrű kaszálás nem engedte nagyon elterjedni, ill. elvénülni. Amíg gyenge volt, addig a marha is lelegelte, ha elvénült, akkor már csak alomnak kaszálhatták.

A parlagokon viszont, ahol csak legeltettek — amelyek éppen a föld soványsága miatt maradtak vetetlenek — nagyon díszlett. Pár év alatt a sovány földből

alig maradt valami legelő. Ez viszont arra volt jó, hogy a söprűfű védelme alatt szabadabban nőhessen a fenyő. A csarab és a fenyő szoros kapcsolatára már többen utaltak,[57] de ezt fejezi ki a farkasfalviak egyik mondása is: „Az öregek szokták mondani: a söprüsd a fenyő édesanyja — említették —. Ha egyszer a söprüsd felütötte magát, akkor a fenyő nem félt semmitől sem."

Hozzátartozik még ehhez, hogy a fenyőcsemete minden más fánál érzékenyebb volt a sérülésre. A legelő állat a fiatal hajtást a fűvel együtt könnyen

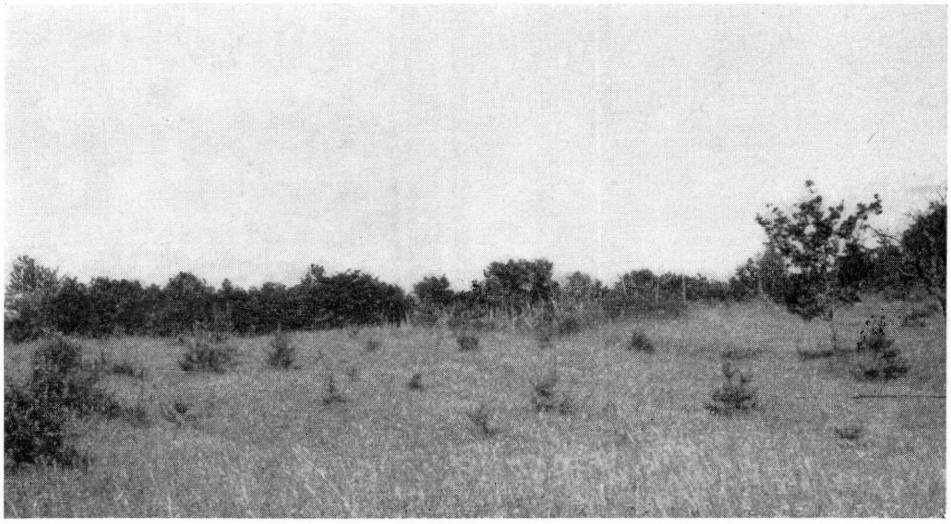

20. Bokrosodó parlag. (Ispánk, Vas m. 1964.)

leharapta, vagy lábával letiporta. A fenyőfa pedig „ha egyszer megcsonkul, nem hajt újra. Az éger, vagy nyírfa akkor is kihajt." Sőt a fenyő még a másik fa mellett sem tudott jól nőni. „A nyír először gyorsabban nő, mint a fenyő, de a fenyőnek egyik fa sem árt jobban, mint a nyírfa. A nyírfa mellett a fenyő elsatnyul, sőt ki is pusztul. Ha a fenyőt kicsi korában meg nem nyomorította a nyír, akkor a fenyő 20—25 év múlva a nyír fölébe nőtt. De ha a fenyőhöz ért pl. kicsi korában, akkor az elpusztult."

A sovány földek *elcsarabosodása* tehát a legelő állatot, mely letiporhatta volna a fiatal hajtást, elriasztotta és a fenyőnek ezzel kedvezőbb növekedési lehetőséget biztosított. Ha a söprűfű nem is terjedt el minden faluban egyforma mértékben, általában jó szolgálatot tett a fenyőerdők felnövekedésének.

E száraz, kemény kórójú füvet egyébként szűkös időben — a *borosánnal* (fenyőfa-levél) és a *levelessel* (tölgy és gyertyán levél) együtt — alomnak használták, vagy régebben, amikor még sárházakat raktak, törek helyett a sárba tiporták kötőanyagnak.

[57] Imre Sándor: Erdő-legelő-gazdálkodás Kisrákoson. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1955. 1—2. sz., 72. lap. Az adatközlés értelmezését lásd Belényesy Márta: *Az erdei irtások parlaggazdálkodása.* Adattári Ért. 1955. 1—2. sz. 60—62. Zsohár Gyula: *Őrség növényföldrajzi vázlata.* Dunántúli Szemle, 1941. VIII. 323.

E söprűfű védelmében nőhetett a fenyő, amelyet, ha egy arasznál nagyobbnak mutatkozott, tehát meggyökeresedésétől kezdve 2—3 év múlva, már nem veszélyeztették az állatok legeltetésével (21, 22. kép). Így e csemetékből felnőtt a *növendék erdő*, melyet addig, „amíg a fenyő maga magát nem kezdi pucolni

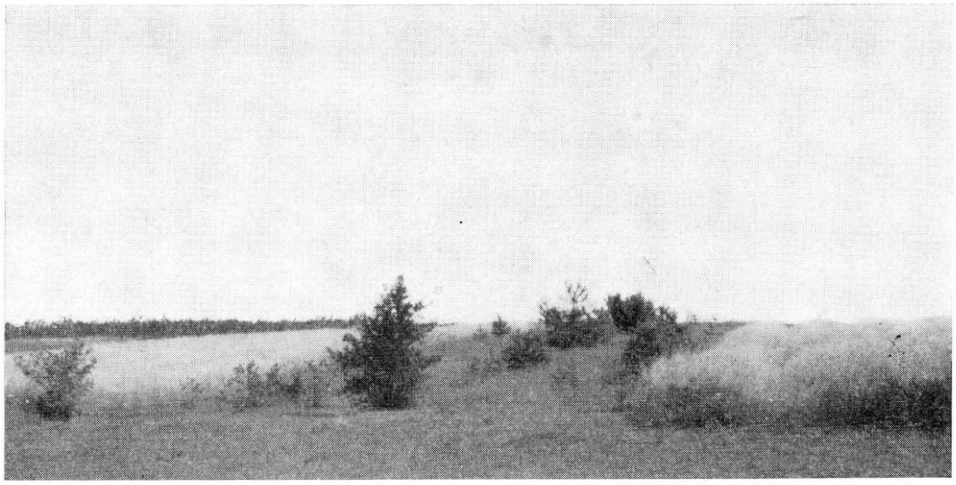

21. Erdősödő parlag. (Viszák, Vas m. 1963.)

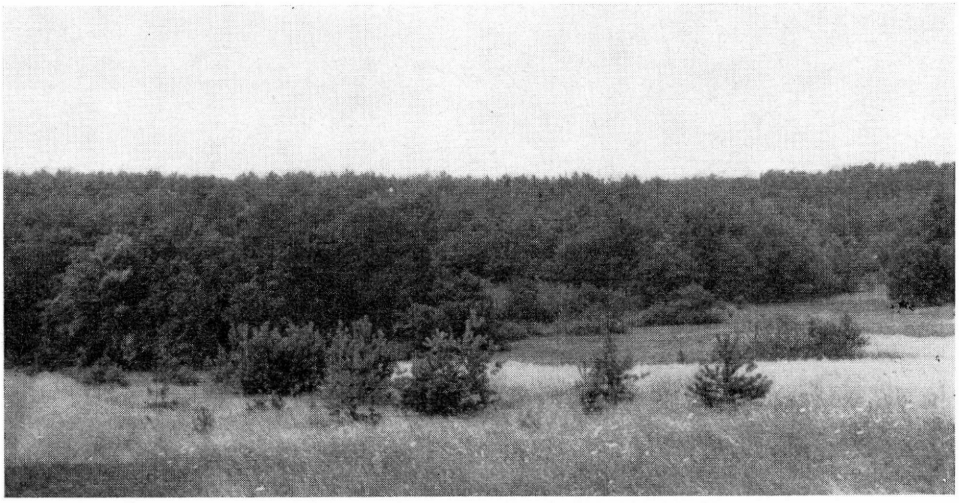

22. Bokrosodó parlag szántók között. (Viszák, Vas m. 1963.)

(ti. amíg nem kezdenek alul száradni a levelei), nem szabad bántani, — említették. — Három-négy méter is megvan, amikor kezd tisztulni. Aztán az alsó ágak elszáradtak, letöredeztek és a levelet is hullajtja." Addig a söprűfű is nőhetett alatta, de aztán kipusztult. „A söprüsd elrohad, a borosán ráhull és így kezdődik meg a trágyázás, — mondták —. Azután az is jobban nő: saját magát trágyázza."

Amikor tisztulni kezd a fa, kezdenek a ritkításhoz: a száraz görbe fákat kivágják, különösen ott, ahol sűrű az erdő. A ritkítást minden évben megismétlik, hogy szépen egyenletesen nőjenek a fák. „Ebben az erdőben — állapítják meg — már nem legeltethettek, mert nincs benne legelő. Nincs benne fű sem, csak vargánya nő kedvező időben."

Ez a fiatal sűrű erdő azonban idővel ritkul, és más fák is felnőnek, és a borosánnal éveken át trágyázott és a ritkítással itt-ott napfényhez jutott erdőföld már füvet is nevel. Ha csak egy-két fa hiányzik, az erdőben *nyílás* támad, ha a fák csoportját vágják ki, *vágás* : mindegyik alkalmas arra, hogy az erdő szélén kívül, ahol a nap állandóan éri a földet és így az kezdettől fogva jó füvet nevel, legelőül szolgáljon.

És ezzel vissza is értünk az erdő hasznosításának szokásos formájához, a legeltetéshez, ami közvetlenül összekapcsolta a füves, ligetes erdőket a parlag használatával. A fák felsudarosodása, és a borosán, valamint a leveles évenkinti korhadása s a föld több éves pihentetése pedig arra is alkalmassá teszi a földet, hogy irtással újra szántóföldet csináljanak belőle. Ez azonban ma már csak ritkán történhetett meg, éppen úgy, mint a földek oly mértékű parlagolása, hogy az beerdősödjön. Ami korábban a termelés természetes rendjéhez tartozott, ti. a szántó — parlag — erdő — szántó időszakos váltakozása, az ma inkább csak mint különleges eset fordul elő. De érdemes talán a szántók parlagolásának és elerdősödésének mai különleges eseteiből is párat idézni. Az ispánki Horváth Elek (75 éves) pl. a következőképpen számolt be az általa is még tapasztalt szántóföldi erdősödésről: „Ha a család kihalt, vagy ha az örökös máshová került — ti., hogy nem volt, ki művelje a földet — az beerdősödött. A Magyalos tájékán pl. a vadak garázdálkodtak az utóbbi időkben és akkor beerdősödött a szántó." „Szántó volt a Paphegyen is — sorolta tovább — nehéz volt szántani, partos volt. Kb. 20 éve elhagyták és benyírfásodott." Vagy más helyre vonatkozóan: „A hegyoldalban Laczóék szántottak 3—4 darabot, mikor az öreg meghalt, fiai ki erre, ki arra ment. Három-négy év múlva már sűrű fenyő borította a földet." De volt saját tapasztalata is: „A Kerek erdőn is egy darabot el kellett hagynom, mert körülötte erdő volt, kétoldalt. A fenyő nagyon elnyomta a veteményt, az árnyék sok volt, de a nap melege is nyáron jobban megszorult és minden kisült. Nekem is el kellett hagynom."

S így folytathatnánk több helyről és emberektől is az emlékezések közlését a szántók lassú, „rendkívüli" beerdősödésére, amely mögött mégis a régi parlagtartás hagyománya érvényesült (23. kép).

Nem célunk, hogy az őrségi irtásos és parlagolásos rendszerről átfogó képet adjunk, csupán pár olyan jellegzetességre kívántunk utalni, melyek a göcsejiekhez képest újat jelentettek. Ezeket azonban korántsem lehetett úgy közreadni, hogy a nagyobb összefüggésekre legalább ne utaljunk. Végezetül pár szóval meg kell emlékeznünk arról is, amiről Göcsejjel kapcsolatban részletesebben szóltunk: a települési labilitásról. Némely faluban, ha nem is áll rendelkezésünkre Gönczi munkájához hasonló összefoglalás, amelyből bővebb adatokat kaphatnánk a korábbi időre vonatkozóan, mégis meglepő recens adatokat jegyezhettünk fel a település emlékezettel is beérhető változására. „A falu már a harmadik helyen áll — emlékezett vissza pl. Viszákon a 80 éves Sebők Ferenc a község történetére. „Először volt a Lugosi réten, aztán átmentek a Lugosi pusztai csikólegelőre. De ez nem felelt meg és onnét jöttek a mostani helyre." Egy másik, ugyancsak viszáki öregtől (Winkler Zsigmond 85 é.) a következőket hallhattuk: „Gyerekkoromban, még mutatták hol volt Viszák.

Sokat kaszáltam is ott: még a szilvafák is megvoltak." „Nagyapám még látott beomlott házakat — idézzük ismét Sebők Ferencet — de én is láttam téglakupacokat. Nagyapám 1820-ban született és 1895-ben halt meg... A törmelékek mellett még lehetett látni gyümölcsfákat is. Valamikor házhelyek és házak voltak ott."

S ha az áttelepülés okait helyben kérdezgetjük, kb. olyan feleleteket kaphatunk, mint amiket Göcsejből is ismerünk. „Arról az öregek nem szóltak, — idéz-

23. Bokrosodó parlag. (Ispánk, Vas m. 1964.)

zük pl. az egyik megokolást — miért jöttek ide. Csak találgattuk, hogy a tatárjárás miatt-e?"

Nyilvánvaló azonban, hogy itt is a gazdálkodás hasonló irtásos parlagoló formája volt a házak újabb- és újabb felépítésének oka, mint ahogyan azt a göcseji szegek vizsgálatakor láttuk. Ezt most nem kívánjuk különösebben bizonyítani, csupán a fenti pár példán keresztül próbáltuk azokra az egyezésekre a figyelmet felhívni, amelyek lényegében minden hasonló típusú irtásvidéken fellelhetők és primitív viszonyok között korábban szélesebb körben el voltak terjedve.

TAKÁCS LAJOS

Лайош Такач:

ПОДСЕКИ И ИНСТРУМЕНТЫ ПОДСЕЧКИ В ЭРШЕГ И В ОБЛАСТИ ВЕРХНЕЙ РАБЫ

I. Хозяйство в Эршег (расположенном в югозападной зоне Венгрии) в основном тождественно с хозяйством в Гёчей, уже подробно описанным раньше (Этнография, 1964. № 4.). Так как Эршег находится к западу от Гёчей, признаки альпийского хозяйства более заметны. Пейзаж сильнее разделяется на холмистые и низменные части, население же состоит отчасти из бывших свободных крестьян, отчасти же из бывших крепостных.

Известное в Гёчей подсечное земледелие имеется и тут: леса подсекались под пашню, если не могли удобрять, оставляли на перелог и часто из него опять вырос лес. На перелоге и в лесу пасли скота.

При выборе земель, предназначенных для подсеки, большую роль играло качество ее. Лучшие земли, где скорее всего срубили леса, находились в долинах рек, прежде всего в долине р. Раба. На глиняной почве склонов холмов лучшей оказывается желтая земля, меньше всего производит черно-серая глина. На таких местах леса оставлялись дольше всего и даже если их пахали, приходилось часто оставлять под паром.

Из разных видов посечки, для более крупных лесов применяется следующий: резали лишь боковые корни сосен, предназначенных для рубки, вырубили только самую крайнюю, таким образом, чтобы она пала на следующую и так подряд. Таким образом, одна сосна, падущая на соседнюю, выдернула ее.

Срезать кольцо в дерево была раньше всеобще принятой практикой, в наши дни пользуются ей редко, лишь на отдельных деревьях. Но иногда уничтожали деревья тем, что обухом топора стукнули кругом по столбу. Этот способ применяли главным образом тайком, на мешающем дереве соседа, или на деревьях на краю леса, если хотели расширить пашню. Иногда вокруг таких деревьев зажигали костер.

Срезание кольца называется: *kerités*, *keringetés* (окружение); стук обухом топора: *megkopicsolás*, *megkopogtatás* (стук). Редко встречается и старое название для кольца, которое больше всего известно из старых документах: *aszalás* (сушка). Это слово встречается и в названии местности: *Husz-aszó*.

Остальные работы по подсечке и посев подсеки соотвествуют таким же работам в Гёчей, о которых уже подробно говорилось (Этнография, 1964 № 4.).

II. В настоящей статье приходится более подробно заниматься инструментами подсечки. Таковы: *подсечная мотыга*, обыкновенная *мотыга*, *топор*, *пила*, *нож для срубки* или *нож для резки ветвей*. Мотыга и подсечная мотыга применялись раньше только во второй фазе работ, когда вырубили лес и сожгли дрова. Пила является сравнительно новым инструментом, применяется лишь начиная с конца прошлого столетия. В наши дни топор уже заводский товар с весьма небольшими разновидностями в форме. Ножи же для срубки делаются и сегодня местными кузнецами в разных формах. В данной статье подробно занимаемся ими.

Названия ножей весьма разнообразны. Основным словом является всегда нож, а в деревнях вдоль р. Раба, часто и сабля. К ним добавляется слово, указывающее функцию: для обруба ветвей, *cserkelő*, *gyepülő* (для подсечки изгороди). Иногда употребляется также и слово *тесло*.

Как показывают названия, функция этих ножей двойная: с одной стороны ими обрубили сучки на вырубленных деревьях, так как работа шла так быстрее. Как говорят: «Одним ударом можно было обрубить по 3—4 ветви, и этот нож не так утомил руку, как тяжелый топор.»

С другой же стороны, живую изгородь, которая окружила подсеки, обрезали два раза в год, весной, до почкования и в июле. Ранее, в начале прошлого столетия, еще бывали сплетенные изгороди, их дровами даже топили зимой. Весной опять приходилось огородить спаханные земли, чтобы защитить их от пасущегося скота и от диких зверей. Начиная с конца века, когда свободное занятие земли совсем кончилось, живые изгороди стали общеприменимыми. Ножами, которыми раньше резали нужные для изгороди ветви, теперь обрубили изгородь. Даже, как кажется, иногда ими пользовались для обдирания деревьев (снимания коры).

Их длина, как правило, 32—37 см. Разделяются они на четыре основных типа.

В первый входят ножи с изогнутым вперед острием. Они тесно связаны с разными ножами для обрезки виноградных лоз и с ножами для полки и для резки прута, но они поменьше, в среднем длиной в 25—28 см. Аналогичные ножи встречаются вне Венгрии в широком кругу, с Средиземноморья до Шкандинавии и Северной России. Имеются много-

численные местные, региональные разновидности; как тип, он кажется староевропейской формой.

Ко второму типу можно числить ножи с прямым, острым лезвием, походящие на сегодняшние простые кухонные ножи. Этот тип известен в Чехословакии и в Финляндии, где имеет функцию резки ветвей.

В третий тип входят ножи с лезвием, немного изогнутым назад, и кончающиеся, на задней части, небольшим хвостиком. На нем можно повесить нож, кроме того, он служит для поднятия ветвей, чтобы резать их. Такого типа нож распространен в Альпах, но встречается также и более к северу, в Чехословакии, даже в Финляндии.

Самые интересные — ножи четвертого типа. Они немного изогнуты назад, похожи на саблю. Их называют чаще всего *саблей*. Аналогичные типы нашлись до сих пор на немногих местах: в Чехословакии и в Бельгии. Однако, в археологическом материале они имеются в большом количестве, а именно среди инструментов кельтов. И в Венгрии часто находят такие кельтские ножи, но вообще везде, где кельты жили более длительное время. Мы не располагаем точными данными о функции этих кельтских ножей. Одно лишь точно, что они представляют собой не саблю а инструмент. Весьма вероятно, что они употреблялись для подсечных работ, тем более, что известно, что кельты жили на поселениях, разбросанных на подсеках. Вероятно, что в западном Задунайском крае, являющемся характерной подсечной зоной, эти старинные формы сохранились до сегодняшнего дня в старой функции, может быть через несколько этнических групп.

III. Истощенные земли оставлялись под паром и на них регулярно пасли скота. Временами перелоги опять заросли лесом. На перелоге вырос вереск («csarab») и под его защитой выросла сосна.

И сегодня часто видим, что перелог зарастает лесом, как это показано на снимках.

Очередность пашни-пастбища-леса вызывает большие изменения в поселениях. Об этом свидетельствуют, и в этой, области многочисленные данные. Большинство сел располагалось раньше на другом месте или же было гораздо более разбросанным.

Lajos Takács:

RODUNGSFELDER UND RODUNGSGERÄTE (SCHNEITELMESSER) IM ŐRSÉG UND IN DER OBEREN RÁBA-GEGEND

(Auszug)

I. Die Wirtschaft des *Őrség* (gelegen am südwestlichen Rand Ungarns) stimmt im wesentlichen mit der der Weiler (ung. *szegek)* im *Göcsej*, die Verf. im Bd. 1964, Nr. 4 der Ethnogr. ausführlich geschildert hatte, überein. Weil das Gebiet von Őrség westlich des Göcsej liegt, treten hier die Merkmale der alpinischen Wirtschaft häufiger auf. Das Gebiet ist in hügelige Gegenden und flache Täler stark gegliedert; seine Einwohnerschaft besteht teils aus Befreiten, teils aus Leibeigenen.

Jene Form der Rodungswirtschaft, die man im Göcsej findet, ist auch hier üblich: Die Wälder wurden für Ackerfelder gerodet. Wenn man düngen nicht konnte, so ließ man das Feld brachliegen. Zeitweise ist auf dem Brachfeld wieder Wald ausgewachsen. Auf dem Brachfeld und im Wald weidete man.

Bei der Auswahl des Brachfeldes (was man vom Wald für Ackerfeld ausgewählt hatte) spielte die Qualität des Bodens eine größere Rolle. Die besten Ackerfelder (wo die Wälder baldigst gerodet wurden) befanden sich vor allem im Rába-Tal. Auf dem lehmigen Boden der Hügelabhänge war die Gelberde am besten, und am wenigsten ökonomisch der schwärzlichgrauliche Lehm. An den letzten Stellen hat man die Wälder am längsten belassen. Und wenn sie doch aufgeackert wurden, mußte man sie oft brachliegen lassen.

Unter den verschiedenen Formen der Rodung war im Fall eines größeren Gebietes folgende Form die häufigste: Bei den auszurottenden Fichten wurden nur die Seitenwurzeln verschnitten und nur die seitliche Fichte wurde umgestürzt, u. zw. auf jene Weise, daß sie auf die nächste fällt und diese auf die folgende. Ein Baum hat somit den anderen der Reihe nach umgestürzt.

Das Umringeln der Bäume, das früher bei der Rodung allgemein verwendet war, kommt heute nur ganz selten und nur bei gewissen Bäumen vor. Bei der Ausrottung der Bäume pflegte man auch eine andere Technik zu verwenden: Die Rinde wurde nicht abgeschält, sondern mit dem Rücken der Axt ringsherum beklopft. Diese Technik wurde besonders bei dem im Wege stehenden Baum des Nachbars im Geheimen geübt, oder bei den Bäumen am Rand des Waldes,

wenn das Ackerfeld erweitert werden sollte. Es kam aber auch vor, daß man um den auserwählten Baum Feuer gemacht hat: der Baum wurde *angezündet* (ung. *rágyújtottak)*.

Die ungarischen Namen des Umringelns sind: *kerítés, keringetés*. Die Beklopfung mit dem Rücken der Baumaxt heißt: *megkopicsolás, megkopogtatás*. Manchmal kommt für das Umringeln (mehr nur im Urkundenmaterial) auch das alte ungarische Wort *aszalás* (Schwenden) vor. Dieses Wort hat sich in dieser Gegend auch in zusammengesetzten Ortsnamen, in der Form *Husz-aszó* bis heute erhalten.

Die anderen Arbeiten der Rodung und die Saat des Rodungsfeldes stimmen mit den der Weiler von Göcsej überein (siehe Ethnogr. 1964, Nr. 4).

II. Verf. beschäftigt sich ausführlicher mit den Rodungsgeräten. Die Geräte der Rodung sind: die *Reuthaue, Haue, Baumaxt, Säge, Hippe* oder *Buschmesser* (ung. *irtókapa, kapa, fejsze, fűrész, irtókés* oder *ágvágó kés)*. Die Reuthaue und die Haue wurden früher nur in der zweiten Phase der Arbeit gebraucht, als der Wald abgeholzt war und das Holz verfeuert wurde. Die Säge ist verhältnismäßig ein neues Gerät. Erst seit Ende des vorigen Jahrhunderts ist sie allgemein geworden. Die Baumaxt ist heute Fabriksprodukt, mit wenigen Veränderungen der Formvarianten. Demgegenüber werden die Buschmesser (Rodungsmesser) auch heute noch durch die Dorfschmiede in verschiedenen Formen verfertigt.

Die Benennung der Messer ist mannigfaltig. Als Grundwort kommt in den zusammengesetzten ungarischen Fachausdrücken überall das Wort *kés* (Messer), in den Dörfern der Rába-Gegend häufig auch *kard* (Schwert) vor. Zu diesen Wörtern kommen dann die Funktion bezeichnende Adjektive, wie *ágvágó kés, cserkelő kés, gyepülő kés* (Buschmesser), bzw. *ágvágó kard, gallyvágó kard, gyepülő kard* (Schwert zum Schneiden der Äste). Es kam auch der Terminus *bárd* (Beil) vor.

Die Funktion dieser Messer — wie es auch die Termini zeigen — ist zweifach: einesteils hat man die dünneren Äste der umgestürzten Bäume mit diesen abgeschlagen (damit war die Arbeit ergiebiger). »Mit einem Schlag konnten auch 3—4 Äste abgeschnitten werden« — wurde der Vorteil dieser Messer erwähnt. — »Dieses Messer hat unsere Hand nicht so angestrengt, wie die schwere Baumaxt.«

Anderenteils wurden mit diesen Messern die die Brachfelder umgebenden lebenden Hecke jährlich zweimal, im Frühjahr vor der Knospenbildung und im Juli beschnitten. Anfang des vorigen Jahrhunderts waren auch häufig geflochtene Heckenzäune zu finden, deren Holz im Winter verfeuert wurde. Im Frühjahr mußten die aufgeackerten Felder wieder umzäunt werden, um sie vor den weidenden Tieren und dem Wild zu schützen. Seit der Jahrhundertwende dagegen, als die freie Besitznahme ihr Ende fand, wurden die lebenden Zäune allgemein. Diese wurden mit solchen Messern beschnitten, die früher zum Abschneiden der Äste für Umzäunung gebraucht waren. Es scheint sogar, daß diese Messer auch beim Schälen der Bäume verwendet wurden.

Die Länge der Messer beträgt im allgemeinen 32—57 cm. Es werden vier Grundtypen unterschieden:

Erster Typ: ein Messer mit vorne gebogener Spitze. Es hat enge Beziehungen zu den verschiedenen Winzermessern bzw. zu den Jätmessern und den Ruten schneidenden Messern. Diese sind aber kleiner (durchschnittlich 25—28 cm lang). Seine Parallele sind außerhalb Ungarns auf breiten Gebieten Europas zu finden, von der mediterranen Welt an bis Skandinavien bzw. bis Nordrußland. Es gibt viele regionale Variante; als Typ scheint es eine alteuropäische Form zu sein.

Zum zweiten Typ gehören die Messer mit gerader spitzer Klinge, die dem heutigen Küchenmesser stark ähneln. In der ästeschneidenden Funktion ist dieser Typ uns aus der Tschechoslowakei und auch aus Finnland bekannt.

Zur dritten Gruppe gehören die Messer mit ein wenig nach hinten gebogener Klinge, die hinten in einen kleinen Schwanz auslaufen. Dieser kleine Schwanz dient zum Aufhängen und gleichzeitig auch zum Aufheben der abzuhauenden Äste. Dieser Messertyp ist in den Alpengegenden verbreitet; er kommt aber auch in der Tschechoslowakei, ja sogar auch in Finnland vor.

Die interessantesten sind die Messer der vierten Gruppe. Ihre Klinge ist ein wenig nach hinten gebogen (wie die Säbel). Der Terminus für diese ist am meisten *kard* (Schwert). Rezente Parallelen sind bis jetzt selten, nur im Material der Tschechoslowakei und Belgiens, gefunden. Unter den Bodenfunden hat man dagegen dieses Messer unter den Geräten der Kelten in großer Zahl gefunden. Diese keltischen Messer sind auch in Ungarn und überall, wo die Kelten anhaltend gelebt hatten, in großer Zahl bekannt. Über die Funktion dieser keltischen Messer verfügen wir über keine Daten. Sicher ist nur, daß sie keine Waffen, sondern Geräte sind. Wahrscheinlich wurden auch diese zu Rodungsarbeiten gebraucht. Und dies ist um so glaublicher, weil es ja bekannt ist, daß die Kelten zerstreut, in gerodeten Ansiedlungen gewohnt hatten. Es liegt also die Vermutung nahe, daß die alten Formen im westlichen Transdanubien (charakteristisches Rodungsgebiet) in ihren ursprünglichen Funktion bei den Rodungsarbeiten — eventuell bei mehreren Ethnikums — bis zu unseren Tagen erhalten geblieben sind.

III. Die erschöpften Ackerfelder wurden auch hier brachliegen gelassen. Die Brachfelder haben sich zeitweise wieder bewaldigt. Auf solchem Ackerfeld, wenn es brachliegen geblieben war, brach die *csarab* (calluna vulgaris) aus und unter deren Hut ist die Fichte angewachsen.

Die Verwaldung der Brachfelder kommt auch heute noch oft vor, wie es die hier abgedruckten Photos zeigen.

Übrigens lassen sich für die Veränderlichkeit der Ansiedlung (die mit der Abwechslung Weide-Wald parallel gehen kann) auch in dieser Gegend viele Daten finden. Die meisten Dörfer lagen früher auf einer anderen Stelle, bzw. waren mehr zerstreut.

Verzeichnis der Abbildungen

1. Gemarkung, zwischen Ackerfeldern und Wäldern (Őriszentpéter, Kom. Vas).
2. Weide mit Hochäckern (Farkasfa, Kom. Vas).
3. Vertiefung der Furche des Hochackers mit der Haue (Farkasfa, Kom. Vas).
4. Hochäcker auf Weizenfeld (Farkasfa, Kom. Vas).
5. Cserkelés (Abschlagen der Äste mit Scheitmesser) (Farkasfa, Kom. Vas).
6. Abschlagen der Äste mit Haumesser (ung. *cserkelő)* (Ispánk, Kom. Vas).
7. Abschlagen der Äste mit »Schwert« (Kethely, Kom. Vas).
8. Lebende Zäune um die Brachfelder (Máriaújfalu, Kom. Vas, 1964).
9. Lebende Zäune um die Brachfelder neben dem Wald (Kethely, Kom. Vas).
10. Beschneiden des Zaunes mit zaunschneidendem Messer (Magyarlak, Kom. Vas).
11. Beschneiden des Zaunes (ung. *gyepülés)* (Kethely, Kom. Vas).
12. Krumme Messer im Ethnogr. Museum:
    a) Inv. Nr. 64.61.17 — Őriszentpéter, Kom. Vas, Länge: 41 cm.
    b) Inv. Nr. 64.101.9 — Farkasfa, Kom. Vas, Länge: 46,5 cm.
    c) Inv. Nr. 64.61.16 — Őriszentpéter, Kom. Vas, Länge: 46 cm.
13. Messer (»Schwerter«) mit gerader Klinge im Ethnogr. Museum:
    a) Inv. Nr. 64.61.15 — Ispánk, Kom. Vas, Länge: 40 cm.
    b) Inv. Nr. 64.61.14 — Ispánk, Kom. Vas, Länge: 42 cm.
    c) Inv. Nr. 64.101.15 — Máriaújfalu, Kom. Vas, Länge: 47,5 cm.
14. Messer (»Schwerter«) für Abschneiden der Äste, mit Schwanz, im Ethnogr. Museum:
    a) Inv. Nr. 64.61.13 — Kethely, Kom. Vas, Länge: 43 cm.
    b) Inv. Nr. 64.101.12 — Farkasfa, Kom. Vas, Länge: 43,5 cm.
    c) Inv. Nr. 64.101.10 — Farkasfa, Kom. Vas, Länge: 40 cm.
    d) Inv. Nr. 64.101.13 — Farkasfa, Kom. Vas, Länge: 32 cm.
15. Messer (»Schwerter«) für Abschneiden der Äste, mit zurückgebogener Klinge, im Ethnogr. Museum:
    a) Inv. Nr. 64.61.11 — Máriaújfalu, Kom. Vas, Länge: 57 cm.
    b) Inv. Nr. 64.101.17 — Máriaújfalu, Kom. Vas, Länge: 56 cm.
    c) Inv. Nr. 64.61.12 — Kethely, Kom. Vas, Länge: 50,5 cm.
    d) Inv. Nr. 64.101.16 — Máriaújfalu, Kom. Vas, Länge: 46 cm.
    e) Inv. Nr. 64.101.14 — Máriaújfalu, Kom. Vas, Länge: 47,5 cm.
16. Keltische Messer aus dem Karpatenbecken (nach I. Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken. Budapest, 1942, Taf. LII).
17. Keltische Messer aus europ. Fundstellen (nach J. Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo—romaine, Paris, 1927, IV, 866).
18. Sich bewaldigendes Brachfeld, Weide (Ispánk, Kom. Vas).
19. Beweidung auf einem buschig gewordenen Brachfeld (Viszák, Kom. Vas).
20. Buschig gewordenes Brachfeld (Ispánk, Kom. Vas).
21. Brachfeld, sich bewaldigend (Viszák, Kom. Vas).
22. Buschig gewordenes Brachfeld zwischen Ackerfeldern (Viszák, Kom. Vas, 1963).
23. Buschig gewordenes Brachfeld (Ispánk, Kom. Vas, 1964).

Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány

(Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggései)

A magyar történeti néphagyományok egyik jellegzetes és ugyanakkor szerves részét a XVIII. század eleji (1703—1711) osztrák-Habsburg-ellenes küzdelmekhez kapcsolódó sajátos tradíció-komplexum, az ún. *kuruc-*, illetőleg *Rákóczi-mondakör*[1] alkotja. A korábbi szórványos adatközlésektől[2] eltekintve az idevonatkozó első nagyobb közlemény 1960-ban látott napvilágot, amely az Abaúj-Zemplén megyei kuruc-, Rákóczi-hagyományokat, mondákat ismertette és jellemezte.[3] További négy esztendős tervszerű anyaggyűjtés eredményeképpen megvalósult a Szabolcs-Szatmár megyei terület teljes felmérése,[4] s az ország más vidékeiről ugyancsak számottevő emlékanyag birtokába jutottunk. A szlovákiai feljegyzésekkel, a szomszédnépekre kiterjedő forráskutatással,[5] gyarapítva a paraszti szájhagyományban élő dal-, monda és hiedelem-variánsokat, rövidesen befejeződik a kuruc-, Rákóczi-mondakör monografikus feldolgozása.

A modern folklorisztikai törekvések igényével feljegyzett és az iskolai tanulók által összegyűjtött népmondák, a korábban közzétett idevágó néphagyományok, a helytörténeti jellegű munkákban és újságokban található utalások, valamint a témánkhoz sorolható stilizált, de a szájhagyományból is táplálkozó feldolgozások, illetőleg közlések száma együtt 2000 fölé emelkedik. A mondaszövegek összefüggő értékelését, a szóban forgó hagyomány-kör jellemzését nagymértékben előmozdítja a kuruc-költészet terén végzett széleskörű irodalomtörténeti kutatás[6] és a kuruc-romantika kritikai értékelése.[7] Természet-

[1] E megjelölésben a mondakör azokat a prózai jellegű néphagyományokat jelenti, amelyek a magyar, szlovák, kárpátukrán, morva és román nép ajkán II. Rákóczi Ferencről (1676—1735) és katonáiról, a kurucokról őrződtek meg.

[2] Ld. az Ethn. LXXI. (1960) 289—433. lapalji irodalmi utalásokat. Teljesebb felsorolást a mondakör monografikus feldolgozásában adunk.

[3] Ferenczi Imre: *Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban.* Ethn. LXXI. (1960) 289—436.

[4] Ferenczi Imre—Molnár Mátyás: *Történeti néphagyományok Szabolcs-Szatmár megyében.* (Kézirat)

[5] Legeredményesebb a Nyugat- és Délkelet-Szlovákia területén 1964-ben végzett közvetlen gyűjtőmunka volt.

[6] A kérdés terjedelmes irodalmából ld.: Esze Tamás: *A kuruc költészet problémái.* Irodalomtörténet, 1951. 31—47. — Varga Imre: *A kuruc költészet kérdésének története* (Adalékok a pozitivizmus és a szellemtörténet bírálatához). Irodalomtörténeti Közl. LXV. (1961) 19—31. R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása.* Tudománytörténeti tanulmányok I. Budapest, 1961. Közelebbről „A történetíró és az utókor" c. fejezet: 309—336. és jegyzetei: 412—418.

[7] R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása. uö : A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg ellenes küzdelmek idején* (1526—1711). A magyar nacionalizmus kialakulása c. kötetben: Budapest, 1964. 27—78. A 101-es jegyzetben utal a nemzetfogalom XVI—XVII. századi kérdéseiről lezajlott vitára, amelyet Molnár Erik: *Történetszemléletünk nacionalista maradványai* c. tanulmánya (Új Írás, II. évf. 1962. 11. sz. 1236—1243) nyitott meg.

szerűen elsősorban a fellendülő magyar népmondakutatás eredményei[8] az irányadók, továbbá az a tekintélyes vizsgálati tapasztalat, amely SZENDREY Zsigmond rendszerezésében[9] és SOLYMOSSY Sándor összefoglalásában tekinthető át.[10]

A kuruc-, Rákóczi-népmondák gyűjtése során szerzett tanulságok egyrészt megerősítik a korábbi megfigyelések és megállapítások helyességét,[11] másrészt további új mozzanatokra irányítják a figyelmünket.[12] Ezúttal a jelzett mondakör néhány olyan jellemvonását ismertetjük, amelyek megmutatják a történeti néphagyomány kapcsolatát a históriai eseményekkel, a mozgásban levő társadalmi léttel és a közösségi tradíciókat konzerváló folklorizációs folyamatokkal. Ebben az összefüggésben a vonatkozó dalok, balladák, hiedelmek, mesék és mondák kölcsönhatásban vannak egymással, s noha elsősorban a prózai hagyományokra irányítottuk a figyelmünket, azért a hagyomány-egész jelentőségére mindig ügyeltünk, sőt az 1900 körül lábrakapott Rákóczi-kultusz tanulságaira is.[13]

Kiindulásunk a következő. A kuruc-, Rákóczi-népmondakör kialakulása csak a történelmi és társadalmi törekvések ismeretében érthető meg, tehát az, *amit* és *ahogyan* a parasztság a XVIII. század első évtizedében lejátszódott katonai küzdelem emlékeiből megőrzött, elénk tárja a történeti néphagyomány sokoldalúságát, a történelmi és szociális valósággal való összefüggését. Az

[8] Ld. az Ethn. LXXI. (1960) 389. és sk. lapok alján felsorolt irodalmat DÉGH Linda, ORTUTAY Gyula, SÁNDOR István és mások kutatásairól. Újabbak: DANKÓ Imre: *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete.* Ethn. LXVII. (1956) 519—535. — SZENTMIHÁLYI Imre: *A göcseji nép eredethagyománya.* A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára c. sorozatban: Budapest, 1958. — FERENCZI Imre: *Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban.* Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. Debrecen, 1962. 215—231. — *Uő.: Huszita emlékek és a néphagyomány.* Műveltség és hagyomány, V. (1963) 107—130. Rövidebb változata: *Die hussitische Überlieferung in der Volkstradition.* Slavica, III. (1963) 115—130. — KOVÁTS Valéria: *Szigetvári történeti néphagyományok* I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961. Pécs, 1962. 129—138. — *Uő: Szigetvári történeti néphagyományok* II. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962. Pécs, 1963. 249—285. — DÉGH Linda: *A Systematic Ordering of the Hungarian Legends.* In: Tagung der „International Society for Folk-Narrative Research" in Antwerpen (6—8. Sept. 1962). Bericht und Referate. Centrum voor Studie en Documentatie, Antwerpen, 1963. 66—74. — KATONA Imre: *Historischen Schichten der ungarischen Volksdichtung.* FFC No. 194. (1964), terjedelmes bibliográfiával: 26—36. — BALASSA Iván: *Karcsai mondák.* UMNGY XI. Bp., 1963.

[9] SZENDREY Zsigmond: *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXIII. (1922) 45—64. — *Uő: Történeti népmondák.* Ethn. XXXI. (1920) 45—59. Folytatásai: Ethn. XXXIV. (1923) 143—149., Ethn. XXXVII. (1926) 28—35., 78—86., 132—138., 183—187., Ethn. XXXVIII. (1927) 193—198.

[10] SOLYMOSSY Sándor: *Monda.* MN. III. 183—255., *irodalom:* 249—255.

[11] Ld. ORTUTAY Gyula: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban.* Ethn. LXIII. (1952) 263—307. — DÉGH Linda: *A szabadságharc népköltészete.* Tudományos ismeretterjesztő sorozat 1—2. Bp., 1952. 11—45. — *Uő: Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek.* In: KÁLMÁNY Lajos: *Történeti énekek és katonadalok.* Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, 1952. 71—134. — SÁNDOR István: *Világos és Arad a magyar néphagyományban.* MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Közleményei, III. (1953) 105—186. — FERENCZI Imre: *A népmondakutatás néhány elvi kérdése.* Műveltség és Hagyomány, III. (1961) 201—209. — Továbbá ld. még a 8. sz. jegyzetben felsorolt munkákat. A külföldi szakirodalomból néhány fontosabb: FOLKERS, Johann: *Zur Stilkritik der deutschen Volkssage.* (Inaugural-Dissertation) Kiel, 1910. — RÖHRICH, Lutz: *Märchen und Wirklichkeit.* Eine volkskundliche Untersuchung. Wiesbaden, 1956. „Märchen und Sage" c. fejezet: 9—27. — LÜTHI, Max: *Volksmärchen und Volkssage . . .* Bern und München, 1961. „Märchen und Sage" c. fejezet: 22—48. — BURDE-SCHNEIDEWIND, Gisela: *Zur Katalogisierung historischer Volkssagen.* In: Acta Ethn. XIII. (1964) 27—41. A felsorolt művek további bő irodalmat adnak.

[12] Ilyenek a funkcionális és történeti összefüggések, a táji vonások (local colorit stb.), konfesszionális hatások stb.

[13] FERENCZI Imre: *Rákóczi alakja,* 413—418. — R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán* 39. és skk.

osztrák-Habsburg hatalom ellen harcoló kurucok tetteihez, a kiemelkedő személyiségekhez fűződő emlékanyag alkotó része lett a paraszti történeti tudatnak, s mint ilyen sokrétű problémát jelent; tehát helyénvaló, hogy a hagyomány összetevőit (történelmi sors, társadalmi törekvés és történeti tudat) szintézisbe hozzuk, hogy rámutassunk az összetevők és a paraszti szájhagyomány között meglevő összefüggésekre, s ezáltal felfedjük a kuruc-, Rákóczi-népmondakör alakulási folyamatát.

1. *A történeti háttér*

Történelmi tény, hogy a nemzet bajainak orvoslására irányuló katonai szervezkedés során a jobbágy-parasztok siettek elsőnek Rákóczi zászlaja alá, akiket az osztrák-Habsburg gazdaságpolitika, az idegen zsoldoshadak drasztikus viselkedésmódja és a birtokos nemesség pórellenes magatartása porig alázott. A lengyelországi bujdosásból hazahívott II. *Rákóczi Ferenc* lett a nemzet nagy többségének reménysége, aki a rendkívül nehéz körülmények ellenére is vállalta a bécsi udvarral szembeni harcot. Első sikeres fegyvertényét (tiszabecsi átkelés: 1703) a nagyrészt jobbágyokból álló, katonailag még pallérozatlan seregével vívta meg. A felkelés hamarosan országos méretet öltött, s az egyre erősödő mozgalomhoz a birtokos nemesség is csatlakozott. Az ellenállás, illetőleg a harc nemzeti vállalkozássá terebélyesedett, amelynek végső célja a szuverénitás helyreállítása, a független magyar kormányzat létrehozása lett volna.

A reguláris sereggé szervezett kurucok nyolc esztendeig állták a küzdelmet, s az ország nagyobb részét mindvégig magukénak mondhatták. A harc mégis elbukott (1711), amelynek egyebek között a feudális ellentétek miatt kiütközött belső válság volt az oka; a birtokos nemesség a maga csatlakozását ugyanis a feudális előjogok elismeréséhez kötötte, s így a katonai vezetőszerepet előbb-utóbb a saját kezében összpontosította. Akárhányszor gyenge képességű nemesi származású tisztek kerültek a csapatok élére, s a hadierényekben jeleskedő jobbágyvezérek mindinkább háttérbe szorultak. A feudális nemesi jogok biztosítása gátat szabott annak a törekvésnek, hogy a fegyvert ragadott és vérét hullató jobbágy szabadulni tudjon a földesúri terhektől, pedig abban reménykedett. A nemzet valójában nem válhatott egy testté, az ellentmondások hovatovább a jobbágyokból toborzódott közkatonák és a birtokos nemességből kialakult vezetőcsoport érdekellentéteihez vezettek,[14] mintegy kifejezte azt, hogy a küzdelem a nemzet húsába vág, vagyis hogy a labancok kiűzése még nem oldja meg a bajokat. Rákóczi és legjobb emberei azon fáradoztak, hogy a társadalmi és vallási ellentéteket visszaszorítsák, s mindvégig biztosítsák a mozgalom egységét. Ez azonban csak részben sikerülhetett.[15] A kuruc tábor ereje apadni kezdett: a balszerencse, a pestisjárvány, a sikertelen diplomáciai kezdeményezés stb. egy-egy szimptómája a hanyatló mozgalomnak, amely végül is a nagymajtényi fegyverletételhez (1711) vezetett. A birtokos nemesség nagy része hűséges császári alattvalóvá vedlett, a küzdelem eszméihez hű maradt töredék emigrációba kényszerült; a fejedelem Törökországban ette a száműzöttek keserű kenyerét. A jobbágyok jogfosztottak maradtak, fizették a császári adót, a katonai kiadásokat, és viselték a földesúri terheket. A kérlelhetetlen sors igába parancsolta a

[14] A kuruc-mozgalomban felvetődött társadalmi problémák marxista értékelését nyújtó tanulmányokra vonatkozóan ld. a 7. jegyzetben megjelölt forrásokat.

[15] R. Várkonyi Ágnes: *A nemzet, a haza*, 75.

szlovák, ruszin parasztokat is, de abban egyek maradtak magyar sorstársaikkal, hogy a kuruc-eszmékhez továbbra is ragaszkodtak, amit a panaszos kifakadások,[16] az ismétlődő antifeudális szervezkedések célkitűzései és jelszavai,[17] valamint a visszatérő-Rákóczi legendák alapján nyomon követhetünk.[18]

Hosszú idő telt el addig, amíg az osztrák-Habsburg uralom ellen a nemzet újra egységbe kovácsolódik, s elkövetkeznek az 1848/49-es esztendők eseményei. A kuruc elődök eszméi időszerűvé váltak, divatos lett a Rákóczi célkitűzéseire való hivatkozás. Arra is akad példa, hogy az idősebb paraszti nemzedék egy-egy tagja az új vezetőnek, Kossuth Lajosnak a személyét a sokáig visszavárt, s most végre megjött Rákóczival azonosította.[19] A szabadságküzdelem megint elbukott, a nemzeti szuverénitás reményei Világosnál eltemetődtek. Annyit azonban korrigált a történelem, hogy megtörtént a jobbágyfelszabadítás. Az 1849 utáni osztrák kormányzási módszer nem hogy gyöngíteni tudná, de még inkább ébrentartja és táplálja a szabadsághare hősei iránti szimpátiát: a passzív ellenállás, a Kossuth-kultusz, a császári besorozás előli menekülés stb. mind arról tanúskodik, hogy Bécs nem volt képes térde alá gyűrni a nemzet akaratát. Másfél évtized után (1867) létrejött a kiegyezés. Ezzel azonban sem a politikai, sem a gazdasági-társadalmi ellentmondások nem oldódtak meg. A feudálkapitalista fejlődés megváltoztatja a parasztság helyzetét, megindítja az ipari fejlődést. A látszólagos konszolidáció mögött ott parázslik az eljövendő új forradalmak tüze: a megnyomorított munkások harci tömörülése, a zsellértömegek erősödő mozgalma, a növekvő kivándorlás mélyreható bajokról árulkodott. Így érkezik el az ezredéves fennállás (1896) nagy ünneplése, amikor az ünnepi szónokok viharos századokról és hősi tettekről beszéltek, s persze nem feledkeztek meg a ‚ragyogó' jelenről. Csakhogy a haza, a szabadság, a nemzeti nagyság emlegetése deklamációként hatott: a nincstelen tömegeket nem hatották meg a nagy szavak, mert az egykor annyira lelkesítő eszméknek kilúgozták az igazi jelentését.

Alighogy lezajlott a milléneumi ünnepléssorozat, megint ünneplőbe öltözött a nemzet. Másfélszáz év után végre sor kerülhetett a száműzött fejedelem, a Rodostóban elhunyt Rákóczi hamvainak hazahozatalára.[20] A fejedelem és fővezére, Bercsényi koporsóját diadalmenetben vitték keresztül a fővároson, s díszkísérettel szállították tovább Kassára. Hatalmas tömeg gyűlt össze a fejedelem búcsúztatására, az északkeleti országrész falvai kisebb-nagyobb csoportokban zarándokoltak el a temetésre.[21] A résztvevő nép könnyes szemmel búcsúzott őseinek gyámolítójától, a hajdani magyar, ruszin és szlovák jobbágyok által istenített nagyságos fejedelemtől. Újra felfakadt a lelkek mélyéből a történeti tragikum érzése, amely olyan erős gyökeret vert a nincstelenek szívében. Aki tehette, emléket vitt haza magával, levágott egy darabkát a szemfedő rojtjából vagy a koszorútenger szalagjából, s mint ereklyét őrizte otthon a szentkép

[16] Bonkáló Sándor: *A rutének* (ruszinok). Bp., 1940. 29.

[17] Ecse Tamás—R. Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a XVIII. században.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerkeszti: Spira György. Bp., 1952. 117—139.

[18] Uo. 128. és skk.

[19] Bálint Sándor: *Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról.* Ethn. LXIV. (1953) 291.

[20] A nagy esemény 1906-ban zajlott le. Számtalan hírlapi cikk foglalkozott a bujdosók hamvainak hazahozatalával és a kassai temetéssel.

[21] Főképpen a beregi falvak idősebb lakosai ma is szívesen emlékeznek a Kassára való zarándoklásról.

vagy éppen a fejedelem arcképe mögé tűzve.[22] A kuruc-kor emléke — annak pozitív és negatív színeződéseivel együtt — alkotó része lett a parasztság történeti tudatának.

2. *A történeti köztudat és a szájhagyomány*

A parasztság tudatában megrögződött történeti kép és a szájhagyomány által megformált, illetőleg megőrzött história szoros összefüggésben van egymással. Úgy is mondhatjuk, hogy a szájhagyomány, annak költői és igénytelen formai megnyilvánulásai lényegében a történeti köztudat kifejezői. Jellemző vonása, hogy a történeti események megítélésében a jó és a rossz szembenállítása, polarizálása felé hajlik, s ez a tendencia annál erősebb, minél jobban dominálnak a nacionalista törekvések. A nációkat és az őket képviselő vezérek szembeállítása évezredes hagyomány, s az is bevett szokás, hogy az ellenfél hibáit, gyöngeségeit felnagyítsák, sikereit eltompítsák, magukról pedig dicsérettel beszéljenek. Hogy a témánál maradjunk, elegendő csupán a kurucok hírlapjára gondolni,[23] amely többek között éppen az osztrák-labanc hadisikerek hiperbolikus állításait volt hivatva revideálni, illetve a magyar rebellio jogosságát igazolni Európa előtt.[24] Tekintve, hogy a XVIII. századi jobbágy-paraszti tömeg nem a történeti tudósításokból és újságokból szerezte információit, hanem elsősorban szóbeli úton, így azután a szájhagyomány pillérét alkotó szóbeli közlésforma lényeges eszköze volt a köztudat alakításának. A tárgyilagos megítélés körül természetszerűen a kurucok körében is volt kívánnivaló, de a küzdelem jogossága mentette a szépítést. A kuruc—labanc szembeállítás már a XVII. században kialakult a köztudatban, azzal összefüggésben a szájhagyományban is.[25] A fönti vázlatos történeti áttekintés ugyanakkor érthetővé teszi, hogy a kuruc-mozgalom révén felszínre került nemzeti és társadalmi törekvés a XIX. században is inspirálója maradt a kuruc-hagyomány ébrentartásának, s elsősorban azok körében, akik számára ez a tradíció osztálytörekvést jelentett. A magyar társadalom szerkezetéből következően a közép- és kisnemesség, valamint a jobbágy-paraszti tömeg őrizte szívósan a köztudatba vésődött kuruc—labanc szembenállás koncepcióját.

Az osztályellentmondásokból logikusan következnék, hogy a nemesi és a jobbágy-paraszti történeti hagyomány között lényeges különbség mutatkozzék a történeti események megítélésében, a feljegyzések többsége viszont nem tükrözi az ellentétet. Ha meg is találtuk a nemesség elmarasztalásának nyomait, azok a mostani fiatal nemzedékhez tartozó informátorok állásfoglalását tükrözik, akik történeti ismereteiket újabban szerezték az iskolában. Márpedig a XVIII—XIX. századi jobbágyok számára a kuruc-mozgalom többet jelentett az osztrákgyűlöletnél, erről tanúskodnak az egykori kuruc-dalok,[26] s főképpen a XVIII.

[22] Dr. Nyárády Mihály szíves szóbeli közlése. Információját számos paraszti adatközlő megerősítette.

[23] Thaly Kálmán: *Az első hazai hírlap 1705—1710.* Bp., 1879. Újabban: Esze Tamás: *A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája.* 1. előadás: Irodalomtörténet, 1954. 10—15., 2. előadás. uo. 22—24. Hozzászólások Köpeczi Béla: *A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása*: Uo. 16—19. és Klaniczay Tibor: *A Rákóczi-szabadságharc legszebb éneke.* Uo. 19—22.

[24] Thaly Kálmán: *Az első hazai hírlap.*

[25] Ld. Busa Margit: *A Thököly-kódex és kuruckori versei* (Egy XVII. századi kéziratos kötet ismertetése). Irodalomtörténeti Füzetek 13. Bp., 1958. fejtegetéseit: 7—34.

[26] Esze Tamás: *A kuruc költészet problémái.* 31—47. — Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Sajtó alá rendezte Esze Tamás—Kiss József—Klaniczay Tibor. Bp., 1953.

századi jobbágy-megmozdulásokban kifejeződő törekvések, amelyekben újra meg újra összekapcsolódtak a nemzeti-szociális-vallási felszabadulás eszméi.[27] Az, hogy a köztudatban és vele összefüggésben a szájhagyományban a nemzeti felszabadulás gondolata nyomult előtérbe, részint a regresszív politikai (osztrák-Habsburg expanzio) és ideológiai (a jobbágy osztálytudat gyöngítése) törekvés, részint pedig a szóbeli hagyományozódás sajátos törvényeinek az eredménye. Mindenekelőtt adva volt az osztrák-Habsburg önkényuralom, amely állandóan szította az idegengyűlöletet, mert megbékélésről és a császári terhek könnyítéséről 1711 után szó sem volt, s hogy a bécsi-udvar miféle eszközökkel kormányzott, mutatja az, hogy az osztrák kémek Rákóczi nevének kiejtése mögött is konspirációt gyanítottak, s hogy a fejedelem nevével visszaélő kalandorok nemegyszer valóságos pánikot idéztek elő a császári tisztviselők körében.[28] A kuruc-idők visszavárása, Rákóczi hazavárása csinos kis legendakörben tükröződött vissza,[29] egyszóval mindenki tudott a dolgok valóságos folyamatáról, noha sem újságok, sem nyomtatott históriák nem forogtak közkézen. Az iskolában meg éppen nem hallhattak a kuruc-rebellióról,[30] a falvak népe különben sem igen részesült rendszeres oktatásban.[31] A politikai helyzet a XIX. század első felében sem változott, a bajok torlódása nemzeti felkeléshez vezetett. Az tehát törvényszerű, hogy a köztudat és a szájhagyomány a nemzeti polarizáció (kuruc—labanc szembeállítás) jegyében formálódott, ill. funkcionált nemzedékről nemzedékre.

A nemzeti függetlenségi törekvés visszatükröződése, sőt annak totális előtérbe kerülése csak részben adhat feleletet arra, hogy a köztudatból táplálkozó szájhagyomány, s annak költői (dal, ballada, monda etc.) megnyilvánulásai miért hallgatnak az osztályellentmondásokról, a jobbágy osztálytörekvésekről. A kérdésre adandó válasz azt igényli, hogy rámutassunk a társadalmi okokra és a szájhagyomány mélyebb összefüggéseire.

Ami a társadalmi okokat illeti, számolnunk kell a jobbágyok jogi helyzetével, s tekintetbe kell vennünk az osztályok státusát alátámasztó nemesi-nemzeti ideológiai alapot, az egyház, ill. a vallás erejét. Az alávetettek jogi helyzetéből az következett, hogy az alkotmány sáncain kívül rekedt tömegek a sikertelen antifeudális mozgalmakból, a könyörtelenül behajtott adókból, egzekúciókból tanulták a történelmet, s vigasztalásul a sorsban való megnyugvást és az alázatot hirdető igéket kapták a szószékről. A jobbágy-paraszti tömegekre jellemző 'belenyugvás' évszázadok leckéjének volt az eredménye, s aligha véletlen, hogy a rend vaslogikája nagymértékben hozzájárult a véleményalkotás látszólagos apolitikus irányához. Ez azonban még nem elegendő annak megokolására, hogy a kuruc-, Rákóczi-vonatkozású szóbeli emlékhagyomány miért mutat bizonyos passzivitást az osztálykérdésekben. A fennforgó ellentmondás: harc a szolgaság ellen és a társadalmi kritika tompítása a költészetben — csak akkor válik érthetővé, ha a *tompított kritikát* a szájhagyomány történeti-társadalmi-vallási összefüggésében világítjuk meg.

[27] Ld. Esze Tamás—R. Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi-hagyomány*, 117—139.

[28] Esze Tamás—R. Várkonyi: uo. 129.

[29] Esze Tamás—R. Várkonyi: uo. 128. és skk.

[30] Beöthy Zsolt írja Bessenyei Györgyről szólva: „Mitsem hallottak a hazáról és történetéről, de Bessenyei megjegyzi, hogy Rákócziról beszédből tudtak valamit. Pataki mesterei között bizonnyal nem volt utolsó a vár a Bodrog partján, a Rákócziak fészke, mely a kollégiumra néz s növendékeit élő emlékként kíséri az életbe. In: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. k. 1774—1778. Bp., 1887. 220.

[31] Ortutay Gyula: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn. LXXIII. (1962) 497—511.

a) *A vallási és a nemesi-nemzeti ideológia hatása.* A XVII. és XVIII. századi politikai és osztálytörekvéseket még erősen átszövi a vallásos szemlélet. A jobbágyok szociális megmozdulásai a krisztusi tanokban lelik meg az ideológiai alapot, s az esetek többségében a vallási sérelmek jegyében bontakoznak ki, vagyis a kor világnézetének keretéből nem tudnak kitörni. A kudarcra ítélt kezdeményezések után is a vallásban keresnek vigasztalást és reménységet. A kuruc-mozgalomban ráadásul a kuruc—labanc ellentéttel párhuzamosan haladó vallási polarizáció is kifejeződik: a császárhű katolikus klérus és a vallásszabadságért harcoló protestáns papság ellentéte igen jelentős politikai és társadalmi tényező. A protestáns vallásszabadság ügye összefonódott a nemzeti törekvéssel, éppen ezért nem véletlen, hogy a szóban forgó mozgalom emlékét az ország északkeleti, főképpen protestáns vallású lakosága szívósan megőrizte. A vallási küzdelem pozitív eredményeket hozott, a reformáció demokratizáló, antifeudális eszméi utat találtak a széles néptömegek felé. Jóllehet, ezt a fontos körülményt nem mellőzhetjük, mégis tekintetbe veendő, hogy a protestáns vallás jelentős változáson ment keresztül a XVIII. században, vagyis hogy a vallási ideológia végső fokon a feudális rend támasza volt, s ezért híven ostorozta a 'rendzavarás' minden formáját. A szembenálló felekezetek egyformon elítélik az antifeudális törekvéseket, tehát a nemzeti felkelés ügyét támogató nemesség és a protestáns egyház végső fokon ugyanazt az ideológiai és politikai állásfoglalást fejezi ki: egyfelől a hazafias (kuruc) eszme táplálója és éltetője, másfelől az antifeudális erők kibontakozásának a kerékkötője, s az is marad később is.

Az egyoldalú, a nemesi szemléletű hazafiság gyökerei mélyen megrögződtek a magyar történeti tudatban. Már az Árpád-házi uralkodók krónikairói megfogalmazták a nemzet kettéosztottságának (nemes és jobbágy, úr és szolga) tényét, csak persze egyáltalán nem meggyőző módon.[32] A kialakult rend azonban megszilárdult, s a Tripartitum újra kodifikálta, s csakis ennek köszönhető, hogy a *régi idők*, az egykori egyenlőségen alapuló társadalmi forma utáni sóvárgás állandóan kísértett a szolgaságra vetett tömegek tudatában és igen kedvelt motívuma maradt a jobbágy-paraszti szájhagyománynak.[33] Nem véletlen, hogy a nép „csacska" meséiben olyannyira kedvelt maradt a visszatérő (segítő) hős alakja, s hogy a történeti népmondákban is ott lappang a *régi szép idők* refrénje. Ha figyelembe vesszük, hogy a kuruc küzdelmek emlékét őrző szájhagyományban mindkét 'elbeszélő' motívum fölötte népszerű (l. „lesz még kuruc-világ", visszatérő Rákóczi), akkor megfontolandó, hogy a történeti néphagyomány ama beállítása, amely szerint az osztatlan nép az egész nemzet felfogásának visszatükrözője, nem hamis általánosítás-e, ti. nem vesz tudomást a szóbeli tradíció mögött húzódó osztálytudatról. A szájhagyomány ugyanis *Csaba királyfi*tól kezdve Rudolf trónörökösig bezáróan a *népet megsegítő hős*ről beszél, olyan hősről, aki a néptömegek bajával is törődik. Ezzel magyarázható, hogy a nagy nemzeti hős alakjához mindig hozzátapad a szociális igazságosság gondolata, s pl. az a szájhagyomány, amelyet Ipolyi Anold közölt, hogy ti. Dózsa pórseregének javarésze szintén helyet kap a Csaba királyfi seregét megillető égi

[32] Anonymus sokat idézett szavai: „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regősök csacsogó énekéből mintegy állomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna." Ld. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Kortársak és krónikások híradásai.* Sajtó alá rendezte Györffy György. Bp., 1958. 96. 1.

[33] Ferenczi Imre: *Rákóczi alakja*, 413. uo. 95. sz. jegyzet.

mezőn.[34] Tehát a szájhagyományban nemcsak a nemzeti törekvések kapnak helyet, hanem az osztálytörekvések is, csakhogy hiányzik belőle a világos disztinkció, ami viszont az uralkodó ideológiai törekvések hatásának tulajdonítható.

Való igaz, hogy a szájhagyomány sokszor megfeledkezik a fontos történeti eseményekről,[35] ez a mostoha bánásmód azonban nem hozható egy nevezőre az afféle bizonygatással, hogy a szájhagyományt megteremtő tömegeknek nincsen történeti tudata. A nép, vagy megszorítással a parasztság történeti tudata évszázadokon át azokban az elementáris történelmi és társadalmi igazságokban fejeződött ki, amelyek sorsszerűen hatottak az apokaliptikus ellentmondások forgatagában. Érthető, hogy addig, amíg a nyomtatott művek (újságok, könyvek) csupán egyik és nem is a legfontosabb eszközét jelentették a népi műveltség formálásának, addig, amíg hiányzott a tömegeket formáló iskolai oktatás, a szóbeszéd, a hallomásból kikerekedő história az évszázados, sőt évezredes gyakorlatot követte, amely gyenge lábon állt a megtörtént dolgok kritikai megítélésében. Ez a tudás a homályba merült múltból éppen úgy táplálkozott, mint a jelenből, és semmi különös nincsen abban, hogy a pozitivista igényeknek nem tehetett eleget.[36] Különben sem az a fontos itt, hogy a szájhagyományban cirkuláló tudás írott vagy íratlan forrásokból származik, hanem az, hogy milyen szemléletmód jellemző a tudás hordozóira. A szájhagyomány a legutóbbi időkig megtestesítője maradt annak a szemléletmódnak, amely inkább ügyel a szubjektíven megragadható mozzanatokra, mint az objektivitást kereső teoretikus megállapításokra, a módszeres okfejtésen alapuló érvelésekre. Amit megragad, az az események egyfajta szelekciójának az eredménye, a hagyományt hordozó közösség szemléletmódjának és társadalom-etikai állásfoglalásának a kifejezője. Noha nem képes felleltározni az eseményeket, sőt akárhányszor nagyon is messzejár a valóságtól, mégis megvalósul benne a lényeglátás, a bennünk és általunk létrejövő história egészének megragadása. Ezt pedig csak azáltal tudja elérni, hogy összekapcsolja a rideg valóságot és az eszményi mást, az objektív eseményt és a szubjektív igényt, mert a szájhagyományt azoknak a szemléletmódja alakítja, akiknek sem szándékuk, sem lehetőségük nincsen arra nézve, hogy kilépjenek a történelemből, vagy hogy fáradságos meditációkkal ellenőrizzék az induktív és deduktív következtetéseket. Egyszóval a szájhagyomány minőségileg különbözik a tudományos módszert alkalmazó kutatástól,[37] anyagismerete és a tények értékelése tekintetében lényegében más, mint a históriaírás által gyakorlattá tett bizonyító adatkutatás és az arra épülő bizonyításmód.

A történelmi események megítélésének, pontosabban megragadásának ez a formája a röghözkötöttek tudásanyagából, jogi helyzetéből és érzésvilágából nőtt ki, tehát mind a társadalmi, mind pedig a szellemi élet területén érvényesülő distancia visszatükrözője. A történelem emlékeit őrző szájhagyomány egyfelől a szabadságvágy burkolt kifejezője, másfelől a feudalizmus és az azt megelőző korszakok eszmevilágának az adoptálója, át meg átszövi az ősök iránti tisztelet,

[34] Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. 2. kiadás, Bp., 1929. II. k. 129.

[35] Burde-Schneidewind: *Zur Katalogisierung*, 29. — Dégh: A Systematic, 66.

[36] Dünninger, Josef: *St. Erhard und die Dollingersage, Zum Problem der geschichtlichen Sage*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1953. főképpen a 11. — Prütting, Hildegunde: *Zur geschichtlichen Volkssage, Erscheinungsform und psychologische Struktur der volkstümlichen Geschichtsüberlieferung untersucht an den Sagen der Pfalz*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1953. 19—20.

[37] Konkrét és költői látásmód, lokalizálás, stereotip elbeszélő elemek alkalmazása stb. jellemző rá.

a nemzeti nagyság dicsőítése, a pogány és a keresztény vallási képzetek sokasága: olyan szimbiózis, amelyben az uralkodó eszmerendszer tekintélye érvényesül mindaddig, amíg a polgári fejlődés feltételei gazdasági, társadalmi, valamint szellemi téren meg nem érlelődnek. Ennélfogva érthető, hogy a szájhagyományban mély gyökeret eresztett a feudális államrend által szankcionált jogi, nemzeti és ideológiai (vallásetikai) felfogás. Így pl. a történeti mondák jelentékeny részében csak az isteni büntetés, a bűnhődés motívumával fejeződik ki a társadalmi kritika.[38] Az 'isteni eredetű' rend, a földi hierarchia vallási kivetítődése azt igazolja, hogy a nép szemében a történeti személy nagysága a jogi és politikai hatalomtól elválaszthatatlan. A históriai hősök hosszú ideig csak ebben a relációban válhatnak naggyá és híressé, a demokratikus tendenciák aligha jelentkezhetnek nyíltan, de a humanizmus, a reformáció és a felvilágosodás eszmeáramlatai mindinkább erősíteni fogják a kritikai szellemet.

b) *A szájhagyomány és a szemléletmód összefüggése.* A szájhagyomány a kollektív tapasztalatok, művészi ihletésű alkotások és a túlhaladott vallási-világnézeti eszmék óriási gyűjteménye. Ősi (nemzetségi, törzsi) fokon a közösség tagjai meglehetősen homogén szemléletmóddal és tradícióval rendelkeztek. A hagyományhoz való viszony szoros kapcsolatot eredményezett a generációk, az élők és az elődök között, s mint ilyen a társadalmi összetartozás kifejezésének és biztosításának fontos eszköze volt. A gazdasági-társadalmi fejlődés, a zárt közösségek felbomlása azonban változást eredményezett az eszmerendszerben, s rajta keresztül a szemléletmódban is, s a szájhagyomány mindinkább elvesztette korábbi totális érvényű funkcióját.

A hazai viszonyok értékelése szempontjából a honfoglalás utáni nagy változás, a feudális társadalmi rend kialakulása, a kereszténység felvétele idézi elő a szájhagyomány társadalmi funkciójának módosulását. Az élet egészét érintő szinkretizmus játszódik le, a korábbi eszmerendszer beleilleszkedik az új ideológiai felfogásba. A szájhagyomány megosztja feladatát az írásbeliséggel, s az új műveltség térhódítása folytán mindinkább az iskolázatlan jobbágyparaszti tömegekre korlátozódik. Az osztálykülönbségnek megfelelően csökken a tekintélye, „csacska mese" stb. minősítést kap az írástudók részéről, de a pejoratív értékelés, a rendi elkülönülés ellenére sem állítható, hogy hermetikus fal emelkedik az írásos közlés és a szóbeli hagyomány közé, a 'lenti' és 'fenti' műveltségi javak kölcsönhatása és cirkulációja szakadatlanul érvényesül.[39] A szájhagyomány azonban jobban megőrzi a földrajzi tagoltságból fakadó táji

[38] A magyar népmondákat ebből a szempontból még nem vizsgálták. Itt elegendő csupán Kővári László (*Száz történelmi rege.* Kolozsvár, 1857.) gyűjteményére utalni. A vétkes halott bűnhődése (visszajáró halott) motívumát Rákóczira alkalmazza ld. Ferenczi: Rákóczi alakja, 420.

[39] Naumann, Hans felfogását osztva egyrészt föltételezzük a „primitive Gemeinschaftskultur" maradványait, amelyet a társadalmi és műveltségi alárendeltségben élő osztály megőrzött és továbbépített, másrészt elfogadjuk a „Hochkultur" létezését az osztálytársadalomban, csakhogy az alsó és felső osztályok műveltsége közé nem húzhatunk éles vonalat; állandó kölcsönhatás folyamata megy végbe, vagyis az ún. „gesunkenes Kulturgut" semmi esetre sem bizonyítja azt, hogy — Hoffmann—Krayer tételével élve: „das Volk produziert nicht, es reproduziert". Naumann, Hans: *Primitive Gemeinschaftskultur, Beiträge zur Volkskunde und Mythologie.* Jena, 1921. 3. ld. még 5, 17. A népi kultúra problémáit abban az összetettségben és abban a sajátos folyamatban látjuk megragadhatónak, amelyet Meisen, Karl (*Der gegenwärtige Stand der wissenschaftlichen Volkskunde.* Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde, I. 1954. 1—19.) és Moser, Hans: *Gedanken zur heutigen Volkskunde, ihre Situation, ihre Problematik, ihre Aufgaben* c. tanulmányában (Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1954. 208—234.) elénk tár.

vonásokat,[40] mintegy krónikása marad a szűkebb szülőföldnek. Ugyanakkor a szemléletmód konzervativizmusa és változása egyfelől biztosítja a múlt folytonosságát, másfelől az új társadalmi és eszmei áramlatok állandó felvevését. A vertikális jellegű duplikáció mellett horizontálisan is megmutatkozik a műveltségi elemek kettőssége: a lokális színezettség és az internacionális hasonlatosság. Jóllehet a generációkat összefűző átadás és átvétel folyamata a tásadalmi és műveltségi eltérések, differenciálódások következtében egyre inkább alkalmazza a szelekciót és a szinkréciót, mégis van még valami más erő is, amely elősegíti a történeti kontinuitást. Az adoptáció, a szinkréció mögött teremtő folyamat húzódik meg, a hagyomány újraalkotása.[41] E mozzanat nélkül elképzelhetetlen az örökbefogadás,[42] noha szó sem lehet az elődök tapasztalatának, ismeretének negligálásáról. Ezért konstatálható lépten-nyomon a történeti analógia, a szituációk és a belőlük kisarjadt műveltségi elemek hasonlósága.[43]

[40] Ld. Balassa Iván, Ferenczi Imre, Kováts Valéria, Szentmihályi Imre eredményeit. A külföldi példákból: Schmidt, Friedrich Wilhelm: *Die Volkssage als Kunstwerk, Eine Untersuchung über Formgesetze der Volkssage.* Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde, VII. (1929) 129—143. és 230—244. — Prütting, Hildegunde: *Zur geschichtlichen Volkssage*, 16—26.

[41] A folyamat törvényszerűségeiről ld. Ortutay Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei).* MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, X. (1959) 195—238. Megjegyzendő, hogy a műveltség újrateremtése nem azonos az új elemek, motívumok, fordulatok stb. feltalálásával. A hagyományban mindenkor a különböző korból és területről származó elemek stb. kapcsolódnak össze, ehhez járul a *még meg nem ragadott*, a *még fel nem talált*, a *még ki nem mondott új*, ami a folytonos gazdagodást is mutatja. De az *új* is csak az előzmények révén születhetik meg: az átvétel, az asszociáció, a kontamináció, a történeti, társadalmi és pszichikai reveláció szakadatlan folyamatában. A műveltségi összetevőknek külön-külön és az egymással összefüggő láncolatban egyaránt megvan a maga történeti útja. Ezt a bonyolult folyamatot az epikában a kutatók eltérő utakon igyekeztek megközelíteni, megmagyarázni. Így pl. Marót Károly a mélyen ható alkotóerő időtlenségét hangsúlyozza (ld. *Az epopeia helye a hősi epikában.* Budapest, 1964.). Problematikusságára Trencsényi-Waldapfel Imre (Marót Károly 1885—1963. Magyar Tudomány, IX. (1964) 182.) mutatott rá. A történeti rétegződésről Schirmunski, Viktor kitűnő összehasonlító munkája (*Vergleichende Epenforschung* I. Berlin, 1961.) ad elemzést. Igen tanulságosak Gunkel, Hermann fejtegetései az Ótestamentumról (*Handkommentar zum Alten Testament* . . . hrsg. v. W. Nowack. 1. Abt. Die historischen Bücher, 1. Bd. Genesis — übersetzt und erklärt v. Hermann Gunkel. 2. kiad. Göttingen, 1902. főképpen XXI, XXII.) és Günter, Henrich-nek a legendáról szóló fejtegetései (*Psyschologie der Legende, Studien zu einer wissenschaftlichen Heiligen-Geschichte.* Freiburg, 1949.). Még a fantáziának, mint fontos kultúrális faktornak is megvan a maga történeti útja. Ld. Heymann Karl: *Phantasie.* Psyhologische Praxis, Heft 19. Basel — New York, 1956. 6.

[42] A különböző, térben és időben adódó *hasonlóságok* tömkelegében rendkívül nehéz tisztán látni. Így pl. Cocchiara, Giuseppe könyve (*Az európai folklór története.* Ortutay Gyula bevezetőjével és kiegészítő tanulmányával. Bp., 1962.) nagy tudással ad számot a folklor sokoldalú vizsgálati lehetőségeiről, de végeredményben arról győz meg bennünket, hogy a konkrét gazdasági-társadalmi körülmények, illetőleg az azokkal megegyező vagy szembenálló ideológiai törekvések ismerete nélkül aligha érthetjük meg a műveltségi elemek eredetét, történeti útját, életbeli funkcióját. Ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy a folklorban a régen túlhaladott fejlődési fokok ösztöni és szellemi megnyilatkozásai ismételten megújulhatnak, ill. visszatükröződhetnek. A probléma, amely a *hasonlóság* és *azonosság* megállapításában csúcsosodik ki, azért olyan bonyolult, mert a folklorban a tartalmi, formai és érzelmi faktor egyaránt fontos összetevő, s ezek dialektikus folyamatot eredményeznek.

[43] A rendszerezés, összehasonlítás során sohasem tévesztheti szemelől, hogy a műveltségi elemeknek, motívumoknak a történeti és társadalmi relációknak, az eszmei törekvéseknek megfelelően változik a súlya. Ez a különbség területenként is kifejezésre jut. A táji-nemzeti-internacionális felmérések, párhuzamos vizsgálatok elől nem térhetünk ki, s még emellett is szembe kell néznünk a racionális és ösztöni tényezők ellentmondásaival, a kultúrában jelentkező regresszív és progresszív tendenciákkal. A műveltség evolúciós folyamatában örökös integráció és desintegráció, konvergencia és divergencia játszódik le. Ezért nehéz a szellemi kultúra területén a történeti út (evolúció) kihámozása.

A vertikális és horinzontális kapcsolatok révén érvényesülő hagyományozódási folyamat nem valami mechanikus növekedési képlet szerint játszódik le, mert a társadalmi differenciálódás, az értelmi és érzelmi finomodás visszahat a tradíció hordozóinak a szemléletére. Úgy tűnik, hogy a hagyomány hovatovább a megváltozott szemléletmód kénye-kedvének engedelmeskedik, vagyis rohamosan csökken a hatásköre. Ez a meggondolás helyénvaló lehet, de ebben a szituációban is fontos marad, hogy a vizsgált közösség mit és hogyan használ az összhagyományból.[44] A szájhagyomány helyzete vitán felül romlik, s bizonyos, hogy az írásbeliség totalizálódása meggyorsítja a műveltségi javak kicserélődését, a szemléletmód változását. Az új folyamat azonban nem azonosítható a pusztulással és romlással, még akkor sem, ha csakugyan velejár az archaikus elemek szelekciója, a tartalmi és formai stabilizálódás gyöngülése. Az új körülmények új folyamatot teremtenek, amely *más* mint az előző, s a folkloristát ez a *más* szerfölött érdekli.[45] Egyrészt konstatálhatja azt, hogy a szájhagyomány másképpen viselkedik a feudalizmusban és másképpen a polgárosult viszonyok között, s nem áll meg itt, hanem keresi a feleletet arra, hogy mik a változás jellemző vonásai; másrészt szembenéz azzal a kérdéssel, hogy a differenciáltabb és racionálisabb szemléletmód valóban megszünteti-e azokat az alapvető indítékokat, mint pl. az etikai szembeállítás, a szokatlan iránti vonzódás, a heroizálás, az események tendenciózus értékelése etc., amelyek évezredeken át jellemzőek voltak a szájhagyomány hordozóira. Tudva azt, hogy a szájhagyomány szociális funkcióját az osztálytársadalmakban elsősorban azok az elementáris etikai elvek biztosították, amik a mítoszi gyökerű vallási eszmékben összegeződtek, s váltak alapjául a későbbi kodifikálásoknak, éppen ezért szükségszerű, hogy a kuruc-, Rákóczi-mondakör esetében is számoljunk a keletkezés és a hagyományozódás visszamutató vonásaival. Az elementárisnak mutatkozó *közösségi motívumok*,[46] mint a jó és rossz, a becsületes és hitvány, a hős és gyáva, szerény és gőgös, okos és ostoba, vagy szegény és gazdag stb. értékelveket jelentenek, s ezek a történeti néphagyományokban is kifejeződnek. Az egyes jellemvonások, ill. értékkategóriák súlya a szemléletmódnak megfelelően változik, mert egyikszer a testi erő és a hősiesség dominál (l. hősénekek), másszor az altruisztikus és lovagi jellemvonás (l. történeti legendák), a humanista szellemű népi hősnél (pl. *Hunyadi Mátyás)* viszont a szegények igazának védelme, az okosság jutalmazása és így tovább. A szóban forgó mondakörben szintén helyet kapnak az ún. közösségi

[44] Az összhagyomány persze valóság is meg fikció is, mert kvantitatíve nem mérhető. A *mit* és *hogyan* keresése végeredményben egy meghatározott időben és helyen élő és emlékezetben megőrzött hagyománykincs konkrét megközelítési formája, valamint az a lehetőség, hogy megértse a funkcióját a műveltségi miliőben.

[45] Bizonyos tekintetben mintaszerű BAUSINGER, Hermannak a népi kultúra mai útjáról szóló elemzése *(Volkskultur in der technischen Welt.* Stuttgart, 1961.); megmutatja, hogy az afféle totális hanyatlásképlet, amelyet LERSCH, Philipp rajzolt meg *(Der Mensch in der Gegenwart*, Geistige Welt. Vierteljahresschrift für Kultur- und Geisteswissenschaft, I. (1946) 2—22.) aligha fogadható el. A hanyatlásgondolat egyoldalú értelmezése nálunk is kísért a szakemberek körében. Annyi bizonyos, hogy a hagyományos kutatási módszerek revízióra szorulnak. A történeti látásmód nem kisebbítheti a szinkronvizsgálatok jelentőségét, s a jelen állapot kutatása finom és elmélyült látásmódot igényel.

[46] Ld. LINCKE, Werner: *Gemeinschaftsmotive* c. összefoglalását. In: Handwörterbuch des deutschen Märchens. Kiadta: MACKENSEN, Lutz: II. k. Berlin, 1934/1940. 506—508. A népmondában is érvényesül az idealizálás és a polarizálás tendenciája, de sohasem valósul meg olyan fenomenális tisztasággal, mint a népmesében. Vö. LÜTHI, Max: *Volksmärchen und Volkssage*, 22—48. *Uő : Das europäische Volksmärchen, Form und Wesen.* II. kiadás, Bern, 1960. Dalp-Taschenbücher, 351. k.

motívumok, s éppen az a sajátos, ahogyan keverednek, s ami dominánssá válik közülük.

A szájhagyomány és a szemléletmód kapcsolatát igazolandó a kuruc-, Rákóczi-mondakör ékes bizonyítója annak, hogy a mondaelemek (motívumok) a mély időbeli és széles térbeli összefüggések ellenére visszatükrözik a korszellemet is, a XVIII—XIX. századra jellemző jobbágy-paraszti szemléletmódot. A reformáció révén izmosodó társadalmi és valláskritika, a felvilágosodás hatására erősödő racionalizmus lassan eléri a széles néptömegeket, s a *Ludas Matyi*-féle történetek, a Mátyás-trufák, a papokat kipellengérező anekdoták már a mitikus-vallási szféra gyöngülésének a megnyilvánulásai,[47] s hogy ez a hatás mennyire érződik mondakörünk kialakulásában, leginkább a csodák negligálása mutatja. A társadalomkritika növekedését pedig az etikai polarizáció fejezi ki oly módon, hogy az idealizált Rákóczi szembekerül a kapzsi és önző Károlyival. De a mitikus gyökerek még nem sorvadtak el egészen, a vallási szféra ereje még nem apadt ki teljesen. A menekülő és bújdosó Rákócziról szóló népmondák a sors végzetszerűségéről árulkodnak, s a tragikum levegője lengi körül a főhőst, vagyis az események baljós fordulatát mint a fellebbezhetetlen isteni akaratot posztulálják. A népszerű Rákóczi kesergője[48] hangvételében nagyon közel áll a jeremiádokhoz, mintegy mementó arra nézve, hogy a Rákóczi-mondák jelentős része egy tőről fakadt a kesergőkkel, jeremiádokkal és bújdosó énekekkel.[49]

3. *A szájhagyomány és a mondahagyomány*

A történeti néphagyomány, s azon belül a történeti népmonda a szájhagyomány sajátos megjelenési formája. Kialakulásának feltételei meglehetősen sokrétűek, de lényegében ugyanannak a közösségi állásfoglalásnak és ítéletnek a kifejezője, amit a szájhagyomány történeti és társadalmi kapcsolatában látunk. A mondai formáció a szájhagyomány egyik stabilizáló megnyilvánulása; valami plusz jelentkezik benne, ami maradandó és időtálló. A lényeg megragadása, az érzés projicizálódása hagyományos formai elemek, ill. sémák felhasználásával valósul meg, a tartalmi és formai kifejeződés tehát az a lehetőség, ami a szóbeszédből maradandó történetet hozhat létre. Arról van szó, hogy a gyorsan zajló eseményeket valamiképpen meg kell kötni, meg kell formálni, különben szétporladnak az örökké zajló forgatagban. A megkötés, a megrögzítés az ősi gyakorlat szerint történt, úgy, hogy az eseményeket helyhez és személyhez kapcsolták. Ez a megragadás azonban nélkülözi a módszeres tudományos és tudatos költői megfontolásokat, de egyaránt magába foglalja a racionális és költői megismerési folyamat egy-egy fontos elemét, és a szubjektív inspiráció ellenére is végső fokon a kollektíven érvényesülő történelmi, társadalmi és

[47] Kardos Tibor: *A trufa, Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései.* Filológiai Közlöny, 1. (1955) 111—137. főképpen: 134—137. Egyetemes összefüggésben tárgyalja a folyamatot Eliade, Mircea: *Das Heilige und das Profane, Vom Wesen des Religiösen.* Hamburg, 1957. Vö. Lanternari Vittorio: *Az irracionalizmus az etnológiában.* Ethn. LXXII. (1961) 355—356. — észrevételeit.

[48] Az eddigi változatokhoz ld. Ferenczi: *Rákóczi alakja*, 409—410. Továbbiakra utal: Ferenczi Imre—Molnár Mátyás: *Történeti néphagyományok Szabolcs-Szatmár megyében.* (Kéziratban levő monográfia.)

[49] Szinte bizonyosra vehető, hogy az ismeretlen szerző protestáns vallású volt. Feltűnő, hogy elsősorban az ország északkeleti részén bukkannak fel újabb változatai. Ld. Ferenczi—Molnár: i. m. Rokon hangot ütnek meg azok a dalok, amelyeket Kálmány Lajos közölt Szeged vidékéről (Monostor, Lőrinczfalva). Szeged népe, Szeged vidéke népköltése. III. k. Szeged, 1891. 235—6.

pszichikai indítékokból táplálkozik.[50] Alkotástechnikailag kettős folyamat játszódik le: egyrészt rendelkezésre áll a kollektív élmény- és formakészlet, másrészt adva van a költői tehetségű egyén primér megfogalmazása, amely azután részben vagy egészben befogadást nyer a közösségben.[51]

A népköltészeti alkotások, de azok között is elsősorban a népmonda igen erős szálakkal kapcsolódik a tájhoz, s a történeti-társadalmi reveláció mellett többek között éppen a táji összefüggés jelenti a sajátosan mást, az újat.[52] Egy népmondakör sokoldalú kapcsolatával nyomon követhető az az út, amely megvilágítja, hogy miképpen valósul meg a szájhagyományban az időben és térben egyetemesnek, ugyanakkor vele párhuzamosan a szűkebb korhoz és tájhoz köthető monda-költészet. Sajnálatos, hogy korábban nemigen ügyeltek a hely- és időmegjelölésre, elhanyagolták a népnyelvi sajátosságok megfigyelését. Most arra kényszerülünk, hogy az újabb feljegyzésekből rekonstruáljuk a történeti utat jelző láncszemeket. Nyilvánvaló, hogy ez megnehezíti különösen a táji méretekben történő konkrét felmérést, illetőleg a történeti összehasonlítást, pedig a történeti összehasonlítás nélkül nehéz nyomon követni a hagyományozódás folyamatát. A jelen és a jövő kutatás feladata, hogy megteremtse az egyensúlyt az összehasonlító- és a tájkutatás terén, különben az egyik elmossa, a másik túlhangsúlyozza a speciális vonásokat. Ha ezt az egyensúlyt a pozitivista kutatási szemlélet elhatalmasodása idején komolyabban vették volna, akkor bizonyára a Thaly-körüli polemiák szükségszerűen lendületet adnak korábban a folklór alaposabb tanulmányozására.[53] Ma már világos, hogy a történeti népmondák iránti érdeklődés lanyhulását az idézte elő, hogy egyfajta desilluzió lopakodott a kutatók tudatába, mintha a 'nép' költészetéhez fűzött remények túlzottak lettek volna.[54] Valóban túlzott volt a romantikus eszmékből táplálkozó remény, de szerencsétlenségre nem revízió következett, amely a nép történeti tudásának alaposabb megismerését tűzi ki célul, hanem a néphagyomány forrásértékének lebecsülése. Közhely lett az a vélekedés, hogy a népnek nincs történeti tudata, s nagyon gyarló a történelmi ismerete,[55] amiből önként következett, hogy azzal csak a tanult emberek rendelkeznek. Ebben a nézőpontban sok igazság lehet, csakhogy a tudomány nevében polarizálta az osztály- és műveltségbeli különbséget, elfelejtette, hogy az, amit az írott források magukba foglalnak, még nem jelenti az egész történelmet: figyelmen kívül hagyta, hogy a 'nép' is megszerezte a maga históriai ismeretét. Ha a műveltségi szintkülönbség eltérést idézett elő a történelmi ismeretben — totális azonosság különben is elképzelhetetlen —, akkor logikus az a kérdés, hogy miben mutatkozik meg az eltérés. Az afféle következetesség, amely egyetlen képletet alkalmaz, helyesebben ugyanazt a

[50] Ortutay: *Kossuth Lajos*, 272. és skk. — Dégh: *A szabadságharc*, 29. — Ferenczi: *Huszita emlékek*, 116. és skk.

[51] Ortutay: *Variáns, invariáns*, 231.

[52] Ld. a 8. sz. jegyzetben idézett művek tanulságait.

[53] Még a sárospataki tanárok (Harsányi és Gulyás) sem szenteltek nagyobb figyelmet a néphagyományoknak, pedig a Thaly védelmében írott egyik tanulmányukban (idézi: Dégh: *Kálmány Lajos*, 177.) felhasználták egyik beregi diákuk által feljegyzett három mondát (Rákóczi megfordíttatja a lova lábán a patkót). A mulasztás jelentőségét az újabb gyűjtések eléggé megvilágították.

[54] Ismeretes Arany János lemondó nyilatkozata a Naiv eposzunkról írott tanulmányában. Prózai dolgozatai. Bp. 1879. 63.

[55] A Prügelknabe sorsára jutott Luby Margit-féle dolgozat (Népünk történeti tudásáról. Társadalomtudomány, XVIII. (1938) 169—176.) csupán egyike a hasonló szellemben írródott tanulmányoknak. Vö. Prütting: *Zur geschichtlichen*, 19. A probléma kulcsa az, hogy a nép történelmi ismerete és a történeti tudat nem hozható azonos nevezőre.

mércét használja a különböző műveltségi szinteken, minden bizonnyal csak arra a megállapításra vezethet, hogy a 'nép' történeti tudása sok tekintetben megbízhatatlan. Ha azonban megfontoljuk, hogy mik a feltételei a tudás elterjedésének, ha mérlegeljük, hogy a mindennapi megélhetéséért küzdő ember a saját és elődei élete szempontjából értékelte a történelem tanulságait, akkor megértjük, hogy a folkloristák által közzétett hagyományanyag (pl. tatárjárás, török uralom, német uralom) ezer meg ezer szállal kapcsolódik a letűnt történelmi és társadalmi miliőhöz, a messzi elődök történeti tudatához. Mégha látszólag mesékről van is szó, a valóság ezoterikus jellegéből akkor is megőrzött valamit. Olyan adatok ezek, amelyek a beavatottaknak érzelmi és szellemi táplálékot jelentettek, minket pedig arra intenek, hogy tanuljuk meg helyesen értékelni a mese és valóság, a vágy és valóság partjai között hullámzó történeti néphagyományt. A tanulság az, hogy a mondahagyomány is egyik olyan krónikája történelmünknek, amelyben egyformán nyoma van a poéta tehetségének, a dolgok okait fürkésző elmének, az írott históriának, az évezredeken át vándorló elbeszélő motívumoknak, a múlt idealizálásának, a jelen kritikai értékelésének, a nevelésnek, a közösségi törekvéseknek etc.[56]

A továbbiakban a kuruc-, Rákóczi-mondák tér- és időbeli összefüggését ismertetjük, de mielőtt a részletekre térnénk, a következőket kell megjegyeznünk. Megállapításaink főképpen az újabb gyűjtésekből (1950—1962) kristályosodtak ki, éppen ezért nem feltétlenül illenek a mondakör történeti útjának (1703—1962) egészére. Elsősorban az ország északkeleti részén feljegyzett adatokra támaszkodunk, így tehát ebben az összefüggésben adhatunk választ a szóban forgó hagyomány sajátos vonásaira.[57] A feljegyzések többsége az idősebb generációk (50—80 év) információját tartalmazza; a közlések az egyszerű tényközléstől a mesei formáig hatalmas variációsort alkotnak. A mondai formációk mind műfajilag, mind pedig szerkezetileg igen eltérőek,[58] s jelentékeny részük csak a lényeget kitevő elbeszélő motívumra korlátozódik.[59]

4. *A népmondakör tér- és időbeli kapcsolatai*

Különbséget kell tennünk a népmonda helyhezkapcsolódása (lokalizálás) és a népmondakör táji kifejeződése között: az előbbi vonás térben és időben egyetemesnek vehető,[60] az utóbbi viszont korhoz és tájhoz köthető. A lokalizálás alkotástechnikai megoldás, amely nem ismeri a nemzeti határokat, a mondakör azonban közös történeti élményforrást tételez fel. A lejátszódott események mondai megformálása bizonyos időbeli távlatot igényel,[61] fennmaradását és terjedését különböző tényezők biztosítják: a történelmi és társadalmi szituáció tartóssága, széles körben ható szóbeli és irodalmi közvetítés. A kuruc-, Rákóczi-mondakör esetében a nyomtatott művek hatásával csak a XIX. század második

[56] A mondakör sem térben, sem időben nem jelent totális azonosságot. A domináns és ismételten jelentkező mondák mellett számos kontaminálódott variáns és invariáns lelhető fel benne.

[57] E terület gazdag epikumáról sok munka tanúskodik, mint arra többen rámutattak a néphagyomány egyéb vonatkozásait illetően is.

[58] Ferenczi: *Rákóczi alakja*, 429. és skk.

[59] Ferenczi: uo. 430.

[60] Ferenczi: *Huszita emlékek*, 117—118.

[61] Ld. többek között Marót Károly: *A háború mint költői lehetőség*. Huszadik Század, XXXVII. (1918) 337—345. — Gunkel: *Genesis*, LIX, LXI. — Ferenczi: *Huszita emlékek*, 118.

felétől kezdődően számolhatunk; ettől kezdve élénkült meg a kuruc-kor emlékei iránti érdeklődés, s ez szintén kedvezett a szóbeli hagyomány fennmaradásának, alakulásának. Időközben az 1848—49-es szabadságharc emlékei foglalkoztatták a széles néptömegeket, s az aktuális nemzeti kérdések kissé feledtetik a korábbi időkről szóló mondákat. A századforduló táján (főképpen 1906) kibontakozó kultusz, a kuruc-romantika szárbaszökkenése újabb inspirációt jelentett a szájhagyománynak. Noha az irodalmi táplálékokban hiány nemigen volt, a kuruc-, Rákóczi-mondahagyomány mindvégig megmaradt a táji elszigeteltségben; csak az ország északkeleti részén maradt meg összefüggő tömb formájában, s szerves részét alkotta a paraszti történeti tudatnak.

A térbeli kapcsolatot illetően e mondák három csoportba sorolhatók: 1. történetileg igazolható helyhez és eseményhez fűződő, 2. tévesen lokalizált, 3. csak személyhez kapcsolt elbeszélések. Az első csoportba sorolható mondák csatahelyekről, várakról, táborozási pontokról adnak számot. Erős szálak fűzik a történeti valósághoz, úgy, hogy a térbeli megjelölés ezeknél domináns jelentőségű, s a históriai tény 'hűséges' reprodukálását szolgálják. A második csoport számbeli fölényben van az előbbivel szemben, s az események színhelyének fölcserélődését tükrözi: legjellemzőbb vonása a pseudo-lokalizálás. A térbeli eltolódás, pontosabban a téves helyhez-kapcsolás a történeti eseményektől való időbeli eltávolodás eredménye, vagyis a nemzedékváltások révén bekövetkező bizonytalansági tényező jelentkezése, s mint ilyen, a folklorizáció folyamatának velejárója. A tér- és időbeli fixálási mód közötti különbség különösen ennél a csoportnál figyelhető meg. A helyhezkapcsolódás a történeti népmonda ősibb és elementárisabb vonása, az elbeszélés konkrétságának legfőbb biztosítója. Az események datálása viszont egyhamar a tágabb intervallumban mozog, ahogy azt a „kurucok idejében", a „kuruc—labanc háború idején", „Rákóczi ittjártakor" stb. típusú időmeghatározások jelzik, vagyis a generációk cserélődése következtében a konkrét kormegjelölés gyorsabban elhalványult. A pontos lokalizálás és a konkrét időmegjelölés csak annak a nemzedéknek a tudatában tartozott szorosan össze, amelyik érett fővel élte át a történeti eseményeket; a fiatalabb és újabb nemzedékek tudatában a megbízható dátum egyre inkább beleolvadt a múlt tág fogalmába. Az események időbeli elhelyezése a hazai történelemben főszerepet játszó nációk (tatár, török, német, rác stb.) nevével, vagy a kiemelkedő személyek (pl. Rákóczi) tevékenységében kap támpontokat. Az időmegjelölés a konkréttól az általános felé halad. A történeti népmondák esetében is megfigyelhető a generációk messzemutató kapcsolata, mert egyrészt kifejezi az élő nemzedékek egymáshoz való konkrét viszonyát, másrészt az ősökkel való általános összetartozást.[62] A népmonda dialektikus időkapcsolata eltér az egyoldalú, parttalannak mondható mesei időtől, mert sohasem oldódik fel a végtelen időben. Ebben a különbségben rejlik a népmonda és a népmese egyik fontos elválasztó vonása.

A tárgyalt mondakör táji kapcsolatában a hagyományozódási tendenciák szintén megfigyelhetők. A jeles helyeken (memorizált pontok) lejátszódott egykori események emlékei hullámgyűrűhöz hasonlóan terjedtek tovább a kiindulási ponttól. Sok kis hagyománykör alakult ki, külön az egyes helységekben (falu, község), s külön egy-egy kisebb körzetben (három, négy vagy több helység). A hagyománykörök autochton jellegről tanúskodnak; ezekre rakódnak az esetleges újabb hatások, így pl. az irodalmi és történelmi olvasmányokból szerzett

[62] A segítő (visszatérő hős) Csaba királyfi stb. mondák, ill. mítoszok eredetében mutatkozó eltérésről külön is szólni fogunk.

ismeretek. A kis tradíció-körök egymásba kapcsolódnak, s tulajdonképpen ebből a láncolatból alakult ki a táji méretű eleven mondakör. Az egymást követő hullámgyűrűkben a középponttól (reális eseményhely) való távolodás egyrészt kedvez az események kiszínezésének, másrészt — az előbbiből következően — a kapcsolat gyöngülő tendenciát mutathat. Továbbá jellemző, hogy néhol erősebb a hagyományokhoz való ragaszkodás (pl. Nagyecsed, Tarpa, Vaja, Regéc stb.), máshol viszont meglehetősen gyönge (pl. Szabolcs m. nyugati része). Országos, sőt szélesebb körben is igazolódik az a feltevés, hogy az egykori súlyponti események (tiszabecsi átkelés, trencséni csata, Oeskay portyázásai stb.) mélyen belevésődtek a köztudatba, a környék népének történeti hagyományába. A várak szintén magnetikus hatással vannak a mondaképződésre. Többek között éppen az ebből fakadó ösztönzések adtak alapot a szélesebb körben ismert mondáknak, de főképpen a daloknak. Az utóbbiak (jeles események, várak) inspirációs hatásánál azonban tekintetbe kell vennünk a nyomtatott művek hatását, mert mint korábban megállapítottuk,[63] a tájakat összekapcsoló közvetítő eszközök nélkül aligha képzelhető el egy-egy monda vagy dal országos népszerűsége.

A táji jellegű hagyománykörök (mondai csomópontok) összetevői között sajátos helyzetük van a harmadik csoportba sorolt (személyhez kapcsolódó) mondáknak. Ezek szabadon átáramlanak a tradíciógyűrűkön, könnyedén átlépik a táji határokat. Tipikus példa a Rákóczi meneküléséről szóló monda, amely elbeszéli, hogy a fejedelem megfordította a patkót a lova lábán, úgy vezette félre üldözőit. Ez a cselfogás, mint elbeszélő motívum évezredek óta ismert,[64] előfordul a különféle magyar népmondakörökben,[65] és az általunk vizsgált tradícióban a legismertebb, legáltalánosabb motívum.[66] Hol a helyi körülményekhez igazítva (alagúton, a falu határában történt) adják elő, hol egyszerűen magát a tényt (motívumot) közlik minden színezés nélkül. Figyelemre méltó, hogy az ugyancsak elterjedt *Rákóczi dobosa* c. balladában szintén szerepel e cselfogás.[67] Nagyon valószínű, hogy a balladai közvetítésnek szerepe van abban, hogy a szóban forgó motívum szélekörű elterjedtségnek örvend. Tekintve, hogy a fejedelem meneküléséről szóló hagyomány kérdése nem válaszolható meg azzal az állásponttal, amelyet KÁLMÁNY Lajos képviselt,[68] egyelőre csak azt mondhatjuk, hogy a balladai közvetítés nem zárja ki egy olyan monda önálló egzisztálását, amely a menekülést és a patkófordítást tartalmazta.[69] Mindenesetre ez az egy példa is jellemzően bizonyítja, hogy a motívum-vándorlást nem tévesztheljük össze a lokalizált (autochton jellegű) mondák terjedésével. A személyhez kapcsolódó mondák egyik sajátossága, hogy a különböző hősök más és más módon vonzzák magukhoz az internacionális és lokális vonásokat, ti. minél népszerűbb egy történeti személy, annál inkább megkönnyíti az általánosan ismert elbeszélő motívumok személye körüli kikristályosodását. Ez a különbség a mitizálás és heroizálás mértékében még jobban megmutatkozik.

[63] FERENCZI: *Huszita emlékek*, 117.

[64] THOMPSON, Stith: *Motif-Index of Folk-Literature*, IV. Copenhagen, 1957. 311—312. K. 534.

[65] Példák és irodalmi források ld. Ethn. 1960. 408. 78. sz. jegyzet.

[66] Vö. Ethn. 1960. 407—408. és FERENCZI—MOLNÁR: i. m.

[67] FERENZCI—MOLNÁR: i. m.

[68] KÁLMÁNY Lajos véleményét a „Bujdosó Rákóczi" c. dalról DÉGH (*Kálmány Lajos munkássága*, 101—103.) ismerteti.

[69] A mondatörténeti kutatás feladata lesz, hogy az ilyen gyakori elbeszélő motívumok hazai eredetét megrajzolják.

Az újabb gyűjtések messzemenően igazolják, hogy a XIX. század második felében meginduló társadalmi átalakulás egyre inkább megváltoztatta a szóbeli hagyományozódás feltételeit.[70] Nyilvánvaló, hogy a kuruc-, Rákóczi-mondakör életében is visszatükröződik a változás, csakhogy igen nehéz igazolni, miben is fejeződik ki a különbség a 250 éves folyamatban. A viszonyítás akkor volna megalapozott, ha különböző korú mondagyűjteményeket hasonlíthatnánk össze. De legyünk szerényebbek, annak is igen örülhetnénk, ha legalább évszázadonként volna egy-egy terjedelmesebb útbaigazító mondaközlemény. Ezek hiányában csupán azokra a szórványos adatokra támaszkodhatunk,[71] amelyek megerősítik azt a feltevést, hogy a kuruc küzdelem emléke erős visszhangra talált a szájhagyományban. Már a XVIII. század elején több olyan hiedelem forgott közszájon, amely alapul szolgálhatott a mondaképződésre. Bottyán János kurucgenerálisról pl. az a hír járta, hogy testét nem fogja a golyó.[72] Korabeli jövendölésekről, égi jelekből való jóslásokról tudósítanak a történeti források,[73] a háborús idők számtalan korábban ismert hiedelmet újraelevenítettek.[74] A nagymajtényi fegyverletétel után kialakult közhangulat a sorsbatörődés mellett a reménykedésnek is talajává vált: a nép visszavárta a bújdosókat, megannyi hír keringett a kuruc idők feltámadásáról. Ebből az ellentmondásos (reménytelen valóság, önvigasztaló illúzió) magatartásból magyarázhatók azoknak a kalandoroknak a fellépése, akik Rákóczi követének, sőt a fejedelem nevének varázserejét használták fel a maguk számításait követve. Sejtelmes és célzatos szavaikból Rákóczi visszatérésére következtethetett a hiszékeny és reménykedő lakosság, s hogy az ál-Rákóczik jó helyen kopogtattak, arról az egykori tanúvallomások részletesen beszámolnak.[75] A mondaképződésnek adva voltak a feltételei. Az 1849-es bukás után keletkezett Kossuth- és Petőfi-legendakörben világos analógiákat láthatunk: visszavárták a szabadsághare vezérét, és nem hittek Petőfi halálában.[76]

Ezen túlmenően feltételezhetjük, hogy a kurucokról szóló bujdosó énekekkel párhuzamosan a szájhagyomány prózai formában (monda) is megragadta a parasztság sorsát jelképező történelmi szituációt. Mondakörünk legjellemzőbb csoportja a bujdosás eszméjével kapcsolódik össze: a dalok, balladák és mondák ugyanabból az indítékból fakadtak. A mondakör rétegződése, az alapvető tónus arról tanúskodik, hogy az újabban feltárt anyagban megvannak a primér indítékok elemei, a kontinuitás minden fenntartás ellenére is reálisnak vehető. A fő probléma az, hogy az időben és térben érvényesülő nüanszok, az eltérések megítélésében támpontok nélkül maradtunk, pedig ezek avatják a népmondát igazi néprajzi kérdéssé. Ha ugyanis megállapítható, hogy a mondahagyomány

[70] Legutóbb KATONA Imre mutatott rá a kubikosok körében végzett kutatásai során (*A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében, A magyar kubikosok elbeszélő költészete.* MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1962. 178—230.). Ehhez a kérdéshez ld. a 45. sz. jegyzetben mondottakat.

[71] Vonatkozó mondafeljegyzések csak a XIX. századtól kezdődően találhatók.

[72] THALY Kálmán: *Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból.* II. rész: *Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban* (51—116.). Bp., 1885. ld. 96.

[73] THALY: *Jóslatok.* 110 és skk. Bocskai hajdúinak előretörése idejéről: WEBER Samu: *Adalékok a babona és a hiedelmek történetéhez.* I. *Babonák a Szepességben*, Századok. XVI. (1882) 769—774. A XVI. századból BORNEMISSZÁnál, ld. NEMESKÜRTY István: *Bornemissza Péter az ember és az író.* Bp., 1959. 11, 73, 143. és passim.

[74] Ld. a 73. sz. jegyzetet, továbbá FÉJA Géza: *Kuruc idő* (Történeti regény a tizenhetedik századból négy részben). Bp., 1962. 74, 79, 432, 454, 455, 461.

[75] Vö. a 17. sz. jegyzetet.

[76] DIENES András: *A legendák Petőfije.* Bp., 1957. 268—270.

táji elkülönülése nem csupán az adott történeti esemény megítélésében mutatkozó különbség eredménye, hanem annak más oka is van, akkor határozottan felvetődik a hagyományozódásban kiemelkedő szerepet játszó demográfiai tényező hatása. Az erős migráció negatív hatása nem szorul különösebb bizonyításra, hiszen közismert tény, hogy a történeti népmondákban szükségszerű a lokalizálás. A gyűjtések során fény derült arra is, hogy a sűrű településű táj (pl. Szatmár m.) jobb feltételeket biztosít a mondakör kalakulásának, mint a ritkábban-települt országrész (pl. az Alföld): az előbbi segíti, az utóbbi csökkenti a tradíció gyűrűzésének lehetőségét.[77] Még sok más probléma is felvetődhet, s ezeknek az a végső tanulsága, hogy egy népmondakör történeti útját a táj és ember kapcsolata nagymértékben befolyásolja, mint ahogy a tradíció is visszahat az embernek a tájhoz való viszonyára.[78] Ezek a kérdések részben etnográfiai jellegűvé avatják a mondakör vizsgálatát; arra figyelmeztetnek, hogy a történeti néphagyományban ne csak a tájak és népek fölött „lebegő" szellemiséget lássuk, amely a tér- és időbeli végtelenség látszatát kelti, hanem annak konkrét megvalósulását, változatosságát is.[79] Többek között ezért jelent nagy hiányt a népmondák gyűjtése iránti közömbösség, mert noha a visszakövetkeztetés nem haszontalan próbálkozás, mégsem pótolhatja egészen az időben egymástól távoleső megfigyeléseket és feljegyzéseket. A jelenség (monda) konstatálása még nem elegendő: történeti és társadalmi funkcióját, hagyományozódásának folyamatát a meghatározott térben és időben létrejött változatok világítják meg. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a szájhagyománynak minden korban megvolt a közösség akaratát és felfogását érvényesítő feladata, tehát nem csupán valami értelmetlen és időszerűtlen konglomerátum. A szájhagyomány és mondai lecsapódása összefügg, de el is tér egymástól. Az előbbi átfogja a történeti tapasztalat és ismeret egészét, az utóbbi annak sajátos, sokszor költői kifejezése, vagyis tartalmi és formai autonómiája van: a bizonyítható tényeknél több is és kevesebb is, tudás és költészet, valóságfelismerés és illúzió. Határai sokszor elmosódnak, ezért nehéz kategorizálni, teoretikus jellegű műfaji sémákba szorítani.[80] Az elbeszélő motívumokat osztályozhatjuk, a mondában szereplő személyeket, mitikus alakokat csoportosíthatjuk, de a mélyreható összefüggéseket más utakon is keresnünk kell.[81]

5. *A mondakör hősalakjai*

Elsősorban a személyekhez fűződő mondák jöhetnek számításba, azok közül is főképpen a Rákóczihoz kapcsolt történetek. A föntebb érintett kuruc—labanc polarizációból következően a történeti mondahősök a pozitív-negatív beállítás szerint csoportosíthatók, s megformálásukra a kor kedvelt hős-eszméje (hősidea) és a népi költészetben egymásra rétegződő képzetek hatottak. A törté-

[77] Egyelőre általános tapasztalaton alapuló hipotézisről van szó, a konkrét vizsgálatok hiányoznak.

[78] A népmonda egyik olyan hagyományforma, amely ezt a kölcsönhatást megfoghatóvá teszi. A tájkutatáshoz ld. még: Rusznyák Gyula: *Tájszempontú falukutatás.* Társadalomtudomány, XVIII. (1938) 40—46. A „Magyar Néprajzi Tájak" c. kismonográfia sorozat tanulságairól Pap Jánossy Magda sorait: Ethn. LXXV. (1964) 630.

[79] Ld. a 43. sz. jegyzetben mondottakat.

[80] Ebből a szempontból igen tanulságos Tillhagen, Carl-Herman, Simonsuuri, Lauri és mások fejtegetése: A. Ethn. XIII. (1964) 9. és skk., ill. 19. és skk. stb.

[81] Prütting: *Zur geschichtlichen*, 16. és skk. — Moser Hans: *Volkssage und Stammescharakter.* Zeitschrift für Volkskunde, 50. évf. (1953) 233—246. — vizsgálata.

neti mondahősök idealizálásában megnyilvánuló törekvések a pszchikai indítékok szerint is megkülönböztethetőek. Sajátos típusok alakultak ki, s az egyes típusok más és más jellemvonást állítanak előtérbe. Íme néhány közülük: 1. a mondahős heroikus vonását emeli ki (fizikai erő), 2. a vezér ravaszságát, okosságát állítja középpontba, 3. az elbukott hős tragikus helyzetét ragadja meg, 4. a nacionális büszkeség kivetítője, 5. a reményeket beváltó hőst (visszatérő Rákóczi) helyezi előtérbe, 6. a bűntudat motívumát használja fel (pl. éjfélkor a vár körül bolyongó kuruc vitéz) és így tovább. Jellemző, hogy a negatív figurák sematikusabban formálódnak meg, csupán az árulás és a kapzsiság (pl. Károlyi) kap hangsúlyt, egyébként csak sejteni lehet, hogy a gyávaság, kegyetlenség, ostobaság jellemzi őket. Egyszóval a jó és a rossz éles szembeállítása dominál.[82]

Ami a hős alakjának megformálását illeti, fölvetődik a történeti népmonda és a hősénekek, valamint a történeti jellegű legendák közötti kapcsolat kérdése. Az összefüggéssel mindenképpen számolnunk kell, mert hiszen a pszichikai indítékok mindhárom esetben hasonlítanak. Ugyanakkor megállapítható, hogy a megformálási különbségen túlmenően más-más történeti szituációt és műveltségi szintet képvisel egyik is, másik is. A hős alakját összetevő elemekben nyomon követhető a térbeli kölcsönhatás és a történeti kontinuitás,[83] de egészében egy szűkebb kornak megfelelő hőseszmét juttatnak kifejezésre. Noha a népmesei ideáltípusok reminiszcenciái szintén fellelhetők e történetekben, mégis figyelemre méltó, hogy a jó mesemondók sem oldják fel a mondahős alakját, s ami fontosabb, a mesei hármasság alkalmazására ritkán kerül sor.[84] Ismeretes az átok alatt sínylődő személy (Rákóczi leánya) megváltásában szereplő hármasság (háromszori próbálkozás), ami látszólag ellentmond az előbbi megállapításunknak.[85] A mondai jelleg viszont ebben a történetben is megmarad: históriai személy (téves perszonifikáció) áll a középpontban, és a vállalkozás nem happy end-del, hanem sikertelenséggel végződik.[86] Ez esetben inkább a mese és monda között álló elbeszélő műfajról van szó, amit nálunk rendszerint a 'hiedelemmonda' csoportjába sorolnak.[87] Ennek a típusnak mesévé formálódásáról elemzések tanúskodnak,[88]

[82] BURDE—SCHNEIDEWIND: *Zur Katalogisierung*, 29. — FERENCZI: *Huszita emlékek*, 116.

[83] Ebből a szempontból a hősepika elemzését nyújtó munkák fölötte tanulságosak. A magyar népballada vonatkozó tanulságairól ld. VARGYAS Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében*, II. *A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban*. Ethn. LXXI. (1960) 479—523. Szélesebb körben: SCHIRMUNSKI: i. m.

[84] Példák, FERENCZI: *Rákóczi alakja*, 404. — FERENCZI—MOLNÁR: i. m. Vállajról (Szatmár m.) CSALLÁNY Géza jegyezte fel a monda sváb változatát és elemzi „*Egy szatmári sváb népmonda*" címmel (kézirat).

[85] A kérdés a hagyományőrző közösség hitvilágának alapos ismeretével dönthető el világosan. Azt találtuk, hogy ugyanazon helységben kettősirányú alakulás lehetséges, egyfelől a mesei epikum felé hajlás, másfelől a szellemhittel való erős kapcsolat érvényesül.

[86] A tragikum elemét a mesei forma felé haladó változatok is megőrzik. A problémához általában ld. BOESEBECK, Hilde: *Verwünschung und Erlösung des Menschen in der deutschen Volkssage der Gegenwart, Ein Beitrag zur Untersuchung der Verwandlungsvorstellungen des deutschen Volksglaubens*. Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde, 5. évf. (1927) 89—101, 134—164, 216—237; 6. évf. (1928) 15—19, 90—111, 159—178.

[87] A 'babonás történet', a 'hiedelem monda', az 'igaz történet' stb. megjelölések azt mutatják, hogy — éppen a hiedelemvilággal való szoros kapcsolat miatt — helységek, sőt adatközlők szerint is nagyfokú ingadozás állhat fenn, egyszer a hiedelemvilághoz, másszor az epikai fejlődés felé hajlik.

[88] Ld. BALASSA: *Karcsai mondák*, 14—17. utalásait. Részletes elemzését: DÉGH Linda adta (*Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Berlin, 1962. 124—149); az 'igaz történet' műfajáról legutóbb S. DOBOS Ilona értekezett (*Az „igaz" történet műfajának kérdéséről*. Ethn. LXXV. (1964) 198—217.).

legutóbb BALASSA Iván hangsúlyozta jelentőségét a népi epikum vizsgálata szempontjából.[89]

Mondakörünk szempontjából igen tanulságosak a történeti jellegű legendák. Itt is, ott is egy-egy nevezetes históriai személy életével és cselekedetével függ össze az ismertté vált helyek, tárgyak stb. tisztelete. Így pl. a szent pihenőhelye (fa, forrás) a tisztelet középpontjába kerül,[90] mintegy kimagaslik a szokványos környezetből. Ugyanezt tapasztaljuk a történeti hősökhöz fűződő hagyományokban, ahol lépten-nyomon feltűnik a nevezetes fa, forrás, sziklába vésődött lábnyom stb.,[91] csakhogy számolnunk kell azzal az alapvető különbséggel, hogy az előbbieknél a szakrális jelleg dominál, az utóbbiaknál pedig egyszerűen maga a történeti nagyság. Alapjában ugyanaz a felfokozás jellemző mindkettőre, a distanci-tevés között mégis különbség van. Az eltérést szt. László és Rákóczi alakja világosan szemlélteti, mert a kunokkal harcoló magyar király glorifikálását az ország és a kereszténység védelme egyformán inspirálja, s személyében az eszményi lovag testesül meg, viszont Rákóczi mondai alakja olyan korban formálódik meg, amikor a protestáns szellem száműzni igyekezett a szentek tiszteletét. A deszakralizáló tendencia különösen az északkeleti protestáns vidékeken érvényesült, ahol éppen a kuruc-mozgalom legerősebb bázisa volt. A racionalizálódás hatása, amely cezúrát von a legendaköltészet és az újkori mondaköltészet közé, már a törökről keletkezett néphagyományban is megfigyelhető.[92] A táji különbség ebben a vonatkozásban úgy fejeződik ki, hogy a protestáns vidékekkel szemben a katolikus Dunántúlon több olyan mondát jegyeztek fel, amely a kurucokat negatív színben ábrázolja, s éppen a szakrális mozzanatok (csoda) dominálnak benne.[93] A konfesszionális mozzanat megint újabb szempontra hívja fel figyelmünket, s nemcsak a történeti mondák viszonylatában jelentősek, hanem egyéb hagyományterületeken is, jelesen a 'hiedelem-monda' vizsgálatában.[94]

A történeti személyek glorifikálásánál megint csak a tér- és időbeli összefüggések és eltérések szövevényébe ütközünk. Ha nem is fogadjuk el kritika nélkül CARLYLE nézetét a hőskeresés és hősimádás örök megújulásáról,[95] abban azonban igaza van, hogy a nagy emberek iránti tisztelet mélyen bennegyökerezik az emberiség tudatában. Ennél az általánosításnál többet mond az, hogy a hős alakjának megformálása különböző műveltségi szintről származó elemekből történik. Rákóczi heroizálása pl. egyikszer az óriás képzetköréből táplálkozik,[96] másszor a lovagi eszményképet, a barokk reminiszcenciákat revelálja, vagy éppen a ravasz népi hős tulajdonságait hordozza.[97] Jellemző, hogy Abaúj-

[89] BALASSA: i. m. 13—67.

[90] GÜNTER: i. m. 194. és skk. — FERENCZI: *Rákóczi alakja*, 421.

[91] FERENCZI: uo. 418. és skk.

[92] Ld. a szájhagyomány és a szemléletmód összefüggéséről mondottakat és a 47. sz. jegyzetet.

[93] Pl. MOHL Adolf: *Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék*. Győr, 1926. A 26. sz. „Kuruc virtus" c. történet: 161—164.

[94] A népi hitvilág történeti nézőpontú vizsgálata egyik nagyon fontos feladat, mert különben aligha értjük meg a mondák igazi hátterét, társadalmi és vallási gyökerét. Idevonatkozóan ld. DÖMÖTÖR Tekla fejtegetéseit (*A magyar néphit és népszokások — Kelet és Nyugat között*. Ethn. LXXV. (1964), különösen 195.) és VARGYAS Lajos elemzését (*Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához*. Műveltség és Hagyomány, V. (1963) 37—54.).

[95] CARLYLE Tamás: *Hősökről*. Híres könyvek, XI. 2. kiadás, Bp., 1943.

[96] FERENCZI: *Rákóczi alakja*, 395—396. A monda geneziséről és elterjedéséről ld. HÖTTGES, Valerie: *Die Sage vom Riesenspielzeug*. Jena. 1931.

[97] FERENCZI: uo. 393—394. és 403.

Zemplén megye területén és a kárpát-ukrán hagyományokban az ősibb eszmekörből megmaradt óriás-alak és a népi hőshöz közelebb álló vonások kapcsolódnak össze, Szabolcs-Szatmár vidékén pedig a fejedelmi rangból és a vagyoni méltóságból megformált szabadsághős alakja bontakozik ki. Általában jellemző a méltóság, a fenségesség kiemelése, továbbá a pompakedvelés hangsúlyozása, amit különösen a Rákóczi ról készült népies festmények és faragások tükröznek.[98] A szóban forgó mondahagyomány mindvégig megőrizte a társadalmi hierarchiából, paraszt-főúr distanciából következő vonásokat, s ebben szerepe volt a fejedelemről készült portréknak, történeti műveknek, irodalmi alkotásoknak, de a korabeli hagyományoknak is.[99] A központi hős (Rákóczi) a népi hős és a valóságos történeti személy testi és lelki tulajdonságainak sajátos összekapcsolódásából formálódik meg. E kettősség a racionalizálódó paraszti felfogás eredménye, amit a kisebb hősök megformálásánál szintén megfigyelhetünk. A nemzeti sors, a bukásból fakadó tragikum egyformán kivetítődik a kurucokat képviselő mondai szereplőkben, mégis legszembetűnőbben a Rákóczi ról szóló néphagyományban jut kifejezésre. A fejedelem személyében elsősorban a nép iránti szeretet, az osztrák-Habsburgokkal való megalkuvás nélküli szembenállás és a végzetszerű sors (bukás) tudata kapcsolódik össze. A jobbágy-paraszti hagyomány következetesen magáénak vallja a kuruc-küzdelem hőseit, eszményíti őket, és a reménykedés mellett kesereg sorsukon.[100] Legsúlyosabban az árulókat ítéli el, közöttük is elsősorban Károlyit, akit hatalomvággyal és kapzsisággal vádol meg.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a nép történeti tudata és históriai ismerete szubjektív jellegű. Saját érdekeinek megfelelően ragadja meg a történelmet; a belőle levont tanulságokat nem az objektív törvényszerűségek keresése inspirálja, hanem az önfenntartás kemény parancsa. Hiányzik belőle a tudatosság és a módszeresség, nélkülözi a történeti tények kritikai értékelését. Az a közösség, amely ezt az ismeretet, tudást hordozta, cselekvő részvevője volt a történelemnek, s akkor is bennemaradt a szakadatlan láncolatban, amikor ítéletet formált róla. A történelem-szájhagyomány-mondahagyomány az egyéni és közösségi sors, az egyéni és közösségi élmény, az egyéni és közösségi társadalmi törekvés, az egyéni és közösségi etika, illetőleg ízlésmód sajátos ötvözete, amely a szóbeliség révén az emberi tapasztalat és tudás széles tér- és mély időbeli összefüggéseit tárja fel. Megmutatja, hogy miképpen aktualizálódik ez a sokoldalú tudás, amely az értelmi és érzelmi felismerésen, a tévesen és helyesen értelmezett valóságon, az oknyomozó és poetikai hajlamon, a rend utáni vágyon, a csüggedésen és reménységen, a szereteten és a gyűlöleten stb. alapul. Kifejezi egy meghatározott kor, egy bizonyos táj paraszti lakosságának történeti tudását, elénk tárja, hogy ez a tudás miképpen változik a történelmi, társadalmi és műveltségi hatások következtében, s hogyan kap maradandó formát a szájhagyományban. A vizsgált mondakör alkalmasint azt is bizonyítja, hogy a történeti vonatkozású paraszti szájhagyomány *funkciója* az az erő, amely oly bámulatos biztonsággal kapcsolja össze a különböző népek, évszázadok, évezredek műveltségi elemeit.

FERENCZI IMRE

[98] FERENCZI: uo. 394. és FERENCZI—MOLNÁR: i. m.
[99] FERENCZI: uo. 394. és FERENCZI—MOLNÁR: i. m.
[100] FERENCZI: uo. 398—400. és FERENCZI—MOLNÁR: i. m.

Имре Ференци:

ИСТОРИЯ, УСТНОЕ ПРЕДАНИЕ, СКАЗАНИЯ

В начале XVIII в (1703—1711) в Венгрии создалось широкое национальное единство для низвержения Габсбругов. Князь Ференц II Ракоци возглавил борьбу, известную под названием войны куруц—лабанц. Восстанцы-венгры назывались «куруц»-ами, противники их, австрийцы и их венгерские сообщники — «лабанц»-ами. Преобладающее большинство народа, в первую очередь огромная масса крепостников, поддерживало куруцев. Закарпатско-украинские, словацкие и румынские крепостные, жившие в карпатском бассейне, также присоединились к куруцам. Память об этой борьбе глубоко жива в национальном сознании. Создалось богатое предание, характерную группу которого составляют т. н. куруцские сказания. Уже ранее автор занимался этими народными преданиями, распространенными в северо-восточной части страны (комитат Абауй—Земплен) (см. Этнография, LXXI, 1960. 289—436) и после четырехлетней собирательской работы, на основе прибл. 2500 сказаний и других информаций приступил к разработке монографии о сказаниях, связанных с Ракоци и с куруцами. Настоящая статья является одной из глав этой монографии. Описываются отдельные существенные черты данного цикла сказаний, показывающие связь народного предания с историческими событиями, с общественными условиями и с процессами фольклоризации, создающими устное предание.

Центральный вопрос состоит в том, *что* и *как* сохранило крестьянское устное предание из исторических событий, имевших место 250 лет тому назад. В связи с богатым материалом возникает также вопрос, *по какой причине* эти предания могли сохраняться в течение 250 лет. Этому содействовали: прочность власти Габсбургов (400 лет), существующие феодальные общественные антагонизмы (крепостной-помещик) и религиозные борьбы. Куруцская война началась прежде всего с целью завоевания независимости страны. Однако, национальное единство (крепостные, буржуазия, дворянство) могло бы прочно установиться, если бы в судьбе крепостных произошли глубокие изменения. Однако, дворянство, поддерживавшее Ракоци, отказалось от демократических реформ и все больше добивалось господства своих взглядов во всем движении. Многострадальные бойцы, куруцы-крепостные все больше разочеровывались видя эгоизм дворян. Среди других причин, это тоже содействовало ослаблению боевого духа куруцев и укреплению превосходства лабанцев.

Цель Ракоци и его верных соратников была: 1. завоевать национальную независимость, 2. обеспечить национальное единство, 3. гарантировать свободу вероисповедания. Благородные стремления не увенчались успехом, так как сокращение внутренних сил, неблагоприятное международное положение и эпидемия чумы вынудили куруцев сложить оружие. Жизнь крепостных ни чуть не изменилась, габсбургское самодержавие дальше господствовало в стране. Ракоци и его верные полководцы эмигрировали, тысячи беженцев бродили по стране и в конце концов, примиряясь со своей судьбой, вернулись к горькой жизни крестьян. Большинство дворянства стало сторонником графа Иштвана Кароли, верного подданного венского двора. Однако, протестантское мелкое и среднее дворянство только по виду поддалось императору, в глубине же души осталось оппозиционным. Сложившееся положение объясняет, что национальная независимость и освобождение крестьян были актуальными вопросами даже через сто лет. Это и есть основа сохранения куруцских преданий.

В устном крестьянском предании отражается больше всего национальный антагонизм между куруцами и лабанцами. Критика классового угнетения не очень резка, хотя в эпоху расцвета куруцской поэзии, в конце XVII и в начале XVIII вв., часто встречается тема эксплуатации народа и выявляется критическое отношение бойцов-крепостных к руководителям-дворянам. В собранных недавно (1955—1965 гг.) сказаниях о куруцах, их борьба имеет не то значение, которое она имела для крепостных-предков. По сути дела, разница в том, что под влиянием национальной идеологии дворянства, сказания основываются полностью на антагонизме между куруцами и лабанцами. Модификация объясняется антигерманскими чувствами мелкого и среднего дворянства, стремлениями протестантов (реформатов) и включением поэтических элементов (фольклора). Характерно, что куруцские сказания живучи прежде всего в областях с протестантским населением, хотя имеются также примеры о противоположном. Можно тем не менее добавить, что северо-восточные области страны (комитаты Абауй—Земплен, Сабольч—Сатмар) представляли собой благоприятную почву для прочного распространения таких преданий, так как в этих областях, до последнего времени, имелись благоприятные условия для сохранения устного предания.

Анализ исторических и общественных связей в этом цикле сказаний показывает, что критика общественных условий имеет свое место и в фольклоре. Ее выражением

являются мотивы наказания с религиозным оттенком и этическая поляризация. Создателями сказаний были крепостные, т. е. религиозно настроенные крестьянские массы. Серия безуспешных политических и антифеодальных восстаний воспитывала в угнетенных массах примирение. Однако, поиски утешения в религии означали одновременно, что этическая поляризация (добрый-злой, кроткий-жестокий, праведный-безбожный) в историческом предании основывается не только на национальном антагонизме (куруц-лабанц), а также и на классовом. По мнению автора, можно следить за такой двойной мотивацией до эпохи, предшествующей XVIII в. Дело в том, что условия открытой общественной критики еще не создались и в сказаниях угнетенных классов первый план занимают мифические, религиозные образы. За ними же скрываются мотивы, коренящиеся в религиозных и общественно-этических законах. Так напр. комплексные стремления крепостных XVIII—XIX вв. сосредотачиваются в образе Ракоци, увеличенном до масштабов мифического героя, тогда как изменник Кароли стал воплощением зла.

История — устное предание — сказание — это последовательные этапы сложения преданий, отдаляющихся по пространству и по времени от событий. Ценность устного предания, и в частности цикла народных сказаний, состоит не в историческом прагматизме, в подробном и точном описании событий, а в том, что оно может выражать внутреннюю суть человека действующего и переживающего. В преданиях об истории для коллектива, носителя преданий, важны не методические научные соображения а субъективные чувства, которые, однако, означают соединение коллективных исторических, общественных и психологических мотивов. Для выражения служат традиционные нарративные элементы и схемы поступок. Связывание исторических событий с определенным местом и лицом входит в древнейшую традиционную практику устного предания. Связывание народных преданий о куруцах и о Ракоци с определенными лицами и местами показывает процесс сложения сказаний в соотношении диалектического пространства (универсально действующее — действующее на данной территории) и диалектического времени (вечное и конкретное). Микроисследования (деревня, область) дают ценные указания о переплетающихся циклах предания, о местах, играющих значительную роль в сложении сказаний (меморизированные пункты), о псевдолокализациях, о популярности международных нарративных мотивов. Все это приобретает особое значение при углублении с исторической точки зрения. В отношении сказаний о куруцах и о Ракоци к сожалению, мы не располагаем многими историческими опорными пунктами. Одно можно тем не менее констатировать: что господствующие нарративные мотивы и положения всегда занимали, за 250 лет, центральное место в этом предании. Таковы: скитания Ракоци, его побег, ожидания возвращения куруцских времен, измена генерала Кароли.

Можно установить, что цикл куруцских сказаний привлек к себе разные элементы из сказаний и воспоминаний различных эпох. Это доказывается анализом цикла сказаний, связанных с личностью Ракоци но также и общим фондом мотивов всего цикла. Расхождения по областям заметны и в этом отношении. Отмечается, что в образе Ракоци ничего не осталось от чудотворного героя, а в связи с ним встречаются элементы, известные из героических песен. Автор в своей статье желает осветить процесс актуализации многосторонних знаний крестьянства, точнее жителей одной области, при создании цикла сказаний. Исследуемое историческое предание показывает, что эти знания основываются на субъективном и интеллектуальном познании, на правильно и ошибочно истолкуемой действительности, на прагматических и поэтических наклонностях, на стремлениях к порядку, на малодушии и надежде, на любви и ненависти. Оно выражает исторические знания крестьян в данном времени и на данной территории, показывает, как эти знания меняются вследствие исторических, общественных и культурных влияний и как приобретают прочную форму (сказание) в устном предании. Исторические и общественные связи цикла сказаний доказывают также, что всегдашняя *функция* устного предания является той силой, которая с удивительной прочностью связывает элементы культуры разных народов, восходящие на сотни и тысячи лет.

Imre Ferenczi:

GESCHICHTE, MÜNDLICHE ÜBERLIEFERUNG, SAGENÜBERLIEFERUNG

(Historische und gesellschaftliche Zusammenhänge eines ungarischen Volkssagenkreises)

(Auszug)

Anfang des 18. Jh. (1703—1711) entfaltete sich in Ungarn eine breite, nationale Zusammenfassung zur Abschaffung der österreichischen Habsburgerherrschaft. An der Spitze dieser Bewegung stand Fürst Ferenc Rákóczi II. Dieser Kampf ist unter dem Namen »Kuruzen—

Labanzen-Krieg« bekannt. Die rebellischen Ungarn wurden nämlich »*kuruc*«, die Kaiserlichen und die mit diesen mitkämpfenden Ungarn »*labanc*« genannt. Die große Mehrheit der Nation, vor allem die Mengen der Leibeigenen, hat die Kuruzen unterstützt. Die im Karpatenbecken lebenden karpato-ukrainischen, slowakischen und rumänischen Leibeigenen schlossen sich gleichfalls an die Kuruzen an. Das Andenken dieses Kampfes prägte sich ins nationale Bewußtsein tief ein. Es entstand eine reichhaltige Erinnerungsüberlieferung, deren kennzeichnende Gruppe die Kuruzensagen sind. Verf. hat die auf die Kuruzen und den Fürsten Rákóczi bezüglichen Traditionen des nordöstlichen Landesteils (Komitate Abauj und Zemplén) in Ethnographia LXXI, 1960, S. 289—436 erörtert. Auf Grund einer vierjährigen Sammelarbeit, bei Benutzung von 2500 Sagen und anderen Informationen wurde die monographische Bearbeitung des Rákóczi- und Kuruzen-Sagenkreises in Angriff genommen. Die vorliegende Studie bildet ein Kapitel der erwähnten Monographie. Es werden einige Wesenszüge der Volkstradition besprochen, die den Zusammenhang der geschichtlichen Volkstradition mit den historischen Ereignissen, den gesellschaftlichen Umständen und den die mündlichen Traditionen gestaltenden Folklorisations-Prozessen zu zeigen vermögen.

Unser Hauptproblem ist: *Was* aus den sich vor 250 Jahren abspielenden Ereignissen und *wie* sie in der mündlichen Überlieferung der Bauern aufbewahrt wurde. Das reichhaltige Überlieferungsmaterial wirft auch die Frage auf, *warum* sich diese Überlieferungen 250 Jahre lang erhalten konnten? Die zähe Aufbewahrung der Kuruzen-Überlieferungen haben die andauernde österreichische Habsburgerherrschaft (400 Jahre), die vorhandenen feudalen Gegensätze (Leibeigene — Grundbesitzer) und die religiösen Kämpfe befördert. Der Kuruzenkrieg hat sich vor allem die Erkämpfung der Unabhängigkeit des Landes zum Ziel gesetzt. Das nationale Zusammenfassen (Leibeigenen, Bürger, Adelige) hätte sich aber nur dann aufrecht erhalten können, wenn sich im Schicksal der Leibeigenen tiefgreifende Veränderungen herbeigeführt hätten. Der sich an Rákóczi anschließende Adel hat sich aber vor jeder demokratischen Reform verschlossen. Er hat in diesem Freiheitskrieg mehr nur sein eigenes Interesse gewahrt. Die lange Prüfungen überstehenden gemeinen Soldaten, die Leibeigenen-Kuruzen wurden infolge des Egoismus' des Adels verstimmt. Dies hat unter anderen die Schwächung des Kampfgeistes bei den Kuruzen und den Sieg der Kaiserlichen verursacht.

Rákóczi und seine treuesten Anhänger haben sich zum Ziele gesetzt: 1. Die Sache der nationalen Unabhängigkeit zum Sieg zu verhelfen, 2. die nationale Einheit und 3. die Glaubensfreiheit zu sichern. Diese großen und edlen Bestrebungen mußten aber scheitern, weil die Abnahme der inneren Kräfte, die ungünstige außenpolitische Lage und die Pest die Kuruzen endlich zur Waffenstreckung gezwungen haben. Die Lage der Leibeigenen änderte sich nicht. Der österreichische Despotismus herrschte auch weiterhin im ganzen Land. Rákóczi und seine getreuen Feldherren sind in Verbannung geraten. Tausende von Flüchtlingen irrten im Land herum. Sie fanden sich in ihr Schicksal nicht und führten ihr kümmerliches Leben weiter. Die Mehrzahl der Adeligen hat Mihály Károlyi gefolgt, der ein getreuer Untertan des Wiener Hofes geworden war. Der Mittel- und Kleinadel hat dem Kaiser nur scheinbar gehuldigt; im geheimen sind sie oppositionell geblieben. Die entstandene Situation hat es verursacht, daß die Frage der nationalen Unabhängigkeit und der Befreiung der Leibeigenen auch nach hundert Jahren eine aktuelle Aufgabe geblieben ist. Darin liegt der Grund für die Erhaltung der Kuruzen-Überlieferungen.

In der mündlichen Überlieferung der Bauern widerspiegelt sich in erster Linie der nationale Gegensatz »*kuruc—labanc*«. Die Kritik der Klassenunterdrückung tritt nur gedämpft auf, obwohl die Erwähnung der Ausbeutung des Volkes und die kritisierende Auffassung des Verhaltens der adeligen Führer am Ende des 17. und Anfang des 18. Jh. aufblühenden sog. Kuruzendichtung auf Schritt und Tritt vorkommen. Die neuestens (1955—1965) gesammelten Kuruzen-Sagen spiegeln den Kampf der Kuruzen und Labanzen anders wider, als was er damals den leibeigenen Bauernvorfahren zu bedeuten hatte. Der Unterschied liegt im wesentlichen darin, daß die Sagenüberlieferung auf Einfluß der adelignationalen Ideologie den Gegensatz »*kuruc—labanc*« zum Grunde nimmt. Eine Modifikation läßt sich mit der antideutschen Haltung des Mittel- und Kleinadels, mit den religiösen Bestrebungen der Kalvinisten und mit der Heranziehung der poetischen (Folklore) Elemente erklären. Es ist bezeichnend, daß die Kuruzenüberlieferung in Kreisen der protestantischen Bevölkerung am stärksten lebt, obwohl auch Gegenbeispiele erwähnt werden können. Doch kann hinzugefügt werden, daß die Ausbildung der Sagenüberlieferung deshalb im nordöstlichen Landesteil (in den Komitaten Abauj-Zemplén, Szaboles-Szatmár) begünstigt wurde, weil die Vorbedingungen für die Erhaltung der mündlichen Überlieferung bis zu den jüngsten Zeiten vorhanden waren.

Eine Analyse der historischen und sozialen Zusammenhänge des Sagenkreises beweist klar, daß in der Folklore auch die gesellschaftliche Kritik zur Geltung kommt. Die Mittel derselben sind die religiösen Büßungsmotive und die ethischen Polarisationen. Die Schöpfer der Sagenüberlieferung waren die religiös eingestellten Leibeigenen- bzw. Bauernmassen. Die Serie

der erfolglosen politischen und antifeudalen Aufstände hat die unterdrückten Massen zum Opportunismus und zur Resignation erzogen. Das Suchen nach einer Tröstung in der Religion hatte auch zur Folge, daß die ethischen Polarisationen (gut—schlecht, fromm—böse, grausam—barmherzig usw.) bei der Entstehung der geschichtlichen Tradition nicht nur durch den nationalen Gegensatz (*»kuruc—labanc«*), sondern auch durch den Klassengegensatz inspiriert wurden. Die Manifestationen dieser doppelten Motive lassen sich auch vor dem 18. Jh. nachspüren. Es handelt sich darum, daß die Vorbedingungen einer offenen Kritik auf sozialem Gebiet noch nicht herangereift waren. Somit drangen in den Sagen der unterdrückten Klassen die mythisch-religiösen Bilder in den Vordergrund. Hinter diesen sind aber die aus den Gesetzen der Religion und der Gesellschaftsethik hervorsprießenden Motive verborgen. Auf diese Weise projiziert sich die komplexe Bestrebung der Bauern der 18. und 19. Jahrhunderte in der Gestalt des zum mythischen Held erhöhten Fürsten Rákóczi. Der Verräter Károlyi wurde demgegenüber der Vertreter des dämonischen Schlechten.

Geschichte — mündliche Überlieferung — Sagenüberlieferung sind als Andeutung einer solchen Verkettung aufzufassen, welche die geschehenen Ereignisse und den Gestaltungsweg der sich in der Zeit entfernenden Überlieferung des Andenkens ausdrücken. Die Bedeutung der mündlichen Überlieferung und innerhalb deren des volkstümlichen Sagenkreises (der eigentümlichen Erscheinungsform der geschichtlichen Ereignisse) besteht nicht im Pragmatismus, in der Detaillierung der Ereignisse, oder in deren genauen Beschreibung, sondern darin, daß sie ein Moment des innigsten Wesens des handelnden und durchlebenden Menschen auszudrücken vermag. In der geschichtlichen Sagenüberlieferung der vermittelnden Gemeinschaft ist die subjektive Gefühlswelt anstatt der methodischen, wissenschaftlichen Überlegungen entscheidend, welche aber die Zusammenfassung der geschichtlichen, gesellschaftlichen und psychischen Motive bedeutet. Zum Ausdruck dieser Gefühlswelt dienen traditionelle narrative Elemente, Aktions-Schemas. Die Anknüpfung der historischen Ereignisse an einen Ort und an eine Person ist eine mehrtausendjährige Praxis der mündlichen Überlieferung. Die Anknüpfung der Rákóczi- und Kuruzensagen an Ort und Person zeigt den Prozeß der Schöpfung einer Sage in dialektischen Zusammenhängen des Raumes (universal geltend — am gegebenen Ort geltend) und der Zeit (ewig — konkret). Wir können eine zuverläßliche Auskunft über die auf Grund der Mikro-Untersuchungen (Dorf, Gegend) zusammengehörigen Überlieferungskreise, über die in der Bildung der Sagen hervorragende Rolle spielenden Orte (memorisierte Punkte), über Pseudo-Lokalisierungen und über die Beliebtheit der internationalen narrativen Motive gewinnen. Diese Auskunft erlangt eine große Bedeutung, wenn sie auch geschichtlich vertieft werden kann. Im Fall des Rákóczi- und Kuruzen-Sagenstoffes verfügen wir leider über wenig geschichtliche Stützpunkte. Soviel läßt sich aber feststellen, daß die dominierenden narrativen Motive und Situationen des rezenten Materials im Laufe von 250 Jahren in der in Rede stehenden Überlieferung durchgehends eine akzentuierte Stellung eingenommen hatten. Solche Motive sind: Emigration von Rákóczi, Flucht von Rákóczi, Zurückwarten der Kuruzenzeit, Verrat des Generals Károlyi.

Es läßt sich auch feststellen, daß der Kuruzen-Sagenkreis gewisse Elemente aus den Sagen- und Denkmalmaterialien verschiedener Zeiten an sich gezogen hatte. Dafür sprechen die Analyse des Sagenkreises um die Person Rákóczi und überhaupt der ganze Motivschatz dieses Überlieferungskreises. Die territorialen Unterschiede sind auch in dieser Hinsicht bemerkbar. Es ist bezeichnend, daß die Person von Rákóczi vom wundertätigen Helden keine Elemente übernommen hatte. Doch kommen im Zusammenhang mit ihm narrative Elemente vor, die in der Heldenlieder-Dichtung häufig sind. Verfasser bestrebt zu beleuchten, wie sich das vielseitige Talent des Bauerntums bzw. des Volkes einer bestimmten Gegend bei der Schaffung eines Sagenkreises aktualisiert. Die untersuchte geschichtliche Volksüberlieferung deutet darauf hin, daß dieses vielseitige Talent sich auf Gefühlserkenntnis und intellektuelles Erkennen, richtig und unrichtig ausgelegte Wirklichkeit, pragmatische oder poetische Neigung, Sehnsucht nach Ordnung, Verzagtheit und Hoffnung, Liebe und Haß gründet. Sie drückt das geschichtliche Wissen des Bauerntums eines bestimmten Zeitalters und einer Region aus. Sie erschließt uns, wie dieses Wissen sich infolge geschichtlicher, sozialer oder kultureller Einflüsse verändert und wie sie eine dauerhafte Form (Sage) in der mündlichen Überlieferung erhielt. Der geschichtliche und gesellschaftliche Zusammenhang des Sagenkreises läßt auch sehen, daß die weilige *Funktion* der mündlichen Überlieferung jene Kraft ist, die die kulturellen Elemente verschiedener Völker, Jahrhunderte, ja sogar Jahrtausende mit erstaunlicher Sicherheit zu verknüpfen vermag.

A lófogatok Debrecenben a XVIII-XIX. században*

(2. rész)

IV. A járművek fajtái

A tanulmány első részében utaltunk arra, hogy az utóbbi évszázadban a teherszállítás módja a sokirányú szükségletnek megfelelően, igen célszerű módon differenciálódott. A differenciálódás következtében a járművek két alaptípusának, a *szekér*nek és a *talyigá*nak több változata alakult ki. A *szánkó* mint teherhordó jármű, bár nem volt éppen ismeretlen a debreceni parasztság előtt, nagyobb jelentőségre sem régebben, sem az újabb időkben nem jutott.

Az általánosan használt jármű, mind az elmúlt századokban, mind napjainkban a szekér volt. A debreceni szóhasználatban a *szekér* és a *kocsi* között mindig világos különbséget tettek. A *szekér* főleg teherszállításra használt, négykerekű jármű, a *kocsi*t általában csak személyszállításra lehetett használni. A *kocsi* a parasztság körében a második világháborút megelőző évtizedben csak elvétve volt használatban. Néhány, nagyobb birtokú és városban lakó úribirtokosnak volt sárga, vászonfedeles, kétlovas, *féderes kocsi*ja; rajtuk kívül csupán a város tartott még a tanyavilágban járó, hivatalos kiküldetést teljesítő tisztviselők számára *kocsit*.

A módosabb cívisgazdák, a nyári jobb utakon, a városból a tanyára való kijárásra, vagy a tanyán lakók a heti két-háromszori városba járására, tejhordásra, kisebb teher szállítására, esetleg két-három személy számára *egylovas kisszekere*t használtak. A *kisszekér* méretében és felszerelésében különbözött a terhesszekértől.

A múlt században, amikor még köves országutak egyáltalában nem voltak, a debreceni cívisgazdák hagyatéki leltárában gyakran emlegetik a gazdasági felszerelések között a *fakószekere*t. A leltárak azt is elárulják, hogy ez a jármű tisztán fából készült, és részben vagy egyáltalán nem volt vasalva. Vasalkatrész egyedül a két fatengelyre húzott cső alakú *marokvas*, ezen forgott a szintén vasalatlan kerék. A részben vasalt fakószekér két hátsó kerekére ráfot húztak, ritkábban a hátsó tengely is vasból készült. A fakószekér azonban sem nagyobb teher alá, sem távolabbi útra nem volt alkalmas: a debreceni *szekeres*ek fuvarozásra a XVIII. század óta *vasas szekere*t használtak. A hagyatéki leltárakban a *vasas szekér* a szekeres gazdák birtokában a XVIII—XIX. században mindig jelentékeny, általában egy pár ökör árának megfelelő értékkel volt felvéve. Az 1812-ből származó biharmegyei limitáció „négy ló után való szekér hozzávalóval", kerékgyártó munkájáért 25 Rft-t állapított meg; ez abban az időben egy pár ökör ára volt.[15]

* A tanulmány első része az Ethnographia 1965. évi LXXVI. évf. 161—186. old. jelent meg.
[15] Nyíregyháza, Állami Levéltár. Fasc. 12. no. 866 1/2. 1812.

A „debreceni" néven ismert terhesszekér Tiszántúl északi részén — a homokos Nyírséget kivéve —, általánosan el volt terjedve, ami nagyrészt annak köszönhető, hogy a debreceni nagyvásárokon a helybeli kerékgyártók bevasalatlanul rendszeresen árusították. Öreg kerékgyártók emlékezete szerint formája az utóbbi száz év alatt, az első világháború végéig nem változott. A két világháború között annyiban alakult át, hogy a nagyobb gazdák a régi formára készítettett szekerek oldalát bedeszkáztatták, amint a környező nagybirtokon általában már régebben is szokásban volt. A paraszti használatban levő szekértípus mellett a fuvarosok a szén, a homok és a tégla szállítására sokkal alkalmasabb és a parasztszekérnél is nagyobb terhet bíró *vánkusos szekere*t kezdtek használni. A második világháború után, amikor a debreceni gazdák nagyrésze fokozatosan alkalmi, majd hivatásos fuvarozásra kényszerült, ez a típus a régi *oldalfás szekere*t majdnem teljesen kiszorította a használatból.[16]

A szekér mellett a XVIII. század elejétől kezdve az első világháborúig a helyi és kisebb távolságra történő teherszállítás szinte kizárólagos eszköze a kétkerekű *fuvaros talyiga*. A teherszállításból élő *talyigás*ok mellett a pásztorok és kisebb gazdák is használtak az első világháborúig talyigát, főleg nyári időszakban. A számadó kisbojtárja, a *talyigás* hetenként egyszer tiszta ruháért, kenyéért és élelemért talyigán jött be a pusztáról a városba. A pásztortalyiga azonban méretében, felszerelésében és fogatolásmódjában is lényegesen különbözött a fuvaros talyigától.

A fuvaros talyiga oldala mindig be volt deszkázva, aldeszkája a rúd hátsó részén túl fél méterre kinyúlott, és nem volt saroglyája. A pásztortalyiga *zápos* oldalú, *derekába kast* tettek, hátul *saroglyá*ja, elől *ülése* volt. Télen a juhász és a telelős gulyás a tanyán a négy *rakoncá*val felszerelt talyigán szállította a szalmát, a szénát és a csutkát a heverő marha állásához és a juh-karámhoz. A parasztalyiga méretben és felszerelésben teljesen a pásztortalyigához hasonlított.

A debreceni régibb, *oldalzápos*, *sallangós* szekér 5 1/2—9 *sukkos* méretben készült, egyes fajtái csupán a vasalás és bizonyos járulékos részek révén különböztek egymástól. A kerekek nyomköze a szekérnél és a talyigánál azonos volt. Az egylovas kisszekér oldalhossza 5 1/2 sukk (1 sukk = 32 cm); a kisebb kétlovas szekéré 6—7 1/2, a nagyobb, négy-hatlovas szekéré 8—9 sukk volt. A kisszekér tengelye és vasalása is könnyebb volt. Erre legfeljebb 5—6 q terhet lehetett rakni, a 6—7 sukkos szekér 15—18 q terhet bírt, a nagy 8—9 sukkos szekérre 32 q-ig lehetett rakodni. A kerék méretei minden szekértípusnál azonosak: az első kerék átmérője 34 coll, a hátsóé 40 coll, a talyiga kereke pedig 42 coll volt (1 coll = 2,8 cm). A szekér újabb, *vánkusos* típusa, méretben teljesen megfelelt az *oldalzápos szekér*nek, csupán szerkezetében tért el lényegesen tőle.

A járművek famunkáját a *kerékgyártó* készítette. Rendszerint a gazda vagy a vele társban levő kovácsmester rendelésére *váltóban*. A kerékgyártó a famunkát vásárokon régebben maga is árulta, máskor a kész szekeret a kovács bevasalva huzatta ki a vásárba. A két világháború között néhány debreceni kerékgyártó a szekér különböző részeit (kerekeket, oldalakat, első és hátsó saroglyát) vasalatlanul vitte ki a nagyvásárra eladni. A *váltóba készült szekér*hez a gazda csak akkor adta a fát, ha volt otthon három-négy éves vágású, száraz, alkalmas *szerszámfája*, egyébként a kerékgyártó szerezte be. A kivágott akácfát három évig kellett szárítani felvágatlanul; felfűrészelve is egy fél évig kellett várni vele, míg megmunkálásra

[16] Az adatok *Kripkó* Sándor kerékgyártó és *Suba* István kovácsmestertől származnak. A gyűjtés idején 1963-ban mindketten túl voltak már a 70. éven.

alkalmas lett. Az újabb időben a szekér minden alkatrészének az akácfát tartották a legalkalmasabbnak, régebben inkább kőrisfából faragták az oldalakat és a zápokat. A kerékagy kivételével, — amely mindig szilfából készült —, csak e két fafajtát használták szekérhez. A kőrisfa azonban még kerékagynak is jobb a szilfánál, mert ez utóbbi könnyebben hasad. A szekérrúd mindig nyírfából volt faragva, mert ez könnyű, rugalmas; ami legfontosabb — ha eltörött —, nem szilánkosan hasadt és így kevésbé kellett félni, hogy megsebzi a lovat. A kerékgyártó műhelye rendesen a kovácsműhely mellett volt, a vasalást azonban a gazda mindig az általa megszokott kovácsmesterrel csináltatta. Minden gazdának és fuvarosnak volt állandó kovácsa, akinél *kontóra* (utólagos elszámolás mellett) dolgoztatott.

A debreceni gazda, ha új szekeret akart csináltatni, már tavasszal megrendelte a kerékgyártónál a famunkát. Annak még készen is kellett száradni két hónapot, ugyanis az illesztéseket és a véséseket semmiféle szeg nem fogta össze. A tavasszal megrendelt szekér farészeit a kovács nyár közepén vasalta be, hogy az új szekér a gabonahordásra készen legyen. A gondosabb gazdák a szekér kész farészeit egy-két évig a padlásra téve szárították, mielőtt bevasaltatták volna.

A szekér *lapos vasalását hidegen tették fel;* a kerékre a ráfot, a szekéragyra és az oldalakra a karikákat azonban mindig tüzesen *húzták rá.* A vasaláshoz a gazda megrendelésére a kovács szerezte be a szükséges vasanyagot, de a két tengelyt és tartozékait mindig a megrendelő vásárolta meg. Nagyobb gazdák *kommenciós kovácsot* és *kerékgyártót* is tartottak, akik évi 8—12 q búzáért a gazdaságban szükséges kovács- és bognármunkák mellett a kisebb töréseket (küllő, oldalzáp, saroglyalevél) javították, továbbá a patkolást és a *ráfhúzást* saját műhelyükben végezték. A kommenciós kovácsok és kerékgyártók a bérüket aratás és tengeritörés után kapták meg.

A szekér egyes részeinek elnevezésében a paraszti és mesteremberek szóhasználatában bizonyos különbség figyelhető meg. A szekér fából készült részeit a kerékgyártók is a parasztság által használt névvel ismerték; a kovácsok a vasalás egyes részeit részletesebben is megjelölték, mint ez a paraszti szóhasználatban szokásos, ezek az elnevezések nagyrészt idegen (német) eredetűek és a parasztság körében nem váltak általánossá.

A debreceni szekér hagyományos típusának négy fő része van: a két részből (A, B) álló *alja,* C a két *oldala,* D a négy *lőcse,* és E a négy *kereke.* A fenti főbb részeken kívül a különböző célokra használt szekereken még más, kiegészítő alkatrészek is voltak, ezek azonban a járművel nem alkottak szoros egységet. (I. tábla).

A szekér alja két, szerkezetileg élesen elhatárolható részből áll: A) a szekér *elejéből* és B) *hátúljából* vagy *farából.* A két rész kapcsolatát egyetlen vaskos, fél méter hosszú fejes szeg biztosítja.

A szekér eleje (A) előlről a *rúddal* (1.) kezdődik, ez 3—3.20 m hosszú, elülső részén gömbölyűen, hátul hatszögletűre faragott nyírfa. A rúd végén *(rúdfő)* két egymással szembeforduló [ ] alakú, vagy ütköző formára kialakított *ragasztóval* (1.a.). A rúd vége a két *rúdnyila* (2. a.) által közrefogott, vasalással és keresztpánttal erősített nyílásba illik bele, a rúdon és a *rúdszárnyakon* keresztül fúrt lyukon át-dugott csavaros *rúdszeggel* van beerősítve. A rúdszárnyak hátra felé V alakban tágulnak (2. b.). A rúd hátracsúszását a két rúd nyila hátsó nyílásába illesztett *nyelv* vagy *stekli* (3.) akadályozza meg. A két rúdszárny felül végig van vasalva. A rúdszárnyak hátsó végén keresztbe vasalt, lefelé kissé ívesen meghajlított keresztfa van fektetve, ez a *juha* (5.). A keréktengely a vaskos négyszögletesre faragott *ástokba* (6.) van félig bevésve. A rúd két szárnya fölött az

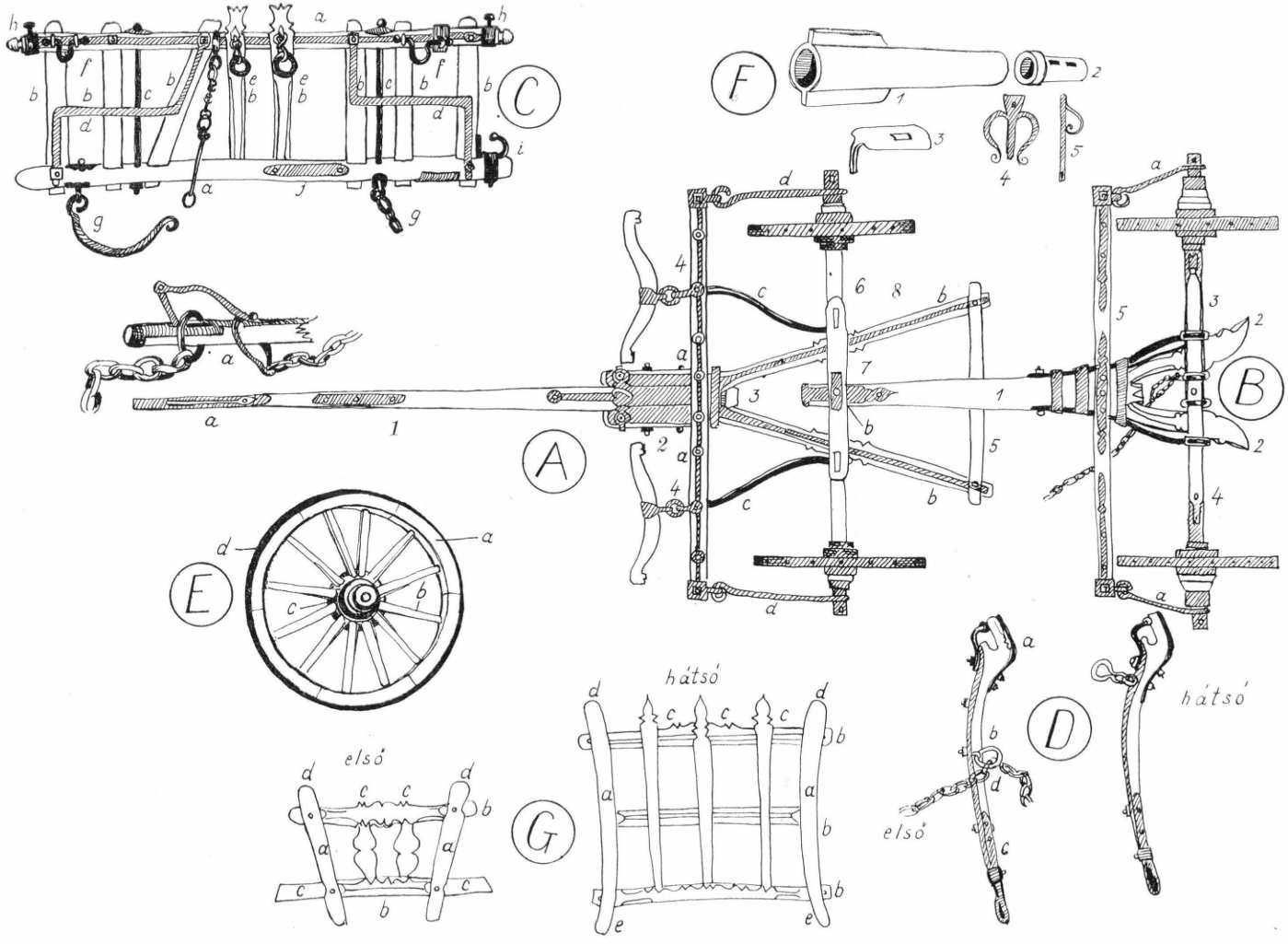

1. tábla. A debreceni terhes, vasas szekér és részei: a szekér alvása, A) eleje, B) hátulja vagy fara, C) a szekéroldal, D) a lőcs, E) a kerék, F) a tengely részei, G) a saroglya és részei

ástokon fekszik a négyszögletes, fából faragott, és az ástokkal egyenlő hosszúságú *símely* (7.). Az ástok, a tengely és a símely négy erős csavaros *cugpánt*tal van összeerősítve. A símelyre van fektetve rögzítetlenül a *fergettyű* (8.), a két végén belevésett kifelé dűlő arasznyi hosszú *fergettyűszárnyak*kal. A fergettyű, a símely és az ástok közepe át van fúrva, ebbe illik az 50 cm hosszú hüvelyknyi vastag fejes *ragasztószeg*, ami a szekér farát az elejéhez kapcsolja. Az első tengely a ragasztószeg körül fordulhat, a rúd szárnyai illetve a két első kerék, mintegy 15—18°-nyi elfordulást engednek. A rúd két szárnyán van a hátsó részen keresztben felvasalt első *felhérc* (4.), a felhércet két *húzóvas* ($c._1$. -$c._2$.) köti az ástok vasalásához. A húzóvas karikájára van a két hámfa felerősítve. A felhérc két végét a *felhágó vasa*k ($d._1$. -$d._2$.) kapcsolják az első tengely végéhez.

A szekér hátsó része vagy fara (B) a *nyújtó* (1.) által kapcsolódik az elejéhez. A nyújtó a juha felett keresztben, az ástok és a símely közötti résbe nyúlik be, a szekér hátsó részét a nyújtó rúdján keresztül dugott ragasztószeg kapcsolja az első tengelyhez és a símelyhez. A nyújtó rúd, alul, ahova a juha esik, lapos vassal be van vasalva, ez a *juhadörgölővas*, a nyújtó hossza a szekér hosszától függ. Hátsó része, a nyújtó V alakban kiszélesedő két *szárnya* (2—2) a hátulsó tengelyen fekvő ástokra (3.) fekszik, e fölött nyugszik az ástokkal párhuzamos és a fergettyűvel azonos hosszúságú *vánkos* (4.). A tengely, az ástok, a nyújtó két szárnya és a vánkos négy erős, csavaros cugpánttal vannak szilárdan és mozdíthatatlanul össze csavarozva. A nyújtóra a hátsó kerekek előtt keresztbe rá van csavarozva a *hátsó felhérc* (5.), amelynek két végét a hátsó tengely végéhez a *felhágóvasak* (a—a) kötik. A szekér eleje és hátulja a ragasztószeg kihúzásával szükség esetén kétfelé vehető, ennek régebben a hosszú szálfák fuvarozásakor volt jelentősége.

A debreceni szekér másik fontos része a két *oldal* (C.) lényegében különálló rész. Szükség esetén le is vehető a *szekéralj*ról, mert csupán két Ω alakú csavaros pánt erősíti a hátsó felhérchez, ez is csak azért, hogy az előre- és hátracsúszását megakadályozza. A szekér hosszát a szekér oldalon mérték.

A debreceni szekér a legújabb időkig *zápos oldalú* volt, azaz az alsó és felső *oldalfába* ($a._1$. -$a._2$.) az oldal hosszúsága szerint 5—8, lapos *oldalzáp* (b — b), volt létrafok-szerűen beerősítve. A zápok vége az oldalfába vésett téglalap alakú lyukon áthatolt és kiemelkedett. Az első és hátulsó, máskor a két középső záp kiemelkedő felső vége díszesen meg is volt faragva. Az oldalfákat alul, és mindkét oldalt végig, erős vasalás erősítette meg, a felső oldalfa elülső és hátulsó végén karikába ütött *saroglyatartó szeg* (C, h), az alsó oldalfa hátsó végén felfelé kunkorodó *saroglyatartó vas* (C. i) volt erősítve. Az oldalfákat négy *vasoldalpálca* (C. c—c) fogta össze, az erősítést szolgálták a *kikötővasak* (d — d.) A két középső zápnál a felső oldalfára két *sallangó karika* (e—e) volt erősítve. Alul a két oldalt a rúd szárnya, illetve a nyújtó szárnya alatt egy-egy ívesen meghajtott vasrúd, a *kengyel* (g—g) fogta össze. A felső oldalfa két végére volt még vasalva az első és hátsó *lőcskarika* (C. f—f). Az alsó oldalfa közepén, ahova az első kerék esik, széles lapos vas, a *kerékdörgölő* vas volt vasalva.

A ferdén kifelé hajló szekéroldalakat a négy *lőcs* (D.) és a két hátsó felhércre támaszkodó két függőleges *vascsatlás* támasztja meg. Az oldalon levő *lőcskarika* a villás *lőcsfejbe* (D. a.) támaszkodik, a lőcs *szára* (b.) amely ívesen kifelé hajlik és a vége a karikás *lőcskávában* (D. c.) végződik. A lőcsöt a káván levő karikával a tengely végére lehet húzni. A lőcs fából van faragva, de külső domború oldala teljesen, és a lőcsfejnek az oldalhoz támaszkodó része be van vasalva. Az első kerék lőcsén a szár közepére oldalt, a hátsó kerék lőcsén elől 1—1 lőcskarika

(d.) van illesztve. Az alsó oldalfa (C) mindkét végén belől ⊓ alakú vas van beütve, ezek az *ekhótartó vasak*.

A két első és két hátulsó kerék (E) csupán a fentebb jelzett méretben tér el egymástól. A kerék legfontosabb része az *agy*, amelyet egy darabból álló, görcstelen, jó minőségű száraz fából kellett kifaragni és fúrni. Az agyba fúrott lyukba van illesztve a kétszárnyú kifelé keskenyedő *puska* (F. 1.), amely a vastengelyű szekér nélkülözhetetlen alkatrésze. Az ívalakúan kifaragott hat *keréktalp* (a) facsapokkal van összekötve, az agyat és a talpat tizenkét oválisan faragott *küllő* (b) köti össze. A kereket mindig tüzesen vasalták be. A *ráf* (d) a talpakat szorította össze, az agyat a küllők mellett kívül-belül két-két keskeny *agykarika* (c), a két külsővégén pedig egy-egy szélesebb *pengőkarika* szorítja össze. Mindkét pengőkarika túlnyúlik egy fél ujjnyival a kerékagy farészein.

A tengely végei két-két lyukkal át vannak fúrva. Mikor a kereket beteszik, azaz a tengelyre ráhúzzák, a kerék után a felhágó vasak karikásan kialakított részét teszik fel a tengely szabadon maradt végére. A tengely végére ráhúzzák a *tésznit* (F. 2.), amelynek két lyuka a tengely végére fúrott két lyukkal esik össze. A tésznit a belső lyukba dugott *tészniszeggel* (F. 3.) rögzítik, ezután jön a tengelyre a lőcs, a lőcsöt pedig a tengely és a tészni külső lyukain átdugott *tengelyvégszeg* (F. 4—5.) akadályozza lecsúszástól.

A szekér rakodóterének megnyújtására a *saroglyát* (G.) használták, de ez nem volt elengedhetetlen tartozéka a debreceni vasasszekérnek. Az első világháború előtt a terhes szekérre csak első saroglyát (G. 1.) tettek. A hátsó saroglya magassága a szekér hosszától függően 80—100 cm, szélessége megfelelt a szekér oldalfái közötti szélességnek. A kissé ívesen kifelé hajló *oldal*akba (a—a) keresztben bevésett három *záp* (b—b) és a zápokra csavarozott, az oldalakkal párhuzamosan futó három *levél* (c—c) rácsos szerkezetet alkotott. A két oldalt a felső és alsó zápok alatt futó *saroglyapálcák* szilárdították meg. Az első saroglya részeinek neve ugyanaz mint a hátsóé, de ez az alkatrész keskenyebb és rövidebb a hátsónál. Zápja és levele díszesebben faragott annál. Mind a hátsó, mind az első saroglya lánccal, vagy *gúzzsal* (a gúzs két ovális vaskarikából és két csúklós vasrúdból áll) van felkötve, úgy, hogy a hátsó saroglya alsó zápját beleteszik az alsó oldalfa végére kovácsolt saroglyatartóba (I. tábla. C. i—i) a saroglya oldal két füle (I. tábla G. 2. e—e) a hátsó oldalzápnak támaszkodik. A saroglyatartó lánc perecét a szekér oldalának felső végére húzzák, majd átvetik a saroglya oldalak fején (I. tábla G. d—d); a saroglyát a rakományhoz igazítva, a láncot megfelelő hosszúságra visszacsatolják. A gúzst az oldal végére vasalt felfelé álló kúpos fejű *saroglyatartó szeg* (I. tábla. C. h—h) tartja.

Az első saroglyának nincs tartóvasa. Oldala a szekéroldalon belül fekszik, az alsó záp két hosszú *füle* (I. tábla G. 1. c—c) az első szekéroldal-zápnak támaszkodik és ezt a saroglyát a lánccal mindig kissé befele dűlő ferde állásban szokták felkötni.

A terhes szekér elengedhetetlen tartozéka még a szekéroldal hosszúságával megegyező hosszú két *aldeszka*. Ez vastag fenyődeszka, külső oldalán elől és hátul az ekhótartó vasának megfelelő két rés van vágva. Az oldaldeszkák a fergettyűn, illetve a vánkoson feküsznek.

A kerékgyártó, illetve a kovács a szekeret ezzel a felszereléssel adta át a gazdának. A szekér egyéb alkotórészeit, akár a teherszállítás, akár a fuvarozás különleges céljai szerint a gazda mindig külön szerezte be és ezeket csak alkalomszerint szerelte fel a szekérre.

*

A teherszállításra használt másik jármű a kétkerekű talyiga, sajátos szerkezetével és célszerű súlyelosztásával az egykori rossz sáros és homokos városi utcákon igen alkalmas közlekedési eszköz volt. Nehezebben borult fel, és akadt el, mint a négykerekű szekér és kevesebb igaerővel majdnem annyit lehetett rajta szállítani, mint a szekéren. (24. kép.)

A talyiga két kereke és tengelye azonos a szekér kerekével és tengelyével, azzal a különbséggel, hogy a kerék átmérője 2 collal nagyobb, mint a hátsó szekérkerék. A talyiga ástokja felett nincsen vánkos, ellenben a két hosszú *talyigarúd*

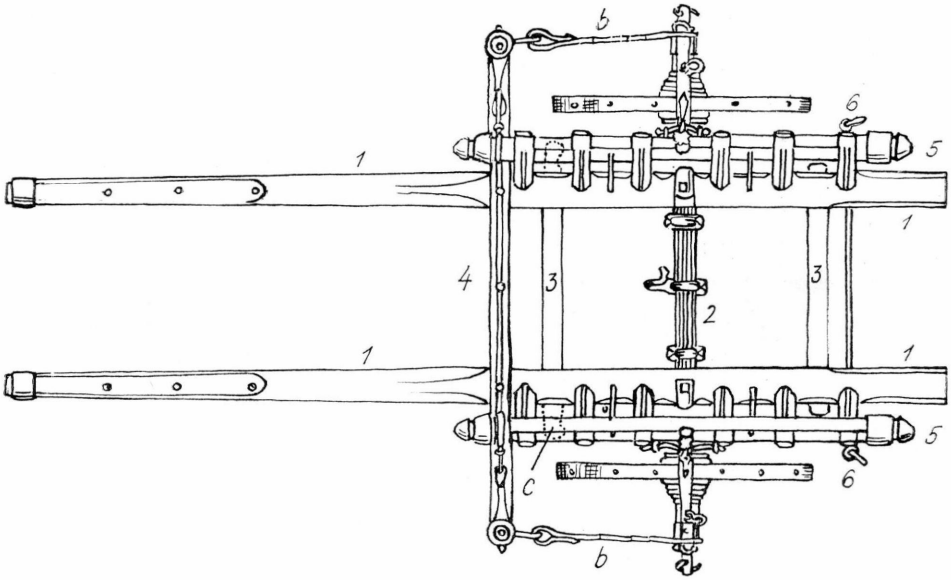

24. kép. A talyiga felülnézetben és részei

(24. kép 1.) két erős csavaros cugpánttal szilárdan az ástokhoz van fogatva. A talyigarúd teljes hossza 4 m és 6 coll. A két rudat a tengely előtt és mögött egy-egy erős *keresztpánt* (24. kép 3.) fogja össze. A két rúd közepére a 62 coll hosszú *felhérc* van keresztbe rávasalva (24. kép 4.). Az oldal hossza 5 sukk, 7 zápja a rúd hátsó, négyszögletesre faragott, részébe van beácsolva. A zápok felső végei az erősen megvasalt *oldalcső* [5] fölött arasznyi magasan kinyúlnak. Az oldalakat a lőcsök a tengely végéhez, a két *kikötővas* (25. kép a—a) a felhérchez támasztotta ki. A fuvaros talyigának nem volt hámfája, a két rúd közé fogott ló istrángját az első keresztzáp külső rudakon túlnyúló részére akasztották fel. A felhércet a tengely végéhez a *felhágóvas* (24.—25. kép b—b) kötötte ki. A lőcs formája és vasalása ugyanolyan, mint a szekérnél. A talyiga aldeszkája elől a felhércig, hátul a rúd végén is túl ért, és a két keresztzáphoz volt szegezve. Ha a talyigás darabos terhet szállított, belül a két oldalhoz, az oldalfák magasságáig érő deszkát tett. A deszka megfelelt az oldalak hosszának. A deszkák két végén párhuzamosan futó lécek közé elől és hátul egy-egy *súbert* toltak be, az egész felszerelést pedig *ládának* nevezték.

A pásztortalyiga a fuvarostalyigától abban különöbözött, hogy 1. a kerekei a hátsó szekérkerékkel azonos méretűek voltak, 2. a felhércre két rúdja között hámfa volt erősítve. 3. hátul ívesen felfelé hajló és lánccal felkötött saroglyája volt, 4. láda helyett fonott vesszőkast tettek rá. Ugyanilyen talyigájuk volt a két világháború között a debreceni erdőkön nyomorgó szegény erdőtelepítőknek, a vákáncsosoknak is.

*

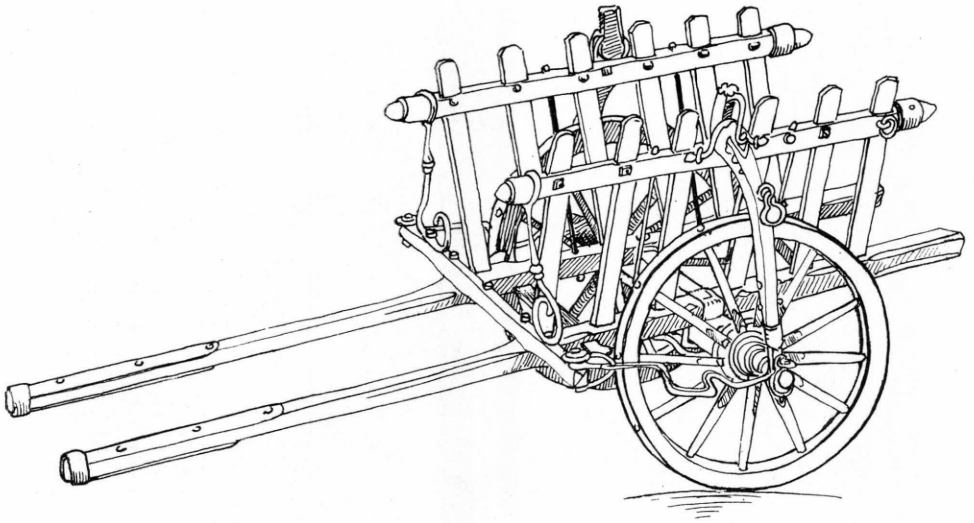

25. kép. A talyiga oldalnézetben

A debreceni szekér újabb típusai közül a *kisszekér* szerkezetében kevésbé, méreteiben azonban — amint előbb utaltunk rá —, lényegesen eltért a *terhes*, vagy *vasasszekér*től. Famunkája is vékonyabb volt, vasalása éppenséggel könnyebb, jó úton egy ló is elhúzta, de szükség esetén két lovat is lehetett bele fogni, mert a rúd szárnya éppen úgy meg volt rajta, mint a *terhesszekér*en. Rendes körülmények között azonban az első felhércre két csuklós pánttal felerősített, felhajtható rúdja közé egy lovat fogtak, a felhérc közepére a rúd közé hámfa volt akasztva. A kisszekérnek az első világháború előtt nem volt első saroglyája, a két világháború között azonban már ívesen felfelé hajló görbe saroglyát tettek rá, a saroglya leveleit négy vaspálca helyettesítette. (26. kép.)

A *terhesszekér*re csak alkalmilag tettek vesszőkast, a kisszekérről azonban a hosszának megfelelő kas sohasem hiányozhatott. A kisszekeret olyan gazdák használták, akik gyakran jártak a tanyáról a városba, vagy a városi háztól a tanyára, de két lovat nem akartak mindig szekérbe fogni, gazda létükre pedig már a talyigát szégyelték használni.

Kisebb gazdák, akik két- vagy három lónál többet sohasem fogtak be a szekérbe, — részben mert nem is volt több lovuk, esetleg inkább két kétlovas fogatot tartottak —, általában 7—7 1/2 sukkos szekeret csináltattak, az igazi terhesszekér 8—9 sukkos volt. Egy 9 sukkos szekér oldalhossza 288 cm, első és hátsó saroglyával kitoldva azonban kb. 4 m hosszúságban lehetett rá rakodni.

Az első világháború előtti években, amikor a hivatásos fuvarosok már távolabbi útra nem vállalkoztak, a terhesszekér újabb változata alakult ki: az általuk használt *vánkusos szekér* típusa. A második világháború, után ez a típus vált általánossá, elterjedését a két világháború között nagyon elősegítette az a körülmény, hogy ezt a szekérfajtát katonai célokra az időnkénti *szekérsorozások*on nem vették igénybe. A háború után pedig legtöbb gazda mellékesen fuvarozásra is kényszerült, és erre a célra ez a szekérfajta alkalmasabb volt a régi,

26. kép. Egylovas kisszekér

általánosan használt parasztszekérnél. Az adatszolgáltató kerékgyártó mesterek szerint 1945 után régi típusú szekeret már csak elvétve készítettek. (27. kép)

A vánkusos szekér mérete megfelel a kisebb kétlovas szekerének, de nincsen oldalfája, ennek következtében szükségtelen a négy lőcs és a hátsó felhérc. Nem lehet rátenni első- és hátsó saroglyát sem. Az első tengelyen a símely felett a fergettyű helyén, a hátulsó tengelyén pedig a nyújtó szárnyai felett egy-egy négyszögletes fából faragott vánkos van, amelyeknek mindkét végén egy-egy kifelé dűlő fa van bevésve, ez a *vánkus füle*. A szekéroldalt a vánkus füléhez támasztott, az aldeszkákkal egyenlő hosszúságú *oldaldeszkák* alkotják. Az első felhérc és az első tengely végét összekötő felhágó vasak megvannak, de a hátsó pár, mivel hátsó felhérc nincs a szekéren, hiányzik. A vánkusos szekérre szükség esetén kast is lehet tenni, általában azonban a rakodóteret az oldaldeszkák két végén felhúzható súberrel tették zárttá.

A debreceni szekér régibb típusának voltak olyan további alkotórészei is. amelyeket csak alkalmilag, bizonyos célokra raktak fel. A leglényegesebb ilyen tartozék az *ekhó*, az egykori vásározó fuvaros szekeréről sohasem hiányzott.

Rendszeresen használták a kisszekéren is; alkalmilag, ha hosszabb útra mentek, a kisebb kétlovas szekeret is felszerelték vele. Az ekhót négy *ekhóláb* tartotta. A lábak hossza az oldalak fölött 70 cm, felső harmadrészükön kissé befelé hajoltak. A négy lábra csuklós pánntal volt felszerelve a két *szamárhátason* felfelé hajló *ekhófej*, vagy *bógni*, amely két collal volt hosszabb, mint a felhére. A két bógnit hosszában egyenlő közökben bevésett öt záp fogta össze, a zápok hossza a szekér hosszától függött. A zápokon keresztül 5—6 levél volt fektetve vékonyra gyalult fenyőlécből, a levelek két vége a két oldalzápba vésett lyukba volt dugva.

27. kép. Vánkusos fuvarosszekér

Az ekhó négy lábát az alsó oldalfába ütött ekhótartó vasba dugták és az ívesen meghajlított *ekhótartó kapocs és csúszógyűrű* segítségével a felső oldalfához csatolták. Az enyhén domború tetőre *gyékényponyvát* terítettek, amely hátul a saroglyáig csüngött le; rendes körülmények között a ponyva lecsüngő részét felgöngyölítve két csattos szíjjal *(ekhószíj)* felkötötték. Esős időben a két szíjat kioldva a ponyva végét kihúzták és a *kas karói*hoz kikötötték. A gyékény a szélső zápokhoz, fonott, kenderzsineggel volt körül hozzávarrva. A vásáros fuvarosok ezen kívül még egy gyékényt is vittek magukkal, ha az útban szeles, esős idő érte őket, a szél felőli oldalon az ekhó szélső zápjához felkötve, az alsó részét a szekéroldalhoz, a két végét pedig a két ekhólábhoz *madzagolták*.

A szekérről, akármerre mentek, nem hiányozhatott a *derékkötő* vagy *csatlólánc*. "Nagy teher alá„a szekér két oldalát középen, máskor az elülső és hátulsó harmadában keresztben *összecsatol*ták. A nyeregből hajtott fogatnál a terhesszekéren nem volt *ülés*, a gazda vagy a *kiskocsis* bundán vagy szalmán a *szekér derekában* az *aldeszkán* ült. A kisszekérre és az ülésből hajtott terhesszekérre mindig tettek ülést. Az *első ülés* négy görbe kampóval ellátott deszkalap, amelyet az oldalfákra akasztottak. Az ülés közepe az első lőcsökkel egy vonalba esett. Ha a szekéren hátul is ültek, ezek számára *karosülést* tettek fel; ez bőrrel bevont karral és háttámlával ellátott rugós ülés ugyancsak az oldalra akasztva.

A régi, *zápos oldalú*, debreceni szekér újabb változata, a *deszkás szekér* az uradalmak példájára a két világháború között a nagygazdáknál kezdett terjedni. A zápok belső oldalát a kerékgyártó laposra faragta és az *oldalcsövek* hosszának megfelelő, elöl-hátul kerekre vágott végű, háromnegyed collos deszkákat csavarozott rájuk. [28. kép.] Az ilyen szekér feleslegessé tette a *szekérkas* használatát, amely korábban a parasztszekérről, „darabos teher" szállításakor

28. kép. Ötlovas, oldaldeszkás szekér 1930 körül

nem hiányozhatott. A kisszekéren mindig kellett kasnak lenni, mert ezen legtöbb esetben kis tárgyakat szállítottak.

A *szekérkas* és a pásztortalyigára való *talyigakas* alakjában egyáltalában nem, csupán hosszméretében különbözött egymástól. A tiszafüredi *kaskötők* a szekérkasból is három méretet kötöttek; a jó erős fűzvessző kasokat vásárokon is árulták, de rendszeresen szállították is az ezzel foglalkozó faáru kereskedőknek. A kisszekérre rövidebb, a nagyszekérre hosszabb kas kellett. A kas alja a *sövény* megfelel az oldaldeszkák szélességének, *oldalai* a szekéroldal dőlésének megfelelően kifelé dőlnek; ugyancsak kifelé dől a kas ívesen emelkedő vége is. A szekérkas négy sarkán a négy *kaskaró* hét-három ujjnyival magasabb volt, mint a kas fonása.

A kasos szekéren a hátsó saroglyát a láncokkal kissé megemelték, így a a kas nem csúszhatott hátra és nem maradhatot le a szeksérről. A szekéren a *kasfarba* rakták a szénát, az abrakot, a tarisznyát, a bundát, az élelmet, a vasvillát, a lapátot, kötelet, a béklyót, a bográcsot, általában a kisebb tárgyakat.

Nagyobb úton és ha többen ültek a szekéren, ugyancsak a kasfarban csináltak a gyerekek számára ülést szénából és szalmából.

A szekér és talyiga felszereléséhez a szállított anyag természete szerint még néhány kiegészítő felszerelés járult. A fuvarosszekérről és talyigáról sohasem hiányzott a *szecskás-zsák*, a lapát és a villa, a tartalék csatlólánc. A fogatolás természete szerint a parasztszekérhez is hozzá tartozott a *lógólánc*, a *lógótartóval* és a hámfával; szálas és kévés rakományhoz a *vendégoldal*, az erdőről való fuvarozáshoz a hosszúnyelű fejszét is a szekérre tették. Ezek azonban csak alkalmi járulékai voltak a terhesszekérnek.

*

A debreceni fuvarozásban a *szánkó*nak (29. kép.) sem régebben, sem az újabb időkben nem volt nagy jelentősége. Ennek oka elsősorban az, hogy az Alföldön

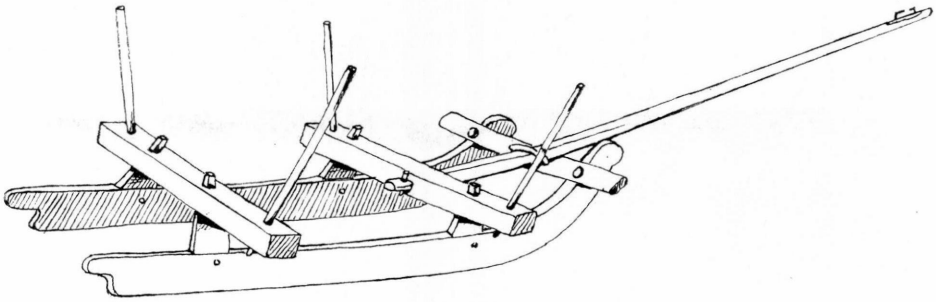

29. kép. Szánkó. 1940

a hó tartósan ritkán marad meg; hosszabb útra nem is lehetett biztonságosan szánkóval elindulni, mivel hirtelen olvadáskor a hó egy-két nap alatt elment az útról, és így a szánkó használhatatlanná vált volna. De azért nagy tél és tartós hó esetén alkalmilag egy-két barkácsoló ember — a tanyasi szánkót soha sem csináltatták kerékgyártóval —, két természetesen görbe akácrönkből egy nap alatt kifaragott egy szánkót. A szán csúszótalpa az oldalhoz képest befelé dűlő ferde síkban volt faragva, A talpba, négyszögletes vésett lyukba, volt beállítva a négy alacsony (30—40 cm magas) *láb*. Ezek viszont a két keresztbe fektetett lapos gerendába, az *eplínbe* voltak becsapolva. Az eplények két végébe két-két *szarv* volt kifelé dűlően bevésve. A két szánkatalp felfelé hajló orrára *keresztfát* csavaroztak, ez volt a szánkó egyetlen vasalása. Az első eplénytől a keresztfa közepén keresztül rúd vezetett előre, a keresztfára egy-egy hámfa volt láncolva. A szánkó szarvai közé a szekérről levett aldeszkára mindig kast tettek. A szánkó szokványos hossza 3—3,20 m, a talpak közötti szélessége pedig 130—150 cm volt. A szánkatalpak sokszor szétbontva évekig hevertek használatlanul. A szánkóba mindig két lovat fogtak, és ha még megvolt a régi csengő, azt mindig a nyerges nyakába kötötték. A *szánkázás* Debrecenben mindig nagy esemény volt az asszonyok és a gyermekek számára, „legalább nem rühesedünk meg", — mondották, ha sikerült a szánkózásra jó időt kifogni. Nagyobb gazdáknáltélen a ridegen tartott marhának és a szénázón levő juhoknak a telelős gulyás vagy juhász

nagy hóesések idején a csutkát, szénát és szalmát *rakoncás szánkával* szállította. Ez általában kisebb méretű volt, a keresztfákhoz két rúd volt csuklóspánttal erősítve és a rudak közé egy lovat fogtak. A lovat nem a szánkóról hajtották, hanem kötőfékszáron vezették.

V. *A fogatolás és a hajtás módja*

A debreceni lófogatok változatait ECSEDI István említett tanulmánya részletesen leírta, itt inkább a típusok rendszerezésével és az egyes típusok kialakulásával kívánjuk az általa adott leírást kiegészíteni. A rendelkezésre

30. kép. Fuvaros szekér. 1964.

álló levéltári anyag ugyancsak közvetett módon használható a fogatolás különböző típusainak történeti kialakulása szempontjából, annyit azonban az idősebb debreceni emberek emlékezete még megőrzött, hogy egyes változatok (pl. az egyes fogat, az *ülésből hajtott négyes* és *ötös* ún. *franciás fogat)* csak a századforduló táján kezdtek jobban elterjedni, anélkül azonban, hogy későbbi időkben is általánosabbakká váltak volna. Az újabb típusok kialakulásáról ECSEDI István is megemlékezik.

Az adókönyvekből kétszáz évre visszamenően megállapíthatjuk, hogy a szekeres gazdák általában három, négy, öt, nyolc és tíz hámosló után adóztak. Háromnál kevesebb igáslova csak a talyigásoknak van, szekérbe tehát ennél kevesebb lovat akkoriban nem fogtak; a négylovas fogat is ritka, sokkal általánosabb az öt hámos ló, vagy ennek kétszerese, ami nyilvánvalóan arra mutat, hogy ennyivel már két teljes fogatot ki lehetett állítani. Minden évben akad azonban néhány gazda, aki négy, illetve nyolc ló után adózik; az előbbi egy, az utóbbi két teljes fogatot jelentett.

Az utak javulásával, a távolsági fuvarozás csökkenésével az egyes és a kettes lófogatok száma a század végére már meghaladta az ennél nagyobb fogatokét. Az első világháború előtt a fogatolásnak hajtásmód szerint négy változata volt ismeretes 1. *egylovas*, 2. *széltére fogott* két-négylovas, 3. *előre fogott*, nyereg-

ből hajtott négy-hétlovas, és 4. *előre fogott ülésből hajtott, hittyes* (franciás) négyötlovas fogat. A lószerszámok tárgyalásánál már volt szó róla, hogy a fogatolás és hajtásmód mennyiben változtatta meg a fogat egyes lovainak szerszámait. (31—34. kép).

Az első világháború előtti egy-két évtizedben a fogatolás- és hajtásmód mind a négy típusa egyaránt megtalálható volt a debreceni parasztság körében azzal a megszorítással, hogy az egyes változatok bizonyos birtokkategóriákban gyakoribbak voltak. Az egylovas fogatot olyan, városi házzal is bíró, cívisek

31. kép. Kétlovas szekér. 1930

kultiválták, akik nem akartak vászonfedeles kocsin járni, de már a talyigát elhagyták. Ezeknek a kisszekér mellett volt még két, hat-hét sukkos szekerük is, szükség esetén a kisszekérbe is befoghattak két lovat. Jó úton, nyáron, egy lóval is el lehetett menni a tanyáról a városba.

Az 1890—1910-es években a debreceni cívisgazdáknál általánosságban a széltére fogott és ülésből hajtott két-négylovas fogat volt elterjedve. Jó úton, nyáron, kevés teherrel két lovat fogtak be; betanításkor a rudas mellé, tehát jobbfelől *lógóra* a harmadikat, még rosszabb úton a nyerges mellé *embertülsőnek* a negyediket is. Az ilyen négylovas gazda, ha kellett, már két kettes fogatot is ki tudott állítani. A négy ló széltére fogása azonban elég ritka eset volt.

A lógós ló a hátsó tengely cugpántja alján begörbített *lógóhúzó szegbe* akasztott, a hátsó felhérc felett, az első lőcsön kívül és az első felhérc végére vasalt *lógókarikán* keresztül vezetett láncra csatolt hámfával segített a másik két lónak.

32. kép. Háromlovas fogat. 1929

33. kép. Ötlovas fogat széna-, szalmahordáshoz készítve. 1935

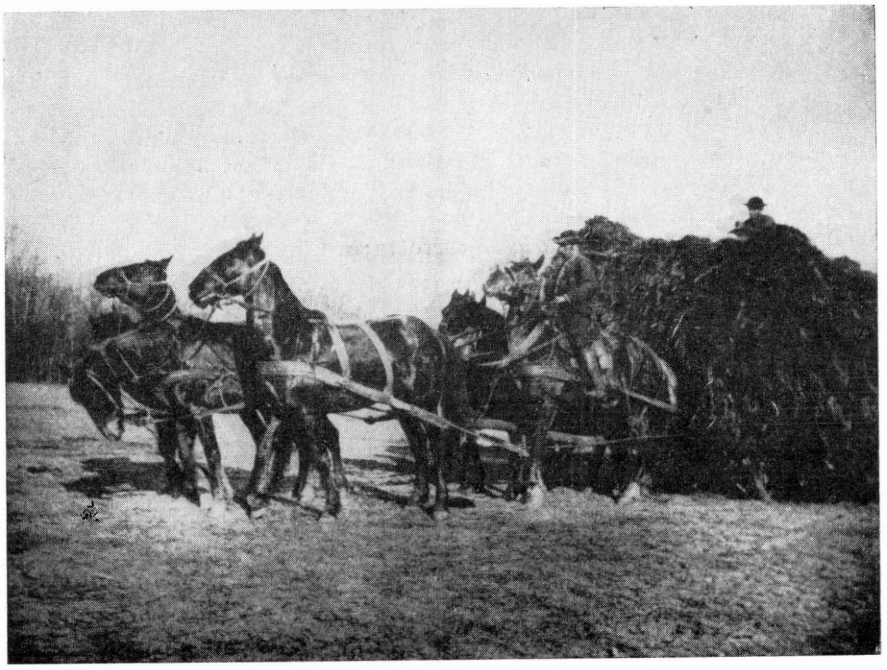

34. kép. Hétlovas fogat szénával megrakva. 1910

35. kép. Talyigás

A lógós hámfa a rendes hámfával egy vonalban volt. A lógós lónak a szekéroldal első zápjára hurkolt *kétágú gyeplője* van; a fiatal, tanítás alatt álló ló gyeplőjét kissé rövidebbre fogták, a hámfát pedig hosszabbra csatolták, mint a többiét,hogy „meg ne huzassák". A nyerges felől fogott lógós befogása az előbbihez hasonló módon történt. A kocsis az ülésből hajtott fogatnál mindig jobbfelől, tehát a rudas ló mögött ült, balkézbe fogta a gyeplőt és jobbkézbe az ostort.

Az egylovas szekérbe való befogáskor a lovat felhámozva vezették a két rúd közé, a rudakat a ló hasa alatt *haslánccal* összekapcsolták, a két rudat a hám húzójára csatolt *rúdtartó csat* tartotta; a kötőfék szárat balfelől a vállkarikán áthúzva a marszíj karikájába hurkolták.

A két és háromlovas fogatnál először a nyergest, aztán a rudast állították a rúd mellé. A hámot már az istállóban a nyakukba tették. A rúd mellé állított lovaknak először „a nyaklót húzták a nyakába". A belső „istrángot a hámfára felvetve", a négyágú gyeplőt markolatánál fogva a szekér jobboldali első zápjára akasztották, a rövidebbik csatos két ágat belöl a hámkarikán áthúzva keresztben csatolták a *zabolakarikák*ba. Azaz a rudas *gyeplőszár*ának *belső ága* a nyerges jobboldali, a nyerges ló gyeplőjének belső ága pedig a rudas baloldali zablakarikájába volt csatolva. A *gyeplő* két *külső ága* mindkét lónál egyforma hosszú, a belső ágnál azonban hosszabb volt. A külső *istrán*gokat csak indulás előtt vetették fel a hámfára. A lógóst mindig utoljára fogták be. Induláskor a kocsis mindig a a *lassabban indító* lovat biztatta az ostorral.

A két világháború között az utak javulásával a hármas fogatok is eltűntek, legfeljebb ősszel és tavasszal, mikor a dűlőutak még nagyon sárosak voltak, fogtak be három lovat.

Az első világháború előtt, nagyobb távolságra, a debreceni *szekeres*ek, és cívisgazdák is, általában négy vagy öt lovat fogtak a szekérbe, és az ilyen fogatot nyeregből hajtották. A négyes fogat hátsó párjának balfelőli lova a *nyerges*, ezen ült a kocsis; a jobbfelőli a *rudas;* az elülső párban a nyerges előtt járt a *gyeplűs*, mellette jobbról az *ostorhegyes*. A két első ló a rúd végére, a *„rúdragasztó*ra akasztott", kettős hámfával felszerelt *keresztes* segítségével húzott. A nyeregből hajtott fogatoknál az ötödik lovat balról a gyeplős mellé fogják, ennek a neve *láncos* volt. A hosszú *hatlólánc* a hátsó tengelyre volt akasztva, a hátulsó felhére felett a bal első lőcsön kívül és az első felhércen felül a nyereg hátsó kápájába akasztott vékony *hatlótartóláncon* a nyerges térde magasságában vezetett előre. Ritka esetben az első pár jobboldali lova, az ostorhegyes, mellé is fogtak még egyet, ennek neve *hajszás*, húzólánca ennek is a hátsó tengelyre volt akasztva és a láncot a rudas hámkarikájába akasztott hatlótartólánc tartotta

A négy-hat ló befogásakor előbb a hátsó két párt, aztán az első két párt fogták be; a *láncos*t és a *hajszás*t csak akkor, amikor az előbbi négy már helyén állott. A láncosnak és hajszásnak sohasem volt gyeplője, ezek kötőfékszárát a belső zablakarikán áthúzva a gyeplős, illetve az ostorhegyes nyakába kötötték. A rudas zablakarikán áthúzott kötőfékszára a nyereg elülső kápájának karikájába volt hurkolva. A gyeplős ló kétszárú gyeplőjét a *hámtáskár*a húzott gyeplőkarikán vezették előre. Az ostorhegyes kétágú „egyszárú *vendéggyeplő*je" a nyereg oldalán levő csatba volt csatolva.

Az előre fogott, nyeregből hajtott fogat kocsisának bal csizmájára *felkötős sarkantyú* volt szíjjazva, szükség esetén ezzel biztatta a nyergest; a fogatot irányító gyeplős *gyeplűmarkolat*át bal kezében fogta, az ostort jobbjában tartotta. Ugyanezzel a „kézzel fogta vissza egy markolással az ostorhegyes gyeplőszárát és a rudas kötőfékszárát" ha a fogat e két lovát vissza kellett tartani. „A láncos

és a hajszás sohasem tudta az üres fogatot *elragadni*", annál fontosabb volt a fogatban a nyerges és a gyeplős ló kézbentartása.

Emlékezet szerint már a hatosfogat is ritkaság volt, hét és nyolc lovat csak alkalmilag fogtak össze; ez esetben a hatosfogatnál a rudas felől is volt egy lógós, nyolclovas fogatban a nyerges felől is fogtak egyet. Az ilyen fogatot azonban már nem lehetett jól irányítani és az egyes lovak munkaereje sem volt célszerűen kihasználva.

Az öt vagy hat ló irányítása nagy erőt és komoly munkát igényelt, az első világháború előtt teljes bért (évi 25 q búzát) csak az olyan *nagykocsis* kaphatott, aki öt vagy hat lovat a szekérben, ekében egyaránt el tudott hajtani és a „szekeret mindenféle teherrel meg tudta rakni".

Ez az „ősi négy- és ötlovas fogat" az első világháború után szinte egyszerre tűnt el a debreceni határról. *Tarlóbuktatás*hoz és őszi szántáshoz sokan és sokszor fogtak ekébe még négy-öt lovat, de szekérben emlékezetem szerint csupán néhány konzervatív nagygazdának járt ilyen fogata. A levéltári adatok, egykorú ábrázolások és az élő emlékezet egyaránt bizonyítják, hogy a fogatolásnak ez a típusa az utolsó kétszáz év alatt nagyobb teher szállításakor leginkább általános volt.

Az előre fogott, ülésből hajtott, franciás fogat neve szerint is idegen eredetű Debrecenben. A cívisgazdáknál ilyen módon csak négy lovat fogtak szekérbe, ezt is csak a századforduló táján kezdték gyakorolni; a városnak azonban már a 80-as évek óta volt ilyen *ötlovas parádés fogat*a. A 90-es évek táján néhány „elurasodott cívisbirtokos" kezdte ezt a divatot, amely azonban általános sohasem lett. A fogat egyes tagjainak neve egyébként azonos az ősi négyesfogatéval, azzal a különbséggel, hogy itt az első lópár irányítja az egész fogatot, a belül keresztbe tett négyágú gyeplővel; a hátsó pár lónak csupán a gyeplő szárához csatolt és a külső zablakarikába húzott gyeplőága volt. A fogatolásnak ez a módja néhány nagygazdánál megérte még a második világháborút is. A kocsis egyébként itt is a balkezébe fogta a gyeplőt, jobbjában az ostort; az *úrkocsis hajtásmód*, — a két kézzel tartott gyeplőszár feszes tartása — csak a városi ötösfogatnál volt szokásos, itt azonban a kocsisnak nem volt ostor a kezében.

Az adókönyvek adatai szerint a talyigások nagyrésze mindig egy lovat tartott. Rendes körülmények között a talyigába tehát egy lovat fogtak. A *talyigás ló* hámja, istrángja hosszabb volt a szekereslóénál, mert az istráng hurkát az első keresztzáp rúdon kívül levő végére vetették fel. A talyigásló hámja egyébként teljesen azonos volt a szekeres fogat nyerges lováéval, mert a debreceni talyigásló hátán nyereg is van, ennek két kengyelébe dugták bele a talyiga két rúdját, amelynek hátrabillenését a ló hasa alatt átvetett széles bőrből, vagy láncból való *hasló* akadályozta meg. A talyigás a fogatot üresen a talyigán állva (34. kép), vagy az oldalon keresztül vetett deszkaszálon ülve hajtotta. „Teher alá" ez az ülés a ló fara mögött a rúdon keresztül volt téve, ezzel a rakodóhely elől is bővült. A talyigás lónak gyeplője és a nyeregkápába akasztott *kantárszár*a is volt; terjedelmes tehernél a talyigás néha *nyeregből hajt*ott.

Rossz úton, nagy tehernél, vagy távolabbi szállításkor a talyigába két, ritkábban három lovat is fogtak. A rúd mellé lógóra fogott ló a tengely közepére akasztott és a felhére csatlásán kívül vezetett láncra csatolt hámfa segítségével húzott. Ha egy lógós volt, azt mindig jobbkéz felől fogták. Nagy sárban, segítségül, harmadik lovat is fogtak néha a talyigába a rúd között álló ló elébe, hosszú lánca két felől a keresztfára volt hurkolva.

A paraszti fogatoknál a hajtásmód mindig az út minőségéhez és a teherhez

igazodott. A kocsis az ostort inkább csak az indításkor használta, menet közben csak a legyet hajtotta vele a ló oldaláról és a hátáról. Jó úton, nem túl nagy teherrel, a lovak *leptibe* mentek. A négyes- és ötösfogat nyerges lovának hosszú lépése mellett a többi ló apró és rövid léptekkel kocogott. Ilyen menetben óránként hat-hét kilométert is megtettek, minden órai menet után negyedórás lépésben való járással. Nagy teherrel, rossz úton, széna-szalmarakománnyal csak lépésben lehetett menni. A debreceni kocsis gyeplője mindig lazán lógott. A lovak az ilyen járásmódot annyira megszokták, hogyha a kocsis elszunyókált az ülésben, maguktól is megesendesültek, vagy kocogni kezdtek. Ilyen járás mellett a tanyavilág legtávolabbi részéről, a dűlőutakon is be lehetett a városba érni 3—4 óra alatt

BALOGH ISTVÁN

(Folytatjuk)

GESPANNE IN DEBRECEN IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

КОННЫЕ ЗАПРЯЖКИ В ДЕБРЕЦЕНЕ Б 18-19. ВВ

A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén*
(1880—1950)

Második rész

A fiatalok és a család

Az eddigiekben ismertettem az ifjúság önálló társaséletét. De hézagos maradna a róla alkotott kép, ha nem vázolnám fel azt is, mint illeszkedtek be a fiatalok a felnőttek nagyobb közösségébe s mint vett részt az idősebb nemzedék a fiatalság ügyeiben.

A legkisebb természetes közösség a család, ebbe nő bele minden leány, illetve legény. Kettőjük közül elsősorban a leány állott a család figyelmének, gondoskodásának középpontjában. „A lányokat többre nézik így falun." „Azokra kőtik a legtöbbet, őtöztetik, a fiúnak veszekenni kell érte, hogy ez kell, vagy az kell." Mihelyt feleseperedett a kislánysorból, amikoris anyjával vagy nagyanyjával aludt egy ágyban, igyekeztek külön fekhelyet biztosítani a számára bent a szobában, ahol meg erre nem volt mód, nővérével került össze. Étkezésnél együtt ült az egész család, lányok, legények, sőt a kicsi gyerekek is, amint tudtak maguk enni vagy felnőttek a kisasztaltól. A húst az apa szedte szét mindenkinek.

A házimunkákat már a kislány látta s eltanulta anyjától: a főzést, dagasztást, fonást, mikor meg férjhez készült, a szövést is. A nagylány teljesértékű munkaerő volt a család minden munkájában, alig hagyta el az iskolát, már „a mezőnek verték"; jártak mind kapálni, aratni, ahol pedig nem volt saját földbirtok, ott mentek napszámba. „Nem vót akkor megkímélve egyik se, csak a zsidólányok meg az úrilányok." Nemcsak dolgozott a mezőn a lány, hazajövet még a batyut is neki kellett hoznia, anyja üres kézzel ment mellette. Ez szigorú illemszabály volt. Megszólták, hogy lusta, aki nem „batyult". „Legelső gazdalány vót Molnár Mari" — mesélik az öregek — „ha egyebet nem tudott, követ tett a batyujába, hogy batyuja legyen. Isten őrizz batyu nélkül."

A leány mezei munkájára azóta mindig s manapság is szükség van. Ami azonban a batyuhordást illeti, ezen már a két háború közöttiek kezdték túltenni magukat. Az újítás az idősebb korosztály tagjától, az anyától indult ki. „Neki lássák az alakját, ne az enyémet" — mondta a leányára s inkább ő vitte a batyut. „Mos meg mán annyira művelődnek, hogy kosárkát visznek, meg szatyrot", a batyuhordás kiment a divatból.

A legény nem foglalt el olyan megkülönböztetett helyet a családban, mint a leány. „A legénynek a szavára se igen adnak, ha józan, rendes, azér persze meghallgatják." Évvel szemben nagyobb önállóságot is élvezett, főleg a cimborákkal való összejövetelt illetően. A legrégebbiekben téli szálláshelye az istállóban volt — valóságos kis legénytanya, ahol a banda tagjai zavartalanul

* A tanulmány első része megjelent az *Ethnographia* LXXVI. évfolyama (1965) 572—601. oldalain.

tudtak összegyülni holmi beszélgetésre, kártyázásra, tréfás vetélkedésre. A lányoknál, fonóban csavargó legényt nem pirongathatták a szülei, az se háborgatta, költötte fel őket. Tartott az istállóban „felkapó ruhát", „ott állt mindig egy őtő ruha a szögön, mer mán abba nem ment el, amelyikbe vót egész nap". Nyáron kinn aludt a rakodóban, csűrben vagy a szabadban.

A legény főfeladata ez idő tájt 18—20 éves koráig a legeltetés volt. Kint járt nyáron a marhával, „azért vótak olyan erősek, azok ki vótak heverve". Sok ingovány terpeszkedett a Bódva völgyében, oda csak kivitte a fiú, akinek lova volt, azt, akinek ökre, az ökrét, csengőt kötött a nyakába s az állat ellegelészett magában, a fiú le is heveredhetett, a csengő hangjáról tudta, merre jár. Este mentek ki, s csak egyszer napjában jöttek haza, meg akkor, amikor szántani vagy fogni kellett. A szegényebb fiúk nyárba otthon dolgoztak, télen meg mentek a bányába.

Költőpénzzel csak kevéssé volt ellátva a legény. Ha bányába, napszámba járt is, az egész keresetét hazaadta, legfeljebb az ügyeskedő fiú fogott le magának belőle valamennyit, s azt mondta: „ennyit kaptam". Amelyik nem tette meg, mikor éppen bálba készült, kapott rá pénzt a szüleitől. Megtörtént, hogy az apa elutasította a fiú kérését, ilyenkor az édesanya eladott titokban egy tyúkot, úgy küldte el a legényt a táncba. Nemcsak táncra, dohányra, kocsmára is kellett a költenivaló. Az élelmes legény úgy segített magán, hogy elemelt valamit otthonról. „A komorából elvitt tojást, a kéményből horoggal szedte ki a szalonnát." Elhordott az apjától zsákbúzákat s eladta suttyomban a kereskedőnek. „Az ügyes legénynek vót sok pénze." A szülők, ha sejtették is, szemet hunytak rá.

Miben különbözik a jelenlegi helyzet a régitől? A legény hálóhelye már az első világháború táján bekerült a házba; ha ágy nem jutott, az élésládán szorítottak helyet neki. Munkamegosztás s készpénzjövedelem tekintetében a következő rend alakult ki: „Egy szegényebb családnál elősegíti a legény a munkát. Közösre megy a családdal, a pénzkereset is közösre megy, közösen élvezi a javakat is. Egy gazdagabb családnál a szezon gazdasági munkát szintén közösen végzik, de már a pénzkeresetét saját élvezetére fordíthassa." Téli pénzszerzési lehetőségei ma a legénynek a gyár és a fuvar. Az otthonról való elemelésre nincs szükség, keres a fiú pénzt magának munkával, de meg a lehetősége is erősen megcsappant: „mos nincs komora, mer be kellett szolgáltatni" (1945—50). Azért a régi gyakorlattal most se hagynak fel egészen: „a tojásra járnak, mer ahhoz hozzáférnek".

A fentiekben mindenütt a megfelelő helyen már utaltam rá, hogyan szólnak bele a szülők gyermekeik minden dolgába. Egyformán így volt ez végig, a vizsgálóra vett 70 esztendő nem hozott benne változást. A szülők, elsősorban az anya, aki a gyermekek nevelését teljes felelősséggel végzi, felügyel a fiatalok baráti környezetére. „Ha nem jónak látták a társaságát, még nem is a gazdaság, hanem ha valamelyik nem olyan magaviseletű vót, attul tiltották a lányt vagy a legényt." Akaratukat mégis főképpen a párválasztásnál igyekeztek érvényesíteni. Régen a földbirtok növelése hajtotta, ösztönözte őket. „A szülő csak azt szeretné mindig, ha jobban házasodna a fia, meg a lánya jobban menne férhe." Ezért már azt is megválogatják, ki udvarol a lánynak, a nem tetsző szeretőt nem eresztik a házhoz. Tapintatosan így adják tudtára, hogy látogatásait nem jó szemmel nézik: „Szeretőt még nem haggyunk tartani, nem adjuk férhe, addig még nem érdemes idejönni." Általában a „vén legények" (22 éven felüliek) látogatását nem szívelik a szülők. Ezeknek sok rosszat tulajdonítanak: kitapasztaltak, ravaszak, csak a fejét akarják elcsavarni a fiatal lánynak. Hogy a

lány vonzalmát az anya jóváhagyásával, sőt néha hathatós segítségével lehet csak elnyerni, ezt a legények is nagyon jól tudták. A szemérmes elutasításra találó szerető az anyának rimánkodott, bírja rá a lányát, hogy „hajintsa mán oda a száját" neki.

A fia sorsával törődő anya is élénken figyeli, kivel mennyit foglalkozik a legény. Ott van a táncokon, s ha a fiú többször felkér egy neki nem tetsző leányt, letiltja, rákiabál, sőt szét is löki őket egymástól. Figyelmezteti arra is, hogy evvel vagy avval még nem táncolt: „Vidd el, mert ez keresztlányom." „De nem viszem, édesanyám, mer nem tud táncóni", — protestál a legény, többnyire sikertelenül. Ilyesféle ügyekből az anyák között gyakorta veszekedés támad. „Nem vette el táncóni a fiad a lányomat! Nem külömb a te fiad, mint az én lányom, annak ennyi meg ennyi főd jön!" A másik anya is méltatlankodik: „Még ilyet! hát ki a Bacsó Józsi unokája, hogy ennyit kell táncótatni? Egy hold főggye sincs!" Persze, ha a fiatalok szeretik egymást, túlteszik magukat minden nehézségen, amit a szülők gördítenek vonzalmuk elébe. Úgy tartják, hogy „csak annak jó az, akit mondanak neki, aki senkit se szeret".

A szülők azonban nemcsak a személyi választást igyekeznek barátságban, szerelemben egyaránt befolyásolni, hanem ők ügyelnek elsősorban a hagyományos erkölcsi rend, a mindenkori illem betartására is. Azon vannak, hogy a lány mindenütt: fonóban, bálban megfelelően viselkedjék, ki ne menjen kettesben a legénnyel, nyílt utcán szóba ne álljon vele, udvarlós estéken ne időzzék túlsoká odakinn, sétából, vásárból időben hazaérkezzék stb. Ha kihágást vesznek észre, vagy mások beárulják nekik, az anya kioktatja a lányt, súlyosabb vétségért büntetésből elfogja egy időre a fonóháztól, mulatságtól, vagy tettleg is észretéríti. Ilyenkor kijutna még a késlekedésben, más hibában közrejátszó legénynek is, ha idejében el nem szalad. Máskor viszont, mikor a célszerűség úgy kívánja, a szülők is hajlandók némi engedményt tenni a hagyományos illem rovására: így a rúdkávé papírját pirosításra használó lányt nem szidják meg, „csak nevetik, hogy mit tud. Azt akarják, hogy szép legyen." — Kivétel az olyan anya, aki nem avatkozik lánya viselkedésébe, de akad ilyen is: „Van má esze" — mondja — „ha meg nincs, tulajdonítsa magának".

A fiútestvér is szemmeltartja húgát, beleszól az udvarlói dolgába. Ilyenkor azonban az anya leinti: „Semmi közöd hozzá, én nevelem a lányt." Lánytestvére kifogástalan magatartására igen ügyel a legény. „Ha valami hibát lát, megmondja a szüleinek, hogy a Zsuzsó így vagy úgy." Ha például észreveszi a bálban, hogy valamelyik táncosa igen közel fogja magához a húgát, lekéri tőle. Ilyesmiből könnyen verekedés származik. A lánytestvér botlását jobban szégyelli a legény, mint az maga. Némelyik annyira elkeseredik, hogy öngyilkosságra is gondol.

A fiatalok a helység felnőttei között

(társasmunkák, bérmunkák — családi ünnepek — disznótor maskarázás)

Lakóhelyük szerint elsősorban egy-egy falurész közösségének tagjai a leányok s legények, de családjuk rokonsága, atyafisága, ismeretsége révén kapcsolatban állnak úgyszólván az egész faluval. Összejövetelek alkalmával ők is szívesen csatlakoznak a házas emberekhez, hogy részt vegyenek azok közös munkájában, szórakozásában.

Társasmunkában szokás elvégezni a kukoricafosztást. A segítők: szomszédok, fiatalok maguk ajánlkoznak, anélkül, hogy a háziak külön hívnák őket.

Ha meghallják, hogy a közelben törtek vagy látják hazatérni a megrakott szekeret, szól egyik lány a másikának, a szeretőjének, s „ha már egy tudja, tudja mind". Este aztán beállít az egész banda. Munka közben vígan vannak, nótáznak, tréfálnak, „kormozkodnak" az üszögös csövek kormával. A háziak főtt kukoricával kínálják meg őket.

Asszonyi társasmunka a tollfosztás, melyben téli szombat estéken részt vesznek a lányok is anyjukkal, vagy más nőrokonnal, ismerőssel. Ide a legények nem járnak a lányok után, csak amelyiknek már komoly szeretője van, az néz be hozzá. De nem marad sokáig: „Minek tátom itt a számat, úgyse fekszek én ebbe bele" — mondja. A tollfosztók munka mellett beszélgetnek, dalolnak.

Mind a kukorica-, mind a tollfosztás gyakorlata változatlan a legrégibb időktől fogva.

Röviden meg kell itt említeni a fizetségért, illetőleg terményrészesedésért végzett bérmunkákat is. Nagyobbszámú fiatalság vett részt napszámért az urasági szőlők kapálásában, majd leszüretelésében, a dió- és almaszedésben, valamint a földesúri, papi és nagyobb parasztbirtokok részes aratásában is. Ezek a falu földnélküli vagy törpebirtokos családjaiból kerültek ki és együtt dolgoztak más rászorulókkal, házas emberekkel, asszonyokkal is. Ha munkateljesítményük elérte amazokét, velük azonos fizetséget kaptak. Egyetlen esetben történt meg Vécsey nevű földbirtokosnál, mikor a felnőtt férfiak nem mentek oda dolgozni, hogy a felfogadott fiatalabb fiúknak kevesebb fizetséget adtak, mint az embereknek másutt ugyanazért a munkáért. — A kemény munkát is jókedvűen végző kepések „virtusságairól" már szó volt feljebb.

A két háború közötti korszakban elterjedt a munkaadók körében, hogy az elvégzett munka megpecsételésére egy-egy mulatsággal igyekeztek a náluk dolgozók kedvében járni. Az aratás befejezésekor földesurak, papok 50—60 holdas nagygazdák egyaránt rendeztek „kepebált" a részeseknek. Ezt az aratókoszorúval való ünnepélyes felvonulás előzte meg: két legény vitte rúdon a búzakalászokból font, felpántlikázott, kirózsázott koszorút, előtte mentek a harmadosok — a lányok, mögötte a számosok — a kaszások. A munkát felvállaló kepésgazda köszöntötte a birtokost s az pálinkával kínálta meg a dolgozókat. Estére aztán „üstbe juhot főzetett", cigányt, bort hozatott nekik, amellett mulattak a részesek éjfélig. — A 30-as években, 8—10 éven keresztül a vároldal fenyősítése nyújtott kereseti lehetőséget a fiataloknak s más szegénysorsúaknak. Itt fordult elő az a kivételes eset, hogy ugyanazért a munkáért — „krampáccsal" kellett vágni a földet — lányok—legények 70 fillér napszámot kaptak a felnőttek 80 fillérével szemben.

Ami a szórakozást illeti, a parasztembernek a családi élet fontos állomásai — házasságkötés, születés — szolgáltatnak alkalmat egy-egy nagyobbszabású mulatság rendezéséhez. E családi indítású ünnepeknek jelentős szerepe volt a fiatalok társaséletében is. Egyrészt a többségükben ősszel tartott lakodalmak (csak kisebb részüket rendezik farsangkor)[1] mintegy kitöltötték az ifjúság együttléti és táncalkalmaiban ez idő tájt mutatkozó ürességet. Másrészt a lakzik, méginkább a keresztelők jobbára azoknak nyújtottak szórakozási lehetőséget, akiknek már komoly, a felnőtt társadalom által is számontartott szeretőjük volt, s mint ilyenek, elmaradoztak az ifjúság delelőjén levők zajosabb mulatságaitól: fonóháztól, báltól.

A lakodalom menetére ehelyütt csak utalok, szokásanyagának színes gazdagságából csupán azokat a mozzanatokat emelem ki, melyek a résztvevő

[1] Morvay Judit: *Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében.* Ethn. LXI. (1950) 160.

fiatalokkal kapcsolatosak. Az első világháború előtti korszakban három napig tartó, nagylétszámú lakodalmakat rendeztek, meghívták rá 50—60 ház népét is. „Annyian voltak, hogy még a trágyadombon is asztal állott" a vacsorához. A készülődés már vasárnap elkezdődött: a fiatalság ment csigacsinálóba. Tésztagyúrás után cigány mellett táncoltak, ezt hívták „konyhatánc"-nak. Másnap a lakodalmas ház udvarán nagy kondérban főzték a gazdasszonyok a lakodalmi levest. A konyhafát hordó legények ott settenkedtek néha húszan is és a rosszat sejtő asszonyok minden elővigyázata ellenére sokszor addig-addig mesterkedtek, míg döglött macskát vagy más olyasvalamit nem hajítottak a fazékba, „hogy a levest többé meg se lehetett enni".

Délután a menyasszony tréfásból komolyra forduló kikérése után indult a násznép az esküvőre. A piactéren áthaladva valamelyik duhajabb legény talpalávalót húzatott a cigánnyal, ilyenkor a nem-hivatalos, bámészkodó lányokat volt szokás megtáncoltatni. Mikor a templomból hazatértek, megkezdődött az igazi mulatság. A vacsorán azonban csak a vőfélyek meg a nyoszolyólányok vettek részt. Más „lány vagy legény be nem ült vóna, ha a nyakát elvágták vóna is. Szégyenesebbek vótak." Amint a vőfély odaszólt a cigánynak: „Hadd el, készüljünk a vacsorához", a fiatalok elmentek: a legények a kocsmába, a lányok haza, vagy a messzelakók egy közeli barátnőjükhöz. A vacsora végét sejtve visszaszállingóztak s ott mulattak tovább a násznéppel. Néhány táncra beálltak hívatlan legények is, sőt az emelkedett hangulatban szokás volt külön az ő számukra húzatni. Ilyenkor csak a hívatlanok táncoltak. A nem hivatalos lányok az utcáról nézelődtek.

Legények — vagy fiatal házasemberek és legények vegyesen — adták elő a lakodalomban szokásos játékot: a medvetáncoltatást is. Felálltak hárman egymás mellett szétterpesztett lábbal, a középső volt a medve s kifordított tenyerét az arca elé tartotta. A szélsők dalolták a játék nótáját: „Dirmeg-dörmög a medve . . .", „cicelődtek" a medvével, színleg hergelték, a tenyerébe vágtak, mire az igyekezett valamelyikük fejéről lecsapni a sapkát. Nem sikerült rögtön, mert a szélsők csak a lábhelyzetüket nem változtathatták, különben lehajolhattak, elfordulhattak, védekezhettek. Ha sikerült a sapkát leütni, helyet cseréltek.

A mulatság folytatódott másnap a hőrésszel. A vendégek közben délelőtt, majd ebédidőre haza-hazamentek, délután vagy este visszatértek a lakodalmas házhoz. Mikor utolsó nap reggelfelé szétoszlottak, a legények hajnalozni indultak. A cigánybanda kísérete mellett nagy nyárssal járták a falut, vonultak házról házra, s ami szalonnát kaptak, azt a nyársra húzták. Végül a kocsmában kötöttek ki, ahol borozgatás mellett elfogyasztották szerzeményüket.

Az idők folyamán egyre több szín tűnt el vagy fakult meg a lakodalom tarkaságából. Már a századelőn elhagyták a medvetáncoltatást és a hajnalozást. Az első világháborúval a három napos tartam egy napra zsugorodott össze: a csigacsinálóba nem hívtak cigányt, elmaradt az esti konyhatánc; a muzsikaszót itt dalolással pótolták. Megkevesbedett a vendégek száma is, viszont a családja révén hivatalos leánynak, illetve legénynek elhívták a szeretőjét is, hogy „jobb kedvvel legyenek". Ekkortól már a fiatalok is részt vettek az ünnepi vacsorán. — A második világháború óta még ez a leegyszerűsödött lakodalom is ritkaságszámba megy, inkább a szegénysorsúak igyekeznek emlékezetes lakodalmat rendezni.[2] A többieknél „kis lakzi" van, „csak igen rokonokat hívnak meg".

[2] Morvay Judit i. m. Ethn. LXI. (1950) 162.

A másik családi ünnep: a keresztelő is népes vendégsereg jelenlétében zajlott le. Fiúgyereknek, főképp az elsőnek rendeztek nagy keresztelőt,[3] általában meghívtak rá 10—12 párt, a tehetősebbek olykor 20—30-at is. Fontos, hogy „párba kell lenni mindenkinek". Keresztszülőnek lehetőleg olyat választottak, aki nem volt rokon s akivel a szülők sokszor már a házasságkötés előtt megállapodtak a komaságban. Divat volt az is, hogy leányt meg legényt hívtak meg — összeházasítási szándékkal. A fiatalabb korosztályból kerültek ki a többi vendégek: a „lógó-komák" is valamennyien: baráti házaspárok, az apa nagyobb legény barátai vagy rokon fiúk a szeretőjükkel, akikről „már tudván-tudták, hogy ezek egymáséi lesznek". Az ünnepséghez a módosabbak cigányt is rendeltek — ez a keresztapa tiszte —, a szegényebbek nótaszó mellett mulattak, táncoltak. Leányok—legények nyilvánosság előtt való elkülönülése a keresztelői vacsoránál is érvényben volt, nem az összehívott párok ültek egymás mellett, hanem egy csoportban a legények, egy csoportban a leányok. Éjfélig a házigazda borát itták, mikor az elfogyott, a vendégek adtak össze pénzt s éjnek idején nagy nótaszóval, „sikongatva, beletapsolva" mentek az utcán a kocsmába a „pótolás borért". „Csaplárosné, szép csárdásné, de savanyú a bora . . ." dalolták odafele, a kocsmában is táncoltak, forogtak párat, majd visszafele indultak evvel a nótával: „Nincsen pénzem, elkártyáztam, de minek is volna . . ." — minthogy addigra már elköltötték a pénzüket. Az új rokonsággal életbelépő „koma" megszólításra, magázásra tréfás-komolyan ügyeltek, aki a mulatság folyamán elvétette, fizetni tartozott a „meztelenül világra jött újszülött" számára éjféltájban kitett tányérba. Reggelig tartott a tánc, közben ettek-ittak; mikor már hazafelé készülődtek a vendégek, a sült húst újra melegítették, úgy ették kenyérrel, uborkával.

Muzsikás keresztelőket rendeztek még az első világháború után is, de mind ritkábban hívtak el rá leányt—legényt párban. Fiatal házaspárok mellett legfeljebb a közelálló legényekből: rokonokból, barátokból vontak be néhányat a mulatságba. A második világháború óta a keresztelő csupán a szűkkörű hozzátartozók családi ünnepe.

A hidegek beköszöntével, leginkább farsangidőben került sor hol ennél, hol annál a háznál vágásra, disznótorra. A tréfáskedvű fiatalok „pócurkának", „pacurkának" öltözve őket is felkeresték, de ellátogattak maskarázva a külön fonóban összegyülekezett asszonyokhoz meg más bandák fonóházaiba is. Vagy csupa lány, vagy csupa legény öltözött be, de jobbára „a lányok leghajlamosabbak erre". Akadt köztük egy-egy újdonsült menyecske is. A régiek az állatalakot kedvelték: kecskének öltöztek — gubába, baltára szalmát kötöttek s mint a kecske fejét, forgatták, — vagy pulykának — szűrbe: a szűrujjába bedugták kezüket, lábukat, a gallérját megkötötték piros kendővel, az alját meg megcsinálták farkának. Mások cigánynak, koldusnak öltözködtek: mezítlábasan rongykoloncokat aggattak magukra, arcukat befestették korommal, a karjukra valami rossz „kutacsot" (tűzkaparó vasat), kosarat vettek. Főleg azon mesterkedtek, hogy kilétüket, legény- vagy leányvoltukat fel ne ismerjék; ez már a készülődéskor is vaskos tréfákra adott alkalmat.

Vonulásukat a jelmezhez illő mókázással fűszerezték: a kecske a baltát forgatva mekegte: „Hol voltál báránykám?" A cimborák vagy a legények kísérték őket, védelmül a meglátogatottak kíváncsiskodása ellen. A disznótoros

[3] Az idős adatközlők szívesen hozzák összefüggésbe a már feledésbe merülő legényavatás szokását a fiúgyereknek rendezett keresztelővel: „Azt[ti. az újszülöttet] mán akkor felavatják legénynek."

házba is az egyik kísérő köszöntött be, jelentve, hogy vándorok vagy más idegenek érkeztek, szabad-e bejönniük? A bentiek tréfásan kiszóltak: „Kűrtőfalvi Hermina, gyöngypatika csutora, gyertek be!" A maskarázók nagy zajt csapva mentek be: „mint ez a kutyabanda járt régen, kutyabőrbül fújtak, dobultak, osztán mi azt utánoztuk. Fésűt fujtunk, brúgoltunk a kezünkkel: súlykot rátettük a ládára, oszt szót, fedőt vertünk." Odabent az asszonyok nótája mellett táncra perdültek, „forogtak, mint a kefekötő", bokáztak, „a fiúk huncutkodtak, megnézték, mije van a maskarának?" Az általános zűrzavarban azon voltak a pócurkások, hogy tudjanak hurkát elcsapni.

Jártak maskarázni a két világháború közöttiek is. Az ő legnépszerűbb jelmezük a „kisasszony" meg „úrifiú", vagy a „magyar menyecske" meg „magyar legény" volt. Álarcot is csináltak hozzá rongyból, kivágták a szemét s orrot varrtak neki. Hajat festettek a lánynak, göndör bajuszt a fiúnak. „Annál jobban néz ki, mennél pacurkásabb." Ekkor terjedt el, hogy a pócurkák táncát külön alkalmi nótával kísérték: az „A pincébe ég a gyertya, barna kislány gyújtogassa . . ." kezdetűt ugyanis így énekelték: „A pincébe ég a gyertya, A maskara gyújtogassa, hej tedd rá, mos tedd rá . . ." A „Rézsarkantyúm hagy kopogjon" szövegű sor jól illett a sarkantyús csizmát öltött „magyar legény" bokázásához. — A pócurkajárás a második világháború idején szűnt meg, s azóta nem újították fel.

Újabbkeletű faluraszóló mulatság a szüreti bál; ezen nemcsak a szüreti munkát végzők vesznek részt, hanem minden házas ember, fiatal, akinek kedve tartja rá. A 30-as években az iparosok rendeztek először ilyet, majd átvették a földművesek és ők is tartottak külön szüreti mulatságot. A felszabadulás óta együtt rendezik a mesteremberekkel. Lefolyása, körülményei országszerte azonosak, ismeretesek. Szereplői a csőszgazda, csőszgazdáné, bíró, bíróné, kisbíró, kisbíróné, csőszfiúk meg csőszlányok. Maskarának is öltöznek, egy köztük a „kacsás", kacsát fog a hóna alatt, az arcát bemázolja, „mentül bohócosabban tud viselkedni. Még szamáron is járt egyszer." Ki-ki elmókázik szerepe szerint. A mulatság bevezetéseképpen „ökrös szekérrel járják a várost magyar lányok, legények, akik a régi divatot veszik elé". A kisbíró dobolja, hogy meglopták ennek meg ennek a szőlőjét. A tánchelyiségben felakasztott szőlőket a csőszgazda s a csőszgazdáné őrzi előtte ülve; ha valaki lop belőle, a bíró szabja meg a tréfás büntetést. A mulatság reggelig tartó táncba torkollik; manapság ez a legnépszerűbb bál.

A házasságkötés elég éles határvonalat jelentett a férfi, de különösen a nő életében, azontúl meglazultak a kötelékek, melyek a korábbi barátokhoz fűzték őket. Így hát aktív részvételre az ifjúság társaséletében nem igen került többé sor. Szórványosan előfordult, hogy egy jókedélyű menyecske együtt tartott a maskarázó lányokkal. A fiatal házas ember már inkább bevetődött bámészkodni valamelyik bálba s ha többen is összekerültek hozzá hasonlók, a párosbálok rendezői őket is megkínálták s húzattak nekik egyet a cigánnyal. (Ezt a szokást a tömegbálokra is átvitték.) De a fiatalok megmozdulásait nézelődve figyelni kedvelt időtöltést jelentett minden korosztálynak, fel egészen a legöregebbekig. Ügyeik megbeszélése pedig az asszonyok központi beszédtémája volt minden időkben.

Így vasárnaponként a kapuk előtt üldögélő falusiak szívesen elgyönyörködtek a játszva-táncolva felvonuló leánycsapatokban. Bálokba, nyári táncokra elmentek kíváncsiskodni olyan asszonyok is, akiknek nem volt családtagjuk a táncolók között. Főképp, mert „szeretnek a lányokrul pletykálni, hogy ennek

nem áll jól a tánc, hogy ez gazda, hogy veheti azt a szegény lányt". De ott voltak nagy számban a suhanc fiúk, kisebb gyerekek is, akik ehelyütt lesték el a táncolás tudományát.

Egy-egy nagyobb esemény: megnyírás vagy kitáncoltatás hetekig állott a falu érdeklődésének középpontjában: „nagy beszéd vót errül". De a fiatalok egyéb dolga is terítékre került asszonyi körökben, „ha már két-három asszony összeül fonni, ezek errül beszélnek". Ők ügyeltek legéberebben a fennálló illemszabályok megtartására, hogyan viselkednek a fiatalok egymásközt, és az idősebbekkel utcán, templomban vagy másutt a nyilvánosság előtt. Ha kihágást észleltek, nem szóltak közvetlenül, a szülőknek jelentették. A szerelmi viszonyok alakulásába sokszor bele is avatkoztak s nem éppen a legjobb indulattal. Hol összeboronálni, hol szétbeszélni törekedtek egy-egy párt. Ennél elsősorban az vezette őket, hogy a fiatalok feltámadó vonzalma megfelelően illeszkedjék a társadalmi keretekbe. Az összeillés minden árnyalatát ismerték és felmérték, ha az egyik fél szegény volt ugyan, de „rangos", társa lehetett a jógazdának is. (Mit jelent az hogy rangos? „Ha most szegény lennék is, de ősszüleimnek lett vóna.")

A felnőttek érdeklődése a későbbiekben a fiatalság megváltozott szórakozásai felé fordult. Mikor a futballmecccsek divatba jöttek, a nézőközönség kezdetben kizárólag iparosokból tevődött ki. Ma már együttérző izgalommal figyeli a gazdaemberek jelentős része is, úgyszólván az egész középkorú s annál fiatalabb férfilakosság. „Ezekre a meccsekre több nép van, mint egy vásáron." Megnőtt a bálokban nézdelődők száma is, hiszen erre a mai tömegbálok nagyobb lehetőséget nyújtanak, mint a zártkörűnek mondható párosbálok hajdan. Amellett az egyre ritkuló, nagyszabású lakodalmak hiánya növelte a bálnak, mint látványosságnak jelentőségét.

Már eddig is utaltam azokra a vélekedésekre, melyekkel az idősebbek a fiatalság társaséletének megváltozott mozzanatait kísérik. Most csak röviden összegezem. Általános emberi tulajdonság, hogy minden korosztály a maga ifjúságában átéltet, megszokottat ítéli a leghelyesebbnek, s minden újdonságot bizalmatlanul fogad. Alighanem a nagyapák idejében is így tették már az akkori nagyapák. A mai öregek is elmerengve mondják a hajdani gyakorlatról: „Szép szokás vót", „szebb idő vót az a fiatalokra". Hiányolják az elhagyott lánybokrétát, a vasárnapi játékos lányparádét, a párosbált, májusfa-adást, a háromnapos lakodalmat . . . Megszólják az újabbszabású ruhát, a kicsinyre zsugorodott zsebkendőt, az ifjúság felekezeti széthúzását, lány és legény nappali beszélgetését, együttes sétáját, a karolást ! a bálok gyakoriságát, a lányok sűrű bálbajárását . . . Zsörtölődve bírálják a mai állapotot: „. . . ez az úrivilág, vagy betyárvilág vagy mijazördög". S minél idősebb valaki, annál értetlenebbül áll szemben a jelennel. Egy-egy öreg nénike valósággal eszkatológikus jelentőséget tulajdonít valamely divathóbortnak: a fiúk hullámosított haját a végítélet közeledésével hozza kapcsolatba: „megmondatott, hogy cifra hajakat fognak viselni". — Ritkább ugyan, de akad a bírálatokban pozitív elismerés is: Az önállóság felé tartó lányokat „bátrabbaknak", „nemesebbeknek" minősítik a régieknél.

Kapcsolat a környező falvakkal — várossal — városi műveltséggel

A szendrei fiatalság a község határán kívül eső világból elsősorban a környező falvakkal, azok fiatalságával került kapcsolatba. A megismerkedésre vásár, búcsú, lakodalom, ritkábban bál, a szegényebbeknek meg a bérmunka,

summás-sors nyújtott alkalmat. A szendrei vásárra, búcsúra eljöttek a szomszédos helységekből, 15—16 éven felüliek már szüleik nélkül is, az idevalósi katolikus ifjúság meg amazok búcsúit látogatta. Csoportosan összefogódzkodva mentek a lánycimborák, bandában a legények. Református lány is elment, ha volt abban a faluban közeli rokona. Lánynak, legénynek szórakozás a vásár meg a búcsú, a fiúk vesznek mézeskalácsot, ajándékot, tréfálkoznak, csókot kérnek érte, s a búcsút táncos mulatság tetőzi be.

A lány életében csak ritkábban került rá sor, hogy környékbeli lakodalomban részt vegyen: ha más faluba vitték vagy máshonnan hozták a menyasszonyt, „tódó"-ba két barátnője kísérte el; velük tartott egy-egy helybeli legénybanda is. Legények akkor is elmentek, ha valamelyik cimborájuk rokonság révén hivatalos volt lakzira más faluba. Ilyenkor a cimbora vitt ki nekik egy tál káposztát. — Még ritkábban fordult elő, hogy egy másutt lakó „kéttestvér" (unokatestvér) elhívta bálba hozzájuk a leányt; szendrei fiú is csak nagyméha hívott magának táncost máshonnan.

Ha másfalubeli legény akart udvarolni a lánynak, s ezt többnyire csak komoly nősülési szándékból, először körültekintően ki kellett róla puhatolnia, van-e helyben „megbízott" szeretője? Tagadó válasz esetén vásárban, búcsúban cukorka-adással kezdhetett ismeretséget. Első találkozásnál magázódtak. Mikor már több alkalommal beszélgetésbe elegyedtek, vagy mikor már a fiú elment egy este a lányhoz, letegezték egymást. Az idegenben való udvarlásnak az volt a rendje, hogy a harmadik látogatás alkalmával ki kellett mondani, szereti-e a lány a fiút, elmegy-e hozzá.

A szendrei fiúk azt nézték idegenben, vannak-e ott szemreveló lányok, lehet-e jól „gyöntölni" (megszorongatni őket), de hazaérve csak nevettek rajtuk, nem sokra tartották őket. A „vidéki" lányok annál inkább keresték emezek ismeretségét, mert szívesen jöttek volna férjhez Szendrőbe, vonzotta őket a „város" érdekessége. „Gyere nálunk férhez, angyalom, van meleg víz meg malom" — idézik a rigmust a „városlakó" szendreiek.

A szendrei lányok se foglalkoztak komolyan a falusi fiúkkal. Eleinte hizelgett nekik egy-egy messziről jött legény széptevése: „Huncut a lány, járat maga után, jönnek faluról is a fiúk. Azt mondja a lány: 'jöjjön még!', de mikor harmadszor jön, kiutasítja." Ők nem kívánkoztak máshová. „Úgy tartsák, hogy az a lány, aki falura megy férhez, nem kell a szendrei fiúknak."

Láttuk, hogy a század végén hogyan állt szemben egymással egy-egy szendrei falurész legénysége. Ez a fajta ellenségeskedés jóval tovább — egész a felszabadulásig — megmaradt másfalubeli legények iránt. A magányosan jelentkező udvarlót a helybeliek bottal üdvözölték, „meghajingálták, még a kabátot is lehúzták róla, úgy ment szegény haza rongyosan", ha valamire való volt a lány, akire szemet vetett. Csoportos legényjárásból pedig többnyire parázs verekedés támadt. Vásárkor a „falusi fiúk be se jöhettek, úgy lesték őket a szendreiek a várdombon", különösen a szalonnaiakat, azokkal mindig ellenkeztek. Mikor meg ők mentek máshová, az is ritkán múlt el csetepaté nélkül. A szendreieket különben is forróvérű, verekedős természetű fickóknak ismerték mindenütt a környéken. Úgyszólván nincsen község a Bódva völgy középső szakaszán, ahol valami emlékezetes nagy verekedésbe ne keveredtek volna: Galvácson az abodiakkal, Telekesen a telekesiekkel stb. — A lányok magatartása is ellenséges volt a bálokban néha-néha feltünedező vendéglányokkal szemben. A legkeményebb megtorlások is éppen ezeket érték, a két utolsó megnyírásnak egy szendrőládi meg egy telekesi lány volt a szenvedő alanya.

Az első világháború már bizonyos változást hozott a faluk közti érintkezés gyakoriságában. Most már a szeretőjével is elmehetett a lány a szomszédos búcsúra, sőt messzebbre is, mert a fiú a bicikli elejére ültetve vitte. Ha volt ott lányismerőse, estig elmaradhatott, ha nem, a nagymise után haza kellett térnie. Református lányok is gyakrabban kerítettek sort más községek felkeresésére, ők ún. konferenciákra (vallási előadás) jártak. A faluközi viszony gyökeres átalakulása azonban csak a felszabadulással következett be. Azóta az érintkezés sűrűvé, a kapcsolat barátságossá vált. A fiúk gyakran mérik össze erejüket futballmeccseken s a vendégcsapatot falujának egész legénysége elkíséri. A bálok is összehozzák a fiatalokat. Ha valahol a szomszédságban mulatságra készülődnek, a rendezők elmennek s hívják rá a környékbelieket is: „Nagy cécó lesz vasárnap, gyertek nálunk!" Személyes ismeretséget nemcsak házassági szándékból kötnek, hanem szórakozási vágyból is. Formasága egyszerű, nincs szükség előzetes tájékozódásra: a táncban vagy búcsúban megjelenő idegen fiú odamegy a lányhoz és városi módra bemutatkozik neki.

Városra a régi fiatalok nem jártak. Nem volt rá mód, de szükség se. Az otthon elő nem állítható ruhaféléket szüleikkel a vásárokban szerezték be: a helybelin, edelényin, rakacain vagy tornain. Katonáskodása előtt a legény is csak akkor jutott el Miskolcra, ha történetesen oda kellett marhát, lovat hajtania az állatvásárba.

1906-ban nyitották meg a miskolc—torna—kassai vasútvonal miskolc—tornai szakaszát, mely Szendrőt is bekapcsolta a messzibb vidék vérkeringésébe. Az első világháború után lánykodóknál már az volt a szokás, hogy a menyasszonyi kelengye megvételére Miskolcra utaztak be hármasban: a leány, anyja és a vőlegény. A városi ruhák elterjedésével pedig egyre sűrűbben járnak oda vásárolni: „Mán ha egy szebb ruhát kelletett venni, bementünk." De másért is mentek: orvoshoz, rokonlátogatásra vagy a május elsején, Szentkereszt felmagasztalása napján tartott búcsúra. A legnagyobb gazdalányok azonban tartózkodóbbak voltak, kezdetben ugyanúgy rangon alulinak vélték a városlátogatást, mint a mozit. A fiúknak nem volt miért Miskolcra járni, ők csak a jegyváltás előtt utaztak be a karikagyűrűt megvenni.

A felszabadulástól ugrásszerűen megnőtt a városlátogatások száma. A fiúk közül sokan Miskolcon kerestek munkát, ezek naponta járnak be. A többiek is gyakran járnak a városba politikai vagy sportesemények alkalmával. A lányok ma már anyjuk kísérete nélkül is beutaznak vásárolni valamit.

A legrégibb időkben a kor városi műveltségével se létesült közvetlen kapcsolat. Az esetenként kikerülő fiatalok — katonáskodók, bányászok, summások — kívülről magukkal hozott tudomásai nem ütöttek rést a paraszti világkép zártságán. Olvasmányaik nem voltak.

A két világháború között a katolikus s a református legényegylet tömörítette maga köré a legénységet. A katolikusoknál volt az egyletben rádió és könyvtár — a vallási irodalom mellett szépirodalommal —, de a fiúk nem nagyon érdeklődtek iránta, csak az egylet nyújtotta szórakozási lehetőségeket vették igénybe. A 30-as években a levente-intézmény próbálkozott a maga mentalitásának átadásával. „A hazafiaskodást, irredentizmust nagyon pártolta a levente" — emlékeznek még vissza e kor fiataljai, — hatása azonban nyomtalanul múlt el. A műkedvelő esték szereptanulásai szépirodalmat terjesztettek vidéken, nem a legszerencsésebb válogatásban. Érdeklődőbb legények beleolvastak a földműves újságokba, a lányok a kalendáriumot, a szentek ponyvákon megjelent történeteit böngészték. Filléres regényeket a boltban vettek, vagy ismerősöktől kaptak

kölcsönbe; ezeket kézről kézre adva olvasták. Már a 40-es években mind több házhoz került rádió. 1938-ban mozi létesült.

A felszabadulás után a különböző ifjúsági szervezetek, Eposz, Szit irányították az ifjúság ideológiai, kulturális képzését s megfelelően berendezett könyvtárat bocsátottak rendelkezésükre.

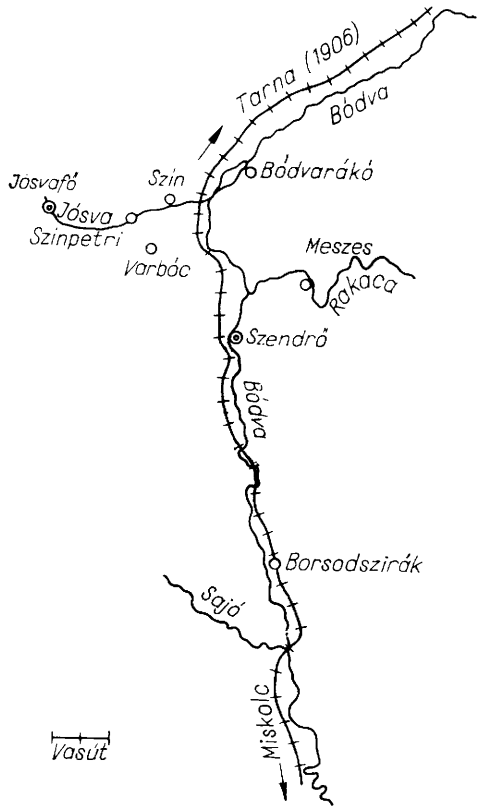

1. kép

II.

Az eddigiekben leírtam, hogyan éltek: dolgoztak, mulattak, barátkoztak és szerettek a szendrei parasztfiatalok egymás nyomába lépő nemzedékei mintegy háromnegyed századon át. A következőkben megkísérlem kiemelni társaséletük régi — századvégi — állapotának néhány alapvető sajátosságát, majd igyekszem megvonni az alakulás irányát. Az összegezéshez párhuzamba állítom a Bódva-vidék más falvaiban tapasztaltakat is.

Röviden vázolom a gyűjtőhelyek fontosabb, a társaséletre is kiható adatait. A felkeresett községek elsősorban lakosságuk létszámában különböznek Szendrőtől. Valamennyi kisközség: a vizsgált korszak kezdetén Bódvarákónak 323, Borsodsziráknak 663, Jósvafőnek 666, Meszesnek 446, Szinnek 608, Szinpetrinek 367, Varbóenak 273 lakosa van.[4] A múlt század derekán egy közülük: Bódvarákó

[4] Az 1881-i népszámlálás adatai. Helységnévtár 1882.

vegyes magyar—szlovák helység, a többi egységesen magyar. Vallási megoszlás tekintetében Borsodszirák szín katolikus, Varbóc, Szinpetri és Jósvafő református — jelentéktelen katolikus kisebbséggel —, Szinben a reformátusság, Bódvarákón a katolikusság van túlsúlyban, míg Meszesen nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a két felekezet.[5] Fel kell figyelni arra, hogy az összlétszám a vizsgált időszak első felében 8 község közül 6-ban — Szendrő és Borsodszirák kivételével— jelentős apadást mutat, majd a későbbiekben a 6 falu közül 5-ben — Szint kivéve — stagnál.[6] A századvégi és -fordulói népességcsökkenés egyik főoka az Amerikába való kivándorlás, mely leginkább a 20—40 év közötti férfilakosságot, vagyis az ifjúság szempontjából: a legények javát tizedelte meg.[7] A statisztikák tanúságaival egybevágnak a helybeli megnyilatkozások is: az akkori lányok (Jósvafő) panasza, hogy a „legderekabb" legények mentek ki Amerikába. Ez a jelenség több helyütt a társasélet korai elszürkülését vonta magával, legszembeötlőbben éppen Jósvafőn. Ugyanakkor a növekedő községekben, ahol az ifjúság arányai is kiegyensúlyozottak, a társasélet élénk volt és rendezett.

Különböző a falvak földrajzi helyzete is. Szinen, Petrin és Jósvafőn a múlt században — az észak-déli tengelyű, Bódva-völgyi vasút felépítése előtt — fontos ország- és postaút vitt keresztül, mely a Hernád és Sajó völgyét kötötte össze Torna magasságában. Rákó, Meszes és főként Varbóc viszont nehezen megközelíthető, félreeső helyen települt. Szendrő központi szerepénél fogva kevésbé volt távolabbi kapcsolatokra utalva, Borsodszirák délnek orientálódott, míg a galyasági falvak inkább a gömöri tájak vásárkörzete felé fordultak, amint ezt legjobban a ruházkodáson lehet felmérni. Nem közömbös a táji kapcsolatok szempontjából a lakosság — esetünkben a fiatalság — mozgékonysága sem. A szűkös körülmények között élő kis falvak ifjai szívesen vállaltak munkát, részben hogy szüleiket segítsék, részben hogy a saját ruházkodásukat megkönnyítsék. A varbóciak állandó pénzkereseti lehetőséghez jutottak helyben, a község határában levő Lázi-pusztán s éltek vele még azok is, akiknek családja földdel rendelkezett. A lányok mentek „gordonyt szurkálni" vagy követ hordtak kosárban (a földek megtisztítására) s bár csekély napszámot kaptak, két napi munkával két rőfre, vagyis egy „szálókára" (blúzra) valót tudtak megkeresni. Aratáskor a fiúk beálltak kaszásnak, a lányok tolták a rendet. A sziniek, petriek, jósvafőiek ezzel szemben többet fuvaroztak. A mész- és szénégetéssel foglalkozó környéken erre több alkalom nyílt, amellett a legények télen „botozni" jártak az erdőre. A fuvarokkal a jósvafőiek Gömörbe (Gombaszög, Tapolca), a petriek, sziniek a Bódva völgy iránt mentek. E falvakból a legények számosan álltak be béresnek, kocsisnak valamely távolibb uradalomba, s a lányok is elszegődtek szolgálatba, jobbára Gömörbe: Pelsőcardóra, Borzovára, nincstelenek, gazdalányok egyaránt, mert „még a beszédjük is jobb vót attul". Mind e körülmények

[5] Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pesten, 1851.

[6] A felkeresett helységek lélekszámának alakulását az alábbi táblázat szemlélteti. Az adatok Fényes Elek idézett művéből, valamint a Helységnévtár 1882-es és 1913-as köteteiből valók:

	Bódvarákó	Borsodszirák	Jósvafő	Meszes	Szendrő	Szin	Szinpetri	Varbóc
1851	453	542	892	559	2135	756	642	545
1881	323	663	666	446	2340	608	367	273
1913	337	725	616	497	2865	710	364	285

[7] *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk: Sziklay József és Borovszky Samu I. *Abaúj-Torna vármegye.* 367—8 l.

együttesen azt eredményezték, hogy az elzárt Meszes, még inkább Varbóc a völgyiek — szóhasználatával: a „kis ódalfaluk" — jobban megőrzött archaikus vonásokat s társaséletét a régi alapokon vitte tovább, ugyanakkor a Jósvapatak völgyi falvakat könnyebben, hamarább érték külső hatások.

Az ifjúkori társasélet régi rendje környékszerte azonos volt. Az egyes mozzanatok egyezése — a szendrei alaphoz viszonyítva — elősegíti e rend összefüggéseinek jobb felismerését. A kisebb eltérések: a másutt mutatkozó többlet kiegészíti a szendrei kép már halványuló pontjait, a hiány módot ad a szendrei jellemző vonások hangsúlyosabb kidomborítására.

A régi társasélet a korcsoportok szerint tömörült kis közösségekre: a legény- és leánybandákra épült. Szigorúan meg volt kötve, hogy a fiatalabb csak a fiatalabbal járhatott együtt, az idősebb megint az idősebbel. „Mint veréb a verébbel, pipiske a pipiskével", így hallotta emlegetni egy sziráki öregember már az apjától is, „aki pedig 1822-ben született". A kislétszámú falvakban általában két legénycsoport volt: a katonaság előtt állóké és az azt betöltötteké. Esetleg a suhadér legények képezték a harmadik csoportot. Ez az elkülönülés érvényesült kocsmázásnál, fonóházak látogatásánál s az együttesen tartott táncmulatságokon is. Előbb mindig a legidősebb csatának húzattak, ami alatt a fiatalabbak vártak vagy elmentek a kocsmába. Utána nehány nótában emezek következtek, és így tovább, felváltva. Ha valaki a másik csoport táncába illetéktelenül beállt volna, kilökték. „Itt nagy rend vót" (Borsodszirák). A legénybandába a belépést s vele a legényjogok birtokba vételét az avatás jelentette. Varbócon még a 30-as évek derekán is minden legényt felemeltek. Meghatározott napja nem volt, — mint az új házasok felemelésének karácsony —, csak mikor már hárman-négyen belejöttek az időbe, a többiek megbeszélték, egy vasárnap a templom előtt vagy faluközt (szabadabb térségen) összekacsintottak és felemelték őket. Ahány felemelés, annyi liter bor fizetése járt, de a rákövetkező kedélyes kocsmázásnál fizettek maguk a felemelők is. A környékbeliek arról is tudnak, hogy Tornán a fiúkat „legénynek ugratták". — A bandák szervezetéből adódik, hogy valamelyik fiút maguk közül vezetőnek ismerik el. Mindenütt jóravaló, korosabb legényre esett a választás. Bódvarákón ez a „falulegénye" volt, aki a cigányt felfogadta. Varbócon, Szinpetriben, Meszesen az „első legény", utóbbiban ő állott be elsőnek a táncba. — A bandázás helyi lehetőségét a fiúk istállóbeli szállása teremtette meg. Jósvafőn erre már alig emlékeznek, szerintük csak a szolgalegények háltak kint. A megfogyatkozott létszámú családokban bizonyára odabent is akadt hely a fiúnak.

A lányoknál ugyanígy megvolt az elhatárolás fiatalabbak s teljesjogú nagylányok között. A bálba, táncba járáson és az udvarlók legényestés fogadásán kívül ilyen jog a fonóház látogatása is. Az együttes fonás eredetibb formája az évről évre — a lánycsata házaskorba növekedéséig — egy helyen tartott, bérelt fonóház, mely vasárnap gyülekező s játszóhelyül szolgál, Borsodszirákon még a fonási idény elmúltával is, egész esztendőben. Varbócon, Szinpetriben, Jósvafőn (a két utóbbiban csak a múlt században) a kisebb lánykák esténként sorban járnak egymáshoz fonni s oda mennek hozzájuk a kisebb legények is, míg az idősebb cimborák — Varbócon: „cinkusok" — fonóházat tartanak fenn. A fonóház egy idényre Borsodszirákon 10 kg búza, 10 kg árpa, 1 marék szösz, 1/2 liter zsír meg a petróleum. Szendrőn a fonóház hanyatlását jelzi, mikor áttérnek a sorban járásra.

Szendrőn a korcsoportok elkülönülésén kívül még egy másik elkülönülés emléke él: a falurészeké. Ez az endogámiával állott szoros kapcsolatban.

A kisebb falvak önmagukon belül egyetlen egységet képeztek s náluk a belházasságból eredő legényvetélkedés a többi falvakra szorítkozott, amint Szendrőn is ebben a formában maradt fenn tovább. A szendrei falurész-endogámiára utal, hogy csupán ott található meg a csoportos udvarlás csökevénye. A többi községek a helybeli legényestés látogatásokat kizárólag egyéni formában ismerték. Varbócon, Meszesen ugyan a szendreivel azonosak a legényesték napjai — kedd, csütörtök, szombat, vasárnap — de pl. Szinpetriben, Jósvafőn még a pénteki tilalom meglétét is tagadják.

Idegen területre azonban e kisebb falvakból is csoportosan jártak legénykedni. Ha magában merészkedett el valamelyikök s az ottani fiúk megszorították, szemközt suhintott ugyan, de szégyenérzet nélkül „elpucolt, mert idegen kutyának lába közt a farka". 20 esztendővel ezelőtt, ha besötétedett, varbóci legény nem mert Perkupán végigmenni, de perkupai se Varbócon. Ha viszont bandában voltak, hetykén, nótaszóval, revolvert puffogtatva mentek más faluba. Harci készültségükre mutat, hogy ilyen alkalmakkor a falulegénye vezetése alatt indultak útnak. Legényjárulékaikat: az ólmosbotot, rézfokost s az — egyébként ártalmatlan, kizárólag ijesztgetésre, virtuskodásból használt — revolvert is ilyenkor vették magukhoz, más vasárnapokon nem viselték. A varbóciaknál használatos volt egy „bilit" nevű szerszám is: bőrdarabba varrt ólom, amit gumival a csuklójukra fogtak. Az ingujjától nem is látszott, annál hatásosabbnak bizonyult a verekedésnél.

A szendrei visszaemlékezésekhez hasonlóan Varbócon is több nagy összecsapást tartanak számon a múltból: egyet az ardaiakkal, egyet a kápolnaiakkal, ahol „gombfeltételbe" (templomi ünnepség) voltak s a verekedés során 9 varbóci legény szétverte az egész falut. Telekesre pedig mind a mai napig nem mernek menyasszonyért menni, mert az ottaniak minduntalan felhánytorgatnak egy a századelőn támadt parázs verekedést. Hadd álljon itt ez az emlékezetes eset: Két varbóci legény járt Telekesen lakodalomban s mert egyikük erősen tette a szépet egy odavalósi lánynak, húzatni akartak a cigánnyal, amikor a násznép már oszladozófélben volt és a kocsikat is befogták. Ezen „kerültek össze" a helyiekkel. A varbóciakat készületlenül érte az ellenszegülés, egyikük egy sikálót lopott el az asszonyoktól, a másik meg egy vetélytárs elejtett rézfokosát kaparintotta meg. Hamarosan óriási kavarodás támadt, a varbóciak nem kímélték a násznép asszonycselédeit sem, szétfutott az egész gyülekezet, „még a vőlegényt is szoknya alatt vitték ki". A helybeliek botokat ragadtak, a sövényből húzták ki a karókat meg a kútgémet törték el, avval vették űzőbe a nemkívánatos vendégeket.

A varbóciak egyéb megnyilatkozásai is világosan utalnak arra, hogy a vetélkedések forrása az endogámia volt: A lányokat nem szívesen engedték más faluba, mikor történetesen „tódóba" készültek, „csúfították a tódót, hogy éjjel maj ezt tesznek veletek, azt tesznek veletek". „Még azt is megtették, hogy másfalubeli legénynek el se hatták vinni a lányt". Ha idegen udvarlónak neszét vették, a legények a kocsmában összegyülekeztek és elkergették. „Bizon nehéz vót akkor más faluból házasodni". Nagyobb helyeken, mint Szalonna meg Szendrő, nem is próbálkoztak a varbóciak, mert ott „nyalkábbak" voltak a legények. Kisebb helyekre eljártak mulatni, legénykedni, de házasság ritkán származott az ott kötött ismeretségekből. „Amíg az ember fiatal, sok falut bejár, utoljára mégis a saját falujából nősül". — Jósvafőn viszont, ahol inkább hiány volt legényekben, arról számolnak be, hogy „jól fogadták az idegent, nem bántotta itt senki, még örültünk, hogy vitték a lánt". Jártak is a jósvafői mulatságokba az egész környék-

ről: Petriből, Szinből, Peresztenyéről, Aggtelekről, Szilicéből, Trizsből, Hosszúaszóról stb.

A leányok is ellenségesen fogadták a máshonnan való leányokat, példa rá, a „megnyírás" (1965. 579 l.) Feltételezhető, hogy maga az egyhelyen tartott fonóház is eredetileg a belső párválasztást szolgálta. Általános vélemény, hogy „a törvény is azér irtotta mindég, mer a legények avvégett verekettek", „lány miatt egyre-másra megharaguttak egymásra" (Szin). Az a vélekedés, mely a tiltást a legények csínytevő rendetlenkedéséből eredezteti, nyilván csak a felületet látja. Figyelemre méltó, hogy azokban a községekben, ahol nem szorgalmazták annyira a falun belüli házasságkötést, mint Jósvafőn és Petriben, a hatósági tilalomra még a múlt század végén csakugyan meg is szűnik az állandó fonóház tartása, csupán a sorban fonás ismeretes. A fonóház exkluzivitásának, a lánybandák vetélkedésének nyomát látom a pócurkázás szokásanyagában is. A lányok — elsősorban ők csinálják — felkeresik a vetélytárs fonóbandát, a maskarás jelmez alatt is legénynek álcázva magukat (kukoricacsutkából „kakas"), a kíváncsiskodás ellen rejtett bicskát tartanak a kezükben s a hozzájuk tartozó legénybanda őrző kísérete mellett kelnek útra. Talán a disznóölésekre — Szinben, Petriben a kukoricafosztásra — is csak utóbb vitték át a pócurkajárás szokását.

A falu ünnepnapi nyilvánossága előtt a fiatalok mindig bandákba verődve jelentek meg. A vasárnap volt a barátkozás legfontosabb — nyáron egyedüli — napja, s a templom a fórum, ahol a baráti korcsoportok falubeli rendje a maga egészében megmutatkozott. Az összes helységben a templomtéren gyülekeztek a fiatalok, a legkisebbek vonultak be elsőnek, úgy az egyre idősebbek, hogy a templomban kijelölt helyükre álljanak, üljenek vagy térdeljenek. Jósvafőn, ahol a közösségi életben már korán, a századvégen bomlási tünetek jelentkeztek, általában nem csoportosultak istentisztelet előtt, de ki mikor érkezett is, odabent a maga megszabott helyét foglalta el a hozzávalók között.

Utcán, faluközt szórakozva, búcsúra, vásárra menet a kétnembeli fiatalság nem elegyedett össze, ki-ki a maga cimboráival tartott; mulatságok táncszüneteiben külön csoportoztak. Így volt ez elsősorban Szendrőn, valamint Meszesen és Szirákon is. Meszesen, ha egy leánycsapat és egy fiúcsapat séta közben szembekerült, a sorszélsők kezetfogtak, úgy „mellőzték el" egymást. A kicsiny Varbócon, a nagyobbszámú legénységet nélkülöző Jósvafőn kötetlenebbül érintkeztek. „Itt olyan gyakori nagy csoportosulásuk nem vot". Ha olykor a lányok falu közt összetalálkozva kedvet kaptak a nótázáshoz, karéjozáshoz, a fiúk is csatlakozhattak hozzájuk, s ugyanilyen családiasan beálltak a mulatságok táncszüneteiben összefogódzkodó lánykoszorúba. Ugyanezt a faluk közti eltérést tükrözik a tavaszi szabadtéri kapusjátékok is. Meszesen ez, Szendrőhöz hasonlóan, sajátos leányakció volt. A fiúk vágták hozzá a zöld ágat és párosával követték a gallyakkal faluhosszat vonuló leányokat (a játék töredékeiből: „Mi a kaputoknak váltsága? ... Ácsok vagyunk, kifaragjuk, ingyen aranyozzuk..."), de „távolabb, nem nyomba". Varbócon és Jósvafőn viszont egy leány — egy legény járták párba, kaput tartva („Érik a cseresnye, csörög is a levele...", „Kis kacsa fürdik..."). Jósvafőn már a 80-as években gyerekeskedők is csak a nagyobbaktól látták, az ő idejükre „elmaradozott".

A fiatalság kötött rendje valamennyi bejárt község közül Szendrőn érvényesült a legszigorúbban; ebből fejlődött ki a szendrei társaséletnek egy sajátos vonása is: a szertartásosság. A barátkozás terén: a lányok nappali fonásos megvendégelése náluk egyszeri alkalom, melyet meghívás, készülődés előz meg. Összejövetelük az idők folyamán megszabott szerepet kap: a stafírung bemutatá-

sát. Meszesen, Varbócon a kölcsönös vendégeskedés rögtönzött jellegű, sorban járnak egymáshoz, egy esztendőben „akár tízszer is", „majd mindennap vótunk valahol fonni". Szerelemben: szertartásos leány-legény jelbeszéde a zsebkendővel; a szendreihez fogható finom árnyalataival másutt nem találkoztam. De a legjellemzőbben szertartásos aktus a „megnyírás" és a kitáncoltatás. A volt szeretők egyéni sérelmüket, bosszújukat mintegy nyilvános fórum elé viszik, vállalva az esetleges ellenpárt szembeszegülését. Mert a szakítást el lehet intézni úgy is, hogy csak az illetékes tudjon róla: a legény a kapott zsebkendőt összeszaggatja, visszaadja, a leány visszakéri (általános a környéken). Haragosát, vetélytársát avval is megbosszúlhatja a fiú, hogy a másik által vitt, őrizetlen hagyott májfát összevagdossa (Borsodszirák). A „megnyírás" kizárólag Szendrőről ismeretes; egyesek hallottak róla, „hogy olyan nagyobb helyeken, Szendrőn vagy Szalonnán, vótak ilyesmik, de itt a nép nem vót olyan nagy túlzással egymásra" (Varbóc). Kitáncoltatásról is csak hallomásból tudnak, sehol egyetlen szemtanú se akad. Varbócon az öregek azt állítják: „ilyenek mos vannak", a fiatalabbak, középkorúak ugyanitt: „ez régen lehetett, mán a mi időnkbe nem".

A régi társasélet harmonikusan igazodott az évszakok egymásutánjához, mind más és más időtöltést kínálva a fiataloknak. Együttléteik egy része társasmunka, melynek idejét eleve meghatározza a gazdasági szezon, de évszakhoz kötődtek a többi együttléti formák is. Arányosan oszlottak el az esztendőben a nagyobb szórakozási alkalmak is. Télidőben fonóház a vasárnapi játszó délutánokkal, legények istállóbeli bandázása, lányok fonásos megvendégelése egymásközt, farsangkor bálok és lakodalmak; tavasszal legényesték, lánycsapatok utcai játékos felvonulása; nyáron vasárnapi dalolások, a dologidő egyhangúságának enyhítésére rendezett szabadtéri táncok — „mer a nyárba nem nősült senki se, téli kutya meg nyári menyasszony az nem jó"; s végül az őszi lakzikkal zárul az esztendő köre. Az idényhosszat tartó, ismétlődő időtöltések közül határjelzőként emelkednek ki a nagyobb ünnepek, jeles napok a maguk egyszeri, sajátos szokásanyagával. Az évszakos hullámzás az ifjúkort színessé, élénkké, a szemlélődő felnőttek számára látványossá tette.

A leány- legényélet gazdag színskálája a virágzó társaséletű helységekben bontakozott ki a maga teljességében. Szendrőn a táncos mulatságok számos fokozatát megtaláljuk egymás mellett: kezdve az egyszerűbb fonóházi vasárnap délutántól, az ugyanott rendezett batyus mulatságon, a párosbálokon, nyári muzsikaszókon át egész a faluraszóló bálig, melléjük sorakoznak még a lakodalmak, keresztelők alkalmai is. Mindezek közül a párosbál szendrei sajátság. Egy-egy legénybanda tartotta, aminthogy a táncrendezés mindig is a legénység tiszte. S mert több legénybanda volt, gyakran került ilyenre sor. A kisebb falvakban a „bál" fogalma a múlt században még ismeretlen. A meleg időben, húsvétra, pünkösdre, nyári búcsúra tartott nyílt térségi táncot itt „legénytánc"-nak hívták (Varbóc, Meszes, Jósvafő). A legények fogadták fel a cigányt, a lányokért személyesen elmentek s mintegy vendégül látták őket. A téli évszakban a fonóbeli együttesek rendeztek egy-egy batyusbál féle mulatságot. A legények fizették a zenét és az italt, a lányok hozták össze az ennivalót: oldalast, kolbászt, káposztát, pampuskát, húslevest s egyben kosztolták a cigányt is. „Bálok" csak a századfordulón jöttek divatba, többnyire egy tanító kezdeményezésére. A „bált" ez egyszerű „tánctól" az különbözteti meg, hogy a leánynak is kell beléptidíjat fizetnie, akár maga váltja meg, akár a szeretője. Aki viszont megfizeti, hívás nélkül is mehet. De együttvéve se sok mulatság esett egy esztendőre, falvanként átlag kettő-három, egyik évben ekkor, a másikban máskor rendezték

valamelyik kínálkozó alkalomra: Bódvarákón búcsúra és „utófarsangkor", Szirákon farsangutóján, pünkösdkor, nagyboldogasszonyi búcsúra vagy októberben, „mikor a katonák rukkótak"; Varbócon karácsony másodnapján, „szentmártonyra" vagy farsangutóján s a gyerekek „egzámenére"; Meszesen a „féltelet elérve", kisasszonynapi búcsúkor; Jósvafőn újévre vagy karácsonyra, húsvétra; Szinpetriben énekkari bál volt március 15-én stb.

Nagyobb szerepe volt itt a lakodalmaknak, ahová mindenkor az egész falu hivatalos volt. A fiatalság a vacsorától ugyanúgy távol maradt, mint Szendrőn, „ha behúzták vóna is kiszalatt vóna" (Varbóc); sziráki leány és legény csak nappal volt jelen, vacsora után nem ment vissza „ha a nyakát elvágták vóna se". A szendrei viszonyokhoz képest többlet a Jósvafőn, Szinpetriben szokásos muzsikás kézfogók divatja (80-as évekig bezárólag), ahová a legények társat híva maguknak ugyanúgy beálltak táncolni, mint egy lakziba. A keresztelőre, „puszrik"-ra viszont nem volt szokás leányt—legényt hívni, habár lefolyása megegyezett a szendreivel: éjfélig a házigazda borát itták, majd a „garasos komák" adtak össze pénzt innivalóra.

A mulatságoknak Szendrőn kialakult sokféleségével szemben a kisebb falvakban jobban megmaradt egy-egy szokás belső színessége. A meszesiek tájékoztatnak a táncalkalmak ünnepélyes, látványos indításáról: „Nálunk ám nagyon szépen mulattak" — mesélik. A megérkező legények körülmentek a tánchelyiségben és sorban letették kalapjukat a fogasra. „Szendrőn csak: fogd meg a kalapom". A muzsikát a bálrendező, — egy házas ember, akit a legények választottak meg, — intette be a cigányok elé állva. Külön zenéje volt a kezdésnek, az ún. „sarkantyús nóták", mint a „Barna kislány, de szépen jártatnak" vagy az „Erdő, erdő, de szép kerek erdő" kezdetűek. Elsőnek a „első legény" állt be s kétszer körülsarkantyúzott; mikor másodikra az ajtóhoz ért, akkor indultak el a többi sarkantyús legények számszerint hatan, ennyinek volt az elbeszélés ideje táján sarkantyús csizmája. „Nem a jómód szerint, cselédfiúnak is vót. Aki jobban össze tudta verni". Kétszer karéjba jártak, a többi legény bokázott, s mikor harmadszorra mentek, akkor intettek a lánynak. Táncoltak együtt, majd az első legény a talpát földhöz vágta, mire megcsendült a zene. — Ugyanígy kezdték a táncot Borsodszirákon is. „Hát most hogy tudják meg a legényről, hogy tud-e táncóni? !" — háborognak a sziráki öregek.

Ugyanígy tovább megőrizték a környékbeli falvak a lakodalmon belüli tarkaságot is. Községenként más és más időszakban álltak el túlzott költségei miatt az addig kedvelt többnapos lakodalomtól, melynek lefolyása talán legteljesebb formájában a következő: vasárnap mentek csigacsinálóba, kedden bontották a kemencét, hordták a legények a konyhafát, szerdán reggel hívogattak muzsikaszóval, este volt a lakodalmas vacsora, csütörtökön a hőrész: „a nép tette meg a második vacsorát, hozták az ajándékokat", pénteken reggel hajnaloztak. Varbócon még a két háború között is divatozott a Szendrőn régtől elhagyott medvetáncoltatás, valamint a hajnalozás: 6 legényt befogtak a szánba — akár farsangkor volt, akár ősszel, — egy „öreg" ült benn maskarának s úgy járták hatalmas nyárssal a falut.

A télen mindennapos fonóbeli együttléteket játékok, tréfák sokaságával tették változatossá. Míg Szendrőn alig néhány játékot ismételgettek unos-untalan, Varbócról pl. az előbbiben is játszott „*kútbaesézésen*" és „*párocskázáson*" kívül a következők ismeretesek: A már említettekkel rokon, csókváltással végződő „*csüngés*" és zálogos „*szomszédkázás*". A „*szarkatánc*": egy fiú kisszéken ülve jár körbe, minden lány előtt: „Mivicsáre, mavacsáre, van egy kis suskaj eladó."

Aki elneveti magát, attól elszedi a guzsalyfejét s ha kiváltásképpen a lány sorba nem csókolja az összes fiúkat, meggyújtják rajta a kendert, vagy suttyomban besózzák, bepaprikázzák a csepüjét, hogy nem győz trüsszögni tőle. Tréfás figura a „*gúnárnyakhúzás*": 2 lány négykézlábra ereszkedik egymásnak háttal, mindegyikre egy-egy „huszár" ül, ők szembe, s egy seprű vagy bot két végét megfogják. A négykézlábasok megindulnak szét, a fennülők rángatják a seprűt, melyik az erősebb? Abból van a nevetés, hogy felborulnak. Hasonlók a „*hídkötés*": egy lehaskol, két másik egy negyediket térdénél és karjánál megragadva nekivág a fekvőnek; a „*tuskóhúzás*" vagy „*tuskószedés*": a legények egymás ölébe ülnek, egy a nyakuknál fogva sorban kirángatja őket; a „*lovacskázás*": egy az ajtónak nekiáll, vele szemben egy másik, bekötött szemű lehajolva átfogja a derekát, utóbbinak a többi sorban ráugrik a hátára, el kell találnia, hogy kicsoda? Ha sikerül, az ugró lesz a „ló". Változat: az is odaáll a farába. Elnevezés nélküli figura: egy hanyattfekvőnek egy álló a térde közé fogja a lábát s a kezét összekulcsolja a térde alatt. Az álló guggol lefele, a fekvő húzza fel, átesnek egymáson. Beugratás a „*malom*", csak olyannal lehet csinálni, aki még nem „tróbálta": négykézlábasan szitát adnak a kezébe, leterítik lepedővel, ráparancsolnak, billegtesse a farát: „no már jár a malom". Lerántják róla a lepedőt, leöntik vízzel: „ég a malom". Hasonlóképpen rászedés az „*egymásbabújás*" ; egynek összekötik külön a két kezét, külön a két lábát s hídszerűen lehajolni késztetik, egy másik fekvőnek a szétvetett két lábát át bújtatják a köteléken. A kötözött eldűl, nyújtózkodnak, ráncigálják egymást: nevetség. Vaskosabb beugratás is akad, mely az avatatlan levetkőztetésével végződik. S még lehetne folytatni a különböző virtuskodó mutatványokkal. E játékokat vagy csak legények, vagy csak lányok csinálják, de egymás jelenlétében. Sokszor a lányok a fiúk távozása után magukra maradva kipróbálják az amazoktól látott figurákat. — Borsodszirákon van teccikézés, cicázás, kútbaesézés, szembekötősdi, „Bibiási Panna, egy nagy hosszú vers, amire táncótak".

A régi társasélet a bandák együtteseiben zajlott; ugyanitt szövődött leány-legény személyes kapcsolata is. Vidékszerte egységesen jellemző kettejük viszonyára, hogy mindig a fiatalok közössége előtt, annak jóváhagyásával, sőt segítségével alakult ki, evvel szemben rejtőzni igyekezett a felnőttek nyilvánossága elől. Csókváltás és minden kedveskedés nyíltan folyt a fonóházban, de tiltott dolog volt az együttes elől kettesben félrevonulni, akármilyen ártatlan szándékkal. A fonóháznál kívül beszélgetőket, a bálból kisurranókat a banda kiközösítése, szülői büntetés sújtotta. Varbócon, Szirákon fonóházból se kísérte haza a legény kedvesét: a fiúk hamarább távoztak, a lányok csoportosan oszlottak szét. Felnőtt nyilvánosság előtt a szeretők nem mutatkoztak együtt; bizonyos fokig ilyennek számított a család is. Természetesen a hozzátartozók tudtak kapcsolatukról — Varbócon akkor „szeretők, ha szülei tud rula", — de általában a legény is szégyenlősen viselkedett a lányos ház családi körében, a leány meg éppenséggel kerülte a legények házatáját. Látogatóba, disznóölésre a világért el nem ment volna, mégha addig járatos is volt hozzájuk. „Vagy hogy kapálni odamenjen, ahová mán elviszik, mégha tíz napszámot fizettek vóna se!" (Borsodszirák.) Szélesebb körű nyilvánosság előtt: nappal, utcán, vásárban stb. valósággal titkolták összetartozásukat s ezt szabta meg a szigorúan kötelező leányillem is. „Nem mutatta a lány, hogy neki szeretője" (Varbóc). „Szeretőjével a lány az utcán végig nem ment vóna", „Világoson meg nem csókolta vóna a legényt" (Borsodszirák), „Nem fogóckodott össze senki" (Meszes). A kapuzáskor zsebkendőt elvevő legény az esti együttlétnél hajtotta be követelését: a csókot. A vásári, búcsúi

ajándékot is este adta át. Ezért jártak hát oly szívesen a pletykára éhes asszonyok „lesekenni" a táncmulatságokba; jóformán csak itt szerezhették be értesüléseiket, melyeket siettek továbbadni: „az onokád ezt vagy azt a lányt igen körülte vót".

Leány-legény kettesének egyedül megengedett ideje — napszak szerint — a sötétedés, helyszíne legényesték búcsúzásai alkalmával a lányos ház pitara, kapusarka. Szerelmük alakulása ugyanazt az évszakos görbét követi, mint az egyébkénti társasélet: télen fonóházi együttlétek, tavasszal legényestés udvarlások majd nyáron a kialakult viszonyú „biztos" szeretőknél — Szendrőn az olyan legénynél, aki a csoportos udvarlások folyamán biztosított egyedi jogot magának — e látogatások folytatása, de csak vasárnapokon. A komoly, házasságra készülő szeretők aztán visszahúzódnak a fiatalok közösségétől is, fonóba, bálba nem járnak; Szendrőn elsősorban ezek vesznek részt az őszi lakodalmakon.

A társasélet alapvető kereteit a keretektől függő, azokhoz idomuló mozzanatok töltik ki. Egyidejű változataik egy helységen belül, társadalmi rétegek szerint is megtalálhatók. Gondoljunk itt a szendrei szegényebbek hajlamára az öltözködésbeli cifrasághoz, a módosak kitűnni vágyására a pénzen elérhető drágaságokkal, a reformátusok puritanizmusára a társas érintkezésben stb. Ugyanígy kisebb eltérések adódnak falvanként is. Néhány példát kiemelve a mozzanatok nagyobb csoportjaiból: A lányok ünnepi öltözködésének rendje, a ruhák sorban vátlogatása, délelőttre az ünnepélyesebb összeállítás — mindenütt megegyezik. De a ruhák hasonló szabásán belül bizonyos színű, mintájú kelmék használata, a hozzájuk járuló díszek, hímzések alkalmazása, a hajviselet és lábbeli sokfélesége helységenként más és más összhatást eredményez. A legényeknél a lajbira varrt gombok különbözősége, a gombsorok szaporítása, a zsinórozás, a nyakkendő kötés, a kalap mellé tűzött bokréta vagy egyéb dísz ugyancsak falvanként eltérő divathullámzásnak van alávetve. Varbócon pl. a kalapdíszt így váltogatták az egymás után következő korosztályok: nemzetiszín kokárda, darutoll, „kakasfark" „kígyógémtajju" (madártollak), rozmaring bokréta — vőlegénynek masli; Jósvafőn: „kakasfaj", vaddisznó serte, télbe két szál rozmaring egy hónapos rózsával — „itt mindig úgy vót, ahogy ment a divat". Táncmulatságban Varbócon csak csárdás-félék kedveltek, a Jósva-menti falvakban van „dajcs" meg polka is; előbbiek kalapban járták „hogy csak úgy rezgett a nemzetiszín kokárda", utóbbiak kalapatlanul. A vidékszerte közös szokásanyagon belül: a varbóciak párjával viszik és ássák be a májfát, díszítetlenül, s másnap a lányos apa „megszólítja" az ajándékozót és segítőtársait, a kocsmában bort fizet nekik; Szirákon a fára kendőket, rózsákat aggatnak. A húsvéti locsolóknak Varbócon íros tojást adnak, melyet nagypénteken írózott a lány, Meszesen piros tojást, Rákón pénzt; tojás egyebütt csak a kisfiúknak jár. Szinben a kukoricafosztókhoz is mennek pócurkások. Szirákon András napján szokásosak a tréfás bosszantások is, a kapuk elcserélése, a menyasszonyé a vőlegényével, a tuskók elhúzása. Falvanként eltérő a lakodalmak tartama, mozzanatainak sorrendje is. Rákón és Varbócon a babonás andrásolásoknak, szerelmi varázslásoknak teljesebb formája él a szendrei leegyszerűsödöttel szemben: Ólomöntéshez a „kócsokat" lopni kell, valamint lopják a lányok az András napkor felnyalábolt, páros számával párt jósló ölfát is. „Vilja estvekor" a rákóiak a házat befele söprik, a szemetet a söprűvel kiviszik a ganajra, rátaposnak, s amerről ugat a kutya, arra mennek férjhez. Varbócon „fingógyökeret" ásnak a lánynak, hogy megutáltassák a nem kívánt udvarlóval; a lány nadragulyát ás a hűtlen szeretőnek, közben ugrál, majd borban megitatja vele, „akkor ugrál az is, az a nyavalya jön rá"; vagy

—

Szentgyörgy előtt valósi békát fog, hangyazsombikba bekaparja, gyorsan elszalad, hogy a béka „ordítását" ne hallja, majd a hangyák által leevett csontokat lisztté összetörve vakaróban megéteti a legénnyel stb.

A falvanként adódó különbségek eredetét sokszor helyhez lehet kötni: így a „vatásszoknya" s a vele kapcsolatos testtartás, járás egyedül a Szendrő vásárkörzetéhez tartozó Meszesről ismeretes; ugyanakkor a varbóciak „rozsnyai surc", „rozsnyai és putnoki festett" (kelmék) elnevezései az egykori gömöri orientációról árulkodnak. A közbeeső falvak ismeretében majd regionális határt is lehet vonni: Szirákon, Szendrőn András napkor főzik a mákos kukoricát, míg Szendrőtől északra ugyanilyen körülmények mellett egyöntetűen „Luca-estvét" csapnak. Maguk a helybeliek is észlelik a szembetűnőbb különbségeket: a varbóciak a saját sötétes, egyszínbe játszó, a díszítéssel mértéktartón élő lányviseletével szemben „tótosnak" tartják a Bódva-balparti községek öltözetét, Derenkét, Szögligetét meg „hacacárésnak". Ugyanők a maguk kalapban táncolását „parasztosnak" vallják, s a Jósva-menti falvakat ennek ellenkezője miatt „urizálónak" bélyegzik. Valamennyi különbség együttes ismeretében kibontakozik egy-egy falu polgárosultabb vagy arhaikusabb, magába zárkózó arculata.

Az egyidejű változatok az időbeli változások kérdéséhez vezetnek át. Korcsoportokba tömörült, aktív kis közösségek, falvak szembenállása, évszakhoz igazodó társas együttlétek, leány-legény leplezett, tartózkodó érintkezése, — ezek voltak az ifjúkori társasrend alapjai a kiinduláskor: a legmesszebbre visszanyúló emlékezés időszakában. Ha a másik végpontot, a gyűjtés idejét vesszük szemügyre, gyökeresen megváltozott helyzetet találunk. Kis közösségek helyett az egész falut átfogó, országos indítású szervezetek gyűjtik egybe a fiatalságot, a környező falvakhoz s a városi műveltségi javakhoz is közelítve őket. E szervezetek irányítják a társaséletet, nyújtják a szórakozási: tánc- és sportlehetőségeket. Nagyságuknál fogva viszont csak lazábban fűzik egymáshoz a fiatalokat, nem úgy, mint az egykori legény- és leánybandák, s az ifjúság jobbára egyéni baráti párokra, hármasokra válik szét.

A nagy fordulat az öregek összehasonlításain mérhető le leginkább, menete a szendrei leíráson követhető, de az idősebbek hozzáfűzött megjegyzéseit a környékről veszem, mintegy aláhúzva az egész vidékre egységesen érvényes alakulást. Hiányolják a régi összetartást, általánosságban: „Nem tartanak úgy össze a lányok, kettő-három ha libereg együtt", „nem csoportoznak", „nem csapatoznak úgy össze, ki-ki búvik magának", vagy környékszerte közös, minduntalan visszatérő szólás-fordulattal: „ki-ki magának van, mint a lúd". Konkrétabban: nehezményezik a korcsoportok, korhatárok összemosódását; a lányra: „még el se hatta az iskolát, mán mehet a bálba"; a suhanc fiúkra: régen másképp volt, „nem ám mint ma, hogy elmegy a 4 évvel idősebbel is", „hogy együtt táncót vóna az idősebbekkel".

A banda-közösségek sorvadása hosszan érő folyamat, mely már a századvégen megindult. Állomásaira a bandák szerepkörének fokozatos csökkenéséből lehet visszakövetkeztetni. A lánybandák legfontosabb funkciója a fonóház tartása, mely ünnepnapokon gyülekezőhelyül is szolgál. A bérelt fonóházról áttérnek a sorban járásra — a zártkörű lányfonók mellett vegyes menyecske-lány fonók jelennek meg — megszűnnek a legényektől látogatott fonóesték, a lányok anyjukkal mennek a többi asszony közé. Ugyanezt a görbét tükrözik a vasárnapi utcai együttlétek is: elmarad a lánycsapatok tavaszi játékos műsora — helyette öncélú, csoportos sétálgatás — míg végül a legtovább tartott templomi elhelyezkedés is elveszti létalapját, a református lányok Szendrőn már anyjuk mellé ülnek be.

A legénybandák bomlásának fázisai: elhalványul a szervezet-jelleg az elsőlegény választás s az avatás elhagyásával — a hálóhely felcserélése véget vet a zártkörű istállóbeli bandázásnak — konkurrenciát jelentenek a legényegyletek, a bandák elvesztik legfontosabb szerepüket, a táncrendezést — s végül a második világháború utáni években, kevés és drága lévén az ital, korlátozottabb a kocsmázás lehetősége is.

A mai társasélet kínálta együttléti és szórakozási alkalmak egyszínűek, nincs meg az évszakos változatosság. Innen ered az öregek zsörtölődése: „Szebb is vót régen a fiatalság sora", „Nem tudja a mámai fiatalságot megemlegetni sem a legény, sem a lány". Innen ered bírálatuk ellentmondásossága is, hogy ti. hiányolják a pezsgő közösségi életet, ugyanakkor felrójják a táncmulatságok gyakoriságát, a lányok sűrű bálbajárását: „Mindig csak azt halljuk, ellesz, allesz, bállesz". Pedig ha mennyiségileg összeadnánk a mai táncokat, a végösszeg nem tenne ki többet, mint a hajdani szórakozási alkalmak sok fajtája együttvéve. A társasélet jórésze az utcáról a falak közé húzódott vissza. A barátnők otthon diskurálnak, oda megy be hozzájuk alkalmilag egyikük-másikuk udvarlója is. Evvel elmaradt társaséletüknek az öregek számára oly kedvelt látványossága, a lánycsapatok játékos parádéja, kapuk előtti dalolása, a legénycimborák falun végighosszat nótázása is. A hiányt mindössze évente egyszer pótolja a régen ismeretlen, ma egyre népszerűbb szüreti felvonulás és mulatság. — A vasárnap súlypontja a délelőttről, kora délutánról késő délutánra tolódott. A lányok ekkorra veszik fel szebbik ruhájukat, a táncok most akkor kezdődnek, mikorra a régiek a magukét bevégezték.

Megváltozott leány-legény hagyományos kapcsolata is. Összetartozásukkal ma már leplezetlenül nyilvánosság elé lépnek. Baráti csoportok helyett főképp ilyen párok: leány és udvarlója, sétálgatnak a vasárnapi utcán. Fényes nappal is kettesben vannak. Az idősebbekből ez mindennél nagyobb ellenérzést vált ki, erkölcstelennek ítélik, jóllehet sokkal több aggodalomra lehetett volna okuk a sötétség leple alatt enyelgő fiatalok miatt. A legnagyobb megbotránkozást a párok karonfogva sétálása okozza: régen „karőtve dehogy mentek vóna, még a jegyesek se". „Még azt is szégyeltük [ti. a lányok], ha világoson megkarolt vagy megfogott [azaz derékon ölelt]". „Nem fogóckodott akkor együtt senki, csak ha táncótak". Helytelenítik az udvarlás helyszínváltozását: „Régen eljárt este a legény a lányhoz, most ülnek kapuba meg hol, nem mennek sehová."

A két végpont: a legrégibb és az 1950-es állapot közé a változások bizonyos fázisait lehet beiktatni. A kezdeti évtizedekben — falvankénti ritmuseltolódással — fokozatosan vesztenek jelentőségükből a társasrend pilléreit képező bandák. Evvel egyidejűleg fogynak, „kopnak elfele" a kapcsolatos külsőségek, formaságok is, amint azt szinte jelképesen szemlélteti az ünnepi lányjárulékok: bokréta, zsebkendő állandó kisebbedése. Maguk az adatközlők szívesen kötik e korszak lezárását az első világháborúhoz, mely objektív velejáróival (szövőpamut megdrágulása → férfiviselet felváltása; általános gazdasági romlás → költséges mulatságok elhagyása stb.) valójában inkább átmenet volt a változások egy újabb fázisába. E korszakra, a két háború között, jellemző a meglazult, megüresedett keretek feltöltése új tartalommal. Az újdonságok javarésze a városi életforma terméke, mely a közlekedés sűrűsödésével mind nagyobb arányban tör be a faluba. A változások iránya az egységesedés: Fokozatosan eltűnnek a falun belüli különbségek (legényt a házas embertől, nagylányt a kislánytól, egyik falurész fiatalját a másikétól megkülönböztető apró jegyek); egységesedik még az alkalmi szokásanyag is, a speciális mozzanatok rovására a megvendégelés

kerül túlsúlyba (húsvéti öntözködés, lakodalom); a májfát szorítja kifelé a művirág-kosár s az éjjeli zene, mely utóbbi az udvarlás gesztusaként egyébkor is szokásos stb. Ha a szendrei ismeretek alapján megpróbáljuk a változások hordozóit társadalmi réteghez kötni, a szegénysorsú katolikusság kitartóbb hagyományőrzésével szemben a módos gazdák ragaszkodását az időszerűtlenné vált dolgokhoz inkább maradiságnak kell minősítenünk. Ők szívesen hivalkodnak egy-egy másoknak hozzáférhetetlen újdonsággal, de visszautasítják az olyat, ami a többieknek is elérhető.

A felszabadulással meginduló szocialista átalakulás új lendülettel viszi előre a társasélet megváltozását. Végleg szétesnek az értelmüket, létalapjukat vesztett régi keretek; a kultúra és civilizáció intézményes terjesztésével egységessé válik az egész környék. Az addig magukba zárkózott falvak egy-két év alatt járják be azt az utat, melyet a nagyobbak, a kifelé fordulók évtizedek alatt tettek meg. Az 1950-ben szemlélődőt nagyjából ugyanaz a kép fogadta a 300-as lélekszámú Varbócon, mint a járási székhely Szendrőn: városias ruhák, sport és futball, bolti-virág ajándék és éjjeli zene, városi köszönési formák és táncrakérés, bálkirálynőválasztás a mulatságokon stb... de még fokozati különbségeket észlelhetett: Jósvafőn pl. egyetlen „jógazda" lány kivételével a lányok mind rövidre vágott hajat hordtak — ugyanakkor Varbócon a „nyírott" kifejezés megbélyegző volt; vagy a táncrendet tekintve: a szendrei fiatalok „cvingeltek" s járták a városi táncok minden fajtáját, csárdást alig — a varbóciak táncainak nagyobb felét a csárdás tette ki, kívüle csak a tangót ismerték, a lányok a táncszünetekben még összekaréjoztak. Egy későbbi látogató viszont aligha talál majd eltérést a Bódva-vidéki fiatalság társaságéletében falu és falu, falu és város között.

RUITZ IZABELLA

Изабелла Руиц:

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ КРЕСТЬЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ОБЛАСТИ Р. БОДВА (1880—1950)

(Резюме)

Статья, первая часть которой была опубликована в № LXXVI. 1965. 4 Этнографии на стр. 572—601, относится к Северной Венгрии, к области р. Бодва. Для исследования общественной жизни крестьянской молодежи был избран районный центр с. Сендрё с довольно многочисленным населением и с четко разделяющимися кварталами. Исследования охватывают период от крайнего предела воспоминаний, от 1880 г. до года проведения исследований (1950). Разные моменты жизни молодежи описываются в следующем порядке: одежда девушек и порядок их одевания; косметика; переход на городской образ одежды и в связи с этим перемены в нижней одежде, в походке и в идеале о красоте; дружба среди девушек, изменения факторов, создающих группы подружек, исключение из коллектива и применившийся при этом обычай «стрижки»; совместное проведение времени: девичьи игры в весенние воскресенья, позднее — прогулки без программы, купанье летом, в зимние дни угощения, сопровождаемые пряжей. В таком же плане говорится об одежде парней, об их оборудовании: палка с свинцом, медный топорик (фокош), ножик, орнаменты шляпы; о кружках парней; о соревнованиях парней, живущих в разных кварталах деревни; о совместном проведении времени, начиная от гуляний в группе по трактирам или конюшням, до всеохватывающей страсти к футбольным матчам в наши дни. Затем описывается общение молодежи обоего пола, например в прядильном доме, на балах (на открытых местах, в импровизированных танцах, зимних вечеринках-пикниках). Исследуется эволюция танцев также как и их стиля и учения им. Затем говорится о личных отношениях между парнем и девушкой: о любви, ухаживании, о тра-

диционных формах взаимных вниманий и разрыва, которые все более становятся похожими на городские. Указываются правила приличия, нравственные нормы и потом обычаи, связанные с особыми случаями: любовные предсказания и колдовства, жесты ухаживания и игры, все это связано с определенными днями и праздниками года.

Показав самостоятельную общественную жизнь молодёжи, статья переходит к описанию места, занимаемого ею в сельском обществе взрослых, роли в семье, участия в коллективной и наемной работе, в время провождениях взрослых, напр. в семейных праздниках, в пирах по случаю убоя свинья и т. п. Указывается также и обратная связь: как принимают участие взрослые (родители и другие) в жизни молодежи, активное ли это участие, вмешиваются ли они в нее, присматривают ли. Говорится еще об отношениях молодежи с соседними селами, с городом, с городской культурой.

Во второй части автор сопоставляет свой материал с жизнью в окружающих селах и таким образом стремится выявить основные черты установленного порядка общественной жизни в старину. Самая главная характерная черта та, что вся коллективная жизнь молодежи основывалась на отдельных группах девушек или парней, собирающихся по возрасту и по кварталам села. Все происходило под знаком этих групп. Между отдельными группами по возрасту, границы были весьма резкими, существовали разные запрещения. Для девушек: большие девушки имели право содержить в весь сезон, даже за несколько сезонов, постоянный, чаще всего нанимаемый прядильный дом, девушки же меньшего возраста ходили друг к другу подряд, по вечерам. Для парней: общеизвестные были для подростков запрещения курить, пить в трактире, ухаживать. Кроме того, и на совместных балах парни помоложе и постарше держали себя строго раздельно. Это нашло свое выражение перед общественностью всего села в порядке мест, занимаемых отдельными возрастными группами в церкви. Противоположность между кварталами села или между разными селами связано с эндогамией. Признаки этого наблюдаются в групповых посещениях в соседнем селе, и в с. Сендрё в групповом ухаживании; из многочисленных признаков можно делать вывод, что прядильный дом, находящийся всегда на том же месте, служил также тому, чтобы выбрать себе пару внутри села. Имевшуюся оживленную общественную жизнь доказывает тот факт, что в праздниках, молодежь всегда появлялась перед общественностью села в группах, отдельных по полам. Такая же двойственност, т. е. интенсивность общественной жизни и строгое разделение молодежи обоего пола перед взрослыми, характеризует личные отношения между девушкой и парнем. Все ухаживание открыто делается перед остальными молодыми, те, которые отрываются от коллектива, исключаются из него. В то же время, они строго скрывают эту связь перед взрослыми, до определенной меры даже перед семьей. Пара бывает вместе в сумерки, во дворе или у калитки девушки. Характерная черта общественной жизни в старину, что она гармонически приспособилась к очередности времен года, предоставляя молодежи разные по сезонам забавы и развлечения. Результатом была разносторонность общественной жизни, для возрослых же это предоставляло разные случаи любоваться веселым спектаклем.

В статье подчеркиваются те черты, которые отличают с. Сендрё, имеющее большое население, от меньших сел. Вследствие значительной эмиграции в Америку в конце прошлого века, в одной части этих сел общественная жизнь потускнела, порядок, регулировавший ее, исчезал. Напротив, в с. Сендрё он остался гораздо более живучим и обусловлял более церемонный характер общественной жизни: она была оживленная, разнообразная и организованная. Другая же часть маленьких деревень, из-за географического положения более изолированная, дольше сохранила архаические черты и внутреннюю красочность отдельных обычаев.

Общая картина старинной общественной жизни коренным образом изменилась со временем. Сегодняшний наблюдатель (1950 г.) видит, что организации государственного масштаба объединяют молодежь, маленькие коллективы распадали, остались только личные дружбы. Крупные организации предоставляют все возможности развлечения, танцы и спорт. Таким образом исчезла старая разновидность, очередность развлечений по временам года. Сегодня, случаи совместного развлечения одинаковы в течение всего года. Молодежь разных деревень сблизилась, старое соревнование исчезло. Личные связи между девушкой и парнем также изменились, они уже не скрывают их от общественности. Изменения происходят в направлении унификации: резкие границы между возрастными группами исчезают, также и разницы между кварталами села; даже обычаи, связанные с разными знаменитыми днями унифицируются. С распространением городской культуры стираются разницы между деревнями и между городом и селом.

Izabella Ruitz:

DAS GESELLSCHAFTSLEBEN DER BAUERNJUGEND IN DER BÓDVAGEGEND (1880—1950)

(Auszug)

Diese Arbeit, dessen erster Teil in Ethnographia, im Heft 4 des Jahrganges LXXVI (1965), S. 572—601 erschien, führt den Leser in die Gegend des Bódva-Flusses in Nordungarn. Dort wurde von der Verfasserin die Gemeinde Szendrő, ein in mehrere Siedlungsteile gegliedertes, dichtbewohntes Bezirkszentrum als der Schauplatz zu einer grundsätzlichen Erforschung der Gestaltung des Gesellschaftslebens der Bauernjugend ausgewählt. Es wurde die Zeitspanne zwischen den letzten Jahrzehnten des vorigen Jahrhunderts (älteste Periode der Rückerinnerung) und dem Zeitpunkt der Forschung 1950) untersucht. Die Momente des Lebens der Jugend werden in der folgenden Reihe geschildert: die Kleidung der Mädchen, die Ordnung ihres Ankleidens, die Schönheitspflege, die Entkleidung in bürgerliche Kleidung (und damit die Veränderungen des Unterkleides, des Gehens, des Schönheitsideals), die Umgänge der Mädchen miteinander, Veränderungen der die freundschaftlichen Gruppen bildenden Faktoren, Ausschließung aus der Gemeinschaft und deren einstige Formalität: das »Scheren« (ung. *megnyírás)*, gemeinsame Zeitvertreibungen der Mädchen: sonntägige Spiele im Frühling, in späteren Zeiten Spaziergang ohne Programm, das Flußbad im Sommer, im Winter die Bewirtungen bei Tag mit Spinnen verbunden. Es werden gleichfalls untersucht: die Kleidung der Burschen, die einstigen Burschenausrüstungen, wie der Stock mit Bleiknopf, Messingaxt, Schnappmesser, Hutschmücke, Vereinigungen der Burschen, Gegenüberstehen und Wettstreit der ehemaligen Burschenbanden der einzelnen Dorfsteile, gemeinsames Zeitvertreiben der Burschen von den einstigen Bravaden im Stall oder im Weinschank angefangen bis zur alles verdrängenden Fußball-Leidenschaft unserer Gegenwart. Dann werden geschildert: der Umgang und das Zusammensein der Jugend beiden Geschlechts, die Spinnstube, die Tanzunterhaltungen (improvisierte Tanzvergnügungen im Freien, Picknicke im Winter); es werden auch die Modifikationen der Tanzordnung, des Tanzstils und des Tanzlernens untersucht. Es folgen dann die persönliche Beziehung des Burschen und des Mädchens: die Liebe, das Hofmachen, die traditionellen, später mehr und mehr bürgerlich werdenden Formalitäten der gegenseitigen Gefälligkeiten, sowie des Brechens. Es wird auch an die Anstandsregeln, an die Sittennormen, endlich an die Gelegenheitsbräuche, d.h. sich an gewisse Tage und Feste des Jahres knüpfenden Spiele, Liebesprophezien u. Zaubereien, hofmachende Gesten hingewiesen.

Nach Schilderung des geselligen Lebens der Jugend beschäftigt sich die Verfasserin mit der Stellung der Jugend unter den Erwachsenen der Gesellschaft des Dorfes, mit ihrer Rolle in der Familie, mit ihrer Teilnahme an den kollektiven Arbeiten und Lohnarbeiten der Erwachsenen sowie an den Vergnügungen, wie Familienfeste, Schlachtfest usw. Es wird auch an das Umgekehrte des Verhältnisses Jungen-Erwachsenen hingewiesen: in welchem Maß die Erwachsenen, Eltern und Dorfleute an den Angelegenheiten der Jugend aktiv, mit Einreden oder als Zuschauer teilnehmen. Es werden auch die Verbindungen der Jugend mit den umgebenden Dörfern, mit der Stadt und mit der städtischen Kultur untersucht.

Im zweiten Teil der Arbeit beabsichtigt die Verfasserin, die grundlegenden Züge des einstigen geselligen Lebens mit einer breiteren Übersicht, in Vergleich mit den einschlägigen Parallelen der Nachbardörfer zu beleuchten. Der auffallendste Charakterzug ist: das ganze gesellige Leben der Jugend baut sich auf sich nach Jahrgang und Dorfsteilen aneinanderschließende Mädchen- und Burschenbanden und steht unter deren Lenkung. Zwischen den einzelnen Altersgruppen ziehen sich scharfe Scheidelinien und machen sich verschiedene Verbote geltend: bei den Mädchen haben die älteren das Recht im Saison oder auch mehrere Saisons hindurch eine ständige, meistens gemietete Spinnstube erhalten, während die jüngeren abends der Reihe nach zu einander spinnen gehen. Bei den Burschen gelangt die Absonderung der älteren und der jüngeren — neben dem allbekannten, die Halbwüchsigen betreffenden Kneiperei-, Hofmacherei- und Rauchverbot — auch an den gemeinsamen Tanzunterhaltungen streng zur Geltung. Der Status der verschiedenen Altersgruppen hat sich vor der Öffentlichkeit des ganzen Dorfes beim Aufstehen in der Kirche gezeigt. Das oppositionelle Benehmen der einzelnen Teile einer größeren Gemeinde oder kleinerer Dörfer einander gegenüber steht mit der Endogamie im Zusammenhang. Deren Symptome lassen sich bei den gruppenweisen Prahlereien im benachbarten Dorf, in Szendrő bei dem gruppenweisen Hofmachen beobachten. Mehrere Symptome deuten darauf hin, daß ursprünglich auch das auf einer bestimmten Stelle erhaltene Spinnhaus der endogamen Wahl gedient haben mag. Das einstige kollektive Leben spiegelt auch der Umstand wider, daß die Jungen vor der Öffentlichkeit der Festtage

sich immer in Banden zusammenfindend erschienen sind, die beiden Geschlechter sich aber nie vermischten. Dieselbe Dualität, die Intensität des kollektiven Lebens und die Absonderung der Geschlechter vor der Öffentlichkeit, charakterisiert auch die persönliche Beziehung des Mädchens und des Burschen. Vor den anderen jungen Leuten gehen alle Gefälligkeiten offen vonstatten, die von der Gemeinschaft Zurückgezogenen werden von der Gesellschaft ausgestoßen. Gleichzeitig wird ihr Verhältnis vor den Erwachsenen, in gewissem Grad auch vor der Familie streng verhüllt. Die Zeit ihres intimen Zusammenseins ist das Finsterwerden, und Schauplatz dessen die Flur oder Torecke des Mädchenhauses.

Bezeichnend ist weiterhin für das einstige gesellige Leben, daß die Angelegenheiten des Zusammenseins sich immer verschiedene Zerstreuung und Zeitvertrieb der Jugendlichen anbietend dem Nacheinander der Jahreszeiten harmonisch fügen. Dies hatte die Vielfarbigkeit des geselligen Lebens zur Folge und gewährte für die kontemplativen Erwachsenen Sehenswürdigkeiten.

In Zusammenhang mit der Charakteristik betont die Verf. jene Züge, die das zusammengesetzte volkreiche Szendrő von den kleineren Dörfern unterscheiden. Bei einigen dieser letzteren hat die große Auswanderung im vorigen Jahrhundert nach Amerika, die Entfärbung des geselligen Lebens und die Auflockerung der Gebundenheiten mit sich gebracht. In Szendrő sind dagegen die traditionellen Gebundenheiten vielmehr erhalten geblieben. Hieraus folgte eine gewisse zeremonielle Haltung des geselligen Lebens. Das kollektive Leben war in Szendrő lebhaft, bunt und geordnet. Andere kleine, ihrer geographischen Lage entsprechend abgelegene Dörfer dagegen, haben den Farbenreichtum einiger Bräuche und deren archaistische Züge länger aufbewahrt.

Das Gesamtbild der alten gesellschaftlichen Ordnung veränderte sich mit der Zeit. Der heutige (1950) Beobachter findet die Jugend durch landgültige Organisationen zusammengefaßt, die kleinen Gemeinschaften sind aufgelöst und es bestehen nur noch persönliche Freundschaften. Alle Möglichkeiten der Zerstreuung, wie Tanz, Sport usw., werden jetzt durch große Organisationen gewährt. Die alte Vielfarbigkeit ist demzufolge verschwunden, die Abwächslungen der Zerstreuungen nach Jahreszeiten, die Gelegenheiten des Zusammenseins sind jetzt im Laufe des ganzen Jahres gleichförmig geworden. Die jungen Leute der einzelnen Dörfer sind einander näher gekommen, der ehemalige Wettstreit hörte auf. Auch die persönliche Beziehung des Mädchens und des Burschen veränderte sich, mit ihrer Zusammengehörigkeit erscheinen sie heute bereits ohne Rückhalt vor der Öffentlichkeit. Die Richtung der Veränderungen ist die Bildung der Einheiten. Die scharfen Scheidelinien zwischen den Altersgruppen verblassen, die Unterschiede der Dorfsteile verschwinden, auch der Brauchtum der Gelegenheiten vereinheitlicht sich. Mit Verbreitung der städtischen Kultur verschwinden die Unterschiede zwischen Dorf und Dorf und gleichfalls zwischen Dorf und Stadt.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A gyékényhám Komádiban

Földművelő parasztságunk évtizedeken, generációkon, évszázadokon keresztül öröklött, szerzett — oly ritkán megbecsült — mezőgazdasági tapasztalata igen sokszor a szemünk-láttára pusztul el. Parasztságunk pusztuló kultúráját, szakmai ismeretét alig értékeljük, mivel nem is ismerjük: pedig a termőföld és a földműves parasztság kapcsolatáról szóló megemlékezések igen régen jelentkeztek s valamilyen formában állandóan napirenden vannak. BERZSENYI Dániel 130 évvel ezelőtt megjelent munkájában „A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól" c. agrártanulmányában írja: „nálunk a földművelés és a földművelő nép, elég méltatlanul, felejtve és megvetve van." BERZSENYIt értékelő tanulmányában TAKÁCS Gyula BERZSENYI eszményeit csak megerősíti: „épp-oly időszerű ma, a földreform után, amikor ősi földjei a dolgozó parasztok tulajdonába mentek át, mint volt a jobbágy világ korában. Időszerű, mert tárgya a magyar föld és hőse a magyar földműves."[1]

Népünk pásztorkodásáról, állattartásáról sok érdemleges részadatot felderítettek kutatóink, bár életének ezt az oldalát sem ismerjük annyira, mint amennyire kellene. Különösen ismeretlenek azok a részek, amelyek a pásztorkodás-állattartás, de még inkább azok, amelyek az állattartás és földművelés váltás korszakának emlékeit vagy a takarmány-gazdálkodás oly fontos réti széna munkafolyamatainak formáit idézik.[2]

Komádiból (Bihar m.) két gyékényhám (62.183.3 ltsz. és 63.6.3. ltsz., — ez utóbbi 1962-ben készült, gyűjtődött, de csak 1963. januárjában került a múzeum gyűjteményébe: a 62.183.3. ltsz.-ú hámmal egy *hámfa*, 62.168.4 ltsz.) került a múzeum gyűjteményébe.

A 62.168.3 ltsz. *gyékényhám* (1. kép) két ágra font liliomsásból készült hám „*szügyelő*"-je *húzó*-ja hossza 252 cm, az *istráng* hossza 170 cm, a *nyakpánt* hossza 95 cm, a *hátpánt* 115 cm.

A 63.6.3 ltsz.-ú *sodrott gyékényhám* méretei néhány cm. különbségtől eltekintve azonos a 62.168.3 ltsz.-ú hám méreteivel. A 62.168.3. ltsz.-ú hámmal múzeumba került *hámfa* 62.168. ltsz., akácfából készült.

Komádi egyike azon településeinknek, ahol az állattartást, mint jellegzetesen uralkodó gazdálkodási formát elég későn váltotta fel a földművelés. Az egykori láp-, rétgazdálkodás tipikus területe volt, ahol az állattartó *szállás-tanya* viszonylag korán kialakult és sokáig élt. A korán kialakult állattartó szállásokon, tanyákon kívül megvolt és évszázadokon keresztül élt a két beltelkes, ólaskert néven ismert település is. Vagyis még a földművelés kialakulása idején is fontos tényező volt az állattartás, amelynek formáját az előzmények és a tapasztalati úton szerzett, alkalmazott szakmai ismeret erősen befolyásolt. A jószágot télen-nyáron a külterületen, a településen kívül létesült *szállás-tanya* helyen tartották. Téli takarmányozásukról — amely túlnyomó többségében szálas takarmányból állott — nyáron gondoskodtak. „Vágták a különböző gyomnövényeket, sást, nádat, borotválták a rétet."[3]

Mindenféle takarmányt *rendre vágtak*,[4] *forgatva szárítottak*[5] és a jól kiszáradt takarmányt

[1] Idézi dr. SZABÓ Miklós: *Berzsenyi Dániel, a mezei forgalom némely akadályairól* c. cikkében a magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 237—238 l.

[2] Parasztságunk takarmánygazdálkodásáról változatosan *A Magyarság Néprajza* II. kiadás, II. kötet 121—130 lapon és vonatkozó irodalom. SZABÓ Mátyás: *A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása.* Népr. Közl. II. (1957) 3—4. sz. 1—94. — IKVAI Nándor: Szénamunka és takarmány készítés az Zemplényi hegyvidéken. Ethn. LXXIII (1962) 26—53. — NAGY Gyula: *Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán,* Népr. Közl. VII. 2. (1963) 143—154. — BALASSA Iván: *Földművelés a Hegyközben.* Bp. 1964. 132—163. l. A fenti munkák vonatkozó irodalmukkal összegezik a témakörre vonatkozó kutatásokat. Körös—Berettyó vidéki és Sajóvölgyi gyűjteseim a felsorolt irodalommal közölt eredményeket sok vonatkozásban kiegészítik.

[3] MOLNÁR Balázs: *Adatok a Komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának n ai átalakulásához.* Ethn. LXIII. (1952) 371—407. lapon a tájékozódáshoz szükséges adatok megtalálhatók.

[4] *Ethnologiai Adattár* Fényképgyűjtemény, a következőkben csak EA F. 137—005 — 23 fényképfelvételeim.

[5] EA F. 153.014—18.

gyűjtötték,[6] *csirkézték*,[7] *rudasba rakták*,[8] a rudasokat *boglyába hordták*[9] vagy *vontatták*.[10]

A vontatás eszköze volt a gyékényhám, amelynek anyaga adva volt: megtermett a helyszínen, csak le kellett vágni, gondosan megszárogatva tél végéig, tavaszig, nyár elejéig őrizték. A gondos gazda tél végével — két-három — a szükséglettől függően több hámot is *megfont*, *megsodort* belőle (3—6. kép). Ha elérkezett az ideje a rét kaszálásának a gazda két-három gyékényhámot is az ülés alá gyűrt. — úgy indult a tanyára. Voltak gazdák, — legtöbbet a Mestereket, Seprenyieket emlegették — akik a tanyán készítették el a gyékényhámot és amikor elérkezett a takarmány betakarításának ideje, — *lóra tették* és *kisefára* akasztották (2. kép). A kisefa karikájába másfél-két méteres vontatóláncot húztak, amelynek a végén nagy *vaskarika* volt.

Egy *rudashordó rudat* a rudas (kisboglya) alá dugtak, a rudast a rudason átvetett kötéllel a rudashordó rúdhoz erősítették és a rudashordó rúd végére akasztották a kisefa karikájába húzott hosszabbító lánc karikáját és úgy *vontattak*, szállították a tanyához, szálláshelyhez. Akinek kevesebb jószága volt, az —rendszerint segítséggel — *karon hordta be* a tanyába a takarmányt. (8—9. kép.)

Adatközlés-gyűjtés közben többször felemlegettük, hogy a gyékény munka közben nem szakadt el? — nem, mondották! Igaz, hogy az a gyékény anyagától, mert csak „liliomsás" alkalmas rá, — a lótól, meg a gazdájától függ. Ha mégis elszakadt, volt másik; de a rendesen elkészített gyékényhám általában kibírt egy idényszakot, a következő esztendőben pedig úgyis újat készítettek.

Már az eszköz életének e rövidre fogott bemutatása is arról tanúskodik, hogy rendszeresen visszatérő, egy-egy alkalomra készült munkaeszköz volt, nem tartogatták évről évre. Gazdálkodó parasztságunknál aligha maradt belőle egy is.

A régi emlékek felidézésével G. Polgár János 87 éves, Seprenyi Balázs 62 éves (G. Polgár János veje) és Simándi Béla 63 éves egykor gazdálkodó-földművelő, ma tsz parasztok vállalkoztak arra, hogy gyűjteményünk részére az egykor használt gyékényhám egy-egy példányát elkészítik. Mindhárman és elődeik is Komádiban születtek, életek; kisgazda, földműves parasztok voltak.

1.kép. Fonott gyékényhám (G. Polgár János, Simándi Béla, Seprenyi Balázs.) EA. F. 161. 366

2. kép. Lóra tett fonott gyékényhám. EA F. 171. 534

[6] EA F. 153.010.
[7] EA F. 153—020—24.
[8] EA F. 153.025.
[9] EA F. 151.207—15, 153.385—98.
[10] EA F. 153—071—94, 153.350—84.

Fent említett leltári számokon a múzeum gyűjteményébe került gyékényhámok Komádi, Fő u. 59. házszám, G. Polgár János és Seprenyi Balázs házánál készültek. Simándi Béla fonta, Seprenyi Balázs sodorta. A fonott gyékényhámok 1962. február hónapban, a sodrott 1962. augusztus hónapban készültek el. Az ősszel levágott, megszikkadt gyékény a padláson hevert. A gyékényhám készítése előtt néhány napon, éjszakán az udvaron, a szénakazal mellett *szívult* a gyékény, hogy a kiszáradt gyékény nedvességet szívjon magába.

Elkészülésük munkamenetét vázlatosan úgy mutatom be, ahogyan azt készítőjük cselekedték.

A gyékény a szénakazal mellett *leszívul*, meggyengül, hogy dolgozni lehessen belőle — ne törjön — kell, hogy *megszívja magát* nedvességgel. Hámkészítő tsz. parasztok a boglyához mennek,[11] hónuk alá veszik a néhány kéve gyékényt és a konyhába viszik.[12] Simándi Béla két fél marok gyékényt markába vesz és fonni kezdi.[13] A megfonott gyékény végét Seprenyi Balázs tartja,[14] két ágra fon és ahogyan nő a fonás, tartását átveszi G. Polgár János, aki közben fél marék gyékénypótlást is ad Simándi Béla fonónak.[15] Seprenyi Balázs harmadiknak leül, adagolja a pótláshoz a gyékényt — miközben a régmúltat idézgetik.[16]

E vastagabb, erősebb fonás lesz a hám *húzója*.[17] (3. kép.) Simándi Béla gyenge fél marék gyékényt *megsodor*, (3. kép) *megfon nyakpántnak*,[18] próbálja[19] — Seprenyi Balázs segítségével a *sodrást hízlalja*,[20] *megsodorja*,[21] *megfonja* és G. Polgár János közreműködésével ismét megpróbálja *nyakpánt*-nak,[22] (4. kép), s miután alkalmasnak találta hasonló módon valamivel vastagabbat, erősebbet sodor, fon *hátpánt*-nak.[23] (4. kép.) Mindkettőt méretszerűen megpróbálja.[24]

Simándi Béla a *húzó*-t — mivel göndörödik összeugrik — földre dobja, csizmatalppal megtapossa, nyújtja, idomítja,[25] majd felemeli,[26] hogy hozzáfonja a *nyak-*, és *hátpánt*-ot.

3. kép. A fonott gyékényhám vállpánt próbája. EA. F. 161. 297

[11] EA F. 161.287, Simándi Béla, Seprenyi Balázs, G. Polgár János a konyhából a kazalhoz tartanak.
[12] EA F. 161.288—90, 161.356—61. Ugyanolyan sorrendben gyékényt markolva hónuk alá, a konyhába tartanak.
[13] EA F. 161.291.
[14] EA F. 161.292.
[15] EA F. 161.293.
[16] EA F. 161.294.
[17] EA F. 161.295.
[18] EA F. 161.296.
[19] EA F. 161.297.
[20] EA F. 161.298—99.
[21] EA F. 161.300.
[22] EA F. 161.301.
[23] EA F. 161.302.
[24] EA F. 161.303.
[25] EA F. 161.304—5.
[26] EA F. 161.306.

Munka közben — mivel tél közepén, az állandóan gomolygó füst miatt, nyitott konyha ajtó mellett készül a hám — forralt bor[27] kerül, még koccintanak is,[28] nemcsak felmelegíti őket, de az emlékeket is felidézi:

G. Polgár János elmondja, hogy milyen erősek voltak a Seprenyi testvérek: András és Márton egész életükben együtt gazdálkodtak, sohasem osztották meg a birtokot. Ha szénát kaszáltak, — egymást ölték.[28/a] Rét kaszálás idején mindig András kaszálta ki Mártont. András olyan erős volt, hogy félmarokkal úgy emelt meg egy búzával telt *víkás zsákot* (110 kg), mint más ember annyi tollat. Ha *kátyúba rekedt* a megrakott hat ökrös szekér, — *ízikelték*, vendégoldal-rúddal emelgették a kerekeket félnapokig is, de hiába — András bácsi csak neki vetette a fél vállát, marokra fogta a tengelyvéget, s 'na má' mehettek is'.

Azért idézem G. Polgár András adatközlésének a lényegét, mert gyermekkorában Seprenyi Andrásék tanyáján látta a gyékényhám használatát (1889-ben) és vontatott is vele a Seprenyiek társaságában. Rajtuk kívül más, korábbi adatközlőim is leginkább a Seprenyi testvérekre utaltak, ha erről a kérdésről beszélgettünk. Úgy látszik, hogy rendszeresen az ő gazdálkodásukban élt legtovább e szerszám.[29]

Simándi Béla a *húzó* közepét fogja maga előtt, megemeli és megbecsüli hosszát.[30] Miután elég hosszúnak tartja, félmarék gyékényt behúz oda,[31] ahova a *nyakpánt*-ot gondolja. A húzóhám egyik szárát G. Polgár János tartja, a másik szárat nyakpántnak behúzott gyékénnyel együtt — Seprenyi Balázs tartja.[32] Simándi Béla a húzóhám kezében tartott végét fokozatosan elvékonyítva *istráng*-nak fonja[33] és amikor elég hosszúnak találja a *hámfa* végére csavarja[34] s az istráng végét megsodrott gyékényszállal *elfonja*.[35] Az előbbi szárhoz hasonlóan, elvékonyítva istrángnak fonja a másik szárat is.[36] Megfonja a másik istrángnak megfelelő hosszúságot, ezt a szárat is rácsavarja a hámfa másik végére.[37] A hámfát meghúzza, vajon egyenlően húz-e a két szár,[38] és amikor meggyőződik a helyes hosszúságról szépen elfonja

4. kép. A hátpánt befonása. EA. F. 161. 353

[27] EA F. 161.307 (női alak: Seprenyi Balázsné)
[28] EA F. 161.308.
[28/a] ilyenkor a szógát kiállították a rendből
[29] EA F. 161.309.
[30] EA F. 161.306.
[31] EA F. 161.310.
[32] EA F. 161.311.
[33] EA F. 161.312—14.
[34] EA F. 161.315.
[35] EA F. 161.316—317.
[36] EA F. 161.318—21.
[37] EA F. 161.322.
[38] EA F. 161.323.

5. kép. A sodrott gyékényhám hátpánt-próbája EA. F. 170. 061

az istráng végét.[39] A befonott istrángot leakasztja és visszaakasztja a hámfára,[40] hogy meggyőződjék a fonás helyességéről. Visszatér a nyakpántnak beakasztott fél marék gyékényhez,[14] hogy szépen megfonja.[42] Közben Seprenyi Balázshoz, aki a gyékényt adagolja,[43] vendég érkezik.[44] Ügyes bajos dolgaik megbeszélése közben újabb adatokkal egészítik ki a hám, a tanya életét. Simándi Béla fonás közben a kinyúló csonkokat metszőollóval lemetszi[45] és amikor a pántot elég hosszúnak tartja, megpróbálja[46] — kiderülvén, hogy a hosszúság megfelelő, a fonás egyik fonatlan végét lapos végű fadarabbal a húzó fonása között átdugja[47] és gondosan elfonja. Jó fél marok gyékényt megsodor és a *hám húzója* végénél — ahol az istránggal találkozik — behúzza és fonja *hátpánt*-nak.[48] Amikor a fonást elég hosszúnak véli, megpróbálja, szemrevételezi.[49] — Fon még hozzá egy keveset[50] és a nyakpánthoz hasonlóan a hám húzója másik végénél behúzza, elfonja.[51]

A megmaradt gyékénykévék törmelékét lábbal félre tolják[52] „elpakolunk az útból, hogy szemrevételezzük az elkészült gyékényhámot."[53] Ilyen gondosan csak a rendesebb parasztok — akik adtak valamit a munkájukra és szerszámukra — fonták meg, készítették el a gyékényhámot.

A legtöbben csak megsodorták, mint a kötelet és az előbbivel azonos munkamenettel gyékényből kötelet eresztettek és elkészítették a hámot (5—6. kép) tél végén vagy tavaszszal, más munkára alkalmatlan időben. A lustább parasztok, akik mindig elkéstek munkájukkal — amikor szükség volt rá, akkor készítették el.

Ugyanazok a tsz parasztok, akik télen gondosan megfonták múzeumunk részére a gyékényhámot, egy mezőgazdasági munkára alkalmatlan, augusztusi napon megsodorták a gyékényhám másik formáját is. (5—6. kép.)

Megszemlélik a korábban készült fonott gyékényhám fényképfelvételeit[54] s majd megsodorják a hám húzóját,[55] a nyakpántot[56] és hátpántot,[57] vékonyabb kötelet eresztve az istrángot[58] Szemrevételezik a fonott és sodrott gyékényhámot[59] s miután mindkét hám elkészült, a fonottat[60] is a sodrottat[61] is külön csomóba csavarják. Az elkészült csomóba csavart hámok mellett ismét felidézik a tanya és a hám életét.[62]

A két gyékényhámmal olyan munkaeszköz került a múzeumba, amellyel földművelő-állattartó gazdálkodó parasztságunk generációkon keresztül dolgozott Komádiban és környékén a múlt század végéig. A század forduló után tünt el e munkaeszköz, szórványosan ugyan még 1906-ig előfordult az előbb említett területeken.

1953-ban két *rudashordó rudat* (53.18.5. ltsz.) is gyűjtöttem. A rúd nem hegyes végén valamikor két lyukat fúrtak egymásra derékszögű síkban. Gyűjtés idején az adatközlők szerint a rudast lekötő kötél végét fűzték a fúrt lyukba. Ellenőrző gyűjtőutaim idején kiderült, hogy más rendeltetése volt a fúrott lyukaknak.

Széna betakarítás idején *gyékény*, meg *szösz hámot* vetettek a lóra, kisefát akasztottak utána. Vették a kifúrt rudashordó rudat, a

[39] EA F. 161.324—31.
[40] EA F. 161.161.332—33.
[41] EA F. 161.334.
[42] EA F. 161.335—42.
[43] EA F. 161.335.
[44] EA F. 161.334—38.
[45] EA F. 161.341.
[46] EA F. 161.343.
[47] EA F. 161.344.
[48] EA F. 161.345—50. (fonáshoz gyékényt Seprenyi Balázs adogat).
[49] EA F. 161.351.
[50] EA F. 161.352—54.
[51] EA F. 161.355.
[52] EA F. 161.362—64.
[53] EA F. 161.365—66.
[54] EA F. 170.047.
[55] EA F. 170.048—57. (húzója hosszát próbálják: 170.058—60)
[56] EA F. 170.061—62.
[57] EA F. 170.063—69.
[58] EA F. 170.070—73. (sodorják az istrángot).
[59] EA F. 170.074—75.
[60] EA F. 170.076—77.
[61] EA F. 170.078.
[62] EA F. 170.079—82.

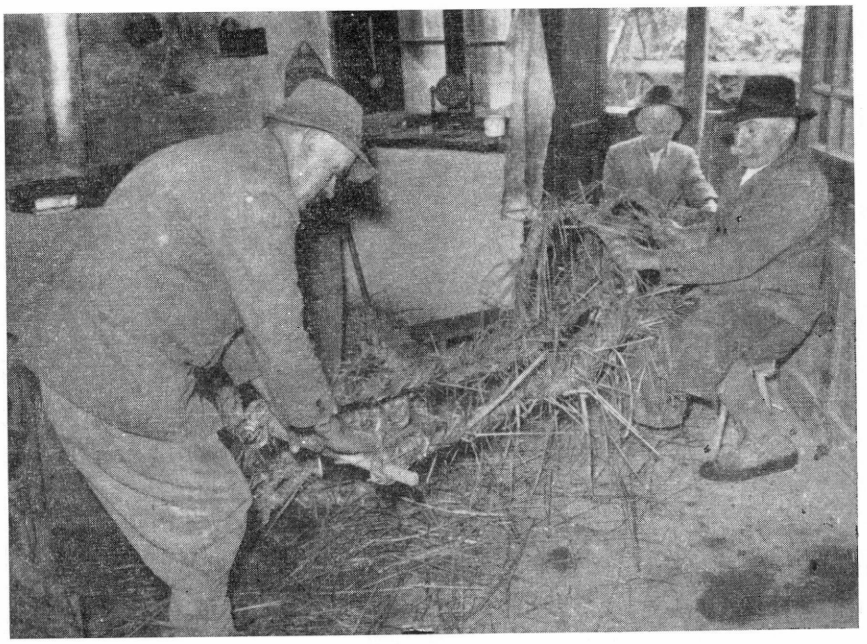

6. kép. A sodrott gyékényhám. EA. F. 170 073

7. kép. A vontatórúd faszege. EA. F. 151. 199

8. kép. A takarmánynszéna vontatása. EA. F. 151. 196

9. kép. Rudasvontatás a tanyaudvarba a Sebes-Körös „játszó"-jából. EA. F. 153. 076

csizmaszárba dugták, nadrágszíjra vagy csuklóra akasztották a *kőris*, *gyertyánfa* vagy *akácfa* szeget. A rudashordó rúd végére öt-hat méter hosszú vékonyabb kötelet kötöttek és mentek vontatni. A két rudashordó rudat a rudas fenék alatt húrmentén párhuzamosan a rudas feneke alá szúrták, a kötelet átlósan középen átvetették a rudason, lekötötték. A kisefa hosszabbító fánca végén levő *vaskarikát* a rúd végére húzták — ütközőnek, hogy le ne csússzék, a fúrott lyukba dugták a *faszeget* (7. kép) és indítottak. Egy ember gyorsan, igen eredményes munkát végzett. A rendelkezésre álló többi munkaerő *boglyázott*, *kazlazott*. Ha csak ketten voltak, amikor a vontató a tanyába vontatott egy jó boglyára valót, a ló lábára *nyűgöt tett* a vontató s a ló legelhetett, amíg boglyáztak.

Elmondották adatközlőim — „bizony előfordult, hogy rosszul indított vagy nagyon leragadt a rudas és akkor beletört a faszeg." Időt nem akart vesztegetni azzal, hogy a faszeget kiüsse: tanyába kellett volna menni, meg szerszám is kellett hozzá, ilyenkor a tartalék szegből vett elő másikat, azt dugta a másik lyukba, ezért kellett a két lyuk. Miért fúrták derégszögű ékbe, arra nem tudtak feleletet adni.

Azt azonban sokan és többször hangoztatták, hogy a régeik *kőris* vagy *gyertyánfa*[63] szeget használtak, mivel az nem tört el, legfeljebb meghajlott. Idézem adatközlőimtől — sokan mondták „na, ez még az öregapámé volt". Megbecsült eszköz volt ez a jelentéktelennek mondható munkaeszköz. Évről évre elővették és használták: örökölték, — de örökölhették is, mert gondozták, zsírral kenegették, nyúlhájjal hizlalták.

Rövid leírás, bemutatás keretében megismerkedtünk a múzeum gyűjteményébe került gyékényhámmal, életrajzából néhány jellegzetes vonással, felemlegettem néhány olyan társeszközt, amelyek nélkül egykori létezése és élete el sem képzelhető.

Anyaga, készítése, használata, egész élete hosszú évszázadok szürke homályából dereng felénk. A Kárpát-medencében ismerkedtek meg vele őseink, vagy keletről hozták magukkal, ma már ki tudna rá pontos feleletet adni. Néhány évtizeddel ezelőtt PRINZ Gyula a szénamunkálatok hasonló, azonos munkafolyamatáról, a karakirgizektől hozott hírt.[64]

1953-ban Komádiból hoztam a múzeumba egy pár *kulcsos lószerszámot* (53.18.1—2 ltsz.), azóta Átányból és Szabolcs megyéből került a múzeumba hasonló lószerszám. Fáradságos próbálkozásom ellenére sem került a múzeumba *szösz-*, *kender-*, *szimpla-*, *hajtott-*, *kancahám* stb., *bőrhám*, amelyek formáját, használatát, pusztulását annyiszor láttam, ill. pusztulásának okait sokszor felemlegették adatközlőim.[65]

MOLNÁR BALÁZS

Bátyai táltos történetek

Az 1962 telén végzett néphit gyűjtésem alapján a kalocsai Sárközben fekvő Bátya község teljes táltos-hiedelemkörét feltártam. Bátya ma a Kalocsa környéki paprikatermelés központja. A környékbeliek szerint módos rác falu. (Mint ilyen élénk kapcsolatban volt Szegeddel.) Tulajdonképpen a lakosság kétnyelvű, de mindenki magyarnak vallja magát. Határában késő-avarkori temetőt tártak föl. Az Árpád-korban a szekszárdi apátság praedialis nemesei lakták. A dűlőnevek tanúsága szerint azonban itt éltek a király idegen testőrei az oroszok, a varangok, és itt volt birtoka parancsnokuknak, Vencelinusnak. A török alól lakottan került ki. A Kalocsáról kitelepített rácok csak a XVIII. sz. első felében kerültek ide. Az 1770-es Urbárium szerint a lakosság 60%-a magyar nevű. Az arány ma is ez.

A „tátos" szót úgyszólván minden felnőtt ismeri a faluban. Általában tudják, hogy foggal születik, vándorlása közben tojást vagy tejet kér, és időt jósol. A garabonciásról csak kevesen tudnak. Ezt a szót ritkán használják. Okvátovity István 80 éves adatközlőm ezt így magyarázta: „Rácul tátos, magyarul garabonciás." Ezt a véleményt vallották még sokan.

[63] SÁNDOR Gábor: *A hóstátiak szénavontatása*. Kolozsvár, 1944.: leírása, fényképei és rajzai bő felvilágosítást nyújt az egész munkafolyamatra „a gyertyámfa" jelentőségét kiemeli.

[64] A takarmány szállításáról, szénavontatásáról különböző helyekről változatos adatok állanak rendelkezésünkre, közülük a témakörünkre vonatkozó: PRINZ Gyula: *Második belső ázsiai utazásom néprajzi eredményei* (befejező közlemény). NÉ XIV (1913) 168 lapon 5. ábra 2. rajz (szénaszállítás) — IKVAI Nándor: idézett cikk 3. lapon 3. képén a szénaszállító kettős rúd. — PÁVAY V. Ferenc: *Ős egyszerű szállítási mód Erdélyben*. NÉ X. (1909). 240—41 lapon (zöld ágon szénát vontat ökörfogattal). — SÁNDOR Gábor: *A kolozsvári hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei*. Kolozsvár 1942.32—33. lapon. NAGY Gyula: *A vontatók felemelése tekerővel*. Ethn. LXXIII (1962) 339—341. lapon.

[65] Jelentőségét azért emelem ki, mivel gyűjtésük évről-évre nagyobb nehézségbe ütközik. A felsorolt vonóeszközök fejlődéstörténetére sárréti adatközlőim nagyon sokszor emlegették, hogy ha volt is a parasztgazdának „bőrhámja", azzal nem vontatott, csak a faluba járt vele, mert drága volt. Még a múlt század második felében is az volt a szokás, hogy nyár elején vagy tavaszi vásárkor a gazdák vettek „egy húzott (rossz) lovat", azzal bevontatták a takarmányt és ősszel túladtak a lovon. Saját nevelésű, jó lovait sajnálta ilyen munkára a gazda. — különben is egy hám (bőr-) árán kapott „egy húzott lovat", azzal indokolták adatközlőim a gyékényhám használatát.

Ennek két érdekessége van: 1. Éppen a déli szláv garabonciás szót érzik magyarnak, és a magyar táltos szót rácnak. 2. A táltos és garabonciás hiedelemkör összefonódott. Valóban a környékbeli magyarság garabonciásnak nevezi a táltost. A táltoshoz fűződő cselekmények néhány esetben átcsúsztak a boszorkány hiedelemkörbe vagy a tudós pásztorhoz kapcsolódtak.

Aktív és passzív tudománykapás

A garabonciás iskolában szerzi a tudományát. „Mindön faluban van egy garabonciás. Az két sor foggal születik. Mikor elgyün hét év, akkor a gyerek eltűnik. Nincs és nincs. Elmén az ü iskolájába tanulni. Gyün kéregetni. Mén, mén, kér tejet vagy tojást. Mén sárkány hátán ül, a sárkány kiereszti a farkát." A táltosjelöltet égberagadja az öreg táltos. Ez a motívum található meg a leggazdagabban a bátyai néphitben. Érdekes viszont, hogy az elrejtezés kifejezést nem ismerik. „Aki foggal születik — vannak most is olyan gyerekek — abbul lesz a tátos. Az anyja kétségbe esik, ha ilyeneket lát. Ha így volt, mikor tizenhároméves a gyerek, akkor eltünt onnanhazuru. És nem tudták, hogy merre van a gyerek. Akkor a szülők kétségbe vannak esve. De a gyerek nincsen sehol, nem találják. Aztán két év múlva hazatér a gyerek. Elmondja szüleinek, mi történt vele. Így mondta nekik: Eljött egy öreg bácsi, az vót a tátos, és magával vitte. Bekötötte a szemeit, bedugta a füleit, kezeit, lábait összekötötte. És akkor odateszi valami acskó formába, vagy zsák vagy valami ilyen forma vót az. És viszi magával. Emelkednek a levegőbe. Azt mondta neki, úgy hallgasson, hogy sehol egy kukk nesz ne legyen. Mikor föl-értek a magasságba, akkor ott az öreg valakivel beszélgetett. Ott vót valami szépség: kertek füvek, fák. Ilyenbe értek. Akkor az öreg minden fürü, fáru, virágru, minden egyes ilyen dógokru megmondta, hogy melikbe milyen orvosság rejlik. Erre elnevették magukat, de a gyerek a zsákba vót. Akkó nem tudott hallgatni tovább, ő is kitört. Arrul nem is mondtam, kapott ő ott a zsákba enni, inni, csakhogy hallgasson. Amikor abba a nevetségbe kitörtek, a gyerek is megszólalt. Akkor az öreg rákiabált. Te haszontalan neked ez nem való! Elzavarták, mert ő is már minden titkos orvosságokat tudott. Akkor lent találta magát. Ki is engedték, ki is bontották. Hazagyütt a szüleihez. Akkor ez volt az első orvos. Az anyám azt mondja, ez igaz vót."

„Egy asszonynak ikergyereke született, az egyik fiú, a másik lány. Az egyik foggal, a másik hat ujjal jött a világra. Mikor hétévesek vótak, akkor vitték ki a szemetet, és valaki eljött és elvitte őket. Tizenkét évig kínozta őket, és mikor visszajöttek, akkor mindenki félt tőlük, és nem vette el senki a lányt, a fiú meg nem kapott feleséget."

„Egy gyerek megszületett foggal. Tizenhárom évig úgy volt. Aztán legeltette a birkát. És jött egy sötét felhő a szivárvánnyal. Az egyik vége lehajolt a Remenicébe, ott ivott és azt a gyereket is beszívta. Aztán az a szivárvány, ahogy tele szívta magát vízzel, fölment. És azután a felhőbe vót sárkány, tátos nevezetű. Az is vót ember. Az a gyerek ott vót nem tudom én meddig, sokáig ott vót. És megtanulta ottan attul a tátostul, hogy mindenféle orvosság fűbe, gazba gyökérbe. Aztat sorolta a gyereknek, hogy aztat ü szedje a fejébe, mer nagyon jó használható lesz. Aztán olyan nagy felhő jött, hogy őrület, vízszakadás lett. Azzal a vízszakadással a gyerek legyütt. Már akkor nem volt gyerek. És itt a földön járt és beszélte azt az orvosságot. És az használt is."

A jósnőnek szintén el kell tűnnie hazulról, hogy megszerezze a tudományt.

„Aki születéskor kétsor foggal születik és kislány, abból jósnő lesz. Hogy elérje célját, nagy viharba át kell mennie valamivel egy nagy folyón. Aztán el kell mennie egy vagy két évre szolgálnia, és tizenötéves korában megkezdheti a jóslást." A táltosősök által történő elragadtatás, vagy az otthonról való eltűnés az önkívületi állapotnak képes kifejezése csakúgy, mint az idegroham tombolásának a vihar.

A sámánizmus világképét is megőrizték ezek a történetek. Az egyikben a táltosjelölt a felső világban járt, ahol „kertek, füvek, fák" vannak, a jósnő pedig a világfolyón jutott el a másik világba. Néhány boszorkányhiedelemben a boszorkánynak kiszemelt embert természetfeletti lények csipkedik, karmolják, mígcsak nem engedelmeskedik vagy meg nem hal.

A táltos avatása

Az avatandó sámánnak fel kell másznia a sámánlétrára vagy fára, amely az égigérő fát jelképezi. Ennek emléke a bátyai boszorkánytörténetekben a földbeszúrt bot, amelyről az egész világ látható, vagy a fához támasztott égigérő létra, amelyen az ember (a táltos) állatlakú szelleme jelenik meg. Az Égigérő fa c. mesetípus alapmotívuma is él hazugmese formájában.

A táltosok rendje

„A főtátosnak vannak legényei, akiknek parancsol. Mondja, hogy merre menjenek, mit csináljanak. Egyik hozza a vizet, másik a felhőt, harmadik.... hát ott is sütnek meg főznek. Egyszer a kunyhóba főztek. Arra gyütt egy részög embör. Kérdezte tülük, mit főznek. Azt mondták, ha hoz nekik bort, ő is eszik abbul, és ő is olyan erős lesz. Odaültek, szépen ettek, ittak. Mikor arra került a sor, hogy meg

akarják keresztelni, beavassák ebbe a munkába, nem akart engedelmeskedni. Olyan követ fogott egyik a kezébe, hogy mindjárt meghalt és vége volt a tátosságának. Nem akarták élve elengedni, mikor már tanították erre, arra, hogy ne valljon ki semmit." Egy másik adatból tudjuk, hogy a bátyaiak szerint a tátosok közt is van első, második épp úgy mint az iskolában.

A táltos tevékenysége

„Jött egy kódus, akkó mondták: Ez biztos tátos, ennek kell adni tojást vagy aludtejet, kenyeret és akkor nem veri el a jég a határunkat. És akkor jött a szép eső, el is ment a felhő, nem volt semmi baj."

A táltos-hiedelemkör magyar eredetét bizonyítja Bátyán az is, hogy a felhőben érkező táltosnak magyarul kiabálnak, és a kiabálót rácul figyelmeztetik, hogy a táltos ne értse. „Régen voltak emberek, s ezeket táltosoknak nevezték. Tojásért essőt szoktak hozni. Amikor szárazság volt, így szoktak neki kiabálni: András, erre gyere, kapsz tojást! Ilyenkor esni szokott az esső."

„Mikor nagy zivatar, vagy nagyon rossz idő, nagyon zörgött nyáron, akkor szokták mondani: András, ne tarts erre! Magyarul szokták mondani. Olyankor szokott lönni vagy nagy esső vagy jég, mikor úgy hirtelen szokott felhő jönni. Volt olyan aki azt mondja: Ne kásze rugat! (Ne csúfolódj!)" A táltos tudja, miként lehet megszerezni az elásott kincset.

A táltos és a sárkány

Egyes történetekben a táltos azonos a sárkánnyal. Mások úgy tudják, hogy a sárkány a Remenice tóban lakott. Sok gyereket, sőt lovat is elnyelt a régi világban.

A következő történeteknek egyszer táltos, máskor garabonciás a szereplője. Keletkezett a Remenice tóba. „Mikor aztán az a tátos nagy felhők közt onnan ereszkedett le oda a Remenice tó szélibe, nagyon vastag könyvet hozott a hóna alatt. Akkor ő azt a könyvet főnyitotta, és a Remenice tónak a közepin széjjelt nyílt a víz, abból jött ki egy sárkány. Azért nevezik eztet Remenice tónak, mert az vót: sárkányvíz. Onnan gyütt a sárkány föl, és arról tudták a népek, hogy nagy esső lesz. Az a tátos amerre járt, ott jártak essők is. Mást nem tudott kérni sehun se az a tátos csak tojást meg tejet. Ahun nem kapott, abba a határba nem vót esső. No a sárkány amikor eltünt má teljesen, akkor a táltos maga hozta az essőt a felhőbül. Mer ahun ü imádkozott, ott vótak a nagy essők." Egy monda szerint fajszi dunai molnár ölte meg a sárkányt egy nagy vihar alkalmával.

Viaskodó táltosok

Miért viaskodnak? Íme: „A főtátos legényei azt akarják, hogy ők is olyan erősek legyenek. Ott is van első, második fokozatú, mint az iskolában. Le akarják győzni a főtátost, de azt nem bírják, mert az nagyon erős." „Olyanokat mondtak, hogyha fölült a sárkányra (a táltos) hipp, hopp, odamegyek, ahova akarok. Vótak hétefejű, tizfejű, tizenkétfejű. Hát azt mondja, a tízfejű legyőzte a tizenkétfejűt. A feje vót sárkány, amarra meg ló vót."

„Gyütt két zivataros felhő. Mint a katonák, géppuskáztak. Möntek felhők. Ki vót a bátrabb (garabonciás), erősebb, a másikat lelökte felhővel együtt, ahol vannak azok a tavak." A táltos-hiedelemkör legjellemzőbb motívuma az állatokban való viaskodás. (Diószegi) „Nagy vihar szokott lenni, és esni szokott az eső. Ez annak a jele, hogy a bikák viaskodni fognak. Ekkor innén menekül mindenki. De az eső az fél óráig tartott. Egy fekete és egy fehér bika szarvaikkal öklelőzött. Legtöbbször a fekete szokott győzni. Ez hét évenként szokott megismétlődni."

A bátyai néphit (tudtommal Magyarországon egyedülállóan) megőrizte a szarvas alakban való viaskodást is. Sajnos ez az adat másodkézből került hozzám (egy fiatalembernek mesélte régen egy öregasszony) és más nem tud róla.

„Foktőn vót egy asszony. Az idekerült Bátyára. Született neki egy fia, akinek három szeme vót, kettő elől és egy hátul. És minden télen, amikor esni szokott a hó, de minden este, egy szarvasbika Fajsz felől szokott jönni a töltésen, és bömbölni szokott. Ha a gyerek nem hallotta, akkor az ajtó előtt megállt. Addig nem ment el a szarvas, míg a gyereket nem mutatták meg neki. De viszont hogyha ki is szoktak jönni, a szarvas nem ment el, csak a gyereket várta. Ez mindaddig ment, míg a gyerek be nem töltötte a 16. évét. Mikor a 16. évét betöltötte, akkor hályog gyűlt mind a három szemére. És úgy mondta neki a szarvas, amíg ő le nem töri az egyik aganesát, addig ő mindig vak lesz. A gyerek meg fogta a szarvast, addig mindig vándorolt, míg meg nem találta. És azt mondták, hogy itten a Zátonyba, a Forgónál, itt ölte meg. Így a gyereknek eltünt a harmadik szeme, de viszont nem volt olyan feltűnő, Azóta elköltöztek. Most él-e valahol, hal-e, nem tudom. Azt mondta, ő is szarvas volt, mikor verekedtek."

A vitézségért, a vagyonért is szoktak verekedni a táltosok. „Két testvér vót az. A nevit nem tudom. A mezőn verekedtek karddal. Valami fejedelmek vótak, hogy ki nyeri meg a vitézséget. Annyira legyőzték egymást, hogy a sárkány gyütt a segitségükre. Az is tátos, csak az lehetett. Valami ilyenforma vót. Az erősebb fejedelem, aki letörte a bátyját, annak gyütt segítségére. Annak vót egy sípja, és még annyi

ereje vót, hogy a zsebibe nyúlt, és füttyentett avval a síppal. Akkor termett ott a sárkány. Akkor megijedt ez az erősebb vitéz, mikor ott termett a sárkány. Tizenhárom feje vót. És akkó elengedte a bátyját. Leugrott és levágta a sárkánynak mind a 13 fejit a karddal. Mégis ő vót a győztes. Aztán kibékültek a bátyjával. Megin közösen elosztották a vagyont." Hogyan maradhatott meg ilyen sokáig ennyire régi hiedelem? Kedvezett neki a község földrajzi és nyelvi elszigeteltsége. A vízáradásoknak kitett határon a félszilaj pásztorkodás a múlt század közepéig megmaradt. S a pásztorok voltak leghívebb őrzői ezeknek a hagyományoknak.

A híres Tupesia Jánosról, aki foggal született, így mesélnek: „Hallottam, hogy el szokott tünni, pláne olyankor, amikor rossz idő következett. Szokta mondani, ő Andrásnak nevezte, és a felhők fölé fölállva és hangos szóval kiáltotta: András, mezőknek, völgyeknek, vizeknek, erdőknek! — hogy a rossz idő arra távozzon. A hangja után tíz perc múlva a felhő ketté szakadt, eltávozott. Ha pedig véletlenül az eső jött, vagy a rossz idő, ő meg valahol pihent, lefeküdt és ott aludt, mindenfelé bőven volt eső, de az ő környéke körül száraz maradt a föld."

A tátos szó a mindennapi beszédben is él. „Tán tátos vagy?" — kérdezik attól, aki esőt jósol. A népi hitvilágnak ezek a régi emlékei már Bátyán is pusztulóban vannak. A 30 évnél fiatalabbak úgyszólván semmit sem tudnak róla.

FEHÉR ZOLTÁN

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A néprajzi bibliográfia módszeréhez

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954.
Szerkesztette SÁNDOR István. Bp. 1965. 464 p. Akadémiai Kiadó.

A teljesség megközelíthető, de el nem érhető. A bibliográfia segítheti a kutatást, de sohasem pótolhatja. SÁNDOR István bevezetőjének e két megállapításával egyet kell értenünk. A bibliográfiának mint „a tudományok kincstárnokának" jelentőségéről, ezen belül a magyar néprajzi bibliográfia szükségességéről, fontosságáról ehelyt nem kell szólani. A mostani első kötet egy tervezett sorozat, az összefoglaló magyar néprajzi bibliográfia ötödik kötete. Készítő munkaközössége 1951 óta gyűjti anyagát. Jó lett volna megtudnunk a munka távlatairól, a további kötetek jellegéről, korszakbeosztásáról még többet a mostani kötet bevezető tanulmányából.

A mű jelentősége

A gazdag tartalom önmagában is a munka hatalmas jelentőségét, nélkülözhetetlen segédkönyv szerepét, az összeállítók, rendszerezők, köztük elsősorban a szerkesztő munkáját dicséri. Nagyon gondosan, alaposan kidolgozott szakrendben, kereken 60 *fejezetben*, 6020 *tételben* tárják föl a fölszabadulás utáni első évtized hazai néprajzi munkálkodásának eredményeit. Nálam illetékesebbek mérjék majd le ennek az impozáns anyagnak hozadékát a magyar tudomány, a hazai néprajz számára, s vonják le tanulságait a tudománypolitika részére: hol van szükség a következőkben erősítésre, mit kell pótolnunk a jövőben.

A bibliográfiai szakkritika mást tart föladatának. Amikor a tekintélyes mű jelentőségét, hasznosságát készséggel nyugtázza, egyszersmind a további munkát — a készülő újabb köteteket — tökéletesítő észrevételeket kell tennie. *S ha ezek a helyesbítő, jobbító megjegyzések terjedelemben nagyobb helyet foglalnak el, mint az elismerés pár fönti mondata, nem azt jelenti, hogy hatálytalanítják a dicsérő szókat.* Pusztán kényszerű szükség, hogy az egyetértés egy *igen*nel kifejezhető, ám a kifogás bővebb megokolást kíván.

Szakrend, időrend

Hiszen arra nincs szükség, hogy méltassam az anyaggyűjtés fáradságos, körültekintést igénylő, éveket elrabló, áldozatos munkáját; arra tér sincs, hogy ismertessem a gondosan tagolt szakrendet, hisz a fejezet-címek puszta fölsorolása is lapokat venne el; magában a műben is 12 lapra terjed (5—16. p.). Igaz, ez a szakrend logikus volta ellenére is kissé bonyolult, olyannyira, hogy a munkának megnyugtató *használatához alapos jártasság szükséges.* Néhol olyan kikötéseket, megszorításokat találunk (pl. a 98. és a 160. lapon kezdődő fejezetekben), hogy többszöri ide-oda lapozással, rózsát termő türelemmel lehet csak ráakadnunk keresett témánk tételeire.

S most mondanám az én bibliográfiai *ceterum censeo*-mat. Hogy ez a szakrend milyen pompásan beválnék *szakrendi mutatónak*, ha anyagunkat a tudományos élet fejlődését kicsiben reprodukáló *időrendben* adnánk (tipográfiailag megkülönböztetve önálló művet folyóirat- és újságcikktől), s a szakrendi mutatóban egy-egy mű tételszámát annyi helyre rakhatnánk ki helypazarlás nélkül, ahányra csak tárgya, vegyes tartalma szerint szükséges. Ám azért mondom föltételes módban, mert ez az eljárás, noha a leglogikusabb bibliográfiai közlésmód, ma még merésznek, szokatlannak látszik, s hirdetésével majdhogynem egyedül állok. *Van azonban ellenvetésünk akkor is, ha az általánosan, itt is alkalmazott tematikus közlési módnál maradunk.*

Elsősorban *következetlenségét* róhatjuk föl. Ha elfogadtuk a tárgy szerinti csoportosítás elvét, s kimondtuk, hogy a közlemények jellege, műfaja, terjedelme (könyv, tanulmány, cikk, tárca, hír stb.) ehhez képest másodrendű jelentőségű (28. p.), akkor a tematikus fejezetekkel egyenlő rangban nem iktathatunk be olyanokat, mint a III. és a IV. fejezet (Gyűjteményes munkák, vegyes tartalmú művek és Kutatási beszámolók, referátumok).

A legtöbb problémát ez a III. fejezet okozza. Egyrészt azzal, hogy megintcsak következetlenül nem minden gyűjteményes és vegyes tárgykörű művet tartalmaz. Mert pl. a GÁL István szerkesztette Magyarország és Kelet-Európa (926. tétel), vagy GYÖRFFY István (754, 1605), BARTÓK (4537), KODÁLY (4681) tanul-

mánykötetei nem éppoly joggal foglalhatnának helyet a III. fejezetben, mint a többiek?

Az analitikus fölvétel hiánya

A másik még súlyosabb kifogás, ami kihat a mű egész jellegére, indokolatlanul megnöveli terjedelmét, nehezíti kezelését: *a bibliográfia nem ismeri a bibliográfiai elemzés, az ún. analitikus címfölvétel gyakorlatát.* Azt az igen egyszerű eljárást, amellyel éppen a gyűjteményes és vegyes tartalmú művek sokféleségét lehet fölszínre hozni. Legegyszerűbb formája a tartalomjegyzék — esetleg rövidített — újraközlése annotációban. Gyűjteményes munkáknál többnyire alkalmazható. A vegyes tartalmú, de tagolatlan művek esetében (pl. Szűcs Sándor: Pusztai krónika) nehezebb a bibliográfus dolga: neki magának kell tömör vezérszavakkal jellemeznie a tárgy sokszínűségét. *A továbbiakat mindkét típus esetében a szak- vagy tárgymutatóra lehet bízni : ez annyi helyen utalhat a mű tételszámára, ahányat az annotáció említ.* Mi ennek az eljárásnak a haszna? Megtakarítjuk, hogy a művet mégegyszer megemlítsük. *A jelenlegi* 6020 *tétel a mostani módszer következtében valójában kb. ötezer,* hiszen egyazon mű gyakran szerepel kétszer, háromszor, sőt az előbb említettek jóval többször is. BARTÓK *könyve — ha jól számoltam — 17 ízben,* KODÁLYÉ *16 esetben,* GÁL *Istváné tucatszor, Szovjetunió című munka nyolcszor fordul elő.* Össze sem tudtam számolni, hogy A néphagyományaink értékeiből című gyűjtemény, ez a száz lapnál alig nagyobb füzet, hány tételben szerepel? Becslésem szerint mintegy harminczor. JAMBRICH Kázmér két mondatból álló rajzos közleménye egyetlen lap terjedelmű, itt mégis önálló tétel (1663.) VERES Péter a Nyelvőr néhány számához észrevételt tett, adalékokat közölt (Nyr. 1952. 312.). Leveléből 6 tétel lett (1356, 1357. 1576, 1577, 2341, 5130), az utolsó az eredeti, teljes szövegében is három sor, annyi, mint a bibliográfiában. Nem e kis közlések értékét vonom kétségbe, de elegendőnek ítélem, hogy a gyűjtemény, a vegyes közlemény egyszeri, analitikus fölvétele után a szakrend megfelelő helyein csupán a tételszámára történjék utalás. Ez esetben VERES Péter közléséből a *tized disznó* sem sikkadt volna el, hanem a népi jog fejezetében utalhattak volna rá.

Az utalások

A bibliográfia elvben utalásokkal óhajtja megoldani az azonos művek több szakba való besorolását. Gyakorlatban azonban itt is *sok fonáksággal találkozunk.* A másodközléseket még azonos szakban is külön tételnek veszi (217 = 218, 3355 = 3356, 4643 = 4644, 4646 = 4647, 4876 = 4877 stb.). Akad cikk, amely négy tétellé dagad (3727, 3915, 3916, 3917), holott elegendő lett volna az első előforduláskor egyetlen tételként közölni, a másodközlést *egyenlőségjellel* jelezni, a többi három alkalommal pedig csupán utalni rá. *Utalás helyett máskor is gyakran megismétlődik a tétel* (3649 = 4907, 3854 = 3864, 4007 = 4140, 2603 = 4280, 2604 = 4291 stb.). A Tiszamenti kalendáriumban (4363) hézagtöltőnek, színesítőnek közölt, ismert tréfás sírfóliratokra is elég lett volna utalni, fölösleges volt lelőhelyeiket önálló tétellé tenni (4397). Az 1861. tétel is azonos a 3529. számúval, s ráadásul ez utóbbi helyen (250. p.) még külön is utal a bibliográfia a korábbi, voltaképpen *azonos* tételre. Vajon mi szükség a 309. lap alján utalásra *az ugyanazon lapon legelsőként szereplő tételre* (4480)? Ugyanakkor viszont nem utal pl. az Alföldi Tudományos Intézet címszó alatt (376. p.) az intézet kiadványaira (418—420), és előadásai közül is csak egyre (5877), másik kettőre (3548, 4991) nem.

Zavaró, ha előbb kerül bele a rész, aztán az egész (1010:4037, 2277:2779, 3285:4707). Itt is az első előforduláskor analitikus fölvétel kellett volna, a másodiknál akkor utalás is elégséges. Ha viszont egy mű (413) két önálló részét (484, 1097) külön tételként is szerepelteti a bibliográfia, *az utalásoknak kölcsönöseknek kellene lenniük,* tehát már a 413. tételnek utalni kellett volna a későbbiekre.

Néhol az utalás *kellemesen lep meg.* Pl. a 278. lapon az Ibikusz darvai motívumhoz soroljа a bibliográfia a 3890. tételt, bár ott erről nem esik szó. Megnyugtatóbb lenne, ha a tétel annotációjában is említés történnék róla (másküllönben, *ha az utalószámba hiba csúszik, megtalálhatatlan!),* de maga az eljárás így is *dicséretet érdemel.* Sőt: egyenesen *ezt az elemző föltárást tartjuk a szakbibliográfia egyik legfőbb föladatának!* Arra lenne szükség, hogy egy-egy mű rejtett mondanivalóit minél alaposabb annotációk bányásszák fölszínre, majd pedig szakmutatók, vagy a szakukban utalószámok csillézzék oda, ahol a kutató keresheti. Negatív példaként fölhozom a társasmunkák esetét: ha a bibliográfus az 1431. tételből kiemelte volna a paprikatermelésben szokásos társasmunka, a *móva* nevét, akkor a 246. lapon, ahol a társasmunkák alcsoportját csupa utalás teszi ki, ez a tétel sem hiányoznék.

Az utalások különben sajnos mechanikusan, a tételszám sorrendjében következnek, holott jobb lett volna ezt is tematikusan adni. Tehát fordítva: elöl a tárgy megnevezése (ha lehet, témák szerint bokrosítva, ha nem, akkor a tárgy időrendjében, ha ez sem megy, a tárgyszavak betűrendjében), utána a tételszám. Néhol az utalások majd egy hasábot megtöltenek (192., 211. p.), nem mindegy tehát a bennük való eligazodás könnyebbsége. Itt-ott van is erre törekvés. Ügyes ötlet pl. a szentek nevének betűrendjében (235. p.), a tematikus (249, 250. p.) vagy a földrajzi nevek betűrendjében (262—263. p.) történt utalás. Miért nem csinálták ezt következetesen, természetesen — uti figura docet — úgy, hogy a *tárgykör természete szerint megfelelő* besorolási

alapot keresnek? A példa mutatja, hogy aki keres, talál.

Nem elégít ki az utalás a *Jog* című fejezet végén (253. p.), ahol sommásan odavonja a bibliográfia a parasztság gazdasági-társadalmi kérdéseinek egész irodalmát, mintegy 23 tételt (2461—2484). A ledolgozásra, a jobbágyterhekre vonatkozó tételekre egyenként kellene utalni, annál inkább, mert amott ezek ömlesztve találhatók, nincsenek tematikusan elkülönítve és csoportosítva; itt, a jogi tárgykörben legalább ezt pótolni lehetett volna, s ezzel az írások élesebb arcélt kapnának.

Néhány helyen jobban elkelt volna egy-egy tétel, mint ahol most van. A 991. tétel például csak annyiban szól a csoportcímben meghatározott „Szegedről és környékéről", amennyiben Móra, akinek Georgicon című könyvét elemzi a tanulmány, erről a tájról, népről beszél műveiben. Ha egyáltalán helye van a bibliográfiában ennek a jellegzetesen és szűken irodalomtörténeti írásnak, akkor is inkább Móra nevénél (55. p.) nem pedig itt, ahova megtévesztő címe (Homokországban) miatt kerülhetett. Cs. Sebestyén Károly cikke (1678) módszertanilag legalább annyira fontos, mint amennyire az építkezéshez illő; inkább oda (pl. a 74. lapra) tettem volna, s itt utalnék rá. Barabás Jenőnek az 1950. esztendő néprajzi gyűjtéséről szóló beszámolója (593) oda való, ahol a többi hasonló van, a 453. tétel elé; egyáltalán: ez az egész *C) rész összeolvasztható lett volna a IV/A-val.* Hiszen némelyik tételének még a címe is hirdeti, hogy „beszámoló" (598, 603). A 3989. tétel címében viszont benne van, hogy természetmagyarázó hagyományokat közöl, logikus lenne tehát, hogy ezek között (277. p.) találjuk először, s itt csak utalást rá. A magyar irodalom és a folklór kapcsolatát fölölelő fejezetben (307. p.) viszont hiányzik az utalás idevágó fontos tételekre: 407, 3736, 3746, 3770.

Terméketlen betűrend

A gyűjteményes és vegyes művek analitikus fölvételének elmulasztásával egyenlően súlyos hibája a bibliográfiának, hogy az alfejezetek közlési rendje a semmire sem való, haszontalan, mechanikus betűrend! Ez semmiféle összefüggést nem szuggerál, nem segít, s tekintettel arra, hogy betűrendes névmutató van, szükségtelen és fölösleges is. Mennyivel tanulságosabb és természetesebb lenne legalább a tárgyi alfejezeteken belül, ha már újabb tematikus csoportosításra nincs mód, *az időrend.* Néhol persze lenne alkalom: egy-egy vita (pl. 859:877, 868:880) vagy adatkiegészítő hozzászólás (1641, 1646, 1652) kínálkozott volna, hogy *ne dobjuk őket szét egy senkinek se jó szerzői kezdőbetű szerint, hanem ellenkezőleg, hozzuk őket össze, abban a rendben, ahogyan megjelentek, s ahogyan elolvasásuk célszerű!* Különösen azért bosszantó ez a mechanikus ábécés rend *(lucus a non lucendo,* mivel voltaképpen nagy rendetlenséget teremt az időrendben és a tematikus rendben!), mert a bibliográfus nagy fáradsággal szedi az időrendben kapott anyagát betűrendbe, hogy aztán a bibliográfia használója még nagyobb fáradsággal *újból megkísérelje magának időrendbe szedni* az elolvasásra kiszemelt tételeket! Nem lehetne mindkettejük munkájából kikapcsolni a terméketlen betűrendet?

Ime, néhány példa, hogy mit teremt ez a mechanikus alfabétum. Előbb olvasunk Bodrogi Tibor vitatkozó cikkéről, s csak aztán arról, amivel vitatkozik, Vajda László róla (581, 582). Előbb látjuk Gönczi Ferenc Göcsej népköltészete című munkájának tételét és ismertetéseit, s közvetlenül utána a hírt, hogy két néprajzi munka vár kiadásra [!], az egyik a Göcsej népköltészete (3606, 3607). Még meg is zavarja az embert, hogy ez talán még egy másik mű... S mindez azért, mert a K betű hátrább van a G-nél! Teljes zűrzavart találunk azok között a hozzászólások között, amelyek a „Fölemelé Kádár szemeit az égre" kezdetű népköltészeti motívum lelőhelyeit szedték össze (3828, 3831, 3834, 3835). Elsikkad a 3844. tétel vita-jellege, oly messzire került a 3830-tól, amellyel pörbe szállt. A közlés helyén logikusan sorrendben követi egymást Csefkó Gyula két cikke (Asszonyom tánca, Zsuzsanna asszony), ti. mindkettő a menstruáció történeti-eufémisztikus neve; ezt az összefüggést megint az ábécé szakítja meg (3102, 3104). Móricz adalékát Dömötör Sándor egészíti ki és elemzi, de a megcserélt sorrendből, távolkerült tételekből ez az összefüggés is elsikkad (3088, 3094).

Még bosszantóbb, ha egyazon szerző cikkeit sem a természetes időrendben kapjuk, hanem cikkeik — teljesen esetleges — kezdőbetűjének sorrendjében? (Pl. 252—260, 573—574.) *Legalább az országos és helyi kiállítások lennének időrendben!*

Az annotációk

A harmadik súlyos hibatípust az annotációk jelentik. A meglevőkkel nincs baj, a hiba hiányukban rejlik. Megint csak példákra szorítkozhatom. „18. századi magyar utazók Dél-Amerikában." Föl kellene sorolni, kik? Legalább azt a pár nevet, melyet utóbb, a kutatók nevénél szerepeltet (Éder X. Ferenc, Fáy Dávid stb.). Ugyanígy a 150, 154, 156, 157. tételeknél. Egy cím: „Formaságnak látszik." Mi? (592.) Milyen tárgykörben mozognak B. Szabó György szlavóniai jegyzetei (1052), ki vagy mi a „Zentai százados" (1053)? Mit tartalmaznak a Nyelvőrszámhoz írt adalékok? (1357) Hogy viszonylik egymáshoz két azonosnak látszó közlemény; változataik egymásnak? (143:144; 2325:2326). Az 1419. tételről nem derül ki, hogy bibliográfia, pedig meg kellene róla adni még azt is, hány tételt tartalmaz. „Szeretnék szántani..." Ez

a címe egy közleménynek, s besorolásából világos, hogy a szántás szerszámairól szól. De, hogy mely szerszámokról, milyen időből, milyen (műszaki, mezőgazdasági, néprajzi?) szempontból stb. erről egy tőmondat tájékoztathatna (1476). „Folyik a ‚pödrés' a hánes-szatyor hazájában." Hol? (1920). Név szerint sorolja föl — helyesen — egy alfejezet a faragó egyéniségeket. De a „Mások" csoportjában még a nevüket sem tudjuk meg (2056—2059). Sőt: azt sem tudjuk, ki a kitüntetett népművész, akiről külön cikk íródott annak idején (2111). A 2149. tételből magából is ki kellene derülnie, kicsoda Bori néni. Melyik madár nevéről van szó a 2798. tételben? S miről szól a Magyar Kurir... kezdetű közlemény? (3420). A társasági fölolvasó ülések adatai mostani formájukban semmit sem mondanak: az előadások címeit vagy *legalább a keltezésüket* kiegészítően meg kellett vona adni.

Technikai észrevételek

Az analitikus fölvételen kívül főként az annotációk bősége és minősége teheti belterjesen értékessé a szakbibliográfiát. Nem terjengősségre buzdítunk ezzel, hiszen egy-egy név, szó, tőmondat nem növeli meg lényegesen a terjedelmet, illetőleg amennyire megnöveli, pontosan annyit meg lehet takarítani a többszörös fölvételek elhagyásával (utalással vagy kivált mutatóval), és néhány technikai megoldással. Így pl. az annotációk, analitikus fölvételek és kritikák egy fokozattal kisebb betűs szedésével. *A bibliográfiát nem úgy olvassák, mint a regényt, szükségtelen tehát a papírpazarló és terjedelmet növelő borgis.* A tételeket petittel, az annotációkat, analitikus részeket, kritikákat és utalásokat nonpareille-jel is lehetne szedetni. A hasábszélesség sincs kihasználva, végig 2 n-nel beljebb kezdődnek a sorok, holott a tételszám kövér szedése untig elég kiemelésül.

Ezzel át is tértünk a technikai jellegű észrevételekre. Nehogy valaki sajnálja ennek megbeszélésére a teret, rá kell mutatnom, hogy a bibliográfia műfajában ezek a formainak, netán kicsinyesnek látszó kérdések lényegesek, és sokszor a *tartalmat is befolyásolják*, tekintve, hogy következetlen megoldásukkal félrevezetik a használót. Ilyen pl. a szögletes és a kerek zárójel használata. E bibliográfia, úgy látszik, nem ismeri a szögletes zárójelet. Egyetlen esetben találkoztam vele (5185), itt helyesen ad meg egy valódi évszámot, szemben a folyóiraton szereplő formális jelzéssel. Ám másutt ugyanezt kerek zárójellel teszi. Ugyanígy végzi a betűjelek kiegészítését, álnevek föloldását is. Már ahol teszi. Mert sokszor ott is elhagyja, ahol pedig — a névmutató tanúsága szerint — tudja, hogy a rövidített név, esetleg csak keresztnév, kit rejt (Szövérffy J., Marót K. I. Tóth Z.). Nagyon csekély utánjárással — egy telefonnal, egy levelezőlappal — sok-sok jel föloldható lett volna. S ez főként azért sajnálatos, mert így a nevek nem kerültek a névmutatóba, tehát írásuk föllelése is megnehezült.

Ime néhány, amit különösebb kutatás nélkül meg tudok oldani, mégha némelyiket megkérdőjelezem is:

498: S. J. = Seres József. 526: K. Gy = Kerényi György. 611: (m — y) = Morvay Péter [?] 1213, 5665: V. D. = Varga Domokos., 1544: V. A. = Vajkai Aurél. 2169: G. V. I. = G. Varga Ilona. (Fölötte ott a teljes neve! Talán még a G. betűt is ki lehetne egészíteni.) 2178: B. E. = Bódis Erzsébet (vö. 2205). 2226: K. M. = Kopasz Márta. (Az évi tartalomjegyzékben már annak idején megadtam a teljes nevét!) 2244, 5421: B. J. = Barabás Jenő. 2511: G. J. = Galántai József [?] 2578: K. T. = Klaniczay Tibor. 2638: G. F. = Gönczi Ferenc. (A betűjelek után ott az elhunytát jelző kereszt, s az előző lapon a nekrológja.) 2817: Berkes Z. = Berkes Zoltán. 3121: K. M. = Kovalovszky Miklós [?] 3200: r. = Rónay György. 3231: M. K. = nem név, hanem: Magyar Kurír. 3238: Sz. E. = Szigeti Endre. 3408: r. p. = Radó Polikárp. 3447, 5025: - g - s = Herceg János. 3491: Nagy L. Vince = Nagy Lajos Vince. 3604: K. J. = Katona Jenő. 4063: S. B. = Simándi Béla. 4063: k. j. = Kelemen János. 4070: Zs. E. = Zsadányi Ede. 4706: A. S. = Asztalos Sándor. 4719: l. z. =Lőkös Zoltán. 4722: Ö. L. = Ökrös László. 4818: R. B. = Rajeczky Benjámin. (A 4990. tételben már föl is oldja.) 5258: Maron F. = Maron Ferenc. (A némutatóban föloldja.) 5962: M. B. = Molnár Balázs [?] 5275: G. J. = Gárdonyi Jenő. 5366: G. Nagy Piroska = Gondosné. (A következő tételben így is adja. Talán még tovább is ki lehetne egészíteni.) 5941: R. Bednarik= Rudolf Bednarik. (A névmutatóban így.)

Nem ismeri a bibliográfia az egyenlőségjelet sem, holott a bibliográfiai szabvány ezt követeli a gyűjteményes művekből, periodikákból kiemelt cikkek idézésében. Használata nagyon sok helyt világosabbá tenné a címfölvételt, s fölöslegessé a túlterhelt kerek zárójelet (pl. 2976).

A betűjelek, álnevek föloldása sem helyes. Most így adja: B. Ö. (Beke Ödön). Helyesen: [Beke Ödön] B. Ö. Vagy esetleg: B[eke]Ö[dön]. Szokás kiegészíteni a címbeli neveket is: Munkácsi [Bernát] manysi hagyatéka (3620).

Látszólag takarékosság csupán az ismétlődő szerzői nevek *Uő.* jelzéssel való jelölése. Nem jó, már csak azért sem, mert egybefolynak a teljes nevű és a betűjeles írások. A 264. tétel pl. csak S. B. jelű, de az *Uő.* miatt azt hisszük, hogy a 263. tételben szereplő Simándi Béla itt is teljes névvel szerepel. Néhol megismétlik a teljes nevet, ha az előző tételben ismertetők neve közbeékelődik, s így az „ugyanő" esetleg az ismertetőre lenne érthető (215. p.). Ám ebben sem következetesek (3601:3602). Helyesebb lett volna a szabványnak megfe-

lelően a rendszókat, ez esetben *a vezetékneveket verzállal kiemelni*, a keresztnevet antikvának hagyni. A kurzív úgyis eléggé túlterhelt.

Az annotáció gyakran összefolyik a címmel, s ez megtévesztő (pl. 222, 391). Ha a lelőhely után következik, gondolatjellel elválasztva, mint sokhelyt, máris jobb. De helyesebb *új bekezdésben*, s mint írtam, *egy fokkal kisebb betűvel* szedetni.

Szükséges lenne viszont néha a cím kiegészítése, olykor — mint említettem — névvel, máskor helynévvel vagy pl. HERMAN Ottó levele esetében (222.) a kelettel: [1896. jún. 23.] KÁLMÁNY leveleinél pedig a címzetteket kellene megadni (262).

A bibliográfiai szabvány és gyakorlat *száműzi a római számokat*. Nemcsak azért, mert nehézkesen, lassan ismerjük föl őket, hanem mert sok helyet is elrabolnak. Ezért kár, hogy a szakokat is római szám jelzi (a 38. fejezet 3 n helyett 8-at vesz el). Javasolnánk a bevált decimális rendszert, amely nem tévesztendő össze az ETO-val mint szakrenddel, hanem csupán tagolási lehetőség (vö. BECK Péter: *Útmutató a kézirat elkészítéséhez és a helyes szedéshez*. Bp. 1963. 65. p.). Másutt is (kötetek, évszázadok, folyóirat-évfolyamok stb. számában is át kell írni a római számokat arabsra (162, 183, 418—420, 2822). A keltezésben is (1692). A heti- és napilapoknál összevisszaság uralkodik a lelőhely jelölésében: *hol sorszámmal, hol keltezéssel (az utóbbi a jobb) adja meg* a bibliográfia. Néha egymás mellett (168, 169, 5548, 5549). Van, hogy nem is rövidíti a hónap nevét (639), pedig ezt azért lehetne. Néha megadja a hetilap oldalszámát, de ez akkor is fölösleges, ha éven át folyamatos a lapszámozás (165), még inkább, ha számonként újrakezdődő (430, 859), hiszen kis terjedelmű lapokban könnyen meglelhető szerzője, címe alapján a keresett írás. Vagy, ha ennyire pontosak akarunk lenni, adjuk meg mindenütt.

Hiányok

A hiányokat csak a gyakorlati használat mutatja meg. *Alapvető mű, azt hiszem, nem hiányzik, sőt a munka javára irandó, hogy a földolgozásra kerülő művek tárgyi határát, nagyot vállalva, tágan vonták meg, főként az irodalom* (MÓRICZ, MÓRA stb.) *és a helytörténet, régészet felé* (REIZNER *János*). Ha néhány hiányzó tételre mégis rá tudok mutatni, csak úgy tehetem, hogy viszonyítom: ha ez vagy az az apró hír önálló tételként szerepel, akkor miért nincsenek benne pl. olyan fontos írások, mint a *Vándortűz* debreceni (1947. 6.) számában LÜKŐ Gáboré (Ady népköltészeti ihletésű motívumairól) vagy PAPP Istváné (Ady és a Kalevala): WAGNER Richárd néprajzi szempontból máig kiaknázatlan, érdekes tanulmánya az Alföld településeinek életritmusáról (Tiszatáj, 1947. 2. sz.), TATAY Jenő írása egy régi alföldi háztípusról (Puszták Népe, 1948. 2. sz.), OLTVAI Ferenc cikke a rjazáni múzeumról (uo. 3. sz.). Lenin könyve (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban) több kiadást ért meg (2487), s mindegyiknek volt kritikai visszhangja is, noha a bibliográfia egyről sem tud. (Pl. DOBOZY Imréé: Szabad Nép, 1950. febr. 5.) Helyismereti szempontból ér annyit, mint sok fölvett újsághír, KŐBÁNYAI György könyve (Hazai földeken. Bp. 1954. 140 p.), amely Mosonmagyaróvár, Tokaj-Hegyalja, Kecskemét, Nyíregyháza, valamint a Jászság, Kunság, Hajdúság múltjáról, jelenéről ad jó tájékozottságról tanúskodó, színes képeket. Még néhány hiányzó cikk: BIBÓ István: *Parasztpárt és parasztkultúra*. Szabad Szó, 1947. febr. 2. — VERES Péter hozzászólása (uo. febr. 9.). — DÉGH Linda: *Magasabb színvonalú paraszti élet kialakulása felé!* Művelt Nép, 1947. dec. 1. — SZENTKIRÁLYI János: *Népköltészet a Szovjetunióban*. Szabad Szó, 1948. uag. 29. — BALLA Péter: *Bemutatjuk népművészeink új műsorát!* Magyar Rádió, 195? (Tóth L. Mihályné, Szaszkó József és özv. Zsíros Ferencné szereplésérő1.) — G. Zs.: 1 skót és 1 angol a stúdióban. Magyar Rádió, 1954. márc. 1—7. (Awan Mac Coll és Lloyd munkásfolklór kutatók). — Hiányzik a CSEFKÓ Gyuláról írt két cikkem: interjú (Délmagyarország, 1953. dec. 8.) és nekrológ (uo. 1954. dec. 4.).

Az ismertetések számát is meg lehetne szaporítani. Csak néhányat: 251-hez: Délmagyarország, 1952. febr. 21. — 413: Tiszatáj, 1947. 6—7. sz. 89. p. — 421: Délmagyarország, 1953. aug. 16. — 434: BÁLINT Sándor, Tiszatáj, 1948. 355. — 1975: TÁRKÁNY SZŰCS Ernő, Puszták Népe, 1948. 151. — 3556: MÉSZÁROS László, Puszták Népe, 1948. 150—151. — 4738: ÖKRÖS László, Puszták Népe, 1948. 151—152. — 4990: MERÉNYI Zsuzsa, Puszták Népe, 1948. 149—150. p.

Néhány helyen ok nélkül maradt le a szerző neve, holott az eredetiben ott van: 325-nél ÖKRÖS László; 3670-nél OLTVÁNYI Imre. A 3710. tétel P. L. betűjelét a bibliográfia nekem tulajdonítja. Azt hiszem, PÉCZELY László a szerzője. Egyúttal hadd pótoljak egy majd húszéves mulasztást: a 3707. tételnél tévedésből maradt le ÖKRÖS László neve.

Elírások, sajtóhibák

Ilyen hatalmas adattömegben nem csuda, ha akadnak hibásan írt nevek. LŐKÖS Zoltán barátomnak például nincs szerencséje: hasztalan mondja valahányszor bemutatkozik, hogy „elöl hosszú", rendszerint rövid *ö*-vel írják a nevét, mint ez a bibliográfia is. Egyetlen alkalommal jól írták, akkor meg átkeresztelik Lászlóra (2618). BÓNA Júlia neve mindvégig rövid *o*-val, LÖW Immánuelé viszont hosszú *ő*-vel szerepel; csodák csodája, hogy ez utóbbi a névmutatóban jó! BODNÁR Bertalan egy helyt Bognárnak van írva, így a mutató-

ban is két helyt szerepel, a valóságban ugyanarról van szó. HEVESY Iván *y*-nal írja nevét (1662), nem Cseres, hanem SERES József (2569), nem Rácz János, hanem Lajos (3116), nem Jogh, hanem JÉGH Károly (3548) nem Sarjó, hanem SARLÓ Sándor (3809), nem VITÁNYI István, hanem Iván (4961, 5030), BUDAY György *y*-nal íródik (3510), FÜSI József pedig nem Füzi (5522). Gyanúm, hogy a 3248. tételben sem Ratkoš, hanem Rakoš, azaz RÁKOS Péter a szerző.

Hibásan írja a bibliográfia a *kubikos* szót *kubikus*nak, holott CSEFKÓ Gyula magyarázatából (2605) világos, hogy a *kubik* alapszó *-os* képzős származéka. Ha netán címekben a hibás alakot betűhíven reprodukáljuk is, saját szövegünkben következetesen a helyeset kellene használnunk, sőt egy helyütt a hibás formára rá is lehetne mutatni.

Nem következetes az orosz szavak átírása sem, holott ezt szabványok teszik egységessé. Csak a szemünket bántja, ha egymás után olvasunk azonos nevet kétféle átírásban (Tokarev: Tokarjev, 377:378), de megnehezíti, legalább is meghosszabbítja a keresést, ha egyrészt *Anikint*, másrészt *Anyiszimovot* találunk (névmutató!).

Szintén elkerülhetetlenek a sajtóhibák, hiányzó vagy fölösleges pontok, zárójelek, elcserélt betűk. Néhány azonban szót érdemel, mert értelem zavaró. A rövidítésjegyzékben az Irodalomtörténet című folyóirat rövidítéséből (It.) kimaradt az I. sőt a helye sem üres, ezért megtévesztő. CSEFKÓ Gyula nem hetven, hanem hetvenötéves volt, amikor NÍYRI Antal köszöntötte (190). Nem bék*e*halászok, hanem bék*a*halászok (1236). A *szentje napja* kifejezés közé nem kell vessző, márpedig mind a két előfordulási helyén így szerepel (136. p. utalások közt és a 2414. tételben). Túrkeve—mórici helynevek közé kötőjel kell, annál inkább, mert az itt szereplő elválasztás (túr-kevemórici) zavaró (1672). „Ki *viseli* a kalapot?" — nem pedig viszi (1887). A 157. lapon hibás az 1480. tételre való utalás, a 131. lapon az 5461-re (helyesen: 5471), a 172. lapon az 5545-re (helyesen: 5546). Nem tápéi, hanem tápai (2569). Elválaszthatatlan a diftongus (hordo-ut) (2785) és a *th* a személynévben (Mit-hay) (6008). A karcagi Morgó csárda neve nagy betűvel írandó (3700), mint ahogy másutt (3892) úgy is szerepel. Petőfi vasi *élményei*, nem pedig *emlékei* szerepelnek a címben a 407. tételben. A VIT csupa nagy betűvel írandó (353. p.). A 3670. tételben az ismertetés nem a 248. lapon ér véget, hanem a 286-on, s ez nem mindegy, mert amúgy csupán két lapos, valójában pedig 42 lapos információt várhat az olvasó. Az 5522. tételben nemcsak a szerző neve volt hibás (FÜSI), hanem a hetilap kelte is: nem jún. 20., hanem 19. A legbájosabb elírás pedig a 2065. tételben található: a szegedi kőbárány (Agnus Dei) *kőbánya* lett. A 204. lapon aztán a bányászati irodalomban az utalások közt is így találkozunk vele! Innen persze törölni kell.

A mutatók

Óriási kár, hogy a bibliográfia *nem tartalmaz földrajzinév mutatót*. A helyismereti kutatás nagy vesztesége, hogy ebből a gazdag anyagból nem tudja kiszippantani a neki leglegszükségesebb tájára, vidékére, megyéjére, városára, falujára vonatkozó irodalmat. Még akkor sem mindig, ha ától eettig átrágja magát a bibliográfián, hiszen az annotációk ritkán könnyítik meg a dolgát. Megint egy példa: „Nem forog a dorozsmai szélmalom" — egy cikkem címe (2289), Ámde ott az alcím: „De már a szőregi sem", s az egész cikk a leállt — sőt, azóta leégett — szőregi szélmalomról szól! Ha az alcímet elhagytuk, akkor annotációnak kellene utalni rá, nehogy megtévesszük a bibliográfia használóját, és Kiskundorozsma irodalmához tartozónak vélje azt, ami — az újságírás gyakorlata szerinti tetszetős címadáson kívül — semmivel sem kapcsolódik oda.

Egyébként ugyanez a tétel egyik bizonysága lehet annak is, hogy *a tematikus közlésmód nem teszi fölöslegessé a tárgymutatót sem*. Kerestem most az említett tételt az építkezés, a táplálkozás (liszt!), a mesterségek fejezetében, leginkább a népi műemlékek közt, de ott még utalást sem találtam rájuk, s csak hosszas lapozgatás után leltem meg a „népi technológia kategóriájában. Ám megintcsak hiába kerestem a dorozsmai szélmalom-múzeumra vonatkozó adatok között (361. p.), pedig ott is elkelt volna egy utalás. Másik példa: hiába van a cigányságra vonatkozó témának külön csoportja (760—765), szétszórtan még számos olyan tételt találhatunk, melyek a cigánysággal kapcsolatosak, bár *utalást nem kapunk sehol* (1929, 1931, 1935, 3245, 3250, 3581, 3593, 4296, 4544, 4545). Lehet, hogy még több is van, de analitikus fölvétel, annotáció híján ez nem derül ki (pl. 1942?). Mindezt egy jó tárgymutató egy helyre hordhatta volna.

A *névmutató* használható, bár jobb lett volna, ha tételszámra utal, hiszen így a szemnek minduntalan egy egész lapot végig kell pásztáznia, míg megleli a keresett nevet. Emellett az „utalások" nem tartalmaznak érdemi, új adatot, tehát sok fölöslegeset végig kell nézni, miközben egy-egy új munkát lelünk. Meg akartam nézni pl., hogy FARAGÓ Józsefnek egy cikke szerepel-e a bibliográfiában, de lemondtam róla, mert negyed órámba kerülne, míg végignézném a fölsorolt lapszámokat. A jelenlegi módszer mellett is lehetne ezen segíteni, ha dőlt szedéssel megkülönböztetnék azokat a lapokat, amelyen tételben szerepel a név azoktól, ahol csak utalásban fordul elő.

Nem mindig utal a mutató az annotációban szereplő névre, így pl. TURI Sándor csak

mint szerző szerepel benne, holott egy ízben róla is írtak (659).

Az elírt nevek természetesen a mutatóban is hibásan tükröződnek (Cseres: SERES stb.). Csekély kivétellel (KOVÁCS László — K. KOVÁCS László) nem tudott a mutató készítője megbirkózni *az azonos nevek szétválasztásával*. JUHÁSZ Géza neve alatt voltaképpen kettő van: a debreceni professzor (51. p.) és az újvidéki literátor (270. p.). KISS József is kettő: a költő (307. p.) és az irodalomtörténész (az összes többi helyen). LÁSZLÓ Gyula legalább kettő, ám lehet, hogy három is; megkérdezésük nélkül nem is nagyon lehet minden írásukat megkülönböztetni. A zöm a régészprofesszoré, de néhány (161, 163, 287, 370. p.) a hasonló nevű újságíróé, íróé. NAGY Zoltán a műtörténész (165. p.) és egy mezőkövesdi cikkíró, valószínűleg pedagógus is (78. p.). PAPP László a népi jog kutatója (251. p.) és a nyelvész is (többi helyen). SZABÓ István a parasztság történetének kutatója (egy kivétellel minden helyen), s egy hírlapi tudósítás szerzője (131. p.) is. A 339. lapon szereplő SZILÁGYI László sem azonos a többi tétel írójával. Az egyik TÓTH Ferenc a 349. lapon, a másik a 361. lapon fordul elő. Valószínűleg kettő a TÓTH István is, s biztosan két személy a TÓTH János: a 339. lap írója nem azonos a többiével. TÓTH László ugyanígy, és a két TÓTH Tibor közül az egyik csupán a 353. lapon szerepel. A néprajzkutató VAJDA László kívül egyetlen tétellel (55. p.) itt van az irodalomtörténész VAJDA László is. VARGA János meg három is egyetlen névbe van olvasztva: a történész (126, 202, 252. p.), a szegedi munkásmozgalmi veterán (241. p.) és egy újságíró (123. p.).

Mindezt nemcsak azért sorolom föl, hogy netán kiki a maga példányában helyesbíthesse, hanem általános tanulságképpen is. Hiszen éppen a névmutató a legfőbb útbaigazítója a kutatónak, hogy névazonosság esetében meg tudja különböztetni a tudomány munkásait. *Ez is a bibliográfia egyik föladata.*

Szaknyelvünk magyarsága

Végezetül egy szokatlan dologról is ejtsünk szót. Sokan panaszkodnak manapság, hogy a tudományos nyelv is romlik, még irodalomtörténészek, néprajzkutatók is rossz példát mutatnak a helyes magyarságban. Engedtessék meg, hogy pár hiba-típusra ezúttal is rámutassunk. A Bevezetés második sorában például a *különböző* jelző helyett a *különféle* a helyénvaló; ez utóbbit amaz szinte már fölfalta nyelvünkben, holott hozzá képest jelentésárnyalatot fejez ki. Rossz szokás a bevált ragok helyett különféle divatos „névutókat" használni: a néprajz *területén* (vagy *terén*) helyett jobb ez: a néprajz*ban*. Újabban hódító germanizmus és russzicizmus a távolra mutató névmás unos-untalan kitevése. Íme itt egy csokor szintén a bevezetőből: „számbavettük egyes [helyesen: némely] országos folyóiratok... évfolyamait, illetve számait, ha *azok* valójában csak 1945 után láttak napvilágot..." *Azok* nélkül is egyértelmű és szebb a mondat. „Nyilvántartja tehát... könyveket és tanulmányokat s *azok* ismertetéseit". Helyesen: „s ismertetéseiket." Mostani formájában még félre is érthetem, hogy csak a könyvek ismertetéseit tartja nyilván, a tanulmányokét nem, hiszen azért mutat távolra. „Az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn s *annak* melléklapja..." Helyesen: „s melléklapja". A birtokos személyrag — ősi finnugor sajátsága nyelvünknek — elégségesen fejezi ki a birtokost. „Egyes nem magyar nyelvű hazai csoportok..." Helyesen: Némely, némelyik. „Ha azonban valamely munkához idegen nyelvű kivonat is csatlakozik, *úgy* a magyar cím után..." Az *úgy* fölösleges. Legfrissebb divatszavunk a *jelentkezik*. Ime egymástól hat sornyi távolságban kettő is: „különleges problémaként jelentkezik..." (elég: különleges probléma, méginkább: kérdés) „összeállításunkban szükségszerűen jelentkezik a társadalmi-történelmi szempontok erőteljesebb igénye". Elég: „szükségszerű az... igénye", vagy inkább egyszerűbben így: „összeállításunk szükségszerűen kidomborítja a társadalmi-történelmi szempontokat." Mint ahogyan ezt is lehetne egyszerűsíteni: „A szocializmus építésével kapcsolatos gazdasági-társadalmi változások következtében..." Így: „A szocializmus építésének gazdasági-társadalmi változásai következtében..."

KODÁLY emlékezetes cikke óta nem írjuk le a *kultúr* szót (643) semmilyen összetételben. Hibás a névelő elhagyása annotációkban: „A disznó..." (1522), „Az állatibőr.." (1873), „Az agyagedénykészítés..." (2075).

Módszertani tanulságok

Félreértések elkerülése végett újból leszögezem: a terjedelemben nagyobb hibajegyzék nem mond ellent annak, amit bevezetőül e bibliográfia értékéről mondottam. Még kifogásaimnak sem ezek a lényeges tényezői, hiszen bár számuk látszólag sok, *a hatalmas adattömeghez képest mégiscsak elenyészők, és súlyuk még együttesen sem nyomja le a mérleg serpenyőjét a negatív sarok felé.* A bibliográfia igazi hibái a módszertani mulasztások. Összefoglalásul: az analitikus címfölvétel mellőzése, az alfejezetek betűrendi közlésmódja, az annotációk mennyiségi és minőségi elégtelensége, a mutatórendszer hiánya. *S éppen ezek miatt kellett — legalább egyetlen egyszer — a szokványos ismertetésnél részletezőbben, mélyebben tárgyalnunk ezt a bibliográfiát.* A szakbibliográfiák, éppen határterületi helyzetük miatt, többnyire kiesnek a szakkritika ellenőrzése alól: bírálatukat a bibliográfus a néprajzkutatókra, a néprajzkutató a bibliográfusra hárítja, s így

végül nem találnak illetékesre. A néprajzkutató tán nem is tudja, hogy a bibliográfia módszertana tökéletesebbé is tehetné a munkát, amit — kicsiny igényt támasztva vele szemben — közömbösen forgat. A szakbibliográfus meg nem mer beleszólni a dolgokba, mert attól tart, a néprajz sajátos természete teszi egyik-másik megoldás felemás voltát. Magam abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy — talán a szerénytelenség vádja nélkül leírhatom — szert tettem némi tájékozottságra mind a néprajztudományban, mind a bibliográfiában. Így a két nézőpontot egyesíthettem, s megtehettem iménti észrevételeimet, javaslataimat. A szokatlan terjedelemre is azért tartok ez egyszer igényt, mert meggyőződésem, hogy *amit most vesztünk a vámon, megnyerjük a réven;* indítványaim valóraváltása a néprajzi bibliográfia következő köteteiben *idő-, papír- és erő-megtakarítást hoz, s tízszer-hússzor akkora terjedelemben térül meg.* Ismerve könyvkiadásunk vonakodását a bibliográfiai kiadványokat illetően (jelkép, hogy ez a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó mű is csupán 700 példányban jelent meg!), az sem utolsó szempont, hogy a rendelkezésre álló terjedelmet a lehetséges intenzitásig használjuk ki.

PÉTER LÁSZLÓ

A variáns, invariáns és affinitás fogalmainak definíciója

Amióta 1959. április 6-án először elhagzottak e fogalmak ORTUTAY Gyula akadémiai székfoglalójában, mind a magyar, mind a nemzetközi tudományosságban gyakran idézték, alkalmazták azokat. Mégsem tisztázódtak mindenki előtt. Különösen olyan tévedések figyelhetők meg idézőiknél, amelyek szerzői helyesen értelmezik ugyan az egyes fogalmakat, a köztük való összefüggéseket mégis tévesen fogják fel: ott is kapcsolatot látnak, ahol erről szó sincs, ugyanakkor lényeges és nyilvánvaló összefüggéseket hagynak figyelmen kívül. A több mint két évvel ezelőtt megindult „*Ethnological Concepts in East Europe*" című elméleti fogalomszótár címszóanyagának összeállítása során ezek a problémák felvetődtek, (*Ethnographia* LXXVI [1965] 481—483), és most innen szeretném idézni a három fogalom definícióját, esetenként utalva a velük kapcsolatos félreértésekre. Csupán az ORTUTAY Gyula által javasolt három terminus definícióját adom, nem pedig a készülő szótár esetleges teljes variáns, invariáns és affinitás címszavait, amelyekben a vonatkozó nemzetközi irodalom és gondolatok is helyet hapnának. Ugyanakkor a tipográfiában szeretném érzékeltetni a leendő szótár formájára eddig kialakult elképzeléseket. Ezért szerepel orosz és angol nyelven — a készülő mű nyelvein — is a terminusok megnevezése. Mind a tartalmi, mind a formai kérdésekkel kapcsolatban igen kívánatos lenne minél több szakember hozzászólása, hiszen az eddig megjelent hasonló munkák (*General Ethnological Concepts:* Edited by Prof, Åke HULTKRANTZ. Copenhagen, 1960. — *Folk Literature [Germanic]:* Edited by Laurits BØDKER. Copenhagen, 1965.) is tevékeny nemzetközi és nemzeti közreműködés eredményeképpen szerkesztődtek meg.

Bibliography — литература — Irodalom

ORTUTAY, Gyula: *Principles of Oral Transmission in Folk Culture (Variations, Affinity).*
1959 *In:* Acta Ethnographica VIII (1959) 175—221.
idem: Hu. Variáns, invariáns, affinitás (a szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei).
In: A Magyar Tudományos Akadémia II. (társadalmi-történeti tudományok) osztályának közleményei IX (1959) 195—238.
Ro. Variante, invariante, afinitate (legităţile culturii tradiţiei orale).
In: Anelele Universităţii Bucureşti — Seria Ştiinţe sociale: Filologie X (1961) 9—65.
It. (a shorter version) Della transmissione orale nel folklore.
In: Annali del Museo Pitrè XI—XIII (1960—1962) (1962) 52—87.

ORTUTAY, Gyula: *Begriff und Bedeutung der Affinität in der mündlichen Überlieferung.*
1961 *In:* Internationaler Kongreß der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen (19.8. — 29.8. 1959.) — Vorträge und Referate. Berlin. 1961. 247—252.

Abbreviations — список сокращений — Rövidítések

→ lásd ott címszóként
NB a szócikk nem definíciószerű része
Cf vesd össze a következő címszavakkal (a szótárban, illetve Hultkrantz és Bødker korábbi szótáraiban)
Lit a definíciókhoz felhasznált irodalom
Hu. magyar nyelvű (terminus, publikáció stb.)
Ro. román nyelvű (terminus, publikáció stb.)
It. olasz nyelvű (terminus, publikáció stb)

Affinity, аффиниция
Hu. *affinitás*

1. egyes, egymáshoz hasonló folklór alkotások között fennálló vonzás jelensége általában.
2. az a folyamat, amelynek során tartalmi vagy formai elemek vonzása következtében új változatok jönnek létre.

NB: (a) az affinitásban részt vehetnek tartalmi (motívum, típus, típuscsalád) és formai (formula, szerkezet) elemek, ennek megfelelően új tartalmi és formai sajátosságok alakulnak ki :→ *motívumkapcsolat,* → *típuscsalád,* → *formulasor,* közhelyek (→ *loci communes).*

(b) az affinitás érvényesülése során létrejött új változatok típusai: → *kontamináció*, → *additív motívumkapcsolat*, → *affix típuscsalád*.
(c) az affinitás megkülönböztetendő a variálódástól (→ *variation)*: az utóbbi tágabb kategória, általában változatok képződése; míg az affinitás ezen belül csupán két vagy több, eredetileg különböző elem összekapcsolódásának az esete.
(d) bizonyos affinitív jellegű kapcsolat áll fenn a folklór alkotások szövege és dallama között is (→ *dallam)*
Cf: *Variation;* Bødker *Affinity, Assimilationsdrift.*
Lit: Ortutay 1961. 247—252.

Invariant, *инвариант*
Hu. *variáns*

1. elszigetelt jelenség, amelyre csak néhány adat van.
2. a folklorisztikában olyan jelenség, amely nem mutatja a variálódás (→ *variation)* törvényszerűségét.
3. egy-egy közösség által általában el nem fogadott, mégis feljegyzett folklór alkotás.

NB: (a) az invariáns nem korrelatív párja a variánsnak (→ *variant)*. Ugyanaz az adat lehet egyik szempontból variáns, más szempontból invariáns. A variáns megjelenési forma, egy invariáns egy közösség által való elfogadása mértékének a kifejezése.
(b) az invariáns adatok létrejöttének az útja: egyéni javaslatok (→ *individual suggestion)*, amelyeket vagy elfogad egy társadalom (ebben az esetben az invariáns később variálódik), vagy nem (ebben az esetben ezek a javaslatok csupán igen rövid ideig élhetnek tovább). Formailag ehhez hasonlóan, amikor egy-egy változatokban élő folklór alkotás vagy műfaj kihal, ennek utolsó feljegyzései is invariáns adatoknak tűnnek.
(c) az invariáns adatok közvetlenül rávilágítanak egy-egy adott közösség befogadó tevékenységére (→ *acception)*, valamint ennek kulturális javai rendeződésére (→ *roster)*, ezért ezek vizsgálatára igen alkalmasak.
(d) vannak invariáns egyes alkotások, motívumok, típusok, témák, formai elemek, műfajok és műfajcsoportok egyaránt. Ezek száma és rendszerük történetileg változik.
Cf: *Variation ;* Hultkrantz *Innovation.*
Lit: Ortutay 1959. 191—194.

Variant, *вариант*
Hu. *variáns*

1. általában egy → *típus* vagy → *motívum* egyedi változata, megjelenési formája — inkább a folklorisztikában használt terminus.
2. a variálódás (→ *variation)* eredménye, egy adott pillanatban megvalósuló alkotás. Az egyszeri megfogalmazás igényével fellépő hivatásos művészettel szemben a folklór területén a variáns az egyes alkotások természetes megjelenési formája, egy-egy társadalmi újítás (→ *innovation)* eredménye.

NB: (a) nem korrelatív párja az invariáns (→ *invariant)*
(b) a népzenekutatásban → *improvizáció* és → *maqam* néven is említik.
Cf: Hultkrantz *Invention ;* Bødker *Variant.*
Lit: Ortutay 1959. 181—182.

Variation, *вариация*
Hu. *variálódás*

1. a variánsok létrejöttének folyamata általában.
2. a folklór alkotó folyamatainak egyike, amelynek során az egyszer megfogalmazott alkotások a változó társadalmi körülményekhez alkalmazkodva, állandóan módosulva, egyedi változatok, → *variánsok* formájában jelennek meg. A variálódás kiinduló pontját képező alkotásokat leíró illetve történeti rendszerezési szempontból gyakran önálló fogalmakként nevezik meg (→ *típus*, → *motívum*, alapforma (→ *Grundform)*, → *archetípus*, stb.), annak ellenére, hogy ezek is csupán egyedi változatok.
3. kísérőjelensége más folklór alkotásfolyamatoknak, mind az építő jellegű → *affinitás*nak, mind a romboló jellegű szétneklésnek (→ *Zersingen)*, valamint ezek további módosulásainak.

NB: (a) az 1—3. jelentéseket gyakran azonos értelműnek veszik.
(b) a variálódás népzenei megnevezése → *Umsingen.*
Cf: *Variant.*
Lit: Ortutay 1959. 199—200.

Mindezek alapján már könnyű néhány közforgalmú tévedést eloszlatni. Ezek közül az első abban áll, hogy többen a variáns és az invariáns fogalmát korrelatív, antonim kategóriáknak vélik. Ez tévedés. A variáns a hagyomány megjelenési formájára utal. Ami nem variáns, az nem invariáns, hanem nemhagyomány. Az invariáns viszont nem utal a hagyomány megjelenési formájára, hanem az úgynevezett etnikai rostálás műszava, segítségével mutathatók ki az elutasítások és elfogadások egy-egy nemzeti hagyományban. Ugyanaz a jelenség egyik szempontból lehet variáns, másik oldalról invariáns. Az invariáns korrelatív párja az általánosan elterjedt (generális), és nem a variáns. Az affinitás körül felmerült tévedések jórészt abból eredtek, hogy az affiniálódás jelenségét a variálódás jelenségével keverték össze; jóllehet az affinitás nem a változatok egymás mellett létére utal (mind a variálódás), hanem az egyes változatok létrejöttének módját világítja meg. A variálódás valami variálódása, míg az affinitás valami létrejöttének formája. Az affinitás során létrejöhetnek olyan jelenségek is, amelyek már nem variálódnak, hanem a variánsok rendszerén kívül állnak (pl. a dallam és szöveg, vagy a díszítőtechnika és a kompozíció affiniálódása, nemzeti műfajstruktúrák kialakulása stb.), annál fejlettebb tudatformák, már más törvényszerűségekkel jobban jellemezhetők. Egy következő korrekció a három kategória társadalmi-történeti változásaira vonatkozik. Le kell szögeznünk, hogy a variáns, az invariáns és az affinitás fogalmai történetiek, ugyanakkor nem egyforma mértékben. A variálódás koronként módosul, ez a módosulás azonban nehezen válhat egy eljövendő kutatás területévé. Az invariánsjelenségek sem önmagukban alkalmasak történeti fejlődés bemutatására, hiszen egy-egy hagyomány egészének történeti fejlődésében foglalnak helyet és mindenképpen értelemszerűbb e hagyomány egészének történetiségét vizsgálni. Az affinitás alkotástörvény, történeti alakulása a folklór művészi módszereinek történeti aspektusú vizsgálatainak a körébe tartozik.

Külön probléma az, mennyiben nemzetközi, összehasonlító kutatásokra alkalmas kategóriák a most felvetődöttek. A variálódás és az invariáns adatokat teremtő elfogadás–elutasítás társadalmi jelenségekként összehasonlítható jellegűek. Amint ismeretes, a folklór adatok összehasonlítása tartalmi, formai és szociológiai szempontból válik időszerűvé. Nyilvánvaló, hogy az első két kategória a szociológiai összehasonlításra alkalmas, nem pedig eredményeiben vethető össze nemzetközi párhuzamokkal. Nem az egyes változatok, illetve társtalan adatok nemzetközi összehasonlításának; hanem az ezeket megtermelő társadalmi előfeltételeknek kell nemzetközi anyag alapján összehasonlító kutatásába fogni. Más a helyzet az affinitással. Itt mind a jelenséget, mind annak eredményeit nemzetközi keretekben, összehasonlító módszerrel érdemes megvizsgálni, sőt csakis ilyen módon lehet az affinitás objektív törvényszerűség voltát bizonyítani. A legutóbb felmerült balladai affinitáskérdésekkel kapcsolatban is állnak rendelkezésünkre ilyen példák, amelyeket célszerű legalább utalásképpen megemlíteni. (Erről: Kriza Ildikó: *Affinitás a népballadában* [*Ethnographia* LXXVI /1965/ 221—242] című tanulmánya, amelyhez függelékként készültek el a fenti definíciók és megjegyzések.)

Az elpusztított, megégetett meny balladája esetében például a bemutatott „magyar" affiniálódáshoz egészen hasonló ismeretes a német balladakincsben, továbbá a balkáni balladák között, különösen a görög és román változatokban, de egészen széles területen; újabban orosz és ukrán szerzők a keleti szláv változatokra is felhívták a figyelmet. (Seemann Erich — Wiora, Walther: *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien.* Teil IV. *Balladen.* Bd. 4. Berlin. 1959. No. 76. és 77. „*Die misshandelte Schwiegertochter*" illetve. „*Die ermorderte Schwiegertochter*" itt a balkáni változatok felsorolásával; továbbá Жданов, И. Н.: *Русский былевой эпос.* Санктпетербургъ 1895. 524—572, Балашов, D. M. *Баллада о гибели оклеветанной жены.* In: *Русский фолъклор* VIII (1963) 132—143 és Плисецкий, М. М.: *Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса.* Москва. 1963. 48—50. stb.) Igen hasznos feladat lenne rámutatni arra, hogy eddigi kutatók által típus-, motívum- vagy műfaj-keveredésnek tartott affinitásos jelenségek hogyan nyilvánulnak meg ugyanazon a balladai típus keretein belül. Legújabban a Han-kori *Jo-fu* dalgyűjteményből Tőkei Ferenc idézett hasonló konfliktust említő kínai balladát (*Népballadák nyomai és kezdetei az ókori kínai költészetben.* In: *Műveltség és Hagyomány* VI (1964) 95—97.), ily módon az összehasonlítás keretei méginkább kitágíthatók. Annál fontosabb feladat lenne a ballada műfajával kapcsolatban megvizsgálni az affinitás „típusalkotó" változatának jelentkezését, mivel éppen ennek a műfajnak a keretein belül a leginkább homályos a hagyományos folklorisztika típus-fogalma. Bizonyos esetekben úgy látszik, helyesebb lenne affinitásos rokonságokról és nem típusokról beszélni. Ezeknek az affiniált szövegeknek eredetibb elemei viszonylag könnyebben magyarázhatók, az eddigi kutatás számára megoldhatatlan problémát jelentett azonban a „típusok"-nak nevezett nagyobb egységek monogenezise, illetve poligenezise mellett szólható érvek egyensúlya. Ha e javaslat alapján konkrét kutatóra fogná valaki az affinitás nemzetközi méretű jelentkezését a balladahagyományban, mind a balladakutatás, mind az affinitás fogalmának pontosabb megismerése érdekében jelentékenyet cselekedne.

Voigt Vilmos

NÉPRAJZI HÍREK

Farsangi játékok filmezése Panyolán

A Magyar Filmgyártó Vállalat egész estét betöltő film összeállítását tervezi a ma még élő magyar népszokásokból. A filmnovella szerint, amelyet Kiss Károly készített, a film nem a kuriózumokat keresi, hanem a néprajztudomány és a szociográfia korszerű eredményeit felhasználva a szokásban megnyilatkozó emberi magatartást, az élethez, munkához és a halálhoz fűződő hagyományt kívánja megmutatni. A törekvés az, hogy a lehető legteljesebb hűséggel és hitelességgel mutassák be a szokásokat. Ezért az egyes jeleneteket a helyszínen, a szokás funkcionálásának a helyén veszik fel. A film rendezője — a néphagyományok iránti rajongásáról ismert Basilides Ábris — kifejtette, hogy a szokások bemutatásának folyamatába nem kíván beavatkozni. A rendező munkája főleg az egyes szokások megfelelő összekötésére, a hagyomány mögött húzódó örök emberi gondolatok és érzések kifejezésére összpontosul. Örömmel kell tehát a néprajz szakembereinek is üdvözölni ezt a vállalkozást, amely ma még szinte felbecsülhetetlen értéket nyújt a tudományos kutatás és az utókor számára.

A készülő film első felvételeire — a farsangi játékok bemutatására — a Szatmár megyei Panyolán került sor. A filmezés ideje alatt — 1965. február 19—23 között — igen tanulságos észrevételeket tehettem s olyan jelenségekre figyelhettem fel, amelyek hasznos adalékul szolgálhatnak a népi színjáték kutatói számára.

A játékok bemutatását alapos szervezés, felkészülés és tanulás előzte meg. Ennek a munkának az irányítója *Szabó Gusztáv* parasztember volt. *Szabó Gusztáv* kiváló játékos és organizátor. Az ő jelenléte, paraszttársaira ható erős egyénisége nélkül aligha sikerült volna a játékok filmezése. Az egyéniség szerepét azért hangsúlyozzuk itt, mert a farsangi játékok lassan elvesztik jelentőségüket. A fonók, ahol a játékok bemutatásra kerültek, lényegében eltűntek. Szervezőre, jó organizátorra akkor is szükség volt, amikor a játékok eleven funkcionálásáról beszéltünk. A farsangolás hagyományában mintegy 8—10 évvel ezelőtt erős bomlás indult meg. És így a feleleventésben különösen nagy jelentősége volt *Szabó Gusztáv* személyének, aki egy évtizeddel ezelőtt is a játékok fő organizátoraként szerepelt. Megfigyelhettem, hogy a farsangi játékokról írott munkánk (Műveltség és Hagyomány, IV), — amelyből néhány példány forog a faluban —, a hagyomány feleleventését, az újratanulást nagymértékben elősegítette. A panyolai játékosok büszkék arra, hogy tanulmányunkban névszerint szerepelnek és a filmezéshez való előkészületükben ez a körülmény nem kis mértékben játszott szerepet. Játékismeretük és előadói tehetségük biztos tudatával álltak a felvevőgép lencséje elé, amely a nagy nyilvánosságot sejtette számukra.

Figyelemre méltó az, hogy egy-két kivételtől eltekintve, nős emberek mutatták be a játékokat. Az utánuk következő generáció — a mostani legények — a farsangolásban már csak kis mértékben vettek részt, főleg mint nézők szerepeltek. A feleleventéshez tehát föltétlenül szükség volt a régi játszóközösségre. A játékok mély hagyományára, a falu közösségében betöltött funkciójára mutat az is pl., hogy az asszonyok nem ellenezték férjeik résztvételét a játékok bemutatásában. A falu közössége úgyszintén örömmel csatlakozott a játékok feleleventése mellé. Meggyőződésünk, hogy Panyolán a farsangi játékok az egész közösség hagyományának eleven részei voltak, amelyekhez a közösség tagjai pszichikailag egyöntetűen hozzáigazodtak. Olyan közösségről beszélhetünk itt, amelyben a népi színjátszás a szó eredeti értelmében fellelhető.

A következő játékok kerültek bemutatásra: *betyár-, halottas-, gólya-, medve-, kecske-, lovas-* és *szitás-farsangos.*

A játékos kedv olyan elementárisan tört fel a szereplőkből, hogy a fonóba lépés pillanatától kezdve számukra mintha csak jelen sem lettek volna a filmezők, a felvevőgép, az erős fényt ontó reflektorok. Szerepüket a legteljesebb mértékben átélték és játszották. A hagyományos játékmenethez nem toldottak s abból semmit el nem engedtek. Jól megmutatkozott

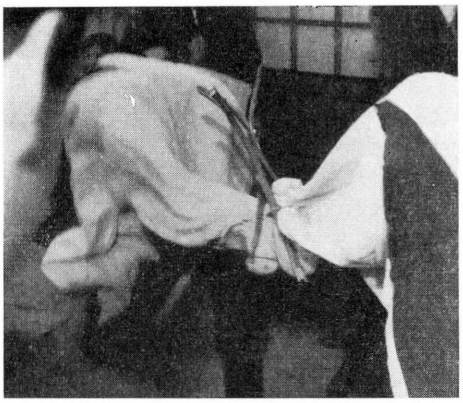

1. Jelenet a kecske-farsangolóból. *A kecskék viaskodása.* Ujváry Z. felv.

ez már az öltözködésükben, a játékhoz való felkészülésükben, maszkírozásukban. A *betyár-farsangolóban* a betyárok sarkantyút viselnek. A faluban nem volt sarkantyú és bár előre megmondták a szereplőknek, hogy a csizmájuk sarka egyáltalán nem látszik majd a filmen, ők mégis ragaszkodtak a sarkantyúhoz. Számukra a szerep, a hagyományhoz való igazodás, a formában és mozdulatokban megszokott játék pontos eljátszása volt a fontos, amihez a sarkantyú is hozzátartozik, akár látszik a filmen, akár nem. A játékos számára — akárcsak egy színész számára — nagyon fontos, hogy minden tökéletes rendben legyen. Ez pszichikailag döntő és lényegesen befolyásolja a játék menetét. Megfigyelhető volt ez a medve-farsangolónál is. A gazdasszony nem engedte, hogy a medve az ágy alá bújjon. A játékos ez ellen felháborodottan tiltakozott, hiszen a medve-játék nagy jelenete elé komoly akadály gördült. A rendező, aki nem tudta, miért a tiltakozás, hosszasan kérlelte a gazdasszonyt, engedje meg, hogy a medve az ágy alá bújjon. Csak amikor az ágy a levegőbe, emelkedett és szétesett, akkor értette meg, hogy a medvejáték ebben a jelenetben éri el csúcspontját: a féktelen erő és indulat levezetődését.

A farsangi játék-repertoár a panyolai közösségben szinte kimeríthetetlen. Egyáltalán nem túlzott az a játékos, aki azt mondotta, hogy akár egy hónapig is filmezhetnénk, ők mindig újabb és újabb játékot mutatnának be. Meggyőződhettünk arról, hogy nemcsak a nagy hagyományra mutató, archaikusnak mondható játékok bemutatásával nem merül ki a repertoárjuk, hanem — mint ahol jelen vannak az alkotásra ösztönző erők — az ötletek, az elképzelések kifogyhatatlanságáról tettek bizonyságot. Az új ötletet szinte az egyik óráról a másikra képesek megvalósítani. Idevonatkozóan olyan példát említhetek, amelyben a játékosok komoly alkotó képessége, tehetsége méltóképpen bebizonyosodott előttünk.

A filmfelvétel, annak technikai formája teljesen ismeretlen volt a játékosok számára. Nagy élményt jelentett nekik a technikai előkészülés, a rendező, az operatőr, a hangmérnök és a világosítók tevékenysége. Mint minden filmezésnél, itt is különböző problémák adódtak elő: vagy a fény nem volt megfelelő, vagy a hangfelvétel nem sikerült, vagy a képfelvétellel volt baj, vagy valaki a gépbe figyelt stb. Ilyenkor a rendező, operatőr boszszankodott, különböző megjegyzéseket tett, fejét fogdosta stb.

Mindezeket a játékosok jól megfigyelték és olyan élénken reagáltak rá, hogy a felvételek utolsó napján leültettek bennünket a fonólányok közé, mondván, hogy most olyan játék következik, amelyet első alkalommal mutatnak be. Nagy meglepetésünkre a filmezést jelenítették meg, a filmezőket karikírozták ki. Már a *filmes-farsangos* — ahogy ők az újabb játékukat elnevezték — kellékei is ragyogó ötletről tettek bizonyságot. Az operatőrt alakító játékosnál dísznóperzselőgép volt, amelynek hosszúkás, csőalakú nyílása van, az oldalára szerelt kézzel hajtható kerékkel. A filmfelvevőgépnek ez a játékbeli utánzata már önmagában is mosolyt fakasztott a nézőkből. A bambusznádra szerelt és a szereplők fölé benyujtott mikrofont a következőképpen utánozták: hosszú napraforgószár végébe egy villanyégőt dugtak, s onnan egy zsinórt vezettek el. A reflektorokat pedig fazékkal helyettesítették. A karikírozott személyeket külsejükben is hűen igyekeztek utánozni. Pl. a rendezőt a jellegzetes karimás svájci sapkájával, a fővilágosítót kajla kalapjával, valamint a rájuk jellemző hanggal. Jelenetük érdekességét azonban nemcsak a külsőség, a forma nyújtotta. A játék menetében különösebb összefüggés nem volt, mint ahogy az ábrázolandó eseményben sem lehetett ezt megfigyelni. Az alakoskodó „rendező" utasításokat adott s ha valami miatt az „operatőr" többször megállt: „Sanyikám, megőrülök, mért nem jó?" És azután szívből kacagott, — mint ahogy a valódi rendező tette mindig a játékok bemutatása során és amiért nagyon meg is szerették őt, mert érezték, hogy egy megértő, a játékukban feloldó ember figyeli őket. A rendezőt bemutató szereplő játékában a karikírozás élében is a jó, a mindenkihez kedves, megszeretett ember alakját igyekezett mintázni, teljes sikerrel. Az operatőr alakjában — a valóságnak megfelelően — keményebb ábrázolás érvényesült. Érezhető volt a humor álarca alatt is, hogy amikor az „operatőr" mondja: „Mindenki menjen ki, aki nem tartozik ide", — a felvétel sikeréért aggódó ember ez, de aki még nem találta meg a hangot azzal a közösséggel, amelyben tevékenykedik.

A játék további részletének leírását elhagyhatjuk. Az eddigiekből is láthatjuk, hogy a népi színjátszás mélysége mutatkozott meg ebben is: az alakított személyek valódi arculatát, jellemét törekedtek jelenetükben kifejezésre juttatni. Nemcsak ábrázolni, hanem jellemezni is akartak. És ez a döntő a népi színjátszás szempontjából.

A játékos kedv, az emberi játékösztön nagyszerű példáját mutatja Panyola község közössége. Olyan közösségről van itt szó, amelyben még egy évtizeddel ezelőtt is a mindennapi életnek elengedhetetlen, szükségszerű része volt a játék, a játékban való pszichikai kielégülés. Úgy vélem, egyáltalán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a magyar népi színjátékot ebben a közösségben mind a játékanyag, mind az előadó és hagyományozó közösség tekintetében, erejének utolsó felvillanásában megtaláltuk.

UJVÁRY ZOLTÁN

KÖNYVSZEMLE

Europa et Hungaria

Congressus ethnographicus in Hungaria 16—20. X. 1963. Budapest. Red. Gy. ORTUTAY et. T. BODROGI. Akadémiai Kiadó 1965. 537.

Az első magyar, tekintélyes nemzetközi részvétellel megrendezett, néprajzi kongresszus közel teljes anyagát tartalmazza ez a kötet. A magyarul elhangzott előadások is most német, orosz, francia vagy angol nyelven jelennek meg, több esetben az előadáshoz viszonyítottan kibővültek jegyzetanyaggal, irodalmi utalásokkal és képekkel. KODÁLY Zoltán rövid bevezetőjét 40 tanulmány követi, 16 magyar és 24 külföldi szerzőtől, felölelve szinte a néprajz minden fontosabb ágát. Mintegy 5 előadás a szerkesztők és olvasók legnagyobb sajnálatára kéziratbiány miatt nem jelenhetett meg.

A kötet címe utalni kíván a kongresszus egyik fő célkitűzésére: határozza meg a magyar népi kultúra kelet és nyugat közötti történetileg kialakult helyzetét, mutasson rá azokra a kapcsolatokra, amelyek akár közeli szomszédainkhoz, akár távolabb lakó népekhez kötnek bennünket. Nem kívánjuk tagadni, sőt még kissebbíteni sem azokat a jelentős hatásokat, amelyek nyugatról éppúgy értek bennünket, mint keletről, sőt délről és északról a népi kultúra vonalán is. Bizonysága akart lenni ez a kongresszus annak, hogy a magyar néprajzi kutatás a tudomány valós igényei szerint elszakadt azoktól a sovén-nacionalista gyökerektől, amelyekből kezdeti szakaszában Magyarországon éppúgy, mint Európa bármely államában táplálkozott, a kulturális jelenségeket elemző, társadalmi mozgástörvényeket kutató tudománnyá vált s csak itt-ott, de mindenesetre Európa-szerte csak provinciális szinten érződik a régi maradvány.

De európai helyzetünk meghatározásán túlmenően még mást is akart nyújtani a kongresszus, s ez jól tükröződik az itt közzétett előadásokban. Ha csak a kifelé utaló kapcsolatokról beszélünk, akkor eleve feltételezzük esetleg a magyar népi kultúra sajátos vonásainak hiányát, ami lényegében tudománytalan kozmopolita szemlélet lenne, hisz a belső fejlődés erői még jóval kisebb együttesekben is hatnak, az egyenlőtlen fejlődés legalábbis bizonyos részleteket tekintve a környezettől eltérő lokális sajátságokat alakít ki. Ezért igyekezett GUNDA és a hozzá csatlakozó előadások egy sora a magyar népi kultúra strukturális és regionális jellemzőinek tisztázására, TÁLASI és a hozzá kapcsolódó előadások ugyane kérdéskör vázolására vállalkoztak a történeti fejlődés menetében. De ide kapcsolódott az előadásoknak az a csoportja is, amely a társadalmi intézmények alakulására irányította a figyelmet. Ez a gondolatmenet jól kielemezhető az előadásokból, ha a kötet szerkezete ezt nem is tükrözi, mint ahogy nem is tükrözheti, mert az egyes előadásokon belül is számos ízben összefonódnak ezek a kérdések, s egy-egy előadás talán mindegyik problémához érdemleges mondanivalóval hozzá tudott járulni.

Általánosabb szinten fogta meg a kelet—nyugat közötti helyzetünk kérdését ORTUTAY előadása, történeti tudatunk alakulására éppúgy említve példákat, mint az irodalom és folklór köréből. GUNDA hasonlóképpen fogta fel a magyar népi kultúra regionális és strukturális alkatának elemzését. Áttekintő képet nyújtott VAKARELSZKI előadása a magyar népi kultúra feltehetően bolgár-délszláv elemeiről s teljes anyagbemutatásra törekedett ABAEV az alán—magyar kapcsolatoknak nyelvi adatokon keresztül történő megvilágításában.

Az előadásoknak a nagyobb csoportja egyes részvizsgálatok eredményei alapján igyekezett feleletet adni a centrális problémákra. Nagy részük több éves kutatás eredményeinek rövid summázata is egyúttal. Az európai kutatás igényeire figyelemmel elemezte TÁLASI az anyagi műveltség magyar vizsgálatainak mintegy 10 éves legújabb szakaszát. JACOBEIT az európai agrár-etnográfiai vizsgálatokban mutatkozó együttműködés szükségleteit és lehetőségeit taglalta. TAKÁCS előadása a magyar mezőgazdaság kettős (extenzív–intenzív) jellegéről, HOFFMANN a XVIII—XIX. századi külterjességről, BALASSA a hazai talajművelő eszközökről, HOFER a megosztott település európai kapcsolatairól szólt. BALOGH a Kárpát-medence központi területeinek állattartási típusaival foglalkozott, míg ennek a kérdésnek lengyel-kárpáti vonatkozásait KOWALSKA—LEWICKA, balkáni problémáit MARINOV tárgyalta. GAVAZZI a pannoniai sütőharangok elterjedésének történeti tanulságait elemezte, VINCZE a magyar szőlőkultúra, CSILLÉRY a magyar lakáskultúra történeti rétegeire és kapcsolataira WEINHOLD a magyar—német borászati egyezé-

sekre hívta fel a figyelmet. DÖMÖTÖR Tekla a magyar néphit és népszokások, VARGYAS a magyar népballadák példáin mutatott rá keleti és nyugati érintkezés nyomaira. ROMANSZKA a magyar történeti személyiségeknek a bolgár hősénekekben megfigyelt szerepéről szólt. PUTYILOV szláv—magyar folklórkapcsolatokra hívta fel a figyelmet. A magyar mesekincs interetnikus kapcsolatairól DÉGH, a magyarországi családközösségről (nagycsaládról) MORVAY írt. SVECOVÁ a családszervezet és építkezés összefüggéseit elemezte Szlovákiában.

Lazábban kapcsolódott a kongresszus központi gondolataihoz az előadások egy másik csoportja, de ettől függetlenül vagy anyaguk, vagy módszertani tanulságaik miatt egyöntetű figyelmet ébresztettek. SKALNIKOVÁ a gazdasági változások hatásának jelenlegi problémáit elemezte, s BOZSIKOV a bolgár faluban zajló átalakulás tanulmányozásának fontosságára mutatott rá. VERES a magyarországi feudális paraszttársadalom rétegződéséről írt. SINNINGHE előadása: A paraszt a németalföldi népi elbeszélésekben. A módszertani jellegű észrevételek a hangsúlyosak BRUKnak az etnikai kartográfia elveiről és GROZDOVÁnak a moszkvai akadémiai néprajzi intézetben folyó európai (Szovjetunión kívüli) kutatásokról szóló tájékoztatójában, valamint ZNAMIEROWSKA—PRÜFFEROVÁnak a halászeszközök gyűjtésére vonatkozó megjegyzéseiben, RANKE előadásában: *Grenzsituation des volkstümlichen Erzählgutes*, továbbá BAUMGARTENnek a német építkezéskutatásra vonatkozó megjegyzéseiben.

Az előadások egy további csoportja igen figyelemre méltó tájékoztatást nyújtott több kaukázusi néprajzi problémáról, amelyek tekintve a magyarság egykori kaukázusi kapcsolataira, az intenzív orientalisztikai kutatásokra, méltán keltettek érdeklődést. VIRSZALADZE a grúz vadászeposszal, SZIHARULIDZE a grúz hősköltészettel, AHOBADZE egy munkadal és munkaszervezet összefüggésével, CSHIKVADZE a prehistorikus grúz csontfurulyával, CSITAJA a kolchisi kultúra néhány jellegzetes vonásával, GULIEV pedig az azerbajdzsáni művészi iparokkal ismertette meg a hallgatókat, illetve az olvasókat.

Az aránylag gyorsan és színvonalasan megjelentetett kötet egyúttal apropót is teremt a magyar néprajzi kongresszus mérlegének elkészítésére. Túl, azon az inkább technikai jellegű hibán, hogy a kongresszus hol nemzeti, hol nemzetközi jellege erősen ütötte egymást, végső soron a fő célkitűzések megvalósításában nem jelentkezett zavaró tényezőként. Bár a magyar kutatók egy igen jelentős része egész természetszerűen előadásával a kongresszuson nem szerepelhetett, mégis e kötetben közzétett s ott elhangzott előadások írásban és szóban hűen tükrözik a magyar kutatások eredményeit, a nyújtott összkép lényegében helyes. Idegennyelvűsége miatt e kötetnél bizonyára kevésbé lesz feltűnő mint a kongresszusnál: a jó külföldi visszhang és a nagy belső hallgatás. A külföldi olvasó e kötetben lapozgatva nyer némi bepillantást a magyar népi kultúrába, a hazaiak számára a kitekintés a fontosabb, amit még az olyan előadások is nyújtottak, amelyek csak lazán, vagy alig kapcsolódtak a központi kérdésekhez. Ennek ellenére is célszerűnek látszik a jövőben a sokkal inkább profilozott program, vagy: áttérés a konferenciákról a szűkebb körű munkaértekezletekre, előre kiadott anyag megvitatására. Első lépésként azonban nálunk erre a fajta kongresszusra volt szükség, s nagyon helyes, hogy ez a kötet rögzítette az ott elhangzottakat.

BARABÁS JENŐ

Antal — Faragó — Szabó: Kriza János

(Három tanulmány.) Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1965. 298.

KRIZA János költői, népköltés-gyűjtői, szervezői, szerkesztői és tájnyelvkutatói tevékenységét tárgyalja a kötet. A három tanulmány elütő szempontjai és hangvétele indokolják, hogy mindenikről külön-külön szóljunk.

ANTAL Árpád: *Kriza János költészete* (7—64.). A kutató és az általa vizsgált személyiség között az együtt töltött hosszú évek során sajátos viszony alakul ki. Már a témaválasztást is rendszerint a karakterbeli hasonlóság indikálja. Ha azután a kézbekerülő anyag és a vele való foglalatosság a kutatóban sűrűn kelt gondolati és érzelmi viszhangot, a kapcsolat barátsággá mélyül s alkalmassá válik olyan emberi vonások, esztetikai értékek és műhelytitkok feltárására, melyek a közömbös vizsgáló szemek előtt — mégoly lelkiismeretes, hosszantartó munka melett is — esetleg örökre rejtve maradnak.

Ilyen megértő barátra talált KRIZA János ANTAL Árpád személyében. ANTAL nemcsak a kevésszámú irodalmi dokumentumot szólaltatja meg meggyőző módon, hanem igen jó környezet és társadalomrajzot is ad s ezen keresztül plasztikus gondolati,érzelmi és hangulati hátteret.

Különösen tanulságos számunkra az, ahogyan a bonyolult latin versformákon nevelkedett s azokban — iskolái során kiváló gyakorlatot szerzett fiatal KRIZA versre érzékeny fülével fel-

fedezi a maga számára az egyszerűbb formákban megjelenő, világos képekben, rövid mondatokban fogalmazó népköltészetet s megkísérel maga is hasonló hangnemben verselni.

Meggyőzött bennünket ANTAL, hogy ez a felfedezés nem a berlini diákévek eredménye, hanem korábbi keletű. Berlinben legfeljebb megerősítést nyert, s azt is valószínűleg öntudatlanul: KRIZA visszaemlékezéseiben soha nem emleget ilyen jellegű pozitív hatást ebből az időből. Inkább az idegenben tanuló diákokat oly gyakran elfogó megnevezhetetlen rossz érzés, a hazavágyódás uralkodik gondolatvilágán. (Ez ölt lényegében testet verseiben is egyetlen termékeny esztendejében, egy éves betegeskedésének ideje alatt.)

A nagyon kritikus, racionális barát, SZENTIVÁNI Mihály, PETŐFI verseinek megjelenése, s magának a népköltészetnek az alaposabb megismerése egyoldalról, másoldalról a hivatásnak tekintett hivatallal járó sok tennivaló és végül a nagy és zajos család számára való kenyérkereset korán lélekzetét veszik a fiatal unitárius papnak s csakhamar teljesen elterelik gondolatait a szépirodalom területéről.

Külön fejezetet szentel ANTAL a XIX. sz. eleji erdélyi politikai életnek s abban KRIZA magatartásának: a reformkor eszméi teljes határozottsággal a szolga és a paraszt mellé állítják. Néhány tömör, találó, tőle szokatlan keményhangú, a latin auktorok stílusát idéző epigrammában ad kifejezést véleményének.

Folklorisztikailag figyelemre méltóak a székelység hétköznapjait és érzelmi megnyilvánulásait festő dalai, melyeket a teljes együttérzés jellemez s a megmásíthatatlannak tűnő társadalmi különbségek és a „kommandó" damokleszi kardja tesznek tragikus színezetűvé. Kívülállásról csak itt-ott árulkodik a szerző elnéző mosolya. Ez azonban olyan finom s annyira beleolvad a népi formába, hogy nem akadályozza a költemények folklorizációját.

Ez a kérdés KRIZÁNÁL is, akárcsak PETŐFI esetében, külön tanulmányt érdemel. Már SEBESTYÉN Gyula megjegyzései is (MNGy XII. 448—50.) arra utalnak, hogy KRIZA több verse teljesen belesimult a népköltészetbe, népdallá lett. Történhetett ez annál könnyebben, mert nem egyszer fordulatokat, egész verssorokat, kezdőképeket vett át a népdaltól — a népi hangvételről, formáról, érzelmi azonosulásról már beszéltünk — semmi sem állott tehát útjába annak, hogy tovább formálják, tovább énekeljék.

A KRIZA iránt érzett őszinte rokonszenv ellenére sem esik ANTAL abba a hibába, amit nem élvonalbeli költőkről, írókról szóló tanulmányokban oly gyakran tapasztalunk, hogy t.i. túlbecsülje szerepét vagy versei esztétikai értékét. Nagy anyagismerete és jó ítélőképessége megóvja a túlzásoktól és lehetővé teszi számára, hogy kijelölje KRIZÁNAK, a költőnek, a pontos helyét a magyar irodalomtörténetben PETŐFI előfutárai között, s megismertessen azzal a néhány epigrámmájával és dalával, amelyet ma is frissnek, maradandó értékűnek érzünk.

FARAGÓ József: *Kriza János és a Vadrózsák* (67—201.). FARAGÓ József több mint húsz esztendeje foglalkozik KRIZA János és baráti köre folklorisztikai gyűjtő tevékenységével. Tanulmányát a részadatok hallatlan gazdagsága jellemzi. Ezek alapján ő is ugyanarra a konkluzióra jut, mint ANTAL Árpád: KRIZA nem Berlinben ébredt rá a népköltési gyűjtés fontosságára, ezzel már korábban, saját tapasztalatai alapján is tisztában volt: „Székelyföldön járásom alatt jöttem véletlenül azon észleletre, mily sok ily régi kincs hever, senkitől sem figyelve meg, a nép alsó rétegeiben; s attól fogva ez egyet számtalan foglaltosságaim közepett sem vesztettem el szemem elől." (önéletrajzából.)

A Vadrózsák gyűjtési szempontjainak alakulásához értékes az az adat, amit FARAGÓ az *Erdélyi Hírmondó* 1864. január 30-iki számából idéz KRIZA egy „Figyelmeztetés"-t tesz itt közzé, melyben az 1842. évi felhívásra utalva felkéri támogatóit, hogy ne csak anyagiakkal, de népköltési szövegek beküldésével is járuljanak hozzá a vállalkozás sikeréhez.

A továbbiakban FARAGÓ nagyszabású levélgyűjteménye kelti fel érdeklődésünket 1943—44-ben mintegy 250 levelet másolt le különböző közgyűjteményekben és magánosok birtokában levő eredetikről, melyeket KRIZA váltott családja tagjaival és barátaival. A gyűjtemény értékét jelentősen növeli az a sajnálatos tény, hogy az eredeti szövegek egyrésze a közbejtött háborús események következtében elpusztult.

E levelekből közölt idézetek alapján igen jó képünk alakul ki a munkatársak egyéniségéről, a szervezésben, gyűjtésben, feldolgozásban való közreműködésünkről. Különösen PÉTERFI Sándor és ÜRMÖSI Sándor tevékenységének jelentősége nőtt meg szemünkben.

Kitűnő leletnek találjuk az 1853-ban rövid fél évet élt *Szépirodalmi Lapok* szerkesztői üzeneteiben KRIZÁHOZ intézett bíztató sorokat, melyek GYULAI szerepét a *Vadrózsák* létrejöttében az ismertnél döntőbbnek mutatják.

Eddig kellőképpen figyelembe nem vett, s a jövőben alaposabb feltárásra vár KRIZA János és TOLDY Ferenc barátsága. Ez alkalmat adna TOLDY a magyar népköltési gyűjtés-szervezés körüli szerepének tisztázására is.

Kiemelendőnek tartjuk FARAGÓ adatait a *Bach-korszak* politikai vezetőinek felfogásáról a népköltési gyűjtést illetően. Benyomásunk — a szerzővel egyetemben — az, hogy a sok segítő jószándék mellett valószínűleg nem kizárólag KRIZA nehézkessége és sokirányú elfoglaltsága

volt egyedüli oka a kiadás oly sok éven keresztül való elhúzódásának. (FARAGÓ a politikai akadályok mellett döntőnek mondja az anyagi nehézségeket is.)

A továbbiakban FARAGÓ azt törekszik megállapítani, hogy milyen szerepe volt magának KRIZÁNAK a *Vadrózsák* anyagának összegyűjtésében és formábaöntésében. Ez az egyetlen terület, ahol nagy anyagismerete és alapos felkészültsége ellenére tapogatózni kényszerül egyszerűen azért, mert nem volt módjában áttanulmányozni az MTA Kézirattárában őrzött KRIZA-hagyatékot. A birtokában levő gazdag levélgyűjtemény és a rendelkeszésre álló irodalmi adatok helyes értékelése azonban megóvja FARAGÓT a komolyabb hibáktól, sőt nem egy ponton jelentékenyen bővíteni is tudja errevonatkozó ismereteinket. Különösen KRIZA korát messze megelőző tudományos szemléletéről tett megállapításai, és a nagyszabású szervezőmunkával kapcsolatos dokumentumok érdemelnek figyelmet. Utóbbi valódi arányaiban csak most áll világosan előttünk.

Jóleső örömmel vettük tudomásul, hogy véleményünket ARANY János irányító tevékenységéről FARAGÓ is osztja. Új és igaz megállapítása ehhez képest az, hogy KRIZA a maga — mai szemmel talán kissé túlzó — nyelvészeti hitelességre való törekvésével egy modernebb felfogás indikálójává vált, ismét, mint ahogy a gyűjtés megindításánál is tapasztaltuk, ösztönösen.

Igen jó megfigyelése FARAGÓnak GYULAI ingadozása ARANY irodalmi nyelvű és KRIZA a tájjelleg megőrzésére törekvő, a paraszti mesemondáshoz közelebb álló gyűjtőmódszere között. A Vadrózsákkal kapcsolatos „lektori" tevékenysége és BENEDEK Elekkel folytatott későbbi vitája arra enged következtetni, hogy GYULAI lelke mélyén voltaképpen mindvégig KRIZA eljárását tartotta követendőnek, ARANY tekintélye és pozíciója azonban lehetetlenné tette számára a nyílt állásfoglalást.

A továbbiakban kiemelkedőnek tartjuk a *Vadrózsák I.* kötetének utóéletéről, irodalmi és nyelvészeti fogadtatásáról szóló fejezetet: tanulságos és jellemző a nyelvészek örvendezése és ARANY részletes ismertetésének elmaradása.

A két *Vadrózsapörről* irottakban FARAGÓ mindnyájunk véleményét öltözteti igen okos szavakba.

És végezetül a II. kötet ügye: FARAGÓ nagyon finoman érezteti, hogy nemcsak az MNGy III. kötetével, de a *Székely Népköltési Gyűjtemény* két kötetének megjelenésével sem oldódott meg a kérdés. Véleményünk szerint végleges, megnyugtató megoldást csak egy nagy körültekintéssel megszerkesztett kritikai kiadás hozhat, amely viszont csak közös kiadvány lehet s egymás anyagának az alapos megismerése után jöhet létre.

Szeretnénk remélni, hogy mind a román folklórkutatásban, mind nálunk rövidesen tisztázódnak a kritikai szövegkiadás elvi szempontjai. Ennek során nyilván felmerül az az igény is, hogy az olyan klasszikus értékű szövegkiadványok, melyeknek anyaga felerészben ott, felerészben nálunk fekszik, a két ország kutatóinak együttes munkája eredményeképpen lássanak napvilágot.

SZABÓ T. Attila: *Kriza János és a Vadrózsák a nyelvjáráskutatásban* (205—266.) SZABÓ T. Attila is, akárcsak ANTAL és FARAGÓ, a történeti előzmények ismertetésével kezdi tanulmányát annak a megállapítására, hogy milyen értéket jelentett KRIZA nyelvjáráskutató tevékenysége a kortársak és a közvetlen utókor s milyet a mai nyelvjárásvizsgálatok szempontjából. Megállapítja, hogy a kortársak örvendezése és az akadémiai jutalom teljesen indokolt, mivel KRIZA jelentősen gyarapította a székely nyelvjárásokkal kapcsolatos egykorú ismereteket. A mai kutató viszont kevéssé tudja használni anyagát, mert nem a mai gyűjtési-csoportosítási elvek szerint gyűjtötték és tették közzé.

SZABÓ T. Attila felfogása folklórkutatóink előtt sem ismeretlen. Nálunk is előfordult már nem egyszer, hogy elmarasztaltunk XIX. sz.-ban élt gyűjtőket és kutatókat, amiért nem XX. sz.-szempontok szerint dolgoztak. Ez valóban súlyos és kiküszöbölhetetlen hiba, kérdés csupán az, hogy ennek eredményeképpen a mai kutató hagyja-e teljesen figyelmen kívül egy századdal korábban élt elődei munkáját, mint módszertanilag hibásat, tehát hitelt nem érdemlőt, vagy pedig tegyen kísérletet arra, hogy beillessze anyagát az általa modern módszerekkel megrajzolt összképbe. Mi a magunk részéről az utóbbi magatartás mellett foglalunk állást, mert hisz alig képzelhető el, hogy valaki kizárólag KRIZA Vadrózsái alapján kívánna magának fogalmat alkotni a székely nyelvjárásokról, arról viszont tudomásunk van, hogy pl. KRIZA és KISS Mihály tájszógyűjtését nemcsak a SZINNYEI-féle, hanem a készülő új magyar tájszótár is beiktatta anyagába.

SZABÓ T. Attila csak a nyelvészeti jellegű anyagrészeket: a tulajdon- és helynévgyűjteményt, a szólásgyűjtést és a tájszótárt valamint a nyelvjárástanulmányt értékeli, a népköltési szövegeket a korszerű gyűjtései között a legkiválóbbaknak ítéli ugyan, a mai kutató számára azonban „a jogos kétkedés"-t és „a nyomában járó fenntartást" tekinti helyénvalónak.

Nem érezzük magunkat illetékesnek arra, hogy az autodidakta tájnyelvkutatót a kiváló nyelvész szakemberrel szemben megvédjük, mert hiszen, bármilyen fájdalmas is számunkra, nyilvánvalóan igaza van. Ehelyütt inkább a gyűjteménynek arra az erényére szeretnénk rámutatni, mely a kortársakra, az utókorra sőt a nemzetközi folklórkutatásra és az érdeklődő laikus olvasóra

egyaránt oly nagy hatással volt: a közölt népköltési szövegek magas esztétikai színvonalára. Ez mind nyelvészeti, mind folklorisztikai szempontból értékelhető lett volna.

A stilisztika—estétikai elemzés a Jávorfa-muzsika szép bevezetőjéhez hasonló tónusban (*Jávorfa-muzsika*. Népballadák. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta FARAGÓ József. Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1965.) nyilvánvalóan nem fog hiányozni a nagy könyvsikernek számító szép kötet második kiadásából s nem hiányozhat a Függelékből (KRIZA János költeményeinek és műfordításainak jegyzéke, KRIZA János népköltészeti és nyelvészeti munkáinak bibliográfiája, Névmutató; 271—296 l.) a KRIZA tevékenységét méltató munkák jegyzéke sem — jelenleg szétszórva, az egyes tanulmányok lábjegyzeteiben találja meg őket a kutató. Itt is különös tekintettel kellene lennünk a népköltési szövegekkel kapcsolatban eddig elhangzott stilisztikai-esztétikai megfigyeléseket tartalmazókra, hisz végső soron népdalai, balladái és népmeséi tették KRIZA nevét és életművét halhatatlanná.

KOVÁCS ÁGNES

Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája

(Könyvek és folyóiratcikkek). Pécs, 1964. Pécsi Szikra Nyomda, 283 l.

Egyre általánosabbá válik az a — véleményünk szerint helyes — nézet, hogy a helyismereti bibliográfia egyik legfontosabb segédeszköze a tudományos kutatásnak, a helytörténeti munkának pedig nélkülözhetetlen alapja. Ezt régi (BODOR Antal: *A falukutatás vezérfonala*. Bp. 1935. — FODOR Ferenc: *A szülőföld — és honismeret könyve*. Bp. 1926. — RÉZLER Gyula: *Faluktatók és szociográfusok*. Bp. 1943.) és újabb szakirodalmunk (SZÁNTÓ Imre: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*. Bp. 1956.) egyaránt hengsúlyozza.

Az itt bemutatásra kerülő bibliográfia kiterjed Baranya és Pécs megismerésének szinte valamennyi szakterületére. A mintegy tíz évi kutatás alatt összegyűlt és közre adott anyag könyvek és folyóiratok címét adja a szerzők, illetőleg (ha ilyen nincs) a tárgyi címszó alfabetikus sorrendjében. Valaha Baranya nagyobb egységet jelentett, mint a mai megye. Eleinte a Mecsektől északra fekvő terület nem tartozott Baranyához, mert a határ valahol a Varasdi-hágó táján húzódott és a Hegyhát jó részét is Tolnához csatolta. Délen ugyanekkor ide tartozott Valkó és Verőce megye jelentős része a Dráván túl egészen Nekcséig. A Dráván túli területek, melyeken magyarok laktak, a honfoglalás után öt századon keresztül jogilag Baranya megye területéhez tartoztak. A pécsi püspökség egyházmegyéje pedig Ozorától a Száváig terjedt, egész Pozsega megyét magába foglalva. Az összeállítás ezt figyelembe vette, de a vonatkozó szerb és horvát irodalmat csak gyéren ismeri. Feldolgoz minden művet (kéziratos térkép, iskolai értesítő, naptár, aprónyomtatvány, munkásmozgalmi dokumentum), amely a tájegység egy-egy kérdésének megismeréséhez adatokat szolgáltat. A kéziratos térképekkel azonban eléggé mostohán bánt, az Országos Levéltárban található több ezer térképet nem ismeri, pedig ezek cédulakatalógusa is rendelkezésére állott volna, sőt egy részüknek leírása meg is jelent (*A magyarországi kéziratos vízrajzi térképek katalógusa I—III*. Bp. 1954—1956.) A levéltári térkép jelzete hiányos, mert hogy egy térkép a Pécsi Állami Levéltárban található (2517. tétel), az szinte semmit sem mond. Nem vette fel a Dunántúli Tudományos Intézet térképanyagát sem, pedig ez KOPASZ Gábor (*A pécsi levéltárak térképanyaga*. Pécsi Műszaki Szemle, 1957. 4. szám 13—19.) összeállításából is hiányzik. Itt szeretnénk a figyelmet felhívni arra, hogy a szomszédos Bács és Bodrog megye XVIII—XIX. századi kéziratos térképeinek legtöbbje még feltünteti Baranya megye keleti, dunaparti részének egy bizonyos szakaszát is (Bajai múzeum térképanyaga, Kalocsai Érseki Levéltár gazdasági részlegének térképei, Országos Levéltár, Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárának, Szekszárdi Állami Levéltárnak, Hadtörténelmi Intézet Térképtárának anyaga).

A név és helymutató a művek és cikkek leírásából szereplő nevekre vonatkozik, a muntatók segítségével személy, hely és tárgykör tekintetében pillanatok alatt tud tájékozódni a bibliográfia használója.

CSEKEY István ny. egyetemi tanár már nem érhette meg dédelgetett álmának teljesülését: nem láthatta készen Baranya és Pécs bibliográfiáját. Az ő cédulaanyaga alapján VARGHA Károly rendezte azt sajtó alá, helyismereti kutatásunk és szaktudományaink nem kis hasznára.

KŐHEGYI MIHÁLY

Levis H. Morgan: Ancient Society

(ed. by Leslie A. WHITE) The John Harvard Library. Harvard University Press. Cambridge Mass. 1964. Bp. 471.

Úgy hisszük, nem tévedünk, ha MORGAN L. H. *Ancient Society*ját tartjuk a legtöbb kiadásban és fordításban megjelent etnológiai munkának, népszerűségével még FRAZER J. *The Golden Bough*ja sem versenyezhet. Kétségtelen, hogy MORGAN és az *Ancient Society* megismertetésében nem kis része volt a szocialista munkásmozgalomnak, mely az ősállapotokra vonatkozóan — ENGELS F. *A család, a magántulajdon és az állam eredete* nyomán — elsősorban a morgani koncepciót propagálta, anélkül azonban, hogy a szűkebb szakkörökön kívül a munkát szélesebb körökben alaposabban tanulmányozták volna. Érzékletesen mutatják ezt éppen a szocialista országokban az *Ancient Society* fordításainak kiadási időpontjai is; az első, 1900-as orosz nyelvű kiadást új fordítás és kiadás csak 1935-ben követte nyomon és újabb kiadásról azóta sem tudunk, a lengyel kiadás 1887-ből kelteződik, a bolgár 1899-es, a németek számára még mindig az 1921-es EICHOFF W.—KAUTSKY K.-féle fordítás az egyedüli német nyelvű forrás s csak Csehszlovákiában (1954) és Magyarországon (1961) került 1945 után fordításra és kiadásra a könyv.

Az indoklást így magában a műben kell keresnünk, belső értékeiben és abban a szerepben, melyet a tudomány, főleg pedig az etnológia történetében játszott. Az *Ancient Society*-val az anthropológiai filozófia előtörténete lezárul és megkezdődik a valóban tudományos kutatás olyan koncepciók és elvek alapján, melyek — már itt és ekkor is — a valóságban végbement történeti folyamatok jellegét igyekszenek tükrözni.

Az evolucionizmusnak az etnológiában ma renaissance-ja figyelhető meg. Több mint ötven év elfeledettsége vagy elfeledni akarása után napjainkban ismét tért hódít az a törekvés, hogy a megismert tényeket az evolució elveinek megfelelően rendszerezzék, s hogy újból kísérletet tegyenek az emberi kultúra történetének, evolúciós folyamatának rekonstruálására. Nem indokolatlan tehát az evolúciós kutatások mostani szakaszánál egy új kiadással visszanyúlni a forráshoz, és mai tudásunkkal értékelni a múlt század hetvenes éveinek teljesítményeit.

Erre a korántsem könnyű feladatra a munkát kiadó WHITE Leslie A. professzor, az etnológiai evolucionizmus kitűnő teoretikusa. MORGAN legjobb ismerője vállalkozott az *Introduction*ban. WHITE L. A. szerint MORGAN az *Ancient Society*-ben két feladat megoldását tűzte maga elé: „to provide a chronological account of what took place in the man-kulture complex from the origin of man to Grecian and Roman times, and to explain these events by means of concepts and principles". Ami az utóbbiakat illeti, MORGAN a fejlődés két ellentétes teóriáját alakította ki: egy materialistát és egy idealistát. Mint MORGAN már az *Ancient Society* elején kifejti, a vizsgálatnak két egymástól független vonala van, az egyik találmányokon és felfedezéseken, a másik primér intézményeken keresztül vezet, melyeket primér ideák, gondolatcsírák növekedése hoz létre. E vizsgálat és magyarázat a materialista vonalat illetően kultúrológiai, ami annyit jelent, hogy az embernek — hogy fennmaradjon — a természet fölött uralmat kell gyakorolnia, ezért kell létrehoznia a kultúrát. A természet fölötti uralom fokozódása a táplálékforrások bővülését jelenti, ezért lehet összekapcsolni az emberi haladás nagy korszakait az „arts of subsistence" különböző módozataival. A táplálékforrások körének bővülése biológiailag is fejlesztette az embert, ez pedig az agy fejlődését eredményezte, ami a gondolkodás fejlődését hozta magával. Mégis, az intézmények létrejöttében és kialakulásában a kiindulópont elsődlegesen nem a tapasztalat — ez csak később játszik szerepet — hanem az a „few primary germs of thought," melyek eredeti ideák, s így teljesen függetlenek a megelőző tudástól és tapasztalattól. Ennyiben a magyarázat a kultúra fejlődéséről biológiai—pszichológiai, a kultúra fejlődése tehát az emberi gondolkodás fejlődése is.

A két teória közül a biológiai—pszichológiai nem új, az emberi elmében inherensen meglevő ideák, gondolatcsírák koncepciója mind MORGAN elődjeinél, mint kortársainál megtalálható. Lényegesebb, fontosabb és újabb ennél a materialista-kulturológiai magyarázat, mely MORGAN után elsősorban befolyásolta a kutatást. Ami az általános elvekben túlmenően a részletmagyarázatokat, így a család fejlődésének felvázolását illeti, MORGAN elgondolásai ma már téveseknek tekinthetők. A rokonsági terminológiák magyarázatára jobb elméletet dolgoztak ki, melyből kitűnik, hogy az egyes terminusok nem korábbi házassági szabályok csökevényei, hanem ténylegesen fennálló társadalmi kapcsolatokat fejeznek ki. Így nyilvánvaló, hogy a rokonsági terminológiákra felépített családfejlődési sor érvénytelen. Az összehasonlító vizsgálatok is erre az eredményre jutnak: a legalacsonyabb kultúrszinthez tartozó népek monogámok s a nem-emberi primatesek tanulmányozása is arra mutat, hogy az ember előtt már megvolt a család s ezért az ember kezdettől fogva családi kötelékben élt. Ellenvetések hozhatók fel egyes népeknek nem megfelelő fejlődési fokozatba történő beosztása ellen is — pl. a hawaiiak egy szintre helyezése az ausztráliaiakkal — lényegében azonban „his series of stages, from the origin of fire tho the beginning of alpahbetic writing, is substantially valid".

E tévedések ellenére mégis azt kell mondanunk WHITE L. A.-val, hogy az *Ancient Society* nagy jelentőségű munka az etnológiai elmélet történetében. Érdemei között említhetjük meg, hogy 1. elvetette az ún. degradációs elméletet és a mózesi kozmogoniát — DARWIN és MORGAN után az embernek az állatvilágból való származása és a kulturális fejlődés koncepciója már elismert tény — s MORGAN tette az első jelentős kísérletet arra, hogy felvázolja a kulturális fejlődést a kezdetektől viszonylag késői időkig. 2. Elődei csak a kultúra egyes oldalainak fejlődését követték nyomon, az *egész* megmagyarázása, az egyes korszakok tartalmának meghatározása az *Ancient Society* érdeme; 3. MORGAN jelentős teljesítménye továbbá a nemzetségi szervezet jelentőségének felismerése az emberi fejlődés számára, bár a nemzetségnek nem annyira eredetét, mint inkább funkcionálását értette meg. MCLENNAN J.F.-nal és BACHOFEN J.J.-nel együtt az ő érdeme, hogy megtámadta és megdöntötte (bár következtetéseiben ő is extrém volt és ezért tévedett) a patriarchális családnak, mint az emberi társadalom ősi egységének az elméletét és végül 4. hogy MAINE *Ancient Law*-jától függetlenül rámutatott az alapvető különbségre a rokonságon alapuló társadalom, a *societas* és a tulajdonviszonyokon, valamint a területi distinctiókon alapuló modern társadalom, a *civitas* között.

WHITE a bevezetés további részeiben kitér az *Ancient Society* és a marxizmus kapcsolatára és úgy véli, hogy MORGAN fejlődés-elméletének elsősorban materialista vonala volt hatással MARXra és ENGELSre. Elfogadták „etnikai periódusait", a család fejlődésének teóriáját és egyetértettek a tulajdonnak az emberi fejlődésben betöltött szerepéről kialakított felfogásával is. A már elmondottakból — úgy véljük — világosan kitűnik, miért alapozták a marxizmus klasszszikusai éppen MORGANra őstörténeti sémájukat — korukban ez volt az egyetlen mű, mely a történelmi materializmus módszerével tett kísérletet az őstörténet felvázolására és mozgató okainak megmagyarázására. Nem hisszük azonban, hogy MORGANnak az intézmények fejlődéséről adott idealista, biológiai—pszichológiai magyarázata, az emberi elmében inherensen meglevő gondolatcsírák feltételezése befolyásolta volna MARXot és ENGELSet a morgani teória elfogadásában: az eredet idealista koncepciója MORGANnál nem volt hatással akár a kormányzat, akár a család vagy a tulajdon tényleges fejlődési folyamatának a felvázolására (tévedései nem ebből, hanem a rokonsági terminológiák hibás értelmezéséből és a rendelkezésre álló etnográfiai anyag elégtelenségéből fakadtak), mint ahogyan a fejlődés materialista koncepciójának az érvényességét sem szünteti meg az *Ancient Society*-ben a Supreme Intelligence tervére való hivatkozás.

Az *Ancient Society* új kiadása az 1877-es első kiadás 1878-as újranyomásán alapszik. WHITE L. A. érdeme, hogy a MORGANról és munkáiról, elsősorban az *Ancient Society*-ről adott reális és mai szempontjainknak megfelelő értékelést tartalmazó bevezetésen túlmenően filológiai pontossággal gondozta a könyvet. A MORGAN birtokában levő 1878-as példány korrekcióit átvezette, kiegészítette és kijavította a bibliográfiai hivatkozásokat és idézeteket és szerkesztői jegyzeteivel a tájékozódást megkönnyítette. 87 évvel az első kiadás után a munka, mint minden igazi klasszikus, ma is változatlanul az emberi szellem kiemelkedő teljesítményeinek egyike, „a truly great book to the world at large".

BODROGI TIBOR

Les comptines de langue française

Recueillies et commentées par J. BAUCOMONT, F. GUIBAT, T. LUCILE, R. PINON et P. SOUPAULT. Paris, 1961 Editions Seghers.

Tudományos életünk káros öröksége, hogy a francia eredményeket alig vagy egyáltalán nem vesszük tudomásul. Különösen áll ez a néprajzi kutatásra, ahol egyrészt a szomszédság másrészt valami helytelen előítélet hatására mindig csak a hatalmas német irodalomhoz fordulunk, ha az európai kutatás eredményei után érdeklődünk; azontúl legföljebb az angolok, skandinávok teljesítményeit tartjuk számon, de már a franciáké számunkra elhanyagolhatók.

Ennek az egyoldalúságnak hátrányai seholsem olyan szembeszökőek, mint midőn a Seghers kiadó ízléses kiadványát lapozgatjuk, a francia népi „kiolvasók" válogatott gyűjteményét PINON R. rendszerezésében és jegyzeteivel. Bizony, tanulhatunk francia kollégáinktól, különösen most, amidőn az új „Magyarság Néprajza" előkészületeivel vagyunk elfoglalva: a kiolvasó is folklór-kutatásunk mostohagyermeke annyi sok, más népköltészeti műfajjal egyetemben, amelyeket a század végi gyűjtőszenvedély még csak figyelemre méltatott, de azóta sem gyűjtésükre sem feldolgozásukra nem gondolt senki.

Ugyanakkor mit látunk a franciáknál? 1852-ben szervezte AMPÈRE az első, nagy, országos népköltészeti gyűjtést, amiben még kevés gyermekjáték-anyag került felszínre; de már 1883-ban megjelenik ROLLAND E. gyűjteménye, a „Rimes et Jeux de l'Enfance", amit a franciák a „gyermekfolklór bibliájának" tartanak. Még nemrégiben is büszkén hivatkoztunk rá, hogy

Kiss Áron kiadványa (1891) megelőzte az angolok és németek hasonló összefoglalását (Gomme 1894—98, Böhme 1897, vö. *Folk Music Research in Hungary* 1964, 8.), de hogy a franciák bennünket is megelőztek nyolc esztendővel, arról talán nem is tudunk. Ennek ellenére sem pihentek babéraikon, hanem 1931/32-ben egy pedagógiai folyóiratuk újabb gyűjtést szervezett pedagógusok, folkloristák és zenefolkloristák ellenőrzésével, Vincent d'Indyvel az élen, amelynek folyamán 10.425 gyermekjátékot és mondokát hordtak össze. De még ez sem volt elég, mert 1957-ben a francia rádió előadás-sorozatot sugárzott szét a kiolvasókról és felszólítást körözött gyűjtésükre (a belga, a lausannei francia és a kanadai francia adókkal együttműködve). Ennek eredményeként óriási anyag gyűlt egybe, közel 8000 kiolvasó szöveg és számos dallam. Ebből a termésből válogatták össze a fenti kötet anyagát. Az okos bevezetők (Baucomont, Guibat) tájékoztatják az olvasót a gyűjtésről, a szövegek és dallamok általános sajátságairól, lélektani, költészeti, néprajzi jelentőségéről, pedagógiai szerepéről. Mindenekelőtt azonban Pinon R.-nak köszönhetjük összeállítását és tudományos jellegét, aminthogy eszméjét magát is. Ő végezte a válogatás, rendszerezés és feldolgozás munkáját. Tipológiájának csoportjai a következők: 1. kiolvasás-előtti formulák (a gyermekek egybehívására, vízbeugrásra — futásra indító mondókák és hasonlók) 2. kiolvasás számokkal 3. szójátékokkal (pl. Assa un, assa deux... assa cinq = assassin, „gyilkos",: Ban un.... ban dix = bandit; Une aile..... sept aile = c'est elle „ő az!" stb. mint nálunk a bujócskához szóló kiolvasóban: „E ke há né.... huhé hunyo = „hunyó") 4. kiolvasók felszólítással, hogy „menj (gyere) ki" 5. betűrím, játék a hangokkal, értelmetlen szavak mint a kiolvasó alapja 6. emberi lényt emlegető 7. történeti vagy politikai utalásokat tartalmazó kiolvasók 8. vallásos vagy mágikus utalások 9. állatról szólók 10. valami tárggyal kapcsolatos szövegek 11. más funkciójú formulák, amelyek alkalmilag szolgálnak kiolvasóként. Végül 12. a gyermekek által, — újonnan, felszólításra — kitalált szövegek, többnyire régebbi kiolvasók mintájára 13. felnőttek és 14. költők által szerzett kiolvasók, amit mintegy ráadásként csatolt a szerkesztő a kötethez, minthogy különösen a szürrealisták írtak a gyermekversek bizarr hang-rögtönzéseihez hasonló játékos verseket.

Minden csoportban sokféle szöveget közöl a kötet — néha több változatban is —, s mindegyiknél fel van tüntetve teljes elterjedése a francia nyelvterületen, továbbá régisége — s itt francia kollégáink olyan előnyös helyzetben vannak, hogy még egy 1602-ben kiadott, de már 1552-ben elkészült könyv is tartalmaz számos gyermek-mondókát nagy tömegű más népi szöveg között; XVII., XVIII. sz.-i adatra többször is utalhatnak („ezt már a XVII. sz.-ban is játszották", „ez Landsknechtek kockajáték-formulája volt", „kelta eredetű?" és hasonló megállapításokkal találkozhatunk a jegyzetekben) — végül felsorolják előfordulásukat más népek között. Ezekben az összehasonlító megjegyzésekben nemcsak német, flamand, angol párhuzamokra utalnak, ami már magában is tiszteletre méltó ebben a „jelentéktelen" műfajban, hanem még ezen túl néha románra és lengyelre is; ezek szerint anyagukat igen széles összehasonlító keretbe tudják beilleszteni.

Nemegyszer kiemelkedő folkloristák korábbi megállapításaira hivatkozhatnak e gyermeki szövegek problémáival kapcsolatban (van Gennep, Rossat), ami arra vall, hogy a francia folklórkutatás figyelme e műfaj iránt nem újkeletű. Náluk már „a korszerű irányzat"-ról is szó lehet, amely szerint „a gyermek-nyelvhez és a gyermek-lélektanhoz kell fordulnunk magyarázatért". Ezért juthattak el olyan világos fogalmakig, hogy az „értelmetlen" mondókákban a gyermekek kiélik a hangokban való gyönyörűségüket („délire phonétique", „volupté labiale", „la plaisir d'exercer une activité verbale sans contrôle"): hogy sok dallamban illetve dallamtalan de ritmikus mondókában egy szöveg előtti, előre-megadott ritmus hat, amelyhez a szöveg igazodik, mert akárminő variánsban van följegyezve, a ritmus mindig azonos; s hogy a hangutánzás és az idegennyelv-utánzás a legfőbb forrása a gyermekmondókáknak, elsősorban persze a szomszédoké (németeké, flamandoké, Kanadában angoloké). A francia gyerek is élvez olyan mondókákat mint „Enig-benig...", amit elszászi, svájci német társaiktól hall — akárcsak a magyar az „Ispiláng-játékot" (Ich spiel ein, ich spiel ein, ich spiel eine Rose). A lényeg, francia kollégáink szerint, s bizonnyal helyesen az, hogy a szöveg elveszítse értelmét, s szabadon mozgásba jöhessenek a hangok lélektani asszociációi. A nagyarányú szervezés eredménye pedig, hogy olyan funkcionális megfigyeléseket tehettek, mint a gyermekekkel felszólításra „szereztetett" mondókákkal kapcsolatosan, amelyeket — bár a régiek mintájára készültek — a gyermekek mégsem használtak saját spontán játékaik folyamán, ott mindig ragaszkodtak a hagyományoshoz, a megszokottakhoz.

A gyermekrajzokkal sőt éppen kiolvasókat ábrázoló gyermekrajzokkal bőségesen illusztrált kötet nemcsak kedves, okos, tanulságos olvasmány, hanem nagy segítség is nekünk, magyar etnográfusoknak eddig felhalmozott és eztán gyűjtendő hasonló anyagunk feldolgozására. Egyúttal intő példa arra is, hogy tekintetünket hordozzuk néha messzebbre is, mint közvetlen szomszédaink, de a francia anyagot semmiesetre se felejtsük ki tájékozódásunkból.

Vargyas Lajos

Ørnulv Vorren and Ernst Manker: Lapp Life and Customs. A survey

Translated from the Norwegian (Same Kulturen, Oslo 1961.) by Kathleen McFarlane. London, Oxford University Press 1962. xi + 183 pp. 24. plates, 1 map.

A második világháború óta a világ sok részén bizonyos változás történt a nemzetiségi politikában. Ezt a változást a nemzetiségek problémáinak megértőbb kezelése és a kisebbségekkel való együttműködés lehetőségeinek kutatása jellemzi. A kisebbségek problémáinak megértése, illetőleg a kisebbségekkel való együttműködés csak úgy lehetséges, ha törekszünk a kisebbség és a kisebbségi helyzetből fakadó sajátos jelenségek megismerésére. Ezt a törekvést kívánja szolgálni a két szerző, amikor egyszerű és népszerű formában áttekintést adnak a lapp kultúráról, annak a népnek a kultúrájáról, amely ma négy ország területén él kisebbségi helyzetben.

Bevezetésként beszámolnak a lappok kutatásának eredményeiről, ebben kiemelve Qvigstad Just és Wiklund K. B. munkásságát. A továbbiakban a könyv négy részre osztva tárgyalja a lapp kultúrát: *I. Lappföld* (Vorren Ø.), *II. Anyagi kultúra* (Vorren Ø.), *III. Szellemi kultúra* (Manker E.), *IV. Nép és társadalom* (Vorren Ø.).

A természeti környezet, Fennoscandia (Finnország, Svédország, Norvégia) prehisztorikus kultúrái és a lappokra vonatkozó első történeti feljegyzések áttekintése után tér rá Vorren a könyv legjobban megírt részére, az *anyagi kultúra* bemutatására. A hangsúly az ember és az őt körülvevő természeti környezet szoros kapcsolatára esik. Ember és természet kölcsönhatása az idegen kultúrhatásokkal együtt az eredetileg egységes vadász—halász életmódból, amely a természet széles körű kihasználásán alapult, négy különböző kultúra kialakulására vezetett. Ezeket a szerző a foglalkozás, a terület vagy a lakóhely szerint nevezi el. A hegyi lappokat a *rénszarvas nomadizmus* jellemzi. Ezt a viszonylag későn kialakult (első feljegyzés a IX. századból) de napjainkig élő kultúrát ábrázolja legéletszerűbben a szerző, a vándorlásra, az állandó mozgásra koncentrál és ebben ágyazva jelennek meg az anyagi kultúra egyéb jelenségei, pl. lakóhelyformák, viselet. A *parti lappok* és *erdei lappok* kultúrája sokban hasonlított egymáshoz. Elsősorban vadászattal és halászattal foglalkozott mindkét terület népessége, amelyet kis méretekben végzett réntartás egészített ki. A réntartás nagyobb szerepet játszott az *erdei lappok* életében. A különbségek részben a természeti környezet különbségéből fakadtak, részben abból, hogy a két területet nem egyenlő mértékben érték külső hatások. Az *erdei lappoknál* édesvízi halászat folyt, a *parti lappoknál* a tengeri állatok vadászata és halászata fejlődött ki. A *parti lappokat* erősebben érték a külső hatások. A vadász—halász gazdálkodás hanyatlása mindkét területen a XVII. században kezdődött, amikor a vad rének száma nagy mértékben csökkent. Századunk során mindkét területen olyan széles körben terjedt el a földművelés és állattenyésztés, hogy e két kultúra megszűnt létezni. Ma már csak régebbi források felhasználásával rekonstruálhatók. Külön ír Vorren a keleti határterületeken lakó skolt és kola lappokról, akik *Rettegett Iván* óta erős orosz hatásnak voltak kitéve.

Az életszerű anyagi kultúra kép után jóval gyengébben hat a *szellemi kultúrát* bemutató rész. Itt Manker tulajdonképpen arra szorítkozik, hogy bizonyos jelenségeket egy-egy címszó alatt számbavesz de kevéssé tudja érzékeltetni a szellemi kultúrának a mindennapi életben betöltött szerepét.

Az utolsó részben a lappok antropológiai hovatartozásának lehetőségei és a társadalomszervezet leírása után egy érdekes fejezetet szentel Vorren a lappok és a szomszédos közösségek kapcsolatainak. A lappok lakóterületének határa valamikor jóval délebbre huzódott mint ma, de már a X. századtól kezdve viking hajósok sarcolták őket, és a XIII. században megkezdődött északra szorításuk. A helyükre sőt közéjük települő skandináv és finn farmerek, halászok és a lappok nem túl barátságos viszonyban éltek egymással. A legélesebb ellentétek norvégok és lappok között voltak. Norvégiában a második világháborúig norvégizálni igyekeztek a lappokat. A németek elleni közös harc szüntette meg ellentétüket, ennek során tanulta meg egymást tisztelni a két nép. Az utolsó húsz évben mindhárom állam kormánya sokat tett a lappok gazdasági helyzetének javítására és kulturális szintjének emelésére. (A szovjet kormány ilyen irányú törekvéseiről a skolt és kola lappok anyagi kultúrája bemutatásánál ír a szerző.) Ma már van lapp nyelvű alapfokú oktatás, újságok és rádióadás, és a svéd kormány mozgó iskolát állított fel a nomadizáló lappok részére, amely a nyájjal együtt vándorol. Ezeknek a változásoknak következtében a lappok ma a modern ipari társadalom életformájával, kultúrájával váltják fel a sajátjukat. Hogy ez az átalakulás ne okozzon törést a lapp nép fejlődésében, azaz kultúrája feladásával ne váljon talajtalanná, ehhez arra van szükség, hogy a nép képes legyen kultúrája értékes és értéktelen elemeit megkülönböztetni. Ebben a helyzetben a szerző a kulturális öntudat szerepét értékeli nagyra, amelyet a nevelésen keresztül kíván a fiatal generációkba oltani.

A bemutatás során a szerzők seholsem foglalnak állást vitás kérdésekben (pl. lapp etnogenezis), ez nem is céljuk. A kitűzött feladatot, érzékeltetni a kulturális hátteret, amellyel a lappok a mához érkeztek, sikerült teljesíteniük. Ebben segítséget nyújt a kitűnő fénykép- és rajzanyag, utóbbinak zömét XVI—XVII. századi leírások metszeteiből vették át. Sárkány Mihály

Horváthová Emilia: Cigáni na Slovensku.

Bratislava, 1964. Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie Vied. 397. l.

A cigánykutatás jelentős eredményei közé tartozik, HORVÁTHOVÁ Emilia könyve a szlovákiai cigányokról. Munkája jelentőségét emeli, hogy az anyag nem szűkül le Szlovákia területére. A szlovákiai cigányok kutatását az általános ciganológia reflektorfényében végzi. A történeti, genetikai fejezetek a cigánykutatás alapvető kérdéseit tárgyalva az európai szakemberek méltó érdeklődését váltják ki.

A könyv tematikailag két részből áll. Az első rész, — hat fejezet — a cigányok történetével foglalkozik. A második rész (ugyanesak hat fejezet) nyújtja a szorosabb értelembe vett néprajzi anyagot, a cigányok foglalkozásáról, ételeiről, viseletéről, lakásáról, gyógyításáról, a családi és közösségi életéről.

A történeti részben a szerzőnő mindenekelőtt a cigányok előtörténetét, Európába való bevándorlását tárgyalja. (Ezt a fejezetet l. korábban Slovensky národopis, IX. 1961. 3—24. l.) HORVÁTHOVÁ Emilia a cigányok Európa irányába történő vándorlásának kezdetét i.u. első évezred végére teszi, Indiát jelölve meg eredeti hazájuknak, szülőföldjüknek. Hangsúlyozza, hogy az elvándorló nomád törzsi csoportok közül több az Indiától északra terjedő országokban maradt, a legtöbb csoport azonban nyugati irányba indult el. Az egyes csoportok átkeltek Kis-Ázsián és a XI—XII. században elérték Görögországot és ettől kezdve gyorsan feltűnnek Európa különböző pontjain. Az első időszakaszban a cigányok a Balkán területére szóródtak szét. Közép-Európába az első cigánycsoport minden valószínűség szerint II. Endre jeruzsálemi kereszteshadjáratából (1218) visszatérő, erősen vegyes összetételű csapatához csatlakozva jutott el. A XIV. században különböző források már említik a cigányok jelenlétét Magyarország több megyéjében és így a mai Szlovákia területéről is. A XV. században már csehföldön is megjelennek a cigányok, amint arról a cseh krónikaírók beszámolnak. Ebben az időben újabb cigány csoportok érik el Európát. HORVÁTHOVÁ Emilia véleménye szerint ez a törököknek a Balkánra való behatolásával egyidejűleg történt.

A cigányok európai fogadtatásával kapcsolatban érdekes, igen figyelemre méltó adatokat közöl a szerzőnő. A cigányok a keresztény vallás zászlója alatt kértek és kaptak engedélyt a vándorlásra. Megjelenésük pillanatában becsapták az európai államokat. Magukról azt vallották, hogy Egyiptomból jönnek és keresztény zarándokok. Így mindenütt barátságos fogadtatásban volt részük, nemesi, főúri családoktól oltalomleveleket kaptak, melyek birtokában szabadon mozogtak. Történelmi tény, hogy pl. Zsigmond császártól is kaptak oltalomlevelet. Egyáltalán nem lehet azon csodálkozni, hogy a cigányok kihasználva az európai országok vezetőinek és kezdetben minden valószínűség szerint a népeinek is a bizalmát, könnyen, akadályok nélkül és rendkívül rövid idő alatt Európa legkülönbözőbb pontjain bukkantak fel.

Amilyen gyorsan megszerezték, éppenolyan gyorsan elvesztették a cigányok az európai országok bizalmát. A vendégszerető fogadtatásból rövid idő alatt kitiltás, kiutasítás lett, sőt üldözésükre, erőszakos megsemmisítésükre komoly intézkedéseket hoztak. A XVI. században a cigányokat már nem tekintették zarándokoknak, vallásos, keresztény csoportoknak. Mindez csalásnak minősült és csakhamar törvényen kívül helyezték őket. Nyugat-európai dekrétumok egyenesen előírták, megkövetelték a cigányok pusztítását. A törvényen kívül való helyezésük, mintahogy ez pl. I. Lipót császár rendeletében két alkalommal is megerősítést nyert, magával hozta a legkülönbözőbb helyi kegyetlen megtorlásokat. A cseh királyságban rendelet szerint a cigány férfiakat ki kellett végezni, a nőket és gyerekeket megkorbácsolni, fülüket levágni és az országból kiűzni. VI. Károly császár 1721-ben súlyosbította ezt és elrendelte, hogy a cigány nőket is öljék meg.

HORVÁTHOVÁ Emília rámutat arra, hogy a cigányok elűzése és kegyetlen módon való kiirtása szlovák, ill. magyar területen korántsem volt olyan méretű, mint a nyugati országokban, sőt bizonyos vonatkozásban a letelepedett cigányok azonos jogokat élveztek a helyi lakossággal. Magyar királyok (Mátyás, László) oltalomleveleinek birtokában nagyszámú cigánycsoport telepedett le, amely hasznos munkával főleg kovácsmunkával, szénégetéssel és különféle mesterséggel, rézművességgel tartotta el magát. A letelepedés és a rendszeres munka lehetőséget adott arra, hogy a cigányokat megadóztassák. Mindez természetesen hosszú folyamat eredménye volt és tulajdonképpen csak a XVIII. században került erre sor. 1723-ban Pozsonyban magyar helytart ótanács alakult, amelynek az volt a feladata, hogy vizsgálják meg a cigányokkal kapcsolatos problémákat. A fő törekvés az volt, hogy a cigányok letelepedjenek, termelő munkát végezzenek és adót fizessenek. Mária Terézia és II. József több rendeletet bocsátott ki a cigányok letelepedésével, munkába állításával, megadóztatásával stb. kapcsolatban.

A könyv történeti részének utolsó fejezetében a szerzőnő a szlovákiai cigányok 1919—1945 közötti helyzetével foglalkozik. Ebben az időszakban több mint hatvanezer cigány élt Szlovákiá-

ban. Ezekből mindössze alig kétezernek nem volt állandó lakhelye. Sok cigány elpusztult a második világháborúban, különösen Csehországban kegyetlenül pusztították őket.

A szerzőnő könyvének néprajzi részében elsőként a cigányok foglalkozási ágairól ír. Részletesen vizsgálja a muzsikus cigányok működését. A muzsikus cigányokról híradások már a XV. századtól fennmaradtak. Legkorábbi adat Magyarországról való s az Beatrix királynénak népdalokat játszó cigányokra vonatkozik. A híres cigány zenészek között a szerzőnő bemutatja a magyar zenében európai hírnévre szert tett Bihary Jánost is. A letelepedett cigányok fő foglalkozása a fémművesség, ezen belül a kovácsmunka volt. Megyékre bontott statisztikai kimutatásból kitűnik, hogy a foglalkozási ágak között a kovácsmesterség áll az első helyen. Kisebb számban azonban más mesterség is előfordul a cigányok körében, mint pl. kosárkötés, kötélverés, szénégetés, vályogvetés stb.

A továbbiakban a szerzőnő a cigányok táplálkozásával, viseletével, lakásával, a gyógyítóeljárásokkal, a családi és közösségi élettel foglalkozik. Különösen figyelemre méltó a gyógyítási fejezet. Sok primitív gyógyítási mód őrződött meg a cigányok között. Az igen gyakran a gyógyításban hasznos növények felhasználásától egészen a menstruációs vér alkalmazásáig, a legkülönbözőbb gyógyítási eljárásokat, módokat találjuk meg.

A néprajzi anyag utolsó fejezete a cigányélet kevésbé ismert részével, a cigányközösségek felépítésével, szervezetével és hiedelemvilágával foglalkozik. Különösen figyelemre méltó szokások közé tartozik a nem cigány férfiak adoptálásának a szokása a cigány közösségbe. Fontos szerepe volt a cigányközösség szervezeti életében a vajdának, akinek engedelmességgel tartoztak. A házassági kapcsolatra az endogamia a jellemző. A szerzőnő tömören összefoglalja a házassági, születési és temetési szokásokat, hiedemeket. A névadás szokásában nem volt ismeretlen a gyermek harmadik névvel való megnevezése. Ennek a névnek mágikus erőt tulajdonítottak, s a gonosz démonok megtévesztésére szolgált. Ezt a nevet az anya súgta az újszülött fülébe úgy, hogy senki meg ne hallja és az a továbbiakban szótabuként szerepelt.

A könyv gazdag anyagára csak nagy vonásokban utaltunk. Horváthová Emilia munkája a cigánykutatásban kiemelkedő helyet foglal el. Komplex módszerrel, a történeti, gazdasági háttér megrajzolásával a szlovákiai és tágabb értelemben keletközép-európai cigányság életéről, kultúrájáról kapunk tanulságos összefoglalást. Nem kétséges azonban, hogy irodalmi anyagát bővíthette volna. A magyar anyagnak csak csekély részét vette tekintetbe. A szlovákiai cigányok kutatása a történeti anyag összefüggésében a tudományosság igénye mellett elképzelhetetlen a magyarországi cigányokra vonatkozó eredmények nélkül.

Ujváry Zoltán

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. I. 27. — Példányszám: 1000 — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív.

66.61877 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVII **1966** **1**

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Култура 024/2 или на загранице: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVII 1966 1

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Ortutay, Gyula: Problems and possibilities in a comparative folklore of the Finno-Ugric peoples — Проблемы и задачи сравнительной фольклористики финно-угорских народов ..... 1—11

Takács, Lajos: Rodungsfelder und Rodungsgeräte (Sehneitelmesser) im Őrség und in der oberen Rába-Gegend — Подсеки и инструменты подсечки в Эршег и в области верхней Рабы ..... 12—48

Ferenczi, Imre: Geschichte, mündliche Überlieferung, Sagenüberlieferung — История, устное предание, сказания ..... 49—73

Balogh, István: Gespanne in Debrecen im 18. und 19. Jahrhundert (Zweiter Teil) Конные запряжки в Дебрецене в 18—19 вв. (Вторая часть) ..... 74—92

Ruitz, Izabella: Das Gesellschaftsleben der Bauernjugend in der Bodvagegend (1880—1950) (Zweiter Teil) — Общественная жизнь крестьянской молодежи в области р. Бодва (Вторая часть) 93—117

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 118—128

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 129—138

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 139—141

Literarische Rundschau—Revue Littéraire—Рецензия ..... 142—152

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST 1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL, Budapest V., József Nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 815—612.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOM

Kiss Lajos: Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben 153—211
Röhrich Lutz: Az ördög alakja a népköltészetben ..... 212—228
Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. (3. rész) ..... 229—253
Erdész Sándor: A penyigei históriás ballada ..... 254—265
Nagy Gyula: A népi olajütő technológia Baranya megyében ..... 266—293

Kisebb közlemények

Balogh István: Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből 294
Paládi-Kovács Attila: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön .... 295—296
Molnár József: Adatok vasművességünk ismeretéhez 297

Viták, vélemények

Bodrogi Tibor: Az antropológia távlatai ..... 298—303

Néprajzi hírek

Sándor István: Szendrei Ákos (nekrológ) ..... 304—306

Könyvszemle ..... 307—313

Társasági ügyek ..... 314—336

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. * BUDAPEST 1966 * 2. SZÁM

Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben

A zenetörténet és a népzenetudomány szoros együttműködése nálunk csak a legutóbbi időben alakult ki. Kapcsolatuk mindinkább kiterjed az irodalomtörténetre is, főleg ennek a régi költészettel és a népköltészettel foglalkozó részére. A 20-as évek közepéig majdnem teljesen külön utakon járt a két rokontudomány és még inkább az irodalomtörténet. A zenetörténet túlnyomórészt a műzenével foglalkozott, az irodalomtörténet pedig tisztán csak a szövegszempontot tartotta szem előtt a forrásanyag tanulmányozásában. Nem vette tudomásul, hogy a XVI—XVIII. sz. költészetét a legszorosabb szálak fűzték a zenéhez, hiszen szinte kizárólag énekelve adták elő nemcsak históriás és vallási énekeinket, hanem lírai költőink — így BALASSI Bálint — dalait is. Ha nem közölték is kottával dallamaikat, számtalan nótajelzéssel hivatkoztak rájuk. De a „hivatalos" zenetörténet (MÁTRAY, BARTALUS, SEPRŐDI stb.)[1] is alig utal arra publikációiban, mily sok esetben adhatna választ a népzene az írásos történeti anyag dallamainak *előadását* illetőleg, de arról sem szól, mennyi olyan dallamot őrizhetett meg a nép, amelynek írásos forrása nincs. KODÁLY Zoltán volt az első, aki 1925-ben[2] és 1933-ban[3] tartott előadásain kategorikusan megkövetelte a néprajz és a zenetörténet teljes mértékű együttműködését. Főleg azt szorgalmazta, hogy a zenetörténészek vegyék tekintetbe a régi forrásművek jórészt vázlatos, pontatlanul lejegyzett dallamainak népi változatait, amelyek a szájhagyományban élték tovább a maguk sajátos életét.

Azóta KODÁLY irányításával nemcsak a népzenetudomány haladt előre hatalmas léptekkel, hanem a zenetörténet is sok új művel gyarapodott

[1] *a)* MÁTRAY Gábor: *A Magyar Muzsika története* (A' Muzsikának közönséges története) Tudományos Gyűjtemény, 1828—1832; Uő: *Magyar Népdalok egyetemes gyűjteménye* I. köt. 1. füz. 1852, 2. füz. 1854, II. köt. 1858.; Uő: *Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból,* 1859. stb. — *b)* BARTALUS István: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században* (1869); Uő: *Magyar Orpheus,* 1869.; Uő: *Zenészetünk hajdan és most* (Budapesti Hirlap, 1859.); Uő: *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye, I—VII.* 1873, 1875, 1883, 1894, 1895, 1896. stb. — *c)* SEPRŐDI János: *Marosszéki dalgyűjtemény* (Ethn. XII. 1901., XIII. 1902., XVI. 1906., XXIII. 1912., XXIV. 1913.); Uő: *A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1909.); Uő: *A magyar népzene fajtái* (Ethn. XII. 1902.); Uő: *Házasító dalok* (Ethn. XXVII. 1916.) stb.

[2] Előadás a Zeneakadémián, közölve KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene* (Zeneközlöny, XV. 1925. IV. 2.).

[3] Előadás a Magyar Néprajzi Társaság XLV. rendes közgyűlésén; közölve KODÁLY Zoltán: *Zenetörténet és néprajz* (Ethn. XLIV. 1933. 4. l.).

SZABOLCSI Bence,[4] BARTHA Dénes,[5] CSOMASZ TÓTH Kálmán,[6] RAJECZKY Benjámin[7] és mások alapvető, összefoglaló, illetve monografikus munkái révén. Újabb forráskiadványok is készülőben vannak, sőt ezek fordítottjai: kotta nélküli régi énekeskönyvek szövegeivel énekelt népi dallamváltozatok kiadása, a két rokontudomány együttműködéseként.

Ma már közhelyszámba menne arról beszélni, milyen fontos az említett tudományágak együttműködése. A népzenetudománynak a zenetörténet forrásművei alapul szolgálnak a műzenéből a népzenébe került dallamok változatainak felderítéséhez, eredetük megállapításához. Ugyanígy nagy segítséget nyújt a népzenekutatásnak az irodalomtörténet,[8] a maga sok új lelettel gazdagodott forrásanyagával.

Más részről viszont a népzenetudomány eredményei is hasznosan segítik elő a két rokontudomány munkáját. A zenetörténet a vázlatos lejegyzésben közölt forrásdallamok előadásmódjára vonhat le következtetéseket a régies, ékesítésben gazdag népi változatok előadása alapján. Ugyanezek sok esetben adhatnak magyarázatot a forráskiadványokban és kéziratokban előforduló dallamok gyakori eltéréseire, valamint e fluktuáció törvényszerűségeinek megállapítására. Sokszor előfordul az is, hogy a népi változatok megőrizték az elveszettnek hitt dallamokat, amikor a régi forrásokban már csak szöveg található, és így megbecsülhetetlen hézagpótló anyagul szolgálnak a zenetörténet részére.

Az irodalomtörténetnek sem szabad figyelmen kívül hagynia a népzenekutatás eredményeit, bár egyesek szerint „nem tartozik közvetlen hatáskörébe a folklorizálódás vizsgálata". Ellenkezőleg, igenis fontos ez, különösen a népköltészeti anyag tekintetében, mert a népdalok csakis dallammal egybekötve, énekelt alakban jelentkeznek. Mennyire megvilágítaná egy-egy szöveg (népdal, ballada stb.) „életkörülményeit", ha regisztrálnák a hozzátartozó dallamok típusát, lelőhelyét, változatait stb. Ugyanígy a népzene tükrében is vizsgálat alá kellene venni a forrásszövegeket, mert ezzel sok esetben derülne fény a prozódia, hangsúly, frazeálás, ritmus, a beszédszerű és szabad (parlando és rubato) előadás, sőt az énekelt előadásban jelentkező — rendszerint régiesebb — fonetika problémáira, egyúttal sok adata szolgálna magyarázatként a szövegváltozások és cserék bonyolult szövevényében.

A fokozott együttműködés ellenére még mindig rengeteg hézag mutatkozik. Sok szövegnek a dallama ismeretlen, a nótajelzések igen sokszor bizonytalanok, keveredést mutatnak, sőt a régente szokásos szöveg- és dallamcserék következtében gyakran homályt keltenek. Arra a kérdésre, vajon van-e bizonyító ereje a korai forrásdallamok és a nemrég gyűjtött népi változatok egybevetésének a nagy időbeli különbség folytán, bátran mondhatunk igent.

[4] SZABOLCSI Bence: *Bevezetés a zenetörténetbe*, 1936.; Uő: *A zene története*, 1940.; Uő: *A magyar zenetörténet kézikönyve*, 1947.; Uő: *A melódia története*, 1950.; Uő: *Népzene és történelem*, 1954. stb.

[5] BARTHA Dénes: *A XVIII. század magyar dallamai*, 1935.; Uő. és KISS József kiadta: *Pálóczi Horváth Ádám, Ötödfélszáz énekek*, 1953.

[6] CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Halottas énekkönyveink dallamai* (Kodály-Emlékkönyv, 1953, 287. l., (a továbbiakban CSOMASZ TÓTH), 1953.; Uő: *A XVI. század magyar dallamai*, 1958 (a továbbiakban CSOMASZ TÓTH, 1958.).

[7] RAJECZKY Benjámin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*, Bp. 1958.; Uő. és DOMOKOS Pál Péter: *Csángó népzene I.* 1956.; II. 1961.

[8] STOLL Béla: *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Bp. 1963.

XVI—XVII. századi dallamok egész sorát szinte azonos alakban találjuk meg a mai népi variánsok között, amelyek pedig bizonyíthatóan szájhagyomány alapján maradtak fenn. Ugyanez áll a múlt századi gyűjtemények népzenénkben ma ugyanolyan alakban élő dallamaira. A népzene hatalmas konzerváló erejét bizonyítja az is, hogy a századforduló körül gyűjtött dallamok 60 év után sem mutatnak lényeges változást.

Sajnos, a népzenekutatás sem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, nem használt ki minden lehetőséget a zenetörténettel való együttműködés biztosítására. Gyűjtőink régebben nem fordítottak elég gondot a műzenei anyag népi változatainak kutatására. BARTÓK például eleve egyenesen elzárkózott az ilyen dallamok gyűjtésétől. KODÁLY volt az, aki példamutató tervszerűséggel gyűjtött össze minden értékes műzenei eredetű népi változatot. Az eddigi népzenei monográfiákból hiányzik az egyházi népénekek dallamanyagának feldolgozása, sőt a legújabb időkig nem is beszélhetünk e téren módszeres gyűjtő vagy kutatómunkáról. Nemrég elhunyt kiváló népzenetudósunk, LAJTHA László *Sopronmegyei virrasztó énekek* c. monográfiája[9] az első komoly eredmény a történeti források alapján végzett módszeres népzenekutatásban. LAJTHA a hazánk északnyugati részén mai napig használt *Illyés halottas énekei*[10] alapján a szövegek és dallamok kérdezésének módszerével a XVII. századi dallamok impozáns tömegét publikálta. Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy — főleg peremvidékeinken — még mindig létezik olyan archaikus népzenei anyag, amely betekintést enged régi éneklésmódunkba. LAJTHA kitűnő monográfiájának dallamai egy régi, a mai napig élő népi szokáshoz: a virrasztáshoz kapcsolódnak. Ez a hagyományos halotti szokás, amelyhez a nép szívósan ragaszkodott, hogy a „végső tisztesség" kötelezettségének teljes mértékben eleget tegyen, még olyan vidékeken is konzerválta halottas énekeiben a legrégiesebb zenei anyagot, ahol a hagyományos népzene általában már újabb jellegű. A virrasztás hangulata és régi hagyományai szinte kizárják vagy a minimumra redukálják *újabb* dallamanyag alkalmazását.

A LAJTHA által feltárt területnél még régiesebb állapotot mutat egyik legértékesebb néprajzi vidékünk: a Jugoszláviához tartozó, Eszék és Vinkovci közt fekvő magyar nyelvsziget, amelyet négy régi református, volt jobbágyfalu: Kórógy, Szentlászló, Haraszti és Rétfalu (jugoszláv néven Korodj, Laslovo, Hrastin, Retfala) alkot.[11]

Valamikor az egész terület magyarlakta vidék volt, és a XVIII. század elején eltűnt régi magyar Valkó vármegyéhez tartozott.[12] Ez a megye, amelynek létezését és történetét számtalan oklevél és egyéb történeti bizonyí-

[9] LAJTHA László: *Sopronmegyei virrasztó énekek*. Bp. 1956.

[10] ILLYÉS István: *'Sóltári Enekek . . . és Halottas Enekek . . .* Nagyszombat 1693.

[11] KISS Lajos: *A szlavóniai magyar népsziget népzenéje*. 1958. MTA I. Osztályának Közleményei XIV. évf. 1—4. sz. 269—271. l. (a továbbiakban KISS L. 1958.); Vö. Uő: *A szlavóniai magyar virrasztó-énekek zenetörténeti jelentősége*, 1965. MTA I. Osztályának Közleményei XXII. évf. 1—4. sz. 125. l. (a továbbiakban KISS L., 1965.).

[12] BOTKA Viktor: *Tájékozás az eltűnt magyar Valkó vármegyéről*. Századok, Pest 1868. 7. füz. „„. . . Minden más feletti érdekessége Valkó vármegyének az, hogy nemcsak politikailag, hanem nyelvileg is kitűnően magyar volt, amennyiben nemcsak az ott lakott főúri családok és nemesség tősgyökeres magyarokból állottak, de köznépének és lakosságának is nagy többsége magyar volt . . . ő volt a keleti birodalom ellenében a *Porta Hungarica* ; . . . ő volt a magyar birodalomnak az, mi a német birodalomnak ellenünkben határőrt álló Ost-Mark (Osztrákhon), a miért is Valkó vármegyének azon része, mely kelet-délnek feküdt, *Marchiának*, vagyis határőrségnek neveztetett."

ték igazolja, már a X. századtól kezdve Verőce, Pozsega és Szerém megyék egyes részeiből állott, északon a Dráva és Duna, délen a Száva, keleten a Bosut (Bázа), nyugaton a Miholjac-Brod (Mikola—Nagyrév) vonala között. Első lakói a honfoglalás idején a besenyők és izmaeliták törzse; ezek görög írók tanúsága szerint magyarul beszéltek. A besenyők voltak a határőrök.

Magyar lakosságot vonzott ide a vidék termékenysége is, így már a honfoglalás idején ide települt a *Csák, Loja, Leus, Lipo* nemzetség, a vegyesházi királyok idején pedig itt volt a hatalmas *Ujlaky, Gara, Maróthy, Koroghy, Mikolay* főúri családok birtoka.

Az említett négy falu lakosságát a reformáció egységes magyar tömbként találta, s hogy ekkor még nagy számban volt itt magyarság, bizonyítja, hogy LAMPE 1728-ban megjelent művében[13] még 19 református község szerepel a valkói kerületben — a baranyai egyházak közé került Haraszti és Rétfalu nélkül. A négy falu magyar lakossága hagyományuk szerint a tatárjárás idején menekült e mocsaras vidékre, és települt le végleg. Sok viszontagságon ment keresztül, török, német, szerb egyaránt pusztította őket, de végül is úgy menekültek meg, hogy a mocsarak közé húzódtak a Palocsa mocsár árterületén, vagy pedig a Dráva szigetén kerestek rejtekhelyet, mint a rétfalusiak. A sok szenvedés ellenére a mai napig megőrizték anyanyelvüket és nemzetiségüket. Történeti múltjukról a református — XVIII. században kezdődő — anyakönyvek adnak értékes adatokat. De régi múltjukról is sok történeti bizonyíték van. *Haraszti* 1453-ban a Szentpéteri család birtoka volt; *Kórógy* községről már 1269-ben történik említés, várát pedig, a nagy szerepet játszó Koroghy családnak a fészkét, amely a *palacsa-kologyvári mocsár* mellett feküdt, távol a falutól, már 1335-ben emlegetik. *Szentlászló* az Apor család birtoka volt, 1447-ben találkozunk Apor János de Szent-László nevével. Templomuk, az 1761-ben kezdődő református anyakönyv 1. oldalán található közlés szerint 1218-ban épült, de 1878-ban lebontották, és helyébe a mai templomot építették.

A négy falu lakossága jelenleg alig több 3000 léleknél. Még 60 évvel ezelőtt szinte érintetlenül élték a maguk népi életét. Közülük *Haraszti* őrizte meg — szinte tökéletes elszigeteltsége következtében — a legrégibb életformát, *Rétfalu* pedig, mint Eszék külvárosa — teljesen városi hatás alá került. Az egész nyelvsziget közel két évszázada törzsnépétől elszakadva élte magára hagyatva sajátos önálló életét. Nem csoda, hogy régi néphagyományaihoz féltékenyen ragaszkodva a magyarországi reformáció elejéről, tehát a XVI. századból származó olyan dallamanyagot is megőrzött, amely a jórészt XVII. századi, részben barokk hatást is felmutató Sopron megyei anyagnál kerek 100 évvel korábbi.

Erről a dallamanyagról való beszámolóm előtt, röviden meg kell emlékeznem magáról arról a szokásról, amely az énekeket konzerválta: a virrasztásról a szlavóniai magyar nyelvszigeten. A temetési szokások itt is három főrészből állnak: a közvetlen hozzátartozók kötelessége a *siratás*, a közösségé, az ismerősöké, szomszédoké, általában a falu népéé a *virrasztás*, míg a hivatalos szertartás a papé és a kántoré. A virrasztók azzal adják meg a végső tisztes-

[13] LAMPE Fridr. Ad.: *Historia eclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* A négy szlavóniai faluról tett említés: . . . Haraszti Superior Barovia 46; (676. l.) Retfalu Inferior Barovia 26; (677. l.) In Diſtrictu Valkonenſi . . . Korogy . . . Szent-Laſzlo 18. — A vidék reformálására vonatkozó adatok: (678. l.) *Michael Sztarinus*, Past. Eccl. Tholnenſis et Superintend. utriuſque Baroviae A. 1553. *Stephanus Szegedinus.* Paſtor Eccl. Laskovienſis, et Superint. 1554.

séget, hogy estétől hajnalig (újabban csak éjfélig) énekléssel, imádsággal váltják fel a családtagok „siratását", és mintegy őrködnek a halott mellett.

A szlavóniai halotti, temetési szokások lényegében megegyeznek a többi magyar vidék szokásaival, bár akad köztük sok olyan is, ami csak erre a vidékre jellemző. Ma is emlékeznek a régi szokásokra, amelyeket GARAY Ákos több, mint 50 évvel ezelőtt írt le.[14] Maga a virrasztás mind a három faluban nagyjából azonos. Este mennek el a virrasztók a halottas házhoz, és egész éjjel énekelnek, imádkoznak, éjfélkor asztalt terítenek, esznek valamit, és bort, pálinkát isznak. A szentlászlói virrasztó előénekese, *Gyöke Illésné* szavai szerint:[15] „Este elmënyünk ȧ hȧlottȧs haozho, összegyűjünk ȧsz énöklők, vȧgyunk ëgy nyócȧn-tizen. És ȧkkor mondjȧk, hogy: — Újönök ȧz ȧsztȧhó! Odaűjünk, elkezdünk énökölni ȧ hȧlott mellett, előbb még imȧdkozzunk szóvȧl ȧ hȧlott me'lett is. Mondjunk vȧlȧmi szépet: — Nyúgodjon békével, szögénke mëgpihent, nem szenved többé — úgy ujȧn vȧlȧmit. És ȧ'kor elkezdünk énekelni, ȧkkor haot ȧ közelöbbi rokonok sirȧtjaok, fëlhȧngzón. Mikor elaol az énök, ȧkkor sirȧtjaok, mikor pedig énököjjünk, ȧkkor hȧllgȧtjaok, mög sírnȧk. Sírnȧk fölötte hȧngszóvȧl is, ȧkik közzeli rokonok, ȧkik pedig tȧvolȧbblȧg rokkonok, ȧzok mög haot hȧllgȧtik. Mi mëg énököjjünk, én vȧgyok ȧ kezdő, és ȧ'kó szép énököket énökőjünk, fijȧtȧlokrȧ fijȧtȧlokénököket, ȧz öregöbbekre öregöbbeket; vȧgy ȧki mȧ vaorvȧn vaortȧ ȧ hȧlaolt, ȧrȧ énökőjünk ojȧnt: „Vaorvȧn vȧrtȧm ȧ fölséges Urȧt." Ȧki pedig fijȧtȧl, ȧz: „Rúzsȧviraogszaol korom." —

Ȧ szép énököket énökőjünk egész tizënkét órȧojig. Ȧkkor haot elindújunk hȧzzȧ, és ȧkkor haot én mondok ojȧn szép utóénököt: „Jer hȧ'gyuk itt őt ȧlunni." Ȧkkor mondom, hogy: — Ȧ jó Isten haot nyugtȧssȧ mëg, ëleget kínlódott, most mȧn mëgpihent, nyugtȧssȧ mëg ȧz ȧnyȧfődbe! Ȧvvȧl mënjünk ki, és ȧkkor kész, tizönkét órȧ, vȧgy ëggy óra jis lëhet éjfél utaon."

Ugyanő nagybecsű adatokat szolgáltatott a virrasztás alatti éneklésre vonatkozólag. Édesapja volt az előénekes, ami bizonyos vezetői jogot jelentett a többi énekessel szemben. Rengeteg sok éneket tudott, és egész életében leírogatta őket. Gyökéné is az édesapjától tanulta az énekeket, mert „énökös embër vout, oszt vitt énöklőbe mindég ȧ kȧrjȧ ȧlȧtt. Osztȧn mindég belégyȧkoróltȧm, hogy mondjȧm — benne születtem . . . ȧz énököket én mind mëgtanútȧm, és haot a fȧlubȧ igön szeretik, de nem tudjaok úgy, hȧ nem ény vezetöm, diktȧlom és nyútom is."[16]

Érdekes adatot mond az énekek virrasztás alatti előadásáról, egyben a dallamok megtanulásáról. Amit az énekesek nem tudnak „az ȧpikaojȧ könyvéből", azt „lediktálja". Ez annyit jelent, hogy soronként előénekli az éneket, a többi meg utána.

A szomszédos *Kórógyon* 3-4 idősebb asszony és néhány jó hangú férfiénekes a virrasztás állandó együttese. A férfiak közt kiválik hangjával és daltudásával az ének vezetője, a mindenkori népi kántor. Ez is egyszerű földműves, nincs semmiféle zenei képzettsége, énekeskönyveiből csak a szöveget olvassa. *Harasztiban* 5-6 asszony énekel rendszeresen virrasztóban, férfiak

[14] GARAY Ákos: *Szlavóniai régi magyar falvak*. NÉ XII. (1911.) 221.

[15] AP (Pyral-hanglemez a MTA Népzenekutató Csoportja tulajdonában) 3695 *j)* — 3696 *a)*. Szentlászló-Laslovo (Verőce) Jugoszlávia, Gyöke Illésné Kántor Mária (1881) gyűjt. KISS Lajos, 1960. IX. Ld. KISS L., 1965, 126. l.

[16] AP 1906 *a)*, adatait ld. előző j., a gyűjtés ideje 1957. IX.

ritkán. Maga a szokás egyelőre még megvan, de a községi halottasházak megjelenésétől elmúlásra van ítélve. *Rétfalun* a virrasztás kihalóban van.

Szlavóniai virrasztó énekeink legfőbb értéke a régi dallamok megőrzése mellett különleges régies előadásmódjuk. Ezt már első ottani gyűjtéseim alkalmával megállapíthattam, amikor a református gyülekezet együttes éneklését hallgattam meg. Megdöbbentő volt, mennyire eltérnek dallamban és hangnemben a hivatalos zsoltár- és dicséret-dallamoktól. Előadásuk azonban a tipikus egyenletes, lassú tömegéneklés jellegét mutatta, amely nem árulta el azt a finom, a szöveg prozódiájához simuló parlando-lüktetésű, ékesítésekben gazdag, egy régi, letűnt énekkultúra emlékeit visszaidéző énekművészetet, amely e vidék éneklésmódját jellemzi. Ez a régies, ódon bájú előadásmód csak akkor tárult elém a maga teljes szépségében, amikor a legjobb énekeseket egyenként vagy kettes-hármas csoportban hallhattam. A dallamok régies jegyeinek: a felsőjárású alaknak, pentaton hajlamnak és az igen gyakori frígezésnek hatását szinte az exotikumig fokozza a bizonytalan — illetve többféleképpen megjelenő — tercek és szeptimák folytán keletkezett bővített másodok használata. De talán legmélyebben az a csodálatos, tudatos melizmatikus díszítéssel teli éneklésmód hat, amely ma már alig van meg másutt a keleti magyar nyelvterületeken kívül. A más vidékeken már csak csökevényes, apróhangokra szorítkozó cifrázási mód a maga kis lendületű, sokszor modorosan nyúlós éneklésével művészileg lényegesen alacsonyabb rendű.

A szlavóniai virrasztók zenei anyaga — nemcsak relatív értelemben — igen gazdagnak mondható. 19 énekestől[17] felvett 64 különböző dallam (ebből 6 zsoltár- és 2 hivatalos dicséret-dallam) 156 magnetofonfelvétellel és 6 hallás utáni feljegyzéssel dokumentált változatát öleli fel 82 szöveggel. Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy Csomasz Tóth Kálmán halottas énekeinkről szóló alapvető tanulmányában[18] a négy legfontosabb kottás halottas énekgyűjtemény anyagát kitevő 70 féle dallam, (amelyből a szerző maga 60-at tekint magyar alkotásnak) 84 szöveggel szerepel. Érdekes, hogy a szövegek közül mindössze 13 közös a szlavóniai énekekével. Ez a zenei anyag, mint a virrasztó-énekeknél másutt is, erősen heterogén. Van köztük históriás ének, világi lírai dal, moralizáló ének, de nagy többségük halottas ének. Nemcsak szövegük árulja el igen régi eredetüket, hanem maguk a dallamok is, sőt mint előbb mondtuk, előadásmódjuk is. Annyira régies anyag, hogy egy-két kivételtől eltekintve már a múlt század 2. felének sincs képviselője benne. „Kántori csinálmányoknak", amit Lajtha említ a Sopron megyei virrasztóknál, nyomát sem találjuk. A teljes zenei írástudatlanság következtében régi

[17] Dallampéldáink népi adatközlőinek alábbi felsorolása az egyes dalosok idézőjelbe tett számjelzésével utal a továbbiakban adataikra. A gyűjtés esetleg eltérő időpontját külön jelöljük. „1" Gyöke Illésné Kántor Mária (1881) Szentlászló-Laslovo (Verőce); „2" Sülyös Palkó Jánosné Illés Julis (Kuruc) (1876), Haraszti-Hrastin (Verőce); „3" Izsák János (1910) Kórógy-Korodj (Szerém); „4" Dezső Illésné Gajnok Boris (1884) Kórógy-Korodj (Szerém); „5" Kistót Istvánné Bózsó Julis (1886) Kórógy-Korodj (Szerém); „6" Batona Józsefné Istóka Mária (1910) Haraszti-Hrastin (Verőce); „7" Sülyös Palkó Miklósné Istóka Rebeka (1894) Haraszti-Hrastin (Verőce); „8" Sülyös Jánosné Balázs Mária (1904) Haraszti-Hrastin (Verőce); „9" Losa Istvánné Gajnok Sára (1889) Kórógy-Korodj (Szerém); „10" Turós Károlyné Kozma Vilma (1895) Rétfalu-Retfala (Verőce); „11" Balaton János (1898) Kórógy-Korodj (Szerém); „12" Zucker Jánosné Istóka Mária (1911) Haraszti-Hrastin (Verőce). A gyűjtő — egyetlen összehasonlító vált. kivételével, amelyet külön jelzünk — Kiss Lajos. A *nem* szlavóniai példák adatait az ill. ének jegyzetében közöljük.

[18] Ld. Csomasz Tóth, 1953. i. m.

népi kézírásos szövegmásolatok őrizték meg a folytonosságot, és tisztán szájhagyomány révén maradtak fenn még azok a régi dallamok is, amelyek a hivatalos énekeskönyv-kiadványokból 1806 után eltűntek.

A virrasztó énekek fokozott mértékben mutatnak erős keveredést dallam és szöveg között. Sokszor húznak rá ugyanarra a dallamra többféle szöveget, de fordítva: ugyanaz a szöveg gyakran jelentkezik különböző dallammal. A virrasztó énekeket zenei szempontok szerint 4 csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak a hivatalos liturgikus anyagból való olyan zsoltárok és dicséretek, amelyek eredeti szövegük aktualitása vagy pedig a dallamukra applikált halottas szövegek révén kerültek bele a virrasztás anyagába. Zenetörténeti szempontból való vizsgálatuk igen érdekes, mert a népi változatok legtöbbször eltérnek az alapdallamtól, főleg ritmusban, de gyakran egyes hangokban is, sőt szélső esetekben már csak a zsoltár motívumai ismerhetők fel az átköltött dallamvariánsban.

Az első csoport „hivatalos liturgikus" anyagából mutatjuk be a 40. genfi zsoltár két népi változatát az eredeti zsoltárdallammal. Dallampéldáinkban[18a] partitúraszerűen közöljük a népi variánsokat és az alapdallamot (későbbi példáinkban néha *több* eltérő forrásdallamot is), hogy megkönnyítsük zenei összehasonlításukat.

A genfi zsoltárok 124 dallama (mert a többi 26 ismétlődés) óriási hatással volt a népéneklésre, így a zsoltáréneklés kultusza igen erős volt Szlavóniában is. Sok zsoltárdallamot — főleg a modiális és ezek között is a pentaton vázú típusokat — a nép könnyen magáévá tette. Viszont a bonyolult strófaszerkezetűek távol állottak a nép ízlésétől, éppen úgy, mint az idegenes ritmus is. Ilyenkor a nép az idegen stílusjegyeket a maga ízlése szerint átalakította; főleg a ritmus tekintetében látunk meglepő eltéréseket. Ezt igazolja **1.** példánk is. A két népi változat[19] közül az I a zsoltárdallamra applikált — halál előtti elmélkedésként ható — moralizáló virrasztó szöveggel jelentkezik, a II pedig eredeti szövegének aktualitása révén jutott a virrasztóénekek közé, s különösen idős korban, hosszas betegség után elhunyt halott mellett éneklik. Közülük az I mindössze 1 hangban tér el az alapdallamtól, míg a II hangokban azonos vele. Hangnemben már van különbség (a zsoltárdallam hipodór, a két népi variáns eolos), és emiatt egyes hangok módosult alakban jelentkeznek a népi változatokban: az f^1 helyett többször *fisz*^{1} van, az e^1 helyett pedig *esz*^{1}. Sokkal nagyobb az eltérés ritmusban. A könnyed, nemcsak a szövegprozódia hatása alatt keletkezett, hanem önálló zenei célzatú franciás ritmust népünk nem veszi át, hanem a maga ízlése szerint megváltoztatja. Különösen a hosszú kottaértékkel kezdődő ritmusképletek teljesen idegenek népünknek,[20] amint a bonyolultabb szinkópás képletek is. A közölt 2 variáns közül az I ritmusa sokkal szabadabb, mert eltérő szövege nem köti a zsoltár eredeti ritmusához, a II pedig inkább a református gyülekezetek közös éneklésében kialakult lassú, egyenletes hosszú hangokból álló ritmusának hatását mutatja. Ennek ellenére mind a két változatban sok triolás (ill. 3/8-os, 6/8-os, sőt egyéb) képletet is találunk. A nyomtatott dallamtól eltérnek a népi változatok szabad parlando-

[18a] Az *arab* számmal jelölt dallampéldákat ld. 179—207. lapon. *Római* számmal az egyes példákon belüli dallamváltozatokat jelöljük.

[19] I: AP 1835 *g)* „1" 1957. IX; II: AP 1922 *c)* „2" 1958. I.

[20] Bartók Béla: *A magyar népzene*, Bp. 1924. 92. j. 93. l. „A ritmus ... mindvégig ♩ ♩♩ ♩ ♩♩, tehát a magyar parasztzene ritmusával teljesen ellentétes képletet tüntet fel ...

rubato előadásukkal és bőséges cifrázataikkal. A közölt két példa közt látunk bizonyos fokozati különbséget. A *virrasztó* szövegű I ritmusban szabadabb, viszont parlando előadása miatt cifrázatokban szegényebb. A *zsoltár* szövegű II viszont ritmusban kötöttebb: közel áll az említett egyenletes, lassú előadáshoz, ezzel szemben mintegy ennek pótlásaként sokkal gazdagabb ékesítésben.

A cifrázások módját részletezve megállapíthatjuk, hogy mind a két változat elkerüli és melizmatikus szekundlépéssel tölti ki az eredeti tercugrásokat. Szívesen alkalmazzák kezdésnél az „alátámasztó" (egy vagy több hangból álló) előkét, és éppúgy a lefelé szálló szekundokat átkötő utókát. A jobban cifrázott II-ban háromszor is akad 2—2 hangból álló utóka, sőt négyszer is van a főhangot együttesen körülfonó előke és utóka.

Az I. szöveg folytatása

2. Testem ugyán à földben mëgrohád,
De lelkëm újrà fëltāmád
Az új élet bizonysāgān,
Hogy mindën holták, kik földben vágynák,
E sírban mëgrothádvān,
Új életre jönnek aǫt,
Jézusom szàvārà,
Ő nágy páránсsārà,
Trombità-szólāsrà
Ujrà fölékesít.

3. Maǫr nëm félëk többé à hàlāltól,
Mert Jézusom is benne volt,
Mikor értünk kínoztàtot',
Sok szenvedési közt igyen szólott:
— Én Istenëm, Istenëm,
Mëjért hágyāl el engëm
Ij nágy inségemben?
Bocsāss à holtáknák,
Kik à földben vágynák,
Szent fijád véréjért!

Gyakran előfordul, hogy a zsoltárdallamok szerkezetük bonyolultsága, vagy egyéb zenei okok következtében, nem felelnek meg a közízlésnek, amely ilyenkor gyakran átalakítja a dallamot a maga szellemében. Ezt bizonyítja **2.** példánk, amely három népi változat (I,[21] II,[22a] III,[22b]) és két magyar forrásdallam közlésével (IV[23,24] V[25]) mutatja be a 23. genfi zsoltár (VI) erősen leegyszerűsített variánsát. Ez a dallam egy ismeretlen szerző zsoltár-parafrázisa, amely „Az Úristen nékem édes táplálóm" kezdetű szövegével már HUSZÁR Gál énekeskönyvének[26] második részében (1574) szerepel, és azóta több forrásműben is megvan, sőt 1806-ig állandósult a debreceni református énekeskönyvekben.[27] Első kottás kiadása ugyanezzel a szöveggel jelentkezik a XVII. században a *Cantus Catholici*-ben (V), és csak egy évszázad múlva a debreceni kiadványokban (IV).

[21] AP 1895 *c)*, „1", 1958. I.

[22a] II: AP 3674 *a)*, „3", 1960. X.; [22b] III: AP 1929 *k)*, „5" és „4", 1958. I.

[23] *Kolozsvári énekeskönyv*, 1744. Címe: *Közönséges Istenitiszteletre rendeltetett Lelki Énekek* . . . Kolozsvár 1744. 55. sz.

[24] MARÓTHI György: *A' 'soltároknak négyes nótájik . . . Utól hozzá tétettenek némelly más énekek nótájik . . . mellyek . . . Magyar-Országban most másodszor ki-adattatnak* . . . Debreczen (1754—59 körül), Kállai, 216 p. Az 1774-es kiadás függelékében további 95 dicséret-dallam szerepel, amelyek az alapul szolgáló kolozsvári 1744-es énekeskönyv dallamaitól néha eltérnek. IV. dallamunk CSOMASZ TÓTH, 1958. 186. sz. alapján az utóbbi (1774) kiadvány eltéréseit veszi tekintetbe.

[25] *Cantus Catholici* (KISDI Benedek) 1651. 177. l.

[26] HUSZÁR Gál énekeskönyve, Komjáti, 1574. Címe: A KERESZTYENI GYWLEKEZETBEN VALO Ifteni diczeretec es Imadfogoc . . . MASODIC RESZE A Szent gyülekezetben valo Isteni Diczereteknec.

[27] *Debreceni énekeskönyv*, 1778. Címe: ISTEN'Közönséges Tiszteletére Rendeltetett ÉNEKES KÖNYV; Mellyben vagynak Hymnusok, 'Sóltárokból Szereztetett Ditséretek, Innepekre És Egyéb Alkalmatosságokra Tartozó Régi Istenes Énekek . . . KÓTÁKKAL-is meg-ékesittetvén . . . Kibotsáttatott Debreczenben. Nyomtt: Margitai István által 1778-dik Esztendőben. Ld. CSOMASZ TÓTH i. m. 67. l.

Amint a szöveg parafrázisa a 23. zsoltárnak, ugyanúgy a dallam is változata a zsoltárdallamnak. Az eredeti 6-soros 11 szótagos szerkezettel szemben a változat 4-sorosra egyszerűsödött 11.14.14.11 szótagszámmal. Az eredeti 6-sorosságtól valószínűleg azért tér el, mert a mintadallam 3-4-5. sora szervetlen ismétléseivel eléggé zavaros, ezenfelül a 4. sor meglehetősen egyhangú. A változat az eredetinek csak az 1.2. és utolsó sorát veszi át, míg a zavaros 3-4-5. sort összevonja, és ebből alakítja ki a maga 3. sorát, éspedig az eredeti kezdősor variált ismétléseként, amivel bizonyos szerkezeti párhuzamosságra törekszik.

Későbbi kiadványokban további leegyszerűsödést mutató változatok jelennek meg. A 4-soros szerkezet ezekben már tiszta 11-szótagúvá alakul, természetesen az új metrumnak megfelelően új szöveggel: SZTÁRAI Mihály Bártfán, először 1593-ban megjelent „Mely igen jó az Úristent dicsérni" kezdetű énekét használva fel.[28]

A 23. zsoltár említett változat-dallama a szlavóniai virrasztók között három különböző szöveggel is szerepel. Közülük az első kettő virrasztó szövegű, éspedig az I ismeretlen eredetű, a II szerepel a Jugoszláviai református énekeskönyvben.[29] A III szövege azonos a nyomtatásban megjelent zsoltárparafrázisával, amelynek változataiból a IV és V példát közöljük. Feltűnő, hogy a három népi változat a dallam különböző helyein egyezik nemcsak a IV és V, hanem az eredeti zsoltárdallam megfelelő részeivel is.

Az I. szöveg folytatása

2. Készítsük mágunkát mi *j*is ás sírbá,
Az örökkévaló nyugodálom hájlékābá,
Mert még míg éljünk, mëgtérésre vágyon szükségünk,
Hálālunkbá úgy lesz boldog reményünk.

3. Urám, mikoron lëszállok sírombá,
Të aǫlj mellém, kérlek, drāgá vigásztálāsiddál!
Mondjád lelkëmnek: — Enyim vágy të, ákki hív válāl,
Az ángyálok szāmá közzé íráttāl.

4. Hálālomon ázért most në sírjátok,
Kik á hálāl-āgyon tetemimet tákárjātok!
Isten hozzaǫtok, kedves rokonim, kik válaǫtok,
Ég hármátjá āldāsul szālljon rātok!

5. Májd, mikor eljövend á ti *jó*raǫtok,
Ëgymást á hálālbán lelki szëmmel mëglātjaǫtok,
Zengjünk énekët mindën szenttel és ángyálokkál,
Állëlujāt, szép dicséret-mondāssál!

A III. szöveg folytatása

2. Csák áz Isten én lelkëmnek vezére,
Á gonosztól ő életëmnek eltérítője,
Áż ő āldott szent nevének nágy dicséretére
Az ígázsāgnák ösvényén viselője.

A XVI. századi humanista metrikus költészet egyik Európa-szerte igen népszerű dallama MARTIALIS I. századbeli hiszpániai származású latin költő

[28] *Dunántúli evangélikus énekeskönyv* „Dallamos Könyvecske", 1911. 19. sz. ének.
[29] Énekeskönyv református keresztyének számára. A Jugoszláv Királysági Református Keresztyén Egyház kiadása. Szubotica 1939. 95. sz.

„Vitam quae faciunt beatiorem" kezdetű (a 2. sortól átköltött) epigrammájából alkotott ének. Nálunk is igen elterjedt volt, a református énekeskönyvekben máig is szerepel, régebben az eredeti klasszikus (phalaecusi) versmértékkel, újabban azonban attól eltérő ritmussal.[30] A kétsoros, 11-11 szótagú dallamra a XVI—XVII. században többféle magyar szöveget applikáltak. Köztük a legrégibb: az 1507-ből származó „Danket dem Herrn, denn er ist sehr freundlich" kezdetű „asztali áldás" magyar fordításában „Adjunk hálát az Urnak, mert érdemli" kezdetű ének, amely 1569-ben jelent meg Debrecenben.[31] Dallamát először az *Eperjesi Graduál*ban találjuk meg (ld. II)[32] „Dicsérjétek az Urat, mert igen jó" kezdetű szöveggel. **3.** példánkban rajta kívül közöljük még Illyés idézett gyűjteményének egy dallamát (III[33]) is.

A szlavóniai virrasztó énekek közt is megvan, mint „Áldd meg csendességgel nyugodalmunkat" kezdetű „esti ének" (I[34]), talán az alvás és a sír örök nyugalmának analógiája révén. Alig különbözik a mintadallamoktól, mindössze az első sor 9. hangjától a sor végéig mutatkozik eltérés, de ez a változtatás is, meg a cifrázó előadás is a népi változat előnyére szolgál.

A szlavóniai virrasztó énekek között találunk középkori eredetűeket is. Ilyen a Jacopone da Todinak tulajdonított XIII. századi „Cur mundus militat" kezdetű, a világ hiábavalóságáról szóló, egész Európában nagy népszerűségre szert tett himnusz.[35] A reformáció is átvette, éspedig mind az eredeti latin, mind német szöveggel. Dallama három típusban is jelentkezik nálunk, közülük az első fríg, a másik kettő dór hangnemben. Nálunk előbb jelenik meg a dallam, mint a németeknél. Így az első típus megvan már az *Eperjesi Graduál*ban (1635. 384/b l.) „(M)it bizik é világ ö álnokságában" kezdetű szöveggel, de a *Cantus Catholici* (1651)[36] 143. lapján is „Dum saevit Africus, tunc rosa rutilat" kezdetű, a 249. lapon pedig az előbbi magyar szöveggel.

A második dallamtípus nálunk először szintén a *Cantus Catholici*ben szerepel a 248. lapon (III), éspedig az eredeti „Cur mundus militat" kezdetű latin szöveggel. A németeknél ugyanez a típus Scheffler J. „Was strebt und kriegt die Welt" kezdetű fordításában csak 1688-ban jelenik meg, s a dallam szerzőjeként Georg Joseph van feltüntetve.[37]

4. példánk népi változatai a második dallamtípushoz tartoznak, és Szentlászlón „Szólnak a harangok a gyásztemetésre" (I),[38] Harasztin (II) „Szomorú a halál a gyarló embernek"[39] szöveggel ismeretesek. Az előbbi szöveg forrása ismeretlen, míg az utóbbi Laskai Gáspár éneke,

[30] Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp. 1954. 501. sz.

[31] *Szegedi Gergely énekeskönyve*, Debrecen 1569. Címe: Énekes könyv, melyből szoktanac az vrnac Diczeretet mondani . . . mostan vyobban egben szedegettetöt, es meg öregbittetött, Sz. Gergel altala meg emendáltatott.

[32] *Eperjesi Graduál*, 1634. 908. l.; ld. Stoll i. m. 57. sz. 56. l.; vö. Csomasz Tóth, 1958. i. m. 134. j.

[33] Ld. Illyés, 1693. i. m. 73. l.

[34] AP 1909 *c)*, „2", 1958. I.

[35] Ld. Csomasz Tóth, 1958. i. m. 134. j. 557. és 680. l.; vö. Csomasz Tóth, 1953. i. m. 263. l.

[36] *Cantus Catholici* 1651. 143. és 249. l. Ld. Csomasz Tóth, 1958. i. m. 557. és 680. l.

[37] Zahn, Johannes: *Die Melodien der deutschen evangelistischen Kirchenlieder* (6 Bände), Gütersloh, 1888—1893. Ld. III. 5062. sz. Heilige Seelenlust, 1688. 199. sz.

[38] AP 1826 *d)*, „1", 1957. IX.

[39] AP 3744 *a)* 1. vsz. „6", 2—3. vsz. „7" és „8", 1960. X.

amely először a Pozsonyi-toldalékban[40] jelentkezik 1620 után. Megvan ILLYÉS fent idézett művében is.[41]

A harmadik dallamtípus is dór hangnemű, lényegesen eltér a szlavóniai népi változatoktól. Bár ezért nem foglalkozunk itt vele behatóan, mégis megemlítünk bizonyos egyezéseket az 1744-ben Kolozsvárt megjelent énekeskönyvben[42] szereplő dallam és szlavóniai változataink között. A legfontosabb egyezés a 4. sorok lényegi azonossága, valamint a népi variánsokban a 2. sor elejének erős hasonlatossága az említett kolozsvári dallam 1. sorával.

Összehasonlítva közölt népi változatainkat (I, II) a műdallam-példákkal (III, IV) azt látjuk, hogy a népi dallamok határozott, egységes alexandrinusokban jelentkeznek, míg az ILLYÉS- és ZAHN-féle dallam 6-szótagos 9-soros szerkezetű; bár megemlíthetjük, hogy az előbbi 6-6 szótagos sorai jobban összefüggenek egymással, és így a népi változatokkal közeli rokonságot mutat.

A legnagyobb különbség a ritmusban mutatkozik. A népi dallamok (I, II) alapritmusa (♩♩♩ ♩ ♩) a régi históriás énekekére emlékeztet, ezzel szemben a műének-példák (III—IV) ritmusa határozottan hármas: 3/4-es, illetve 6/4-es és 9/4-es tagolású, még akkor is, ha ütemjelzés szerint nincsenek is így leírva. Az I is sokszor triolás, illetve 3/8-os lüktetésű, ami eléggé általános a szlavóniai virrasztó énekeknél, de ez inkább jelenti a rövid-hosszú hangjegy váltakozását, mintsem hármas tagolású ütemfajt.

A népi változatok másik eltérése a műzenei példáktól az ornamentáló hajlam, amely főleg apróhang díszítésekre szorítkozik, és csak néha szilárdul az I-ben kisebb, két hangra terjedő melizmákká.

Az I. szöveg folytatása

2. Mār most én elmegyëk örökös házāmbá,
Á temetőkertnek gyāszos országābá.
Tiktöket itt hágylák, kedves jó fi*já*jim,
Dájkaǫlkodāstokát köszönöm mindvégig.

3. Áz Úrnak āldāsá legyen minyājtokon,
Mint á hármát nyārbán, mej á fűn illátoz.
Éljetek boldogul éltetek végé*j*ig,
Boldogsāg és jósāg kisérjön á sírig!

4. Én aǫgyámbán nyögtem, mint pelikāny mádaǫr,
Mégsem üresödék áz én sok nyávájām.
Most maǫr áz āgyámból megyek á hálālbán,
Hol örökkön örökké márádok ábbán.

5. De hiszem, hogy egykor eljő ámáz úrá,
Mejben á hálották föltāmádnāk sorbá.
Ákkor megöleltök, tudom, jó fi*já*jim,
Ákiket én mostán bus szűvvel hágyok itt.

6. Jáj, Urám, Istenëm, mi*j*ért mivelted ezt,
Hogy áz élők közül föld ben tétettettem! / sírba temettettem!
Siránnák gyermekim, kedves jó rokonim,
Jáj, mit cselekedjem, tőlök el kell mënni.

[40] Pozsonyi-toldalék (XVII. sz. 1. fele) 17a—b: „Szomoru a halál a gyarló embernek" (LASKAI Gáspár). Kiadta ERDÉLYI Pál, EPhK 1893. 183—85. l. Ld. STOLL i. m. 71. sz. 63. l.

[41] Ld. ILLYÉS, 1693. i. m. 233. l.

[42] Ld. *Kolozsvári énekeskönyv*, 1744. 462. l. Köz. CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. 190/I. sz.

A II. szöveg folytatása

2. Azért, gyárló világ, már márádj mágádnák,
Ábbán váló hitben, kik be'ned vígádnák.
Tovább' követője nem lëszëk útádnák,
Nem lëszëk bús rábjá mulándó jávádnák.

3. Elvégeztem i'már pájáfutásomát,
Ev világon váló zárándoklásomát.
Mëgtárto'tám hitëm, s igáz vá'lásomát,
Jövel, Jézus Krisztus, ádd më̈g koronámát!

Szép számmal kerültek szlavóniai virrasztó énekeink közé sokszor eléggé átalakítva magyarra fordított német protestáns egyházi énekek. Rajtuk kiválóan tanulmányozhatjuk, hogyan változtatja át a nép a maga ízlése szerint a szövegében magyarrá vált, egyébként zenéjében idegen anyagot. Ilyen 5. példánk, egy XVII. századi „Mein Wallfahrt ich vollendet hab" kezdetű igen kedvelt halotti ének[43] majdnem szó szerinti fordítása Ács Mihálytól, amely 1696-ban jelent meg az ugyancsak őáltala szerkesztett „Zöngedöző Mennyei Kar" c. evangélikus énekeskönyvben.[44] A német halotti ének (I) magyar szöveg-fordításában már komoly verstani eltéréseket látunk. A német szöveg 4-soros strófa-szerkezetének 8 + 7 szótagos sorai helyett a magyar fordítás az 1-3 sorban tetszés szerint váltogatja a szótagszámot, hol 8 + 8-nak, hol pedig az eredetinek megfelelő 8 + 7-nek véve, ez utóbbi csak a strófazáró sorokban állandó. A magyar népi változat (I)[45] is eltér a német eredetitől, de *csak* a 3. sor 8 + 8-as szótagszámú, a többi sor kivétel nélkül 8 + 7-es. Tehát a népi ízlés a fordítás zűrzavaros, logikátlan versformáját állandó (8 + 7, 8 + 7, 8 + 8, 8 + 7-es) metrumú strófa-szerkezetre javítja ki.

5. példánkban a népi változat (I) eléggé eltér a XVII. századi német dallamtól (II). A fő különbség az, hogy a német dallam fenn kezdődik, szinte a régi felsőjárású magyar dallamok módjára — bár visszatér az alaphangra —, sőt a 3. sor elején több ízben is magasabbra kerül a magyar változatnál. Ezzel szemben a népi változat az alaphangból indul ki, és oda tér vissza az első két sorban. A zárósorok lényegileg azonosak. Általában rögtön szembetűnő és elvitathatatlan a két dallam közeli rokonsága és azonos eredete. **8.** példánkban ennek a jelenségnek a fordítottját fogjuk látni. Ott a („Látám e világnak" kezdetű) magyar népi variáns kezdi fenn a felsőjárású dallamok mintájára, és a „Jersze emlékezzünk" kezdetű „Tóbiás-ének" (műdallam) kezdődik az alaphangon. Itt is meg kell említenünk a népi változat különös lüktetését, amely nem függ a szövegprozódiától, és — különösen együttes éneklés alkalmával — bizonyos egyenletes 6/8-os, 5/8-os, sőt 7/8-os mozgást mutat. Ez egyik sajátossága a szlavóniai népének-előadásnak.

6. példánkban háromféle szöveggel is megtaláljuk a szlavóniai virrasztók közt Crüger Johannes (1598—1662) népszerű dallamát, amely Franck Johannes

[43] Ld. Zahn, i. m. III. 5704 *a)*. Szövege Hörnigk L., dallam Cramer Gasp.(nál) 1641. 304. l.

[44] Aács Mihály (Aug Confeſſion levő Lelki Tanitó): Zöngedőző MENNYEI KAR, Az az: Németből Magyarrá forditatott ſzép Iſteni Ditsireteket és hálá adó Enekek et más magyarúl ſzereztetett kegyes énekekkel edgyűtt magában foglaló KÖNYVETSKE. LÓTSÉN, Nyomtattatott 1696. (NB. a szerkesztő Ács Mihály neve és címe a mű előtt levő, vele egybekötött ARANY LANCZ c. imakönyv végén van.)

[45] AP 1930 *b)*, „5", 1958. I.

„Brunnquell aller Güter" kezdetű szövegével 1635-ben jelent meg.[46] CRÜGER tulajdonképpen csak átdolgozta a dallamot, amely ugyanabban a munkában a 158. sz. alatt is szerepel, de nehézkes, kialakulatlan formájában nem állja ki az összehasonlítást a másik, művészileg átkomponált dallammal, amelyet méltán látott el CRÜGER a maga névjelzésével (ld. IV).

Nálunk a dallam „E' világ, miólta" kezdetű szöveggel MARÓTHI György négyszólamú feldolgozásában a XVIII. század közepe táján jelenik meg először,[47] majd több mint három évtizeddel később LOSONTZI István halottaskönyvében[48] s pár évre rá a debreceni halottasban (1780 : 196.).[49] A MARÓTHI által feldolgozott dallam — fele értékű kottákban írva — teljesen egyezik a CRÜGER-féle eredetivel, csak az 1—6., valamint a 8. sor utolsó hangja dupla értékű. A MARÓTHI-dallam Szlavóniában is a fenti szöveggel ismeretes.[50] Énekli a nép még két másik, eddig ismeretlen eredetű szövegre is (II[51], III[52]), amelyek moralizáló tartalmuk révén kerültek a virrasztás anyagába. A népi előadásra áll mindaz, amit eddig mondottunk, a tercugrások átkötése, ill. kitöltése, valamint a cifrázás tekintetében.

Az I. szöveg folytatása

2. Hāt még itt hogy vågyon,
Embër hogy így vågyon,
Vilāgba merűl,
Hogy gyűjtsön jószāgot,
Kincsöt, méltósāgot,
Hogyhå rākerűl.
Mindën dolgå bemutåtjå,
Hogy vilāgnåk légyen råbjå.

3. Ó, hå mëggondolnā,
Embër mëgfontolnā
Éltének végét,
És mindën dolgābån
Forgåtnā mågābån
Någy rövidségét,
Bizony e vilāg szépségit
Mëgutālnā jékességét.

A II. szöveg folytatása

2. Ez haǫrom is légyen
Szüntelen szíveden,
Hogy në ess bűnben:
Åz szëm mëglaǫt mindënt,
Åf fül mëghål' mindënt,
S åmå könyv, mejben
Róllád mindën mëg ván írvå,
Rëttëgj å bűntől ezt hål'vå!

[46] ZAHN i. m. IV. 6252 *b)* sz. CRÜGER J.—FRANCK J.: *Praxis Pietatis Melica*, III. Ausgabe, Berlin 1635. Köz. CSOMASZ TÓTH i. m. 192. sz.

[47] MARÓTHI György: *A' 'Sóltároknak négyes nótájik*. Nyomtattatott Debrecenben 1743.

[48] (LOSONTZI István:) *Halotti Énekek. mellyek ki-botsáttattak Pesthenn* (1778 aug. 16) NB. LOSONTZInak, mint szerkesztőnek neve és a keltezés a belső oldalon (Approbátió) szerepel. Ld. CSOMASZ TÓTH, 1953. i. m. 289. l.

[49] *(Debreceni halottaskönyv*, 1791) címe: Halott Temetéskorra való Énekek ... Kótákkal is ki-botsáttattak Debreczenben, Huszthy Riskó Sámuel által, 1791. Esztendőben. NB. Újabban Dr. SCHULEK Tibor felfedezte ugyanennek egy 1780-ban kiadott példányát (CSOMASZ TÓTH Kálmán és PAPP Géza szíves szóbeli közlése.)

[50] Mindössze két helyen mutatkozik eltérés: MARÓTHInál az 5. sorban „Nyögés" van „Bánat" helyett, a 6. sorban pedig „áhitózás" „sohajtozás" helyett.

[51] AP 1928 *j)*, „5", 1958. I.

[52] AP 1928 *f)*, „4", 1958. I.

7. példánkban a reformáció és a humanista költészet dallamanyagából átvett énekek után egy — formája és főleg ritmusa alapján — huszita eredetű, nálunk valószínűleg morva-német közvetítéssel meghonosodott dallamot[53] mutatunk be változataival. Egy XVII. században megjelent, de sokkal régebbi eredetű 14-szótagú 3-soros énekről van szó, amilyen strófa-szerkezetűt kívüle nem ismerünk. Nemcsak ez a körülmény, hanem a dallam nagy népszerűsége okozza, hogy nem kevesebb, mint 24-féle magyar szöveg kapcsolódott hozzá.[54]

Szlavóniában virrasztó énekként éneklik (I)[55] „Ha gondolod, élő ember, te állapotodat" kezdetű szöveggel. Ez a szöveg először 1635-ben jelenik meg az UJFALVI-féle halottaskönyvben.[56] „Jertek, szóljunk e szomorú alkalmatosságról" kezdetű bácskai népi változata (II)[57] alig tér el az elsőtől. A nagyenyedi halottaskönyvben megjelent, s az I-ével azonos szövegű dallam (III)[58] lehet az alapmelódiája az előző két népi variánsnak. A bukovinai székelyektől való következő két változatunk (IV,[59] V[60]), amelyek valószínűleg az ILLYÉS-féle halottas énekből (VI) származnak.[61] A VII számú forrásdallam, amelyet ZAHN művében 7319. sz. alatt közöl,[62] a huszita ősdallam német változata.

Az első két (I, II) népi variánsnak a nagyenyedi dallam (III) a legközelebbi rokona, bár a II — és vele a legtöbb ismert, itt nem közölt népi változat— kezdősorának elejével inkább az ILLYÉS-féle dallam felé hajlik, viszont 2. sorának 5-ös záróhangjával (b3 helyett) mindegyik többi példánktól eltér.

Ha a magyar változatokat összehasonlítjuk a huszita dallammal (VII), feltűnik, hogy ez az első 10 hangban magasabbra lendül, és a 2. sor elején is feljebb jár. Viszont a 2. sor közepétől mélyebbre száll egészen a VII. fokú sorzáróig. Ebben közeli rokona a IV—V bukovinai variánsnak, valamint a LAJTHA-féle gyűjtemény 235. dallamának.[63]

Érdekes jelenség mutatkozik a ritmus tekintetében: ez mind a régi forrás-dallamok, mind pedig az összes ismert népi változatok különös — legalább részeiben — aszimmetrikus jellegű ritmusa, amely az ősdallamnak különleges jegye lehetett. Műzenei példáink közül a VI ütemjelzése 3/2, és annak nagyjából meg is felel, ha nem is a mai értelemben; a III ritmusa is ilyenféle, de gyakran akad benne 5/4-es képlet is. A VII „alla breve" ütem-

[53] Ld. CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. 225. sz. Ő is huszita eredetűnek tartja a dallamot, ld. uo. 587. l.

[54] CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. 695. l. 14 szöveget sorol fel, nótajelzés utalással további 7-et; LAJTHA i. m. azon a 7-en kívül, melyek CSOMASZ TÓTH felsorolásában levőkkel egyeznek, további 3-at.

[55] AP 3688 *b)*, „3", 1960. X.

[56] SZ UJFALVI Imre: *In exequiis defunctorum — Halott temeteskorra valo Enekek*, 1635. 51. sz.

[57] AP 4126 *f)* Mélykút (Bács-Bodrog), Körmöczi Ignác (1889) gyűjt. KISS Lajos, 1960, IV.

[58] *Nagyenyedi Halottaskönyv*. 1769. Címe: Halott Temetéskorra való Énekek Mellyek . . . ki-adattattak. N. Enyeden. DEBRECZENI Sámuel által. Nyomtt: 1796. Esztend. 108. l.

[59] F. 237 *b)* Istensegíts (Bukovina), Barabás Mihály (62) egyházfi, gy. KODÁLY Zoltán, 1914. IV.

[60] Kakasd (Tolna)-Andrásfalva (Bukovina), Palkó József (1908), gy. KISS Lajos, 1954. I.

[61] ILLYÉS i. m. 34—35. l.

[62] ZAHN i. m. IV. 1891. 7319. sz. Ausg. der Böhmischen Brüder, 1566. No. 66.

[63] Ld. LAJTHA i. m. 235. sz. „Víg vagyok én, ne sírjatok, szerelmes szülőim" kezd. ének. Ennek első sorzárója — a legtöbb mai élő változattal egyetemben 5); ld. u. itt a 232—238. sz.

jelzése ellenére az előző kettőhöz hasonló ritmusú, de emellett 7 esetben is tartalmaz 2/2-es képletet. Mind a három dallam tehát azt bizonyítja, hogy a 3/2 és 2/2-es képletek vegyülésével az ősdallamban is megvoltak az 5/4, 6/4 és 7/4-es képletek. Ugyanezt a jelenséget látjuk az *összes* magyar népi variánsokban, így a szlavóniaiakban is, főleg együttes ének esetében. Közölt I példánk előadójának rubato éneklésében az említett ritmus kissé elmosódik.

Az I. szöveg folytatása

2. Mégis lātod, hogy á vilāg igen āl'hátátlán,
Há mit ád is, de nem lészen mind ëggy ā'lápotbá,
Hāt ne hidjed csálārd voltāt, mert mëgcsal dolgodbán!

3. Ázt jól hállod, mej sokáknák volt nágy gázdágsaǫgok,
Sok mār bájok, nágy sok kincsek, és nágy urásāgok,
Im jó' laǫtod, hálāl āltál kimúlták mindázok.

4. Á szentëk is á hálāllál vájon nem víták-e,
Sok kínokkál, nyávájā'kál nem hárcolaǫnák-ë?
Imé, laǫtod, e vilāgból ne' kimúltánák-ë!

A szlavóniai virrasztó énekek harmadik csoportjába soroljuk azt a 22 dallamot, amelyeknek magyar fordítását ismerjük. Ezek jórészt a maguk eredeti szövegével maradtak fenn népi változatainkban, de gyakran előfordul, hogy másféle szövegek is kapcsolódnak az ősdallamhoz. Más esetben viszont a megmaradt eredeti szöveg mellett énekel a nép a dallamra más, jórészt virrasztó szöveget is.

A régi forrásdallamok Szlavóniában máig élő népi változatainak sorát **8.** példánkkal kezdjük, egyik legrégibb hangjegyes emlékünkkel. Ez a *Hofgreff-gyűjtemény* 10. száma, a „Tóbiás-dallam" SZÉKEL Balázs 1546-ban írt énekére (III).[64] Egybevetés céljából későbbi változatát is közöljük (II),[65] amely 1744-ben jelent meg a kolozsvári halottaskönyvben „Semmit ne bánkódjál Krisztus szent serege" kezdetű szöveggel. Ehhez áll közel — főleg dór hangneme révén — kórógyi népi változatunk (I),[66] amely a két műdallamtól leginkább abban tér el, hogy míg azok az alaphangon kezdődnek, és az 5. hangnál csapnak fel, addig a népi dallam — felsőjárású dallamaink mintájára — *fenn* kezdődik, és ebben az Árgirus-dallamra hasonlít. Népi variánsunk szövege TÓTH Demeter keltezetlen kézirata alapján először a Lőcsei halotti énekeskönyvben jelent meg (1635), majd a „Zöngedözö Mennyei Kar" című evangélikus énekgyűjteményben (Lőcse, 1696).[67]

Az I. szöveg folytatása

3. Reménytelen dolog ārnyéknák ki hiszën,
Szerencsére fejét veté, ki úgy tészën.
Hálālkor reménység nélkül ád oj lészën,
Öröme, vígsāgá elëllándó lészën.

4. Immār szëme*j*imet nincsen kire vetnem,
Mert nyomorult vágyok, nincsen segedelmem.
Elesett elő'tem járó férjem, fejem,
Én ārván márádtám, és özve'gyé lëttem.

[64] Ld. SZABOLCSI Bence: *A Hofgreff-gyűjtemény dallamai.* Bp. 1931. A dallam adatait ld. CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. 15. j. 431. és 611. l.
[65] Ld. Kolozsvári énekeskönyv, 1744. 271. sz. 423. l.
[66] AP 3672 *b)*, „3", 1960. X.; 1. versszaka közölve: KISS L., 1965. 130. l.
[67] Ld. Ács Mihály i. m.

9. példánk az előzőnek testvérdallama, amelytől főleg szaffikus szerkezetében tér el. Csomasz Tóth idézett művében 3 változatát is közli.[68] A dallam hatalmas életerejét bizonyítja, hogy bár 1806 óta nem szerepel a hivatalos énekkönyvekben, a nép mégis kedvelt énekeként tartja, és énekli a mai napig, mégpedig többféle szöveggel. Közölt két kórógyi változatunk közül az I szövege már 1566-ban megjelent a *Váradi énekeskönyv*[69] 56. lapján, a II pedig a Lipcsei-kódexben[70] szerepel első ízben, majd egy évvel később a *Bölöni-kódex*ben.[71] Műzenei példáink közül: a III[72] a Nagyenyedi halottaskönyvben van, a IV pedig a *Debreceni énekeskönyv*ben.[73]

Ha a lényegileg azonos népi változatokat egybevetjük műzenei példáinkkal, első pillantásra szemünkbe ötlik a szlavóniai magyar zenei dialektus egyik jellegzetessége: a bővített másodok használata (az 1. és 3. sor második felében). Hangnem tekintetében a két műdallam egységesebb képet mutat, mind a kettő dór jellegű, bár a III fríges záradékú. Feltűnő, hogy a 3. sorzáróhang tekintetében is van különbség: a III-ban c^2, a népi variánsokban d^2-esz^2-d^2 (melizma), tehát benne van a záróhang előtt az esz^2 is, a IV pedig határozottan esz^2-vel zárul. Érdekesség gyanánt hat a III első sora 4. hangjának módosulása, talán alsó váltóhangnak felfogva a XVIII. sz. „modern" harmonizálásmódjának hatása alatt.

Az I. szöveg folytatása

2. Lelkëmet ájaǫlom á hátálmás Istennek,
Holttestemet hágyom, mint ányaǫmnák, á földnek,
Egy gyarló vilaǫgot mindön embërëknek,
Ákik még ebben élnek.

3. Á testi hálaǫlból mégyëk örök életre,
Á boldog lelkëknek elkészítëtt hejekre,
Kész nyugodálomra, mindën hív örömre,
Az örök dícsőségre.

4. Nincsen maǫr hátálmá énrájtám az ördögnek,
E csálaǫrd vilaǫgnák, hálālnák és á bűnnek,
Mert Krisztus elvötte hátálmaǫt ezöknek,
Vött véget erejöknek.

5. Az Átyáistennek vágyok én szerelmében,
Az ő szent fijáǫnák kedvében, kögyelmében,
Részesítött engöm drágá érdemébe,
Lelki örökségébe.

6. Legyën haǫt dicsőség az Átya Úristennek,
Mëgvaǫltó fijaǫnák, és āldott Szentlélöknek,
Asz Szenthaǫromsaǫgnák, mi jÜdvezítőnknek,
Az ëggy örök Istennek.

[68] Ld. Csomasz Tóth 1958. i. m. 100/I—III.

[69] *Váradi énekeskönyv*, 1566. Címe: A KERESZTYÉNI GYVLEKEZETBEN VALO ISTENI DICZERETEK EGYBEN SZEdögettek, es mostan nyomtattatak vyonnan oregbitetek, es emendaltattak L. F. altal. Az I népi vált. adatai: AP 3685 *d)*, „5" és „4", 1960. X. Népi variánsa u.onnan közölve: Kiss L., 1965. i. m. 135. l.

[70] *Lipcsei-kódex* (1615) Lipcse, városi könyvtár, No. 98. 11b—12b l. Ld. Stoll i. m. 32. sz. 41. l. — A II népi vált. adatai: AP 3688 *a)*, „3", 1960. X.

[71] *Bölöni-kódex* (1615—1621) 70a. Ld. Stoll i. m. 30. sz. 40. l.

[72] *Nagyenyedi Halottaskönyv*, 1769. 4—5. l. Ld. Csomasz Tóth 1958. 100/III.

[73] *Debreceni Énekeskönyv*, 1774. No. 9. Ld. Maróthi-függelék, 24. jegyzet.

A II. szöveg folytatása

2. Ne örüljön bātrán senki gázdágsāgānák,
Ékes termetének, sem szép ifjúsāgaǫnák,
Friss öltözetének, áránynák, ezüstnek,
Mert ázok mind elmúlnák.

3. Vizi buborékhoz mi életünk hásonló,
Mezeji viraǫ'gál egyszersmind elmulándó,
Nincsen itt e földön oj erős álkotmány,
Mej lehessën ā'lándó.

4. Há māt Isten ádtá, holnápot nem ígérte,
Mindën útájidát erősen mëgkötözte,
Hogy szāz esztendőt élj nágy jó egészségben,
Tálān ázt mëgengedte.

10. példánk dallamai bizonyos rokonságot mutatnak az előző kettőével. Strófaszerkezete ugyan mind a három típusnak más, de néhány dallamegyezés bizonyítja belső kapcsolatukat, így az 1. sorok feltűnő hasonlatossága, valamint példánk középső (utolsó előtti!) soráé az előzők 3. sorával. A fő eltérést verstanilag egészen különálló 3-soros szerkezete okozza — mintha az előző példák 2. sora kimaradt volna —, valamint refrénszerűen ismétlődő megduzzadt zárósora. Szövege igen régi, BATIZI András írta 1546 előtt, első ízben SZEGEDI GERGELY énekeskönyvében[74] jelent meg 1569-ben. Azóta állandóan benne volt a debreceni halottas könyvekben, tehát dallama meg kellett hogy legyen már a XVI. században. Különleges versformája ellenére kétféle, egymástól eléggé eltérő dallama is megjelent, az egyik (II) Nagyenyeden[75] (1769), a másik (IV) Debrecenben[76] (1780). E két dallam közti különbség az, hogy a II az alaphangon kezdődik, és kis ívvel lendül fel, a 2. sorban fenn maradva a sor közepétől lefelé ereszkedik; b3-as sorzárói mélyebben vannak a IV-énél. A 3. sor elején eltérnek, de a sor 2. felében — a sorzáró hangtól eltekintve — nagyjából egyeznek. Népi változataink Kórógyról valók, előadóikat korban egy nemzedéknyi idő választja el. Az I-et[77] a 40-es években elhunyt népi kántor lánya, a III-at[78] a jelenlegi népi kántor énekelte. Egybevetve a két változatot, eleinte hajlamos voltam az előbbit romlott formájúnak venni. Csak később, a két nyomtatott forrásdallam megismerése után lett előttem világossá, hogy az I a II-nak, a III pedig a IV-nek változata. A négy dallam tehát közös eredetű, amit a szöveg változatlan megtartása mellett több egyezés bizonyít. Az I és II az alaphangról indul, de határozott egyezés csak a 3. sor második felében mutatkozik. Sokkal közelebbi a rokonság a III és IV közt. Ez jobban kitűnik, ha az utóbbi fríges záróhangját 2. fokként kezeljük, aminek következtében dallamfrazeológiai egyezésük nyilvánvaló lesz. Ha most a két dallamtípusnak egymással való összefüggéseit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az I—II kvarttal mélyebben kezdődik, és közülük a II üt el leginkább a többiektől. Az I közelebb áll a III—IV-hez, amelyektől a 2. sorban csak kvinttel mélyebbi fekvésében különbözik, a 3. sor pedig mind a négynél azonos.

[74] SZEGEDI Gergely, 1569. i. m.
[75] *Nagyenyedi Halottaskönyv*, 1769. 73. sz.
[76] *Debreceni Halottaskönyv*, 1791. (1780) 13. l. Vö. 49. jegyzettel.
[77] AP 1929 *d)*, „5", 1958. I.
[78] AP 3673 *e)*, „4", 1960. X.

Érdemes szemügyre venni a négy változatot ritmus szempontjából is. Feltűnő, hogy a két népi változat ritmusa lényegileg azonos, mindössze 3 eltérés akad, de azok is inkább a III rubato előadása következtében. A rövidhosszú hangok tudatos és állandóan azonos váltakozása arra vezethető vissza, hogy a dalosok csoportos éneklésben a ritmus segítségével akarják az egyöntetűséget biztosítani az éneklésben. Ami pedig konkréten a ritmusokat illeti, bizonyára valami régi eredetűt őriztek meg, ami a szlavóniai hagyománytartó közösségnél biztosra vehető.

A III. szöveg folytatása

2. Ember elvāltozik, mint ȧ mezeji virāg,
Āmej reggel mëgviraǫgzik, este elhervádȧ.
Refr. Emlékëzzél, emberi jāllȧt, imé, májd mëg këll hálnod!

3. Mezítelen jöttél ȧ të ȧnyād méhéből,
Földből lettél, földé is lész, májd elvāltozol tőlem. *Refr.*

4. Mert ki jȧzt nem tudjȧ, holott lészën hálaǫlȧ,
Az órājāt ȧzé së jitt sënki nem lātjȧ. *Refr.*

5. Ȧzért vigyaǫ'zȧtok, mint ȧ Krisztus mondottȧ,
Mert nem tudjātok, hogy hȧ rëggel, ȧvȧgy estve lészën. *Refr.*

6. Ȧ Krisztus ȧz élet, és ő ȧ feltāmȧdās,
Ȧkik őtet éppen vārjāk, mëg nem csálȧtkoznȧk. *Refr.*

7. Ȧzért szükség nékünk ezekről emlékeznünk,
Vārjonk vígān hálālunkrȧ ȧz Istennek szent fijāt! *Refr.*

Következő három példánk azt tanúsítja, hogy milyen nagymérvű lehet a keveredés dallamok és szövegek közt. Különösen az egyszerűbb versformák vannak kitéve annak, hogy sokféle egyező versformájú szöveget húznak rájuk, vagy fordítva: azonos metrumú szövegekre többféle dallamot. Így PÉCSELY KIRÁLY Imre, a XVII. század első felében élt prédikátor-költő „Miként Egyiptusban egy pelikán madár" kezdetű, nagy népszerűségre szert tett allegorikus verses példázata[79] többféle dallammal él ma is a szlavóniai virrasztóanyagban, de viszont ezek a dallamok is sokféle más virrasztó-szöveggel kapcsolódnak. Az ének fennmaradásának (több más régi szövegűvel együtt) fő oka, hogy benne van a BALASSI-RIMAI: *Istenes Éneki* c. kiadványban,[80] amelynek néhány XVIII. századból, illetve a múlt század elejéről való példányát magam is forgattam. Az említett szöveget Kórógyon, Harasztiban és Rétfalun 3 különböző, igen régi eredetű dallamra éneklik, Szentlászlón azonban különös módon nem ismerik.

11. kórógyi példánk nem más, mint a *Hofgreff-gyűjtemény* egyik dallama 1553-ból, amelyet BATIZI András 1541-ben szerzett „Az istenfélő Susanna

[79] A szöveg a *Kuun-kódex*ben (1621—1647) 135. l. szerepel először, ld. STOLL i. m. 40. sz.; majd a Kárász-töredékben (XVII. sz.) a 3. ének „Cantio allia" (STOLL i. m. 145. sz.); a *Bocskor-kódex*ben (1716—1739. 90 a lev.) ld. STOLL i. m. 180. sz.

[80] BALASSA Bálint—RIMAY János: *Istenes Éneki*. Először Bécs 1632—35 közt, további 42 kiadás 1806-ig; Lőcse, 2. kiad. 1670. Ebben el vannak különítve BALASSA és RIMAY énekei (61. laptól RIMAY), de a szerző megnevezése nélkül vannak PÉCSELY KIRÁLY Imre énekei. „Miként Aegyiptusban egy": 349. l. („Betűsoros rendi" alapján). Ld. BALASSI Bálint *összes művei*, összeállította ECKHARDT Sándor Bp. 1951. 223. l.

asszonynak históriája" szövegére[81] (ld. 11a dallampélda). Ez az ősdallam nem egyezik ugyan a kórógyi változatokkal teljes egészében, azok mégis közeli rokonai. A fő eltérés a szerkezetben jelentkezik: a forrásdallam A^5BBA_v formája helyett a népi változat BBAC szerkezetű, nyilván újabb fejleményként.[82]

A népi dallamhoz tapadó szövegváltozatok közül öt virrasztó-éneket közlünk példánkban. Az I[83] a „Pelikán-ének" szövegével szerepel; a II[84] a dallam és szövegkeveredésre nyújt érdekes példát, mert dallamunkra ugyancsak Kórógyon a **8.** példa szövegét is éneklik; a III[85] szövege azonos egy Sopron megyei más dallamú énekkel, amely egy ponyvakiadványban is megjelent.[86] A IV[87] szövege először a Pozsonyi-toldalékban[88] jelentkezik, ugyanez más dallammal Lajtha említett kiadványában is megvan. Az V[89] szövege ismeretlen eredetű, népi előadója azonos a III-éval.

A IV. szöveg folytatása

2. Az én beszédemet, kérlek, mëghál'jātok,
Vállāstételemet örömmel fogjātok,
Kik én hálālomát szívesen bānjātok,
E'zel szívetëket mëgvígásztáljātok!

A „Pelikán-éneket" Harasztiban Ködi Farkas János 1660 után szerzett „Vitéz Kádár István éneke" c. históriájának dallamára éneklik. Ez a dallam Kodály megállapítása szerint[90] azonos az 1744-ben megjelent *Kolozsvári énekeskönyv* 88. sz.[91] (III), illetve még inkább az 1774-es *Debreceni énekeskönyv* 17. sz.[92] (ld. IV.) „Siess, nagy Úristen, én segítségemre" kezdetű énekével.

12. példánkban az I „Miként Egyiptusban" kezdetű szöveggel közli dallamunkat,[93] míg az egybevetésként bemutatott II „Kádár István"[94] szövegével a közel 600 kilométerre, Bukovinában élt székelyek dallamváltozata meglepő módon egyezik vele. Mindkettő alapritmusa (♩♩♩♩ ♩ ♩) a históriás énekével azonos, természetesen a deklamált szöveg aprólékos prozódiai el-

[81] *Hofgreff-gyűjtemény*, Kolozsvár, kb. 1553. Aa 4.317. l. Ld. Szabolcsi Bence 1931. i. m.

[82] A forrásdallamnak egy újabb változattal való egybevetését ld. Csomasz Tóth, 1958. 15. j. 431. l.

[83] AP 3735 *d)*, „4", 1960. X. Népi változata közölve: Kiss L., 1965. i. m. 134. l. Szövegváltozatát Harasztiból ld. Kiss Lajos, 1958. 301—2. l.; Vö. 93. j.

[84] AP 1912 *g)*, „9", 1958. I.

[85] AP 1929 *h)*, „5", 1958. I.

[86] Lajtha i. m. 156. sz. 311. l.; a szöveg megjelent Bagó Márton kiadásában, Budán 1865. „Négy Istenes Ének címmel.

[87] AP 3688 *c)*, „3", 1960. X. Közölve Kiss L. 1965. i. m. 134. l.

[88] *Pozsonyi-toldalék*, 40. j. i. m. 3/b. lev., nótajelzése: „Bűnnek az ő sóldja a halál, jól tudjuk".

[89] AP 1929 *i)*, „5", 1958. I.

[90] Kodály Zoltán: Néprajz és zenetörténet (Ethn. 1933. 4. l.), Vö. 3. j.

[91] *Kolozsvári énekeskönyv*, 1744. 88. sz.

[92] Maróthi-függelék 27. j. i. m. 17. sz., a szöveg szerzője Barát István kolozsvári városbíró, 1560 előtt.

[93] AP 3740 *d)*, 1. vsz. „6", 2—13. vsz. „6", „7", „8". A szöveg folytatását u.attól az előadótól más, korábbi felvételről ld. Kiss Lajos, 1958. 301—2. l. Változata u.onnan közölve Kiss L., 1965. i. m. 135. l.

[94] AP 905 *h)*, Bátaszék, (Tolna) Józseffalva (Bukovina) Mezei Mátyásné Mezei Anna (1891), gy. Kiss Lajos, 1954. Közölve Kiss L., 1965. i. m. 135. l.

téréseihez alkalmazkodva. A két közölt műének példa közül ezt a ritmust pontosan követi a III, míg a IV a 2. sor első felében kizökken belőle (♩♩♩ ♩♩♩ ♩). Dallam tekintetében a két népi változat egymás közt említésre méltó eltérést csak a 3. sor elején és a 4. sor második felében mutat. Hangnemben a szlavóniai (I) változat fríges záradéka meggyőzőbb a bukovinaiénál (II), amely szinte megunva a históriás énekek megszokott diatóniáját, a néphez közelebb álló pentaton fordulattal zárja le a dallamot. A két műének egymás közti különbségei között említésre méltó, hogy a III végig következetes eol jellegével szemben a IV néhol dóros, és ezenkívül dallamban is változatosabb. Ha a népi és műdallamok közti különbségeket vizsgáljuk, feltűnik, hogy a műdallamok a 2. sor második és a 3. sor első felében magasabb fekvésűek, és a 2—3. sor záróhangjai eltérnek a népi változatokétól.

13. példánkban Rétfaluban a „Pelikán-ének" más dallammal (I)[95] jelentkezik. Ebben az alexandrinusok megfeleződnek, s így a dallam 6-szótagossá válik. Erős rokonságot mutat a „Rákóczi kis úrfi" dunántúli balladával[96] főleg az 1. sor egyezése alapján, amelynek jellegzetes „bolgár" ritmusát is átveszi, de csupán az első sorban, utána csak a dallam vonalában mutatkozik hasonlóság. Ezt az önállósult féldallamszerű formát joggal egybevethetjük **12.** példánkban az I változatnak 2. felével, a „Rákóczi kis úrfi" dallamát pedig az uo. szereplő II sz. bukovinai székely dallaméval.

Szentlászlón a virrasztó énekek közt Pálóczi Horváth Ádám „Zöld erdők harmatát" kezdetű töredék-dallamának[97] egy meglepő népi változata bukkant elő. Ez a 3-soros, 6.6.7 szótagos dallam a Balassi-strófa egy harmadából önállósult kis formának fogható fel. A 3-sorosság, bár többnyire hosszabb sorokkal, nem volt idegen a szlavóniai virrasztók dallamanyagában, pl. ilyen szerkezetű, közölt példáinkból a **7.** és **10.** sz.

A **14.** példa dallamunkat kétféle virrasztó-szöveggel közli. Az I „Örökkévalóság" kezdetű 10 versszakra terjed,[98] eredete ismeretlen. A II[99] ugyanilyen terjedelmű „Midőn végezetre" kezdetű szöveg egybevethető Lengyel József (1770—1822) „Vedd el jutalmadat" kezdetű, a 3. genfi zsoltár dallamára írt dicséret-szövegének[100] 4. versszakával, de az egyezés csak egy strófára rúg. Lehet, hogy Lengyel szövegének e része *idézet* egy ma már ismeretlen régi énekből, amelynek szövegét a nép megőrizte. A két népi változat (I, II) és a Pálóczi-féle dallam csak 3. soruk ellenkező irányú fordulatában, valamint a ritmusban tér el egymástól. A népi változatok cifrázására vonatkozólag ugyanaz áll, amit előző példáinkban mondottunk.

A II. szöveg folytatása

2. Ákkor ángyálokkál,
Á sok szent károkkal
Én is neved dicsérjem.

3. Kedvessim, elméntem
Közűletëk innen
Örök nyúgodálomrá.

4. Á temetőkertnek
Sötét űregjibe,
Fekete gyászföldjébe.

5. Kedves feleségëm,
Árvá gyermekejim
Könnyekkel öntözzenek.

[95] AP 3701 *h)*, „10", 1960. X. Változata közölve: Kiss L. i. m. 137.
[96] Kodály Zoltán: *A Magyar Népzene*, Bp. 1952. 3. kiadás. 494. sz. Közölve Kiss L. i. m. 137. l.
[97] Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz Énekek*, 1813. 252. sz.
[98] AP 1898 *a)*, „1", 1957. IX. Szövege folytatását ld. Kiss L. 1965. 137. l.
[99] AP 1830 *a)*, „1", 1957. IX. Szövegváltozatát ld. Kiss Lajos, 1958. 291. l.
[100] *Énekeskönyv, magyar reformátusok használatára*, Bp., 1954. 361. sz.

6. Mit kívānjāk néktëk?
Mënnyeji örömet
Hogy Istentől nyerjetök.

7. Āldjātok az Urát,
Ādjon nyúgodālmát
Az előknek földjében,

8. Hogy így végezetre
Jussátok az égben,
Hol engëmet mëglāttok!

9. Dícséret Átyaonák,
És az ő Fijānák,
Érettem ezt mondjātok!

A virrasztás heterogén zenei anyagába a hangulatnak megfelelő világi lírai dalok is belekerültek. Így talált menedéket Szlavóniában a virrasztóénekek között XVII. századi líránk egyik gyöngyszeme: DOBAI István „Siralmas volt nékem" kezdetű verse a maga ismeretlen eredetű és csak a XVIII. században feljegyzett dallamával. KODÁLY 1925-ben tartott előadása és a Zeneközlönyben megjelent cikke[101] óta ez a dallam klasszikus példaként szolgál a hézagos, vázlatos lejegyzés és az élettől duzzadó, költői feszültségű népi előadás összehasonlítására. A versnek szerzőjét csak a versfőkből ismerjük, egyebet nem tudunk róla, és dallama is éppolyan rejtélyes a maga különös 6,6,8,8-as szerkezetével, amilyen képletű népzenénkben alig akad. A vers borongós, élettől búcsúzó hangulatával valóban beleillik a virrasztásba. De az sem lehet véletlen, hogy dallama a XVIII. századi melódiáriumokban — talán éppen elégikus zenei hangulata révén — tisztán *halotti* szövegekkel szerepel[102] egészen PÁLÓCZI HORVÁTH Ádámig, akinél először jelentkezik együtt az eredeti szöveg és a dallam. Hogy eleve is együvé tartoztak, arra VIKÁR Béla szerencsés lelete[103] világított rá, amely egyúttal elénk tárta a dallam csodálatos szépségét is.

Megdöbbentő, hogy Erdély és Szlavónia oly messze eső tájain ismét csodálatos egyezésre bukkanunk, mert a VIKÁR által Siklódon (Udvarhely) felvett dallamhoz Szentlászlóról és Kórógyról újabb 6 változat csatlakozik 8 felvételben. A 6 előadó közül öten tudták a vers 13 strófáját — de a 6. versszakot mindannyian kihagyták.[104] Ez feltétlenül közös forrásra vall, de talán arra is, hogy a nép a számára érthetetlen klasszikai analógiákat, amilyen az említett 6. versszak is, egyszerűen elhagyja.

A dal összes szöveg- és dallamváltozatának egybevetése és leközlése teljes dalmonográfiát érdemel. **15.** példánkban csak egy-egy szentlászlói (I)[105] és kórógyi (II)[106] variánsát mutatjuk be, egybevetve PÁLÓCZI dallamával (III)

Eddigi dallampéldáinknak kivétel nélkül megvannak kéziratban vagy nyomtatásban a maguk forrásdallamai. Most anyagunknak talán legérdekesebb része következik, olyan dallamok, amelyeknek csak szövegforrása ismeretes, de dallamuk — legalábbis a szlavóniai népi változatoknak megfelelő formában — eddig ismeretlen. Szlavóniai virrasztó énekeink között 16 ilyen régi dallamtípus akadt, ezek közül ötöt mutatunk itt be.

[101] Ld. KODÁLY Zoltán, 1925. i. m.

[102] BARTHA Dénes, 1935. i. m. 50. sz. 119-120. l., PÁLÓCZI HORVÁTHnál 191. sz.

[103] Vö. KODÁLY, 1952. i. m. 49. l. Az ott említett VIKÁR-féle felvétel adatai: Siklód (Udvarhely), idős asszony, felv. VIKÁR Béla 1902. M. F. 433 *a)*, lejegyezte BARTÓK Béla. A szöveg kritikai kiadása: Szentsey-daloskönyv, sajtó alá rendezte BUDA János, Bp., 1943. 72. sz. (138, f. 284. l.)

[104] A népi változatokból hiányzó 6. vsz. az előző j. i. m. alapján: Acteon mint jára, | Ebeit magára | Nevelte volt halálára, | Lőn ő néki nagy gondgyára.

[105] AP 3734 *c)*, „1", 1960. X. Szövege folytatását u.attól az előadótól, 1957-ben felvéve, ld. KISS Lajos, 1958. 298—299. l.

[106] AP 3738 *d)*, „11", 1960. X. Vö. KISS L., 1965. i. m. 138—139. l.

16. példánk erősen népzenénk szellemét tükröző fríg hangnemű, 2. és 4. sorában kvintváltó ének. Talán különös, 13.8.8.8 szótagos szerkezete következtében nem találunk dallamára analógiát. Pedig XVII. századi szövegét több forrásból is ismerjük. Legkorábbi adatunk a XVII. század közepéről a Kádár-énekeskönyvből[107] való; majd az 1667—1678 körüli Mihál Farkas kódexből.[108] Nyomtatásban BALASSI—RIMAI: *Istenes Énekei* különböző kiadásaiban szerepel, valamint a Zöngedező Mennyei Kar-ében.[109] Csak Harasztiban ismerős ez a „bűnbánati ének", amelyet virrasztáskor — mintegy a halott szájába adva — mindig elénekelnek. Az 1. versszakot a legidősebb, a 2—3-at a három középkorú asszony adta elő.[110] Érdekes eltérés, hogy az első énekes által előadott 1. vsz. dór marad, továbbá hogy hajlamosabb a bővített másodok használatára (ezek néha csak magasabban intonált hangok révén jönnek létre). Cifrázása is szabadabb, éppúgy, mint ritmusa is, amely jobban alkalmazkodik a szöveg-prozódiához. Ennek oka, hogy egyedül énekelt, míg a 2—3. vsz. előadóinak egymáshoz alkalmazkodó együttes éneklésében a cifrázatok egyszerűbbek, és a ritmus agógikája is mérsékeltebb. (Ahol a *divisi*-éneklést nem jelöltük, ott az van a lejegyzésben, ami hallatszik, vi. az előadók cifrázása nem egyenlő.) Ritmus tekintetében az alapritmus 5/4-esnek látszik, de az 1. ütem mindig 6/4, míg a 6. és 8. ütem általában 4/4-es. A dallam 9 üteméből egy 6/4-es, hat 5/4-es és két 4/4-es, agógikus eltérésekkel.

További példáink ahhoz a különös alakú, rejtélyes eredetű dallamtípuscsaládhoz tartoznak, amelyet „Rákóczi-nóta" néven szoktunk összefoglalni. Itt egy nagy kiterjedésű dallamcsoportról van szó, amelynek *egyes* dallamaira valamilyen jellegzetes jegyről, dallamfordulatról, szerkezeti sajátosságról azonnal ráismerünk, de olyan változata nincsen, amelyben az összes jellemző vonások megvolnának. E helyen csak néhány szlavóniai változat közlésére és külső körülményeinek vizsgálatára szorítkozunk. Kórógyon és Harasztiban e családból 4 különböző dallamtípus változatai találhatók meg.

17. példánk az egyik legérdekesebb típust mutatja be közülük. Ez egy háromszor 5,5,6-szótagos, tehát alapjában 9-soros dallam. Különös versformája rengeteg szövegváltozattal és nótajelzéssel jelentkezik már a XVI. századi forrásokban. Dallamot azonban csak egyetlenegyet ismerünk, az is teljesen eltér a szlavóniaitól.

Ez a kórógyi változat népzenénk régi rétegének megfelelően felsőjárású, első 3 sora megismétlődik, az utolsó 3 sor pedig a Rákóczi-nótára emlékeztetve variált kvintszekvenciaként az alapfekvésben jelenik meg. A gyönyörű régi dallamot fríg hangneme még archaikusabbá teszi, bővített másodjai pedig orientális hatást keltenek.

Példánkban 8 dallamot közlünk. Az I[111] „Ne hagyj elesnem" kezdetű ének szövegének szerzője NAGYBÁNCSAI (Nagybánkai) Mátyás, akinek 1575-ben írt népszerű 71. protestáns zsoltárparafrázisa 1579-től (Debrecen) 1806-ig állandóan szerepel a református énekeskönyvekben.[112] A II változat[113] szö-

[107] *Kádár-énekeskönyv* (XVII. sz. közepe) 14a—15b. Ld. STOLL i. m. 74. sz. 64. l.
[108] *Mihál Farkas-kódex* (1677—1687) 30a—31b. Ld. STOLL i. m. 103. sz. 80. l.
[109] BALASSI—RIMAY, 1670. i. m., ill. AÁcs Mihály, 1696. i. m.
[110] AP 1923 *e)*, „2", „6", „7", „12", 1957. IX. Változata u.onnan közölve KISS L., 1965. i. m. 141. l.
[111] AP 3736 *b)*, „4", 1960. X.
[112] Ld. CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. 684. l. III. j.
[113] AP 3736 *c)*, „4", 1960. X.

vege nem más, mint HARTYÁNI Imre „Háborúsága Dávid királynak" kezdetű XVI. századi zsoltár parafrázisának[114] 6-8. és 10-12. versszaka. A III[115] és IV[116] virrasztó-szövege ismeretlen eredetű. Rajtuk kívül CSOMASZ TÓTH idézett művében további 31 ilyen versformájú éneket találunk. Erre a hatalmasan elterjedt szövegtípusra csak egyetlen egy dallamot ismerünk a nyomtatott források között. Valószínűleg éppen ezért különböznek egymástól oly nagy mértékben e dallam változatai az egyetlen alapdallamra applikált szövegek sokfélesége, az idő átalakító befolyása és a vidékenként eltérő énekgyakorlat következtében, és ezért alakult ki a dallamnak olyan kiterjedt variánscsaládja. Helyénvalónak látom, hogy a forrásdallamnak mind a három megjelent változatát is közöljem, az ismert népi változatokkal való összehasonlítás céljából.

Az V a *Kolozsvári énekeskönyv* (1744) 91. sz. éneke;[117] a VI bukovinai székely népi változat;[118] mindkettő az I szövegével. A VII a *Cantus Catholici* (1651),[119] a VIII pedig ugyancsak a *Kolozsvári énekeskönyv* 237. száma,[120] az V-től eléggé eltérő változat.

Áttekintve közölt példáinkat, megállapíthatjuk, hogy a Kórógyban gyűjtött I, II, III és IV sz. népi változatok szerkezete: |:A B^5C^5:| D B C. Tehát az 5,5,6 szótagos sorok egyesítése révén lényegében A^5A^5A nagybetűs képlet alakul ki, amelyben az 1. sor megismétlődik, 3. sora pedig az előző két sor alsó kvintszekvenciája. Egybevetve velük a műdallamokat, azt látjuk, hogy az V, bár teljesen más dallam, bizonyos jegyekben mégis hasonlít a kórógyiakra. Így: azonosak a sorzárók; az 1. és 2. sor utolsó üteme, a 3. sor 1. és 3. üteme és zárófordulata — még az alsó kvintválasz tekintetében is (!) — hasonló. Az V dallamváltozat középúton áll az I—IV szlavóniai és a VI bukovinai népi variáns, valamint az utóbbival lényegileg azonos VII, VIII műdallam között. A két utóbbi sorzáróiban eltér ugyan az V-től, de lényegükben egyeznek: az 1. sor 1-2. üteme és hangtartalomban a 2. sor 3. üteme alsó kvintválasz; a 3. sor záróüteme pedig azonos. A VI—VIII változat egymás közti néhány apró részletben való eltérése ellenére azonos típusnak tekinthető.

A szlavóniai népi dallamtípus tehát a közötte és a VI—VIII között összekötő kapocsként szereplő V változattal való több hasonló jegye ellenére mégis olyan erős eltéréseket mutat, amelyek alapján feltétlenül *önálló dallamnak* kell vennünk. Ha több régi forrásdallam és *más* vidékről való népi változat még előkerülne, bizonyára kialakulna ennek az érdekes dallamcsaládnak egész változat-tenyészete.

Az I. szöveg folytatása

2. Az íraos rólád, Fölségös Isten, Bizonnyál ázt mondjá,
Hogy válákinek Tëbenned vágyon Szíve nyúgodálmá,
Az ojján embör Së̈g nëm szégyënűl, Mert Të vágy oltálmá.

[114] Ld. CSOMASZ TÓTH, 1958. i. m. a szöveg adataival 685. l. (utalva a RMKT VIII. 3., jegyz. 440. l.).

[115] AP 3687 *g)*, „3", 1960. X. Változata u.attól közölve KISS L., 1965. i. m. 142. l.

[116] AP 1928. *i)*, „5", 1958. I.

[117] Ld. *Kolozsvári énekeskönyv*, 1744. 91. sz., „LXXI. DITSÉRET."

[118] AP 3325 *b)*, Kakasd (Tolna) — Andrásfalva (Bukovina) Mátyás Mátyás (1898), gy. KISS Lajos, 1954. II.

[119] *Cantus Catholici*, 1651. 244. l. „ITILET NAPJARÓL"

[120] *Kolozsvári Énekeskönyv*, 1744. 237. sz. „MAS. Dan. 9."

3. Gyermëkségëmtől Fogvá, Úristen, Mind ezide*j*iglen
Tégöd hívtálák Én segítségül Mindön szükségömben,
Mostán is nincsen Több bizodálmám Sëm égön, sëm földön.

A II. szöveg folytatása

2. Nincs hovā më'nëm, Nincs hovā fognom Elveszöt' fejemnek,
Féli, rëttëgi Az eẹ́n bús lelköm Az én Istenömet:
Vájjon mikoron Mossá *j*el rólám Az én bűnjeimet?

3. Im el[e]ibe Tāmásztom néki Az én bűnjeimet,
Laọ'sá *j*ő [më̄g]mägä Az én szent átyām Hálālos sebömet,
Kösse bë néköm Orvossaọgaọvál Keserves szívemet!

4. Më̄j tisztá vaọnék Úristen, Há mëgmosogátnaọl,
Tálān bizony[nyál] A nápnāl, hódnāl, Szëb' lën'ék a hónāl,
Sënki naọlámnaọl Fejérëbb nëm lënne, Há mëgtisztítánā.

5. Roụlád, Úristen, Ij feledököny Többé *j*én nëm lënnék,
Kögyelmess átyām, Hogyhá min'végig Veletëk lëhetnék,
Jó példājātól A bűnösöknek Kedves szolgá lënnék.

6. Víg örömöt néköm Mikor mondánāl, És mëgvigásztálnaọ',
És këgyelmedre Hogyhá mindvégig Engöm mëgtártánaọl,
Oj nágy fëlszóvál Szép dícséretöt Éntőlem há'lánaọl.

A III. szöveg folytatása

2. Jusson eszödbe, Édes Istenünk, Ámit të fogádtāl,
Ki mint ārvāknák Édës átyaọról Të mëgābraọzoltāl,
Në hággy el minket, Mert teremtëttél, Eddig mögtártottāl!

A IV. szöveg folytatása

2. Ezelőtt válék Hitves tārsámmál Szerető, hív paọrok,
Mār mágám vágyok, És gyaọszruhaọbán Szomorúján jaọrok,
Mint az özvegyën Történni szokott, Több gonoszt is vaọrok.

18. példánkban a „Rákóczi-nóta" csoportjából mutatjuk be a Haraszti-ban (I.[121]) és Kórógyon (II[122]) egyaránt kedvelt „Szegény fejem Uramhoz óhajt" kezdetű virrasztó ének egy-egy változatát. A szöveg először a Kuun-kódexben a 86-87.[123] lapon jelentkezik CZATÁRY Péter 1630-ból való másolatában, nyomtatásban pedig első ízben BALASSA-RIMAY *Istenes Énekeiben.*[124] Ez a gyűjtemény Szlavóniában közkézen forgott (főleg későbbi kiadásai), és a dalosok is állandóan hivatkoztak rá.

Példánk 6-soros dallama ebben az alakban ismeretlen a régi források közt. Mindössze két XVIII., ill. XIX. századi kéziratos, szöveg nélküli, csak cím gyanánt az ének első sorát feltüntető — változata ismerős. Az első egy

[121] AP 3740 *a)*, „2", 1960. X. Változata u.onnan közölve KISS L., 1965. i. m. 143—144. l.
[122] AP 3685 *b)*, „4", 1960. X. Közölve KISS L., 1965. i. m. 143—144. l.
[123] *Kuun-kódex* (1621—1647) 86—87. l. („. . . finis per me Petrum CZATARY Anno Domini 1630.") Ld. STOLL i. m. 40. sz. 46. l.
[124] BALASSI—RIMAY i. m.

pozsonyi csonka korálkönyvben[125] van meg, ebben a dallam hézagos, az ismert szövegnek nem megfelelő, és megbízhatatlan lejegyzésben van meg. A második egy győri korálkönyvben,[126] gyaníthatóan oktávtöréssel és egyes dallamrészek hibás helyzetű lejegyzésével szerepel. Ebben az alakban belekerült az 1945-ben Győrben megjelent *Régi Magyar Istenes Énekek* c. gyűjteménybe (ld. III). E dallam több helyén bizonyos hasonlatosságokat fedezhetünk fel a szlavóniai változatokkal. Így a két első dallamsor 2-3. üteme pontosan egy kvinttel mélyebben van azokénál; az 5. sor kezdete is olyan, mint a II népi variánsé. Emellett a 3. sor első üteme oktávval mélyebben azonos az I változat megfelelő részével; az 5. sor 2. ütemétől kezdve pedig a dallam végig ugyanaz mind a három változatban. Az az érzésünk, hogy a korálkönyv dallama romlott, összezsugorodott vagy hibásan lejegyzett alakja a szlavóniai népi változatokénak.

A II. szöveg folytatása

2. Könyhúlaǫsbà szöme*j*im estek,
Eget, foeldet vétkö'mel festök,
E'lenségim fógyäsomrà,
Romläsomrà mit lëstëk?
Ó, hàlàndók, földből vàlók,
Ti *j*is elestëk.

3. Bús szivëmët fujtjà sok vétök,
Mint mérö'gel fëlfórott étök.
Vétke*j*imtől fël-fëlkelök,
Csàk rë'tögök, kesergök,
Úgy tetszik, hogy raǫm szàkàdnàk
À màgàss egëk.

4. Ànyaǫm mikor hoz e vilägrà,
E bűnnel telt aǫrnyékházämrà,
Kis korombàn, nágy óraǫba
Hogy nëm töt' bé *j*às sirbà!
Bűnnek hàlmà nëm jütt volnà
Àpró csontomrà.

5. Àsz szép nàp is homaǫjbà jön foel,
Gyarló testöm hogy ràkvà bű'nel.
Szerelmeddel roǫlam vidd el,
Kigyelmeddel körűlvëdd!
Bűne*j*imből, àdd, kejjek föl,
Hogy në vesszek el!

6. Én keserves, megtörődüǫt' szűv,
Ojàn vàgyok, mint mëghërvàdt fűz,
Istenëmtől ëę́lesztésül
Ho'zaǫm vàjon mikor jön
Remëę́nységöm, segitségöm
Me bizony csàk ő.

7. Emlékö'zél à të fi*j*àdrà,
Vétke*j*inknek fő vaǫltsaǫgaǫra!
Mej nágy kí'nàl, síràlommàl
Mënt jàjszóvä hàlaǫlrà,
Bűne*j*inkért öntözöt' vért
A kę̈ę́resztfaǫrà.

8. Mej sebö'kel teste virägzot',
Kéǫt szép szöme siraǫstól aǫzot',
Mérgët ivot' értünk, mikor
Szomjàzot' és epedöt',
Vétke*j*inkért széǫp àludt vért
Sebe bőven hullt.

9. Läm, nëm küld ő àz igàzàkért,
À szép mezőn jaǫrou juhokér,
De *j*à pusztän kik elvesztek,
Eltévedtek: àzokért.
Vaǫltsaǫgunk volt, laǫm mëg is hót,
Szàbàdsaǫgunkér.

10. Emlékö'zél të fi*j*àd felől,
Në rekeszd ki këgyelmed me'lől,
Én útàmàt szent fi*j*àdér
Híve*j*id közt ügyelöd,
Hogy në mënjek én Istennek
Jobb keze felől.

[125] *Pozsonyi kéziratos korálkönyv.* — Haránt 4°-csonka, kezdődik a 189. pag.-tól a 269-ig; a 270 üres, innen számozatlan 18. l. ezen „Mutató Tábla", 2 oszlopban az énekek számjelzésével. Az énekek közül az 524—746. van meg, az 524. sz. előtt címként: Melodiae solis Hungariae propriae. Evangélikus Orsz. Levéltár: Egyetemes egyház levéltára VI. 10. (Kovács Sándor hagyatékából). 627. sz. Címként „Szegény fejem Uramhoz" a kottakép fölött, a kotta alatt nincs szöveg.

[126] *Győri kéziratos korálkönyv.* — Haránt 4°, 1-3. fol. + 1-184. pagina + 1-12 folia. — Evangélikus Egyházi Könyvtár (Győr Ab. 256.) „Szegény fejem Uramhoz ohajt" (csak cím!) ld. 89. l.

19. példánk szintén ismeretlen eredetű dallamot közöl Harasztiból: a Rákóczi-csoport egy másik, „Magasztallak én Tégedet, Uram, én Atyám" kezdetű változatát. Szövege CSEMEKI Máté XVII. századi énekszerzőtől való,[127] és szerepel a BALASSI-RIMAY említett kiadásban.[128] Volt dallama is, amit bizonyít, hogy több ízben szerepel a szöveg kezdősora nótajelzésként is, így például BALASSI „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása" kezdetű verse előtt a bártfai kiadásban, de a bécsiben még nem.[129] A BALASSI-vers prozódiája sok helyen eltér a Csemeki énekétől, bár szótagszáma a 3. sorok kivételével azonos vele (sőt az 5. versszakban a 3. sor is egyezik).

Mivel a közölt népi változaton[130] kívül e szövegre énekelt dallamra vonatkozólag semmiféle analógiát nem ismerünk, feltehető, hogy közölt változatunk révén előkerült az elveszettnek hitt eredeti dallam, amelyet az idős előadó által ismert 7 versszakával közlünk, mint a népi előadásmód kitűnő példáját. A dallam különben rokonságot mutat egy Erdélyből származó[131] „Valamennyi búzaszál van víg aratáskor" kezdetű dallammal.

20. példánk dallama csak Kórógyon ismeretes,[132] és a régi forrásdallamok közt szintén nincs megfelelője. A 6-soros dallamnak befejező része feltűnő hasonlatosságot mutat a Rákóczi-nótával. „Miért szorgalmatoskodol, mennyit gondoskodol" kezdetű szövege is ismeretlen eredetű; a *Nagyenyedi*[133] és *Debreceni halottaskönyv*[134] hasonló kezdetű, de más dallamú szövegváltozatával nem egyezik.

Zenei példáink meggyőzően bizonyíthatták, mennyire szükséges a népzenetudomány és a zenetörténet teljes mértékű együttműködése. A népzenekutatás eredményei főleg a mutatkozó hiányok pótlása és az egyes dallamtípusok affirmálása tekintetében nyújtanak hathatós támogatást a zenetörténetnek. Másrészt az a mód, ahogyan a nép a történeti forrásdallamokat a maga ízlése szerint átformálja, a népművészet alkotásmódjára nyújt mélyreható tanulságokat. A nép a műdallamok bonyolult szerkezetét leegyszerűsíti, az idegenes dallamfordulatokat átalakítja, főként azonban a magyar nyelv természetes prozódiájától eltérő ritmust változtatja meg a maga ízlése szerint.

Még talán ennél is fontosabb az a tanulság, amelyben a népzene — a forrásdallamok vázlatos, sablonos leírásával szemben — a dallamok színes, ékesítésben gazdag előadása révén részesít bennünket.

Ennek a népi éneklésmódnak sajátságait a lehetőségekhez képest már kifejtettük az egyes példák bemutatása alkalmával. A szlavóniai anyaggal kapcsolatban azonban a népi előadás cifrázásmódjának és a régi magyar énekkultúra emlékeinek részletes tárgyalására csak akkor térhetünk ki, amikor ezt a zenei anyagot: az összes énekeket minden versszakukkal együtt esetleg ugyanattól az énekestől több ízben is felvéve — a maga teljességében kiadjuk.

KISS LAJOS

[127] Ld. CSOMASZ TÓTH 1958. i. m. 236. szöv. j. 702. l., ahol Csemeki Máté „Magasztallak én Istenem, Uram és Atyám" kezd. énekére utaló nótajelzést közöl (hivatkozva RMKT VI. 317. l. „Emlékezzél, mi történék" jeremiád j.-ére).

[128] BALASSI-RIMAY i. m. 1670. Lőcse, 345. sz.; ettől kezdve minden további (kb. 24) kiadásban.

[129] ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint összes művei*, Bp. 1951. 37. j. 208. l.

[130] AP 3750 *c)*, „2" l. versszaka közölve KISS L., 1965. i. m. 144. l., változata u.attól közölve KISS L., 1958. i. m. 289. l.

[131] BARTÓK-KODÁLY: *Erdélyi magyar népdalok*, Bp. 1921. 71. sz.

[132] AP 1912 *f)*, „4", 1958. I. Változata közölve KISS L., 1965. i. m. 146. l.

[133] *Nagyenyedi Halottaskönyv*, 1769. i. m.

[134] *Debreceni Halottaskönyv*, 1774. i. m.

DALLAMPÉLDÁK

1

I Szentlászló — Parlando ♩=cca 76

Ó, Is - ten ki lá - ko - zol á mënnyvbe, j - Jö - ve - lə hoz - zámə se - gít - ség - re!

II Haraszti — Poco rubato ♩=42 ♩=44

Vaor - vaon vaor - tám á fel - sé - ges u - rát, És í - me hoz - zām for - dú - lá,

III SVPERIUS

A Pres auoir con ſtamment at ten - du De l'E - ter - nel la vo - lõ te,

Lel - kë - met vidd föl á mënnyvbe. Hogy lëgyek én is a mënny polgār - ja, n

♩=46 ♩=52

Kögyvel - messen më - hál - gá - tá, És rájtám më - mu - tá - tā jó - vol - tāt.

Il s'eſt tourné de mon coſté, Et a mon cri au be ſoin en - tē du.

Di - csér - jem szent ne - ve - dët, Aold - jám is - ten - sé - ge - dët

♩=54

Ki - vösz á méj ve - rem - ből és á sā - ros me - ző - ből

Hors de ſan - ge & d'ordure, Et pro fon deur obscure,

Az e - gek e - gé - ben má - gász - tál - jám ne - ved

♩ = 56

És én lá - bá - i - mát szép ë - gye - nes kő - re

D'vn gouffre m'a ti - ré: A mes pieds af - fer - mis

I - mád - jám fel - sé - ged szép é - nek - mon - dás - sál.

♩ = 60

Jól el - hej - hez - te - ted ve - zér - vén ú - tá - mát.

Et au chemin re - mis Sur vn roc af - feu - ré.

2

I Szentlászló — **Parlando** ♪ = 152

Föl - də - nek po - rá, el - jöt - té - lə há - lá - lod - rá,

II Kórógy — ♩ = 138 — ♩ = 130

Ë - dës est - ve, lët - té - lə vég -ső há - tá - rá,

III Kórógy — ♩ = 100

Az Úr - is - ten né - kem é - des táp - lá - lóm,

IV Kolozsvár 1744.

Az Ur If - ten né - kem é - des táp - lá - lóm,

V Cantus Catholici 1651.

Az Ur If - ten né - kem é - des táp - lá - lóm,

VI TENOR 23. genfi zsoltár

M On Dieu me paift fous fa puif - fan - ce hau - te:

♪=152

Në - mə szāmlā - lod töb-bé el-mú - lá - nə - dó náp - já - i - dát.

Mely ëgy her - dű - lés-ben āl - tá - lə - rin - gát, ét - szá - kā - rá.

Min - den dol - gá - jimbán csák ő á - zə én i - gáz - gá - tóm.

Min - den dol - ga - imban tsak ő az én i - gaz - ga - tóm.

Min - den dol - ga - imban csak ő az én i - gaz - ga - tóm,

C'eſt mõ ber - ger, de rien ie n'au - ray fau - te,

♩=160

Si - jess të, si - jess á - mə mënnye - ji bol - do - gə vā - ro - sə - bá,

♪=138

El - tű - nik ëgy bā - gyádt méj só - háj - tā - som, á pā - rá.

♪=106

Në - mə há - gyə en - gö - met tel - jes - ség - gel mëg - nyo - mo - rod - nom,

Nem hágy en - ge - met tely - lyeſség - gel meg - nyo - mo - rod - nom.

Nem hágy en - ge - net tely - lyeſſeg - gel el - nyo - mo - rod - nom:

En teet bië feur, ioignat les beaux her ba - ges, Coucher me fait, me meine aux clairs rivages:

Trai - te ma vie en dou - ceur tres-hu - mai - ne,

1.)

Hol ju - tál-mád ö - rök - sé - gét e - lə-vë - szëd áb-bá.

♩=130 *rit.*

Fel - të - szik á vá - lot á - rány - ég út - jā - rá.

É - le - töm-ben nëm hágy en - göm mëg - rom - lá - nom.

É - le - tem-ben nem hágy en - gem meg - rom - la - nom.

é - le - tem-ben nem hágy en - gem meg - rom - la - nom.

Et pour fon Nom par droits fen - tiers me mei - ne.

1.) 3.,2.,4.,5., vsz.

Az án - gyá - lok szā - má köz - zé í - rát - tāl!

3

I Haraszti **Rubato** ♩ = 96

1. Āl-də mëg csen - des - sé'- gel nyú - go - dá - lə mu - nə-kát,

♩=100

2. Tártsə më - gə ben - nün-ket mind - vé - gig á hi - tə-ben,

II Eperjesi graduál.1635-52

Di - czér - ie - tek az V - rat, mert i - gen jo

III Illyés:Sóltári Énekek.1693.

Min - den né - pek ő - rűl - ven tap - follya - nák:

1. Ö rö'-mel é-rə-jük fö-lə-ví-rá - dao-su-nə-kát.

2. Ho-lə-tunk u-tān vígy az ö-rök é-let-bel

ā mi jſ-te-nünk di-cze-re - te mél-to

A' Ja-kob Iſ-te-né-nek ví - gad-gya-nak.

4

I Szentlászló **Parlando** ♪=128

Szól-nák á há-rá-nə-gok á gyāsz-te-me-tő-sə-re.

II Haraszti **Parlando rubato** ♪=112

Szo-mo-rú já há-lāl á gyá-rə-ló em-ber-nek.

III Cant. Cath. 1651.

Cur mundus mi-li-tat, ſub va-na glo-ri-a,

IV Zahn 5062. [1668]

Was strebt und kriegt die Welt nach eit-ler Herr-lich-keit,

Tisz-tes-ség-te-vő-jim most gyű-lə-je-tök ösz-sze!

Há-lāl kö-ve-té-tő-lə min-dë-nék re-teg-nek.

cu-jus pro-ſpe-ri-tas eſt tranſ-i-to-ri-a:

da doch der-sel-ben Glück ver-ge-het mit der Zeit?

♪=132

Hi - deg te - te - mi - me - tə vi - gyék haoz e - li - be.

acc.

Ki - vält - ké - pen kik ez vi - läg - ban ö - rűl - nek. *n*

tam ci - to la - bi - tur ej - us po - ten - ti - a,

Wie ein - nes Töp - fe Werk bald wird zu nicht ge - macht,

Búcsú-zə-ni jå - kå - rok, fi - jå - ji - mə, tő - le - tek.

Ne - héz e vi - läg - tól më - gə - väl - ni e - ze - kə - nek.

quam va - ſa fi - gu - li, qua va - ſa fi - gu - li, quae sunt fra - gi - li - a.

so fällt auch bald da - hin, so fällt auch bald da - hin all ih - re ſtol - ze Pracht.

5

Parlando ♪=116

I Kórógy

E - lə - vé - gez - te - mə é - le - të - met

Mer - tə mär te - szik én tes - të - met

II Zahn 5704a [1641]

Mein Wall - fahrt ich voll - en - det hab

Jetz - und legt man mich in das Grab;

♪=118

e nyo - mo - rul - tə vi - lā - gə-bân,
â gyā - szos ko - po - rə-sóm - bâ.
in die - sem bö - sen Le - ben.
da - rauf thut sich an - he - ben.

♪=116

Most kez - de-ti - kə boldogsā - gom én u-râmnāl, Jé - zu-so - mə-nāl,
Ein' neu - e Freud und Se-lig - keit bei Christo mei - nem Her - ren,
Ko - ro - nām é - sə ví - gás-sā - gom le - lə-këm mëg - tár - tó - jānāl
die al - len From - men is be - reit; dies ist die Kron der Ehren.

6

I ♩= Haraszti

E vi lā - gə.mi - ol - tâ Fen-nāll ő mi - vol - tâ.

II Kórógy **Parlando rubato** ♪= cca 114-118

Ë-gyə re - mé-nyə-ség tāp lāl, Az i - dő e - lő - āll.

III Kórógy **Parlando rubato** ♪= cca 106

Haọ-rə-mâ-tə mëg - gon - dol - ni, És jó - lə mëg - fo-nə-tol - ni

IV Zahn 6252b [1635]

Brunn quell al ler Gü ter, Herrscher der Ge - mü - ter,

Sű - rű vāl - to - zās. *m* - Min-dën dol - gå *jin* - ség,

Az Is - ten-tə mëny - ben Szín-rő - lə szí - nə-re laǫ - tom,

Min - dën - nek hász - nos. Å hå - lā - lə ó - rā - jān,

le - ben - di - ger Wind. Stil - ler al - ler Schmer - zen,

Bā - nåt, ke - se - rű - ség És só - háj - to - zās, *n* -

Ó, Jé - zus, bå - rā - tom, Hå vësz ez hej - be,

I - té - le - tə - ne - kə náp - jān, Po - kol méj súj - jān, *m* -

des - sen Glanz und Ker - zen mein Ge - müt ent - zündt,

Nin - csen be' - ne ā' - lån - dó - sāg, *m* -

Hå ådsz tel - jes szå - båd - sā - got,

Még rā - də nëm jön å nå - gyə go - nosz, *r* -

leh - re mei - ne schwa - chen Sai - ten.

Min - dën hi - jā - bà - và - ló - sāg.

E test - nek tel - jes vāl - tə - sā - got.

Ró - là ād - di - gə, je - rə, gon - do - lə - kozz!

dei - ne Kraft und Lob aus - brei - ten.

7

Parlando ♪=136

I Kórógy

Há gon - do - lod, é - lő em - ber,

II Mélykút Rubato

Jer - tek, szól - junk e szo - mo - rú

III Nagyenyedi Halottaskönyv. 1769.

HA gon - do - lod, é - lő em - ber,

IV Istensegíts Poco rubato

Sok rend - bé - li pró - bá - kə van - nak

V Andrásfalva Rubato, poco parlando ♪=126

A mënny - o - rə szá - gə ëggy an - gyal - lal m -

VI Illyés: Halottas Enekek. 1693.

SOK rend - bé - li pró - bák van - nak

VII Zahn 7319. [1566]

Hilf mir, o Herr, durch dein felbs Ehr

të jä' - lá - po - to - dát, Mej ne - he - zen,

al - kal - ma - tos - ság - ról, Mi - kép es - tünk

te ál - la - po - to - dat, Melly ne - he - zen

(accel.)

raj - tunk ez é - let - ben, Ki - be no - ha

♪=132

ma më - gə gaz - da - go - dott, Ki je fö - lə - dö - nnə

raj - tunk ez é - let - ben, Ki - ben no - ha

aus Leid und Ver - der - ben, hilf mir mein Hort

3 3 5

ná - gyə mun - kā - vál é - lë - də vi - lā - go - dát,

3

az Is - ten - nek il nagy ha - rag - já - ban,

nagy mun - ká - val é - led vi - lá - go - dat,

3

gyö - nyör - kö - dünk, mint a hal a viz - ben,

a szü - lők - től csak i - ménti szá - rə - ma - zott,

gyö - nyör - kö - dünk mint az hal a' viz - ben;

durch dein rein Wort, lass mich dein Gnad er - ben;

Ve - rí - té' - kel s nágy gon - dok - kál

Az é - let - ből hogy mint ju - tánk

Ve - ri - ték - kel 'S nagy gon - dok - kal

(accel.)

Azt sem tud - juk, hol a - ka - dunk

A ko - po - rə - só aj - ta - já - val

Azt fem tud - gyuk, hol a - ka - dunk

steh mir hie bei und mach mich frei;

tāp - lā - lo - də má - gá - dāt.

a tes - ti ha - lál - ban.

táp - lá - lod ma - ga - dat.

az ha - lá - lo - sə tőr - ben.

i - má - rə e - lə - zá - ra - tott.

az ha - lá - los tőr - ben.

lass mich nicht in Sün - den ster - ben.

8

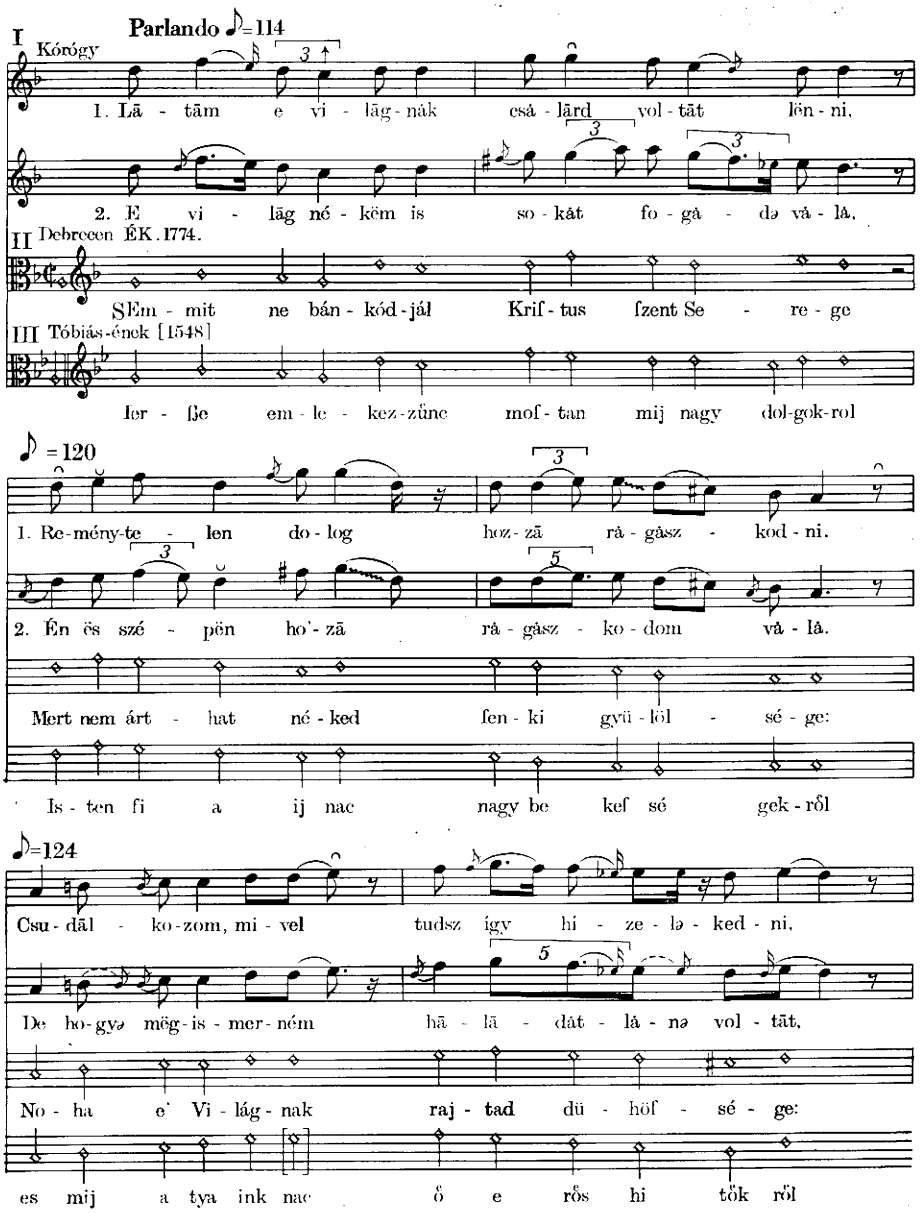
I Kórógy
Parlando ♪=114
1. Lā - tām e vi - lāg - nák csá - lārd vol - tāt lën - ni,
2. E vi - lāg né - këm is so - kát fo - gá - də vá - lá,
II Debrecen ÉK. 1774.
SEm - mit ne bán - kód - jál Krif - tus ſzent Se - re - ge
III Tóbiás-ének [1548]
ſer - ße em - le - kez - zűne mof - tan mij nagy dol-gok-rol
♪ =120
1. Re - mény-te - len do - log hoz - zā rá - gász - kod - ni.
2. Én ës szé - pën ho'- zā rá - gász - ko - dom vá - lá.
Mert nem árt - hat né - ked ſen - ki gyü - löl - sé - ge:
Is - ten fi a ij nac nagy be kef sé gek - rôl
♪=124
Csu - dāl - ko - zom, mi - vel tudsz így hi - ze - lə - ked - ni,
De ho - gyə mëg - is - mer - ném hā - lā - dát - lá - nə vol - tāt,
No - ha e' Vi - lág - nak raj - tad dü - höf - sé - ge:
es mij a tya ink nac ő e rős hi tök rôl

Ő di - eső - sé - gé - ben nem kë - llə gyö - nyö - rə - kö - də - ni.

Ot - tá - nə mëg - ú - tā - lām à mú - lán - dó vol - tāt.

De nem hágy fzé - gyen - ben Krif - tus Ő Fel - sé - ge.

hogy ne fe let kez zinc fo ha mij e zek röl.

9

I Kórógy **Parlando** ♪= 136

Mëg - szá - bá - du - lə - tám māor én e gyár - ló vi - laǫ - gə - ból,

II Kórógy **Parlando** ♪=126

Bi - zony - tá - lán vol - tāt vi - lāg āl - lá - pot - jā - nák. r -

III Nagyenyedi HK. 1769.

Meg - fza - ba - dúl - tam már én a' tes - ti ha - lál - tol,

IV Debreceni ÉK. 1774.

OH én két fze - me - im ti az UR - ra néz - ze - tek;

És më - gə me - ne - köd - tem min - dë - nə nyo - mo - rú - saǫg - tól,

Vāl - to - zā - sāt lā - tə - vān f' min - dën āl - lá - to - kə - nák.

És meg - me - ne - ked - tem min - den nya - va - lyá - im - tól

Hogy ke - gyel - mes hoz - zám min - den - kor el - hid - jé - tek:

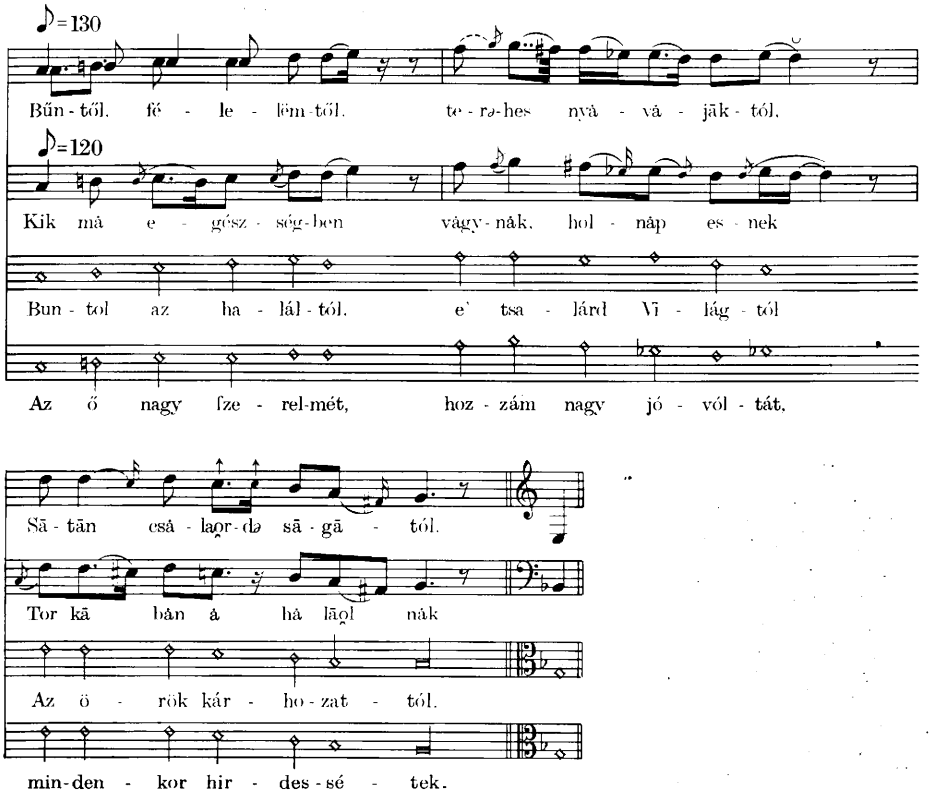
♪=130
Bűn - től, fé - le - lem - től, te - rə - hes nyá - vá - jāk - tól,
♪=120
Kik má e - gész - ség - ben vágy - nák, hol - náp es - nek
Bun - tol az ha - lál - tól, e' tsa - lárd Vi - lág - tól
Az ő nagy fze - rel - mét, hoz - zám nagy jó - vól - tát,
Sā - tān csá - laor - də sā - gā - tól.
Tor kā bán á há lāol nák
Az ö - rök kár - ho - zat - tól.
min - den - kor hir - des - sé - tek.

10

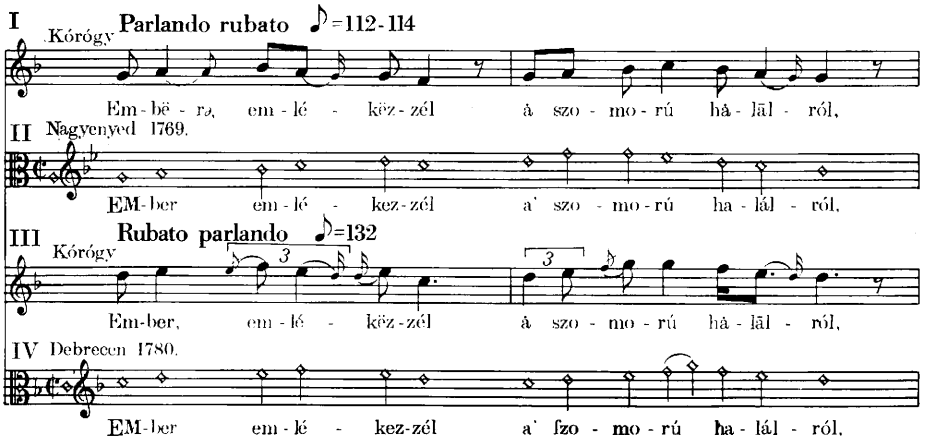
I Kórógy Parlando rubato ♪=112-114
Em - bë - rə, em - lé - këz - zél á szo - mo - rú há - lāl - ról,
II Nagyenyed 1769.
EM - ber em - lé - kez - zél a' szo - mo - rú ha - lál - ról,
III Kórógy Rubato parlando ♪=132
Em - ber, em - lé - këz - zél á szo - mo - rú há - lāl - ról,
IV Debrecen 1780.
EM - ber em - lé - kez - zél a' fzo - mo - rú ha - lál - ról,

Em - lé - këz - zél á há - lā - lə - nák ő rö - vid ó - rā - jā - ról!

Em - lé - ke - zél a ha - lál - nak ő rö - vid ó - rá - já - ról:

♪=126

Em - lé - këz - zél, á há - lāl - nák ő rö - vid ó - rā - jā - ról!

Em - lé - kez - zél a' ha - lál - nak ő rö - vid ó - rá - já - ról;

Em - lé - köz - zél, em - be - ri āl - lát, i - me, májd mëg ke - llə há - lə - nod!

Em - lé - kez - zél em - be - ri ál - lat, In - gyen majd meg kell hal - nod

Em - lé - köz - zél, em - be - ri jāl - lát, i - mé, májd mëg këll hál - nod!

Em - lé - kez - zél, em - be - ri ál - lat, I - mé majd meg kell hal - nod

II

Poco parlando ♪=cca 144

I Kórógy

Mi - ként Ë - gyi - pə - tu - sə - bán ëgy pë - li - kaom má - daor,

II Kórógy ♪=cca 160

Lao - tom e vi - lāg - nák csá - lārd vol - tāt lën - ni, r -

III **Poco rubato** ♪=124 Kórógy

A - zér - tə mon - dom nék - tëk, jó - lə më - gə hall - gás - sao - tok,

IV **Rubato parlando** ♪=134 Kórógy

Krisz - tus - ma - kə hí - ve - i, kik itt je - len vagy - tok,

V ♪=128 Kórógy

Gyā - szos gyü - le - kö - zet, ki tisz - tes - sé - gé - re

Nëm tud-jâ, mi lé-gyö-nə â mëny-nye-ji jud-vâr,

Re-mény-te-len do-log hoz-zā rá-gâsz-ko-də-ni.

Ász szö-gé-nyə aọ-rə-vaọ-kât në sâj-tol-gâs-saọ-tok!

Gyāsz-ko-po-rə-sóm kö-rül ü-lə-tök és āl-lot-tok,

Gyül-te-tök e hej-re, ki te-me-té-sé-re?

Mej-ben âz i-də-vös-ség ér-dë-münk né-kül jaọr,

Csu-dāl-ko-zom, mi-ve-lə tud így hí-zel-këd-ni,

Mert, â-ki â mënybő-lə gon-dot vi-sel raọ-tok,

Vég-ső tisz-tës-sé-gët hol'-tes-tëm-nek âd-tok,

Tâ-lā-nə ë-gyə o-ján-nâk, âk-ki e vi-lā-gon

Az Úr Jé - zu -sə Krisztus a' - bán i - gáz - saǫ - fär.

Ő di - eső - sé - gé - be ne-mə köll gyö - nyör - köd - nyi.

Më - gə bün - tet ti - të - ket, az - tát tud - hát - jaǫ - tok.

Ke - resz - tyé-nə hű - sé - get á - mej - jel mu - tát - tok.

Ú - gyə ü - lə mint ëgy má - daǫr á mëg-szä - rádt aǫ - gon?

AZ ISTEN FELŐ SVSANNA ASZSZONAC **11a**

HIStoriaia DANIEL. 13.

Da ni el eſt ir ia min den meg hal gaſ sa

egy ſi do le an rol ki nec iambor ſa ga

chu da la tos va la min den iambor ſa ga

es Iſtennel va la tellyes bi zo dal ma

12

♪=60

I Haraszti

m - Mi - ként E - gyip - tu-sə-bán ëgy pë - li - kaǫm má - där n -

II Józseffalva **Parlando** ♩=92

Ször - nyü nagyə romə-lás - ra ké - szül Pan-nó - ni - ja,

III Kolozsvár 1744.

SI - ess nagy Ur Iſ - ten én ſe - git - sé - gem - re,

IV Debrecen 1774.

SI - ess nagy UR IS - TEN! én ſe - git - sé - gem - re

acc.

Nëm tud - já, mi lé - gyën á mëny - nye - ji ju-də - vár, m -

Ki - ne - kə mint tën - gër - ne - kə mëg - á - ra - dot' hab - ja,

És légy fi - gyel - me - tes az én be - fzé - dem - re;

És légy fi - gyel - me - tes az én be - fzé - dem - re:

♪= 66

Mely - ben áz i - də - vös - ség ér - de - münk nél - kü - lə jār.

♩= 88

Sok bu - nak, bá - nat - na - kə kör - nyül - ve - vé ár - ja,

Em - lé - kez - zél re - á fzent i - gé - re - ted - re.

Em - lé - kez - zél re - á fzent i - gé - re - ted - re:

♪= 69

Az Úr Jé - zu-sə Krisz - tus á' - bán i - gäz sā - fār.

♩= 90

Mert a vi - té - ze - kə - ne - kə ma e - sött nagy hí - ja.

Hajt - tsad fü - le - i - det én kö - nyör - gé - sem - re.

Haj - tsad fü - le - i - det én kö - nyör - gé - sem - re.

13

Quasi tempo giusto ♪=128

I Rétfalu

Mi - dőn Egy - gyip - tus - bán Egy pé - li - kān má - dār

II Poco rubato ♪=140

Törökkoppány

Rá - kó - ci kocs - má - bo Két ka - raj - cár a bor,

♪=124 ♪=126

Nem tud - já, mi - vé lőn A meny - nye - *ji* u - də - vār.

Var.

Ar - ra mén, ar - ra mén Sze - gény öz - vegy asz - szony.

14

Poco rubato ♩=128

I Szentlászló

1. Ő - rök - ké - vá - ló - sāg, Ő, jö - rök vá - ló - sāg,

♩=144

II Szentlászló

1. Mi - dő - nə vé - ge - zet - re E - lə - jön i - té - let - re

III Pálóczi Horváth Ádám 1813.

Zöld er - dők har - mat - ját, Pi - ros csiz - mám nyo - mát

Ó, jö - rök - ké - vá - ló - sāg!

Az é - gə - nek fe - lə - hő - *ji* - ben.

Hó - val le - pi be a tél.

15

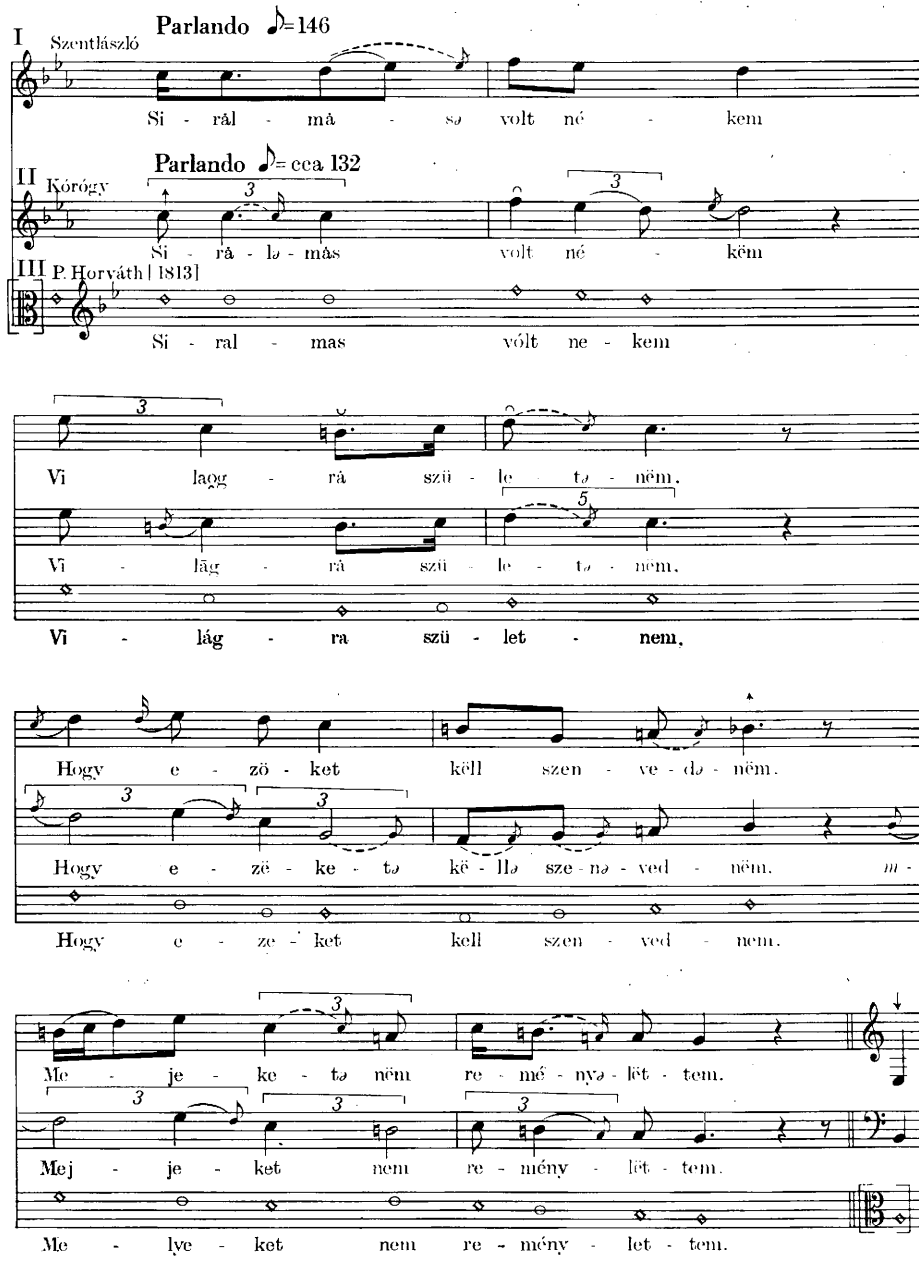
I Szentlászló
Parlando ♪=146
Si - rál - má - sə volt né - kem
II Kórógy
Parlando ♪= cca 132
Si - rá - lə - más volt né - këm
III P. Horváth [1813]
Si - ral - mas vólt ne - kem
Vi lag - rá szü - le tə - nëm.
Vi - lág - rá szü - le - tə - nëm.
Vi - lág - ra szü - let - nem.
Hogy e - zö - ket köll szen - ve - də - nëm.
Hogy e - zë - ke - tə kë - llə sze - nə - ved - nëm. m -
Hogy e - ze - ket kell szen - ved - nem.
Me - je - ke - tə nëm re - mé - nyə - lët - tem.
Mej - je - ket nem re - mény - lët - tem.
Me - lye - ket nem re - mény - let - tem.

16

Rubato ♩=84

1. Kö'-nyem fó - rä - si, ao - rá - dä - si, in - dul - já - tok,

Nyo - szo - jao - mát äz - tás - são - tok!

♩=88 acc.

Ke - ze - ma, lä - bám, min-dën tá - gok, *hm*

Bű - ne - ji - met si - rá - são - tok!

Rubato ♩=76

2. Má - ra - do - zó fó - rëg, bű - na mint mé - rëg, e - mészt, gyö - tör,

Lel - këm, tes - të - ma köz - ta ván nágy pör.

Ëgy - gyik á mä - sik el - len tor,

Seb - ten seb - het, mint é - les tőr.

3. Mint föld - nek po - rá, ojj szá - po - rá *hm* bű - nöm är - já, *m-*

Mint ten - ger - nek sű - rő háb - já,

acc.

Szél - vész mi - kor mëg - in - díj - já, *l-*

Lel - këm csá - ka - nem el - bó - dít - já.

17

I Kórógy — Parlando ♪=188 = ♩. — rit.

Në hâggv el - es - nöm, Föl - sé - gös Is - ten, Ke - se - rű - sé - göm - be,

II Kórógy — Parlando ♪=218-208 — rit. — ♪=208

Ányaom mi ko - ron Az ő mé - hé - be En-gő - met fo - gá - dá,

III Kórógy — Parlando rubato ♪=cca 132

Mint á - nyá - há - gyo - ttə Mâ - daq-rə fi - jâcs - kāk, Jaj, mār úgy há - gvát - tunk,

IV Kórógy — Parlandó ♩=116

r - Rë-jām jött i - maqr, ó, jâj, â bűn - nek Ëggy ë - gën nâgy kaq - rá,

√ Kolozsvár 1744. 91.sz.

NE hagyj el-eſ - nem Fel - ſé - ges Iſ - ten ke - ſe - rü - sé - gem - ben;

VI Andrásfalva — Parlando ♩=148 — ♪=168

n - Ne haggv el - es - nem, Fel - sé - ges Is - ten, E - rő - tə - len - sé - gëm - ben,

VII Cantus Cath. 1651.

Oh melly fę - le - lem, ret - te - géſ - ſel is leſz a' nagy I - ti - let.

VIII Kolozsvár 1744. 237.sz.

MI-kor a' Si - dó nem - zet tar - tat - nék Ba - bi - ló - ni - á - ban,

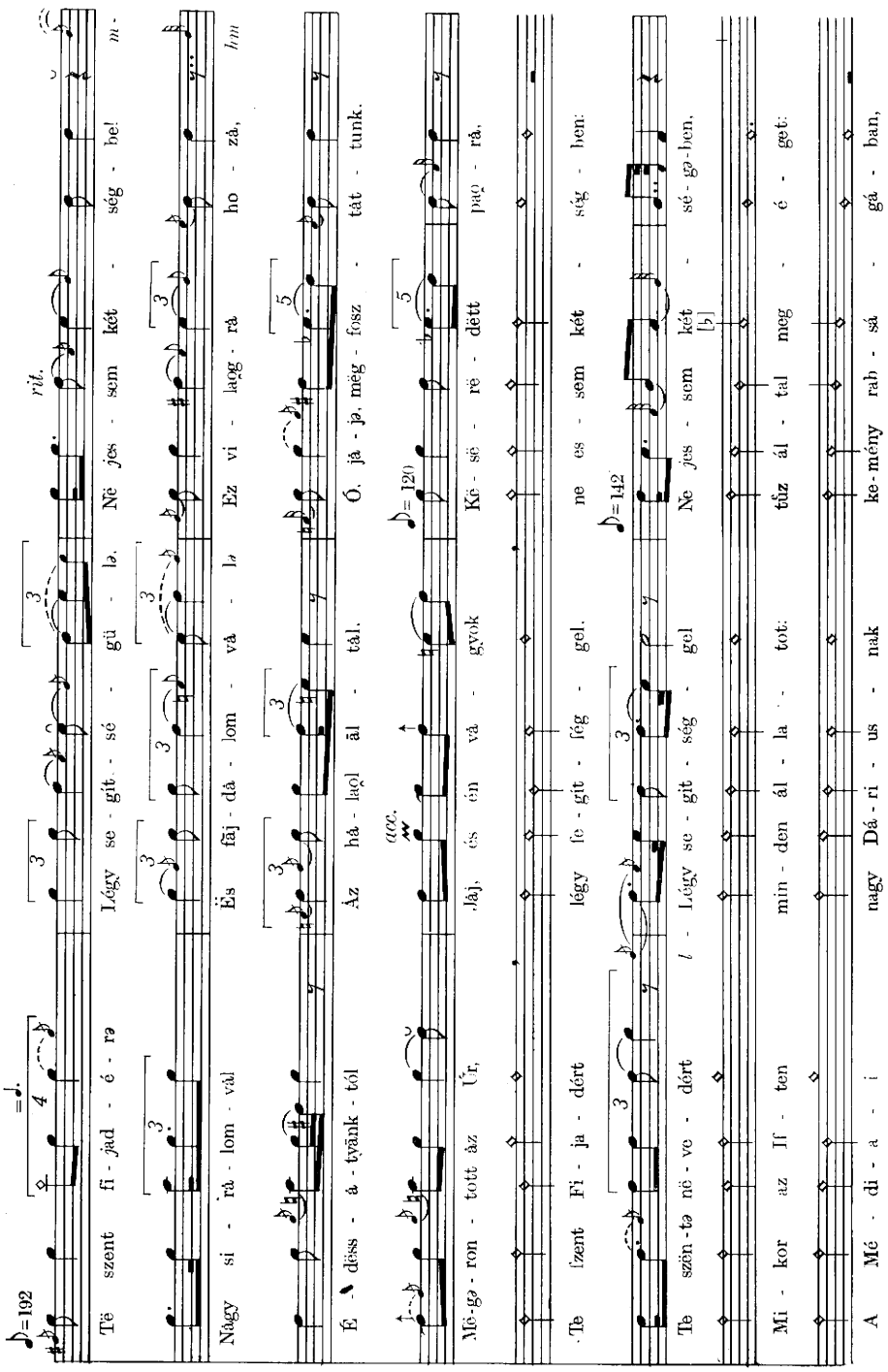
♪=192
rit.
Të szent fi - jad - é - rə Légy se - gít - sé - gü - lə. Në jes - som két - ség - bel m -
Nagy si - rá - lom - vál És fáj - dá - lom - vá - lə Ez vi - lág - rá ho - zá, hm
É - dess - á - tyánk - tól Az há - laçl ál - tál. Ó, já - ja, még - fosz - tát - tunk.
acc.
♪= 120
Më-gə - ron - tott az Úr, Jáj, és én vá - gyok Kë - së - rë - dett paç - rá,
Te Izent Fi - ja - dért légy fe - gít - fég - gel. ne es - som két - ség - ben:
♪=142
Te szén - tə në - ve - dért l - Légy se - gít - ség - gel Në jes - som két [♭] - sé - gə - ben.
Mi - kor az If - ten min - den ál - la - tot: tűz ál - tal meg - é - get:
A Mé - di - a - i nagy Dá - ri - us - nak ke - mény rab - sá - gá - ban,

poco rit.

Mer - tə min - dön-fe lűl, *l* - Laọ - tod, Úr - is - ten, *v* - Vå-gyok ki - sér - tet - be.

Bűn - ben fo - gad-[n]å, *r* - Ról - lå én-raọm is Az bű-nə el - āọ - rå - då.

Ó, ār - vāk åtv - två, Fel - sé - ges Is - ten, Csák rë - jād må - rád - tunk!

♩=114

Āl - daọ - så u - tån, ó, jåj jut - tå - tott En-gö - met aọt - kā - rå.

Mert min - den fe - löl, lå - tod Ur If - ten, va-gyok ki - sér - tet - ben.

Mert min - dën - fe - lől, *l* - Lá - tod, Úr - is - ten, Va-gyok ki - sér - te - tə - ben!

Es ez Vi - lág - nak, ſok bű - ne - i - ről: ke-mény ſzá - mot vé - tet.

A ſzent Dá - ni - el illy kö-nyör-gest tön ö nagy ſi - ral - má - ban.

18

I Rubato ♪=152
Haraszti

Szë-gény fe-jem U-râm-hoz ó-hâjt,

II Parlando ♪=220
Kórógy

Szö-gén fe-je-mə U-râ-mə hoz ó-hâjt.

III Pozsonyi Korálkönyv [XVIII. sz.]

Sze-gény fe-jem U-ram-hoz ó-hajt,

Tö-re-del-mes szí-vet né-ki hâjt.

Tö-re-de-lə-mes szí-ve-tə né-ki jâd.

Tö-re-del-mes szí-vet né-ki hajt

♪=156

Ó, jIs-te-nö', mej so-kə vét-kem, Mu-tâss né-köm oj o-lâjt.

♪=196

Ó, jIs-te-nöm, mej so-kə vét-kem, Mu-tâ-ssə né-köm oj o-lâj-jât,

Óh Is-te-nem! mely sok vét-kem, Mu-tass né-kem oly o-lajt

Hogy pokolbā në ki-jaǫl-tsâk Vég-he-tetlen jâjt, Vég-he-tetlen jâjt!

♪=184

Hogy pokolbâ-nə në ki-jaǫl-tsâk Véghe-tet-len jâjt!

Hogy pokolban ne ki-ált-sak Véghe-tet-len jajt.

19

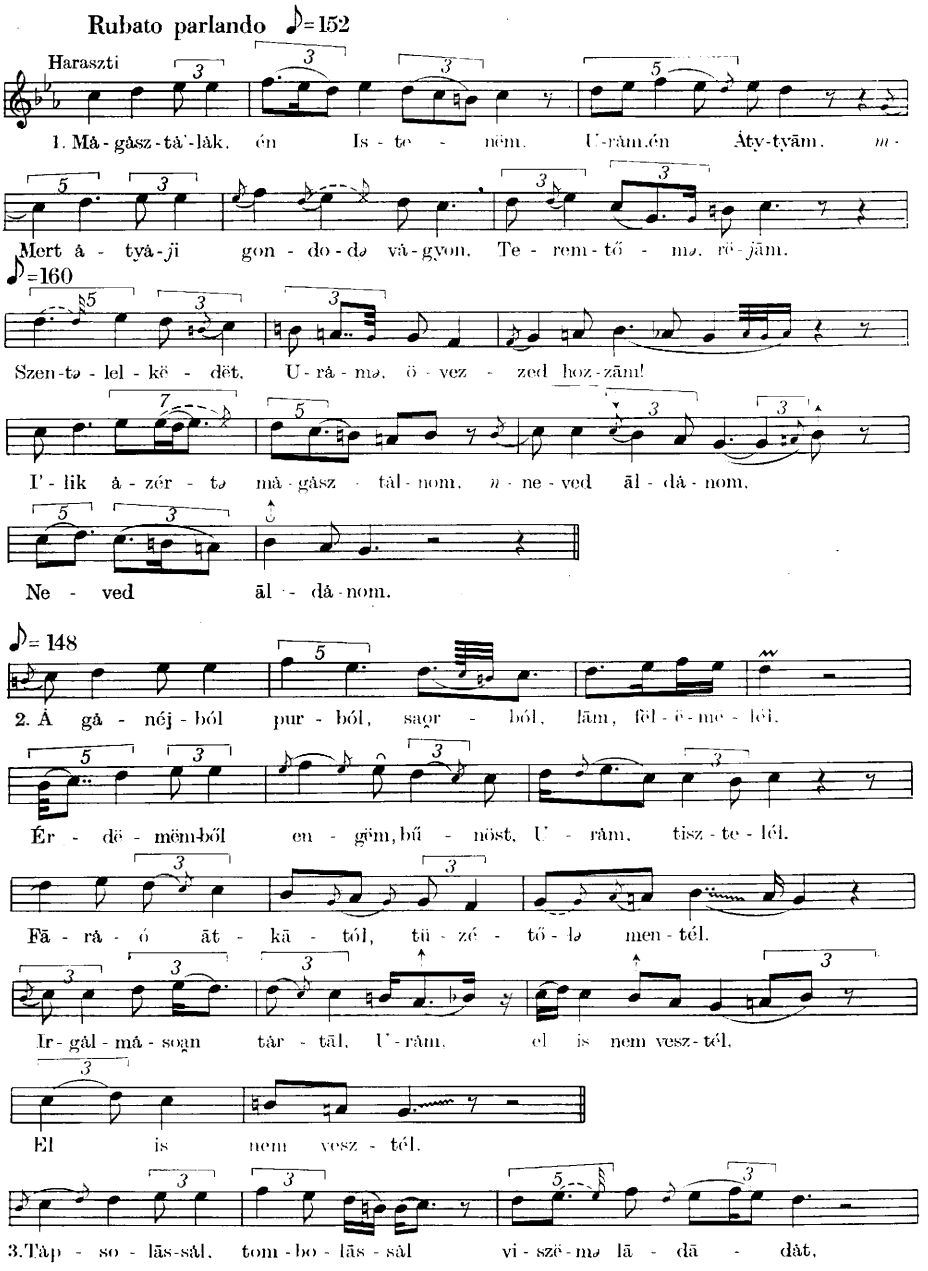
Rubato parlando ♪=152
Haraszti
1. Má - gász - tá'-lák, én Is - te - nëm. U'-rám.én Áty-tyām. m -
Mert á - tyá - ji gon - do - də vá - gyon. Te - rem - tő - mə. rë - jām.
♪=160
Szen-tə - lel - kë - dët. U - rá - mə. ö - vez - zed hoz - zām!
I' - lik á - zér - tə má - gász - tál - nom. n - ne - ved āl - dá - nom.
Ne - ved āl - dá - nom.
♪= 148
2. Á gá - néj - ból pur - ból, saor - ból, lām, fël - ë - më - lél.
Ér - dë - mëm-ből en - gëm, bű - nöst. U' - rám. tisz - te - lél.
Fā - rá - ó āt - kā - tól, tü - zé - tő - lə men - tél.
Ir - gál - má - soan tár - tál. U' - rám. el is nem vesz - tél.
El is nem vesz - tél.
3.Táp - so - lās-sál. tom - bo - lās - sál vi - szë - mə lā - dā - dát.

♪=160

Vī - gā' - saǫ - gos nāgy ö - röm - mel szent tā - bə - lā - zá - taǫt.

Meg - ő - ri - zöm, U - ràm, pá - rán - eso - lá - tid -át

I - gyo - kö - zö' mëg - fo - gád ni há - gyo - mā - nyo - dát.

Há - gyo - mā - nyo - dát.

*hibáz

4. Tā - ré fi - jāt, Ā - bə - rá - hā - mo - tə mëg - szá - bá - dí - tād.

♪=166

Az öt ki - raǫjt há - dá - ji - vál ke - zé - be já - dád. ə Zs -

Zso - do - maǫ - ból Ló - to - tə men - téd, ki - ho - zād.

Á so - kə vā - rost tüz - e - ső - vel é - ge - té - də, ron - tād.

É - ge - té - də, ron - tād.

5. Ho - lo - fer - ne - sə meg - ö - le - té - kə gyen - ge Ju - di' - tól.

♪=156

Á nágy há - dá meg - bó - dú - lá az ëgy á' - szony - tól. *hm*

Be - tú - li já - tə men - té - də ráb - ló há - dā - tól.

♪=152

lj ke - gyel-me - sə gon - dod vá-gyon áz i - gá - zák - ról.

Az i - gá - zá - kə - ról.

6. I - jés - tə mi - kor á Jë - zá - bël ász-szony ker - ge-tə - né.

A sok há - mis Bāl - pá - pok - ér - tə ho-gyə mëg - ö - le - tə - né,

♪=158

Mëg - á - ká - rād, U - rám, szë - gény' tár - tá - ni,

Egy fá á - lá - tə án - gyá - li' - dál á - dá - tāl ë' - ni,

A - dát - tāl ë' - ni.

♪=166

7. A Dā - ni - jelt Dā - ri - jus - ná - kə ām bë - vā - do - lāk, n -

Nágy há - mi - sán á tá - nā - cso - kə hogy el - ao - ru - lāk.

♪=160

O - rosz - lao - nyok kö - zé jām bé - tá - szi - tāk.

A - zo - kə - nák is pá - rán - cso - lād, ho-gyə në bān - tá - nāk,

Ho - gyə në bān - tá - nāk.

20

Parlando rubato

Kórógy

1. Mi - jért szor-gál-má-tos - ko-dol. ány-nyi-tə gon - dol - ko-dol?

Há je vi-lā - go-tə bír-nād, u-gyá-nə mëg ke-llə hál - nod.

Á - tyaǫ - ink, á - nyā - jin-kə, bá - rā - tink, szom - szé - dink,

És á mi ked - ve - sə ro - ko - nink,

Jáj, ho - vaǫ lën - né - tëk, kik ez - e - lőt' é - lə - tek,

Ev vi - laǫg - ból, ki - köl - töz - tek?

2. E - lə vá - gyon maǫr rën - del - ve, min-dën em - bër é - lə - te,

Úr - ról, szë - gény kol - dus - ról, há - tál - más csā - szaǫ' - ról əv -

Vi - laǫ - gon ki - kə vá - gyun - kə, vé - nek á - vágy if - ják.

Min-də mëg kel' hál - ni já - zok - nák.

Në - mə né - zi jő rën-dét, së - mə ná-gyə nëm-zet - sé - gét,

Hi - rə - te - len mëg - fojt á - kaǫr-kit.

Лайош Киш:

ПЕСНИ ОТПЕВАНИЯ В СЛАВОНИИ КАК ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ МУЗЫКИ

(Резюме)

Только недавно существует у нас тесное сотрудничество между деятелями истории музыки и музыкальной фольклористики. Оно начинает создаваться и с историками литературы. Это сотрудничество весьма важно: источники истории музыки служат основой для установления происхождения вариантов, попавших в фольклор из произведений композиторов, такую же помощь оказывает история литературы, благодаря огромному текстовому материалу. Однако и фольклористика оказывает полезное содействие работе обеих наук. В *истории музыки* можно делать ценные заключения в отношении исполнения мелодий. В документах они записаны в схематичной форме, народные же варианты исполняются в старинной, полной орнаментации формеи так позволяют выяснить расхождения, имеющиеся в источниках. Иногда народные варианты сохраняют мелодию, тогда как в источниках сохраняется *лишь текст*. Для *истории литературы* народные песни предоставляют ценную помощь в отношении народной поэзии и, во многих случаях, в исследовании прозодии, рифма, свободного исполнения, фонетики. Следовательно, весьма важно сопоставить с народной музыкой тексты и мелодии, имеющиеся в письменных источниках, особенно что касается старых документов, так как многочисленные примеры свидетельствуют о сохраняющей силе народной музыки.

Старый народный обычай: бдение у смертного одра покойника, сохранил особенно много старых похоронных, морализирующих песен, но кроме них и много светских, лирических, как это доказывается в сборнике Л. Лайта: «Песни отпевания в комитате Шопрон». Еще более старинный материал сохранился в четырех венгерских деревнях Ретфала, Ласлово (Сентласло), Кородь и Храштин в Славонии между гг. Осийек и Винковци (Югославии), где живет венгерская этническая группа, давно оторвавшаяся от венгров, но сохранившая до сегодняшнего дня их традиции. Песни, живущие у них, восходят до XVI—XVII вв., до времени реформации в Венгрии. Бдением у одра покойника выражается уважение коллектива, т. е. знакомых, соседей, жителей деревни. В вечер после смерты, эта группа людей, *не* принадлежащих к семье покойника, поет траурные и другие, связанные со смертью песни. В таких случаях исполняются также самые старинные песни. Пение служит для облегчения скорби семьи, кончается, как правило, около полуночи, угощением певцов.

Самая ценная сторона этих песен из Славонии, рядом с их старинным характером, — их особое исполнение, расходящееся от упрощенного стиля пения в реформатских коллективах. Материал весьма богат, имеется 156 песен на магнетофоне, 6 записанных, все в исполнении 19 старых исполнителей. Большинство их сохранилось по преданию, отдельные в старинных народных записях. Они имеют большую ценность, так как во многом расходятся с старыми мелодиями, сохранившимися в письменных источниках. Они разделяются на четыре группы.

В *первую группу* входят варианты «официальных» литургических песен. Пример № 1—2 варианта номера 40 из женевского псальтыря. В примере № 2. сопоставляются три народных варианта и две мелодии из венгерских народных источников: сильно упрощенная парафраза 23-го псалма и сам псалом.

Во *вторую группу* входят ставшие венгерскими мелодии из гуманистической метрической поэзии XVI в. и более ранних времен. В примере № 3. приводится народный вариант (песня отпевания) после мелодии, сделанной на основе «Vitam quae faciunt beatiorem». Пример № 4. — два народных варианта песни из XIII в.«Cur mundus militat», приписанной Джакопоне да Тоди, в сопоставлении с двумя учеными мелодиями. Пример № 5. — венгерская адаптация немецкой песни отпевания из XVII в. «Mein Wallfahrt ich vollendet hab» и венгерская народная мелодия. В 6-ом примере имеется популярная мелодия Й. Крюгера на слова « Brunnquell aller Güter» с тремя текстами. Венгерскую адаптацию этой ученой мелодии сравниваем с двумя народными вариантами. В примере № 7. сравниваются два народных варианта песни гусситского происхождения с ученой мелодией, ставшей венгерской, затем сравниваются два народные варианта трансильванского происхождения с ученой мелодией из XVII в. а затем приводится мелодия № 7319 Цана, (J. Zahn, см. 37. прим.) немецкий вариант гусситского оригинала.

В *третью группу* входят 22 мелодии, венгерские источники которых известны. Приводятся варианты 8-и из них. Пример № 8. — необыкновенным образом сохранившийся народный вариант. Его источником является мелодия «Песни Тобиаш» из 1546 г., имеющаяся в сборнике Хофгрефф под № 10. До этого имеется мелодия из книги, вышедшей

в г. Коложвар в 1774 г., показывающая близкое родство с народным вариантом. Пример № 9. является близким родственником предыдущего, расходится с ним только своей саффической структурой. После двух народных вариантов, показываем две мелодии из Трансильвании и из г. Дебрецен. Пример № 10. также имеет родство с двумя предыдущими не в структуре а в мелодических соответствиях. Последующие три примера показывают, до какой степени смешивались мелодии и тексты. В примере № 11. текст «Как в Египте птица пеликан» происходит из первой половины XVII в. а мелодия, а с которой он поется, находится в сборнике Хофргефф из XVI в. (с небольшой разницей в структуре), но она поется еще на 4-х других текстах. В примере № 12. к тексту «Пеликан» присоединяется историческая песня из XVI в. об Иштване Кадар. Приводится также и та же самая мелодия в форме, имеющейся в двух публикациях XVIII в. В примере № 13. «Песня о пеликане» имеет опять другую мелодию, и вместо александрийских стихов строки в шесть слогов. Такая форма мелодии похожа на балладу в задунайском крае. Народный вариант, приведенный в примере № 14. имеется с двумя текстами, мелодия же идентична мелодии, записанной в начале XIX в. Пример № 15. — жемчужина светской лирической поэзии XVII в., автор которого скрыл свое имя в инициалях строф. Зарегистрированные в Славонии 8 мелодий имеют основное значение.

В *четвертую группу* входят те народные мелодии, для которых лишь тексты сохранились в письменных источниках, но их мелодии совершенно неизвестны в соответствующей славонским вариантам форме. Тут показывается 5 из 16-и таких старинных типов. Источник ученой мелодии 16-го примера до сих пор неизвестен. Это — интересная песня с народной интонацией, в фрижской гамме, вторая и четвертая строки которой показывают секвенцию в квинт. Не имеется аналогий может быть из-за странной структуры строки, где количество слогов 13.8.8.8. Однако, текст, происходящий из XVII в. известен по нескольким источникам. В исполнении отмечаются увеличенные секунды. Остальные примеры принадлежат к той загадочной, странной семье мелодий, которую знаем под названием «песня Ракоци». По *отдельным* приметам принадлежащих к этой семье разных мелодий сразу же узнается эта принадлежность, но нет такого варианта, который содержал бы все характерные черты. Пример № 17. — мелодия, форма которой очень часто встречается уже в источниках XVI в., с огромным количеством текстовых вариантов и указаний на напев, но мелодия, кроме славонской, известна лишь одна, и она расходится с нашим народным вариантом. В приведенных семи вариантах сопоставляются мелодии, принадлежащие к упомянутым двум мелодическим типам. В примере № 18. приводится два славонских народных варианта, принадлежащие к тексту из XVII в. и также две ученых песни из старой книги хоралов, в явно плохой записи. Пример № 19. — народный вариант текста из XVII в. Пример № 20. — народный вариант, текст и мелодия которого неизвестны в источниках. Заключительная часть мелодии в близком родстве с заключительной частью песни Ракоци.

Вышеприведенное доказывает полезность сотрудничества между этномузикологами и историками музыки. Последние получают большую поддержку в области дополнения письменных источников и подтверждение отдельных типов мелодий. Первые же, работающие без письменных источников, не могли бы делать заключений о трансформирующей деятельности народа в упрощении ученых мелодий, в переделке ненародных мелодий согласно вкусу народа. Это относится также и к мелодиям, ритм которых противоречит естественной прозодии венгерского языка. Но еще значительнее то учение, которое можно получить от народной музыки в области исполнения, богатого в орнаментах, мелодий, схематично записанных в источниках.

Lajos Kiss:

MUSIKGESCHICHTLICHE RELIKTE IN DEN UNGARISCHEN TOTENWACHEN-LIEDERN IN SLAWONIEN

(Auszug)

Eine engere Zusammenarbeit der Musikgeschichte und der Volksmusikforschung bildete sich erst vor kurzem aus. Diese Verbindung fängt an, sich auch auf die Literaturgeschichte zu erstrecken. Dieses Zusammenwirken ist von hoher Bedeutung: die Quellen der Musikgeschichte werden als Grundlagen für die Erschließung der aus der Kunstmusik in die Volksmusik gelangten Varianten herangezogen; gleichfalls wird auch die Literaturgeschichte mit ihrer reichen Quellenmaterialien der Texte unserer Forschung beitragen. Gleichzeitig fördert aber auch die Volksmusikforschung die Arbeit dieser beiden verwandten Gebiete nützlich.

Die Musikwissenschaft wird wertvolle Lehre für den vortragenden Stil der verschiedenartig aufgezeichneten Quellenmelodien aus dem archaistisch verzierten Vortrag konservierter volkstümlichen Varianten ziehen. Außerdem wird sie auch für die Probleme der im Quellenmaterial vorhandenen Abweichungen Erklärung finden können. Die Varianten der Volksmusik haben manchmal auch die Melodien der sonst *nur in Texten* überlieferten alten Quellen aufbewahrt. *Die Literaturgeschichte* gewinnt in Hinblick auf die Volksdichtung nützliche Hilfe aus den Volksliedern, in vielen Fällen auch bei der Erforschung der Probleme der Prosodie, des Rhythmus, des freien Vortrages und der Phonetik. Ein Vergleich der Melodien und Texte der Quellen mit der Volksmusik kann hauptsächlich im Fall des alten Materials von besonderer Bedeutung sein. Die ungemein starke konservierende Kraft der Volksmusik wurde nämlich durch zahllose Erfahrungen bewiesen.

Ein alter Volksbrauch, die *Totenwache*, hat besonders viele moralisierende Totenlieder, oft auch weltliche lyrische Lieder aufbewahrt, wie es durch die Sammlung von Lajtha: Totenwachengesänge aus dem Komitat Sopron bewiesen ist. Ein noch älteres, aus der Zeit der ungarischen Reformation (16—17. Jh.) stammendes Material bewahrte die Totenwachenlieder einer kleinen ungarischen Volksgruppe, vom Stammungartum lange her getrennt, in Jugoslawien um Osijek bzw. zwischen Osijek und Vinkovci (Rétfalu-Retfala, Szentlászló-Laslovo, Kórógy-Korodj und Haraszti-Harastin). Die Totenwache ist eine Art Ehrenbezeugung seitens der Gemeinschaft, der Nachbarn, der Bekannten und der Einwohner des Dorfes, für den Toten. Dieser Volksbrauch besteht darin, daß diese Gruppe der *Nichtverwandten* am Abend nach dem Todesfall Trauerlieder oder auf den Tod bezügliche volkliche Lieder singt. Bei dieser Gelegenheit werden auch die ältesten Melodien hervorgeholt. Das Singen, bestimmt zur Linderung der Trauer der Hinterbliebenen, ist gewöhnlich mit der Bewirtung der Sänger verbunden und nimmt um Mitternacht ein Ende.

Die größte Bedeutung der Totenwachenlieder aus Slawonien besteht neben ihrem hohen Alter, in ihrer archaischen Vortragsweise, die vom vereinfachten Singen der Gemeinden reformierter Konfession abweicht. Dieses Totenliedermaterial ist äußerst reich: es handelt sich um 156 Tonbandaufnahmen und 6 nach Gehör aufgezeichnete Gesänge von 19 meist alten Sängern bzw. Sängerinnen. Die meisten wurden nach Gehör, oder mit Hilfe alter volklicher Abschriften überliefert. Sie sind sehr wertvoll, weil sie von den Melodien der alten Quellen in vieler Hinsicht abweichen. Sie lassen sich in vier Gruppen teilen.

Zur ersten Gruppe gehören die Varianten der »offiziellen« liturgischen Gesänge. Unser Beispiel Nr. 1 zeigt zwei Varianten des 40. Genfer Psalmes. Unter Nr. 2 sind drei volkstümliche Varianten neben zwei ungarische Melodien der Quellen gestellt, u. zw. neben die stark vereinfachte Paraphrase des 23. Psalmes sowie der Psalm selbst.

Zur *zweiten Gruppe* gehören die ungarisch gewordenen Melodien der metrischen Dichtung des 16. Jh. und des vorangehenden Humanismus. Unter Nr. 3 ist eine volkliche Totengesangvariante, nachgedichtet nach der Melodie »Vitam quae faciunt beatiorem«, zu finden. Unter Nr. 4 sind zwei volkhafte Totengesangsvarianten des Gesanges »Cur mundus militat« aus dem 13. Jh. (angeblich verfaßt von Jacopone da Todi) in Vergleich mit zwei Kunstmelodien mitgeteilt. Unter Nr. 5 wird die ungarische Übersetzung des deutschen Todengesanges »Mein Wallfahrt ich vollendet hab« im Vergleich mit einer folklorisierten Melodie vorgelegt. Unter Nr. 6 ist die beliebte Melodie von J. Crüger »Brunnquell aller Güter« mit drei verschiedenen Texten zu finden. In diesem Beispiel wird die ungarisch bearbeitete Melodie mit zwei volklichen Varianten verglichen. Unter Nr. 7 werden zwei volkstümliche Varianten einer hussitischen Melodie mit einer ungarisch gewordenen Kunstmelodie, dann zwei siebenbürgische folklorisierte Varianten mit einer Kunstmelodie aus dem 17. Jh. verglichen. Endlich wird die Melodie Nr. 7319 von Zahn, deutsche Variante des hussitischen Originals, mitgeteilt.

Zur *dritten Gruppe* der Totenwachenlieder gehören 22 Melodien, die auch als Kunstmelodien der ungarischen Quellen bekannt sind. Davon werden hier 8 Varianten mitgeteilt. Unter Nr. 8 ist eine auf wunderbarer Weise erhalten gebliebene volkstümliche Variante zu finden, deren Original im J. 1546 entstanden war. Sie ist die »*Tőbiás-dallam*« (Melodie Tobias), Nr. 10 in der Sammlung Hofgreff. Vorher wird die Melodie eines Gesangbuches von Kolozsvár aus 1744 vorgelegt, die eine nahe Verwandtschaft mit der volkhaften Variante zeigt. Nr. 9 ist ein Gegenstück der vorigen Melodie, von der es nur durch ihre sapphische Konstruktion abweicht. Nach zwei volkstümlichen Varianten folgen eine siebenbürgische und eine Debrecener Kunstmelodie. Auch unser Beispiel Nr. 10 zeigt Verwandtschaft mit den beiden vorigen, wenn auch nicht in Konstruktion, doch in einigen Übereinstimmungen der Melodie. Unsere drei folgenden Beispiele beweisen, wie stark sich die Melodien und die Texte vermischt hatten. Der Text unseres Beispiels Nr. 11 stammt aus der ersten Hälfte des 17. Jh.: »*Miként Egyptusban egy pelikán madár*« (»wie ein Pelikan in Ägypt«). Seine applizierte Melodie ist mit wenig Veränderung der Konstruktion in der Sammlung Hofgreff (16. Jh.) vorhanden. Dieselbe Melodie ist aber auch mit vier verschiedenen Texten kombiniert. In unserem Beispiel Nr. 12 knüpft sich an den Text des »Pelikan-Gesanges« noch eine Reimchronik (ung. *históriás ének)* des 17. Jh.: das Lied vom

István Kádár, an. Hier werden auch die Formen dieser Melodie aus zwei gedruckten Büchern des 18. Jh. mitgeteilt. In unserem Beispiel Nr. 13 erscheint das »Pelikan-Lied« wieder mit einer anderen Melodie kombiniert: anstatt Alexandriner in 6silbigen Zeilen. Diese Form der Melodie ähnelt der der Balladen von Transdanubien. Die volkhafte Variante in unserem Beispiel Nr. 14 ist auch mit zwei verschiedenen Texten bekannt; ihre Melodie hat ein Gegenstück, das im 19. Jh. aufgezeichnet worden ist. Unser Beispiel Nr. 15 ist ein Prachtstück unserer weltlichen Lyrik aus dem 17. Jh. Der Name seines Verfassers ist uns nur aus den Initialen der Strophen bekannt. Die in Slawonien gefundenen Varianten haben eine lückenausfüllende Bedeutung.

Zur *vierten Gruppe* der Totenwachenlieder gehören jene volklichen Melodien, von welchen nur die Texte in den Quellen überliefert sind. Ihre Melodien sind aber — wenigstens in der den slawonischen Varianten entsprechenden Form — vollkommen unbekannt. Von 16 solchen alten Melodietypen werden hier fünf Beispiele vorgelegt. Die Quelle der Kunstmelodie unter Nr. 16 ist vorläufig noch nicht gefunden. Diese Melodie ist aber recht interessant: volkhaft intoniert, in phrygischer Tonleiter gehalten, mit Quintsequenz in ihrer 2. und 4. Zeile. Ihre Silbenzahl (13.8.8.8.) ist ganz merkwürdig; wir finden für sie keine Analogie, obwohl ihr Text aus mehreren Quellen des 17. Jh. bekannt ist. Interessant ist hier die Verwendung der erweiterten Sekundstufen.

Unsere weiteren Beispiele gehören zu jener rätselhaften Melodiegruppe sonderbarer Form, die man unter der Benennung »*Rákóczi-nóta*« (Rákóczi-Lied) zusammenzufassen pflegt. Auf Grund der einzelnen Merkmale der hierzu gehörenden einzelnen Melodien erkennt man die Gruppe sogleich. Eine solche Variante gibt es aber nicht, die alle Merkmale enthalten würde. Unser Beispiel Nr. 17 ist eine Melodie mit dreimal 5.5.6silbigen Zeilen, mit sehr vielen Textvarianten und Melodiebezeichnungen bereits in den Quellen des 16. Jh. Außer der slawonischen kennen wir nur eine einzige, die aber von unserer volklichen Variante abweicht. Durch die hier mitgeteilten sieben Varianten werden die zum erwähnten Melodietyp gehörenden Melodien miteinander verglichen. Unter Nr. 18 werden zwei slawonische volkstümliche Varianten mitgeteilt, die sich an einen Text des 18. Jh. anknüpfen, sowie eine offensichtlich verdorbene, oder schlecht aufgezeichnete Kunstmelodie aus zwei alten Choralbüchern. Unter Nr. 19 wird die volkhafte Melodievariante eines Textes aus dem 17. Jh. mitgeteilt. Unsere Melodie unter Nr. 20 ist eine sechszeilige volkliche Variante, deren Melodie und Text in den Quellen unbekannt sind. Der letzte Teil dieser Melodie steht in naher Verwandtschaft mit dem abschließenden Teil des Rákóczi-Liedes.

Aus den Gesagten ist ersichtlich, wie nützlich ein Zusammenwirken der Volksmusikforschung und der Musikgeschichte sein kann. Letztere gewinnt eine wirksame Unterstützung bei dem Ersatz der Lücken in den Melodien der Quellen und bei der Affirmierung der einzelnen Melodietypen. Die Volksmusikforschung wäre dagegen nicht imstande, ohne die geschichtlichen Quellen die Schlüsse über die umformende Tätigkeit des Volkes bei der Vereinfachung der Kunstmelodien und bei der Umgestaltung der fremd anmutenden Melodien nach eigenem Geschmack zu ziehen. Dies bezieht sich auch auf die Umgestaltung der von der natürlichen Prosodie der ungarischen Sprache abweichenden Rhythmen. Aber vielleicht noch wichtiger ist jene Lehre, die die Volksmusik der skizzenhaften Aufzeichnung der Melodien der Quellen gegenüber durch den an Verzierungen reichen Vortrag der Melodien zu geben vermag.

Az ördög alakja a népköltészetben

Néhány éve a modern irodalom egy részére vonatkozólag „az ördög visszatérése" jelszó hangzott el. Valóban, Thomas MANN „Dr. Faustus"-ában a pamlag sarkában hirtelen megjelenik az ördög, hogy a könyv hősével vitatkozzon. FRISCH Max színművének utójátékában („Biedermann és a gyújtogatók") egy sztrájkról van szó, mely a pokolban keletkezett: az ördögök ugyanis vonakodnak továbbra is fenntartani a pokol intézményét a jelenlegi feltételek között, mivelhogy a leggonoszabb gyilkosok is az égbe jutnak, ha uniformist viselnek. Az ördög itt ironikusan van felfogva, más darabokban viszont teljes egészében emberesítik és pszichologizálják.

Az ördögnek ez a pszichológizáló koncepciója semmiféle összefüggésben nincs a néphagyomány elképzeléseivel. A monda, mese, bohózat, valamint a népi színjátszás világában az ördög teljesen plasztikus és nagyon is konkrét alak még, akárcsak LUTHER Márton korában, amikor még tintatartókkal lehetett hajigálni az ördögöt. Kétségtelen, hogy az ördög egyik leggyakoribb és legfontosabb szereplője néphagyományainknak. Gyakorlatilag a néphagyomány minden műfajában előfordul: a mondában, mesében, legendában, trufában, drámában, közmondásban és szólásformákban, csak úgy, mint a népszokásokban. A népi elbeszélésekben az ördögtörténetek a legszélesebb cikluskép ződést mutatják.

Túl messzire vezetne, ha itt az ördög fogalmának egész vallástörténeti fejlődését akarnánk ábrázolni. Elég csak a következőket kiemelni: Az ősgermán világ az ördögöt nem ismeri. Az ördög fogalma a kereszténységgel kezdődik. Az ördög megnevezése is az európai nyelvekben az Újszövetségből való: középfelnémetben tiufel, ófelnémetben tiufal közvetlenül a görög diabolos szóból származik, ugyanúgy az angol devil, a francia diable, az olasz diavolo stb. is. Az ördög alakja csak lassacskán alakult ki. Az ördögben való hit igazi kora a késő-középkor. Az ördög alakjának külső ismertetőjelei is, amelyeket az újkori ördögmaszkok gyakorlatából még ismerünk, ebben az időben keletkeztek: az ördög az undokság netovábbja: szarva és görbe orra van; sántít és büdös. Az ördög alakjának ma is szokásos ábrázolása, szarvakkal, farokkal, karmokkal, legkorábban a XII. sz.-ban keletkezett és lett általános. A lóláb a középkori ördögábrázolásokon még teljesen hiányzik, legkorábban a XV. sz.-ban tűnik fel. Korábban az ördögikonográfia az ördögöt ragadozómadár-lábakkal képzelte el. A ma is népszerű ördög-alakot tehát a késő középkor alkotta.

Az első kérdés, amely bennünket érdekel, a következő: a keresztény teológia, különösen pedig a középkori teológia ördögalakja azonos-e az újkori néphagyományéval? Erre a kérdésre minden további nélkül igennel válaszolhatunk a népköltészet két műfajával, a vallásos színjátékkal és a népmondák egy nagy

részével kapcsolatban, ha az a középkori didaktikus célzatú irodalomból alakult ki.

A vallásos tárgyú népi színjátékban, amint az még különösen az alpesi országokban mai napig él, az ördög — akárcsak a középkori vallásos drámában is — mindenekelőtt ott jelenik meg, ahol a bibliai mintaképben is a helye van: a gonosz angyalok bukásánál, a paradicsomi jelenetben Éva elcsábításánál, Krisztus megkísértésénél, Krisztus pokolba szállásánál a húsvéti játékban, a pokol benépesítésénél, a balga szűzek pokolba vitelénél és az utolsó ítéletnél. A passiójátékban mint Júdás elcsábítója lép fel. Hogy az ördögöt hol léptették fel először a vallásos drámában, ma már nem tudjuk biztosan megmondani. Valószínű azonban, hogy a pokolba szállás jeleneténél, amelyben a nézők újjongása közepette Krisztus legyőzi és bilincsbe veri az ördögöt.

A népi elbeszélések között is vannak olyan legendás, mondai jellegű darabok, amelyek gyakorlatilag nem egyebek, mint a bibliai eseményeknek az elbeszélő hazájának vidékébe való áthelyezései. Így például Krisztusnak a Sátán által való megkísértését Közép- és Dél-Németország különböző vidékeire helyezték át.

Keresztény területeken keletkezhettek azok a mondák, melyekben az ördög által való megszállottságról és ördögűzésről, exorcizmusról, ráolvasásról van szó. Amikor például az apa haragjában ezt mondja a lányának: „az ördög bújjék a hasadba", vagy az anya így átkozódik: „aki a sajtot megette, abba bújjon bele az ördög", vagy, a szomszéd így mérgelődik: „annyi ördög bújjon a tolvajba, ahány körtémet megette", akkor az ördög az ilyen módon megátkozott embert megszállja. A monda további menete rendszerint azt ábrázolja, hogyan lehetett az ördögöt a megszállott emberből kiűzni. De csak egész jámbor, becsületes papok vállalkozhattak az exorcizmusra; a többit az ördög kineveti, vagy úgy sarokba szorítja, hogy azok a leggyorsabb módon elhagyják a színteret. Amikor egy schwarzwaldi pap az ördögűzésnél megengedte az ördögnek, hogy egy fűszálba menjen, az ördög újjongott: „Most hát 14 nap múlva ismét emberben fogok lakni!" — „Hogyhogy?" kérdezte elámulva a pap. Erre az ördög megmagyarázta, hogy a fűvet egy tehén lelegeli, ennek a tejét egy ember szűrés nélkül fogja meginni, így aztán a tejjel együtt ő is belejut az emberbe. Valóban így is történt: egy egész más vidéken tizennégy nap múlva egy ember megszállott lett.

Még gyakoribbak azok a mondák, melyek az ördögnek templomból vagy házból stb. való kiűzéséről szólnak. Az ördögűzés legmegszokottabb eszközei ilyenkor: imádság, biblia, kegyes mondások vagy szentenekek. Olyan elbeszélések, mint a kiűzött ördögnek bikába való menése, a bika széttépi láncát és egy mocsárba merül és ott megfullad, közvetlenül a bibliából származnak (Krisztus meggyógyítja a megszállottat).

A népmondák nagy csoportjában a középkori keresztény prédikációk elbeszéléseinek közvetlen hatását észleljük. Ide tartoznak a szinte végtelen sok intelem-elbeszélések, amelyekben az ördög mint elrettentő alak lép föl:

Ne átkozódjál (például így: „vigyen el engem az ördög"), mert majd tényleg el is visz az ördög.

Hamisan ne esküdj, mert elvisz az ördög.

Az ünnepnapot megszenteljed, különösen vasárnap ne foglalkozz sem kocka- sem kártyajátékkal vagy kuglizással, mert különben elvisz az ördög.

Ne légy öngyilkos, mert az öngyilkost egyenesen az ördög farkához kötik.

Az ördög mindig jelen van ott, ahol bűnös szándékú cselekvés szerepet játszik: megpróbálja elfordítani az embert Istentől, szentséggyalázásra, templom meg-

szentségtelenítésére, becstelenségre, hűtlenségre, testi élvezetre, öngyilkosságra és más bűnökre akar rávenni. Sőt Tirolban úgy lép fel, mint az éjszaka kedvelője.

Néhány példa a mondákból, melyek százával szerepelnek a gyűjteményekben:

Egy lány búcsúzásnál megesküszik a fiúnak: tizenkét ördög vigye el, ha hűtlen lesz a fiúhoz. Csakugyan férjhez megy egy másikhoz. Az esküvő napján megjelenik tizenkét ördög és az oltártól rögtön viszi őt a pokolba.

A kártyázókhoz odalép az ördög és ajánlkozik negyediknek, vagy gibicelőnek skát-játszmánál. Csak akkor látja meg az egyik játékos az ördög lólábát, amikor egyik kártyája a földre esik és lehajol, hogy felvegye. A népi köznyelvben a kártyát ma is az „ördög bibliájának" mondják.

Hogy az ördög miképpen viszi el a bűnösöket, azt szemléletesen és hitelt érdemlő élményként és tényként mesélik el a példázatok és mondák: az ördög vérszomjasan és borzalmasan jár el csábítóművészetének áldozataival; úgy öli meg azokat, hogy nyakukat kitekeri, nyakszirtjüket összetöri, fejüket leszakítja, lábuknál fogva megragadja és falhoz vágja, különféle módokon megfojtja, vagy lólábával halálra tiporja azokat stb. Az összes ilyen Exemplum-mondákkal itt nem foglalkozhatunk. Ezek mindenestől népmondáinknak középkori keresztény, főként a késő középkori rétegéhez tartoznak: Csak két elbeszéléstípust kell kiemelnem, mint amelyek történelmileg datálhatók:

1. Az ördög a templomban; ő az alvóknak és a zavargóknak a nevét felírja a templomban mindaddig, amíg a pergamen, amelyre ír, be nem telik. Természetesen a középkorban borjúbőrre és juhbőrre írtak, de a nagyobb állatok bőre sem elég ahhoz, hogy az ördög az összes bűneit az embereknek feljegyezze, hogy aztán az utolsó ítéletkor mint terhelő adatokat felmutassa. Éppen „nem fér rá egy tehénbőrre". Ennek a szólásmondásnak ez az eredete. Az ördög a templomban típusú népi elbeszélés eredetileg prédikációs elbeszélés, amely latin és német példázat-gyűjtemények révén terjedt el. Mint egyik legrégibb közvetlen forrás a Jaques de Vitry-féle „Sermones vulgares" egyik példázata mutatható fel. (Szerzője megh. a XIII. sz. első felében.) A késő középkori példázatirodalom újra és újra felkapta ezt a példázatot. Így lett belőle a szószéken át népi elbeszélés.

2. példa: a táncolás elleni intelem-elbeszélések. Ezeknek két főtípusuk van: „Az ördög a tánc" és „az ördög és az álarcos táncolók". A történetek száma végtelen az ördögről, aki a táncteremben mint kívánatos idegen jelenik meg. Az ördög itt előszeretettel fordul a lányok felé, akik szeretnének táncolni, de nem tudnak, mivel kedvesük megszökött, vagy a petrezselymet áruló lány felé, akivel a falu egyetlen legénye sem akar táncolni; vagy pedig az egészen vad táncosokhoz megy, akiknek sosem elég a táncból és mondják: „még ha az ördög kérne fel, azzal is elmennék táncolni". Erre valóban megjelenik az ördög és az ilyen leánnyal eltáncol a pokolba. Ha észreveszik az ördögöt a táncteremben, akkor a tánczenét azonnal abba kell hagyni és helyette ezt a korált kell énekelni: „Ha a drága nap fénye és pompája befejezte pályafutását" — és amikor ez a strófa következik: „Ti pokol szellemei takarodjatok!", akkor az ördög biztosan távozik. A pomerániai mondák közt többször előfordulnak ilyen elbeszélések.

Még régibb „az ördög a tánc" mondánál „az ördög mint számfölötti álarcos táncoló"; márcsak azért is, mert az álarcosok körtánca ősibb, mint a különböző nembeliek páros tánca. A monda szerint az ördög mint ismeretlen és fel nem ismert beelegyedik az álarcos táncolók csoportjába, ahol őt magukhoz

valónak tartják és csak a számfelettiség hirtelen kitudódása és a táncnak hirtelen extázisba forduló ritmusa árulja el a szörnyű valóságot, hogy ki is a létszámfölötti.

Mindezen mondák előfutárait a prédikációs intelempéldázatok között találjuk meg.

Amilyen veszélyes az ördögöt ábrázolni, úgy egyáltalán nem jó az ördög nevét csak kiejteni is. Ez nemcsak közmondásszámba menő szabálya a néphitnek, hanem gyakorlatilag népi elbeszéléseinkben is érvényesül. Hogy az ördögöt ne kelljen a saját nevén nevezni, különféle elburkoló neveket adnak neki, mint „Gottseibeiuns" (Istenvelük), „der Leibhaftige" (a testet öltött), vagy „Meister Urian" (Urian mester), vagy „Musch Urian" (Urian úrfi), „der obere Herr" (a felső úr), „der Henker" (a hóhér), „der alte Griesgram" (az öreg mogorva), „de ole Jung" (az öreg fiú), vagy „de lütje Ole" (a kéjenc öreg). Ezek a nevek Dél-Németországban ismeretlenek, mert a délnémet mondában az ördögöt inkább jóképű vadásznak képzelték el.

Középkori mondarétegünkhöz tartozik az „ördöggel szövetkezni"-mondák legnagyobb része. Erről kell még néhány szót szólni. A középkori embernek az ördöghöz való viszonyához tartozik az a hit, hogy az ördögöt és szellemeit kényszeríteni lehet arra, hogy vele vagy velük kötött szerződés alapján az embernek szolgáljanak. Varázs-irodalmunk ún. „Höllenzwänge"-iben ez az elképzelés mai napig is él. Az ördöggel való paktálás jóformán fordítottja az Istennel való szövetségnek, amelyet a keresztségben nyerünk (ugyanígy például a boszorkányszombat az ördöggel és az ördögmiséje az istentisztelet ellentéte, az ördög öreganyja, akit a néphagyományból ismerünk és akit a régi szövegek az ördög „anyjának" mondanak, nem más, mint az Istenanya fonákjára fordított, negatív mása).

Ha az ördöggel való „paktálásról" hallunk, rögtön a Faust-mondára gondolunk. Faust azonban távolról sem volt az első ilyen ördöggel paktáló alak. Szerintem mindenekelőtt fontosnak látszik az a körülmény, hogy az ördöggel paktáló mondáját megelőzték az ördöggel paktálókról szóló legendák. Az i. u. VI. sz.-tól kezdve megtaláljuk ezt az elképzelést, hogy az ember az ördöggel önként szövetségre léphet. Az első ilyen elbeszélés a hitehagyott Theophilus pap legendája. Ő is szövetséget köt az ördöggel, hogy az elveszített tiszteletre méltó papi rangot visszaszerezze. Mivel Theophilus megbánja tettét, Szűz Mária megmenti őt. (A Theophilus-legenda egyébként az első olyan ördöggel paktálásról szóló elbeszélés, amelyben a vérrel való névaláírás szóba kerül.)

A Mária-legendák összes ördöggel paktálói ekkor még valamiképpen meg lesznek mentve, azonban a késő középkor folyamán bekövetkezik az ördöggel paktálók megmentése legendájának átfordulása az ördöggel szövetkezők elkárhozásának legendájába.

A késő középkor folyamán megváltozik az ördöggel való paktálás indoklása is. Az ördöggel való paktálás történetében először hatalom, kincs és világias pénzszerzés az ok. Első helyen mindig a dölyf, a hatalomvágy áll és még nem a fausti tudásvágy, amely az embert az ördög karjaiba hajtja. A Faust-könyvben és a Faust-mondában ellenben a tudományos megismerés motívuma nyomul az előtérbe: az ördöggel való paktálás célja a tudás megszerzése. A tudós motívuma, aki úgy érzi, hogy az emberi megismerés határáig jutott le és a további tudás vágyától hajtva eladja magát az ördögnek, nem a korai legendákból származik tehát. Ez inkább a késő középkorból a renaissance-ba való átmenet körüli idők tudósainak általános helyzetével, azonkívül a szkolasztikus világkép megválto-

zásával van összefüggésben. A humanizmus beköszöntésével megkezdődik a tudomány függetlenné válása a teológiától: aki a szkolasztikus ismeretdogma egységétől elszakadt, az eretnekségre és az ördöggel való paktálásra lett gyanús. Gondoljunk csak Giordano Brunora, Kopernikusra, Galileire és a természet tudományok kezdetére. A tudósnak az ördöggel való paktálása úgyszólván konkretizálása, jelképe a rossz lelkiismeretnek. Faust tehát kules-alakja a humanizmusnak. Benne testesül meg a teológiától emancipálódó tudomány egész lelkiismereti szorultsága.

Néplélektani szempontból nem érdektelen, hogy ez az ördöggel való paktálás-hit miképpen tör elő újra és újra. Nyilván feltűnést kelt, ha valaki hirtelen jut gazdagsághoz, megtiszteltetéshez és hatalomhoz. Úgy gondolják „ez nem történhetett természetes úton". A legközelebbi magyarázat mindjárt az, hogy az illető „az ördöggel szövetkezett". Az irigy környezet felkorbácsolt fantáziája mellett szerepelnek még bizonnyal világi és egyházi felsőségek törekvései is, amelyek oda irányulnak, hogy az embereket a babonától, mágiától és varázslástól óva intsék.

A német népmondában két klasszikus ördöggel szövetkező létezik: a boszorkány és a szabadkőműves. A boszorkány és az ördög szövetségét itt nem fogjuk részletesen taglalni. A boszorkánynak az ördöggel való szövetkezése a XIII—XVIII. sz.-ban divatos boszorkányperekkel függ össze, különösen SPRENGER és INSTITORIS ún. „Boszorkánykalapácsa" fejtegetései alapján. A „Malleus maleficarum"-ot 1487—1520-ig tizenháromszor, később még tizenhatszor nyomtatták ki. A varázsló- és boszorkányőrület területén tekintélyes szerepet játszott.

Az ördöggel paktálás mondái között a legfiatalabb réteget a szabadkőműves-mondák alkotják. A szabadkőműves, mint az ördög szövetségese, nem lehet régebbi eredetű, mint maga a szabadkőművesség, vagyis ez a mondaréteg nem mehet a XVIII. sz.-nál régebbre vissza (1717-ben alapították Londonban az első szabadkőműves páholyt). Mégis, a viszonylag fiatal szabadkőműves-mondák sok elemet vettek át a régebbi ördöggel paktálás mondáitól, különösen a boszorkánymondáktól: amiket korábban a boszorkányokról mondogattak, most a sátánkultusz, az ostyával való visszaélés és a fekete mise bizonyos motívumait a boszorkánymondákból átvitték a szabadkőműves-mondákba.

Ezek a népmondák. Ezek mellett a népi elbeszélésekben vannak egészen más, az ördöggel való egyezmények is. Az ördöggel paktálás mint központi motívum nemcsak a mondák, hanem a mesék és tréfák területén is jelentkezik. A mondában az ördöggel való paktum a paktálóra nézve rosszul végződik, miután az ördög a kialkudott határidőig szolgált neki. A mesében ellenben az ördög gyakran nem képes a ráháruló feladatokat megoldani, úgy hogy remélt jutalmát elveszíti, vagy valamely ravasz módon jutalmától elesik. A tréfás mesék ördöggel paktálója nem a monda istentagadója, hanem egy vidám-ravasz hős, aki még az ördögön is túltesz. Az európai elbeszélés-állagban az ilyen pozitív végződésű ördöggel paktálásnak két nagy csoportja létezik: 1. Az ördögnek eladott lélek ravasz úton való megmentése (Aa-Th. 1170—1199), és 2. az ördöggel való tréfás fogadások (Aa-Th. 1060—1114).

1. Az ördög elveszíti a neki eladott lelket. Némelykor az ördöggel paktáló megmenti elzálogosított lelkét, ha sikerül neki olyan feladat elé állítani az ördögöt, amelyet ez nem tud megoldani, például a göndör hajat egyenesre verni, szelet befogni, s egy csomót belülről megkötni, kitalálni, hogy mi édesebb a méznél, vagy mi a neve a fán levő madárnak. Ez a madár azonban egy olyan ritka teremtmény, amilyent az ördög még soha nem látott, például mint az ördöggel

paktáló sziruppal bekent, majd vánkostollban megforgatott felesége. Vagy egy másik feladat: az ördög fürödjön tizenöt percig szenteltvízben. És bár az ördög részére igen könnyű feladat egy nagy halom követ szétfújni vagy egy gyorsan galoppozó lovas előtt az utat kikövezni, ha azonban olyan feladatot kap, hogy a szélbe egy csomót kössön, göndör női hajat vagy szakállt verjen egyenesre, egy női hajszálat egyenesen állítson fel, szénás villával kölest szedjen fel, építsen egy égig érő lépcsőt, egy kupac homokból fonjon köteleket, fekete gyapjút mosson fehérre, vagy tizenöt percig ordítás vagy arcrándítás nélkül szenteltvízben fürödjön — minderre képtelen, és így zsákmány nélkül, megcsalatva távoznia kell.

Más ördöggel szövetkezők megegyeznek abban, hogy vele mennek, ha egy gyertya leégett. Ekkor azonban az illető a lángot elfújja, vagy meg is eszi a gyertyát és így az ördögnek hosszú orral távoznia kell. Ismét más esetekben az ördögöt egy embernek az árnyékával fizetik ki, maga az ember pedig el tud menekülni. Mások a saját nevük helyett a már elkészített szerződés alá a Miatyánkot vagy egyéb vallásos szavakat írnak, ami az ördögnek természetesen végtelen testi fájdalmakat jelent. Az ördög tehát távolról sem mindentudó, ezért lehet könnyen becsapni és orránál fogva vezetni.

2. Ezekben a történetekben az ördöggel kötött paktum semmibe vételéről van szó. Ezzel szemben az ördöggel való fogadások alapja általánosabb jellegű. A legismertebb fogadás az ördöggel az, hogy az ördögöt felszólítják, töltsön meg egy fenék nélküli zsákot arannyal. Ezt az ördöggel fogadást a 195 sz. Grimm-mesében találjuk meg („Der Grabhügel"), Hans Sachs is megénekelte az ördögöt a fenék nélküli zsákkal egy gnómában. Vagy: ismerünk egy ördöggel fogadást a 189 sz. Grimm-meséből; ennek számtalan variánsa van; („A paraszt és az ördög".) Itt egy tisztára mezőgazdasági ügyről van szó: az aratásról. A paraszt és az ördög osztozkodni akarnak az aratás hozamán. A paraszt megkapja azt, ami a föld felett nő, az ördögé az, ami a föld alatt van. A paraszt gabonát vet, így az ördög becsapódik. Az ördög természetesen nagyon dühös és a következő évben ezért szerepet cserélnek. Most az ördög akarja azt, ami a föld felett nő, a paraszté legyen az, ami a föld alatt van. Ekkor a paraszt répát vagy burgonyát vet és az ördög ismét felsül.

Más esetben a dohányzásról van szó: az ördög egy puskát használ abban a hiszemben, hogy az egy pipa. A töltés a buta ördögnek a torkára megy. Rémülten felkiált: „A mennykőbe! Ez aztán erős dohány volt!"

Legrosszabbul jár az ördög a kovácsoknál: ezek csúnyán elbánnak vele, mert beleszorítják a satuba, vagy bedugják egy zsákba, az üllőre teszik és alaposan megkalapálják; hátsó felét leköszörülik, felűzik egy fára vagy egy hordóba mindaddig, míg szerződésétől el nem áll vagy tüzes vassal égetik, sőt farkát is levágják. Itt aztán már egészen a népi tréfa és tréfás mese birodalmában vagyunk.

E népi tréfák gyakran valamikor komolyan vett elbeszélések csökevényei. Így az ördög és a boszorkány viszonya (amely valamikor az inkvizitori boszorkányüldözés komolyan vett tárgya volt) ártatlan tréfává oldódott fel. Ebből az tűnik ki, hogy az ördög nem mérkőzhet a boszorkányokkal, nemcsak azért, mert ezek sokkal ravaszabbak, hanem azért sem, mert rosszabbak nálánál. A vén, ördöggel paktáló boszorkány egykori mesterének fejére nőtt.

A XV. és XVI. sz.-ban az ördög rendkívül kedvelt tréfás alak lett, és nagyjából nem volt olyan emberi és nagyon is emberi szituáció, amelyben az elbeszélő az ördögöt ne léptette volna fel. Így például az ördög egyebek között

egyszer a házasság után vágyakozott, mert hallotta, hogy a házasság az emberekben örömet és megelégedést kelt. Keres tehát magának egy méltó és lehetőleg hozzá hasonló asszonyt. Talál is végül egy vénasszonyt, aki férjének életét valóban pokollá változtatta, olyannyira, hogy az nem is bírta ki mellette. Itt az ördög már egyáltalán nem mint a pokol fejedelme szerepel. Egy fiatal nő túlságosan „buja" számára, mondja ő maga. Ezek szerint o lyan orgiákra, mint amilyenekről a Malleus maleficarum beszél, már egyáltalán nem képes.

Ez a XV. és XVI. sz.-i bohózat szoros tematikai összefüggésben van ugyanezen idő népi színjátszásával. Különösen a húshagyókeddi játék nyers modorában az egykori pokolurából valóságos madárijesztőt csinált. Az ördögjelenetek komikumát hamar felismerték és megfelelően kihasználták. Joggal dicsekszik az ördög egy XVI. sz.-i drámában, hogy a nézőtér félig üres volna, ha ő nem játszana. Ettől már csak egy kis lépés a jelenlegi ifjúság Kasperle-színházáig, amelyben az ördög ugyan a gonosz ellenfél, de végül is mindig póruljár és mindenekelőtt jól elnáspángolják; nemcsak a Kasperl-el szemben bukik el, de a boszorkányokkal, sőt a saját nagyanyjával szemben is, ő az állandóan elnáspángolt gyerek.

Az ördög képe, mint minden gonoszság megtestesítője, pl. „Az Úristen és az ördög" elbeszéléstípusban is le van fektetve, amely tulajdonképpen a Theodize-gondolat népies megfogalmazása: Az ördög elégedetlen rossz hírneve miatt, szeretné ezt megdönteni, panaszkodik is: „Ahová csak megyek, mindenütt engem szidnak." Az ördög e panaszát az Úristennél is megismétli. Kettesben vándorútra indulnak. Ekkor találkoznak egy emberrel, aki sapkáját levéve köszön. A jó Isten barátságosan viszonozza az üdvözlést, az ördög ellenben mindkét kezét nadrágzsebében tartja és kiölti a nyelvét. A jó Isten szemrehányást tesz neki. Az ördög azonban ezt feleli: „A köszönés utóvégre nem nekem szól!" Az Úristen azt válaszolja, tegyen egyszer az ördög is valami jót, akkor az emberek neki is köszönnének. Ez nem használna semmit, véli az ördög, mert az emberek akkor is azt gondolnák, hogy a jó az Istentől, a rossz pedig az ördögtől származik. Ekkor az ördög megpillant egy tehenet, amint a patak mellett legel és felszólítja a jó Istent, hogy lökje a tehenet a patakba. A jó Isten megteszi. Amikor a paraszt, a tehén gazdája ezt látja, dühösen kifakad: „Miféle átkozott ördög taszította be a tehenemet oda!" — „Belátod most", szól az ördög az Úristenhez, „hogy igazam van?" Mialatt a paraszt a faluban jár, hogy embereket hívjon segítségül, az ördög a tehenet kizúzza a vízből. Mikor a paraszt visszaérkezik, örömmel kiált fel: „Hála Istennek, csakhogy állatomnak lába alatt szilárd talaj van". Erre a jó Isten elismerte, hogy az ördögnek igaza volt.

Némely ilyen típusú elbeszélésben a végén egy aitiologiai fordulat következik be: „ Így jött be a hálátlanság a világba!" vagy: „ Így van ez ebben a fura világban". (Csaknem az összes ilyen adatok északnémet területekről származnak.)

Az ördög ugyan ebben az elbeszélésben is a buta, de mint ártatlan vesztes, még a hallgatóság szimpátiáját is elnyeri.

Felvetjük mármost a fontos kérdést: Van-e ennek a bohókás, becsapott és elnáspángolt buta ördögnek, a bohókás mesék, bohózatok és farsangi játékok szereplőjének valami köze a biblia és a középkori teológia ravasz, félelmetes, csábító ördögéhez? Vagy származásilag és kultúrtörténetileg egy egészen más figura? A válasz erre a kérdésre igen bonyolult, mert azt kell mondanunk, hogy igen is, meg nem is.

Már az ótestamentum is ismeri az ördöggel fogadást, de a fogadás itt még nem az ember és az ördög között történik, hanem a ótestamentomban az

ördög magával az Istennel köt fogadást. Ez Jób Könyvének híres helye, amely azután GOETHE Faustja számára is előképül szolgált: a sátán Istentől jogot nyer arra, hogy Jóbot próbára tegye. A sátán azonban elveszti a fogadást, mert Jób állhatatos marad. A csalódott ördög fogalma az újtestamentum előtt sem egészen ismeretlen. Már a Jézus megkísértésének történetéből kivehető, hogy az ördöggel lehet szerződést kötni. De a gonosz szellem minden fortélya és ravaszsága ellenére is legyőzetik Krisztus és a jámbor emberek által.

Ez azonban csak az egyik oldala a mi megcsalt ördögünk szellemtörténeti hátterének. A vesztes-szerep mellett, amelyet az ördögnek, mint Isten ellenlábasának minden keresztény hagyományban szükségszerűen játszania kell, vannak még más, kereszténység előtti- és -kívüli hátterei is a megcsalt ördögnek: a megcsalt ördög ugyanis sok néphagyományban különösen a régebbi megcsalt óriás vagy más régebbi, kereszténység előtti démonok szerepét vette át. Az egykor pogány istenek és démonok világának ezen keresztény diabolizálásával kissé behatóbban kell foglalkoznunk.

A régi óriásmonda diabolizálása a legvilágosabban az ördög, mint építőmester mondájában jelentkezik. Mint építőmester köti az ördög a legtöbb szerződést abban a reményben, hogy egy lelket megszerezhet. Különösen a középkori dómok építőmestereként lép fel az ördög. Kissé elidegenítőleg és természetellenesen hangzik, hogy az ördög épít templomokat. Ezért a népmondák különböző módokon igyekeztek ezt megmagyarázni, például azzal, hogy az ördög azt hiszi, miszerint a megkezdett építkezésnél vagy fogadóról, vagy várról, vagy örömházról van szó. Csak amikor az építtető felrakatta a keresztet a toronyra, akkor tudta meg az ördög a valóságot. Az ördög-építőmestermondák külső szituációja mindig ugyanaz: építenek egy nagy templomot, amely azonban semmiképpen nem tud elkészülni; nem egyeznek a statikai számítások, elfogy a pénz, az épület túl drága lesz stb. És ekkor megjelenik egy előkelően öltözött úr, aki a szomorú polgároknak és építészeknek ajánlatot tesz, hogy a templom építését záros határidőn belül befejezi, ha övé lesz az első élőlény, aki a templomba belép. Az emberek ekkor tudják meg, hogy az ördög az, akivel tárgyaltak. Az ördög ajánlatát mégis elfogadják. Az ördög óriási tömeg építőanyagot hord össze és a templom a kikötött határidőre elkészül. Ember helyett azonban egy kutyát vagy kecskét küldenek be. Tehát az ördög póruljárt, mert elesett az első élőlény lelkétől. Erre az ördög dühében egy nagy építőkövet ragad fel és hozzávágja a kész dómhoz. Ezen a ponton azután a dóm építését soha sem lehet befejezni.

Hogy ez a monda annyi nagy középkori dómmal kapcsolatos, egyáltalán nem véletlen, mivel ezek csakugyan gyakran befejezetlenül maradtak (mint például a strassburgi székesegyház), vagy csak századokkal később, esetleg a XIX. sz.-ban lettek befejezve, például a kölni dóm, vagy az ulmi katedrális. Ehhez járul még az utódoknak az az érzése, hogy egy olyan nagyméretű alkotás, mint egy középkori katedrális, emberkéz által tulajdonképpen nem is jöhetett létre.

Nagy hidak építésénél is az ördögnek kellett segíteni. Neki köszönhető például a drezdai Elba-híd, vagy a regensburgi Duna-híd és sok más híd létrejötte. Minden munka csődöt mond, kevés a híd befejezéséhez. Ebben a szorult helyzetben az építészek az ördöghöz fordulnak és szerződést kötnek vele: az első élőlény, aki a hidon keresztülmegy, az ördögé lesz. Az ördög természetesen emberi lényre gondol, de a ravasz építész egy kutyát, kecskét vagy más állatot hajt rajta keresztül. Így a szerződést betartották, a híd áll, az ördögöt azonban becsapták. A legismertebb ilyen jellegű monda Frankfurt/Main hídjáé (Sachsenhäuser-Brücke). A mondát a Grimm-féle gyűjteményben is kiadták. Itt is

ez van a végén: amikor az ördög látta, hogy becsapták, fogott egy nagy követ és azzal egy lyukat ütött a hidon, amelyet mai napig sem tudnak bezárni.

Mint a nagy dómoknál, ugyanúgy a Sachsenhäuser-híd esetében is megvan a tökéletesen reális háttér: a középkori hidakat csakugyan szintén nem építették meg egészen, hanem a közepén egy nyílást hagytak, amelyet deszkákkal ideiglenes jelleggel befedtek. Ez azonban legelsősorban védelmi célt szolgált. A deszkát bármikor el lehetett távolítani, ezáltal igen jó, vizesárokszerű védelemre tettek szert.

Bár az ördög emberi lény lelkét akarta és itt teljes egészében igazi ördögmódon reagált, mégis ezek az építész-mondák eredetileg a megcsalt óriásról szóló mondák. A világos előkép az óriások által épített Asgard, az istenek vára, amint ezt a prózai Edda *(Snorri Sturluson)* szemléletesen ismerteti: egy óriás az, aki ajánlkozik, hogy az Asgardot, az istenek várát felépíti, ellenszolgáltatásként *Freya* istennő kezét kéri, a nappal és holddal együtt. Az óriásnak csak a lova, *Swadilfari*, segít. A vár már csaknem teljesen kész és az istenek tanácstalanok, hogy miképpen akadályozzák meg *Freya* istennőnek az óriások hazájába való férjhezmenését és hogy hogyan mondjanak le a napról és a holdról. Ekkor *Loki* kancává változik, elcsábítja az óriás lovát, az óriás két napig mást sem tesz, mint lova után fut, így azután munkáját nem tudja a kitűzött határidőre befejezni. A Snorra—Edda ezen mitikus hagyománya egészen közel áll a mi mondáinkhoz, amelyekben az ördög mint építész, vagy mint segítőtárs jelenik meg. E régi bizonyíték szerint világos, hogy az ördög csak később jutott bele ebbe az elbeszéléstípusba és az óriások az eredeti segítőtársak az építésben, akiknek a bére nem egy, a keresztény értelemben vett lélek, hanem egy istennő, akinek a kezéért az óriások és törpék mindenkor újra és újra versengtek. A skandináv északon a mondának a régebbi típusa maradt meg az óriással, mint építőmesterrel és egyedüli segítségével, a lovával, mind a mai napig, míg a német mondaanyagban csaknem minden esetben az ördög lép az óriás helyére.

Sok más hagyományban is az ördög lett az óriások utódja. Ez sok más elbeszéléstípusnál kimutatható. Az óriás-mondáknál és az ördög-mondáknál messzemenőek a hasonló motívumok, főszereplőjük felcserélhető. Ha például egy mecklenburgi monda elbeszéli, hogy az ördög köténytt köt maga elé és abban hatalmas földtömegeket hoz, hogy az Elbát gáttal eltorlaszolja, úgy ebben az óriás-leány alakját ismerhetjük fel. Az ördög- és óriásmondáknak ez a hasonlatossága, amint ezt Höttges Valerie kimutatta, megtalálható mindenekelőtt számos magyarázó eredetmondában: egy sziklatömbről azt mondják, hogy az egy olyan kő, amelyet az ördög a cipőjéből veszített el stb. Ezek mind olyan vonások, amelyeket az ördög az óriástól vett át. Az óriások már régóta kihaltak az élő néphit világából. Az óriások diabolizálása azonban megtartotta az óriásmondák motívumait. Az ördög butasága is az óriások butaságának párhuzamából ered. Az óriásokról ugyanis régóta köztudott, és már az ősgermán világ óriásmondái sokat tudnak arról mesélni, hogy az óriások intelligenciája fordított arányban áll testnagyságukkal. Az ostobaságot és becsaphatóságot természetesen az ördög nemcsak az óriásoktól vette át. Az óriás és az ördög azonban kezdettől fogva lényegükben rokon alakok, ezért az elbeszélésekben felcserélhetők egymással.

Egy másik példa, amelyben az ördög a korábbi óriás helyére lépett, a mennydörgésről és az ördögről szóló elbeszélés: a Baltikumban, különösen a litvánoknál és az észteknél gyakran előforduló, számos variánsban élő mondában arról van szó, hogy vihar alkalmával a mennydörgés hogyan üldözi az

ördögöt és ez hogyan rejtőzködik el. Csupa komikus és fura rejtekhelyekről van szó: késnek a hüvelye, asszonyok ruhája, férfiak zsebe, faodú épület, forrás. Ha a mennydörgésnek sikerül az ördögöt kicsalni, vagy kibolondítani rejtekhelyéről, akkor a mennydörgés az ördögöt agyonüti. Csak a vízben érzi magát az ördög biztonságban a mennydörgéstől. Ezért az ördög sok mondában lábával a tó vagy a folyó felé fekve alszik, hogy felébredvén, azonnal a vízbe futhasson a villám elől. Több mondában a mennydörgésnek puszta említése is elhárító hatással van az ördögre. Ha valaki meg akar szabadulni az ördögtől, egyszerűen csak annyit kell mondania, hogy a villám és a mennydörgés is meg vannak híva. Hogy a mennydörgés miért üldözi az ördögöt, azzal magyarázzák, hogy az ördög egyszer el akart valamit lopni az égről (leginkább napot, holdat és csillagokat). Ezt a motívumot már ismerjük. Ezekben a mondákban is kétségtelenül van valami a korábbi mitológiából. Az ördög ezekben is a korábbi óriások helyére lép. Egyike a köztudottan legelterjedtebb ősgermán istenmondáknak a mennydörgés istenének állandó ellenséges magatartása az óriásokkal szemben. Utóbbiak a maguk részéről megpróbálják ellopni az istenektől a napot, holdat és a csillagokat.

Egy harmadik példa a mitikus óriásoknak ördöggé való átalakulására a kovácsok ún. „hideg ütése" mondája („der kalte Schlag"). KROHN Karle, von der LEYEN és különösen OLRIK Axel kutatásai révén tudjuk, hogy itt nem primér keresztény ördögmondáról van szó, hanem hogy az alap a megbilincselt szörnyetegre vonatkozó elképzelés, aki a világot szét akarja zúzni. Bilincsei egyre vékonyabbakká válnának, ha a kovácsoknak az üllőre mért hideg ütésével nem szereznék vissza eredeti vastagságukat. Amikor az óriás nyög és rázkódik és bilincseit rázza, akkor reng a föld. Ez nem primér ördögelképzelés, hanem ez az ősi, sok népnél közös elképzelés a földrengés óriásairól, akiknek kihatásai a germán világban *Loki*-ig, a görögben *Prometheus*ig nyúlnak. Ez a megbilincselt szörnyeteg igen régi mitikus elképzelésekbe tartozik és csak később, a keresztény szemléletben alakult át ördöggé. Hogy ez az elképzelés egyáltalán összekapcsolódhatott a kereszény ördögalakkal, ahhoz az ördög is hozzájárult a maga részéről a szükséges rokonvonásokkal. Ugyanis az Apokalipszis 20. fejezetében ugyancsak a sátán megbilincseléséről van szó.

Az eredeti óriás-ördögre vonatkozó eddigi példáink a mondák világából valók. Azonban ugyanígy mutatja be a mese gyakran egy démonikus-pogány, még kereszténység előtti rétegét az ördögnek. Erre is bemutatunk három példát:

1. A bohókás mesében az ördöggel való fogadás még igen elterjedt formája az ún. vakarófogadás: az ember és az ördög fogadnak, melyikük tudja a másiknak a hátát jobban megvakarni. Az ördög azt hiszi, hogy már megnyerte a játékot, mert hatalmas körmeivel úgy megvakarta az ember hátát, hogy az kínjában se látott, se hallott. Azonban itt is az ember a fölényesebb és az elmésebb. Ugyanis az ördög hátát nem saját körmével, hanem gyaluval vakarta. Így azután az ördögnek elment a kedve, hogy még egyszer ilyen fogadást kössön. Úgy gondoljuk, hogy az ördög alakja itt is csak másodlagosan lépett az óriás helyére. Ugyanis az ősgermán óriáselképzelés típusához tartozik, hogy az óriás nemcsak lassan és körülményesen gondolkodik, hanem hogy mitsem tud szerszámokról és eszközökről. Míg az istenek és emberek karddal és lándzsával küzdenek, az ő fegyvere a dorong, vagy a földből kitépett fa. Ebbe a miliőbe jól illik, hogy a gyaluról nincs fogalma, hanem a vakaráshoz kezének körmeire van utalva.

2. Ámbár a mese egy messzemenően emberesített, démoniságától és valóságosságától megfosztott ördögöt mutat, mégis tartalmaz kétségtelenül rendkívül régi rétegeket a démonhitből. A mesében az ördög gyakran rejtvényfejtő versenyben jelenik meg. Csupán Grimm-mese is kettő van olyan, amelyben az ördög mint rejtvényfejtő jelenik meg. Az egyik „Az ördög a három arany hajszállal", a másik a 125. sz.: „Az ördög és az öreganyja". Az óriáshoz hasonlóan az ördög is azt mondja a pokolba való visszatérésekor: „Emberhússzagot érzek!" Ez a motívum egész bizonyosan elsődlegesen az óriásokhoz tartozott, nem a kereszténység ördög-alakjához, a pokolban ugyanis az emberszag emlegetésének nem sok értelme lett volna.

A rejtvényfejtés a démonok és az ember között valóban létkérdés. Mint ahogy *Oidipus* és a *Sphinx* közötti rejtvényfejtési verseny is életre-halálra ment. Az ördög és az ember kölcsönösen rejtvényt adnak fel egymásnak. Az ördög olyan rejtvényeket kap amelyeket végül is nem tud megfejteni. Vagy pedig az ember-hős kap olyan rejtvényt az ördögtől, amelyet ő mint ravasz, fölényes lény megfejt. Mármost ilyen rejtvényversenyt az Eddának három dalából is ismerünk. A rejtvények feladói és megfejtői az óriások és a törpék, például a mindentudó *Alwis* törpe. Partnereik azonban nem emberek, hanem az istenek, *Thor* vagy maga *Odin* és csak az istenek tudnak végül is olyan rejtvényeket feladni, amelyeket a démonok nem képesek megfejteni. A rejtvényhelyzet, amelyben élet-halálról van szó, ősrégi. Ez végül is, amint látható, a mitikus költészetbe torkollik. De fennmaradt a rejtvény-mesében. A démonok, törpék és óriások helyére az ördög lépett. Partnere azonban már nem egy isten, hanem az ember, aki az ördögöt a rejtvényfejtésben felülmúlja. Az ember, mint az ördöggel való rejtvényfejtési verseny győztese, kétségtelenül csak a fejlődés és egy vallási emancipáció során lépett fel. Egy esetben erre történeti bizonyítékunk is van: Éppen „Az ördög és a három arany hajszál" mese egyike azon keveseknek, amelyekre nézve késő középkori bizonyítékokat ismerünk, éspedig éppen az a része a mesének, amely bennünket mint ördögmese most a legjobban érdekel: a három szál az ördög szakállából. GRAMMATICUS Saxo dán történetíró már hírt ad egy ilyen történetről. Az ő szemében ez egyáltalán nem „mese, hanem híradás egy valóban megtörtént esetről, melyet ő mint történetíró feljegyzésre méltónak talált, hogy ugyanis a hős *Thorkill* elindul kalandos útjára *Udgarthloki*hoz és a másvilágra vonatkozóan feltett kérdésre válaszként *Udgarthloki* egy hajszálát kitépi, amely undok szagot árasztott. Itt tehát még nem az ördög van megnevezve, mint a hős túlvilági partnere, hanem az északgermán mitológia egy lénye, aki az Edda gonosz szellemével, Loki-val, név szerinti és lényeg szerinti rokonságban van.

3. A 100 sz. Grimm-mese, „Az ördög kormos fivére" címmel. Egyrészről természetesen a keresztény tisztitótűz-gondolat az, mellyel ebben a mesében találkozunk. Az ördög kormos fivére itt mint a pokol fűtője lesz alkalmazva. Egyidejűleg azonban egy a pokolfogalom tréfásra fordul: a mi elbocsátott katonánk, aki az ördög szolgálatába lépett, a pokol főzőüstjeiben egykori katonai fölötteseit látja viszont és szemmelláthatólag különös élvezetet okoz neki, hogy most az összes bosszantásokért bosszút állhat és üstjeiket különleges buzgalommal fűtheti. Keresztény tisztítótűz- és pokolelképzelés, és mégis a másik oldalon egészen a bohózattá valószínűtlenítve és a kisember szemszögéből nézve, akinek még a pokolban is seperni és a szemetet az ajtó elé hordani kell. Ő az ördög szolgálatában áll; szolgálati idejének leteltével az ördög gazdagon megjutalmazza, és hősünk további életútján is nagyvonalú segítőként mutatkozik. Tehát ördög-

gel paktáló és ördögöt kiszolgáló személy, akinek azonban ez a paktálás és kiszolgálás nem kárára, hanem hasznára van. A mese oly kedvesen van előadva, hogy eszünkbe sem jut azt erkölcsileg mérlegelni.

Ámbár az ördög itt mint a kereszténység ördöge szerepel és bár az ő pokola a keresztény tisztítótűz szemszögéből nézve csaknem túlrealisztikusan van leírva, mégis ez a mese az ördögről és kormos fivéréről azoknak a meséknek nagyobb csoportjába tartozik, melyekben egy ember démonikus-másvilági szellemet szolgál, vagyis ugyanazon séma szerint folyik, mint például a „Frau Holle" meséje, vagy a „Három emberke az erdőben" című Grimm-mese: Az alárendelt, de köteles hűséggel teljesített szolgálat a földalatti vagy túlvilági lénynél gazdagon meg lesz jutalmazva. Ha ez a túlvilági lény a 100 sz. Grimm-mesében az ördög, akkor úgy látszik, ebben az esetben is egy régebbi túlvilági lény helyére került. És éppen az a szívélyes, segítő mód, ahogyan az ördög a kormos fivérét megjutalmazza, mutatja, hogy itt a tisztítótűz-pokol ellenére távolról sem a kereszténység ördögéről van elsődlegesen szó.

Az ördög tehát a korábbi mitikus óriások helyére lép, helyére lép az alsóbb fokú mitológia minden lehetséges más démonjának és lényének. Végezetül a kereszténységen kívüli isteni lényeknek is a helyére kerül, amennyiben azok keresztény szemszögből démonizálódtak és diabolizálódtak. Befejezésül még két példát említek meg ehhez:

1. Egy még meg nem született gyermek átadása az ördögnek. Hogy egy gyermeket át lehet adni az ördögnek, sőt egy meg nem született gyermeket oda lehet ígérni az ördögnek, arról sehol sincs szó a bibliában. Azonban több Grimm-mesében (például a 31 sz. „A leány kezek nélkül", vagy a 92 sz. „Az aranyhegy királya") megtaláljuk egy gyermeknek tudatos vagy tudaton kívüli átadását egy démoni lény, főleg az ördög részére. Vagy ismerjük egy még meg nem született gyermek odaígérését az ördögnek már a legrégibb ismert Rumpelstilzchen-történetből, a francia Madame d'Heritier történetéből, a gyermeket *Ricdin-Ricdonnak* ígérik, aki alatt kétségtelenül az ördögöt értették. Hogy itt az ördöggel paktálásnak egy igen régi formájával van dolgunk, már egy külsőségből kitűnik: az összes ilyen esetekben nem vérrel aláírt szerződésről van szó, egyáltalán nincs szó „átírásról", hanem csupán „ígéretről". Az aláírásos szerződés csak abból az időből származhat, amikor a római jogi formák a Nyugat népeihez eljutottak. Az ígérés általi tulajdonbavétel azonban kultúránk írás nélküli korszakába tartozik. Az ördög ebben az összefüggésben is másodlagos alak.

Már az is feltűnő, hogy a gyermek átengedése egy démoni lénynek rendszerint nem történik az illető gyermek kárára. Különböző régi vallásokból tudjuk, hogy az isteneknek gyermekeket felajánlani szokás volt. Tudomásunk van germán gyermekek *Odin*nak vagy *Thor*nak való felszenteléséről. A Közel-Keleten, többek között a zsidóknál is szokásban volt a nemzési fogadalom, ami abban állt, hogy a szülők, akiknek sokáig nem tudott gyermekük lenni, ígéretet tesznek Istennek, hogy ha gyermekük lesz, azt neki fogják szentelni. Ez a vallástörténetileg igen régi elképzelés igen sok mesénkben diabolizált formában maradt meg. Még a történeti időkbe is mélyen belenyúlik az ófrancia elbeszélés Ördög Róbert-ről.

2. Az úgynevezett dualisztikus teremtéselbeszélések, amelyekben Isten és az ördög bizonyos teremtő versengésbe fognak. Ebben az összefüggésben egyike a legérdekesebbeknek a 148 sz. Grimm-mese: „Az Ur és az ördög állatvilága". Hogy a GRIMM-féle változat SACHS Hans egyik trufájának átköltése, nem jelent semmit azon tény mellett, hogy itt egy rendkívül széles körben elterjedt mese-

típusról van szó. „Az Úr és az ördög állatvilága" ahhoz az elbeszélésciklushoz tartozik, amelyben az ördög mint teremtő lény szerepel. Az ördög tökéletlen módon utánozza az Isten teremtő ténykedéseit; például a denevér keletkezéséről: amikor Isten a fecskét megteremtette, az ördög megpróbálta utánozni Istent. Nekilátott tehát, hogy egy madarat csináljon, de annak olyan fülei lettek, mint a macskának, olyan farka lett, mint a vízi pocoknak és bőrszárnyai lettek. Lábai nem voltak, hanem csak karmai a szárnyak alján, elől és hátul. Isten ugyan leereszkedik, hogy ennek az ördög-szüleménynek is életet adjon, azonban így szól hozzá: Soha ne mutatkozz nappal, hanem csak éjjel, amikor az én madaraim lenyugodtak. Így lett a denevér, amely csak éjszaka repül ki.

Hasonló mese-minta szerint ábrázolták a kecske megteremtését is. Az ördög hiába próbált életet lehelni az általa teremtett állatba. Ez csak az Isten nevében sikerül. Erre az ördög dühében letépte az állat eredetileg hosszú farkát. Ezért van a kecskének mai nap is rövid farka.

Más ördögszüleméneyk akkor keletkeztek, amikor embert próbált teremteni. Mert az ördög, mint Isten utánzója, az ember teremtésében is egyenlő akar vele lenni. Képesség és erő hiányában azonban csak rosszul sikerült lényeket tudott teremteni. Így keletkezett többek között a majom. Ilyen formán keletkeztek a dualisztikus teremtésmondák százai:

Isten teremti a lovat, az ördög a szamarat;
Isten teremti a kutyát, az ördög a farkast;
Isten teremti a méhet, az ördögnek csak darazsat sikerül csinálni;
Isten teremti a szelídgesztenyét, az ördög a vadgesztenyét;
Isten teremti a búzát, az ördög a gazt;
Isten teremti az esőt, az ördög a jégverést;
Isten teremti az ezüstöt, az ördög az ólmot stb.

Más elbeszélésekben Isten arra törekszik, hogy az ördög kártékony teremtményeit ismét ártalmatlanná tegye. Amikor az ördög megteremti az egeret, az Isten a macskát teremti, hogy azt megegye.

Az Istenről és az ördögről, mint közös teremtőkről szóló ezen történetek főleg Kelet- és Délkelet-Európában még ma is igen elterjedtek. A közép- és nyugat-európai meseanyagba ezek aránylag kevés hagyományelemet hoztak be. Ezek egyike a GRIMM-féle mese: „Az Úr és az ördög állatvilága". Az ilyen jellegű mondák végső fokon a ó-iráni dualizmusra mennek vissza, Irán vallásában a dualisztikus principiumra, az egyik oldalon *Ahura Mazda* nagy istenre és *Ahrimanra* a másikon, egy antithetikus vallás két alapprincipiumára, melyek mindegyike azonos hatalommal és esélyekkel rendelkezik. Ez a principium él tovább a manicheizmusban, amelyhez szt. Ágoston is tartozott egy ideig megtérése előtt, s amiről itt most tovább nem beszélünk. Az Istennel szembeni ellenkezés mindenesetre az ördögnek vallástörténeti érdekességet kölcsönöz.

Összefoglalás. Az emberi lét sokféle veszélyeztetettsége a népies ördögalakban éppen ilyen sokféle mitikus módon perszonifikálódik és konkrétizálódik. Hogy a mondában és mesében — történetileg nézve — az ördög esetében nem egy egységes alakról van szó, mindenki előtt világos, még ha csak kevés ördögelbeszélést olvasott, vagy hallott is. Sokszoros rétegződés és kereszteződés, mitizálás és etimologizálás, diabolizálás és megemberesítés rakodik egymásra ezerszeresen egy csaknem kibogozhatatlan összevisszasággá. Már keresztény szemmel nézve is a sátán alakja rendkívül sokrétű: a csábító ördögtől az ördöggel fogadások buta veszteséig minden lehetséges ennél a keresztény ördögnél, a mon-

dák és mesék ördögénél még inkább. Emellett a népi ördögelképzelés a gyűjtőmedencéje gyakorlatilag minden túlvilági, isteni és démoni lényekben való néphiedelemnek.

Tehát nemcsak keresztény ördögmondák vannak, mint az ördög a templomban, bűnlajstrom a tehénbőrön, az ördög mint táncpartner; nemcsak bohókássá kiforgatott ördög van, a lélekzsákmányától becsapás által elesett buta ördög, hanem vannak ezek mellett nyilvánvalóan olyan ördögmondák és ördögmesék, amelyek démoni lényekről szóló, kereszténység előtti elbeszélésekhez nyúlnak vissza. Ezekből a lényekből lettek a keresztény szemléletben azután az ördögalakok. Némely esetben származásukat elég világosan fel lehet ismerni. A népi elbeszélések ördögképe tehát így a keresztény, mitológiai és fantasztikus elképzelések egymásra hatásával magyarázható.

A démoninak diabolizálódása — történetileg nézve — nemcsak az áttérés idejének átmeneti jelensége. Diabolizálódás mindig és mindenütt volt, ahol a kereszténytan a néphittel került szembe. A néphagyomány diabolizálódásának ezt a folyamatát például kiadósan lehet látni Luther Mártonnál. Az ördög LUTHERnél káros viharokat támaszt, mint „Nix" ül a híd alatt és a lányokat a vízbe húzza, azokkal ott pogány házasságban él, mint házi szellem kolostorban szolgál, mint törpe a váltott gyereket az emberek bölcsőjébe teszi, mint hajigáló szellem dühöng a kamrákban. Tehát a víziember, a kobold, a boszorkányfajzat és a dobáló szellem: LUTHER számára egyszerűen — az ördög.

Nagyban és egészében az ördögről szóló elbeszéléseknek két nagy csoportját lehet megkülönböztetni: komoly értelmű elbeszéléseket, ide tartoznak a mondák, példázatok és legendák, másrészt a meseszerű és tréfás hagyományokat. A monda, legenda, mese és trufa műfaji különbsége mögött azonban igen lényeges, kultúrtörténeti háttér húzódik meg, különösen az ördöggel való szövetség különféle felfogásában, amelyeket a legendában és mondában, a trufában és mesében ismertünk meg. A különféle elbeszélő műfajok tehát ugyanazt a motívumanyagot is alkalmazzák, csak éppen az a kérdés, hogy a hangsúlyt mire helyezik.

A kimondottan komikus ördögalak mögött is gyakran átvillan a pokoli szándék borzalmas komolysága. És talán éppen a tréfa és a komolyság határának elmosódása az, ami a komikus ördög tulajdonképpeni hatását kelti. Így a szenzációéhség és a nevetőkedv egyformán kielégülést nyernek.

Az ördögelbeszélések kultúrtörténetének megírásával eddig még senki sem próbálkozott. A „Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens" 10 kötetében is hiába keressük az „ördög"ről szóló cikket. Az ördögelbeszélések tömegéből itt csak szerény szemelvényeket adunk, főleg néhány egyedi darabot, amelyeknek elterjedéséről és koráról talán már lehetett véleményt mondani. Igen nagy feladat az, amelyet még el kell végezni: a népi elbeszélések ezreit felölelő anyag rendezése, amely anyagot a XIX. és XX. sz. szorgalmas gyűjtése hozott össze. Ezeknek az anyaggyűjtéseknek széles rétegét kell kultúrtörténeti mélységben elrendezni és így az egymásmellettiséget egymásutániságba helyezni.

IRODALOM

BALYS, Jonas: *Donner und Teufel in den Volkserzählungen der baltischen und skandinavischen Völker* (= Folklore Studies VI), Kaunas 1939.

BOBERG, Inger, M.: *Baumeistersagen* (= FFC. 151), Helsinki 1955.

BOLTE, Johannes: *Der Teufel in der Kirche*, Zs. f. vgl. Lit. gesch. N. F. 11, 1897.

CASTELLI, Enrico: *Il Demoniaco nell'arte*, Milano, Firenze 1952.

COLLEYE, H.: *Histoire du diable*, Brüssel 1945.

DANIELSSON, Paul: *Djävulsgestalten i Finlands Svenska Folk* (Bidrag, till kännedom af Finlands natur och folk H. 83,5 és H. 84,2), Helsingfors 1930 és 1932.

DAUR, Albert: *Faust und der Teufel*, Heidelberg 1950.

DRAGOMANOV, M. P.: *The dualistic creation of the world*, (Bloomington 1961) (= Indiana University Publications, Russian and East European Series, Vol 23.)

DUBAL, R.: *La psychoanalyse du diable*, Paris 1953.

ERICH, Oswald A.: *Die Darstellung des Teufels in der christlichen Kunst*, Berlin 1931.

HÖTTGES, Valerie: *Typenverzeichnis der deutschen Riesen- und riesischen Teufelssagen* (= FFC. 122) Helsinki 1937.

HÖRN, Theodor Heinrich: *Der Teufel in Theologie und Volksmärchen. Vergleichende Studien*, Diss. Innsbruck 1962.

KRETZENBACHER, Leopold: *Ein steirischer Teufelsbündner des 17. Th.* Blätter für Heimatkunde (Graz) 24, 1950, S. 80—88.

— *Freveltanz und „Überzähliger". Zum Balladen- und Sagentypus vom „überzähligen" Tänzer*, in: Carinthia, I, 144/1954, 843 ff.

KRÜGER, J.: *Das Teufelsmotiv im modernen Roman*, Welt und Wort 8, 1953, 334 f.

LANDAU, Marcus: *Hölle und Fegfeuer in Volksglaube*, Dichtung und Kirchenlehre, Heidelberg 1909.

LANGTON, Edward: *Satan, a Portrait. A Study of the Character of Satan trough all the Ages*, London é.n. (1946).

LEVRON, J.: *Le diable dans l'art*, Paris 1935.

LEYEN, Friedrich v. d.: *Der gefesselte Unhold* (=Prager deutsche Studien Bd. 8.) Reichenberg 1908.

MARIEL, Pierre: *Le diable dans l'histoire*, Paris 1961.

MERKELBACH, Valentin: *Der Grabhügel*, Diss. Mainz 1964.

MILNER, Max: *Le diable dans la littérature française de Cazotte à Baudelaire*, Paris 1960.

MÜLLER, Ursula: *Die Gestalt Lucifers in der Dichtung vom Barock bis zur Romantik*, Berlin 1942.

MURRAY, Margaret Alice: *The Gold of the witches*, London 1960.

OHSE, Bernhard: *Die Teufelliteratur zwischen Brant und Luther*, Diss. Berlin 1961.

OPENDIEK, H.: *Der Teufel bei Martin Luther*, Berlin 1931.

OSBORN, Max: *Die Teufelsliteratur des 16. Tahrhunderts* (= Acta Germanica III, 3) Berlin 1893.

PAPINI, Giovanni: *Der Teufel. Anmerkung für eine zukünftige Teufelslehre*, Stuttgart 1955.

PLENZAT, Karl: *Die Theophiluslegende in der Dichtung des Mittelalters*, 1926.

RISCA, Vicente: *Satanás. Historia des diabolo*, Barcelona 1956.

ROBBINS, Rossel Hope: *The Encyclopedia of witchcraft and demorology*, New York 1959.

RÖHRICH, Lutz: *Märchen und Wirklichkeit*, 2. kiadás, Wiesbaden 1964.

— *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. Exempel und Sage*, Der Deutschunterricht 14, 1962, Heft 2, S. 49—68.

— *Die Ballade vom Teufelsross*, (Der Deutschunterricht 15, 1963, Heft 2, S. 73—89.)

ROSKOFF, Gustav: *Geschichte des Teufels*, 2 Bde., Leipzig 1869.

RUDWIN, Maximilian J.: *Der Teufel in den deutschen geistlichen Spielen des Mittelalters und der Reformationszeit*, Göttingen 1915.

— *The Devil in legend and literature*, Chicago 1931.

SAYER, Dorothy: *The Faust Legend ana the idea of the literary devil* (= English Goethe Society, Vol 15), London 1946.

SCHÄRF, Riwkah: *Die Gestalt des Satans im Alten Testament*, in: C. G. JUNG: *Symbolik des Geistes*, Zürich 1948, 151 ff.

SCHAUER, Friedrich (Hg.): *Was ist es um die Hölle? Dokumente aus dem rorwegischen Kirchenstreit*, Stuttgart 1956.

SCHIRMBECK, Heinrich: *Die Wiederkehr des Teufels* (Christliche Dichter der Gegenwart, hg. von Hermann FRIEDMANN u. Otto MANN), Heidelberg 1955. S. 436—455.

SCHMIDT, Ph.: *Der Teufels- und Dämonenglaube in den Erzählungen des Gaesarius von Heistebach*, Basel 1926.

SEIGNOLLE, Claude: *Le diable dans la tradition populaire*, Paris 1959.

SPÄTZ, Irmingard: *Die französische Teufelsdarstellung von der Romantik bis zur Gegenwart*, Diss. München 1960.

TANTSCH, Werner: *Teufelsnamen*, Diss. Heidelberg 1958.
TARDEL, Hermann: *Die Sage von Robert dem Teufel*, Berlin 1900.
WARKENTIN, A.: *The devil in the German traditional story*, Chicago 1936.
WESSELSKI, Albert: *Das Recht des Teufels auf Arbeit* (Niedert. Zs. F. Vkde, 10, 1932).
WIEMKEN, Helmut (Hg.): *Doctor Fausti Weheklag.* Die Volksbücher von D. Johann Faust und Christoph Wagner nach den Erstdrukken . . . (Bremen 1961) (= Sammlung Dietrich, Bd. 186.)
WILDHPBEY, Robert: *Das Sündenregister auf der Kuhhaut* (= F. F. C. 163), Helsinki 1955.
WINKELHOFER, Alois: *Traktat über den Teufel*, Frankfurt 1961.
WOODS, Barbara Allen: *The devil in dog-form*, Berkeley 1959.
WÜNSCHE, August: *Der Sagenkreis vom geprellten Teufel*, Leipzig und Wien 1905.
ZIEREN, Helene: *Studien zum Teufelsbild in der deutschen Dichtung von 1050—1250*, Diss. Bonn 1937.

RÖHRICH LUTZ

Лутз Рёрих:

ФИГУРА ЧЁРТА В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ

(Резюме)

Угрожающих человеческому существованию множество опасностей, проявляются в образе чёрта, — созданном народной фантазией —, также во множестве вариантов, в мифическом олицетворении, конкретизированно. Все, кто знаком с народными преданиями о чёрте, читал или слышал их, знает, что с исторической точки зрения черт в сказке и в былине — не одно и тоже фигура. Здесь проявляется тысячекратная, едва поддающаяся анализу неразбериха в расслоении традиции, мифологизация и демифологизация, диаболизация и вновь очеловечивание. Уже с христианской точки зрения фигура сатаны многосторонная. Существует множество вариантов христианского образа черта — от черта-искусителя до глупого черта, проигрывающего в споре, и насколько характернее это для сказочного и былинного черта! Народный образ черта, значит, можно считать как бы сборным бассейном, в котором практически встречаются в неестественном, божественном или демоническом, образе всевозможные представления народной веры.

Значит, есть такие христианские предания о черте, которые рассказывают о черте, записывающем в церкви на коровьей коже все человеческие грехи и зовет девушек танцевать. Есть образ черта и в баснях, черта-глупца, который упускает в конце концов грешные души, и наряду с этим есть такие предания и сказки о черте, которые происходяет еще из дохристианских времен и оригиналы которых рассказывают о таких демонических существах, которые лишь позже превратились в черта в христианском понимании. Иногда их происхождение совершенно ясно. Все это значит, что черта народных преданий следует рассматривать как единство, сформировавшееся из взаимовлияния христианских, мифических и фантастических представлений.

В рассказах, в преданиях о черте можно различать в основном две главных группы: нуминозные, серьезные истории, сюда относятся былины и легенды; с другой стороны, традиция сказок и басней; среди жанровых противоречий легенды, былины, сказки и басни есть и глубококоренные исторические противоречия, которые проявляются, например, в различном понимании договора с чёртом, как это выражено в былинах и легендах, в баснях или же в сказках. То есть различные жанры часто используют одни и те же мотивы, но с перемещением центра внимания меняется и их смысл.

История народных преданий о чёрте все еще не написана. Среди заглавных слов десятитомного «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens» также напрасно искать слово «чёртё». Эта статья из множества преданий дает лишь скромную подборку, представляет читателю прежде всего такие примеры, о которых, — относительно распространения и времени возникновения кое-чего более определенное сможем сообщить. Предстоит еще огромная работа — много тысяч народных преданий, старательно собранных исследователями и собирателями XIX и XX столетий. Собранный материал нужно исследовать в культурно-историческом аспекта и разбирать по смежным историческим слоям, устанавливая их последовательность.

Lutz Röhrich:

DIE FIGUR DES TEUFELS IN DER VOLKSDICHTUNG

(Zusammenfassung)

Das vielfache Gefährdetsein der menschlichen Existenz wird in der volkstümlichen Teufelsgestalt auf obenso vielfache Weise mythisch personifiziert und konkretisiert. Dass es sich beim Teufel in Sage und Märchen — geschichtlich gesehen — um keine einheitliche Gestalt handelt, wird jedermann klar, der auch nur wenige Teufelserzählungen gelesen oder gehört hat. Eine vielfältige Überlagerung und Überschneidung, Mythisierung und Entmythologisierung, Diabolisierung und Vermenschlichung überlagern sich tausendfältig zu einem fast nicht mehr entwirrbaren Durcheinander. Allein schon in christlicher Sicht ist der Satan ausserordentlich vielschichtig; vom Verführer-Teufel bis zum dummen Verlierer der Teufelswette ist alles bei diesem christlichen Teufel möglich, und erst recht beim Sagen- und Märchenteufel. Daneben haben wir die volkstümliche Teufelsvorstellung als Sammelbecken praktisch allen Volksglaubens über jenseitige, göttliche und dämonische Wesen.

Wir haben also nicht nur christliche Teufelssagen, den Teufel in der Kirche, das Sündenregister auf der Kuhhaut, den Teufel als Tanzpartner; wir haben auch nicht nur den schwankhaft entwirklichten Teufel, den um seine Seelenbeute betrogenen, dummen und geprellten Teufel, sondern wir haben daneben offensichtlich Teufelssagen und Teufelsmärchen, die auf vorchristliche Erzählungen von dämonischen Wesen zurückgehen, die dann erst in christlicher Sicht zu Teufelsgestalten geworden sind. In manchen Fällen lässt sich die Herkunft klar erkennen. So ist das Teufelsbild der Volkserzählungen aus dem Zusammenwirken christlicher, mythischer und phantastischer Vorstellungen zu erklären.

Im grossen und ganzen lassen sich zwei grosse Gruppen von Teufelserzählungen auseinanderhalten: numinos-ernsthafte Erzählungen; dazu gehören Sagen, Exemple und Legenden, und andererseits märchenhafte und schwankhafte Überlieferungen. Hinter diesen Gattungsunterschieden von Sage, Legende, Märchen und Schwank liegen aber sehr viel tiefgreifendere geistesgeschichtliche Hintergründe, insbesondere etwa in der verschiedenen Auffassung des Teufelsbundes, den wir in Legende und Sage, Schwank und Märchen kennengelernt haben. Die Erzählgattungen verwenden also z. B. sogar dasselbe Motivmaterial. Nur kommt es immer darauf an, wie jeweils der Akzent gesetzt wird.

Der Versuch einer Geistesgeschichte der Teufelserzählungen ist bis jetzt noch nicht unternommen worden. Auch in dem zehnbändigen „Handwörterbuch des deutschen Aberglauben" sucht man vergeblich nach einem Artikel über den 'Teufel". Aus der Fülle der Teufelserzählungen konnte hier nur eine bescheidene Auswahl geboten werden, vor allem einige Einzelstücke, über deren Verbreitung und Alter vielleicht schon eine Aussage gewagt werden darf. Es ist eine beträchtliche Aufgabe, die noch geleistet werden muss: die Sichtung eines Materials von Tausenden von Volkserzählungen, die der Sammlerfleiss des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts zusammengetragen hat. Die Breite dieser Materialsammlungen gilt es in eine kulturhistorische Tiefe zu staffeln und so das *Nebeneinander* in ein *Nacheinander* zu gliedern.

A lófogatok Debrecenben a XVIII – XIX. században

(3. rész)

VI. *A paraszti személy- és teherszállítás*

A fogatolásnak említett változatos formái az utóbbi száz év alatt főleg a paraszti gazdálkodában fordultak elő, mert a XVIII. sz. utolsó harmadában megindult folyamat következtében a debreceni civis társadalom birtokos része fokozatosan felhagyott a szekerezéssel és gazdálkodásuk súlya mindinkább a földművelésre és a vele kapcsolatos félszilaj állattartásra esett. A tanyai gazdálkodás rendszere — amelynél a városi ház, a lakóhely és a tanya, az üzemhely között a mezőgazdasági termékek óriási mennyiségét kellett ide-oda mozgatni — nagymértékű helybeli fuvarozást tett szükségessé. De még később is, mikor már a gazdák nagy része állandó lakásra a tanyákra költözött, a város jelentette az egyetlen piacot; a piacra szánt terméneyk ide-oda szállítása is szekéren történt.

A tanyásgazdálkodás rendszere, a tanya és városi piac közötti kapcsolat, továbbá a nagy munkák időszakában a munkaerő ide-oda szállítása a személyszállítás módját is befolyásolta. Az egykori fuvarozásnak is megmaradt még némi gyakorlata, a gazdák szegényebb rétegének fuvarozásában; téli időben az erdőségeken a *lógerezést*, a levágott fának az erdei vagy városi raktárakba való beszállítását még sokan folytatták. A személy és teherszállításnak ennek következtében igen változatos formái alakultak ki.

A debreceni gazdálkodásban személyszállításra három alkalommal került sor: 1. Ha a gazda a városi házától a tanyára vagy a tanyáról a városba ment és csupán kisebb terhet szállított. 2. Tavasszal a kihajtáskor és a nyári hídi-vásárkor a Hortobágyhoz. 3. Nagy nyári munkák idején hetenként kétszer a városból a tanyára és vissza a napszámosok, részes munkások szállításánál. A személyszállítás e három alkalmából a szekér és felszerelése lényegesen eltérő volt.

A város és a tanya közötti közlekedésre az egylovas kisszekeret, a hortobágyi útra a kétlovas ekhós szekeret, a munkások szállítására külön e célra felszerelt három—ötlovas szekeret használtak.

Kisszekéren ment ki a gazda a városi háztól a tanyára; ha a tanyán csak a majoros lakott, ezen vitte ki a kint dolgozó napszámosoknak az ételt és a kenyeret. De még gyakoribb volt az, hogy a tanyára végleg kiköltözött gazda, ha a városba akart menni, csak a kisszekérbe fogatott be. Ez a jármű inkább személyszállításra alkalmas; 3—5 q terhet elbírt ugyan, de egy ló után ennyit is csak jó úton raktak fel. Ha csak egy, vagy két személy ült a szekéren, csupán az első deszkaülés volt feltéve, az elöl ülők mögött a kasban a szállítandó teher volt. Ha kettőnél többen mentek rajta, vagy pedig a gazda hátul ült, feltették a karosülést is. Az elülső deszkaülésre szalmával megtömött zsákot, erre vászon ponyvát, a karosülésre pokrócot terítettek. Télen természetesen nem hiányzott a *szekeresbunda*, a hat juhbőrből varrott fürtösszőrű felsőruha. Télen az asszonyok

lábához melegített téglát is tettek. Az ekhó nyáron a kisszekérről sohasem hiányzott, kemény télen azonban levették a szekérről.

Piaci napokon, kora reggeltől 8—9 óráig a város felé sugarasan összefutó ország- és dűlőutakon sok száz egylovas ekhós szekér kocogott befelé és a piac elmúltával déltájban ugyanúgy kifelé. A piacok környékén az utcákon, később mikor már itt nem volt szabad megállni, a beállóhelyeken és az ismerős háznál állottak a szekerek. A kisszekereket a második világháború előtti években a féderes, egylovas kétkerekű *bricskák* váltották fel. Ezek azonban nem terjedtek el általánosan, mert csak jó utakon lehetett használni őket. Az őszi és téli időszakban a felázott és felfagyott dűlőutakon nem volt biztonságos járni velük.

A debreceni gazdák életében a hortobágyi legelőkre való tavaszi kihajtás és a folyó hídjánál, a csárda mellett június végén tartott állatvásár nemcsak gazdasági esemény volt, hanem családi kirándulásra való alkalom is. A hídi vásárra egy-egy szekéren néha öten-hatan is mentek, a kihajtásnál azonban inkább csak a nagyobb gyermekeket vitték magukkal.

A szekeret mindkét alkalommal gondosan felkészítették, mert az út általában két napig tartott. Kora reggel indultak és másnap estére értek haza. A kétlovas szekérre a gazda feltette az ekhót, amely használaton kívül a tanya északi falán az eresz alá két fahorogra volt akasztva. Ha a gyékényponyva elavult, újat húztak rá. Indulás előtt a szekeret megkenték, a kasfarba a széna alá lökték a béklyót, és a szekéren ülők számához képest szénából a szekér derekába egy, vagy két ülést gyűrtek. A szénaülésre bundákat, takarókat terítettek.

A kihajtásnál a marhát már kora hajnalban elindították, a szekér csak később indult. Reggeli etetésre rendesen a *Látóképi csárdá*nál voltak. A hajtókat a szekér útközben utolérte. Itt a jószágot megitatták, a lovakat megabrakolták, az emberek is ittak és ettek. Reggelizés után a marhát újra megindították, a szekér lassan, lépésben ment utánuk; ha a gyenge borjú, vagy a rosszul telelt üsző útközben lefeküdt, lábát összekötve fellökték a szekérre. Délben a *Kadarcsi csárdá*nál itattak, a lovak etetése egy órát tartott, a marha közben előre ment. Késő délután a gulyához értek, ahol az átadás megtörtént, ha a szekérhez kötött heverő csikókat más járásra vitték is, estére mindig a gulyaállásra mentek hálni. Kihajtáskor a fű már nagy szokott lenni, éjjelre a lovakat a gulyatelken kibéklyózták, reggel korán abrakoltak, és elindultak hazafelé. Hazafelé úton csak egyszer itattak és etettek.

A hídi vásárra való menésnél nagyobb volt a készülődés, mert ide a gyermekek mellett néha a fiatalasszonyt, sőt gyakran a lányokat is kivitték. A szekérben hat személy részére volt ülőhely. A hátul ülők párosával egymásnak szembe fordulva ültek. Indulás előtt nagy sütés-főzés volt, a *szeredásba* (tarka szőrtarisznya) és a *karoskosárba* füstölt sódort, kolbászt, zsirba eltett és kiolvasztott pörcöt, tepertős pogácsát raktak, kenyeret a tiszta abroszba csavarva zsákba dugták. A kas hátsó karójára a kulacs szíja volt csavarva; a hátsó tengelyen az itatóveder felakasztva, mert reggel ebből mosakodtak. Ha este kint főzni is akartak, a vasfazekat is kivitték, ez fülénél fogva a szekérkas másik hátsó karójára volt akasztva. Korán reggel indultak. A *fröstök* már a Látóképi csárdádánál érte őket. Etettek, itattak és ettek. Délre a Kadarcsi csárdánál állottak meg, itt egy órás etetés volt, az utasok is ebédeltek. Délután körülnéztek a ménesnél, ahol a gazdának lova volt, a hordáshoz szükséges heverő lovakat kifogatták a csikóssal és a szekér után kötve a gulyástanyához mentek (36. kép). Este, mikor a gulya beállott vagy kora hajnalban, míg még feküdt, *felnézték* az ott legelő jószágokat, az asszonyok esetleg főztek is. A férfiak bundában a szekér

alatt, a nők a szekérderékba vetett szénavackon aludtak. Másnap napfeljötte után indultak a hídhoz, az eladásra szánt jószágot is hajtva. A hídnál a vásártér és a Hortobágy folyó bal partja közt levő téren a sok ezer ekhós szekér valóságos tábort alkotott a vásár oszlásáig, délután két óráig (37. kép). Amíg a férfiak árultak, a nők és a gyermekek felváltva a szekeret őrizték és a vásárba nézelődtek. A lovak a hátsó kerékhez kötve a *kasfar*ból szénáztak.

A vásár oszlása után a bojtárok az el nem kelt jószágokat a vásártér szélén átvették a gazdától, visszavitték a gulyára és a ménesbe; a gazda, ha vásárt csinált, áldomást is fizetett nekik a csárdában, esetleg a szekérnél ennivalóval is megkínálta az ottlevő bojtárokat. Indulás előtt a lovakat megitatták és a hatal-

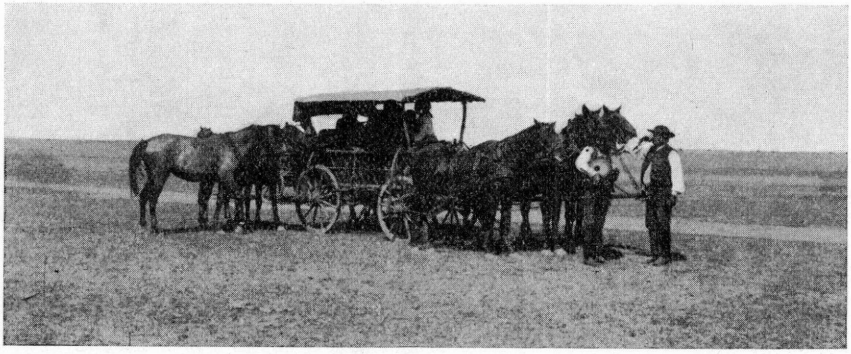

36. kép. Ekhós szekér a Hortobágyon három lóval, 1928

mas szekértábor a környező falvak felé megindulva egy órán belül eloszlott. A debreceni gazdák estére, útközben egy itatással a legtávolabbi tanyákra is hazaértek. A hídi vásár ritkán múlt el eső nélkül, ilyenkor az ekhó valóban nagy szolgálatot tett.

Régi debreceni szokás szerint a szénakaszálásra fogadott napszámosokat és a tengeri-kapásokat, a részes aratókat és a cséplőgép munkásokat, ősszel a summás tengeritörőket a városból vagy a környező falvakból a munkahelyre a gazdának kellett elszállítania. Vasárnap ebéd után a városban fogadott kaszások már gyülekeztek a gazda házánál. Mindenik vitte magával a gunyáját, tarisznyáját, szerszámát, a *betyárbutort*. Az arató- és cséplőbanda tagjai az első ember házánál gyülekeztek, akár a városból mentek munkára, akár a környező falvakban fogadták őket.

Szombaton délután a munkát úgy fejezték be, hogy naplementig hazaérjenek. Az igás szekereket erre a célra külön fel kellett szerelni. A vendégoldalt a szekérre ugyanúgy feltették, mintha széna vagy szalma szállítására készülnének. A szekérderékban a kas is fenn maradt. A szekéroldalakra az első és a hátsó záp feje és a lőcsök közé párhuzamosan két erős keresztfát fektettek. Ezekre a szekéroldalak hosszának megfelelő két szál deszkát tettek a lőcsökön belül a szekér hosszában. A napszámosok a kenyeres zsákot, a gúnyájukat és a szerszámokat a szekérderékbe rakták és lábukkal kifelé a vendégoldalnak támaszkodva két sorban a deszkákra ültek. A kocsis, ha három ló volt szekérbe fogva, az ülésből, ha négy, a nyeregből hajtott. Egy gépesbanda szállításához (24 ember) két szekérre volt szükség. Szombaton az érdekelt csépeltető gazdák, akik még az előző

héten végeztek, vasárnap pedig azok, akiknél kezdeni fognak, összefogva állították ki a szekereket.

Az utóbbi évszázad során a teherszállításban a mezőgazdasági termeléssel összefüggő helyi fuvarozás jelentősége mérhetetlenül megnőtt. A gazdák egy része is vállalt ugyan alkalomszerűen fuvarozást, de a szekeres fuvarosok és talyigások hivatásos foglalkozású rétege mindinkább elvált a gazdákétól. Az utóbbi évtizedekben már az előbbiek is csak a helyi áruszállítást látták el, messzebb útra kivételképpen vállalkoztak. A fuvarosok és talyigások paraszti munkával csak alkalmilag foglalkoztak, egy-két holdas bérletükön elsősorban takarmányt termesztettek. Az egykori távolsági szekerezés hagyományait a számban és jelentőségben mindinkább csökkenő *vásáros szekeresek* őrizték meg. Ezek

37. kép. Szekértábor a hídi vásáron, 1928

legtöbb esetben kisebb gazdák és bérlők voltak, akiknek két lova a gazdasághoz sok volt és így a munkák szünetében a közeli vásárokra a kirakodó kereskedőket vagy mestereket elfuvarozgatták.

Fentebb a járművek differenciálódásánál vázoltuk, hogy ezek különböző célokra módosult típusai a rakodás és a teherszállítás, valamint a szállított anyag sokféleségéhez igazodtak. A paraszti teherszállításnál a rakodásnak változatosabb formái alakultak ki, mint a hivatásos fuvarosoknál vagy talyigásoknál, mert az utóbbiak nem voltak kénytelenek olyan sokféle anyagot szállítani, mint amire a paraszti üzemben szükség volt.

A paraszti gazdaságban szekeren általában 1. kötetlen, 2. kötött szálastakarmányt és terményt, 3. zsákba rakott, 4. darabos terményt, 5. fát és gallyat és 6. trágyát szállítottak leggyakrabban. A szekeret e rakományokhoz megfelelően fel kellett készíteni.

A kötetlen és kötött szálas termény (széna, szalma, gabona, nád, és kukoricaszár) rakodásához a terhes szekeret *vendégoldallal* szerelték fel. A vendégoldal a szekér hosszának megfelelő vastag és erős fenyőfarúd. Elöl az első saroglyával egy vonalban állott a vége, hátul a hátsó saroglya végénél 1—1,5 m-rel hátrább nyúlott. A vendégoldal a szekéroldal felső csövének első és hátsó végére, az első és hátsó zápon kívül, de a saroglyaláncon belül akasztott *gúzzsal* volt felkötve. Ez a gúzs régen gyermekkar vastagságnyi *árvatölgy* fából (magról kelt tölgy) volt csavarva. Később egy kisebb, az oldalfára húzható és egy nagyobb, a vendégoldal méretének megfelelő ovális vaskarikából és a karikákat

összekötő vasrúdból állott. A vendégoldal kívül a lőcsökre feküdt. Rakodásnál elöl és hátul egy-egy keresztfát tettek rá, a két saroglya végének megfelelően. Az első keresztfát a vendégoldalak végére *rudalókötél* (6—7 m hosszú hüvelykujjnyi vastag pányvás kötél) hurokjával kötötték le.[3]

A szálas kötetlen teher rakodásához két villa volt a szekérre téve. A vendégoldalas szekérről a kast mindig levették. A két villát ágánál fogva a saroglya levelei közé dugták, vagy nyelénél fogva a lőcskarikába dugva ágaival befelé fordítva a hátsó felhércre tették. A karikába szedett rudalókötelet elöl a vendégoldal végére akasztották. Rakodás előtt a hátsó keresztfát szalmából vagy szénából sodort gúzzsal a vendégoldalakhoz kötötték. A szekéroldalak közepét derékkötő láncccal összehúzták.

A rakodáshoz két ember szükséges; a *rakó* a szekéren, az *adogató* lent. Az adogató a vontatóban, a boglyában vagy kazalban megülepedett takarmányt sorban, vigyázva úgy szedte fel, hogy a rakó *lepedősen* teríthesse a szekérbe. A rakó először az első és a hátsó keresztfát gyűrte meg, azaz a lepedősen feladott szalmát vagy szénát két rétben hajtva a saroglyákon a keresztfához tolta. Aztán telerakta a szekér derekát, majd a két lőcs közé az oldalak és a vendégoldal közti résbe is gyűrt egy-egy jó lepedőt. A szekeret mindig elölről kezdi rakni. A keresztfával párhuzamosan először jobbról, majd balról egy-egy szarvat gyűr a vendégoldal fölé. A két szarva közét *bebélelte*, azaz a laposan, cserépfedés-szerűen egymásra rakott lepedőkkel a szarvát befogatta. A két oldalt a vendégoldal fölött laposan végigrakta, az *oldalfalat* bélelte, de mindig vigyázva, hogy a rakomány közepe kissé befelé lejtsen. Mikor a hátsó keresztfához ért, itt szintén szarvat gyűrt, bebélelte és a következő sor rakását hátul kezdte. A második sornál a szarvát hosszában gyűrte, elöl is, hátul is. Négy, esetleg öt sor után a rakomány kész volt, befejezésül a közepét tetősen megrakta. Az adogató a két rudalókötelet feldobta, a rakó a köteleket a rakomány tetején X alakban hátravitte (a jobb oldali vendégoldalra hurkolt kötél a bal oldali, a bal oldalira hurkolt a jobb oldali vendégoldal vége irányában futott). A kötélre a második harmadában hurok volt kötve, az adogató előbb az egyik, aztán a másik kötelet átvetette a vendégoldal végén, a végét feldobta a szekérre, ahol a rakó a kötélen levő hurkon áthúzva visszadobta. Az adogató a kötél végét húzni kezdte, a rakó fent „na most!" kiáltásokkal elölről hátrafelé haladva segített neki szorosabbra húzni. Mikor már nem lehetett tovább húzni, az adogató a kötél végét hatszor, hétszer körülcsavarta a vendégoldalon, ezáltal lefojtotta, majd a kötél felfelé haladó ágán körülcsavarva *bokrára hurkot tett* rá. A rakományt a másik kötéllel

[3] A múlt századi kerékgyártó és kovács árszabások nagyjából ugyanezeket az alkatrészeket ismerik. *A Debreceni Kerékgyártó Céh* a Magyar Tudós Társaság 1832. december 22-én kelt felhívására, amely szerint „az egyes mesterségekben használatos eszközök és műszerek nevét jegyezzék fel és amelyeket lehet magyar nyelven jelöljék", a debreceni szekér részeit a következőkben sorolta fel: „Egy egész magyar szekér és annak darabjai; négy kerék, részenként agy, küllő, talp; rúd nyila, két rúd szárnya; első tengely, símej, fergettyű; felhértz, hámfa; első saroglya és annak zápjai; nyújtó nyila, annak két szárnya; tengely hátulsó, vánkus; hátulsó saroglya és annak zápjai; óldal, ahhoz való sallangó; lőts; ekhó és ahhoz való lábak." Debreceni Állami Levéltár. Kerékgyártó céh protocolluma 1814. — A mostani kerékgyártók emlékezete szerint az első világháború előtt az első saroglya nem minden szekéren volt használatos. A sallangót még ismerik ugyan, de csak abban a vonatkozásban, hogy a szekér oldalának két középső, felső oldalfán felül nyúló zápján levő karikát mondották *sallangókarikának*. Az 1832-i jegyzék az oldalzáp elnevezést nem ismeri, ezért úgy tűnik, mintha e szó szorította volna ki a korábbi elnevezést a használatból. Idősebb emberek emlékezete szerint a kenyeres szeredást és az ivóvizes csobánt *az úton a sallangóba akasztották*, azaz a tarisznya szíját és a csobán láncát az oldalzáp kiálló végére csavarták, ami arra mutat, hogy a két középső zápot nevezték ezen a néven.

ugyanígy lekötötték. A két világháború között a kötélre csiga volt kötve. Ha a szénát vagy a szalmát messzebb útra vitték, a szekér elejére és végére az oldalak mellé két-két egy öles hosszú *rakoncát* állítottak. A rakonca vége az ekhótartó lyukba volt dugva. Indulás előtt a rakományt megsimogatták, a hullóját villával lekapargatták, néhány kilométer út után a kötelet ismét meghúzták. A kocsis a rakományon elöl ült, a gyeplőszárat ilyenkor meghosszabbították. Egy szokványos debreceni, 8—9 sukkos szekérre jó úton, 4—5 lóra 20—22 q szénát lehetett felrakni. Szalmából kevesebbet, törekből, pelyvából azonban csak 10—12 q teher ment egy szekérre (38. kép).

A szalmás szekeret a szénáshoz hasonlóan rakták meg; a pelyvát és a töreket azonban szalma közé kellett rakni. A szekér derekát a vendégoldal fölött

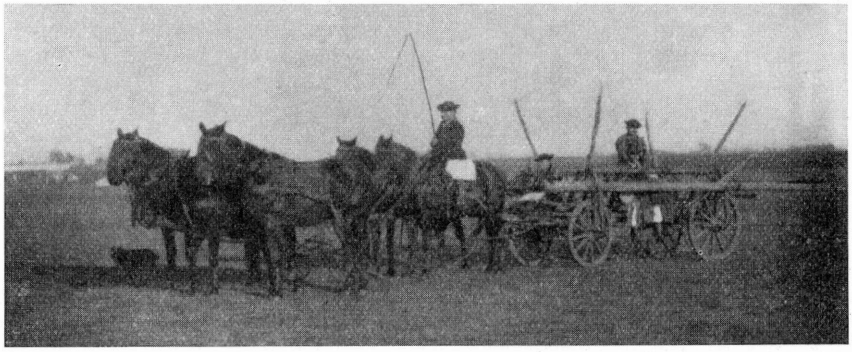

38. kép. Ötlovas vendégoldalas szekér rakoncával felkészítve, 1910

egy sor szalmával rakták meg. Erre jött egy sor törek, a törek fölé ismét szalma, így váltakozva 4—5 sor, az egész rakományt szalmával fedték le és kötéllel lekötötték.

A kévébe kötött terményhez ugyancsak vendégoldalra volt szükség. A rakodáshoz itt is két ember kellett. A gabonánál a szekér a keresztsor mellé állott, az adogató a kévéket egyenként villára öltve oldalt fordítva dobálta a szekérre, a rakó kézzel kapkodta el. A szekér derekát két lábba rakott tíz kévével bebélelte, a kévéket tővel kifelé a két kereszfáig kinyújtotta. A bebélelés után az oldalakat derékkötő lánccal összehúzta. A rakodás itt is előlről kezdődött. Az első keresztfára tővel kifelé fordítva lapjára fektetve egy-egy kévét tettek, majd e fölé ismét új sor kévét fektetve megkezdte az első sor végigrakását úgy, hogy a tővel kifelé fordított kévék kötele mindig az oldalára esett. Az oldalak és a vendégoldalak közti résbe tővel a lőcsök felé fordítva két-két kévét dugtak. Mikor a sor a hátsó lőcshöz ért, a rakodást a hátsó kereszfánál kezdték. A keresztfánál két-két kévét lapjára egymásra fektettek és befelé haladva befejeződött az első sor rakása. A lapos, hegyével befelé fordított és befelé dűlő kévesort, hogy szét ne csússzék, be kellett bélelni. A bélelés elölről kezdődött, a szekérderék hosszába tővel kifelé fordított három kévét fektetett a rakodó. Majd ugyanazt a hátsó keresztrúd felől is elvégezte, a béléskévék töve a rakomány végéig ért. Az első és hátsó béléskévékre a szekér derekába három-három kévét úgy fektetett végig, hogy a kévék hegye egymás felé volt fordulva. A bélelés után hátulról kezdődött a második sor rakása, ezt is be kellett bélelni. A harmadik sor rakása ismét elölről kezdődött, a négy sarokkévével, illetve úgy végző-

dött, hogy a második és utolsó előtti kéve félig ráfeküdt a sor elejét kezdő és záró sarokkévére. Ez akadályozta meg a rakás szétbomlását.

Ha a gabonát a tarlóról csak a közeli asztagba hordták, az utolsó sor végigrakása után a rakomány befelé lejtő közepét a szokott módon nyolc—tíz kévével bélelték be. Ilyenkor a rakományt sohasem kötötték le. Ha azonban messzebbre vitték, a szekeret is gondosabban rakták meg, a rakomány is nagyobb volt. Közeli hordás esetén hat—nyolc keresztnél többet nem raktak egy kétlovas szekérre, távolabbra a szekér nagysága szerint 10—12 kereszt volt a rakomány (a debreceni kereszt mindig 18 kéve). Árpából és zabból 14—16 keresztet is fel lehetett rakni. Távoli szállításnál a rakodás hosszát elöl és hátul lehetőleg megnyújtották, egy sorba, a béleléssel együtt két keresztet is beraktak. Gondosan ügyeltek, hogy a rakomány mindkét oldalon egyenlően terhelje a szekeret, a kévék töve egyformán álljon és az utolsó sornál a szekér közepét a sorokkal párhuzamosan fektetett kévékkel végigrakták; ezekre jött a felső, kb. egy keresztnyi hosszanti bélelés. A rakományt kötelekkel a szénásszekérnél leírt módon kötötték le.

A debreceni gazdáknál a hordás és a cséplés a fogatokat és járműveket mindig erősen igénybe vette, ezért aratás után a szekereket gondosan rendbehozatták, a keréktalpakat és küllőket kicserélték, a megtágult talpakat, küllőket és zápokat megékeltették, a ráfokat meghúzatták, a lőcsöket megpántoltatták. Az új szekeret rendesen hordás alkalmával fogták használatba.

A kévébe kötött leveles kukoricaszárral a kévés gabonához hasonló módon rakták meg a szekeret. Ha a csutkát közelbe szállították, a kévéket tővel befelé fordítva rakták, til-túl bebélelték, mert a lerakás úgy történt, hogy a szekeret rakottan oldalt felfordították és így a rakomány könnyebben szétesett. Távolabbra történő szállításnál a rakodás pontosabb volt, a kévéket tővel kifelé rakták, rendesen bebélelték és kötéllel le is kötötték.

A kévébe kötött nád és csutkaízék szállítása egyformán történt. A vendégoldalt nem a lőcsre kötötték fel, hanem az oldalfákra fektetett két párhuzamos keresztfára és a lőcsökön kívül gúzzsal felkötötték. A kévéket a szekér hosszában, elöl és hátul tővel kifelé fordítva, úgy fektették, hogy a kévék hegye fogja egymást. A koporsófedél alakú rakományt nem hosszában, hanem a két végén és közepén keresztben kötötték le.

A debreceni gazdák a szemesterményt mindig, a csöveskukoricát és burgonyát is leginkább zsákban szállították. A rakodásnak itt is megvolt a kialakult rendje. A rövidebb — 6—7 sukkos —, szekérre 16 zsák, a 8—9 sukkosra 24—32 zsákot is felraktak (14—26 q). A nagyobb rakománynál még jó úton is kellett ennyi teher elé négy lovat fogni. A rakodás előtt a kast a hátsó saroglya végéig kihúzták, a saroglyaláncot kissé rövidebbre vették, ezáltal mind az első, mind a hátsó saroglya kissé befelé dőlt. Kisebb rakománynál a zsákokat a szekér derekában két, nagyobbnál három lábba rakták. Ha két lábba rakodtak, a szekér derekát lánccal középen húzatták össze; ha háromba, az első és harmadik harmadánál két helyen kötötték meg. A lábakba az aldeszkára hintett szalmára két-két zsákot tettek, úgy, hogy a zsákok alján levő csúcs kissé kifelé fordult. A zsákok szája mindig a szekér belseje felé állott. A harmadik zsákot a két alsó közé középre, a negyediket és az ötödiket a középen levőtől jobbra és balra a szekéroldal mellé fektették. Az oldalak és a zsákok közé szalmacsóvát dugtak, hogy a zsákok menet közben ki ne rágódjanak. Két lábba történő rakodásnál a szekér közepén egy-egy zsákot felállítottak, a két lábra pedig keresztbe elöl és hátul még két-két zsákot fektettek.

Három lábba rakodva a szekér derekába 15 zsák volt fektetve, ezekre keresztben egy sorban kilencet vagy tizet lehetett tenni; a szekér bírta, a keresztbe fekvő zsákokra a második sorba még nyolcat tettek (39. kép).

Zsákba rakott csöves kukoricából ilyen nagy rakományt nem raktak, inkább *összefordított kasban* darabosan szállították, éppen úgy mint a répát. A szekérre két kast tettek, egyet elöl, a másikat hátul, végével kifelé fordítva, a saroglya végéig kihúzva. A csöves kukoricát vagy a répát a szekérderékba feldobálták, mikor az megtelt, az oldalak hosszában felül két élére fordított *oldaldeszkát* fektettek. Az oldaldeszkák kívül a lőcsfőhöz, belül a kaskaróhoz támaszkodtak. Csöves kukoricával megrakott szekéren 10—12 q-át, répával megrakottan 8—10 q-át lehetett szállítani.

A debreceni, kisebb földű gazdáknak és bérlőknek az első világháború előtt rendes téli mellékkeresete volt a *lógerezés*, a nagy kiterjedésű erdők vágá-

39. kép. Búzaszállítás hét lóval. A sallangóra kötve a vizescsobán és az ételes szeredás, 1908

sairól a kinti vagy városbeli faraktárba való ölfa-, gally- és rönkszállítás. A fuvarosok ezt a munkát nem vállalták. Ők csak a városi faraktárból hordták a házakhoz a tűzifát. Ha a közeli erdei lógerbe szállították a hasábfát vagy a gallyat, kevesebbet raktak; távolabbi útra, a városi raktárba történő szállításnál többet. Az erdőre menő szekérről sohasem hiányzott a hosszú nyelű fejsze, amely a bal szekéroldal hátsó pálcáján lógó fejsze karikába volt dugva. A fahordó vagy lógerező szekérről a kast és az ülést levették, a takarmányt és az abrakot zsákban a szekérderékba lökték. Közeli lógerezésnél a szekér derekát középen lánccal összehúzták és a hátsó saroglyát a szekérről levették. Ilyenkor két lábban csak fél ölnyi hasábfát raktak a szekérre. Az erdők legtávolabbi része a várostól 15—25 km távolságban volt, négy lóra fagyos úton egy öl fát raktak a szekérre, amelyen saroglyával kitoldva a 3 lábba rakott teher kb. 22—24 q-át tett ki.

Gallyból egy ölnyi rendes rakomány volt, a szekéroldalt rakoncákkal kitoldották és a gallyat nyújtottan rakták a szekérre, az ágas végek a hátsó saroglyán túl kissé súrolták a földet.

Rönkszállításnál — ezek hossza 4—6 m is lehetett — a szekéroldalt és az aldeszkát levették, a kocsis az üres szekeret a fergettyűre tett takarmányos zsákon ülve hajtotta. Rakodás előtt a ragasztószeget kihúzva, a szekér elejét a

rönk vastagabb végéhez állították, a kerekek elé kerékvetőt tettek, aztán láncos emelőfával a súlyos rönk végét *felnyilalták* a fergettyűre. A rönk másik végét megemelve, a szekér hátulját is alátolták, a nyújtórúd lyukába dugott ragasztószeg köré vett csatlóláncccal a nyújtót felkötötték a fa derekához. A szekér első részét a tengelyen és a rönkön keresztül csatolt lánccal kötötték a teherhez. A rakott szekeret a kocsis a rönkre tett szénászsákon ülve hajtotta.

A XVII. sz. közepe óta legtöbb debreceni polgárnak az Érmelléken szőlőbirtoka volt, a XIX. sz. óta pedig a vámospércsi, kokadi és álmosdi homoki szőlőskertekben vásároltak sokan szőlőt. A 700—800 literes, teli boroshordókat szintén oldal nélküli szekereken szállították. A fergettyűre és a símelyre, azok két szárnyán belül két erős, a szekér hosszának megfelelő gömbölyű rudat fektettek, a rudakra két hordót raktak. A kocsis ilyenkor az első saroglyába tett zsákon ült és a lábát az első felhércre támasztotta.

A felsoroltakon kívül a paraszti gazdálkodásban leginkább a trágyaszállítás fordult elő még gyakrabban. Ehhez a kast a szekérről leszedték, a hátsó saroglyára a trágya szalmás részét rakták, ha messzebbre kellett vinni, az első ülés helyét kihagyták; ha csak a tanyából a szántóföldre hordták a trágyát, a kocsis a lovakat az első saroglyában állva hajtotta.

Alkalmilag persze szállítottak mást is, de az alkalmi fuvarozásnak nem volt általánosan kialakult rakodásmódja. A talyigások, a fuvarosok és a vásárra járó szekeresek teherszállítási módja erősen specializálódott jellegű, maga a foglalkozás is elütő életforma volt a parasztságétól.

VII. *Kocsisok, talyigások, szekeresek*

Adatgyűjtésünk során már nagyon kevés olyan nagyidejű emberrel találkoztunk, aki az egykori hagyományszerű szekerezést gyakorolta volna. A talyigásságból kiöregedettek közül még többen éltek és ezek emlékezetéből némiképpen össze lehetett rakni a több évszázados életforma töredékeit. E töredékek a levéltári adatokkal kiegészítve vázlatos képet adnak arról, hogy a város életében mit jelentett egykor a helyi és távolsági teherszállítás.

A XVII. sz. elejéről származó, az akkor legforgalmasabb felvidéki útvonal adatait tartalmazó tokaji hídvámlajstromból Szabó István arra az eredményre jutott, hogy az időben egyéb útvonalakat is figyelembe véve, Debrecen lakosságának negyede, esetleg harmada is állandóan úton volt, mint kereskedő, állathajcsár és főleg mint *szekeres*. A tokaji réven átkelők névsorát összevetve az átkelés időpontjával, a hídvám összegével, megállapítható, hogy legtöbb szekeres 4—5 lóval járt; áru nélkül, üres szekérrel ritkán tért haza, ugyanazon szekeres átkelése és visszatérése között csupán egy-két nap telt el, ami azt jelenti, hogy Kassán, Göncön, Mecenzéfen túl nem igen mentek.[5]

A közlekedés és áruszállítás fő útvonala a XV—XVII. sz.-ban Erdélyből Debrecenen át a Felvidék felé vezetett. A kolozsi aknákról az Almás, a Kraszna és a Berettyó völgyén vezető úton szállított só átrakó helye Debrecen volt; a mecenzéfi vasáruk és a szepesi vászon a Hernád völgyéből a tokaji réven keresztül Tiszalök — Hajdúnánás útvonalon Debrecenen át jutott tovább Erdélybe.

[4] A debreceni szekér és talyiga alkatrészeit Ecsedi felsorolja (NÉ. XII [1911]. 38—39.), de a felsorolás vázlatos és egy alapvető tévedést is tartalmaz. Szerinte „a szekér két talyiga összetétele". A talyiga szerkezetében és méreteiben nagyon is lényegesen különbözik a szekértől.

[5] Szabó István: *A tokaji rév és Debrecen 1565—1567-ben.* Db. 1933.

A nyugat felé vezető útvonal jelentősége csak a török hatalom bukása után nőtt meg; ennek jeleként a Hortobágyon és a Tiszán a poroszlói réven keresztül vezető úton a hortobágyi csárda ősét 1699-ben, mint vámszedő helyet újra felállították.

A XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. első felében a debreceni szekeresek útvonalát és mozgási körét már nagyjából ismerjük. A Tiszán Máramarosból leúsztatott épületfát részben Tiszalökön, részben a csegei révnél rakták ki, ez mindig fontos tétele volt az áruszállításnak. A bodrogkeresztúri és sárospataki kőbányák építő- és malomkövet adtak, ez a tokaji réven az említett útvonalon jutott Debrecenbe. Meszet a borsodi Bükkből, tetőfedő palát Eger környékéről kellett szállítani. A nyugati útvonal a mai hortobágyi kőhíd helyén állott fahídon át vezetett és az utak állapotához képest kétfelé ágazott. Sáros időben a tiszafüred—poroszlói töltésen keresztül keltek át a Tiszán, száraz időszakban és télen a hortobágyi hídtól délnyugati irányban Kunmadarason keresztül vezetett Szolnokra. A pusztán keresztül még néhány évvel ezelőtt látható volt az egykori töltés nyoma, amelyet *sósok útjának* hívtak, a sóhordó szekeresek után. A múlt században a nyugati útvonalon a szállított áruk között a gabona és a gyapjú foglalta el az első helyet. Kelet felé a debreceni szekeresek a Berettyó völgyében vezető erdélyi útvonalon Margitáig és Szilágysomlyóig; a Sebes-körös völgyében Váradon keresztül Élesdig jártak. A Nagykárolyba és Szatmárnémetibe vezető út a homokos Nyírséget délfelé megkerülve Nagylétánál ágazott el az Érmellékre vezető útból. Az Érmellékről minden időben jelentős volt a borszállítás, a debreceni kézművesek legjobb vásárai is a szilágysági és szatmári városokban voltak.

Az egykori hatalmas méretű áruforgalomnak napjainkban már az emléke is alig él. A szekerezés virágkorában mind a teherszállítás, mind a személyforgalom számára oly jelentős és nélkülözhetetlen vendégfogadók, csárdák az újabb időkben már elpusztultak vagy eredeti rendeltetésüket elvesztették és más célokra alakították át őket. Debrecen környékén, az egykori főforgalmi útvonalak mentén még áll egy-kettő: a debrecen—tokaji úton a város alatt a *Nyulas*, Józsa községben a *Rózsás*: a debrecen—nagyváradi úton a *gugyori*; nyugat felé a tiszafüredi úton a *látóképi*, *kadarcsi*, a *hortobágyi* és a *Medgyes*; az Érmellékre vezető úton a *Ludas* csárda. Ezek a csárdák a XVIII. sz. első harmadában keletkeztek, a máig meglevő épületek a múlt század első felében épültek. Az utak mentén levő csárdák egymástól levő távolsága pontosan megfelel egy *stációnak*, azaz annak a távolságnak, amit az akkori utakon terhesszekérrel két etetés és itatás között meg lehetett tenni. A város alatt a kapukon kívül levő csárdák keletkezésére pedig az a körülmény adott okot, hogy az esti kapuzárás után érkezők számára is kellett valahol szállást biztosítani. Az egykori pesti útvonalon álló csárdák közül a látóképi a várostól 12 km-re van; nevét onnan vette, hogy a nyugatról érkező utas a magas löszhátságon fekvő csárda udvaráról már láthatta a 8—10 m-rel lentebb levő város tornyait. A kadarcsi csárda a várostól 24 km-re esik, a hortobágyi 38 km-re. Itt volt az egykori vám- és postaállomás, ahol a királyi posta lovat cserélt. A csárdabérlő vámszedő és postamester egy személyben, a postakocsi általában öt óra alatt tette meg ezt a távolságot. A város ötösfogata azonban jó úton három és fél óra alatt is kiért a csárdáig. A Medgyes csárda távolsága a várostól 50 km, az út a pusztán keresztül ugyanis rosszabb volt, ugyanannyi idő alatt tehát a szekér kevesebb távolságot tehetett meg (40. kép).

A csárdák az elmúlt századokban is inkább etető- és itatóhelyül szolgáltak, vendégfogadásra kevésbé voltak berendezkedve. Az újabb időkben vendégszo-

bákat már egyáltalában nem is tartottak, enni is ritkán lehetett valamit kapni; a csárdabérlő csupán italméréssel és némi takarmányeladással foglalkozott. A múlt századi leltárakból következtetve a vendégszobák berendezése igen egyszerű, sárból rakott boglyakemencén, egy-két *dikón* vagy *nyoszolyán*, asztalon és széken kívül más nem is volt bennük. A korcsma is igen szerény berendezésű, az ivóban a lécből ácsolt *kármentőn* kívül 2—3 hosszú X lábú asztal és ugyanannyi súlyos keményfa lóca volt csupán.

A csárdabérlő az italmérés mellett gazdálkodott. A csárdához ugyanis 40—60 hold szántó és 8—10 hold legelőgyep is tartozott. A gyepen az utasok kifogott lovai — ha volt legelő —, még az első világháború előtt is, egy éjszaka ingyen legelhettek.

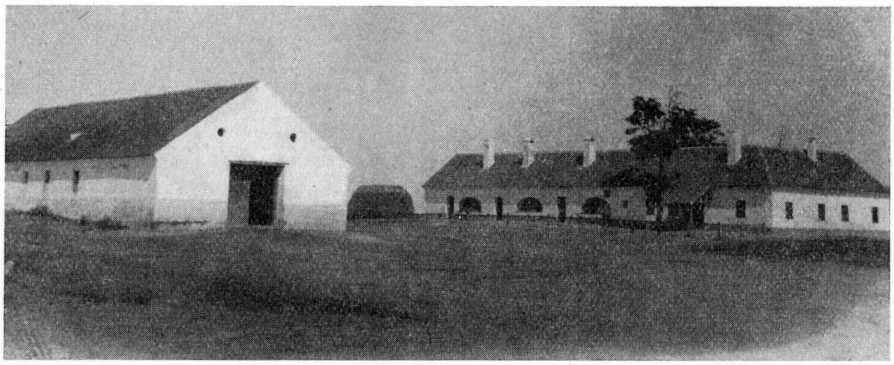

40. kép. Kadarcsi csárda. Jobbra a vendégfogadó, balra a nagy állás, 1930

A csárda legfontosabb tartozéka a lakóépületnél is hatalmasabb *szekérállás* volt. Az állás 30—40 m hosszú, 8—12 m széles kőépület, magas, zsindelyes vagy cseréptetővel. Padlása nem volt, két hosszanti oldalfala mentén jászlak húzódtak végig, a kétfelé nyíló *leveles kapuja* olyan tágas, hogy a megrakott szénás- és ekhós szekér is elállhatott az állás alá.

A szekerek az állásban farral a jászol felé állottak, a lovak kifogva a jászolhoz kötve szénáztak, az utasok rossz időben az állás közepén rakott szabadtűznél melegedtek. A hortobágyi és kadarcsi csárda ma is meglevő nagy állásában 12—14 szekér, 60—70 db lábasjószág is elfért; vásárra menet esős, havas időben éjjelre a lábon hajtott marhát is beállították az állás alá. Éjszakára a kapukat behúzták, a szekeresek a szekéren, a hajcsárok a kapu előtt bundában aludtak.

A csárda elengedhetetlen tartozéka még az egy- vagy kétgémű itatókút, kétszárnyú 6—8 m hosszú vályújával. A kút a csárda udvarán mindenfelől megközelíthető szabad helyen állott; a kútnak *gárgyáján* belül állódeszkája volt. A vízhúzó ezen állott és úgy húzta a vedret a kifolyó csatornába. A lábon hajtott jószágot a nagyvályúról itatták, a sertés és a juh számára a vályú kifolyója alatt még egy alacsonyabb itató volt. A szekeres, ha nem vederből itatott, szekérrel a vályúra állott és anélkül hogy a lovakat kifogta volna, csak a zabolát vette ki a szájukból és úgy kínálta meg őket.

A hagyományok szerint a szekerezés hőskorában — a vasút építése előtti évtizedekben —, a debreceni szekeresek észak felé Göncig, Kassáig, kelet felé

Nagybányáig, Margitáig, dél felé Aradig, nyugat felé Szolnokig, Hatvanig, ritkábban Pestig jártak. Személyszállítással kevésbé foglalkoztak, mert Debrecen már a XVIII. sz. eleje óta az állami postajárat útvonalába esett, de az áruszállító szekeresek alkalmilag vittek magukkal személyeket is. A meredekebb hegyi utakra nem vállalkoztak, a jármű sem volt alkalmas erre, a lovak is a síkföldi útakhoz voltak szokva.

A szekeresek a civistársadalomnak szám szerint igen jelentős, vagyoni állásuk szerint azonban már a XVIII. sz.-ban is inkább az alsóbb rétegét alkották. Az adólajstromok szerint egy részüknek kétségtelenül a fuvarozás volt a létalapja, 4—10 hámos lovon kívül lakóházuk, egy-két kapa szőlőjük (150□öl), és aránylag nagy számú heverő jószáguk volt. Kisebb hányaduk már ebben az időben jelentős szántóföld-területet művelt a zálogos pusztákon, a tanyaföldeken. Az áruszállításból élő talyigások azonban mind a XVIII. sz.-ban, mint az elmúlt évtizedekben a város társadalmának legalsó szintjén állottak. Néhányának lován és talyigáján kívül egy kis külvárosi viskója, $^1/_2$—1 kapa szőlő volt az ingatlan vagyona; legtöbbje azonban már a XVIII. sz. második felében is lakóként, a város kapuja előtt, a kerítésen kívül keletkezett *Hóstáton, újsoron* húzta meg magát s legfeljebb személyes adót fizetett. A róluk szóló vers szerint tömegesen a város nyugati részén Hatvan utcai kapun kívül laktak.

„Tizenhárom város,
Végesvégig sáros
Nem laknak ott mások
Csak a talyigások."

Az említett Tizenhárom város (Szepességi utca) a város nyugati oldalán keletkezett külváros volt. Az adókönyvek tanulsága szerint már a XVIII. sz. végén legtöbb talyigás valóban itt lakott.[6]

A két foglalkozás számszerű alakulását a XVIII. sz. közepétől tudjuk nyomon kísérni.

Év	Szekeresek	Talyigások
	száma	
1759	240	60
1771/72	254	175
1789/90	628	167
1809/10	771	121
1829/30	556	158
1848/49	130	128
1882	182 [7]	

[6] Az utca nevét és a talyigások itteni lakását az magyarázza meg, hogy az 1792-i tűzvész után a város vezetősége az országos vásárok helyét a belváros utcáiról, a város nyugati árkán kívül a szőlőskertek és a Hatvan utcai külváros közt elterülő puszta helyen jelölte ki. Ez a mai külső vásártér. A szepességi kereskedők állandó kősátraik sorát közvetlenül a vásártér keleti szélén építették fel. A sátorsorról kapta a külváros szélső utcája a Tizenhárom város nevet. Az országos vásárokat 130 évig ezen a helyen tartották és a helybeli áruszállítást, a kereskedők portékájának ki- és behordását a talyigások bonyolították le. Az utóbbi 70—80 évben a fuvarosok és talyigások nagy része régi szokás szerint a külső vásártérre állott ki reggelenként, itt várták a fuvaroztatókat.

[7] Forrásként a királyi adók kivetésére szolgáló adókönyveket vettük, ahol a foglalkozás mellett az adóalapul szolgáló ingatlan és állatállomány is fel van tüntetve. Az 1882-ből való adat a fuvarosok és talyigások együttes számát mutatja. Zelizy Dániel: *Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása* Db. 1882: 744.

A szekeresek számának a XVIII. sz. második felében bekövetkezett megduzzadásánál figyelembe kell vennünk, hogy ebben az időben ment végbe a civistársadalom átrétegződése és a mezőgazdaságból élő réteg nagyarányú differenciálódása.

A XVIII. sz. második harmadáig ugyanis a fölművelés még a birtokos civisek gazdálkodásában sem játszott olyan nagy szerepet mint később, amikor e sajátos arculatú parasztpolgárság létalapját már kizárólag ez adta. Az 1772—

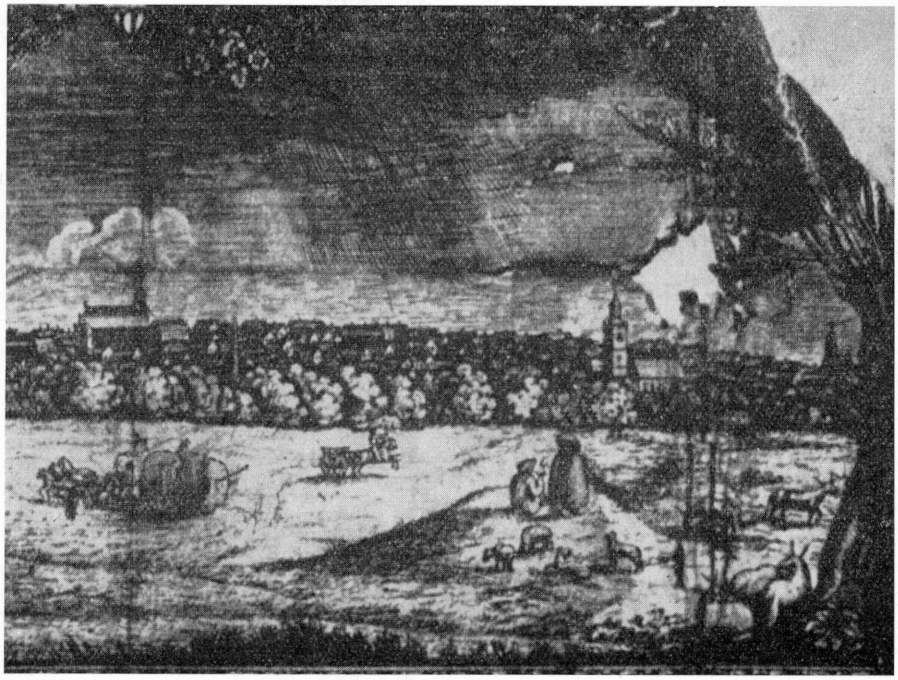

41. kép. Debrecen látképe ötlovas fogattal és talyigával, 1830

1775 között a városban működő királyi biztosság munkája következtében a földközösség közel 200 éve fennállott rendszere megbomlott, mert a belső városi háztelekkel bíró civisek az addig periodikus újraosztás alá eső tanyaföldeket 32 évre alzálogba vehették. A határ felosztása következtében a ház nélküli lakosok fokozatosan kiszorultak a szántóföld használatából, viszont számos, igaerővel rendelkező, háztelkes civis, aki eddig szekerezéssel foglalkozott, tanyaföldet váltott, amely 1819-ben megfelelő váltságösszeg lefizetése ellenében az addigi alzálogos végleges tulajdonába ment át. A XVIII. sz. utolsó harmadában és a XIX. sz. első felében a korábban a szántókra és szekeresekre elkülönülő civisréteg megkülönböztetése nem lehetséges, mert a két csoport határai az adókönyvekben és a valóságban is összefolynak. A szekereseknek is van már több-kevesebb tanyaföldje és a szántók is foglalkoznak alkalmilag fuvarozással (41—42 kép).

A két réteg végleges szétválása csak az 1820-as években következett be, amikor a földbirtoklásból végleg kimaradt népesség nagy tömege mezőgazdasági napszámos cseléd és majoros lett, kisebb része mint szekeres, fuvaros és talyigás

folytatta régebbi mesterségét. E foglalkozási csoportot és társadalmi réteget szaporították a nagycsaládú birtokosok *árendássá* (bérlő) lett fiai, akiket az apjuk még két lóval és szekérrel ki tudott házasítani, és ritkábban a cselédsorból felkapaszkodók, akiknek sikerült lovat és talyigát szerezni.

A 80-as években a város népéről szóló leírás már az évszázados átalakulás végeredményét mutatja. „A polgárság szegényebb része kevés vagyonnal, legfeljebb egy kis újsori (külvárosi) házastelekkel — ház után való földdel nem — bírván, személyes keresetre és a család minden dologra képes tagjának munkájára van kényszerítve. A férfiak leginkább mint szekeresek és lovas talyigások, fuvarozással, a makadám utakon való temérdek kő, továbbá tégla- és fahordással, liszt és portéka szállítással; akiknek lovuk nincs, nyáron mezei napszámmal, télen favágással és egyéb házkörüli szolgálattal keresik kenyerüket"[8] (43. kép).

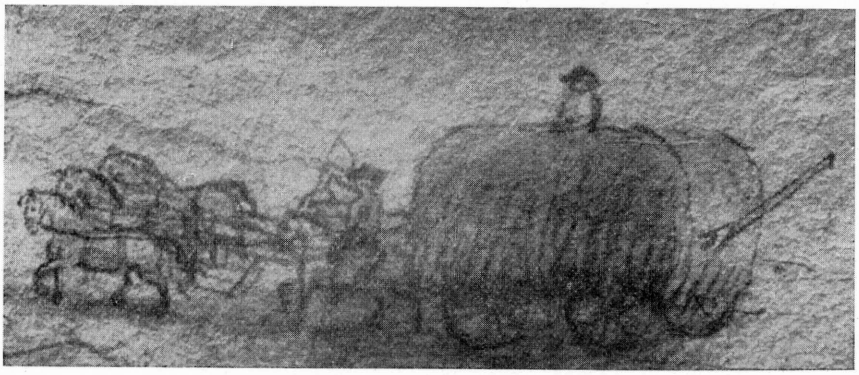

42. kép. Hatlovas szénásszekér, 1812

A talyigások és szekeresek életútja, akár örökölték ezt a mesterséget, akár saját erejükből kapaszkodtak fel ide, *kocsiskodáson* keresztül vezetett, mert a lóval való bánást, a hajtást, a rakodás és teherszállítás fortélyait mind a parasztgazdáknál, mind a fuvarosoknál meg kellett tanulni.

Az első világháború előtt még a patriarchálisan gazdálkodó nagyobb birtokú civisek iskolahagyott fiai is a tanyán, a cselédek és a napszámosok között tanulták meg a paraszti munka fogásait, a lóval való bánást, a szekér megrakását és a hajtást. A fuvarosok és a talyigások fiai 14—15 éves koruktól kezdve az apjuk mellett *csatlósok* voltak. A kisebb gazdák gyermekei mikor már szégyenlették a tehén- és disznóőrzést a tanya körül, a ló ápolásával kezdték a tanulást. A szegényember fia 14—15 éves korában *kiskocsisnak* szegődött el a nagyobb gazdákhoz. A nagygazdák minden négylovas fogat mellett tartottak egy *nagykocsist* akinek azonban a rakodásnál állandó segítségre volt szüksége.

A kiskocsis dolga volt a lovak körül a durvább munkák ellátása: takarmány beszállítás, trágya kihordás, hajnalonként az istálló közepén rakott szalmatűz táplálása, nyári estéken a lovak legeltetése, rakodásnál a rakomány feladogatása. Bére koszton kívül egy rend nyári- és téliruha, szűr és guba, csizma és némi készpénz bér, amit azonban a szülők kaptak. A nagykocsis mellett tanulta meg a ló gondozását, etetését, itatását, a szerszámok és szekér rendbentartását, a

[8] Uo. 265.

befogást, a rakodás különböző eljárásait és a kaszálást. 16—17 éves korában a tanya körüli szállításnál már rábízták a szekér megrakását, szántásnál nyeregbe ültették. Megtanulta a 4—5 ló hajtását, 2—3 lovat esetleg már szekérben is elhajtott. Mire megtanulta a főzést, a szénásszekér megrakását, a napszámosokkal egy sorban tudott kaszálni, nyomtatásnál 4—5 lovat az ágyáson hajtani, a szalmakazlat megrakni, ha a zsák búzát a vállán elbírta, a lovakat rendbe tudta tenni, a sorport az ól placcára kiverni, elszegődhetett nagykocsisnak.

43. kép. Debreceni talyigás 1880 körül

Debrecenben az első világháborúig a cselédek — a kommenciós cselédeket kivéve — a legnagyobb gazdáknál is *bentkosztosak* voltak. A tanyásgazdálkodás miatt a fogatoknak sokat kellett járni-kelni, útra két-három napra fazékban készételt, száraztésztát, szalonnát és kenyeret vittek magukkal. A kiskocsis dolga volt a főzés vagy az étel melegítése. A kenyeresláda — benne a szalonnás és tésztás zacskó, a hosszú nyelű, kerek fejű kanalak, a vasfazék az első ülés alatt állott. A nagykocsis — aki mindig nőtlen legény volt — bére az első világháború előtt attól függött, hány lóval bánt. Egy teljes fogatra öt lovat számítottak, az ilyen kocsis egy pár csizmát, két pár fehérruhát (ing és gatya), 12—16 q búzát, borjútartást és mosást kapott. Ha két borjútartása volt, a búzabér kevesebb volt.

A jó kocsis mindenféle időjárásra el volt látva felső ruhával, különben meg se fogadták volna. Nyáron széles karimájú kerek kalapot, télen báránybőr sapkát hordott. Esős időben az ujjas *kocsisszűr* volt a felső ruhája, télen a féllábszárig érő fekete fürtös *kocsisgubát*, vagy 6—7 juhbőrből varrott ujjatlan *szekeresbundát* hordott. Nyeregből való hajtásnál a bundát nem tudta felvenni, erre való volt a szűr és a guba.

A kocsis dolga volt a saját fogata lovainak ellátása, a fogattal való mindenféle teherszállítás, kaszálásnál és kapálásnál a munkában részt kellett venni,

44. kép. Talyigások a koplalón, 1910

de aratni nem volt köteles. Széna- és gabonahordásnál ő rakta a szekeret, a kiskocsis vagy valamelyik napszámos, arató volt az adogató. Ha a gabonát vagy szénát vontatták, a kiskocsis ült a nyeregben, gabonahordásnál, szénakazalozásnál a nagykocsis létrán állva adogatta a kévét vagy a szénát. Szántásnál ő tartotta az ekét, szórva-vetésnél ugyancsak ő volt a vető, a kiskocsis boronált. Nyáron, ha a lovat szántás után kaszálásig, egy-két hétre kicsapták a Hortobágyra, a nagykocsis ment velük, éjjeli legeltetésnél is ő hált a lovak mellett. Vasárnap délelőtt a tisztálkodásra volt szánva; délután, ha nem kellett a fogattal valahová menni, hétfőn hajnali etetésig kimaradhatott. Ez idő alatt a kiskocsis volt a lovak mellett.

Ha megnősült a kocsis, míg meg nem lepte a család, valahol a külvárosban, vagy a múlt század második felében beépülő egykori szőlőskertekben sikerült lakást szereznie, napszámos lett, télen favágásból és erdőirtásból, nyáron kaszá-

lásból, kapálásból élt. Elment részesaratónak, nyomtatáshoz villásnak, később részes gépmunkásnak. A nagycsaládos napszámos, ha már nőttek a gyermekei, a nagyobb gazdákhoz tanyára szabad majorosnak szegődött.

Néha szerencséje volt a kocsisnak, a jószágtartásból sikerült némi tőkét összegyűjteni és vehetett egy 7—8 éves csontos, erős herélt lovat, hozzá egy használt talyigát. Ilyenkor kibérelt valahol egy lakóházat, ahol istálló is volt, kiváltotta az ipart és talyigás lett belőle, a felesége *kofálkodással* segített.

A talyigás vagy a szekeres fia az apja mellett a kiskocsishoz hasonló módon tanulta meg a mesterséget. Vagy otthon vagy egy másik talyigásnál csatlóskodott, míg csak katona nem lett. Katonaideje után, ha megnősült, az apja vett neki egy öreg lovat és egy ócska talyigát, vagy pedig továbbra is *egykézre* dolgoztak, ami azt jelentette, hogy az öreg felesben átadta a fiának a saját talyigáját, ez ezután fuvarozgatott, míg az apja fuvar után járt, esetleg kupeckedett, vagy ha volt egy kis szőlője, abban dolgozgatott. Az adókönyvekből megállapítható, hogy a talyigásság legtöbb esetben apáról fiúra öröklődött.

A talyigások száma — ahogy erre néhány öreg emlékezik — a század végén és az első világháború előtti évtizedben 32—36 között mozgott; az első világháború előtt volt már mellettük 10—12 helyben fuvarozó kétlovas szekeres fuvaros is, akik a vánkusos szekeret hozták használatba. Az első világháború után nagyon megfogyatkozott a talyigások száma, mert a 20-as években 10—12 álldogált a *koplalón*, a mai külső vásártéren, a nagyállomás előtt és a városi faraktár előtti vámospércsi úti sorompóház és korcsma előtt. Az öreg talyigások helyébe nem léptek fiatalok, az egy és kétlovas szekeres fuvarosok száma inkább gyarapodott, ezek a 30-as években 40—45-en voltak. A második világháború után egy évig még dolgozott két talyigás, 1946-ban azonban az utolsó is beadta az ipart[9] (44. kép).

Legtöbb talyigás éppen úgy mint később a szekeresfuvarosok nagy része is, valamelyik ipari üzemnek, kereskedőnek vagy építési vállalkozónak dolgozott. Az 1850-es évektől kezdve négy évtizeden keresztül, míg csak a közúti vasút meg nem épült, az István malom állandóan 25—30 talyigást foglalkoztatott. A három kisebb malomnak is volt 3—4 állandó talyigása. Ezek hordták a vasúttól a malomba a városon keresztül a gabonát, a malomból az állomásra a lisztet. A nagy borkereskedőknek, vasasoknak, építési vállalkozóknak, kövezőknek és a hetivásárra kirakodó kereskedőknek is megvoltak a maguk talyigásai. Borért eljártak az Érmellékre, a közelebbi bortermő helyekre: Kokadra, Nagylétára, Bagamérba és Vámospércsre. Ez csak egynapi járás volt, ha elég korán indultak.

Hajnalban két órakor a talyigás vagy ha volt, csatlós fia, felkelt, megetette, megitatta és megtakarította a lovat. Nyáron öt, télen hét órakor már a munkahelyen voltak, ha a gazda nem adott munkát, kiállottak a *strandra*, ott várták a fuvaroztatókat. Ezek rendesen nyolc óra tájban jöttek; az egyiknek fát, a másiknak szenet, a harmadiknak bútort kellett szállítani. A talyigás mindent fel-

[9] Adatainkat 1962—1963-ban *Ádám István*, akkor 82 éves, Olajütőben lakó és *Kulcsár Ferenc* 72 éves bellegelői lakostól jegyeztük fel. *Ádám István* az apja mellett dolgozott, mint *csatlós*, míg meg nem nősült. 1911-ben váltotta ki az ipart, vett egy ócska, félrudas talyigát, azt csináltatta meg. A ló, a szerszám és a talyiga 50 koronából állott ki. A második világháború előtt már felesben dolgozott egy fiatal társával és a lovát 1946-ban adta el. A talyiga nem kellett senkinek, tűzre vágták fel. Ádám István, az utolsó debreceni talyigás 1964-ben halt meg. Kulcsár Ferenc az első világháború után hagyott fel a talyigássággal. Az apja neki is ezzel foglalkozott, ő maga az első világháború után néhány hold földet szerzett, most mint tsz. nyugdíjas, háztáji földjében száraz kertészkedéssel foglalkozik.

vállalt, — emlékeztek rá, hogy még a szegényebb halottat is kivitték a temetőbe.

Indulás előtt megvolt a fröstök otthon; tésztalevest, pergeltlevest ettek, a szeredásban szalonnát, kenyeret vittek magukkal. A talyiga első zápjára volt akasztva a lucernás zsák, a lőcskarikába dugva a lapát és a villa. Homok, mész és kőhordáshoz a suberes ládát is feltették. Télen gubát, esős időben szűrt vettek fel. Egyébként a rendes viselet csizma, nadrág, ujjas mellény és melles fehér kötő volt. A standon délután 5—6 óráig állottak, ezután már nemigen volt fuvar. Munka- és útközben délben etetéskor marokból ettek. Ha volt kereset, hazamenetel előtt az együtt dolgozó talyigások a megszokott korcsmánál megállot-

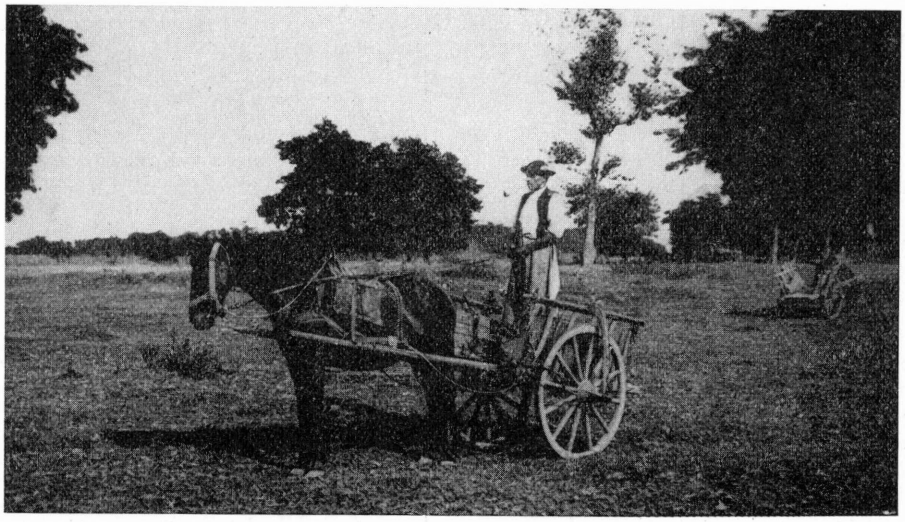

45. kép. Talyigások nyári viseletben, 1910

tak, a lovakat fejjel összefordították és megitták a maguk porcióját. „Ha ment hazafelé a talyigás, kétfelé tette a pénzt a mellényzsebbe. Az egyikbe a feleségének, a másikba a meginnivalót." A vacsorát otthon ették, mindig húsos, vagy öregtésztás ételt (45. kép).

A talyigás a lovat vette, sohasem maga nevelte. 6—7 éves magas, csontos, lehetőleg sötét pej vagy fekete herélt lovat vettek, az ilyennel 6—8 évig jártak. De jól is kellett tartani, naponta 10 kg lucerna, 10 kg tengeri volt a takarmányadag. A jó ló 16—18 q terhet akármilyen úton el tudott vinni.

Zsákos rakományból (liszt, búza) húsz zsákot raktak két lábban a talyigára. Az üléssel a rakodóteret a ló fara mögött kitoldották. Hasábfából három fertáj (15 q) volt a rendes teher, galyfából egy ölnyi csomót raktak. Borszállításnál két hordóban 800—900 litert lehetett hozni, téglából 500 db volt a rendes rakomány. Szénből, deszkával megtoldva a ládát, 25 q-át is felraktak.

Költöztetésnél a sifont vagy a komódot a ló faránál oldalt keresztül fektették a rúdon, a vaskonyhát (öntött tűzhely) a talyiga derekába alul tették, az ágyvégeket kétoldalt állították, az ágydeszkákat a felső oldalcsőre a lőcsfőnek támasztva fektették, a talyiga derekába jött a többi apró portéka, legfelül a

szalmazsákok, a *surgyék*, erre az ágynemű és a ruhanemű. Az egész rakományt keresztben kötéllel lekötötték. Kövér disznó szállításánál — a város környéki hizlalókból sokat kellett az állomási rakodóra szállítani — kettőt-hármat tettek a ládába.

A talyiga úgy volt kiegyensúlyozva, de a rakodásnál is vigyáztak erre, hogy bármilyen nagy teher volt rajta, a súly mindig a tengelyre esett, a rúdnak a kengyelben lötyögni kellett. A talyigásló már megszokta, hogy indulásnál nagyot rántson, ha a kerék álltóhelyéből kimozdult, a jól megrakott talyiga szinte tolta a lovat.

Az öregek emlékezete szerint a múlt század utolsó évtizedében a talyigások is hordták a mestereket a vásárra, de ez nem volt általános. A talyigások szántás-vetéssel sohasem foglalkoztak, az utolsó debreceni talyigás *Ádám István* büszkén mondotta: „Nékem kapa sose vót a kezembe; csak a temetísen!", tudniillik mikor a sírt segített behúzni.

A talyigás jellegzetes alakja főleg JÓKAI írói fantáziáját kapta meg, Debrecenről szóló több írásában leginkább humorosan emlékezik meg erről a figuráról.[10]

Az első világháború előtti két évtizedben egy helybeli tanító, SIMON István a hetenként megjelenő élclapban megteremtette „Bugyi Sándor talyigás és *hejes* pógár" alakját, aki a koplalón folytatott beszélgetéseiben mondotta el vélekedését a világ, főleg azonban a város dolgairól. Az önálló kötetekben is megjelent írások a ponyvával vetekedő népszerűségnek örvendtek Debrecenben.

Az egykori nagy múltú szekeresség, a távolsági áruszállítás a vasutak kiépülése után már a múlt század közepe táján hanyatlani kezdett. Amíg a vicinális vasútvonalak ki nem épültek, és az országos vásárok — bár hanyatlóan — korábbi jelentőségüket megtartották és amíg a debreceni kézművesek, elsősorban a gubások, s szűrszabók, a szappanosok, a mézeskalácsosok és a csizmadiák a megszokott környékbeli vásárokat rendszeresen látogatták, a vásározó szekerezés az első világháborúig 30—40 részben fuvarozásból élő kétlovas gazdának jelentett keresetet.[11]

Ezek a debreceni paraszttársadalom szegényebb rétegéhez tartoztak. Volt két lovuk és szekerük, 8—10 hold bérelt földjük. Az utolsó ilyen szekeres emlékezete szerint az első világháború előtt a debreceni mesterek Tiszafüred, Kunhegyes, Túrkeve, Sarkad, Élesd, Margita, Nagykároly, Mátészalka, Bodrogkeresztúr által bezárt körben jártak vásárokra. Jó vásárok voltak Nyírbátorban,

[10] „Kiegészíti e tarka képet (ti. a városi forgatagot) az örök taligás; *az egy lovad magával emberszámot tevő* valaki, akit a közmondás ekként határoz meg:

»Kívül fürtös guba,
Kiben ember vagyon,
Mögötte taliga,
Egy ló húzza nagyon.«

JÓKAI Mór: *Az Alföld*, Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben (Magyarország II. kötet) Bp. 1891: 331.

[11] Adatszolgáltató, *Nagy Ferenc* a gyűjtés idején, 1962-ben 72 éves volt, egyike a legutolsó szekereseknek. Utoljára 1937-ben ment még két ízben vásárra, de azután már nem volt érdemes. Az apja is szekeres volt, és még Pestig is járt fiatal korában. A pesti út a fia szerint két hétig tartott. Akkor még legeltetni is lehetett az út mellett, de az adatszolgáltató fiatal korában ez már megszűnt. Nagy Ferenc 12 éves korában ment először az apjával útra; akkoriban még Margitára, Székelyhidára és Bodrogkeresztúrba is eljártak. Az apjának három lova és 9 sukkos szekere volt, de ő már csak két lóval és 7 1/2 sukkos szekérrel járt. Nősülése után a feleségével egy kis tanyát és néhány hold földet kapott, az első világháború utánig főleg szekerezésből élt. A 30-as években 14 hold földet szerzett, ezzel már sok volt a munka és ezért ritkábban járt fuvarba.

Máriapócson — a búcsú idején —, Tokajban és Karcagon. A kör sugara Debrecen központtal mintegy 90—110 km távolságot jelentett, a legmesszebbi helyet is meg lehetett járni két nap és két éjjel, amiben már benne volt a kirakodás ideje is (46. kép).

Az indulás ideje a távolságtól függött. Mindig úgy indultak, hogy hajnalra, a kirakodás idejére érjenek a vásár helyére. Ha Kunhegyesre mentek

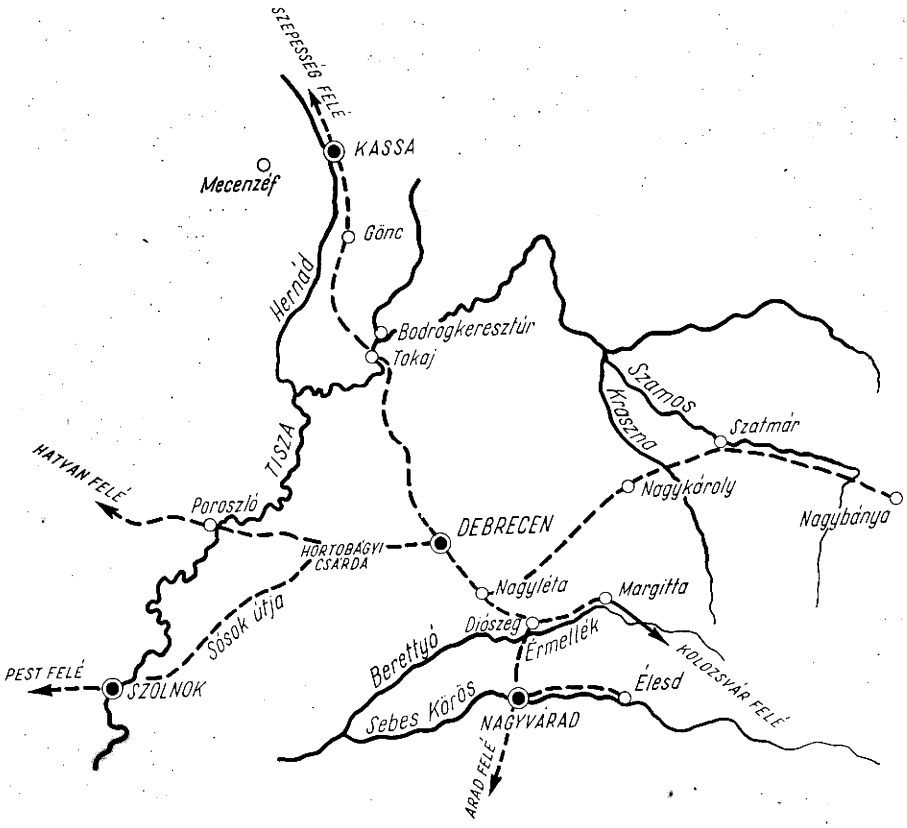

46. kép. Térkép a XVI—XIX. századi útvonalakkal

(Debrecenhez 80 km), a vásár napját megelőző nap délelőtt indultak, Szoboszlón és Ladányban etettek és itattak, virradatra odaértek. Hajdúnánásra elég volt előző nap estefelé indulni. A 80-as évektől kezdve a kirakodó vásárok már csak egynaposak voltak; ha úgy jött, két-három vásárt is útba ejtettek. Elmentek Sárrétudvariba, onnan Berettyóújfaluba és hazafelé Derecskére. Így az út három napot és két éjjelt vett igénybe. A szekeres a fiát iskolahagyott korában már magával vitte, hogy az utat, az etető és itatóhelyeket megismerje és a távolságot ki tudja számítani. Ha csak külön ok nem volt rá, az országútról sohasem tértek le; a 900-as években még az útszéli csárdák mellett mindenütt fennállottak az állások. Az állásba azonban csak esős időben és télen, hófúvás idején

állottak be. Az úton napjában kétszer egy-egy óra volt az etetés és itatás, a lovak felváltva kocogva és lépésben mentek.

Két mester közösen fogadott egy szekerest, legtöbben éveken keresztül ugyanazzal a fuvarossal jártak, bár a szekeresek többsége nem ment el minden vásárra. Ha otthon is dolga akadt, mást ajánlott maga helyett.

A vásáros szekér kassal és ekhóval volt felszerelve, az ekhónak azonban elöl nem volt olyan széles eresze mint a parasztszekérnek. A kocsis közvetlenül

47. kép. Vásáros szekér megrakva, 1936

az első saroglya végénél ült, ide volt betéve az eleséges láda. Ez egy trapéz alakú, lefelé keskenyedő záras deszkaláda volt. A két mester egy-egy *vásáros* ládába rakta a portékát. A vásáros láda ugyancsak lefelé keskenyedő, trapéz alakú, 80 cm magas, 60 cm széles fent egy méter hosszú záras, sarkain vaspléhhel vasalt láda. Éppen beleillett a szekér derekába. Az egyik ládát a kocsis ülése mögé, a másikat a hátsó tengely fölé tették. Általában a ládába rakodtak, de gubát, szűrt, csizmát, gyékényponyvába csavarva a ládára is felkötöttek, a szűcsök a bundákat összekötve a láda tetejére rakták. A mesterek a ládán ültek, a takarmány a kasfarba volt felkötve. A vásári sátor karóit kívül a lőcsfőre kötötték fel. A szekérrel mindig járt egy szekeres kutya is, ez a hátsó két kerék közt loholt a szekér után és éjjel is oda heveredett (47. kép).

A szekeres az úton maga élelmezte magát, inni ritkán ivott; ha jó volt a vásár, a mester fizetett valamit. A szekeres télen-nyáron vitte a szekéren a gubát vagy a bundát és a szűrt, az ülésbe hajtogatva.

Amint a vásártérre megérkeztek, lerakodtak. Ha az ekhó a mesteré volt és azt használta sátornak, négy lábával leemelték. A szekeres beállott valamelyik koresma udvarára, vagy a vásártér szélére, míg a vásár szét nem oszlott a lovak ettek és pihentek. Maga a szekeres is szétnézett a vásárban, legtöbbje kis mértékben lókupeckedéssel is foglalkozott.

Egy-egy vásárra egy úton 6—8 szekér is egy időben indult. A város végén összevárták egymást, mert így ha útközben valami tört vagy szakadt, jobban boldogultak. Az első szekéren az ekhó első jobb oldali lábához egy görbe fa volt kötve, ezen lógott a viharlámpa. Húsz szekér is elmehetett a világosság után.

Az utóbbi évtizedekben az utakon a biztonság már megnőtt, de azért nem ártott, ha egymás szekerét szemmel tartották. Inkább a vásárokon a sátorból próbáltak lopni, ezért ahol lehetett, a szekér mindig a sátor mögé állott, így a kutya is hamarabb észrevette az idegent.

*

A lófogatos teherszállításnak az elmondottakból kitetszően Debrecenben több évszázadra visszanyúló múltja volt. A XVI—XVII. sz.-ban a helyi áruszállítás mellett a távolsági fuvarozás a város népe igen jelentős rétegének kizárólagos foglalkozását jelentette. A XVIII. sz. első harmadától kezdve, Debrecen kereskedelmi és ipari jelentőségének hanyatlásával a távolsági fuvarozás fontossága évről évre csökkent, a korábban szinte kizárólag áruszállításból élő szekeresek mind nagyobb számban tértek át a földművelésre. A határhasználat módja, a nagy távolságok következtében elengedhetetlen teherszállítás szüksége Debrecen parasztságánál a járművek és fogatolásmódok jelentős differenciálódásával járt. Ezt a differenciálódást még inkább elmélyítette az, hogy a helyi áruszállítás továbbra is igen jelentős mértékű volt, sőt a XIX. sz. első felében még fokozódott is.

A helyi teherszállítással foglalkozók, a talyigások csoportja a XVIII. sz.-tól kezdve a múlt század közepéig számbelileg állandóan gyarapodott. A nagy teherbírású szállítóeszköz, a talyiga a helyi adottságokhoz kiválóan alkalmazkodó jármű volt. A talyigások a civis társadalom erősen specializálódott foglalkozású rétegét alkották, számszerű csökkenésüket már az első világháború előtt a helyükbe lépő kétlovas, szekeres fuvarosok idézték elő.

A távolsági szekerezés hagyományait a vásározó szekeresek folytatták, akik csekély gazdaságuk ellátása mellett, Debrecen körül mintegy 100—110 km sugarú körben levő városok és falvak országos vásáraira hordozták a helybeli kézműveseket. Ez a foglalkozás az 1930-as évek közepén szűnt meg. A több száz éves múltú szekerezés emlékeit ma már az egykori funkciójukat elveszített, az egykori főforgalmi utak mellett épült csárdák és szekérállások megmaradt épületei őrzik.

BALOGH ISTVÁN

Иштван Балог:

ВИДЫ КОННЫХ УПРЯЖЕК В ДЕБРЕЦЕНЕ В XVIII—XIX ВЕКАХ

(Резюме)

Первая часть статьи было опубликована в LXXVI томе (1965) журнала «Этнография» (Ethnographia) на 161—186 страницах. Во второй части статьи (опубликованной в LXXVII томе того же журнала), автор знакомит нас с видами конных упряжек, способами транспортировки людей и грузов, с жизнью извозчиков.

В новейшие времена, к концу XIX века, соответственно многим видам потребностей, появились разнообразные типы конных упряжек. Архивные данные XVIII—XIX веков, главным образом описи наследства, указывают на существование лишь двух видов упряжи: четырехколесную, преназначенную для перевозки грузов телегу и двухколесную небольшую телегу (талига). Четырехколесную грузовую телегу в упомянутые два столетия в одинаковой мере использовали как *возчики* для дальних перевозок грузов, так и *земледельцы*, в основном жившие плодами земледельческого труда. Тип дебреценской грузовой телеги был общераспространенным на окрестных равнинах с жесткой почвой. Автор описывает метод наготовления четырехколесной грузовой телеги и двухколесной телеги (талига) и составляет словник распространенных среди крестьян наименований отдельных частей этих телег (таблица 1).

Двухколесная тележка для перевозки грузов видоизменялась практично в зависимости от качества дорог и потребностей перевозкигруза (русунок 24, 25). Величина четырехколесной грузовой телеги, измеряя по длине ее стороны, составляла 7—9 шукк (1 шукк = = 32 см), грузоподъемностю 16—24 центнера. Длина стороны двухколесной тележки составляла 5 шукк, между двумя ее оглоблями запрягали одну лошадь, на одну лошадь накладывали 16—18 центнеров, а если было впряжено две лошади, — то до 24—25 центнеров груза.

В 10-их годах до первой мировой войны, в результате местных потребностей появилась использовавшаяся главным образом для перевозки людей однолошадная небольшая телега, длина которой составляла 5,5 шукк, а грузоподъемность 5—8 центнеров (рисунок 26).

В 1910-е годы местные извозчики для перевозки грузов создали новый тип телеги, более пригодный для этой цели по сравнению с решетчатым бортом телегой.

Новая телега имела длину в 7—8 шукк, в нее впрягали две лошади, стороны телеги были сделаны из досок (рисунок 27). После второй мировой войны этот тип телеги стал наиболее распространенным и полностью вытеснил более старый тип дебреценской телеги.

При перевозке людей, если отправлялись в более далекий путь, на телегу для защиты от дождя и солнца устанавливали покрытие наподобие полога, которое называли «экхо» (рисунок 36).

Для перевозки глубого корма и кормовых трав на телегу устанавливали добавочные жерды по сторонам (рисунки 33, 38). Если же на телеге перевозился штучный груз, то на нее ставили сплетенный из прутьев кузов — корзину. В Дебрецене для перевозки грузов сани использовали очень редко (рисунок 29).

По свидетельству архивных данных в XVIII—XIX веках дебреценские возчики в грузовую телегу в зависимости от качества дороги и величины груза впрягали 4—5 лошадей. 2-х около оглобель сзади и 2—3-х у края оглобель спереди. Управлял лошадьми извозчик верхом, всегда сидя в седле на задней левой лошади.

При перевозке крупных грузов впрягали и до 6—8 лошадей (рисунок 38, 39). Позднее, начиная с 1890-х годов, у более богатых хозяев запряженными сзади четырьмя лошадьми извозчик управлял не из седла, а сидя на телеге. Этот новый метод, так называемый *французский*, в Дебрецене был чуждым и никогда не получил широкого распространения. С улучшением дорог, начиная с десятилетия перед первой мировой войной, в грузовую телегу уже обычно впрягали только двух лошадей, и лишь при перевозке более тяжелых грузов впрягали третью лошадь, с краю от правой руки возчика. Такой упряжкой возчик правил всегда с сидения в передней части телеги.

В маленькую двухколесную тележку (талига) обычно между двумя оглоблями впрягали одну лошадь, в случае же тяжелого груза около этой лошади справа (по правой руке возчика) впрягали еще одну лошадь, когда же и того было мало, то впереди от запряженной между оглоблями лошади, ставили третью. Если телега была пустой, возчик правил лошадьми, стоя в ней, если с грузом, — то сидя на спине лошади. В статье приводятся названия лошадей, предметов упряжи, методов упряжки и управления лошадьми при различных типах упражи.

В конце XIX века в кругу крестьянства форма перевозки людей и грузов уже сильно отличалась от практики возчиков-профессионалов. В жизни дебреценского крестьянства огромным событием являлся ежегодная скотная ярмарка, проводившаяся на пастбище в степи куда многие выезжали целыми семьями. Ехать приходилось два дня. Крестьянские телеги с пологами на краю ярмарочной площади образовывали настоящий лагерь (рисунок 37). В крестьянском хозяйстве чаще всего приходилось перевозить несвязанный или перевязанный в снопы грубый корм, мешки с продуктами урожая, дрова и навоз. Метод укладки груза зависел от характера укладываемого груза (рисунки 34, 38, 39).

Дебрецен начиная с XV века был весьма важным узлом больших дальних дорог (карта). Дебреценские возчики, по свидетельству архивных данных, осуществляли перевозки грузов в радиусе 100—120 км. Из Трансильвании на запад и на север везли соль и вино, и Верхней Венгрии на восток железо и холст, с Алфёльда (Большой Венгерской Низменности) в направлении Пешта — пшеницу и шерсть.

С начала XVIII столетия на главных дорогах на каждых 12—14 км пути появились станции, где поили и кормили лошадей, так называемые чарды или постоялые дворы. В чардах к услугам проезжих были скромно обставленные комнаты, большой двор для телег и колодец для пойки лошадей (рисунок 40). Число возчиков, занимающихся дальними перевозками, постоянно увеличивалось до конца XVIII века, они составляли по достатка средний слой горожан, владеющих скотом. Извозчики же, осуществлявшие местные перевозки на двухколесных телегах (талига), всегда принадлежали к беднейшему слою горожан (рисунок 41, 43, 44).

Число извозчиков, работавших на четырехколесных грузовых телегах, в начале XIX века превысило 400 человек, а извозчиков, работавших на двухколесных телегах - 150 человек. Число последних перед первой мировой войной составляло 32—36 человек, в период между двумя мировыми войнами они были вытеснены извочиками, владевшими двумя лошадьми и четырехколесной грузовой телегой. Последний из них в 1946 году прекратил свое занятие.

Поздними потомками извозчиков, ездивших в дальние извозы, профессия которых имеет почти четырехсотлетнее прошлое, были ярмарочные извозчики, которые в 1890-е, 1910-е годы привозили товары ремесленников, торговавших своей продукцией, на ярмарки окрестных деревень и городов. Обычно эти извозчики были малоземельными хозяевами или арендаторами, и на телеге с пологом, запряженной двумя лошадьми, ездили они по ярмаркам (рисунок 46, 47). Перед первой мировой войной их было 35—40 человек, распространения грузовых автомобилей в середине 30-х годов полностью прекратило существование и это занятие.

István Balogh:

PFERDEGESPANNE IN DEBRECEN IN DEN XVIII—XIX. Jh-en

(Auszug)

Der erste Teil dieser Abhandlung ist in der Ethnographia LXXVI (1965), S. 161—186 erschienen. Im zweiten Teil (Ethnographia, LXXVII, S. 74) beschreibt Verfasser die verschiedenen Typen der Fuhrwerke, die Arten des Anspannens des Pferdes, die Personenbeförderung, den Gütertransport, das Leben der Kutscher und Fuhrmänner.

In der jüngsten Zeit, gegen Ende des XIX. Jhs, gestalteten sich, den vielerlei Bedürfnissen entsprechend, die mannigfaltigsten Typen der Fuhrwerke aus. Die archivarischen Daten aus den XVIII—XIX. Jh-en, hauptsächlich die Nachlaßinventare, kennen nur zwei Typen der Fahrzeuge, den für den Gütertransport geeigneten *eisenbeschlagenen Wagen* mit vier Rädern und den zweiräderigen *Pferdekarren*. Des eisenbeschlagenen Wagens haben sich in den erwähnten zwei Jh-en sowohl die den Ferntransport abwickelnden *Fuhrmänner* (ung. szekeresek, plur.), als die den Ackerbau treibenden *Bauern* (ung. szántók, plur.) bedient. Der Typ des Debrecener Wagens war im östlichen Teil der Ung. Tiefebene harten Bodens allgemein verbreitet. Verf. beschreibt die Verfertigung des Wagens und des Karrens und stellt die im Kreis des Bauerntums gebräuchlichen Benennungen der Bestandteile dieser Fahrzeuge zusammen (Taf. 1).

Der zweiräderige Lastkarren (ung. talyiga) war ein, den Anforderungen der örtlichen Straßenverhältnisse und des Gütertransportes zweckgemäß ausgebildetes Fahrzeug (Abb, 24, 25). Die Länge des Lastwagens betrug an dessen Seite gemessen 7—9 sukk (ausgesprochen: schuck; 1 sukk = 32 cm), seine Tragfähigkeit war 16—24 Zehntner. Die Länge des Karrens betrug 5 sukk; zwischen seinen beiden Deichseln wurde ein Pferd angespannt. Bei einem Pferd war die Tragfähigkeit 16—18, bei zwei Pferden 24—25 Zehntner.

Die örtlichen Bedürfnisse haben im letzten Jahrzehnt vor dem ersten Weltkrieg den hauptsächlich für die Personenbeförderung gebrauchten einspännigen Kleinwagen ausgestaltet, dessen Länge 5—5 1/2 sukk betrug, mit einer Tragfähigkeit von 5—8 Zehntern (Abb. 26).

Im zweiten Jahrzehnt des XX. Jhs haben die Fuhrmänner anstatt des alten Seitengitterwagens einen brauchbareren Wagentyp ausgestaltet. Dieser Wagen war 7—8 sukk lang, war zweispännig und seine Seiten waren aus Brettern verfertigt (Abb. 27). Nach dem zweiten Weltkrieg hat dieser Typ den älteren und allgemein verbreiteten Typ des Debrecener Wagens vollkommen verdrängt.

Bei Personenbeförderung wurde im Falle längerer Fahrt gegen Regen und Sonnenbrand eine Wagendecke (ung. ekhó) aufgezogen (Abb. 36). Zur Fracht des Getreides und des Futters wurde der Wagen mit einer Seitenstange (ung. vendégoldal) versehen (Abb. 33, 38). Sollte der Wagen Stückgut transportieren, so hat man in den Wagen einen Wagenkorb gelegt. Der Schlitten wurde in Debrecen sehr selten gebraucht (Abb. 29).

Laut der archivarischen Daten haben die Fuhrleute in den XVIII. und XIX. Jh-en gemäß der Beschaffenheit der Straßen und der Größe der Last im Allgemeinen 4—5 Pferde angespannt: zwei Pferde rückwärts, neben der Deichsel, zwei oder vier vorne, an deren Ende. Das Gespann hat der Fuhrmann immer auf dem hinteren, linken Pferd sitzend, aus dem Sattel gelenkt. Bei größerer Belastung wurden auch 6—8 Pferde angespannt (Abb. 34, 38, 39). In den neueren Zeiten, von den 1890-er Jahren an, wurden bei den reicheren Bauern die vorne angespannten 4 Pferde vom Kutscher nicht aus dem Sattel, sondern vom Sitzbrett gelenkt. Diese neuere, sog. französische Art der Bespannung war in Debrecen fremden Ursprunges und wurde hier nie allgemein eingeführt. Mit Verbesserung der Straßen, seit dem ersten Jahrzehnt vor dem ersten Weltkrieg, wurden an den Lastwagen bereits nur zwei Pferde, bei größerer Belastung auch ein drittes, rechts an die Seite angespannt. Dieses Gespann wurde vom Kutscher immer vom, auf das Vorderteil des Wagens gelegten Sitzbrett gelenkt.

Zwischen die beiden Deichseln des zweiradigen Karrens wurde im Allgemeinen ein Pferd angespannt. Auf schlechter Straße, im Falle größerer Belastung wurde an die rechte Seite des Pferdes noch ein zweites Pferd zur Hilfe gestellt. Wenn der Lastkarren stecken blieb, so spannte man ein drittes Pferd vor dem zwischen den Deichseln ziehende Pferd an. War der Karren leer, so lenkte der Fuhrmann das Pferd im Karren stehend; mit Last jedoch vom Sattel aus.

Verf. zählt bei den verschiedenen Typen die Benennungen der Teile des Gespannes, die Arten des Anschirrens, der Anspannung und des Lenkens auf.

Am Ende des XIX. Jhs wich bei den Bauern die Form des Personen- und Gütertransportes bereits von der Praxis der berufsmäßigen Fuhrmänner stark ab.

Im Leben des Debrecener Bauerntums galt der auf der Wiese der Puszta gehaltene große Viehmarkt als eine wichtige Begebenheit. Viele zogen samt Familie hinaus. Die Fahrt dauerte zwei Tage lang. Die Planwagen der Bauern bildeten am Rand des Marktplatzes sozusagen ein Wagenlager (Abb. 37).

In der Bauernwirtschaft wurde am häufigsten Halmfutter, ungebunden oder in Garben, Getreide in Säcken, Brennholz und Dünger transportiers. Die Art der Aufladung richtete sich nach der Sorte der verfrachteten Last (Abb. 34, 38, 39).

Debrecen war seit dem XV. Jh. eine sehr wichtige Station des Fernverkehrs (Landkarte). Die Fuhrmänner von Debrecen haben laut den damaligen archivarischen Daten den Güterverkehr innerhalb eines Kreises mit etwa 100—120 km Radius abgewickelt. Aus Siebenbürgen hat man gegen Westen und Norden Salz und Wein, vom Oberland gegen Osten Eisen und Leinwand, von der Ung. Tiefebene gegen Pest Getreide und Wolle geliefert. Vom Anfang des XVIII. Jhs an sind auf den Hauptstraßen, in Abständen von 12—14 km, Fütterungs- und Tränkstationen (ung. csárdák, plur.), d. h. Gasthöfe entstanden. In diesen standen den Reisenden eine Kneipe, bescheiden eingerichtete Gastzimmer, große Wagenschuppen und Tränke zur Verfügung (Abb. 40). Die Zahl der sich mit Ferntransport beschäftigenden Fuhrleute hat sich bis zum Ende des XVIII. Jhs ständig gesteigert. Diese bildeten die über Viehstand verfügende, aber weniger bemittelte Schicht der Gesellschaft der Stadt. Die die lokale Transportierung abwickelnden Karrenbesitzer gehörten allemal zur ärmsten Schicht der städtischen Bevölkerung (Abb. 41, 43, 44). Die Zahl der Fuhrmänner hat im XVIII. Jh und Anfang des XIX. Jhs die Zahl von 400, die der Karrenbesitzer die von 150 Häupter übertroffen. Die Zahl der letzteren betrug vor dem ersten Weltkrieg 32—36. In der Zwischenzeit der beiden Weltkriege wurden sie durch die über zwei Pferde und einen Wagen verfügenden Fuhrmänner verdrängt. Der letzte Karrenbesitzer hat seine Tätigkeit im J. 1946 eingestellt.

Als späte Nachkommen der auf eine vierhundertjährige Vergangenheit zurückblickenden Fuhrmänner des Ferntransportes sind die Marktfahrer zu betrachten, die in den 1890-er, 1910-er Jahren die Handwerker mit ihren eingenen Erzeugnissen auf die Märkte der umliegenden Dörfer und Städte befördert hatten. Diese Fuhrmänner waren meistens wenig bemittelte Bauern, oder Pächter, die mit ihrem Planwagen und zwei Pferden die Märkte besucht hatten (Abb. 46, 47). Ihre Zahl betrug vor dem ersten Weltkrieg 35—40. Anfang der 30-er Jahre hat die Verbreitung der Transportierung mit Kraftwagen diesem Berufszweig ein Ende bereitet.

A penyigei históriás ballada

A magyar népballadaköltészet — történeti rétegződését tekintve — több csoportra osztható, a klasszikus balladáktól az újtípusú balladákig.[1] Az utóbbi csoporton belül beszélünk betyárballadákról, rémtörténet-balladákról, bújdosóballadákról.[2] Véleményünk szerint a *históriás balladák* is, elsősorban sajátos keletkezésükre és terjedésükre való tekintettel, az újtípusú balladákon belül külön alcsoportot képeznek.[3]

A középkori énekmondó (hegedős, lantos) rend utolsó képviselői a históriások voltak, akik még a XX. sz. elején is szinte minden búcsún és vásáron megjelentek. A megtörtént tragikus eseményeket versbe öntötték és énekelve előadták. Ugyanakkor a *históriákat*, vagyis a lapra nyomtatott énekeket árulgatták.[4] Ez által a jól sikerült históriás énekek elterjedtek a nép között és a folklorizáció törvényei alapján átalakultak, kicsiszolódtak, a nép ízléséhez formálódtak. Nem egy históriás balladánkról kimutatható, hogy ilyen körülmények között született meg.[5]

Históriás balladának tartjuk a penyigei balladát is, melynek keletkezési körülményeit többé-kevésbé sikerült tisztáznunk. Reméljük, hogy e ballada születése folyamatának és okainak vizsgálatával fényt vetünk a históriás balladák keletkezésének általános társadalmi és folklorisztikai kérdéseire is. Mindenek előtt ismerkedjünk meg Penyige községgel és a balladánk témáját képező tragikus eset hiteles történetével.

Penyige hazánk északkeleti csücskében, Fehérgyarmattól öt kilométernyire keletre fekszik. A község neve a róla elnevezett *penyigei szilva*[6] révén — országszerte ismert. Penyigével kezdődik az innen keletre elterülő, Erdőhátnak nevezett tájunk, amelyen a *Szenke* csordogál keresztül. (1. kép.) A község neve a XII. sz. végétől kezdődően gyakran előfordul, ezt követő századokban Penyige

[1] Vargyas 6 réteget állapít meg: Csanádi Imre—Vargyas Lajos: *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok.* Bp. 1954. 40—42. — L. még: Faragó József: *Jávorfa-muzsika. Népballadák.* Bukarest 1965.

[2] Csanádi—Vargyas: i. m. 307—369, 399—404, 526—553. — Katona Imre: *Magyar kubikosdalok.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évre. Bp. 1953. 358—415. — Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. 3. kiad. Bp. 1958. 38

[3] Históriás balladáknak tartjuk mindazokat a dalokat, amelyek eredetileg históriás énekek, ponyvatörténetek voltak, azonban a hagyományozódás folyamatában átalakultak és a népköltészetben meggyökeresedtek. Ide soroljuk a *Barna Jancsi, Bereg Náni, Farkas Julcsa, Horváth Šolán, Pápainé, Szabó Gyula, Szabó Vilma, Szendre báró, Szűcs Maris* stb. című balladákat.

[4] Takács Lajos: *Históriások, históriák.* Bp. 1958. 25—27.

[5] Uő.: *Népi verselők, hírversírók.* Ethn. LXX (1959) 1—49. (II. fej. 7. j.) — Káldi Gyula: *Barát Miksa balladája.* Ethn. LXXIII (1962) 138—140.

[6] Mohácsy Mátyás: *A szilva termesztése és házi feldolgozása.* Bp. 1956. 27. — *Kertészeti Lexikon.* Bp. 1963. 951.

birtokos urai gyakran váltakoztak.[7] Penyige a kisközségek kategóriájába tartozik; lakóinak száma az 1900. évi népszámlálás idején 750,[8] 1920-ban 725,[9] 1960-ban viszont 941 lelket írtak össze.[10] A birtokviszonyok az erdőháti községekhez hasonlóan alakultak, a felszabadulás előtt pl. tíz kisbirtokos (50—100 kh.) és öt középbirtokos (100 kh.-on felül) tartotta kezében a község földterületének 56%-át. Ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkor 146 családnak mindössze 223 kh. (tehát az összterület 7%-a sem) jutott, képet alkothatunk a társadalmi

1. kép. A Szenke penyigei szakasza

helyzetről is: a lakosság döntő többsége mezőgazdasági cselédként vagy napszámosként kereste meg a kenyerét.[11]

A századfordulón is hasonló volt a helyzet, már 12—13 éves korú gyermekek is napszámosmunkára kényszerültek. A paraszti élet nyomorúságára derített fényt az 1905-ben bekövetkezett szörnyű penyigei tragédia is.[12] Erről az esetről a szemtanúk egyöntetűen vallanak:

[7] Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye.* Bp. 1940. 194.

[8] *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I.* Magyar Statisztikai Közlemények 1. Bp. 1902. 312.

[9] *Az 1920. évi népszámlálás. II.* Magyar Statisztikai Közlemények 71. Bp. 1925. 126.

[10] *Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1960.* Nyíregyháza 1961. 28.

[11] *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I.* Magyar Statisztikai Közlemények 99. Bp. 1936. 206.

[12] Néhány évvel később, 1910. márc. 27-én Szatmárököritón, táncmulatság közben több, mint 300 ember égett el egy nádfedeles csűrben. Móricz Zsigmond ezzel kapcsolatban a szatmári parasztság társadalmi, gazdasági, szellemi elmaradottságának okait elemzi és felveti a felelősség kérdését. *„A magyar nép olyan, hogy azzal lehetne valamit kezdeni, de az a baj, hogy a fölötte álló rétegek nem olyanok, amelyekből jó áradhasson lefelé. És ez mind oka annak, hogy Ökörítón leégett egy csűr,* s

„Ezerkilencszázöt május nyócadikán hetfőn reggel az uraságnak búzát tisztítani mentek a faluból a lányok, napszámra. Az uraságnak vót egy komvenciós hajósa, aki a mi szomszédunkba lakott. Az azért vót tudniillik felfogadva, mert a vasúti hídon, ami száz méterrel odébb van, nem engedték a járást. És az uraságot, mert hogy lopiba mentek, többször feljelentették. Ezért ű egy komvenciós hajóst fogadott, hogy aki az ű birtokára megyen dolgozni, azt vigye át a hajós. Vagy enni visznek, vagy valamilyen munkára mennek. Hogy az uraságot ne molesztálják örökké a vasúttól, hát ezér vót a komenciós hajós. A hajós meghalt, maradt neki egy öreg felesége. Az vette át a munkát. És akkor reggel tizenhetedmagával ült be a csónakba. Az apám rákiabált, hogy:

— Szálljon ki! Ne vigyen magával csak ötöt legfeljebb!

Hát ű azt mondta, hogy délig ű nem fog hajókázni! Elindult a hajóval. Ült benne egy epilepsziás ember, akinek időközbe rohamjai szoktak lenni ebbül kifolyólag. Nagyon féltek tülle a kislányok. Vót egy nagyobb lány, aki nem félt tülle, hanem ugratta ezt az úgynevezett Erdei Gyurkát. És Gyuri mindenáron, a hajóba, mikor már elindultak, szeretett volna közelibe férkőzni a lánynak. És mikor a közepin már túlmentek, hát addig fészkelődött Gyuri, hogy valamék másik kislányhoz hozzáért. Az persze megijedt tülle. Mivel annyi sokan vótak, a hajó pedig félig vót mán a parton is vízzel, a hajó orra lement, a hátulja felágaskodott. Rájok borult."[13]

„Mán mikor azután beértek a közepébe, mán akkor látták, hogy veszve vagyunk. Megfordult a hajó velek, egy végibe futottak. Akkor osztán a csónak orra lement, ők meg bele a vízbe, a hajó hátulja rájok csapódott. Űk meg alatta maradtak a vízbe. Én itt vótam a parton, jajveszékeltem, de hasztalanul. Együve fogództak, összeragództak és elsüllyedtek, hiába tudtak úszni. Vót köztük két ügyetlen, azok a hajó tetejére kapaszkodtak. Ezek megmaradtak. Vót egy bátyám, Bodnár János, az hármat húzott ki belőlük. Apámnak a testvére vót. Nem jó vót azt nézni. Egyiknek a keze járt így (mutatja, felemelt karjával hadonászik), némelyiknek a lába, aztán lementek. Szörnyű vót azt látni. Itt vót vagy öt csónak nálunk, ide vót berakva. Hányták a vízre, de elmerült. Élájultam, nem tudom, hogy hoztak be. Egy álló évig nem tudtam az ajtóba állani, mindig láttam őköt. Nekünk kettő vót benne. Egy hugom, az tizennyóc éves vót, Bodnár Mária. A másik Varga Borcsa, az a férjemnek vót a huga."[14]

„Apám ment munkábafele. Mikor ideért a Szenkéhez, ez az eset akkor adódott. Két csónak vót itt az ódalba, de széjjel vótak száradva. Lehúzták a vízre. Mikor odaért az apám, majdnem félig vót vízzel. Az én apám a csónak két peremjére állt, úgy hajtotta a rúddal. Mikor odaért, akkor kettőt húzott fel a rossz csónakba. Aztán megint kettőt kihozott. Mikor harmadikszor ment, akkor már csak egyet tudott menteni, mert leszállottak. Ezt az egyet is úgy látta meg, hogy a nagy haja libegett a víz felett. Hajánál fogva húzta fel. Többet nem tudott megmenteni, mert a többi leszállott."[15]

„Mikor lehettek a parttól vagy húsz méterre, akkor Gyuri valahogy megijesztette őket, akkor ők visongva előre szaladtak. A csónakból akkor ők kiömlöttek, a csónak felfordult. Azt még láttam, hogy elmerültek, nyújtogatták a kezüket, hadonásztak vele. Akkor szaladtam az édesapámhoz és a bátyámhoz, hogy nagy szerencsétlenség történt. De a tragédia az vót, hogy mán mentek a segítségükre, akkor a víz mán el vót simulva. A csónak úszott a vízen két lánnyal. Erdei Gyuri az átúszott a túlsó partra. Aztán mentek gyalommal. Előbb csak egyet húzott ki a gyalom, aztán egyszerre nyolcat. Kifektették őket a partra. Aztán jött a főszolgabíróság, a csendőrség."[16]

A 9 kislány tragédiájáról a korabeli tudósítások[17] sem tudnak pontosabb, élethűbb leírást adni. A 9 kislány halála majdnem minden penyigei családot érintett. Nevüket nemcsak a halotti anyakönyv, hanem az emlékezés is hosszú időn át őrizni fogja. A kis község gyásza a környéken hamar ismeretessé vált,

benne negyedfélszáz ember." Móricz Zsigmond: *Riportok. I.* Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei. Bp. 1958. 10. A gyermeklányok foglalkoztatása miatt, a felső rétegek felelősségének kérdésében — véleményünk szerint — a nagy író Penyigén is hasonló eredményre jutott volna. Az onban a felelősséggel sem itt, sem ott, senki sem foglalkozott. — Itt jegyezzük meg, hogy az ököritói tragédiáról históriás ének több verzióban készült, azonban a hagyományban egyik sem fogamzott meg. L.: Takács: Históriások i. m. 13. — Szendrey Zsigmond: *Szatmár megye néphagyományai.* Ethn. XXXVIII (1927) 246. — *Az ököritói borzalmas tűzkatasztrófa.* (Négyszáz ember pusztulása Szatmár megyében.) Szerkesztette: Tóth Sándor Karcagon. Békés é. n.

[13] Elmondta: Jármi Béla 71 é. tsz-tag, Penyige 1965. szept. 3.

[14] Elmondta: Varga Andrásné Bodnár Irma 83 é. földm., Penyige 1965. aug. 18.

[15] Elmondta: Bodnár Bálint 69 é. földm., Penyige 1965. aug. 18.

[16] Elmondta: Jármi Gusztáv 74 é. földm., Penyige 1965. aug. 18.

[17] *Heti Szemle.* Szatmár 1905. máj. 10. — *Szatmár és Vidéke.* Szatmár 1905. máj. 9. — *Szatmár-Németi.* Szatmár 1905. máj. 10.

ma is, akárcsak a szatmárköröitói esetet, másutt is emlegetik. A penyigei tragédia jelenlegi, széles körű ismeretét mindenekelőtt azzal kell magyaráznunk, hogy az esetről korabeli históriás ének készült, mely elterjedt, s mint tudjuk: a rím és dallam, különösen együtt, az emlékezésre pozitív hatást gyakorol.[18] Természetes, hogy a korabeli és a jelenlegi dal között különbség van,[19] melynek tárgyalására a továbbiakban még visszatérünk.

A penyigei históriás balladával első ízben Zsarolyán községben találkoztunk, az alábbiak szerint:

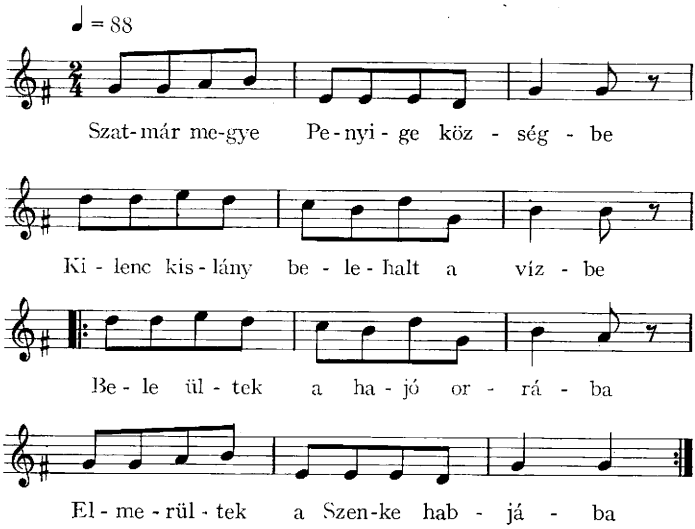

Viszi a víz a lányokat viszi,
Szeretője a partjáról nézi.
„Gyere babám, ne hagyj bele halni,
Gyenge testem a halnak megenni!"
Szenke vize száradj ki, apadj ki,
Kilenc anya könnyét ne csordítsd ki![20]

Természetes, hogy Penyigén jóformán mindenki ismeri ezt a balladát, melyet az alábbiak szerint énekelnek:

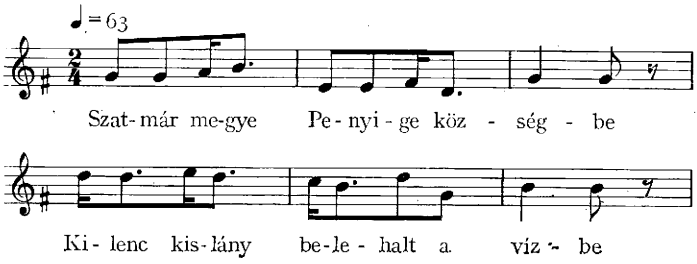

[18] ELKONYIN D. B.: *Gyermeklélektan.* Bp. 1964. 228. — „Az is világos előttünk, hogy a szájhagyományozó költészetben a változtatásra nagyobb lehetőség van a prózai epikumok különböző műfajaiban, mint másutt." ORTUTAY Gyula: *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* Ethn. LXXVI (1965) 6.

[19] Megkülönböztetésül a korabeli (kiforratlan) dalt *históriás ének*nek, a jelenlegi (kicsiszolódott) dalt *históriás balladá*nak nevezzük.

[20] Énekelte: Farkas Ferenc 36 é. tsz-tag. Zsarolyán 1962. máj. 19.

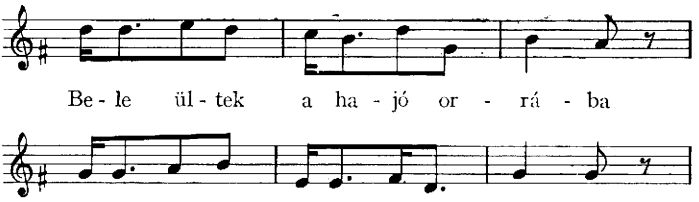

Ezerkilencszázötödik évbe
Kilenc kislány belehalt a vízbe.
Szenke vize száradj ki, apadj ki,
De sok anya könnyeit csaltad ki!

Kilenc kislányt viszi a víz, viszi,
Szeretője a partjáról nézi.
„Gyere babám, ne hagyj belehalni,
Gyönge testem a halnak megenni!"[21]

A penyigei históriás ballada után érdeklődve egyre több variánsról sikerült tudomást szereznünk.[22] Az eddig ismert lelőhelyek térképre helyezésével megállapíthatjuk, hogy balladánk a Tisza — Kraszna — keleti országhatár által bezárt területén terjedt el. (2. kép.) A térkép azt is mutatja, hogy Penyigé-

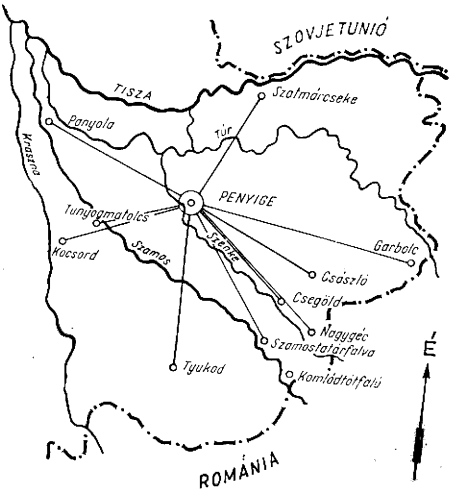

2. kép. A penyigei históriás ballada földrajzi elterjedése

[21] Énekelte: Jármi Béla 71 é. tsz-tag. Penyige 1965. szept. 3.

[22] *Császló.* Buzgó Ferenc ált. isk. igazgató szíves levélbeli közlése. 1966. jan. 28. — *Csegöld.* Mátyás János gyűjtése, 1953. jan. 26. Néprajzi Múzeum Népzene tára (a továbbiakban: Népr. M. Nt.) 6678. — *Garbolc.* Székely Gyuláné szíves levélbeli közlése. 1966. jan. 20. — *Kocsord.* Máté Miklósné tsz-tag szíves levélbeli közlése. 1966. jan. 20. — *Komlódtótfalu.* Saját gy. 1965. máj. 26. Énekelte: Nagy András 76. é. földm. — *Nagygéc.* Kállai József kultúrotthon igazgató szíves levélbeli közlése — *Panyola.* Széles Gyula tanár szíves levélbeli közlése. 1966. febr. 11. — *Szamostatárfalva.* Saját gy. 1965. máj. 26. Énekelte: Szeles Endre 80. é. földm. — *Tunyogmatolcs.* Hajdú András gyűjtése 1952. szept. Énekelték többen. Népr. M. Nt. XIV. 164. *Szatmárcseke.* Lakatos József ált. isk. tanár szíves levélbeli közlése. 1966. febr. 15. — *Tyukod.* Maácz László gyűjtése, 1955. márc. 28. Énekelte: Szuromi Mária 25 é. Népr. M. Nt. 5735.

től kiindulva az elterjedés távolsága szinte minden irányban azonos. A beregi Tiszaháton, valamint a Krasnától nyugatra eső részen ez ideig nem sikerült változatot találnunk. Véleményünk szerint egy-két újabb változat előbukkanása sem fogja megváltoztatni azt a tényt, hogy *a penyigei históriás ballada ismerete aránylag szűk területre korlátozódik.* Itt jegyezzük meg, hogy Penyigéhez közelebb eső községekben — balladánkra vonatkozó kutatásokat nem végeztünk, mivel bizonyosnak vesszük helyi előfordulását.

Eleve a ballada elterjedése több mint valószínűvé teszi előttünk, hogy keletkezésének helyét is ezen a területen kell keresnünk. Az adatközlők ugyancsak egyöntetűen állítják, hogy a históriás dalt 1905-ben tanulták, azóta éneklik különböző alkalmakkor. Keletkezésével kapcsolatban Jármi Gusztáv a következőket mondotta:

„Még ebben az évben a sallós nagyvásáron[23] Fehérgyarmaton történt, hogy a csengeri vak koldus énekelte a vásárba:

Szatmár megye Penyige községbe
Kilenc kislány belefúlt a vízbe.

A koldust a felesége vezette, oszt dalolgatta. Ebbe a vásárba láttam egy handlét, egy zsidó fiút. Az árulta a lapokat, amelyiken le vót nyomtatva ez a nóta. Vették is ezt a nótát. Akkor még friss vót ez a tragédia, jó üzletet csinált vele a zsidó fiú. Akkor hallottam ezt a nótát először, azután már dalolgatták itt is, Penyigén."

„*Hol szokták énekelni?*"

Ősz felé abban az évben volt itt bál, akkor a zenekar is játszotta. Lakodalomkor nem énekeltük, hanem lekvárfőzéskor, kukoricahántáskor, dörzsölőbe, fonóba és minden ilyen társas összejövetelen. Tudja ezt a nótát mindenki a faluba, de tudják más faluba is."

TAKÁCS Lajos kutatásai nyomán tudjuk, hogy a csengeri vak koldus Albók Gyula volt,[24] jól ismerték őt ezen a területen. Más adatközlő viszont[25] határozottan állítja, hogy Albók, bár énekelgetett e dallamra,[26] a penyigei históriát sohasem adta elő, mivel *nem az ő nótája volt.* Valóban, az életrajzi adatokat figyelembe véve el kell fogadnunk, hogy Albók Gyula, a Szatmárság híres és egyben utolsó históriása nem lehetett a penyigei históriás ének szerzője.[27]

A századforduló utáni években, a mai Szabolcs—Szatmár megye területén öt históriás tevékenységéről tudunk.[28] Hogy közülük melyik volt a penyigei históriás ének szerzője, sajnos, nem sikerült ez ideig megállapítanunk. Bár a szerző személye tisztázatlan maradt, az egyéni szerzőséghez nem fér kétség. Korábban a dal teljesebb formában élt. Mint Jármi Béla mondja: „Több verssel tudtam, dehát elfelejtettem ennyi időn, ennyi viszontagságon keresztül, amin már keresztül mentem. De a községben se igen tudnak már többet róla."

A felnőttek valóban az éneknek csak 2—3 versszakát tudják, az iskolai tanulók azonban jóval többet ismernek. Mint később kiderült, *Kormány Margit*

[23] Június közepén tartják. A sarlós vásárokon, mint ahogy az elnevezés is elárulja, aratáshoz szükséges eszközöket nagy mennyiségben árusítanak.

[24] TAKÁCS: i. m. 56.

[25] Szeles Endre 80 é. földm. Szamostatárfalva 1965. máj. 26.

[26] Szeles Endre jól ismerte Albókot, mivel Albók elég gyakran históriázott Szamostatárfalván. A penyigei balladát mégsem Albóktól tanulta.

[27] Albók Gyula 1877-ben született. Az első világháborúig műszerész és légtornász volt. Szeme világának elvesztése után, 1922-ben csapott fel históriásnak. (TAKÁCS Lajos szíves szóbeli közlése.)

[28] Név szerint: Ferkó András, Szedlák János, Szilvási Gusztáv, Szilvási József és Szűcs József.

tanítónő nagy hozzáértéssel kiegészítette a helyi balladát. Forrása egy olyan kéziratos énekeskönyv volt, mely többek között tartalmazta a penyigei históriás éneket is. Valószínűnek tartjuk, hogy e népművelési tevékenység a ballada újjászületését (revival) eredményezi, azonban arra a kérdésre, hogy milyen módon, milyen mértékben, természetszerűleg csak egy-két évtized után adhatunk választ.

Az említett kéziratos verseskönyvet alkalmunk volt közelebbről is megtekinteni.[29] E dolgozat elején közölt históriás ballada és a verseskönyv éneke közötti rokonság, azonos eredet nyilvánvaló. A históriás éneket teljes terjedelemben közöljük:

1. Ezerkilencszázötödik évbe,
Kilenc kislány belehalt a vízbe.
Bele ültek a hajó orrába,
Kiborultak a Szenke habjába.

2. Szatmár megye Penyige községbe,
Kilenc kislány bele halt a vízbe.
Egy közülök felkiált az égre,
Hogy kell bele halni a Szenkébe!

3. Kilenc kislányt viszi a víz, viszi,
Édes anya Szenke partján nézi.
Édes anyám ne hagyj bele halni,
Gyenge testem a halnak megenni!

4. Penyige községbe ez a hír van:
Kilencz kislány egyszerre halva van!
Elnyelte a Szenkének erős vize,
Nem volt olyan, ki kimentene.

5. Édes anyám, édes kedves anyám,
Milyen halála lett jó lányodnak?
Már nekem egyszerre kellett halni,
Nem volt időm tőled elbúcsúzni!

6. Édes anyám, köszönök tőletek,
Emlékszem én anyám felőletek.
Néha anyám gondolj lányodra,
Borzasztó volt lányodnak halála.

7. Ti testvérek el ne felejtsetek!
A temető egy rózsát a fejfámra,
Édesdebben nyugszom a síromba.

8. Gyászba van a penyigei utcza,
Kilencz kislányt visznek rajta halva.
Édesanyja jajszóval siratja:
Áldás szálljon lányom, hű porodra!

9. Édes anyám nekem helyem lészen,
A mély sírba engemet letesznek.
Elköszönök tőlök utoljára.
Most letesznek engemet a sírba.

[29] Bodnár Endréné 70 é., penyigei lakos tulajdonában.

10. Penyigei temető szélébe,
Kilencz kislány nyugszik ott egy szélbe.
Isten veled, kilenc kislány hulla,
Szép csendesen nyugodjál a sírba!

11. Szenke vize, Penyige községbe,
Kilencz kislány belehalt a vízbe,
Szenke vize száradj ki, apadj ki,
De sok anya könnyét te csaltad ki!

12. Kilencz kislányt viszi a víz viszi,
Szeretője a partjáról nézi.
Gyere babám, ne hagyj bele halni,
Gyenge testem a halnak megenni.

13. Utas néz be a temető kertbe,
Kilencz kislány nyugszik ott egy szélbe.
Isten veled kilencz kislány hulla,
Szép csendesen nyugodjál a sírba!

Feltűnő, hogy a terjengős históriás ének a *reális* tényekből csupán azt közli, hogy *kilenc kislány a hajó orrába ült, a hajó felborult, a leányok a Szenkébe fulladtak.* Arról, hogy a tragédia milyen előzmények után, miért és hogyan zajlott le, sem a históriás ének, sem a ballada nem szól. Ez a körülmény arról tanúskodik, hogy a históriás-szerző a penyigei esetről csupán „rövid hír"-t hallott, melyből kiindulva — egyéni formulák, a meglevő história-repertoár felhasználásával — egész történetet kerekített.

A penyigei históriás ének variánsaiba — a közölt históriás ének 1. versszaka, a 2. versszakának első fele, a 3. versszaka és a 11. verszakának második fele került át, különböző összetételekben. A hagyományozódás szabályai alapján eltünedeztek a fölösleges ismétlések, az érzelgős, szentimentális versszakok; nem maradt más, csupán az esemény és ehhez kapcsolódó emóciók költői ábrázolása, drámai sűrítésben. A penyigei ballada magán visel bizonyos *homály* jegyet.[30] Ugyanis teljes mértékben azok számára érthető, akik ismerik a penyigei tragédiát, legalábbis tudnak annak „megtörtént esemény" voltáról. Ma még elevenen él a ballada mellett a tragédia emléke is. Az emlékezés továbbélését — más históriás balladákkal ellentétben — elősegíti a balladánkban mutatkozó helyhez és időhöz (Penyige — 1905) kötöttség.

A históriás balladákat ismert népdalok dallamára éneklik. Balladánk dallama nemcsak Szabolcs—Szatmár megyében, hanem országszerte is ismert, az alábbi szöveggel:

Túr a disznó, ha a gyepre hajtják,
Tartottam szeretőt szőkét, barnát...[31]

A penyigei ballada változatainak gyűjtése során csupán az eddig közölt dallammal találkoztunk, bár egyes adatközlők említették, hogy korábban *más nóta* is volt a penyigei tragédiáról. A Néprajzi Múzeum őriz egy azonos témájú dalt, melynek szövege és dallama valóban más:

[30] Csanádi—Vargyas: i. m. 23—24.

[31] E népdal vizsgálata nem tartozik célkitűzésünkhez, csupán megjegyezzük, hogy területünk legismertebb lakodalmas dalai közé tartozik.

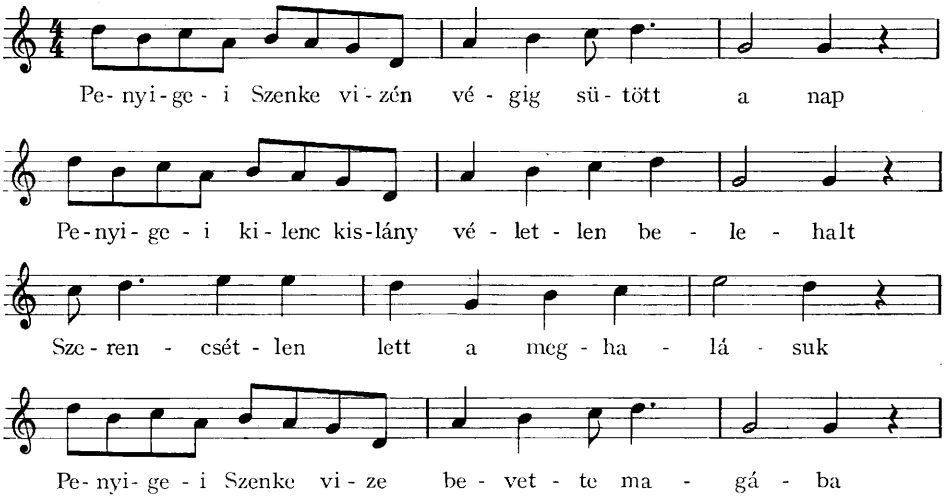

2. Megkondult a penyigei harang,
Húzza aztat három fehér galamb.
Most húzza az utolsó . . . . . .,
Penyigei kilenc legény szive majd meghasad.

3. Penyigei kilenc kislányt viszi a víz, viszi.
Szeretője, édesanyja a partjáról nézi.
Gyere babám, ne hagyj bele halni,
Az én jegyesem testét a halnak megenni.[32]

Az itt bemutatott és az általunk gyűjtött (összes többi) ballada között csupán a harmadik versszak szövegében mutatkozik hasonlóság. Az átalakítás itt is nagymérvű, mivel az eredeti 10-szótagos verssorokat — a 3. sor kivételével — 14 szótagra kellett növelni. Az átalakítás a feltételezett második szerző kezére vall. A második típus kiforratlanabb, ponyvaibb ízű, minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy nem gyökeresedett meg, nem került be a hagyományozódás folyamatába.[33]

VARGYAS Lajos az új ballada és a vásári ponyva kapcsolatára rámutatva írja: „. . . *tanúi lehetünk, hogyan emészti meg, hasonlítja magához a gyatra ponyvai szöveget a százados hagyományaiból erőrekapó népköltészet.*"[34] Úgy véljük, hogy ez a megállapítás vonatkozik a penyigei balladánk születésére is.[35]

[32] Gy.: HAJDÚ András. Tunyogmatolcs 1952. szept. Énekelte: Boracsi Menyhértné 56 é. Népr.M.Nt. MII 2590/a.

[33] Éppen ezért, különösen az első versszakot, mint el nem fogadott egyéni javaslatot „invariáns"-nak kell tekintenünk. L.: ORTUTAY Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás.* MTA II. Oszt. Közl. IX(1959) 210.

[34] CSANÁDI—VARGYAS: i.m. 43.

[35] Erre itt is hozhatunk néhány tanulságos példát. A Komlódtótfaluban gyűjtött változat 3. versszaka így hangzik:

Szenke vize száradj ki, apadj ki,
Kilenc anya könnyét te csaltad ki!
Kilenc anyát nagy bánatba hoztál,
Kilenc házat gyászba borítottál.

A penyigei balladát elsősorban azért láttuk el „históriás" jelzővel, hogy ezáltal is históriás énekből való eredetére utaljunk és ugyanakkor a hasonló stílusú balladáktól valamelyest megkülönböztessük. Tudatában vagyunk annak, hogy a históriás balladák a legkevésbé képeznek lezárt formát. A penyigei históriás ballada jelenleg is állandóan változik, a hangja azonban egyre drámaibbá, balladaibbá válik.[36]

ERDÉSZ SÁNDOR

Шандор Эрдес:

ПЕНИГЕЙСКАЯ БЫЛИННАЯ БАЛЛАДА

(Резюме)

Произведения венгерской балладной поэзии последних двухсот лет мы называем «балладами нового типа». До сих пор из баллад этой группы обычно занимались разбойничими (бетярскими) балладами, балладами об убийствах, грабарскими балладами, балладами скрывавшихся от властей. По нашему мнению, настало время говорить и о былинных баллад.

Последние представители средневекового ордена певцов-былинщиков (игравших на скрипке или лютне) были представителями этого направления балладного творчества, они еще в начале XX века появлялись на каждой ярмарке и паломе. Происхшедшие трагические события они перекладывали в стихи и пели. В то же время они занимались торговлей «историями», то есть отпечатанными на отдельных листах былинами. Таким путем удавшиеся былины распространялись в народе, переформировались, вырабатывались согласно народному вкусу на основе законов фольклоризации. Можно с полной достоверностью показать, что не одна былина родилась таким путем, при таких условиях.

Небольшое село Пениге расположено в области Саболч—Сатмар. Трагедия, послужившая темой разбираемой нами баллады, произошла 5 мая 1905 года, точные сведения о ней автор получил из воспоминаний очевидцев. Согласно их рассказам, 16—17 девушек хотело перейти через железнодорожный мост реки Сенке, протекающая около села Пе-

---

Garbolcon a következőképpen fejezik be a balladát:

Lányok, lányok, penyigei lányok,
Koporsónkat végig sirassátok.
Öltözzetek tiszta feketébe,
Vigyetek a rózsás temetőbe.

Máté Miklósné Kocsordon az alábbiak szerint jegyezte le a penyigei ballada utolsó két strófáját:

Kilenc kislány gyászos koporsója
Egy udvarba sorba le van rakva.
Gyertek elő híres penyigei lányok,
Koporsónkat könnyel locsoljátok.

Megkondult a penyigei harang,
Húzza aztat kilenc fehér galamb.
Most húzzák az utolsó verseket,
Kilenc anya szíve majd megreped.

E versszakok, melyekhez hasonlókat még sorolhatnánk, az eredeti históriás énekben sem találhatók; a penyigei históriás balladába való kerülésüket a „vonzástörvény"-nyel magyarázhatjuk. L.: KRIZA Ildikó: *Affinitás a népballadában.* Ethn. LXXVI (1965) 221—242.

[36] „A história és ballada legszorosabban összefügg egymással. Mint műfaj, könnyen elválaszthatók, külön műfaji jegyeik, életformájuk révén, de mihelyt a história kiszakad eredeti környezetéből, elkerül az énekestől és a füzetlapról, tehát mint dal terjed tovább, teljesen úgy viselkedik, mint a ballada, illetve a népi énekgyakorlatban átalakulva felveszi a szóbeliség jellemző jegyeit." TAKÁCS: i. m. 109.;— „Nem egy népballadánk ilyen vásárról-vásárra járó vándor énekes füzetkéjéből került a nép ajkára." GYÖRFFY István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 1. Bp. 1942. 18.

ниге, так как на противоположном берегу ее располагалось имение, где они были поденщицами. Однако сторож не пропустил их, поэтому они попытались переправиться на лодке. Все сели в рассохшую лодку, с лодочницей и молодым парнем, «полудурком». Девушки подтрунивали над парнем, между тем вода просачивалась в лодку. Хорошее настроение сменил страх. От движений переполненная лодка перевернулась. Несколько девушек выплюло, нескольких спасли, остальные же 9 утонулись в воду вместе, держась друг за друга. Их удалось выловить рыбачьей сетью, но уже мертвыми. Полдеревни горестноломав руки, с причитаниями наблюдало за происходящим, но ничем не могли помощь (рис. 1. Место трагедии). С глубокой скорбью похоронили девушек.

В следующе месяце уже во всей окрестности былинщики пели о пенигейкой трагедии. Найти автора стихов не удалось. В рукописи сохранился оригинальный текст, состоящий из 13 строф. Народ же знает только 3—4 строфы, и то в сильно измененном виде, более того, стихи варьируются в каждой деревне. Известна и другая версия, но она происходит из села Тунёгматолч (инвариант). Для отличия оригинальный лубочный текст мы называем былиной, а измененный согласно законам фольклоризации текст — Билинной балладой.

Вариант пенигейской баллады, записанный в селе Жароян, звучит так:

В области Сатмар, в селе Пениге
Девять девушек утонуло в реке,
Сели они в нос лодки,
Погрузились в пену Сенки.

Несет вода девушек, несет,
Любимый с берега смотрит,
Приходи, моя куколка, не дай умереть,
Мое слабое тело рыбам съесть!
(Рефрен) Вода Сенки, высохни, высохни,
Слезам девяти матерей не дай пролиться!

Эту пенигейскую балладу знают на сравнительно узкой территории (рисунок 3). Рядом с балладой еще живы о трагедии воспоминания, чему, в противоположность другим балладам, способствует этого вида, баллады с связь определенным местом и временем (Пениге, 1905 год). Мелодия баллады совпадает с мелодией одной из известных по всей стране свадебных песен, значит, автор создал ее, имея в виду ритм и структуру народной песни.

До сих пор не один этнограф-специалист занимался вопросом того какова связь между примитивными лубочными текстами к отдельным былинным балладам нового типа. Показ обстоятельств возникновения пенигейской баллады, по нашему, проливает свет на основные общественные и фольклористические вопросы рождения баллад нового типа, в том числе и былинных баллад. Пенигейскую балладу мы называем былинной прежде всего потому, что этим указываем на ее происхождение из былины и в то же время отличаем ее от баллад подобного стиля.

Sándor Erdész:

DIE HISTORISCHE BALLADE VON PENYIGE

(Auszug)

Die Schöpfungen der ungarischen Balladendichtung der letzten 200 Jahre werden „Balladen neuen Typs" genannt. Innerhalb dieser Gruppe war bisher von Betyárballaden, Mordtatenballaden, Erdarbeiter- (ung. kubikos) Balladen und Emigrantenballaden die Rede. Meines Erachtens müssen wir auch über historische Balladen zu sprechen kommen.

Die letzten Vertreter der mittelalterlichen Sänger (ung. hegedűs und lantos) waren die Reimchroniker (ung. históriások, plur.), die noch Anfang des XX. Jhs. fast auf allen Kirchweihfesten und Märkten erschienen sind. Sie haben die vorgefallenen tragischen Ereignisse in Verse gefaßt und singend vorgetragen. Gleichzeitig haben sie diese „Historien", d. h. gedruckte Verse feilgeboten. Dadurch verbreiteten sich die gut gelungenen geschichtlichen Gesänge unter dem Volk und wandelten sich auf Grund der Gesätze der Folklorisation um, verfeinerten und formten sich zum Geschmack des Volkes. Es läßt sich über viele historische Balladen beweisen, daß sie auf diese Weise entstanden sind.

Die Kleingemeinde Penyige liegt im Komitat Szabolcs-Szatmár. Hier erfolgte am 5. Mai 1905 eine, das Thema unserer Ballade bildende Tragödie, von deren Ablauf Verf. sich bei den Augenzeugen im Dorf Kenntnis verschaffen hat. Ihrer Mitteilung nach wollten 16—17 Mädchen über die Eisenbahnbrücke des Flusses Szenke, der bei Penyige fließt, gehen, da sie in dem, an der anderen Seite liegenden Herrschaftsgut arbeiteten. Der Wächter hat sie aber zurückgetrieben. Deshalb wollten sie den Übergang mit Kahn versuchen. Alle stiegen in den ausgetrockneten Kahn ein, samt der Schiffsfrau und einem halbnärrischen Burschen. Mit diesem haben sich die Mädchen geneckt. Inzwischen sickerte das Wasser in den Kahn ein. Der Frohsinn verwandelte sich plötzlich in Panik. Der überfüllte Kahn kippte um. Einige schwammen ans Ufer, mehrere wurden gerettet. Aber neun Mädchen sind — sich einander bei der Hand fassend — in den Fluten versunken. Das Fischernetz hat sie bereits als Tote aus dem Wasser gezogen. Das halbe Dorf hat mit Jammergeschrei, die Hände ringend, dem Ereignis zugeschaut, konnten jedoch nicht helfen (Abb. 1: Schauplatz der Tragödie). Sie wurden mit großer Teilnahme bestattet.

Bereits im folgenden Monat haben Reimchroniker die Tragödie von Penyige besungen. Es ist nicht gelungen, den Verfasser des Gesanges zu ermitteln. Der Originaltext von 13 Strophen ist aber in Manuskript erhalten geblieben. Das Volk kennt aber nur 3—4 Strophen davon und auch diese mit einigen starken Veränderungen, ja sogar in verschiedenen Varianten in den umliegenden Dörfern. Es ist auch eine weitere Version bekannt, die aber nur im Dorf Tunyogmatolcs gefunden wurde (Invariante). Zwecks Unterscheidung wird das ursprüngliche Flugblatt (ung. ponyva) *historischer Gesang* (ung. históriás ének), der nach den Gesetzen der Folklorisation ausgebildete Text *historische Ballade* (ung. históriás ballada) genannt. Eine im Dorf Zsarolyán gefundene Variante der Ballade lautet folgendermaßen:

Szatmár megye Penyige Községbe
(Im Dorf Penyige im Komitat Szatmár)

Kilenc kislány belehalt a vízbe
(Sind neun Mädchen im Wasser ertrunken)

Beleültek a hajó orrába
(Sie stiegen in den Kahn ein)

Elmerültek a Szenke habjába.
(Versanken in den Fluten des Szenke)

Viszi a víz a lányokat viszi
(Es trägt, es trägt das Wasser die Mädchen)

Szeretője a partjáról nézi.
(Der Geliebte sieht es vom Ufer)

Gyere babám ne, hagyj belehalni
(Komm mein Schatz, laß mich nicht sterben)

Gyenge testem a halnak megenni!
(Und meinen Körper von Fischen zerfressen!)

Refr.: Szenke vize száradj ki, apadj ki
(Wasser des Szenke, trockne aus, ebbe ab)

Kilenc anya könnyét ne csordítsd ki!
(Tränen von neun Müttern lasse nicht rinnen!)

Die Kenntniss der historischen Ballade beschränkt sich verhältnismäßig auf ein kleines Gebiet (Abb. 3). Neben der Ballade lebt auch noch lebhaft das Andenken an die Tragödie. Das Weiterleben der Erinnerung wird, im Gegensatz zu anderen historischen Balladen, durch die Gebundenheit an Stelle und Zeit (Penyige, 1905) gefördert. Die Melodie unserer Ballade ist der des allgemein bekannten volkstümlichen Hochzeitsliedes gleich. Der Verfasser hat also den Balladentext in der Kenntnis des Rhytmus' und der Konstruktion dieses Volksliedes zusammengestellt.

Bisher wurde die Frage in der ethnographischen Literatur mehrfach untersucht, welcher Zusammenhang zwischen dem primitiven Flugblatt (ung. ponyva) und den einzelnen Balladen neuen Typs besteht. Die Entstehung der historischen Ballade von Penyige wirft m. E. Licht auf die gesellschaftliche und folkloristische Frage der Geburt der Balladen neuen Typs, und innerhalb dessen der historischen Balladen. Die Ballade von Penyige habe ich deshalb „historisch" bezeichnet, um ihre Verwandtschaft mit den historischen Gesängen zu betonen und sie von anderen Balladen ähnlichen Stils zu unterscheiden.

A népi olajütő technológia Baranya megyében

Mekényes község Baranya megye legészakibb részén, a Sásdi (régebben Hegyháti) járásban a Hegyhát egyik völgyében fekszik. Már a középkorban fönnállott, de nem a mai helyén, hanem a határ Alterkirche nevű részén. Ez a falu azonban elpusztult. A mai községet Hessen-Darmstadtból jött telepesek alapították 1735-ben. Mekényes egyutcás irtványfalu. A 3073 kat. holdas határából még ma is 1003 kat. hold az erdő. Lakóinak száma 1100 körül mozog. A németek 1947—48-ban történt kitelepítése után a faluba Szlovákiából áttelepítettek, Bihar, Heves, Zala megyei földhözjuttatottak, meg moldvai és erdélyi csángók kerültek. A német lakosság az állattenyésztésben tűnt ki, főleg hidegvérű lovakat és bonyhádi teheneket neveltek, de a termékeny határt is szorgalommal művelték. Újabban a határban sok káposztát termelnek. A faluban vízimalom is működött, amit az 1900-as években épült gőzmalom tett tönkre. Két olajmalmuk is volt.

A környékbeli kis falvakban nem volt olajütő és így a két mekényesi olajütő megélt. Lengyel, Egyházaskozár, Nagyhajmás, Bikal, Kurd, Döbrököz, Závod, Kisvejke, Száraz, Mucsi, Mucsfa, Hőgyész községek lakói mind itt üttették az olajat. De a távolabbi falvakból is, mint pl. Gerényes, Tekes, Sásd, Kaposszekcső, Csikóstöttös községekből jöttek olajat ütni. Az olajmalmokban leggyakrabban kendermagból, repcéből, napraforgóból, tökmagból ütöttek olajat. Ritkábban dióból, csetéből is ütöttek, paprikát is daráltak. Hajastól együtt darálták. Egész éven át ütötték az olajat, de az olajütés igazi ideje novembertől májusig tartott. Az olajütés napja szombat volt. Paprikát pedig hétfői napon daráltak. Egész télen át csak három napon ütöttek cseteolajat.

A faluban igen kedvelték az olajos ételeket, főleg az olajos káposztát. De sok olaj kellett, különösen amíg nem volt villany, a világításhoz, továbbá a gazdaságba kenőanyagnak. Fogyott ezenfelül orvosságnak is.

Azonban az olajmalmokban — régen, a múlt század végéig — nem csak olajütés folyt, az olajütés tulajdonképpen csak másodrendű feladat volt. A bonyolultabb szerkezetű hengermalom elterjedése előtt az olajmalmokban — elsősorban — gabonát őröltek, s csak időszakonként, farsang táján foglalkoztak olajütéssel is.

Az *alsó olajmalom* a falu Loren nevű részén épült, melyet Alsó falunak is hívnak. A szájhagyomány szerint a falu egyik legrégebbi épülete volt. Stip Dániel építette. A család kihalta után szintén Stip nevű család szerezte meg, majd később Herczeg Jakab örökölte felesége révén. A malom 1946-ig működött, ekkor kapta meg egy telepes, aki néhány év múlva elbontotta.

A *felső olajmalmot* Kräling János építtette, hihetőleg a múlt század második felében. Majd később Schmidt György kezére került. Legutolsó tulajdo-

nosa, Schmidt Illés, kiment Ausztriába, s a malmot 1947-ben Kéri János felvidéki telepes kapta. Az olajütő 1948-ig működött.

Leírásunkban részletesen a felső, ún. Schmidt-féle olajmalommal foglalkozunk. Az olajütés szerszámait és technikáját, technológiáját együtt tárgyaljuk. A berendezés bemutatásánál erősen támaszkodunk a dolgozat mellékleteire, ezért azok részletméreteit a szövegben nem közöljük. Az olajütés technológiáját a lehető legrészletesebben leírjuk. Ha külön nem jelezzük, akkor megállapításaink mindig a felső olajmalomra vonatkoznak. Ahol azonban szükséges az alsó malomban folyó munkát és annak szerkezetét is közöljük, de külön kiemeljük, hogy mondanivalónk az alsó malomra vonatkozik.

I. AZ OLAJÜTŐ ÉPÜLETE*

Ha a falut Kurd-Csibrák vasútállomás felől közelítjük meg, amint a Lengyelbe vezető műútról letérünk Mekényes felé, néhány száz méter megtétele után találkozunk a falu legszélső házaival. Jobb kéz felől az első, 219-es számú 1600 négyszögöles telken áll hazánk utolsó üzemképes népi olajütője.

Az alacsony, de a lakóépületeknél jóval szélesebb, fehérre meszelt, nyeregtetős malomépület (1. kép) magára vonja a szemlélő figyelmét. Első pillanatban is látszik, hogy nem lakóház, noha azt így nem árulja el, hogy egy olajütő szerkezetét rejtegeti. Ugyanis a szárazmalmok és olajütők hajtószerkezete a nagykerék, nagy sátor tetejű épületben forog, míg az őrlőberendezés egy kisebb nyeregtetős épületben működik. Itt a hajtószerkezet és malomberendezés egy helyiségben van, ez szabja meg az épület méretét.

* A mekényesi felső olajmalom tulajdonosa az 1940-es években a német származású *Schmidt Illés* volt. Nevezett csak pár évig kezelte az apjától örökölt malmot, 1945 után családostól együtt kiment Ausztriába, s jelenleg is ott él. Az olajütőt 1947-ben *Kéri János* Csehszlovákiából áttelepített paraszt kapta. — Mekényes 1100 lakójának túlnyomó többsége a felszabadulás előtt német származású volt. 1947—48-ban a községben nagyarányú kitelepítés folyt. Vizsgálódásunk időpontjában mintegy 170 őslakó élt Mekényesen.

Miután a Kéri család Csehszlovákiában nem kezelt olajütőt, természetszerűen a Mekényesen maradt német anyanyelvű lakosság tapasztalataira támaszkodhatott, sőt azok közül alkalmazott malomkezelőt is. Mekényesre a Csehszlovákiából áttelepítetteken kívül Zala, Bihar és Heves megyékből is települtek. Az új telepesek között találni moldvai csángókat is. Ezek a kizárólag földműveléssel foglalkozó telepesek sem értettek az olajütő kezeléséhez.

A mekényesi olajütőt 1958-ban és 1959-ben tanulmányoztam. Kellő helyismeret után ösztönszerűen Mekényes őslakóit kerestem fel s azok közül is azokat, akik dolgoztak, vagy dolgoztattak az olajütőben. A felső, ún. Schmidt-féle olajmalom üzemeltetéséről az alábbi adatközlők számoltak be részletesen: *Justus György* 63 éves, *Kertész (Küszter) József* 46 éves, ifj. *Kéri János*, *Kriszt János*, *Ort Jakab* 67 éves, *Schmidt János* és *Schmidt Jakab* mekényesi lakosok. Az alsó ún. Herczog-féle olajmalom adatközlői: *Wagner Erzsébet* 54 éves, aki rokonságban volt a szárazmalom tulajdonosával, a malomban mindennapos volt és alaposan megfigyelte a benne folyó munkát, és *Stefán Konrád* mekényesi lakosok.

Mindkét olajütőről s azok működéséről olyan alapos és részletes adatokat nyertem, hogy a két olajütőben folyó munkákról finomabb, árnyaltabb összehasonlítást is tehettem. Természetesen az ún. Schmidt-féle malomról szerzett ismeretanyag az alapvető s így tanulmányom alapját képezi.

Amint a fent közölt adatközlők neveiből is kitűnik, kutatásaim során a mekényesi német anyanyelvűeket kerestem fel, ezért véleményem szerint a helyi, szakszerű ismeretekkel rendelkező német származású adatközlők az olajütőről és az olajütésről szóló tudásanyaga megegyezik az 1945 előtti mekényesi malomkultúrával.

Csak sajnálni tudom azonban, hogy erőfeszítéseim ellenére sem sikerült a szakkifejezéseket németül felgyűjtenem, mert kutatásaim időpontjában a körülmények még olyanok voltak, hogy a bennszülöttek nem szívesen beszéltek németül. Mindamellett az olajütés főbb fázisait sikerült az adatközlők anyanyelvén lejegyeznem: *ajspanen* = befogás, *srodl*, *mahlen* = darálás, *misung* = keverés, *kohen* = főzés, *tincten Dunst* = pörkölés, *geklopft* = olajütés, *öhlmühlrad* = nagykerék stb.

1. kép. A mekényesi felső olajütő. (Foto: Nagy Gyula)

A malom előtti udvart idők folyamán körülépítették, úgyhogy most csak az utca felől nyitott. Az olajütővel párhuzamosan húzódik egy faragott oszlopos tornácú, módos gazdára valló lakóház, míg az utcával párhuzamosan melléképületek, istálló, polyvás szegélyezik az udvart. Ha a malomépületet és lakóházat összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a lakóház jóval később épülhetett, mint a malom. Az épületeket délen és nyugaton kert, északon szántóföld övezi. A telket nyugaton az utcával párhuzamosan folydogáló patakocska határolja.

Vizsgáljuk meg most kissé részletesebben magát az olajütő épületét. Az alacsony, igen széles, de azért arányos épületet az utca vonalától kissé beljebb, az utca szintjénél mélyebben fekvő telekrészre építették.

Az épület 20,59 m hosszú és 10,48 m széles. A 2,70 m magas igen vastag felmenő fal vertfal, javítása vályoggal történt. Ezt igen könnyű megállapítani, mert a sározás több helyen nagy felületen lehullott. A fehérre meszelt fal alját kékkel húzták el.

Az északi (udvari) homlokzaton két ajtót találunk. Ezen az oldalon az eresz erősen kiugró. A keleti (utcai) homlokzat felmenőfala és tűzfala egy síkba esik. A tető széle viszont kiugrik a falszintből. Ezen a homlokzaton két kisméretű ablaknyílás van. Ebbe állították bele a kétszárnyú szimpla ablakot. Az ablakkeret külső felére egyszerű, de szépmívű vasrácsot szereltek. A déli (kerti) homlokzaton három ablak látható. Ezek méretben, kivitelben megegyeznek az utcai ablakokkal. A harmadik ablak felett a tető rossz és a fal beázott. Ezért az ablak fölött a fal leomlott, megfigyelésünkkor az ablak félig-meddig a levegőben csüngött.

A malomépületnek két hatalmas mestergerendája van. A fenyőfából készült gerendák faragottak, de nem négyszögletesek. A 25×25 cm vastag és feltűnően hosszú (15,8 m) gerendákat eredetileg nem dúcolták alá. Időközben az egyik megrepedt és egy faragott oszloppal támasztották meg. Egyébként a malomban ez az egyetlen díszítő szándékú alkatrész.

Az épület tetőszerkezete függesztett fedélszék. A mestergerendákon és falakon összesen 22 fiókgerenda fekszik. Átlagos vastagságuk 20×20 cm, teljes hosszuk 10,74 m. A fenyőgerendák általában faragottak, de nem minden oldalon. A középső valamivel erősebb, mint a többi, mert a fedélszék főállását hordozza. A fiók gerendák végébe egy-egy szarufát csapoltak. Az épület végein födémet találunk. Az utca felőlin vályogból rakott szabadkéményt is láthatunk. A szelemeneket könyökkel, könyökökkel ellátott dúcok tartják. A fedélszéknek annyi szarufája van, mint amennyi fiókgerendája. Hét fiók-szarufát is találunk a fedélszéken. Ezek vékonyabbak, mint a szarufák és a meghajló tetőt támasztják alá. A szarufák nagy része ugyanis jól meghajlott, néhány el is törött. A tető lécezése is a szarufák között erősen hajlott. A tető cserepei közül megfigyelésünk idejében már sok hiányzott. A malom gazdátlan épület benyomását kelti. Erős javítást igényel. Az ipartörténeti szempontból fontos objektum hamarosan pusztul, — félő, hogy néhány éven belül.[1]

Az épület utca felőli részében régen lakásul szolgált helyiségeket találunk. Benne lakott a malom tulajdonosa mindaddig, míg korszerű lakóházat nem építtetett. Azóta e helyiségeket nyári konyhának, raktárnak használják.

A malomhelyiségből egy ajtón keresztül a szabadkéményes konyha pitvarába jutunk. A pitvar alapterülete: 2,65×1,00 m, magassága pedig 2,68 m. Ez a rész földes és padlásolt. Jobbról a szobába, balról a kamrába léphetünk. A pitvar keleti oldalán egy 2,45×1,90 m-es nagyságú nyílás van. Ezen keresztül a szabadkémény alá jutunk. A szabadkémény alatt egy lapos kemence és két katlan foglal helyet. A szoba 4,40×3,05 m alapterületű, magassága 2,43 m. Két ablaka közül az egyik az utcára, másik a kertre néz. A szoba is földes. Berakott tűzhely is volt benne. A mész és a sározás itt is sok helyen levált. A malom tanulmányozásakor a kamra ajtaját befalazva találtuk.

II. AZ OLAJÜTÉS

1. A készülődés

Az *üttetők* az *ütnivalót* otthon megszárították. Napos helyre ponyvát terítettek és azon szárították a magot. Éjszakára azonban mindig bevitték. Ha kevés volt a mag, akkor vagy a kemencében vagy a tűzhelyen szárították. Vesszőből font *cserény*re ponyvát terítettek és arra öntötték a magot. Hallottunk olyan véleményt is, hogy a kemencében nem jó a magot szárítani, mert az ütnivaló magot lassan kell szárítani. Sokan ezért a padláson szétterítve szárítgatták. Arra mindenképpen ügyeltek, hogy nyers magot ne vigyenek az olajmalomba, mert akkor kevesebb olajat kaptak.

Miután a malomban nem tudtak *hajalni*, és a magot hajastól együtt *darálták* meg, a tökmagot otthon *megpucolták*. Ez télen az öregek meg a gyerekek dolga volt. Főleg esténként *fejtették* a tökmagot. Ha zimankós idő járt, akkor nappal is csinálták. A tökmagot csak száraz állapotban lehetett lehajalni.

[1] Javaslatomra az Országos Műemléki Felügyelőség műemlékké nyilvánította. Az olajmalmot azonban csak az mentené meg, ha a Műemléki Felügyelőség kisajátítaná és kijavíttatná. A tulajdonos fel is ajánlotta megvételre.

Késsel levették a hegyét, kézzel összenyomták, és ekkor szétpattant. Szerették csinálni, mert inkább szórakozás volt, mint munka. Néhányan hajasan daráltatták, de ekkor kevesebb olajat kaptak.

Amint már említettük, egész éven át ütöttek olajat, de az olajütés igazi ideje novembertől májusig tartott. Az olajütés napja szombat volt. Ha szükség volt rá, több napon keresztül is ment az olajmalom. Így szerdán és szombaton vagy kedden és szerdán meg szombaton is ütöttek. De más napokon is dolgoztak, amikor az üttetők jöttek. Legtöbbször azonban a hét végére összegyűjtötték az ütnivalót, s ha két-három mázsa összegyűlt, akkor szombati nap megindultak. Sokszor hajnali négy órától késő estig, sok esetben még 11 óráig is járt a malom. Ha szombaton késő éjjel sem végeztek, akkor vasárnap délig is ütötték az olajat.

Az olajütés a környékbeli falvakban az üttetőknek kis ünnep volt. Örömmel mondogatták egymásnak: „Na, megyünk olajat verni Mekenyisre!" „Megyünk a mekényesi olajmalomba olajat ütni!" A fiatalabb emberek szívesebben mentek, mert közben szórakoztak is. Főleg férfiak mentek olajat ütni, de az üttetők között asszonyok, gyerekek is akadtak. Egyedül csak ritkán mentek, öten-hatan társultak. Legtöbbször kocsin vitték az üttetnivalót az olajmalomba. Egy kocsin több üttető is ült. Enni-inni valóval jól ellátták magukat. Szalonnát, kolbászt, disznósajtot csomagoltak az útra. Ha az olajos korsó tiszta volt (már pedig az üresen mindig tiszta volt), akkor megtöltötték borral. A kocsin mulatoztak. Ha hajnalban egy közeli faluban ilyen nótázó társaság robogott keresztül, ezt mondák: „Meknicsre mennek olajat ütni!" Ha pedig, szintén olajütés idején, késő este nótázók hajtottak keresztül a falun, ezt mondták: „Jönnek az olajverők Mekenyisről!"

A helybeliek gyalog, zsákban vitték a magot a malomba. Egy zsákban két *nyolcadost*[2] vittek. A zsákokat középen elkötötték és a vállukon vitték. A vidékiek közül azok, akiknek nem volt lovuk és nem tudtak kocsit szerezni, azok is a vállukon vitték az üttetnivalót. De lehetőleg ezek is csoportba verődve mentek.

A környékről még hajnalban megérkeztek, mert mindenki első akart lenni, hogy azután egy kicsit szórakozhasson is. Sokszor még pénteken este megérkeztek, hogy szombaton ők legyenek az elsők. Ha nem volt hideg, az összegyűlt kocsik az udvaron várakoztak, az emberek pedig a malomban. Hideg időben a lovakat a malom vagy a kocsma istállójába, vagy házakhoz kötötték be. Ilyenkor az üttetők a malom szobájában a kályha körül melegedtek, mert a malomban hideg volt. Az emberek az asztal mellett ettek, az asszonyok székeken ülve térdükön tartották ennivalójukat. Beszélgetéssel ütötték el az időt. Jókedvűek voltak, tréfálkoztak. Különösen a kozáriak hangoskodtak. Ha ők ott voltak, gyorsan telt a nap.

2. *Az olajütés*

A malmot még a megindulás előtti napon rendbe hozták. Az olajmalmos szombaton már két-három órakor talpon volt, a lovakat etette, hogy minél hamarabb megindulhassanak. A malmot húzó lovakat ugyanis a malmos adta. A malmot olajütéskor egy jó erős muraközi ló húzta. A magyar ló a *csergéstől* megijedt volna, ezért „muralovat" fogtak be.

Az olajat érkezési sorrendben ütötték. A helybeliek a vidékieket maguk elé engedték. A zsákokban hozott magot a *láncos-mérlegen* (láncon csüngő mér-

[2] 12,5 liter űrtartalmú mérték.

legen) megmérték. Az ajtó mellett a mestergerendára láncot vagy kötelet kötöttek, s arra akasztották föl a mérleget. Százötven kilót mérhettek vele egyszerre. A mérés eredményét egy könyvbe bejegyezték.

A lovat a malmos fogta be *(ajspánen)*, kint felszerszámozták: egy öreg hámot tettek rá, és kötőfékénél fogva úgy *curukkoltatták* be a malomba.

A malomajtón belépve, első pillantásra a malom közepét teljesen kitöltő nagykerék ragadja meg figyelmünket. A helyiség egyik végében az olajütő szerszámai, a másik végében a kőpad látható.

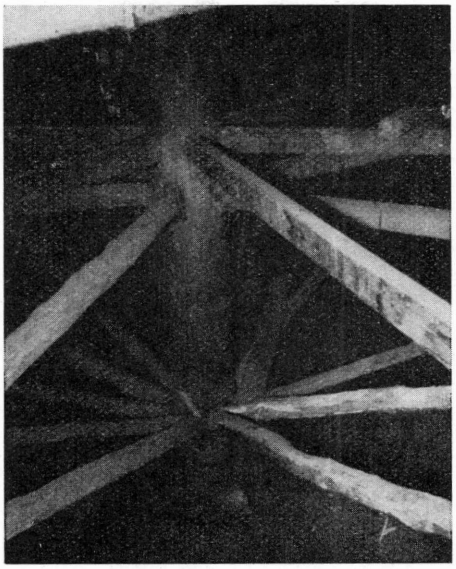

2. kép. A nagykerék tengelye a küllőkkel és a karfákkal. (Foto: Till Ernő)

A nagykerék tengelye rövidebb, mint a sátortetős szárazmalmokban és olajütőkben. De még így is csak úgy fér el a nyeregtető alatt, hogy a talpát a földbe süllyesztik (2. kép). Érdekessége még, hogy a kerék talpa a tengely felső harmadából kiinduló vízszintes küllők végén van, és karfák támasztják föl (3. kép). Mindezekből az következik, hogy a ló a húzáskor a küllők alatt jár, így nincs szükség bevezetésekor a kerék megdöntésére. A sátortetős malmoknál mindez éppen fordítva van. Így pl. a szarvasi kásamalomban[3] a nagykerék tengelye hosszabb s a talp közel van a földhöz. A karfák így fölülről tartják a talpat. Befogáskor a kereket féloldalra döntik s utána ismét függőleges helyzetbe állítják. A ló a küllők között húz.

Mekényesen az alsó malomban a lovat „csupaszon vezették be", mert a szerszám sokszor megakadt a nagykerékben. A bejárat lejtős volt, ezért törekkel, polyvával hintették meg, bár a lovat is patkolták. A nagykerék talpa alatt a lónak le kellett hajtania a fejét, de ezt már előre tudta. Ha a ló nem akart az olajmalomba, a nagykerék alá bemenni, akkor bőrből készült *szemüveg*et húztak

[3] Nagy Gyula: *Az utolsó működő szárazmalom.* NÉ. XXXVIII. (1956) 90. (3. á.)

a szemére. Benn azután levették. Ezért a faluban, ha valaki nem látott meg valamit, vagy pl. nem tudta a cérnát tűbe fűzni, ezt mondták neki: „Ereggy el az olajmalomba, a *kájér*nak a szemüvegét vedd föl, akkor majd lácc!"

3. kép. A nagykerék. (Foto: Till Ernő)

A felső malomban a „becurukkoltatott" lovat megfordították és fejjel vezették a kerék alá. A „kisafa" a bejáratnál volt. Az istrángot rávetették a kisafára és a *húzató*ba akasztották (I. tábla). A kisafát egy függőleges gerenda tartja a kívánt magasságban. A gerendát a felette levő küllő és a karfa találkozásánál csapolták be és egy csavarral erősítették meg. Ezenkívül egy ferde gerenda merevíti. A kisafát pedig három ízből álló vasrúddal erősítették a talphoz. A nagykeréknek két húzatója van. Ugyanis régebben előfordult, hogy nemcsak az olajmalom darálóját, hanem még a gabonát őrlő kőpárt is rákapcsolták. Ilyenkor bizony két ló kellett, a másik ló helye a kerék másik oldalán volt. A kerék alá vezetett ló kötőfék-szárát az egyik karfában levő karikába kötötték, *parasztkötés*sel. A kötél kioldása egy rántással történt.

Az alsó malomban is két húzató volt. Alakja némileg eltért a fent ismertetettől. Az egyik küllőre egy erős fából készült háromszöget erősítettek csúcsánál fogva. A kisafát pedig a háromszög vízszintes gerendájára kapcsolták. Ahol a lovak húzták, ott a talpat alátámasztó karfák magasabbról indultak ki a nagytengelyből.

A ló a *fölöntés* után indult meg. A betanított lónak csak egyet szóltak, máris húzott. Gyeplőt sem használtak. Az olajmalom nehézjáratú volt, a ló bizony nem fickándozhatott alatta. Egy ideig csak ment, de azután nógatni kellet, a lusta lovat rendszerint gyerek, vagy ha az nem volt kéznél akkor ember hajtotta. De idős ember, leány is hajtott, ha a szükség úgy kívánta. Különösen a gyerekek szerették *pecegetni* a lovat. A megfelelő karfára egy ülésdeszkát kötöttek, azon ültek a lóhajtók, ha megunták a gyaloglást. A kezükből nem maradha-

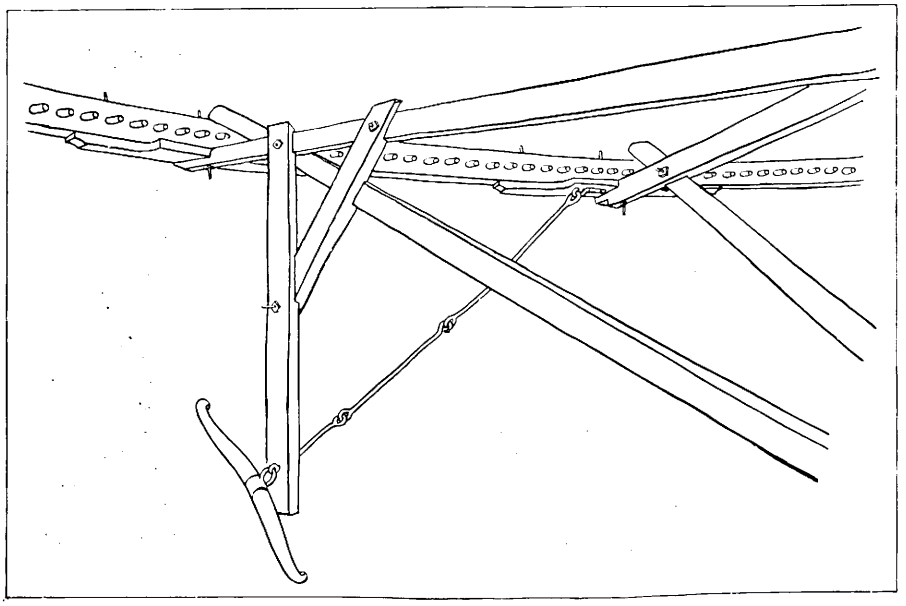

I. Tábla. A nagykerék húzója (Kerti Károly rajza)

tott el az ostor. Ha hideg idő járt, akkor a lóhajtók pokrócba burkolva ültek az ülésen, vagy még inkább gyalogoltak a ló után. Az idősebbek hajtás közben néha el is bóbiskoltak. Ilyenkor, vagy ha a lóhajtó kiment, a ló ezt azonnal észrevette és megállt.

3. Darálás

Amikor az „üttető" sorra került, a zsákból a magot a *nyolcados*ba öntötték. Innen a *fölöntő puttony*ba került. A puttonyba két nyolcadossal öntöttek. A magot a puttonyból öntötték a daráló tölcsérébe.

A daráló a malom délnyugati részében közvetlenül a nagykerék mellett áll (II. tábla). A *tölcsér* fordított csonkagúla alakú fenyőfából készült (II. tábla c). Szájnyílása 58×60 cm, magassága 35 cm. Egy 6×4 cm-es anyagból készült *vázán* (II. tábla b) nyugszik, melynek magassága 40 cm. Hogy a tölcsér bele ne essen a vázába, egyik oldalára egy vízszintes lécet szegeltek, ezzel szemben pedig ék szorítja a tölcsért a vázához. A tölcsér nyílása alá bádog *etetőt* (II. tábla d) erősítettek föl. Ez valamivel nagyobb, mint a tölcsér alsó része. Úgy erősítették a tölcsérhez, hogy szabályozni lehessen. Az etető hátsó részére két vaskampót nyitoltak. Ebbe egy-egy rövid láncot akasztottak. A lánc felső részét pedig a tölcsér oldalába vert vaskampóhoz erősítették. Az etető elején levő két kampóba pedig zsineget akasztottak, melynek másik vége a tölcsér vázára erősített vaspálcára tekeredett. A pálca egyik végére fogasszélű kis vaskorongot szereltek, melyen egy vasfogantyú található. A korong forgatásakor tekeredett a pálcára a zsineg és szabályozta az etetőt. A fogakba kapaszkodó pecek akadályozta meg a zsineg leszaladását. Az etetővel szabályozták, hogy vékonyan vagy vastagon folyjon a mag a hengerek közé. A darálás elején vékonyan eresztették a magot,

részben azért, hogy könnyebb legyen a lovaknak, másrészt, hogy apróbbra törjön, zúzódjon. Később valamivel többet eresztettek a hengerbe.

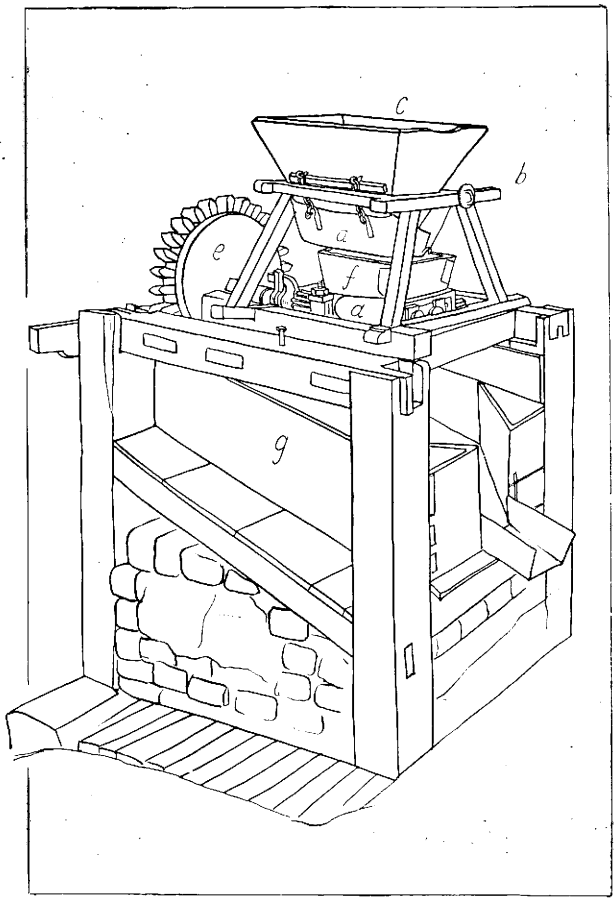

II. Tábla. *A daráló metszete a)* henger, *b)* garattartó, *c)* garat, *d)* etető, *e)* fogaskerék, *f)* ládikó, *g)* láda. (Tillai Ernő és Fűzér Margit rajza)

Az etetőből a mag az alatta levő *hengerpár*ra (II. tábla a) hullott, amely összetörte, összezúzta. A gerendavázon nyugvó 27 cm hosszú hengerpár rézperselyben forog. A perselyeket erős vaskeretbe ágyazták be, mert különben a hengerek közé szoruló mag szétfeszítette, szétnyomta volna. A vaskeretre egy feneketlen deszkaládikót (II. tábla f) erősítettek, hogy az etetőből lefolyó mag a hengerekre hulljon. A hengereket csavar segítségével szabályozni lehet. A szabályozásra egy csavarkulcs szolgál. A hengerek végén egy-egy egymásba kapaszkodó fogaskerék van.

Az egyik henger végére egy C-alakú kapaszkodóvasat szereltek, amelybe vele szemben egy hasonló alakú vas kapaszkodik. Ez utóbbi tengelyén egy 48 cm átmerőjű, 9 cm vastagságú fakerék forog (II. tábla e). A fogaskerék nagy-

kerék felőli részébe mélyesztették be a fogakat. 24 db akácfából készült fog van. A 19 cm hosszúságú fogakból csak 7 cm áll ki. A fogaskerék daráló felé eső részére erős vasráfot húztak. Ez a fogaskerék veszi át a nagykerék forgását.

Nagyon érdekes az, hogy a nagykerék forgásának átvételére eddig csak a pálcás orsót ismertük, itt pedig szabályos fogaskerék van, amely átveszi a pálcás orsó funkcióját és a vízszintes tengelyen forgó zúzóhengerekre fordítja.

A hengerpár erős oszlopokra csapolt gerendákon nyugszik. A négy vaskos oszlop közül kettő 130, kettő 92 cm magas. Az oszloppárok alatt erős, vízszintes talpgerendák vannak. Ezek közül az első oszlopok talpgerendája a föld alatt van, és nem látszik, míg a hátsó oszlopok talpgerendája jól láthatók.

Az oszlopok között egy láda található (II. tábla g). Ebbe hullott a megdarált mag és az elején lévő nyíláson húzták ki a megdarált magot egy kis kampóval.

Az alsó malomban a henger alatt háromszor akkora edény volt, mint a nyolcados. Ha jó volt a mag, akkor két nyolcados magból tele lett. Sokszor csak úgy fért bele, ha megnyomkodták. Itt ebből a nagy edényből öntöttek föl újra. Ilyenkor egy másikat tettek a henger alá.

A magot kétszer-háromszor, sőt többször is fölöntötték. Az volt a cél, hogy minél apróbbra zúzódjon. A malmos időnként ujjaival morzsolgatta, ha még darabos magot érzett, újra fölöntötte. Ha már félig-meddig készen volt, sokszor összeállt a tölcsérben és ilyenkor a henger üresen járt. Ekkor egy bot segítségével „ledúrták." Ha jó *puháskás* volt, akkor abbahagyták a zúzást. Legjobb volt a zúzalék, ha marokkal összegyúrták és nem hullt szét, amikor a tenyerüket kinyitották. A repcénél és a kendermagnál a haj is közte volt, a tökmagnál nem. A darálás elég gyorsan ment, a lovak azonban nehezen húztak. A darálás fontos munkamozzanat volt, mert ettől függött az olaj mennyisége.

A darálót a *nagykerék* (öhlmühlrad) hajtja. (I. tábla és a 4 kép). A tengely alsó vége *vascsap*ba végződik, amely egy tölgyfa-pallóban, a *talpgerendá*ban forog (2. és 3. kép). A talptól 50 cm magasságban 12 ferde karfa nyúlik ki a tengelyből. Hosszúságuk 4,35—4,5 m, vastagságuk 12×6 (2. és 3. kép). A karfák felső végeit a felettük levő vízszintes küllőkhöz illesztették és egy-egy csavarral odaerősítették. Ugyanis a nagytengely felső harmadában a nagytengelyből két sor küllő indul ki (2. kép). Mindkét sorban 6—6 küllő van. A küllők 4,35 m hosszúak és 12×6 cm vastagok, durva ékkel ékelték őket a tengelybe. A küllők végeit egy-egy ferde karfával támasztották alá (3. kép). A küllővégek alul profiláltak, felül bevágottak. Ebbe illeszkednek a talpfák toldásai alatt levő alátétek. Az alátéteket egy-egy csavarral az alattuk található küllőkhöz erősítették.

A nagykeréknek 12 talpfája van (4. kép). A talpak pontosan a küllők fölött, az alátétfa közepén találkoznak. A tölgyfa-talpak vastagsága 31×11 cm és az alátétekhez 4—4 csavarral, valamint 8—10 faszeggel erősítették. Minden talpfába 34, így a nagykerék talpába összesen 408 akácfából készült *fog* van (4. kép). A 23—30 cm hosszúságú fogak fejei 5—7,5 cm hosszúak és 3—5 cm szélesek. A szárait egy-egy faszeggel a talp külső széléhez szorították. Néhol a talp ketté hasadt a (foglyukak összeszakadtak), ilyen helyen csavarral fogatták össze.

A nagytengely fölső vége is vascsapban végződik. Alatta a tengely vége profilált. A tengely végét erős abroncs fogja össze. Kissé lejjebb a szíjtárcsa látható (5. kép). A tárcsa alsó széléhez egy szélesebb deszkalapot erősítettek, hogy a szíj le ne csússzon. A tengely felső csapja egy tölgyfa deszkában forog, amelyet durva ékkel szabályozni lehet.

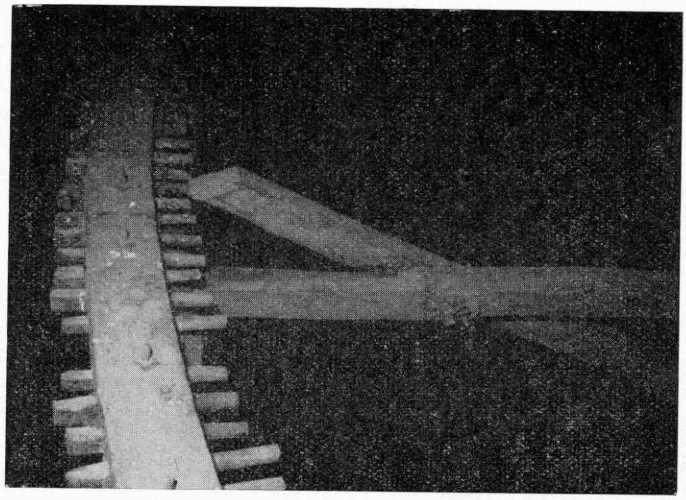

4. kép. A nagykerék talpa fogakkal. (Foto: Till Ernő)

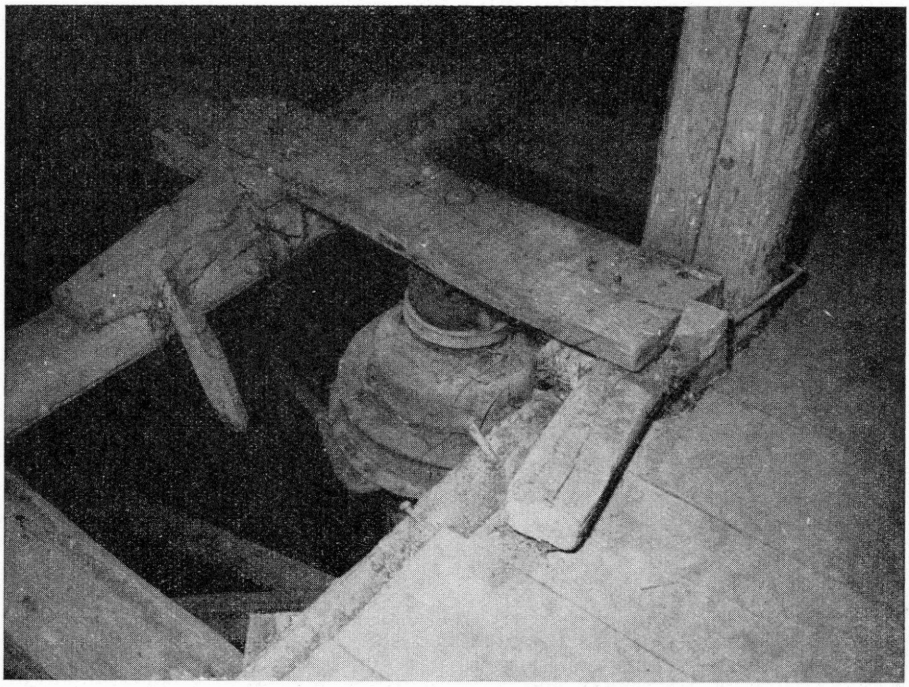

5. kép. A nagytengely felső vége a szíjtárcsákkal és az ékekkel. (Foto: Till Ernő)

4. A keverés

A megdarált mag a keverőteknőbe (6. kép) került. A fenyőfából készült teknő mérete a következő: 110 · 35, illetve 122 · 50 cm, a magassága pedig 25 cm. A teknő vályogpadkán fekszik. Egy nyolcados megdarált maghoz 1,5 liter vizet kevertek. Ez férfiak dolga volt.

Az alsó malomban a teknő négylábú padon állt. A teknődaráló alatti nagyedény tartalmával megtelt. A malmos az ujja hegyével nézte meg, hogy mennyi víz kell rá. A teknő mellett egy vödör víz állt. Egy bádog edénnyel

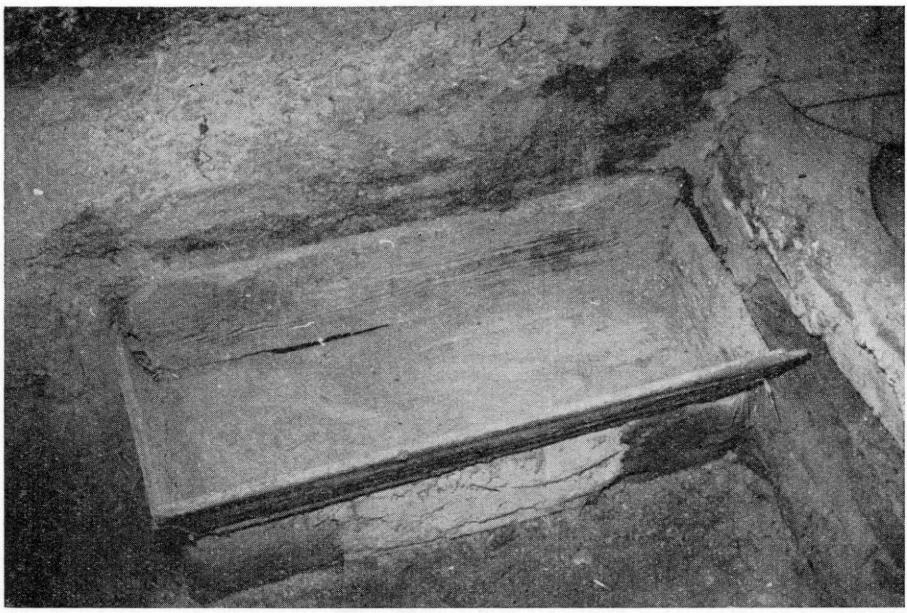

6. kép. A keverőteknő. (Foto: Till Ernő)

locsolták és egy négyszögletes fejű, nyeles keverővel keverték. Jól összekeverték, hogy ne legyen csomós. Ekkor egy *kisnyolcados*sal[4] a *tepszi*be öntötték. Ez a mennyiség éppen egy pogácsát adott ki.

5. A pörkölés

A teknőből a vízzel összekavart mag a *pörkölőkatlan tepszi*jébe került. A katlan (III. tábla) vályogból és téglából készült. Egy sor téglára két sor vályogot raktak. A katlan 100 cm hosszú, 95 cm széles és 75—78 cm magas. Hátával a falhoz támaszkodik és kifelé lejt. Elején két nyílás van: a felső a tüzelő-, az alsó a hamutér nyílása. Ajtaja csak a felsőnek van. A katlan tetejébe egy vasüstöt, illetve tepszit (III. tábla és a 7. kép) építettek be. Átmérője 70 cm. A feneke enyhén domború, 9 cm magas pereme van. A teknővel szemben 15 cm széles és 20 cm hosszú csurgója van. Ez valamivel kijjebb áll, mint a katlan oldala. Rajta keresztül kaparták ki a megpörkölt magot az alatta elhelyezett *formá*ba.

[4] A nyolcados fele.

A nyolcadossal öntötték a tepszibe a magot. Egy mérővel fért bele. Egy vízzel telt félliteres edény mindig kéznél volt, ebből locsolta a magot a malmos, azután kézzel összekeverte. Csak addig locsolta, amíg nyirkos nem lett. Aztán rátették a tepszi két darabból álló fedelét. A fafedőnek egy-egy fából készült fogója volt. A katlan felett a falat bádoggal borították be, hogy a falhoz ütődő fedő ne verje le a meszet és a sározást.

A katlan alatt fával tüzeltek. A tüzeléssel nagyon vigyáztak, mert a pörköléssel el is ronthatták az olajat. Közepes tűz kellett neki. A katlan kéménye a falba vezetett.

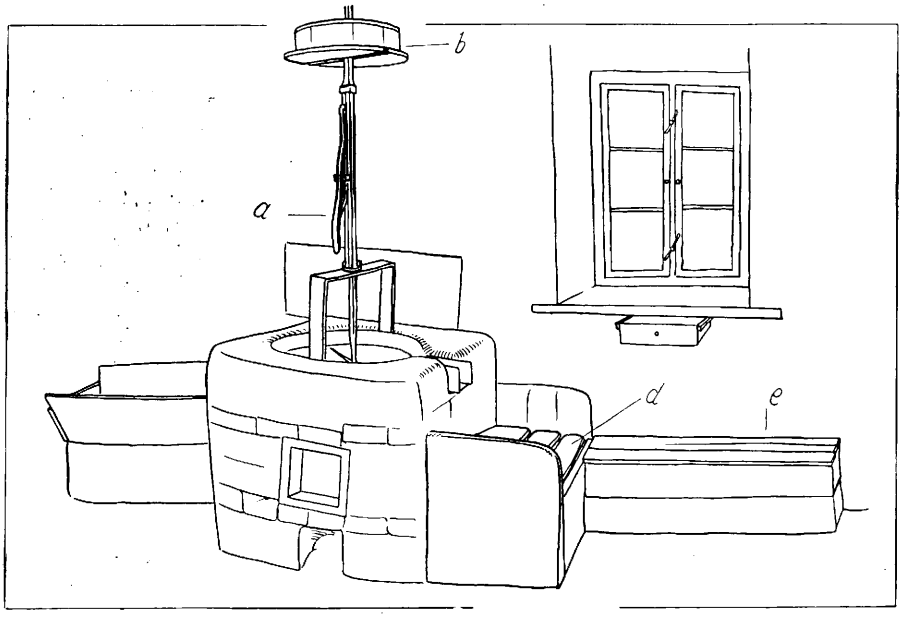

III. Tábla. A pörkölő katlan és felszerelése

A pörkölődő magot a *keverő* (III. tábla és a 7. kép) állandóan keverte. Ezt a nagytengely hajtotta. A tepszi feneke felett egy 65 cm hosszú, ujjnyi vastag négyszögletes keresztmetszetű keverőszárny forog. Közepét egy 95 cm-es függőleges vastengely vége markolja körül. Ez kétágú villába csúszik és egy *kar* (III. tábla a) segítségével ki és bekapcsolható. A tengelyt a felette levő fiókgerendára szegelt vaspánt tartja. A keverőszerkezet kapcsolása a következőképpen történt: a tengely felső részében levő kis bemélyedésben illeszkedik a szabályozó, illetőleg a kapcsoló fogantyú vége. A fogantyú alsó karja mögötti rugó szorítja oda. Ha a rugót befelé nyomják, a kapcsoló felső vége kiakad és a középső tengely lefelé csúszik. A tepszi feneke felett levő keverőszárnyakat csuklós megoldással erősítették a tengely végére. Ugyanis a tepszi feneke a csurgó felé lejt. A tengely felső végére egy 40 cm átmérőjű, 12 cm széles és alul deszkalappal ellátott szíjtárcsát szerelnek föl (III. tábla b). A keverő tárcsáját a nagytengely felső végére húzott tárcsán forgó szíj hajtotta. Miután a nagykerék tengelye és a katlan keverőszerkezete között elég nagy a távolság, a fiókgeren-

dára két szíjtartó görgőt szereltek. Mindkettő két darab 75 cm hosszú tengelyből álló tartószárból és 15 cm hosszú görgőből áll. A görgőkön gurult a szíj.

Az alsómalomban a keverőszerkezet a fentihez hasonló volt. A tengelyt egy kötél segítségével húzták föl és a végét egy falba vert szögre akasztották föl. A tengely felső végére egy fából készült fogaskereket húztak. Az ütő hengeréről egy lánc hajtotta. A henger egyik végére erősített, szintén fából készült fogaskerék közepét kivájták, hogy a lánc ne csússzon le róla. A keverőszerkezet tengelyére húzott kisebb fogaskerék egyik szélét kicsipkézték. A fogak a tengely melletti orsó pálcáiba kapaszkodtak.

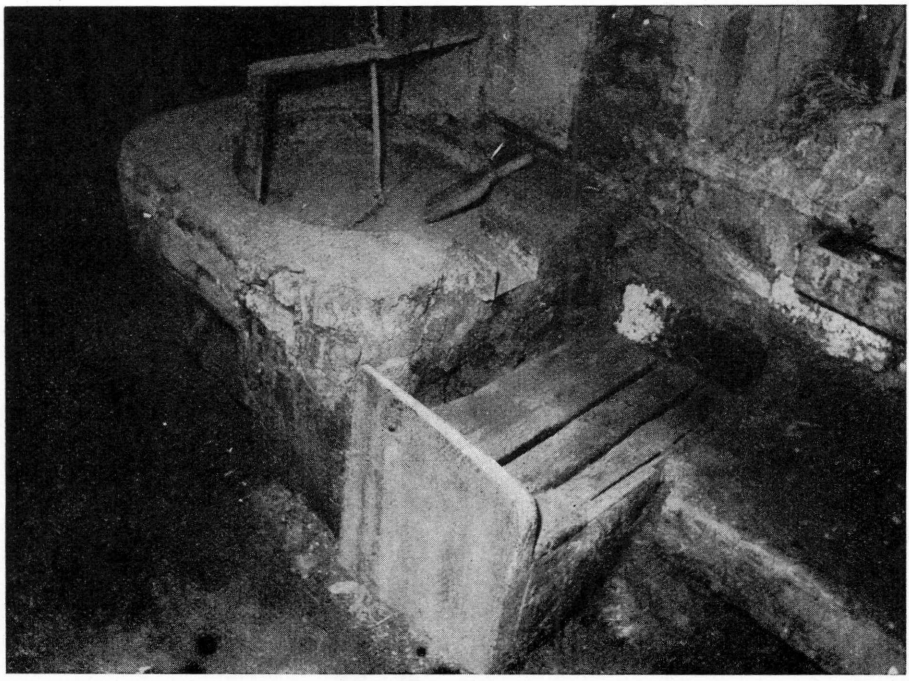

7. kép. A pörkölőkatlan és a pokol. (Foto: Till Ernő)

A pörkölésre a malmos vigyázott. Időnként meg-megnézte. A fedelet levette és kézzel összenyomta a masszát. Ezt sokszor a katlan melletti *pokol* felett végezte (III. tábla d és a 7. kép). Majd a kezéből kiejtette. Úgy tett mintha véletlenül ejtette volna el. A maroknyi massza pedig a pokolba került. A tepszibe pörkölődő magot nem csak a keverőszerkezet, hanem a malmos is kevergette egy kis fakanállal. A massza szép lassan pörkölődött. A szagáról is megérezték mikor lesz kész. Ilyenkor ha összenyomták, olaj szivárgott belőle. A pörköléshez nagyon kellett érteni.

A megpörkölt magot egy kis fakanállal húzták ki a tepszi csurgója alatt a pokol tetején álló *formá*ba, *kariká*ba. A pokol (III. tábla d és a 7. kép) a következőképpen készült: Egy 50 cm széles és 10 cm vastag deszkát leállítottak a földbe, a katlan elejével egy vonalba. Egy másik ugyanilyent pedig a fal mellé állítottak. Mindkettő 55 cm-re állt ki a földből. Végeiket úgy faragták meg,

hogy a tetődeszkáknak peremül szolgáljon. A leállított lábakra, oldalakra került a három tetődeszka. A kiszedhető deszkák között nyílást hagytak. Ezekre a deszkákra helyezték el a 35 cm átmérőjű, 8 cm széles és 1 cm vastag vasgyűrűt, melynek két bütyke és egy fogója volt.

Az alsó malomban a poklot vályogból rakták és egy deszkával lefödték. A tetején két lyuk volt.

A pokolban összegyűlt masszát összeszedték, teknőbe tették, kicsit megvizezték, megpörkölték és kiütötték. Sokszor egy liter vagy még több olajat is nyertek az így gyűlt anyagból. Ez persze a malomban maradt. A faluban, ha a gyerek rossz fát tett a tűzre, ezt mondták neki: „Menny a pokolba!" A bátrabbja megkérdezte: „Hol a pokol?" „Az olajmalomban!" — vágták rá. Volt gyerek, aki elment a malomba és megkérdezte: „Hol van a pokol?"

A pokolra tett formába beletették a kecskeszőrből készített ruhákat. Ezeket olajrongynak hívták. Hőgyészen egy tarisznyás ember csinálta. A formára négy rongyot helyeztek. Az elsőt keresztbe, a másikat hosszába, a harmadikat és a negyediket pedig az előző kettő tetejére. Azután a formába nyomták. Ekkor a tepszi csurgóját elzáró dugót eltávolították és a forró masszát ronggyal vagy fakanállal a formába húzták. A megtelt formát áttették a pokol melletti csomagoló *padkára* (III. tábla e).A padkát földből készítették. A külső szélét egy gerenda szegi. Tetejét deszkával födték. A padkán csomagolták be a formába tett masszát. Az olajrongyokat ráhajtogatták a formában lévő pörkölt magra. Azután *pacskerral*, *tutyival* megtaposták. A taposást két lábbal végezték. Körbekörbe haladva lépegettek. Közben fogódzkodtak, s olykor meg is cifrázták: táncszerű mozdulatokat végeztek. Taposás után a ruhák végeit fölhajtották, majd egyik kezükkel a karika fülét, másikkal a ruhák végeit fogva az *ütőbe* tették.

6. Az olajütés

Az *ütőnek*, *olajütőnek* nevezett hatalmas prés az olajmalom legfigyelemreméltóbb szerszáma. Ugyanolyan, mint az alföldi olajütőkben működő horizontálisan, vízszintes síkban mozgó, két gerendás nyomósprés, melyet egy nagy kerékkel olló módjára mozgattak. Aszerint, hogy a kereket előre vagy hátra hajtották, távolodtak vagy közeledtek egymáshoz a gerendák és nyomták pogácsává a gerendák közé formában tett tömött pörkölt magot. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a mekényesi felső olajmalomban tanulmányozott olajprés hazánk utolsó ilyen típusú olajprése, ezért célszerűnek tartjuk mind az alkalmatosságot, mind az olajütés technológiáját a lehető legrészletesebben leírni.

Az olajütő a malomhelyiség nyugati végét foglalja el. Két hatalmas gerendából áll (IV. tábla és a 8. kép), melyeknek belső végei egy talpgerendán csúsznak, a külsőket pedig vasrúdakkal függesztik föl. A két, tölgyfából bárdolt szorítógerenda 6,13 m hosszú, keresztmetszetük átlagosan 45×50 cm. A gerendák durván faragottak. A gerenda nem mindennapi méreteire nagy szükség volt, mert a préseléshez hatalmas erő kellett.

Vizsgáljuk meg a prést részletesen! A két szorítógerenda belső, pörkölőkatlan felőli vége alatt egy 3,25 m hosszú 30×20 cm keresztmetszetű tölgyfából faragott talpgerenda fekszik. (IV. tábla e). Középen egy vékony gömbölyű fa húzódik. Ezen csúsznak a szorítógerendák végei. Mérései: 152 cm hosszú és 18×20 cm vastag. A talpgerendába két darab 54, illetve 57 cm magas és 24×25 cm vastag cölöpöt ékeltek. A cölöpöknek külső élei legömbölyítettek. A cölöpökhöz feszülnek préseléskor a nagygerendák végei, ezért alul-fölül egy-egy

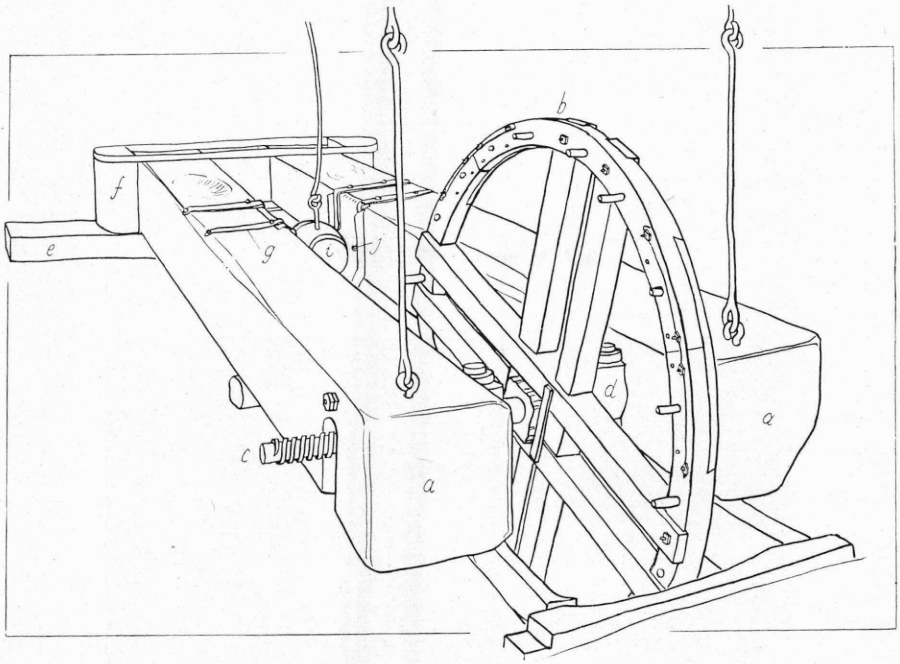

IV. Tábla. *a)* szorítógerenda, *b)* kerék, *c)* tengely, *d)* csavarház, *e)* talpgerenda, *f)* cölöp, *g)* vaspánt, *h)* golyó, *i)* bádgo, *j)* kampó (Kerti Károly rajza)

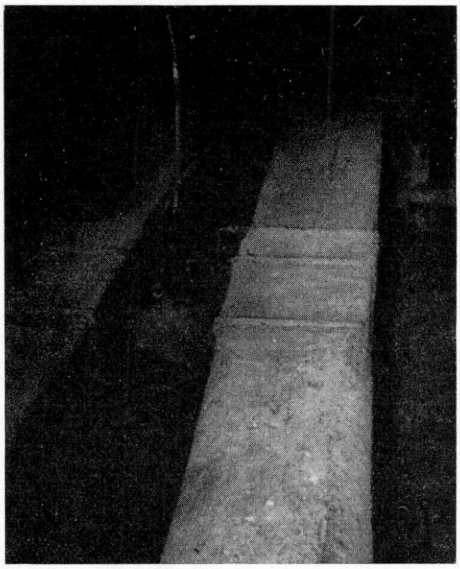

8. kép. Az olajütő szorítógerendái. (Foto: Till Ernő)

erős vasabroncs tartja őket össze. Az alsót a talpgerendába süllyesztették, hogy a gerendák a talpgerendákra feküdhessenek. A felső abroncsot pedig a cölöpökbe vésték.

A nagygerendák elülső (kerék felőli) végeit egy-egy erős vaspálcával felfüggesztették (IV. tábla), hogy a gerendákat horizontálisan mozgatni lehessen. A gerendák végeibe egy-egy vaskapcsot csavartak. Ebbe kapcsolták bele a tartóvas pálcán alsó végeit. A tartóvas pálca 2,35 m hosszú és egy erős gerendába csavart kapocsba kapaszkodik. A tartógerendát négy fiókgerendára fektették.

Az ütés megkezdésekor először kinyitották a szorítógerendákat. A gerendák ollószerű mozgását az ütő kerekével végezték, amely a gerendák elején, a két gerenda között látható (IV. tábla b).

9. kép. Az olajütő-kerék. (Foto: Till Ernő)

A keréknek két pár, egymásra merőlegesen elhelyezkedő, küllője van. A küllők 2,10 m hosszúak és átlagosan 10×10 cm vastagok. A küllőpárok 16—18 cm-re vannak egymástól. Az egymást keresztező küllőket lapolással rótták össze. A küllők végei is lapolással illeszkednek a talphoz. Az egyik pár küllő vége a kerék egyik, a másik a kerék másik oldalán platolt. A rovásokat és lapolásokat egy-egy vascsavarral erősítették meg. A kerék talpa négy darabból áll, amelyek 12×8 cm vastagok. A talpaknak 5—5, összesen 20 foga van. A 25 cm hosszúságú fogak kétfelől váltakozva állnak ki a talpból. Az egyik a kerék egyik, a másik a kerék másik oldalán áll ki jobban (9. kép).

A kerék vastengelye csavaros: 1,80 m hosszú és 8 cm átmérőjű. A tengely számára 15 cm-es nyílást vésték a gerendákban keresztül. A gerendák belső felére

erősítették a csavarházat, az erős vasanyát (IV tábla d). A csavarház 18 cm széles, 42 cm hosszú, 10 cm vastag. A két végét egy-egy vaspánttal erősítették a gerendához. A két nagy csavarházban jár a csavarmentes vastengely. A kerék félig a földbe süllyesztett, vagyis a kerék alsó része földbe vájt üregben jár. Az üreg szélét fakeret védi a beomlástól.

Préseléskor a présszárnyakat (a nagygerendákat) jól kinyították „kihajtották". A formákat a gerendák bádoggal fedett részeihez tették. A gerendák tetejét, a végeitől mintegy másfél méterre, 79 cm széles bádoggal lefedték. Ugyanott a gerendák fele kissé homorúan vésett és 46 cm szélességben vaslemezzel borított volt. Fenn a lemezek széleit a gerendákra hajtották és két-két L alakú vaspánttal erősítették föl. A pántok alsó szárnya 30 cm hosszú, végüket kampósra fölhajlították. E kampókban akadtak meg a formák oldalain levő pöckök, bütykök. A lemezek széleit előre hajlították, hogy az olaj lefelé folyjon. A lemezek alsó részei elkeskenyednek.

Két, masszával teli forma várta a préselést. Az egyiket az egyik szorítógerenda felől, a másikat a másik gerenda felől a kampóra akasztották. Addig mindkettőn a tenyerükkel tartották a ruhát, míg az a két karika között csüngő *tuskó*hoz, vagy *golyó*hoz nem ért. Ugyanis a két nagy gerenda között egy vasrúdon csüng a 39 cm hosszú és 32 cm átmérőjű tölgyfából készített *fatuskó* (IV. tábla i), melynek keskenyedő végei a formába illeszkednek. A tuskó végéhez szorítják a gerendák az olajat adó magot. Amikor a tuskót nem használják, akkor az a gerendákkal párhuzamosan helyezkedik el, hogy a gerendák közel kerülhessenek egymáshoz.

Amint a kereket megfelelő irányban hajtani kezdték, a prés gerendái összefelé haladtak, ekkor a tuskót keresztbe fordították, így végei a formákba illeszkedtek, aztán az eddig a formát tartó emberek vagy a közelben unatkozók is hajtani kezdték a kereket. A kereket általában ketten hajtották. Megfogták egymás kezét, vállát és a kerék két oldalán állva hajtották. Az egyik balkézzel, a másik jobbal húzta a kerék fogantyúját. Lábbal is hajtották, az egyik jobbal, a másik ballal. Néha kicsit pihentek, közben folyt az olaj. Háromszor-négyszer is megforgatták a kereket. Mikor a kívánt mértékig összeszorították, úgy hagyták addig, amíg csöpögött.

A tuskó irányában, a gerendák között egy kb. 50 cm mély gödör van, a széle gerendákkal szegett. Egy olajos kanna állt benne. A formából kicsorduló, kifolyó olajat a gerendákra erősített lemez egy tepszibe vezette. A tepszi egyik sarkát kikalapálták és a kikalapált részen keresztül folyt az olaj a kannába. Amint tele lett, kicserélték. A végén egy tollsöprűvel kihúzták a tepsziből az olajat a kannába.

Amikor kipréselték az olajat, visszafelé hajtották a kereket. Kivették a két formát és kibontották. A formát a gerendához ütötték és az *olajpogácsát* kézzel kivették. A pogácsát lefaragták, hogy „takaros" legyen. A levágott rész nem préselődött ki teljesen, ezt a *pokolban* összegyűjtötték és alkalomadtán *kiütötték*. A formákat az olajütő végénél egy falba vert faszegen tartották. A formák melletti deszkapolcon pedig az olajos rongyokat lehetett megtalálni.

Az olajütés folyamatosan történt. Az egyik *üttetőét* darálták, ugyanakkor a másikét *pörkölték*, a harmadikét pedig *ütötték*.

Az alsó malom olajütő szerkezete még régebbi típusú volt, mint a felső malomé. Azzal valóban ütötték az olajat. Megfigyelők közlései alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk az ott működő olajütő szerkezetét és működését. A pörkölt masszával teli karikákat egy hatalmas, szegletesre bárdolt tölgyfa-

derék vésetébe helyezték el. A *tőke* (10. kép D) 1 m széles, 2—2,5 m hosszú és 1 méternél valamivel szélesebb volt. Mindkét végét egy-egy széles ráf fogta össze (10. kép D, f). A tőkét a két végéhez közel keresztül vésték. A véset hosszmetszete téglalap volt és lefelé szűkült. A süllyesztéк két oldalán egy-egy ék volt (10. kép D, e), ha kihúzták, tágult a nyílás, ha beljebb verték, akkor szűkült.

A karikákat (10. kép D a) két fülénél (10 kép D g) fogva belesüllyesztették a tőke vésetébe, úgy, hogy a ruhák végei kifelé néztek. A karika mindkét oldalához egy-egy fafedőt, illetve fadugót illesztettek és a karikákat a dugokkal együtt a süllyesztéк egyik oldalához szorították. Ugyanebbe a süllyesztékbe még egy karikát csúsztattak az előbbivel szemben (10. kép D, b). Ennek is mindkét oldalához egy-egy dugót tettek. A karikák közé két egyforma faéket helyeztek,

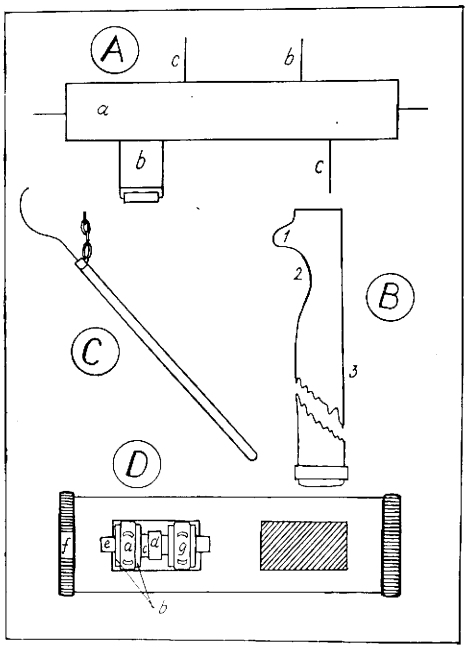

10. kép. Az olajütő ütőberendezése (Rekonstrukció)
A *a)* henger, *b)* szorítóbütyök, *c)* lazítóbütyök — B ütő. 1. szarv, 2. vápa, 3. tartólyuk — C kapcsoló — D tőke. *a)* forma, *b)* dugó, *c)* kisék, *d)* nagyék, *e)* szabályozóék, *f)* vaspánt, *g)* fülek. — (A rajz a szerző vázlatai alapján készült. Pap Jánossy Magda rajza)

vasalt hegyükkel fölfelé (10. kép D, c). A két ék közé helyezték el a nagyéket *(khael*, 10. kép D, d), melynek vasalt pofás része volt felül. A tőke másik süllyesztékébe is két karikát tettek. Az *ütő* a nagyékre zuhant, a nagyék feszítette a két kiséket, ezek viszont a dugókat nyomták. Így préselődött ki az olaj.

Mindkét véset felett 2—2 hatalmas — mechanikusan fölemelt és leejtett — függőleges gerenda, az *ütő (balken)* függött (10. kép B). Az egyik adatközlő szerint mérete 30×30×200 cm, míg a másik szerint 25×25×400 cm volt. A véset feletti két ütőből az egyik az *olajütő*, a másik *karikakiverő* volt. Ugyanígy

a másik véset felett is. Ezek mindig felváltva működtek. Vagyis egyszer a két olajütő, a két karikakiverő. Az ütők valamint a karikakiverők tehát fölváltva ritmikusan dolgoztak, mert így könnyebb volt a lovaknak húzni az emelő hengert hajtó művet.

Az ütőket u. i. egy derékvastagságú *henger* (10. kép A) hozta mozgásba. A tőkehosszúság, henger a padlástérben volt elhelyezve. A hengerből négy bütyök állt ki. Az első és a harmadik a *szorító* — (1. rajz A.b, b), a második és a negyedik pedig a *lazítóbütyök* (1. rajz A.c, c). A karok végeire egy-egy kis vastengelyt szereltek, azon egy kis henger, *fatülök* forgott. A bütykök hengerei emelték föl szarvuknál fogva (10. kép B 1) az ütőket.

A hengert a kerengő nagykerék hajtotta. A nagykerék tengelyének felső végére kis fafogaskereket húztak. A fogaskerék vízszintesen forgó tányérjából a fogak lefelé néztek és egy vízszintes orsó pálcáiba kapaszkodtak. Az orsó hosszú tengelyének a másik végén is volt egy orsó, ebbe pedig az ütőket emelgető henger végére szerelt fogaskerék kapaszkodott.

Az ütők felső részén egy-egy vápa volt (10 kép B. 2). A henger karja végén levő görgő forgás közben felszaladt az ütő derekán és beleakadt a szarvába. Egy darabig levegőbe emelte az ütőt, azután leejtette. A szorító ütő pontosan a nagyékre zuhant. Néha tízszer is ráütöttek. Az olajütés nagy zajjal járt. Kinn a határban is lehetett hallani, ha *verték*, *ütötték* az olajat. Az olajmalomban ilyenkor nemigen értették egymás szavát. Ezt mondogatták: „Törik a tetű!"

Amikor kiütötték az olajat, a két szorító ütőt fölakasztották és vártak 10—15 percet. A ki-bekapcsoló eszköz láncon függő, emelőszerű szerszám volt (10. kép C). Ezzel a fanyelű kampós vassal, mint kétkarú emelővel felemelték az ütőt és a mögötte levő gerendán keresztül egy vasszeget dugtak az ún. tartólyukba (10. kép B 3), hogy ott fönt megálljon.

Mindkét kiütőhely alá egy-egy kerek, félig fedett vastepszit tettek. A lefödött részen kiöntő csücsköt készítettek. Három liter olaj fért bele. Ha tele lett kicserélték.

Mikor már alig csurgott az olaj, az ütés előtt kikapcsolt *kiütőket* engedték le, illetve hozták mozgásba. A kiütő gerenda pontosan az egyik kisék hegyére zuhant. Egy-két ütésre ki is esett az ék. A többit már kézzel ki lehetett venni.

Amint az ékeket kiszedték, mindig csak az egyik, a legrégebben bent levő karikát vették ki, ugyanakkor egy masszával tele töltöttet tettek a helyére és folytatták az ütést. A kivett karikát pedig kibontották és a pogácsát a pokol tetején kifordították. Sokszor egy kis fakanállal is veregették, hogy kiessen, majd a pokol szájánál, egy bőrdarabba szúrt késsel a pogácsát körül takarosították. A lefaragott rész a pokolba hullott. A kemény ruhát megdörzsölték és tovább folytatták az ütést.

7. Olajmérés, vámolás

Mindkét olajmalom finom olajat adott. Hogy melyik malom volt a jobb, azt ma már nehéz eldönteni, mert az egyik üttető azt mondta, hogy „ott fönt", a másik meg azt, hogy „ott lenn" ütnek jobb olajat. Mindkét malomra mondták, hogy a másik többet ad. Az is előfordult, hogy az egyik malomban két-három óra körül már nem volt üttető, míg a másikban még este 11 órakor is dolgoztak. Igaz, máskor meg éppen fordítva volt.

A tökmagból ütött olaj volt a legjobb. Egy nap alatt 60—70 nyolcadossal is lement. Egy nyolcados hámozott tökmagból négy-öt liter olajat nyertek, a

hámozatlanból csak két-három litert. Egy nyolcados száraz repcéből négy liter, míg a nedvesből csak három liter olaj lett.

Vámot nem vettek, a pogácsa az olajmalomban maradt. Egy mázsa mag után 20 liter olajat kaptak az üttetők. Ha az olajpogácsát nem hagyták ott, akkor egy nyolcados után 20 krajcárt, később egy pengőt fizettek.

Az olajat leginkább étkezésre használták. Fánkot sütöttek vele. Nagyon szerették az olajos káposztát. A savanyú káposztára piros paprikát tettek és hagymát reszeltek rá, aztán jól meglocsolták olajjal. Zsír helyett is használták az olajat, de előbb *fölfőzték*. Hagymával vették ki a szagát. Régen világítottak is vele. Az olajmalomban árultak is olajat, aki nem tudott üttetni, ott vehetett.

Az olajpogácsa nagyon jó takarmány volt. A tehenek sok tejet adtak tőle, a lovak meghíztak, ha ezzel etették őket. Az olajpogácsát padláson, száraz helyen tárolták. A malomban lehetett vásárolni.

Gyakran ütés végén sok gyerek ment a malomba egy-egy darab kenyérrel. A tepszibe egy kis olajat öntöttek és a kenyereket megpirították. A gyerekek örültek, mert nagyon finom volt, különösen cukrozva. Fölültek a gyerekek a nagykerék talpára, ott eszegettek. Az olajütés elég haladós munka és jó kereset volt. Meg lehetett belőle gazdagodni.

8. Cseteolajütés

Mekényesen a legelő tele van *csetével*. A határ más részein is megtalálni, a környéken is igen sok van. Nem is olyan régen nagy divat volt csetelekvárt főzni. Néhányan ma is főznek. Aratás után szedték meg a csetét. A magot megmosták, a padláson megszárították, és az olajmalomban olajat ütöttek belőle. A malmos egy évben 3 napot jelölt ki cseteolajütésre. Ugyanis a cseteolaj nagyon büdös és az olajütőt alaposan meg kellett tisztítani utána, ami nagy munka volt. A csetéből való olajütés is úgy történt, mint más olajat adó növényből. A cseteolaj minden állatnak használt székrekedés ellen. Az emberek is használták ugyanilyen célra. A malomban mindig lehetett egy keveset kapni belőle.

III. AZ ŐRLŐBERENDEZÉS

Paprikaőrlés

A mekényesi olajmalomban ritkán paprikát is daráltak. A darálás a malom kövén történt, amelyet annak idején gabona őrlésére, majd később kukoricadarálásra használtak.

A felső malom délkeleti részén áll a kőpad az örlőberendezésekkel (V. tábla). A kőpad és a rajta levő szerszámkészlet teljesen megegyezik a szárazmalmokban általánosan használt őrlőberendezésekkel, ezért részletesen nem foglalkozunk vele.

A 4,69 m hosszú, 1,55 m széles és 1,78 m magas tölgyfából készült *kőpad* közvetlenül a nagykerék mellett áll. Négy vastag *talpgerendán* nyugszik (V. tábla a). A két hosszú talpgerenda közül a nagykerék felőli ívelt, nagyjából követi a nagykerék ívét. A kőpad teteje azonban téglalap alakú és ezért különösen a középső része, valamivel a talp felett van. A kőpadot négy vaskos oszlop tartja (V. tábla b). Az oszlopok középtájon vésettek. A vésetekben helyezkednek el a szállítógerendát tartó *keresztgerendák v. párnafák*. A *szállítógerenda* (V. tábla d) enyhén domború. Közepe tájára helyezték el a szálvast az orsóval. A *szálvas* (V. tábla f) kovácsolt vas. Az *orsó* (V. tábla e) az általános szokástól eltérően vasból készült.

A kőpad közepén kőpár foglal helyet. Az alsó kő a *padkő* (XI. tábla h) a kőpad deszkáján fekszik. Átmérője 95 cm, vastagsága 12 cm. A padkövet négy darab szorítógerenda veszi körül és ékek segítségével a követ mozdulatlan állapotban tartja. A padkő lyukjában elhelyezett *nyaktőkében* (XI. tábla g) forog a szálvas. A padkő felett helyezkedik el a *forgókő*, amelynek szintén 95 cm az átmérője és 20 cm a vastagsága. A kőpárra boruló káva (XI. tábla j) fenyőfából készült. A káván áll a garattartó-váz, mely a gatot tartja (XI. tábla l). A fenyőfából készített garat fordított csonkagúla alakú. Alatta csüng a *kisgarat* (XI. tábla m), amely a kőpár alá folyó őrölnivalót szabályozza. A kisgaratot a 75 cm hosszú *rázófa* (XI. tábla n) mozgatta.

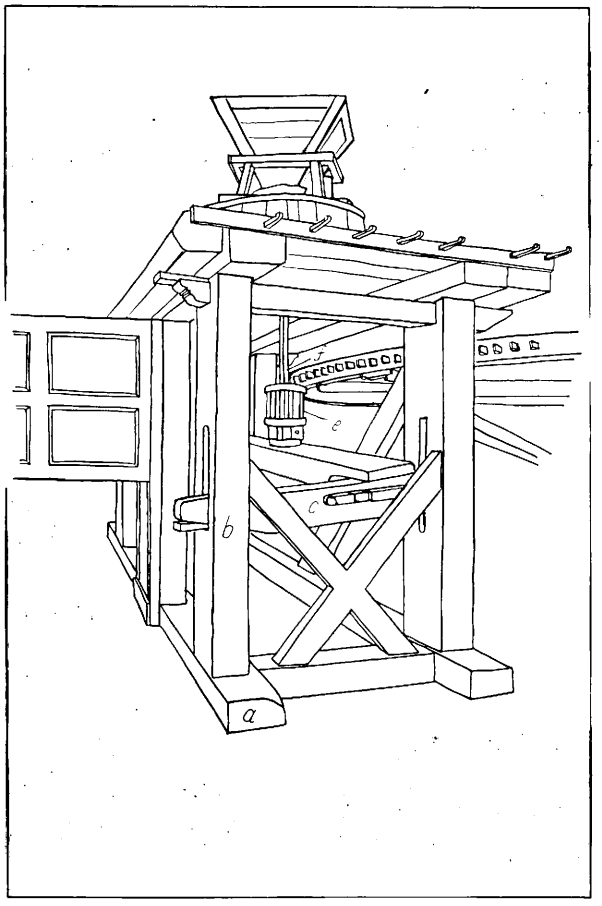

V. Tábla. *a)* talpgerenda, *b)* oszlop, *c)* párnafa, *d)* szállítógerenda, *e)* orsó, *f)* szálvas.

A kőpad előtt áll a szitálószerkezet. Ez egy négy lábon álló fenyőfából készített láda. A lábak 75 cm hosszúak, a láda mérete pedig 60x95x93 cm. Egyik oldalán ajtó is látható. Megfigyelésünkkor a sziták már hiányoztak belőle.

Az örlőberendezést már régóta nem használják. Régen minden bizonnyal búzát őröltek rajta parasztra, majd később kukoricát daráltak. Jelenlegi tulajdonosa alig használta. Saját használatra, egyszer darált rajta árpát. Hántolatlan napraforgót is próbáltak rajta ütni, a magot a kövön igyekeztek meghántolni. Nehéz volt a lovaknak, a nagykerék fogait kitörték. Ritkán paprikát is daráltak a köveken.

A paprikát a darálásra előkészítették. Meleg kemencében jól kiszárították. A kemence fenekére egy *cserényt* tettek és arra helyezték a parikafűzért. Szárítás után a fűzért zsákba rakták és jól megtaposták. A zsineget gyorsan kiszedték és melegen vitték a malomba. Egy nagy *vájling*ot is vittek magukkal.

A paprikát hétfőn darálták. Korán kezdték a munkát. Négyszer-ötször, sőt többször is fölöntötték. Darálás közben „nem porzott csak erős volt", ezért a kezelő mindig bekötötte az orrát. A száraz paprika darálása nehéz volt a lovaknak. Nehezebb volt, mint az olajos magvak darálása. Az első felöntés még nem volt olyan nehéz, mint az utolsó, ekkor ugyanis a paprika már apróbb volt. A darálóból a *vajling*ba hullott a paprika. A darálás után olyan volt, mint a liszt, ezért nem kellett szitálni. Egyesek kézi szitával *kétfelé szitálták*. Az egyik rész volt a finomabb *(feine)*, a másik a durvább *(gorppe)*. Valamennyi vámot is vettek belőle. Előtte is utána is jól meg kellett *pucolni* a darálót.

A tanulmányozáskor a felsőmalom belül is elhanyagolt volt. Tavasztól őszig baromfi tanyázott benne, ősztől tavaszig különféle takarmány raktárául szolgált. Ma is itt tárolják a burgonyát, répát, káposztát, mert a malomhelyiség igen száraz és sokáig jó meleg. Még a gazdasági felszerelés is ide kerül késő ősszel. Olykor még egypár űrméter fát is beraknak.[5]

NAGY GYULA

Дюла Надь:

НАРОДНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА РАСТИТЕЛЬНОГО МАСЛА В ОБЛАСТИ БАРАНЯ

(Резюме)

До середины второй половины прошлого века в жизни венгерских деревень и городов значительную роль играли сухие мельницы на лошадиной тяге. На нескольких таких мельницах занимались и производством масла. Однако быстрое развитие техники все больше оттесняло их на задний план и наконец совершенно уничтожило этот тип мельниц. В 1863 году число сухих мельниц составляло 7966, а в 1906 году их насчитывалось уже только 651. Бурное развитие в последние десятилетия почти уничтожило их, сохранилось всего несколько экземпляров. По нашим данным, в Венгрии только в город Сарваш (область Бекеш) действует одна сухая мельница. Кроме этого в Мекеньеш (область Бараня) и в Сентьякабфа (Веспремская область) есть по одной уже остановленной сухой мельнице, а значит и маслобойке. В деревне Тарпа также есть еще одна сухая мельница, но сохранились лишь ее здания, оборудования уже нет. В Надькёрёше, по ул. Кечкемети 42/с сохранилось пустое здание последней сухой мельницы.

Автор статьи занимался изучением и опубликовал описание сухой мельницы в городе Сарваш (Nagy Gyula — Дюла Надь, Az utolsó működő szárazmalom — Последняя действующая сухая мельница, NÉ, XXXVIII, 1956, 83—118) и недавно снесенной сухой

[5] A mekényesi olajütőket az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete és az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából 1958. és 1959. év nyarán tanulmányoztam. Az 1959. évi tanulmányutam alkalmából a felső olajütőt Tillai Ernő építészmérnök és Fűzér Margit technikus fölmérték, Kerti Károly grafikus pedig rajzokat készített róla. A fenti intézményeknek, valamint a munkatársaknak hálás köszönetet mondok. — Időközben az olajütő berendezését Baranya megye megvásárolta és a pécsi Janus Pannonius Múzeum szakembereinek ellenőrzése mellett lebontották. Egyelőre Mekényesen tárolják. Később Pécsett fogják felállítani egy eljövendő szabadtéri múzeumban.

мельницы в селе Вамошороси (область Саболч—Сатмар) (Nagy Gyula — Дюла Надь, A vámosoroszi szárazmalom. Сухая мельница в Вамошороси. Ежегодник ниредьхазского музея Андраша Йожа II, 1959, 124—147).

По получению Института этнографии Университета имени Лоранда Этвеша и Комитета по охране памятников культуры автор в 1958 и 1959 годах изучал сухую мельницу и «маслобойку» в селе Мекеньеш. Дальнейшая цель автора — написать обобщающую статью о сухих мельницах и маслобойках в Венгрии. До того же он считает целесообразной публиковать нескольких статей, описывающих характерные особенности отдельных уже изученных сухих мельниц и маслобоек.

В селе Мекеньеш до второй мировой войны действовали две маслобойки. В соседних деревнях маслобоек не было, поэтому обе указанные маслобойки приносили большую прибыль. Сюда ездили даже из отдаленных деревень. Чаще всего масло выбивали из конопляного семени, сурепицы, подсолнечника, реже из тыквенных семян. Иногда использовали для этой цели грецкие орехи и бузину, мололи и красный перец. Сезон производства масла продолжался с ноября до мая. Днем производства масла была обычно суббота. Красный перец мололи в понедельник. Обычно в течение трнех дней каждую зиму занимались выбивкой масла из бузины. В деревне любили блюда, приготовленные на масле, особенно капусту. Но много масла употребляли и для освещения, в лампах (особенно раньше), а также в хозяйстве для смазки, употребляли масло и как лекарство. Раньше в маслобойках выбивали не только масло, выделка масла была делом второстепенным. До появления сложных вальцовых мельниц десь на сухих мельницах мололи и зерновых и лишь время от времени, особен зимой, занимались выделкой масва.

Одна маслобойка была в нижней части дела Мекенеш, другая — в верхней. Более старая мельница была построена в нижней части деревни, действовала она до 1946 года, до того, как ее разрушили. Маслобойка в верхней части деревни действовала до 1948 года. Она была остановлена местными властями, но работоспособна и по сей день и с немногими исправлениями может быть пущена в строй, в то же время она является памятником промышленности. В этой статье автор подробнее занимается маслобойкой, построенной в верхней части села. Он излагает одновременно инструменты и технологию производства масла. При изложении, при описании оборудования автор ссылается на приложения, поэтому и не дает размеров его. Самым подробным образом, детально описывается технология выжимки масла. Где в том была необходимость, автор приводит в статье и описание работы в маслобойке, построенной в нижней части села, приводит сведения о систем ее работы.

I. *Здание маслобойки*

Построенное на краю деревни здание маслобойки-мельницы было широким, побеленным, с черепичной крышей. Его размер определяются тем, что двигатель и мельничное оборудование находятся в одном помещении. Двигательный механизм помещен в одном здании с шатрообразной крышей, а само мельничное оборудование расположено в меньшем помещении с седловидной крышей. Форма и размеры маслобой кисела Мекеньеш показаны на таблице 1. Стены сбиты из земли. Крыша представляет собой подвешенную стропильную ферму. Конструкцию и размеры ее показаны на таблице II и III. Крыша покрыта черепицей. Здание требует серьезного ремонта.

II. *Выжимка масла*

Прежде всего хозяева просушивали семена, предназначенные для выделки масла. Так как на мельнице не могли снять шелуху, вернее очистить семена от шелухи, то тыквенные семена очищались вручную. Обычно эту работу выполняли старики и дети. Главным образом по вечерам. Местные жители несли семена сами, в мешках. Из окрестных же деревень семена доставляли на телегах. Лошадей, нужных для работы мельницы, предоставлял владелец мельницы. При выжимке масла работала сильная муракезская лошадь. Лошадью управлял сам мельник. Постромки натягивались на порный валёк и подвешивались в тягательную кручку (таблица I).

Лошадь ходила вокруг большого колеса и таким образом приводила мельницу в движение (рисунки 3, 4). Ось большого колеса, заполнявшего полностью средину мельницы, была короче, нежели на мельницах с шатрообразными крышами. И даже так оно еле помещалось под седловидной крышей, обычно его основу погружали в землю. Интересно еще и то, что основа колеса располагается относительно высоко над землей и поддерживается копылами. Из всего этого следует, что лошадь ходит под спицами, не так, как на мельницах с шатрообразной крышей, где лошадь ходит между спицами. Здесь нет

необходимости в том, чтобы в момент ввода лошади приходилось наклонять большое мельничное колесо, как и на мельницах с шатрообразными крышами.

Выделка масла производилась в порядке очереди, в порядке прибытия на мельницу. Местные жители обычно пропускали вперед прибывших из других деревень. Семена из мешков высыпали в мерку, а оттуда в воронку мельницы. Мельница помещалась около большого колеса (таблица II). Помещенным под воронкой (таблица IIc) жестяным подавальщиком регулировали поступление семян (таблица IId). Из этого жестяного подавальщика семена сыпались на помещенные под ними вальцы (таблица IIa), где семена раздавливались. Вращание большого колеса передавалось зубчатому колесу, подключенному к оси одного из валов (таблица IIe). Очень интересно, что для передачи вращения большого колеса, как до сих пор было известно, использовали только колосниковую катушку. Перемолотые семена сыпались в ящик, помещенный под вальцами (таблица IIf). Семена перемалывались два, три раза. От качества помола зависело количество масла.

Перемолотые семена попадали в корыто, где их перемешивали (рисунок 6). К ним добавляли немного воды. Перемешивали семена люди вручную.

Из корыта перемешанные с водой семена клали на противень котла, в котором семена поджаривались. Этот противень был встроен в крышку котла (рисунки, 7, 9). Семена на противне покрывались крышкой. Поджаривающиеся семена постоянно помешивались специальной мешалкой. Мешалка могла включаться и выключаться с помощью одной руки. На верхний конец оси мешалки монтировали ременный шкив и вращающийся на шкиве, укрепленном к оси большого колеса, ремень двигал ее. Обжаривание семян требовало особого понимания, в этот деле следовало разбираться. Обжаренные семена деревянной ложкой подгребали в соответствующую форму. Изготовленную из железа форму помещали на приспособление в виде лады, которое называли «ад» *(покол)* (рисунок 7), в него сыпалась тянущаяся около формы масса. Время от времени ее снимали, немного увлажняли в корыте, обжаривали и отжимали. Наполненную форму переставляли на упаковочную скамейку, помещенную около «покола». Там упаковывали положенную в форму массу. Специальные тряпки накладывали на обжаренную массу находящуюся в форме, и затем надавливая, расправляли их.

После надавливания форму помещали в маслобойку (таблица IV, 1, 2). Это наиболее заслуживающая внимания часть мельницы. Она представляет собой горизонтально двигающийся выжимальный пресс, состоящий из двух балок, его двигали с помощью большого колеса, причем двигали наподобие ножниц. Соответственно тому, назад или вперед двигали колесо, раздвигались или сближались балки и сжимали в лепешку массу, уложенную в форму. Маслобойка состоит из двух огромных дубовых балок (таблица IV, 1a, 2a, рисунок 8), которые лежат на подножных балках (таблица IV, 1e, 2f). Сжимающие балки подвешены спереди на железных прутьях (рисунок 9), чтобы их можно было двигать горизонтально. Перед началом выжима масла колесом раздвигали сжимающие балки (таблица IV, 1p, 2p-e и рисунок 9). Формы устанавливались на определенное место. В две формы помещали еще один деревянный обрубок (таблица IV, 1h, 2i, рисунок 8). В то время как колесо поворачивали в определенном направлении, балки сходились и выдавливали масло из семян. Масло стекало в специальную посуду, врытую в землю. После прессования колесо поворачивали в обратном направлении. Формы вытаскивали и разворачивали массу. Спресованную в лепешку массу отжимали.

Структура маслобойки мельницы нижнего села была более старого типа. Там действительно выбивали масло. Структуру и процесс работы маслобойки можно реконструировать следующим образом: формы ставили в огромный дубовый стержень (рисунок 10D). Над ним были подвешены 2—2 огромных вертикальных балки, — собственно маслобойка (рисунок 10B). Балки приводились в движение валом (рисунок 10A). Из вала выступало четыре кулачка. Первый и третий-сжимающие кулачки (рисунок 10A, p, p), а второй и четвертый — расслабляющие кулачки (рисунок 10A. e, e). Эти кулачки поднимали балки. Вал же приводился в движение большим колесом. Сжимающая балка падала прямо точно на находящийся между формами большой клин (рисунок 10D, d). Клин же этот в свою очередь выдавливал масло из семян. После того, как выдавили масло, специальным подъемником, подвешенным на цепи (рисунок 10C) две сжимающие балки подвешивались. Когда уже не капало масло, выключали выжималки. Ими же ударяли точно по концам маленьких клиньев (рисунок 10, D, c). Тогда-то клинья выпадали и можно было вытащить формы.

В маслобойках села Мекенеш пошлины не брали. Откатая в лепешку масса оставалась на мельнице. За каждый центнер семян выжимальщик получал 20 литров масла. Если же отжатая масса не оставлялась на мельнице, то за каждую мерку семян платили деньгами.

III. *Оборудование для мелкого помола*

На маслодельной мельнице было и оборудование для мелкого помола (таблица V). Каменная скамья совершенно тождественна обычно использовавшимся на сухих мельницах, и поэтому статья подробно ее описанием и не занимается. Каменная скамья помещалась непосредственно около большого колеса на четырех толстых подножных основных балках (таблица V, a). Ее поддерживают четыре столба (таблица V, p). Подающая балка немного выпуклая (таблица V, d). Приблизительно посередине помещали железный прут с катушкой (таблица V, f, e). Катушка в отличия от общепринятого обычая была сделана не из дерева, а из литого железа. Посередине каменной скамьи помещались два мельничные камни. Нижний камень (таблица V, h) лежит на доске каменной скамьи. Ось камня вращается в стержне помещенном в отверстие нижнего камня (таблица V, g). Покрывающий кожух (таблица V, j) изготавливался из сосны. На не помещалась заслонка (таблица V, l). Ниже свисала маленькая заслонка (таблица V, m). Нижняя маленькая заслонка, выполнявшая регулирующую роль, приводилась в движение встряхивающий деревянный обрубок (таблица V, n). Перед каменной скамьей установлено просеивающее устройство. Но сита в нем уже отсутствуют.

Gyula Nagy:

BAUERLICHE ÖLKELTERTECHNOLOGIE IM KOM. BARANYA

(Zusammenfassung)

Etwa bis zur Mitte des vorigen Jhs. spielten die Zugmühlen im Leben der ungarischen Dörfer und Städte eine bedeutende Rolle. In einigen dieser Mühlen wurde auch Öl gekeltert. Die rasche Entwicklung der Technik hat aber diese Art von Mühlen bald in den Hintergrund gedrängt und schließlich vollkommen vernichtet. Während die Zahl der Zugmühlen im J. 1863 7966 betrug, wurden 1906 nur 651 in Evidenz gehalten. Durch die rapide Entwicklung der letzten Jahrzehnte blieb fast keine einzige mehr bestehen, die Kunde von ihnen geben könnte. Meines Wissens ist in Ungarn nur in Szarvas (Kom. Békés) eine Zugmühle für Hirsebrei tätig. Es gibt außerdem in Mekényes (Kom. Baranya) und in Szentjakabfa (Kom. Veszprém) eine abgestellte Zugmühle, bzw. eine Ölkelter. Auch in Tarpa (Kom. Szabolcs-Szatmár) befindet sich eine Ölmühle, es steht aber heute nur noch das Gebäude, die Einrichtung wurde bereits abgeschafft. Auch in Nagykőrös steht nur das leere Gebäude der letzten Zugmühle, unter Nr. 42/c der Kecskeméter Gasse.

Verfasser hat die Zugmühle von Szarvas (Gyula Nagy: Az utolsó működő szárazmalom — Die letzte funktionierende Zugmühle, NÉ, XXXVIII. 1956, S. 83—118) und die kürzlich abgebaute Zugmühle von Vámosoroszi, Kom. Szabolcs-Szatmár untersucht und veröffentlicht (Gyula Nagy: A vámosoroszi szárazmalom — Die Zugmühle von Vámosoroszi, A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, II, 1959, S. 129—147). In den Jahren 1958 und 1959 hat er im Auftrage des Ethnogr. Institutes der Universität Budapest und des Landesdenkmalamtes die Zugmühle und Ölkelter von Mekényes studiert. Ein weiteres Ziel Verf.-s ist über die Zugmühlen und Ölkeltern in Ungarn eine Monographie herauszugeben. Vor Erscheinen dieser Arbeit scheint es angebracht zu sein, eine Beschreibung der untersuchten Zugmühlen und Ölkeltern in dieser Zeitschrift mitzuteilen.

In Mekényes waren vor dem zweiten Weltkrieg zwei Ölkeltern tätig. In den anderen Gemeinden jener Gegend gab es keine Ölkeltern, so hatten die beiden ihr sicheres Auskommen. Man fuhr auch aus den weitliegenden Dörfern nach Mekényes, um Öl zu keltern. Am häufigsten wurde das Öl aus Hanf-, Raps-, Sonnenblumen- und Kürbiskernen gekeltert. Manchmal wurde Öl auch aus Nüssen und Holunder (ung. csete) gekeltert. Man hat hier auch Paprika gemahlen. Die Saison des Ölkelterns dauerte vom November bis Mai. Der Tag des Ölkelterns war der Samstag. Paprika dagegen wurde am Montag gemahlen. Im Winter wurde drei Tage hindurch Holunder gekeltert. Die Ölspeisen, besonders das Ölkraut, waren im Dorf beliebt. Man brauchte aber auch, besonders früher, viel Öl für die Beleuchtung und als Schmiermaterial für die Hauswirtschaft. Es wurde auch als Arznei gebraucht. Früher hat man sich in den Ölkeltern nicht nur mit Öl beschäftigt. Das Ölkeltern war nur eine Aufgabe zweiten Ranges. Vor Verbreitung der komplizierten Walzmühle wurden in den Ölkeltern auch Getreide gemahlen und man beschäftigte sich nur von Zeit zu Zeit, besonders um die Faschingszeit, auch mit Ölkeltern.

In Mekényes befand sich die eine Ölkelter am unteren, die andere am oberen Ende des

Dorfes. Die untere war die ältere; sie war bis 1946 tätig. Sie wurde in diesem Jahr abgebaut. Die obere funktionierte bis 1948. Sie wurde durch die Behörden eingestellt. Diese Ölkelter ist auch heute betriebsfähig, bzw. kann mit wenig Ausbesserungen betriebsfähig gemacht werden. Somit ist sie ein industrielles Kunstdenkmal. Verf. beschäftigt sich mit dieser oberen Ölkelter ausführlich. Es werden die Geräte des Ölkelterns und gleichzeitig dessen Technologie ausführlich behandelt. Bei der Behandlung der Einrichtung wird Verf. sich auf die Beilagen seiner Monographie stützen. Deshalb werden deren Maße in den meisten Fällen nicht mitgeteilt. Die Technologie des Ölkelterns wird am ausführlichsten beschrieben. Wo es für erforderlich erscheint, wird auch die Arbeit der unteren Kelter und auch die Konstruktion dieser Ölkelter in Betracht gezogen.

I. Das Gebäude der Ölkelter

Das am Rand des Dorfes stehende Gebäude ist breit und weiß getüncht. Es hat ein Satteldach (Abb. 1). Seine Maße wurden dadurch bestimmt, daß die Treibkonstruktion und die Mühleneinrichtung in einem Raum aufgestellt werden sollten. Im Allgemeinen ist aber die Triebkonstruktion in einem großen, mit einem Zeltdach bedeckten Gebäude untergebracht, während die. Mühleneinrichtung in einem kleineren, mit Satteldach bedeckten Gebäude in Betrieb gesetzt war. Die Form und Maße der Ölkelter von Mekényes sind auf Taf. I. zu sehen. Ihre Wand ist ein Lehmstampfwerk, ihre Dachkonstruktion ein gehängter Dachstuhl. Ihre Konstruktion, sowie ihre Maße sind auf Taf. II und III zu finden. Das Dach ist mit Ziegeln bedeckt. Das Gebäude bedarf einer gründlichen Renovierung.

II. Das Ölkeltern

Die Ölsaat wurde zuhause getrocknet. Da man in der Mühle den Samen nicht schälen (ung. hajalni, inf.) konnte, mußte der Kürbissamen erst geputzt werden. Diese Arbeit wurde von den Alten und den Kindern, hauptsächlich gegen Abend, verrichtet. Die Dorfeinwohner haben den Samen in Säcken zufuß in die Ölkelter gebracht. Aus den Nachbardörfern fuhr man mit Wagen. Die zum Ziehen der Kelter nötigen Pferde wurden vom Besitzer der Ölkelter gegeben. Zum Ölkeltern war ein starkes Pferd von der Mur-Insel genügend. Das Pferd hat der Besitzer angespannt. Der Zugstrang (ung. istráng) wurde an den Schwegel (ung. kisafa oder kisefa) begestigt und an das „húzató" gehängt (Taf. I).

Das Pferd hat die Mühle unter dem großen Rad rundherumgehend getrieben. Die Achse des, die Mitte der Mühle ganz einnehmenden großen Rades war um vieles kürzer, als in den Mühlen mit Zeltdach. Aber auch unter dem Satteldach konnte es nur so Platz finden, wenn seine Sohle in die Erde eingelassen wurde. Es ist noch interessant, dafl sich der Polsterklotz verhältnismäßig hoch über der Erde befindet und daß sie durch Geländer aufgestützt wird. Aus all diesen folgt, daß das Pferd unter den Speichen geht, nicht wie in den Mühlen mit Zeltdach, wo das Pferd zwischen den Speichen zieht. Es besteht hier keine Notwendigkeit dafür, das Rad bei der Einführung des Pferdes umzustürzen, wie in den Mühlen mit Zeltdach.

Das Ölkeltern wurde in der Reihenfolge der Ankunft verrichtet. Die Einheimischen haben jedoch die Leute der Nachbardörfer vorangehen lassen. Die Samen wurden aus dem Sack ins Meßgefäß und von hier in den Schrottrichter geschüttet. Die Schrotmaschine steht neben dem großen Rad (Taf. II). Das Herausfließen des Samens wurde durch eine, unter dem Trichter (Taf. II) stehende Beschickungsanlage, verfertigt aus Eisenblech (Taf. II), reguliert. Aus dieser Anlage fiel der Samen auf das Walzenpaar (Taf. II), wo er zermalmt wurde. Die Umdrehung des großen Rades wurde von einem, in die Achse der einen Walze eingebauten Zahnrad übernommen. Es ist interessant, daß uns für die Übernahme der Umdrehung des großen Rades bisher nur der Spindel mit Stiel bekannt war. Der gemahlene Samen fiel unter den Walzen in eine Kiste (Taf. II). Der Samen wurde zwei- oder dreimal aufgeschüttet. Davon war ja die Menge des Öles abhängig.

Der gemehlene Samen gelangte in den Rührtrog (Abb. 6). Es wurde auch ein wenig Wasser beigemischt. Das Mischen war die Sache der Leute.

Aus dem Trog wurde der mit Wasser gemischte Samen in die Pfanne der Brennerei geschüttet. Die Pfanne war in den Scheitel des Kessels (Abb. 7, 9) eingebaut. Der Samen in der Pfanne wurde mit einem Deckel zugedeckt. Der schmorende Samen wurde durch einen Mischer fortwährend umgerührt. Dieser konnte durch einen Arm aus- und eingeschaltet werden. An das obere Ende der Achse des Mischers wurde ein Scheibenrad montiert, das mittels eines sich an der Achse des großen Rades umdrehenden Riemens getrieben wurde. Man mußte sich auf das Brennen verstehen. Den gerösteten Samen hat man mit einem kleinen hölzernen Löffel in eine Form geleitet. Die aus Eisen verfertigte Form wurde auf eine Art offener Kiste, genannt „Hölle" (ung. pokol) (Abb. 7) gestellt. Die neben die Form gefallene Masse fiel in diese Hölle. Von Zeit zu Zeit

hat man diese gesammelt, im Trog ein wenig gewässert, dann gebrannt und gekeltert. Die. gefüllte Form hat man auf eine Bank neben der Hülle gestellt und die in die Form gelegte Masse dort eingepackt. Die öligen Fetzen wurden auf die in der Form befindliche, gebrannte Masse zusammengefaltet und dann durchgetreten.

Nach Durchtreten kam die Form in die Kelter (Taf. IV). Diese ist das wichtigste Gerät der Mühle. Es ist eine, sich horizontal bewegende zweibalkige Druckpresse, die mittels eines großen Rades wie eine Art Schere bewegt wurde. Je nachdem das Rad vorwärts oder rückwärts gedreht wurde, haben sich die Balken voneinander entfernt oder sich genähert und haben die in Form geschüttete Masse zu Fladen zusammengepresst. Die Kelter besteht aus zwei mächtigen Eichenbalken (Taf. IV, 1a, 2a; Abb. 8), die auf Sohlenbalken liegen (Taf. IV, 1e, 2f). Die Preßbalken wurden vorne mit je einer Eisenstange aufgehängt (Abb. 9), um sie dadurch horizontal bewegen zu können. Vor Beginn des Kelterns wurden die Preßbalken mit dem Rad (Taf. IV, 1b, 2b-e und Abb. *g)* geöffnet. Die Formen wurden an die entsprechende Stellte gelegt. In die zwei Formen paßte sich ein aufgehängter Klotz an (Taf. IV, 1h, 2i und Abb. 8). Sowie das Rad in die entsprechende Richtung gedreht wurde, schlossen sich die Balken und preßten das Öl aus dem Samen. Das Öl floß in eine, in die Erde eingelassene Kanne hinein. Nach dem Keltern wurde das Rad nach rückwärts gedreht. Die Formen wurden herausgenommen und aufgemacht. Der Fladen wurde herausgeschlagen.

Die Kelterkonstruktion der unteren abgebauten Mühle war von einem noch älteren Typ. Dort wurde das Öl wirklich „geschlagen". Die Konstruktion und Funktion dieser Mühle kann folgendermaßen rekonstruiert werden: Die Formen wurden in einen mächtigen Einbaum (ung. tőke) (Abb. 10, D) gelegt. Oberhalb des Einbaumes hingen je zwei große senkrechte Balken (ung. ütők, plur.) (Abb. 10, B). Diese wurden durch eine Walze (Abb. 10) in Bewegung gesetzt. Aus dieser Walze ragten vier Nocken heraus. Der erste und dritte Nocken sind die pressenden (Abb. 10, A. b, b), der zweite und vierte die lockernden (Abb. 10, A. e, e). Diese Nocken haben die senkrechten Balken emporgehoben. Die Walze wurde dabei durch das große Rad getrieben. Der Preß-Balken fiel genau auf den zwischen den Formen befindlichen großen Keil herab (Abb. 10, D. d). Dadurch wurde das Öl aus den Samen gepreßt. Sobald das Öl ausgepreßt war, hat man die beiden Balken mit einer an einer Kette hängenden Hebestange aufgehängt. Als das Öl nicht mehr herausfloß, wurden die Balken ausgeschaltet. Damit hat man genau auf die Spitze der kleinen Keile geschlagen (Abb. 10, D. c). Jetzt fielen die Keile heraus und die Formen konnten herausgenommen werden.

In den Ölkeltern von Mekényes wurde kein Zoll abgenommen. Der Fladen ist in der Mühle geblieben. Nach einem Zentner Samen bekam der Besitzer des Samens 20 Liter Öl. Wenn er den Fladen nicht zurückließ, so mußte er nach jedem Metzen (ung. mérő) Geld entrichten.

III. Mahlenrichtung

In der Kelter befindet sich auch eine Mahleinrichtung (Taf. IV). Die Steinbank ist im Allgemeinen mit den der Zugmühlen gleich, deshalb befaßt sich Verf. mit diesen nicht ausführlicher. Die Steinbank liegt unmittelbar neben dem großen Rad auf vier dicken Sohlenbalken (Taf. V). Sie wird durch vier Säulen gehalten (Taf. V). Ihr Förderbalken (Taf. V) ist sanft ausladend. In die Mitte dessen wurde ein Eisengerät mit dem Spindel gelegt (Taf. V). Dieser Spindel wurde, abweichend vom allgemeinen Gebrauch, anstatt Holz aus Gußeisen verfertigt. In der Mitte der Steinbank befindet sich das Stein-Paar. Der untere Stein (ung. padkő) (Taf. V.) liegt auf dem Brett der Steinbank. Die Achse des Steines dreht sich in dem in das Loch des unteren Steines gelegten Klotz (Taf. V). Die das Steinpaar bedeckende Einfassung (Taf. V) ist aus Tannenholz hergestellt. Darauf steht der Trichter (Taf. V). Darunter hängt der kleine Trichter (Taf. V). Der die regulierende Rolle spielende kleine Trichter wurde durch das Rütterlholz (ung. rázófa) bewegt. Vor der Steinbank steht die Siebevorrichtung. Die Siebe aber fehlen schon.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből

Szabolcs megye közgyűlése 1792. február 16-án kelt határozatával megkereste a szomszédos megyéket, hogy alkossanak megyei rendtartást az erdőkön, legelőkön és mezőkön tapasztalható tilalomrontások meggátlására.[1] A mindinkább elharapózó tilalomtörések miatt ugyanis „sem az erdők nem nevekednek, sem a kaszáló réteket, sem a szántó földeket illendően használni nem lehet".

Javasolta, hogy minden község mutassa be a megyének a mező- és erdőrendtartását és kerülők állításával gondoskodjék a rendtartás ellenőrzéséről. A megye másolatban megküldött statutumtervezete különös gondot fordít az erdők védelmére. Mivel az erdőket sok helyen legeltetik, a pásztorokat eltiltják a nyers fával vagy erdőhozó galyakkal való tüzeléstől. A falubeli lakosoknak sem szabad, csak galyat és kidűlt száraz fákat tüzelésre elhasználni.

Az erdők védelmével függ össze a statutumnak az a rendelkezése is, amely a korabeli, e tájon szokásos paraszti építkezés technikájára és a lakóház tüzelőberendezésére nyújt felvilágosítást.

A hatodik pont szerint: „Mivel az erdők azzal is nagyon pusztulnak, hogy a *lakosok nem akarnak szokni a vályogból való épülethez*, meghagyasson mindazért, hogy az erdők megtartásának, mind pedig a tűznek eltávoztatására, hogy *minden lakos, ha új épületet csinál, annak falait vályogból állítsa, mert oly helyen is, ahol épületre való fa szokott adódni a lakosoknak ágasnak és paticsnak való fa adására, a földesuraság nem köteleztethetik. Nagy kárára van az erdőknek az is, hogy a lakosok kandallókban való szüntelen tüzeléssel élnek, ezért is meghagyattatik ugyan, hogy egy kis kandallót ételfőzésre tarthatnak, de mindennek legyen kivül fűtő kemencéjek, hogy azt minden gazzal befűthessék, különben a kandalló is le fog rontatni.*"

A rendelkezés megértéséhez tudnunk kell, hogy az erdővel bíró falvakban a földesurak a Mária Terézia által 1763-ban kiadott urbáriuma szerint —, ahol az urbárium a földesúri tulajdonban levő erdőkre a parasztságnak ősi szokásjogon alapuló faizási jogát elismerte —, nemcsak tűzi-, de épületfa adására is kötelesek voltak.

A megye statutuma a paraszti építkezésben lényegbe vágó változást aligha idézett elő, mert ezen a tájon a ma is meglevő, múlt század első felében épült házak legnagyobb része ágasokra fektetett sárgerendákhoz szegezett karók közé vesszőfonásos (patics) sártapasztással készült. De bizonyítja azt, hogy a vályogfalú építkezés a XVIII. század végén a parasztság körében még nem igen mondható általánosnak.

Nem kevésbé érdekes a statutumnak a tüzelőberendezésre vonatkozó része. Szabolcs és Szatmár megyékben a kandallóval párosított kemence, mint fűtő és főző berendezés a népi emlékezet szerint a múlt század utolsó harmadában tűnt el. Korábban szinte mindenütt meg volt a lakószobában az ajtótól balra eső, a szoba és pitar határoló falánál álló boglyakemence (helyenként lapos kemence is), amelyet a pitarból lehetett fűteni. Mellette közvetlenül a bejáratnál a padkán keskeny, fűtésre és főzésre egyaránt használt keskeny kandalló volt építve. Az idézett határozatból ugyan nem következtethetünk arra, hogy a tüzelő- és fűtőberendezés e kombinációja a XVIII. század végén alakult volna ki, de annyit megkockáztathatunk, hogy általánosabb elterjedése alighanem a XVIII—XIX. század fordulójára esik.

BALOGH ISTVÁN

1* Szabolcs megye átirata megmaradt a Sátoraljhelyi Állami Levéltárban, Zemplén vármegye levéltára ir. Loc. 46. nd. 25. 1792.

Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön

A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének vendégeként 1965 szeptemberében többek között Nagybalog (Velky Blh) községben is terepmunkát folytathattam. A Balog-patak völgyében fekvő magyar falu néhány népviseleti sajátságáról nemrégiben MORVAY Judit tudósított.[1] A kb. másfélezer lelkes, zömmel református lakosságú község határának kiterjedése 1910-ben 4740 kat. hold volt. Társadalma már a múlt század második felében erősen polarizált, népes agrárproletár réteggel terhelt.[2] Ennek a rétegnek az első világháború végéig egyik jelentős mellékfoglalkozása volt a vándorkereskedelem. Ez irányú tevékenységük kezdeteit nehéz volna meghatározni.

Áruik előállítása, összegyűjtése nem igényelt sok munkát és különösebb szakértelmet sem. Részben faárukkal, részben gyógynövényekkel kereskedtek. Készítettek *sú*kot (mosósulyok), *síkálót* (nyújtófa, tésztasíkáló), különféle fakanalakat, pl. evőkanál, tésztaszedő kanál, kerek kanál, rántáskavaró *habarka*, csináltak pipaszárat és különféle botokat.

A pipaszárat *fekete gyűrő*, *veres gyűrő*, *halyag mogyoró*, *varjú tövis* stb. vesszőkből készítették. Esernyődrótból való *pipaszársütő vas*sal égették ki. A pásztorbotnak való *barkóca* vagy *somfa* husángot már a tövén ki*gancsol*ták, azaz legallyazták, bevagdosták, de csak egy-két év múltán vágták ki, amikor a vágások már beforradtak. Tűz fölött *pállít*ották, héjától megtisztították, majd fahamuval párosították. *Bunkós bot*ot, *ólmos bot*ot, *juhász kampó*t, *görbebot*ot egyaránt készítettek. Alkalmas botnak való husángokért bebarangolták a környező erdőket.

Amíg a férfiak a faeszközök készítésével voltak elfoglalva, feleségeik és gyermekeik a közeli réteken és erdőkben nagy mennyiségű *köménymag*ot és *komló*t gyűjtöttek össze. A kenyér kovászolásának és a különböző ételek ízesítésének e fontos kellékeit könnyűszerrel értékesíteni lehetett az Alföldön.

Elsősorban lányoknak, menyecskéknek tudták eladni a *halyag mogyorót*.[3] Úgy tartották, hogy ez az apró gubacs megvédi őket a rontástól. A megigézett gyermeknek a nyakába kötötték, s hitük szerint „használt". Orvoslásra ajánlották a balogiak a *szívrózsát* (fenyőtoboz) is. Tanácsukra a hiszékeny vevők vízbe áztatták és a levét megitatták a szívbeteggel.[4] A nagybalogiak árusított gyógyfüvei közé tartozott a *székfű*, az *ezerjófű* (Centaurium umbellatum), a *bojtorján*, a *kakukkfű* (Thymus Montanus) és még számos füféle, amelyre adatközlőim — az egykori árusok utódai — már nem emlékeznek. Sajnos nem volt módom az ún. *kérődző fű* azonosítására. Ez a fű állítólag megindította a szarvasmarha és a juh kérődzését, s az Alföldön bármilyen mennyiségben értékesíteni lehetett. Élénken él az emlékezetben a *nadragulya* (Atropa belladonna) árusítása. A nadragulya gyökeret főleg a lakodalom előtt álló alföldi családoknak ajánlották a nagybalogi füvesek. A nagragulya porrá tört gyökeréből elég volt egy csippetnyi valakinek a poharába ahhoz, hogy „bolonduljon tőle". „Amikor a menyasszonyt vitték, a lagzis lónak is adtak belőle, oszt a ló prüszkölt, szakította az istrángot." A nadragulya hatásának fokozására a mágiát is segítségül hívták a nagybalogi füvesek. Amikor a balogi férfi nadragulya gyökeret ásott, bolondosan ugrált, táncolt, letolta a nadrágját stb., s ezzel a magatartással hite szerint elősegítette a nadragulya „hasznosságát".

A nagybalogi vándorárusok általában november derekán keltek útra és csak február végén, március elején tértek ismét haza. Októberben már erősen készülődtek az útra. Áruikat zsákokba csomagolták és a vasúton feladták alföldi ismerősük, állandó szállásadójuk címére. Mindegyikőjüknek hagyományos telephelye és árusítási körzete volt. Elsősorban Szolnok megyébe jártak, de eljutottak Szegedig, Makóig is. *Sebestyén János* Kunhegyesre és környékére járt, *Csúr János* Túrkevére. A többiek piachelyeként Karcagot, Kisújszállást, Mezőtúrt, Kunszentmártont, Nádudvart, Szentest, Csongrádot említik.

A vándorárusokat Nagybalogon a falu népe *kutyázók*nak, foglalkozásukat *kutyázás*nak nevezte. Ezek a megjelölések találóan emelik ki a vándorkereskedők tevékenységének legnehezebb részét, ti. azt, hogy botjukkal a kutyákkal kellett megverekedniük, amíg az alföldi tanyákra bejutottak. A kutyázás azonban megérte a fáradtságos házalást, mert tavasszal megrakottan tértek haza. Értéktelen ‚gyógyszereiket" nagy haszonnal adták el,

[1] MORVAY Judit; *Korc nélküli pendely Nagybalogról*. NÉ. XXXIX (1957) 279—282.

[2] 1910-ben 100 holdon felüli birtokost nem találtak, 10 kh-on felüli birtokkal 51, 10 kh-on aluli birtokkal 89 személyt, továbbá 77 cselédet és 105 munkástírtak össze. (Az összeírás idején még külön közigazgatási egységet képező Alsó-Balog és Felső-Balog összevont adatai. PKA.) *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 48. köt. Budapest 1913. 450—451.

[3] A palócok a hólyagfa (Staphylea pinnata) termését nevezik *halyagmogyorónak*. A borsodi palócok körében számos varázsló eljárásban szerepelt, vö. ISTVÁNFFY Gyula; *A borsodmegyei palóczok*. Ethn. XII (1911) 227, 295, 296. A Békés megyei szlovákok ma is szerencsét hozó, szerencsét megtartó erőt tulajdonítanak a hólyagfa termésének, amelyet ők *klokoč*-nak neveznek. TÁBORI György valószínűnek tartja, hogy a szlovák *olejkár*ok, *zelinkár*ok terjesztették közöttük a „varázserejű" magvakat. Vö.; TÁBORI György; *Egy babonás szokás a békés megyei szlovákoknál*. Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, Orosháza 1960. 441—447.

[4] A fenyőtoboznak az orvoslásban való hagyományos alkalmazására mutat, hogy a nagybalogiak ma is kizárólag *szívrózsa* néven ismerik. Szívrózsának nevezik a fenyőtobozt Cegléden. Vö.; SZINNYEI József; *Magyar tájszótár*, II. Budapest 1897. 574.

részben pénzért, részben élelemért. Áruikat tarhonyára, lebbencsre, szalonnára, disznócsülökre, árpára, búzára, szappanra cserélték. A fent említetteken kívül kutyázott *Sándor Mihály*, *Fodor Márton* nyíri, *Bodnár Sózsef*, *Kálosi István*, *Szászfai Pál*, *Tóth Gergely* és még sokan mások, akikre adatközlőim már nem emlékeztek.[5] Szegény, zsellérsorsú földtelen vagy kisbirtokos ember volt mind.

A Balog patak felső folyása melletti szlovák falvak lakossága is igen élénk vándorkereskedelmet folytatott. Az ispánmezei (Španie Pole), derencsényi (Drienčany), gesztesi (Hostisovce), meleghegyi (Teplý Vrch) stb. szlovákok azonban főleg faáruval jártak az Alföldre. Az ispánmezeiek elsősorban kosarakat szállítottak, a derencsényiek és a gesztesiek leginkább szövőbordát, mosósúlykot, szerszámnyelet készítettek és azzal kereskedtek. A szegényebb réteg megfaragta a kaszanyelet, kapanyelet, favillát, fagereblyét, kenyérsütő lapátot, szénvonót, megkötötte a nyírfaseprőt, megfonta a kosarakat, a „szekeres gazdák" pedig felvásárolták készítményeiket. Különösen Lipócon (Lipovec) volt sok szekérrel rendelkező vállalkozó kereskedő, mint pl. *Bátyi Bogár János*, *Holi Bogár István*, *Sárközi József* és mások. A Balog-vidéki szlovák vándorkereskedők kitűnően beszéltek magyarul sőt, egy részüknek magyar családneve volt.[6]

Az egykori Gömör megye magyar és szlovák népét századokon át a kereskedelmi kapcsolatok szálai fűzték az alföldi magyarsághoz. KRESZ Mária feltételezi, hogy Gömör fazekas-falvainak az Alföld felé irányuló edénykereskedelme a XII. századtól folyamatos, vásárkörzetük az újkorban magában foglalta az Alföld északi és keleti részét.[7] A Balog felső folyása mentén található szlovák falvak szövőbordakészítői egész Kelet-Magyarországon házaltak áruikkal —, a borda mellett különböző faeszközökkel is.[8] FÉNYES Elek említi, hogy Gömörből „Debrecenbe minden országos vásárkor több száz szekér megy le vassal, sajtárokkal, vedrekkel, szekrényekkel, 's más faeszközökkel terhelve, 's visszamenet raknak gabonát, szalonnát, bort . . . A' rimaszombatiak bejárják a' vásárhelyi, szentesi, kecskeméti, túri marhavásárokat; 's itt tinókat, ökröket vásárolnak össze."[9] HUNFALVY János is megjegyzi, hogy „a Gömör megyei földnép, mint marhakereskedő ismeretes, alföldi marhával kereskedik, melyet a rimaszombati és rimaszécsi vásárokon szokott eladni"[10]. Mindezt azért idézem, hogy a nagybalogi magyarok házaló kereskedelmét a kiterjedt „gömör-alföldi kereskedelmi kapcsolatok" összességében lássuk.

A balogi *kutyázók* tevékenységének súlypontja a gyógynövények árusítására esett, s ilyenformán az irodalomban *olejkár* néven ismert vándorkereskedők csoportjába sorolhatnánk. A különböző gyógyfüvekkel, gyökerekkel, porokkal, olajokkal, kenőcsökkel távoli vidékeken házaló olejkárok — eddigi ismereteink szerint — főleg a túróci szlovákság köréből kerültek ki.[11] Önkéntelenül adódik, hogy kapcsolatot keressünk a szlovák olejkárok és a nagybalogi füvesek között. Ennek azonban aligha volna értelme, hiszen gyógyfüvek árusításával más etnikumú csoportok is foglalkoztak (pl. a Fekete-Körös-völgyi románok), de ezek tevékenysége kevésbé ismert.[12] Helyesebb, ha erőltetett kapcsolatkeresés helyett a nagybalogi füvesek gazdasági helyzetére, községük határának adottságaira, az alföldi néppel való hagyományos kapcsolataikra és az áruik iránti keresletre gondolunk.

Végezetül még egy egyedinek aligha mondható jelenségre kívánok utalni. A nagybalogiak elmondották, hogy kereskedelmi útjaik során rendre szlováknak vélte őket az alföldi magyarság. Még az ónodi, szikszói országos vásárokon is azzal fogadták őket: „No, itt vannak a gömöri tótok." Erre a magatartásra feltétlenül figyelemmel kell lennünk, amikor az interetnikus érintkezésnek a kereskedelmi kapcsolatokban megnyilvánuló oldalát vizsgáljuk. BANNER Benedek megfigyelése szerint a vándoriparosok és kereskedők egy része a népszerűség kedvéért más nemzetiségűnek adta ki magát.[13] A nagybalogiak esetében ez nem forgott fenn, s inkább az alföldi magyarság tájszólás utáni vélekedésében kell keresnünk a kérdés nyitját. VERES Péter egy balmazújvárosi aratósztrájk kapcsán, a sztrájk letörésére hozatott munkásokról megjegyzi: „Még az sem biztos, hogy tótok voltak. Lehettek rutének, sőt palócok is, mert az itteni magyaroknak mindenki tót, aki más hangsúllyal beszéli a magyar nyelvet."[14] Ezek a példák arra figyelmeztetnek, hogy a néprajzi gyűjtőnek a legnagyobb alapossággal kell eljárni, amikor adatközlőitől a tárgyak készítési helyét, a vándorkereskedők, -iparosok, -munkások nemzetiségét kívánja megtudni.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

[5] Adatközlőim voltak; Ibos István kopasz 70 éves, Ibos István alsó 71 éves, Sebestyén Mária 53 éves.

[6] PRASLIČKOVÁ, Mária; *Brdárstvo v Západnom Gemeri*. Slovensk.! Národopis, XIII (1965) 377—379.

[7] KRESZ Mária; *Fazekas, tálas, korsós*. Ethn. LXXI (1960) 315.

[8] PRASLIČKOVÁ; i. m. 366—375.

[9] FÉNYES Elek; *Magyar országnak. . . mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. III. Pesten 1837. 137.

[10] HUNFALVY János; *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. Pest 1867. 208.

[11] CSIPPÉK János; *Adatok a felvidéki „olejkárok", házaló gyógyszerárusok történetéhez*. NÉ. VIII (1907) 247—268.: MAGYARY-KOSSA Gyula; *Az olejkárok*. Pápa 1927.: GUNDA Béla; *Az orosz vengerec 'házaló kereskedő' jelentésének néprajzi vonatkozásai*. Ethn. LXV (1954) 78—80.

[12] GUNDA Béla; *Vándor román füvesek Erdélyben*. Nyr. LXXIII. (1949) 86—88.

[13] BANNER Benedek; *Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében*. Ethn. LIX (1948) 111, 113.

[14] VERES Péter; *Számadás*. Budapest 1937. 174.

Adatok vasművességünk ismertetéséhez

Bodgál Ferenc: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége című tanulmányában (Ethn. LXXVI. 1965: 521—546) említi, hogy milyen régóta vannak írásos emlékek ennek a tájnak fémipari népi hagyományaiban szereplő cigányok munkájáról. A sárospataki uradalom Lorántffy Zsuzsanna Rákóczy Györggyel kötött házasságával 1616-ban került a fejedelmi család birtokába. Fennmaradt a Jerney Gyűjteményben (Ráday Gyűjteményben található) annak XXII. kötetében a vár bevételi és kiadási *számadáskönyve:* „Regestrum super Bonorum aliarum quarumlibet rerum pro quotidianis usibus in Arce Saaros Pathak pereceptorum expositorum que ad rationem Splis ac Magci domini domini Georgy Rakóczi de Fölseö Wadasz. Prouisor Egr. Paulo Thassy existen, perecptore autem Georg. Zeghedy inchoactum Decima sexta January Anni 1619."

Az 1619-ik évből származó vasanyag-kiadási jegyzetekből a vár szolgálatában álló cigányok vasművességi munkálataira is lehet következtetni. A bejegyzések a következők:

8 May Jonas Vaydanak az Cziganiok Vaydaianak attam ky Hyttuan No 14 Inuentaltt pattkokatt forgo karikak veressere Ittem azokhoz attam keözep sin vassakatt No. 2.

11 May Az Cziganiokkal porkolab uram czinaltatott Acznak ualo keözep furutt es az pinczeben az kulcziarnak egi cziap furutt attam keözep sin vassat No 1.

8 July Az cziganyok vaydaianak Jonas vaydanak az Hayos Malomra eszkabak veressere diuersis vicibus attam sin vassatt No 124.

11 Septembris Az Cziganyoknak attam pattko szegek veressere keözep sin wassatt No 10.

17 Septembris Az Cziganiokkal czinaltatott tizenhatt marok vasra ahoz marok vas szegeket Ittem panthokatt Dobokay Vramnak attam sin vassatt No 1.

25 die Aprilis Jonas Vaydanak diuersis uitibus attam ky Harrmincz egy sin vassatt melliekbeöl az Cziganyok vertenek leecz zögeket No 3035

14 Juny Jonas vayda az cziganiokkal az Hayos malomra Zaz huzon negy sin wasbol veretett izkabakatt No 3348."

Mivel iszkábákat minden valószínűség szerint valóban a cigányok készítettek a vár szükségére, még ide számítható ez a bejegyzés:

„14 May At swtteö hazban egy dagaszto tekenött Izkabaztattam megh attam keözep sin wassatt No 1."

A Zemplén megyei cigányok fémművességéhez szükségesnek tartom ezekre az adalékokra felhívni a tudományos kutatás munkásainak figyelmét.

MOLNÁR JÓZSEF

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Az antropológia távlatai

Horizons of Anthropology
Szerk.: Tax Sol
George Allen and Unwin Ltd.
London 1965. Pp. 288.

Talán paradox, de úgy véljük, helytálló megállapítás, hogy egy tudomány akkor jut el igazán az akadémiai disciplina szintjére, ha egyes vizsgálati területei annyira specializáltakká válnak, hogy az egész szakterület áttekintése már szinte reménytelen vállalkozás. Az ismeretanyag fokozódó gyorsaságú felhalmozódása, a kutatási szempontok bővülése, a részletekbe egyre mélyebben való behatolás, mely nem utolsósorban a kutatóintézmények és a hivatásos kutatók számának növekedéséből adódik, amennyire örvendetes, ugyanannyira veszélyes is; fenyeget az a veszély, hogy az egyes önállósuló kutatási területek elveszítik kapcsolatukat egymással és így az a pozitív haszon, melyet a konkrét anyag alaposabb feltárása révén nyerünk, elvész, mivel képtelenek vagyunk egészében, összefüggéseiben látni a tárgyat, melynek vizsgálatára egy-egy tudományszak vállalkozott. Az egyes kulturális térségekre specializálódott kutatásnál a veszély kevésbé akut és kisebb a probléma az ún. nemzeti néprajznál is, aggasztóan problematikus azonban, ha tárgyunkat nem az *etnosz*, hanem az *antroposz* oldaláról közelítjük meg és az emberre vonatkozó tudományok eredményeit kívánjuk egységbe foglalni s összefüggéseiben felvázolni a társadalom és a kultúra alakulásának menetét. Arról van tehát szó, hogy — magasabb szinten — a XIX. század második felének tudományos szemléletéhez kell visszatérnünk és visszaállítanunk azt az egységet, melyet az antropológia — szétágazó, specializálódó — fejlődése során elvesztett.

Lényegében ez a célja a Tax Sol szerkesztésében megjelent kötetnek, mely az antropológia teljes területének áttekintése mellett, a most élvonalba törő fiatalabb nemzedék gondolkodásán keresztül egyúttal arra is választ keres, milyen irányba fog fejlődni a kutatás a következő egy-két évtizedben. Az egyes — amerikai kutatók által írt — tanulmányok így megérdemlik különös figyelmünket: kirajzolódik belőlük a mai és a holnapi amerikai kutatás irányvonala.

A 21 tanulmányból álló kötet alaphangját a szerkesztő Tax Sol üti meg *The Setting of the Science of Man* című bevezetésével. Megállapítva, hogy az emberrel foglalkozó tudománynak nincsenek kezdetei, mivel „men have always been interested in studying themselves", tudományunk szervezeti kialakulásának idejét az 1840—70 közötti évekre teszi. Ez az időszak egyúttal az etnológia és az antropológia közötti harc kora is. 1869-ben, amikor a párizsi Antropológiai Társaság fennállásának 10 éves évfordulóján tartott beszédében Broca Paul áttekintést adott az etnológia és az antropológia helyzetéről, már megállapíthatta, hogy a két tudomány elvált egymástól: a kontinensen külön-külön fejlődik az etnográfia, archeológia, őstörténet, filológia, nyelvészet és a fizikai embertan, míg Amerikában és Angliában mindezek a tudományágak többé-kevésbé megtartották egységüket és együttesen alkotják az *általános antropológiát*.

A Broca Paul-tól is ideálisnak tartott tudományfelfogás számára Észak-Amerikában kedvezők voltak az adottságok: az Egyesült Államok indián lakossága könnyű kutatási lehetőségeket biztosított a sokoldalú vizsgálatnak. A kezdetek a XVIII. század második felére nyúlnak vissza, s Jefferson Th. nevéhez fűződnek és Tax Sol neki, s a humanista hagyományokat továbbra is ápoló utódoknak — Gallatinnak, Schoolcraftnak, Morgannak — tulajdonítja nemcsak a *general anthropology* szemléletének megtartását, de az amerikai néprajztudomány liberalizmusát is „(We are equalitarians . . . because we know absolutely that whatever differences there may be among large populations they have no significance for the policies of nations").

Tax Sol e tudománytörténeti és a tanulmánykötet szerzőinek közös elvi vonalát („They will speak about human evolution") felvázoló bevezetése után az első négy tanulmány a fizikai antropológia néhány alapvető kérdésével foglalkozik. DeVore Irven *The Evolution of Social Life* címmel a társadalmi élet kutatási módszereit ismerteti. A kezdeti társadalmi élet rekonstruálásának három fő módszerét különbözteti meg: 1. az őskori telepek régészeti vizsgálatát; 2. a recens vadászó-gyűjtögető csoportok etnológiai tanulmányozását és 3. a majmok és az emberszabású

majmok életének kutatását. DeVore tanulmánya az utóbbi módszer alkalmazásából leszűrt eredményeket mutatja be. A különféle majomcsoportok társadalmi életét ismertetve megállapítja, hogy a társadalmi élet organizált, az együtt élő csoportokon belül az egyes tagok funkciói eltérőek. Következtetése: igaz ugyan, hogy az embernek és a többi primatesnek alapvetően közös a társadalmi öröksége, ez azonban csak akkor tűnik ilyennek, ha a majmot és az embert a többi gerincessel állítjuk szembe. Egyébként a társadalmi élet kifejezetten emberi vonásai élesen elkülönülnek a többi primates társadalmi életének formáitól.

Geertz Clifford *The Transition to Humanity* címmel az organikus evolúció és a kulturális fejlődés viszonyával foglalkozik, azzal az alapvető kérdéssel, mikor és hogyan következett be a fejlődésben az a pont, amikor az ember emberré lett, azaz: miért és hogyan hozta létre a kultúrát. A kérdésre Kroeber A. L. a „critical point" elmélettel válaszolt. Eszerint mennyiségi változások az agykéreg szerkezetében egy ponton radikális minőségi változásba mentek át; az organikus evolúció során az állat átlépte a biológiai Rubikont és ezzel a kulturális fejlődés kezdődött meg. Kroeber tetszetős elméletét a paleoantropológia eredményei azonban nem támasztják alá, a fosszilis maradványok nem mutatnak éles anatómiai válaszvonalat ember és nem-ember között, az australopitheous formák például primitív és fejlett morfológiai jellegzetességek mozaikjából tevődnek össze. Geertz szerint az agykéreg növekedésének túlnyomó része a kultúra kezdetét *követte*, nem pedig megelőzte; az ember tehát nemcsak létrehozója a kultúrának, hanem egy specifikus biológiai értelemben — terméke is a kultúrának.

Geertz fejtegetéseit építi tovább Howell F. Clark *The Hominization Process* címmel. Howell is összekapcsolja a biológiai és a kulturális fejlődést, bár fejtegetései főleg a locomotor rendszer struktúrájában végbement változásokra irányulnak. A hominizáció folyamatának felvázolásában különösen fontosak az afrikai australopithecin leletek; ezek a legkorábbi embertípusok már két lábon jártak és bizonyos egyszerű kultúrával rendelkeztek. 1 000 000—500 000 évvel ezelőtt indult meg a hominidák elterjedése Afrikából Európába és Kelet-Ázsiába, ekkora már kialakult a mozgás teljesen emberi rendszere, ami lehetővé tette, hogy a vadászat váljon a létfenntartás alapvető formájává. A hústáplálék, az eszközök fejlődése anatómiai változásokkal járt együtt, s ez újabb kulturális fejlődést hozott magával.

A negyedik fizikai antropológiai tanulmány, Livingstone Frank B. *Human Populations* című írása a rasszproblematika újabb irányait ismerteti, kitérve a vércsoportvizsgálat eredményeire is. Az előző három tanulmányban megfigyelt tendencia — a biológiai és a kulturális fejlődés összekapcsolása — nála is határozottan jelentkezik.

Bruner Edward M. *The Psychological Approach in Anthropology* című tanulmánya a kultúra és a személyiség problémáját vizsgálja, majd Ervin Susan M. *Language and Thought* címmel a nyelvvel, mint a gondolkodásbeli különbség eszközével foglalkozik. A nyelvészet kérdését összefoglaló igénnyel egyébként Hymes Dell H. tárgyalja *A Perspective for Linguistic Anthropology* címmel Hymes szerint a jelenlegi nyelvészeti kutatás elsősorban a nyelv funkciójával, azaz a nyelvi struktúrák társadalmi szerepével foglalkozik. E funkcionális kutatás két fő útja: 1. vizsgálatok a szemantika és 2. a beszéd társadalmi variációi terén. Mindkettő olyan megközelítési mód, mely „fits into an evolutionary perspective". A nyelvészetnek ez a fajta felfogása nem kis részben már antropológiai jellegű és úgy látszik, elérkezett az idő, hogy a két tudományágból „linguistic anthropology" néven egy újabb disciplina alakuljon. Ebben a nyelvészeti antropológyiában a lingvisztika a *nyelv*, az antropológia pedig az *ember*, a társadalom szempontjaival szerepelne, s a nyelvvel nem mint *produktummal*, hanem mint *tevékenységgel* foglalkozna. Az így felfogott nyelvészeti antropológia alkalmas arra, hogy szemantikus-funkcionális vizsgálataival mind a nyelv eredetének, mind pedig fejlődésének problémáját megoldja; a kutatásban ezért a figyelemnek nem a nyelv, hanem a „beszélés, közlés" etnográfiájára kell irányulnia.

Már az eddigi tanulmányok is érintették az evolúció problémáját, de külön írás — a lényegében itt tiszta közfelfogás miatt — nem fejtette ki az evolúció lényegét. A kultúra fejlődésénél azonban több a bizonytalanság, s ez indokolja a kultúrával foglalkozó tanulmányok előtt Wolf Eric R. *The Study of Evolution* című írásának beiktatását.

Wolf rövid tudománytörténeti áttekintésében megállapítja, hogy a XIX. század evolucionizmusára a diffuzionizmus volt a válasz, majd ezt a funkcionalizmus zúzta szét, a szemléleti és módszeri változások azonban úgy követték egymást, hogy az előzőt teljesen elvetették. Az újabb amerikai antropológia — felmérve az eddigi megközelítések eredményeit és hibáit — úgy közeledik az evolúcióhoz, hogy a múlt századi evolucionizmus meglátásait értékesítve felhasználja az utána következő két irányzat pozitív vonásait is. Wolf lényegében három tényezőt lát döntőnek az evolúciós folyamatban. Ezek: 1. az emberi kultúra kumulatív fejlődése, azaz annak felismerése, hogy a kultúrák quantitatív különbségeik szerint illeszthetők emelkedő sorba; 2. az evolúciót a quantitatív változások mellett qualitatív változások is jellemzik, mint például meglevő kulturális vonások egyesítése egy minőségileg új produktummá; ezek összességük-

ben, együttes hatásukban minőségileg eltérő, fejlettebb kulturális szinteket eredményeznek; 3. a „totipotent" kultúrák átalakulása differenciált és specializált kultúrákká, ami lényegében a munkamegosztás fokozódásával bekövetkező fokozati változásokra vonatkozik. Ezen a ponton foglalkozik WOLF óvatos megfogalmazásban az osztályok és az állam kialakulásával („Increasing social assymmetry in a more differentiated social order . . . prompted the emergence of the apparatus we call the state"), egy fontos kérdéssel, melyre a kötet végén egy tanulmány még visszatér.

Megadva az evolúciós folyamat jellemző vonásait, a kötet a továbbiakban a kultúra egyes részletterületeit, az utóbbi évtizedek legfontosabb eredményeit és a vizsgálatok jövendő irányát ismerteti. ADAMS Robert M. *The Origin of Agriculture* címmel főleg régészeti anyagra támaszkodva vázolja fel a pleisztocén végén kialakuló növénytermesztésről való újabb ismereteinket, egyaránt figyelmet fordítva a környezeti és kulturális viszonyok alakító hatására (a nagy növényevő állatfajták eltűnése pl. a néhány állatfajra specializált vadászatról a gyűjtögetésre való áttérést és a félig letelepült életmódot eredményezte stb.). A fejlődési folyamat megismeréséhez — a nem egyenes vonalú és nem folyamatos fejlődés miatt — az egyes jól feltárt régészeti lelőhelyek anyagának összehasonlító vizsgálata szükséges.

Az ADAMS-tól érintett ökológiai probléma teljesebb kifejtését SAHLINS Marshall D. végzi el *Culture and Environment: The Study of Cultural Ecology* címmel. SAHLINS a környezeti determinizmus és a környezeti hatások passzív szerepének végletei között építi fel teóriáját; mint írja: a környezet és a kultúra között dialektikus összefüggés áll fenn. Ezt a dialektikát mutatja az is, hogy a kultúra a környezethez való adaptációban nem mindig logikus, sőt nemegyszer produktumaival a környezet diktálta logika ellen hat. Az adaptáció bizonyos specializáltsági fokon túl önmaga ellentétébe csap át: „the more adapted the culture, the less therefore it is adaptable".

NADEL Laura — a kötet menetébe nem egészen illő tanulmányával *(Perspectives Gained from Field Work)* — a funkcionalista terepmunka elveit ismerteti. Az így nyert adatok összehasonlító vizsgálata során nyílik lehetőség kapcsolódások, korrelációk, ok-okozati viszonyok megállapítására. A csak egyetlen kis közösségre irányuló, szűk körű analízis — önmagában bármennyire értékes adatokat is nyújt — lényeges szabályszerűségek, összefüggések megismerésére nem ad módot: „Any kind of anthropological research itself is a multilateral investigation."

A társadalomszervezet kérdéseit GIBBS James L. vázolja fel *(Social Organization)*. A problémát a vérségi kapcsolatok és intézmények körére szűkítve le megállapítja, hogy az ezek eredetére, működésére, jellegére adott válaszok két véglet, a „matrix-centered" és a „kinship-centered" teóriák végletei között mozognak s a szakterület fejlődése során hol egyik, hol a másik felfogás uralkodott. A külső tényezők determináló hatását feltételező „matrix-centered" teória a múlt század evolúcionistáinak az elmélete, majd BOASék az intézmények belső sajátosságaiból következő „kinship-centered" teóriái váltak általánosan elfogadottakká. Kevésbé hangsúlyozottan, de ez a felfogás jellemző a funkcionalistákra is, akik — RADCLIFFE-BROWN és MALINOWSKY — megállapították az írástalan társadalmak összehasonlító szociológiáját, azaz a szociálantropológiát. Ez a társadalmi kapcsolatok hálózatával, a struktúrával és a státushoz kötődő magatartással vagy szereppel egyaránt foglalkozik. Ami a mai kutatásokat illeti, ezek lényegében a „matrix-centered" teóriához térnek vissza, mindenesetre szélesebb körre terjesztve ki a vizsgálatokat, mint a múlt század evolúcionistái. Mint GIBBS kifejti, az újabb kutatások alapján már rájöttek, hogy azonos struktúrájú rendszerek működésükben eltérnek egymástól; a forma mellett tehát a tartalomra is ki kell terjeszteni a figyelmet.

A gazdasági élet szervezetével NASH Manning foglalkozik *(The Organization of Economic Life)*. Ismertetve azokat a főbb vonásokat, melyek a primitív és a paraszti gazdasági rendszert jellemzik s melyek az összehasonlító analízist előkészítő csoportosítás céljára alkalmasnak, a gazdasági rendszer és a társadalmi rendszer összefüggését veszi vizsgálóra. Az anyag arra mutat — írja NASH—, hogy a gazdasági rendszer a társadalmi élet legdinamikusabb aspektusai közé tartozik és a társadalmi életet leginkább determináló tényező. „It sets the limits within which social struktures and cultural patterns may fall."

FRIED Morton H. *Anthropology and the Study of Politics* című tanulmányában különbséget tesz a „politics proper" („means of compelling the behavior of others") és az „imbedded politics" („power exerted to obtain validate, or legitimize access to something other than power") között. Állást foglal a relativista elméletekkel szemben, melyek nem látnak qualitatív különbséget az egyes társadalmak politikai rendszerei között és a jogot s az államot minden társadalomnál meglevő kategóriáknak tekintik. FRIED szerint a jog és az állam a fejlett társadalomszervezetek sajátos produktumai, előttük „social controll" van, ami ugyan funkcionálisan azonos a joggal, de megnyilvánulásaiban és tartalmában eltérő. Alapvető kérdésnek tekinti annak megvizsgálását, hogyan változik át a „social controll" joggá és állammá s ezzel tulajdonképpen az állam eredetének a problémáját veti fel. Nézete szerint „eredeti" és „másodlagos" államok között kell különbséget

tennünk; az első *sui generis* jött létre, míg a második külső behatásra, hódítás vagy felülrétegződés útján.

A FRIED által felvetett kérdést BOHANNAN Paul J. viszi tovább *Anthropology and the Law*" címmel. Különválasztva a joggal való jogászati és anthropológiai foglalkozást, az utóbbi tevékenységre a „legal anthropology" elnevezést alkalmazza. A joggal foglalkozó antropológusok figyelme a viselkedés tényleges és ideális normáira irányul és nem a konkrét jogi formulák, hanem a jogrend struktúrája iránt érdeklődnek. Ugyancsak területükhöz tartozik annak vizsgálata is, hogy működik a jogrend, azaz hogyan reagál a társadalom a fennálló szabályok elleni akcióra. Hármas tevékenység kapcsolódik tehát össze: az ideális magatartási norma megszegése, a társadalom ellenakciója, majd a megsértett jogrend helyreállítása a helyes cselekvés elvégzésére való kényszerítéssel vagy büntetés kiszabásával. Az antropológus számára végső fokon a jog nem más, mint az a mód, ahogyan a társadalom gyógyítja és fenntartja magát.

A társadalomantropológia egy eddig kevéssé vizsgált területét tárgyalja POLGAR Steven *Evolution and the Ills of Mankind* címmel. Az antropológiának ez a speciális ága két alapvető problémával foglalkozik: 1. bizonyos betegségek társadalmi oka és 2. miért tanúsítanak emberek társadalmi méretekben ellenállást bizonyos egészségügyi rendszabályokkal szemben. A második kérdésre válaszolva POLGAR öt fejlődési szinten (zsákmányolás, élelemtermelés, preindusztriális városok, ipari városok, jelenkor) vizsgálja az életmód, gazdasági, társadalmi, települési modell és a betegségek kapcsolatát, meghatározott korrelációt állapítva meg a társadalmi élet típusai és egyes betegségek között. Az első problémára ugyancsak az életmódban, a kultúrában kell keresnünk a választ.

NORBECK Edward *The Study of Religion* című tanulmányában rámutat arra, hogy ennek a területnek a fejlődése lassúbb, ami a vizsgálati tárgy jellegéből, de a nem-teológiai vallási kutatások iránti egyházi oppozícióból is adódik. Az újabb problémák egyike mindjárt a vallás definíciójára vonatkozik, a vallást a supernaturalizmussal azonosító korábbi felfogással szemben jelenleg több kutató hajlik arra, hogy a vallást etikai elvek, magatartási normák összességének tartsa. Ismertetve a vallásra vonatkozó kutatások történetét, NORBECK megállapítja, hogy a XX. századi kutatás elvetette a X. századi evolúciós teóriákat azzal, hogy a vallás eredete megismerhetetlen. A vizsgálat súlypontja ekkor a vallásnak a kultúra egészében betöltött funkciója megismerésére helyeződött át; ebben a felfogásban a vallás nem más, mint a társadalmi tapasztalat megnyilvánulásának egyik formája. Kétségtelen, hogy a funkcionalista szemlélet jelentős hozzájárulás volt a vallás lényegének és működési elvének a megértéséhez, erre támaszkodva azonban most már előre léphetünk a vallási változások, majd a vallás evolúciójának a vizsgálata felé. Az új teóriák minden bizonynyal már nem a supernaturalizmus elvére fognak kizárólagosan építeni.

A művészet problematikáját MERRIEM Alan P. foglalja össze *The Arts and the Anthropology* címmel. A vizsgálatok intenzitása művészeti áganként eltérő, a képző- és díszítőművészet, zene és folklórkutatások viszonylagos fejlettsége mellett a dráma, az építőművészet vagy a tánc tanulmányozása igen elhanyagolt. Az elmaradást MERRIEM két tényező hatásának tulajdonítja; egyrészt tévesen fogták fel a társadalom- és a humán tudományok viszonyát, tehát nem tartották az antropológia területéhez tartozónak az említett területeket, másrészt a humán tudomány a művészetet társadalmi és kulturális összefüggéseitől elszakítva vizsgálták. Pedig minden művészetnek két oldala van: 1. a produktum és 2. az ezt létrehozó tevékenység. Az antropológus számára az utóbbi aspektus a fontosabb, a művészetet, mint folyamatot vizsgálja. Így világosabban kirajzolódik a művészet szimbolum jellege is, mely négy különféle szinten jelentkezhet: 1. a művészet közvetlen jelentése kifejezésének értelmében; 2. emóciót és jelentést tükröz, azaz kulturálisan meghatározott; 3. a művészet a társadalmat és a kultúrát tükrözi és 4. a művészet szimbolizmusa révén az emberi gondolkodás mélyebb folyamataira mutat rá.

A szaktanulmányok sorát FALLERS Lloyd A. *Equality and Inequality in Human Societies* című írása zárja le. FALLERS abból a tényből indul ki, hogy a világon minden társadalomnál egyenlőtlen társadalmi helyzetekkel találkozunk s mindenütt megfigyelhető az egyenlőségre való törekvés is. A továbbiakban azt vizsgálja, mennyiben univerzális és szükségszerű jelenség az egyenlőtlenség és mennyiben lehetséges az egyenlőség. Elemzése elsősorban a másodlagos kritériumokra, ill. megnyilvánulási formákra terjed ki, az egyenlőtlenség gyökereiként pl. a kiválóságról kialakított közfelfogást, a munkamegosztás eltéréseit, a társadalmi szerepek különbségeit adja meg.

A kötetet bevezető TAX Sol — mintegy ellenpólusaként az elvi és tudománytörténeti első tanulmánynak — befejezésként *The Uses of Anthropology* címmel az antropológiai kutatás társadalmi hasznáról, alkalmazási módjairól beszél. Az „applied anthropology" szerinte csak mellékes felhasználási lehetőség, ennél lényegesebb az általános antropológia „belátásait" átadni a társadalomnak, avégett, hogy az ember szolgálatára lehessünk. Ezzel új antropológiai fogalom születik, az „action antropology", a cselekvő, az emberiség szolgálatában álló antropológia.

*

A szokásosnál több teret szenteltünk a kötet ismertetésének, de úgy gondoljuk, nem feleslegesen: a tanulmányok sora nemcsak elősegíti a kutatás egyes speciális ágainak áttekintését, hanem egyúttal az észak-amerikai antropológusok egy jelentős csoportjának felfogásáról, szemléletéről is tájékoztatnak. Ez a szemlélet az evolucionizmus, mégpedig a diffuzionizmus és a funkcionalizmus eredményeivel gazdagodott evolucionizmus, mely nem egy vonatkozásban a XIX. század elméletéhez, módszeréhez nyúlik vissza. Mindez a tudománytörténeti előzmények logikus következménye, a funkcionalizmus után a jelenségek értelmezése más szemlélethez nem igen vezethetett. A tanulmányoknak ezzel az *általános* tendenciájával tehát fenntartás nélkül egyetértünk, bár nem hallgathatjuk el véleményünket, hogy ehhez az álláspontho Boas és Malinowsky vargabetűi nélkül közvetlenebbül is el lehetett volna jutni. A XIX. századi evolucionizmusban ugyanis korántsem az evolúció elve volt a téves, hanem az elégtelen adatokon alapuló következtetések bizonyultak helytelennek — igaza volt tehát Lowienak, aki a 30-as években megállapította: „Az evolúcionizmus korántsem halott. Csak arról van szó, hogy pontosabban kell meghatározni." Nem kétséges, hogy ehhez a pontosabb meghatározáshoz fontos segítséget nyújtott éppen a funkcionalizmus, hiszen az intézmények működésének ismerete nélkül a fejlődés absztrakciója, tehát az evolúció meghatározása sem végezhető el kielégítően.

Mint a kötet tanulmányaiból is kitűnik, az utóbbi évek vizsgálatai jelentős mértékben járultak hozzá az emberi társadalom és kultúra evolúciós folyamatának a megismeréséhez. A részleteredmények, módszerek továbbfejlesztésének jelentőségét nem tagadjuk és vitatjuk el észak-amerikai kollégáinktól ebbeli érdemeiket sem. Nem egy, itt revelációként ható megállapítás, elméleti eredmény azonban korántsem új, hanem közhely az amerikai kutatók által kevéssé ismert és méltányolt európai etnológiában. A fizikai antropológia területén például Geertz C. plauzibilis megállapítása a biológiai és a kulturális fejlődés kapcsolatáról régi tétele az óvilági kutatásnak s amit Howell F. C. ír a hústáplálék és az anatómiai változások kölcsönös összefüggéséről, az már Morgan L. H. „Ancient Society"-jában is feltűnik. Hasonlókat kell megállapítanunk azokról a módszeri követelményekről is, melyek a nyelvvel, a joggal, a vallással vagy a művészetekkel kapcsolatban a társadalmi-kulturális háttér vizsgálatának a szükségszerűségét hangoztatják vagy Wolf E. R. nézetéről, mely az evolúciós folyamatnál egyik döntő tényezőnek látja a mennyiségi változások minőségbe való átcsapását. De idézhetjük Sahlinst is a környezet és a kultúra dialektikus összefüggéséről, Nasht a gazdasági rendszer determináns szerepéről vagy Norbeck E.-et, akinél a supernaturalizmuson alapuló vallás vizsgálata helyett az emberi tudat fejlődésének a kutatása lép az előtérbe.

A kötet a tanulmányok változatosságával, különösen pedig Tax Sol bevezető fejtegetései azt a látszatot keltik, mintha az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó észak-amerikai vagy mondhatjuk angolszász tudományok között az egészben látást, a tudományos-elméleti kapcsolatokat illetően mélyreható és minőségi különbség állna fenn; van egyrészt az angolszász antropológia, mely összefogja az emberrel foglalkozó tudományágakat s ezzel problémáit komplexen közelíti meg, s van az európai tudomány, melyben a fizikai antropológia, etnológia, lingvisztika, őstörténet stb. egymástól elszigetelten csak saját szűk kutatási területeivel foglalkozik. Nos, a közös elnevezés hiánya itt sem jelent nagyobb elkülönülést, mint amennyi egységet az angolszász országokban a közös elnevezés megléte jelent; az egyes kérdésekkel való foglalkozás — a probléma megoldásának szintjétől függően — az európai tudományban is szükségszerűen komplexen, régészet, etnológia, nyelvészet stb. eredményeinek együttes alkalmazásával folyik. Az a távolság pedig, mely Európában — mondjuk — a vércsoportvizsgálatokkal foglalkozó fizikai antropológus és a tánc megnyilvánulási formáit kutató folklorista között fennáll, hasonlóan megtalálható Észak-Amerikában is.

A társadalmi és kulturális evolúció vizsgálatának az észak-amerikai etnológiában jelentkező felélénkülésével kapcsolatban talán nem lesz érdektelen a magyarországi néprajzi kutatás helyzetére is kitérnünk, s itt mindenekelőtt arra az ellentmondásra rámutatnunk, mely a fejlődés elvének elfogadása s alkalmazása és az evolúció problémájának elméleti és gyakorlati elhanyagolása között fennáll. A magyarázatot — úgy látjuk — részint gyakorlati, részint tudománytörténeti okokban kell keresnünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az evolúciós vizsgálatok szempontjából elsősorban etnológiai anyag jöhet számításba, mivel itt találjuk a kezdeti formákra, az eredetre utaló és az összehasonlító vizsgálatban leginkább értékesíthető adatokat. Ugyanakkor az általános társadalmi és kulturális fejlődés szabályszerűségeit vizsgáló társadalomtudományi és filozófiai szakágak is szükségszerűen az egyetemes néprajzi anyagból levont következtetésekre támaszkodnak, az ilyen vizsgálatokra tehát — legalábbis elvileg — van igény. Az evolúciós kutatások módszertanából következik azonban, hogy az igény kielégítésére aligha lehet — egyes részlettémáktól eltekinve — Magyarországon vállalkozni. A megalapozott következtetések levonásához ugyanis olyan adattömeg komplex feldolgozására van

szükség, melynek összegyűjtése, csoportosítása, s értékelése jelenlegi tudományszervezeti feltételeink mellett szinte lehetetlen feladat. Bármennyire problematikus ugyanis az ilyen vizsgálatoknál alkalmazott statisztikai módszer (a kipusztult vagy akkultúrált népekről vagy egyáltalán nincsen adatunk, vagy az adatok megbízhatósága kétes), összefüggések, korrelációk kimutatása az adott kérdésre vonatkozó *teljes anyag* feldolgozása, majd matematikai értékelése nélkül ma már nem képzelhető el.

Másként merül fel a kérdés a magyar kultúrát vizsgáló etnográfia esetében. A probléma itt több ágú. A feladat ebben az esetben nem általános törvényszerűségek megállapítása, hanem egyetlen etnikum belső fejlődésmenetének a felvázolása, ami az összehasonlító kutatásokhoz szolgáltatna anyagot. A vizsgálatok az ilyen jellegű kultúrákat illetően eddig azonban nem mentek túl néhány általános következtetés levonásánál, amennyiben egy egész fejlődési szakasz jellegzetes vonásait igyekeztek definiálni, holott inkább a konkrét folyamat rekonstruálására lenne szükség. Ehhez viszont egyrészt hiányzik a megfelelő módszer, másrészt a mind etnográfiai, mind a szorosabban vett történeti kutatásokon alapuló történeti alakulás ismerete szükséges. Harmadik feltételként a vizsgált jelenségek, kulturális vonások lényegének, működésének, funkcióinak az ismeretét említhetjük meg. Amennyire látjuk, a magyar etnográfiai kutatás az utóbbi egy-két évtizedben nagyobb mértékben a történeti (összehasonlító), kisebb mértékben a funkcionális módszerrel az evolucionista vizsgálatok számára is szükséges anyag (ezt az anyagot egyebek között a kultúra egyes nagyobb területeit történeti-funkcionális módszerrel feldolgozó összefoglalások szolgáltatják) összegyűjtésén fáradozik, s remélhető, hogy e vizsgálatok összegezése nyomán a belső evolúció felvázolására is kísérletet lehet tenni.

BODROGI TIBOR

NÉPRAJZI HÍREK

Szendrey Ákos

(1902. dec. 7.—1965. nov. 20.)

Hosszú hónapokon át növekvő aggodalommal vettük a híreket Szendrey Ákos betegeskedéséről, halála mégis készületlenül érte munkatársainak, barátainak, tisztelőinek széles körét. Eltávozása szinte hihetetlennek tetszett: jelenléte évtizedeken át hozzátartozott a Néprajzi Múzeum, a Magyar Néprajzi Társaság és általában a tudományunk területén kutatók mindennapi életéhez. Nehéz lenne eldönteni, vajon a szakmáját élete teljes odaadásával szolgáló szakkutató vagy a nemes szívű ember halálát éreztük-e nagyobb veszteségnek.

Szendrey Ákos emberi mivolta szerint valóban tudós volt a szó patinás, nemes értelmében: az átfogó ismeretek gazdagsága, az új törvények feltárására irányuló kutatóhajlam személyében az igazi tudós alaposságával, egyszerűségével és szerénységével párosult. Szinte aggodalmaskodva kerülte az alaptalan feltevéseket, az elhamarkodott és általánosító ítélkezést, s csillogó szólamoknál többre tartotta a tiszta igazság magától-értetődését, a valóságot a maga szürkeségében, de egyúttal a maga megfelebbezhetetlenségében is. S ez volt a titka, hogy bár nem kereste, mégis biztosítani tudta tekintélyét, s nemcsak hazájában, hanem messze határainkon túl is. Feledhetetlen emlékünk: néhány éve egy neves amerikai egyetemi tanár azért jött át hozzánk távoli hazájából egyetlen napra, hogy személyesen találkozhasson Szendrey Ákossal, s a mindkettőjüket foglalkoztató szakkérdésekről tanácskozzanak.

Kiemelkedő erénye, amelyre koporsójánál minden gyászoló személyes élményeiből idézhette a példát, hogy minden hozzáfordulóhoz a segíteni akarás őszinte készségével közeledett. Nemcsak arra gondolunk, hogy tevékenysége túlmutat a közvetlen kutató munkán és felöleli a szakmai tanácsadás minden lehetséges változatát, hogy készséggel válaszolt sajtó, rádió, népszerű és tudományos folyóirat, magas tudományos grádusú szakember és érdeklődő diák kérdéseire, s hogy válaszaiban nem odavetett általánosságok, hanem adatok, tények, forrásutalások foglaltattak. Embersége messze több volt annál, amit a készségesség szakmai szempontból jelent. Munkába temetkező, csendes, feltűnést nem kereső természete ellenére a tisztesség és tudás tekintélyével úrrá tudott lenni a nemritkán adódó hivatali problémákon, s mint a Néprajzi Múzeum helyettes főigazgatója, sokszor válságos időben is, magánosan állván az intézmény kormánykerekénél, a szenvedélyek mérséklésével, panaszok orvoslásával, tanácscsal, közbenjárással biztositani tudta a nyugalmas légkört, az elmélyedő munka feltételeit. Ha ma kutatóink sikereinek elismeréssel adózik az ethnographia nemzetközi nyilvánossága, ebben nem egyszer Szendrey Ákos egyensúlyt tartó bölcsességének, higgadt mérsékletének is része volt. Való, hogy csak halálával okozott fájdalmat kortársainak, csak távozásával csalt könnyeket munkatársai szemébe.

Mint tudóst klasszikus családi hagyományok vezették a néprajzhoz. A Szendrey családot közvetlen rokoni szálak fűzték a magyar irodalom népies korszakának nagyjaihoz; Petőfihez, Gyulaihoz; édesapja egy ideig a Magyar Tudományos Akadémia hivatalnokaként titkára is volt a Magyar Népköltési Gyűjteményt megindító Gyulai Pálnak, s szinte jelképes jelentőségű, hogy e gyűjtemény régi sorozatát lezáró tizennegyedik, nagyszalontai kötetben édesapja, a kötetet szerkesztő nagyszalontai tanár oldalán még diákként, de már figyelemre méltó tudományos értékű teljesítménnyel jelentkezik a néprajz területén Szendrey Ákos. Apa és fiú közt ritkán alakul ki mélyebb emberi kapcsolat és szakmai barátság, mint Szendrey Zsigmond és fia között volt. Az apának filológiai felkészültségét, adatgyűjtő és rendszerező szenvedélyét szerencsésen egészítette ki az ifjú Szendrey modernebb elemző, magyarázó módszere, amelynek gyökerei ennek közgazdasági tanulmányaiban keresendők.

Szendrey Ákost ugyanis a magyar paraszti kultúrához nem a néprajzkutatók szokványos útja, az irodalmi-nyelvtudományi felkészülés vezette. Szendrey Ákos diplomata pályára készült, a budapesti egyetem közgazdasági karán ritka alaposságú történeti ismeretekre tett szert, főként a gazdaságtörténet és

településföldrajz vonzotta — e tudományszakokban szerzett az egyetem jogi karán doktori fokozatot is —, s ezek mellett franciául, oroszul, németül, angolul, szerbül tanult. Édesapja kutatásai azonban mind mélyebb érdeklődést váltanak ki fiánál: ismeretei kiegészítéséül a budapesti, majd a bécsi egyetem bölcsészeti karán régészetet és néprajzot tanul. A bécsi Collegium Hungaricum kötelékében 1929—30-ban különösen mély benyomásokat kapott. Mind az egyetem néprajzi tanszéke, mind az osztrák néprajzi múzeum élén széles távlatú szakemberek fogadták: Michael és Arthur HABERLANDT, a SZENDREY-ekhez hasonlóan apa és fiú. A hiedelmek, ritusok, szokások szélesebb vallástörténeti összefüggései itt bontakoznak ki SZENDREY előtt; másrészt itt tűnik fel szemhatárán HOFFMANN-KRAYER, BOLTE, Van GENNEP, SPAMER életműve: az ekkor születő nagy európai szintézisek, néprajzi kézikönyvek, speciális összefoglalások, lexikonok, katalógusok sora. Mindezek egész

pályájára elhatározó jelentőségű benyomásai.

Hivatali munkáját 1927-ben a Nemzeti Múzeum régészeti osztályán kezdte, 1930-ban azonban már új munkahely várta: a Néprajzi Múzeum. A néprajz legjobb magyar szakembereinek munkatársa lett, BÁTKY Zsigmond, GYÖRFFY István, LAJTHA László s főként VISKI Károly irányítják munkásságát, az utóbbira — egykori nagyszalontai tanárára, s egyben tudományágunknak a nagyvilág előtt legtevékenyebb diplomatájára — mindig különös becsüléssel emlékezett. Új munkahelye egyrészt a paraszti kultúra tárgyainak kincstárát nyitotta meg előtte, másrészt gyűjtőutakra, parasztságunk mélyebb, személyes tapasztalaton épülő megismerésére ösztönözte. A magyar halottkultusz gazdaságtörténeti kapcsolatairól írt doktori értekezése

után itt találja meg azt a sajátos tudományos klímát, amelyben munkássága kibontakozhatott.

Szendrey Ákos széles érdeklődésű tudós volt, legmélyebben mégis három témakör foglalkoztatta.

Különös gonddal tanulmányozta a magyar paraszttársadalom hagyományos szervezetének kérdéseit. „Ő az, aki hazánkban elsőül törekszik a népi társadalom önmagáért való megismerésére", olvastuk a kutatási terület feltárásának történetét ismertető referátumban. Hazánkban nem ritkán elsőnek vizsgált olyan problémákat, mint a magyar nemzetségi szervezet emlékei, a matriarchátus nyomai népi családneveinkben, a paraszti társas-érintkezés formái, a társasmunkák, társas összejövetelek, a közigazgatás népi szervei, a falusi büntető szokások stb. Ha megfigyelései nem is összegeződtek szélesebb monográfiává, mégis a *Magyarság Néprajzá*nak *Szokások* c. fejezetében ő tett először kísérletet parasztságunk hagyományos rétegeinek, rokonság, kor, nem, lakóhely, munka szerint kialakuló csoportjainak, s ezek egymáshoz való viszonyulásának megállapítására.

Dolgozatainak két másik, egymással szorosan összefüggő, még gazdagabb sorában népünk életének rejtett, csupán külső jelekben, szimbólumokban tetten érhető mozzanatait, a paraszti gondolkodás messze századokra visszamutató hagyományait elemezte. Népünk hiedelem-képzeteinek, babonáinak, világképének vizsgálatában nemigen akadt olyan jelenség, amely figyelmét elkerülte volna. Rendkívül gazdag anyaggyűjtemény birtokában értelmezett lélektani, vallástörténeti, szociológiai, s olykor régészeti szempontból számos idevágó jelenséget, s utalt ezeknek ethinikus összefüggéseire. Ugyanezt mondhatjuk szokástanulmányairól. Főként az emberi élet nagy eseményei, a születés és a halál, de különösen a lakodalom körül élő szokások, ám a falusi gyógyító eljárások, a paraszti kereskedelmi ügyleteket lezáró áldomás, az állatok első tavaszi kihajtásához tartozó rítusok, karácsonyi mágikus-varázsló szertartások stb. vallástörténeti-művelődési gyökereinek feltárásában is — nemritkán világviszonylatban — alapvető jelentőségű megállapításokhoz jutott.

Mégis mindez bizonyos értelemben periferikus jelentőségű ahhoz képest, amit fő feladatának tekintett. Apja oldalán, majd magára maradva közel négy évtized munkájával egyetlen hatalmas lexikonban sűrítette össze a magyar népszokásokra és hiedelmekre vonatkozó adatanyagot, mindazt, amit ezekről régi forrásaink rögzítettek, s amit mint néprajzi gyűjtő közvetlenül tapasztalt és megfigyelt. Arányaiban és adatszerűségében egyaránt rendkívül gazdag tudományos adattár született meg így: a magyar paraszti kultúra egyik lényeges területének sokoldalú és finoman árnyalt bemutatása, amely a néprajzi eredményeket valamennyi szaktudomány búvárainak kezéhez szolgáltatja, másrészt a néprajz e kutatási terrénumain minden további munkához alapul szolgál. Szakkutatóink előtt nem ismeretlen e mű koncepciója (Eth. LI. 1940. 195, 321; LII. 1941. 62; NÉ. XXXI. 1939. 111; XXXII. 1940. 78.), vállalkozását a Magyar Néprajzi Társaság ismételt nyilvános üléseken vitatta meg. De, bár ez a mű foglalkoztatta legtartósabban elhunyt barátunkat, bár pályája betetőzésének remélte, és sorsát betegsége utolsó idejéig aggódó érdeklődéssel kísérte, nem érhette meg a munka megjelenését. E mű közreadását ma szakterületünk legnagyobb adósságának tekintjük.

Tudományos pályáját az elismerés gazdagon kísérte. A Magyar Néprajzi Társaság sűrűn tisztelte meg megbízatásaival, hosszabb-rövidebb ideig volt jegyző, főtitkár, szakosztályi és társasági elnök. A Néprajzi Múzeumban 1935-ben múzeumőri, majd osztályvezetői, 1948-ban főigazgató helyettesi kinevezést nyert. A budapesti egyetem bölcsészeti kara 1947-ben magántanárrá habilitálta, s 1949-ig előbb mint megbízott előadóra, majd mint helyettes professzorra bízta rá a néprajzi tanszék teendőit. Kevéssel nyugalomba vonulása előtt a Magyar Tudományos Akadémia kandidátusi fokozattal, a Művelődésügyi Minisztérium a Munka Érdemrenddel tüntette ki.

S része volt még valamiben, ami a hivatali megbecsülésnél az elismerésnek nem csekélyebb jelentőségű megnyilatkozása: kortársai szeretetében.

Sándor István

KÖNYVSZEMLE

Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása

Debrecen 1965. (Műveltség és Hagyomány VII.) 214 p., francia nyelvű kivonattal.

Az utóbbi két évtizedben a magyar néprajztudomány legmunkásabb képviselői tevékenységének jelentékeny részét a félszázad alatt elért eredmények és a további kutatás előtt álló feladatok felmérése tette. Már-már úgy látszott, hogy a methodológiai problémák fontosabbak lesznek, mint maga a szakterület kutatása, a kutatás és a feldolgozás irányában támasztott elméleti igények nem csapódnak le, a mégis csak fontosabb, tanulmányokban. Ez nem jelenti azt, hogy azokban az években nem jelentek volna meg kisebb-nagyobb tanulmányok, inkább csak arról van szó, hogy a módszertani vita eredménye egy-egy nagyobb összefoglaló tanulmányban nem vált láthatóvá.

Az utóbbi évek termését áttekintve azonban már megállapítható, hogy a vita nem volt meddő; a mostanában megjelent táji és tematikus monográfiák azt bizonyítják, hogy főleg a fiatalabb nemzedék jóval szélesebb látókörrel, a jelenségek történeti gyökerei iránt nagyobb megértéssel és elmélyedéssel, a néprajzzal érintkező tudományok eredményeinek fokozottabb figyelembevételével fordul a népi élet és kultúra jelenségei felé, mint a korábbi nemzedék tette. A jelek azt mutatják, hogy a néprajz kilábolóban van a saját maga által teremtett kisebbrendűségi komplexusból, a saját disciplináiban és módszereiben való kételkedésből.

Ezt a véleményünket mind az ismertetett mű, mind pedig a korábban megjelent, az anyagi kultúra jelenségeivel foglalkozó újabb monográfiák tüzetesebb elemzése alátámasztja. Paládi-Kovács Attila tanulmánya olyan tárggyal és olyan tájjal foglalkozik, amely eddig — az első pillantásra gazdagnak látszó irodalmi feldolgozások ellenére is — eléggé ismeretlen volt. A népi állattartásnak és a hozzákapcsolódó pásztorkodásnak gazdag irodalma — az újabb kivételektől eltekintve — inkább a síkvidéki, pusztai pásztorkodással foglalkozott, és e gazdag termés szinte elfeledtetni látszott azt a tényt, hogy a Kárpát-medence tekintélyes része a domb- és középhegységek területéhez tartozik, településileg pedig a kishatárú falvak övébe, amelyek szűk határán az utóbbi századok folyamán a földművelés és állattartás egymást szorosan kiegészítő formái éltek. Néprajzi kutatásunk azt a tényt is figyelmen kívül hagyta, hogy a paraszti állattartás különböző típusai mellett az utóbbi száz évben a nagybirtokon is élt az állattartásnak a parasztitól eltérő, de vele mégis sok rokonvonást mutató formája.

Az is jelentős hiányossága volt a korábbi évtizedek kutatásának, hogy évtizedekig megelégedett az állattartás és a pásztorkodás könnyen megfigyelhető vonásai leírásával, és a jelenségek mélyére nem tekintő kutatás ma is, és még sokáig, a legnagyobb akadálya lesz a tipológiai rendszerezésnek és a távolabbi területeken élő formákkal való összehasonlításnak.

A szerző ezt a csábítást elkerülte. Nem elégedett meg az egyszerű leírással; mélyrenyúló történeti, gazdasági és társadalmi szemlélettel próbál a jelenségek mélyére hatolni, és sikerrel is. Maga a táj és annak földrajzi, s történeti adottságai is kényszerítették erre. E tájon a honfoglalás óta megszakítatlan a települések folytonossága, a legutóbbi száz évig sok volt az erdő, számos kisnemesi jogállású, de paraszti életformát folytató település mellett jobbágyfalvak is állottak. Az utóbbi száz év alatt pedig kialakultak a nagyobb paraszti gazdaságok és a nagybirtok nagyüzemi szervezete is. A polgári földtulajdon kialakulása a parasztság differenciálódását hozta magával, tárgyunk szempontjából ez a legelő tulajdonjogának és a legeltetés szervezeti formáinak megváltozását vonta maga után.

A tanulmány címe ugyan többet igér — lényegében csupán a juhtartással foglalkozik —, de tárgyát minden vonatkozásban lényegig hatóan tárgyalja. Nagy gondot fordít arra, hogy a társadalom utóbbi száz év alatt végbement rétegződésének megfelelően megmutassa, miben egyezik és miben tér el egymástól a parasztság és az uradalmak állattartása. Finom és indokolt különbséget tesz a társadalmilag nemzetségi és nagycsaládi szervezetben élő kisnemesség, a jobbágyparasztoktól középbirtokossá és nagygazdákká lett parasztság, magatarti és feles, az uradalmi konvenciós juhászok nagyüzemi formában folytatott állattartási típusai között. A külső egyező vonások ellenére a belső tartalom lényeges különbségeket hozott létre, ezek egyaránt

megmutatkoznak az építményekben, a tartásmódban, a haszonvételben, az alkalmi és hivatásos pásztorok közötti eltérésben.

Az egyes fejezetek tartalmi felsorolása feleslegesnek látszik, a II—VII. fejezet a juhtartás minden lényeges mozzanatát magában foglalja, beleértve a történeti előzményeket és nyelvi vonatkozásokat is. Az említett fejezetekben a szerző több évig tartó gondos terepmunka eredményeit rögzítette le. Véleményünk szerint a tanulmány leglényegesebb része a VIII. fejezet (180—192. l.), amelyben az eddigi néprajzi irodalom figyelembevételével megkísérli a keleti palóc állattartás rendszerezését és helyét kijelölni a Kárpát-medence változatos típusokat mutató állattartási formái között.

A lényeges vonások kiemelése, a nyelvi és tárgyi anyag elemzése mintaszerű és mértéktartó. Végső következtetése, hogy ti. a palóc családközösségek pásztorkodása a magyar pásztorkodás kegősibb szervezeti formája lenne, egyelőre csupán munkahipotézisnek tekinthető, a kérdés részletesebb vizsgálata más tájakon, hasonló történeti elmélyedéssel, — források éppen erre lennének is — további munkára buzdító megállapítás. Azt hisszük, hogy a szerző által használt szempontok a magyar állattartás nagyon esedékes tipológiai rendszerezéséhez nagy mértékben közelebb visznek.

A szerző eredményeit nem kisebbíti, de nem is az ismertető kötözködési kedvét szolgálja, ha szóvá teszi — sajnos nem egyedi esetként a néprajzi irodalomban —, ami a történeti források, latin nyelvű oklevelek, akták olvasásánál a rövidítések feloldásának, olvasásának téves voltából következik. Az ilyesmi legalább is bántó hiba. (Pl. a 122. lapon a „lanae hungaricalis" nyilvánvaló téves egyeztetés, mert a főnév többes szám, a jelző pedig egyesben áll; „oves germanicus" szintén nem lehet, mivel az ovis nőnemű, itt méghozzá többes számban áll, a jelző egyes számú és hímnemű; a 174. lapon „hat pár peronum"; PÁRIZ PÁPAI szerint a pero≡bocskor.)

Már az ismertetés elején is utaltunk rá, a tudományelméleti viták eredményességét végül is a művek igazolják. PALÁDI-KOVÁCS Attila tanulmánya nem csupán igazolása a módszertani vita jogosultságának, hanem a szerzőjét a felvetődött kérdések egyik legjobb alkalmazójának mutatja.

BALOGH ISTVÁN

Kiskunhalas

Helytörténeti monográfia, I. kötet

(Szerk.: JANÓ Ákos. Kiskunhalasi Városi Tanács Kiadása, Kiskunhalas 1965. 397 l. Képekkel)

Ahhoz képest, hogy milyen kisszámú specifikusan etnikus jellegzetességet tudunk a két Kunság népi kultúrájában elősorolni, kutatásunk megkülönböztetetten tartja számon a kunokat: az egyik legpregnánsabb néprajzi csoportnak tekinti. Az is igaz ugyan, hogy egyelőre nemigen tudunk mit kezdeni az „etnikai csoport" illetve „néprajzi csoport" fogalmi körülhatárolásaival. BARABÁS Jenő pl. azon az álláspontón van, hogy az „etnikai csoport" terminus komoly felreértésekre adhat alkalmat, ha a kulturális elemek táji elkülönültségét — indokolatlanul! — *etnikai* csoportokhoz kapcsoljuk, mivel ennek a fogalomnak a használata kizárólag az adott néptől eltérő származású népi (kisebbségi) csoportok esetében jogosult. (*Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez.* Népr. Ért. L. 1958. 22. skk. l. és *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Bp. 1963. 87—95 l.) GUNDA Béla viszont az etnikai csoport lényegét „egy bizonyos térhez, területhez kapcsolódó jellegzetesen integrált kulturális egységnek" tartja, és — példáiból ítélve — korántsem a közös származást, hanem az együvétartozás tudatát tekinti döntőnek. (*A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása.* Műveltség és Hagyomány, V. 1963. 3—12. l.) Bármelyik gondolatmenetet tesszük megunkévá — a kunok etnogenezise ui. a legkevesebb kétséget támasztja — mindenképpen kérdéses, hogy vajon van-e a kunságnak olyan sajátos kulturális alkata, melynek alapján azt etnikai csoportként határozhatjuk meg. K. KOVÁCS LÁSZLÓ óva int attól, hogy pl. a matyókra, palócokra, kunokra, székelyekre stb. alkalmazzuk az *etnikai csoport* terminust, ezekre *a néprajzi csoport* elnevezést kell használnunk. *Etnikai csoport* terminussal csak a hazai román, német, cigány stb. népcsoportokat illethetjük. (Műveltség és hagyomány. V. 16—17).

Különösen jelentős minden monografikus igényű vállalkozás, ha közelebb segít a kunság kulturális alkatát kialakító integráló erő meghatározásához, a kunsági kultúra „stílusának" megismeréséhez. Mivel Kiskunhalason egy jól szervezett munkaközösség dolgozik a város történetének megírásán (és a munkaközösség vezetője határozott etnográfiai szemlélettel koordinálja a részlet-kutatásokat), teljes joggal vizsgálhatjuk ezt a *helytörténeti* monográfiát is ilyen aspektusból. A vélemény-alkotással mégis óvatosan kell bánnunk, mert a szerkesztő utószava — s a feltüntetett kötetszám is — folytatást igér. Az első kötet önálló értékelésére viszont elégséges alapot szolgáltat a szokatlan szerkesztési koncepció: az adott lehetőségeket figyelembe véve

átfogó — de vázlatos — képet kíván nyújtani ez a kötet a város történetéről, s a részletek kimunkálását hagyja a következő kötetre vagy kötetekre. A meglehetősen nehéz és szokatlan feladatot — tehát azt, hogy a folytatás lehetőségét is biztosítsa, s mégis egészet adjon (ez utóbbit nyilván a helyi ismeretterjesztés szempontjai indokolják), csak úgy tudta a szerkesztő megoldani, ha „hosszmetszetekre", vizsgálati „szférákra" osztva a történeti folyamatot, minden kidolgozott fejezetben külön érzékelteti a folyamat jellegét. Az ilyen szerkesztői eljárásnak feltétlenül vannak hátrányai (szükségszerű a sok átfedés, s még így sem feltétlenül derülnek ki az egyes „szférák" közötti összefüggések), a nem egy szerző által írt, s ráadásul még sajátos szempontokkal körülbástyázott monográfiánál azonban a legcélravezetőbbnek látszik.

Milyen „szférákat" dolgozott ki ez a kötet? A természeti viszonyok vázlatos áttekintése (Kenedics Károly munkája) a következő fejezetek mindegyikének megértésében segít. Különösen a talaj- és a vízrajzi viszonyok megismerésének veszi sok hasznát az olvasó a gazdaságtörténeti és néprajzi fejezetek olvasásakor. A második fejezet (Halász Géza — Janó Ákos: Kiskunhalas története a felszabadulásig) a politikai történet vázlata, s különös tanulsággal szolgál a város társadalmi képletének megértéséhez, mivel a társadalomfejlődés menetét egy jelentős politikai esemény, a redemptió határozta meg. A gazdasági életről szóló fejezet (Janó Ákos munkája) ismét a történeti folyamat rendjét követi, tehát gazdaságtörténet kíván lenni. A néprajz szempontjából azonban ezen túl is figyelmet érdemel, a gazdaságtörténeti szempontokat ui. átmeg átszövik az etnográfiaiak. A gazdasági élet mennyiségi mutatóinak, a fejlődés belső mozgatórugóinak érzékeltetése mellett a néprajzot érdeklő kulturális minőséggel, a jelenségek formai meghatározottságával is foglalkozik a szerző. A lakosság életviszonyairól írott fejezet (Donáth István munkája) némiképp visszautal az előzőekre: a lélekszám alakulásáról, a lakosság rétegződéséről a korábban elmondottakat rendezi, részben viszont — az élelmezési és lakásviszonyokról, egészségügyi viszonyokról szólva — bizonyos néprajzi jelenségek hátteréül szolgálhat.

A tulajdonképpeni néprajzi fejezet „Halas népe" cimet viseli (Vorák József munkája), s a népélet széles, de igen vázlatos áttekintésére vállalkozik. Szükségszerűen nem érinti tehát a formai részletkérdéseket, s ha esetenként erre is sort kerít, megelégszik a forma-változatok leltárszerű jelzésével. Mivel azonban — jól tudjuk — a néprajzi fejezet vázlatossága is a szerkesztési nehézségek következménye, ez a megállapítás távolról sem akar elmarasztaló szándékú lenni. Reméljük viszont, hogy a néprajzi fejezet teljes kimunkálása is szerepel a további tervek között.

A két utolsó fejezet a munkásmozgalom történetével (Láng Mátyás—Vorák József munkája), illetve a felszabadulás utáni élettel (Mácsai János munkája) foglalkozik, és jellegéből következően aligha használható néprajzi szempontból. Bár megítélésünk szerint — hiszen a Kunság területén az általánostól némiképp eltérő törvényszerűségek érvényesültek a kapitalizmuskori gazdasági-társadalmi fejlődésben — az agrárszocialista mozgalmak társadalom-néprajzi vetülete érdekes tanulságokat szolgáltatna. Mivel az agrárszocializmus e tájon végsősoron a redemptus — irredemptus-zsellér évszázados ellentétében kulminál, meggondolandónak véljük, hogy ennek az ellentétnek nincs-e kulturális (tehát néprajzilag tanulmányozható) következménye.

A fentiekben ismertetett fejezetek — mint jeleztük — arra hívatottak, hogy vázlatos képet adjanak a város történetéről, s keretet biztosítsanak a később kimunkálandó részleteknek. Ilyen jellegű részlet-feldolgozások már e kötetben is helyet kaptak — mintegy függelékszerűen csatlakozva a történeti áttekintéshez. Ebben a második részben olvasható Nagy Czirok László két kis dolgozata. Az egyik az utolsó halasi verbuválásokról, a másik a régi halasi vásárokról közöl hasznos adalékokat — anekdótázó kedéllyel, a népi humort érzékeltetve. „A halasi szegény nép zendülése a Tanács ellen 1766-ban" c. anyagközlés (Vorák József munkája) a szerző szándéka szerint azt mutatja meg, hogy milyen sajátos vetülete volt az e korbeli jobbágyzendüléseknek a privilégizált Halas társadalmában. A halasi zendülés nemesi résztvevőinek szerepével kapcsolatban azonban nem érezzük megnyugtatónak fejtegetését. (Vajon nem a nemesi előjogokat ért sérelmek a zendülés elsőrendű okai, mégha a kétségtelenül ható demagógia nem-nemeseket is a zendülők közé állított?) A halasi csipkéről készült összefoglalás (Janó Ákos—Vorák József, munkája) iparművészeti érdekű. Igaz, a szerzők jelzik, hogy a csipkekészítés megteremtője felhasználta a népművészet motívumkincsét, ezt a kérdést azonban nem vizsgálják részletesen. A „Nagyjaink" c. összeállítás (Nagy Czirok László—Vorák József munkája) életrajzi adatokat közöl a halasi kulturális élet számottevő alakjairól. A kötetet bibliográfia zárja, ami egyúttal az egyes fejezetek hiányos filológiai apparátusát is szeretné pótolni. (Az adatok lelőhelyét ui. — ismeretterjesztési okokból — nem közlik következetesen.)

Az áttekintő ismertetés után most már megkísérelhetjük a válaszadást a bevezetőben exponált kérdésekre. A kiskunsági város történeti és néprajzi vázlat némi alapot szolgáltat a kunság mint néprajzi csoport általános vizsgálatában érvényesíthető szempontok megkereséséhez is, mivel — feltehetően — a kunsági néprajzi csoport *általános* jellemzői jelentkeznek e helyütt az *egyes* szintjén.

1. A történeti fejezetek azt a tanulságot sugallják, hogy a kunsági néprajzi csoport kulturális alkatának kialakulásában a redemptió s annak társadalmi következményei jelentették az

integráló erőt. Ha azonban a Kis- és Nagy-Kunság, illetve a Jászság kulturális alkata közötti — esetleg — meglevő különbségeket is jellemezni akarjuk, Halas példája arra figyelmeztet, hogy itt talán a kun származástudat jelentősebb integráló tényezőként jelentkezik, mint a Nagy-Kunságban, illetve, mint a jász-öntudat a Jászságban. Amennyiben feltételezésünk helytálló, a monográfia tanulságait helyesen értelmeztük, a néprajzi viszgálatok végső tanulságait az jelenti majdan, ha ezeknek az integráló tényezőknek kultúra-szervező erejére, s az így szerveződött kulturális alkat minőségi meghatározottságára választ tud adni a kutatás. A válaszok körvonalai egyelőre JANÓ Ákos gazdaságtörténeti áttekintésében rajzolódnak, a néprajzi fejezet még nem érzékelteti kellőképpen ezeket a tényezőket.

2. Továbbra is kérdéses maradt a város lakosságának néprajzi alkata. Mindössze arról értesülünk, hogy az 1626-os újratelepüléskor a Dunántúlról nagyméretű beköltözés történt, az viszont Halas esetében sem tisztázott, hogy a redemptióban és a kun öntudatban meghatározható integráló erők valóban összekapcsolhatók-e kontinuus kun etnikummal. Ha a redemptus lakosság jelentős részéről nem bizonyítható a kun származás, még figyelemre méltóbb ennek tudati vetülete, mely szervező erővé válhatott.

3. Számos kérdést vet fel a kultúra — feltehetően igen jellegzetes — függőleges tagolódása. Fentebb már utaltunk rá, hogy a társadalmi antagonizmus milyen megnyilvánulási formáira figyel a monográfia, hangsúlyozva, hogy a belső ellentmondások a redemptus — irredemptuszsellér közjogi szembenállására vezethetők vissza. Megítélésünk szerint az utóbbi rétegeknél az etnikum integráló ereje nem, vagy alig érvényesült. Kialakulhatott-e mégis sajátos kulturális alkatuk, s ha igen, milyen integráló tényezők járultak hozzá? Itt kell megjegyeznünk, hogy ez a monográfia is — hasonlóan a korábbi kunsági monográfiákhoz — a társadalmi rétegződést a „váltottak — nem váltottak földet" kérdéséhez köti, ami legalábbis problematikus, mert nem ad választ arra, hogy az irredemptusok *miért nem* járultak hozzá a redemptióhoz. Vajon ez nem egy redemptió előtti társadalmi-gazdasági differenciáltság következménye?

A recenzió feladatát a szokásosnál tágabban értelmeztük: igyekeztünk a néprajzi csoportok meglehetősen elhanyagolt kutatására ráirányítani a figyelmet. S ha ez az összefüggéseket kereső eljárás magyarázatra szorul, mentse és magyarázza, hogy Kiskunhalas — ez a kötet jó bizonyíték rá — a Kiskunság néprajzi kutatásának központjává szerveződik. Ez a mostani az ilyen igényű kutatás hasznosságán való meditálás alkalma volt.

SZILÁGYI MIKLÓS

Beck Zoltán: Néphagyományok Orosházáról és környékéről

Békéscsaba 1965. 208 l.

Alföldi városaink folklórja kevéssé ismert (Szeged, Nagyszalonta). Ezért figyelemre méltó vállalkozás BECK Zoltán munkája. A cím is mutatja, hogy nem törekedett teljességre, hanem, amint az ajánlásban írja, a kis gyűjtemény közös munka eredménye, hat éves tanári működése alatt maga és tanítványai szedegették össze. BECK műfajok szerint csoportosítja és közli az anyagot. Minden fejezet elé rövid bevezetőt vagy összefoglalót ír. Sajnos azonban ezek a bevezetők csak általános megállapításokat tesznek az illető műfajról, mintegy magyarázatul szolgálnak a nagyközönség számára. Ez önmagában helyes törekvés, azonban a szerző nem az általa gyűjtött szövegekről, hanem az egész magyar anyagról ír. És ha nem is mindig, de sokszor a Magyarság Néprajza folklór koncepciójának hatása alatt áll. Sokkal tanulságosabb lett volna, hogyha a bevezetők a gyűjtött anyag hagyománybeli szerepéről tudatnak valamit. Milyen a súlya pl. a mesének a ma élő orosházi néphagyományban, vagy mi a funkciója pl. a betyárhistóriának. Persze lehet, hogy a gyűjtés nem olyan széles körű, hogy alapot adhat lényeges megállapításokra, mégis szívesen olvastunk volna különböző népköltések elmondási alkalmairól. Egyáltalán élnek-e még ezek ma is? (Néhány fiatal adatközlő föltüntetése mutatja, hogy némelyik igen.) Hasznos lett volna megjegyezni, milyen társadalmi rétegekből került ki az anyag, talán műfajonkénti eltérés is akadt volna. Hogyan történt a gyűjtés? Hogyan lehet pl. ma városon közmondást, szólást, találós kérdést gyűjteni? Ezek a manapság elhanyagolt folklór termékek nehéz feladat elé állítják gyűjtőjüket. Véleményem szerint ilyen vagy efféle tanulságok leszűrése értékesebbé tette volna a kötetet, amely különben a szellemi néphagyomány sok területéről közöl anyagot. A népköltészeti műfajok mellé odaállítja a ragadványneveket, a betlehemes szokást és a babonákat is.

A következőkben röviden ismertetem a kötet anyagát fejezetenként sorban. *Népdalok:* lecsiszolódott, nagyon leegyszerűsödött majdnem kivétel nélkül országosan ismert, négysoros, egyszakaszos versek. *Balladák:* mind újstílusú, többnyire ponyvaballadák. *Gyermekversek:* kiolvasó mondókák, köszöntők, oktató jellegű dajkarímek. *Közmondások, szólások:* közel ötszáz darab, tárgykörök szerint csoportosítva. *Találós kérdések:* több, mint kétszáz darab. *Gúny- és*

ragadványnevek: fölsorolás magyarázatokkal, mintegy hetven darab. *Mesék:* néhány végletekig leegyszerűsített, pár potívumból álló tündérmese, azután többnyire trufák, anekdóták. Egy-egy mesemondó egy-két mesével szerepel. Itt is és más műfajú alkotásoknál is, érdemes lett volna feljegyezni az adatközlők által használt műfaji megnevezéseket is. A szövegeket ebben a fejezetben és a következő három epikus néphagyománynál valószínűleg nem szó szerint rögzítették, tartalmazzák az elbeszélés elevenségét, néhol irodalmias ízűek. *Történeti mondák:* Ez az egyik legérdekesebb fejezet. Hét helységből közli ugyanannak a mondának a változatát a kútba ejtett kinccsel teli harangról. A nagy hírű dél-alföldi betyárvilágról szólnak a *Betyárhistóriák.* Konkrétan kapcsolódnak az orosházi népélethez, többnyire csodás elem nélküli kalandtörténetek. *Babonás történetek:* igaznak vélt hiedelemmondák. *Betlehemes játékok:* két szövegközlés. *Babonák és hiedelmek:* A bevezető szerint ez csak válogatás a gyűjtésből, egy sor állatokhoz kapcsolódó babona. A fejezetek után Orosháza szellemi néprajzának bibliográfiája következik.

Amint látható Orosházáról és környékéről sokféle anyagot tartalmaz a gyűjtemény. Hibái ellenére üdvözölni kell, mert önálló gyűjtés olyan területről, amelynek folklórja alig ismert. Létrejötte buzdításul, hibái pedig figyelmeztetőül szolgálhatnak más ezután keletkező hasonló kiadványoknak.

Kósa László

Nagy Béla: Adatok Solt község történetéhez

Solt 1965. 226 l. illusztrált, 2 térkép

„A munka hézagpótló kíván lenni a község földrajzi leírásában, gazdasági fejlődése és történelmi alakulása bemutatásában" — írja szerző a kötet előszavában. Ezután igyekszik is bemutatni Solt hajdani mezőváros múltját. A régebbi, a XVIII. sz. elejéig tartó múlt adatok hiányában kisebb teret kap. Részletesebb az utóbbi két évszázad fejlődésének tárgyalása. A táj, a földrajzi környezet leírása már az első részben sejteti, hogy milyen gazdasági-társadalmi alakulat keletkezett a török hódoltság elmúltával Solton. Sűrűn beépített belterület, különálló aklok, a határban mezei kertek vannak. A község mellett intenzív szőlőművelést találunk, a pusztákon rideg marhatartást, a Dunán hajómalmok őrölnek. Közben a népesség szaporodik, politikai események zajlanak le, mindegyik nyomot hagy a község életében egészen napjainkig. Nagyjából ez a summája Nagy Béla munkájának. Sok figyelemre méltó adatot közöl, de az átlagosnál alig többet tudunk meg a községről. Nagyszerű dolog az, hogy egy helybeli pedagógus vállalkozik helytörténeti munka megirására. Sajnos azonban ebben az esetben részben sikerült a vállalkozás. A könyv óriási adathalmazát túlnyomó részt másodlagos forrásokból gyűjtötte a szerző. Hiányzik az az alapos levéltári munka, ami ma már egy igényes helytörténeti szintézishez elengedhetetlenül szükséges. Ezért elnagyolt sokszor az anyag elemzése és földolgozása. Gyakran csak az országos fejlődés fő vonalait vázolja, pedig az ilyen természetű tanulmányoknak nem azt kellene ismételgetni, amit már tudunk, hanem konkrétan föltárni a helyi viszonyokat és így gyarapítani ismereteinket.

A kötet tekintélyes részét foglalja el az adattár, számokban és nevekben mutatja be a mai Solt életét. Utána mellékletek címen nagyszámú fényképes illusztrációt találunk (közel 80). Megvan az 1715. és az 1720. évi összeírás fényképmásolata, látható még szarmatakori edénytől kezdve, faragott fejfákon, régi házakon át, községi középületekig, modern létesítményekig sok minden Solttal kapcsolatos objektum. A kötet végén két színezett térkép található. Az egyik a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt, a másik utána mutatja a solti határt.

Igen nagy elismerés illeti a solti községi tanácsot, mert anyagi áldozatot hozott egy terjedelmes, bőven illusztrált munka kiadására. Minden olyan vállalkozás tiszteletre méltó, amelyik közelebb hozza a tájat a rajta lakókhoz és megismerteti velük történelmüket.

Kósa László

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

(1963—1964)

A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata.

A folyóirat első évfolyamait, célkitűzéseit már ismertettem (Ethn. 1964. 306—308). A szerkesztés elveiben azóta változás nem történt. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

továbbra is évi két számban lát napvilágot, irodalomtudományi és nyelvészeti tanulmányokat; adatokat közöl. Továbbra is találunk benne néprajzi jellegű dolgozatokat és cikkeket.

FARAGÓ József egy kevésbé ismert balladánk eredetét próbálja megfejteni (*Györgyike és Ilona balladája*. 1963. 191—213). VARGYAS Lajossal szemben, aki a francia eredet mellett tört lándzsát, ő román származásúnak véli. Ősét, egy az 1920-as években Románia-szerte népszerű, műköltői eredetű, népies románcban fedezi fel. FARAGÓ megtalálja a román kölcsönhatás útját, azonban bizonyítása nem meggyőző. Talán csak a francia eredet ellen tud fölhozni nyomós érveket, amikor a vizsgált balladát a magyar balladakincs új rétegéhez sorolja. ALMÁSI István az eladott lány balladájának öt kalotaszegi változatát közli (*Magyargyerőmonostori adatok a töröknek eladott lány balladájáról*. 1963. 109—115). Az öt közül hármat dallammal közöl, egynek pedig az az érdekessége, hogy felbomlott állapotban, prózában mondta el az adatközlő. Ez a balladatípus idáig Erdélyből kevéssé volt ismert. OLASZ Katalin egyik, ma már nehezen gyűjthető klasszikus balladánknak 1961-ben Zágonban előkerült variánsát publikálja: *Egy újabb „Kádár Kata" variáns*. 1963. 276—277.

Prózai néphagyományokkal foglalkozik NAGY Olga tanulmánya: *A szegény embert szolgáló ördög a magyar népmesékben*. 1964. 195—207. Ez az ördög nem az antik eredetű rossz szellem, akit a népmesékben gyakran rászednek, hanem a középkori egyház hatására alakult túlvilági lény, aki a kicsapongókat és az istentelen gazdagokat pokolra viszi. Így alakult végül a szegényeket bajban segítő jótékony ördöggé. Szintén prózai hagyomány a témája VÖŐNÉ ZETTLER Gabriella dolgozatának: *Omori néphagyományok Rózsa Sándorról és Petrub Mar turól*. 1964. 59—68. RÓZSA Sándor mellett az 1920-as években élt kései betyár is kedvenc alakja a bánsági néphagyománynak, magyarnak, románnak egyaránt. Sajnos, a tanulmány sokszor csak általánosságokat mond a betyárvilágról, kár hogy nem olvashatunk többet a betyárhagyomány mai népköltészetbeli szerepéről.

Évek óta folyik a romániai magyar fazekasközpontok monografikus nyelvészeti földolgozása. Vő István a legnagyobb szakértelmet kívánó edény elnevezéseit dolgozza föl cikkében (*Korsó elnevezések az RNK-beli fazekasság magyar szókincsében*. 1964. 93—96). A bejárt 22 kutatópont anyaga bőségesen ad néprajzi tanulságokat is. ZSEMLYEI János egy munkafolyamat terminológiáját tárgyalja monografikus igénnyel és nem kevés néprajzi haszonnal (*A fazekasmesterség szakszókincse: anyagot ver*. 1964. 259—263). KÓSA Ferenc tanulmány interetnikus vizsgálatokban segíthet (*Román nyelvi hatás az erdélyi fazekasmesterség magyar szakszókincsében*. 1964. 94—105). Kár, hogy a vizsgálat egyoldalú. Viszont nyelvi hatás ismeretében lehetne csak képet alkotni a problémáról.

Több tájszó-közlés, nyelvjárástanulmány közül érdemes még kiemelni a következő cikkeket: B. KOVÁCS Julia: *Román kölcsönszók a domokosi nyelvjárásban*. 1964. 277—293, KÁSLER Mária: *Dévai csángó becenevek*. 1964. 237—241, KOCSIS István: *Kőszegremete gúny- és ragadványnevei*. 1964. 243—247.

A folyóirat 1963. évfolyamáig minden cikket és tanulmányt orosz, francia és román nyelvű összefoglalás követett. 1964-től csak román resumét találunk. Ez sajnálatosan csökkenti a folyóirat külföldi használhatóságát, amit pedig színvonala és tartalma szerint megérdemel.

KÓSA LÁSZLÓ

Szentmihályi János—Vértesy Miklós: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához

Budapest 1963. Gondolat Kiadó, 730 l.

A tudományos kutatások és publikációk megnövekedésének egyik szükségszerű velejárója, hogy a szakirodalom áttekintése egyre nehezebbé, s lassan szinte megoldhatatlan feladattá válik. Ezen csak rendszeresen megjelenő bibliográfiák segíthetnek, de azok is — valljuk be — csak bizonyos mértékig. Ha csak a nagyobb nyomtatványokat vesszük figyelembe, akkor is a világ évi könyvtermése az UNESCO adatai szerint, eléri a negyedmilliót. Jelenleg mintegy 80 000 tudományos folyóirat jelenik meg s a kiadványok száma meghaladja az ötmilliárdot; a bennük közreadott cikkek, közlemények, adatközlések summája csaknem megszámlálhatatlan. Ma már a legjobb szakkönyvtár még oly jó szakkatalógusa sem képes felvilágosítást nyújtani egy-egy kérdés megközelítően teljes irodalmáról. A folyóiratcikkeket, melyek pedig a szakterület élő, éppen folyamatban levő kutatásairól adnak számot s ezért néha még a könyveknél is fontosabbak, alig néhány könyvtár katalógusa dolgozza fel.

Ezért növekedett meg rendkívüli mértékben azoknak a műveknek a száma és jelentősége, melyek ebben az irdatlan anyagban megadják a szükséges tájékoztatást. Évről évre nő — hazánkban sajnálatosan lassan — a kiadott bibliográfiák száma. Az itt ismertetett könyv a tudományos

kutatás legfontosabb és legújabb tájékoztató könyveiről nyújt az egyes tárgykörök szerint rendszerezett áttekintést.

A Sándor István szerkesztette *néprajz, etnográfia, etnológia* c. fejezet a szakterület szinte valamennyi művét (külföldi vonatkozásban is) felsorolja: az eredmény elszomorító. Részidőszakokról ugyan rendelkezünk jó összeállításokkal (SÁNDOR István: *Magyar Néprajztudomány. 1945—1954.* Bp. 1956.) és időközben az 1945—1954 közötti időszak teljes anyaga is megjelent, de retrospektív bibliográfiánk nincs. Egyre sürgetőbb és jogosultabb tehát az a kívánság, hogy a régészeti bibliográfiához hasonlóan (BANNER János—JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig.* Bp. 1954. — BANNER János—JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959.* Bp. 1961.) a néprajzi visszatekintő összeállítás is készüljön el és kerüljön kiadásra mielőbb.

KŐHEGYI MIHÁLY

A Borsod—Abaúj—Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842—1963.

(Könyvtári Füzetek 1.) Összeállította: FÜLÖP Attila. Miskolc 1964. 230 l., 1 térkép

Közismert tény, hogy népmesék, mondák, lakodalmi szokások, népleírások, közmondások ezrei rejtőznek időszaki kiadványaink, napilapjaink hasábjain, sőt nemegyszer országos nevű szakemberek tollából származó, magas szintű feldolgozások, néha kisebb monográfiák várják újbóli felfedezésüket. Ám, aki egyszer is megkísérelte saját vidékére vonatkozóan összegyűjteni az ilyen anyagot, az tapasztalta, hogy az irdatlan tömegű napilapnak még a címét, megjelenési helyét sem képes kinyomozni. Ezen nem segítettek sajtótörténeti feldolgozások sem (LUKÁCS József: *A magyar katonai hírlapok és folyóiratok bibliográfiája Rákóczi Ferenctől napjainkig* 1705—1941. Bp. 1942. — JÁKI László: *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája* 1937—1958. Bp. 1962. — THURZÓ NAGY László: *A vidéki sajtó.* Miskolc 1928.), bár legtöbbjüknek komoly hasznát lehet venni. Mindezek mellett egyre inkább érezhetővé vált egy megyénkénti csoportosítású sajátos helytörténeti bibliográfiai sorozat hiánya. Éppen ezért örvendetes a most ismertetésre kerülő összeállítás megjelentetése.

A mai (tehát nem történelmi) Borsod-Abauj-Zemplén megye teljes hírlap- és folyóiratanyagának számbavételét ez a mű kísérli meg először. Bár a gyűjtemény összeállítója tudatában volt annak, hogy a szóban forgó megyék korábbi területén már több mint fél századdal az általa jelzett időszak előtt is volt magyar nyelvű folyóiratirodalom, mint a BATSÁNYI János, BARÓTI SZABÓ Dávid és KAZINCZY Ferenc szerkesztette *Magyar Museum* (1787—88), vagy KAZINCZY *Orpheus*-a (1790), de a feldolgozást — úgy mond — a jelenlegi megye területén megjelent időszaki sajtótermékek bibliográfiai feldolgozására kellett korlátoznia. Mindjárt hozzá tehetjük: ezt tartjuk a kiadvány egyetlen, de eléggé súlyos elvi hibájának. Ezzel ugyanis lemondott a teljesség igényéről. Véleményünk szerint az 1921-ig megjelent újságoknak e kiadványban még akkor is helyet kellett volna biztosítani, ha ez mintegy egyharmadával duzzasztotta volna meg terjedelmét.

A bibliográfia 420 periodika adatait (megjelenés tartama, kiadó, laptulajdonos, nyomda, formátum) tartalmazza. Közülük talán az *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei s a Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye Múltjából* érdekelnek bennünket közelebbről. E lapok szerkesztésében országos nevű és helyben dolgozó ethnográfusok vettek részt, s így tudománytörténeti szempontból is érdekesek.

A gyűjtemény használatát hatféle mutató teszi könnyebbé. Ezek: a periodikák időrendje, földrajzi és szakmutató, az összes munkatársak, kiadók és nyomdák mutatója. Mondanunk sem kell, hogy számunkra a földrajzi és szakmutató a leglényegesebb.

KŐHEGYI MIHÁLY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Néprajzi Társaság 1961. október hó 18-án, szerdán du. 1/2 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó ülestermében (Budapest V. Roosevelt tér 9. I. emelet) tartott LXXIII. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Ortutay Gyula elnök elnökletével: Gunda Béla alelnök, Szendrey Ákos szakosztályelnök, Bálint Sándor, a szegedi csoport elnöke, Bodrogi Tibor főtitkár, Kodolányi János és Földes László titkárok, Andrásfalvy Bertalan, Aradi Tibor, Balogh István, Barabás Jenő, Belényesy Márta, Csák Máté, Cseh István, Csoma Jenő, Dankó Imre, Dégh Linda, Dömötör Sándor, Dömötör Tekla, Enczi László, Erdélyi Zoltán, Filep Antal, Füzes Endre, Gáborján Alice, Gyurgyik Gyula, Horváth Terézia, V. Igaz Mária, Istvánovits Márton, Istvánovits Mártonné, Józsa Sándor, Juhász Antal, Kerecsényi Edit, Keresztély György, Kévés György, Kis Lajos, Kisbán Eszter, Kiléghy Nagy István, Kovalcsik Erzsébet, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kovács Zsuzsa, Kresz Mária, Maár Márton, Macskásy Pál, Major Jenő, Manga János, Márfy József, Molnár Balázs, Molnár Balázsné, Molnár József, Molnár Józsefné, Molnár Vera, Morvay Péter, Nagy Dezső, Némethy Endre, Papp Irina, Papp József, Papp Zsuzsa, Petánovits Katalin, Péter László, Pogány Péter, Rajeczky Benjamin, P. Reiner Mária, Révhelyi Elemér, Sarosácz György, Schram Ferenc, Spányi Róbert, Szabados László, Szathmáry József, Tagányi Zoltán, Tófalvi János, Tóth János (Bp.), Tóth János (Jb.), Vargha László, Vargyas Lajos, Vincze István, Voigt Vilmos, Volly István, Zádor Anna választmányi, ill. rendes tagok s vendégek.

Távolmaradását kimentette: Bakó Ferenc, Hegyi Imre, Takács Lajos.

1. Elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a megjelenteket, s megállapítja a szabályszerűen összehívott ülés határozatképességét.

2. Elnök bejelenti, hogy a Társaság tisztikarának és választmányának hároméves megbízatása lejárt. Meleg köszönetet mond munkatársainak, a tisztikar és a választmány minden tagjának a Társaság munkájában az elmúlt évkörben kifejtett eredményes közreműködéséért, s a tisztségeket a közgyűlés rendelkezésére bocsátja. Javasolja, hogy az új tisztikar megválasztásáig Szendrey Ákos szakosztályelnököt kérjék fel a korelnöki tisztségre.

3. Szendrey Ákos, mint korelnök, a közgyűlés nevében köszönetet mond a Társaság vezetőségének jó munkájáért, az ülés vezetését átveszi, s felkéri Vargha Lászlót előadása megtartására.

4. Vargha László „Magyar népi építészeti vizsgálatok napjainkban" címmel magas színvonalú előadást tart, melyet a hallgatóság nagy figyelemmel és érdeklődéssel fogad.

A gyűlés vezetője az értekezés elhangzása után köszönetet mond az előadónak, s felkéri a főtitkárt évi jelentése bemutatására.

5. Bodrogi Tibor főtitkár beszámol a Társaság múlt évi munkájáról s elért eredményeiről.

Főtitkár jelentését a közgyűlés egyhangúlag köszönettel elfogadja.

6. A távollevő pénztáros helyett Erdélyi Zoltán számvizsgáló beterjeszti a Társaság 1960. évi pénzügyi jelentését.

A közgyűlés a pénztári jelentést egyhangúlag elfogadja.

7. Erdélyi Zoltán számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság és az ellenőr a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét megvizsgálta, s miután azt rendben találta, javasolja, hogy a közgyűlés a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg.

A közgyűlés egyhangúlag elfogadja a számvizsgáló bizottság jelentését, s a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással megadja.

8. Korelnök felkéri a főtitkárt a közgyűlésre érkezett indítványok előterjesztésére.

9. Bodrogi Tibor főtitkár beterjeszti a választmány javaslatát az alapszabály 12. 1. bekezdésének módosítására a következő szövegezéssel: „A Társaság közgyűlése a választmány előterjesztése alapján választ egy elnököt, alelnököket, szakosztályelnököket, egy főtitkárt, két titkárt, szakosztálytitkárokat, egy pénztárost, egy pénztári ellenőrt, egy jogtanácsost és három tagból álló számvizsgáló bizottságot."

Közgyűlés az alapszabály javasolt módosítását jóváhagyja.

10. Szendrey Ákos korelnök felkérésére főtitkár beterjeszti a választmány javaslatát a tisztségek betöltésére.

Elnök: Ortutay Gyula

Alelnökök: Bodrogi Tibor, Gunda Béla, Tálasi István

Főtitkár: Kodolányi János

Titkárok: Istvánovits Márton, Papp József

Pénztáros: Erdélyi Zoltán

Ellenőr: Csipka László

Jogtanácsos: Papp László

Számvizsgáló bizottság: Csikós Tóth András, Hofer Tamás, Márfy József

Anyagi Kultúra szakosztály elnöke: Balassa Iván
titkára: Földes László

Folklór szakosztály elnöke: Dégh Linda
titkára: Kovács Ágnes

A választmány tagjai:

Bakó Ferenc
Barabás Jenő
Bálint Sándor
Belényesy Márta
Diószegi Vilmos
Dömötör Sándor
Dömötör Tekla
Hegyi Imre
Hoffmann Tamás
Katona Imre
Korompay Bertalan
K. Kovács László
K. Kovács Péter
Manga János
Morvay Péter
Némethy Endre
Sándor István
Szendrey Ákos
Szolnoky Lajos
Takács Lajos
Vargha László
Vargyas Lajos
Vincze István

Választmányi póttagok:

Rajeczky Benjamin
Kresz Mária
Morvay Judit
Csilléry Klára
Pesovár Ernő

A közgyűlés a választmány jelöléseit jóváhagyja, s a felsoroltakat a tisztségekre megválasztottnak jelenti ki.

11. Bodrogi Tibor a közgyűlés elé terjeszti az elnöknek s a főtitkárnak a Társasághoz intézett beadványát, melyben Sík Endre tiszteleti taggá választását indítványozzák.

A választmány előzetes javaslata alapján a közgyűlés Sík Endrét történeti-néprajzi tudományos munkássága, a közélet és a tudomány terén végzett hasznos és értékes szolgálatai elismeréséül a Társaság tiszteleti tagjává választja.

12. Főtitkár a közgyűlés előtt ismerteti Morvay Péter indítványát, aki nevezetes alkalmat ünneplő érdemes néprajzkutatók jutalmazására emlékérem alapítását javasolja. Választmány a javaslatot magáévá tette, s a közgyűléshez terjeszti.

A közgyűlés határozatából a Magyar Néprajzi Társaság a néprajztudomány terén végzett kimagasló tudományos munkásság elismerésére emlékérmet alapít. Az érmet Katona Lajosról, a magyar összehasonlító folklorisztika tudományelméleti megalapozójáról és kiváló művelőjéről,

a Társaság egyik alapítójáról nevezi el. Az érem odaítéléséről a választmány dönt két indítványozó által írásban beterjesztett, kellően megokolt javaslat alapján. Az érem szükség szerinti időközben, de háromévenkint legfeljebb két alkalommal adható ki. Az érem adományozása ünnepélyes keretek közt történik.

13. Főtitkár jelenti, hogy még két indítvány érkezett a közgyűlésre: Morvay Péter néprajzi gyűjtőszakosztály létesítését, gyűjtőösszejövetelek, vidéki ülések szervezését, Filep Antal a néprajztudomány széles körű propagálását, a köztudatban közismertté tételét javasolja, s erre módozatokat ajánl.

Az indítványokat a közgyűlés a választmány hatáskörébe utalja.

14. A javaslatok letárgyalása után korelnök a közgyűlés nevében üdvözli a megválasztott új tisztikart, sikert kíván működésükhöz, s felkéri Ortutay Gyula elnököt az ülés további vezetésére.

15. Ortutay Gyula elnök megköszöni Szendrey Ákosnak a korelnöki tisztség ellátását, együttműködésre, sikeres munkára hívja fel az újonnan megválasztott tisztikart és választmányt, s a maga részéről igéretet tesz a Társaság munkájában való intenzív részvételre. Szeretné, ha a néprajz minél szélesebb rétegekre sugároznék ki. A magyar néprajz nemzetközi kapcsolatai örvendetesen gyarapodnak, s a magyar néprajztudomány külföldön tekintélyt vívott ki magának. Belföldi vonatkozásban tervül tűzi ki a vidékkel való kapcsolatok kiszélesítését, gyarapítását, törekedni fog arra, hogy a néprajztudomány társadalmi elismerése országszerte is megvalósuljon. A vidéki kapcsolatok szorosra fűzéséhez a Társaság vándorgyűlései nagyban hozzájárulnak.

Elnök a választott választmány és tisztikar nevében megköszöni a közgyűlésnek a beléjük helyezett bizalmat, köszönetet mond a résztvevőknek megjelenésükért, és a Társaság LXXIII. évi rendes közgyűlését bezárja.

A jegyzőkönyvet Balogh István és Tóth János rendes tag hitelesíti.

Tarnay Margit jegyzőkönyvvezető	Ortutay Gyula elnök
Balogh István rendes tag	Tóth János rendes tag

II.

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

Jellemezve az 1960. júniusában megtartott közgyűlés óta végzett munkát, megelégedéssel állapíthatom meg, hogy az 1957—1958-as esztendők viszonylagos megtorpanása után Társaságunk a beszámolási időszakban további fejlődésen ment keresztül. E fejlődést elsősorban abban láthatjuk, hogy a Társaságunk felolvasó ülésein elhangzott előadások a magyar etnográfiai kutatások egyre több eredményéről adtak tájékoztatást, s hogy növekedett az elméleti-módszeri kérdésekkel magas színvonalon foglalkozó előadások száma. Jóleső örömmel regisztrálhatjuk azt is, hogy Társaságunk tevékenysége kiszélesedett, és a korábbinál nagyobb társadalmi visszhangot keltett, gondoljunk itt elsősorban Társaságunk szegedi csoportjának előadásaira, a néprajzi gyűjtőankétokra és a Gyulán megtartott vándorgyűlésre.

Társaságunk 7 választmányi ülést, 9 teljes ülést, 15 szakosztályi ülést — ideszámítva a szegedi csoport üléseit is —, 3 gyűjtőankétot és egy vándorgyűlést tartott. Részletezve:

Teljes ülések

1. 1960. október 5.	*Toini Inkeri Kaukonen* (Helsinki): A posztó szövése és ványolása Finnországban a század elején. (Filmbemutatóval)
2. 1960. október 26.	*Bodrogi Tibor :* Az Anthropológiai és Ethnológiai Tudományok VI. Nemzetközi Kongresszusa (Páris 1960. VIII.). *Barabás Jenő :* A magyar családszervezet vizsgálatának néhány kérdése.
3. 1960. november 28.	*Nicolae Dunare :* A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókintézetének kutatásai az erdélyi népi kultúra területén.
4. 1960. november 30.	*Vargha László :* Építészettörténeti szempontok a magyar népi építészet vizsgálatában. (Vetítéssel)
5. 1960. december 7.	*Diószegi Vilmos :* A mongóliai sámánizmus kérdései. (Tárgy-, hangfelvétel bemutatóval, vetítéssel.)
6. 1961. január 25.	*Korompay Bertalan :* Tudományunk neve. (Vitaülés)

7. 1961. április 26. *Sándor István :* A mesemondás dramaturgiája. (Vetített képekkel)
8. 1961. június 28. *Asko Vilkuna* (Lund): Észak-finnországi nyári istállóépületek. (Vetítéssel)
9. 1961. október 18. *Vargha László :* A magyar népi építészeti vizsgálatok napjainkban.

Az *Anyagi Kultúra Szakosztály* egy ülést tartott:

1. 1961. április 12. *Moór Elemér* (Szeged): Sütőkemence, kenyér és kalács.

A *Folklór Szakosztály* nyolc ülést tartott:

1. 1960. október 19. *Lükő Gábor* (Baja): Sámánisztikus nyomok a román folklórban és a sámándob a magyar népi díszítőművészetben. (Vetítéssel)
2. 1960. november 16. *Kovács Ágnes :* Benedek Elek és a magyar népmese.
3. 1960. december 14. *Erdész Sándor* (Nyíregyháza): Egy kiváló mesemondó, a szamosszegi Ámi Lajos világképe.
4. 1961. január 18. *Morvay Péter :* Az önkéntes néprajzi gyűjtőmunka eredményei és perspektívái.
Hozzászóló előadók:
Kodolányi János : Tájékoztató a finnországi önkéntes néprajzi gyűjtőmunkáról.
Végh József : Külföldi önkéntes nyelvjáráskutató munkák.
5. 1961. február 22. *Diószegi Vilmos :* Néprajzi Múzeum sámánhitarchívuma. (Gyűjteményismertetés)
6. 1961. március 22. *Marosán Lajosné :* A cigánykutatás egyes kérdései.
7. 1961. május 17. *Dégh Linda—Balassa Iván :* A magyar mondaosztályozás kérdései.
8. 1961. szeptember 20. *Manga János :* A magyarországi szlovákok folklórjának néhány kérdése.

A *szegedi csoport* hat ülést tartott. Eredményes működéséért köszönetet mondunk Bálint Sándor egyetemi tanárnak, a csoport vezetőjének és Juhász Antal muzeológusnak, a csoport titkárának. A csoport ülései:

1. 1960. október 12. *Bálint Sándor :* A régi szegedi szűcsmesterség.
2. 1960. november 23. *Tóth Béla :* A szegedi késesség.
3. 1960. december 21. *Eperjessy Kálmán :* A magyar falukép.
4. 1961. március 29. *Trogmayer Ottó :* Etnikai problémák Szeged környéke késő bronzkorában.
5. 1961. május 10. *Erdős Kamill* (Gyula): Hazai cigányélet, tekintettel a Szeged vidéki cigányokra.
6. 1961. május 31. *Filep Antal* (Győr): A városi népélet győri problémái.

Néprajzi gyűjtőankétot három alkalommal rendeztünk.

1. *Bogád* 1960. november 4. Déldunántúli néprajzi gyűjtőankét.
2. *Győr* 1960. december 3—4. Kisalföldi néprajzi gyűjtőankét.
3. *Gyula* 1961. június 3. Gyulai vándorgyűlés keretében rendezett néprajzi gyűjtőkonferencia.

A *gyulai gyűjtőkonferencia* műsora:

Megnyitó. *Miklósváry Sándor* művel. ü. min. osztályvezető
A helynévkutatás célja és feladatai. *Papp László* (MTA Nyelvtud. Intézet)
A belföldi önkéntes nyelvjárási és néprajzi gyűjtőmunkák. *Végh József* (MTA Nyelvtud. Int)
Az önkéntes néprajzi gyűjtés feladatai és kérdései. *Morvay Péter.* (Néprajzi Múzeum)
Vita.
Zárszó. *Dömötör Sándor* (Népművelési Intézet).

A gyűjtőankétok megrendezéséért elsősorban Morvay Péter választmányi tagtársunknak mondok köszönetet, az ő lelkes szervező és irányító munkája nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az önkéntes néprajzi gyűjtők találkozásai elérjék a kitűzött célt.

Évi vándorgyűlésünket 1961. június 1—3. között tartottuk Gyulán. Ennek műsora a következő volt:

június 1. Megnyitó. *Tálasi István*
Gyula és környéke néprajzi kutatásának feladatai. *Dankó Imre* (Gyula)
A vidéki és az országos múzeumok kapcsolatai. *Bodrogi Tibor*
Az ötéves és a távlati tudományos terv. *Vincze István*
Változásvizsgálatok a Tiszántúl népi építészetében. *Vargha László*

június 2. A hazánkban élő románok néprajzi vizsgálata. *Kovács Ágnes*
Folklór kutatások a magyarországi szlovákok között. *Manga János*
A magyarországi szlovákok néprajzi vizsgálata. *Vajkai Aurél* (Veszprém)
A magyarországi németek néprajzi vizsgálata. *Vajkai Aurél* (Veszprém)
A magyarországi délszlávok néprajzi vizsgálata. *Vujicsics D. Sztoján*
(Városnézés, este műsoros est)

június 3. Tanulmányi kirándulás Gyula vidéki nemzetiségi községbe.

Gyulai vándorgyűlésünkön örömmel üdvözöltük Kustaa Vilkunát, a Finn Tudományos Akadémia tagját, aki a finn—magyar kulturális delegáció tagjaként tartózkodott Magyarországon és Asko Vilkunát, aki — mint említettem — Társaságunkban kutatásairól előadást is tartott. A gyulai vándorgyűlés sikeréhez jelentős mértékben hozzájárult Dankó Imre gyulai múzeumigazgató tagtársunk áldozatos előkészítő és szervező munkája. Munkájáért ezúton is a Társaság hálás köszönetét nyilvánítom.

Kiadványaink közül az Ethnographia 1960. évfolyama jelent meg 638 lap terjedelemben és az 1961. évfolyam 1, 2, 3. száma. Ugyancsak a beszámolási időszak alatt jelent meg Földes László, Belényesy Márta és Gunda Béla szerkesztésében a „Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa" c. kötet német nyelven, 19 tanulmánnyal magyar, bolgár, csehszlovák, jugoszláv, lengyel, orosz, román szerzők részvételével 699 lap terjedelemben. A szerkesztőség tagjainak fárasztó munkájukért a Társaság nevében köszönetet mondok.

Tovább folytattuk filmfelvételeinket. Két film felvételei készültek el: „Cigányok famunkája" (Tiszafüred) 360 méter és „népi fazekasság" (Dör) 1300 méter hosszúságban.

Anyagi erőnktől telhetően támogatást nyújtottunk néprajzi kutatómunka végzésére. Kerecsényi Edit néprajzkutatónak 300 m mozgófilmet adtunk népi kendermunka filmezésére; Gábori Miklós kutatónak pedig 150 m 2×8 mm-es mozgófilmet biztosítottunk mongóliai felvételekre. Támogattuk a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának néprajzi pályázatát is 1600,— Ft összegben, pályadíjak kifizetésére.

Külföldi kapcsolataink a beszámolási időszakban kedvezően fejlődtek. Társaságunkat az Anthropológiai és Ethnológiai Tudományok VI. Kongresszusán, melyet 1960. augusztusában Párisban tartottak, a főtitkár képviselte, aki a Kongresszus eseményeiről az Ethnographiában számolt be. — Társaságunk előadói között három külföldi kollégánkat üdvözölhettük. Ugyancsak Társaságunk nemzetközi kapcsolatainak szélesítéséhez járult hozzá az említett tanulmánykötet számos külföldi munkatársával.

Érdemes tagtársainkról ez évben sem felejtkeztünk el. Katona Lajos halálának 50. évfordulója alkalmából Társaságunk elnöksége bensőséges ünnepség keretében koszorút helyezett el nagy tudósunk sírján. Szeretettel köszöntöttük 80. születésnapján Kiss Lajos, 75. születési évfordulóján pedig Gönyey Sándor érdemes kutatónkat, és a Társaság nevében ajándékot nyújtottunk át nekik.

Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor megemlékezem a tagtársainknak adományozott kitüntetésekről. Marót Károly tiszteleti tagtársunkat Kossuth-díjjal, Ortutay Gyula elnökünket a nemzetközi Pitré-díjjal, Tálasi István alelnökünket a munka érdemrenddel, Gönyey Sándor tagtársunkat pedig a Szocialista Munkáért érdeméremmel tüntették ki. Társaságunk ez alkalommal is őszinte jókívánságait fejezi ki nekik.

Fájdalommal és részvéttel kell hírt adnom érdemes tagtársaink elhunytáról. 1960. szeptember 24-én Bán Aladár neves kutatónk hunyt el. Temetésén a Néprajzi Társaság három tagú küldöttséggel képviseltette magát. 1961. április 29-én Sztareczky Zoltán népzenekutató tagtársunk hunyt el: családjának Társaságunk részvétét nyilvánította. Elhunyt tagtársaink emlékét kegyelettel őrizzük.

Felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy ezúton is hálás köszönetünket fejezzem ki Dvorszky Ilona ny. tanítónő tagtársunknak, aki a birtokában levő Ethnographia és Értesítő példányokat Társaságunknak ajándékozta.

Tisztelt Társaság! A beszámoló adatai — úgy hiszem — híven számot adnak arról a munkáról, melyet Társaságunk az elmúlt év folyamán végzett. És itt köszönetet kell mondanom a Magyar Tudományos Akadémia II., ill. most már I. Osztályának, mely támogatásával Társaságunk zavartalan működését és fejlődését ebben az évben is lehetővé tette. Úgy hiszem, hogy tag-

társaink odaadó munkája és a Magyar Tudományos Akadémia támogatása nem hiábavaló, a Magyar Néprajzi Társaság híven végzi azt a munkát, amelynek szempontjait az alakuló közgyűlés alkalmával elődeink tudományunk számára felvázoltak, s melyek napjainkban, a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában fontosságukban csak növekedtek. Társaságunk tevékenységével az elmúlt év folyamán is dolgozó népünk szolgálatában állott, és bízom benne, hogy most megválasztandó új vezetőségünk ebben a szellemben irányítja továbbra is Társaságunk munkáját. Kérem beszámolóm szíves tudomásulvételét.

BODROGI TIBOR
főtitkár

III.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXIII. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest 1961. október 18.

CSIKÓS TÓTH ANDRÁS
számvizsgáló

HOFER TAMÁS
számvizsgáló

ERDÉLYI ZOLTÁN
számvizsgáló

CSIPKA LÁSZLÓ
ellenőr

Az 1962. évi közgyűlés

I.

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Néprajzi Társaság 1962. július hó 4-én, szerdán du. 1/2 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia képes termében (Budapest V. Roosevelt tér 9. I.) tartott LXXIV. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Tálasi István, majd Ortutay Gyula elnök elnökletével Bodrogi Tibor alelnök, Balassa Iván és Dégh Linda szakosztályelnökök, Kodolányi János főtitkár, Istvánovits Márton titkár, Kovács Ágnes szakosztálytitkár, Andrásfalvy Bertalan, Bakó Ferenc, Barabás Jenő, Belényesy Márta, Bene Zsuzsánna, Csanády Júlia, Diószegi Vilmos, Dobrovits Aladár, Dömötör Tekla, Ferenczi Imre, Füzes Endre, Gáborján Alice, Hegyi Imre, Hofer Tamás, István Erzsébet, Istvánovits Mártonné, Jordán Katalin, Katona Imre, Kisbán Eszter, Korompay Bertalan, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kresz Mária, Kriza Ildikó, Macskásy Pál, Manga János, Mándoki László, Márfy József, Molnár Balázs, Molnár Mária, Molnár Mátyás, Morvay Judit, Morvay Péter, Nagy Dezső, Némethy Endre, Novák Lászlóné, Pogány Péter, Rajeczky Benjamin, Róna Tas András, Salyámosy Judit, Sipos Gyuláné, Szolnoky Lajos, Tagányi Zoltán, Takács Lajos, U. Kőhalmi Katalin, Úray Géza, Vargha László, Végh József, Vincze István, Virány Judit, Voigt Vilmos, Zólyomi József választmányi, ill. rendes tagok és vendégek.

Távolmaradását kimentette: Gunda Béla alelnök, Csikós Tóth András számvizsgáló bizottsági és Dömötör Sándor választmányi tag.

1. Tálasi István alelnök megnyitja az ülést, üdvözli a megjelenteket, megállapítja a szabályszerűen egybehívott közgyűlés határozatképességét. A jegyzőkönyv hitelesítésére Belényesy Márta és Takács Lajos választmányi tagot kéri fel.

2. A napirendi pontok megkezdése előtt Tálasi István alelnök megilletődéssel tudatja, hogy Erdős Kamill cigánykutató, a Társaság rendes tagja elhunyt. Temetése most folyik Gyulán. Méltató szavakkal emlékezik meg a fiatalon, 38 éves korában eltávozott kutató munkásságáról. Személyében a magyar cigánykutatás lelkes, önfeláldozó, értékes kutatóját vesztette el.

A közgyűlés mély részvéttel értesül Erdős Kamill elhunytáról, 1 perces néma felállással tiszteleg emlékének, amelyet kegyelettel őriz meg.

3. Alelnök felkéri Ortutay Gyula elnököt „Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában" c. előadása megtartására, melyet a hallgatóság élénk érdeklődéssel fogad.

Tálasi István alelnök a közgyűlés nevében köszönetet mond az elhangzott, művelődés- és szociálpolitikai alapvetésű előadásért, s az elnöknek átadja az ülés vezetését.

4. Elnök felkérésére Kodolányi János főtitkár beterjeszti évi főtitkári beszámolóját.

Elnök javaslatára a közgyűlés a jelentést egyhangúlag a főtitkár jó munkájának elismerésével fogadja el.

5. A távollevő pénztáros helyett K. Kovács Péter választmányi tag bemutatja a Társaság 1961. és 1962. pénzügyi jelentéseit.

A közgyűlés a pénztári jelentést egyhangúlag jóváhagyólag elfogadja.

6. Hofer Tamás számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság és az ellenőr a Társaság pénztári ügyvitelét szabályszerűen megvizsgálta, s azt rendben találta. Javasolja, hogy a közgyűlés a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg. Közli, hogy Csikós Tóth András számvizsgáló bizottsági tag betegsége miatt kimentését kérte.

A közgyűlés a számvizsgáló bizottság jelentését köszönettel egyhangúlag tudomásul veszi, s a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással megadja.

Elnök indítványára a közgyűlés a betegsége miatt távollevő Csikós Tóth András számvizsgáló bizottsági tagot levélben üdvözli, és mielőbbi felgyógyulására irányuló jókívánságait fejezi ki.

7. Elnök bejelenti, hogy a Társaságnak a Magyar Tudományos Akadémia fennhatósága alá vonása szükségessé tette az alapszabályok átdolgozását. A módosított alapszabály, melyet jóváhagyásra a közgyűlés elé terjeszt, megfelel az Akadémiához tartozó társaságokra érvényes követelményeknek. Felolvassa az alapszabályokat.

A közgyűlés az új alapszabályokat egyhangúlag elfogadja, s megerősítésre felterjeszti az Akadémia elnökéhez.

Több tárgy nem lévén, elnök köszönetet mond a Társaság irányításában résztvevők munkájáért, megköszöni a közgyűlés résztvevőinek megjelenését, s a Társaság LXXIV. évi rendes évi közgyűlését bezárja.

Kmf

TARNAY MARGIT jegyzőkönyvvezető	ORTUTAY GYULA elnök
BELÉNYESY MÁRTA választmányi tag	TAKÁCS LAJOS választmányi tag

II.

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Néprajzi Társaság tevékenysége, munkássága, mint hosszú fennállása alatt mindig, az elmúlt esztendőben is szervesen kapcsolódott a magyar néprajz előtt álló feladatokhoz. Szerény lehetőségeinkhez képest igyekeztünk elvégezni a feladatok ránk eső részét. Társaságunk — hagyományainkhoz híven — előadások rendezésével nyújtott teret az újabb tudományos eredmények bemutatásához, problémák megvitatásához. Külön meg kell emlékeznem arról, hogy igen eredményesek voltak azok a próbálkozásaink, amelyek a néprajznak a társtudományokkal való kapcsolatait, együttműködését fejlesztették. Ezek a törekvéseink jutottak kifejezésre tudományos üléseink tematikájában is. Jó eredményként számolhatok be arról is, hogy folyóiratunk, az Ethnographia 1961. évfolyama az Akadémiai Kiadó kiadásában 642 lap terjedelemben változatos tartalommal megjelent. Sajnos, a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára néhány évvel ezelőtt megjelent sorozatát az elmúlt évben sem tudtuk folytatni, mivel nem sikerült kiadót biztosítani számára.

Az elmúlt év folyamán 12 felolvasó ülést tartottunk; ezek közül 4 volt együttes ülés, 4-et az Anyagi Kultúra szakosztály, 4-et pedig a Folklór szakosztály rendezett. E helyen kell számot adnom szegedi csoportunk eredményes munkájáról is. A csoport a beszámolási időszakban szintén 4 felolvasó ülést tartott.

Az elmúlt év folyamán rendezett felolvasó ülések:

I. Együttes ülések:

1. 1962. március 14.	A Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa c. tanulmánykötet vitája.
2. 1962. április 25.	*Eike Haberland* (Frankfurt a. M.): Forschungsreise zum Sepik. (Nord-ost-Neuguinea).
3. 1962. június 4.	Katona Lajos emlékülés. (Közös rendezésben a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal) *Ortutay Gyula:* Katona Lajos emlékezete. *Sőtér István:* Katona Lajos irodalomtudományi jelentősége.
4. 1962. július 4.	*Ortutay Gyula:* Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában.

II. Anyagi Kultúra szakosztály ülései:

1. 1962. január 31.	*Balassa Iván:* A munkaeszközök kutatásának néhány problémája.
2. 1962. február 28.	*Balogh István:* A paraszti gazdálkodás a XIX. században.

3. 1962. március 28. *Vargha Gyula:* A gépesítés hatása a paraszti eszközkészletre.
4. 1962. április 18. *Makkai László:* A munkaeszközök történetének módszertani és forrástörténeti problémái.

III. Folklór szakosztály:

1. 1962. december 13. *Korompay Bertalan:* Néphagyománykutatás a mai Finnországban. *Kovács Ágnes:* Beszámoló finnországi tanulmányutamról.
2. 1962. február 14. *Bodrogi Tibor:* Mítoszok a halál eredetéről.
3. 1962. március 14. *Mona Ilona:* Adalékok a középkori irodalom és népdalszövegeink kölcsönhatásához.
4. 1962. április 11. *Dömötör Tekla:* A szokáskutatás mai helyzete és újabb tudományos eredményei.

IV. Szegedi csoport:

1. 1961. november 22. *Bálint Sándor:* A szegedi tanyavilág kialakulása helyneveink tükrében.
2. 1962. március 7. *Nagy Gyula:* A mezőgazdasági néprajz köréből.
3. 1962. április 18. *Tábori György:* Békési szlovák festőasszonyok.
4. 1962. május 2. *Dankó Imre:* Az almaszimbolisztika problémái.

Katona Lajos századik születésnapja alkalmából Vácott rendezett ünnepségen Társaságunk képviseletében Dömötör Sándor választmányi tagtársunk mondott emlékbeszédet, az emléktábla leleplezésekor pedig elnökünk Ortutay Gyula és Bodrogi Tibor alelnökünk helyezte el a Társaság koszorúját.

Berze Nagy János Besenyőteleken felállított szobrának avató ünnepségén Sándor István választmányi tagtársunk képviselte Társaságunkat.

Örömmel számolok be arról, hogy erőnkhöz képest az elmúlt évben is tudtunk adni anyagi támogatást a néprajzi gyűjtő és feldolgozó munkához. Lehetővé tettük 1686 méter negatív film előhívását és 1872 méter pozitív filmmásolat készítését. A Néprajzi Múzeum önkéntes gyűjtőpályázatát 1500 forinttal támogattuk.

Ugyancsak örömmel számolok be arról, hogy kormányzatunk Vargha László választmányi tagtársunkat a népi építkezés kutatásában kifejtett több évtizedes munkásságáért az Ybl Miklós díj I. fokozatával tüntette ki.

Szomorú kötelességnek teszek eleget, amikor Szőke Béla és Erdős Kamill tagtársaink halálát jelentem. Mindkettőjük halála fájdalmas vesztesége a magyar néprajznak. Szőke Béla kisalföldi néprajzi és középkori történeti kutatásaival, Erdős Kamill pedig a magyarországi cigányok néprajzi tanulmányozásával jelentős eredményeket ért el. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Társaságunk életében fontos mérföldkő, hogy a Művelődésügyi Minisztérium ez év februárjában Társaságunk feletti felügyeleti jogát átadta a Magyar Tudományos Akadémiának. A zonos lett ezzel a néprajz fő irányító szerve és Társaságunk felügyeleti hatósága. Mind ez a tény, mind pedig azok a törvényes rendelkezések, amelyek az egyesületi ügyekre vonatkoztak, szükségessé tették az alapszabályok átdolgozását. Az új alapszabályokat most terjesztjük jóváhagyás végett a közgyűlés elé.

Az elmúlt év folyamán négy választmányi ülést tartottunk: 1962. január 31., február 28, május 5., július 4.

Tisztelt Közgyűlés! A legutóbbi közgyűlés óta eltelt időszakban végzett munkánkban az a cél lebegett előttünk, amit alapszabályaink a következőképpen fogalmaznak meg: „A Társaság célja és feladata: a néprajztudomány mindenkori feladatainak támogatása, végrehajtásukban való részvétel, a néprajz eredményeinek a társadalom széles köreiben való terjesztése, a néprajz művelőinek és a néprajztudomány iránt érdeklődőknek tömörítése." Úgy vélem, jelentésem is tanúsíthatja, hogy ha ezeknek a céloknak az eltérése érdekében nem is tudtunk mindent megtenni, munkánkat eredményesnek tarthatjuk.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

III.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXIV. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1962. július 4.

Csikós Tóth András
számvizsgáló

Hofer Tamás
számvizsgáló

Márfy József
számvizsgáló

Csipka László
ellenőr

Függelék az 1962. évi közgyűlés jegyzőkönyvéhez

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG ALAPSZABÁLYAI

1. §

A Társaság címe, székhelye, működési területe, hivatalos nyelve, pecsétje

A Társaság címe: Magyar Néprajzi Társaság, — székhelye: Budapest, — működési területe: Magyarország, — hivatalos nyelve: magyar, — pecsétje: „Magyar Néprajzi Társaság" körirat, közepén „1889" évszám.

2. §

A Társaság felügyelete

A Társaság felett a főfelügyeletet a Magyar Tudományos Akadémia, a közvetlen felügyeletet pedig a Magyar Tudományos Akadémia I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának osztályvezetősége gyakorolja.

3. §

A Társaság célja és feladata

A Társaság célja és feladata: a néprajztudomány mindenkori feladatainak támogatása, végrehajtásukban való részvétel, a néprajz eredményeinek a társadalom széles köreiben való terjesztése, a néprajz művelőinek és a néprajztudomány iránt érdeklődőknek tömörítése.

4. §

A társasági cél elérésére szolgáló eszközök

A Társaság célja érdekében

a) székhelyén és vidéken nyilvános felolvasó üléseket tart,
b) szakmunkákat és folyóiratokat ad ki; a folyóirat a Társaság működéséről is rendszeres jelentéseket közöl,

c) helyi szervezeteket létesíthet,
d) szakosztályokat, munkaközösségeket szervezhet,
e) más egyesületekkel, intézményekkel és szervezetekkel kapcsolatot létesít,
f) ápolja a magyar néprajztudomány külföldi kapcsolatait.

5. §

Rendelkezések a társasági vagyonról és jövedelemről

a) A Társaság vagyona: készpénz, kiadványok készlete és felszerelési tárgyak. A készpénzvagyont betétkönyvben vagy folyószámlán kell elhelyezni.

b) A Társaság jövedelme: a felügyeleti hatóság költségvetésében biztosított támogatás, tagdíjak, a kiadványok eladásából befolyó összegek, a betétkönyvben vagy folyószámlán elhelyezett készpénz kamatai, önkéntes adományok és hivatalos segélyek.

6. §

A Társaság tagjai

A Társaság tagjai: *a)* tiszteletiek, *b)* rendesek.

*a) Tiszteleti tag*okká a néprajztudomány kiváló művelői választhatók.
*b) Rendes tag*gá választható minden, a Társaság céljait elfogadó személy.

Külföldiek a felügyeleti hatósággal egyetértésben bármely csoportba taggá választhatók.

7. §

A társasági tagok felvételének módozatai

A társasági tagok felvétele választás útján történik.

A *tiszteleti tag*okat a választmány előterjesztésére a közgyűlés választja.

Aki *rendes tag*gá kívánja magát választatni, ebbeli szándékát a Társaság titkárságának vagy egyik tagjának ajánlás végett írásban bejelenti. Az ajánlottról a titkárság a választmányi ülés elé véleményes jelentést terjeszt, ennek alapján a választmány az ajánlottat egyszerű szavazattöbbséggel taggá választhatja.

8. §

A társasági tagok jogai és kötelezettségei

Minden tagnak joga van a nyilvános felolvasó üléseken részt venni, új tagokat ajánlani, közgyűlésen részt venni, szavazni és tisztséget viselni.

A tiszteleti tagoknak a választmányi ülésen is tanácskozási és szavazati joguk van.

A tagok kötelesek a Társaság érdekeit előmozdítani, ezenkívül a rendes tagok kötelesek évenkint a közgyűlés által megállapított tagsági díjat fizetni.

Ha valamelyik tag évi tagsági díját az év december 31-ig nem fizette meg, a Társaság az illető összeget postai megbízással, az esetleges régebbi hátralékot pedig törvényes úton hajtja be. Per esetén a Társaság székhelye szerinti kerületi bíróság illetékes.

9. §

A társasági tagság megszűnése

A társasági tagság megszűnhet: 1. halál, jogi személyeknél megszűnés, 2. kilépés, 3. törlés 4. kizárás által.

Aki a Társaságból ki akar lépni, tartozik ebbeli szándékát a főtitkárnak írásban bejelenteni; ebben az esetben a tagsági kötelezettség mindenkor a bejelentés évének végéig áll fenn.

Törölhető az a tag, aki tagdíját felszólítás ellenére sem fizeti meg.

Kizárható az a tag, akit a magyar büntetőhatóság jogerősen elítélt, továbbá, aki a Társaságot vagy annak céljait megsértette.

10. §

A közgyűlés

A közgyűlés a tagok összességének képviselete és a Társaság egyetemes legfőbb szerve.

A rendes közgyűlést évenkint egyszer — lehetőleg az év első felében — kell összehívni, arra a tagokat a titkárság a közgyűlés előbb legalább 15 nappal külön meghívóval hívja meg, s azon minden tagnak jogában áll részt venni.

Az elnökség vagy a választmány sürgős és fontos ügyek elintézésére fenti módon bármikor rendkívüli közgyűlést hívhat össze. Rendkívüli közgyűlést akkor is össze kell hívni, ha azt 20 tag megokolt írásbeli kérésben kívánja.

A közgyűlésen minden tagnak tanácskozási és szavazati joga van. A szavazás nyilvános, de 3 tag kívánságára az elnök titkos szavazást rendelhet el.

A közgyűlés határozatképességéhez a tagok felének jelenléte szükséges. Ha az egyébként szabályszerűen összehívott közgyűlésen a tagok nem jelennek meg a határozatképességhez szükséges számban, az elnökség ugyanazon tárgysorozattal 14 nap múlva tartandó újabb közgyűlést hív egybe, amely a megjelentek számára való tekintet nélkül határozatképes.

A közgyűlés ügyrendjébe tartoznak:

a) a tisztségviselők beszámolói a Társaság működéséről, gyarapodásáról és vagyoni állapotáról;

b) a választmány, a tisztségviselők és a számvizsgáló bizottság tagjainak megválasztása a választmány előterjesztésére. Tiszteleti tagok választása, az év közben megválasztott rendes tagok bejelentése;

c) a költségvetés és a zárszámadás megtárgyalása, a felelős számadók részére a felmentvény megadása és általában a vagyoni kérdések végső fokú intézése;

d) a választmány hatáskörét meghaladó fontosabb szerződések és különösen a Társaság vagyonállagát érintő jogügyletek elhatározása, illetőleg jóváhagyása;

e) a választmány megfellebbezett határozatainak felülbírálása;

f) indítványok tárgyalása;

g) szakosztályok és helyi szervezetek létesítése és működésének jóváhagyása;

h) az alapszabályok módosítása;

i) más társasággal egyesülés (fúzió) elhatározása;

j) tudományos előadás tartása.

A közgyűlés elé terjesztendő mindennemű indítványt a közgyűlést legalább egy héttel megelőzőleg, a titkárság útján a választmánynak írásban be kell jelenteni. A választmánynak be nem jelentett indítványok tárgyalása a következő közgyűlés napirendjére tűzhető.

A közgyűlésről jegyzőkönyvet kell felvenni, ennek a közgyűlés lényeges mozzanatait tartalmaznia kell a közgyűlésen részt vett tagok névsorával. A jegyzőkönyvet az elnök, a jegyzőkönyv vezetője és az elnök által erre a célra felkért két tag aláírásával hitelesíteni kell.

11. §

A választmány

A választmánynak 12, de legfeljebb 24 választott tagja és 6 póttagja van, ezenkívül tagjai a belföldi tiszteleti tagok, továbbá a tisztségviselők.

A választmány tagjait szótöbbséggel a közgyűlés választja meg. A választmány működésének időtartama 3 év. A volt választmányi tagok újraválaszthatók. Ha a választmány létszáma a hároméves idő folyamán csökkenne, a választmány póttagot hívhat be.

A választmány a Társaság belügyeinek intézésére ügyrendet alkothat; tárgyalja az elnökség és a titkárság által elébe terjesztett és a Társaság ügykörébe tartozó kérdéseket, felveszi a rendes tagokat, javaslatot tesz a Magyar Tudományos Akadémia I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya osztályvezetőségének a folyóirat szerkesztőjének és szerkesztőbizottságának megbízására, dönt a tagok kilépése, törlése és kizárása tárgyában, ellenőrizteti a vagyonkezelést, előkészíti a közgyűlés elé tartozó előterjesztéseket.

A választmány ellenőrzi a Társaság szakosztályainak és munkaközösségének működését.

A választmány szükség szerint, lehetőleg havonta ülést tart, júniustól szeptemberig azonban csak indokolt esetben. A választmány határozatképességéhez az illetékesek felének jelenléte szükséges.

A választmány tagjait az ülésekre a titkárságnak postai úton kell meghívni.

A választmány határozatai a határozathozatal napját követő naptól számított 15 napon belül a közgyűléshez megfellebbezhetők.

Az ülésekről jegyzőkönyvet kell vezetni, ezt az elnök, a jegyzőkönyv vezetője és az elnök által e célra felkért két tag aláírásával hitelesíti.

12. §

A tisztségviselők

A Társaság közgyűlése a választmány előterjesztése alapján választ egy elnököt, alelnököket, egy főtitkárt, egy titkárt, egy pénztárost, egy pénztári ellenőrt, szakosztályelnököket és szakosztálytitkárokat.

A Társaság tisztviselőit a tisztújító közgyűlés 3 évre nyílt vagy titkos szavazással választja, s ha az utóbbi esetben általános szavazattöbbsége egyik jelöltnek sem volna, a második választás csak a legtöbb szavazatot nyert két jelölt között történik.

Minden tag választó, és választható tisztségekre.

A tisztségek valamelyikének a közgyűlés előtt történt megüresedése esetén a legközelebbi közgyűlésig a választmány gondoskodik helyettesről.

A folyóirat szerkesztőjének, illetőleg szerkesztőinek vagy szerkesztőbizottságának a választmány előterjesztésére a Magyar Tudományos Akadémia I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának osztályvezetősége ad megbízást.

13. §

A védnök

A Társaság közgyűlése a választmány előterjesztésére védnököt kérhet fel. A Társaság védnökévé a magyar tudományos élet valamely kiemelkedő egyénisége választható.

14. §

Az elnökség

Az elnök képviseli a Társaságot hatóságok vagy harmadik személyek irányában; szavazategyenlőség esetén az ő szavazata dönt. A gyűléseken elnököl; összehívja a választmányi ülést és a közgyűlést; a választmány határozatainak végrehajtását ellenőrzi; a költségvetés határain belül a főtitkár előterjesztésére a kifizetéseket utalványozza; bármikor jogosult a pénztárkezelést ellenőrizni. Utalványozási jogát az alelnökökre kiterjesztheti.

Az elnököt elsősorban az alelnökök helyettesítik.

15. §

A titkárság

A titkárság intézi a levelezést, és vezeti a közgyűlések és a választmányi ülések jegyzőkönyveit; gondoskodik a felolvasó ülések tárgyáról; gyűlések és ülések tartásáról a tagokat postai úton a tárgysorozat megjelölésével értesíti; a rendes közgyűlésen részletesen beszámol a Társaság működéséről; a tagok mindenkori létszámát a pénztárossal együtt nyilvántartja; a Társaság kiadványait a pénztárossal együtt kezeli.

16. §

A pénztáros és a pénztári ellenőr

A pénztáros kezeli a Társaság pénzét és az erre vonatkozó írásokat; a Társaság kézipénztárában legfeljebb 500,— forintot tarthat, a pénztári felesleget köteles betétkönyvre vagy folyószámlára befizetni; beszedi a tagsági és esetleges egyéb díjakat; pontos számadást vezet a bevételekről és kiadásokról, s ezekről a választmánynak és a közgyűlésnek jelentést tesz. Minden pénztári bevételt nyugtázni köteles, és minden kiadást elnöki utalványra eszközöl.

A pénztári ellenőr a pénzkezelést ellenőrzi, és a pénztárossal együtt anyagilag egyetemlegesen felelős.

17. §

A számvizsgáló bizottság

A közgyűlés 3 év tartamára 3 rendes és 1 póttagból álló számvizsgáló bizottságot választ, ez megbízatása ideje alatt a pénzkezelést bármikor megvizsgálhatja, a számadási év lezártával pedig az évi zárszámadást és egyéb iratokat részletesen megvizsgálni és vizsgálata eredményeiről a választmánynak írásban jelentést tenni tartozik. Tagjai megbízatásuk alatt sem a választmány tagjai nem lehetnek, sem más tisztséget nem viselhetnek.

18. §

A szakosztályelnök és szakosztálytitkár

A szakosztályelnökök és szakosztálytitkárok gondoskodnak az illető szakosztály működéséről; elkészítik és jóváhagyás végett a választmány elé terjesztik a szakosztály munkatervét; felolvasó és vitaüléseket hívnak össze. Tisztségviselő tagokként részt vesznek a választmány munkájában.

19. §

Alapszabálymódosítás, fúzió, feloszlás és a vagyon hovafordítására irányuló határozatok

Alapszabály módosítása, a Társaságnak más egyesületbe olvadása (fúzió), nemkülönben a Társaság esetleges feloszlatása tárgyában hozott közgyűlési határozatokat foganatosításuk előtt jóváhagyás végett a Magyar Tudományos Akadémiához fel kell terjeszteni. Ha a közgyűlés a Társaság megszüntetését mondja ki, vagyona hovafordításáról a Magyar Tudományos Akadémia dönt.

20. §

Hivatalos záradék

A Társaság megszűnik, ha feloszlatását a közgyűlés kimondja, ha annak határozata alapján más egyesülettel egyesül, vagy ha a felügyeleti hatóság feloszlását elrendeli.

Kelt a Magyar Néprajzi Társaság Budapesten 1962. július 4-én tartott közgyűlésén.

DR. KODOLÁNYI JÁNOS
főtitkár

DR. ORTUTAY GYULA
elnök

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
P. H.
1889

Az 1963. évi közgyűlés

I.

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Néprajzi Társaság 1963. június hó 26-án, szerdán du. 1/2 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia II. emeleti százas termében (Budapest V. Roosevelt tér 9.) tartott LXXV. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Bodrogi Tibor alelnök elnökletével Dégh Linda szakosztályelnök, Kodolányi János főtitkár, Istvánovits Márton titkár, Barabás Jenő, Belényesy Márta, Diószegi Vilmos, Dobos Ilona, Dömötör Tekla, Földes László, Hegyi Imre, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, K. Csilléry Klára, Káldi Gyula, Kisbán Eszter, Kiss Gabriella, Kiss Lajos, Korompay Bertalan, Kovács Ágnes, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kriza Ildikó, Manga János, Martin György, Matolcsi János, Morvay Judit, Nyékes István, Pócs Éva, Rajeczky Benjamin, Róna Tas András, Sándor István, Szolnoky Lajos, Szőke Jenő, Takács Lajos, Tárkány Szűcs Ernő, Tárkány Szűcs Ernőné, Tóth Margit, U. Kerékgyártó Adrienne, Vincze István, Voigt Vilmos, Wellmann Imre választmányi, ill. rendes tagok, valamint vendégek.

Távolmaradását kimentette: Ortutay Gyula elnök, Gunda Béla és Tálasi István alelnök, Erdélyi Zoltán pénztáros, Bakó Ferenc, Morvay Péter, Vajkai Aurél, Vargha László választmányi ill. rendes tag.

1. Bodrogi Tibor alelnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a megjelenteket, és megállapítja, hogy a szabályszerűen meghirdetett közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére Szolnoky Lajos választmányi és Hofer Tamás számvizsgáló bizottsági tagot kéri fel.

2. Takács Lajos élénk figyelemmel kísért előadást tart a „Kertészségek a XVIII—XIX. században" címmel. Értekezésében előadó kifejti, hogy a magyar mezőgazdaságban mutatkozó kettősség, amelyet ez ideig csak a szemtermelésben, illetve a szemnyerés módjában kísértek figyelemmel, a kapásművelésben, közelebbről a dohánytermesztésben is észlelhető, s megállapítja, hogy e kettősség valójában egész gazdálkodásunk egészére vonatkoztatható.

A dohánytermesztésben két alapvető formát különböztet meg, az északi és a nyugati nyomásos gazdálkodású területeken a dohány a nyomáson kívüli szabad területeken, kertekben nevelődik, az alföldi tanyás gazdálkodású területeken viszont különálló települési és gazdálkodási egységekben, a kertészségekben. A kertészségek területilegés történelmileg tagozottak. Legkorábbi képviselőik a XVIII. század elejéről valók, s ezek a tanyás településekkel és gazdálkodással szoros összefüggéseket mutatnak. Később, főként a XIX. század elején erősen átalakultak, azonban a tanyás gazdálkodás számtalan jegyét még magukon hordozták.

A dohánytermesztésben megmutatkozó kettősség valójában a magyar mezőgazdaságban megnyilatkozó kettősség tükröződése, amelynek európai összefüggései mind keleti, mind nyugati irányban megtalálhatók. (T. L.)

Alelnök köszönetet mond Takács Lajosnak jelentős új kutatási eredményeket bemutató előadásáért, amellyel a magyar mezőgazdaság egyik ágában vizsgált jelenség érvényét mezőgazdaságunk újabb nagy területére vonatkozóan kimutatta.

3. Kodolányi János főtitkár ismerteti a Társaság 1962/63. évi munkáját összefoglaló főtitkári jelentését.

A közgyűlés a főtitkár beszámolóját egyhangúlag köszönettel veszi tudomásul.

4. A távollevő pénztáros helyett K. Kovács Péter beterjeszti a Társaság 1962. s folyó évi pénzügyi jelentéseit.

A közgyűlés a pénzügyi jelentést egyhangúlag elfogadja.

5. Hofer Tamás számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság és az ellenőr a Társaság pénztári ügyvitelét megvizsgálta, s azt rendben találta. Javasolja, hogy a közgyűlés a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg.

Választmány a számvizsgáló bizottság munkájáért köszönetet mond, s a pénztárosnak a felmentvényt egyhangúlag megadja.

6. Alelnök bejelenti, hogy a múlt közgyűlésen elfogadott alapszabályokat az Akadémia elnöke jóváhagyta.

A közgyűlés a bejelentést tudomásul veszi.

7. Minthogy a választmány nem terjesztett tárgyalásra a közgyűlés elé indítványt, Bodrogi Tibor alelnök munkatársainak a Társaság irányításában való közreműködésükért, a résztvevőknek megjelenésükért köszönetet mondva a közgyűlést bezárja.

Kmf

Tarnay Margit jegyzőkönyvvezető	Bodrogi Tibor alelnök
Szolnoky Lajos választmányi tag	Hofer Tamás rendes tag

II

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

A főtitkár föladatai közé tartozik, hogy évről évre a Társaság közgyűlésén beszámoljon a Társaság előző évi tevékenységéről, elért eredményeiről. Egy-egy ilyen beszámolónak nem az a célja, hogy a végzett munka felsorolásával az elégedettség érzését igyekezzék kelteni: ennyi és ennyi ülést tartottunk, vándorgyűlést rendeztünk stb., stb., tehát elégedettek lehetünk magunkkal. Eredményeink valóban voltak az elmúlt évben is, de nem annyi, hogy több nem is lehetett volna; sok a tennivalónk tehát, hogy valóban elégedettek lehessünk.

Hagyományainkhoz híven elsőnek tudományos előadó üléseinkről adok számot. Ezek változatos tematikája kapcsolódott a magyar néprajz művelés alatt álló kérdéseihez. Ugyanekkor azt is örömmel kell megállapítanom, hogy igen jó szolgálatokat tettek mind a magyar néprajz, mind pedig a Társaság nemzetközi kapcsolatainak fejlesztése terén.

Az elmúlt év folyamán 14 felolvasó ülést tartottunk, ebből 11 együttes ülés volt, egyet az Anyagi Kultúra szakosztály, kettőt pedig a Folklór szakosztály rendezett. Az év folyamán tartott ülések:

I. Együttes ülések

1.	1962. augusztus 6.	*Vaszil Marinov* (Szófia): Magashegységi szövetkezeti állattartás a Balkán hegységben Karlovo és Kalofer vidékén.
2.	1962. október 5.	*Nicolae Dunare* (Kolozsvár): A pásztorkodás-típusok elterjedési területe Romániában.
3.	1962. november 19.	*Rudolf Weinhold* (Drezda): Stand und Aufgabe der Erforschung des Weinbaus im mitteldeutschen Becken.
4.	1962. november 28.	*Sárközi Zoltán*: A summásság történeti kialakulása (1888—1914).
5.	1963. január 9.	*Vlajko Palavestra* (Szarajevó): Történeti mondák Bosznia és Hercegovina őslakóiról.
6.	1963. február 7.	*Vászolyi Erik:* Zürjénföldi tanulmányutam néprajzi tanulsága. *Domokos Mária:* Zürjén népzenei sajátságok (Vászolyi Erik gyűjtése alapján). Magnetofonfelvételekkel.
7.	1963. március 27.	*Siegfried Wolf* (Drezda): Benin und seine Bronzekunst.
8.	1963. április 26.	*Wolfgang Steinitz* (Berlin): Der Ursprung des Volksnamens „Ostjake".
9.	1963. május 8.	*Hoffmann Tamás:* A „néptudomány" Volkskunde történetfelfogásáról.
10.	1963. május 27.	*Kustaa Vilkuna* (Helsinki): Finnország népi kultúrájának fő vonalai. *Väinö Kaukonen* (Helsinki): Grimm Jakab és a Kalevala.

11. 1963. június 26. *Takács Lajos:* Kertészségek a XVIII—XIX. században. (A magyar mezőgazdaság kettősségének kérdéséhez).

II. Anyagi Kultúra szakosztály

1. 1963. március 13. *Endrei Walter György:* A szövés-fonás szerszámai.

III. Folklór szakosztály

1. 1962. december 5. *Váróné Igaz Mária:* A magyar népi énekes-táncos gyermekjátékok rendszerezése.
2. 1963. április 17. *Istvánovits Márton:* A népi (verses) epika evolúciójának kérdéséhez. (A grúz „folklóreposz" tanulságai)

Hagyományaink szerint rendeztük meg 1962. október 11—13. között nyíregyházi vándorgyűlésünket a következő műsorral:

október 11.
Ortutay Gyula: Elnöki megnyitó.
Szabadfalvi József: Az északkelet-magyarországi néprajzi kutatások és kutatási feladatok.
Balassa Iván: A századforduló agrárproletár-mozgalmainak néprajzi vizsgálata
Balogh István: A paraszti gazdálkodás vizsgálatainak néprajzi kérdései a Tiszántúlon.

október 12.
Dégh Linda: Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény tanulságai és soronkövetkező feladatai.
Népmesekutatók értekezlete *Ortutay Gyula* vezetésével.
Ikvai Nándor: Múzeológiánk és a helytörténeti gyűjtemények kérdése. — Vita —

október 13.
Az önkéntes néprajzi gyűjtők ankétja.
Morvay Péter: A néprajzi gyűjtőmozgalom helyzete és feladatai.
Végh József: Nyelvjáráskutatási feladatok a néprajzi gyűjtőmozgalomban.
Dömötör Sándor: A honismereti szakkörök és a néprajzi gyűjtőmunka. — Megbeszélés — vita —
Gyűjtéssel egybekötött tanulmányi kirándulás Bátorligetre és Nyírbátorba.

A vándorgyűlés iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg, az előadásokat nagyszámú hozzászólás és élénk vita követte.

A nagyüzemi mezőgazdasági termelés némely kérdésének tanulmányozására autóbusszal kirándulást szerveztünk Ceglédre és környékére. A kirándulás résztvevői tanulmányozták a ceglédi Dózsa és a cseméri Rákóczi termelőszövetkezetet, tájékoztatást kaptak a szövetkezetek vezetőitől, megtekintették a gazdaságokat.

Társaságunk szerény közreműködésével és támogatásával került sor f. évi május 31—június 2. között Tatán az északdunántúli önkéntes gyűjtők találkozójának megrendezésére. Az igen jól előkészített, szervezett, helyi erőkre támaszkodó találkozón a néprajz képviselőin kívül a nyelvészet képviselői is találkoztak az önkéntes gyűjtőkkel s eredményes megbeszéléseken vitatták meg problémáikat.

Szegedi csoportunk az év folyamán a következő felolvasó ülést rendezte:

1. 1962. október 31. *Bálint Sándor:* A szegedi népviselet történetéből.
2. 1962. november 21. *Herepei János:* Az aradi és a szegedi bokály.
3. 1963. február 13. *Börcsök Vince:* Szőlő és must az alsótanyai nép téli táplálkozásában.
4. 1963. április 24. *Péter László:* Tömörkény mikrokozmosza.
5. 1963. május 29. *Dankó Imre:* A néprajzi változásvizsgálatok problematikájához.

Kiadványunk, az Ethnographia 640 lap terjedelemben változatos tartalommal jelent meg az Akadémiai Kiadó kiadásában.

Társaságunk folyó ügyeinek intézésére három alkalommal (1962. november 28., 1963. február 13. és 1963. június 26.) tartottunk választmányi ülést.

Kedves kötelességünknek teszünk eleget, amikor az év folyamán Melich János tiszteleti tagunkat 90-ik, Kodály Zoltán védnökünket 80-ik, Ligeti Lajos, Csikós Tóth András és Szendrey Ákos tagtársainkat, Kustaa Vilkuna tiszteleti tagunkat 60-ik születésnapjuk, Marót Károly tiszteleti tagunkat és Beke Ödön tagtársunkat munkaérdemrenddel történt kitüntetésük alkalmából köszöntöttük. Ezt az alkalmat is megragadom arra, hogy minderről ne csupán számot adjak, hanem Társaságunk nevében ismételten minden jót kívánjak nekik.

Fájdalommal kell megemlékeznem arról a veszteségről, amely Lajtha László halálával a magyar népzenekutatást és Gönyey Sándor halálával a magyar néprajztudományt érte. Lajtha László szinte haláláig végezte nagyértékű népzenei gyűjtő és földolgozó munkáját, Gönyey Sándor szorgalmas munkával gyűjtött megfigyeléseit tudományunk mindig forrásként fogja használni. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Tisztelt Közgyűlés! Előttünk állnak vázlatosan, mélyreható elemzés nélkül fölsorolt eredményeink, egy esztendő tevékenysége. Ezek az eredmények segítenek bennünket hagyományaink és alapszabály szerinti feladataink megvalósításában.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXV. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1963. június 26.

CSIKÓS TÓTH ANDRÁS
számvizsgáló

HOFER TAMÁS
számvizsgáló

MÁRFY JÓZSEF
számvizsgáló

CSIPKA LÁSZLÓ
ellenőr

Az 1964. évi közgyűlés

I

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Néprajzi Társaság 1964. június hó 24-én, szerdán d. u. 1/2 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia százas termében (Budapest V. Roosevelt tér 9. II. emelet) tartott LXXVI. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Ortutay Gyula elnök elnökletével Bodrogi Tibor alelnök, Kodolányi János főtitkár, Istvánovits Márton titkár, Andrásfalvy Bertalan, Barabás Jenő, Bálint Sándor, Belényesy Márta, Bereczki Imre, Boross Marietta, Börcsök Vince, Dala József, Dömötör Tekla, Filep Antal, Földes László, Füzes Endre, Gáborján Alice, Gergely Pál, Grynaeus Tamás, Halmos István, Hofer Tamás, Katona Imre, Kálmán Lajos, Kisbán Eszter, Kiss Lajos, Kovács Ágnes, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kriza Ildikó, Molnár Balázs, Morvay Péter, Nagy Dezső, Némethy Endre, Ökrös László, P. Vitális Ilona, Pogány Péter, Rajeczky Benjamin, Róna Tas András, Schram Ferenc, Szabó Zoltán, Takács Lajos, Takáts Gizella, U. Kőhalmi Katalin, Vargyas Lajos, Vincze István választmányi, ill. rendes tagok és vendégek.

Távolmaradását kimentette: Gunda Béla és Tálasi István alelnök, Erdélyi Zoltán pénztáros, Bakó Ferenc, Dégh Linda, Diószegi Vilmos, Hoffmann Tamás, Szendrey Ákos, Vargha László választmányi tag.

1. Ortutay Gyula elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a megjelenteket, s megállapítja, hogy az alapszabályszerűen meghirdetett közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére Bálint Sándor és Rajeczky Benjamin rendes tagokat kéri fel.

2. Elnök az összegyűltek nevében meleg szavakkal köszönti Bálint Sándor egyetemi tanárt, a Társaság szegedi csoportjának vezetőjét abból az alkalomból, hogy ez évben tölti be 60. életévét. Méltatja egyéniségét, tudományos munkásságát, amelynek java részét Szeged néprajzi kutatásának szenteli. Munkája folytatásához, amelyben egy etnikai egység történetét kulturális és gazdasági összetettségében tárja fel, a közgyűlés és a néprajzkutatók összességének jókívánatait fejezi ki. Az üdvözlő szavak után felkéri a közgyűlésre meghirdetett előadása megtartására.

3. Bálint Sándor meghatottan mond köszönetet az elnök üdvözlő szavaiért. Szeretettel emlékezik vissza a szegedi fiatalokhoz s a Néprajzi Társasághoz fűződő közel négy évtizedes barátságára. Úgy látja, közös tudományos ügyet szolgáltak mindnyájan, s ezért nem jár köszönet, elismerés. Reméli, hogy szegedi vonatkozású néprajzi feladatait még be tudja fejezni. Továbbra is csendben kíván munkálkodni, s változatlanul törekszik arra, hogy szegedi elődeinek méltó utódja lehessen.

Válasza után „Szeged mint etnikai tájegység" címmel megtartja előadását. Kifejti, hogy a hódoltságot átvészelő alföldi városok, főleg Szeged (Kecskemét, Halas, Nagykőrös, Vásárhely, Makó), a török adórendszer miatt megváltozott települési viszonyok következtében sajátos népszigetté, néprajzi tájegységgé váltak. Előadó hivatkozik Viski Károly szemléletes szavaira: „mintegy hatalmas pusztagyepük közepébe zárkózva, külön-külön etnikai egységeknek érzik magukat, és többnyire azok is. Ezek a parasztvárosok az életforma számos párhuzamossága mellett helyi jellegzetességekben is bővelkednek.

A XVIII. században megújuló újratelepítés következtében az Alföld a magyar nép legmodernebb nagytája lett. A felsorolt városok ö-ző tájszólásukkal, a pásztoréletnek, táplálkozásnak, viseletnek számos hagyományos vonásával az Alföld archaikus embervilágát is még sokáig megőrizték, de jelentős társadalmi gyökerű kezdeményezésekre is képesek voltak. Ilyen a tanyarendszer, az árutermelő és mezőgazdasági monokultúrák megteremtése.

Az elmondottak értelmében a szegedi nép, a szegedi táj nemcsak Szeged város népét foglalja magában, hanem azokat a körtöltésen kívül eső falukat (Tápé, Algyő) is, amelyek a török időben a várossal teljesen összeforrtak.

Kizárólag néprajzi — nem politikai — értelemben idetartoznak a Bánát magyar dohánykertész falui is, amelyek Szegedről közösségben kirajzva vettek részt 1779—1848 közt az ország akkori déli területének benépesítésében. (Róluk ad hírt Kálmány Lajos gyűjtőmunkája).

A hatalmas szegedi tanyavilág népe is majdnem teljes egészében Szeged városából vándorolt ki a múlt század folyamán. Mintegy három nemzedék hódította meg a futóhomokot a modern mezőgazdasági civilizáció számára.

E nagytájak alapvető szerkezeti elemei: az ö-ző tájszólás, az egyező nyelvi kifejezési rendszer, egységes vallási hagyományvilág, az anyavárossal való termékeny és tudatos kapcsolat. (B. S.)

Elnök köszönetet mond Bálint Sándornak a közgyűlés ünnepi meleg hangulatát emelő előadásáért, melyet a közönség nagy érdeklődéssel és tetszéssel fogadott. Felkéri Kodolányi Jánost főtitkári beszámolója ismertetésére.

4. Kodolányi János bemutatja főtitkári jelentését.

A közgyűlés a főtitkár jelentését egyhangúlag köszönettel elfogadja, s elnök indítványára Kodolányi Jánosnak főtitkári munkájáért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz.

5. A pénztáros távollétében Tarnay Margit beterjeszti a Társaság múlt évi pénzügyi jelentését s folyó évi pénzügyi beszámolóját.

A pénzügyi jelentést a közgyűlés jóváhagyólag elfogadja.

6. Hofer Tamás számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság és az ellenőr a Társaság pénzügyeit szabályszerűen átvizsgálta, s rendben találta. Javasolja, hogy a közgyűlés a pénztárosnak a szokásos fenntartással a felmentvényt adja meg.

A közgyűlés a jelentést köszönettel tudomásul veszi, s a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással megadja.

7. Elnök bejelenti, hogy a Társaság 3 évre választott tisztségviselőinek s választmányának megbizatása lejárt. A Társaság munkájában való közreműködésükért meleg köszönetet mond. A leköszönő vezetőség nevében felkéri K. Kovács Lászlót, hogy az új választás megejtéséig korelnökként vegye át az ülés vezetését.

8. K. Kovács László mint korelnök a közgyűlés nevében megköszöni a lemondott tisztségviselőknek és a választmánynak a Társaság érdekében végzett munkáját.

Bejelenti, hogy a Társaság önkéntes néprajzi gyűjtőszakosztályt állít fel az önkéntes gyűjtők szervezeti összefogására.

Beterjeszti a választmány javaslatát az 1964—67. évkör tisztségeinek betöltésére.

Elnök: Ortutay Gyula

Alelnökök: Bálint Sándor, Bodrogi Tibor, Gunda Béla, Tálasi István, Vargha László.

Főtitkár: Katona Imre

Titkár: Füzes Endre

Pénztáros: Tarnay Margit

Ellenőr: Csipka László

Számvizsgáló bizottság tagjai: Hofer Tamás, Márfy József, Szőke Jenő

Önkéntes néprajzi gyűjtőszakosztály elnöke: Morvay Péter

titkára: Hegyi Imre

Választmány tagjai:

Balassa Iván
Barabás Jenő
Belényesy Márta
Dégh Linda
Diószegi Vilmos
Dömötör Tekla
Földes László
Hoffmann Tamás
Istvánovits Márton
Kodolányi János
Korompay Bertalan
Kovács Ágnes
K. Kovács László
K. Kovács Péter
Manga János
Morvay Judit
Némethy Endre
Rajeczky Benjamin
Szendrey Ákos
Szolnoky Lajos
Takács Lajos
Vajkai Aurél
Vargyas Lajos
Vincze István.

Választmány póttagjai:
Kresz Mária
Csilléry Klára
Pesovár Ernő
Dömötör Sándor

Ethnographia szerkesztősége:
Szerkesztő K. Kovács László
Szerkesztőbizottság tagjai:
Belényesy Márta — Gunda Béla
Dömötör Tekla — Takács Lajos
Földes László — Vincze István.

A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára szerkesztője: Dankó Imre

A közgyűlés a választmány javaslatát magáévá teszi, s az előterjesztetteket a felsorolt funkciókra egyhangúlag megválasztja.

9. Ortutay Gyula elnök az újonnan megválasztottak nevében köszönetet mond a közgyűlésnek az iránt uk megnyilvánult bizalomért, átérzi a vállalt kötelességgel járó felelősséget, igyekszik a Társaság feladatait a lehető legmesszebbmenően teljesíteni.

Tekintve, hogy a közgyűlés tárgyalási körébe vágó indítványt a választmány nem terjesztett fel, elnök megköszöni a részvevők megjelenését s a Magyar Néprajzi Társaság LXXVI. évi rendes évi közgyűlését bezárja.

Kmf

Tarnay Margit
jegyzőkönyvvezető

Ortutay Gyula
elnök

Bálint Sándor
alelnök

Rajeczky Benjamin
választmányi tag

II

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

Mielőtt szorosan vett kötelességemet teljesíteném, vagyis a Közgyűlésnek számot adnék Társaságunk 1963—64. évi tevékenységéről, engedjék meg, hogy ezúttal egy kis kitérőt tegyek. Az késztet erre, hogy a Magyar Néprajzi Társaság ebben az évben tölti be 75. évét. Illő és kedves kötelesség, hogy ebből az alkalomból legalább egy pillantást vessünk az eltelt hosszú időre.

A Magyar Néprajzi Társaság egyik legrégibb néprajzi intézményünk. Mindazt a föladatot, amit az alapszabály megjelöl, alapítása óta több-kevesebb eredménnyel teljesíti. Volt idő hosszú évtizedeken át, amikor a magyar néprajz egyedüli képviselőjének lehetett tekinteni.

A Társaságnak alapítása óta egyik legfontosabb szerepe, hogy a néprajz magyar művelőit összefoglalja, és a néprajzi kutatásokat, amennyire egyáltalán lehetséges volt, irányítsa. Ennek a funkciójának a betöltésében legfontosabb eszköze folyóirata, az Ethnographia volt, meg a Társaság anyagi helyzetétől függően megjelentetett egyéb kiadványai. Ide számíthatjuk a koronként igen nagyszínvonalú és a tudomány fejlődésében is fontos szerepet betöltő rendszeres felolvasó üléseket is. A Társaság tudományirányító tevékenysége során kitűnő termékeny kapcsolatot tartott fönn más tudományszakok, a nyelvtudomány, a történettudomány s egyéb tudományágak képviselőivel. E rokon szakok képviselői szívesen publikáltak az Ethnographiában, és kutatásaik eredményeiről sokszor adtak számot a Társaság felolvasó ülésein.

A Néprajzi Társaság kezdettől fogva nem szűkebb körű tudományos társaság, hanem alapszabályai szerint is mindig magába foglalta, maga köré igyekezett gyűjteni a néprajz nem hivatásos művelőit, a néprajz iránt érdeklődőket is. Ilyen irányú funkciójának betöltése végett rendezett a távolabbi múltban is vándorgyűléseket, előadássorozatokat.

A magyar néprajz terén a fölszabadulás óta végbement szervezeti változások érintették a Társaságot is. Elsőnek arról a fejlődésről kell megemlékeznünk, amely a Társaság anyagi helyzetében bekövetkezett. A Magyar Tudományos Akadémia rendszeres és költségvetésben biztosított támogatása zavartalan ügyvitelt tesz lehetővé, ezenkívül vándorgyűlések, ankétok rendezéséhez is

kellő alapot nyújt. Az Ethnographia megjelentetése többé nem a külső támogatás függvénye, kiadásáról az Akadémiai Kiadó gondoskodik. A néprajztudományban végrehajtott átszervezés, a néprajzi intézmények fejlődése nagy mértékben befolyásolta a Társaság feladatkörének alakulását is. Ma már nem rá vár a tudományos munka összefogása és irányítása, de megoszlik a tudománynépszerűsítő tevékenység is, hiszen a múzeumok meg a TIT is részt vállal belőle. Ugyancsak kikerült a Társaság feladatköréből az önkéntes gyűjtőkkel való foglalkozás és a gyűjtési propaganda is. Végzi a Néprajzi Múzeum Adattára. Persze mindezekkel a Társaságnak nem szűnt meg a kapcsolata.

Hetvenöt éves a Magyar Néprajzi Társaság, s ehhez a tisztes korhoz sok szép eredmény kapcsolódik. Megváltozott viszonyaink között mégis föl-fölvetődik az a tépelődő kérdés, vajon szükség van-e a Társaságra, nem csupán kegyeletből tartjuk-e fönn? Amikor azonban sor kerül egy-egy ankétra, vándorgyűlésre vagy másféle, a néprajz valamennyi művelőjét, sőt az iránta érdeklődöket is érintő megmozdulásra, rá kell döbbennünk, hogy a Társaságra igenis szükség van. Társaságunk az elmúlt 75 év alatt öregedett, de nem öregedett ki.

A Magyar Néprajzi Társaság az elmúlt 1963—64. évben is folytatta hagyományosnak tekinthető tevékenységét. Az év folyamán 10 felolvasó ülést tartottunk éspedig a következőket:

1.	1963. szeptember 18.	*Gunda Béla:* Mérgező halászat a keleti Kárpátokban.
2.	1963. november 20.	*Ladislas Holy* (Prága): Néprajzi expedíción Szudánban. A bertik népi kultúrája.
3.	1963. november 27.	*Vargha László:* Dunaújváros mezőföldi falu—szocialista város—népi építészete. Népi műemléki és faluképi vizsgálat.
4.	1963. december 18.	*Istvánovits Márton:* Egy meseszüzsé megformálódása Eurázsiában. (Összehasonlító mesetanulmány)
5.	1964. január 29.	*Füzes Endre:* A szántalpas hombár.
6.	1964. március 11.	*Hoffman Tamás:* Mezőgazdaság és társadalom. A középkori mezőgazdaság technológiájából.
7.	1964. március 25.	*Diószegi Vilmos:* Sebestyén Gyula és a magyar néprajztudomány. (Emlékülés)
8.	1964. április 8.	Erdélyi János emlékülés. *Ortutay Gyula:* Megnyitó *Wéber Antal:* Erdélyi János helye irodalmunkban.
9.	1964. június 10.	*Bencsik Ignácné Sergő Erzsébet:* A döri fazekasság.
10.	1964. június 24.	*Bálint Sándor:* Szeged mint ethnikai tájegység.

Társaságunk 1963. december 3-én népi műemléki ankétot rendezett Parádon. Azért esett a választás Parádra, mivel ott a Heves megyei múzeumi szervezet a közelmúltban megvásárolt és helyreállíttatott egy palóc házat, egy népi műemléki együttest, és az épületet múzeális célra berendeztette. Az ankét résztvevői az elhangzott előadásokból megismerték az előmunkálatokat, a helyreállítás elvi és gyakorlati problémáit, valamint a berendezés során fölmerült kérdéseket. Az ankétnak az elvieken túl igen sok gyakorlati tanulsága is volt, hiszen országszerte sok népi műemlékvédelmi feladat vár megoldásra, és elszaporodott az olyanféle kezdeményzések száma, melyekkel népi műemléki objektumokat igyekeznek múzeumokká berendezni. Az ankét műsora:

1. *Bakó Ferenc:* A parádi szabadtéri múzeum megszervezésének kérdései.
2. *Csilléry Klára:* A ház berendezése.
3. *Morvay Judith:* A tárgyak összegyűjtése.
4. *Vargha László:* Népi műemléki vizsgálat.

Az ankéton elhangzott előadásokat élénk és tanulságos vita követte.

Miután az elmúlt évek során tagjaink sokirányú elfoglaltsága miatt nem tudtunk elegendő érdeklődést fönntartani előadásaink iránt, választmányunk úgy határozott, hogy a szakosztályok munkáját kísérletképpen szünetelteti, s csak havonta egy fölolvasó ülést tart. A kísérlet hasznosnak bizonyult, havi fölolvasó üléseink látogatottsága kielégítő volt.

Szegedi csoportunk az év folyamán egy fölolvasó ülést tartott:

1. 1964. április 15. *Bálint Sándor:* A mesemondás szegedi világa.

Örömmel jelenthetem, hogy az Ethnographia 1963. évi kötete, 74-ik évfolyama 640 lap terjedelemben színvonalas tartalommal megjelent az Akadémiai Kiadó kiadásában.

Örömmel jelenthetem azt is, hogy újra lehetőség kínálkozott a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára c. sorozat megjelentetésére. Választmányunk Dankó Imre tagtársunkat bízta meg a

sorozat szerkesztésével. Bár még nem adhatok számot új kötet megjelenéséről, azt már jelenthetem, hogy a szerkesztés munkája megkezdődött.

Jelentem, hogy Társaságunk az elmúlt évben is támogatást nyújtott az önkéntes néprajzi gyűjtéshez. Az országos néprajzi gyűjtőpályázat díjaihoz 1200 forinttal járultunk hozzá.

A szervezeti ügyekről szólva, be kell számolnom arról, hogy az elmúlt év folyamán öt alkalommal tartottunk választmányi ülést (IX. 18., XI. 27., I. 29., III. 25., VI. 24.) és a közgyűlés előkészítésére egy alkalommal elnökségi ülést. Választmányi üléseinken a Társaság folyó ügyeivel foglalkoztunk.

Társaságunknak 316 tagja van. Sajnos az elmúlt esztendőben is értek bennünket súlyos veszteségek: júliusban 61 éves korában elvesztettük Csikós Tóth András rendes tagunkat, számvizsgáló bizottságunk tagját, az ősz folyamán 79 éves korában elhúnyt Marót Károly és 92 éves korában Melich János tiszteleti tagunk, tavasszal tavasszal 81 éves korában Beke Ödön rendes tagunk. Haláluk a magyar néprajznak is pótolhatatlan vesztesége. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Az év folyamán töltötte be hatvanadik évét Szűcs Sándor karcagi múzeumigazgató, a magyar néprajz érdemes munkása. Ezt az alkalmat is megragadjuk, hogy jó egészséggel kísért hosszú életet kívánjunk neki, s azt, hogy életében még sok, az eddigiekhez hasonló maradandót tudjon alkotni.

Ugyancsak ez év folyamán értesültünk arról az örvendetes eredményről, mellyel a magyar folklór dicsekedhet: Dégh Linda választmányi tagunk munkája a Pitré díj II. fokozatában részesült. Dégh Lindának ezúton is eredményes munkát és még sok sikert kívánunk.

Örömmel jelenthetem azt is, hogy egyik legrégibb tagunk, Marjalaki Kiss Lajos tudományos ismeretterjesztő tevékenységéért a Bugát Pál emlékérem kitüntetésben részesült.

Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy voltak jó eredményeink az 1963—64. évben is. Reméljük, ezeket nemcsak megőrizni fogjuk tudni, hanem fokozni is.

Végezetül köszönettel tartozom Tarnay Margit munkatársunknak, aki a Társaság ügyvitelét végezte odaadással és hűséggel, valamint a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy egész éven át szállást adott üléseink számára.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Budapest, 1964. június 24.

Dr. Kodolányi János
főtitkár

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXVI. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1964. június 24.

Hofer Tamás számvizsgáló	Csipka László ellenőr	Márfy József számvizsgáló

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. V. 14. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 16,1 (A/5) ív.

66.62389 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÜMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVII **1966** **2**

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Култура 024/2 или на заграницe: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVII 1966 2

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Kiss, Lajos: Musikgeschichtliche Relikte in den ungarischen Totenwachenliedern in Slavonien — Песни отпевания в клавонии как источники истопии музыки ..... 153—211

Röhrich, Lutz: Die Figur des Teufels in der Volksdichtung — Фигура чёрта в народной поэзии ..... 212—228

Balogh, István: Pferdegespanne in Debrecen in den 18—19 Jh-en — Виды конных упряжек в Дебрецене в XVIII—XIX веках 229—253

Erdész, Sándor: Die historische Ballade von Penyige — Пенигейская былинная баллада ..... 254—265

Nagy, Gyula: Bauerliche Ölkeltertechnologie in Kom. Baranya — Народная технология произвдоства растительного масла в области Бараня ..... 266—293

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 294—297

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 298—303

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 304—306

Litterarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ... 307—313

Gesellschaftsangelegenheiten — Affaires de la Société — Известия Венгерского Этнографического Общества ..... 314—336

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 815—612.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOM

Németh Gyula: Az „életvessző" egy vidini török mesében ..... 337—342
Ikvai Nándor: Földalatti gabonatárolás Magyarországon ..... 343—377
Vakarelszki Hriszto: Árúszállítás málhásállatokkal a bolgároknál ... 378—389
Rőmer Béla: A sűtőharang a történelem előtti időktől napjainkig ... 390—422
Martin György: Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai ..... 423—450

Kisebb közlemények

Kenéz Győző: Tűzlopás — XVII. századi boszorkányperben ..... 451—452
Sz.: Új könyvek és kiadványok 452

Viták, vélemények

Voigt Vilmos: Volkskundliche Bibliographie ..... 453—456

Néprajzi hírek

V. V: A második finnugor kongresszus után ..... 457—461

Könyvszemle ..... 462—480

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. * BUDAPEST 1966 * 3. SZÁM

Az „életvessző" egy vidini török mesében

Azokkal a török szövegekkel, amelyeket 1931 és 1938 között Bulgária északnyugati részében, az Al-Duna mellett levő Vidinben feljegyeztem, már több helyütt foglalkoztam,[1] anélkül azonban, hogy magukat a szövegeket közöltem volna. Most végre — post tot discrimina rerum — „Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion" című munkám az Akadémiai Kiadónál megjelent (1965-ben). Tartalma: bevezetés, nyelvtan, szójegyzék és szövegek fordítással (tizennyolc mese, öt elbeszélés, népdalok, találós kérdések, népszokások, gyógyítás, vallási és családi élet).

Most a mesék egy részletkérdésével akarok foglalkozni.

Ezek a mesék kiegészítésül szolgálhatnak egyrészt ahhoz a szép és szám szerint is jelentős meseanyaghoz, amelyet Kúnos Ignác a Vidintől nem messze fekvő Duna-szigeten, Ada-kalén gyűjtött össze 1907-ben, másrészt ahhoz a 2500 isztambuli és anatóliai meséhez, amelyet Eberhard és Boratav dolgozott fel a „Typen türkischer Märchen" (Akad. der Wiss. und der Lit. Wiesbaden 1952) című s az oszmán-török mesére vonatkozó ismereteinket revelációszerűen kibővítő munkájában.

A vidini mesék folklorisztikai elemzése nem az én feladatom. Itt csak e g y meseszöveg két szavát, illetőleg egy motívumát kívánom tárgyalni úgy, ahogy ez filológiai problémaként a mesék fordítása közben felvetődött. Az *oyuncaq* (*y* = magyar *j*, *c* = *dzs*, *q* = *k*) 'játékszer' és a *tiken* 'tüske' szavakról, valamint a mögöttük meghúzódó motívumról van szó. A mese teljes fordítását közlöm, mert enélkül a kérdés összefüggései nem érthetők. Szövege: i.m. 127.

A LUSTA HASZÁN

Egy időben, amelyik volt is, nem is, volt egy király. A királynak volt egy leánya. Amint a király egy nap a leányával az ablaknál ült, látja a leány, hogy apjának lustáit hajtják kifelé. Elnyúlnak a földön, még a karjukat felemelni sincs tehetségük.

Nézi a leány, s azt mondja: „Embert csinálok én ezekből, apa". „Már hogyan lehetne
5 ezekből embert csinálni, leányom, és hogyan tudnának ezek egy házat ellátni?" „Ellátnák, miért ne látnák el? Hozzámegyek én ehhez a lusta Haszánhoz." „A hím madár rakja-e a fészket vagy a nőstény madár?" — kérdezi az apja. „A nőstény rakja a fészket" — mondja a leány. „Nohát ha így vagyunk, pusztulj innét! Nem vagy többé gyermekem. Fogjátok meg, és vessétek egy libaólba!"

10 Elűzi az apa a leányát, ez meg tüstént odamegy a lusta Haszánhoz. „Eljöttem hozzád — mondja —; tudsz-e te rólam gondoskodni? Szívesen lennék a feleséged." „Hogyne — tudok én rólad gondoskodni", feleli a lusta Haszán. Míg a leány ezeket mondja,

[1] L. „Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens" c. munkámat (Szófia 1956), 6. 1. jegyzet.

kezével egy játszószert csinál, ezzel ráüt a legényre, hogy a vérét megpezsdítse. Azt mondja neki: „Ha valaki megkérdez téged, hallottad-e, s te erre azt mondod, hogy nem hallottam, s hogy láttad-e, s te: nem láttam, s hogy tudsz-e róla, s te: nem tudok — mindenütt megélsz. Most pedig kérjünk kölcsön a szomszédtól kötelet meg baltát, s menj fát hozni, meg kell szerezni, amiből megélünk. Hozzál ma három nyaláb fát. Kettőnek az árát megesszük, a harmadikét kötélre félretesszük."

Elmegy a lusta Haszán, hoz három nyaláb fát. Egynek az árát félreteszik, a másik kettőén meg ennivalót vesznek a háznak. Így megy ez néhány napig; egy idő múlva megveszik a pénzért a kötelet meg a baltát és visszaadják a szomszédnak a kötelét meg a baltáját. „Itt a köteled meg a baltád, szomszéd, mi is vettünk már. Isten fizesse meg jóságodat." Akkor aztán azt mondja az asszony a férjének: „Eredj csak, most majd négy nyaláb fát hozol, mert már saját kötelünk van. Kettőnek az árát megesszük, a másik kettőét meg félretesszük egy szamár árára. Most te magad hordod a terhet, azután majd a szamár hordja." Összegyűjtik a szamár árát és vesznek egyet.

„Most menj és nekünk vágj fát három napig. Ünnep van, nincs kinek eladni, legyen hát ez a mi tűzifánk télire." Elmegy a lusta Haszán fáért egy szellemlakta hegyre. Vágja, egyre vágja a fát, megrakja belőle egyszer a szamarat, s viszi haza. A többi meg ott marad. Reggel kimegy, hogy hazahozza a fát, hát látja, hogy mind megégett, az egész szénné lett. A lusta Haszán fél hazamenni. „Most mit csináljak?" Magához vesz egy darab szenet. „Hazaviszem, hogy lássa az asszony s ne verjen meg." Amint hazaviszi a szenet, a királylány megnézi: „ez arany, nem szén". Így szól a lusta Haszánhoz: „Menj, szedd össze mindet, fedj be fűvel egy szekeret, és éjszaka, alkalmatos időben, amikor az emberek már nincsenek kint, visszajössz."

El is megy a lusta Haszán, de ott felejti magát. Az asszony meg vár, vár tizenöt nap elteltéig. Akkor aranyat vesz magához s elmegy a fő ácsmesterhez. Azt mondja: „Szedj össze valamennyi ácsot és csinálj nekem gyorsan egy palotát, de nagyobb legyen, mint magáé a királyé." „Rendben van, úrnőm."

Akkor elmegy a kárpitosok főmesteréhez: „Készíts ennek a palotának minden szobájába berendezést." „Rendben van, úrnőm." Az ácsok tizenöt nap alatt megcsinálják a palotát, a kárpitosok meg elkészítik a berendezést. A királylány bevonul a házba, rendezgeti, benne lakik.

A tövist pedig, amivel a lusta Haszánt megverte volt, az ajtóra akasztja.

Akkor látja, hogy a lusta Haszán éppen jön. Gödröt ásnak, abban az aranyat fölhalmozzák és befedik. „Fogd magad, uram, kerekedj fel, ülj be a kávéházba s ha megint valami munkát találsz, vigyázz, vissza ne utasítsd." Mikor egy napon elmegy a kávéházba, látja, hogy bejön egy ember. „Jemen királyától Fez királyának ennyiért meg ennyiért árut viszünk. Ki jön?" Mennének is, meg nem is. Megkérdezik egyiktől is, másiktól is. „Hé, hát akartok jönni?" Egyik azt mondja: „Megyek." A másik meg ezt mondja: „Nem megyek." „Hát te jössz-e, lusta Haszán?" „Várj, majd megkérdezem otthon." Azt mondják neki otthon: „Menj, miért ne mennél? Ha arra: láttad-e, — nem láttam, hallottad-e, — nem hallottam, tudsz-e róla, — nem tudokkal felelsz, mindenütt megélhetést találsz. Járj szerencsével!"

Odamegy a lusta Haszán. „Jössz-e lusta Haszán?" „Megyek." A lusta Haszánt a leghátulsó tevére ültetik. Mennek-mennek, egyszer csak megszomjaznak. „Hozol-e föl a kútból nekünk vizet, lusta Haszán?" — „Hozok én, csak lent ne felejtsetek a kútban. Hadd kötök kötelet a derekamra, a másik végét a teve lábára, a teve majd kihúz."

Leeresztik a kútba, s itt két békát lát. Azt mondja a béka: „Tudod-e, kik vagyunk mi?" — „Nem tudom." „Láttál-e minket?" „Nem láttalak." Ezt megkérdezik még egy párszor. Aztán a békák megpattannak, s a lusta Haszán látja, hogy ott egy csinos fiú. „Add ezt a jegyet apámnak" — s egy gyémántos pecsétet ad neki, — „jöjjön el értem — mondja — s vigyen el innét." A leány meg egy aranyalmát ad neki. „Jöjjön el az apám s mentsen ki innen bennünket."

Míg ő ezekkel beszélget, a tevék továbbmennek. Azt hitték, hogy a lusta Haszán el is pusztult már ott. De a lusta Haszán lassan kijutott a kötélen. Látják a társai, hogy a lusta Haszán kijött, előkerült, a tevéjére fölszállt, ott ül, a kezében meg egy pecsét van. Kérdezik tőle: „Honnan vetted ezt, lusta Haszán?" „Nem tudom." „Ki adta azt neked?" „Nem láttam." „Nem adnád-e nekünk?" „Odaadom, de akkor ültessetek engem egy középső tevére." Elveszik tőle a pecsétet, s akkor látják, hogy a kezében egy aranyalma van. „Honnan vetted ezt, lusta Haszán? Ki adta ezt neked?" „Én azt nem láttam." „Nekünk adod-e?" „Nektek adom, de csak akkor, ha engem az első tevére ültettek." Odaültetik. Elveszik az almát, haladnak tovább.

Elérnek a király palotájához, átadják az árut, aztán elszélednek. A király keresi őket, hogy a bérüket átvegyék. Akkor látják, hogy a lusta Haszán sehol sincs. Amikor az

emberek a bérüket átveszik, meglátja a király az almát meg a pecsétet. „Honnan vettétek ezt?" — kérdezi. „A lusta Haszán adta." Előszólítják a lusta Haszánt, s a király megkérdi: „Honnan vetted ezeket?" „Nem láttam én semmit." „Ki adta ezt neked?" „Tudom is én." „Éhes ez az ember. Hozzatok asztalt, étellel megrakva, hadd egyen." Megeszi az
80 ételt, akkor újólag kérdezi a király: „Honnan vetted te ezeket?" „Nem tudom." „Ki adta ezeket neked?" „Nem láttam." „Adjatok neki egy pár pofont." Megint kérdezi: „Hol vetted ezeket? Elviszel engem oda?" „Jó, gyerünk, elviszlek."

Elmennek a kúthoz, a király kihúzza a fiát, meg a lányt is. Amint meglátja őket, elájul, s azután azt mondja a lusta Haszánnak: „Kívánj tőlem, amit csak akarsz." „Mit
85 kérjek én tőled — feleli —, te is csak olyan ember vagy, mint én." A király látja, hogy ez kissé tökéletlen, azt sem tudja, mit kívánjon. A király ír egy iratot, pecsétet nyom rá, pénzt is ad neki, amennyit csak akar.

Hazatér, elébe jön a felesége: „Isten hozott, uram!" „Adjonisten!" „Nos, szerencsével jártál-e?" „Isten segítségével." Elővesszi az iratot, odaadja a feleségének. Az asszony
90 olvassa, hát az van benne, hogy férje legyen a király.

A királylány felveszi a feredzséjét s megy egyenest az apjához. Engedélyt kér, hogy belépheszen hozzá. Az apja megengedi, hogy belépjen s szóljon néhány szót. Köszön neki s odaadja az írást az apjának; az apja elolvassa az irományt: váljon meg a királyságtól s vegye át azt a lusta Haszán. Azt mondja a király: „Könyörülj meg rajtam, leányom.
95 Kérlek, hadd legyek én a lusta Haszán pasája." Azt mondja a leány: „Látod-e már, apa, hogy ki rakja a fészket? A hím madár, vagy a nőstény?" „Úgy látszik, leányom, a nőstény."

Ők elérték a céljukat, érjük el mi is.

Mesénknek széles körű elterjedése van. Eberhard—Boratav a 256. típusként, „Der faule Mehmet" megjelöléssel behatóan tárgyalja (308—10. l.). A vidini változat motívumokban gazdag s egyben kerek történetet ad. A minket foglalkoztató motívumot Eberhard—Boratav sem itt, sem másutt nem említi, azt ti., hogy a lusta Haszánt a királylány egy „játékszerrel", illetőleg „tüskével" tevékeny életre serkenti.

Nem kétséges, hogy itt a folklorisztikai irodalomban sokszor megtárgyalt ősi szokásról, a vesszőzésről, pontosabban az „életvesszővel" való vesszőzésről[2] van szó. Ismeretes e szokásnak egy változata, amely szerint egy lusta személyt (legtöbbször asszonyt, ritkábban férfit) vagy állatot vesszővel vagy másvalamivel, pl. hamuval töltött zacskóval megvernek, hogy benne az életerőt felkeltsék, erősítsék.[3]

Az életvesszőre vonatkozó vidini elképzeléseket illetőleg, sajnos, csak azokra a gyér és homályos adatokra támaszkodhatom, amelyeket maga a mese nyújt. A kérdést Vidinben többekkel megbeszéltem, de használható anyagot nem tudtam kapni tőlük.

Az életvessző háromszor fordul elő a mesében, mégpedig a 13., a 32. és a 44. sorban. Az első helyen *oyuncaq*-nak 'játékszer'-nek van nevezve, és annyit tudunk meg róla, hogy a leány saját kezével készíti mindjárt a lusta Haszánnal való megismerkedésekor. Hogy milyen anyagból, arra nem kapunk választ. A királylány megveri vele a lusta Haszánt, hogy „vérét pezsgésbe hozza", hogy erejét felserkentse. Azután jó tanácsokkal látja el, hogyan viselkedjék, hogy az életben előbbre jusson. Mindez összetartozik egy eszmecsoport keretén belül, amely itt csupán bizonyos vonásokkal van körvonalazva.

Úgy gondolom, hogy a 32. sorban szintén az életvesszőre történik célzás. Arról van itt szó, hogy a lusta Haszán fél hazamenni, mert nem visz magával fát, s ezért az asszony meg fogja verni, — nyilván az életvesszővel.

[2] Mannhardt, Wilh.: *Wald- und Feldkulte*[2]. Berlin, 1904—1905. 2 köt. I., 251 skk.

[3] Az életvessző hiedelmének magyarországi változatairól l.: A magyarság néprajza II, 406—7 (Viski Károly); a németországi változatokról: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V (1932—1933, a *Lebensrute* címszó a.) és X Register (1942, a *Schlag* címszó a. is).

Nem lényegtelen azután, amit az életvessző említésének harmadik helyén tudunk meg. A házaspár itt már meggazdagodott, de emelkedésüknek még csak a kezdetén vannak. Mindenesetre megvan már a nagyszerű palotájuk. Amint a királylány — a lusta Haszán távollétében — beköltözik a palotába, és díszítgeti, külön említve van, hogy azt, amivel a lusta Haszánt korábban megverte, az ajtóra akasztja.[4]

Az életvessző a mesében többször nem fordul elő, ez az egész, amit róla megtudhatunk. De van még valami, ami nagyon fontos: az életvesszőt a mese itt a harmadik helyen *tiken*-nek, 'tüské'-nek mondja, tehát az nyilván tüskés növényből vagy növényrészekből készült.

A rendelkezésemre álló török szótárak mit sem tudnak arról, hogy a *tiken* (az oszmán-török köznyelvben *diken)* szó jelentene olyasmit, ami az „életvessző"-vel vonatkozásban van. Az *oyuncaq* címszók alatt sem találtam semmi figyelemre méltót. A *tiken* szó jelentése 'tövis, tüske, tű'; az oszmán-törökben és más török nyelvekben gyakran előfordul különféle tüskés növények, bokrok és fák nevében is. Az *oyuncaq* jelentése pedig 'játékszer', átvitt értelemben is használatos. Ha nincs is kizárva — bár ez éppenséggel nem valószínű —, hogy a két szó használatában mesélőmnek, Hacer Ablának a nagy leleménye is közrejátszott, az nem kétséges, hogy az *oyuncaq* és a *tiken* megnevezések mögött valami, e két szóval találóan megjelölt reális tartalom rejlik.

Egy adatot kiemelek a szótárakból: *tiken-oti* Vidinben 'csalán'-t jelent, és a csalánt bizonyos helyeken tényleg életvesszőként használják. De a mi mesénk életvesszeje nem csalán. Nem ez a kérdés megoldása.

A vidini törökök szoros kapcsolatban élnek — jobban mondva éltek — Ada-kale törökjeivel. A nyugat-ruméliai török nyelvnek majdnem ugyanazt a nyelvjárását beszélték és — ami az általam feljegyzett vidini meséket illeti, több közülük megvan Kúnos ada-kalei mesegyűjteményében is.[5] Mármost ebben a gyűjteményben is van egy hely (Szövegek 126—27, fordítás 176), amely ide tartozik, és a mi kérdésünket megvilágítja. Ez egy másik mesében van, a szörnyeteg Evrem Beyről (tulajdonképpen egy szép hercegről) szóló ismert mesében, s ennek egy változatát Vidinben és is feljegyeztem. Az a leány, aki az ada-kalei mesében Evrem Beyt, ezt az akkor kéz- és láb nélküli, tömlő alakú teremtményt tanítani kényszerül, — megholt édesanyja tanácsa szerint — egy rózsatőről vett tövises bottal megüti, mire ennek vére pezsgésbe jön és „a Könyvet (a Koránt) elejétől végig elolvassa". Lássuk a dolgot részletesebben.

Az ada-kalei mese ide vonatkozó része magyarul így hangzik:

A sírból ismét szólt egy hang: „Lányom, ha mégy tanítani a padisah fiát [Evrem Beyt], kérj magadnak sündisznóbőrből egy ruhát, öltsd magadra, végy kezedbe egy rózsaágból való tövises botot, tedd a Korán-állványra a Könyvet és hozasd magad elé a tömlőt; ha a rózsafabottal egyet rávágsz, nekivesélkedik (Kúnos: „springt er auf dich") és olvasni kezd." A leány azt mondta, hogy jól van, folytatta útját a vezírrel és néhány nap mulva megérkeztek a szerájba. A leány azt kívánta a padisahtól, hogy csináltasson neki sündisznóbőrből ruhát. A padisah megcsináltatta a ruhát, amelyet a leány kívánt; a leány felvette, kezébe fogott egy tüskés rózsafabotot, a könyvet az állványra tette, maga elé hozatta a tömlőt és a bottal ráütött: „Na, most olvass!" A tömlő nekivesélkedik [Kúnos: „springt auf", a törökben *saldırır—saldırır*], és elejétől végéig elovassa a Könyvet.'

[4] *qapiya* 'ajtóra', dativus, s ez többféle értelmezést enged meg, általános megjelölése annak a helynek, ahova a cselekvés irányul (-ra, -hoz, mellé).

[5] *Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch.* I., II. Leipzig/New York 1907.

A tövises bot, amellyel a leány Evrem Beyt megüti, nem a fenyítést szolgálja; a leány mindjárt munkája legelején használja. Azonos a lusta Haszán vidini meséje *tiken*-jével; mind a lusta Haszán meséjében, mind pedig itt, egy rózsatőről származó, természetfeletti hatású tüskés botról van szó, amely a lusta Haszán, illetőleg Evrem Bey vérét pezsgésbe hozza. Kúnos fordítása tehát ebben az értelemben javítandó. A *saldırır — saldırır* kettős kifejezés nem felugrás-szerű egyszeri cselekvést jelöl, hanem egy tartósabb állapotba jutást, helyes fordítása tehát nem „felugrik", hanem „nekivesélkedik, nekitüzesedik". A mese szerint a leány megüti Evrem Beyt, és ez csak azután jön izgalomba, nem pedig fordítva, — és akkora buzgalom fogja el, hogy a Koránt egyszeribe elejétől végéig elolvassa. Ez az életvessző hatása.

Evrem Bey meséje az anatóliai mesekincsben is megvan, és az életvessző motívuma itt is felbukkan, mégpedig teljes világossággal. Eberhard és Boratav (im.) ezt az anatóliai mesét a 106. szám alatt „A fekete kígyó" néven tárgyalja (a kígyó neve a változatokban *Peltem Bey*, *Ürem Bey* [= *Evrem Bey*] és *Sultan Mar.)*. Ennek a nagyon elterjedt anatóliai mesének az első fele (az 1—7. motívum) a vidini „Evrem Bey" meséjével lényegében azonos. Az ötödik motívum Eberhard—Boratav szerint így hangzik: „Azután a kígyó megöli valamennyi tanítóját, míg csak azt a mostohalányt nem hívatják. Ő — halott édesanyja tanácsa alapján — negyvenegy rózsatőről származó virgáccsal megfenyíti a kígyót." Eszerint a rózsatövek is fenyítőeszközül szolgálnának. Ha azonban ennek a mesének pl. egy ismert török mesegyűjteményben, a Billur Kösk-ben található változatát elolvassuk, a dologról egészen más képet kapunk. Itt a leány halott anyja így szól: „Lányom, ne félj! Szedni fogsz negyvenegy rózsavesszőt, és elmégy ahhoz a kígyóhoz. Ha megtámad téged, üsd negyven vesszővel. Eggyel serkentsd fel."[6] (Motívumhasadás, az ada-kalei változat az eredeti.)

Néhány jellegzetes körülményt szeretnék még kiemelni: 1. mindkét esetben egy fiatal párról van szó; 2. az életvesszőt a nő készíti és kezeli; 3. a vidini szöveg szerint a vesszőt az ajtón vagy az ajtónál, tehát szembeötlő helyen tartják a házban; 4. a vessző rózsatőről származik, tüskés, mint sokszor másutt, más népek hiedelmeiben is; 5. az életvessző használata itt nem bizonyos meghatározott napon, évszakban vagy alkalommal történik, hanem szükség esetén.

Az elmondottak összefoglalására nincs szükség, a dolog egyszerű és világos. A folklór szakemberei az életvessző-komplexum balkáni és kisázsiai formáiról többet mondhatnak.[7] Véleményem szerint ez a mesemotívum régi a törököknél. Jelen feladatomat azonban csak abban láttam, hogy vidini mesémnek az életvesszővel kapcsolatos motívumát filológiailag elfogadható alakban megvilágítsam.

NÉMETH GYULA

[6] Török szövege az Egyetemi Török Intézet címlap nélküli Billur Kösk kiadásában a 193. lapon, németül MENZEL Billur Kösk fordításában a 186. lapon. Az idézett rész utolsó két mondatának török eredetije: „*kırkı ile vur, birisi ile dürd*".

[7] A nagy oszmán-török tájszótár, a „Söz Derleme Dergisi" 6. részében, a „Folklor Sözleri" című füzetben (Ankara 1952) és MÉSZÁROS: *Osmanisch-türkischer Volksglaube* (KSz VII, 1906) című cikkében semmi idetartozót nem találtam, de tudom, hogy az életvessző hiedelme él a Balkánon is, Elő-Ázsiában is. RITTER Hellmut professzor — levélbeli közlése szerint — Szíriában jegyzett fel egy a vidinihez hasonló mesét.

Дюла Немет:

ОЖИВЛЯЮЩАЯ ВОЛШЕБНАЯ ПАЛОЙКА В ОДНОЙ ИЗ СКАЗОК ВИДИНСКИХ ТУРОК

(Резюме)

Автор в 1931—1938 годах собирал народные сказки в северовосточной части Болгарии, в ВИДИНЕ (Материал этой поездки был опубликован в работе: J. Németh: Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965. Дюла Немет: Видинские турки — Язык, фольклор, религия. Будапешт 1965.) В этой статье автор разбирает два слова сказки „ленивого Хасана": *oyuncaq* «игрушка» и *tiken* «колочка, иголка», вернее мотив, скрывающийся за этими словами.

Автор публикует полный текст сказки «Ленивый Хасан», которая в каталоге турецких сказок Eberhard—Boratav: Typen türkischer Märchen (Wiesbaden 1952) анализирована под названием «Der faule Mehmet» как тип 256. Этот каталог в описании схемы данного типа не упоминает о том, что в сказке ленивого Хасана ободрит к активной жизни другая героиня той же сказки, королевна, причем какой-то «игрушкой», чем-то вроде «колючки, иголки». Несомненно, что здесь идет речь о много раз разбиравшемся в фольклористической литературе древнем обычае — об «избиении» волшебной палочкой. Автор во время своего пребывания в Видине попробовал собрать об этом больше данных, но не удалось. Поэтому в нашем распоряжении лишь текст данной сказки. Находящиеся в общем пользовании турецкие словари в статьях о словах *oyuncaq* и *tiken* тоже не дают ничего заслуживающего внимания, относительно упомянутого мотива. Поэтому автор сравнивает текст сказки «Ленивый Хасан» с текстом другой турецкой сказки (Адакалейской), которая анализирована в каталоге Эберхарда—Боратава № 106. под названием «Черная змея». В последней одна девушка бьёт Эврем-бея веткой с шипами. В этой сказке след мотива угадывается уже из анатолийских вариантов.

Автор не ставит своей целью более подробный анализ, он дает лишь филологическое разъяснение мотива, прослеживающегося в тексте сказки.

Gyula Németh:

DIE »LEBENSRUTE« IN EINEM TÜRKISCHEN VOLKSMÄRCHEN AUS VIDIN

(Auszug)

Zwischen den Jahren 1931 und 1938 wurden durch Verfasser im nordwestlichen Teil Bulgariens, in Vidin, türkische Volksmärchen gesammelt (die Veröffentlichung derselben: J. Németh: Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965.). Im vorliegenden Aufsatz werden nur zwei Worte bzw. ein Motiv eines Märchentextes besprochen. Es handelt sich um die Wörter *oyuncaq*, »Spielzeug« und *tiken*, »Dorn«, und um das hinter diesen Wörtern stehende Motiv.

Verfasser teilt den vollen Text des Märchens »Der faule Hassan« mit. Dieses Märchen kommt im türkischen Märchenkatalog von Eberhard — Boratav: Typen türkischer Märchen (Wiesbaden 1952) unter dem Titel »Der faule Mehmet« als Typ 256 vor. In der Typenskizze dieses Katalogs wird aber nicht erwähnt, daß der Held des Märchens, der faule Hassan, von seiner Frau, einer Königstochter mit Hilfe eines »Spielzeuges« bzw. eines »Dornes« zum tätigen Leben ermuntert. wird. Es unterliegt keinem Zweifel, daß es sich hier um einen in der folkloristischen Literatur oft behandelten uralten Gebrauch, um das Stäupen mit der »Lebensrute« handelt. Verfasser versuchte während seines Aufenthaltes in Vidin, Daten über die Lebensrute zu sammeln. Dies ist ihm aber nicht gelungen. Nur der Text des Märchens steht uns zur Verfügung. Auch die allgemein gebrauchten türkischen Wörterbücher enthalten unter *oyuncaq* und *tiken* nichts Wesentliches. Verfasser vergleicht deshalb den Vidiner Text mit einem türkischen Märchen aus Adakale. In diesem Märchen schlägt ein Mädchen den Evrem Bey mit einem stacheligem Stock. Dieses Märchen ist im Katalog von Eberhard — Boratov als Nr. 106 unter dem Titel »Die schwarze Schlange« zu finden. Die Spur des Motivs kommt hier auch in anatolischen Varianten vor.

Eine ausführlichere Analyse des Motivs gibt Verfasser nicht. Sein Ziel war nur das Motiv das Märchens philologisch zu klären.

Földalatti gabonatárolás Magyarországon

A termékek földben való tárolása a legősibb tartósítási eljárás. Ez a raktározási mód a különböző időszakok politikai, gazdasági körülményeitől függően, különböző elterjedést mutat.[1]

A tárolás legegyszerűbb megoldása — amint azt a továbbiakban bizonyítani igyekszünk — a földbe való vermelés, amely szerte Európában a legkorábbi időktől ismert. Már a prehistorikus korból vannak adatok az egyes termékek veremben való tárolására.[2] A korai időszakokban a vermelés előnyein túl elsősorban a tároló berendezések helyettesítését láthatjuk a vermekben, — amelyet méretük, elhelyezkedésük és használatuk intenzitása is bizonyít. A közelmúlt évszázadokban már társadalmi, politikai (háború) és gazdasági tényezők is hatnak. A megnövekedett termés befogadására szolgáló legolcsóbb és legegyszerűbb tárolókként jelentkeznek a vermek. Ez utóbbi időszak méretbeli, készítésbeli és számbeli változást jelent a földalatti terménytárolás történetében.

A földalatti gabonatárolás európai szinten vizsgált térbeli elterjedésére a viszonylag nagyszámú, mégis hézagos, sokszor pontatlan közlések alapján következtethetünk.

A vermelés Európában szinte mindenütt ismert volt.[3] Bő adatanyag és feldolgozás áll rendelkezésünkre Szlovákiából,[4] ahonnan vándor veremásó emberek is érkeztek a magyar területekre.[5] A román, bulgár és lengyel vermekről Moszyński K. tájékoztat bennünket.[6] Adataink, feldolgozásaink vannak Morva-

[1] E rövid, terjedelmi keretek közé szorított tanulmány, inkább problémafelvetés, mint a téma végleges bemutatása, bár a további adatok a részleteket csak megvilágítják.

[2] Sőregi János: *Méhkasalakú földbevájt üregek problémája.* Debrecen 1932. — Bándi Gábor: *Adatok a Közép-Duna-medence korai és középső bronzkorának települési kérdéséhez.* Pécs 1962. (Kny. a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből) 103—109. — Janšák, Stefan: *Sbornik M. S. S.* 1932—34. XXIV. 22—24; XXVII. 12—22. tábla. — Kolosowna, Z.: *Wczesnodziejowe wedzarnie ryb w Biskupinie.* Sprawozdania P. M. A. Tom III (1950) 145—152.

[3] Haberlandt, Arthur: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* Stuttgart 1926. Illustrierte Völkerkunde II 355. — Moszyński, Kazimierz: *Kultura ludova Slovian I.* Kraków 1929. 228—234.

[4] Bednarik, Rudolf: *Hmotná kultura slovenského Tudu.* Bratislava 1943. 189. — Apáthy, Stefan: *Spôsub ukladňovanie hospodárskych plodin v severnom Šariši.* 1958. Slovenský Národopis 352. 375. — Nižnansky, R. Jozef: *Brestovianske žatvy a mlatby v minulosti.* 1958. Slovesnký Národopis. — Štefunkó, František: *„Zbozné jamy" na západnom Slovenski.* 1944. Narodopisny Sbornik V 1. sz. 11—12. — Urbancová, Viera: *Spošuby uskladňovenia obilia v Čačove.* 1959. Slovenský Národopis I.

[5] Vö. Balassa Iván: *Medzevski robotníci pri Zemných úpravách.* 1962. Slovenský Národopis X 121—123.

[6] Moszyński i. m. 228—229.

országból,[7] Lettországból,[8] Ukrajnából a fehéroroszoktól,[9] Kelet-Turkesztánból is[10] a gabona vermelésére vonatkozóan. Európa déli részén HABERLAND A. jelez vermet Horvátországtól Albániáig.[11] Általános volt a verem használata a jugoszláviai Bánátban,[12] valamint Felső- és Közép-Olaszország vidékén,[13] sőt néhány adat az észak-afrikai területeken előforduló gabonavermelésre utal.[14] ANGYALFFY M. A. 1823-ban orosz-lengyel, svéd területekről és magyar Alföldről említ földalatti terménytárolást,[15] CSAPLOVICS JÁNOS egykori munkájában pedig (a magyar Alföldről szerzett adatokból kiindulva)[16] „Ázsiai eredetű"-nek tartja a szemesterményeket veremben való eltartását.[16] A fenti, valamint a későbbiek során bemutatandó magyar anyag alapján a gabonaneműek földalatti tárolása (a talajösszetételtől és a talajvízmagasságtól függően) általánosnak látszik Közép-Kelet- és Dél-Európa területén. Ez a tény nem zárja ki, hogy más területeken nem gyakorolták a terményeltartás általunk vizsgált módját. A további, nagyon szükségesnek vélt kutatások, részletesebb anyaggyűjtések azonban csak kiterjeszthetik, teljesebbé tehetik a jelenlegi képet, amely pillanatnyilag nem képes választ adni, több problémára; többek közt pl. a vermelés eredetére.

A magyarországi földalatti terménytárolás kérdését vizsgáló önálló tanulmány kevés jelent meg, ezeknek is legtöbbje lokális jellegű.[17]

A vermekre vonatkozó, különféle tanulmányokban előforduló adatanyag nagy száma ellenére sem világítja meg teljes egészében a témához kapcsolódó kérdéseket. Ez a hézagos kép egyrészt a kutatás területi intenzitásának egyenetlenségéből, másrészt a régészeti adatok, levéltári kutatások hiányából következik.[18]

[7] KUNZ, Ludwig: *„Doly" na Záhori.* 1951. Casopis Moravského 182—188.

[8] LIEGERS, Ziedonis: *Ethnographie Lettone.* 1954. Bâle 372—374.

[9] FEDOROVSZKIJ, A. SZ.: *Régészeti ásatások Charkov* (Charkiv) *közelében.* NÉ XXIII (1931) 1—2. — ZELENIN, Dimitrij: *Russische (Ostslawische) Volkskunde.* Berlin und Leipzig 1927. 54—55.

[10] GOLOMB, Ludvig: *Die bodenkultur in Ost-Turkestan.* 1959. Pasieux, Freiburg, Schweiz (Oasenwirtschaft und Nomadenkultur) 90.

[11] HABERLANDT i. m. 355.

[12] TROJANOVICH, Sima: *Alterthümliche Speisen- und Getränkebreitung bei den Serben.* Braunschweig 1901. Archiv für Anthropologie XXVII 242.

[13] SCHEUERMEIER, Paul: *Bauerwerk in Italien, der italianischen und rätoromanischen Schweiz.* I Erlenbach—Zürich 1943. 143.

[14] CHILDE, V. Gordon: *A civilizáció bölcsője.* Budapest 1959. 47. — KŐNIG, Wolfgang: *Die Achal-Teke.* Berlin 1962. (Veröffentlichungen des Museums für Wölkerkunde zu Leipzig. Heft 12.) 107—108. — POSTER, B.—MOSS, R.: *Topographical bibliography of ancient egyptian hieroglyphia texts, reliefs and paitings.* Oxford 1927. 51. V/1—7.

[15] ANGYALFFY, M. A.: *Grundsätze der Feldkultur, oder gründliche und vollständige Anleitung zum Ackerbau usw.* II. Pest 1823. 173—175.

[16] CSAPLOVICS, János: *Gemälde von Ungarn.* Pest 1829. II. 10—12.

[17] Vö. BORZSÁK Endre: *Gabonaraktározás Monor környékén.* NésNy. VIII (1936) 12—14. — D. J.: *Az élet-vermekről.* Felső Magyar Országi Minerva I. negyed, Kassa 1825. — H. FEKETE Péter: *Hajdúsági búzavermek.* Ethn. LIX (1948) 157—160. — FÜZES Endre: *Gabonatároló építmények a Kárpát-medencében.* Pécs 1963. (Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE Népr. Int.) — IVÁNCSICS Nándor: *Gabonásverem a Sopron megyei Peresztegen.* NK IV/4 (1959) 80—85. — Ő.: *Terménytartó vermek Berettyószentmártonban.* Debrecen 1960. (Déri Múzeum Évkönyve 1958—1959.) 111—123. — NAGY József: *Adatok a hajdúsági búzavermeléshez.* Ethn. LXIX (1958) 460—462. — PÁPAI Benjámin: *A' Buza nemek több időkre való eltartásának . . . egyedül való módja.* Tud. Gyűjt. XVI (1832) 47. sz. 43—53. — SŐREGI i. m. — SZŐKE Béla: *A földbevájt üregek kérdéséhez.* Arch. Ért. LXXIX (1952) 95.

[18] Így adódik egy olyan, megfelően még nem bizonyítható feltevésünk, amely szerint (a természeti tényezőktől függően ugyan, de) az egész ország területén ismert és gyakorolt volt

Mellékelt térképünk (IV. tábla) a veremadatokat a XVIII—XX. század viszonylatában településenként rögzíti, egy jellel jelezve az illető helységre vonatkozó egyetlen vagy több közlést. A vermek száma a térképen szereplő jeleknek (durva, de óvatos becslés szerint) ötvenszerese lehetett a XVIII—XIX. sz.-ban. Ha ehhez hozzászámítjuk a csupán néprajzi módszerekkel felderíthető anyagot,[19] meg kell állapítanunk, hogy óriási mértékben elterjedt (inkább csak a természeti tényezőktől korlátozott), szinte általánosnak mondható veremkultúrával állunk szemben.

A legkorábbi magyar emlékanyaghoz kapcsolódó vermeket középkori (Árpád-kori) régészetünk produkált.[20] Az ásatások során előkerült néhány verem azonban nem igazít el bennünket e korai időszak (XI—XIII. sz.) vermelésében. Ahhoz több előfordulást és alaposabb, pontosabb metszet- és méretanyagot kellene ismernünk. A Tiszalök-rázompusztai,[21] a Pécs-tettyei,[22] valamint a Szarvas-rózsási[23] feltárások méretben és formában is nagyjából egyező (körte alakú, átlag 225 cm mély, 150 cm öblű vermek) anyagot produkáltak. Szempontunkból gyanús, hogy egyik esetben sem kerültek elő gabonaszemek, sőt majdnem minden előforduló veremben különféle égési (és kevésbé égetési) nyomok, hamu és állati csontanyag volt található. Az előkerült vermek gabonatárolásra való felhasználása mellett szól azonban, hogy formájuk és méretük egyező a XVII—XIX. sz.-i, ténylegesen gabonatárolásra szolgáló vermekével. Ugyanezt a tényt erősíti MÉRI ISTVÁN megfigyelése, amely szerint a Tiszalök-rázompusztai vermek egy csoportban fordultak elő, és közelükben őrlőkődarabokat is találtak; amiből a közös gabona közös őrlésére és közös őrzésére következtet a szerző.[24]

A késő középkori veremtopográfiánk megrajzolásához ugyancsak kevés és talán a korai időszaknál is bizonytalanabb az anyag. SZABÓ KÁLMÁN mintegy 30 falura kiterjedt ásatási beszámolója csupán egy helyen emlékezik meg futólagosan az 50—100 cm mély vermekről, amelyeket szerinte inkább pince-kamraszerűen használtak. Ennek bizonyítására az egykori Mizse faluból említ példát, ahol egy ép, grafitos edényben galambcsontvázat talált az egyik házhoz tartozó veremben.[25] A további adatoknál régészeink bizonyos fokig általánosítanak és minden nagyobb mélyedést verem jelzővel illetnek. Ennek helytelenségére és a megfigyelések alaposabb, körültekintőbb rögzítésére hívta fel a figyelmet

---

a gabonavermelés a XIX. század elején. Ezt néhány helyen (pl. Baranyában) csak gyér néprajzi, néhány régészeti adat; másutt (pl. Hajdúság) az adatok tömege bizonyítja. Megállapításunkat azzal magyarázhatjuk, hogy ahol korábban adatnélküliség volt, ott alapos időbeli (levéltári) és térbeli kutatással mindenütt találunk anyagot. Az ilyen irányú kutatásnak a kiterjesztése azonban idő kérdése. Tény az, hogy a régészeti feltárások lehetősége és a levéltári anyagunk témánkat illetően óriási adatmennyiséget rejt.

[19] Hogy mennyire gyűjthető a téma, azt pl. legjobban a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtései bizonyítják.

[20] A jelen szűk keretek között nincs mód arra, hogy a korábbi korok földalatti veremadatait felsoroljuk és elemezzük.

[21] MÉRI István: *Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Túrkeve—mórici ásatások eredményeiről.* I. Arch. Ért. LXXIX (1952) 60. 5. á.

[22] PARÁDI Nándor: *Beszámoló a pécsi Tettyén az 1957. évben végzett ásatásról.* Pécs 1958. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1958.) 131. 4. á.

[23] KOVALOVSZKY Júlia: *Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén.* AÉ LXXXVII (1960) 37. 4. á.

[24] MÉRI István: *Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Túrkeve—mórici ásatások eredményeiről.* II. AÉ LXXXI (1954) 64.

[25] SZABÓ Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bp. 1938. (Bibliotheca Humanitatis Historica III.) 86.

SZŐKE BÉLA,[26] aki külföldi és magyar példa nyomán az említett gödröknek számtalan felhasználási lehetőségére utal, hivatkozva a lengyel régészek néprajzi párhuzamokkal elért kitűnő eredményeire.[27] A XVII. sz.-i, Cegléd melletti Nyársapát valamennyi „gabonásverme" a lakóházakon belül helyezkedik el. Az egy- és kétosztatú házaknál az első nagyobb helyiségben, a feltételezett bejárattól jobbra, a hátulsó sarokban található.[28] Az egyik háromosztatú (11. számú) ház kamrájában a bejárattól jobbra és balra levő sarkokban találtak vermeket.[29] Ezek csupán 32, ill. 37 cm mélyek, amelyeket — a többiekhez hasonlóan — aligha foghatunk fel a későbbi fogalmak szerinti gabonásvermeknek. Ezek a mélyedések inkább a tároló edényeket helyettesítő élelmiszertartók (hús, termény stb.) lehettek. Ugyanezt tapasztaljuk a Túrkevei-mórici XVI. sz.-i anyagnál is.[30] A vermek a szoba hátsó sarkában vannak, és valamivel nagyobbak, mélyebbek a nyársapátinál. Az ásatás anyaga egyébként több egymásra telepített és csoportos veremelhelyezést is produkált. Azonban a hiányos metszetrajzok miatt nem eléggé világos előttünk a vermek formája, mérete.[31] MÉRI ISTVÁN egyébként feltételezi, hogy a vermeket esetleg csak a háborús időszakban szükségből alkalmazhatták. Ugyanígy vélekedhetünk a Tolna megyei, törökök által elpusztított Ete falu vermeiről is.[32]

A késő középkori, jelenleg rendelkezésünkre álló adatanyag alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a házon belül levő vermeket használhatták ugyan terménytárolásra, de méretüknél és elhelyezésüknél fogva ezek a mélyedések inkább a különféle tároló edényeket helyettesíthették. A házon kívül eső (csoportos és egyedi), rendszerint mélyebb vermeket már inkább tarthatjuk gabonásvermeknek, bár a jelenlegi példák alapján szemlélve, ezeket is használhatták egyéb célra (élelmiszertárolás, baromfiól, sertésól, füstölő) is. Tállya hegyaljai város 1613-ból való adata szerint külön volt gabonásverem és külön pincének alkalmazott verem, amelyre egyformán érvényes a befedési kötelezvény.[33]

A törökdúlások után a hatalmas pusztákká lett területeken új életet kezdő megmaradt földművelő népesség kultúrájának szerves tartozéka a verem. A XVI. sz.-tól az elpusztult lakosság földjével nagyobb területre kiterjeszkedő háromnyomásos földműveléssel mutat összefüggést a földalatti terménytárolás. Alkalmazva az egyszerű természeti példát, kihasználva a rejtés lehetőségét, egyre nagyobb számban találkozunk a kötött talajú vízmentes területeken gabonásvermekkel. Eger várában 1557-ben „egyetlen magtár sincs, minden termést veremben és gödrökben tárolnak..."[34] Érsekújvárott 1660-ban a város minden nap egy-egy vermet bont közélelmezésre, amelyet aratás után újra teletöltenek.[35] Ugyancsak sorozatos adataink vannak a XVII—XVIII. sz. közösségi gazdálkodást folytató (Rákóczi, — Apafi, — Nádasdy) birtokokról,

[26] SZŐKE i. h. 95.

[27] KOLOSÓWNA i. m. 14. 145—152.

[28] BÁLINT Alajos: *A középkori Nyársapát lakóházai.* Szeged 1962. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—1962.) 5—6. á.

[29] Uő. 69.

[30] MÉRI: *Beszámoló* II. 146.

[31] Uo. 7. á.

[32] CSALAGOVITS József: *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén.* NÉ XXIX (1937) 1. á.

[33] *Tállya hegyaljai város története.* Anno 1613. Gazdaságtörténeti Szemle 1960. 406.

[34] GERŐ László: *Magyarországi várépítészet.* Bp. 1955. 347.

[35] KARÁCSONY Imre: *Evlia Cselebi török világjáró magyarországi utazásai 1660—1664.* Budapest 1904. 373.

ahol a nagy mennyiségű terményt szinte mindenütt (a Kárpát-medencében, Erdélyben is) vermekbe teszik.[36] Általában a tartalékot és a felesleget tartják veremben. A különböző feldolgozások és családi levéltári anyag adatbősége első pillanatra a nemesi birtok vagy a „nagyüzem" sajátjának tünteti fel a vermelést, bár számtalan gabonatároló építményről is szó esik. E kép azonban minden valószínűséggel a pillanatnyilag rendelkezésre álló egyoldalú forrásanyagnak tulajdonítható. A jobbágyság gabonatárolásáról kevés adat maradt fenn. Ezt a hiányt a régészeink és néprajzosaink komplex, alapos és figyelmes kutatómunkája kell hogy pótolja.[37] A tárgyilagos BROWN E. angol kutató írja 1669-ben: „A lakosok a gabonát nem építményekbe, hanem földbe ásott vermekbe teszik, miáltal a tolvajok és az ellenség elől elrejtik..."[38] Ugyancsak a népi gabonavermelésre szolgáltatnak adatot a nagy részben előbukkanó üres és teli vermek.[39] A miskolc—debreceni műút építésekor 1941-ben két gabonásverem került elő, amely szintén a XVIII. sz.-ra datálható.[40] A Hajdú-Bihar megyei Ebes község határában 16 q kölessel teli vermet mértek fel.[41] Ugyancsak XVIII. sz.-i vermek kerültek elő Kalocsán,[42] ép kölessel teli verem Berettyószentmártonban.[43]

A XVIII. sz.-tól még inkább megsokszorozódnak a veremadatok. Szinte valamennyi helység e korból való iratanyagából találkozunk a gabonásvermekkel. GYÖRFFY ISTVÁN publikált legtöbb, témánkkal kapcsolatos adatot a hajdúvárosokból.[44] Az egytelkes jobbágyoknál már veremsorokról is történik említés pl. Kiskunhalason, ahol az egyik gazda 20 életes vermének árát kéri kárpótlásul az akloskertek kisajátításakor.[45] Térképünk anyaga (IV. tábla) már a XVIII—XIX sz.-i vermelés állapotáról ad egy teljesnek nem mondható, de átfogó képet. A vermelés elterjedtségét mutatja az a tény is, hogy a XVIII—XIX. sz.-i szaklapok és szakírók részletesen foglalkoznak a gabonavermelés technológiájával és MITTERPACHER-től, NAGYVÁTHY-n át PÁPAI-ig a gabona eltartásának egyedül helyes módjaként mutatják be a vermeket.[46] Hasznos adatot szolgál-

[36] BAKÁCS István: *Trautsohn herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században.* Bp. 1930. 113. — KOMORÓCZY György: *Nádasdy Ferenc és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása.* Bp. 1932. 64. — Ny- és dél-dunántúli Nádasdy birtokok adatai. Tud. Gyűjt. VIII. (1839) 17, 42—60. — MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Bp. 1954. 80, 88, 96, 138, 139, 144, 166, 245, 522. Szinte valamennyi Rákóczi birtoknál, mintegy 15 helységre vonatkozó adattal. — SZÁDECZKY Benjamin: *I. Apafy Mihály udvartartása. Bornemissza Anna gazdasági naplói.* Bp. 1911. 67. Az ebesfalvi uradalomra vonatkozó adatok.

[37] Meg kell említenünk, hogy a XVI—XIX. század régészeti jellegű vizsgálata gazdátlan terület, mivel a néprajz más módszerekkel dolgozik, archeológusaink pedig érdektelennek tartják a „késői" anyagot a bőségében jelentkező „korai", érdekesebb munkák mellett. Ez a gazdátlanság nemcsak témakörünkben, de az egész kor (három évszázad) értékelésében megmutatkozik. Sürgető feladat lenne a fenti korszakra kiterjedő néprajz-régészeti komplex vizsgálatok mielőbbi beindítása.

[38] SZAMOTA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten.* Bp. 1891. 304—305.

[39] Vö. GYÖRFFY István: *Magyar falu, magyar ház.* Bp. 1943. 129.

[40] IVÁNCSICS, *Terménytartó vermek* 111. 17. t. 1—3. á.

[41] IKVAI Nándor: *Jelentése az ebesi helyszínelésről.* (Déri Múzeum Adattára, 1961.)

[42] KŐHEGYI Mihály: *Jelentése a kalocsai helyszínelésről.* (Türr István Múzeum Adattára, Baja A. 896/II.)

[43] IVÁNCSICS: *Terménytartó vermek* 121.

[44] GYÖRFFY István: *Hajdúböszörmény települése.* Föld és Ember VI (1927) 29. — Uő. *Magyar falu* 89, 129, 133.

[45] PAPP László: *A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása.* NÉ XXXII (1940) 293.

[46] D. J. i. h. 104—109. — K. J.: *Magyar régiségek nyomozása.* Tud. Gyűjt. VII (1823) 3—39. — Mezei Gazdák Barátja. IX (1830) 65—81. — Uo. X (1830) 156—157, 367—368. — NAGYVÁTHI János: *A szorgalmatos mezei gazda* I—II. Pest 1791. 263—264. — PÁPAI i. h. 43—53. — TRÓCSÁNYI Zsolt: *A régi falu* I. Bp. 1933. 11—13.

tatnak pl. az egyházi anyakönyvek is. Büdszentmihályon pl. 1737—1790 közti halotti anyakönyvben több ember verembeégéséről olvashatunk.[47] Néprajzi megfigyelések, gyűjtések és közlések egész sora mutatja be a XIX. sz.-i vermelést, amelyeknek könyvészeti adatait a térkép jegyezetanyagánál rögzítettük. A vizsgálatok szerint a századfordulón még elvétve vermelték a terményt, főleg bőtermő esztendőkben. Később a két világháború időszaka, valamint az ezeket követő „beszolgáltatási időszakok"-ban rejtették verembe a terményt és használták fel a vermeket egyéb ingóságok elrejtésére is. A napjainkban folyó néprajzi vizsgálat még mindig talál több helyen használatban levő, másodlagosan takarmánytermények (burgonya, répa, zöldségfélék, gyümölcs) tárolására szolgáló gabonásvermeket. Néhány ezek közül olyan régi, hogy készítési idejére nem is emlékeznek.[48]

A vermelés gazdasági-társadalmi háttere koronként változott.[49] Míg a középkorban tárolóberendezés helyettesítéseként foghatjuk fel a vermeket, addig a török háborúk viharában a rejtés szerepe lép előtérbe, hogy ezt felváltsa a XVII. sz.-tól lassan kibontakozó paraszti árutermelés helyigénye. Ugyanakkor a bőterméső év gabonáját jobb árra számítva raktározzák el a célszerű és biztos vermekbe. A napóleoni háborúkkal összefüggő konjunkturális időszak, majd a lecsapolt földek bő termése ugyancsak indokolja a már feudálkapitalista módon előállított nagyobb mértékű termés tárolását, amelynek szállítása a közlekedés primitívsége miatt a XIX. sz. végéig eléggé körülményes volt.

A vermekről általában

A gabonaneműek vermelése a föld alatt kerek- és sírveremben, a föld feletti, boglyakemence alakú gabonásokban történt. Részünkről a földalatti terménytárolás; ezen belül (koránál és elterjedtségénél fogva) a kerekveremben történő gabonatermelés magyar anyagát és kapcsolódó kérdéseket vizsgáljuk részletesebben, utalva a környező országok idevonatkozó kutatásaira is.

A *sírverem* téglatest alakú külön tetőszerkezettel és ajtóval ellátott, sekély földalatti terménytároló hely, könnyű lejárással. Múlt századi szerzők az elnevezést a PLINIUS említette „sír"-ból származtatják.[50] Főleg ott készítik, ahol magas a talajvíz. Mivel nagy területen nyitott, kevésbé alkalmas a termény biztonságos eltartására. Használata,adataink szerint, csak rövid időre szóló szükségmegoldást jelent, annak ellenére, hogy viszonylag nagy területen ismert (9. kép). Meg kell jegyeznünk, hogy térképünk jórészt a takarmánytermények tárolására szolgáló sírvermeket jelöli, bár az emlékanyagban szórványos és biztonytalan adatokkal mindegyik helyen szó esik gabonatárolásról is.

[47] GOMBOS András tanító gyűjtése Büdszentmihályon (ma Tiszavasvári) 1963.

[48] IVÁNCSICS: *Terménytartó vermek* 112.

[49] A különböző hatótényezőkre később, a részletes tárgyalás egyes mozzanatainál még visszatérünk.

[50] PLINIUS írja (*Historia natur. libr.* XVIII. Cap. 75.): „Utilissime frumentum servatur in scrobibus, quos *siros* vocant", a trákiai, kappadóciai, spanyol és É-afrikai területekre vonatkoztatva adatait. D. J. (i. h. 100.) ebből származtatja sírvermeinket, más írókkal együtt (*Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* VII. Bp. 1891 120.), míg másutt (Mezei Gazdák i. h. X. 67.) a magyar sír szót a környező nemzetek „siló" elnevezéssel vették át. Szerintünk egyik teória sem állja meg a helyét, de érdekes abból a szempontból, hogy a vermelés legkorábbi eredeztetésére szolgáltat adatokat.

A *kerekverem* keskeny — (aknaszerű-, kéményszerű-) nyakkal készített, majd lefelé különböző mértékben kiöblösödő, égetett, nyesett, vagy tapasztott, zsuppal borított falú, hosszabb időre szolgáló, különlegesen földelt, többnyire tetővel is ellátott, földalatti terménytároló építmény (1—8. kép).[51] Formája (metszetben vizsgálva) nagyon változatos képet mutat. Ezt a nagy változatos-

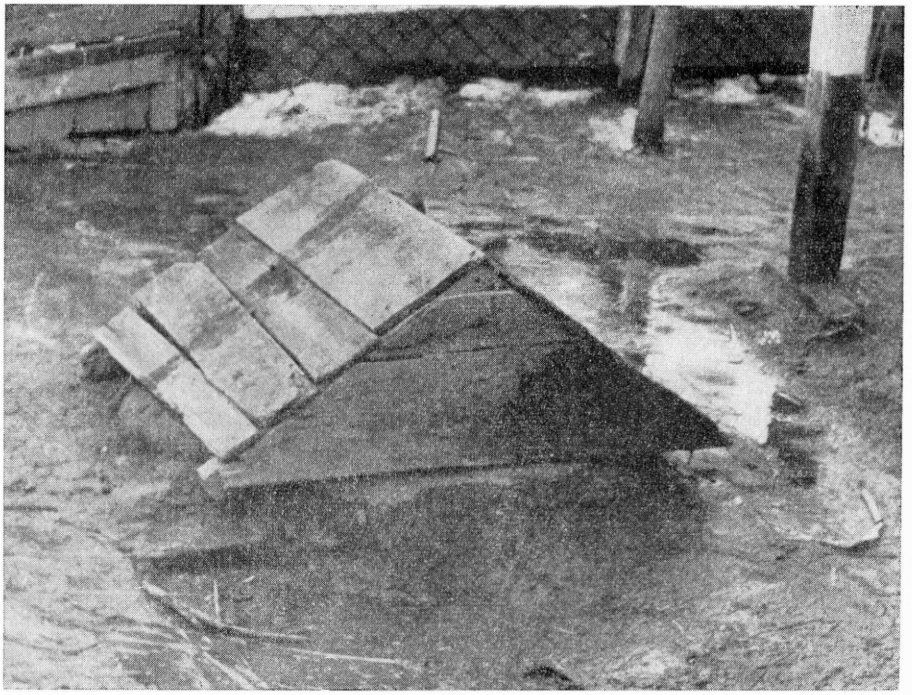

1. kép. Gabonásverem fa fedővel, a ház csurgója alatt. Berettyószentmárton, Kossuth u. 74. Foto: Ikvai Nándor, 1959

ságot a verem kívánt űrtartalma, a tárolandó gabonamennyiség, a talajösszetétel, a talajvíz magassága, valamint az ethnikai sajátosságok determinálják. Ezeknek a tényezőknek a hatását a további fejezetekben fogjuk részletesen elemezni.

A kerekveremnek vagy búzásveremnek (ami éppen az elterjedtség bizonyítéka is) nagyon változatos terminológiája van. Országosan elterjedt megnevezés a *verem*, *veröm*, a *körte-alakú verem*, *körteverem*, *kerekverem*, *búzásverem*, *búzásveröm* és a *gabonásverem* elnevezés. De ezeken túlmenően (főleg alakját, jellegzetes formáját jelezve) használnak még mintegy 25 féle megnevezést, amelyekből néhányat bemutatunk: *palack formájú verem*, *életes verem*, *göm-*

[51] Vö. Nyárády Mihály: *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán.* NÉ XXII (1930) 95. — Turi Mészáros István: *Adatok az alföldi gazdálkodáshoz.* NÉ XXI (1929) 42.

2. kép. Feltöltött veremszáj, fa erősítéssel Berettyószentmárton, Kossuth u. 74. Foto: Ikvai Nándor, 1959

bölyű verem,[52] *hengeres verem*,[53] *güzüverem*,[54] *kútverem*,[55] *hordó alakú verem*,[56] *tojásverem*,[57] *kantaverem*,[58] *búzadob*,[59] *öblösverem*,[60] *búzásgödör*,[61] és még sok egyéb elnevezés: *köcsögverem*, *égetettverem*, *tölcsérverem*. Néhány elnevezés pl. a szájformáját, alakját vette alapul: szűk nyakú verem a *szüke*, *szájasverem*.[63] Egy levéltári adat a verem befogadó képessége alapján ad nevet: négykosaras verem *(négykasos verem)*,[64] még általában a többi források egyszerűen csak veremnek nevezik ezeket a földalatti gabonatartókat.[65]

[52] Balázsházy János: *A háztartás és a mezei gazdaság tudománya.* Debrecen 1838. 127—128. — Borzsák i. h. 12—14. — Kiss Lajos: *Földművelés a Rétközön.* Debrecen 1929. 28.

[53] Bakó Ferenc gyűjtése (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára) EA. 3961.

[54] Viski Károly: *Arany népe.* Nagyvárad 1919. 59.

[55] Bakó 1953. EA. 3961. — Turi Mészáros, 1929. 43.

[56] Vajkai Aurél: *Adatok a Tóköz néprajzához.* Dunántúli Szemle, 1940. 286—288.

[57] Koppány János gyűjtése (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, kérdőlapok — továbbiakban EAKL) 3/61.

[58] Durkó Antal gyűjtése EA 2380/8. — Koppány i. h.

[59] Fehér József gyűjtése EAKL 3/61.

[60] Turi Mészáros i. h. 43.

[61] Barabás Jenő gyűjtése 1950. EA. 4032/4.

[62] Szathmáry Zoltán gyűjtése EAKL 3/61.

[63] Szücs Sándor: *Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében* (Nadányi Zoltán: *Bihar vármegye kötetben)* Bp. 1938. 201.

[64] Szolnoki Állami Levéltár, Szolnok. Túrkeve Prot. Act. Senatorial 1773—1781. 12. sz. 164.

[65] A különféle veremelnevezéseket vö. Turi Mészáros 1929. i. h. 41. részletes anyagával.

A *verem* szó honfoglalás előtti. BUDENZ szerint ugor, MUNKÁCSI szerint alán eredetű; gödör, barlang, verem, sírgödör, sőt árok, meder jelentéssel (Nyr. XII. 298 és Nyelvtörténeti Szótár).[66] Ma az időszakosan használt, általában nagyobb mennyiségű takarmányok rövid időre szolgáló, földbe viszonylag sekélyen mélyített tárolóhelyét jelenti. Az általunk vizsgált vermek ugyanakkor

3. kép. Tapasztott veremszáj. Szentpéterszeg, Kossuth u. 68. Foto: I. SÁNDOR Ildikó, 1959

hosszabb időre (10—100 év) szóló, tekintélyes értéket képviselő, állandó jellegű, a mai pincékhez hasonlítható funkciójú építmények voltak. A szó a közeli fél évszázad alatt értelemváltozáson ment át, párhuzamosan módosulva a korábbi kerekverem átalakuló funkciójához.[67]

A kerekverem elterjedését és általánossá válását nem csupán a tároló helyiség megoldásának legegyszerűbb módja indokolja. Előnye a földalatti veremnek, hogy t ű z b i z t o s. A nád, szalma, zsindelytetős épületeket, valamint a város- és faluégésekről szóló tudósításokat figyelembe véve, fontos

[66] BÁRCZI Géza: *Magyar Szófejtő Szótár.* Bp. 1941. 335. — TURI MÉSZÁROS 1929. i. h. 41. 16. j.

[67] Ezt példázza a népdal is a verem összes formai jellegzetességére utalva:

„A szerelem, a szerelem,
a szerelem sötét verem.
Bele estem, benne vagyok,
nem láthatok, nem hallhatok.”

(Magyar népdal)

szempont. A vermek használata szempontjából lényeges mozzanat a rejtés is. Erre vonatkozó adataink már a XVII. sz.-tól vannak, amikor az élelem és egyéb ingóságokon kívül a lakosság is vermekbe menekült.[68] Az erősen kötött, száraz talajba ásott és kiégetett vermek gabonája több éven át,[69] egyes szerzők szerint 50—60, a köles 100 évig is eláll.[70] Ezt a tényt látszik bizonyítani

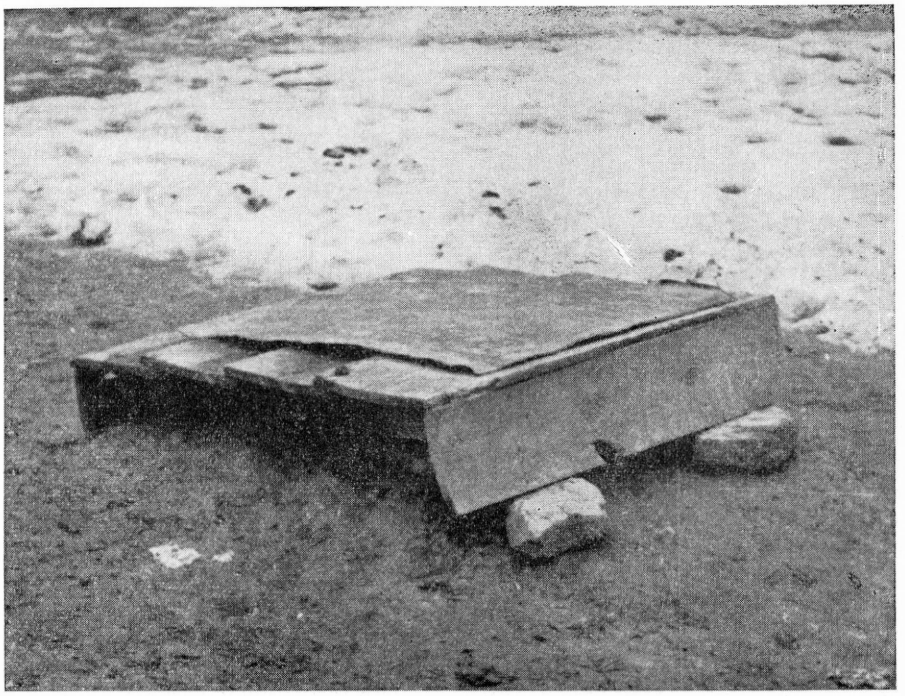

4. kép. Veremszáj (lejtős kiképzés). Berettyószentmárton, Bem u. 14. Foto: Ikvai Nándor, 1959

a már idézett veremleletek sora, amelyekben többnyire ép termény volt található. A jól elkészített vermekben a különféle állati kártevőktől is mentes a gabona. Idézzük erre 1830-ból, ismeretlen írónkat: „A' gabonáját pedig csak a' tehetősebb birtokos adja például a' zsizsiknek a' költséges gabonatárakba-; a' szegényebb birtokos és magyar paraszt gazda Hazánkban mindenhol a' hol a' föld engedi verembe teszi gabonáját, a' hol se forgatása nem került semmibe,

[68] Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* . . . I. Pest 1871. 143. — Móricz Zsigmond (Erdély III. Bp. én. 295.) erről így ír:

„. . . *itt a háború . . . még be sem tapodják*
a búzát a vermekbe, mikorra itt lesz a
tüz és a vér és a halál . . ." —

— Szamota i. m. 304—305.

[69] Mezei Gazdák i. h. X. 157. — Tudományos Gyűjtemény VIII. 17.

[70] D. J. i. h. 104—105.

sem a zsizsik nem bántja, se attól nem kell félnie, hogy elég 's még-is több esztendőkig jó állapotban el áll..."[71]

A teljesség kedvéért azonban a gabonásvermek hátrányairól is meg kell emlékeznünk. Több adat utal arra, hogy a hosszas veremégetések tűzvészeket okoztak, a nyitvahagyott vermekbe emberek, állatok estek, a vizes esztendőkben a gabona pedig megdohosodott a vermekben. A használatát korlátozta az a tény is, hogy a megbontott vermet mindjárt ki kellett üríteni, mert a levegővel érintkező gabona már nem volt védve, főleg a rovarkártevőktől. Talán egyik legkényelmetlenebb oldala volt a vermek használatának, a szűk nyakon át történő ürítés (2, 5. kép). Mindezeket a hátrányokat (amint a kerekverem széles körű használata is bizonyítja) a vermek jó tulajdonságai, meghatározott politikai-gazdasági körülmények között egyensúlyozni tudták.

A vermek elhelyezkedése

A korábban idézett archeológiai adatokból azt láttuk, hogy a XI—XIII. sz. vermei többnyire a házak közelében,[72] vagy csoportosan,[73] ritkábban a házak belső terében[74] helyezkednek el. A késő középkori ásatások viszont a meglepően sekély vermeket legtöbb esetben a házak belső terében jelzik.[75] A XVII—XIX. sz.-i adatok nagyon ritkán jeleznek a lakóépületen belül vermet. Gyakoribb azonban az épület folyosójára vagy a csűrbe épített verem. Mindez nem teszi ki az adatanyagunk 10%-át. A többséget az épületen kívüli elhelyezés adja. Nagyjából azonos elterjedtséget mutat a vermeknek a ház körül és a falu, ill. a határ egyes részein csoportosan történő használata, amely természetesen a talajviszonyok függvénye.[76] Ha a talaj az egész településen megfelelő volt és mindenütt jól lehetett vermet készíteni, akkor leggyakrabban a ház homlokzata elé ásták olyan helyre, hogy az ablakból szemmel tartható legyen a verem, ill. a vermek (7. kép), és az utcán vigyázó falusi őr *(bakter)* is ügyelni tudott rájuk. Ez az elhelyezés azonban sok kellemetlenséggel, szerencsétlenséggel járt, és még maguk az adatkölzők is rossz szokásnak tartották. A hatóságok (községi elöljáróság), már a legkorábbi időktől különféle rendelkezéseket foganatosított (kerítéskészítés, új verem ásása udvaron, vagy kijelölt helyen a határban stb.), a balesetek elhárítására, és az „össze-vissza luggatott utcák" rendezésére.[77]

A tehetősebb gazdáknak több verme is volt. Mindenfajta gabonát más-más verembe raktak. Ezek vagy a ház előtt, vagy az udvaron a ház hosszában húzódó folyosóval *(tornác, gang)* párhuzamosan, sorjában helyezkedtek el, néhány méterre egymástól.[78]

[71] Mezei Gazdák i. h. IX. 368.
[72] Kovalowszky i. h. 37.
[73] Méri: *Beszámoló* I. 60.
[74] Parády i. h. 131.
[75] Bálint i. h. 58, 60, 69. — Csalagovits i. h. 1. á. — Méri: *Beszámoló II.* 146. Ettől csak Szabó adata (i. m. 86.) tér el.
[76] A mellékelt térkép adattára példázza feldolgozásunk mértékét. Arra azonban a tanulmány nem terjed ki, terjedelembeli korlátok miatt, hogy részletesen elemezzük a vermek területi törvényszerűségeit, elhelyezkedését, kapcsolódó problémákat. Ezekre csak utalunk, ill. szerintünk leszűrhető megállapításokat közöljük.
[77] Erre és általában a vermek elhelyezkedésére vonatkozóan nagyon sok irodalmi adatunk van, amiből most csak néhány fontosat idézünk: Fél Edit: *Kocs 1936-ban.* Budapest 1941. 45. — Györffy István: *Az alföldi kertes városok.* NÉ XVIII (1926) 136. — Uő. Magyar falu. 209. — H. Fekete i. h. 157. — Ivánczics: *Gabonásverem* 81. — Uő. *Terménytartó vermek* 114.
[78] Vajkai: *Adatok a Tóköz* 286. — Ivánczics: *Terménytartó vermek* 114.

A fent említett két veremelhelyezést tarthatjuk a legkorábbi formák folytatásának és egyben a legáltalánosabban elterjedt megoldásnak. Eléggé gyakori, hogy a gazdák a vermeiket a tanyai épület körül, ill. a gazdasági udvar különböző helyeire készítették. Szempont: ahol biztonságos és ahol nem volt útban; ott a verem helye. Gyakori a lakóépülettel szemben a telken, a kertben,

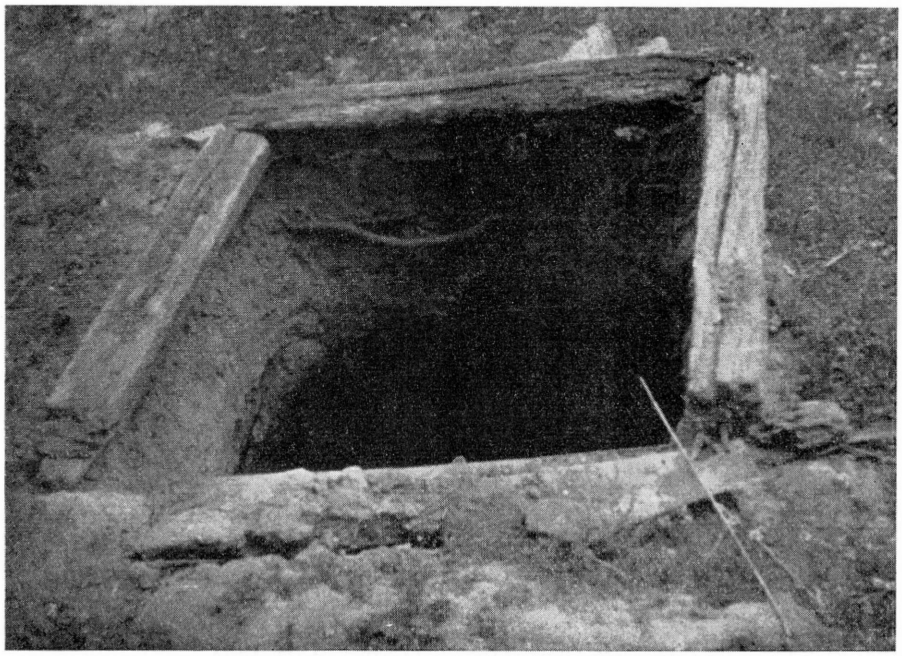

5. kép. Farámás verem. Pereszteg, Fő u. 60. Foto: Ikvai Nándor, 19 57

vagy a kamra, istálló közelében, a ház végén félreeső helyen, ahol se a szekér, sem az állat nem nagyon jár. Lakóépületen belüli vermekről csak egy-két adat szól. Ezek is inkább a háborús időszak alatti rejtés, mint rendszeres használat célját szolgálták. Több adat szól a ház folyosóján, valamint a házhoz tartozó csűrbe készített veremről.[79] Egy XVII. sz.-i adatunk szerint pedig Ónodon a templomban, a prédikálószék előtt mélyedt három gabonásverem a földbe.[80] Gyakorinak mondható a vermek falun belüli csoportosítása. Egy-egy kiöblösödő utcarészen, szabadabb térségen, de még általánosabb a templom előtti részen a vermek csoportos elhelyezése.[81] A csoportos veremelhelyezést térképünkön X-el jelöltük (IV. tábla). Az elhelyezést országosan vizsgálva, — ha a vermek számát vesszük alapul, akkor — a helységeknél kétharmad arányban a

[79] Vö. Gunda Béla: *Népi gazdálkodás a Boldva völgyében.* NÉ XXIX (1937) 66.
[80] Takács Sándor: *Rajzok a török világból.* III. Budapest 1917. 303.
[81] Sz. Morvay Judit: *Néprajzi adatok a Zoborvidékről.* NK II (1957) 124. — Szatmáry EAKL 3/61.

falun belül házaknál, egyharmad részben a falun kívül csoportosan helyezkedtek el a vermek.

A falun kívüli elhelyezésnek több oka volt. 1. Elsősorban és legnagyobb mértékben a talajvízszint, a talajadottságok miatt kerültek egy-egy meghatározott helyre. Ezt a tényt a részletes vizsgálatok minden esetben igazolták. (A későbbiek során a verem és a talaj kapcsolatára még utalni fogunk.)[82] 2. A

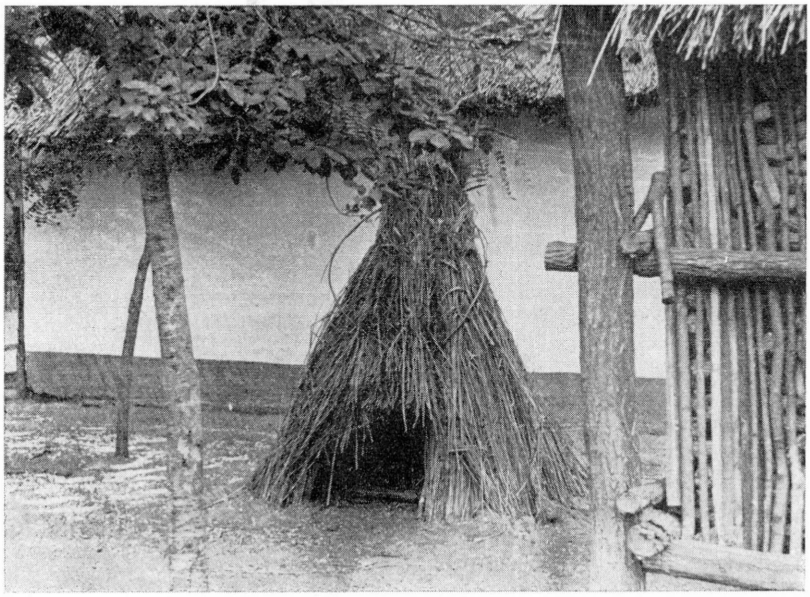

6. kép. Verem nádkunyhóval. Konyár. Foto: Ujváry Zoltán, 1956

csoportos elhelyezést másrészről a beltelkeken, utcákon ásott vermek hatósági tilalmai magyarázzák. Erre vonatkozóan a halmaztelepülésű hajdúvárosokból van gazdag anyagunk, ahol szigorú rendelkezésekkel szabályozták a vermek kitelepítésének lefolyását, és a csoportosan rendezett vermek tizedek szerinti beosztását.[83] Más alföldi városokban pedig az akloskertek felszámolásánál kerülnek a határba a vermek. Kiskunhalason a akloskertek rendezésekor kisajátított (utcarendezés) területre eső 20 verméért az egyik gazda 167 Ft 44 krajcár kártérítést kér, ami nagyon tekintélyes összeg.[84] Az egykori határbeli vermekre utal a nagy számban fennmaradt dűlő-, utca és határnév is, amely a mellékelt

[82] Fél Edit: *Néprajzi adatok Őrhalomból.* NÉ XXX (1938) 79. — Dorogi Márton: *Emlékiratok . . .* II. NK IV (1959) 316. — Gönyey Sándor: *Ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén.* NÉ XXIX (1937) 302. — Gunda i. h. 66. — Hoffmann Tamás: *Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége.* Ethn. LXVII (1956) 560. — Pesty Frigyes: *Helynévanyag.* 1864 (OSZK — Kézirattár, Fol. Hung. 1114.) számtalan anyaga stb.

[83] Fél: *Kocs* 56. — Györffy: *Az alföldi* 135. — Uő. *Hajdúböszörmény* 29—30. — H. Fekete i. h. 157.

[84] Papp i. h. 293.

7. kép. Verem a ház előtt. Szentpéterszeg, Kossuth u. 32. Foto: Ikvai Nándor, 1960

térképen is (H-val jelölve) szerepel, és anyagát a további kutatás megötszörözheti.[85]

A határban levő vermekre külön csősz vigyázott, akit a falu lakói fizettek. Hajdúböszörményben a létesítendő közös vermelőhelyet körül is kerítik, és a közepébe állandó lakásul csőszházat terveznek építeni.[86] Legtöbb helyen azonban csak fogadott pásztor vigyázott a vermekre és a falura, vagy szegényebb falvakban a lakosság házanként sorban állt őrt, vagy külön e célra szolgáló megbízottakat *(verembíró)* jelölt ki.[87]

A fentiekből következik, hogy a mezőgazdaság rendszere és a vermek elhelyezkedése között nem találhatunk szoros összefüggést; hacsak a csűrbe épített verem nem kapcsolódik a cséphadarós cséplőhöz. Ez utóbbira azonban olyan

[85] H. Fekete i. h. 157. — Ivánczics: *Terménytartó vermek* 122. — Pásztor Erzsébet gyűjtése 1961. EAKL 3/61.

[86] Györffy: *Hajdúböszörmény* 29—30.

[87] Herkely Károly: *A mezőkövesdi matyó nép élete.* Bp. 1939. 48.

kevés az adatunk, hogy következtetést belőle nem tehetünk. Nyomtató szérű mellett (sem a falvakban, sem a határban) nem, vagy ritkán találunk vermeket.

A vermek helyét és a vermelés lehetőségét — mint már utaltunk rá — a természeti, talajtani körülmények határozzák meg elsősorban. Ha országos viszonylatban térképre vetített adatanyag nem is mutat a talaj és a talajvízképhez hasonló formákat, akkor is érvényesnek kell elfogadnunk a kettő összefüggését, mert a kis tájak, helységek részletes vizsgálata ezt bizonyítja. Az országos elterjedés elütő veremképét a még nem teljes néprajzi kutatás, azaz a hiányzó veremadatok magyarázzák. A vermelés és a talajviszonyok összefüggésére utal a sírvermek elterjedése is. Homokos, laza talajú, magas talajvizű területen mindenütt sírvermekkel vagy föld feletti, ún. *boglyakemence alakú* vermekkel találkozunk. Ezek a vermek az udvar különböző részén, általában a házzal szemben vagy a ház végén helyezkednek el. A határban és csoportosan sohasem találkozunk velük. A kerekvermeknél rövidebb életű, kevésbé praktikus és biztonságos terménytárolók, amelyeket csak szükségmegoldásként (valamint újabban az igénytelen takarmányoknak) használták. Viszonylag gyér elterjedése (IV. tábla) is erre utal.

A vermek talaja

A modern néprajzi kutatás, a témákat összefüggésben kell hogy elemezze, figyelembe véve a vizsgálat alá vett tárgy vagy témakör minden körülményét; jelen esetben az alapvetően fontos talajtani és talajvízföldrajzi viszonyokat. Ez utóbbiak tekintetében az ország területére részletesen kiterjedő vizsgálatokkal rendelkezünk. Így a néprajzi szempontú helyszíni gyűjtésen túl csupán a vermek talajára és szűkebb környezetük talajvízviszonyára kell adatokat gyűjtenünk. Ilyen komplex vizsgálatot végeztünk a Hajdú-Bihar megyei Berettyószentmártonban, ahol a földtani, hidrológiai és a saját megfigyeléseinket a talajtani szakemberrel értékeltetve a néprajzi vizsgálat szolgálatába állítottuk.[89] A vizsgálat teljes mértékben igazolta a népi gyakorlat helyességét a verem méretezése, formája, elhelyezése tekintetében. A vermek méretét két tényező: a talajvízmélység és a talaj kötöttségi foka (agyagtartalma, agyagfrakció $^0/_0$-a) határozza meg. A talajvízmélységet kutak, vermek ásásakor figyelték meg. Nagyon meglepő, mennyire pontos ismeretekkel rendelkezik az idősebb paraszttársadalom. Szinte centiméter pontossággal megmondják az átlagos talajvízmélységet, és legtöbben emlékeznek az esztendőre és az esztendő évszakára is, amikor legnagyobb a talajvíz. Ugyanez a kiterjedt és pontos ismeret vonatkozik a talajösszetételre is. Pontosan tudják, melyik talaj milyen. Ahol vermek vannak, hagyományozódás útján ismerik a lehetőségeket. De a saját tapasztalatukat szinte minden esetben a szomszédok — ismerősök — tudásával is kiegészítik. Meglepő kollektivitást produkál (alaposabban vizsgálva) egy-egy falu társadalma. Építkezésről, nagyobb munkáról az egész falu tud. Ezeket figyelemmel kísérik és tanácsokkal segítik.

A vermek formáinak törvényszerűségeire és statikájára vonatkozóan az idézett anyagnál jóval több és főleg változatosabb talajú vermek vizsgálatára lenne szükség, hogy matematikai módszerrel is igazolják az egyes formák és a

[88] Vö. Rónai András: *Az Alföld talajvíztérképe.* Bp. 1961. munkával és a könyv végén jelzett irodalommal.

[89] Ivánczics: *Terménytartó vermek* 115—118.

talajösszetétel közötti szoros összefüggést. Egy azonban így is világos: a népi tapasztalatok alapján készült vermek — megfigyeléseink szerint — mintegy 50%-os statikai rátartással készülnek, de így is mutatják a különféle talajok meghatározó szerepét (2. kép). A laza talajokon egészen nyújtott, palack formájú mélyítést találunk (II./5—7. tábla), míg a kötöttebb és erősen kötött

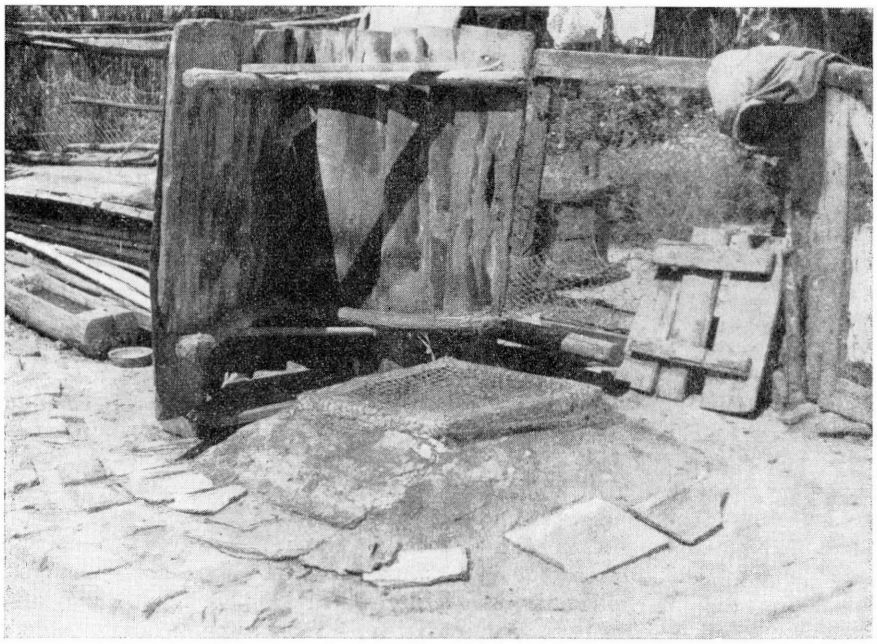

8. kép. Gabonásverem. Tiszafüred, 1950. Déri Múzeum, 10. 568

talajok vermei egyre nagyobb ívű boltozattal és oldalirányba kiszélesített belső térrel készülnek (II./8—19. kép). A kötött agyagtalaj levegőtlen, kapilláris vízemelése csekély (20—40 mm, míg a laza talajoké 3—400 mm). Így a megfelelő mélységű talajvízszint esetén (a veremfenéktől kb. 50—100 cm min.) a verem száraz marad.[90]

Szintén szoros összefüggés van a talajösszetétel és az égetés, a vermek „kifűtése" között. A talajban levő szénsavas mész (CaO), minél magasabb %-a a kifűtés jó eredményét biztosítja, ahol ugyanaz a folyamat játszódik le (1 hetes erős tüzelésnél) mint a téglaégetésnél. Ha a vermet csak kifüstölik (gyenge égetés), a mészhabarcs megszilárdulásához hasonló folyamat megy végbe a verem falában ($Ca + CO_2 = CaCO_3$).[91] A szénsavas mész százalékos jelenléte, valamint a talaj nagy agyagtartalma eredményes és megfelelően égethető vermet produkál. Ha azonban valamelyik is hiányzik, úgy a verem égetése nem sok eredménynyel jár (legfeljebb fertőtlenít.) Ez utóbbi esetekben találkozunk a veremoldalak tapasztásával, zsúpolásával. Mindezek a megállapítások azonban megnyug-

[90] Uo. 116.
[91] Uo. 118.

tatóan csak akkor általánosíthatók, ha az ország legkülönbözőbb részeiből vett talajminták tömegének eredményeivel dolgozhatunk. Alapvető törvényszerűségek azonban már az említett berettyószentmártoni vizsgálatnál is kimutathatók.[92]

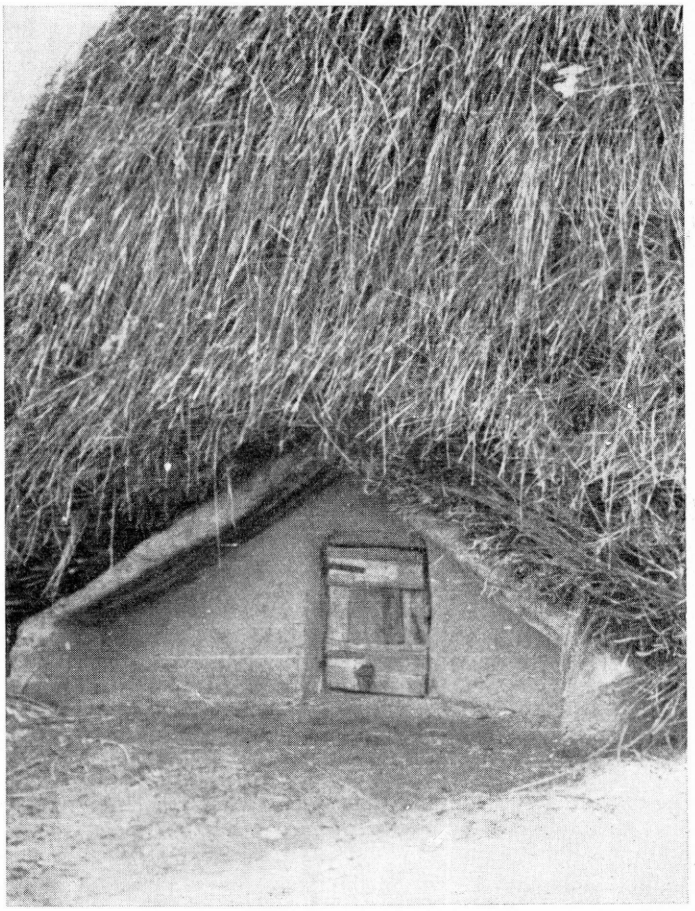

9. kép. Sírverem a szalmakazal alatt. Berettyószentmárton, Dózsa u. 10. Foto: Ikvai Nándor, 1959

A talajkémiai vizsgálatokat a talaj kémhatására kiterjesztve, szintén értékes adatok birtokába jutottunk. A kötött és középkötött talajok általában gyengén lúgos (pH 7,0 nagyobb) jellegűek, így a vermelésre káros gombák elterjedését nem teszik lehetővé.[93]

Döntő szerepet játszik a vermelésben és a termények hosszú ideig történő raktározásában a hőmérséklet is. A mélytalaj hőmérsékletének alakulása jóval egyenletesebb és kevésbé ingadozó, mint a magasabb talajszinten és mint a levegő hőmérséklete. A vermelés szempontjából tehát a lehető legmélyebb

[92] Uo. 115—118.

vermek az ideálisak. A talaj hőmérséklete 1 m mélységben min. (február) 4,3°, max. (augusztus) 17,9°. Három méter mélységben a minimum (március) 6,7°, a maximum pedig 15,6° (szeptember). Ugyanakkor a 4 m mélység évi hőmérséklet max.-min. ingása mindössze 2,7°.[94] A termény jó tartósításának alapfeltéte-

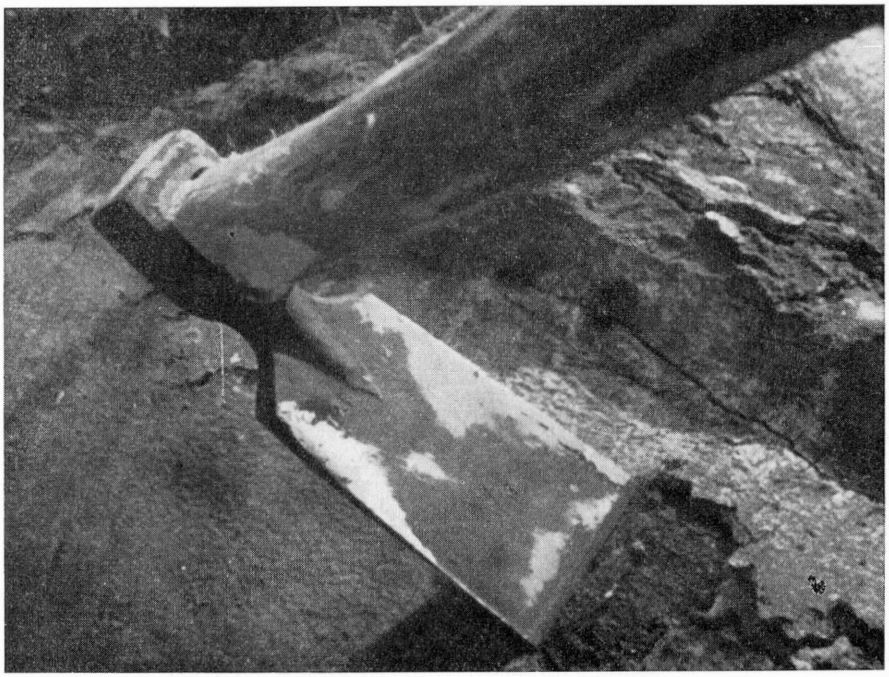

10. kép. Veremvágó. Şalonta (Nagyszalonta) RSR., Foto: Ikvai Nándor, 1962

léhez tartozik az alacsony hőmérséklet és a lehető legkisebb hőingadozás. Ezt pedig (amint az adatközlők is megerősítik) a mély vermekben lehet valójában biztosítani.

A téma lezárásaként megállapíthatjuk, hogy az ország területén a talajtérképek adataival egyezően a homokos vályog- és agyagtalajokon, valamint löszös területeken találkozunk, a palackformától a körte alakú formáig alakított kerekvermekkel.[95] Az országos talajvízmagassági adatokat figyelembe véve, a max. 2 méter szintet jelölő területeken még vannak vermek. Természetesen azonban az országos talajvíz-térkép sem mutatja a kistájak differenciáltabb és sok esetben talajvízjárás szempontjából kedvezőbb képét.[96] Ha a nagytáji talaj- és talajvíztérképek és a kerekvermek elterjedési képe nem is fedi egymást, az nem az összefüggés, hanem a veremkutatás területi hiányait jelenti legtöbb esetben. A h o l a t e r m é s z e t i t é n y e z ő k l e h e t ő v é t e t t é k, az alapos kutatás mindenütt felszínre hozza a gabonavermelés adatanyagát. (Ezt bizonyítják pl. a *Magyar Néprajzi Atlasz* legújabb adatai is.)

[94] Sipos Gábor: *Földműveléstan.* Bp. 1962. 22.
[95] Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza.* Bp. 1962. 343.
[96] Uo. 85. 132. á. — Rónai: *Az Alföld.*

Veremkészítés

A veremkészítés legkorábbi formáját SŐREGI JÁNOS rekonstruálta a népvándorláskori, általa agyagkitermelő gödörnek jelzett, a Debrecen-téglagyárnál feltárt méhkas alakú üregeknél. Az agyagkitermelést primitív kőeszközökkel, fonott kosarakkal végezték és a gödröt addig mélyítették, amíg a gödörben álló, a földet ki tudta adni a nyíláson.[97] A gödrök fala durván kiképzett — égetetlen volt. A korábbi időszakoknak a gabonásvermekkel rokon üregeinek készítésére nincs adatunk.

A néprajzi módszerekkel kutatható kerekvermeket gyakran az aratás és nyomtatás közti időszakban ásták, így igazodva méretben és számban, a várható terméshez.[98] Ez az időpont azonban nem érvényes általánosan. A kerekverem hosszú időre szolgáló építmény, így készítésére is egy emberöltő alatt egy-két esetben került sor. Leggyakrabban (kisalföldi, Duna—Tisza közi és Hajdú—bihari, gyűjtött adatok szerint) a tavaszi vizek elvonulása után kezdtek a vermekhez. A tavaszi veremürítések megmutatták, hogy ép-e, javítható-e a verem, vagy újat kell helyette készíteni. Az ország északi területein pedig — alkalmazkodva a vándor veremkészítő munkásokhoz — az év legkülönbözőbb szakában készítették a vermet.[99]

A vermek helyét elsősorban a talajadottságok figyelembevételével jelölték ki. Amennyiben a talaj megfelelő volt, a verem (vermek) helyét biztonsági, majd közlekedésbeli szempontból latolgatták, esti kapubeli beszélgetésekkor, *tanyázás*kor a szomszédok, ismerősök, tapasztaltak véleményét is kikérve. Ha titokban készült a verem, akkor aki csak tudta, a folyosóra, magas kerítés mellé, csűrbe készítette hajnalonta, vagy olyan időkben, amikor a falu java része szorgos mezei munkán dolgozott.

A vermeket ki-ki maga ásta, az idősebbek irányítása mellett. A gazdagabbak vermeit helybeli napszámos emberek ásták megfelelő bérért. Az ország északi területein, a folyóvölgyek falvaiban pedig a munkát kitűnően értő vándor szlovák veremásókkal *(kútász, veremásó)* készítették, rendszerint terményért, fizetésért. A mecenzéfi munkások Biharban pl. egy 70—80 q-ás veremért 2 mérő (véka) búzát, 1 meszely pálinkát kaptak.[100] A munkához nagyon kevés, egyszerű szerszámára volt szükség: lapát, ásó, veremvágó (mindegyik rövid — 50—70 cm — nyéllel) és egy kötélre szerelt veder, amivel a földet kihúzták az egyre mélyülő gödörből[101] (III./10. kép). Az éles pengéjű kapaszerű *veremvágó*,[102] *vermelő*, *vermölő*,[103] *kapacs*,[104] *irtókapa*[105] (III./7. tábla és 10. kép) érdemel külön figyelmet. Ma is sok helyen található még, és többnyire régi

[97] SŐREGI i. m. 46.
[98] Vö. BORZSÁK i. h. 13.
[99] Vö. a térkép adataival és jegyzetével.
[100] A problémakört önállóan tárgyalja BALASSA: *Medzevski* 121—123. A felméréshez l. a térkép adatait és annak megfelelő jegyzetanyagot.
[101] BALASSA: *Medzevski* 121.
[102] A legismertebb elnevezés: a *veremvágó*. ARANYt idézve:

„*Vak dulakodás, holt tetemre hágó,*
Hol fegyver a csákány, kapa, veremvágó . . ."

— ARANY János: *Összes művei* I. Bp. é. n. 153. — IVÁNCSICS: *Terménytartó vermek* 119. 3. á.
[103] KISS Géza: *Ormánysági szótár*, Bp. 1952. 587.
[104] Dél-magyarországi, dunántúli területeken.
[105] Észak-magyarországi területeken.

nevén nevezik. Hosszabb nyéllel bokrok, fák irtásához, gyökérszedéshez használják. Nagyszalontán (Şalonta, Románia) egy kisebb üzem még napjainkban is foglalkozik a veremvágó gyártásával.[106] A fentieken túl az eddigi veremirodalomban ismeretlen szerszámokról is tudunk a Nyitra környéki Zobor vidékről, ahol a vándor szlovák veremásók a munkához, hosszú nyelű kanalakat is használtak.[107]

A hosszas mérlegéssel kijelölt helyen, a lenyesett földre néhol szabad kézzel, néhol spárgára kötött pálcával rajzolnak kört; a leendő verem száját *(száj, torok)*. Ennek méretét a helyi szokások, vagy a gazda egyéni kívánsága szerint szabják meg. Monor környékén a csípőre tett egyik kéz és a test szélessége volt a száj mérete.[108] Általában arra törekedtek, hogy lehető legkisebb szájnyílást hagyjanak (2, 5. kép), mert így a verem jobban elzárható volt. A száj egyenes arányban függött a verem belvilágától, mélységétől és a nyak *(nyak, torok)* hosszától, 70—120 cm között váltakozva.[109] A szájjal és a nyakkal óvatosan haladtak. A tervezett méretnél kisebbre készítették (ráhagytak, mintegy 5 cm-t), hogy a munkaközbeni rongálódások ne a kész munkát tegyék tönkre. A nyak a végleges formáját az elkészített belvilág utáni nyeséssel kapta meg.

Ha sekély a verem, rövid lesz a nyak is,[110] így hamarabb lehet a verem belvilágához *(öble, hasa)* kezdeni. A munkát általában két ember végzi. Amíg az egyik a vermet ássa, addig a másik a kitermelt földet rendezi, szállítja a megadott (laposabb) helyre. A föld egy részével a verem száját magasítják fel (2, 3, 4, 8. kép), képezik ki lejtőssé. 50—80 cm mélységtől lefelé (éppen a szűk méretek miatt) a földet kötélre erősített vödörrel húzzák ki a veremből. Ez a munka egyik legnehezebb része. Időnként a két munkás váltani szokta egymást, kötél segítségével kihúzva, ill. leeresztve egymást. A verem belső terét a kívánalmaknak megfelelően, de a talajviszonyok alakulása szerint formálják. Országos viszonylatban a legváltozatosabb veremformákkal találkozunk, mint azt a II. táblán is láthatjuk. Ha lazább a talaj a vártnál, nyitottabb kell legyen a verem formája. Ha beázást tapasztalnak, vagy egészen gyenge talajréteget találnak, félbe is hagyják a munkát és másutt kezdenek új vermet.[111] A Peresztegről publikált verem (5. kép) a készítés egyik érdekes példáját adja. A verem ásásakor az egyik oldalon egy korábban ásott veremre bukkantak, és (amint a meglevő forma is mutatja) nem hagyták félbe a vermet, hanem féloldalasan készítették el; azaz a korábbi beásás oldalán a mai verem egyenes, ill. egészen enyhe ívű, (II./6. tábla) míg a többi részen szabályosan ívelt formát mutat.[112] A különböző veremformák természetesen nemcsak a talajösszetétel formai jelentkezései, hanem bizonyos fokig ethnikai, sőt egyéni sajátosságok. A nagy formát, az ív hajlatát *(váll)*, valamint a belméret maximumát a talajtól és a térfogatbeli kívánalomtól teszik függővé. Az oldalfalak formai kiképzése azonban egyéni. Ezért találkozunk olyan sok, szinte házanként változó veremformával. Legtöbb helyen nem látnak a formában semmiféle törvényszerűséget. „Ilyenre sikerült" — adják meg a választ. A kerekvermek korábban bemutatott nagyszámú megnevezése éppen ezt a változatos formai tarkaságot igazolja. Az egyes formákat

[106] Şalonta, Románia. 1962. évi gyűjtés.
[107] Sz. Morvay i. h. 123. Bővebb adatokat nem közöl a szerszámról.
[108] Borzsák i. h. 13.
[109] Iváncsics: *Terménytartó vermek* 118.
[110] Eddigi méréseink alapján a teljes mélységnek mintegy 1/3-a a nyak hossza.
[111] Vö. H. Fekete i. h. 157.
[112] Iváncsics: *Gabonásverem* 82.

I. tábla.

Veremfedések, veremtetők

1. Malomkő (Kecskemét). 2. Szekérkerék (Kiskunhalas, Mezőkövesd). 3. Halom (*púp*, általános). 4—5. Deszkás ajtó (Pereszteg, Hajdúszovát). 6. Dugó (*dugó*, Hajdúszovát). 7. Fedés padlóval, deszkákkal (ált.). 8. Fedés gyeptéglával (ált.) 9. Favázas sárkunyhó (*gunyhó*, Nyírség). 10. Nádkunyhó (Konyár). 11. Bádogtető (Tiszaigar). 12. Nyeregtető (Tiszaszöllős). 13. Zsilipelt fatető (Berettyószentmárton). 14. Cserepes tető (Berettyószentmárton). 15. Deszkatető (Berettyószentmárton). 16. Grádicsos tető (Berettyószentmárton). 17. Ajtós tető (Szentpéterszeg). 18. Kunyhóstető (Berettyószentmárton). 19—20. Sirverem és szerkezete (Berettyószentmárton).

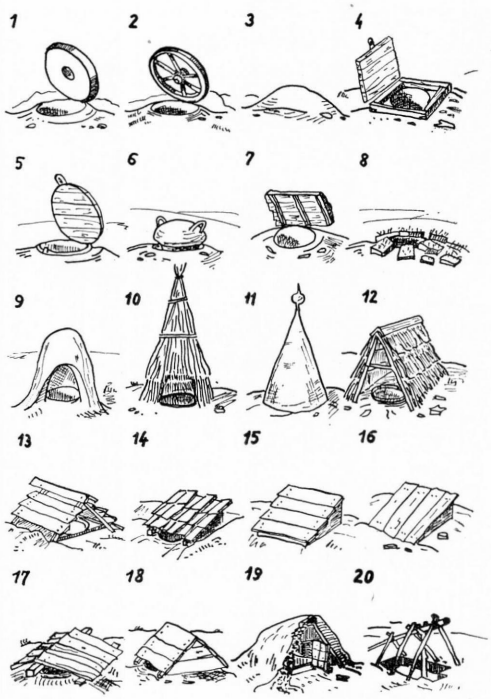

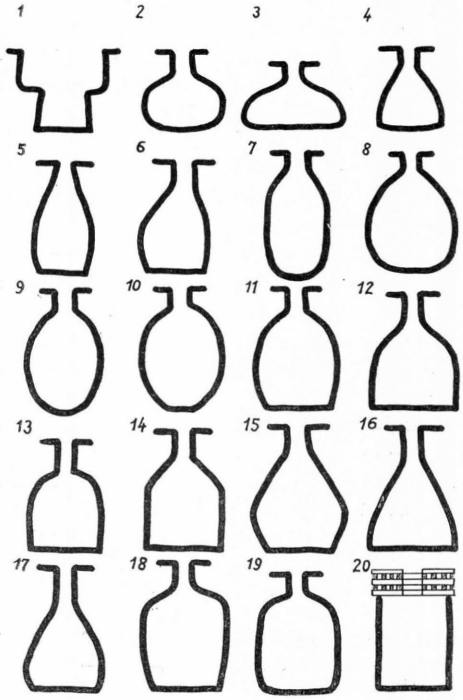

II. tábla.

Veremformák

1. Nyársapát (Bálint A. 1962.). 2. Pécs — Tettye (Parádi N. 1958.). 3—4. Debrecen (Sőregi J. 1932.). 5—6. Pereszteg (Ivánczics N. 1959). 5—7. Palackformájú verem (ált.). 8—19. Különböző metszetű veremformák középkötött és kötött talajon. 4—12, 16, 17. Méhkas alakú vermek. 8, 10, 11, 15, 19. Gömbölyű-, öblösverem. 7. Hengeres verem. 8—9. Tojásverem. 16—17. Tölcsérverem. 20. Kútverem (homokos területeken, gerendákkal szűkített nyílás).

III. tábla.

Veremrészek, szerszámok

1—6. Veremelzárási módok: a. döngölt anyag, b. pelyva, c. csíráztatott gabona, d. gabona, e. szalma, f. föld. (5. sz. felett veremtető, 6. sz. felett malomkő.). 7. Veremvágó. 8. Veremásó. 9. Vermelőlapát. 10. Favödör a verem kimerésére. 11. Szalmából font véka a verem kimeréséhez. 12. Verembejáró kosár. 13. Körtöltéses, galléros veremszáj. 14. Lejtős veremszáj. 15. Téglás veremszáj. 16. Rámás veremszáj. 17. Veremméretek (átlagos alsó- és felső határ). 18. Tájékoztató veremterminológia: 1. veremtető, 2. gallér, 3. száj, torok, 4. dugó, 5. nyak, 6. váll, hajlat, 7. a verem öble, 8. oldala, hasa, 9. feneke.

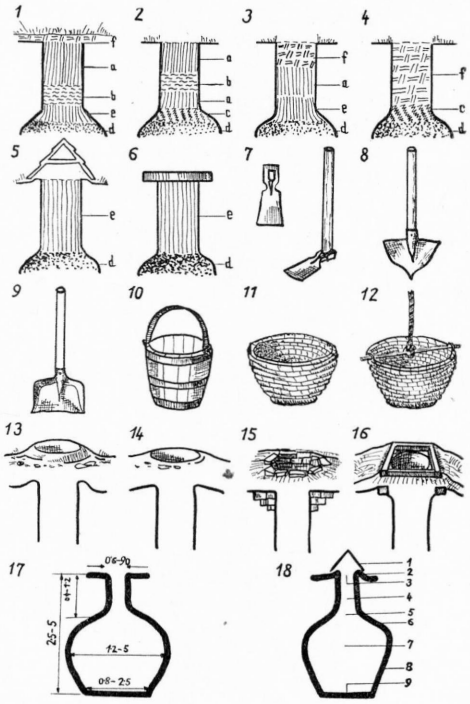

(különféle hasonlatokat véve alapul) változatos módon nevezik el. A leggyakoribb elnevezéseket a III./18. táblán szemlélhetjük. A többi egyedi, egy-egy falura, vagy éppen egyetlen személyre jellemző. A vermek padozata *(fenék)* többnyire sima, bár elég nagy számban találkozunk enyhén homorú aljakkal is. A vermek belső terének a kiképzése nem méretre, csupán „szemre megy" (szemmérték szerinti). Így matematikailag szabályos vermet nem is találunk, de nem is cél az ilyen pontosság a különösebb következmények nélküli földalatti építészetben. Az elkészített és kinagyolt verem belső terét veremvágóval, lapátéllel, másutt sarlóval, [113] kaszával simára nyesik, mert így az égetés, ill. a zsúpolás tökéletesebb, és a termény se szennyeződik a hulló földcsomókkal. Ezután következik a nyak simára nyesése. Ez fontos művelet, mert a rongálódásnak legjobban kitett része a veremnek. Végül a verem szájkiképzését végzik el. Rövid nyak esetében vagy nagy felszíni vízjárásnál (esőcsatorna stb.) magasítják a veremszáját (2, 3, 7. kép), egy kerek kis földsánccal *(gallér*, III./13. tábla és 2. kép) vagy lejtősen képezik ki. A megrongálódott veremszájakat, ill. a laza felső talajú vermek száját fa rámával, vagy néhány sornyi téglával rakják körül (III./15. tábla).

A vermek mérete a gazdaság vagy közösség igényének és a talajadta lehetőségeknek a függvénye. Kedvező körülmények közepette 6—8 m átmérőjű 50—80 köblös (50—80 q öblű) vermekkel is találkozunk, amelyek 4—6 m szélességet is elérnek. Ilyen nagyméretű földalatti tárolással várakban,[114] az egyes

[113] H. Fekete i. h. 157.

[114] Eger várában a még ma is meglevő, tufába vájt két verem mérete a következő: É-i verem: mélység 2,8 m, átmérő 2,3 m, nyak 0,65 × 2,3 m. D-i verem: mélysége 7 m, átmérő 2,7 m, nyak 0,65 × 1,95 m. Az adatokat Paládi Kovács Attilának köszönöm.

települések köztulajdonban levő (községi) vermeknél találkozunk, amelyek köztéren (templom előtt) állottak és ebben tárolták a község bérbe adott földjeinek, beszedett adóbüntetés stb. gabonáját, amelyet megfelelő időben értékesítettek. Az ilyen községi vermek készítését, kezelését a helyi lakosság végezte. Nagyobb gazdák, és az egyes falvak, városok vermei 20—40 köblösek (mázsásak) voltak, mint a közepes méretek típusai. A legkisebb méret is 5—8 q gabona befogadására volt alkalmas és az ember nem látszott ki az ilyen veremből sem.

A teljesen kész vermek utolsó befejező mozzanata az égetés *(égetés, pergelés, fűttés, kifűttés)* volt. Térképünk adatai szerint az adatok 80%-nál gyakorlott ez a mód, bár az irodalmi utalások, kérdőíves gyűjtések sok helyen a kifüstölést is égetésként jelölik. Ez esetben ugyancsak a kémiai vizsgálatok igazolják a népi gyakorlat helyességét. Az égetés ugyanis akkor járt csak megfelelő eredménnyel (a fal cserépedényszerűen átég), ha a talaj megfelelő agyagtartalommal rendelkezik. A max. 6—800C°-os erős tűzben a fal a kerámiaagyaghoz, téglákhoz hasonlóan kiég. Ezt csak egy esetben kell elvégezni a vermeknél. Ha nincs elég agyagtartalma a talajnak, akkor a megfelelő mennyiségű szénsavas mész (CaO) jelenlétének hatására megszilárdul a fal, a habarcs megszilárdulásához hasonlóan. Megfelelő szénsavas mész hiányában a falat tapasztani szokták, és azután füstölni. A tapasztást évenként kell megismételni, a fertőtlenítést, csírátalanítást szolgáló füstöléssel együtt. Ahol a fenti körülmények miatt a verm kifűtésének nincs értelme, ott megfelelő mértékű (egy-két napos) füstölést végeztek.

A verem kifűtése körültekintő munkát, a boglyakemence kifűtéséhez hasonló szakértelmet igényel. A veremben egy hónapi időtartamig (hetenkénti megszakítással, tisztítással) erős tüzelést kell folytatni fával, kórókkal, hogy a megfelelő falszilárdulást elérjék.[115] Ez a munka rendszerint idősebbek dolga, akik felügyelnek a tűzre és egyben táplálják is.[116] A kifüstölés már jóval egyszerűbb művelet. Mindenféle könnyen éghető szemetet, szalmát elégetnek az üres veremben. Mintegy két napig ég így benne a lassú, füstöt árasztó tűz. A verem ezt követően egy-két napig (a kifűtés után pedig három-négy napig) hűl, majd leereszkedve a verembe szépen kitakarítják, a lehető legtisztábbra kiseprik. A füstölt vermek egy részét [amelyeknek a fala nem elég kemény, a talajvíz gyanúsan közel van, vagy felemelkedhet] kizsúpolják. A vermek bélelése már a korai történeti idők óta ismert. A Nilustól Ny-ra szalmával bélelt vermekben emmer-búza és árpa magvakat találtak ie. 4150—250 közötti időből.[117] Ez a művelet többféleképpen történik. Legegyszerűbben úgy, hogy a verem fenekére öntögetett polyvára körbe a fal mentén szétbontott zsúpot állogatnak, és megkezdik a verem feltöltését. Amikor a termény a zsúp feléig ér, újabb sort állogatnak a fal mellé egészen a verem nyakáig. Ahol a víz nem veszélyezteti a vermet, viszont a nem megfelelő fal miatt kell zsúpolni, ott (főleg az É-i területeken, valószínű szlovák hatásra) a falak mentén körbeállogatott zsúpot, fűzfa karikákkal és a verem oldalába vert kampókkal szorítják a falhoz.[118] Ha száraz év volt, akkor a zsúpot sem cserélték ki, legfeljebb vödörbe tett tűzzel egy keveset megfüstölték a vermet. Kétévenként azonban mindenképpen zsúpolni kellett.[119]

[115] Vö. Nagy i. h. 460.
[116] Vö. a térkép megfelelő adataival.
[117] Childe i. m. 47.
[118] Borzsák i. h. 13. — Fél: *Őrhalom* 79. — Štefunkó i. h. 10.
[119] A fentieket vö. a térkép égetés nélküli kerekverem jelzés megfelelő adataival.

A sírverem csak szükségből készült és a felesleges gabona elraktározására szolgált. Néhány adatunk — bár országos elterjedésű — mégis a vermek gyér és esetleges használatát mutatja.[120] Kétféle típust ismerünk. Az egyik állandó nyerges, cölöpös tetővel ellátott. Ez több évre szól.[121] A másik egy hosszas gödör, amelyet megfelelően zárnak le és földelnek.[122] Ma legtöbb helyen a takarmány, burgonya és zöldségtárolásra ugyanilyen sírvermet használnak. Előnye a kerekvermekkel szemben, hogy könnyebb a lejárás és bárhol építhető, javítása is egyszerűbb. Helye nem annyira meghatározott, mint a kerekveremé. Ahol megfelelő, de kihasználatlan hely volt az udvaron, oda építették: házzal szemben, ház végébe, kertbe. Egy-két adatunk van a csűrbe épített sírveremről is, amelynél a verem bejárata a csűr valamelyik oldalával egyszintben van. Készítése egyszerű.

A szabadon álló veremnek egy hosszas, átlagban 1,20—3 m széles, 2—5 m hosszú, 80—150 cm mély gödröt ásnak. A földet jobbra-balra termelik ki, és az oldalát simára nyesik. Ha ideiglenes gabonatárolóként szolgál, akkor jól kiseprik, vastagon kizsúpolják. A beleöntögetett gabonát vastagon szalmával, majd lejtősen a kitermelt földdel takarják le. Néhol agyagos sárral simára tapasztják, másutt csak kukoricakévéket, szénát stb. raknak rá.

Állandó jellegű sírveremnek tetőszerkezetet készítenek. Egy vagy két ágas tartja a szelement, és arra szarufaszerűen rakják rá a falra támaszkodó tetőgerendákat, oly módon, hogy az egész tető elölről hátra és oldalra lejtett (I./19—20. tábla). A tetőgerenda közeit keresztbe rakott fákkal, lécekkel hálózták be, és erre nádat, zsúpot, szalmát tettek, amit leföldeltek. Belül és néha kívül is letapasztották a verem tetejét.

Gyakran találkozunk olyan vermekkel, amelyekre szalmakazlat (9. kép) vagy más takarmányfélét raknak. Így jobban védve van a beázástól és a hőmérséklet ingadozásától. A verem elejét vályog, vagy egyéb téglával rakják ki, ill. a földbe vert karókat befonják, betapasztják. Középre szintén fonott vagy legtöbbször lakattal ellátott deszkaajtót tesznek. Belül a lejárat földből képzett lépcsőkön vagy rövid falétrán visz le a verembe.[123]

Vermelés

A vermelés, a terményeltartás egyik adott módja, amelyet a természeti körülmények figyelembevételével mint legegyszerűbb és legolcsóbb eljárást gyakorolnak Európa népei. Lényege — a terményeknek a föld alatt történő oly módon való eltartása, hogy azok hosszabb idő eltelte után is teljes értékűen, vagy legalábbis kismértékű értékcsökkenéssel, de felhasználhatók legyenek.[124]

Közkedveltsége, elterjedése sokoldalú előnyével magyarázható. A vermek egyszerű készítésmódjáról már szóltunk. Szinte mindenütt alkalmazható, és bárki által elkészíthető, ahol a talaj adottságai megfelelőek. Ez pedig óriási

[120] Vö. a térkép megfelelő adataival.

[121] Fekete Béla: *Boglyás verem Derecskén.* NÉ XXVI (1934) 102.

[122] Andrásfalvy Bertalan gyűjtése Magyar Néprajzi Atlasz (továbbiakban MNA) — Barabás Jenő: *Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században.* Ethn. LXV (1954) 477. — Borzsák i. h. 12. — Kiss Lajos: *Nagyhalász.* Ethn. LXV (1954) 346. — Vajkai, *Tóköz* 288. stb.

[123] Vö. a térkép adataival, különösen Fekete i. h. munkájával, amely a téma eddig legteljesebb bemutatását adja.

[124] Vö. Ivánczics: *Terménytartó vermek* 121.

területen megfelelő (l. IV. tábla, a térkép adatait). Mivel semmiféle építőanyagot (fa, tégla stb.) nem igényel, előállítása is olcsó. Megfelelő gondossággal elkészítve egy emberöltőn át (némelyik 150 évig is) használható. A tapasztalat alakította szabályoknak megfelelően, gondozva, kezelve; biztonságos tárolóhelyül szolgál a gabonának a rovarkártevők, nedvesség, tűzvész elleni védelmére, amelyek éppen a tárolás legnagyobb problémáját jelentették a korai időszakokban. A felhalmozott gabona megzsizsikesedett, és a nádtetős épületeket ért gyakori tűzvész az egész évi termést megemésztette. Nem utolsó szempont a rejtés sem. *A háborús időszakban szétszaladt lakosság, visszatérve lakóhelyére, éppen az elvermelt gabonának köszönhette, hogy az életet viszonylag hamar újra kezdhette.* Ez is egyik magyarázata a tatár- és törökdúlások idejében többször újjáéledő falvaknak. A rejtés fontosságára utalnak az újabban gyűjtött adatok is, amelyek arról tanúskodnak, hogy a vermeket szinte mindenütt felhasználták az ingóságok elrejtésére.[125] A különféle termények eltartása a lehető legalacsonyabb hőmérsékleten optimális, amikor a mag a biológiai funkciót (lélegzés, bomlás stb.) szünetelteti és a különféle csírák, gombák, baktériumok is legkevésbé hatnak. Ez a tárolási mód a legegyszerűbb körülmények között — mint már utaltunk rá, talajhőmérsékleti adatokat közölve — a veremben lehetséges. Nem csoda hát, hogy ennyi sok előny egyidejű összpontosulása mellett a vermek nagyméretű elterjedését vizsgálhatjuk.

A fentiekkel szemben a verem hátrányai eltörpülnek: a szűk lejárás és a vermek ürítése elég körülményes. Nedves esztendőkben, a bizonytalan mélységű talajvizes helyeken a gabona megnedvesedett, penészes, dohos lett. Az „öreg vermek" közül néha beomlott egy, és annak a gabonája, földdel keveredve bizonyos fokig használhatatlanná vált. Mindezek ellenére a fent említett számtalan sokoldalúság és előny a korai- és késői feudálista kor gazdálkodási színvonalának teljes egészében megfelelt és nem csupán a paraszti birtokokon, de legalább ilyen mértékben a majorsági földeken is elterjedt volt. Nincs kizárva — utalva a XVI—XVII. sz. okleveles adatokra —, hogy az egykori „nagyüzemi" vermelési módok kerültek át a paraszti gyakorlatba. Ez a kérdés azonban megfelelő adatok hiányában végleges tisztázásra vár.

A használatban levő vermek száma és bizonyos fokig a mérete is a gazdaság mértékével arányos volt. A terménymennyiségeknek megfelelően egy vagy több verem állott az udvaron, ház előtt. Mindenfajta gabonát (köles, búza, árpa, rozs, zab) külön veremben tartottak. Ha valamelyikből nem termett egy veremre való, akkor azt egyéb módon (zsákokban, fonott edényekben, szétteregetve stb.) raktározták, és a verem üresen állt egy évig.

A verem megtöltése a cséplés-nyomtatást követő időszakban, de még a nyár folyamán történt. Nagyon vigyáztak arra, hogy a kiégetett, vagy kifüstölt — kizsúpolt vermet víz ne érje. A vermet, a gabona beletöltéséig gondosan letakarták. A gabonaféle betöltése előtt még rövid ideig (fél napig) megszellőztették és úgy töltötték bele a gabonát (8. kép). A jól megszikkasztott, szárított gabona betöltése többféle módon történt. Vagy vékákkal „mérték" bele, vagy a vékával „felmért" gabonát ponyvás szekérbe öntögették, és a szekér farával a verem fölé állva húzták bele a gabonát. Ha a szérű a határban volt, zsákokba rakva is szállították a vermelésre szánt gabonát.

[125] Pl. Cegléd várost Rákóczi parancsára 1705-ben kiüríteni rendelik, az élelmet pedig elvermeltetik. Kolofont József (szerk.): Cegléd. Bp. 1931. 91.

A verembe töltögetett szemesterményt nem szokták megtiporni, bár a korai szakírók ezt javasolják a levegő kiszorítása céljából.[126] A verembe töltögetett gabonát egy napig ülepedni hagyják. Másnap utána töltenek, és ezt követően fedik le.

A vermek befedése változatos, és szinte vidékenként más. Bár alapvető szisztémájában (enyhe lefojtás nedvszívó anyaggal, majd légzáró földréteg) egyezik. A múlt századi szakírók azt javasolják, hogy a verem szájától egy tenyérnyire levő gabonára jó erősen szalmát kell benyomkodni, majd azt pelyvával lehintetni, oly módon, hogy így éppen a száj (nyak) alsó nyílásáig érjen. Ezt követőleg kell erős agyagos földdel szorosan betölteni, és a tetejét lejtősen kiképezni, simára mázolni.[127] A többi lefedési mód (III./1—6. tábla) nagyjából a fent ismertetett módnak a variánsa. A terményt általában a nyak aljáig töltik mindenütt. Erre szalma és törek, a Bóldva völgyben kender fás része *(pozderja)* kerül,[128] majd szilárdabb légelzáró réteg. Gyakori a deszkával,[129] kerékkel (veszszővel, szalmával befont szekér- vagy taligakerék),[130] kővel (lapos nagy kő, malomkő),[131] való lefedés, amelyre azonban minden esetben földet is halmoztak (I./1—3. tábla). A földet — kivéve a háborús időszakot, amikor a föld felszínével egyenlő a verem és föléje gyeptéglát is raktak (I./7—8. tábla) — kúp alakúra halmozták fel és szinte mindenütt simára tapasztották, hogy a vizet levesse (I./3. tábla). Az ilyen földhányásokról *(púp)* sok helyen megemlékezik a néprajzi irodalom.[132] Ezeket a púpokat néhány helyen még külön (fa-, bádog-, sár-, nád- stb.) védőtetővel is ellátták (I./9—18. tábla és 6. kép)[133] biztosabb védelem céljából. Sok adat utal a lezárható ajtóval ellátott vermekre (I./4—5. tábla). Adatunk van arra is, hogy a verem szájáig töltött gabonát gyengén meglocsolták és a csírát hajtó gabona sűrű szövedékével légmentesen zárta el a vermet, amire aztán törek és föld is került még.[134] Hajdúszováton a veremre némelyek külön tetőt *(teteje)* készítettek pelyvás sárból, vas fogókkal, amelyet két ember mozgatott (I./6. tábla).[135]

A befedett vermet a házaknál nem kellett megjelölni. Azonban a vermek fölé rakott követ, deszkát, kereket stb. többnyire azért helyezték el, hogy bontáskor könnyebb legyen a verem szájára ráakadni, és ne kelljen a szájat elrontani.

A lefedett vermekkel nem sok gond volt. A tolvajok miatt ügyeltek rájuk, vagy ha a jószág és egyéb más ok miatt megsérült a lezárása, megjavították. Általánosan egy évig tartották a veremben a terményt, aratástól tavaszig; április—május veremnyitó időszakáig. Ha bőven volt termés, és nem volt szükség a terményre, még további egy—három évig veremben hagyták a gabonát, de csak abban az esetben, ha a felbontott veremben semmiféle károsodást nem tapasztaltak. Amikor úgy gondolták, hogy jó ára van a gabonának, felbontották a vermet és vitték piacra a terményt.

[126] D. J. i. h. 107.
[127] Uo.
[128] Gunda i. h. 66.
[129] Györffy István: *A nagykun tanya.* NÉ X (1910) 147. — Turi Mészáros 1929. 43. stb.
[130] Kiss: *Földművelés* 28. — Vajkai Aurél: *Szentgál.* Bp. 1959. 139. stb.
[131] Herkely i. m. 47. — Kubinyi Ferenc—Vahot Imre: *Magyarország és Erdély képekben.* Pest 1853. I. 107.
[132] Fél: *Őrhalom* 79.
[133] L. az idézett kép adatait.
[134] Ikvai gyűjtése 1961—62, Berettyószentmárton, Cegléd.
[135] Nagy i. h. 460.

A verembontás mindig egy kicsit ünnepélyes alkalom is volt. Aggódva figyelték, ép maradt-e a termény. A ház apraja-nagyja segített. Az eseményről így ír ARANY János:

„Bontják, szolga-cseléd a sok teli vermet,
Benne arany köles, buja földben termett.
Boza italt, kámot, bort is vele bőven,
Dús lakomák lelkét emelik tömlőben.[136]

Az ürítés munkáját két vagy több ember végezte. Adataink mindenütt megyeznek abban, hogy a megkezdett vermet minél előbb ki kell üríteni. Ezt a munkát azonos szisztémával, de vidékenként másként csinálják. Legegyszerűbb módja, amikor a kibontott szájba állított gyerek szalmából font edénybe *(véka, zsompor, szakajtó,* III./11. tábla) meri bele a gabonát és kézzel nyújtja ki a kívül állónak, amíg eléri. Kisebb, sekélyebb vermeket csak így szokás kiüríteni. A nagyobbakat a veremkészítésnél említett alkalmatosságokkal ürítették. Ezeknek verembejáró kosár *(verömbejáró kosár, verembejáró)* volt a nevük (III./12. tábla).[137] Többnyire egyszerű, szalmából font kosarak voltak, amelyeknek a két ellentétes oldalára, ill. az átlójára átfeszített kötélre kötötték a hosszú felvonókötelet, amelynél fogva a gabonával telt kosarat kell felhúzni (III./12. tábla). Adatközlőink közül nagyon sok emlékezik vissza, hogy mint gyerek — a verem aljában merte a gabonát.[138] Az említetteknél gyakoribb és általánosabb volt a házaknál víztárolásra használt korábban fa-, később horgany vödör, amelyre a fentiekhez hasonlóan kötelet kötöttek, és így húzták fel a terményt (III./10. tábla).

A kiürített vermeket a következő használatbavételig gondosan befedték, mert adataink szerint nagyon sok baleset, kár származott a fedetlenül hagyott vermekből. Az ilyen vermekre rendszerint deszkákat, követ, befont szekérkereket tettek.

A verem újbóli használatba vétele gondos körültekintéssel járt, mert a kiürített vermek levegője nagyon megromlott. Ennek megvizsgálására vasfazékba tett gyertyát[139] vagy égő lámpást[140] engedtek le. Ha elaludt a láng, akkor a vermet tovább kellett szellőztetni (8. kép). Ezt a műveletet Hajdúböszörményben kötélre kötött zsákoknak a veremben való rángatásával is elősegítették.[141] A jól kiszellőztetett vermet kitakarították, és a már ismertetett módon készítették elő az újabb termény befogadására.

Bő adataink vannak a gabonásvermek másodlagos felhasználására is. Az üres verem egyenletes hőmérséklete kitűnően felhasználható volt különféle ételek (készételek, tejtermékek, húsfélék) rövid ideig történő tárolására. Gyakori a veremben való gyümölcstárolás. Nyíregyháza vidékén a lazán befedett és csalétekkel ellátott szájú üres gabonásvermet vadnyulak befogására is használták.[142] Egy — az Alföldre vonatkozó adat szerint lakodalom előtt két nappal, — figyelmeztetésül — kitisztogatják, kiszellőztetik a vermet és az egyenletes hőmérsékletű üregbe engedik le a lerészegedettet és ott tartják, amíg józanságának kézzelfogható bizonyítékát nem adja.[143]

[136] ARANY i. m. 132.
[137] FÉL, Kocs 44. — RÉVAY László gyűjtése EAKL 3/61. stb.
[138] L. IKVAI gyűjteseit.
[139] H. FEKETE i. h. 158.
[140] Sz. MORVAY i. h. 124.
[141] H. FEKETE i. h. 158.
[142] MÁRKUS Mihály: *Népi vadfogás módjai Nyíregyháza vidékén.* NÉ XXIX (1937) 348.
[143] BAKSAY Sándor: *Magyar népszokások* (Osztrák-Magyar Monarchia . . . VII.) Bp. 1891. 91.

Összefoglalás

Amint a dolgozat különböző fejezetei is bizonyítják, a vermelés, a terméneltartás legtermészetesebb, olcsó, célszerű módja, amelynek elterjedését — a feudalista társadalom és gazdálkodási rend színvonalának megfelelően — még más előnyei is elősegítették. Ez a magyarázata a paraszti és majorsági gazdaságokban történő széles körű használatának. A XVI. sz.-tól — az adatok bőségéből és a jelzett körülményekből következtetve — általánosnak mondható a földalatti terménytárolás. Az elsődlegesség kérdése megfelelő adatok hiányában nem dönthető el. A középkori régészeti adatok azonban a népi (paraszti-jobbágyi) használat elsődlegességére engednek következtetni, amelyet aztán megfelelő mértékben átvehetett és átalakíthatott a jobbágygazdálkodásra épülő (annak módszereivel és eszközeivel dolgozó) úrbéres birtok.

A vermek maximális elterjedését és legszélesebb körben történő használatát a XVIII. sz. közepére tehetjük.

A verem léte, elterjedése, használata szerintünk a feudalizmus gazdasági színvonalának, társadalmi viszonyainak, gazdálkodási rendszerének következménye és velejárója, függvénye. Így nem érthetünk egyet URBANCOVA V. megállapításával, aki a ház fejlődésével hozza kapcsolatba a vermelést.[144] Az lehetséges, hogy a gazdasági-társadalmi tényezők hatására alakuló házzal egy időben alakul át, ill. tűnik el a verem is, azonban ez nem függőség. TROJANOVIČ S. a jugoszláviai Bánátból hozott példák alapján fahiánynak tulajdonítja a vermelést,[145] amellyel ugyancsak a fentiek miatt nem érthetünk egyet. De ellene mond állításának — hogy csak egy példát idézzünk — a fából gazdag s lovák területek intenzív vermelése is. FÜZES ENDRE dolgozatában a nyomtatás és a vermelés összefüggéséről beszél és a vermelés földrajzi elterjedését azonosnak véli a nyomtatással való szemnyerés elterjedésével,[146] és GUNDÁval együtt alföldi jelenségnek tartja,[147] bizonyos mértékben folytatva KÁLLAY FERENC felfogását, amely szerint a kötetlen kezelés, a gabona vermelése „ázsiai szabású".[148] A fenti megállapításoknak (nyomtatás-vermelés összefüggésének) a magyarországi, a Kárpát-medencén belüli és az egész európai vermelési anyag ellentmond.

A gabonaneműek földalatti tárolása Zala-, Somogy- és a Baranya megyei területeket kivéve szinte az egész országban általánosnak mondható még így, a teljesnek nem mondható gyűjtés eredményeként is. A fenti területen a vermek hiányát nem magyarázzák teljes egészében a talajtani viszonyok, de a gyűjtés hiánya sem. Adataink szerint (IV. tábla), a nyomtatással való szemnyerés és a gabonavermelés összefüggése n e m fedi egymást. A HOFFMANN TAMÁS közölte térképtől eltérően[149] vermekkel találkozunk a kisalföldi-, észak-magyarországi területeken is. A nyomtatás és vermelés összefüggése ellen szól a bódvavölgyi,[150] Zobor vidéki anyag,[151] valamint a több százra tehető előfordulásról tudósító gazdag szlovák irodalom.[152]

[144] URBANCOVÁ i. h. 113.
[145] TROJANOVIČ i. h. 242.
[146] FÜZES i. m. 43.
[147] GUNDA i. h. 70.
[148] K. J. i. h. 3—39.
[149] HOFFMANN Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Bp. 1963. 271.
[150] GUNDA i. h. 45—70.
[151] SZ. MORVAY i. h. 123—124.
[152] APÁTY i. h. 347—380. — BEDNARIK i. m. 189. — JANŠÁK i. h. — STEFUNKÓ i. h. 11. — URBANCOVÁ i. h. 112—114.

A kettős gazdálkodási rendszert (csűrös és kötetlen kezelésű gazdálkodás) a magyar történelem — és a velünk azonos sorsú népek története — sajátos alakulásából eredő formának (tatár-törökdúlás, félországnyi pusztaságok, ebből eredő külterjesség) tarthatjuk, nem pedig ún. ősi, ázsiai formának. Mint bizonyítani igyekeztünk, a verem nem kapcsolódik az ún. ázsiai nomád, vagy alföldinek nevezett gazdálkodási rendszerhez, bár eredete és a magyarság körében történő meghonosodása a megfelelő régészeti anyag hiányában még nem tisztázható.

Hogy a földalatti terménytárolás a feudális gazdálkodási rendhez kötődő forma, mutatja megszűnése is. A kapitalizálódó gazdaságok (a szállítási lehetőségek megnövekedésével, a lekötött biztos piacokkal) a jóval nagyobb mennyiségű terményt sem tárolják veremben. A legkésőbbi időkig, a feudális módon gazdálkodó szegényparaszti birtokokon maradt fenn a vermelés, ott is legkésőbb a századforduló időszakáig, hogy átadja a helyét a magtáraknak, magtárszerű építményeknek.

Napjainkban található kerekvermek (épen maradt gabonásvermek, vagy régi formára épített újak) pinceszerű funkciót látnak el. Többnyire krumpli, répa tárolására használják őket. De ide teszik el télire a zöldséget, gyümölcsöt, bort, tejet, tojásfélét és mindent, amit a fagytól, ill. a hőtől védeni kell. A térképen jelölt adatok mintegy 60%-nál még mindig találunk használatban, a fenti módon hasznosítva kerekvermeket. Napjaik azonban meg vannak számlálva, mert a kezelés nehézkessége, a körülményes lejárás miatt egyre nagyobb mértékben foglalják el helyüket a házak alá épített pincék.

IKVAI NÁNDOR

IV. tábla adatai (térkép a 373. oldalon):

A földalatti terménytárolás a magyarlakta területen

Az elterjedési térképet saját gyűjtés, irodalmi adatok, valamint munkatársak gyűjtése alapján rajzoltuk. Az egyes falvak adatainál megjelöljük a forrást. A dolgozatban idézett munkákon kívül a továbbiakban az alábbi rövidítéseket használjuk, a keresztnevek elhagyása mellett:

gyűjtése = gy

Néprajzi Múzeum *Ethnológiai Adattár*ában levő adat = EA.
Az Ethnológiai Adattár *verem* c. kérdőlapjaira érkezett 1961. évi adatok = EAKL.
Magyar Néprajzi Atlasz I. kérdő füzet 26. kérdőpontja = MNA

1. Nyírmihálydi (BELLON 1961. MNA) — **2.** Újfehértó (FRDÉSZ 1960. MNA) — **3.** Ramocsaháza (NYÁRÁDI i. h. 94). — **4.** Hajdúság (TURI MÉSZÁROS 1929. 41—42.) — **5.** Szamosháti (CSÜRY Bálint: *Szamosháti szótár*. Bp. 1936. II. 449.) — **6.** Kiskunhalas (CSONKA EAKL 4/61. — KISS EAKL 4/62. — NAGY CZIROK EA. 4409/2. — Uő. 1959—60. MNA — VORÁK gy. Thorma Múzeum Adattára 4780.) — **7.** Kunszentmiklós (KÓSA 1963. MNA — PAPP i. h. 293.) — **9.** Szabadszállás (JANÓ 1962. MNA) — **10.** Kecskemét — homoki tanyák (HORNYIK János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét 1927. 76. — KÉLER György: *Kecskemét pusztáinak néprajzához*. NÉ I (1900) 75. — SELMECZY 1962. MNA — KUBINYI—VAHOT i. m. I. 107. — SZABÓ i. m. 86.) — **11.** Monor (BORZSÁK: *Gabonaraktározás* 12—14.) — KOCSIS: *Monor község története*. Monor 1928. 10.) — **12.** Bana (KODOLÁNYI 1962. MNA) — **13.** Sárszentmiklós (SERGŐ 1962. MNA) — **14.** Sárköz (KATONA Imre: Sárköz. Bp. 1962. 80.) — **15.** Kiskunmajsa (JANÓ 1961. MNA) — **16.** Sárkeszi (GÉMES gy. 1963. Ásatás) — **17.** Tápióbicske (IKVAI gy. 1963.) — **18.** Cegléd (CSEH gy. 1947. EA. 2111/187. — HIDVÉGI gy. 1963. — IKVAI gy. 1963.) — **19.** Hernádszurdok (HEGYI 1959. MNA) — **20.** Sáránd (BUDAI gy. 1961. EA. F. 71. 571. — 71.574.) — **21.** Hajdúdorog (Ea. 1000/16) — **22.** Korláthelmec (MÁRKUS gy. 1940. EA. 403/3.) — **23.** Nagykőrös (BALANYI gy. 1963. — GALGÓCZY Károly: *Nagy-Kőrös város monográfiája*. Bp. 1896. 510. — MÁRKUS István: *Kertek és*

anyák Nagykőrösön. Kecskemét 1943. 107. — Szabó gy. EAKL 4/60.). — **24.** Karcsa (Nagy gy. EAKL 4/61.) — **25.** Tóköz vidéke (Vajkai, Tóköz 286.) — **26.** Derecske (Fekete i. h. 102. — Szabó gy. 1961.) — **27.** Hódmezővásárhely (Barabás i. h. 477.) — **28.** Hajdúszoboszló (Csákó gy. 1961. — Ecsedi István: *Gabonásverem Hajdúszoboszlón.* NNy III. (1931) 118. — Györffy: *Az alföldi* 135. — Hajdú gy. EA. 3161. — Pásztor gy. EAKL 4/61. — **29.** Hajdúböszörmény (Galacsi gy. 1961. — H. Fekete i. h. 159. — L. Szabó gy. 1931. EA. 3046/10. — Uzonyi gy. 1961.) — **30.** Hajdúszovát (Nagy i. h. 462.) — **31.** Püspökladány (Dorogi i. h. 316.) — **32.** Hajdúnánás (Dankó 1962. MNA — Ötvös gy. 1961.). — **33.** Debrecen (Balassa Iván: *A debreceni civis földművelése* . . . Debrecen 1940. 48.) — **34.** Zsadány (Molnár gy. 1940. EA. 168.) — **35.** Mezősas (Uo.) — **36.** Salonta (Nagyszalonta, RSR — Ikvai gy. 1962. — Viski i. m. 59.) — **37.** Tiszaeszlár (Csalog 1958. MNA) — **38.** Kék (Boros gy. 1950. EA. 2236/8084. — Kiss, Földművelés 28. — Nyárády 1961. MNA) — **39.** Apagy (Erdész 1961. MNA) — **40.** Nyírgyulaj (Erdész 1959. MNA) — **41.** Jászkunság (Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza.* Bp. 1942. 56, 332.) — **42.** Tiszántúl (Győrffy: *Magyar falu* 133.) — **43.** Nagykunság (Györffy István: *Nagykunság és vidékének népies építkezése.* I—II. NÉ IX (1908/17). — **44.** Túrkeve (Györffy 1960. MNA — Turi Mészáros 1929. 43. — Szolnoki Állami Levéltár i. h. 164.) — **45.** Szarvas (Zsilinszky Mihály: *Szarvas város történelme és jelen viszonyainak leírása.* Pest 1812. 163.) — **46.** Tiszaigar (Barabás gy. 1950. EA. 4082/4. — Diószegi gy. 1949. FA. 4084. — Csilléri gy. 1949. EA. 4104. — Katona gy. 1949. EA. 4094/172. — Keszegh gy. 1950. EA. 4098/131. — Kresz gy. 1950. EA. 4110. — Solymos gy. 1949. FA. 4117. — Sőregi János: *S. J. beszámoló jelentése.* . . (Déri Múzeum Évkönyve 1938.) Debrecen 1940. 43.) — **47.** Tiszaroff (Vécsy Ágoston: *Néprajzi adatok Tisza—Roff vidékéről.* Ethn. VIII. (1897) 445.) — **48.** Tiszapüspöki (Pócs 1961. MNA) — **49.** Zagyvarékas (Pócs 1960. MNA) — **50.** Vezseny (Barabás 1959. MNA) — **51.** Szegvár (Bartucz Lajos: *Adatok a Nagy Magyar Alföld népi építkezéséhez.* NÉ XI (1910) 51.) — **52.** Szeghalom (Szabó gy. 1953. EA. 4045/37). — **53.** Sándorfalva (Juhász 1960. MNA) — **54.** Orosháza (Nagy Gyula: *Hagyományos földművelés a vásárhelyi puszta.* NK VII/2, (1963) Bp. 93—94. — Uő. *Die Speicherung von Körnerfrüchten (Getreide) in Orosháza.* AEthnographica XIII (1964) 281—312. — Szabó gy. FAKL 4/61.) — **55.** Köröstarcsa (Szilágyi 1960. MNA) — **56.** Okány (Dankó 1963. MNA) — **57.** Nagykamarás (Hegyi 1963. MNA) — **58.** Magyarpécska (Pecica, RSR — 1958. MNA) — **59.** Torontál megye (Borovszky Samu: *Torontál vármegye.* Bp. é. n. 142.) — **60.** Kunszentmiklós (Kósa 1963. MNA) — **61.** Kisújszállás (Kiss Géza: *Kisújszállás története a XVIII. század végéig.* Szolnok, 1959. 95.) — **62.** Dunapataj (Fél Edit: *Adatok Dunapataj néprajzához.* NÉ XXIX (1937) 361.) — **63.** Rákospalota (Novák J. Lajos: *Rákospalota néprajzi leírása.* NÉ. XV (1914) 222—223.) — **64.** Galgamácsa (Gönyei Sándor: *Adatok Galgamácsa néprajzához.* NÉ XXXII (1940) 37. — Uő. EA. 16/II. — Tóth 1961. MNA) — **65.** Őrszentmiklós (Morvay Judit: *A gazdálkodás alakulása Őrszentmiklóson.* NK V/1 (1960) 143—144.) — **66.** Nógrád megye, Ipolyvölgy, Börzsöny, Cserhát völgyei (Fél, Őrhalom 79.) — **67.** Őrhalom (Uo.). — **78.** Karancskeszi (Selmeczi 1962. MNA) — **69.** Maconka (Uő. 1962. MNA) — **70.** Nagylóc (Fél—K. Kovács gy. 1937. FA. 177/1—2. — Selmeczi 1962. MNA) — **71.** Érsekvadkert (Selmeczi 1962. MNA) — **72.** Fesseg (Uő. 1962. MNA) — **73.** Ősagárd (Igaz gy. 1951. EA. 3470.) — **74.** Diósjenő (Gönyey: *Ősi faépítkezés* 302—303.) — **75.** Ipolyszakállas (Dobrovolni gy. 1934. EA. 4548.) — **76.** Heves megye D-i része (Bakó gy. 1950—63. — Borovszky Samu: *Heves vármegye.* Bp. é. n. 198.) — **77.** Verpelét (Takács gy. 1951. FA. 3038.) — **78.** Erdőkövesd (Selmeczi 1962. MNA) — **79.** Mezőkövesd (Csilléri gy. 1951. EA. 2538/35. — Györffy István: *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* NÉ XXI (1929) 148. — Uő.: *Matyók mezőgazdasága II.* NNy VI (1934)68—69. — Herkely i. m. 35, 47—48.) — **80.** Szentistván (Fél gy. 1951. EA. 2515.) — **81.** Miskolc (Marjalaki Kiss gy. 1953. EA. 3763.) — **82.** Bőcs (Rózsa gy. 1959. MNA) — **83.** Ónod (Takács Sándor: *Rajzok a török világból* I—III. Bp. 1917. III. 303.) — **84.** Hejőpapi (Kiss 1959. MNA) — **85.** Alsóvadász (Tagányi 1962. MNA) — **86.** Sárospatak (Bakó gy. 1953. EA. 3961. — Makkai i. m. 245.) — **87.** Boldva völgy (Gunda i.h. 66, 67.) — **88.** Perhál (Bodgál gy. 1952. FA. 3509/10.) — **89.** Páty (Hofer gy. 1952. EA. 3519/3. — Róna Tas—Ziniel gy. 1952. EA. 3885.) — **90.** Kocs (Fél, *Kocs* i. h. 44—45, 56.) — **91.** Bajna (Kodolányi 1962. MNA) — **92.** Neszmély (Uő. 1962. MNA) — **93.** Hánta (Uő. 1962. MNA) — **94.** Lébény (Juhász gy. 1940. EA. 3463.) — **95.** Rábcakapi (Molnár gy. 1939. EA. 998/6—7c. Vajkai, *Tóköz*) — **96.** Pereszteg (Ivánczics, *Gabonásverem* 80.) — **97.** Pozsonypüspöki (Podunajska Byskupice, Csehszlovákia — Ág 1959. MNA — Paládi Kovács gy. 1965.) — **98.** Zoborvidék (Sz. Morvay i. h. 123—124.) — **99.** Zsére (Uo.) — **100.** Gyarmat (Sergő gy. 1951. EA. 3841.) — **101.** Vanyola (Kósa 1962. MNA) — **102.** Bakonytamási (Vajkai Aurél: *Veszprém megye népi építkezése* NÉ XXXII (1940) 322.) — **103.** Vaszar (Uo.) — **104.** Vilonya (Tagányi 1962. MNA) — **105.** Papkeszi (Uő. 1962. MNA) — **106.** Balatonkörnyék (Jankó János: *A balatonmelléki magyarság néprajza.* Bp. 1902. 216, 247.) — **107.** Balatonkenese (Dömötör Sándor: *Balatonkenesei gabonásvermek.* Balatoni Kurir VII (1938). — Vajkai, Veszprém megye 322. 74. j.) — **108.** Tác (Barabás 1959. MNA) — **109.** Dunaújváros (Csilléry gy. 1951. FA. 2537/10). — **110.** Miszla (Bordás 1961. MNA) — **111.** Kajdacs (Andrásfalvy 1960. MNA) — **112.** Decs (Uő. 1958.

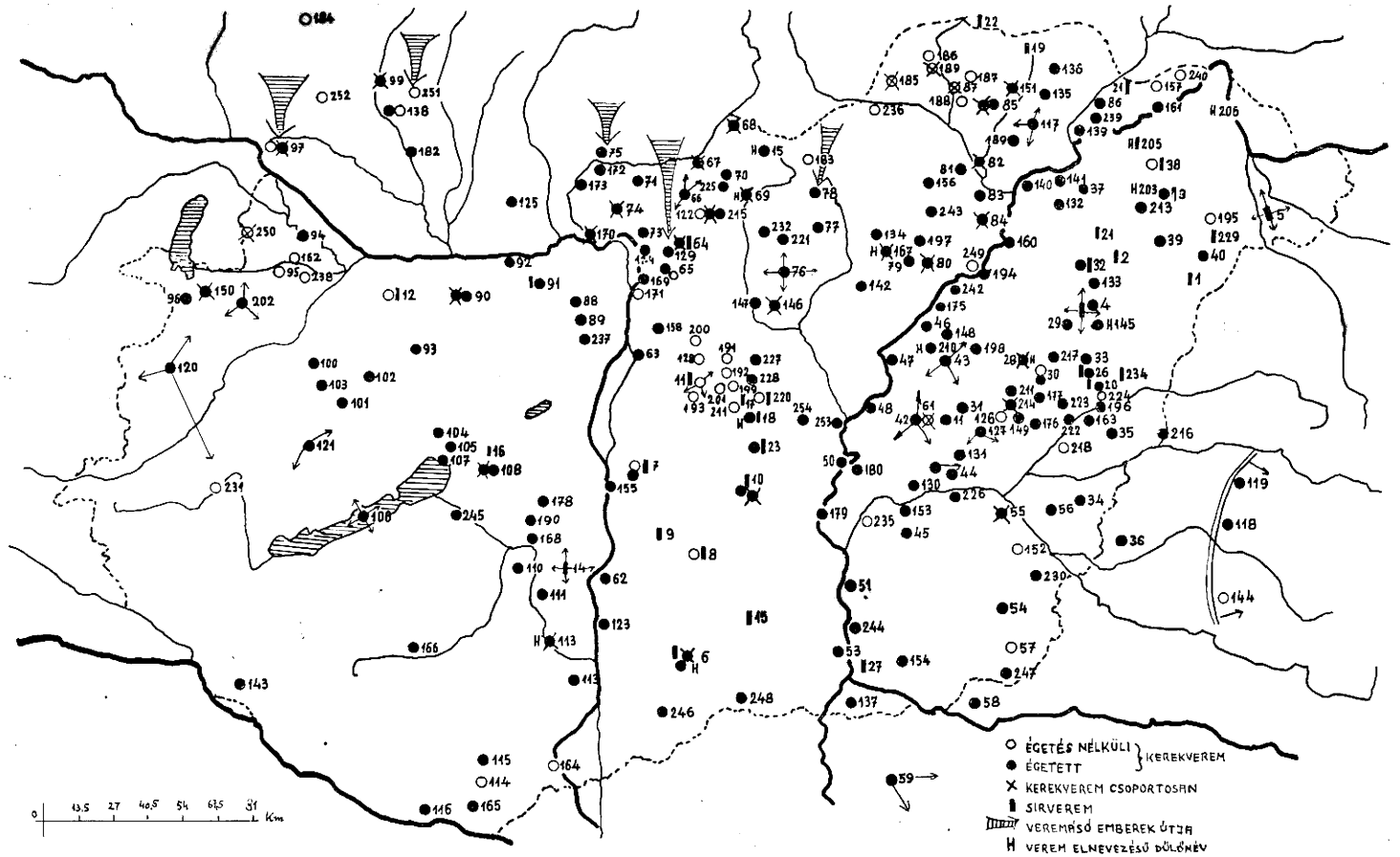

IV. tábla. A földalatti terménytárolás a magyarlakta területen (Adatokat lásd a 371—375. oldalakon)

MNA) — **113.** Sióagárd (Uő. 1958. MNA) — **114.** Peterd (ZENTEI gy. 1963. — FÜZES i. m. 29.) — **115.** Szemely (FÜZES uo.) — **116.** Ormánság (KISS: *Ormánság* 62.) — **117.** Szerencsi uradalom (MAKKAI i. m. 88. — SZILÁGYI István: *I. Rákóczi György*. Bp. 1893. 191.) — **118.** Erdélyi uradalmak (MAKKAI i. m. 522.) — **119.** Ebesfalva (SZÁDECZKY i. m. 67.) — **120.** Sopron—Zala—Moson-Vármegyék: *Nádasdy birtokok* (KOMORÓCZY i. m. 64.) — **121.** Dunántúl (BIRKÁS Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged 1948. 14.) — **122.** Becske (KRIZA 1959. MNA) — **123.** Kalocsa (KŐHEGYI gy. 1959. Bajai Múzeum Adattára 896/II.) — **124.** Rád (JAKUCS gy. 1963.) — **125.** Farnad (Uo.) Csehszlovákia. — **126.** Báránd (SZÜCS Sándor: *Régi Sárrét világa*. Bp. é. n. 14.) — **127.** Biharnagybajom, Sárrét (SZÜCS: *Bihar* 201.) — **128.** Gomba (BORZSÁK i. h. 13. — IKVAI gy. 1963.) — **129.** Kisnémedi (LACZUS gy. 1963.) — **130.** Mezőtur (CSALOG 1962. MNA — GYÖRFFY gy. 1963.) — **131.** Ecsegfalva (GYÖRFFY uo.) — **132.** Tiszavasvári (GÁL Gyula: *Egy büdszentmihályi parasztház* (VÉGH József szerk: *Táj- és népkutatás a középiskolában*) Bp. 1942. 54. — GOMBÁS gy. 1963.). — **133.** Hajdúdorog (TÓTH gy. 1962.) — **134.** Eger vára (GERŐ i. m. 347. — IKVAI—PALÁDI KOVÁCS gy. 1963.) — **135.** Boldogkőváralja (IKVAI gy. 1962.) — **136.** Fony (BAKÁCS i. m. 113. — JÁRMAI Edit: *A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében* Bp. 1930. 12.) — **137.** Tiszasziget (ANDRÁSFALVY 1962. MNA) — **138.** Nagycétény (Cetin, Csehszlovákia — UJVÁRY gy. 1963. — — PALÁDI KOVÁCS gy. 1965.) — **139.** Kenézlő (VARGA gy. 1950. Népr. Int. Ad. Debrecen, 028/9.) — **140.** Tiszadob (NYÁRÁDY gy. 1963.) — **141.** Tiszalök (LIPTÁK gy. EAKL 3/61. — NÁRÁDY gy. 1963.) — **142.** Átány (FÉL Edit—HOFER Tamás: *Az átányi gazdálkodás ágai* NK V/2 (1961) 3. — **143.** Iharos (ILLYÉS Gyula: *Népszabadság 1963. dec. 25.*) — **144.** Újszékely (SÁNDORNÉ gy. 1963.) — **145.** Hajdúhadház (NAGY Sándor: *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház 1928. 104. — SIMON gy. 1961. — SZABADFALVI gy. 1964.) — **146.** Jászárokszállás (BELLON gy. 1862.) — **147.** Jászágó (Uo.) — **148.** Kunmadaras (SZÜCS Sándor: *Szól a duda, verbuválnak*. Bp 1962. 36—37.) — **149.** Tetétlen (FARKAS gy. 1961.) — **150.** Petőháza (PESTY i. m. XXXVII. 256—257.) — **151.** Abaújdevecser (Koós gy. EAKL 3/61.) — **152.** Békés (NAGY gy. EAKL 3/61.) — **153.** Szarvas (KEPENYES gy. EAKL 4/61.— RUISZ Gyula: *Tessedik Sámuel adomái, önéletírásának megvilágosításához*. Gazdaságtört. Szle. 1895. 308.) — **154.** Tótkomlós (KOPPÁNY gy. EAKL 4/61. — KRAUSZ gy. 1947. EA. 2057/50).— **155.** Bátya (FEHÉR gy. EAKL 4/61.) — **156.** Miskolctapolca (Koós gy. EAKL 4/61.) — **157.** Cigánd (KÁNTOR gy. EAKL 3/61. — KÓSA 1963. MNA) — **158.** Isaszeg (SZATMÁRI gy. EAKL 3/61.) — **159.** Etes (ANDRÁKNÉ gy. EAKL 3/61.) — **160.** Polgár (BENCSIK gy. EAKL 3/61 — ÉLIÁS 1961. gy.) — **161.** Karcsa (NAGY gy. EAKL 3/61.) — **162.** Lébény-környék (MADROVITS gy. EAKL 3/61.) — **163.** Berettyóújfalu (SÁNDORNÉ gy. 1963. — Déri Múzeum Évkönyve. 1938. 30. 9. á.) — **164.** Mohács (SALGA gy. EAKL 3/61.) — **165.** Harkány (Uo.) — **166.** Nagyberki (GOLUCSÁR gy. EAKL 3/61.) — **167.** Ostoros (Koós gy. EAKL 3/61.)— **168.** Igar (RÉVAY gy. EAKL 3/61.) — **169.** Pesthidegkút (LIPTÁK gy. EAKL 3/61.) — **170.** Szob (MORVAY—LACZUS gy. 1962.) — **171.** Rákoscsaba (GÖNYEI gy. 1962.) — **172.** Bernecebaráti (MORVAY gy. 1862.) — **173.** Perőcsény (Uo.) — **174.** Jászberény (TÓTH János: *Gabonásvermek Jászberényben*. (Múzeumi levelek 4. Damjanich Múzeum (Szolnok 1961. 24.) — **175.** Tiszaszőlős (Magyarság Néprajza I² V. t. 64. á.) — **176.** Bakonszeg (SZEPESI gy. 1961. — TAKÁCS gy. 1961.) — **177.** Földes (ZAGYVA gy. 1961. — BELLON—KECSKÉS 1962. MNA) — **178.** Sárbogárd (NOVÁKI Gyula: *Fehér megye őskori földvárai*. AÉ. LXXXIX 1962 8. 1. j. — PESTY i. m. 101.)— **179.** Tiszaug (TURI MÉSZÁROS 1929. 43.) — **180.** Tiszaföldvár (Uo.) — **181.** Tállya (Tállya i. h. 406.) — **182.** Érsekújvár (Nové Zámky, Csehszlovákia — KARÁCSONY i. m. 366.) — **183.** Istenmezeje (HOFFMANN: *Egy palóc falu* 560.) — **184.** Ság (BANNER Benedek: *Adatok a nyitramegyei Ság község tótjainak tárgyi ethnographiájához*. Békés 1912. 54.) — **185.** Imola (GUNDA i. h. 54.) — **186.** Szalonna (Uo. 66.) — **187.** Szendrőlád (Uo.) — **188.** Balajti (Uo.) — **189.** Meszes (Uo.) — **190.** Szilasbalhás (VAJKAI: *Szentgál* 139.) — **191.** Uri (BORZSÁK i. h. 13.) — **192.** Bénye (Uo.) — **193.** Vasad (Uo.) — **194.** Tiszacsege (NAGY i. h. 460. — MOLNÁR 1964. MNA) — **195.** Vaja (IVÁNCSICS gy. 1957.) — **196.** Gáborján (SÁNDORNÉ gy. 1956.) — **197.** Tard (GYÖRFFY: *Matyók* 68—69. — FÉL gy. 1951. EA. 2371/23.) — **198.** Karcag (GYÖRFFY: *A nagykun* 47. — SZENTESI TÓTH Kálmán: *Történelmi emlékek Jászkunság és Karcag múltjából*. Karcag 1940. 55.) — **199.** Nagykáta (BORZSÁK: *Régi istállók* 43.) — **200.** Tápiósüly (Uo.) — **201.** Káva (Uo.) — **202.** Kisalföld (JUHÁSZ gy. 1940. FA. 3463.) — **203.** Ibrány (KISS Lajos: *Régi Rétköz*. Bp. 1961. 154.) — **204.** Nyírbogdány Uo. 291.) — **205.** Nagyhalász (Uo. 276.) — **206.** Kisvárda (Uo. 219.) — **207.** Luzsok (KISS: *Ormánság* 322.) — **208.** Nagycsány (Uo.) — **209.** Begdása (Uo.)— **210.** Kisújszállás (GYÖRFFY: *Nagykunság* 9.) — **211.** Nádudvar (Uo. 17.) — **212.** Rákospalota (NOVÁK i. h. 222.) — **213.** Nyíregyháza környéke (MÁRKUS: *Népi vadfogás* 348.) — **214.** Püspökladány (DOROGI i. h. 316.) — **215.** Terény (MAKSAY Ferenc: *Urbáriumok* (XVI—XVII. század). Bp. 1959. 308.) — **216.** Nagykereki (BENEDEK gy. 1961.) — **217.** Ebes (IKVAI 1961. gy.) — **218.** Csökmő (SÁNDORNÉ 1961. gy.) — **219.** Albertirsa (IKVAI 1963. gy.) — **220.** Tápiószőlő (Uo.) — **221.** Gyöngyös (BAKÓ gy. 1963.) — **222.** Berettyószentmárton (IVÁNCSICS: *Terménytartó vermek* 111—125. — OSVÁTH Pál: *Biharmegye sárréti járása leírása*. Nagyvárad 1875. 249.) — **223.** Szentpéterszeg (SÁNDORNÉ gy. 1960.) — **224.** Tépe (FEKETE gy. EA. 1960/1.) —**225.** Hollókő

(Fél— K. Kovács gy. 1937. FA. 177/1—2.) — **226.** Öcsöd (Ligeti gy. 1947. EA. 2061/133.) — **227.** Szentmártonkáta (FA. 2234/29.) — **228.** Farmos (Ikvai gy. 1963.) — **229.** Nyírcsászári (Erdész gy. 1950. EA. 2193/24.) — **230.** Békés (Durkó gy. 1939. EA. 2380/8.) — **231.** Déneslak (Dömötör gy. 1950. EA. 2335/28.) — **232.** Gyöngyöspatak—(Gönyei gy. 1938. EA. 4267/2.) **233.** Alattyán (Keszegh gy. 1950. EA. 4098/132.) — **234.** Hosszúpályi (Némethy gy. 1961.) — 235. Kunszentmárton (Szilágyi gy. Szolnoki Állami Levéltár, Kunszentmárton Tanács jzkv. III. és V. 39, 41—42.) — **236.** Sajónémeti (Ujváry gy. 1964.) — **237.** Bia (Selmeczi 1964. MNA) — **238.** Kóny (Németh 1963. MNA) — **239.** Viss (Fcsedy 1963. MNA) — **240.** Láca (Ua. 1963. MNA) — **241.** Balmazújváros (Ferenczi 1960. MNA) — **242.** Tiszafüred (Déri Múzeum Fotogyűjtemény 10 568.) — **243.** Tiboldddaróc (Fcsedy 1964. MNA) — **244.** Mindszent (Nagy 1964. MNA) — **245.** Felsőnyék (Vajkai 1964. MNA) — **246.** Tatabánya (Báth 1963. MNA) — **247.** Battonya (Ferenczi 1965. MNA) — **248.** Tompa (Molnár 1965. MNA) — **249.** Tiszadorogma (Molnár 1964. MNA) — **250.** Pusztasomorja (Németh 1963. MNA) — **251.** Felsőaha (Horny Ohaj, Csehszlovákia — Paládi Kovács gy. 1965. — **252.** Boldogfa (Boldog, Csehszlovákia — Ua.) — **253.** Szolnok-Tabán (Peták gy. 1965.) — **254.** Abony (Balogh gy. 1965.) Adatok lezárva: 1965. XII. 31.

Нандор Икваи:

ПОДЗЕМНОЕ ЗЕРНОХРАНЕНИЕ В ВЕНГРИИ

Резюме

В работе кратко обобщается проблематика, связанная со впрошлом всюду в стране распространенным хранением зерна в ямах. После нескольких небольших статей, опубликованных ранее, эта работа, основывающаяся на разрозненных литературных данных и большом собирательском материале, освещает полный круг тем, связанных с приготовлением, формой, распространением и методами использования подземных ям для зерна.

Во введении мы находим ссылки и на европейские данные, учитывает автор и некоторые данные венгерских археологических раскопок. Согласно его определению (более ранние археологические данные отсутствуют), самое значительное использование подземных ям для хранения зерна приходится на период турецкой иги и два столетия после этого. Автор цитирует мнение современных специалистов XVII—XVIII столетия по подземной хранении зерна, указывая на их стремления распространить этот способ.

В главе «*О ямах вообще*» излагаются отдельные типы подземных ям: могилообразные (венг. sírverem) и круглые ямы (венг. kerekverem), публикуются бесчисленные народные названия их, особенно последнего типа. Говоря о распространении подземных ям для хранения зерна, автор разбирает такие вопросы, как закрытие ям, их безопасности огня практичность, дешевизну, герметическое закрытие и отсутствие червей.

Касаясь вопроса о *расположении ям*, автор исследует вопросы о выборе места и условий для строительства ям. Чаще всего ямы размещаются возле дома: прежде всего под окнами, выходящими на улицу, возле дома во дворе по длине дома, затем в различных более отдаленных, но все находящихся «на глазах» частях двора. Реже встречается (что указывает на важность хранимого продукта) яма, устроенная в жилых или хозяйственных постройках. В результате различных административных мероприятий, а также различных почв и почвенных вод, часто в деревне или за ее пределами можно встретиться с групповым расположением ям (некоторые данные относительно к этому приведены на табл. IV, под знаком H).

Глава «Почвы, на которых устраиваются ямы» — является основной частью работы. В ней автор делает попытку обобщить в государственных масштабах результаты исследований в области химии почв (которые уже публиковались им в более ранней статье, см. № 40 в библиографическом списке) и опыт народа. Здесь доказываются связи между формой ям и содержанием глины в почве, содержанием глины в почве и обжигом сильным огнем, и также химическое соотношение между содержания глины в почве и почвы ямы (Ph) и формирующейся в результате этого бактериальной жизнью, ибо плотность, а также и песчаный характер почвы в большой мере определяют форму ямы, ее вид (— яма-могила, круглая яма и пр.). Свои выводы он подкрепляет и не безразличными с точки зрения консервации данными температуры почвы. В заключение автор указывает на тесную связь между уровнем почвенных вод и распространением подземных ям.

В главе «*Строительство ям*» автор описывает используемые инструменты, методы и формы изготовления. Находим мы здесь и сведения о странствующих копальщиках ям (венг. kutász, veremásó, см. на IV табл. обозначение стрелой). Подробно описывает автор

и обжиг ям, а также их починку. Излагается и обкладка ям, которые из-за состава почвы не могут быть обожжены, ржаной соломой (венг. zsúp).

Глава «*Подземные ямы*» рассказывает об использовании подземных сооружений, о их чистке, заполнении, закрытии отверстия (венг. torok, száj) охране, вскрытии.

В «Заключении» дается обобщение всех глав. Автор разбирает различные взгляды на распространение и природу подземных ям, высказывая свое мнение в связи с ними. Наконец, говорится и об использовании подземных ям в настоящее время (для хранения моркови, картофеля, зелени, овощей, фруктов, молочных продуктов).

Иллюстрации дополняют содержание работы. Фотографии дают представление о различных ямах, теперь уже использующихся для хранения кормов (рисунки 1—10). На I таблице приведены различные способы закрытия ям. Рисунки же, объединенные во вторую (II) таблицу, показывают формы ям, упоминаемые в литературе и встретившиеся при собирании материала. На рисунках III. таблицы показаны закрытие подземной части отверстия (1—6), инструменты для строительства и копки ям (7—12), различные формы горловины ямы (13—16), а также проективные рисунки, показывающие средние размеры ям и терминологию их наиболее важных частей (17—18). IV таблица показывает на основе литературного и собирательского материала реконструированную картину распространения подземных ям на территории венгерского населения, не претендуя на полноту. Объяснение условных знаков: обожженная яма — черная точка, необожженная яма — светлый кружок, групповое расположение ям (— на предыдущих X), топонимия со словом яма-H, путь странствующих рабочих, занимавшихся изготовлением подземных ям обозначен стрелой.

Nándor Ikvai:

UNTERIRDISCHE GETREIDELAGERUNG IN UNGARN

(Auszug)

In diesem Aufsatz wird die Problematik der im ganzen Land allgemein verbreiteten unterirdischen Getreidelagerung kurz zusammengefasst. Nach einigen kleineren Vorstudien werden in dieser, auf zerstreuten literaturischen Daten und auf Resultaten breit angelegter Sammeltätigkeit aufgebauten Arbeit die Verfertigung, Form, Verbreitung und Gebrauchsart der Korngruben besprochen.

In der Einführung ist ein Hinweis auf die europäischen Daten zu finden. Dann werden einige Daten der ungarischen archäologischen Ergebnisse in Rechnung gezogen. In Ermangelung von früheren archäologischen Daten setzt Verfasser den intensivsten Korngrubengebrauch auf die Türkenzeit und auf die zwei darauffolgenden Jahrhunderte. Die Stellungnahmen der Ökonomieschriftsteller betreffs der Korngruben und ihre Bestrebungen, diese zu verbreiten, werden aus den 17.—18. Jahrhunderten zitiert.

Im Kapitel *über die Korngruben im Allgemeinen* werden die verschiedenen Grubentypen, wie Grabgrube (ung. *sírverem)*, runde Grube (ung. *kerekverem)* beschrieben und werden die zahllosen volkstümlichen Benennungen dieser letzteren mitgeteilt. Um die Verbreitung zu erklären, werden die Verbergung, die Feuersicherheit, das Praktische und die Billigkeit, die hermetische Verschlossenheit ohne Ungeziefer analysiert.

Im Kapitel *Die Placierung der Korngruben* untersucht Verfasser den Ort und die Umstände der Gruben. Am häufigsten kommt die Placierung in der Nähe des Wohnhauses vor: in erster Reihe unter den Fenstern der Vorderseite des Hauses, im Hof entlang des Hauses, schließlich an verschiedenen abgelegenen, jedoch gut im Auge zu haltenden Stellen des Hofes. Seltener kommen Korngruben in Wohn- und Wirtschaftsgebäuden vor. Dies erinnert uns in erster Reihe an die Wichtigkeit der Verbergung. Infolge verschiedener Maßnahmen der Behörden bzw. infolge der Boden- und Grundwasserverhältnisse befinden sich im Dorf oder in der Gemarkung auch gruppenweise angesiedelte Gruben (einige Daten s. unter dem Zeichen auf Taf. IV).

Das Kapitel *Der Boden der Gruben* nimmt den Schlüsselpunkt im Aufsatz ein. Verfasser bestrebt sich hier seine Ergebnisse auf dem Gebiet der chemischen Bodenforschung, veröffentlicht in einem früheren Aufsatz (Anm. 40) und die praktischen Erfahrungen des Volkes zu vergleichen und diese Art Forschung für das ganze Land einzusetzen. Es werden also die Formen der Korngruben, der Lehminhalt des Bodens und das starke Ausbrennen, die chemischen Prozesse im Boden (Ph) und die Zusammenhänge mit der Ausbildung des Bakterienlebens untersucht. Die Form bzw. der Typus der Korngrube (runde Grube, Grabschacht) wird also durch die Bindungen des Bodens bzw. durch den sandigen Charakter in großen Maße bestimmt.

Im Kapitel *Verfertigung der Korngrube* werden die Geräte der Arbeit, die Art der Verfertigung und die Formen der Gruben beschrieben. Es werden auch Hinwise auf die Arbeit der wandernden Grubengräber mitgeteilt (ung. *kutász, veremásó* — s. Taf. IV, bezeichnet mit Pfeil). Das

Ausbrennen und Verbesserung der Krongrube wird ausführlich beschrieben. Wo die Bindungen des Bodens das Ausbrennen nicht ermöglichen, wird die Korngrube mit Roggenstroh gefüttert (ung. *zsup)*.

Das Kapitel *Eingraben* (ung. *vermelés)* berichtet über den Gebrauch der unterirdischen Bauwerke. Es werden die Arbeiten der Reinigung, des Anfüllens, der Abschließung der Öffnung (ung. *torok, száj)*, der Überwachung und des Leerens geschildert.

In der *Zusammenfassung* wird die Summierung der vorigen Kapitel gegeben. Verfasser behandelt der Reihe nach die Feststellungen über den Ursprung und über die Verbreitung der Korngruben und legt seine Meinung hierüber dar. Es wird schließlich über den Gebrauch der heutigen Gruben (für Rüben, Kartoffel, Grünzeug, Obst, Milchprodukte) berichtet.

Der Aufsatz ist mit mehreren Illustrationen ergänzt. Die Photos über die verschiedenen Grubentypen, die heute nur mehr für die Futterlagerung gebraucht werden, geben von diesen gute Bilder (Abb. 1—10). Auf Taf. I sind verschiedene Arten der Abschließung der Öffnung zu sehen. Die Zeichnungen auf Taf. II veranschaulichen die Grubenformen, gesammelt in den Gemeinden oder entnommen aus der Literatur. Auf Taf. III sind der Abschluß des unterirdischen Teiles der Öffnung (1—6), die Geräte der Verfertigung der Gruben (7—12), die verschiedenen Ausbildungen der Öffnung (13—16), dann die Durchschnittsmaße und die Profilzeichnungen mit Bezeichnungen der Terminologie zu finden (17—18). Auf Taf. IV wird die Verbreitung der gesammelten und aus der Literatur entnommenen Daten der Verbreitung auf dem ungarischen Sprachgebiet (ohne Anspruch auf Vollständigkeit) veranschaulicht. Zeichenerklärung: ausgebrannte Grube (schwarzer Punkt); Grube ohne Ausbrennen (heller Kreis); Gruben gruppenweise (X), Grube als Name von Rain (H), Weg der wandernden Grubengräber (Pfeil).

Árúszállítás málhás állatokkal a bolgároknál

Az emberi erővel történő szállítás módjain kívül, a bolgárok lovat, öszvért, szamarat és tevét is használnak teherhordásra. Néha, szükség esetén, pl. folyón való átkelésnél, bizonyos esetekben a bivalypásztorok bivalyokat is használnak erre a célra.

A ló, az öszvér és a szamár alkalmazása túlsúlyban volt a középkorban. Ennek a módszernek régi, az antikvitásban gyökerező hagyománya volt. A bolgárok földjének minden táján számtalan nyoma van a római kori, „római országútnak" nevezett utaknak, amelyek erről a hagyományról tanúskodnak. Ezek az utak áthaladnak a Balkán félsziget valamennyi hegységén, és keskeny úttestjükkel, meredek szakaszaikkal, s gyakran nagy kövekből készült burkolatukkal, s meredek és keskeny boltozatos kőhídjaikkal tűnnek ki. Mindez arról beszél, hogy csak gyalogosok és teherhordó állatok és nem szekerek használhatták őket.

Mint mások, a múltban a bolgárok is alkalmazták a teherhordó állatokat lovaglásra és teherszállításra is. Az utazás *(vehi)* az óbolgár korban ꙗзда, ѣзда (equo vehi) jelentéssel volt ismeretes. Azt a lovat, amelyet erre a célra használtak ꙗздьць, ꙗздьникъ, a lovast (eques) pedig конкяздьць, коньникъ névvel illették. A ló széles körű alkalmazása ilyen célra kitűnik abból is, hogy e két szónak nagyon sok a származékszava a régi és az újbolgár nyelvben egyaránt.[1]

A szamáron (óbolg. осьлъ, осьлѧ) és öszvéren (óbolg. мьскъ) való utazást szintén ismerték a bolgárok a Balkánon való megtelepedésük első századai óta, jóllehet erről nincs konkrét bizonyítékunk az óbolgár nyelv szűkös szótárában. Teherszállításra is használták ezeket az állatokat, bár erre nézve is kevés utalást találunk az óbolgár szókészletben. Ma már csak az *asinus* jelentésű товаринъ és сь товара ослеща[2] (tergenyés szamár) kifejezésre utalhatunk. Attól függően, hogy ezeket az állatokat lovaglásra vagy teherszállításra használták, az óbolgár nyelvben ennek megfelelően két alkalmatosságot említenek: седло és седѣло (Sattel) és самар (Tragsattel, XIV. sz.), s ezek az elnevezések majdnem lényeges hangtani és alaktani változás nélkül használatosak az egész bolgár lakta területen: седло és самар (Dél-Macedóniában сумар[3] alak is előfordul). Ami

[1] Vö. Младенов, Ст.: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език.* (Mladenov, Szt.: A bolgár irodalmi nyelv etimológiai és helyesírási szótára). София 1941. 249—250. — Miklosich, Fr.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.* Vindobonae 1862. 301—302, 1144—1145.

[2] Vö. Miklosich i. m. 525, 994.

[3] Vö. Тановић, Ст.: *Српски народни обичаји у ђевђелиској кази.* (Tanović, St.: *Szerb népszokások a gevgeliai járásban.)* Српски Етнографски Зборник XI/1927 420.

a lovaglást illeti, erről a lovagló bolgárok számtalan ábrázolása szól, valamint történelmi adatok.

A lovaglónyereg (седло) a bolgároknál a XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején két oldal-deszkából, nyeregdeszkából állt, melyet a két végén két másik, hosszúkás kifaragott fához erősítettek; az utóbbiak egyúttal ülésre is szolgáltak. Az oldalsó deszkák laposak és simák, hogy két oldalról kényelmesen illeszkedjenek az állat hátához. Mindegyiken két-két hosszúkás lyuk van, ezek segítségével függesztik rá a kengyelt, illetve erősítik fel a nyerget az állatra. Az így kiképzett rész a дървеница (nyeregváz). Az elülső deszka (kápa) általában le van kerekítve, a hátsó ellenben lefelé ki van hegyezve. E két deszka neve: „elülső, ill. hátsó deszka" (Szófiában és Pazardszikban),[4] néhány helyen (ritkábban (облъци, облаци) elülső, ill. hátsó deszka. A bolgároknál a múltban előfordult az ún. турско седло (török nyereg) is, amelyet főleg a török vagy cigány lókupecek (джамбази) használtak. Ennek formája abban különbözött az előbbitől, hogy elöl és hátul magas csúcsban végződött.

A дървеница-t mindenütt erős és jól megmunkált borjú- vagy más bőrrel borították be, amelyet szögekkel és pitykékkel erősítettek az облък két széléhez. Kétoldalt ez a bőr jóval az oldalsó deszkán alul ért, és különféle díszítéssel volt ellátva. Ez a két oldal (a капак-ок fedők) — beborítja a nyeregváz alatti részt is, valamint a kengyeltartó szíjat. A kereskedők és a kupecek nyergéhez hozzátartozott a (szattyán) bőr átalvető tarisznya, a дисага.[5] A bőrrel borított nyeregvázra puha, gyapjúval tömött bőrpárna került, a стеля vagy стеле (Szófia, Gabrovo, Panagjuriste stb.) vagy телкия (Pazardzsik, Plovdiv, Kolarovgrad). A párnát jól hozzáerősítik a beborított vázhoz, úgyhogy bizonyos mértékig túllépi annak széleit. Gazdagabbaknál a párna alá — a nyeregtől függetlenül — vastag nemez alátétet (киче) helyeznek.

A két szélső nyeregdeszkához szíjon erősítik hozzá a fémből készült kengyelt (стреме, egyéb neve зенгия, юзенгия).

Hogy a nyereg ne csússzon előre, a hátsó *oblak*hoz (kápához) szíjat erősítenek, amelynek másik vége simán beszegett hurkot képez és a ló farka alatt — a farát körülvéve — helyezkedik el. Ez a farmatring (farhám) (подопашник, подопашница, кускун).

Ugyanígy a nyereg hátracsúszásának megakadályozására a finomabb szerszámnál olyan szíjakat találunk, amelyek a két oldaldeszkától és a has alatti hevedertől kiindulva elől, a ló szügyén egyesülnek. Ennek a háromrészes szíjnak a neve általában гръдник vagy гюслук (szügyellő). A nyerget gyakran fémszögekkel, pitykékkel és fémlemezekkel díszítik. A népköltészetben az ilyen nyergeket epitetonokkal látják el: kék nyereg (синьо седло), kék skarlát nyereg (синьо седло-алено), ezüst nyereg, aranyozott-ezüstözött nyereg,[6] „nyerge ezüst, alul-felül selyem, kengyele gyűrű" (azaz arany),[7] „felrakja ezüstözött nyergét", felköti ezüst kengyelét[8] stb.

[4] A forrás megjelölése nélkül közölt adatok a szerző saját gyűjtéséből származnak.

[5] Цончев, П.: *Из стопанското минало на Габрово.* (Concsev, P.: *Gabrovo gazdaságtörténetéből.)* София 1929. 488.

[6] Vö. Орешкова, М.: *Изрази и формули в българската народна песен.* (Oreskova, M.: *Kifejezések és fordulatok a bolgár népdalban.)* Известия на Семинара по славянска филология, София III(1911) 288.

[7] СбНУ (ж Сборник за Народни Умотворения) София I(1889) 21.

[8] Vö. Известия на Народния Етнографски Музей, София II(1922) 153.

A nyereg az állat hátán helyezkedik el, a lapockái és a fara között, széles bőrhevederrel erősítik az állatra a szügye, illetve a hasa alatt. E heveder neve попръг, подпруг, подпруга, колан.

*

A málhanyereg, tergenyés nyereg (самар) szerkezetében, alakjában és méreteiben is különbözik a lovaglónyeregtől (седло). A málhanyereg sokkal nagyobb és az állatnak nemcsak a hátát, hanem a vállát is elfoglalja, elülső széle az állat nyakának a tövén helyezkedik el (1. kép).

A самар részletes leírását és részeinek gabrovói elnevezését Concsev P. közölte a bolgár szakirodalomban.[9] A fából készült nyeregváznak a neve az ő leírása szerint дървениця; elülső része úgy van kifaragva, hogy két oldalról körülveszi az állat nyakát. Ennek a résznek a neve óблак (1. kép a). A felső széle gyengén le van kerekítve, két oldalról egy-egy mély bevágással; ebbe tekerik fel a szállításhoz szükséges, fixen felerősített kötelet. Az állvány (nyeregváz) hátulsó része a két кръстовище-ből áll (1. kép b), két gyengén elkeskenyedő fadarabból készültek, amelyek a felső végükön egy bevágással vannak egyesítve. A két, az elülső és hátulsó, részt (vagy kápákat) hat sima, kissé meghajlított léc köti össze, három-három mindegyik oldalról. A négy alsó neve сабица (1. kép d), a két felsőé, amelyek a málhanyereg nyereg-részét alkotják, кривак (1. kép c). E két felső léc elől kb. 10—12 centiméterre kinyúlik az óблък elé. A két hátsó deszka (vagy kápa) (кръстовище) felső szélén, a két rész egyesülésénél, két fahorog (кука) van felerősítve (1. kép e).

Az egész faszerkezet puha aljazatra kerül, ennek neve стеля. Ez lehet párna, amelynek az alsó része durva kender-, juta- vagy más szőttes, a felső része pedig nyers vagy kidolgozott bőr (szattyán). Az állat testformájának (redőinek) megfelelően friss, nem töredezett rozsszalmával van megtömve. A стеля, ha elég vastag, még akkor is lehetővé teszi a málhanyereg használatát, ha az állat háta ki van sebesedve, mert ilyenkor a megfelelő helyen kiszedik a szalmát, és így a seb felett üreg (яма, азна) keletkezik.

A стеля és a дървеница (az állatról vett) mérték után készül: az elülső része lehet szűkebb, a hátulsó része pedig sokkal szélesebb, az állat teste szerint. A kézműipar által gyártott málhanyereg néhány méretben készül, ezeket könnyűszerrel hozzáigazítják az állathoz, a párna (стеля) kisebb-nagyobb mérvű alakításával.[10]

A стеля elül és hátul mintegy 10—10 centiméterrel hosszabb, mint a faszerkezet, azért, hogy jobban „üljön" rajta a дървеница. Ezeknek a faszerkezet alól kiálló részeknek a neve итек (1. kép K).

A málhanyerget széles bőr- vagy kender-hevederrel erősítik az állatra, megkötvén a két hevederszárat a mellső lábai mögött a hasa alatt. A hevedert a felső сабак-hoz erősítik. A nyerget egy másik széles szíjjal vagy kenderhevederrel is ellátják, hogy a meredek lejtőn ne csússzon az állat feje irányába. Ez a heveder az állat combjait veszi körül és a кръстовище-hez van erősítve (1. kép h). Neve кускун. Hogy ez a heveder ne csúszhasson nagyon mélyre

[9] Concsev i. m. 173.

[10] Kumanovóban nyolcféle nagyságban készítettek nyerget, a legkisebbeket szamarak, a legnagyobbakat lovak részére. Vö. Поленаковић, Р. Х.: *Самарџиски занат у Куманово.* (Polenaković, R. H.: *Kumanovo nyeregkészítő ipara.*) Гласник Етнографског Музеја у Београду, XVIII/1955/120.

(az állat lábára), az állat hátán keresztülvezetett keskenyebb szíjjal erősítik meg (1. kép i).

A málhanyereg két oldalán egy-egy kötél található a felső сабак-hoz erősítve, egyik vége az облак, a másik a кривак mellett. Ezek az oldalkötelek (a_странки) nincsenek kifeszítve, hanem szabadon lelógnak (1. kép f—f) elég

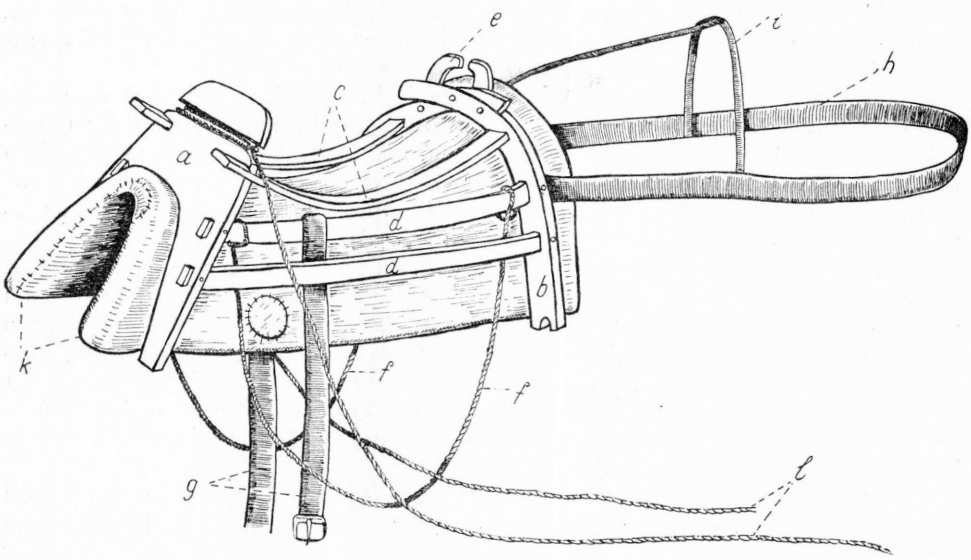

1. kép

mélyen; arra szolgálnak, hogy rájuk helyezzék a terhet, ha rakodnak középen hosszú fából készült támasztórúddal támasztják alá, amelyet Gabrovó környékén товарница-nak neveznek. Ezek a kötelek kengyelül is szolgálnak, amikor a málhanyerget lovaglásra használják.[11]

A málhanyereg кривак nevű részére (1. kép c) általában kecskeszőrből vagy kenderből szőtt takarót erősítenek, amely az állat hátát és farát védi az esőtől vagy a hótól vagy az izzadtságtól. A takaró neve загребуш (Velesz környékén)[12] vagy подгъзник.[13]

A málhanyereg szerkezete lehetővé teszi minden olyan teher szállítását, amelyet a nyereg két oldalára fel lehet erősíteni, ha vigyáznak az egyensúlyra. A különleges formájú vagy méretű teher különleges felerősítési módot követel meg. A széna szállításakor például a hegyvidéki körzetekben (Rodope hegység stb.) a szénát előzetesen nagy bálákba kell összekötni vagy hálós kötegekbe kell összepréselni. Ezek a kötegek kisebbek mint a bálák, és néhányat raknak belőlük egy-egy oldalra. A terjedelmes árúk (pl. széna, lomb, kévék stb.) szállításakor

[11] Concsev i. m. 487, 501.

[12] Матов, Д.: *Гръцко-български студии.* (Matov, D.: *Görög—bolgár tanulmányok.)* СбНУ IX/1893/65.

[13] Шишманов, И. Д.: *Принос към българската народна етимология.* (Sismanov, I. D.: *Adalék a bolgár népi etimológiához.)* СбНУ IX/1893/620.

a megrakott málhásállatból gyakran csak a fejét és a lábak alsó részét látni (2. kép). Építési anyagot (köveket, téglát) különleges deszkapolcocskákon szállítanak, amelyeket két oldalról akasztanak fel a nyeregre. Hosszú, 3, 4, sőt 5 méteres gerendákat és deszkákat úgy erősítenek fel, hogy elülső végük az állat feje felett keresztezi egymást, a hátsó végük pedig elég messzire eltávolodik egymástól és mélyen lelóg az állat mögött, majdnem vontatja őket az állat. Pólyás gyerekeket két oldalról kosarakban, vászonpólyában erősítik fel a nyeregre. Ha egy gyerekről van szó, az ellenkező oldalon valamely más teherrel biztosítják az egyensúlyt.

Az ilyen tergenyés nyerget lovaglásra is használják, amikor is az oldalköteleket (странки) 1. kép f—f) kengyelül használják, a nyeregre pedig vastagabbra összehajtott takarót helyeznek, s így biztosítják a kényelmesebb és a puhább ülést. Azokon a vidékeken, ahol lovaglásra is szolgál a málhanyereg, az облък és a кука díszítve van, festéssel és faragással, fémszögekkel, színes bőr- vagy posztó-kivágatokkal.

A fent leírt málhanyereg jellegzetes nemcsak a bolgárokra, hanem az egész Balkán félszigetre[14] és a Fekete-tenger mellékére.[15] Előfordul Dél-Magyarországon is,[16] valamint a románoknál is,[17] a Dunától északra. Ezt a típust a középkorban széles körben elterjedt málhás állattal való foglalkozás tartotta fenn. Sok központból, pl. Gabrovóból,[18] hatalmas mennyiségben szállítottak ki málhanyerget messze a volt oszmán birodalom határain túlra. Kumanovóban például századunk elején vagy 30—40 nyeregkészítő mester dolgozott,[19] Sztrumicában pedig 1935-ben 22 nyeregkészítő műhely működött.[20]

A pásztorok (juhászok) és a nomád cigányok a közelmúltban egy sokkal egyszerűbb málhanyerget használtak szamaraikhoz. Ez a típus innen kapta a szamárnyereg nevet. Ez két кръстовище-ből áll (Dobrudzsában кривак a neve), közülük az elülső helyettesíti a tökéletesebb (fentebb ismertetett) típus облък nevű részét. A кръстовище felső széle eléggé hosszan előrenyúlik, ez szolgál kampó gyanánt. Néha itt kovácsolt vaskampókat találunk. A két кръстовище-t két oldalról két-két hosszanti сабица vagy ребро (borda) köti össze. Az így kialakított дървеница alá szintén vastag, kender-, juta- vagy gyapjúszövetből és bőrből készült párna kerül. De ez el is maradhat. Ebben az esetben a дървеница alá összehajtott ruhadarabot vagy valamilyen pokrócot helyeznek.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szamár-málhanyereg, amint a lovaglónyereg is, nem az állat vállát borítja be, mint az iparos által készített málhanyereg, hanem csak az állat hátának a középső részét foglalja el. Ha a szamarat szolidabb teher szállítására használják, lovakkal és öszvérekkel egy sorban, rá is a fentebbi, tökéletesebb málhanyereg kerül.

[14] Moszyński, K.: *Kultura ludowa Slovian.* I. Kraków 1929. 663. (A szlávok népi kultúrája.) — Görögországra vonatkozólag vö.: Papahagi, T.: *Images d'éthnographie roumaine* (daco-roumaine et aroumaine). Bucuresti I. 1928. 56. II. 1930. 208—210, 226.

[15] Moszyński i. m. 663—664.

[16] Uo. 664.

[17] Papahagi I. k. 56. III. k. (1934) 212.

[18] Concsev i. m. 177.

[19] Polenaković i. m. 113—118.

[20] Филиповић, М. С.: *Самарчиски еснаф у Струмици.* (Filipović, M. S.: *A sztrumicai nyeregkészítő ipar.)* Гласник Етнографског Музеја у Београду XIII/1938/145.

Ez a primitívebb fajta málhanyereg sokkal szélesebb körben elterjedt, mint az előző típus. A balkáni népeken kívül megtalálható a magyaroknál,[21] de messze keleten, Ázsiában is.[22]

*

A lovaglónyereg használatának története kétségtelenül nagyon messzire nyúlik vissza a bolgároknál. A XII—XIV. sz.-i bolgár miniaturákon a trójai, ógörög, bizánci, orosz és bolgár lovasok felismerhetők alacsony, a lovakhoz jól

2. kép

odasimuló nyergükről. A miniaturafestő — a rendelkezésére álló festéktől függően — kék, vörös vagy sötétbarna színre festette a nyergeket. Ezzel valószínűleg a különböző színű bőröket akarta megkülönböztetni. A miniaturákon gyakran láthatók a szíjak is, a szügyellő, a farhám és a попръг. Színük a nyeregnek megfelelő, s ilyen színűek a bojtok is. Jól kivehetők e képeken a kengyelek is.[23] Meg kell állapítanunk, hogy a művész bizonyos realizmussal ábrázolta e képeken kora (XII—XIV. sz.) nyereg-típusát. Ennek a kornak és az egész bolgár középkornak a fémből készült kengyel használatáról sok archeológiai

[21] *A Magyarság néprajza.* II. Bp. 1942. 223—224.
[22] Moszyński i. m. 664.
[23] Vö. Дуйчев, Ив.: *Миниатюрите на Манасиевата летопис.* (Dujcsev, Iv.: *A Manasszi-évkönyv miniatúrái.)* София 1962. A 17, 20, 41—44, 50, 52—55, 59—61, 63—66. sz. miniatúrák.

lelet is tanúskodik.[24] Erre utal az a sok fémzabla-lelet is, amelyek közül némelyik a protobulgárok kultúrájával függ össze (VII. sz.).[25] Ennek ellenére, fel kell tételeznünk, hogy volt bizonyos különbség a középkori nyergek szerkezetében, hiszen a nyugat-európai feudalizmus lovagsága nagy változatosságot mutat fel a lószerszámokban is. Ez a lovagság pedig abban a korban itt harcolt és uralkodott a Balkán félszigeten is. A nyereg változásáról azonban nincsen semmilyen adatunk. A jövendő kutatásoknak kell megállapítaniuk, milyen kapcsolatban van a ma használatos nyereg az antik, a római és a korabizánci nyereggel.[26]

A málhanyereg történetére még annyi adatunk sincs, mint a lovaglónyeregére, hacsak figyelembe nem vesszük Nikifor püspök (IX. sz.) homályos utalását a bolgárok által használt потница-ra.[27] A balkáni málhanyereg sztereotip és tökéletes szerkezete arra mutat, hogy ez a típus nagyon régi eredetű a Balkán félszigeten.[28]

*

A málhanyereg használatának történeti hagyományára vonatkozólag nagyon sokat elárul a terminológia. A málhanyereg bolgár neve — самар — mindenütt megtalálható a bolgároknál, sőt más balkáni népeknél is előfordul.[29] Az óbolgár írásbeliségben a szó 'teher' (onus) jelentéssel fordul elő.[30] KNIEZSA[31] a magyar szamár szó etimológiáját boncolgatva, arra a következtetésre jut, hogy a magyar szó az ógörög *σαγμάρισς* (Lasttier), újgörög *σαγμάρν* (Lastsattel) szóra megy vissza, amely a *σάγμα* (Last) szó származéka. Részben közvetlenül, részben a latin *sagmarius* (Lasttier) alak közvetítésével a szó eljutott majdnem minden európai nyelvbe, így a középbolgárba is: : самаръ és (melléknévi forma) a самарьскъ. A törököknél megtalálható *semer* is ebből a forrásból származik: akkor került át a törökbe, amikor érintkezésbe kerültek a Földközitengeri kultúrával. Ezt bizonyítja e málhanyereg-típus elterjedése a Balkán félszigeten és a vele szomszédos területeken.[32]

A málhanyereg legfontosabb részeit jelölő terminusok is következetesen bolgárok. Pl. облък, облак mindenütt megtalálható a bolgároknál,[33] csupán

[24] Erre vonatkozólag különösen konkrét és viszonylag teljes adatokat közöl SERGIJEVSKIJ, D.: *Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja.* (Az Országos Múzeum klasszikus archeológiai osztályának új szerzeményei). Гласник Земальског музеја у Сарајеву, H. C. III/1948/190. és a VII. t.

[25] Vö. ВЕНЕДИКОВ, Ив.: *Българските юзди.* (VENEDIKOV, I.: *Bolgár kantárok.)* Известия на Археологическия Институт XXV/1962/57—58.

[26] SERGIJEVSKIJ i. m. 180—182.

[27] Vö. БЕШЕВЛИЕВ, В.: *Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите.* (BESEVLIEV, V.: *Görög és latin nyelvű források a protobolgárok hitvilágáról.)* Ихвестия на Народния Етнографски Музей, София VIII—XIX/1929/184—185.

[28] A САМАР bizonyos balkáni eredetéről tanúskodik, bár nem nagyon határozottan, néhány archeológiai lelet is. Vö. SERGIJEVSKIJ i. m. 181—182.

[29] Vö. MOSZYŃSKI i. m. 664. — Mladenov szótára nem közli ezt a szót, helyette török formáját (CEMEP) adja.

[30] MIKLOSICH i. m. 818—819.

[31] KNIEZSA, I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Bp. 1955. 747. Ezáltal a szó török eredetét valló vélemény, amelyet MOSZYŃSKI (i. m. 664.) és TROJANOVIĆ (i. m. 87.) is vall, amelynek bizonyos jelentősége van a tárgy történetére nézve is, helyesebb megalapozást nyert.

[32] A málhanyeregnek ez a típusa nem fordul elő pl. Európa legészakibb tájain, Finnországban (Vö. SIRELIUS, U. T.: *Suomen kansanomaista kulttuuria.* I—II). stb.

[33] A szerző által összegyűjtött anyagon kívül, vö. még ГЕРОВ, Н.: *Речник на българския език.* (GEROV, N.: *A bolgár nyelv szótára).* Пловдив, 1895. 300.

Tran környékén bukkan[34] fel a (fonetikai eltérést mutató) облук, ill. Kriva Palankán a прегъни облук változat. Ez a szó a középbolgár írásbeliségben is előfordul már облѫкъ (umbo sellae, XVI. sz.) alakban,[35] megfelelői pedig szerbhorvát облук cseh *oblouk*, lengyel *obłąk*, román *oblanc*. Ez a körülmény arra mutat, hogy a málhanyereg (esetleg lovaglónyereg) elülső deszkája (1. kép a) közös archaikus formát őriz. Jellemző az is, hogy néhol a málhanyereg hátulsó farészének, a кръстовище neve дзаден (hátsó) (облак) (Obles),[36] дзадньи (hátsó) (облук) (Kriva Palanka).[37] Ebben az esetben feltehető a terminológia bizonyos elavulása, amely a hajdani szerkezeti azonosságra utal. Hogy ez lehetséges, azt a магарешки самар (szamár málhanyereg) szerkezete mutatja, ahol az elülső és a hátulsó farész egyforma. Természetesen nem állíthatjuk, hogy ez az elsődleges azonosság feltétlenül ilyen típusú volt.

3. kép

A málhanyereg és a lovaglónyereg második fontos alkatrészét, a párnát (1. kép k), a bolgárok mindenütt стеле, стеля szóval jelölik. Ez a terminus közszláv tőből származik, megfelelői: óbolgár стелꙗ (tectum),[38] szerbhorvát *stelja*, lengyel *posciel*, orosz постель.

A szláv eredetű terminusok közé tartozik a попраг is (nyelvjárási alakjai: подпръг, подпруг, подпруга, попрег[39]), annak a széles szíjnak a neve, amellyel felkötik a málhanyerget az állat hasa alatt (1. kép g). Ez — a lovaglónyeregre is jellegzetes terminus — régi szláv hagyományra utal: megfelelői óbolgár попрѧга 'cingulum', a horvát poprug, orosz подпруга, lengyel *poprąg*, *popręga*, *popręg*.

A negyedik terminus, amelyet a málhanyereggel kapcsolatban mindenütt megtalálunk a bolgároknál, a nyereg farészének a neve: a дървеница.[40] Ismerik a szót az uzsicai szerbek is.[41] Származása a közszláv — dirv — tőből nyilvánvaló.

A málhanyereg többi részének a neve: кръстовище a Devinya környéki mohamedán bolgároknál, прекръсни (pluralia tantum), сабица, кривак, кука, (Kumanovóban)[42], кукачка, венец, странка (Gevgelija vidékén), стръмин,[43]

[34] Петричев, Д. Хр.: *Принос към изучване на трънския говор. (Adalék a trăni nyelvjárás kutatásához)* Известия на Семинара по славяска филология, София VII/1931/65.
[35] Miklosich i. m. 471.
[36] Trojanović i. m. 11.
[37] Uo. 10.
[38] Miklosich i. m. 627.
[39] Troianović i. m. 10.
[40] Polenaković i. m. 117.
[41] Trojanović i. m. 11.
[42] Polenaković i. m. 116.
[43] Tanović i. m. 420.

въже és товарница szintén tősgyökeres bolgár szó, legtöbbjük (vagy gyökérszavuk) előfordul a középbolgár és óbolgár szókincsben, és bizonyíthatóan közszláveredetűek, alakváltozataikkal együtt (дъска, щица, ребро a кривул és a сабица változata, прашка a странка helyett).[44]

A málhanyerget tehát kétségtelenül ősidők óta ismerik a bolgárok. Ugyanezt állapíthatjuk meg a terminológia alapján a lovaglónyeregről is, amelynek nevét az óbolgárokon kívül — седло, седла позлащена, седльнъ седларь[45] — (ephippiorum artifex) minden szláv nyelvben megtalálhatjuk. A bolgárból került át a név az újgörögbe is.[46] Legfontosabb alkatrészeinek neve azonos a málhanyereg részeinek terminusaival: облак, попраг, стеле дървеница. A lovaglónyereg fontos, fémből készült részének, a kengyelnek a bolgár köznyelvi neve стреме[47] — szintén közszláv eredetű (vö. óbolgár стрьмьнь, orosz стремя, lengyel *strzemię*, cseh *střemen*, *třemen*, szlovák és szerbhorvát *stremen*. Ez a közös szláv elnevezés, valamint az острога 'sarkantyú' (minden valószínűség szerint az óbolgárban is volt *острога) arra mutat, hogy már az ősszlávok is ismerték a lovat, mint lovagolható állatot.[48]

A málha- és a lovaglónyereg terminológiájához hozzá kell tennünk még néhány idegen eredetű alakváltozatot, amelyek azáltal, hogy csak szórványosan fordulnak elő, illetve, hogy a nyereg nem lényeges részeinek megjelölésére szolgálnak, világosan mutatják, hogy későn hatoltak be egyes falvak szókincsébe. Ilyen a macedon vidékeken elég gyakran előforduló въстегарка szó (nyelvjárási alakjai: вастагарка, въстенгарка, остегарка, остенгарка, ластоарка, востегарка,[49] ластегарка,[50] amely újgörög *βασταζῶ* 'viszek, hordok') jövevényszó.

Több változat a török nyelvből származik. Ezek olyan szavak, amelyek nem a málha-, ill. lovaglónyeregre jellegzetes fogalmakat jelölnek, pl. a капак (< török *kapak* — 'fedő' általában), колан (<török *kolan* 'öv' általában), телкия (<török *telek*, *teleki* — 'toll', 'puha aljzata valaminek'). Specifikusabb változat a кръстовище rodopei változata, a каш (< török *kas* — 'szemöldök', a törökök erre a célra bizonyos formai hasonlóság miatt használják), палдъм — széles szíj (< török *paldim)*, загребуш (< török *sagri* — a ló, szamár vagy öszvér 'fara')[51] кускун (< török *kuskun* — 'farhám'), гюслук (< török *göğöslük* — 'szügyhám') és зенгия, юзенгия (< török *üzengi* — 'kengyel'). Ezek az elnevezések ritkán használatosak, és inkább csak a lovaglónyereggel kapcsolatban fordulnak elő. Ez arra mutat, hogy a múltban, a török rabság idején, csak az előkelőek (és általában csak a törökök) engedhették meg maguknak, hogy lóra üljenek, a dolgozó tömegek azonban nem. Az азна (caverna) szó a török *hazne* 'palánk, kerités' átvétele, az итек szó eredete jelenleg még ismeretlen.

*

[44] Vö. a megfelelő szavakat Miklosichnál.
[45] Miklosich i. m. 834.
[46] Matov i. m. 65.
[47] Sismanov i. m. 622.
[48] Moszyński i. m. 663. — Uő.: *Uwarstwienie socjalne praslowian.) Az ősszlávok társadalmi tagozódása.* (Slovenský Narodopis, Bratislava V (1957) 261—262.
[49] Sismanov i. m. 619—620.
[50] Ангелова, Р.: *Село Радуил. (Raduil falu).* Известия на Семинара по славянска филология, София VIII—IX/1948/374.
[51] Vö. Sismanov i. m. 620. E terminus több változatát közli a macedon nyelvjárásokból Trojanović i. m. 12.

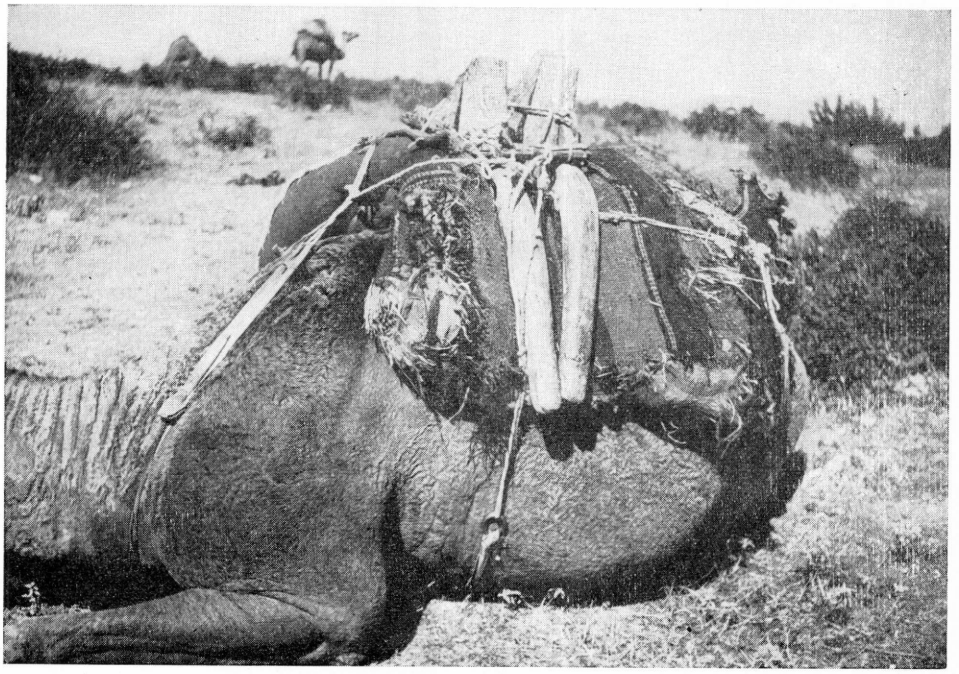

4. kép

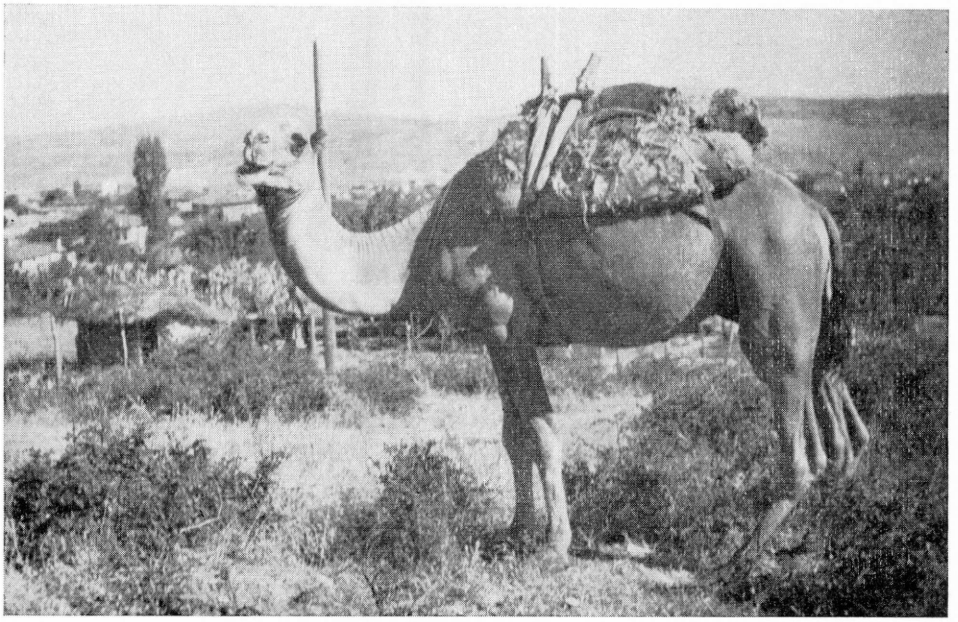

5. kép

A bolgárok által lakott területen a legrégibb időktől kezdve napjainkig tevéket is használnak teherszállításra. A teve tenyésztését egyébként későn tanulták meg a bolgárok és csak az Égei-tengeri Trácia néhány falujában és Dél-Macedóniában (Dojran). A tevetartás nagyon halványan tükröződik a népéletben még azokban a falvakban is, ahol mindmáig megtalálható.

A tevetartás késői átvételére mutat egyebek közt az is, hogy a vele kapcsolatos terminológia teljesen idegen eredetű. A tevenyereg neve például аут. Ez a nyereg, amelyet maguk a tevehajcsárok készítenek, vastag, sással tömött alvázból áll (3. kép). A nyeregpárnán a teve púpja számára külön hely van, amelynek a neve ювак. A párnát a teve púpján összehajtva két fából készült villa (атап) tartja, amelyek szorosan egymás mellett a nyereg elülső részén helyezkednek el (4., 5. kép). A nyereghez szíjak és kötelek rendszere csatlakozik, ezek egyik része a nyereg, a másik a teher felerősítésére szolgál. A tevenyereg részeinek terminológiája teljes egészében török-arab: тарнак, гьопчелик, чикма, колчак, гюлбент-колу, скенджа, сиджим, аширма, юсекче, юреме, асма, колан stb.[54]

A felszabadulás (1878) után a feltételek nem kedveztek a tevékkel való teherszállításnak. A vasútvonalak (Szaloniki—Isztanbul, Odrin—Plovdiv, Szaloniki—Szkopje) megépítése után a hegyvidék, a Rodopi, a Pirin, az Ograzsden belső területeire szorult össze. Amikor 1912-ben ezeknek a területeknek a nagy részét is Bulgáriához csatolták, ezek a feltételek még kedvezőtlenebbek lettek, s századunk negyedik évtizedében egészen megszűntek. Ennek következtében a török—arab terminológia sem hatolt be az érintett bolgár falvak szókincsébe még akkor sem, ha a tevenyereg és a lónyereg azonos részeire vonatkozik, amelyeket a lakosság egyaránt használ. Pl. a tevenyeregnél használatos puha alsórész és a fából készült villa, amely a lónyereg кръстовище nevű részének felel meg stb.

Fordította: Bor Kálmán VAKARELSZKI HRISZTO

Христо Вакарельски:

ПЕРЕВОЗКА ГРУЗОВ НА ВЬЮЧНЫХ ЖИВОТНЫХ У БОЛГАР

(Резюме)

Автор описывает типы болгарских верховых седел, связанную с ними терминологию и способы употребления верхового седла. Автор указывает на то, что верховое седло известно у болгар давно, с ними пользовались уже в протоболгарскую эпоху (известны миниатюры XII—XIV веков, на которых показываются различия седел по цветам, что говорит не только о наличии самих седел, но и о том, что цвет играл важную роль в их использовании, так отдельные отряды или же различные семьи использовали различные по цвету седла и вообще сбрую). Современное широко распространенное обычное болгарское название седла — СЕДЛО. Однако в терминологии, связанной с ним, много турецких заимствований, так, например: капак (турецкое: kapak), калан (турецкое kalan), телкия (турецкое telek), палдьм (турецкое paldim), Кускун (турецкое kuskun), зенгия (турецкое üzengi). и др.

Однако большая часть статьи посвящена вьючному седлу (lastsattel). Показывает его структуру (рисунок 1) и приводит терминологию. Автор доказывает, что и этот тип грузового седла очень старый у болгар, он характерен для всего Балканского полуост-

[52] Vö. Примовски, Ан.: *Камиларството в Беломорска Тракия. (A tevetartás az Égei-tengeri Trácián.)* София 1958. kk.

[53] Primovski i. m. 9. — Tanović i. m. 425.

[54] Primovski i. m. 33.

рова, его болгарское название — САМАР (из латинского sagmarinus), оно общеизвестно среди болгар. И турки называют этот тип седла словом, происходящим от того же корня, — *semer*. Этот тип грузового седла болгары — да и вообще на Балканском полуострове — используют при перевозке грузов на мулах или ослах. Автор замечает, что для перевозки грузов на ослах используют и еще одно, более простое по структуре грузовое седло, которое известно в странах, располагающихся на север от Балкан (так и у венгров) и следы этого типа седла могут быть прослежены вплоть до азиатских степей (для этого седла характерно то, что вместо углубления оно имеет выпуклость, напоминающую вершину вогнутости у нормального седла, кроме того, оно не накладывается на шею животного, а располагается только у него на спине).

Пишет автор и о перевозке грузов на верблюдах и о грузовом седле, использующемся при таких перевозках. Он устанавливает, что болгары использовали это животное для перевозки грузов еще до турецкого нашествия, однако его значение и распространение всегда оставались далеко позади значения и распространения для перевозки грузов, таких животных, как лошадь, мул или осел.

Hristo Vakarelski:

WARENTRANSPORT MIT LASTTIEREN BEI DEN BULGAREN

(Auszug)

Verfasser beschreibt den bulgarischen Reitsattel, dessen Terminologie und die Gebrauchsart des Reitsattels. Es wird hingewiesen, daß der Reitsattel bei den Bulgaren sehr alten Ursprunges ist. Er war bereits in der protobulgarischen Zeit bekannt. Seine Darstellungen kommen unter den Miniaturen aus den 12.—13. Jhunderten vor. In diesen Miniaturen werden die verschiedenen Typen der Sättel auch mit Farben unterschieden. Die Farben hatten also eine wichtige Rolle in Hinsicht auf die Sättel und ihre Ausstattung. Die einzelnen Truppen oder Familien haben sich verschieden gefärbter Sättel und Pferdegeschirre bedient. Die heutige allgemein bekannte bulgarische Benennung des Reitsattels ist: седла. Viele Termini der Ausrüstung des Sattels sind jedoch aus dem Türkischen entlehnt, wie z. B. капак (türkisch: *kapak)*, калан (türkisch: *kalan)*, телкия (türkisch: *telek)*, палдьм (türkisch: *paldım)*, кускун (türkisch: *kuskun)*, зенгия (türkisch: *üzengi)* usw.

Der größere Teil des Aufsatzes ist aber dem Lastsattel gewidmet. Es wird seine Konstruktion dargestellt (Abb. 1) und seine Terminologie mitgeteilt. Es wird beweisen, daß dieser Lastsatteltyp bei den Bulgaren sehr alt und auf der ganzen Balkan-Halbinsel bekannt ist. Seine bulgarische Benennung: самар (aus dem lat. *sagmarius)* ist bei den Bulgaren allgemeinen bekannt. Auch bei den Türken wird dieser Typ nach dem Lateinischen: *semer* genannt. Dieser Typ der Lastsättel wird bei den Bulgaren, wohl auch auf der ganzen Balkan-Halbsinsel, für Pferde, Maultiere und Esel verwendet. Es sei aber bemerkt, daß man für die Esel auch einen viel primitiveren Lastsattel gebraucht, der auch in den nördlicheren Ländern, wie z. B. in Ungarn, auch bekannt ist. Dieser primitivere Typ läßt sich bis zu den Hirtenvölkern der asiatischen Steppen verfolgen. Das Gestell dieses Lastsattels ist wie etwa ein Satteldach. Es liegt nicht auf dem Hals des Tieres, sondern nur auf seinem Rücken auf.

Es wird auch über den Gütertransport mittels Kamel und über den Lastsattel des Kamels berichtet. Die Bulgaren haben sich dieses Tieres bereits vor der türkischen Besetzung beim Gütertransport bedient. Seine Bedeutung und Verbreitung blieben aber immer hinter dem Transport mit Pferd, Maultier und Esel zurück.

A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig

BEVEZETÉS

A nagy szerb filológus és folklorista KARADŽIĆ Vuk 1818-ban megjelent szótárában a *sütőharang*ot így határozza meg: „nagy fedő, amelyet átmelegítve kenyérre és más megsütendő tésztára helyeznek".[1] A sütőharang alatt a kenyeret (lepényt) oly módon sütik, hogy a tésztát a hamutól megtisztított forró tűzhelylapra (vagy pedig kerek lapos sütőedénybe) helyezik, leborítják a forró sütőharanggal, amelyre még parazsat és forró hamut tesznek.

KARADŽIĆ Vuk e tárgynak következő elnevezéseit említi: *crepulja*, *crepnjak* és *vršnik*, valamint *sač* (vasból készült sütőharang). E tanulmányunkban csak Jugoszlávia területén több mint harminc elnevezést jegyeztünk fel.

A Balkán félsziget a sürőharangnak egyenesen klasszikus talaja, ámbár megleljük a Balkánon kívül is. NOPCSA[2] illyr időkből származó sütőharangokról ír, azonban nagyon valószínű, hogy a sürőharang megvolt a Balkánon az illyr előtti időkben is. Régészeti leletek bizonyítják, hogy a balkáni neolit településeket harcos hódítók dúlták fel és nem egyedülállók a vélemények, hogy ezek a hódítók éppen az illyrek voltak.

Mindenesetre a szlávok beköltözésekor a sütőharang a balkáni őslakók régi használati tárgya volt. Most már gondosabban készítik elő a nyersanyagot, amely a legrégibb balkáni neolitikus lelőhelyen Donji Klakaron csak durva homokkal kevert föld volt.[3] A zágrábi régészeti múzeumben őrzött hat töredék (először VINSKI-GASPARINI Xenia tette közzé) durva, tisztátalan agyagból készült amelyhez durva homokot és őrölt követ kevertek.[4] Lehetséges, hogy a szlávok, északi gölöncsér hagyományaikhoz híven, itt is *dvrsztá*-val keverték az agyagot és az így készített sütőharangot szomszédaiknak — itt-ott a magyaroknak is — továbbították. (Dvrszta, vrszta, zvrszta, lengyelül zsarsztva, oroszul dverszta, a szláv őshazából származó keramikai technológiai kifejezés és őrölt kalcitot, ill. finom homokot jelent.)

A Balkánon kimutatható a sütőharang folytonossága a történelem előtti időktől napjainkig mind a készítés technológiájában, mind a tárgy alakjában és használatában. A folytonossághiányok csak látszólagosak. A folytonosság bizonyítékait kifejtjük „A történelem előtti időktől napjainkig" c. részben „A sütőharang a Balkánon" c. bevezető szakaszban.

[1] KARADŽIČ, Vuk Stef: *Srpski rječnik*, Bécs 1818. (I. kiadás).

[2] NOPCSA: Albanien, Leipzig 1925. 100. o.

[3] THURELKA: *Kulturne prilike Bosre i Hercegovine u doba prehistoričko*, GIZM XXVI 1914, 48. o.

[4] VINSKI-GASPARINI: *Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima.* Peristil, I köt. 1954, 119. és köv. o.

Bizonyos folytonosság, bár érezhető hiánnyal, kimutatható Svájcban is. Megkíséreltük a folytonosság kimutatását a schaffhauseni múzeum anyagának felhasználásával. Ha elfogadjuk is a schaffhauseni múzeum ebbeli tárgyait, mint sütőharangokat, ezek csak izolált esetek és a szórványos használat bizonyítása is igen nehéznek mutatkozik.[5] A Balkánon azonban lépten-nyomon a sütőharang használatára bukkanunk, éspedig az ősi alakban és az ősi funkcióban, vagyis a mindennapi kenyér elkészítésénél.

ÁSATÁSOK NYOMÁN...

A boszniai Una folyó Bihać város felett egy szigetet képez, amelyen már a rómaiak kőházakat építettek és 1928-ban egy 854 lakost számláló falut találunk. 1892-ben az Una folyó szabályozása alkalmával közvetlenül a sziget mellett egy 3753 négyzetméter területű cölöpfalu maradványaira bukkantak. A falut tűzvész pusztította el, ami az összeégett maradványokból (cölöp és

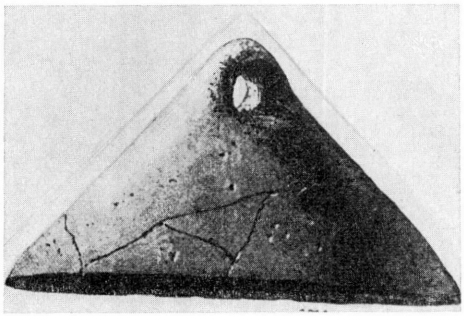

1. kép. A ripač-i sütőharang (Országos Múzeum, Sarajevo)

padlórészek, búza, szalma, vakolat stb.) állapítható meg. A falu romjai között kőből, csontból, rézből és bronzból készült tárgyat és agyagcserepet találtak.[6] A nagyszámú és különböző kultúrrétegből származó tárgy közül bennünket most a történelem előtti időkből származó sütőharangok érdekelnek.

Az agyagtárgyak között szerényen húzódik meg sütőharang, amelyet az ásatás vezetője, RADIMSKÝ így ír le: „nagy szürke, magas kúp alakú, 29 cm átmérőjű fedő" (1. sz. kép). RADIMSKÝ nem vette észre, hogy sütőharangról van szó. Legelőször TRUHELKA[7] írta le mint sütőharangot: „középen fogantyúval ellátott kúp alakú fedőszerű agyag sütőharang". Ugyanő ír először sütőharangokról a ripači leletek között a Donja Dolinánál végzett ásatásokról írt beszámolójában.[8]

VINSKI[9] említ egy sütőharangtöredéket is a ripači leletek között. Itt minden valószínűség szerint a RADIMSKÝ által leírt „szürke, csonkakúp alakú fedőtöredék értendő (l. a 2. sz. képmellékletet).

[5] RÜTIMEYER: *Ur-Ethnographie der Schweiz*, Basel 1924.

[6] RADIMSKÝ: *Prehistoričkasejenica kod Ripča u Bosni* GIZM 1895, 309. és köv. o. és 483. és köv. o.

[7] TRUHELKA i. m. 83.

[8] TRUHELKA: *Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IX Wien 1904, 34—35. o.

[9] VINSKI-GASPARINI i. m.

Van azonban a ripači leletek között két tárgy (l. a 4. sz. képet), amelyeket az isztriai félszigeten végzett terepkutatások alapján sütőharangnak tekinthetünk. RADIMSKÝ e tárgyakat így írja le: 188 sz. „sárga, magas fogantyúval ellátott edényfedő" és 189. sz. „szürke, fogantyúval ellátott edényfedő". E tárgyak méreteire vonatkozólag a sarajevói Országos múzeumben a következőket állapítottuk meg: 188 sz. felső átmérő 6,7 cm, alsó átmérő 11,6 cm, függőleges magasság 3,4 cm, falvastagság 0,7 cm. 189 sz. felső átmérő 5,6 cm, alsó átmérő 10,5 cm, függőleges magasság 4,1 cm, falvastagság 0,5 cm. Amennyiben tényleg

2. kép. A ripač-i töredék (Országos Múzeum, Szarajevo)

sütőharangokról van szó, lehetnek ezek, tekintve a méreteket, gyermekjátékok is. Sütőharangok mint gyermekjátékok előfordulnak manapság is pl. a Balkánon agyagból és Nagy-Almáson kőből. Amennyiben pedig a leírt két sütőharangnak vélt tárgy nem gyermekjáték, akkor ez talán tájékoztathat bennünket a bronzkorbeli és régebbi ember kenyerének méreteiről! Nekünk ma szokatlan az ilyen kicsiny sütőharang mivel megszoktuk a 30, 50 cm, sőt nagyobb átmérőjű sütőharangokat, de emlékezzünk, hogy a velemszentvidi lelet, amelyet ma már általánosan sütőharangnak fogad el a szakirodalom, csak 13,3 cm átmérőjű és 8,4 cm magasságú.[10]

RADIMSKÝ a ripači település kezdetét a neolitikumba helyezi, míg utolsó napjai szerinte a la-tène időkig nyúlnak. Ma RADIMSKÝ véleménye elszigetelt a régészek körében. Hogy fejtegetéseinkben mégis Ripač került az első helyre, annak oka abban keresendő, hogy Ripačon találtak legelőször archeológiai

[10] SZENTLÉLEKY Tihamér dr. szíves közlése.

sütőharangot és a ripači sütőharangok a legrégibbek közé tartoznak a Balkánon és nincs kizárva hogy a legrégibbek vagy legalább némelyike a legrégibb.

Butmir

A múlt század végén építési munkálatok során itt került napfényre Jugoszlávia leggazdagabb kerámiai történelem előtti lelete. Ezt a lelettömeget TRUHELKA[11] dolgozta fel, aki neolitikumi település maradványainak tartja a feltárt régészeti anyagot.

A leletek tanúsága szerint e település lakóinak élete nem úgy folyt, ahogyan a neolitikumi települések lakóinak életét általában elképzeljük, vagyis hogy az

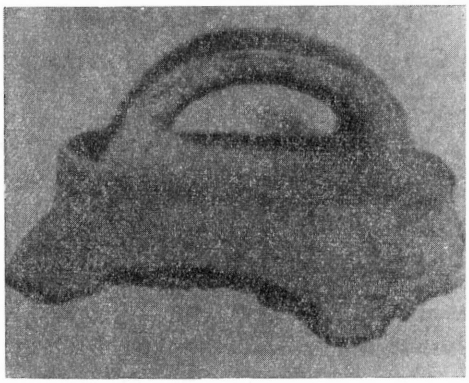

3. kép. Az erduti töredék (Régészeti Múzeum Zágráb)

az egyes kisebb, vagy nagyobb családok vagy települések autonom gazdasági egységet képeztek, amely minden szükségletét maga állítja elő. A butmiri település Európa egyik legrégibb nagyipari központja volt. A lakosság gölöncsérséggel, valamint kőszerszámok és fegyverek készítésével foglalkozott, éspedig nemcsak saját használatra, hanem kereskedelmi célokra is.

A butmiri keramika részben gazdagon díszített, ami TRUHELKA szerint neolitikumi paradoxon, mert ilyen művészi díszítményeket nem találni a leg-

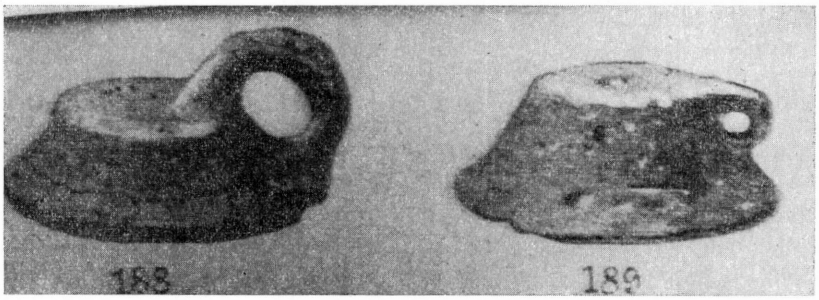

4. kép. A ripač-i kis sütőharangok(?) (Országos Múzeum Sarajevo)

[11] TRUHELKA: *Kulturne prilike* . . . 43.

felsőbb történelem előtti rétegekben sem. A butmiri sütőharangon nincsenek díszítések, mivel a sütőharang egyszerű, mindennapi használatra szánt tárgy.

TRUHELKA a butmiri sütőharangról a következőket írja: „fedőhöz hasonló darab, magas pálcaszerű fogantyúval. Kétségenkívül sütőharang volt és úgy mint ma is kenyérsütésre használták".

A butmiri települést, úgy mint a másik két boszniai általában neolitikuminak tartott települést, *Donji Klakart* és *Novi Šehert* harcos jövevények pusztították el, amit a jövevények fegyvereinek nagy száma látszik bizonyítani. „És ebben láthatjuk az illyrek bejöveteléről szóló ősrégi hagyomány régészeti alapját."[12]

Donja Dolina

A Száva folyó jobb partján, folyómentében 13 kilóméternyire *Bosanska Gradiškát*ól TRUHELKA 1899-ben ásatásokat kezdett és bronzkori cölöpépítmény településre talált, amely régészeti fontosságánál a legelsők közé tartozik. A település egy 2 m magas halomtól minden irányban legalább 300 m hosszú sugárban terjed. TRUHELKA a cölöpépítményeket a svájci tavak, a Britt szigetek és az észak-németországi hasonló leletekkel hasonlítja össze és hangsúlyozza, hogy a donjadolinai építmények valamennyi között a legjobban megőrzöttek.[13]

Donja Dolina cölöpépítményeinek lakói ismerték a sütőkemencét is és sütőkemencéik alakban nagyban hasonlítottak a maiakhoz, de a sütőharang is használatban volt. TRUHELKA közli, hogy az ásatások alkalmával gyakran kerültek elő fedő alakú töredékek, amelyek hasonlóak a ripačiakhoz és állítja, hogy ezek a vastagfalú, eléggé nagy fedők sütőharangok voltak és a történelem előtti idők kezdetleges alakú sütőkemencéjét képviselik.[14]

Egyéb régészeti leletek Jugoszlávia területén

A *Ripač*, *Butmir*, *Donja Dolina* és *Kekića Glavica*-i (ez utóbbiról a következő fejezetben lesz szó) sütőharangok, illetve töredékek, amelyeket komoly valószínűséggel sütőharangtöredékeknek tekinthetünk, csak a szakszerűen feldolgozott lelőhelyek kiemelt példái.

Sok történelem előtti időkből származó sütőharang és töredék húzódik meg szerényen a múzeumokban és egyéb gyűjteményekben és gyakran nem is tudják, hogy a töredék sütőharang része. Így pl. Ptuj múzeuma 15 eddig nem publikált példánnyal rendelkezik. A zagrebi régészeti múzeumban több példányt őriznek az ország különböző részeiből, így Likából (Ličko Lešće), Zagreb környékéről és Szlavóniából (Martijanec). E példányok véletlen leletekből származnak és származásuk közelebbi időszakát nem sikerült megállapítani. Hat példányt 1954-ben tettek közzé[15] és a szerző véleménye szerint valószínűleg Hallstatt C korbeliek. Az erduti töredék feltűnően hasonlít a ripač-i töredékre (3. kép).

Szisztematikusan feldolgozott lelőhelyről származik a Ludbreg melletti sv. Petar lelőhelyen talált sütőharang (5. kép), amelynek alakja egyezik az Istriában mainapiglan is használt sütőharangokkal, valamint az Iž szigetén

[12] TRUHELKA: *Kulturne prilike* . . . 46.
[13] TRUHELKA: *Kulturne prilike* . . . 89.
[14] TRUHELKA: *Der vorgeschichtliche Pfahlbau* . . . 34. és 35.
[15] VINSKI-GASPARINI i. m.

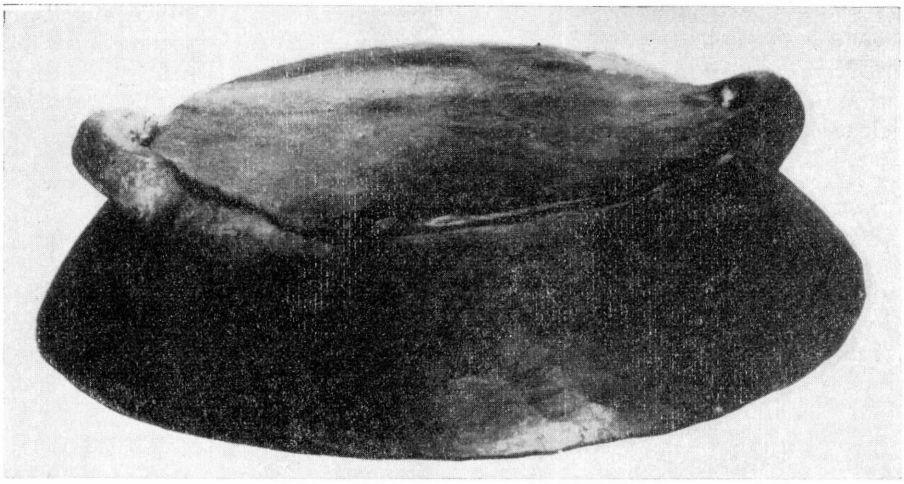

5. kép. A sv. Peteri lelet (Régészeti Múzeum, Sarajevo)

ma is gyártott sütőharangokkal. (6. és 7. kép.) A lelet Hallstatt C végéről vagy Hallstatt B elejéről származik.* Jellemző, hogy a hallstattkorbeli sv. Petarnál talált sütőharang csak annyiban különbözik a mai Ižen készült sütőharangoktól, hogy az utóbbiakon bordák (abroncsok) is vannak a parázs lecsúszásának megakadályozására. Ižnek különben évszázados sőt évezredes gölöncsérhagyománya van.

Az újabb és legújabb régészeti anyag arra indítja a régészeket, hogy elfogadják a sütőharang paleobalkanikus eredetét. Egyes vélemények szerint (így Vinski Zdenko és Xenia — szóbeli közlés) a sütőharang ezeken a vidékeken

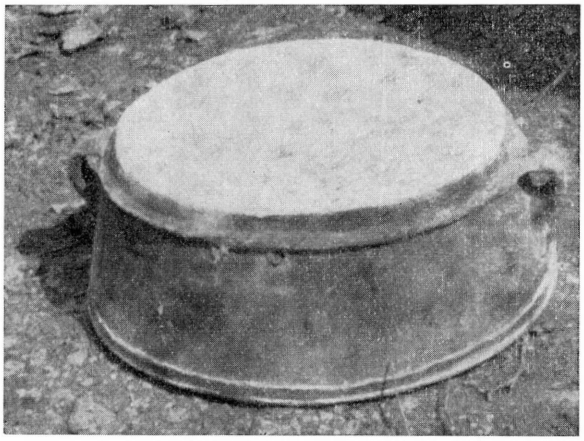

6. kép. Rakalji (Istra) mai sütőharang (Palošija felv.)

* Köszönetemet fejezem ki Vinski-Gasparini Xeniának hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt az eddig még nem publikált leletet.

a bronzkor végén jelenik meg, úgy hogy ez az „urnamezők" kultúrjava lenne, tehát a Kárpát-medence terméke és nem paleobalkanikus. Egy referátumában[16] VINSKI Xenia a legújabb terepkutatásokra támaszkodva kifejti, hogy az illyrek az „urnamezőkultúra" képviselőitől vették át a sütőharangot. A sütőharang megjelenését VINSKI Xenia az itáliai régészeti leletek (pl. Arcevia) alapján az ie. XII. sz.-ban állapítja meg.

*

A TÖRTÉNELEM ELŐTTI IDŐKTŐL NAPJAINKIG

Hogy igazoljuk e fejezet címét, mielőtt áttérnénk a régészeti leletekről a mai vagy a közelmúlt anyagára, feltesszük a sütőharang kontinuitása kimutathatásának lehetőségét a történelem előtti időktől napjainkig.

7. kép. Sütőharangkészítés Iž szigetén (STOJANOVIĆ felv.)

Ámbár hiányzik a bőséges írott dokumentáció (kivéve a klasszikus időkből származó gyér nyomokat, FORTIS és PETTER feljegyzéseit, KARADŽIĆ Vuk szótárát és egy 1829-ből származó magyar feljegyzést) és nem rendelkezünk a múzeumi szekrényekben évszázadok szerint szépen felsorakoztatott sütőharagokkal, e feladat mégsem olyan nehéz, mint ahogy az első pillanatban látszik.

Szépen kimutatható a sütőharang kontinuitása ČOVIĆnál[17], aki ismertetvén a Kekića Glavica lelőhely ásatási eredményeit (8 kilométernyire délkeletre Bosanska Krupá-tól), a sütőharangról azt mondja, hogy e tárgy egyes töredékei

[16] VINSKI-GASPARINI: *Pojava pekve u predhistoriji* (referátum).
[17] ČOVIČ: *Gradinsko naselje na Kekiča glavici*, GIZM 1962, 51.

állandóan felbukkannak a legalsó rétegektől egészen a felületi televényig. Hangsúlyozzuk, hogy e lelőhely alsó rétegei a bronzkorba tartoznak, míg a legfelsők már a rómaiak idejéből valók.

GALENUS gazdag irodalmi hagyatéka anyagunkhoz is hozzájárul vagy legalább olyan szorosan érinti, hogy kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy a sütőharang ismeretes volt a klasszikus világ népeinél, amíg egészen ki nem szorította a sütőkemence és hogy a sütőharang megkísérelte megtartani helyét legalább az ünnepélyes alkalmakra és a finomabb kenyerek sütésénél. PALYR-WISSOVA, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (II. kötet, 2737 hasáb, Stuttgart 1896) *Bäckerei* címszó alatt különböző kenyérfajtákat ismertet és idézi GALENUST, aki „artos klibanites" nevű kenyeret is említ. Klibanos egy kis sütőkemence neve, leginkább vasból készült és egy fedővel ellátott sütőedényre hasonlít (forno di campagna). Felmelegítése úgy történik, hogy az edényben, alatta vagy felette tüzet raknak. Előnye a sütőkemencékkel szemben abban áll, hogy ezekben az edényekben a kenyér egyenletesebben sül ki, mivel a hőfokot fokozatosan lehet emelni. Tehát az artos klibanites finomabb, különleges gonddal készített és GALENUS véleménye szerint könnyebben is emészthető kenyér volt. GALENUS megemlíti e kenyér kevésbé értékes pótlékát is, amelyet fazék alatt a felmelegített tűzhelyen sütnek.

FORTIS a XVIII. sz.-ban a morlakokról írja, hogy nem fogyasztanak kemencében sütött kenyeret, hanem ehelyett lepényeket esznek, amelyeket a tűzhelyen sütnek naponként, sőt óránként, szükség szerint.[18] Hogy itt valóban sütőharang alatt sütött lepényekről van szó, PETTER leírásából tudjuk,[19] aki a XIX. sz. közepén írja a morlakokról, hogy silány kenyeret sütnek *porósza-* és *árpalisztb*ől, élesztő és só nélkül sütőharang alatt. E kenyeret naponta sokszor sütik.

KARADŽIĆ Vuk szótára első kiadásában a XIX. sz. elején a sütőharangról mint általánosan ismert tárgyról ír. Különösen jellemző, hogy a sütőharang elsődleges használatánál a kenyérsütést említi és a „crepulja" elnevezést használja, míg a sütőharangnak lepénysütéshez használt alakját „sač"-nak nevezi. Ugyanígy jegyeztük fel terepkutató kiszállásunk alkalmával 1963-ban a Sarajevo melletti Župča kisközségben, ahol a lepénysütésre használatos nagyobb sütőharang neve „sač", míg a kenyérsütésre használt kisebb sütőharang neve „peka" amely a „crepulja" szinonimája (l. a 8. képet).

PONORI THEWREWK József a Mezei Gazdák Barátja c. folyóiratban a következőkben ismerteti a sütőharangot (amelyet ő *ceszt*-nek nevez): „Egyedül a ceszt alatt sül a jó málé, legyen ez akár mézes (édes), akár közönséges, milyenhez foghatót más mozdithatatlan sütőkemencékben sütni lehetetlen. Lehet még a ceszt alatt sütni mindenféle pecsenyét, kalácsot, béleseket, lepényeket, vajaspogácsákat, egész ludat, sőt a nagyobb ceszt alatt malacot is. És ha hirtelen kenyérre van szükség, ezt is."[20]

A sütőharangot megtaláljuk JÓKAInál is, aki egy felvidéki kúria konyháján a rétessütést így írja le: „A lángtól félrevonva egy háromszög vaslábokon, azon egy cserépedény, az betakarva pléhfedővel, teteje megrakva parázzsal..." (A kőszívű ember fiai, Budapest, 1963. III. köt. 4. o.) JÓKAI 1849-i eseményeket ír le, a konyhában nyitott tűzhely van, amelyet az egyik szereplő nagyapja

[18] LOVRIĆ: *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb 1948, 76.
[19] PETTER: *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha 1857.
[20] GUNDA: *Néprajzi gyűjtőúton*, Debrecen 1956, 31.

építtetett, azóta minden úgy maradt. Vessük össze most a JÓKAI által leírt tűzhelyfelszerelést az 1963-ban a boszniai Župčán talált és használatban levő felszereléssel (l. a 8. képet is). A „háromszög vaslábokon" a boszniai „sadžak", a „lapos cserépedény" a boszniai pléhből készült „tefsija", míg a „pléhfedő" a „sač" vagyis a pléhből készült sütőharang. Jellemző, hogy az időbeli (1849—1963) és térbeli (Felvidék—Bosznia) távolság csak annyi változást okozott, hogy a kerek cserépedény pléhedénnyé változott. Külön kiemeljük, hogy a župčai kiszállásnál említett „lepény" szintén rétesféle töltött sült tésztanemű.

8. kép. A župča-i tűzhely felszereléséből (a szerző felv.)

A sütőharang mint régészeti lelet igen gyakori a Balkánon, míg a szomszédos területeken eléggé ritka. Az egész Balkánon rendszeresen használatban van, vagy legalábbis az idősebbek emlékeznek reá, míg a szomszédos vidékeken eléggé szórványosan lehet használatát igazolni. Az ásatásokból előkerült példányok alakban feltűnően egyeznek a maiakkal; a nyersanyag ugyanaz maradt, amikor pedig áttértek a fémből készült sütőharangra, a tárgy elnevezése sokszor utal az agyagra mint régi nyersanyagra. A sacralis és liturgikus kenyerek sütése sütőharang segítségével a sütőharang archaikus voltára utal. Amikor a kenyérsütés újabb módja háttérbe szorította a sütőharangot, megmaradt a szokás, hogy legalább a sacralis és különösen ünnepélyes alkalmakra készült kenyeret „az ősapák módjára" süssék. Ismeretes, hogy a kultusszal kapcsolatos szokások a bizánci kultuszkör területén igen merevek és mondhatnánk megkövesültek.

Bizonyos nehézséget jelent a néhány százados, legalább látszólagos, folytonossági hiány. Nincs sütőharangunk a középkorból, sem a régi múzeumokban vagy egyéb gyűjteményekben nem bukkanunk reá. A Balkánon a középkori települések kutatása még kezdőleges fázisban van. Nem nehéz azt sem megindokolni, miért jelentkezik a sütőharang múzeumainkban csak az újabb időkben. A sütőharang nem drága ékszer, sem művésziesen kidolgozott billikom,

sem kard, amely a régi vitézi időkre emlékeztet. A sütőharang igénytelen kormos agyagtárgy, amely szerényen meghúzódott az ajtó mögött, vagy valamely más sarokban. Az elmúlt időkben senkinek sem jutott volna eszébe ilyen tárgyat üveges szekrénybe vagy gyűjteménybe helyezni.

A régészeti leletek (a Balkán központi részein is) és a ma is használatban levő sütőharangok alakjának egyezése, valamint bebizonyított használata a XVIII. sz.-ban, továbbá általánosan ismert elnevezései a XIX. sz. elején, amelyek egyeznek a mai elnevezésekkel — a balkáni lakosság legkonzervatívebb rétegeinél — mind a sütőharang használatának folytonosságára mutatnak. E tények érthetetlenné válnának, ha elvetnénk a folytonosság lehetőségét. Mindez igazolja tételünket:

A sütőharang Délkelet-Európában paleobalkanikus kultúrtárgy és Európa e részében fennáll a valószínűsége, hogy a történelem előtti időktől napjainkig folytonosan használták.

A SÜTŐHARANG KÉSZÍTÉSÉNEK TECHNOLÓGIÁJA

A sütőharang készítésének módját először a kaludjerovaci gölöncsérek technikájával mutatjuk be,[21] azért, mert e likai gölöncsérek munkája archaikus jellege miatt tűnik ki és ezáltal összeköt bennünket az ősbalkáni keramia technológiájával, sőt valószínűleg a Balkánon kívüli keramiával is.

A kaludjerovaci, agyagból készült sütőharang gyártását három részre oszthatjuk: 1. a nyersanyag elkészítése, 2. a sütőharang alakítása és 3. a sütőharang égetése és „edzése".

A fő nyersanyag az agyag, amelyet kalcittal (mészkőanyaggal) kevernek. Kaludjerovacon az őrölt kalcit neve „vrszta".

A friss agyagot először napon szárítják, azután felaprózzák, dézsába teszik, megöntözik vízzel és egy-két napig állni hagyják. Időközben elkészítik a *vrsztát:* a kalcitot megtörik, azután megőrlik kukoricaliszt-finomságúra, a nedves agyagot ezzel a vrsztával keverik és 2—3 óra hosszat gyúrják, míg „vajszerűvé" válik, vagyis már nem ragad az ujjakhoz. Ugyanakkor eltávolítanak minden idegen anyagot az agyagból (kődarabokat, gallyakat és hasonlót).

A kaludjerovaci gölöncsér segédeszközei a fazekaskorong, a lándzsa alakú fakés, vizeskorsó, nedvesítő rongydarab, amelynek „kvaszilnica" a neve és egy kisebb késforma, „kuszturá"-nak nevezik, amellyel az említett fakésről szedik le a reátapadt agyagot.

A gölöncsér egy darab agyagot kúp alakúvá alakít, alját beszórja vrsztával (hogy ne tapadjon a koronghoz), lapossá alakítja és ez képezi majd a sütőharang tetejét. Agyagból hurkákat alakít és ezekből „építi fel" a sütőharang falát. A „hurkákat" egymáshoz fűzi, forgatja a korongot és így lassanként felépül a sütőharang fala. Az épülő fal felületét a fakéssel simítja, míg az ékítést (hullámvonal) a fakés hegyével végzi. A kész sütőharangra utólag rakja fel az „őveket", amelyek célja, hogy a parazsat a harang oldalán tartsák.

Az így elkészített sütőharangokat 2—3 napig szárítják, nedves időjárás esetén 5—6 és több napig. Az agyagárut a kaludjerovaci gölöncsérek valamikor kemence nélkül égették ki oly módon, hogy az égetendő agyagtárgyakból építettek egy kemencéhez hasonló alkotmányt. Ma kőből és földből épített kemencéket használnak.

Kaludjerovacon a sütőharangokat „edzik" is oly módon, hogy a kemencéből kivett, még izzó sütőharangokat vízben elkevert árpa- vagy rozslisztben

fürösztik meg. Utána rögtön visszahelyezik a kemencébe, ahol még egy rövid ideig hevítik; itt a sütőharangok fekete színt nyernek. Úgy vélik, hogy az edzett tárgyak jobbak, tartósabbak.

A leírt „falépítés" technikáját „pseudospirális" technikának nevezhetjük, megkülönböztetésül a valódi spirális technikától, ahol a falat egy hosszú „hurkából" építették, amely régente valószínűleg dívott a Balkánon, és amelyből a kaludjerovaci technika is fejlődhetett.*

Gyakoribb előállítási módja a sütőharangnak az egy darab agyagból való alakítás szintén fazekaskorong segítségével. Ezt a módot írja le KALMETA[22] a boszniai falvakból. A korong segítségével előállított sütőharang készítésének egy fázisát mutatja be a 9. kép.

Az agyagsütőharang készítésének harmadik, legritkább módja agyagból égetett minta segítségével történik. A Slavonska Požega melletti Novo Selon még a közelmúltban íly módon készült a sütőharang.[23] Erről filmfelvétel is készült (GAVAZZI) a 10. és 11. sz. képek a filmezéssel párhuzamosan készültek.

Mindkét utóbbi eljárásnál az agyagba apróbb köveket illesztenek be. Ez különben szépen látható a magyarországi Szeremle községből származó sütőharangnál is.

FILIPOVIĆ[24] megemlíti a kőből faragott sütőharangokat is, amelyeket Boszniában, a vlaszenicai járásban készítenek „valamilyen lágy kőből". A FILIPOVIĆ által említett kő minden valószínűség szerint szerpentin (magnézium hidroszilikát). Kőből készült sütőharangok különben előfordulnak Erdélyben, Svájcban és Olaszországban is. (Erről l. a „Kultúráramlattal Pannoniába és tovább" c. fejezetben.)

A vasból készült sütőharangok létezése bizonyítható már a múlt század elején (l. KARADŽIĆ Vuk szótárát) és ma mind gyakoribbak. Rézből készült példányokról csak a szerbiai Čajetina környékéről értesültünk, míg bronzból készült sütőharangokat a horvátországi Karlovac környékén találtunk.

*

A SÜTŐHARANG A BALKÁNON

ČURČIĆ[25] 1913-ban írt tanulmányában kifejtette, hogy az ő idejében Donja Dolinán használatban levő sütőharang alakja semmiben („nicht im Geringsten") sem különbözik a történelem előtti időkben a donja dolinai cölöpépítmények lakói által használt sütőharangtól. ČURČIĆ a töredékek alapján rajzolt rekonstrukcióra alapítja véleményét. GAVAZZI[26] a Ripač-nál talált egész sütőharangot hasonlítja össze a Dráva menti falvakban használt mai sütőharanggal (l. a 12. képet). Itt ismét utalunk a sv. petari régészeti lelet feltűnő hasonlatosságára az Ižen készített mai sütőharangokkal (5. és 7. képek).

* A Ripač-nál talált régészeti lelet tüzetes vizsgálata után úgy véljük, hogy a ripač-i sütőharang spirális (esetleg pseudospirális?) technikával készült.

[21] GAVAZZI: *Kaludjerovački lončari, Lički kalendar*, Zagreb 1937.

[22] KALMETA: *O seljačkom lončarstvu u zapradnoj i srednjoj Bosni*, GLZM, 1954, 127. és köv. o.

[23] LECHNER: *Pokljuka u Požeškom Novom Selu*, Osječki Zbornik, VIII. sz. 1962.

[24] FILIPOVIĆ: *Ženska kod balkanskih naroda*, Beograd 1951, 73. és köv. o.

[25] ČURČIĆ: *Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien*, Zeitschr. f. österr. Volkskunde, Wien 1913, Ergänzungsheft IX, 45.

[26] GAVAZZI: *Kulturna analiza etnografije Hrvata*, Naroda starina 7, Zagreb 1928. 117/118.

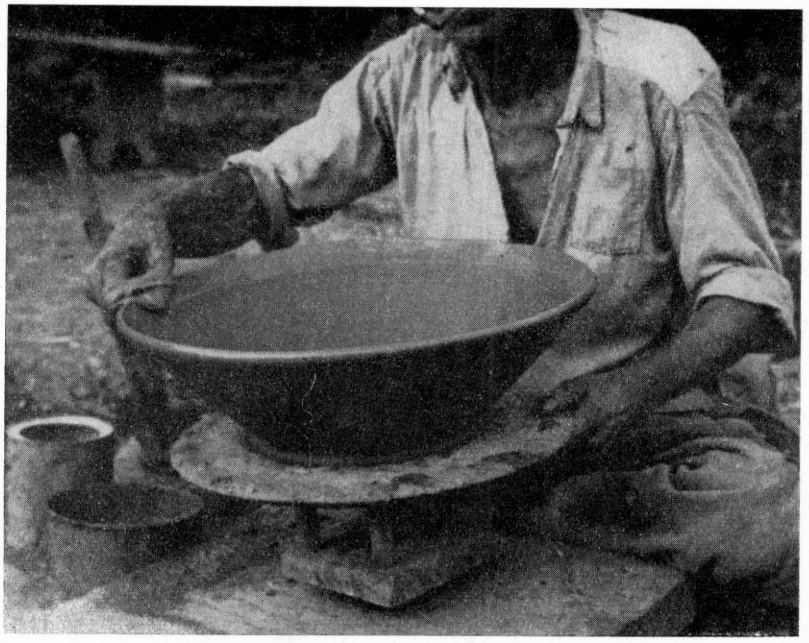

9. kép. Sütőharangkészítés Boszniában (Banjalukai múzeum gyűjt.)

10. kép. Az agyagba kődarabkákat nyomkodnak . . . (Novo Selo — LECHNER Zd. felv.)

Kövessük most a sütőharangot Jugoszlávia egész területén Istria félszigetről indulva végig a tengerparton és a szigeteken, a dalmát hegyvidéken a néhai dubrovniki köztársaság területéig. Innen Crna Gorán és Macedonián keresztül Szerbiába jutunk, azután folytatjuk utunkat Bosznián keresztül Szlavoniába és eljutunk a Karlovac környéki etnográfiai hármashatárig. Be-

11. kép. A sütőharang alakítása minta segítségével (N. Selo — LECHNER felv.)

fejezésképpen egy pillantást vetünk Szlovéniába is, ahol várakozásunkon felül egészen új adatok birtokába jutottunk.

Adatainkat kérdőívek, kiszállások, szakirodalmi és múzeumi adatok és kartársak szíves közlése alapján szereztük.

Rakalj.[27] A sütőharang neve itt „čripnja". Kenyér, de más étel sütésére is szolgál. Rakalji gölöncsérek munkája (6. kép). Durva kidolgozású, vastag falú

[27] Az istriai adatokat (Boljun és Gržini kivételével) PALOŠIJA Györgyike zagrebi egyetemi tanársegéd jegyezte fel kiszállásai alkalmával és kartársi előzékenységgel bocsátotta rendelkezésemre.

tárgy. Felső átmérője valamivel kisebb az alsónál, úgy hogy a sütőharang falai kissé lejtősek. Két fogantyúja van és egy egészen könnyű őv veszi körül.

Žminj. A „črepnja" eléggé vékony vaspléhből készült. Kenyér és más ételnemű sütésére szolgál. Némely példányon két vagy három szimmetrikusan elhelyezett lyukat találunk.

Šumbreg. A „črepnja" vasból készült és megfelel a žminjinek, azonban előfordul agyagból készült sütőharang is, amely rakalji mesterek munkája.

Šušnjevica. Román lakosság (!). A sütőharang neve itt „kotleníca". Vékony vaspléhből készült, fala kissé lejtős, lyukak nélkül.

Brseč. A „ramína" pléhből készült és falai függőlegesek. Azelőtt itt rakalji agyag sütőharangok voltak használatban.

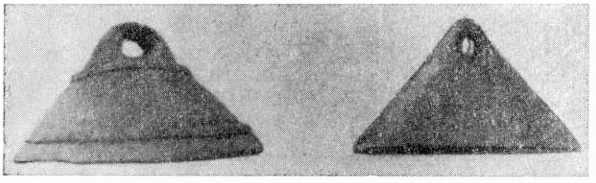

12. kép. Dráva menti mai sütőharang és a ripač-i lelet (GAVAZZI prof. szerint)

Boljun. LOVLJANOV[28] leírja a vasból készült hat ujjnyi magas „črepnja" használatát.

Gržini. Ma pléhből készült „čeripnját" használnak, míg kb. 60 évvel ezelőtt rakalji agyag sütőharangok voltak használatban.

Kastavština vidékről írt tanulmányában JARDAŠ[29] egy szélesebb török fez alakú pléh sütőharang képét közli „črepnja" néven és hozzáteszi, hogy e tárgy azelőtt agyagból készült.

Zeininger[30] 1904-ben megjelent néprajzi munkájában megemlíti, hogy mivel Dalmáciában csak a nagyobb helységekben vannak pékek, a nép maga süti kenyerét „crijepna" alatt.

Beli (Cres sziget). BORTULIN[31] közli, hogy „črep" alatt csak sürgős esetekben sütnek kisebb kovásztalan kenyeret.

Susak szigetén RIBARIĆ[32] szerint a „peka" ma már csak egy „presenica" nevű kukoricaétel készítésére szolgál, míg azelőtt kenyérsütésre is használták.

Punat (Krk sziget). Néhány évtizeddel ezelőtt még használatban volt az agyagból készült „čripulja".

Grohote (Šolta sziget). Senki sem emlékszik, hogy valamikor is használták volna a sütőharangot. A második világháború alatt azonban a lakosság a kukoricakenyeret régi lábas alatt sütötte.

Pučišća (Brač sziget). Kb. 50 évvel ezelőtt még használatban volt az agyag, esetleg pléh „crip" vagy „cripnja". Az elmúlt háború idején egyes családok ismét visszatértek a sütőharang használatához.

Gdinj (Hvar sziget). A vasból készült „criknja" (sic) kenyér és krumpli sütésére szolgál.

[28] LVOLJANOV: Boljun (Istra), ZbNŽO 33. köt. 130. o.
[29] JARDAŠ J.: *Kastavština*, ZbNŽO 39. köt.
[30] ZEININGER: *Misli i tumač, odlomak folklorističke radnje*, Zagreb 1904, 27.
[31] BORTULIN: *Beli* (Otok Cres) ZbNŽO 33. köt. 116. o.
[32] RIBARIĆ az Otok Susak c. mű „Radinost i nošnja" c. fejezetében, Zagreb 1957, 314.

Starigrad, Brusje és *Vrban*[33] (Hvar sziget). Idősebbek emlékszenek az agyagból vagy vasból készült „čripnja" (Starigrad és Brusje), illetve „cripnja" (Vrbanj) használatára. A második világháború idején sokan visszatértek a sütőharanghoz, ahol pedig már nem volt, lavorral pótolták a sütőharangot.

Sućuraj (Hvar sziget). Egészen az elmúlt háború végéig használatban volt a vasból készült „sačura" vagy „crepuja".

Olib. Az első világháború végéig használatban volt az agyagból készült „peka". Iž szigetéről szerezték be.

Murter szigetén már csak Jezera faluban van az agyag „peka" használatban. Iž szigetéről szerzik be.

Hruščica—Tribanj. Kenyérsütésre az agyagból készült „cripnja" szolgál. Likából szerzik be.

Pridraga. Még kb. 20 évvel ezelőtt használatban volt a vasból készült „peka", azelőtt pedig az agyagból való, amelyet Likából szereztek be.

Vir—Lozice. Ma is használatos az agyagból készült „cripnja", amelyet Iž szigetéről szereznek be.

Poljica—Žerava. Ma is használatos az agyagból készült „cripnja", de van vasból készült is. Az agyag sütőharangokat Iž-ről szerzik be.

Brgulje. Még kb. húsz évvel ezelőtt használatban volt az agyagból készült „črpnja". Iž-ről szerezték be. Az elbeszélő szerint voltak kőből faragott sütőharangok is.

Ljubitovica. Kenyérsütésre a vasból készült „peka" szolgál.

Smajići. Ma is használatban van a vasból készült „peka" vagy „cripnja".

Sviniśće. Ma is használatos a pléhből készült „crijepnja", amely azelőtt agyagból volt.

Ćrljevo. A vasból készült „peka" ma is használatban van. Helybeli kovácsok készítik.

Mratovo. A pléhből készült „peka" ma is használatos. Bádogosok állítják elő.

Drinovci. Ma a vasból készült „peka" használatos. Kovácsok készítik. Az elmúlt háború kezdetéig agyagból is volt a „peka", amelyet a Sinj melletti Zelovo gölöncsérei hoztak a piacra.

Maonice. Az agyagból készült „peka" ma is használatos. A falun átutazó gölöncsérek árusítják. Készítésénél az agyaghoz „fényes kristályos kőfélét" adnak hozzá, amelynek „macskasó" vagy „vrszta" a neve.

Obrovac. Ma is használatos az agyagból készült „peka".

Ražanac. A sütőharang ma is használatos. Az agyagból készült „crepnja" ma már eléggé ritka; Iž szigetéről szerezték be. Ma már inkább vaspléhből készült „crepnja" van használatban, amelyet nagyrészt a falubeliek maguk készítenek.

Podvaroš-Sinj. A vörös agyagból fazekaskorongon készített „peka" már alig van használatban; csak alkalmakként használják.

Sinj vidékéről értesít H. Schürer v. WALDHEIM[34] a sütőharang különleges használatáról. Idézi Dr. VRANKOVIĆ J. levelét, aki azt írja, hogy Dalmáciában csak a díszítésekkel ellátott ünnepi kenyeret sütik sütőharang alatt, míg a mindennapi kenyér kemencében sül. A sütőharang agyagból van, kerek, *Stanley-*

[33] PALOŠIJA Györgyike szíves közlése.

[34] SCHÜRER v WALDHEIM: *Zur Geschichte und Verbreitung des Fladenbrotes in Europa*, Zeitschr. f. österr. Volkskunde, Wien 1914, 25.

kalap alakú, 40—60 cm átmérőjű, népi díszítményekkel ékesítve. Ma vasból készültek váltják fel. Elnevezése „criepnja" vagy „saksija". A kenyér díszítése a sütőlapáton kifaragott ékítmények lenyomatával történik. A tanulmány egy Sinj vidékéről való ékes sütőlapát képét is közli, és így nagyon valószínű, hogy az idézett értesítés is Sinj vidékéről származik.

Az eddig közölt (nagyrészt Dalmáciából származó) adatok mutatják, hogy VRANKOVIĆ dr. általánosítása, ami Dalmáciát illeti, téves.

Pridvorje-Konavle (Dubrovnik vidéke). Vasból készült „sansija" van használatban, míg a „sać" elnevezés ritkábban fordul elő. Ebben a faluban 75 ház van és csak a hét legszegényebb családnál találunk nyitott tűzhelyet és ezek használják a sütőharangot. A többi háznak takaréktűzhelye van. Hasonló a helyzet Konavle vidéke többi falvaiban is. Részletes adatokat a következőkben közlünk:

Ritkák a nyitott tűzhelyek a következő falvakban: Močići, Čilipi, Komaji, Popovići, Radovčići, Bačev Dol, Gruda, Poljice, Pločice és Molunat.

Valamivel több tűzhelyük van Mikulići, Djurinići és Vitaljina falvaknak. Legtöbb nyitott tűzhelyet a hegyi falvakban találunk: Kuna, Duba, Stravča, Siješi, Brotnice és Jasenica. Vasojevići vidékén (Crna Gora)[35] a kovászos kenyeret mindig „sač" alatt sütik, míg a kovásztalant a tűzhely forró lapján, hamuban, parázs alatt. Crna Gora Riječka Nahija nevezetű vidékén[36] szintén „sač" alatt sütik a kenyeret, szintúgy a proszforát (liturgikus kenyérkék) is.

Macedóniából két adattal rendelkezünk:

Klenovac. Agyagból készült, disznósörte vagy apró szalma hozzáadásával a sütőharang, amelynek neve „sač" vagy „crijepnja". Asszonyok állítják elő éspedig újholdkor vagy teliholdkor.

Tetovo. A sütőharang neve „vršnik" vagy „sač". Agyagból készítik az asszonyok éspedig szt. Jeremiás napján.

Az aldunai *Kladovoról* származik a 13. képen bemutatott rendkívül súlyos és feltűnően vastag falú sütőharang. Fala oly vastag, hogy alatta csakis lapos lepényfélét lehetett sütni. A belgrádi Néprajzi Múzeum birtokában van[37] (13. kép).

A sütőharang használatáról különleges tésztafélék készítésénél érdemes megemlíteni NIKOLIĆ[38] közlését Szerbiából (Lužnica és Nišava vidékéről), aki leírja, hogy az asszonyok március 9-én reggel különböző alakú süteményeket készítenek (kocsi, bárány, kard, kés stb.) és ezeket a gyermekek még aznap reggel csereberélik egyes házaknál. E sütemények neve *kravaji, kravajčići.* Hogy ezeket sütőharang alatt sütik, megtudjuk egy azon a vidéken ismeretes találós kérdésből: „Šarena praščenka pod breg ležu" („Tarka malacok hegy alatt hevernek"), amelynek megfejtése „Kravaji pod vršnikom" (Kravajok a vörsnyeg alatt).[39]

Nevezett szerző külön is megemlíti a sütőharangot, mint kisebb kenyerek sütésére szolgáló eszközt, amikor váratlanul elfogy a házban a kenyér és nincs idő arra várakozni, amíg a háziasszony egy kemencére való tésztát bedagaszt.

[35] VEŠOVIĆ: *Pleme Vasojevici*, Sarajevo 1935, 386.

[36] FILIPOVIĆ i. m. 35 és köv. o.

[37] Köszönetemet fejezem ki GAVAZZI professzornak és TOMIĆ kartársnőnek a múzeum h. igazgatójának, hogy figyelmeztettek erre a tárgyra.

[38] NIKOLIĆ: *Iz Lužnice i Nišave* SEZb XVI, 1910. 131.

[39] NIKOLIĆ: i. m. 382.

A sütőharang neve itt „vršnik" és vasból készül.[40] Szintén Szerbiából származik Mijatović[41] közlése, hogy régente e vidéken agyagból készültek a sütőharangok („sač" vagy „vršnjak" elnevezéssel), míg ma öntöttvasból készülnek.

Érdekes újításról értesültünk Titovo Užice vidékéről (Kontraša), ahol a „sač" agyagból készült (még kb. 30 évvel ezelőtt) és az agyaghoz azbesztet kevertek. A szomszédos lepenicai járásban „vrszta" (kalcit) kerül az agyagba, de nem ismeretlen az azbeszt sem.

Čajetina és a környező falvak lakói (Titovo Užice járás) még nemrégen agyagból és rézből készült sütőharangokat használtak kenyérsütésre. E vidéken feljegyezték, hogy a sütőharangot nyílásával felfelé fordítva is használják még-

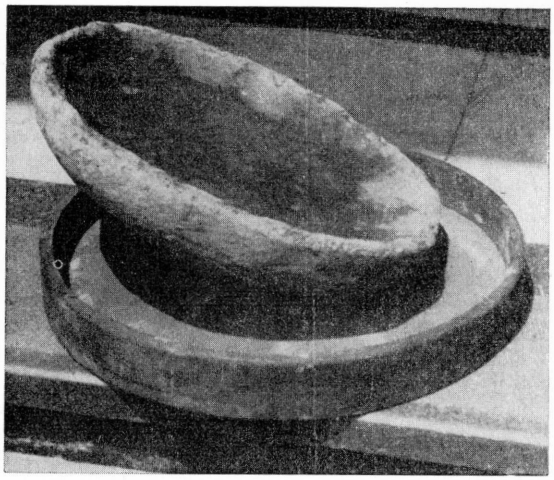

13. kép. Sütőharang Kladovóról (Néprajzi Múzeum, Belgrád)

pedig úgy, hogy a sütőharangba helyezik a tésztát, amelyet illatos levelekkel és fűvekkel takarnak be (pl. szőlőlevelekkel). A parazsat a levelekre helyezik. Az így sütött kenyérnek különleges jó illata és íze van.

Prevrać. E Foča környéki falucskában még ma is használatban van a vasból készült „sač".

A szerémségi Fruška Gora vidékén is megleljük a sütőharang nyomait.[42] Régente használatban volt a „crepnja", „vrška" vagy „vršnika", amely alatt kenyeret és pogácsát sütöttek. KARADŽIĆ Vuk is megemlíti a szerémségi sütőharangot „crepnja" elnevezés alatt.[1]

A Bánát jugoszláv részében is ismeretes az agyagból készült sütőharang. Így pl. Mokrinban („crepulja"), Kikindán és Miloševon („crepnja").

Bosznia—Hercegovina területén látjuk legjobban, hogy a vasból készült sütőharang lassanként kiszorítja az agyag sütőharangot.

Budžak. Használatban van az agyagból készült „pokljuka" és a vas „sač".

[40] NIKOLIĆ: i. m. 604.
[41] MIJATOVIĆ: *Zanati i esnafi u Rasini*, SEZb XLII, 1928. 185.
[42] ŠKARIĆ: *Život i običaji „Planinaca" pod Fruškom Gorom*, SEZb LIV, 1939, 50.

Goleši. Csak a vasból készült „sač" ismeretes.

Gornji Brodac. Vasból készült „peka" (gyári készítmény) van használatban. A nyílt tűzhelyen a sütőharang alatt csak kenyeret sütnek, míg a rétesfélét, húst és egyebet kerek „tepsija"-ba helyezik, reáteszik a háromlábú vasállványkára („sadžak") és úgy borítják le a „peká"-val.

Župča. Itt megkülönböztetik a nagyobb sütőharangot, amelynek „sač" a neve és „pita" (rétesféle lepény) sütésére szolgál (ehhez még „tefsija" és „sadžak" is kell) a kisebb sütőharangtól, amelynek „peka" a neve és kenyérsütésre szolgál. Mindkettő vasból készült.

Donje Čukle és *Lisac.*[43] A vasból készült „sač" van ma is használatban. A közeli Travnik városból szerzik be mint gyári árut.

Baljci. Megkülönböztetik a magasabb (kb. 18 cm) „sač"-ot az alacsonyabb (kb. 12 cm) „saksija"-tól. Mindkettő vasból készült és a falusi kovácsok készítették. Kb. 10 évvel ezelőtt kimentek a használatból, mivel a nyitott tűzhelyeket állandó tűzveszély miatt betiltották a hatóságok.

Lipno. Ma már nem használják, de az öregek emlékeznek az agyagból készült „sač"-ra.

Proslap. Vasból készült „sač" van használatban, amelyet kovácsok készítenek.

Szlavóniában, amint látni fogjuk, a sütőharang legnagyobbrészt már csak az öregek emlékezetében él.

Našička Breznica. Még kb. 50 évvel ezelőtt használatban volt a vasból készült „pekija". Kenyeret, pogácsát és palacsintát sütöttek alatta.

Djakovački Selci. Az első világháborúig használatban volt az agyagból készült „cripnja" vagy „pokljuka".

Otok Vinkovci mellett. Lovretić Otok faluról írt monográfiájában[44] megemlíti, hogy a kenyeret kemencében sütik, a pogácsát hamuban, a „pita"-nak nevezett rétesfélét azonban nagy agyagfedő alatt, amelynek „vršnik" a neve.

Andrijaševci. Kb. 80 évvel ezelőtt még agyagból készült „pekva"-t használtak kalácsfélék sütésére.

Bobota. Az agyagból készült „crijepnja" még 60 évvel ezelőtt kalácssütésre szolgált.

Gunja-selo. Vasból készült „peka" alatt sütötték a kenyeret még kb. 50 évvel ezelőtt.

Visoko (Varaždin kerületben). Kb. 50 évvel ezelőtt használatban volt az agyagból készült sütőharang amelynek „toglja" volt a neve. Az agyaghoz hamut és hajdinapelyvát kevertek. Falubeli földművesek készítették, éspedig böjti napokon dolgoztak rajta. Leginkább hajdinalisztből készült pogácsák sütésére szolgált abban az időben.

Klokočevac.[45] A múlt században még „črepnja" alatt sütötték a kenyeret.

Djurdjevac.[46] A régi házközösségi házakban (zadruga) a múlt században a „pokluka" még kenyér és kalácssütésre szolgált.

Šibovac (két 70 éven felüli cseh asszony közlése alapján). Egész 1912-ig a kenyeret agyagból készült „zemljak" vagy „zemník" alatt sütötték. A sütőharang még négy házban megvan, de nem használják.

[43] Palošija Györgyike szíves közlése.
[44] Lovretić: *Otok* (u Slavoniji), ZbNŽO, II 1897, 120.
[45] és [46]. Palošija Györgyike szíves közlése.

Gornji Uljanik. A második világháborúig használatban volt a „crepinja". Kenyeret, pogácsát és húst sütöttek alatta. Egy falubeli készítette agyagból, amelyhez sót kevert. A sütőharangokat élelmiszerekért cserélte el.

Dežanovac. Kb. 50 évvel ezelőtt még használták az agyagból készült „crijepnja"-t. Kenyérsütésre szolgált. Gölöncsérektől vásárolták.

Bijela. Az agyagból készült „crijepnja" már csak az öregek emlékezetében él.

Rogoža. Kb. 40 évvel ezelőtt a kenyeret még „crijepnja" alatt sütötték. A crijepnja agyagból készült, amelyhez sót kevertek.

Dišnik. Kb. 50 évvel ezelőtt a kenyeret még agyagból (ritkábban fémből) készült „crijepnja" alatt sütötték.

Legrad. Az öregek emlékeznek reá, hogy régente az agyagból készült „pokrivača"-t használták.

Peteranec. A „pokrivača" agyagból készült, kavics hozzáadásával. Kenyér és baromfi sütésére használták.

Novo Selo. Az utolsó nyitott tűzhelyet 1926-ban bontották le és azóta a faluban nem használják a „pokljuka"-t. A sütőharangot agyagból készítették apró kövek és kevés pelyva hozzáadásával. Készítésénél mintát használtak. „A sütőharang készítésének technológiája" c. fejezetben említett sütőharangkészítést egy falubeli, a még két élő „pokljukármester" egyike a 85 éves Pero Šimunović földműves végezte, aki ugyan már nem foglalkozik sütőharangkészítéssel, de szívesen állott GAVAZZI professzor és LECHNER Zdenka rendelkezésére, hogy filmfelvétellel örökítsék meg munkásságát.[47]

Ahogy a Pannon síkság déli határaihoz érünk a nyugati hegyvidék felé, lassanként megint használatban találjuk a sütőharangot, amely az etnografiai hármashatárnál (Karlovac környéke) fémből is készül, éspedig először kuriózumképpen bronzból.

Mrezničkí Bregi. 1950-ig bronzból készült „pekva" volt használatban. A falusi kereskedőnél vásárolták, aki bronzöntőnél szerezte be. 1950-ben lebontották az utolsó nyitott tűzhelyet is és a sütőharang azóta a padláson van.

Dubravci. A második világháborúig az agyagból és bronzból készült „pekva"-k voltak használatban.

Zagradci. A második világháború végéig agyagból, néha bronzból készült „pekva"-k szolgáltak kenyérsütésre.

Popovac. Még kb. 30 évvel ezelőtt kenyérsütésre a „crijepnja" szolgált, amely agyagból készült, apró kőlapocskák és pelyva hozzáadásával.

Brezovac. Az adatok egyeznek a Popovacon feljegyzettekkel.

Ćore. A vasból készült „pekva" ma is használatban van.

Senjsko. Még kb. 50 évvel ezelőtt az agyagból készült „pekva" szolgált kenyérsütésre. A szomszédos Severin községből szerezték be.

Jablan. Kb. 40 évvel ezelőtt agyagból készült „pekva"-t használtak kenyérsütésre.

Donja Perjašica. Azelőtt vasból készült „pekva" szolgált kenyérsütésre. Karlovacon vásárolták. Gyári áru volt.

Bošt. 1938-ig agyagból készült „pekva" szolgált kenyérsütésre. Lóháton hozták a kalugyerováci gölöncsérek és búzára cserélték be. Ha nem volt kéznél pekva, kisebb cipókat széles levelekkel takartak be és így sütötték meg a parázs alatt. Az elbeszélő (77 éves) evett ilyen kenyeret.

[47] LECHNER i. m.

Švica. Ma is használatban van a vaspléhből készült „pekva". Lipovlja faluban élő kovács munkája.

Medak. Bár ritkábban, de még használatban van az agyagból készült „peka". A Perušić melletti Pazarište-ban készítik.

Ramljani. Elvétve használatos még az agyagból készült „pekva". Sinac, Pazarište és Kompolje falvakból szerezték be annak idején.

Szlovéniában váratlanul két helyen jöttünk a sütőharang nyomára:

Dolenja Vas. Valamikor használatban volt az agyagból készült „kozica" vagy „črepinja".

Stomaže. Kenyér és pogácsa sütésére ma is használatos a vasból készült „pokrivača" vagy „čipna". Átmérője 30—40 cm, magassága 8—12 cm.

A sütőharang ismeretes a Balkánon Jugoszlávia határain túl is és csupán technikai okokból rendelkezünk kevesebb anyaggal e vidékekről.

FILIPOVIĆ[48] közli, hogy Bulgária nyugati részeiben valamikor agyagból készült „vršnik" ís „čirepnik" volt használatos. Ma e tárgy vasból készül. A trákai bolgároknál megmaradtak az agyagból készült vršnikek. A topolovogradi autohton bolgároknál és a környező vidéken asszonyok készítik az agyag vršnikeket éspedig csak szt. Jeremiás napján. A Degeača vidékéről Topolovgradra telepített bolgárok „čerepane"-nak nevezik az agyagból vagy vasból készült sütőharangokat. A Jedrene környéki bolgároktól hallotta FILIPOVIĆ, hogy a mai (1936) öregek anyái és nagyanyái agyagból készítették a vršnikeket.

A bolgárok a rituális „sztopan" vendégségénél, amely az elhúnytak kultuszával függ össze, feldíszített pogácsafélét készítenek. Hogy a felülete szépen egyenletesen süljön meg, „vršnik" alatt sütik.[49] Szófia vidékén a karácsonyböjti „večernik"-et „vršnik" alatt sütik.[50]

Albániában NOPCSA[51] közlése szerint a sütőharangot „kakinj"-nak nevezik és vasból készítik. Ha nem rendelkeznek sütőharanggal, a tésztát levelekkel fedik be és parázs alatt sütik. A sütőharangok alakja megfelel a boszniai, szerbiai és bulgáriai sütőharangok alakjának. NOPCSA a vasból készült sütőharangot endemizmusnak tartja, mert csakis a Balkán egyes vidékein található (Albánia, Bosznia, Crna Gora). Állítja, hogy abban az időben (1925-ben) Albániában nincsenek agyagból készült sütőharangok. FISCHER[52] még 1913-ban közli, hogy Albániában az asszonyok agyagból készítik a sütőharangot és az agyaghoz marhatrágyát kevernek. A sütőharangot kiviszik a mezei munkára is. Használatkor az agyagból vagy vasból készült sütőharangot égő trágyával fedik be.

Egy másik tanulmányában FISCHER[53] állítja, hogy Romániában sütőharang csak sacralis és ünnepélyes alkalmakra készített kenyerek sütésére szolgál. NOPCSA[54] a sütőharang általános használatáról ír Romániában. GUNDA[55]

[48] FILIPOVIĆ: i. m. 73. és köv. o.

[49] MARINOV: *Narodna vjera i religiozni narodni običaji*, Zbornik za nar. umotv. i. narodopis, Sofija 1914 (cit. M. FILIPOVIĆ: *Žen. keram.*).

[50] ARNAUDOFF: *Die bulgarischen Festbrauche*, Leipzig 1917, 2 (cit. M. FILIPOVIĆ: *Ženska keramika*).

[51] NOPCSA: i. m. 100.

[52] FISCHER: *Sind die heutigen Albaner die Nachkommen der alten Illyrer?* Zschr. f. Ethnologie, Bd. 45, 1913. 104.

[53] FISCHER: *Die Küche des rumänischen Bauern*, Arch. f. Anthropologie, 1909, 246. és köv. o.

[54] NOPCSA: i. m.

[55] GUNDA: *A lakóház kialakulása az Ormánságban különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére*, Ethn. XLVIII (1937) 208.

a romániai Cserbel faluból egy nyárikonyha képét közli, ahol látszik a sütőharang és annyira „kéznél van", hogy rendes használatához nem fér kétség. VUIA Romulus[56] kifejti, hogy a román ház nyílt tűzhelye a balkáni-kárpáti kultúrkörhöz tartozik, amit a tűzhely felszerelése is igazol és első helyen a sütőharangot (ţăst) említi.

Törökországból is rendelkezünk egy adattal. Hal Köyü faluból[57] láttunk egy fényképfelvételt, ahol sütőharang (sač) alatt sütik a lepényt.

E fejezetet a sütőharangnak az élelmiszerkészítés területén kívüli felhasználásának példáival fejezzük be.

Törökországból származó adat[58] szerint a fulladva született újszülöttet, úgy kísérlik meg életrekelteni, hogy a placentát tűzön, melegítőn (mangala) vagy sütőharangon égetik el.

A sütőharangnak gyógykezelésre való felhasználásával találkozunk Jugoszláviában is. TANOVIĆ[59] jegyezte fel Gevgelija vidékéről a veszettség gyógyításának oly módját, hogy a beteg vízzel telt dézsában helyezkedik el, úgy hogy a víz szájáig ér. Ekkor meleg sütőharangot tesznek a fejére és melegítik, ameddig kibírja a beteg. A sütőharanggal való gyógyításnak Magyarországon is van nyoma. A vasvári múzeumben egy égetett vörös agyagból készült sütőharang van, amelynek átmérője 32 cm, függőleges magassága (a fül nélkül) 9 cm. A sütőharangot gyermekágyi hasmelegítőnek használták. A javasasszonyok szerint görcsmegszüntető ereje volt. Ha a gyermekágyas meghalt, azt mondták, azért halt meg, mert ezt a fedőt nem használta.

Egy rövid etnográfiai film bemutatja, hogy Banja Luka vidékén a tüzelőanyag lefojtott égetésével a sütőharang alatt kormot nyernek, amelyet tetoválásra használnak.

*

KULTÚRÁRAMLATTAL DÉLRŐL PANNÓNIÁBA ÉS TOVÁBB...

A kultúrjavak nem ismerik a földrajzi határokat és a kultúráramlatok dinamikája messzire elvezet bennünket a Balkántól északra az egész Pannon síkságra, sőt ezen kívül is. „...a jólismert, meglehetősen széles medrű és erőteljes dél-északi irányú kultúráramlat..."[60] magával sodorta a sütőharangot is.

A sütőharang a Pannon-vidék déli részén eléggé gyakran fordul elő, észak felé mindinkább szporadikussá válik, azután egészen eltűnik. A régészeti leletek közül először a velemszentvidi sütőharangot írták le, amelyet MISKE[61] tipikus hallstattkorbeli edényfedőnek nevez, azonban ma a régészek sütőharangnak tartják. SZILÁDY[62] közli, hogy a pécsi városi múzeumban két sütőharang van, az egyik Pécs határából, a másik Dunaszekcsőről származik. MAROSI Arnold[63] szerint az utóbbi őskori tárgy. A pécsi múzeum régészeti osztályán csak az utóbbi sütőharangot találtuk meg. Dunaszekcső Várhegy lelőhelyről származik és

[56] VUIA Romulus: *A román település- és lakóházkutatás legújabb eredményei.* Műveltség és hagyomány I—II Debrecen 1960. 59.

[57] ERDENTUG: *Hal Köyü'Nün, Etnolojik Tetkiki*, Ankara 1956.

[58] ORHAN Acipayamli: *Türkiye'de Doğumila ilgili adet ve inanmalarin*, Etnolojik etüdü, Erzurum 1961, 125.

[59] TANOVIĆ: *Srpski narodni običaji u Djevdjelijskoj kazi* SEZb XL 1927. 30. és köv. o.

[60] GAVAZZI: *Kultúráramlatok Pannóniában*, Ethn. LVIII (1947) 149.

[61] MISKE: *A Velem Sz. Vidi őstelep* I Wien 1907.

[62] SZILÁDY: *Erdély régi tűzhelyei*, NÉ X (1909) 7—8.

[63] DÖMÖTÖR Sándor dr. szíves közlése.

kora bronzkori leletnek tekinthető. Átmérője 38,5 cm, magassága 25 cm. (14. kép). Ugyanakkor láttunk két agyagból készült fogantyút is, amelyek a múzeum leltárában mint „edényfülek, talán edényfedők (gabonás veremfedők) fogantyúi" vannak nyilvántartva. Mindkettőt Pécs területén, a Rákóczi úton, házalapásáskor találták. A múzeumbeli kartársak véleménye szerint ezek sütőharangok fogantyúi. Teljesen egyetértünk ezzel a véleménnyel, annál is inkább, mivel a két töredék mind alakban, mind méretekben nagyon hasonlít a ripači és erduti töredékekhez (vö. a 2, 3., és 14. képeket).

Ahogy átlépjük a határt, Baranya magyarországi részében mindjárt megtaláljuk a sütőharangot az Ormánságban, ahol ennek a tárgynak „puplika" vagy „burétó" a neve. Erről GUNDA[64] a következőket írja: „Vajszlón, Cúnban

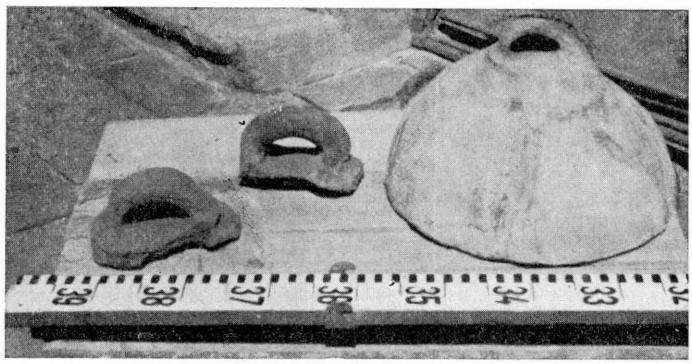

14. kép. A dunaszekcsői lelet és a két pécsi töredék (Régészeti Múzeum, Pécs)

a padlásokról még előkerül néhány használaton kívüli puplika, de Sztára horvát faluban még többet találtam a tűzhelyeken. A puplikát sellyei, siklósi, dárdai fazekasoktól vették, de hozták a Dráván túlról is. A Donji Miholjaci vásárokon harminc-negyvenet is árult egy-egy horvát fazekas. Nagyon finom agyag kellett hozzá. Hogy tartósabb legyen, az agyagba lószőrt, tehénfarkat, kenderkócot gyúrtak bele. A puplika belső felületébe apró kő- és tégladarabokat nyomkodtak, hogy a meleget tovább tartsa. A puplika tíz-húsz éven át szolgálta a családot. Volt olyan fiatal menyecske, aki puplikát is hozott férje házához, s a menyecske meg a puplika együtt öregedtek. Csak arra kellett vigyázni, hogy víz ne érje, rá ne dűljön az ecetes korsó, amely mindig ott állt a tűzhely mellett".

Ugyanerről a vidékről értesülünk[65], hogy az agyagot polyvával is keverték. A tűzpadkán és a kemence tetején (sic!) is használták. Benne sütötték a drávai hajósok a „mónár pogácsát" is.

GUNDA[66] foglalkozik a sütőharang elnevezésének kérdésével is. Magyarul *puplika*, *pupli*, *cserepulya*, *vörsnyeg* a sütőharang neve, amelyeket GUNDA a szláv pokljuka, crepulja, vršnik nevekből származtat és szerinte ezt a tárgyat a magyarok közvetlenül a szlávoktól vették át. GUNDA véleménye egyezik a délszláv etnológusok (így GAVAZZI) véleményével. E tanulmányában GUNDA még csak

[64] GUNDA: *Néprajzi gyűjtőúton* 30—31.
[65] ifj. KODOLÁNYI János: *Ormánság*, Budapest 1960. 44—45.
[66] GUNDA: *A lakóház kialakulása* . . . 183. és köv. o.

a „bujdosó" elnevezést említi, míg egy 20 évvel később megjelent tanulmányában[67] ezenkívül még egy elnevezést említ, a „burétó"-t.

BÁTKY[68] a sütőharang egyes magyar elnevezéseit szlávból származtatja és ebben egyezik GUNDÁval. A „bújdosó" elnevezést onnan származtatja, hogy mint kölcsönkért tárgy: „házról-házra bújdosik". SZILÁDY[69] közli, hogy a „bújdosó" elnevezés eredetéről azt a magyarázatot hallotta, hogy összefügg a nomád pásztorélet bújdosásával. Míg 1909-ben megjelent tanulmányában SZILÁDY a „bújdosó" elnevezése magyarázatában nem foglal állást, hanem csak „relata referro" elvén annyit mond, hogy ezt a magyarázatot „hallotta", 1922-ben megjelent tanulmányában[70] már határozottan kijelenti: „ebből látható, hogy ez a különös eszköz a nomád életmóddal szorosan összefügg".

SZILÁDY[69] következetesen megkülönbözteti a „bújdosót" a „cserepuljá"-tól és az első elnevezéssel a kőből faragott sütőharangot jelöli meg, míg a másodikkal az agyagból égetettet. Megemlíti, hogy a cserepulyát használják Pécs környékén, Somogy megye déli részében. Hunyad megyében a bújdosó mellett a cserepulya is használatos. A marosillyei járás Karmazinesd és Danulesd nevű falvaiban égetik és vándorcserepesek árulják.

Mindkét idézett dolgozatában SZILÁDY közli a kőből készült bújdosó készítésének technológiáját. Ezekből idézünk néhány részletet: „Ez a különös kőharang véső csákányokkal készül az Erdélyi Érchegységnek egy erre a célra kiválóan alkalmas kőzetéből a dacit-tufából."[70] Nagyalmáson 1909-ben még három család foglalkozott bújdosófaragással. Mindegyiknek saját kőfejtője volt. A durván kinagyolt kőtömböt kis, éles, fél kézzel fogott csákánnyal dolgozzák ki. Méreteit egyszerű kis fakörzővel mérik le, amelyet két ágacskából tákolnak össze. Készítenek kis bújdosót is, játékszernek.[69]

A vasból készült sütőharangot GUNDA említi,[71] aki a sütőharang útját követve Balkánról a Dunántúlra és Erdély déli vidékeire, megemlíti, hogy a vajdahunyadi hámorban vasból is készítették. CS. SEBESTYÉN[72] felveti annak a lehetőségét, hogy a sütőharang „nem újabb átvétel a szomszédos nemzetiségektől, hanem ellenkezőleg régi kultúrtulajdon, amelynek most már reliktumai vannak meg a magyarság szélein. Feltevését a SZILÁDY-féle bújdosó-terminológia elméletre alapítja. GUNDA[73] nem tartja ezt a véleményt meggyőzőnek, mert nem mutatható ki, hogy a sütőharangot a magyar pásztorság használta és az euráziai szteppék pásztornépei sem ismerik. „Mozgó népeket el sem lehet képzelni ilyen nehéz szerszámmal" — írja GUNDA.

A budapesti néprajzi múzeum igazgatóságának szívességéből közölhetem néhány sütőharang fényképét: Kőből faragott bújdosó Oláhlapádról (15. kép), kovácsolt vasból készült bújdosó Tustyáról (16. kép), agyagból készült cserepuja Szeremléről (17., 17a. kép). Ez utóbbi sütőharang alakban és kivitelében nagyon hasonlít az ivanjskaira (18., 18a. képek), úgy hogy az agyagba nyomkodott kövecskék is látszanak mindkettőn. Mindkettőn megvan az ujjbenyomásos díszítés. A szeremlein hiányzanak a bordák.

[67] GUNDA: *Néprajzi gyűjtőúton*, 30.
[68] BÁTKY: *A Magyarság Néprajzában*. I. köt. 45—46.
[69] SZILÁDY i. m. 8—9.
[70] SZILÁDY: *A mi Erdélyünk*, Budafok 1922. 106—108.
[71] GUNDA: *Néprajzi gyűjtőúton*, 31.
[72] CS. SEBESTYÉN: *Milyen kenyeret ettek a honfoglaló magyarok?* Szeged 1934, 166.
[73] GUNDA: *A lakóház kialakulása* . . . 188.
[74] DÖMÖTÖR Sándor dr. szíves közlése; az adatokat NÉMETH Antal, a vasvári múzeum igazgatója adta, amiért köszönetemet fejezem ki.

RÜTIMEYER[75] a svájci, olaszországi és franciaországi sütőharangokat ismerteti. Svájcban úgy látszik hiányzanak a történelem előtti leletek. A schaffhauseni múzeum birtokában van néhány, a weiheri cölöptelepülésből származó,

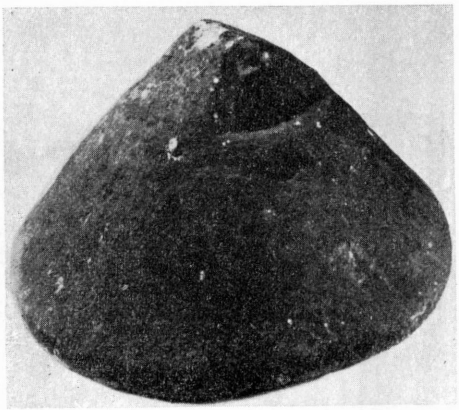

15. kép. Kőből faragott bujdosó Oláhlapádról (Néprajzi Múzeum, Budapest)

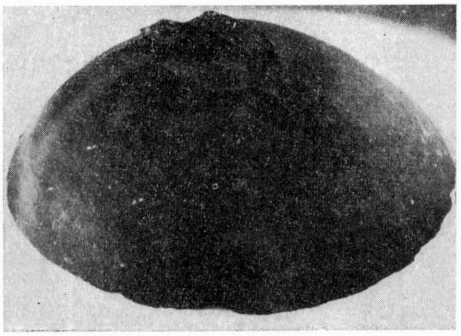

16. kép. Vasból készült bujdosó Tustyáról (Néprajzi Múzeum, Budapest)

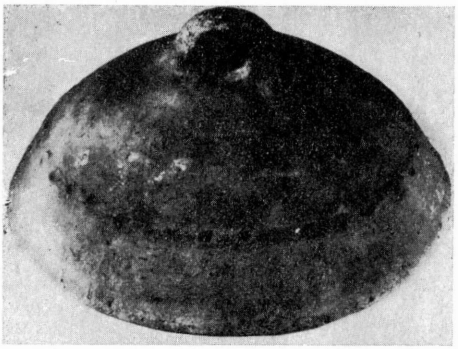

17. kép. Cserepuja Szeremléről (Néprajzi Múzeum, Budapest)

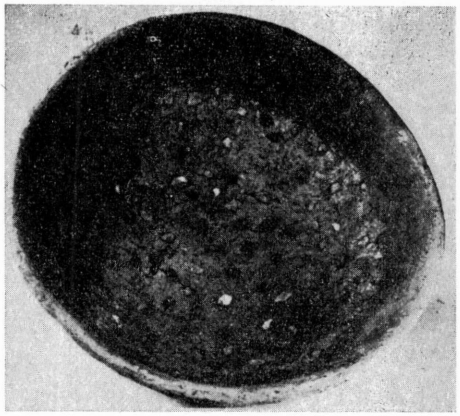

17a kép. Cserepuja Szeremléről (Néprajzi Múzeum, Budapest)

harang alakú agyagtárgy, amelyeket mint sütőharangokat leltároztak. RÜTIMEYER a következő méreteket közli: magasság 15 cm, felső átmérő 9 cm, alsó átmérő 12 cm. Alakjuk nem egyezik az általánosan ismert balkáni sütőharangokkal és RÜTIMEYER maga sem nagyon hiszi, hogy sütőharangokról van szó, mert megjegyzi, hogy falai túl meredekek ahhoz, hogy rajtuk forró hamut és szenet lehetne halmozni.

[75] RÜTIMEYER: i. m. 95. és 254.

E tárgyakkal kapcsolatban kérdést intéztünk a schaffhauseni múzeum igazgatóságához további adatokat (esetleg rajzot, fényképet) kérvén. Megkeresésünkre a következő lakonikus választ kaptuk: „die hier befindlichen glockenförmigen Gefässe dürfen wohl kaum als Backglocken angesehen werden, so dass es sich erübrigt, Ihnen weitere Angaben zu machen". Nem jutottunk tehát közelebbi adatokhoz, azonban mégis megkíséreltük a RÜTIMEYER által közölt méretek alapján felvázolni a kérdéses tárgyakat. A rajzok azt mutatják,

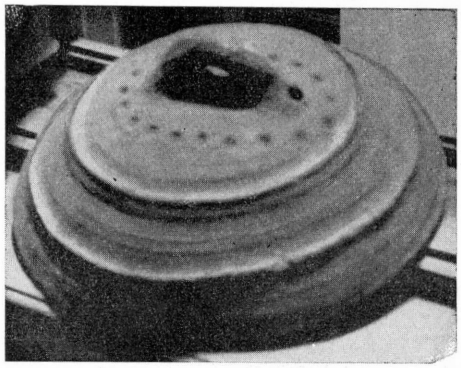

18. kép. Sütőharang Ivanjskáról (Országos Múzeum, Sarajevo)

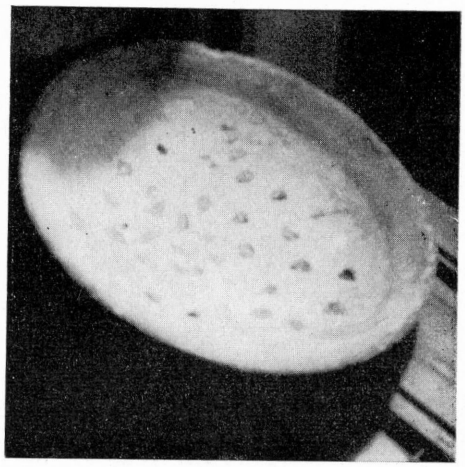

18a kép. Sütőharang Ivanjskáról (Országos Múzeum, Sarajevo)

hogy az említett tárgyak hasonlíthatnak némely Istria félszigetén ismert sütőharangra.

RÜTIMEYER megtalálta a sütőharangot Svájcban Tessinben és Malcantoneban. E vidékeken kalácssütésre még a sütőharang szolgált, míg a kenyeret már kemencében sütötték. Más helyeken is talált vasból készült sütőharangokat, amelyek alatt kalács és lepényféléket sütöttek. Kőből készült sütőharangot Olaszországban talált a Bergamoi Alpesekben, a néhai svájci területen, Sondriotól északra. Tiranoban értesült, hogy a hegyvidéken és a szegényeknél, akiknek nincsen sütőkemencéjük, még a vasfedők vannak használatban. Megemlíti, hogy az első világháború alatt a sütőharang használata megújult mint „cucina economica" Mendrisinoban és Lugano környékén. Arranoban és Brenoban az öregek emlékeznek a terracottából készült sütőharangokra. Wales-ben használatban van egy vasból készült megfordított sütőharangféle és kenyérsütésre szolgál.[76] Valamikor kőből készítették. Ez ma egy vasból készült, fedővel ellátott fazék, amelyet háromlábra állítva használnak. Feljegyezték, hogy az edényt megfordított helyzetben is használták.

A sütőharang tehát felkerült a háromlábú állványra is és egyszersmind 180 foknyira megfordult vízszintes tengelye körül. Mindkettőre találtunk példát mifelénk is. A sütőharang használata a háromlábú állványon igen gyakori

[76] PEATE: *The Pot-oven in Wales*, Man 1943, No. 3—4, 9. és köv. o.

Boszniában és tovább a Balkánon; JÓKAI is említi a háromlábú állványt. A megfordított sütőharang használatát leírtuk a szerbiai Čajetina faluban. GAVAZZI[77] szintén leírja a megfordított sütőharang használatát és megjegyzi, hogy ez különösen Szerbia nyugati részein szokásos.

E fejezet végén két adat Afrikából.[78] A hamburgi Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte nyilvántartásában két sütőharangot találunk, amelyekből már csak az egyik van meg a gyűjteményben, mivel a másik (az etiópiai) elpusztult a második világháború idején a bombázások alkalmával; rajzát a múzeumi nyilvántartó őrzi, míg az itt közölt 19. kép GAVAZZI professzor rajza az eredeti

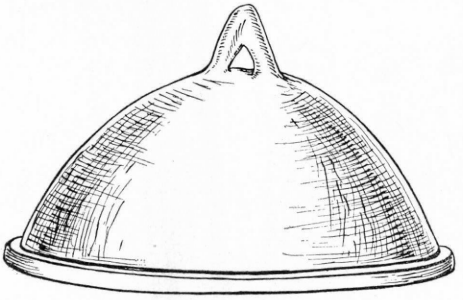

19. kép. Sütőharang Etiopiából (a hamburgi múzeumból, GAVAZZI prof. rajza után)

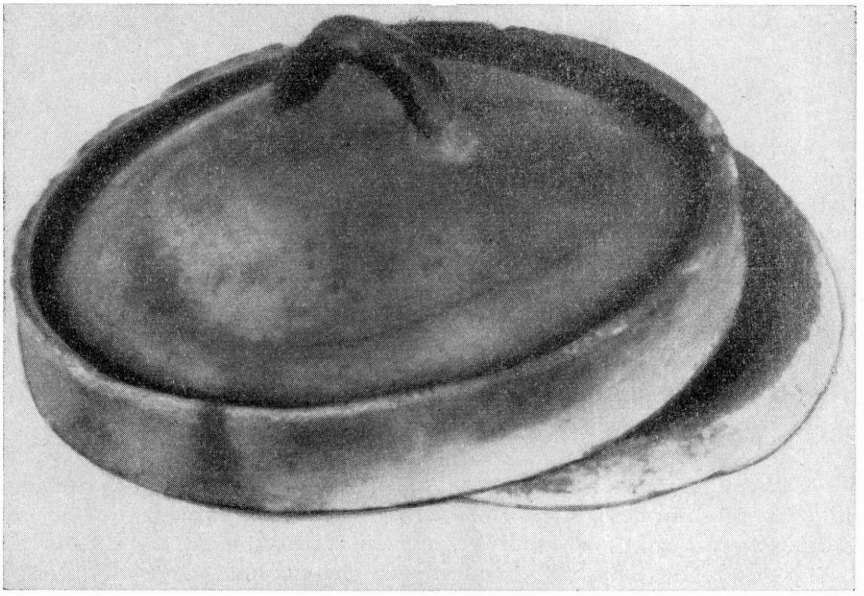

20. kép. Suaheli sütőharang (Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte)

[77] GAVAZZI: *Iz materijalne kulture*, Narodna, I. starina köt., Zagreb 1922, 330—333.
[78] GAVAZZI Milovan prof. és DITTMER Kunz prof. szíves közlései.

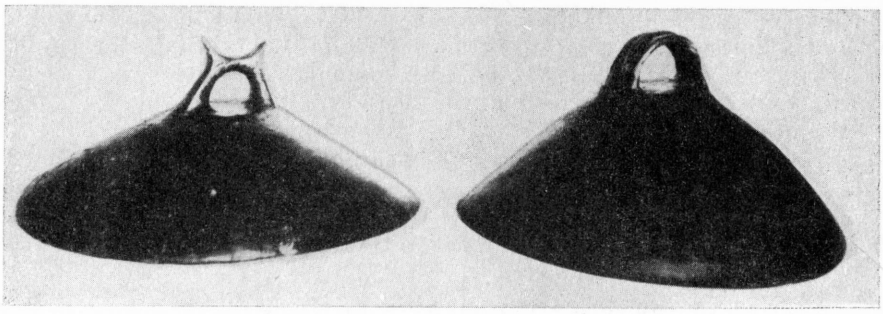

21. kép. Hamvvederfedők (Martijanec) (Régészeti Múzeum, Zagreb)

22. kép. Situlafedő, Somlyóvásárhely (Bakonyi Múzeum, Veszprém)

példány után, amely annak idején a múzeum kiállított tárgyai között volt. Mindkét sütőharang agyagból készült és mindkettőhöz szintén agyagból készült sütőlap is tartozik. Az Etiópiából (Galla tartományból) származó sütőharang átmérője 27—28 cm volt, magassága pedig 20 cm. A 20. képen bemutatott sütőharangot a suaheli törzs asszonyai használták és Zanzibárban vásárolta a múzeum 1900-ban; átmérője 39 cm, magassága 13 cm.

ZÁRÓSZÓ

A feldolgozott szakirodalmi anyag, a beérkezett kérdőívek anyaga, terepi kiszállások eredménye és egyes múzeumok anyagának feldolgozása szilárd alapjait képezik tételünknek, hogy Délkelet-Európában a sütőharang paleobalkanikus örökség és a mai, agyagból készült sütőharang a Ripač, Butmir, Donja Dolina, Kekića Glavica, Sv. Petar és más lelőhelyeken talált sütőharangok egyenes leszármazottja.

Lehetett volna több lokalitást is feldolgozni. Ez talán feleletet adott volna más kérdésekre is, amelyeket most nem teszünk fel, így pl. a sütőharang alakjai, technológiai részletkérdések, elnevezések és az ezekből folyó következtetések, továbbá, hogy a hamvvedrek fedői (így pl. a martijaneci leletek) és a situla-

fedők egyéb vonatkozásban is állanak a sütőharangokkal (kultusz, szimbólum), vagy pedig esetleg csak a sütőharangok előállítására szánt minták segítségével (vö. novoszelói technika) készültek. Nem valószínű azonban, hogy tételünk ezzel további erősítést is nyert volna. Állításunkat MOSZYŃSKI tekintélye támasztja alá: „Ahogy a geológusnak nincsen szüksége arra, hogy a szondát miliméterenként bocsássa a talajba, hogy a vidék struktúráját megismerje, úgy az etnológus is megelégedhet egy bizonyos bőséges, de mindamellett korlátolt mennyiségű néprajzi kutatási hellyel".[79]

Ha elfogadjuk a fenti tételt, a következő helyzetet vázolhatjuk: Egy tárgy előtt állunk, amely szokatlan kitartással maradt meg a történelem előtti időktől napjainkig és nem szoríthatják ki teljesen sem a sütőkemence, sem a takaréktűzhely, sem pedig a modern technika találmányai. Évezredek múlnak el, változik a szerszámok és edények szokott nyersanyaga, az ember életmódja is nagy változásokon megy keresztül, de a sütőharang megmarad, noha változik a sütőharang anyaga is (agyag, kő, igen ritkán réz, ritkán bronz, gyakran vas), sokszor visszavonul a mindennapi használattól és a rituális és ünnepi kenyerek segédeszköze lesz, sokszor befedi a feledés homálya, de a rendkívüli időkben ismét megjelenik (Hvar és Šolta szigetek és Olaszország példái). Egyrészt látjuk a régészet és néprajz számára páratlan következetességgel megőrzött anyagot és alakot (Ripač — Drávavidék, Sv. Petar — Iž szigete), másrészt látjuk, hogy a sütőharang belesodortatván az evolúció forgatagába, szívósan küzd fennmaradásáért, hogyan csatolja magához a kerek sütőedényt, hogyan válik ezzel eggyé, mint csukott sütőedény (RÜTIMEYER említi Elzászból),[75] 180 foknyit fordul meg a tengelye körül és sütőfazékká alakul, végül kimegy a néprajz kereteiből és mint villamos sütőfazék jelenik meg a mai háziasszony konyhájában, megtartván azonban a sütőharang lényegét, mivel a villamos melegítőtestek a fazék fedőjében nyertek elhelyezést.

A mai régészeti és néprajzi leltár a paleobalkanikus tézis mellett szól. A régészek megegyeznek abban, hogy a sütőharang közvetítői az illyrek voltak és feladják a tézist, hogy a sütőharang illyr kultúrtermék volna. A sütőharangnak mint paleobalkanikus kultúrtárgynak bizonyításánál másodlagos kérdés, hogy az illyrek hozták-e a Balkánra a sütőharangot, vagy pedig újból találkoztak vele a Balkánon. Az illyrek mindenképpen ismerték a sütőharangot és ha a sütőharang az illyr kultúrjavak közé tartozik is, megmarad annak „paleobalkanikus" jelzője is.

A sütőharang feltűnését a Balkánon kívül, szporadikus és közvetlen kultúrbefolyás eredményének tekinthetjük. Ez érvényes a régészeti leletekre is, de még inkább a mai néprajzi anyagra.

Ha sikerül megtalálni a hidat az osztrák Alpesekben a Bergamói Alpesek felé (ahol a sütőharang kimutatható), nem képez majd nehézséget a sütőharang feltűnése Svájcban és tovább Nyugaton. Terepkutatásaink az osztrák Alpesekben (Tennengebirge) nem jártak pozitív eredménnyel, ami érthető is, mert itt már tizennyolcadik századbeli külön kis épületben felállított sütőkemencét találtunk.

A feldolgozott anyagból további két kérdés is felvetődik: 1. hogyan keletkezett a sütőharang és 2. mi az oka e tárgy fennmaradásának?

[79] MOSCYŃSKI: *Człowiek*, Wrocław—Kraków—Warszawa 1958, 63. és köv. o.

Ami az első kérdést illeti, feltehető a következő fejlődés:
földbe mélyített sütőkemencék — sütővermek
sütés sárburkolatban
sütőharang és tovább
sütőkemence.

A sütővermek és sárral borítás tárgyalása túlhaladná e tanulmány kereteit, csak annyit említenénk meg, hogy a sütővermek a tengerentúli vidékeken kívül ismeretesek Peloponezoson, Sardinián, Dalmáciában, Szerbiában és így tovább egész Finnországig, Szerbiában és Magyarországon ismeretes a hús (különösen baromfi és szárnyasvad) sütése sárburkolatban. Sok helyt a húst előbb levelekbe burkolják. A levélbeburkolás gyakori a sütőveremnél is,[80] ami a sütőharanggal kapcsolatos levélburkolatra emlékeztet.

MOSZYŃSKI[81] a levélburkolattól kiindulva jut a sütőharanghoz, de nem veszi figyelembe a sárburkolatot: „A Vasojevićbeliek Crna Gorában a hamutól megtisztított forró tűzhelylapra néhány káposztalevelet helyeznek, erre teszik a tésztát, lefödik néhány levéllel, erre jön a hamu és a hamura a parázs. Dalmáciában a tésztát szintén a forró tűzhelylapra teszik, de forró téglával fedik be és a téglára még hamut szórnak. Hasonlóan járnak el a toszkánai és kalábriai asszonyok, akik azonban tégla helyett agyaglapot helyeznek a tésztára, amelyre tüzes szenet raknak. Kétségenkívül annak a törekvésnek köszönhető, hogy a tésztát felülről is melegítsék, hogy felfedezték a fedő használatának lehetőségét felfordított tál alakjában, amelyre nemcsak, hogy parazsat lehet rakni, hanem a tésztából felszálló gőzben alatta jobban lehet sütni. Ezen az úton jöttek rá a sütőharang használatára". Az említett sütésformák igen emlékeztetnek a székely „levelensült" készítésére.

Nem feltétlenül szükséges a fejlődést úgy feltenni, hogy minden esetben átment valamennyi fázison, de könnyű felállítani a párhuzamot: sütőverem, amelynek tetején tüzet raknak és a parázzsal befedett sütőharang. A leválť, kiégett agyagdarab a sárburkolatból könnyen vezet a sütőharang ötletéhez.

Az elgondolás, hogy a sütőkemence a sütőharangból fejlődött, többek között felvetődik a magyarországi terminológiából is. Őrszentmiklóson a sütőkemence neve „puplikkemence",[82] míg a sütőharang egyik magyar neve „puplika". Hogy a sütőkemence a sütőharangból fejlődött, határozottan állítják FILIPOVIĆ,[83] RÜTIMEYER,[84] MAURIZIO,[85] CS. SEBESTYÉN,[86] NÓBER,[87] míg MOSZYŃSKI óvatosabb és azt mondja, hogy a nagy sütőharangok a kis kupola alakú sütőkemencékre emlékeztetnek, amelyekhez különben „...alapjában nagyon közeliek".[88]

Ami a sütőharang szívós megmaradásának kérdését illeti, a háziasszony közismert konzervatizmusa mellett — és az eledel elkészítése az ő feladata — e tárgy célszerűségével is magyarázható. A felvázolt fejlődési út nem jelenti

[80] GUNDA Béla dr. cikke a primitív főzés és sütésről a NÉ XVII (1935) 1—4 sz.
[81] MOSZYŃSKI: *Kultura ludowa Slowian*, Krakow 1929, 268.
[82] GUNDA: *A lakóház kialakulása* . . .
[83] FILIPOVIĆ i. m. 73. és köv. o.
[84] RÜTIMEYER: i. m. 254. és köv. o.
[85] MAURIZIO: *Verarbeitung des Getreides zu Fladen seit der urgeschichtlichen Zeiten*, Anz. f. Schweiz. Altertumskunde, 18. köt. 1916, 22. és köv. o.
[86] CS. SEBESTYÉN, i. m. 164.
[87] NÓBER: *A kenyér története*, Budapest 1962, 21.
[88] MOSZYŃSKI: *Kultúra ludowa Slowian*, 269.

feltétlenül, hogy a kemence megjelenése azonnal kiszorította a sütőharangot. A sütőkemence a sütőharanggal párhuzamosan megvolt már Donja Dolinán is.[89] A Balkánon vannak példák, hogy a nép ismeri a kenyérsütő kemencét vagy van kemencéje, amelyet kenyérsütésre is használhat és mégis használja a sütőharangot is. A sütőharang nagyon sokáig megmaradt a Dráván működő vízimalmokban, habár a molnárok jól ismerték a sütőkemencét is. A sütőharang kevés helyet foglal el; alatta sokfélét lehet megsütni, alkalmas kovászos és kovásztalan kenyér sütésére, csak a kovásztalannál nem kell, hogy a sütőharang páraelvezető lyukkal legyen ellátva, mert így a vízpárától a kovásztalan kenyér kissé megnövekszik és jobban kisül. A sütőharang használatánál nyáron nem melegszik át a lakószoba, amelybe beépítették a „banyakemencét", amely sokhelyt kenyérsütésre is szolgál. A sütőharang hordozható is, amint a gyakorlatban is látjuk, pl. Erdélyben és Albániában.

Tanulmányunkat egy napjainkban feljegyzett epizóddal fejezzük be, amely igen plasztikusan igazolja a sütőharang felhasználásának lehetőségét ott is, ahol azt legkevésbé várnánk. A nairobii múzeum őre LEAKEY L. B. 1959-ben Kelet-Afrikában megtalálta a Sinanthropus Boisiei koponyáját, amely úgylátszik sokkal régibb a pekingi ősembernél és a jávai ősembernél.[90] Feljegyezték, hogy LEAKEY maga süti kenyerét expedíciós utazásai alkalmával. Amint a 20. képen látható, kenyérsütéshez kerek vas sütőedényt és félgömb alakú vas sütőharangot használ. Érdekes apróság, hogy a huszadik századbeli tudós sok ezer év előtti őse maradványai felkutatásánál az elmúlt évezredek emberének segédeszközével, a sütőharanggal készítette el mindennapi kenyerét.

RÖMER BÉLA

Бела Рёмер:

ПЕКАРСКИЙ КОЛОКОЛ С ДОИСТОРИЧЕСКИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

(Резюме)

Пекарский колокол, по определению великого сербского филолога, лексикографа и фольклориста Вука Караджича, данному им в 1818 году, «большая крышка, которую, прогрев, клали на хлеб и другие выпечные изделия.» Его делали из глины, железа, реже из камня, меди или из бронзы.

Хлеб под этим колоколом пекут таким образом, что тесто помещают на очищенный от золы горячую плиту печки, покрывают указанным колоколом, на что еще кладут горячие угли и золу.

Классической родиной пекарского колокола является Балканский полуостров, но встречается он и за пределами Балкана. Во время прихода славян на Балканский полуостров там уже пользовались этим колоколом иллиры. Археологи сходятся на том мнении, что иллиры уже пользовались колоколом, и второстепенный вопрос, привезли ли они его с собой или нашли здесь, на Балканском полуострове. Иллиры знали пекарский колокол, значит, его по праву можно назвать «древнебалканским».

В следующей главе автор знакомит нас с археологическими находками с территории Югославии.

Глава «От доисторических времен до наших дней» включает в себя суть статьи и старается доказать главное ее положение.

На постоянное, непрерывное пользование пекарным колоколом указывают следующие факты: археологические находки в центральных частях Балканского полуострова, сходство форм и ныне используемых колоколов с формами археологических находок; доказанный факт пользования ими еще в XVIII веке, а также общеизвестные названия колоколов в начале XIX века, тождественные современным названиям их даже у самых

[89] TRUHELKA: *Kulturne prilike u B. i. H.* . . . 89.
[90] KOLAK: *Potraga za prvim čovjekom*, Savr. Tehnika 1/1962 sz. 16.

консервативных слоях балканского населения. Все эти факты стали бы непонятными, если бы мы отбросили возможность непрерывнности использования колоколов. Все же это, в свою очередь, подтверждает положение автора:

Пекарский колокол в Юговосточной Европе является палеобалканским предметом культуры, и в этой части Европы налицо полная вероятность непрерывного пользования им с доисторических времен до наших дней.

Археологические находки доходят до римских времен, но после этого мы имеем достоверные данные только с XVIII века. От начала же XIX века и до наших дней мы постоянно встречаемся с пекарским колоколом. Пробел в достоверных данных от римских времен до XVIII века автор объясняет многими внутренними и внешними причинами (материальными, лингвистическими и психологическими фактами).

Одна из глав занимается вопросом об изготовлении пекарского колокола, и в ней показывается три способа изготовления: 1. пекарский колокол сделанный из глиняных «жгутов» (спиральная и псевдоспиральная техника), 2. при помощи гончарного круга, 3. путем изготовления глиняной модели.

В главе «Пекарский колокол на Балканах» автор сначала сравнивает формы археологических находок с формами колоколов наших дней. В дальнейшем он прослеживает путь колокола по всей территории Югославии в этнографически настоящем времени (за последние 60—70 лет). Он публикует материалы на основе анкетных листов, поездок, специальной литературы и музейных материалов, а также сообщений коллег. Оправившись от полуострова Истра, автор ведет нас по берегу моря и островам, через горные далматские районы до территории бывшей дубровникской республики. Отсюда через Черногорию и Македонию доходит до Сербии, а затем продолжает путь через Боснию в Славонию, доходит до тройной этнографической границы в районе Карловац и заканчивает круговое путешествие в Словении.

В дальнейшем автор рассказывает о найденных пекарских колоколах на болгарской, албанской, румынской и турецкой территории. В этой главе описываются три случая использования колокола для «лечебных целей».

Заглавие следующей главы «С распространением культуры с Юга в Паннонию и дальше». В этой главе автор показывает, каким образом попал колокол в Южную Паннонию с течением культуры по направлению с Юга на Север. Автор упоминает связанные с этим археологические находки на территории Венгрии, появление пекарского колокола в венгерско-югославской пограничной зоне и дальше к Северу, где появление колокола все реже и это одинаково касается как находок, так и современности, и свидетельствует о упомянутом, а не об обратном направлении распространения культуры. Венгерские названия пекарского колокола свидетельствуют о славянском происхождении этого предмета.

В дальнейшем автор оценивает исследовательскую работу Рутимейера, затем упоминает использование перевернутого пекарского колокола (как исключение в Сербии) и говорит о том, каким образом могла возникнуть уэлльская кастрюля для выпечки теста.

В заключительной главе автор повторно подчеркивает, что разработанный материал дает твердую основу тому положению, что пекарский колокол является палеобалканским наследством в Юго-Восточной Европе и этот колокол, в наше время изготовленный из глины, является прямым потомком археологических экземпляров.

Пекарный колокол сохранялся с необычайным упорством, его не смогла вытеснить ни духовая печь, ни плита, ни современные новшества техники. С одной стороны, мы видим с бесподобной последовательностью сохраненный материал и форму (Рипач — Прекдравие — Лудбрег — остров Иж), с другой стороны — то, пекарский колокол, захваченный вихрем эволюции, упорно борется за свое существование, как к нему примыкает круглая посуда для выпечки теста, как сливаются они воедино в форме эльзасской закрытой кастрюлю, как, наконец, выходит из этнографических рамок и появляется в кухне современной женщины — как электрическая кастрюля для выпечки теста.

На основе разработанного материала возникают два вопроса:

1. как возник пекарский колокол и
2. в чем причина сохранения этого предмета. Что касается первого вопроса, то можно предполагать следующее развитие:

1. углубленная в землю пекарская печь-пекарские ямы,
2. выпечка теста в глиняной оболочке,
3. пекарский колокол,
4. духовая печь.

Упорное сохранение пекарского колокола, помимо всем известной консервативности хозяек — ведь в их задачу входит приготовление пищи, — может быть объяснено еще и бесспорной целесообразностью этого предмета.

Целесообразность и современность пекарского колокола автор, между прочим, доказывает одним эпизодом наших дней: на 23-ем снимке показан ученый, который, выезжая в экспедиции, ежедневно печет себе хлеб при помощи пекарского колокола.

Béla Rőmer:

DER BACKDECKEL VON DER URZEIT AN BIS ZUR GEGENWART

(Zusammenfassung)

Der Backdeckel ist nach einer Definition des bekannten serbischen Linguisten, Lexikographen und Folkloristen Vuk Stefanović Karadžić aus dem J. 1818: „. . . ein großer Deckel, der erwärmt über das zu backende Brot u. a. Bäckereyen gelegt wird; operculum". Er wird aus Ton, aus Eisen, selten aus Stein, Kupfer oder Bronze hergestellt.

Unter dem Backdeckel wird das Brot auf die Weise gebacken, daß der zum Backen vorbereitete Teig auf die heiße Platte des offenen Herdes gelegt, mit dem warmen Backdeckel zugedeckt und dieser noch mit heißer Asche und Glut zugeschüttet wird.

Die Balkan-Halbinsel ist einigermaßen ein klassischer Boden des Backdeckels, obwohl man diesen Backbehelf auch außerhalb der Halbinsel finden kann. Er wurde nachweisbar, zur Zeit der Einwanderung der Slawen, von den Urbewohnern der Halbinsel gebraucht. Die Archäologen sind darin einig, daß hier bereits die Illyrier die Gebraucher des Backdeckels waren, wobei es von sekundärer Bedeutung ist, ob der Backdeckel eben von den Illyriern hieher gebracht wurde, oder ob ihn diese hier bereits gefunden haben. Da die Illyrer den Backdeckel gekannt haben, kommt ihm das Attribut „altbalkanisch" mit Recht zu.

Im folgenden Kapitel werden die archäologischen Funde von Backdeckeln in Jugoslawien mit den entsprechenden Erläuterungen aufgezählt.

Das Kapitel „Von den vorgeschichtlichen Zeiten bis heute" bildet den Kern dieser Abhandlung, welche die darin vertretene These zu beweisen versucht.

Auf Grund der archäologischen Funde auch im Inneren der Balkan-Halbinsel, weiterhin auf Grund der Übereinstimmungen der heutigen Formen mit den vorgeschichtlichen und der bewiesenen Anwendung dieses Behelfes wieder seit dem 18. Jahrhundert, schließlich auf Grund seiner allgemein bekannten rezenten Benennungen, welche mit den Benennungen der konservativsten Schichten der Bevölkerung übereinstimmen, weist Verfasser auf eine Kontinuität der Anwendung des Backdeckels hin. Diese Tatsachen werden unerklärlich, wenn man die Möglichkeit der Kontinuität ablehnt. So wird die Aufstellung der These berechtigt:

Der Backdeckel gehört in Südosteuropa zum altbalkanischen Kulturinventar, wobei mit größter Wahrscheinlichkeit mit der Kontinuität der Anwendung des Backdeckels in diesem Teil Europas seit den vorgeschichtlichen Zeiten bis zur Gegenwart zu rechnen ist.

Die archäologischen Funde von Backdeckeln reichen hier bis zur Zeit der Römer zurück. Die darauf folgenden sicheren Belege des Backdeckels stammen aber erst aus dem 18. Jahrhundert. Seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts stößt man dagegen ständig auf den Backdeckel bis auf den heutigen Tag. Den Hiatus seit der Römerzeit bis zum 18. Jahrhundert vermögen mehrere äussere und innere Beweise (materielle, linguistische, psychologische) in diesem Kapitel zu beseitigen.

Ein Kapitel ist der Technologie der Herstellung des Backdeckels gewidmet und zwar 1. der Technik der Modellierung aus Wülsten („Pseudospiraltechnik"), 2. der Technik aus der ganzen Teigmasse, — beide mit Hilfe der Töpferscheibe, und 3. der Technik mit Hilfe einer rigiden Tonform.

Im Kapitel „Der Backdeckel auf dem Balkan" werden zuerst bestimmte archäologische Formen desselben mit den entsprechenden rezenten verglichen. Verf. durchmustert das gesamte bekannte Material aus ganz Jugoslawien in der Zeit der „ethnographischen Gegenwart" (innerhalb der letzten 60—70 Jahre). Der Stoff wird mittels einer Reihe von Rundfragen, Forschungen im Land, Angaben aus der Literatur, sowie aus den Museen und der Mitteilungen der Fachkollegen zusammengebracht. Die Übersicht beginnt bei der Halbinsel Istrien, fährt entlang der jugoslawischen Küste nach Crna Gora, Mazedonien, Serbien mit der Wojwodina, Bosnien und der Herzegowina, führt weiter über Slawonien und von hier bis zur ethnographischen Dreiländergrenze bei Karlovac, um in Slowenien abgeschlossen zu werden.

Weiter wird über den Backdeckel in Bulgarien, Albanien, Rumänien und in der Türkei gesprochen. Zuletzt werden drei Fälle der Anwendung des Backdeckels zu Zwecken des Heilverfahrens vorgelegt.

Das folgende Kapitel „Mit den Kulturströmungen vom Süden nach Pannonien und weiter. . ." zeigt den Weg, wie der Backdeckel mit der Kulturströmung in Richtung Süd—Nord nach Südpannonien mitgebracht wurde. Es werden diesbezüglich archäologische Funde aus Ungarn herangezogen, weiter das Vorkommen des Backdeckels in der ungarisch—jugoslawischen Grenzzone, sowie noch weiter, gegen Norden, wo der Backdeckel immer seltener wird, was gleicherweise für die archäologischen Funde, sowie für das rezente Vorkommen gilt und eben für diesen Einfluß und nicht für eine entgegengesetzte Strömungsrichtung spricht.

Die Erörterungen über die ungarischen Benennungen des Backdeckels deuten entschieden auf slawischen Ursprung dieses Gegenstandes in Ungarn hin.

Es werden weiter die Forschungen Rütimeyer's gewürdigt, um zuletzt die Fälle zu erwähnen, wo der Backdeckel beim Gebrauch umgekippt verwendet wird (ausnahmsweise in Serbien) und wie auf diesem Wege der gleichgeartete Backtopf in Wales entstanden sein mag.

Im Schlußkapitel wird noch begründet, daß der hier aufgearbeitete Stoff genügend Argumente für die These ergibt, daß der Backdeckel in Südosteuropa als altbalkanisches Erbe anzusprechen sei, bzw. daß der heutige aus Ton erzeugte Backdeckel ein Abkömmling der Backdeckel der archäologischen Funde sei.

Der Gebrauch des Backdeckels wird mit außerordentlicher Zähigkeit aufrechterhalten und konnte weder vom Backofen, noch von dem Sparherd, oder von der modernen Technik völlig zurückgedrängt werden. Da ist auch einerseits auf die ganz außerordentliche Erhaltung des Materials und der Formen (Ripač — Podravina, Ludberg — Iž) hinzuweisen, anderseits aber auch auf den in einer bestimmten Entwicklung begriffenen Backdeckel, sowie auf seinen Kampf um die Erhaltung und schließlich auf seine weitere Anwendung mit der runden Unterlage und geschlossenem Backtopf in Elsaß, wonach er sich in den eisernen Brotbacktopf verwandelt, um zuletzt das Gebiet der Volkskultur zu verlassen und in Form des elektrischen Backtopfes aufzutauchen.

Aus dem gesamten bearbeiteten Stoff entstehen mehrere Probleme:

Das wichtigste Problem umfaßt den Entwicklungsgang des Backdeckels in den folgenden Entwicklungsstufen:

1. Die Erdgrube
2. Das Backen in einer Erdhülse
3. Der Backdeckel
4. Der Backofen

Die hartnäckige Erhaltung des Backdeckels läßt sich durch die konservative Einstellung der Hausfrau, sowie durch die Zweckmäßigkeit des Gerätes erklären.

Die Zweckmäßigkeit und Aktualität des Backdeckels wird neben anderem auch durch eine Episode aus unseren Zeiten illustriert: ein Wissenschaftler benützt den Backdeckel auf seiner Expedition zum Backen seines täglichen Brotes (Abb. 20).

Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai

I. Hailé Szelasszié császár 1964-ben tett magyarországi látogatása során államunk vezetőitől magyar szakemberek segítségét és javaslatát kérte az etiópiai népek zenei- és tánchagyományainak összegyűjtésére és fejlesztésére vonatkozóan. Az ennek eredményeként létrejött — dr. SÁROSI Bálint népzenekutatóval együtt végzett — csaknem kéthónapos kutatóút (1965. VI. 7.—VIII. 3.) tánc vonatkozású eredményeiről számolok be a következőkben.

*

A Kulturális Kapcsolatok Intézete anyagi támogatásával és az etióp állam helyszíni gyakorlati szervezésével lebonyolított kutatóút rendkívül termékenynek bizonyult. Az etióp kulturális élet vezetői hamar megértették, hogy az egységes nemzeti kultúra kifejlesztésének — vagy ahogy ők kifejezték — „a népművészet állami szintre emelése"-nek nagy távlatú programja csak a hagyományok tervszerű összegyűjtése és tudományos rendszerezése alapján valósítható meg. Mindent megtettek tehát energiánk és a rendelkezésre álló rövid időnk legteljesebb kihasználásáért. Az ország — e tekintetben kivételesen — óramű pontosságával működő centralizált közigazgatási hálózata — a községháza vagy falusi rendőrség vezetőjétől a tartományokat kormányzó hercegekig — mindenben segítette munkánkat. Gyűjtőmunkánk célját és lényegét legkevésbé megérteni tudó — a természeti népek szintjén álló — közösségek eredményes megközelítése ezáltal éppúgy lehetővé vált, mint a — nem éppen bármikor és akárki számára elérhető — kopt-keresztény egyház szertartásos táncai és zenéje.

A kutatóút eredményességét tükröző számadatok jelentőségét talán azzal érzékeltethetem legjobban, hogy hazai tánckutatásunk a jelenlegi körülmények között csupán mintegy 1—1$^1/_2$ év alatt képes hasonló mennyiségű belföldi táncanyag összegyűjtésére, rögzítésére (természetesen kevésbé feszített, s nem etiópiai munkatempónk mellett).

Kutatóutunk során összesen 8 etiópiai tartomány (Shoa, Wollo, Tigre, Begemder, Gojjam, Wollega, Kaffa, Hararge) 17 településén (Debra Berhan, Dessie, Hayk, Wuchale, Wurgesa, Woldya, Kuaram, Makale, Axum, Enda Selassie, Gondar, Debra Markos, Lekempti, Jimma, Harar, Alemaya és Dire-Dawa) gyűjtöttük azt a sokszínű — Etiópia tánckincséről vázlatos keresztmetszetet nyújtó —, csaknem másfélszáz táncváltozatot, melyet 3000 méter mozgófilmen és több száz fényképfelvételen, a magnetofonszalagra vett kísérő-zenéjével együtt rögzítettünk. A gyűjtött anyag az amhara, tigré, agó, aderé, esza-szomáli, kulló, kaficcsó nép és hat különböző galla törzs tánckincsét érinti [ld. a térkép-vázlatot].

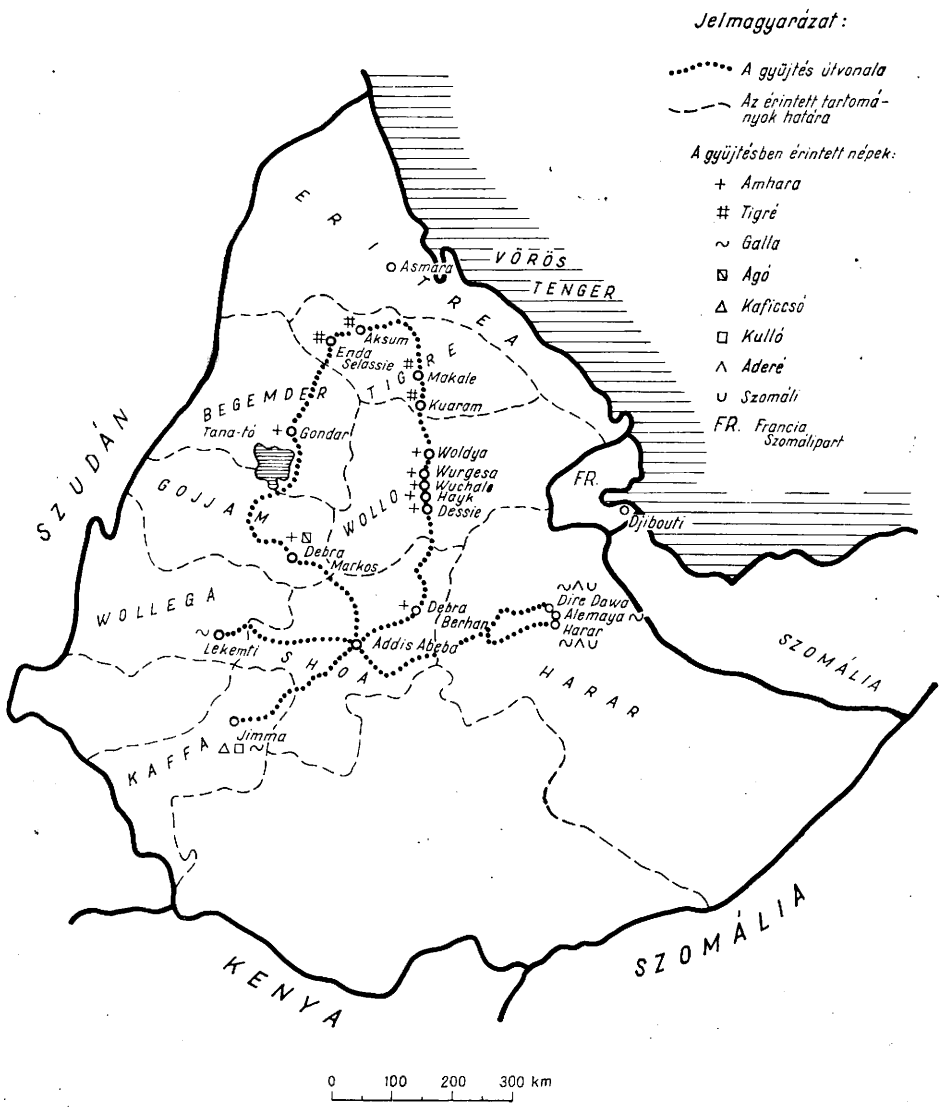

Az etiópiai gyűjtés útvonala és a kutatópontok

A régi néprajzi leírások Etiópiát a világ egyik ünnepekben leggazdagabb országaként emlegetik, ahol „szinte több az ünnep, mint a munkanap”.[1], Utunk, sajnos, éppen az ünnepekben szegény, bőjtös esős-évszakra esett, mégis a dalra és táncra hajlamos etiópok a gyűjtés kedvéért rögtönzött táncalkalmakon az első percek elfogultsága után fesztelenül vigadtak a szokatlan időszakban is, néha alig akarván azt abbahagyni.

[1] Buschan, Georg: *Die Sitten der Völker.* Stuttgart—Berlin—Leipzig é. n. II. 418.

Az ünnepek és természetes táncalkalmak hiánya munkánk szempontjából részben hátrányos, részben előnyös volt. A folklóralkotások — különösen a táncok — technikai rögzítésére hazai tapasztalataink szerint sem legmegfelelőbb a valódi tánc- és dalolási alkalmak szokáskerete, mert a mulatságok spontán, megállíthatatlan és megismételhetetlen, sokszor zűrzavaros menetében gyakran megbénul a legkorszerűbb technikai eszközökkel felszerelt gyűjtő is. A táncok szokáskereten kívüli megfigyelése és rögzítése nehezítette ugyan a gyűjtött adatok körülményeinek, funkciójának pontos tisztázását — s gyűjtésünk e tekintetben szükségszerűen hézagos maradt —, viszont a zavartalanabb s így teljesebb formai rögzítés lehetőségét biztosította. Ez utóbbi tényező pedig különösen fontos volt számunkra, mert az afrikai néprajzi leírások táncvonatkozású részletei többnyire csak a táncok körülményeiről adnak kimerítő képet a formai sajátosságok pontos rögzítése nélkül.

*

Az Etiópia tánckultúrájáról rövid idő alatt szerezhető általános benyomások legfontosabbika: a különböző népek — (több mint 70 nép él Etiópiában) — együttéléséből természetszerűen adódó *rendkívüli sokféleség*. A különböző nyelvű és vallású etnikumok külön táncdialektusokat képezve, egymáshoz fejlődési fáziseltolódásban együttesen olyan „élő táncmúzeumot" hoznak létre ebben az országban, mely a tánctörténeti fejlődés csaknem minden szakaszának bemutatására alkalmas a nemek szerint elkülönült csoporttáncoktól kezdve egészen a már szinte európai jellegű párostáncokig. A különböző fejlettségű tánctípusok egész sora, láncolata egymás mellett él sokszor még egyetlen szűkebb területen belül is. A kelet-etiópiai nagyvárosok (Dire-Dawa, Harar) környékén élő népek és törzsek tánckincsének képe pl. rendkívül tarka és soknemű. Itt az eszaszomálik nemenként elkülönült fegyveres szóló és csoporttáncai mellett a kotugallák már vegyes páros sortáncát („Shagoye") és a már városiasabb kultúrájú aderék „ferekshima" nevű — a modern európai divattáncok, a twist hatását is magába olvasztó — táncát láthattuk különös egymásmellettiségben. Az uralkodó amharák viszonylag egységes tánckultúrájával szemben a birodalom déli felén élő gallák tánckincse törzsenként is különböző. A délnyugati, jimmai gallák alig mozgó — imádkozásra emlékeztető — férfi sortáncát nyugaton a lándzsára támaszkodva, vállon egykézzel összefogódzva —, de még mindig egynemű csoportban — járt ugrós karéjtánca váltja fel. A keleti kotu-gallák formailag fejlettebb vegyes páros sortáncot, s a közelükben élő gurgura-gallák pedig virtuóz — a szomáli fegyvertáncokkal rokon — szóló és csoportos táncot járnak.

Az egymástól eltérő, regionális érvényű stílusok mellett viszont bizonyos — eredetileg egyik népre jellemző — tánctípusok a birodalom csaknem minden népénél polgárjogot nyerve Etiópia nemzeti táncaivá kezdenek válni. A tigré eredetű „iszkiszta" — azaz váll- és nyaktánc pl. többé-kevésbé minden népnél megtalálható önálló táncként vagy más hagyományos, illetőleg a modern társasági táncokba való beszűrődés formájában.

A táncokhoz szorosan kapcsolódó kísérőjelenség az „elel", „ilil" vagy „ililta" ugyancsak egységesítő tendenciaként hat a birodalom keresztény népeinél. A kopt-keresztény egyházi szertartások „allelujá"-ja, a nők elragadtatott, a pulyka hangjára emlékeztető, nyelvpergető sikoltása (ililililili-nek hangzik s innen a hangutánzó „ililta" elnevezés) a világi gyakorlatba átszűrődve a keresztény vallású népek táncörömének általános kifejezését is szolgálja nemzetiségre

való tekintet nélkül. Leggyakrabban, természetesen, Etiópia legrégibb keresztény népei, a tigrék és amharák használják.

Az etiópiai népek tánckultúrájának szerkezete alapvetően eltér az európai népekétől. Egy-egy nép tánckincse önmagában vizsgálva ritkán éri el az európai népek tánckincsének bonyolult differenciáltságát. Az említett rendkívüli sok-

1. kép. Kaficcsó csoporttánc („Hota") Jimma, Kaffa tartomány
(A fényképek mind a szerző felvételei)

féleség tehát az egymás mellett élő különböző népek tánckultúrájának eltéréseiből, de nem az egyes népek táncanyagának sokrétűségéből adódik. Azt mondhatjuk Bartók — a különböző kelet-európai népzenék természetét összevető — megállapításának[2] analógiájaként, hogy Etiópia tánckultúrája inkább vízszintesen, térbelileg tagolt, szemben az európai népek általában — több történeti stílusréteget egymásra halmozó, s azt egyidejűleg, egy helyen őrző — vertikálisan tagolt — tánckultúrájával.

Egy-egy etiópiai nép tánckultúrájában — kivéve a tigréket — ritkán találunk sokféle táncot, több egyidejűleg használt tánctípust. A táncok nem oszlanak funkció szerinti, egymástól formai szempontból is eltérő kategóriákra — mint Európában általában —, hanem egyetlen táncfajta használatos különféle funkciókban. A szokáskeret, a táncdallamok szövege által meghatározott tartalom az alkalomnak megfelelően változik, de ezt a tánc csak alig észrevehető formai módosulása követi.

A shoa-i amharák aratási tánca lényegében az általános férfi csoporttánccal, az ún. „hotá"-val egyezik meg, melyhez ez alkalommal munkadal kapcsolódik. A táncnak csupán néhány munkautánzó gesztus beszűrődése kölcsönöz speciális

[2] Bartók Béla: *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Bp. 1934. 21—22.

színezetet. Alig tér el ettől a fiatalemberek lakodalmi csoporttánca, melyben csupán a botok időnkénti harcias összecsörgetése utal a fegyvertánc-jellegre. (Az amhara férfiak egyébként szinte minden alkalommal bottal a kezükben táncolnak.) A Wollega tartományban lakó nyugati gallák vadásztánca formailag egyáltalán nem különbözik az arató- vagy lakodalmi táncuktól, csupán a dalok szövege, tartalma változik.

E jelenség feltűnően emlékeztet és mintegy táncanalógiát nyújt a Bartók által felvázolt népzenei fejlődéstörténeti szkéma „ősállapot"-nak nevezett[3] — a Biscra-vidéki araboknál észlelt[4] — első szakaszára, amikor az egyetlen ismert dallamkategória vagy dallamstílus még a legkülönbözőbb funkciókat tölti be. A dallamok funkció szerint megoszló és elkülönülő kategóriáit Bartók már későbbi fejlődési fokozatnak tekinti. A dallamok funkciójának teljes egybeolvadását említi Sachs az andamanézeknél is.[5]

A fejlett kultúrájú népek zenei és tánckincsének összevetése azt bizonyítja, hogy a dallamkategóriák, -stílusok és -típusok száma mindig aránytalanul nagyobb a táncokéhoz képest. Ennek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a tánctörténeti fejlődés során — de különösen annak korai szakaszaiban — az egyetlen táncfajta minden funkciót betöltő szerepe még fokozottabb mértékben, továbbtartóan érvényesül, mint a népzenében egyetlen dallamkategória uralma. Az általunk megismert mintegy tízféle etiópiai nép többségénél ez a jelenség még többé-kevésbé általánosnak mondható.

Figyelemre méltó, hogy *a művészetek* — a költészet, zene, játék és tánc — sokat emlegetett ősi *egysége* mennyire jellemző még Etiópia folklórjára. A harci- és vadászdalok, a munkatáncok előadói a ritmikus próza, a dal- és hangszerkíséret, továbbá a pantomimika és tánc eszközeit együttesen és váltogatva alkalmazzák s ezzel rendkívül kifejezővé és emlékezetessé teszik előadásukat.

A rögtönzött „silallát" — azaz harci dalt az amhara férfiak fegyverüket rázva, harcias, ideges, előre-hátra támadó léptekkel, az eseményt illusztráló élénk taglejtésekkel és mimikával, magas torokhangon, nagy hangerővel, szinte extázisban adják elő. A feszülten figyelő közönség a lélegzetvétel szüneteiben mintegy kórust képezve helyeslőleg szakítja meg néhány másodperces unisonó énekével a szólistát, akit ez a tetszésnyilvánítás még nagyobb költői teljesítményre ösztönöz. A „silallát" követő, befejező „fukara" gyorsan pergő, ritmikus próza, a harci kedv felidézését szolgáló biztatás, és az ellenséget gyalázó szitoksorozat. Az énekesek véget nem érő sora versengve, egymás szavába vágva szokta előadni a régi és újabb (olasz—abesszin háború) függetlenségi harcok eseményeit a hallgatóság aktív részvételével. A számunkra érthetetlen szöveg — a kifejezésteljes, komplex előadás segítségével — egyszeribe érthetővé válva példázta a zene, játék és tánc nemzetközi mivoltát.

Az amharák harci dalához szó szoros értelemben vett metrikus tánc már nem kapcsolódik, a nyugati gallák vadásztáncában azonban még ezzel is kiegészül az előadás. A vadászatról hazatérő férfiakat asszonyaik dobszóval kísért énekkel fogadják, mire azok szintén dalban valamint táncban mesélik el kalandjaikat. A férficsoport tömött karéjt képez s a vadászok egyenként a csoport közepére perdülve „tartják meg beszámolójukat". Amikor a szó és dal már nem elég az események kifejezésére, gesztusokkal, az állattal való viadal panto-

[3] Uő.: *A magyar népdal.* Bp. 1924. XII. 1.

[4] Uő.: *Die Volksmusik der Araber von Biscra und Umgebung.* Leipzig. Zeitschrift für Musikwissenschaft II (1920) 489.

[5] Sachs, Curt: *World History of the Dance.* New-York 1937. 182.

mimikus megjátszásával és tánccal folytatják az elbeszélést. A szólistát társai időnként megszakítva — lándzsájukra támaszkodva járt, mély hörgésekkel és sziszegéssel kísért — ugrós táncba kezdenek. A kórus tevékenysége után másik vadász folytatja a történetet, s így megy ez mindaddig, míg az otthon maradottak a vadászat minden részletéről tudomást nem szereznek.

A shoa-i amharák „ihil wokká" a. m. ‚cséplés' — nevű aratásvégző ugródobogó, monoton csoporttáncát munkautánzó gesztusok kísérik s a motívumismételgető giusto ritmusú munka-, illetve táncdalt időnként a kórusvezető rubato dala és prózai közbevetései szakítják meg, miközben botjával igazgatja a képzeletbeli ágyást.

A dal, zene és tánc éppúgy, mint az énekes, zenész és táncos személye szétoszthatatlan egységbe fonódik Etiópiában s alig jelentkezik még az a differenciált mulatság közbeni „munkamegosztás", mint Európában. Az „ákánkány" — ‚táncvezető' jelentésű amhara szó az ének vezetőjét is jelenti. A legjobb énekes a legjobb táncos is egy személyben, akárcsak a bolgároknál horovezető előénekesek (horovodets, tanchovod).[6] A zenész egyben táncos, s így nemcsak kiszolgálója és nézője a táncnak, hanem aktív részese, sőt sokszor vezetője is, aki néha többet táncol, mint maguk a táncosok. A zenész aktív szerepe a táncban — az európai középkor zene- és tánctörténeti emlékanyaga mellett — újra egyes balkáni népek (macedon, albán, bolgár, görög) táncoló zenészeit juttathatja eszünkbe.

Ehhez a teljes egységhez hozzátartozik végül a közösség minden tagjának — korosztályokra való tekintet nélküli — részvétele a táncban. A tánc itt még mindenkire vonatkozó társadalmi esemény, szemben Európával, ahol a paraszti táncmulatságok résztvevőinek jelentős hányadát is a passzív nézők, az ún. „lesők" tömege képezi. Etiópiában mindenki tagja a „kórus"-nak — (kivéve, természetesen, a nemek szerint elkülönült csoporttáncoknál a másik nembelieket) — és legalább énekével, tapsával, ritmikus mozgásával vagy különböző hangmegnyilvánulásokkal (kiáltás, hörgés, sziszegés stb.) aktív részesévé válik annak. (Még a megrendezett filmfelvételi alkalmakon is alig lehetett redukálni a táncolók létszámát, mert a jelenlevők apraja-nagyja természetesnek tekintette a táncban való részvételét.)

Az afrikai népek táncainak magával ragadó, elemi erejét többek között *a táncban való teljes feloldódás*, néha az extázisig is fokozódó féktelen tombolás természetes őszintesége eredményezi. A dobszó, a néhány ütemes táncdal és a táncmotívumok végtelen ismétlődésének monotoniája — úgy látszik — sokkal inkább képes az emberi idegzet végső felkorbácsolására, mint a szerkezetileg fejlett, változatos formavilágú és zenekíséretű, korlátozott időtartamú európai táncok kiegyensúlyozott, fegyelmezett, ridegebb világa.

Az európai parasztság mai táncbéli magatartása — szemben a középkori paraszttáncok sokat emlegetett féktelenségével[7] — a tánckedv tetőfokán sem nevezhető extázisnak. A magyar paraszt arckifejezése, magatartása tánc közben pl. rendszerint ünnepélyesen komoly, s a belső táncöröm ritkán tör a felszínre külső, látható jelekben. A táncextázis, a tombolás, a tánc leplezetlen átélésének mimikában és érzelmi hangkitörésekben megnyilvánuló jelei Európában[8] ma

[6] Katzarova-Kukudova, Raina—Djenev, Kiril: *Bulgarian folk dances.* Szófia 1958. 10, 27. — Conev, Borisz: *Bulgarszki narodni horá i racsenici.* Szófia 1950. I. 11.

[7] Sachs i. m. 280, 381.

[8] Uo. 175—176. Vö. a balkáni népek és a kelet-európai cigányok táncbéli magatartását.

már korántsem érik el az etiópiai népek külső érzelmi megnyilvánulásainak gazdag skáláját.

A különböző, hangban kifejeződő *érzelmi-indulati megnyilvánulások*, a tánc extázisában hallatott lihegésszerű, hehezetes, sziszegő spiránsok, zümmögő nazálisok vagy morgó torokhangok, elcsukló mély hörgések és vad horkantások, pergő tremulánsok és puffogó explozívák, az éles, vijjogó felkiáltások, biztatások vagy elnyújtott üvöltések és ritmikus gajdolások az etiópiai népek táncainak

2. kép. Tigré válltánc („Iszkiszta") Kuaram, Tigré tartomány

elválaszthatatlan kísérőjelenségei. E hangmegnyilvánulások skálája azonban a fejlettebb tánctípusok esetében — illetve az őket hordozó népek fejlettségi fokának megfelelően — szegényedik, szűkül s egyre inkább csökkenő tendenciát mutat. Leggyakoribbnak látszott — a már több ízben említett — nyugati galláknál, általában pedig a nemenként elkülönült (férfi)-csoporttáncok kategóriájára jellemző. A tánc közbeni indulati kitörések, a túlfűtött lelkiállapot spontán akusztikus jelei egyúttal rendkívül sokrétű, hangszínekben változatos — mintegy legegyszerűbb, elemi — ritmikus kíséretet is biztosítanak a táncnak.

Az etiópiai népek *tánczenéjében* a melodikus és ritmikus tánckíséreti elemek már szerves egységbe, komplex kíséretbe[9] összefonódva jelentkeznek ugyan, de ennek még korai formáját képviselik.[10] A tánczenei kíséret melodikus eleme ugyanis sohasem hangszeres zene, hanem mindig vokális, szöveges dallam, amit maga a táncoló csoport tánc- és énekvezető szólistára és kórusra tagolódva,

[9] Martin György: *Considerations sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danses populaires.* Studia Musicologica VII (1965) 318.

[10] Sachs i. m. 181.

egymásnak felelgetve ad elő. A szóló néha hosszabb, kötetlen szövegű és dallamú táncszerűtlen melódia, máskor pedig rövid, néhány ütemes, kötött, giusto dallam-motívumokból áll, melyre viszont a kórus mindig kötött, szabályosan ismétlődő, giusto ritmusú feleletei képezik a többször megismételt választ.[11]

Az etiópiai táncnak — de még a tánc nélkül elhangzó giusto dalnak is — nélkülözhetetlen támasza, ritmikus kíséreti eleme a *taps*. A tapsolással — (és általában a test különböző részeinek ütögetésével) — keltett zaj a tánc legelemibb — mintegy „önkiszolgáló" — ritmikai kísérete, mely a tánctörténeti fejlődés minden szakaszára, s csaknem minden népre többé-kevésbé jellemző.[12] Figyelemre méltó, hogy Etiópiában — az Európában szokásos öblös, homorított, mélyebb, tompább hangszínű tapsolástól eltérően — teljesen kifeszített tenyérrel és ujakkal (az ujjak a feszítés miatt kissé szétállnak), pontos tükörképben egymásnak ütődő tenyerekkel, mindig oldal-irányú alkar-mozgással tapsolnak tánc közben, amivel egyrészt magasabb, élesebb, pattogóbb hangszínt lehet létrehozni, másrészt a homorú tenyerek és hajlítottan érintkező ujjak összeragadása miatti ritmikai pontatlanság is jobban kiküszöbölhető.[13]

A kíséret *hangszeres*, ritmikus elemét a különböző típusú dobok („kabaró") — vagy ritkábban csörgőfélék (tökcsörgő, papi táncoknál szisztrum és fémcsengők) — szolgáltatják. A dobszó a melódiát időnként háttérbe szorítva egy-egy táncrésznél uralkodó szerephez jut. A tánckísérő hangszerként szórványosan alkalmazott melodikus hangszerek is — az egyhúrú hegedű („maszinkó") és a hosszú furulya („imbilta") — csekély hangterjedelmüknél fogva inkább a ritmikus kíséretet támogatják osztinatóikkal, mint a sokszor nagy ambitusú dallamot.

Az önálló melodikus vagy ritmikus kíséretre csak néhány — szórványosnak látszó — példát említhetünk. A nyugati galla és esza-szomáli férfiak csak énekszóval kísérték táncukat, míg a tigré kardtánc („shiré") ének- és dobkíséretéből a kórustól 30—40 méterre eltávolodó táncosok gyakorlatilag már csak a ritmikus kíséretet vehették figyelembe.

A táncdallamok többsége — különösen a nemek szerint elkülönült csoporttáncokhoz kapcsolódó, szóló és kórus felelgetéssel előadott dallamok — néhány ütemes motívumismételgető, de ugyanakkor gyakran nagy hangterjedelmű melódiák. A strófikus szerkezetű táncdallamok Etiópia tánczenéjében ritkák, s ilyenekkel szinte csak a Szomáli-félsziget felé eső nagyvárosokban lakó aderé népnél találkoztunk, akik főként AABB szerkezetű ötfokú táncdallamokat használnak. A helyi szakemberek szerint ezek a dallamok az újabb népies műzene termékei. A táncdallamok többsége — különösen a nemek szerint elkülönült csoporttáncoké — páros ritmusú, 2/4-es ütembeosztású, de igen gyakoriak — elsősorban a tigrék és amharák válltáncához fűződően — a 3/8-os lüktetésű, jambikus vagy trochaikus lejtésű táncdalok is. Ez az utóbbi sajátosság az ötfokúsággal párosulva a modern etióp tánczenében is jelentős szerephez jut.

*

*Az etiópiai népek táncformái*nak jelentős része a történeti fejlődés korai szakaszára jellemző *nemek szerint elkülönült csoporttáncok* családjába tartozik, vagyis a férfiak vagy nők egynemű csoportot képezve járják a maguk jellegzetes

[11] Uo. 182.
[12] Uo. 177.
[13] A kétféle tapsolási mód különbségeire Sachs i. m. 177. is felhívja a figyelmet.

táncát (ld. az 1. képet). Az alkalmi jellegű vegyes változatokban (pl. a délnyugat-etiópiai negroid kaficcsók „hotá"-jában) is megmarad a nemek elkülönülése: a tömött karéj jobb oldali felén a férfiak, bal oldalán a nők sorakoznak a balkáni lánctáncok archaikusabb formáihoz hasonlóan.[14] Az egynemű csoporttáncok többsége férfitánc, s legáltalánosabb típusa az ún. „hota" (amhara szó), melyben a

3. kép. Galla páros sortánc („Shagoye"), Alemaya, Hararge tartomány

táncvezető és a kórus táncának, dalának állandó hangulati fokozást eredményező váltakozása és összhangja ellensúlyozza a zenei-, mozgás- és térformák egyhangúságát. A jóval ritkább női csoporttáncok között viszont néha formailag fejlett változatok is találhatók (pl. az esza-szomáli nők csoporttáncai).

E tánckategória régiessége nemcsak a nemenkénti elkülönültség tényében, hanem a zenei-, formai- és funkcionális vonásokban is feltűnően megnyilvánul. A szóló és kórus felelgetése pl. elsősorban az egynemű csoporttáncok előadásbeli sajátossága. A csoporttánc mindig énekelt kísérő dallamai a legegyszerűbb, páros ritmusú, 2/4-es ütemű, motívumismételgető melódiák. (Az énekszót egyszerű dobkíséret többnyire itt is kiegészíti.) A táncok motívumkincse rendkívül egyszerű és csekély: a legegyszerűbb lépő, dobogó, futó vagy ugró motívumok — illetőleg ezek egyikének — végtelen, sorozatos ismétléséből tevődik össze a primitív szerkezetű táncfolyamat. Csak a fegyvertáncok alcsoportjában találunk néhány — már lassú és friss részre tagolódó — fejlettebb szerkezetű táncformát. (Pl. az agó „Hailefo" vagy az esza-szomáli „Beroronsi Hama Haban" nevű fegyvertáncok.) A zenei frázisokhoz illeszkedő, megszerkesztett motívumsorokból álló csoporttáncokkal pedig csupán a kelet-etiópiai galla („Ditchisa"),

[14] Katzarova-Djenev i. m. 20.

aderé („Harar Ruman") és esza-szomáli („Hayayawa Sidaweye") tánckincsben találkoztunk.

A csoporttáncok térformái ugyancsak a legegyszerűbb lehetőségek skáláján mozognak: tömött amorf csapat (pl. az amhara „hota"), félkör (nyugati galla vadásztánc) és kör (szomáli női táncok), sor (jimmai galla „hota", tigré „iskina"), illetve két szemben álló sor (kopt papi táncok, agó „Hailefo"), valamint a kígyóvonal (agó „Imburshale Gali Lama") képezik e táncok térbeli elhelyezkedésének és lefolyásának színterét. Az összefogódzás tánc közben rendkívül ritka és csupán a nyugati galla és esza-szomáli férfiak csoporttáncában láthattunk rövid ideig tartó, alkalmi jellegű vállfogást.

Nem véletlen, hogy a táncextázis éppen ezekben a kezdetleges táncokban éri el legmagasabb fokát, s a táncot kísérő hangmegnyilvánulások skálája ennélfogva itt a legszélesebb.

Az etiópiai csoporttáncok között funkcionális szempontból — az általános mulatsági táncokon kívül — munka- (vadász, arató, szövést-fonást utánzó), harci-, valamint szertartásos (újévi, lakodalmi, egyházi) táncokat találunk.

Az előzőnél számszerűleg kisebb, de — az általános tánctörténeti fejlődés és Etiópia tánckincsének mai alakulása szempontjából jelentős csoportot képeznek azok a táncok, melyek *nemek szerint elkülönült és vegyes formaváltozatokat már egyaránt tartalmaznak, de még nincs egyértelműen* kikristályosodott, véglegesen *kiforrott alakjuk.*[15] Az Etiópiában jelenleg legelterjedtebb, s egyre inkább nemzeti táncccá fejlődő „*iszkiszta*" — azaz *váll- és nyaktánc* — férfi, női és vegyes, illetve szóló, páros és csoportos alakváltozatai egymás mellett élnek és alkalomszerűen különböző formában használatosak.[16] Ez a nemenként elkülönült csoporttáncoknál már fejlettebb tánckategória mintegy közbülső, átmeneti fokozatot jelent a valódi párostáncok felé.

Az iszkiszta néven összefoglalt tánctípus minden vonatkozásban fejlettebb, összetettebb, mint az egyszerű csoporttáncok. Mozgáskincse összehasonlíthatatlanul gazdagabb: a domináló felsőtest-, váll- és fejmozgás sokszor fejlett, virtuóz lábmotivikával kapcsolódik. A zenei egységekhez illeszkedő, megformáltabb szerkezetű táncok térbeli mozgása, téralakzata is változatosabb.

A válltánc *zenéje* több vonatkozásban eltér, fejlettebbnek tűnik a régies csoporttáncok zenekíséreténél. Itt már nem csupán a kórus- és szólóének egyszerű váltakozása képezi a kíséretet, hanem a hangszerek egyre nagyobb szerepet kapnak. Több dobos virtuóz, táncos kísérete mellett gyakran a „maszinkó" (egyhúrú hegedű) és „imbilta" (hosszú furulya) is részt vesz a tánc kíséretében. A 3/8-os ritmusú, jambikus vagy trochaikus lejtésű fejlettebb táncdallamok elsősorban az iszkisztához kapcsolódnak.

A tánc alkalmazása, *funkciója* is a történeti fejlődés magasabb fokára utal azzal, hogy változatainak többsége már az alkalomhoz nem kötött szórakozó, mulatsági táncok kategóriájába tartozik, sőt a vegyes-páros változatokban már a párostáncok udvarló, szerelmi karaktere is jelentkezik. A nyugati galláknál a menyasszony és vőlegény szerelmi táncaként („wollalo"), az agóknál pedig a fiatal párt parodizáló tréfás lakodalmi táncként is jelentkezik („maszilangó").

[15] Ez a jelenség még Európában sem ritkaság. A magyar, szlovák és román tánckincs archaikusabb típusai is hasonló képet mutatnak. Vö. Martin György: *Magyar tánctípusok kelet-európai kapcsolatai.* MTA I. OK. XXI (1964) 68, 81.

[16] Jobb műszó híján a következőkben „komplex szociotípusú táncok"-nak nevezzük az effajta tánctípusokat.

Az iszkiszta lényege a felsőtest, elsősorban a váll függőleges irányú remegtetése, néha az extázisig fokozódó gyors, energikus rázása, továbbá a fej horizontális, előre-hátra és oldalirányú mozgatása — (anélkül, hogy a fej a függőleges tengelyéből kimozdulna) —, néha pedig szédületesen gyors körözése. A lábmozgás a szó szoros értelmében vett, legegyszerűbb válltáncokban viszonylag kevés

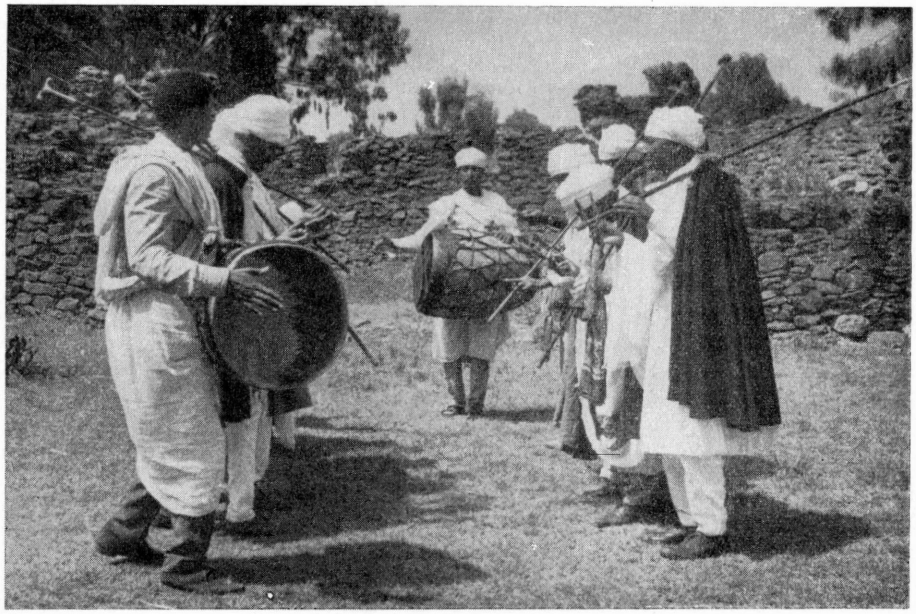

4. kép. Kopt papok sortánca, Gondar, Begemder tartomány

— időnkénti egyszerű lépésekre korlátozódik —, de fejlettebb, több részes formái azonban lábmotívumokban is gazdagok. Ilyenkor az egyes részek között nemcsak alapvető mozgásbeli, térbeli, hanem tempó szerinti és dinamikai elkülönülés is tapasztalható.

A tánc egyik részét képezi a járó lépésekből, váltólépésből, esetleg szökdelésekből álló, mérsékeltebb tempójú helycsere (— ha ketten táncolják —), vagy körbejárás, melynek mintegy bevezető — illetőleg a további visszatérései során — átvezető funkciója van a tánc lényegét alkotó tulajdonképpeni válltánchoz. Ezalatt a táncosok mindig igazgatják magukat, nemzeti viseletükhöz tartozó vállkendőjüket kötözgetik, amit a válltánc során ráztak le fejükről és vállukról. A viselet ily módon szinte az egyes táncrészeket meghatározó és elkülönítő szerepet kap.

A tánc főtémája és névadója az „iszkita", mely a hevesebb tempójú, vérforralóan dinamikus, fűtött légkörű része. A haladást helyben állás váltja fel, a lábmozgás szinte teljesen megszűnik, hogy átadja helyét a felsőtest: a váll és fej táncának. Az eddigi szabályos térbeli elhelyezkedés (sor vagy kör) felbomlik és spontán rendezetlenség váltja fel. Az iszkiszta álló helyzetben, a váll leheletfinom remegésével és a fej kecses imbolygásával kezdődik, majd e mozgások egyre hevesebbekké válnak: a vállrázás szinte görcsös vonaglássá és a

dinamikus fejdobálás szédítő fejkörözéssé fokozódik. Mindezt fokozatos mélyülés, térdhajlítás kíséri egészen guggolásig, sőt térdelésig vagy ülésig, a teljes földreereszkedésig (ld. a 2. képet). A férfiak e helyzetben gyakran akrobatikus mutatványokat — pl. hídszerű homorítást — végeznek.[17] Hosszú, derekukra lecsúszó vállkendőjük két végét tánc közben a kezükben tartva lengetik.

A tánc legfejlettebb formai változatait („Ihimbaza", „Telhit") járó északetiópiai tigrék körben vagy sorban táncolják a vegyes csoportos iszkisztát több dobos kíséretével. A két koreográfiai rész élesen és határozottan elválik egymástól. Az elegáns, „öltözködő", apró léptű, de sietős körbenjárást hirtelen fordulások, a nővel való időnkénti szembefordulások tarkítják. A dobosok is körben menetelnek a táncosokkal, vagy a kör közepére perdülve kísérik őket, majd egyre vadabb dobolással adnak jelt a válltánc megkezdésére. A tánc ettől kezdve rendezetlenné válik, a táncosok szétszóródnak, vagy egymáshoz egészen közel húzódnak s a szemben álló, majd egyre lejjebb ereszkedő, guggoló párok összehajolva végzik statikus, csak felsőtesttel mozgó válltáncukat. Ezalatt a dobosok viszont rendszerint virtuóz ugrós táncot járnak. A zenészek újabb jeladására azután ismét megindul a körséta.

A váll- és nyaktánc különösen a kisázsiai és kaukázusi népeknél, valamint az indiai tánckultúrában játszik jelentős szerepet.[18] Feltehető, hogy e hasonlóság oka az egyes sémi keveredésű etiópiai népek[19] (tigrék, amharák) etnogenezisében keresendő, vagyis az iszkiszta esetleg régi kisázsiai kulturális hatások öröksége. Nem véletlen, hogy éppen ezek a népek — különösen a birodalomalapító tigrék — őrzik a tánc leggazdagabb, legfejlettebb változatait, viszont más etiópiai népek (pl. gallák, agók vagy negroid törzsek) körében egyre inkább csökkenő mértékben, szegényesebb formákban található meg. Úgy tűnik, hogy a magasabb kultúrájú népektől vehették át e táncot a birodalom más népei. A válltánc tigré eredetű — de általános használatú — neve is erre utal.

Az iszkiszta vagy önálló, új táncként kerül be a más jellegű tánckultúrával rendelkező népek tánckincsébe, vagy pedig csak egyes tánctípusokba beszűrődő alkatrészként. Így pl. a legrégibb táncrétegbe tartozó primitív csoporttáncokban ez a részleges hatás csak a táncvezető szólista táncában mutatkozik. A fejlett sportszerű tigré kardtánc („Shire") virtuóz rohamában megtorpanó egyikmásik táncos pedig ugyancsak néhány másodpercig tartó válltáncba kezd.

A modern etióp társastáncokban is találkozunk a válltánc beszűrődésével, mely a nemzetközi divattáncok mozgásaival különös — nemzeti színezetű — ötvözetet hoz létre. A néptánc formájában gyakran tombolásig fokozódó, megerőltető „iszkiszta" itt finom, leszelídített fokozatban jelentkezik és kapcsolódik hozzá a néptáncokból teljesen hiányzó csípőmozgás, forgatás, valamint a twist széles, evező karmozgása.

Ez a táncfajta tehát a különböző etiópiai népek tánckultúrájába és az itt is egyre inkább terjedő modern társastáncokba behatolva a további fejlődés, a táncbéli integrálódás alapjának látszik Etiópiában.

[17] Az effajta tánc közbeni akrobatikus mutatványok időben és térben rendkívül elterjedtek. Mai kelet-európai magyar, román és cigány példák mellett középkori európai — SACHS i. m. 20. t. —, sőt óegyiptomi — uo. 8. t. — adatokat, valamint természeti népek tánckincsére vonatkozó adatokat is említhetünk. Vö. BREWSTER, P. G.: *Girl acrobatic dancers of the Ivory Coast.* AEthn. IX (1960) 199—201.

[18] Európai előfordulásáról csak a Balkánon tudunk. Ott is szórványosan csak cigányoknál fordul elő. WOLFRAM, Richard: *Der Volkstanz als kulturelle Ausdruckform der südosteuropäischen Völker.* München 1962. Szerk. H. Gülich-Bielenberg. 81.

[19] Buschan i. m. 416. — ULLENDORFF, Edward: *The Ethiopians.* London 1965. 33—38.

A tánctörténeti fejlődés késői szakaszára jellemző *párostáncok* Etiópiában ritkák és ezek is magukban hordozzák még az említett korábbi tánckategóriák egyes vonásait. Az „iszkiszta"-típus — páros változatai révén — már átmenetet képez ugyan a valódi párostáncok felé, de egyéb — (nem vegyes-páros) — változatainak bősége mutatta, hogy még nem szilárd, állandó, kialakult párostáncról volt szó. A párostáncok csoportjában viszont még szórványosan akadnak az egynemű csoport- és komplex szociotípusú táncok kategóriái felé visszamutató változatok is. Ez a tény rávilágít arra, hogy a vegyes-páros táncok is a megelőző, kezdetlegesebb fejlődési állomásokon keresztülhaladva, fokozatosan alakulhattak ki. A korábbi fejlődési fokok emlékét úgyszólván mindegyik említendő etiópiai párostánc típus egy-egy változata, vagy mozzanata — mint a továbbiakban látni fogjuk — többé-kevésbé világosan megőrizte.

A párostáncok Etiópia tánckincsének legfejlettebb rétegét képezik: formakincsük viszonylagos gazdagsága szerkezeti fejlettséggel párosulva az eddig ismertetett tánccsaládok fölé emeli. E táncok azonban a párostáncok általános fejlődésének azt a régies fázisát tükrözik még, amikor a férfi és nő egymás érintése — azaz összefogódzás nélkül — táncol egymással, miként az európai párostáncok archaikusabb vonásokat megőrző típusaiban.[20] Az etiópiai párostáncokban még a legnyitottabb fogásmódot — a kézfogást — sem alkalmazzák.

A nemenként elkülönült csoporttánctól a párostánc felé vezető első lépést a *kollektív, csoportos párostánc* képezi, melynek klasszikus példája a keleti gallák „Shagoye" nevű tánca (ld. a 3. képet). A tánc folyamán a nemenként szemben álló sorokból soha sem válnak ki önálló párokká összekapcsolódó, különböző nembeli egyének, a férfi és nő, hanem a „két nem" két személytelen közösségként táncol egymással. Ennek természetszerű következménye, hogy az egyének párostáncának jellegzetes — elsősorban az európai párostáncokra jellemző — szerelmi udvarló karaktere itt még szükségszerűen hiányzik, illetve egészen más módon, csak a tánc egészének koreográfiai összhatásaként, burkoltan jelentkezik. Éppen ezért pl. nem feltétlenül szükséges, hogy azonos számú nő és férfi vegyen részt a csoportos páros táncban. A két nem kollektív, személytelen párostáncára a kelet-európai és balkáni tánckincs ismét szolgáltat tanulságos párhuzamokat.[21] A tánc alakzata is — két szemben álló sor — teljesen megegyezik még az egynemű csoporttáncok jellegzetes térformájával. Nyilvánvaló, hogy az egynemű kettős férfisor tánca a régiesebb változat (a Dire-Dawa környéki kotu gallák táncolják) — a harari gallák már kétnemű, vegyes sortáncával szemben.[22]

A keleti gallák kötött szerkezetű, kétrészes lírai párostáncukat („Shagoye") egymással szemben álló két sorban járják. A férfisor szenvedélyes arcjátékkal kísért rubato dalára a nők kecsesen hajladoznak. Az éneket megszakító kemény férfitapsokra szinte földrevetik magukat s vadul tekergetik felsőtestüket, színes szalagokkal művészien befont fekete hajfonataikat ide-oda csapkodják. A tapsok ritmusára később felemelkedve kemény dobogó lépésekkel táncolnak szemben

[20] Sachs i. m. 95—99.; — Wolfram, Richard: *Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa.* Salzburg 1951. 144—145, 173—195. — Martin György: *Magyar tánctípusok.* 68, 86.

[21] A balkáni tánckincsben igen gyakori az elkülönült férfi és női csoport együttes tánca. Katzarova—Djenev i. m. 26.

[22] Az egynemű sortánc kétnemű csoportos párostánccá alakulására közeli példát szolgáltat a középszlovákiai „sorovy tanecz" hasonló fejlődése. Vö. Kovalčiková, Jana—Poloczek František: *Slovenské Ľudové Tance.* Bratislava 1955. 66, 143. — Zálešák, Cyril: *Ľudové Tance Na Slovensku.* Bratislava 1964. 118, 120.

a férfisorral. A két sor néhány másodpercre egymásba olvadva amorf, közös csoportot képezve forog, mialatt helycserével újra kialakítják a szemben álló, nemek szerint elkülönült sorokat, hogy a tánc és a rubato ének újra elölről kezdődjék.

A férfi és nő — egyénekként összekapcsolódó — udvarló, *szerelmi jellegű párostáncá*ra Etiópiából csupán két példát említhetünk, mégpedig a délnyugat-etiópiai negroid kullók „Lanchawna" nevű — ritmikus lábmotivikában szokatlanul gazdag[23] párostáncát, valamint a Temben-vidéki tigrék „aurusz"-át.

Az ősi axumi birodalmat alapító észak-etiópiai tigrék „aurusz" (galamb) nevű csalogatós szerelmi tánca a galamb és ragadozómadár párharcát jeleníti meg csodálatos kifejező erővel. A szájával és hónalja puffogtatásával a galambbúgást imitáló, kecses, de félénk mozgású nő körül nyílsebesen keringő, virtuóz eleganciával ide-oda cikázó, fenyegetően kitárt karú, vállkendőjét szárnyszerűen kibontva lengető férfi már a legszebb európai csalogatós szerelmi párostáncokat,[24] s különösen pedig ezek legrégibb — mintegy évezredes — történeti dokumentumát, költői leírását idézheti emlékezetünkbe.[25] Az európai rokonaira még a gyakori sorozatos párváltásaival is emlékeztető[26] legszebb etiópiai párostáncban már csupán az utal a korábbi tánckategóriák emlékére, hogy a férfit néha nő is helyettesítheti, s ezzel a tánc mintegy visszaüt az egynemű táncokra. (Lásd a kinetogramot a következő oldalon.

A párostáncok egyik — Európában is alkalmi jellegű — speciális alcsoportját képező *hármas táncok*[27] Etiópia tánckincsében is előfordulnak, mégpedig két alakváltozatban: a fent említett „aurusz"-t egy férfi két nővel is szokta táncolni, míg a Lasta-vidéki tigrék iszkisztájukat, a Harar városi aderék pedig „Mijakashu" (követem a lépéseidet) nevű táncukat járják úgy, hogy két férfi egy nővel táncol.

A párostáncok befejezéseként érintenünk kell végül — az iszkiszta kapcsán már említett — *modern etióp társastáncok*at és az ezekkel összefüggő népszerű bártáncokat is, melyek ma már egyre inkább terjedve színezik át Etiópia táncbéli arculatát. A szokásos európai társastáncok közül elvétve keringőt, angol

[23] Különös módon éppen az etiópiai negroid népek (ulamó, kulló, dorzi) tánca a ritmikus lábmotívumok uralkodó volta, valamint a felsőtest mozgásának hiánya miatt jobban emlékeztet az európai táncokra, mint Etiópia más népeinek táncai.

[24] Vö. 20. j.

[25] A délnémet területről, i. u. 1000 körüli időkből származó latin nyelvű költemény („Rudlieb") vonatkozó részletének német fordítását NETTL, Paul: *Tanz und Tanzmusik*. Freiburg 1962. 28—29. alapján közöljük:

„Vom Tische frohlockend sprang die schöne Maid
Und schwang sich gefällig und hob mit Anstand das Kleid.
Da kam ihr entgegen der schnelle Jüngling froh,
Die Meidende zu suchen, die ihn doch unger floh.
Er kreiste wie der Falke, da sie der Taube glich,
Meint er sie zu haschen, entschlüpfend wandt sie sich.
Sein tanzen war ein Fliegen, zu schweben schien die Magd,
Nun hatt' er sie gefunden, das holde Wild erjagt.
Sie reicht die Hand ihm willig und beut ihm den Kranz,
Doch schnell dem Geneckten entflieht sie wieder im Tanz.
Nie sah man bess're Tänzer und nie ein schön'res Paar,
Alle Gäste klagten, als er zu Ende war."

[26] Vö. a goral párostáncokban („Taniec zwykly ozwodny" és „Taniec po styry") állandóan jelentkező gyakori párváltásokat.

[27] WOLFRAM: *Volkstänze in Österreich*. 162.

keringőt és fox-trottot is láttunk az előkelőbb mulatóhelyeken, de igazi tánckedv akkor kerekedik, amikor a zenekar az ún. „etióp jazz"-be — azaz nemzeti színezetű modern táncmuzsikába — kezd. A kisvárosi és falusi hotelekben, mulatókban, bárokban pedig csupán ez hallható. A hagyományos népi táncstílussal (iszkiszta) sajátosan ötvöződnek a legújabb divathullámok (twist) — mint már említettük. Az etióp modern táncban a táncosok egymást elengedve, s az egész tánc időtartama alatt összefogódzás nélkül táncolnak szemben vagy kerülgetve egymást s helyet cserélgetve. Úgy látszik, a modern táncok terjedése sem tette kiküszöbölhetővé azt a fejlődési fokot, mely a nemek szerint elkülönült csoporttáncoktól a már zárt fogásmóddal járt újkori párostáncok felé átmenetet képez. A modern táncdivatok hullámaiból egyelőre csak azok nem törnek meg Etiópia szikláin, melyek a fejlődés e középső, átmeneti szakaszába szervesen belesimulnak.

*

Etiópia tánckincsének még vázlatos bemutatása is alapvetően hiányos lenne, ha a felsorolt három általános tánckategórián (1. Nemenként elkülönült csoport-, 2. Komplex szociotípusú- és 3. Párostáncok) belül, illetve ezeken túllépve néhány speciális funkciójú táncfajta részletezésére nem térnénk ki. Az eddig csak utalásszerűen érintett táncok az általános ka-

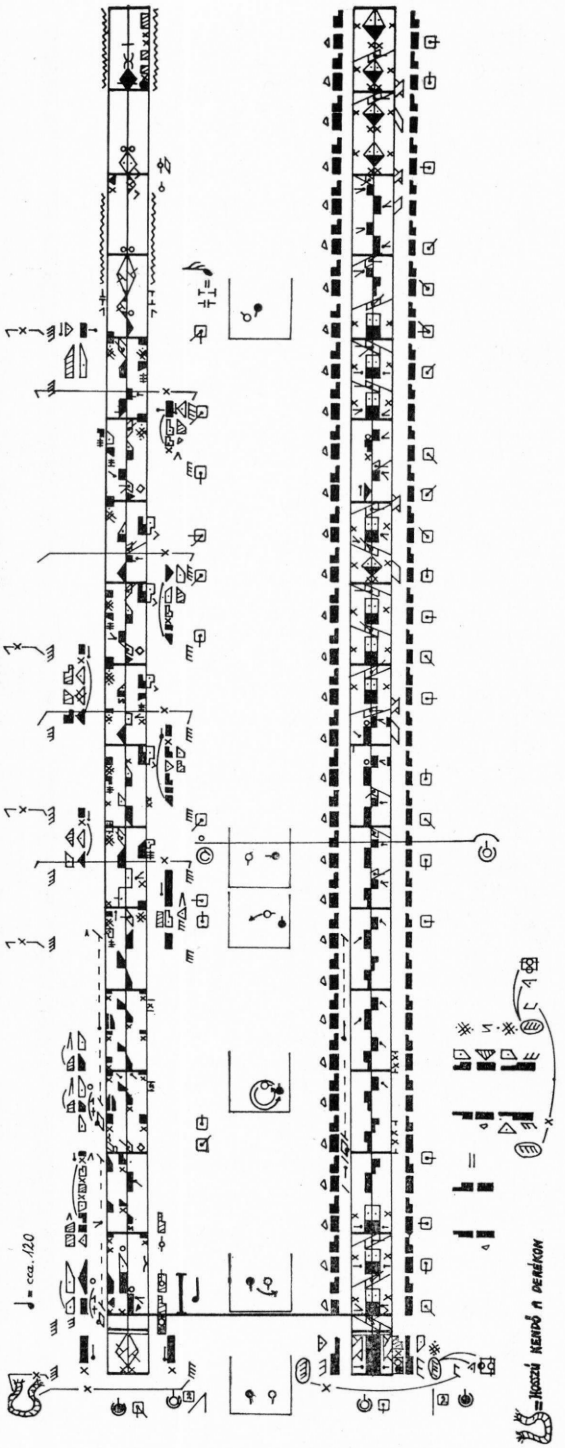

Tigré párostánc — „Awrus" — részlete (Makale). A táncot a filmről kinetogramba átírta: LÁNYI Ágoston és MARTIN György

tegóriák egyikének — mégpedig a férfi csoporttáncoknak olyan speciális fajtáit képezik, melyek vagy egyetemes művelődéstörténeti jelentőségük és részleges, közvetett európai vonatkozásaik miatt, vagy pedig Etiópiában elfoglalt különleges helyük miatt érdemelnek fokozott figyelmet. 1. Az egyházi szertartásos-, 2. a hangszerrel járt- és 3. a fegyvertáncok csoportjait ismertetjük vázlatosan az alábbiakban.

A kopt-keresztény egyházi szertartások napjainkig megőriztek olyan régies mozzanatokat, melyek az európai kereszténységből vagy már rég eltűntek — s szinte ószövetségi képeket idéznek elénk —, vagy más vallásokkal való keveredésből jöttek létre.[28] A világ legrégibb keresztény országának egyházi szertartásaiban a tánc pl. még ma is jelentős szerepet játszik, ami a középkori európai egyháztól sem volt idegen, sőt nyomai az újkorig követhetők.[29] A Mascal- vagy Szent Kereszt — legnagyobb egyházi — ünnepén a kopt főpapok díszes öltözetben, napernyőkkel, szentképekkel, papi botokkal és csörgőkkel dobszóra táncolnak — a monda szerint — Dávid király frigyláda előtti táncának emlékét visszaidézve.[30] Az általunk — Gondar városában — rögzített *egyházi táncok* formailag a csoportos férfi-sortáncok közé tartoznak (ld. a 4. képet). A papok két párhuzamos — lassan közelítő, távolodó — sorban, szemben elhelyezkedve, majd ék alakot és félkört formálva táncolnak ünnepélyesen lassú, kissé ringó lépésekkel, botjaikat időnként megrázva. A táncot díszes nagydobokkal, szisztrummal („sanasel") és kis csengőkkel, valamint lassú énekkel kísérik. A szertartásos, merev ünnepélyesség a tánc végén néha feloldódva — a világi táncok profán hangulatához közelítő — tapssal kísért, élénkebb tempójú ugrós táncba csap át.

Az etiópiai dobosok — mint már említettük — a tánc aktív résztvevői, szinte vezetői (rendszerint hárman vannak), akik időnként az általuk kísért táncok keretét szétfeszítve szabályos táncos dobpárbajba kezdenek, mely a tánc legvirtuózabb, mintegy betét részét képezi. A *dobtánc* azonban önálló mutatványos, vetélkedő férfitáncként is gyakran előfordul. A nagy kétfenekű, dobverő nélkül használt, hosszúkás dobokkal ilyenkor csak ketten táncolnak. Az egymás körüli lendületes futó-szökellő keringést guggoló vagy térdelő helyzetben, szemben végzett egyre dinamikusabb dobolás váltja fel, majd ezt nagy ugrások követik. A dobnak tánceszközként való, igen sokszor mágikus célzatú használata nagyon régi és széles elterjedésű: az ókori egyiptomi, kisázsiai és ógörög kultúrák éppúgy alkalmazták, mint az európai középkor, s újkori elterjedése Kisázsiától a Balkánig és Észak-Afrikáig általánosnak látszik, a közép-ázsiai sámánhitű népekről nem is beszélve.[31]

A hangszerrel járt táncok másik példája a *furulyás tánc*, vagy „imbilta".[32] Három férfi a hosszú — fúvóka és hangképző nyílások nélküli — fém- vagy facsövet felváltva szólaltatja meg, s ezekkel az egyszerű hangszerekkel — átfúvások és pontos együttműködés segítségével — közösen hoznak létre dallamot. Saját maguk által kísért, egymás körül járt táncukat időnként guggolások és térdelések, akrobatikus mozzanatok tarkítják. A tánc legnagyobb mutatványa, amikor az

[28] Ullendorff i. m. 97—115.

[29] Wolfram, Richard: *Der Volkstanz als kulturelle Ausdruckform.* 63—64. — Zoder, Raimund: *Volkslied, Volkstanz und Volksbrauch in Österreich.* Wien 1950. 45.

[30] Buschan i. m. 418. — Ullendorff i. m. 106.

[31] Hoerburger, Felix: *Der Tanz mit der Trommel.* Regensburg 1954. — Uő. *Schwert und Trommel als Tanzgeräte.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde I (1955) 240—245.

[32] A furulyával járt táncok, s általában a furulya használat mindig férfiakhoz kötődő mágikus jelentőségéről a természeti népek körében l. Sachs i. m. 179.

egyik zenész-táncos lábaival a másik, forgó furulyás csípőjére kulcsolódva zavartalanul játszik tovább, majd mindketten hanyatt dőlve — mintegy élő, imbolygó mérleget képezve — fújják megszakítás nélkül hangszerüket. A délnyugati negroid törzsek (ulamó, kulló, dorzi, kaficcsó) e sajátos tánca[33] Etiópiában vándorútra kelve az amhara hegyvidéken keresztül már a birodalom északi részén, Tigré tartományban is egyre inkább elterjed.

Az etiópiai *fegyvertáncok* típusainak ismertetése elé kívánkozik annak a közismert ténynek a megemlítése és hangsúlyozása, hogy Etiópia az egyetlen afrikai ország, mely története során szinte végig meg tudta őrizni függetlenségét az európai, észak-afrikai és kisázsiai hódítókkal, gyarmatosítókkal szemben.[34] A XVI. századi török hódításnak sikeresen gátat vet s később az európai, szudáni és egyiptomi támadók egész sora is kudarcot vall Etiópiában. Az egységes — határait dél felé is harccal kiterjesztő és megszilárdító — mai birodalom megteremtése után a XIX. és XX. században az olasz gyarmatosító törekvések tartják továbbra is ébren az etiópiai népek harci szellemét.

Etiópia viharos történelme kedvező talajt biztosítva a „harci folklór" állandó virágzásának különösen kifejlesztette és megnövelte a természeti népek többségére általában jellemző harci-tánc kultuszt és feltűnően kibővítette a fegyvertánc repertoárt. A harciasságukra büszke etiópiai népek tudatát természetszerűen átitatta a több évszázados függetlenségi, és belső, törzsi küzdelmekben kialakult harci szellem, melynek művészi tükröződései a históriás énekek, harci dalok és fegyvertáncok.

A fegyver még ma is szorosan hozzátartozik az etióp férfiak mindennapi viseletéhez. Míg az előkelők régebben kardot — ma csont botot —, addig a nép botot, bambusznyelű lándzsát, rövidebb-hosszabb görbe harci kést, vagy botba rejtett hosszú tőrt visel nélkülözhetetlen munka és harci eszközként. Az addisababai Markatón — Afrika egyik legnagyobb piacán — külön fegyversátrakban szerezheti be a lakosság fegyverszükségletét, s a vidéki városok kisebb vásáraiban hasonlóképpen. Vidéken — de még a modern világvárossá fejlődő, neonfényes főváros utcáin is — alig láthatunk férfiembert bot nélkül.[35] A „jellegzetes etióp bottartás" — ahogy az útleírások emlegetik[36] — megegyezik a mi pásztoraink pihenő tartásával: a nyak mögött vízszintesen vállra fektetett boton támaszkodik mindkét kéz. Az előkelő házak falát gyakran díszíti a két keresztezett, díszlándzsával együtt felfüggesztett pajzs. A művészi lándzsahegyek készítői — a néphit által mágikus erővel felruházott, babonás félelemmel övezett — híres negroid kovácsok, akik ma már csak a — főleg galla — vadásztörzsek igényeinek kiszolgálói.

Etiópia népeinél *a fegyvertáncok* legkülönbözőbb *típusai* találhatók meg, s ezek többnyire eltérnek az európai fegyvertáncok ismert fajaitól — a lánc-

[33] Az említett táncot több változatban láttuk a tigrék és negroid ulamók előadásában. Etiópiai kísérőnk *Ato Tsegaye Debalke* közlése szerint ez elsősorban a délnyugati negroid népek jellegzetes tánca.

[34] Ullendorff i. m. 47—96, 190—192. — Sík Endre: *Histoire de l'Afrique Noire I.* Bp. 1962. 71—72, 164—169, 276—281, 369—378.

[35] 200 évvel ezelőtt még a magyar paraszt sem hagyta el házát effajta fegyver nélkül, mint ezt a botviselést tiltó gyakori hatósági rendelkezések és periratok tanúsítják. A nemesember ugyancsak nem vált meg kardjától egy pillanatra sem. Hofmannsegg Joachim 1793—94 útinaplójának részleteit közli: Haraszti Sándor—Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon.* Bp. 1963. 198—199.

[36] Kenney T., Nathaniel: *Ethiopian Adventure.* National Geographic (The Journal of the National Geographic Society. Washington) 127. köt. 4. sz. (1965) 548—582. — Hanzelka, J.—Zikmund, M.: *Afrika az álmok világában és a valóságban.* Bp. 1954. II.

kardtánctól,[37] a párbajszerűen küzdő,[38] valamint ügyességi fegyvertáncoktól.[39] Néhány közös vonásra, párhuzamra azonban mégis utalhatunk majd az egyes típusok ismertetése során. Az etiópiai fegyvertáncokat formai és tartalmi sajátosságaik alapján a következő öt típusba sorolhatjuk:

1. Az amharák — korábban már említett „silalla" és „fukara" nevű pantomimikus mozgással kísért — harci dala célzatában szorosan kapcsolódik a legegyszerűbb, legrégiesebbnek tűnő, fegyvertánc típushoz, melyben *a férfiak tömött csoportban*, kerek falkában járják függőlegesen felfelé törő ugró táncukat[40] (ld. az 5. képet). A szorosan egymás mellé gyűródott embertömeg dobogásának, monoton táncdalának, vad hörgéseinek és a dobszónak félelmetes összhatását még a függőlegesen tartott botok erdejének időnkénti harcias összecsördülése is fokozza. Egyes változatai statikusak, helyben mozgók, míg máskor — egyes balkáni csoporttáncok térbeli mozgásához hasonlóan[41] — a csapat együttes ide-oda mozgásával találkozunk. A harci táncok e csoportjának célja[42] a küzdőszellem felkeltése, a harchoz szükséges extatikus lelkiállapot előidézése,[43] amit a harci ének a költészet és zene eszközeivel más módon szolgál.

2. Ugyancsak a fegyvertáncok jellegzetes típusaként említik egyes összefoglaló munkák[44] azt a fegyvertánc fajtát, amikor *két küzdő* csoport, két *sor* táncol egymással szemben. A Tana-tó környéki agóknál és amharáknál rögzíthettük a táncnak két — némileg eltérő — változatát is.

Az agó változatban két — bottal vagy lándzsával — felfegyverzett férfisor felváltva, egy lábon ugrálva fenyegetőleg közelíti, támadja egymást, mialatt a

[37] Lánckardtánc néven tartja számon a nemzetközi szakirodalom a közép-európai területre — elsősorban germán népekre jellemző — csoportos, kötött szerkezetű fegyvertánc formát, melyben a fegyver — vagy azt helyettesítő más eszköz (bot, abroncs stb.) a táncosok láncba való összefonódásának kapcsoló eszköze. — Wolfram, Richard: *Schwerttanz und Männerbund.* Kassel 1936. — *Wörterbuch der deutschen Volkskunde.* Leipzig 1936. Szerk. — Erich, O. A.— Beitl, R. — Itt jegyezzük meg, hogy a lánckardtáncok avatási rítusra utaló jellegzetes befejező mozzanata, a táncvezető, vagy avatandó keresztezett kardokon való felemelése Etiópiában is előfordul a lakodalomban a jó énekes és táncos felemeléseként. A Hailé Selasszié Színház népi együttesének előadásában látott forma — szóbeli közlésük szerint — a Gojjam és Begemder tartománybeli amhara csoporttáncokban fordul elő, melynek neve (— valószínűleg dalszöveg kezdősora —) „Haj, haj beló".

[38] A párbajszerűen küzdő — különösen Kelet-Európára jellemző — fegyvertáncokra vonatkozóan lásd: Wolfram, R.: *Volkstanz als kulturelle Ausdruckform.* 68—71. — Andrásfalvy Bertalan: *Párbajszerű táncainkról.* Ethn. LXXIV (1963) 55—83. — Martin György: *Magyar tánctípusok.* 68—79.

[39] Az ügyességi fegyvertáncokra vonatkozó európai adatok összefoglalását adja Wolfram, Richard: *Der Spanltanz und seine europäischen Verwandten, ein weitverbreiteter Geschicklichkeits-Schwerttanz.* Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde IX (1935) 35—47.

[40] Az ugró táncok analógiás termékenység-varázsló célzatát Sachs i. m. 112, 123. természetszerű kapcsolatba hozza a fegyvertáncok hasonló jelentéstartalmú mozzanataival.

[41] Főként a román körtáncokban fordul elő a kis zárt kör forogva, ide-oda imbolygó térbeli tovahaladása.

[42] A legegyszerűbb csoporttáncok — mint korábban említettük — teljes formai azonosságuk ellenére a legkülönbözőbb funkciókban előfordulhatnak. Az itt harci táncként említett típus lényegében azonos az egyéb funkcióban is használatos „hota" típussal. Az amharák bottal járt arató tánca, a nyugati gallák lándzsás vadásztánca („adjesza") formailag szinte teljesen egybevág az itt tárgyalt fegyvertánccal, melynek lakodalmi, rituális gonoszűző funkciója éppúgy van, mint a harcban az ellenséget megfélemlítő célzata. Vö. 57. j. és Sachs i. m. 76.

[43] A tánc extatikus hatásának extrém példájaként említi Sachs i. m. 16., hogy a harci tánc extázisába merült busmanokat a búr háborúban tömegesen lehetett bekeríteni és tánc közben lelőni.

[44] Sachs i. m. 109. — *The Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend.* (Szerk. Leach, Maria) New-York 1949—50. 279.

5. kép. Amhara lakodalmi botostánc („Hota"), Hayk, Wollo tartomány

6. kép. Agó botostánc („Hailefo"), Debra Markos, Gojjam tartomány

másik sor guggoló tartásban védekezik, majd a harc közös csoportba tömörült ugrós diadalmi tánccal ér véget (ld. a 6. képet). A tánc neve — „Hailefo" — személynév, mely talán egy tánchoz fűződő hősi történetre, illetőleg ennek megjelenítésére utalhat. A tánc formája — vagyis két férfisor meghatározott, kötött küzdelme — egyrészt egyes európai, megmerevedett, dramatikus moreszka változatok hasonló mozzanataival hozható párhuzamba,[45] másrészt a török—perzsa fegyvertáncok egyik jellegzetes típusára közelebbről utal, melyben a küzdő sortáncot az elesett harcosok körüli diadaltánc is követi.[46] Ez az utóbbi mozzanat határozott tartalmi azonossággal a fegyvertáncok 4. típusában jelenik meg.

Az amhara változatban („Woféj ájnámmá") a guggoló sor körül fenyegetőleg kígyózik a másik, majd szerepüket többször megcserélik. Itt is közös ugró tánc képezi a befejezést. Ebben a labirintus táncokkal[47] ötvöződött változatban harci összecsapásra nem kerül sor és a tánc kísérő dallamának lírai—szerelmi szövege is elmossa harci tánc jellegét.

3. Az eddig ismertetett egyszerűbb csoportos harci-táncokkal szemben fejlettebb típust képvisel a délnyugati negroid kullók „Lutca" (kész a harcra) elnevezésű fegyvertánca, mely az európai ügyességi és párbajszerű fegyvertáncokhoz — eszközkezelésénél és ritmikus lábmotivikájánál fogva — már közelebb áll. A támadó nekirohanásokból és védekező hátrálásokból álló, időnként ritmikus lábmotívumokkal átszőtt, élénk mimikával kísért, láthatatlan ellenséggel hadakozó kötetlen szerkezetű *szóló fegyvertánc* eszközkezelését már nemcsak a bot rázása, hanem a bottal való heves vagdalkozás, dobásra, szúrásra emelése és egyszerű forgatás is jellemzi. Különös, hogy a mindig bottal járó amharákkal és gallákkal szemben botforgatással csak a negroid népek körében (a szomáliknál pedig tőr-forgatással) találkoztunk. Az európai, arab és török fegyvertáncoktól[48] elsősorban az különbözteti meg a „Lutcá"-t, hogy itt a harc láthatatlan ellenséggel folyva nem konkrét párbajként zajlik le. Ha többen táncolják, akkor is csak egyenként, de nem egymással hadakoznak.

4. *A szóló- és csoportos fegyvertánc* sajátos — dramatikus mozzanatokat is tartalmazó — *ötvözetével* találkoztunk a harcias esza-szomálik és a közelükben élő gurgura-gallák „Beroronsi Hama Haban"[49] és „Jisa Halaman Drufe"[50] nevű kétrészes haditáncaiban. A karéjban vagy félkaréjban elhelyezkedő mozdulatlan kórus előtt lassú, rubato énekre két szólista rövid, széles pengéjű, kissé görbe harci késsel (— a gurgura gallák lándzsával —) körben sétál. A megszólaló gyors,

[45] Wolfram, Richard: *Volkstanz als kulturelle Ausdruckform.* 68—71.

[46] Hoerburger, Felix: *Waffentänze der Türken.* Forschungen und Fortschritte 28. köt. (1954) 6. füzet 186. Berlin.

[47] Labirintus táncnak nevezi — az antik görög tánc forma eredetmondája nyomán — a szakirodalom azt a tánc formát, melyben a táncosok egy vezető után kígyóvonalban haladva rendszerint utánozzák is a táncvezető mozdulatait. A rendkívül széles elterjedésű tánctípus a magyar lakodalmi táncanyagban is feltűnik (bojnyiktánc, büdös vornyik, seprűtánc, gyertyástánc néven). Etiópiában az agóknál rögzítettük egy formáját („Imburshale Gali Lama").

[48] Vö. 38, 39, 45, 46. j. — Germanus Gyula: *A félhold fakó fényében.* Bp. 1963. 257. — Buschan i. m. 442—443. — Az egyiptomi arab fegyvertáncok közül a „Tah-Teeb" elnevezésű párbajszerű küzdő botostánc lefolyása és eszközkezelése — amit Kairóban volt alkalmunk filmen rögzíteni (MTA. FT. 573. lsz.) — az eddig ismert egyetemes fegyvertánc-anyagból a legközelebbi hasonlóságot mutatja a magyarországi botolókkal. Lásd a 8. sz. képet.

[49] Buschan i. m. 416. „Borana-Bororanzi" néven közöl képet, melyben nagy tömeg képezi a kórust és az általunk látott változat szólistáinak száma is nagyobb. A szomáli haditánc összképét és mozdulatainak jellegét kitűnően érzékelteti a festett illusztráció.

[50] A táncnév a kísérődal refrénjéből adódik, melynek jelentése: „Hirtelen jövünk".

szaggatott hörgésekre a csoport dinamikus ugró táncba kezd, mialatt a szólisták virtuóz forgó, viaskodó, egymást üldöző, fegyverforgató táncot járnak, s a ritmikus frázisok végén egyikük mindig hirtelen térdre vetődve hanyatt dől. A lassú és gyors rész állandó váltakozásából felépülő táncban néhány figyelemre méltó — köztük dramatikus — mozzanat is feltűnik.

Az egyik szólista pl. nagy ugrással a kartáncosok valamelyikének csípőjére vetve magát, annak derekát két lábával átkulcsolja — (mint a furulyás

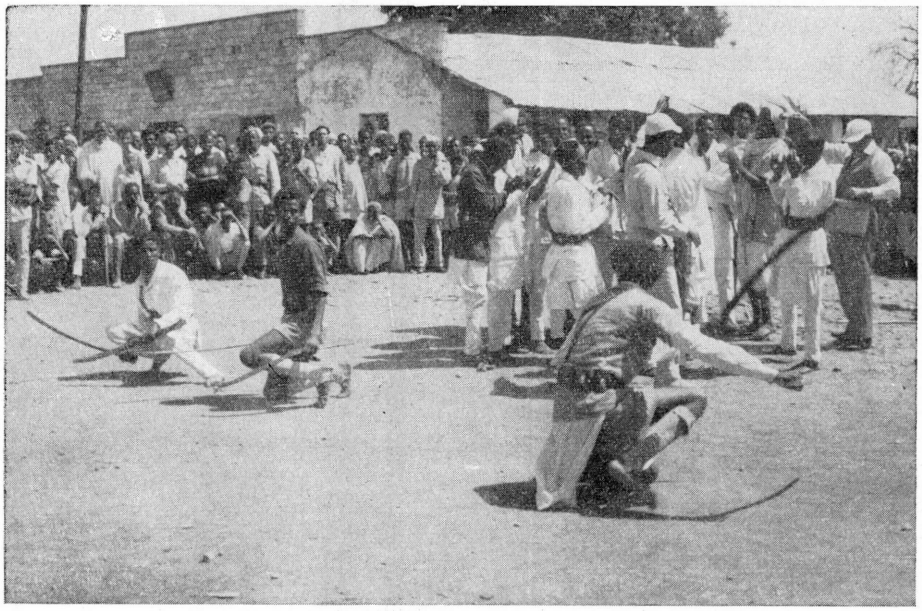

7. kép. Tigré kardtánc („Shire"), Enda Selassie, Tigré tartomány

táncban) — és hanyatt dőlve — a feje szinte a földet éri — villámgyorsan forgatja harci kését.

A megfigyelt szomáli haditánc változatok egyikében pedig egy régi néprajzi leírás harcias szomáli lovasjátékának egyik mozzanata elevenedett meg táncos formában.[51] Az újonnan választott törzsfő tiszteletére rendezett lovasjátékok befejező mozzanataként a harcosok fegyveres lovasrohamot intéznek a főnök ellen s előtte hirtelen megtorpanva fejezik ki tiszteletüket. A szomáli haditánc szólistája a táncból több ízben kirohanva, (— melynek jelentőségéről a helyszínen fogalmam sem volt —) harci kését vadul forgatva szökellt a felvételnél jelenlevő Dire-Dawa város polgármestere felé, előtte térdre vetve magát tért vissza a csoporthoz és folytatta táncát.

Egy gallákhoz fűződő régi képaláírás említi,[52] hogy a „pajzzsal és dárdával felfegyverzett harcosok áldozatukat körültáncolják és úgy tesznek, mintha le akarnák szúrni". A szomáli haditáncban a tánc végén egyik szólista legyőzött, térdre roskadó ellenfelét diadalittasan körültáncolja, miközben az harci tőrét a

[51] Buschan i. m. 419—420, 424.
[52] i. h. 428.

földre ejtve kétségbeesett arckifejezéssel és kargesztusokkal könyörög kegyelemért. A török—perzsa fegyvertánc[53] — a 2. fegyvertánc típusnál említett — befejező mozzanata ez esetben tehát nem csoportos, hanem egyéni, illetve kettős formában jelenik meg.

5. Végül a legfejlettebb etiópiai fegyvertánc típusként kell megemlítenünk a tigré vándorpásztorok „Shiré"[54] nevű *sportszerű kardtánc*át (ld. a 7. képet).

8. kép. Arab párbajszerű botostánc („Tah-Teeb"), Kairó

A harci dalok a küzdő szellem felkeltését és a legegyszerűbb harci táncok az extatikus lelkiállapot előidézését és végső fokozását célozzák a költészet, zene és tánc eszközeivel. Találkozunk azonban a harci táncoknak olyan fejlett sportszerű, ügyességi formáival is, melyek a harchoz való fizikai felkészülést, az ügyesség, fürgeség és harcszerű mozgás elsajátítását, valamint a fegyverforgatási készség kifejlesztését tudatosan szolgálják.

Az ősi kultúrájú tigré nép kardtáncának sportszerű szelleme, atlétikus mozdulatai a tánc és harc szoros összefüggését, a tánc katona-pedagógiai jelentőségét valló és felhasználó antik görögöket és híres fegyvertáncukat a pyrrhicét juttatják eszünkbe.[55]

A tigré kardtánc menete staféta-futáshoz hasonlítható. 2—4 tagú (szóbeli közlés szerint sokszor 10—15 főből is álló) férficsoport magasra tartott, keresztezett karddal („gorade") és hüvelyével nagy lendülettel távolodik a zenekíséretet szolgáltató dobtól és férfikórustól. A táncosok a vezetőt figyelik, aki a vele egy

[53] Lásd 46. j.

[54] A táncnév azonos a község régi nevével. A falu mai neve: Enda Selassie.

[55] Sachs i. m. 239—240. — Színészeti lexikon Bp. 1930. (Szerk.: Németh A.) 199—200, 291—292.

arcvonalban, egyenes sorban haladókat mozdulataival vezényli, mintegy előtáncolja teendőiket. Kényes, fürge lábjárású, lovaglás hatását keltő aprózások, majd egyre nagyobb szökellő, vágtató lépések váltakoznak nekifutással végzett hatalmas ugrásokkal, miközben testük alatt átvágnak a karddal és hüvelyével. Messze — 40—50 méterre — eltávolodnak, ahol már csak a dobszót hallják, az éneket alig. Ekkor leguggolva, szinte földhöz lapulva szélsebes forgásba kezdenek, majd útjukat visszafelé, egy-egy guggolással, térdeléssel vagy forgással megszakítva folytatják, míg kiinduló helyükre visszaérkezve át nem adják a táncteret a következő várakozó, indulásra felkészült csoportnak.

Etiópia függetlenségi harcokkal teli történelmi múltjának leghívebb kifejezője, a gazdag fegyvertánc-anyag igazolja a bölcs SOKRATES híres mondását: „A legjobb táncos egyben a legjobb harcos".[56] Az etiópiai harci táncokról elsőízben — i. u. II. században — megemlékező kisázsiai származású LUKIANOS megjegyzése érzékeltetheti legmélyebben számunkra ezek jelentőségét: „Az etiópiaiak harc közben is táncolnak: nem röpíti ki nyilát az etiópiai férfi, miután levette a fejéről — mert ez szolgál tegez gyanánt úgy, hogy körültűzdelik sugárszerűen nyilakkal —, anélkül, hogy előbb ne táncoljon egyet, fenyegető mozdulatot ne tegyen és táncával már előre félelemmel ne töltse el az ellenséget."[57]

MARTIN GYÖRGY

Дёрдь Мартин:

ОСОБЕННОСТИ ЭФИОПСКИХ ТАНЦЕВ И ИХ ОСНОВНЫЕ ТИПЫ

Очерк подытоживает результаты двухмесячной собирательской работы, проведенной во время экспедиции летом 1965 года в целях записи и съемки эфиопских народных танцев и народной музыки; очерк касается только материала танцев. В ходе экспедиции материал записывался и снимался в 17 населенных пунктах 7 различных областей. 150 вариантов танцев дают лишь общее представление о богатстве эфиопских народных танцев. Отснято 3 тысячи метров пленки, сделано много сотен фотографий, сопровождающая танцы музыка записана на магнитофонную пленку. Собранный материал представляет танцевальное богатство народов (amhara, tigré, agó, aderé, esa-somáli, kulló, kafichó) амхара, тигрэ, аго, адэрэ, эса-сомалийский, кулло, кафиччо и шести племен галла.

В результате симбиоза разных народов, в Эфиопии сложился такой «музей живых танцев», на материале которого можно проследить почти все этапы исторического развития танца, начиная от групповых танцев групп различных полов до уже имеющих почти европейский характер парных танцев. Здесь рядом живут танцы, отражающие совершенно различные уровни развития.

Танцевальная культура эфиопских народов в своей основе отличается от танцевальной культуры европейских народов. Танцевальное богатство того или иного народа здесь само по себе редко достигает сложной дифференцированности, присущей танцевальной культуре европейских народов. Упомянутое чрезвычайное разнообразие происходит в результате различий танцевальных культур множества живущих здесь народов, но не от многослойности материала танцев отдельных народов. То есть, если можно так сказать, то эфиопская танцевальная культура сильнее расчленена горизонтально, не так как европейская танцевальная культура — вертикально, в глубину.

В танцевальной культуре отдельных эфиопских народов редко можно найти разнообразные танцы, множество исполняемых в одно и то же время типов. Танцы не делятся на различные категории по функции и с формальной точки зрения, как это обычно в Европе, наоборот, здесь единственный вид танца исполняется в различных случаях, выполняя различные функции. Содержание, определенное текстом танцевальных мотивов, изменяется соответственно требованиям конкретного случая, но форма танца остается неиз-

[56] SACHS i. m. 239.

[57] LUKIANOS: *Beszélgetés a táncról.* Bp. 1959. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre. 28—29.

менной. Это явление очень напоминает и дает танцевальную аналогию для периодов схемы Бартока, отражающей развитие танцевальной культуры; Барток назвал этот период «древним, первобытным состоянием», когда существовавшая единственная мелодическая категория или мелодический стиль — в данном случае танцевальная категория — выполняли самые различные функции.

Часто упоминающееся древнее единство искусств — поэзии, музыки, драмы и танца — очень характерно для фольклора Эфиопии. Исполнители военных и охотничьих маршей и трудовых танцев совместно или попеременно используют различные средства: ритмическую прозу, песню, сопровождение музыкального инструмента, а также пантомиму и танец. Это делает их исполнение выразительным и надолго запоминающимся. Песня, музыка и танец, так же, как и личность певца, музыканта, танцора, постоянно и нераздельно едины, едва проявляется в ходе веселья то дифференцированное «разделение труда», которое столь характерно для Европы. Лучший певец и лучший танцор — одно и то же лицо. Музыкант в то же время и танцор, и таким образом не только играет вспомогательную роль и смотрит на танец, но и активно участвует в нем, даже часто руководит им, танцует больше, чем сами танцоры.

Мелодический элемент эфиопской танцевальной музыки — всегда вокальная мелодия с текстом, которую исполняет сама танцевальная группа, делящаяся на ведущего солиста танца и песни („akankany") и на хор, которые отвечают друг другу. Ритмический элемент сопровождения, кроме хлопков в ладоши, осуществляется различными типами барабанов (kabaró) или реже различными погремушками (погремушки из тыквы, в танцах попов — систрум и металлические колокольчики). Редко для сопровождения танцев пользуются мелодическими музыкальными инструментами — однострунной скрипкой (maszinkó) и длинной флейтой (imbilta) с ее слабым голосом, которые скорее поддерживают непрерывно повторяющееся ритмическое сопровождение, нежели саму мелодию. Большинство танцевальных мелодий состоит из всего нескольких тактов, повторяющих мотив, но в то же время мелодия часто большой широты (амбит). Танцевальные мелодии со строфической структурой в танцевальной музыке Эфиопии очень редки. Большинство танцевальных мелодий парного ритма, делятся на 2/4-ой такт, но часто бывают — особенно у народов тигре и абхара — 3/8 тактовые танцевальные песни с ямбическим или трохеическим окончаниями.

Большая часть танцевальных форм эфиопских народов характерна для более раннего периода исторического развития, относится к типу групповых танцев, где танцоры разделены по полам, то есть мужчины и женщины образуют самостоятельные группы, танцующие свои характерные танцы. В группе аморфных танцев, когда танцующие образуют круг, полукруг, ряд или змеевидную линию, большинство танцев мужские, самый распространенный среди них так называемая «хота» (амхарское название), в этом танце чередование созвучий песни ведущего и его танца и танца хора обеспечивают постоянное нарастание настроения, что более-менее уравновешивает однообразие музыкальных, танцевальных форм.

С точки зрения общей истории развития танца и современного состояния танцевального богатства Эфиопии значительную группу представляют так называемые комплексные социотипные танцы, которые уже содержат, как танцы с разделением на группы по полам, так и смешанные вариации форм, но еще не имеют выраженной, окончательно сложившейся формы. Самый распространенный и все более приобретающий характер национального танца в Эфиопии «искиста» (iskista), то есть танец плеч и шеи, имеет вариации: мужской, женский и смешанный или соло, парный, групповой, которые исполняются в разных формах по требованию случая и существуют наряду друг с другом. Эта категория танца уже более развитая, чем групповой танец с разделением на группы по полам, она как бы представляет переходную, промежуточную категорию между групповым и парным танцем.

Суть «искисты»: дрожание верхней части туловища, прежде всего плеч, направленное вертикально, движение иногда ускоряющееся до экстаза, энергичное трясение, затем движение головой в горизонтальном, боковом направлении и круговые движения ею, с этим последним мотивом мы встречаемся в индийской танцевальной культуре, а также и у малоазиатских народов. Движение ног в самых простых танцах плеч относительно мало, но в более развитых, многочастных его формах (например в танце народов тигра «телхит»), мотивы движений ног богатые. Танец «искиста», происходящий из народа тигре, оказывает большое влияние на традиционные танцевальные формы других эфиопских народов, а также просачиваясь в современные эфиопские групповые танцы, своеобразно влияет и на развитие международных модных танцев.

Парные танцы, характерные для более позднего периода в истории развития танцевальной культуры, в Эфиопии редки, но и они отражают тот старомодный этап

развития парного танца, когда мужчина и женщина танцевали вместе, не касаясь друг друга, как это наблюдается и теперь в европейских парных танцах, сохранивших архаические черты. Первым шагом от групповых танцев с разделением по полам к парному танцу явился коллективный групповой парный танец (например у восточных народов галла танец „shagoye"). Во время танца из стоящих друг против друга рядов мужчин и женщин никогда не выделяются танцоры в самостоятельные изолированные пары, а члены пар остаются каждый в ряду своего пола, своего коллектива. Как пример любовного танца между мужчиной и женщиной можно привести лишь танец »аурус« (голубь) народа тигре из окрестностей Тембен. Этот танец с чудесной силой выражения изображает борьбу голубя и хищной птицы.

«Тройной танец» (1 женщина и 2 мужчин или наоборот — 2 женщины и один мужчина) — особый вид парного танца, его можно встретить в Эфиопии, например танец «Миякашу» — Mijakashu — у народа харари адере).

После ознакомления с главными, более общими группами, типами танцев, автор подробно останавливается на анализе нескольких видов танцев, имеющих особое значение, исполняющих специальную функцию.

В службах коптско-христианской церкви танец еще и сегодня играет значительную роль, особенно во время праздника „Mascal", то есть Святого Креста.

Архиереи коптов танцуют в нарядной одежде, с зонтиком, изображениями святых, крестами, архиерейскими жезлами, систрумом („sanasel") и металлическими колокольчиками, танцуют на свою особую песню, под удары барабана, причем маленькими величавыми шажками, по кругу, по клину или же вышагивая параллельные ряды.

Специальную группу танцев представляют танцы с музыкальным инструментом. Двое мужчин с двумя большими двудонными продолговатыми барабанами („kabaro") без палок исполняют виртуозный барабанный танцевальный поединок. А трое мужчин попеременно играют на длинной металлической или деревянной флейте (imbilta) без амбуштора и звукообразовательных отверстий. Этими простыми инструментами при точной сыгранности сообща они создают мелодию. Танцы свои друг вокруг друга они иногда украшают приседаниями, вставанием на колени, а также различными акробатическими движениями.

Бурная история Эфиопии постоянно создавала благоприятную почву для процветения «военного фольклора». Особенно вырос и развился на этой почве культ военного танца, характерный для большинства африканских народов, и необычайно расширился репертуар танцев с оружием.

Главные типы эфиопских танцев с оружием:

1. Мужчины тесной группой исполняют танец со стремительными прыжками в вертикальном направлении, ударяя своими палками о палки партнеров (например амхарская хота).

2. Два танцующих друг против друга ряда как бы нападают друг на друга и защищаются.

3. Танец соло с дубинками против невидимого врага, иногда с поворачиванием орудия и развитым, ритмическим движением ног (например танец негроидских кулло „Lutca").

4. Сочетание солистического и группового танцев, полное своеобразных драматических движений (например танец у эса-сомали „Beroronsi Hama Haban").

4. Наконец, в очерке описывается самый развитый тип эфиопского танца с оружием — наподобие спортивному танцу с саблями североэфиопских тигре („shire"). Этот танец предназначен для действительной физической подготовки к борьбе, для усвоения целесообразных в бою движений, а также для развития способности владеть оружием. Спортивный дух танца, его атлетические движения заставляют вспомнить античных авторов, указывающих на военно-педагогическое значение танца.

Первое упоминание о богатых, имеющих большое прошлое военных эфиопских танцах относится ко II веку н. э. Оно принадлежит греку Лукиану: «Эфиопийцы танцуют и в бою, эфиопиец не выстрелит из лука, не начав танцевать, не сделав угрожающего движения, заранее не напугав своим танцем противника».

György Martin:

CHARAKTERZÜGE UND HAUPTTYPEN DER ÄTHIOPISCHEN TÄNZE

(Auszug)

Der Aufsatz faßt die, die Tänze betreffenden Ergebnisse der im Sommer 1965 erfolgten, etwa 2 Monate dauernden, äthiopischen Volkstanz- un Volksmusiksammlung zusammen. Auf dieser Studienreise Verfassers wurden 17 Ansiedlungen von 8 äthiopischen Provinzen besucht (Siehe die Landkarte). Es wurden kinematographische Bilder von 3000 Meter langem Film und mehrere Hunderte von photographischen Aufnahmen verfertigt. Die Begleitmusik wurde auf Tonband aufgenommen. Das gesammelte Material stammt aus dem Tanzbestand der Völkerschaften Amhara, Tigrē, Agaŭ, Aderē, Essa-Somali, Kullō, Kafitschō und sechs verschiedener Galla-Stämme.

Infolge des Zusammenlebens der verschiedenen Völker ist in Äthiopien ein »lebendes Tanzmuseum« zustande gekommen, das geeignet ist, alle Etappen der Entwicklung des Tanzwesens, von den nach Geschlecht abgesonderten Gruppentänzen an bis zu den paarweisen Tänzen europäischen Charakters zu veranschaulichen. Ganze Reihen, oder Verkettungen der Tanztypen verschiedenen Entwicklungsgrades leben hier nebeneinander.

Die *Struktur der Tanzkultur der äthiopischen Völker* weicht von der der europäischen Völker grundlegend ab. Der Bestand der Tänze einzelner äthiopischer Völker erreicht nämlich für sich die komplizierte Differenziertheit der Tanzbestände der europäischen Völker selten. Die erwähnte auffallende Vielfältigkeit ergibt sich aus den Abweichungen der Tanzkulturen der nebeneinander lebenden, verschiedenen Völker, nicht aber aus der Vielschichtigkeit des Tanzbestandes der einzelnen Völker. Die Tanzkultur Äthiopiens ist also mehr horizontal (territorial) gegliedert, im Gegensatz zur Tanzkultur der europäischen Völker, die im Allgemeinen vertikal geschichtet ist.

In der Tanzkultur je eines äthiopischen Volkes findet man selten viele Typen der Tänze, die gleichzeitig nebeneinander leben würden. Die Tänze irgendeiner Funktion entsprechend teilen sich nicht in verschiedene voneinander auch der Form nach abweichende Kategorien — wie bei den europäischen Völkern im Allgemeinen — sondern bedient sich man eines Tanztypes in den verschiedenen Funktionen. Der Gebrauchsrahmen (der durch den Text der Tanzweisen bestimmte Inhalt) verändert sich der Gelegenheit entsprechend, ohne jede Veränderung der Form des Tanzes. Dies erinnert uns an die früheste Entwicklungsphase des Schemas, durch Bartók »Urbeschaffenheit« genannt, wobei eine einzige Kategorie von Melodien oder ein einziger Stil von Melodien — in unserem Fall eine Tanzkategorie — noch die verschiedensten Funktionen erfüllt hatte.

Die oft besprochene uralte *Einheit* der Künste *(Dichtung, Musik, Spiel und Tanz)* ist ja auch für die Folklore von Äthiopien recht bezeichnend. Es werden die Requisiten der rhythmischen Prosa, der gesungenen und der instrumentalen Begleitung, sowie der Pantomimik und des Tanzes durch die Vortragenden der Kriegs- und Jängerlieder, sowie der Arbeitertänze beisammen und abwechselnd verwendet. Dadurch wird ihr Vortrag außerordentlich charakteristisch und denkwürdig. Das Lied, die Musik und der Tanz verflechten sich, wie auch die Personen der Sänger, Musiker und Tänzer, in eine untrennbare Einheit. Jene differenzierte Arbeitsteilung während der Unterhaltung, die für Europa bezeichnend ist, tritt hier kaum auf. Der beste Sänger ist gleichzeitig auch der beste Tänzer. Der Musiker ist gleichzeitig auch Tänzer. Somit wird er nicht nur ein Diener und Beschauer des Tanzes, sondern auch ein aktiver Teilnehmer, ja sogar manchmal auch dessen Leiter, der beinahe mehr tanzt, als seine Tänzer.

Das *melodische Element der Tanzmusikbegleitung* ist immer eine vokale Melodie mit Text, die durch die tanzende Gruppe, in einen Solisten (Regien- und Gesangführer, genannt »akankany«) und in einen Chor geteilt, alternativ vorgetragen wird. Das rhythmische Element der Begleitung wird neben dem Klatschen durch Trommeln verschiedenen Typs (»kabaro«) oder seltener durch Klappern verschiedener Art (Kürbisklappern, bei Tänzen der Priester Sistrum und Metallklappern) geleistet. Die melodischen Musikinstrumente (manchmal Begleiter der Tänze), wie die Geige mit einer Saite, genannt »masinko«, und die Langflöte, genannt »imbilta«, werden infolge ihres geringen Ambitus mehr als Unterstützung für die rhythmische Begleitung, als für die Melodie verwendet. Die Mehrzahl der Tanzmelodien besteht aus den Wiederholungen eines kurzen, aus einigen Takten bestehenden Motivs. Die Tanzmelodien selbst haben aber oft einen großen Ambitus. Die strophisch aufgebauten Tanzmelodien sind in Äthiopien äußerst selten. Die Mehrzahl der Tanzmelodien ist in 2/4 Takte eingeteilt. Es kommen aber — hauptsächlich bei den Tigrē's und den Amhara's — auch jambische und trochäische Tanzweisen mit 3/8 Takteinteilung oft vor.

Ein bedeutender Teil der *Tanzformen der äthiopischen Völker* ist für die frühe Phase der geschichtlichen Entwicklung charakteristisch: *die tanzenden Gruppen sind nach Geschlecht gebildet.* Männer und Frauen führen ihre charakteristischen Tänze als Gruppen eines Geschlechtes auf. Die Mehrzahl der gruppenweise vorgetragenen Tänze (vorgetragen in amorpher Gruppe, im

Halbkreis oder im Kreis, in gerader oder schlängelnder Reihe) gehört zu den Männertänzen. Deren allgemeinster Typ ist der Tanz »hota« (ein amharisches Wort), in der die Eintönigkeit der musikalischen, kinetischen und räumlichen Form durch die Abwechslung und den Einklang des Tanzes und des Gesanges des Tanzmeisters und des Chors, hervorgerufen durch eine ständige Stimmungssteigerung, ausgeglichen wird. (Abb. 1.)

In Anbetracht der allgemeinen Musikgeschichte und der heutigen Entwicklung des Tanzschatzes von Äthiopien bilden die sog. Tänze *komplexen Soziotyps* eine bedeutende Gruppe. Diese enthalten nach Geschlechtern abgesonderte, wie gemischte Formvarianten. Zu einer einheitlich ausgebildeten, endgültigen Form sind sie aber noch nicht gelangt. Die in Äthiopien am meisten verbreiteten und sich immer mehr zum Nationaltanz ausbildenden solistischen, paarweisen und gruppenweisen Formvarianten der *Schulter- und Halstänze*, genannt »iskista«, leben als Männer-, Frauen- und gemischte Tänze nebeneinander und werden den Gelegenheiten gemäß in verschiedenen Formen vorgetragen. Diese Tanzkategorie ist entwickelter, als der nach Geschlechtern abgesonderte gruppenweise vorgetragene Tanztypus und behauptet ihre Stellung etwa als eine Übergangsstufe zu den echten paarweisen Tänzen. (Abb. 2.)

Das Wesen des »iskista« ist das Zitternlassen des Oberkörpers, in erster Reihe der Schultern, in senkrechter Richtung und das schnelle, energische Bewegen des Kopfes in horizontaler Richtung und dessen kreisweise Bewegung. Diese Art der Bewegungen ist auch in der Tanzkultur Indiens und auch bei den kleinasiatischen Völkern zu finden. Die Bewegung der Beine bei den echten Schultertänzen — wohl auch bei den einfachsten — ist verhältnismäßig gering. Ihre entwickelteren und komplizierten Formen (z.B. der Tanz »telhit« bei den Tigrē's) sind auch an Beinbewegungen reich. Der iskista-Tanz, entstanden bei den Tigrē's, hat einen großen Einfluß auf die traditionellen Tanztypen anderer Völker Äthiopiens geübt. Er mischt sich auch in die modernen äthiopischen Gesellschaftstänze ein und bereicherte sich eigentümlicherweise auch mit dem Tanzbestand der internationalen modernen Tänze.

Die für die späte Phase der Entwicklung bezeichnenden *paarweisen* Tänze sind in Äthiopien selten. Diese widerspiegeln jene altmodische Phase der allgemeinen Entwicklung der Doppeltänze, wo Bursche und Mädchen miteinander tanzen, ohne einander zu berühren, bzw. ohne sich gegenseitig bei der Hand zu fassen, wie bei den archaistischen Doppeltanztypen in Europa. Der erste Schritt von den nach Geschlechtern abgesonderten Gruppentänzen zum Doppeltanz bildet der *kollektive, gruppenweise Doppeltanz* (z.B. der »shagoye« genannte Tanz der östlichen Galla's). Während des Tanzes lösen sich aus den einander nach Geschlecht gegenüberstehenden Reihen Paare beiden Geschlechts, als selbständige Paare niemals aus. (Abb. 3.) Die beiden Geschlechter tanzen aber als zwei unpersönliche Gemeinschaften miteinander. Als individueller Doppeltanz bzw. Liebestanz, läßt sich nur der »awrus« (Taube) genannte Tanz der Tigrē's der Temben-Gegend erwähnen. (Siehe das Kinetogramm.) Dieser Tanz veranschaulicht das Duell der Taube und des Raubvogels mit wunderbarer Ausdruckskraft. Es kommt auch eine spezifische Variante der Doppeltänze: der Trippeltanz (ein Mädchen und zwei Burschen, oder zwei Mädchen und ein Bursche) in Äthiopien vor (z.B. der »mijakashu« genannte Tanz der Aderē's von Harar).

Nach Sel il lerung der wichtigeren, allgemein bekannten Tanzgruppen und Tanzschichten werden einige Tanzarten von spezifischer Funktion ausführlicher geschildert.

Unter den koptischen kirchlichen Zeremonien spielt der Tanz auch heute noch, vor allem am Fest von »Mascal« (Heiliges Kreuz) eine wichtige Rolle. Die koptischen Oberpriester tanzen im reichverzierten Ornat, ausgestattet mit Sonnenschirmen, heiligen Bildern, Kreuzen, Priesterstäben, Sistrums (»sanasel«) und Metallschellen, auf ihr eigenes langsames Lied sowie auf Trommelschlag und bilden inzwischen parallele Linien, Keilform und Halbkreisform mit feierlichen, wiegenden Schritten. (Abb. 4.)

Eine spezifische Gruppe der Tänze bilden die *mit Musikinstrumenten begleiteten Tänze*. Auf großen, doppelseitigen länglichen Trommeln (»kabaro«) haben zwei Männer ohne Trommelschläger ein virtuoses Trommelduell wetteifernden Charakters vorgetragen. Drei andere Männer haben dabei je eine *lange Metall- oder Holzflöte* ohne Mundstück und Löcher (»imbilta«) abwechselnd geblasen und dadurch mit diesen einfachen Instrumenten (mit Hilfe von Durchblasen und genauem Zusammenspiel) eine Melodie gemeinsam gebildet. Sie haben ihren, vom eigenen Flötenspiel begleiteten Tanz ringsherum umeinander geführt, von Zeit zu Zeit mit Hocken, und mit Knien, sowie mit akrobatischen Bewegung gemischt.

Die stürmische Geschichte Äthiopiens hat für die ständige Blüte der »kriegerischen Folklore« ein günstiges Terrain gesichert. Sie haben den für die Mehrheit der afrikanischen Völker bezeichnenden kriegerischen Tanzkult besonders entwickelt und das Repertoire des Waffentanzes wesentlich erweitert. Die *Haupttypen der äthiopischen Waffentänze* sind die folgenden:

1. Männer führten in dichten Gruppen ihren nach oben springenden Tanz auf, wobei sie ihre Stäbe zusammenrasseln (z.B. »hota« der Amhara's). (Abb. 5.)

2. Zwei Reihen, einander gegenüberstehend, greifen einander an und verteidigen sich, abwechselnd (z.B. »Hailefo« bei den Agau). (Abb. 6.)

3. Stocktanz, gerichtet, gegen einen unsichtbaren Feind, von Zeit zu Zeit mit Herumdrehen gewisser Geräte und mit rhythmischen Bewegungen der Beine (z.B. „Lutca" der negroiden Kullo's).

4. Eine eigentümliche Mischung der solistischen und der gruppenweisen Waffentänze, durchwoben mit dramatischen Momenten (z.B. »Beroronsi Hama Haban« der Essa-Somali's).

5. Schließlich wird der sportmäßige Schwerttanz der nordäthiopischen Tigrē's, als ein Typ der entwickelsten Waffentänze der Äthioper beschrieben (»schirē«). Dieser dient zur körperlichen Vorbereitung auf den Kampf, zur Einschulung der kriegerischen Bewegungen und zur Entwicklung der Fertigkeit in der Handlung der Waffen ganz bewußt. Der sportmäßige Geist des Tanzes und seine athletischen Bewegungen rufen uns die alten griechischen Autoren über die kriegerisch-pedagogische Bedeutung des Tanzes ins Gedächtnis. (Abb. 7.)

Der *erste Bericht über die reichen und uralten äthiopischen Kriegstänze* stammt aus dem 2. Jh. u. Ztr. Lukianos berichtet: »Die Äthiopier tanzen auch in der Schlacht: der Äthioper schießt seinen Pfeil nicht aus, ... bevor er getanzt und mit drohender Bewegung und mit Tanz seinen Feind schon im Voraus mit Furcht erfüllt hatte«.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tűzlopás — XVII. századi boszorkányperben

A tűz, a tűzhely, a parázs, a faparázsból készített szén — ismerős tényezői, sőt: eszközei mind a népi gyógyításnak, mind pedig a varázslásnak, ráolvasásnak, boszorkányságnak a régi néphitben, nálunk is, más népeknél is.

A néprajztudomány művelői vizsgálódásaikból nem hagyhatták ki ezt a komplexumot sem, a régiek, újak egyaránt értékes adatokat gyűjtöttek s adtak közre, feltárva az anyagi kultúra idevágó adatai mellett a tűzzel kapcsolatos misztifikációs elemeket is.[1]

A tűzlopás motívuma azonban — mint boszorkányper vádpontja — az eddig felszínre hozott adatokban még nem bukkant elő megállapításunk szerint, legalábbis olyan világos megfogalmazásban nem, mint azt alább következő adatunk tartalmazza.[2]

Feltárt forrásunk: Ádám Lőrinc és Jeney Mihály kolozsvári albírák által, a városi magisztrátus megbízásából, 1670. május 29-én, Kolozsvárott lefolytatott tanúkihallgatások jegyzőkönyve.[3]

A városi magisztrátus által tömlöcre vetett Capitany Judit koldusasszony a magisztrátus előtt folyó boszorkányper vádlottja.[4] A városi officiálások több tanút hallgatnak ki. Az érdemi vallomást — mint ez gyakran előfordul az egykorú tanúkihallgatások alkalmával — az első tanú: Bonczidai János, 56 éves nemes, „juratus servitor civitatis Colosvár", azaz a város szolgálatában álló esküdt teszi meg. Így vall:

„*Ad primum. Hallottam az Ornai János Vram kissebbik szolgájától, hogy az házhoz koldulni bé ment, két felé verte az tüzet s tüzet lopott; az Inas eszében vévén, ki futott utánna, az kapu keozben elérte, az Czondoraja alol ki vette, s az földheoz suitotta, az lába alá az Inas; ki ment osztán az uczára, két feleol az ajto mellyékét megh teorleotte, s az Szattyrában teotte, onnét le szálván az mely lépeo grádics ott vagyon annak az négy szegeletit megh vakarta, aztis az szatyrában teotte. Azon kül az mely grádics ott van, a' megül s végiteol port veott fel s aztis az Szatyrában teotte.*"

A további tanúk közül 2—3 férfi sokkal rövidebb, az elhangzottnak csak egy-egy részletét tartalmazó vagy megerősítő vallomása következik azután, míg — s ez is érdemes momentum — néhány nőtanú arról vall, hogy tulajdonképpen különösebb baj sosem volt ezzel a koldusasszonnyal, s nem tudnak sem a tűzlopásról, sem egyéb varázslásáról.

A per további folyamata nem ismeretes előttünk, de az ítéletet azonos kéz feljegyezte az irat hátoldalára, s szövegéből nem lehet kétséges az sem, hogyan folyhatott le a processzus. Így hangzik a magisztrátus ítélete:

[1] A régiek közül elegendőnek véljük, ha KOMÁROMI Andor gazdag adattárára utalunk. (*Magyarországi boszorkányperek okiratevéltára*, Bp. 1910.) — A legújabbak közül SZENDREY Ákos munkájára hívatkozunk: *A magyar néphit boszorkánya.* (Kandidátusi disszertáció. Egyet. Kvt. Kd. 817/I—II. — II. 283. skk. p.) —, ahol pl. a rontás gyógyításához szükséges szenesvíz készítéséről is újabb adatokat olvashatunk.

[2] Adatközlésünk kapcsán nem mulaszthatjuk el azt, hogy fel ne hívjuk a figyelmet a levéltári kutatómunka fontosságára a néprajztudomány területén. Nem feladatunk ennek hosszabb fejtegetése, de utalunk itt SCHRAM Ferencnek 1966. jan. 26-án, a Néprajzi Társaság ülésén elmondott magyas előadására: *A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban* — címmel. Az előadás szövegét tudomásunk szerint még az 1966. évben közreadja a Levéltári Szemle.

[3] Magyar Orsz. Levéltár, K. Papp Miklós irathagyatéka. R. 147. II. A. 2. (Rsz. 8.) Fol. 231—235. Eredeti, magyar nyelvű irat. — A szokványos tanúkihallgatási jegyzőkönyvektől abban tér el, hogy a „De eo utrum?" pontjait — tehát a tanúkhoz intézett kérdés, illetve kérdések jegyzékét — nem tartalmazza, de ez a feleletekből, vallomásokból rekonstruálható, illetve nem befolyásolja a forrás érthetőségét.

[4] *Kapitány Judit* nevét a kolozsvári boszorkányok között KOMÁROMY is nyilvántartja idézett munkájában. Sőt; műve 121. lapján olvasható LXXXII. sz. dokumentumból (mely rövid, kivonatos átvétele JAKAB Elek; *Kolozsvár város története* c. munkája II. kötetében olvasható, 1668. évi, kolozsvári, városi magisztrátusi törvénykezési jegyzőkönyvnek) megtudjuk; 1668-ban „. . . l. néminemű küszöbnek megvágatásából származott varázslása, 2. bizonyos személyeknek hitegetése. . ." miatt a városi magisztrátus egy ízben már kitiltotta a város területéről örökre. Figyelemre méltó, hogy a két év múlva, 1670-ben felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvben erre az 1668-as perre nem találunk utalást. Bár az is igaz, hogy a jegyzőkönyv nem tartalmazza az egész processzust, hanem annak csak első, tanúkihallgatási fázisát. De az újabb ítéletet tartalmazó hátiratban sincs utalás az előző ítéletre.

„*Ki igazittatot az Varosbol, és többe soha az Varosban be jövése nem szabados, mégh csak az Város hatarannis ne talaltassek az In causam attracta.*"[5]

Eddig a forrás. Úgy véljük, hogy — bár egyetlen adatból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le — közreadása mégis egy lépéssel előbbre viszi *a tűzlopás* érdekes motívumának további kutatását.

KENÉZ GYŐZŐ

Új Könyvek és kiadványok

1966 első felében

A jövőben a Magyar Nemzeti Bibliográfia alapján rendszeresen közöljük az Egyetemes Tizedes Osztályozás 390, 398, 572, 780, 930.26 és 930.85 számú szakjaiban nyilvántartott néprajzi, illetve a néprajzi kutatásban is jól használható műveket és kiadványokat.

Az aranyláncon függő kastély. Francia, olasz, spanyol, portugál mesék. (Vál., szerk., utószó: DÖMÖTÖR Tekla.) Bp. 1965. Móra. 345 p. 28,— Ft.

Orosháza története és néprajza. Szerk. NAGY Gyula. Orosháza 1965. 1. k. Orosháza története. 2. k. Orosháza néprajza. 230,— Ft.

SÍK Endre: *The history of black Africa.* (Ford. SÁNDOR Simon.) Bp. Akadémiai Kiadó. 1. k. 1966 [1965] 397 p.

RÉCZEY Ferenc—PEKÁRY Dagmar—GONDI Ferenc: *Etikett. Társasélet. Protokoll. A hazai és a nemzetközi érintkezés szabályai egykor és ma.* 3. átd. kiad. Bp. 1965. Minerva. 454 p. 42,— Ft.

Vikingfiak. (Njáls saga.) (Az izlandi Njandl-történet.) (Ford. [bev.] és jegyz. BERNÁTH István. Bp. 1965. 1—2. k. Olcsó Könyvtár, 1965. 49—50. sz. 8,— Ft.

A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. (2. kiad.) M. Nemzeti Múzeum—Néprajzi Múzeum. 1. VÉGH József: Szántás-vetés. Bp. 1962 [1965]. 68 p. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 8.

FRAZER, James G[eorge]: *Az aranyág.* (Vál. és bev. BODROGI Tibor. Ford. BODROGI Tibor és BÓNIS György.) Bp. 1965. Gondolat. 440 p. 66,— Ft.

BECK Zoltán: *Néphagyományok Orosházáról és környékéről.* Orosháza 1965. 207 p. A Békés megyei múzeumi szervezet kiadványai 1. 12,50, Ft.

Néprajz és Nyelvtudomány. 9. k. Szerk. HAJDU Péter és NYÍRI Antal. Szeged 1965. 107 p. Acta Universitatis Szegediensis.

Műveltség és hagyomány. Szerk. GUNDA Béla. 7. k. Debrecen 1965. 214 p.

SZABÓ Árpád: *Aranygyapjú.* [Görög regék és mondák. Ill.] (Szántó Piroska.) Bp. 1966. Magvető. 478 p. 26,— Ft.

LÁSZLÓ Gyula: *Lehel kürtje.* Jászberény 1965. 27 p. 3. kiad. 4,— Ft.

VARGA Marianna: *Turai hímzések.* [Ill.] (Hegedüs Márta.) [Melléklet:] Mintalapok . . . Bp. 1965. Népművelési Intézet — Aszódi múzeum. 94 p. 76 t. 30,— Ft.

SOLYMOS Ede: *Bajaszentistváni téglásélet. — Baja környéki erdővágók.* Baja 1965. 36 p. A bajai Türr István Múzeum kiadványai 13.

Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. Bp. 1965. 47. k. 336 p.

ERDÉSZ Sándor: *Báthori Gábor a néphagyományokban.* Nyíregyháza 1965. 20 p. Szabolcs-szatmári múzeumi füzetek 1.

ANDRÁSFALVI Bertalan: *A sárköziek gazdálkodása a 18. és 19. században.* Pécs 1965. 52 p. Dunántúli dolgozatok. A pécsi Janus Pannonius Múzeum kiadványai 3.

A Tollaskígyó fiai. Dél- és közép-amerikai népek meséi. Vál. BOGLÁR Lajos. Bp.—Pozsony 1966. 276 p. Népek meséi [sorozat]. 29,— Ft.

A magyar népzene tára. Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. 5. k. Siratók. Sajtó alá rend. KISS Lajos és RAJECZKY Benjámin. Bp. 1966. Akadémiai. 1138 p. 350,— Ft.

Ifj. KODOLÁNYI János: *Az obi-ugor népek anyagi kultúrája a 19. században.* Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. 21 p.

LIPTÁK Gábor: *Regélő Dunántúl. Mondák, történetek.* Bp. 1966. Móra. 367 p. 26,— Ft.

Az uráli népek történelme és műveltsége. Szemelvénygyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv.) Szerk. ERDŐDI József. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 486 p. 54,— Ft.

Az Ezeregyéjszaka legszebb meséi. [Alf laila wa laila.] (Feldolg. [és bev.] RÓNAY György. Ill. RÓNA Emy.) Bp. 1966. Móra. 203 p. 4 t. 23,— Ft.

LIPTÁK Gábor: *Délibáb. Alföldi regék, mondák, történetek.* [Ill.] (Szántó Piroska.) Bp. 1966. Móra. 363 p. 25,— Ft.

Sz.

[5] = perbehívott: alperes (itt: a vádlott).

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Volkskundliche Bibliographie...

Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1961 und 1962. Bearbeitet von Robert WILDHABER. Bonn 1965. Rudolf Habelt Verlag, XX, 723 S.

Az európai néprajztudomány kutatói számára kétévenként a legtanulságosabb házi olvasmány a *Volkskundliche Bibliographie* esedékes új kötete. A legutóbbi szám már a *Société Internationale d'Ethnologie et Folklore (SIEF)* égisze alatt jelent meg, és úgy látszik, sikerül megvalósítani a szerkesztő, WILDHABER tervét: egyre csökken a szükségtelen időkülönbség a tárgyév és a megjelenési év között. A munka beosztása, kiállítása a már megszokott, a sajtóhibák száma is átlagos, ami nem is csoda, hiszen a kötet szedője vagy ötven különböző európai ortográfia útvesztőjében tévelyeg.

A *Volkskundliche Bibliographie* elsősorban a nemzetközi, összehasonlító néprajzi kutatás segédeszköze, nemzeti bibliográfiaként is nagy azonban a fontossága. Hivatalosan is ez a munka számít az illető nép nemzeti néprajzi bibliográfiájának több európai országban (Lengyelország, Románia, Írország, Ausztria), és gyakorlatilag még több országban (Oroszország, Románia, Norvégia, Svédország, Finnország és velük együtt Magyarország esetében is) ez a helyzet. Ez az egyszerre nemzeti és nemzetközi jelleg különböző kérdéseket vet fel minden egyes kötet megjelenésekor. Vegyük sorra ezek közül először a nemzeti jellegű kérdéseket.

A magyar néprajztudomány éves bibliográfiáját különböző helyeken kereshetjük. Az önálló könyvek és füzetek anyagát az *Országos Széchényi Könyvtár* által összeállított nemzeti bibliográfia, a *Magyar Könyvészet (Magyar Nemzeti Bibliographia — Bibliographia Hungarica)*, a folyóiratok és hetilapok cikkeinek anyagát pedig a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma (Repertórium Bibliographicum Periodicorum Hungaricorum)* tartalmazza. Mindkét bibliográfia anyagát a nemzetközi tizedes osztályozás szerint közli, és ennek megfelelően a néprajzi munkát a 390 (néprajz), illetve 398 (folklór) kulcsszámokhoz osztja. Ezek a bibliográfiák tartalmazzák a Magyarországon megjelenő műveket, füzeteket, cikkeket, nem közlik azonban az ország területén kívül levő hungarica-anyagot; és ami a tizedes osztályozást illeti, a szakkutató szemében itt is gyakran téves a beosztás: olyan művek is itt szerepelnek, amelyeknek nincs közük egy néprajzi bibliográfiához, hiányoznak innen olyan más munkák viszont, amelyek nélkül egyetlen néprajzi bibliográfia sem képzelhető el. Éppen e hiányosságok némi pótlására indult meg 1956-ban a *Néprajzi Múzeum*ban egy éves néprajzi bibliográfia közzététele.

A legutóbb már nyolcadik évfolyamát publikáló *Index Ethnographicus* azonban nem igazán éves bibliográfiája a magyar néprajztudománynak. Műfaja sem a pusztán közlő bibliográfiáké, inkább a rövid annotációkkal ellátott repertóriumnak felel meg. Kezdeti évfolyamaiban rendszeresen megjelent a *Néprajzi Múzeum* könyvállományának gyarapodását bemutató kumulatív jegyzék. Ugyanettől az évtől kezdve indult meg éves néprajzi bibliográfia közzététele is, ugyancsak az *Index Ethnographicus* hasábjain. Megjelent az 1956, 1957, 1958, 1959 és 1960. évek néprajzi bibliográfiája (rendre 727, 642, 985, 811 és 893, összesen tehát mintegy négyezer adattal).

Időközben megszületett egy több kötetből álló nagy magyar néprajzi bibliográfiának a terve is. Ebből egyelőre csak az ötödik egység, az 1945 és 1954 közötti anyag jelent meg (SÁNDOR István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954.* Bp. 1965.), összesen valamivel több, mint 6000 adattal a tárgyalt tíz esztendőről.

Ez a két bibliográfia kiterjed az újságcikkekre is, és közli — természetesen — a magyar néprajzi kutatásnak az Európán kívüli népekkel kapcsolatos eredményeit is.

Mindezek után felmerül a kérdés, egyáltalán milyen méretű a magyar néprajztudomány éves bibliográfiája, pontosabban a kutatók éves tevékenysége? A fenti adatok évenként 600—800 tételt tartalmaznak. Ebben azonban több olyan újságcikk, könyvprospektus, aprónyomtatvány fordul elő, amelyet csupán a legtágabban értelmezett teljesség kedvéért vehetünk be egy bibliográfiába. Az egyes gyűjteményes munkák adatai is gyakran több helyen szétszórva találhatók meg (ami helyes gyakorlat, de a csakugyan létezőnél nagyobbnak mutatja a megjelent munkák számát). Nem közli viszont egyik bibliográfia

sem a könyvismertetéseket, recenziókat, pontosabban nem közli önálló művek gyanánt őket, annak ellenére, hogy a könyvismertetések mintegy harmadrésze—negyedrésze van olyan értékes gondolati és tudományos termék, mint a bibliográfiákba általában felvett kisebb művek.

A magyar néprajz eredményeit a nemzetközi könyvészeti számontartás felé már az említett bibliográfiák is közvetítik. Külön ez a feladata az 1960 óta működő *Demos* nemzetközi néprajzi informatív közlönynek is. A *Demos* annotált bibliográfiát ad, 8 európai szocialista ország néprajzi terméséből, ennek következtében azonban csak évenként mintegy 50 magyar cikket, könyvet mutat be, ez pedig egy tizedénél is kevesebb töredéke a magyar néprajz termésének. A *Volkskundliche Bibliographie* sem közöl teljes nemzeti anyagot. Ezenkívül mellőzi az Európán kívüli területekre vonatkozó kutatásokat is. Mivel általában 20—25 ország vesz részt benne, és kétévenkénti összegezésben 8—9000 cikket ad közzé, évenként körülbelül 200 magyar adatot tenne közzé. Ez sem sok, és egy feltételezhető teljes magyar bibliográfiának legfeljebb egy ötödrészét tenné ki, a nemzetközi szempontból leginkább számba vehető munkákat.

Az eddigi, kissé elméletiesített áttekintés után azonban forduljunk a jelenlegi helyzet felé. Milyen néprajzi bibliográfiákhoz fér hozzá a kurrens anyag iránt érdeklődő kutató? SÁNDOR István bibliográfiai kötetében 1954 az utolsó képviselt év, körülbelül 600 adattal. Az *Index Ethnographicus* legutoljára az 1960-as esztendő anyagát közölte, 893 tételt. A *Volkskundliche Bibliographie* meglehetősen teljességgel közli az 1961—1962-es nemzetközi érdekű anyagot, összesen majdnem 800, évenként tehát körülbelül 400 bibliográfiai adattal. A *Demos* legutóbbi tárgyéve 1964. Ebből az esztendőből 45 adat került közlésre. A fentiek alapján a magyar néprajztudomány kurrens anyagát igen nehéz számon tartani. (Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy az 1963—64-es esztendők *Volkskundliche Bibliographie* anyaga 1965. ősze óta már a szerkesztőnél van, és remélhetően még 1966-ban megjelenik. Egy olyan nemzetközi vállalkozásnál azonban, amelynek munkatársai a szó szoros értelmében egy kontinensről toborzódnak össze, sokkal gyorsabb ügyintézés egyáltalán elképzelhetetlen lenne.)

A jelenlegi helyzettel aligha lehetünk elégedettek. Mivel most az érdeklődő még mindig leginkább a négy éves késéssel korszerű *Volkskundliche Bibliographie* anyagát forgathatná — ha ez a munka oly könnyen hozzáférhető lenne —, valószínűleg néprajzi bibliográfia helyett a nemzeti bibliográfiákért nyúl könyvészeti érdeklődése kielégítésére. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* és a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma* szinte kurrensen jelennek meg, és az országban mindenütt hozzáférhetőek. Egy-egy évben azonban összesen 100—150 néprajzinak jelzett munkát adatolnak. Utalás szerint felhívják ugyan a figyelmet más szakcsoportokra is, de ha ezt alkalmazva magának az érdeklődőnek kell összeállítani a néprajzi bibliográfiát, ez mindig az utána nem keresés veszélyével jár. Azonban, még ha valaki át is nézi a teljes anyagot, és maga szedi ki ebből azt, amit ő néprajznak érez, ez még mindig, a legjobb esetben is csak fele az esztendő tényleges néprajzi érdekű anyagának.

Mit lehet itt tenni? A *Demos* és a *Volkskundliche Bibliographie* nemzetközi vállalkozások, amelyek magyar anyagát ugyan lehet a fentieknek megfelelően kissé módosítva válogatni, ezek rendszerén azonban nem változtathat a magyar fél önhatalmúan. A magyar nemzeti bibliográfiák szerkezete is eléggé kialakult ahhoz, hogy okunk ne lenne éppen a néprajzot illető módosításokat követelni (amelyhez hasonló javaslatokkal egyébként bizonyára a többi tudomány is éppúgy előállhatna). Egyetlen megoldás marad csak hátra, valamilyen formában publikálni kell a teljes éves magyar néprajzi bibliográfiát.

Egy esztendő teljes néprajzi bibliográfiájának a „teljes" volta kétféleképpen érthető. Minimál-definícióként ide tartozik mindaz, amit néprajzosok néprajzi nyomtatványok formájában közzétesznek. Maximál-definícióként pedig azt mondhatjuk, hogy ide tartozik mindaz, ami egy év magyarországi könyv- és cikkanyagából a néprajzi kutató számára adatokat tartalmaz. E két definíció között óriási a terjedelmi különbség. A néprajz nem csak hogy egy-egy kultúra vagy társadalom tudománya, hanem elsőrendűen éppen ezek összehasonlításával foglalkozik, ebből következően minden az anyagát képezheti. Gyakorlatilag mégsem ilyen reménytelenül nagy a feladat. Ha egy tudományos bibliográfiát veszünk alapul, amely a csakugyan használandó művek felsorolására terjed ki, egy ilyen minimál-bibliográfia (átfedések és két helyen közlések nélkül) mintegy 600—700 tételt tartalmazna. Egy használható maximál-bibliográfia ennek kétszeresét. Ez utóbbiban a többletet elsősorban más társadalomtudományok (történelem, régészet, szociológia, művészeti tudományok) és néhány egyéb tudomány (antropológia, földrajz, mezőgazdasági tudományok) közvetlenül érintkező művei adnák. Körülbelül évi 1000—1500 adatra terjedhetne ki ez a bibliográfia, amely külön munkaként közölné a nem magyar szerzőktől származó művek néprajzi szempontú ismertetéseit is (a magyar művek recenzióit természetesen maguknál az illető munkáknál sorolná fel). Külön, és a gyakorlatban mindig nagyon hiányosan megoldott kérdés a nem magyarországi magyar vonatkozású bibliográfiai adatok számontartása is. Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ukrajna

és Ausztria, valamint az Egyesült Államok számottevőbb, más államok kisebb magyar lakossága általában rendelkezik magyar és nem magyar nyelvű sajtóval, irodalommal, a név szerint említett államok ezenkívül magyar jellegű tudományossággal is. Ezeket számon kellene tartani, ez azonban igen nehézkesen történik a gyakorlatban. Még nehezebb azonban a csak tárgyában magyar jellegű művek feldolgozása. Bizonyos más népekre vonatkozó bibliográfiák összehasonlításából, úgy látszik, hogy a néprajzi adatok esetében az országon belüli bibliográfiai adatok számának mintegy 5—10%-át teszik ki az ilyen munkák. Ha 1000 adatot veszünk egy évre, 50—100 ilyen művel kell számolnunk. Mindezeket az előbb már belekalkuláltuk az éves bibliográfia várható méreteibe.

Mennyi helyet foglalna el ez a munka? Adatonként körülbelül 120—150 *n*-t számolhatunk, tipografizálatlan adatok esetében. Bizonyos tipografizálás, vagy a címek esetleges idegen nyelvre is lefordítása esetében ez 200—250 *n*-re mehet fel. Az utóbbi már felső határ, megengedné a művek pontos közlését, és a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé tenné ezeket, évi 1500 adat esetében összesen 375 000 *n*, vagyis mintegy 180—190 gépelt lap lenne e munka maximális terjedelme. Az igények szűkítésével ez akár a felére lenne csökkenthető, amint ezt az *Index Ethnographicus* legutóbbi számai esetében láthattuk is. (Az 1960-as bibliográfia terjedelme körülbelül 0—90 A/5-ös gépelt lap.) Ez a terjedelem a publikálhatóság határain belül van még.

Térjünk most vissza a *Volkskundliche Bibliographie*-hoz, ezúttal a nemzetközi tanulságokat véve szemügyre.

A legutóbbi időben állandósult keretek között mintegy 9000 adatot közöl a kötet, legalább 30 nyelven, 1500 folyóirat és időszaki termék, és feltehetőleg több tízezer kötet áttekintése után. Nemzeti teljességre törekvő anyag érkezik 24 európai országból (Albánia, Anglia és külön Skócia, Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Izland, Lengyelország, Magyarország, Németország (mindkét része), Norvégia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Törökország területéről). Jugoszláviából csak a szlovén és horvát néprajz adatait küldik a munkatársak, a többi köztársaság területén még nem sikerült megoldást találni. A Szovjetunió 1952 óta vesz részt a *Volkskundliche Bibliographie* munkálataiban. A Propp és mások által összeállított anyag a lehető teljességre törekszik az orosz néprajzot illetően, általában véve azonban nem közöl bibliográfiát az ukrán, moldovai, bjelorusz, litván, lett, észt, karjalai, mari, komi, udmurt, mordvin, baskir, csuvas, tatár, kalmük néprajz köréből. A kaukázusi köztársaságok anyaga földrajzi okokból esik ki. A bibliográfiában mégis szerepel igen kevés ukrán és litván anyag, elvétve más is. A balti emigráció viszonylag számottevő néprajzi munkásságát általában azoknál az országoknál közlik, ahol a kutatók publikálnak. Ezenkívül a litván, és kisebb mértékben a lett emigráció szállít még anyagot.

Az egyes kötetek összeállításakor a földrajzi elhatárolás általában érvényesül. Európa és az Európából származó népek kutatásának fóruma kíván a bibliográfia lenni. Sajnos azonban, ezt a keretet nem lehet mindig kellőképpen kitölteni. A köteteknek munkatársai vannak az Egyesült Államokban, Kanadában és a Délafrikai Köztársaságban, ez azonban csak azt jelenti, hogy a búr, a kanadai francia és valami az Egyesült Államokban élő bevándorlottak néprajzából bekerül a kötetbe. Ausztrália és Óceánia, Új-Zeland, az egész Latin-Amerika kimarad.

A magyar anyag esetében a legfájóbb hiány a finnugor népek hiánya. Jelenleg a finn és a magyar bibliográfiát találni meg, hiányzik az összes többi. Ha a balti, a permi és a volgai finnugor népek éves bibliográfiáját majd közli a kötet, valószínűleg felvetődik a hátramaradt obiugor és szamojéd néprajzi bibliográfia közlése is. Ennek aligha lesz akadálya. Nehezebb a helyzet a török, vagy még inkább az altáji népek esetében. Egyelőre ezek közül csak az oszmán—török szerepel, és e téren vagy egészen tágra nyitjuk a kaput, vagy ragaszkodni kell az európai határokhoz. (Mellékesen megjegyzendő, hogy időnként mégis felbukkannak afrikanisztikai, vagy amerikanisztikai tanulmányokra való utalások is. Ezek száma azonban elenyészően kevés.)

Ha mindaz, ami ma még intézményesen hiányzik az egyes kötetekből, képviselődnék, a kötetek terjedelme alighanem egy negyedével, ha nem jobban, megnövekednék, és 12—13 000 cédulát tartalmazna. E növekedés során mintegy 70 millió emberre vonatkozó néprajzi irodalom kerülne bele a tudomány nemzetközi vérkeringésébe.

Még máshonnan is a növekedés veszélye fenyegeti a vállalkozást. Még egyszer idézzük fel, hogy a legutóbbi kötet mintegy 800 magyar adatot közölt. Két évre 3000-re tehetnénk a teljes magyar néprajzi bibliográfia adatainak a számát. Már a jelenlegi helyzetben is, ha mind a 26 részt vevő ország évi 400—400 cédulát küldene, ezek összesen több mint 20 000 cédulát tennének ki. Ha pedig a legalább harmincra növekvő résztvevőknél arányosan teljesebb nemzeti bibliográfiákra gondolnánk, ez még ennél is sokkal többet, két évenként mintegy kilencvenezernyi adatot, a jelenlegi egy kötet helyett tíz kötetet töltene meg. Azt még elképzelhetnénk, hogy egy korszerű irodai gépekkel felszerelt, megnagyobbított szerkesztőség valahogy elvégezné e munkát. Ettől azonban már csak „egy lépés" lenne a

többi kontinens hasonló nagyszabású bibliográfiáival való összefonódás, ami egy kétévenként legalább negyedmillió bibliográfiai adatot közlő, huszonöt kötetes sorozatban testesülhetne meg. Ezt a formát aligha érhetjük meg, annak ellenére, hogy kivitelének inkább gyakorlati, mint elvi akadályai vannak csupán, és ha sok helyen kéznél állna a teljes sorozat, minden bizonnyal számos kutatás színvonalát, következtetéseinek biztonságát nagy fokkal emelné.

A jelenlegi helyzettel szemben e nemzetközi téren tehát ilyenek a kilátások, amelyek konkrét megvalósulását igen befolyásolják a konkurrens bibliográfiák, legfőképpen pedig az UNESCO anyagi támogatásának a mennyisége. Egyelőre ugyan inkább csak a jövőre vonatkozónak látszanak e gondok, ezek azonban voltaképpen már ma is érvényesülnek. Megint a magyar anyagot véve példának, a legutóbbi kötetben mintegy 350 cédulányi „helye" volt a magyar néprajznak. Ennek ellenére, több mint kétszer ennyi adatot közöltek — nyilvánvalóan más adatok rovására. Mihelyt pontosabban koordinálódik a kötet, ezek a térhódítások megszűnnek, vagy kétszeresére nő a kötet egészének a terjedelme.

Mi a megoldás ez esetben?

A nemzetközi bibliográfiát elsősorban úgy kell bővíteni, hogy a ma még nem képviselt népek is helyet kapjanak. Csak ez után lehetséges teljesebb bibliográfia követelése a már szereplőktől. Minden ilyen igényt természetesen örömmel kell teljesíteni. Még így sem valószínű azonban, hogy bármikor is sikerülhet a teljes magyar néprajzi bibliográfia ilyen formában való közzététele. Ezt itthon, külön vállalkozás keretében kellene elvégezni.

Van már példa arra, hogy lehet megoldani e dilemmát. A dán kutatók a *Volkskundliche Bibliographie* számára összeállítják a maguk anyagát, teljes nemzeti bibliográfiaként. Ebből azonban csak egy válogatott részt küldenek el publikálásra, a tisztán lokális jellegű műveket a maguk rendszerében hagyják. *Bibliografi over Dansk folkekultur* címen pedig maguk közzéteszik (csak dánul) a teljes anyagot. A legutóbb megjelent 1961—62-es kötet például mintegy száz nyomtatott lapon 1650 adatot tartalmaz. Ez azonban csak a Dániára vonatkozó néprajzi könyvészet. A dán kutatók gyakran foglalkoznak Európa népeivel, és a dán egyetemes néprajz is méltán jó hírű. Ennek az adatait mégsem közlik itt, és így csupán becsülhetjük, hogy ezek együttesen sem haladhatják meg az évenként 400, kétévenként tehát 800 cédulát.

Még egy technikai megjegyzés. Az eddigi magyar bibliográfiák beosztása saját rendszert követett, amely ha nem is rosszabb, de nem is jobb a *Volkskundliche Bibliographie* beosztásánál. Ha egy ilyen „dán" megoldással készítenénk el ezentúl éves magyar néprajzi bibliográfiáinkat, legtermészetesebb lenne (bizonyos jól felismerhető kiegészítésekkel) alapul venni a nemzetközi kutatásban már meghonosodott, noha korántsem tökéletes beosztást.

VOIGT VILMOS

NÉPRAJZI HÍREK

A második finnugor kongresszus után

Kaksi yhden herra, kolme yhden kuningas.
Üks nupp on hea, aga kaks on parem.
Többet csinál két nap, mint egy nap.

Mintegy 500 résztvevővel — ezek fele a szigorúbb megítélés szerint is tudományos kutatói minőségben vett részt — 1965. augusztus 23-a és 28-a között Helsinkiben tartották a második nemzetközi finnugrista-kongresszust *Deuxième Congrès International des Finno-Ougristes — Zweiter Internationaler Finnugristenkongress* címen. Az 1960 szeptemberében Budapesten tartott előző kongresszus határozata alapján ez a nemzetközi kongresszus is tudományos jellegű volt. Társadalmi és politikai jelenségét is kellőképpen érzékeltették azonban KEKKONEN elnöknek a kongresszushoz intézett üdvözlő szavai, amelyben hangsúlyozta, hogy a kongresszus seregszemléje egy tudományos irányzatnak, amelynek életformája „a kérdéses népek nyelveit és kultúráját kutatók együttműködése, amelynek célkitűzései nem irányulnak a szűkebb körű nemzeti területre, hanem az a főtörekvésük, hogy megvilágítsák az emberi kultúra jellegzetes vonásait." A kongresszus társadalmi programjai (VIROLAINEN miniszterelnök fogadása, Helsinki városa polgármesterének fogadása, a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság helsinki nagykövetségeinek fogadása, és általában a kongresszus idejére egy kissé ünneplőbe öltözött finn főváros, a sajtóvisszhang) kellőképpen jelezték, hogy e kongresszus mégsem csupán a finnugrista nyelvészek, régészek, antropológusok és néprajzkutatók szakmai megbeszélése volt, hanem a finnugor népek barátságának újabb dokumentuma: a békés egymás mellett élés beszédes bizonyítéka. Majdnem 20 ország — három kontinens — küldte el képviselőit a kongresszusra, ahol még az előző budapesti kongresszust is messze túlhaladó mértékben nyílott arra lehetőség, hogy találkozzanak egymással a finnugrisztika finnugor és más nemzetiségű kutatói, mindkét világrendszer képviseletében. A kongresszus politikai jelentősége minden résztvevő előtt tudott dolog volt — de éppen ezért az egyes ülésterembe nem vonult be semminemű tudományos kongresszushoz méltatlan hang. A lefolyt viták tudományos viták voltak, és senki sem próbált meg politikai tőkét kovácsolni a fennálló tudományos módszerbeli és ideológiai különbségekből. Mindvégig az őszinte barátság légköre uralkodott a kongresszuson, amelynek alighanem legnagyobb tudományos eredménye is az, hogy életre szóló tudományos ismeretségek szövődtek, értékes vélemények cserélődtek ki ez alkalommal.

Úgy illik, hogy a részletesebb beszámolót előbb a keretek felvázolásával kezdjük.[1] Az előadások (a megnyitó-ünnepély, a négy plenáris ülés, a mintegy 150 előadás 11 szekcióban, valamint a záróünnepély) szinte kivétel nélkül a finn tudományos társaságok székházában, a *Säätytalo*-ban voltak. Csupán néhány esetben a kisebb szekciók tartották üléseiket egy-egy, érdeklődésükhöz különösen közel álló tudományos intézmény épületében. A plenáris

[1] A kongresszusról szóló beszámolóhoz a következő források álltak rendelkezésre; a kongresszus résztvevőinek névsora, programja, *Esitelmien ja tiedonantojen tiivistelmät — Résumés des exposés et des communications* címen a felolvasásra szánt előadások többségének rezüméi, néhány később sokszorosított rezümé szövege, a négy főelőadás teljes szövege (VIRTARANTA, Pertti; *Über das Sammeln von finnischen und finnisch—ungarischen Sprachgut in Finnland nach dem zweiten Weltkrieg* — ORTUTAY Gyula; *Möglichkeiten und Aufgaben der Forschung auf dem Gebiet der finnisch—ungarischen Folklore* — COLLINDER, Björn; *Hat das uralische Verwandte?* — MOORA, Harri; *Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern)*, néhány előadás teljes szövege (köztük; VILKUNA, Kustaa: *Die Pfluggeräte Finnlands)*, több ,a kongresszus alkalmára kiadott vagy újranyomott tudományos bibliografia *(Finnische linguistische und volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1962—1964.* — HAGAR, Helmut; *A Bibliography of works published by Estonian Ethnologists in exile 1945—1965.* — *Suomalais—urgilaisen Seuran julkaisut.)*, egyes finn tudományos intézeteket ez alkalomból ismertető füzetek *(Castrenianum: Forschungszentrum für Finnistik und Finnougristik — The Folklore Archives of the Finnisch Literature Society)*, és az eddig a kongresszusról megjelent beszámolók (GERGELY, Jean—PERROT, Jean—DE ROHAN-CSERMAK Géza; *Helsinki — Août 1965.* In: *Etudes Finno—Ougriennes* II (1965) 177—191. — *Халлан, В —Те ре. Ю. Второй международный конгресс финно-угро едов в Хел - синки В. Со етское финно-угро оденне* II. (1966) № I. 72—78. — *Елисеев, Ю. С: Междунаро ный форум финно-угро едов. В: Из естия Академии наук СССР — Сери литературы и языка* том XXV. (1966) вып. 2. Март — апрел . 178—179.

üléseken egy-egy fő előadás hangzott el, ehhez korreferátumok és esetleges szabad hozzászólások (az utóbbiak igen ritkán) kapcsolódtak. A szekcióüléseken az általában rövid (átlagban húsz perces) előadásokat vita követhette (ez utóbbi azonban nem mindenütt következett be és ritkán volt hosszan tartó). Minden nap fogadás volt, és több szakmai, illetve turista jellegű kirándulás kapcsolódott a kongresszushoz. A résztvevők kísérői számára külön programot állított össze a kongresszus gondos rendezősége. Általában véve még a „mintaszerű" kifejezés is kevés a kongresszus szervezőinek és rendezőinek a munkájára. Szinte bámulatos volt az a mindenre kiterjedő gondosság, amellyel körülfogták vendégeiket. Igen kitűnő ötlet volt az is, hogy rögtön az első munkanap estjén a résztvevők zömét — szakterületüknek megfelelő elosztásban — a legkitűnőbb finn kutatók látták otthonukban vendégül. Az ilyen házi fogadások csakhamar baráti-szakmai beszélgetéssé alakultak át, rögtön kezdetben megteremtve ily módon a kongresszus alaphangulatát. Nem hagyhatjuk szó nélkül a derűs időt sem, amely kékbe, fehérbe és napfénybe foglalta a kongresszus hetét. Nem túlzás, még azok is életre szóló kellemes emlékkel térhettek haza, akiknek esetleg máskor is megadatott már Helsinkiben járni.

Ilyen külső feltételek között zajlott le a tudományos program. A legtöbb előadást a nyelvészetnek szentelték. Ezen belül zömmel az úgynevezett általános finnugrisztika, és a balti-finn nyelvek, meg a magyar belső nyelvészeti problémái tisztázásának. A kongresszus témáiként minden olyan előadást elfogadtak, amely valamely finnugor filológiai problémát érintett: ily módon egy-egy előadáson olykor hazai ülésszakon érezhette magát a hallgató. Néhány előadás foglalkozott a finnugor népek irodalmával (ezek nem emelkedtek túl a hatáskutatás és az összevetés kezdeti fokán), és viszonylag csekélyebb számú volt a régészeti és embertani előadások aránya is. A folklór szekciók közül a legtöbb beszámoló a népköltészettel foglalkozott. Egy alkalommal volt népzenei szekció-ülés, és a népszokások problémái is egyetlen — rövid — ülésen kerültek szőnyegre. Teljesen hiányzott a képzőművészetek és a technikai tudományok kérdéseinek tárgyalása. A társadalomtudományok közül a szociológiai és történeti kérdések legfeljebb módszerként bukkantak fel más tárgyú előadásokban.

Szokása már a nemzetközi kongresszusoknak a párhuzamos szekcióülések rendszere. Ennek következtében egy-egy tudományos kongresszusról egyetlen ember nem is kaphat áttekinthető képet: egyszerre öt—hat helyen senki sem figyelhet. Ezt a mozaikizálódást egy ilyen nagyméretű kongresszus esetében aligha lehetett volna elkerülni. A szimpoziumok csupán kevés számú résztvevő esetén termékenyek, és időnként szükség van e nagyobb méretű tudományos találkozókra is. A plenáris ülések voltak hívatottak arra, hogy végighallgatójuk előtt kirajzolódjék a finnugor tudományok mai állásának egész képe. E teljes ülések ilyen feladatukat részben teljesítették. Az első ilyen alkalommal a finn nyelvész-professzor, VIRTARANTA beszámolója hangzott el a finn nyelvészeti kutatások (elsősorban balti–finn nyelvjárási szövegek hangfelvételű gyűjtése) utóbbi húsz esztendejéről. A második plenáris ülésen az összehasonlító finnugor néprajztudomány kérdései szerepeltek. Előadó ORTUTAY Gyula volt, aki „*A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai*" című előadásában tudományos módszerként a tipológiai összehasonlítást jelölte meg a jövő kutatásai jellemzőjeként. Előadásában felsorolta az összehasonlító finnugor vizsgálatok legfontosabb területeit is, gyakorlati kérdésként kitért a már 1960-ban is emlegetett finnugor tudományos kutatócentrum, valamint a komplex expedíciók megszervezésének kérdésére. Meg kell mondanunk azt is, hogy az előadás minden rendkívül kedvező visszhangja ellenére, e téren sok még a tennivaló. Még mindig nincs finnugor kutatóintézet sehol sem, komplex expedíció pedig még mindig nem indult el. Ami pedig a társadalmi–történeti összehasonlító kutatások úgynevezett tipológiai változatát illeti — e módszert sokak még mindig nem ismerték fel, nem is alkalmazzák. Egyfelől értetlenség, másfelől csodálkozó tisztelet is fogadta ezt az előadást, amely pedig — a benne megrajzolt perspektívák közel kerülésének esetén — valósággal új hajnala lenne a finnugor néprajzi munkálatoknak. A nyelvtudomány területéről COLLINDER, az uppsalai egyetem volt professzora tartott nagyelőadást. Ebben az uráli nyelvek más nyelvekkel vagy nyelvcsaládokkal való esetleges rokonságának problémáját érintette. Csodálatra méltó szerenitással elmondott előadásában — noha igen óvatosan —, de minden eddiginél több érvet hozott fel az indoeurópai–uráli nyelvek ősrokonságára, és pozitívan értékelte az uráli–altáji, illetve az uráli–jukagir nyelvrokonság bizonyítóinak újabb eredményét is. A negyedik plenáris ülésen az észt régész-akadémikus, MOCRA Harri olvasta fel dolgozatát az észt ekés földművelés korábbi szakaszairól. Régészeti dokumentációjú dolgozata fundamentális jelentőségű problémával foglalkozott, mivel a balti finn nyelvek földművelésre vonatkozó terminológiája zömmel germán, balti és szláv eredetű, és az ilyen hatásoknak kereszttüzében álló észt földművelés történetének pontos megismerése nélkülözhetetlen bármilyen összehasonlító balti–finn néprajz számára.

Tüzetes beszámolójában B. LŐRINCZY Éva egyenként sorra veszi a fontosabb nyelvtudományi előadásokat (*Magyar Nyelv* LXII (1966) 112—116), és ez a körülmény felmenti a néprajzi kutatókat attól, hogy maguk értékeljék

társtudományuk szereplését a kongresszuson. Még így is feltűnő volt azonban az, hogy a nyelvészeti előadásoknak mennyire túlnyomó többsége történeti jellegű volt. A strukturalista irányzatot, vagy egyáltalán a modernség vonzóerejével jelentkező újabb áramlatokat kevesebben képviselték, és a magyar küldöttség előadásainak zöme is tradicionális kérdések tradicionális bemutatása volt. Úgy látszik, most szüretelik a finnugor nyelvek kutatói a múlt századi pozitivista vizsgálatokkal és adatgyűjtéssel megindult korszak végső eredményeit. Éppen ellenkező benyomással távozott viszont a hallgató az antropológiai és a régészeti szekció üléseiről. A finnugor történeti antropológia ugyanis mostanában rendelkezik csak annyi lelettel, amely lehetővé teszi a tüzetes vizsgálatokat, és éppen ezért e tudományszakokban új, meglepetésszerű eredmények várhatók. Az ezúttal elhangzott dolgozatok közül két szovjet kutató, MARK és CSEBOKSZAROV dolgozata *(A finnugor népek eredete az antropológia szerint)*, MARK egy másik tanulmánya *(A balti-finn rassztípus kialakulása)* mellett elsősorban két magyar kutató, TÓTH Tibor és LIPTÁK Pál tanulmányai (a honfoglaló magyarság etnogeneziséről, illetve az ugor népek összehasonlító antropológiai vizsgálatainak a lehetőségéről) mutattak mind ilyen eredményeket, amelyeket az „útban levő" szintézisekhez előtanulmányként értékelhetünk. A régészeti szekcióban LÁSZLÓ Gyula professzor a finnugor népek őshazájára vonatkozó kutatásainak eredményeit ismertette. Napjaink vezető finn régészei, LUHO és MEINANDER foglalták össze elgondolásukat a fésűskerámia elterjedéséről, illetve a finn etnogenezis főbb szakaszairól. E téren további disputa várható, mivel nem csupán a közvetlenül finnugor etnogenezisben, hanem újabban a szláv, a balti, és általában az indoeurópai népek legrégibb szállásterületeit illetően a kutatások új hipotéziseket hoztak elő, amelyek fényében sok mindent az eddig általában elfogadott felfogásból törülnünk kell. Remélhetőleg már a legközelebbi finnugor kongresszuson a szintézisek még átfogóbbak, és áthidalhatóbbak lesznek.

Olyan jellegű előadások, amelyek nem néprajzi szekciókban hangzottak el, mégis az etnográfiai kutatás számára is igen hasznosak voltak, természetesen nagy számmal szerepeltek. Általában ilyennek vehetjük a nyelvjárási témájú előadások zömét, a szamojéd szekció etnogenetikai-nyelvészeti megbeszéléseit, természetesen a finnugor nyelveket más nyelvekkel vagy nyelvcsaládokkal rokonító dolgozatokat, és még néhány speciális tárgyú nyelvészeti dolgozatot (FEOKTYISZTOV előadását a WITSENnél 1692-ből ismert mordvin nyelvi adatokról, JELISZEJEV beszámolóját a novgorodi fakéreg-iratok balti-finn nyelvi anyagáról, RUOPPILA felolvasását a finn egyházi irodalom szentlegendáiban található sajátos növénynevekről és állatnevekről stb., stb.). Ezenkívül is azonban majdnem ötven speciálisan néprajzinak nevezett tárgyú előadás került sorra. (A programtól eltérően ezek sorából hiányzott SÁROSI Bálint dolgozata a legrégibb magyar fúvóshangszerekről, az észt TAMPERE és VIIDALEPP előadásai az észt munkadalokról és mesemondásról, egy Münchenben élő kutató, bizonyos HELLER dolgozata a magyar népdalokban található idegen szavakról, és talán a legfájdalmasabb hiányként CSERNYECOV előadása az obiugor medvekultuszról. Ezzel szemben néhány olyan előadás is szerepelt, amely a programhoz képest meglepetést okozott. Ilyen volt DE ROHAN-CSERMÁK Géza *„L'Ethnologie Finno-Ougrienne dans les sciences anthropologiques"* című munkája. Néhány kutató szinte az utolsó pillanatban maradt távol a kongresszusról — köztük a magyar C. NAGY Béla, a kitűnő karjalai folklorista, JEVSZEJEV, és a svéd ERIXON —, nem kis zavart okozva azok körében, akik keresték őket.) Maguk a közvetlenül néprajzi előadások anyagi és szellemi kultúra szekciókra tagolódtak. A népzenei és a népszokás-vizsgálatok még ezektől is elkülönítve kerültek sorra. Az utóbbiban az észt LUTS a mai észt falusi családformákról beszélt, a jogszokások neves finn kutatója, VIRTANEN pedig a bérlet-rendszer jogszokásait tárgyalta, összehasonlító és történeti finnugor anyagon. A népzenészek ülésén a három magyar előadó (SZOMJAS-SCHIFFERT György, VARGYAS Lajos és VIKÁR László) sokoldalúan képviselte a mai magyar folklór zenekutatást. VARGYAS megrajzolta a magyar zenei finnugrisztika térképét, SZOMJAS nagy távlatú dallamösszevetéssel bizonyította az egyes finnugor dallamformák rokonságát, VIKÁR pedig mari gyűjtését ismertette. Élesen szemben állt a magyar felfogással (pontosabban KODÁLY és SZABOLCSI VARGYAS által is hangoztatott véleményével) a finn VÄISÄNEN, aki külön dolgozatban (ennek címe *„A finnugor pentatónia"* volt) próbálta cáfolni ezeket. A kialakult vita során egyik fél sem győzte meg a másikat.

Kétségtelenül a legjelentősebb szekciója a néprajzi beszámolónak az anyagi kultúra kutatóié volt. Ha nem is sikerült a több mint 20 előadás mindegyikét megtartani, mégis gazdag kép alakult ki a hallgatókban a tárgyi néprajz finnugrisztikai perspektíváiról. Az is külön érdeme volt e szekciónak, hogy ülésein részt vettek a finn, észt, szovjet és a magyar tárgyi néprajzi kutatás reprezentatív képviselői: az előadások egyenletes megoszlása és színvonala méltóan reprezentálta a tárgyi néprajzi finnugrisztika mai helyzetét. (Ehhez csak az hiányzott, hogy a magyar tárgyi néprajz területéről is illetékes összefoglaló előadás hangozzék el. Ez megfelelt volna a kongresszus gyakorlatának, és jó áttekintési lehetősé-

get biztosított volna az e tárggyal csak kívülről érintkező külföldi kollegáknak is.) A vendéglátó finnek közül VUORELA professzor dokumentatív előadásában a készülő finn néprajzi atlaszadattár anyagát ismertette. Előadását kiegészítette egy rövid látogatás a Finn Irodalmi Társaság Archivumában, ahol a térképek jelenleg készülnek. VILKUNA akadémikus a finn eketípusokról tartott összefoglaló előadást, VALONEN professzor a középkori finn társadalomtörténet népművészeti stíluskülönbségekben való jelentkezését vizsgálta. Rövid és megbízható áttekintést adott évtizedes kutatási eredményeiről, a finn posztókészítésről szólván, KAUKONEN Toini-Inkeri asszony. A telhetetlen hallgató legfeljebb TALVE professzor és VILKUNA Asko előadásait hallgatta volna még szívesen; és ha ilyenek elhangzottak volna, elmondhatnánk, hogy a finn tárgyi néprajzi kutatás minden kitűnőbb személyisége szót kapott a kongresszuson. Az észt tárgyi néprajzi kutatás ma igen perspektivikus tudomány, legismertebb képviselői is fiatal szakemberek. Közülük is szót kaptak a legnevesebbek. SLIGINA a vótok akkulturációját–asszimilációját választotta témájául, FEOKTYISZTOVA az észt recens eketipusokról, MOORA Aliise asszony a keleti észt nyelvjárásterület népi táplálkozásáról beszélt. A ferfiak közül VIIRES a balti-finn szárazföldi szállítás eszközkészletét, PETERSON Aleksei a nyitott kemencés „*Riegenstube*" észt előfordulásait tárgyalta. Más szovjet kutatók is részt vettek (BELICER a mordvin népművészetről, a karjalai TAROJEVA a karel—orosz néprajzi kölcsönhatásokról adott elő). A magyar kutatók öt előadást tartottak. KOROMPAY Bertalan csapdatanulmányait ismertette, VARGHA László a magyar gabonás *templum in antis*-szerkesztési elvének eurázsiai párhuzamairól beszélt, KODOLÁNYI János élénk vitát kiváltó dolgozatában pedig az obiugor népek anyagi kultúrájáról adott összefoglaló képet. Két előadás még ezeknél is általánosabb igénnyel lépett fel: GUNDA Béla a magyar műveltség eurázsiai helyzetét ezúttal szorosabb finnugrisztikai keretek között mutatta be, KESZI-KOVÁCS László pedig a néprajzi filmezés finnugrisztikai eredményeit és feladatait vette sorra.[2] A finnugrisztikával csak érintőlegesen foglalkozó kutatók közül GAVAZZI professzor előadása váltott ki nagy érdeklődést. Ő a mordvin és bizonyos balkáni női kötények feltűnő hasonlóságait elemezte.

Számos érdekes előadás hangzott el a folklór üléseken is. Az előadók közül az észtek, a témák között a népdalok vittek előkelő szerepet. LAUGASTE docens a régi stílusú észt népdal formai sajátosságairól beszélt, kollégája, TEDRE Ülo az új stílusú népdalokról, PEEGEL pedig a régi stílusú észt népdalok nyelvezetéről. Sajnálatos módon a kitűnő észt szóláskutatásról nem hangzott el beszámoló, jóllehet NORMANN Erna és más specialisták jelen voltak a kongresszuson és a harmadik napon munkaülésen találkoztak szaktársaikkal. Az emigráns észtek közül a vallásetnológus PAULSON az észt néphit *genius loci* figuráival foglalkozott, a bloomingtoni egyetem professzora, OINAS Felix pedig több éves tanulmányainak összefoglalásaként a balti-finn és a szláv újabb típusú népdalokról (elsősorban narratív lírai dalokról, illetve balladákról) adott elő. Igen kár, hogy a meghirdetett előadások közül ANNIST, VIIDALEPP és TAMPERE dolgozatai — szerzőjük távollétében — nem hangzottak el. Külön hangsúlyt kapott a folklorisztikai szekcióban bizonyos metrikai-szerkesztésbeli sajátosságok kutatása. A már említett észt dolgozatokon kívül ilyen tárgyú volt GÁLDI László megszokottan színvonalas dolgozata a finnugor népköltészet *enjambement*-jelenségeiről, és ide tartozott a folklorisztikai szekció egyik legmesszebb perspektívákat nyitó előadása, AUSTERLITZ dolgozata. Ez a címében nem sokat mondó téma (*Szöveg és dallam kapcsolata a vogul népdalokban*) a szerző *gamin*-stílusú füttybemutatójával illusztrálva egy rendkívül fontos folklór szerkesztési elv (AUSTERLITZ szavaival a „*Nichtgleichgewicht*", vagyis aránytalanegyenlőtlenség) bizonyításává vált. A prestrófikus folklór egy sajátos szerkesztési elvéről volt szó, amely szerint az ilyen szövegek A és B szegmentumainak ismétlődésekor mindig egy $(m + n) \cdot A \neq (m) \cdot B$ képletet kapunk eredményül. AUSTERLITZ mind a szövegben, mind a dallamban kimutatta ezt, és utalt e kétféle szerkesztődés közti kapcsolat tényeire is. Kissé kirívott a többi előadás közül a szlovák KOSOVÁ előadása, aki ZÁTURECKÝ klasszikus értékű szlovák szólásgyűjteményének rendszerezési elveit ismertette. Elhangzott egy dilettáns előadás is, a jelenleg Uppsalában élő FAZEKAS Jenő dolgozata egy uráli sámánizmusról, (?) terminológiai alapon (?). Annak ellenére, hogy jóformán sosem volt élénk vita a folklór szekció ülésein, ezt PAULSON heves válaszban utasította vissza és nevezte fantazmagóriának. Feltűnő ténye volt egyébként a folklorisztikus üléseknek a finn kutatók szinte demonstratív távolmaradása. KUUSI professzor csak elnökölt, de maga nem tartott előadást, HONKO professzor egy ízben hozzászólt, de ő sem tartott előadást. HAAVIO akadémikus vidéken tartózkodott a kongresszus időtartama alatt, a fiatalabb kutatók pedig csak a hallgatóság sorai között voltak időnként megtalálhatók. Alighanem ez is hozzájárult ahhoz, hogy éppen a folklór szekció ülései nem adtak általában képet a finnugor folklorisztika jelenlegi helyzetéről, és a

[2] A kongresszus idején az *Aula* filmszínházban bemutattak egy magyar és hat finn néprajzi filmet. A bemutató finn filmjeit VALONEN professzornak, illetve munkatársainak a szakmai irányításával készítették, és mind néprajzi hitelességük, mind művészi értékük igen nagy.

sok jó előadás ellenére is kevés volt éppen a kongresszus elé való, továbbgondolkodásra és nemzetközi együttműködésre ösztönző referátum. A magyar folklorisztikában legutóbb bekövetkezett örvendetes fejlődés után minálunk már nem tűnik ujdonságnak az összehasonlító társadalomtörténeti módszerek alkalmazása, és komplex kutatásokat igénylő témák megvitatása. E kongresszuson ez ORTUTAY Gyula már idézett folklorisztikai fő előadásán kívül leginkább KATONA Imre előadásában *(A magyar népköltészet finnugor rétegének problémái)* öltött testet. Nekünk szinte szokatlanul pozitív visszhang övezte e megnyilvánulásokat — anélkül azonban, hogy tudomásom szerint, valami is történt volna azóta e területen, a nemzetközi együttműködés érdekében vagy égisze alatt. Így minden elismerés és őszinte gratuláció, amely a magyar folklorisztika módszertani és szemléleti fejlettségét dícséri, csak udvarias gesztusnak hat. Nem az a baj, hogy más nem „követi" ezeket a módszereket, hiszen a tudományban nincs helye egyes iskolák uralmi vágyának. A baj abban van, hogy éppen az összehasonlító finnugor folklorisztika — amely talán a leginkább perspektivikus új típusú finnugor összehasonlító tudomány lehetne — megvalósulása még mindig késik. (Csak zárójelben jegyezzük meg, ilyen szempontból is kár, hogy DIÓSZEGI Vilmos távollétében nem volt aki bemutassa a magyar néphitkutatás finnugor perspektíváit.)

Ilyen körülmények között vonhatjuk meg az egész kongresszus mérlegét. Kiváló alkalom volt a kutatók találkozására, példás rendezéssel gondoskodtak minden tudományos kényelemről. Mégsem alakult ki mindenütt élénk vita, nem következett be valamely módszer áttörő sikere a kongresszuson. Az eredmények és határozatok is legfejlebb néhány praktikus probléma további megtárgyalását könnyítik meg. Az 1970-ben a Szovjetunió területén valahol rendezendő Harmadik Finnugrista Kongresszus elsőrendű tennivalója lenne mindezek tovább építése. Tudjuk ugyan jól, hogy a kongresszus teljes tudományos értékét csak a majdan megjelenő kongresszusi anyag ismeretében mérhetjük le. Azt is tudjuk, hogy intézményes keretek (kutatóintézetek, ösztöndíjak, folyóiratok, expedíciók, speciális kiadványok) nélkül aligha képzelhető el metodikai, elméleti fejlődés egy tudományban. Egyetlen körülménnyel mégis tisztában kell lennünk. A finnugrisztikával dolgozó kutatók a huszadik század második felében, hovatovább harmadik harmadában élnek. A tradicionális módszerek mellett új irányzatok is világszerte feltűntek már. Ezeket akkor is ki kellene próbálnunk, ha a régiek jók lennének, és szilárd eredményekkel büszkélkednének. Ez azonban koránt sincs így. A pozitivista ihletésű evolucionalizmus és komparativizmus teljében sem tudott képet adni a finnugor népek egyetemének egész történetéről. Részlettanulmányok légiója van, és ezek száma folyton növekedik. Hol van azonban kézikönyv a finnugor népek antropológiájáról, tárgyi néprajzáról, régészeti leleteiről, egyáltalán teljes őstörténetéről, folklórjáról, hivatásos művészeteiről? Ha vannak is egyes ilyen munkák, ezek olykor a népszerű kézikönyv szintjén állnak, máskor nem mindenki által elfogadottak. Éppen azok, akik nap-nap után forgatják őket, tudják a legjobban, mi mindenre lenne még szükség. Ha pedig a munka dandárja még számos területen — köztük nyilvánvalóan a finnugor etnológiában is — a kutatók előtt van, éppen ez lenne kedvező alkalom arra, hogy metodikailag is újabb, jobb eljárásokat alkalmazzanak. Még egy érv támogatja ezt. Kevés kivétellel a Helsinkiben összegyűlt tudományok a finnugor népek nemzeti tudományai. Akár úgy értelmezzük a finnugrisztikát, hogy ide vonjuk a finnugor nemzetek csupán belső kérdéseit vizsgáló tanulmányokat is, akár csak a valódi összehasonlító munkák számára tartjuk fenn ezt az elnevezést, mindenképpen mind tárgyában, mind kutatóiban a leginkább finnugornak nevezhető tudós világ szemléje volt e kongresszus. Ha bármilyen területén is a társadalomtudományoknak új módszereket, új eredményeket próbál ki egy finnugor kutató, vagy intézet, és ez nem finnugrisztikai téma: mindjárt kész lehet a vád, kívülről látott, nem hozzáértéssel készült munkáról van szó. Az a terület, ahol a finnugor tudomány a leginkább otthon van, éppen a finnugor népek társadalmi léte. De aztán e területen más országok kutatói intézményesen alig is dolgoznak. Éppen a helsinki kongresszus bizonyította, hogy ha húsz ország kutatói jöttek is össze, e kutatók több mint négyötöde finnugor anyanyelvű. Ha tehát egyfelől szükség van új módszerekre a finnugrisztikában, másfelől ezek alkalmazását másoktól aligha várhatjuk, minden okunk megvan arra, hogy a helsinki kongresszus eredményeivel is elégedetlenek lehessünk. Budapest javaslat volt a jövőbeni együttműködésre. Helsinki megmutatta ennek jelenlegi kereteit, a következő kongresszus feladata, hogy megteremtse az új kereteket.

V[ille] V[ieras]

KÖNYVSZEMLE

Gunda Béla: Ethnographica Carpathica

Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 418 lap, 213 kép

A hurokból kiszedett fajdot a székely ugyanúgy öli meg, mint a lapp: kihúz a madár szárnyából egy tollat, és a nyakszirtjébe szúrja (154, 156). Lehet ez véletlen egyezés, *Elementargedanke?* Ha a hurok formájának, a vadfogás módjának hasonlóságát is hozzávesszük, valószínűbb a közös hagyomány: ezek a madárhurkok honfoglalás előtti, finnugor elemei a magyar vadászkultúrának (189, 377).

GUNDA Béla ritkán mond ki ilyen messzire vivő állítást. *Komplex, sokoldalú módszerét kivételes tudásának gazdagsága és következtetéseinek óvatossága, józansága jellemzi.* Több mint negyed százados kutatásainak eredményeit összegzi tanulmánykötetében: fáradhatatlan gyűjtőmunka — kedvelt szavával: *terepmunka* — és hallatlan széles körű szakirodalmi tájékozottság testesül meg könyvében. Mintegy ezer mű tanulságait veszi figyelembe, ebből kb. 700 szerepel a műve végén (381—408) fölsorakoztatott jegyzékben. Vitázik is velük, személyre való tekintet nélkül, korholja őket, ha nem adnak valamiről szabatos fölvilágosítást, helyesbíti, ha tévesen általánosítanak, vagy rosszul ismerik föl egy-egy jelenség lényegét. GUNDA a gyűjtögető és zsákmányoló életforma páratlan hazai ismerője. Ez a munkája, jóllehet nem általánosító, összefoglaló jellegű, hanem most is részlettanulmányokat egybefogó, gyűjteményes mű, *tele az etnológia elméleti és módszertani kérdéseire vonatkozó sarkalatos megállapításokkal.* S azonl ívül, hogy tanulmányai összefoglalják és új adatokkal, fölismerésekkel gazdagítják a gyűjtögetés, a halászat, a vadfogás, méhészet, őrlés, sütés stb. tárgykörét, éppen ezek az elvi tanulságok adják hozzá azt a többletet, amely a kötetbe gyűjtést és a reprezentatív megjelenést szükségessé tette.

A Kárpátok: Európa egyik nagy, eleven múzeuma — mondja GUNDA, s a magashegyi népélet elemeiben meglepő párhuzamokat mutat ki történelem előtti idők és távoli világrészek emberének megoldásaival. A legkezdetlegesebb technikát vizsgálja, amely a legközvetlenebbül tapad még a természeti viszonyokhoz, így érthető, hogy elsősorban a növény- és állatföldrajzi adottságok határozzák meg, a gazdasági-társadalmi helyzet csak ezeken keresztül, annyiban hat, hogy az elszigeteltség és a szegénység konzerválta a primitív eszközöket és használatukat. Ezért kell gyakran hangoztatnia GUNDÁnak: a közös elemek nem mindig *diffúzió*, átadás következményei, hanem gyakran — talán hozzátehetem: *minél kezdetlegesebbek, annál inkább* — független fejlődés, önálló *invenció*, azonos természeti-társadalmi hívószóra való, egyedül lehetségesen azonos, egyszerű reagálásmód eredményei. Magyar, román, szláv egymástól függetlenül kezdte el a kéreg és a hánes fölhasználását (58); a magyar és román kettős udvarok is öntörvényűen, a sajátos állattartó módszerekből következően alakultak ki, anélkül, hogy a némileg hasonló észak-európai telekformák hathattak volna rájuk (363). Történetileg is: nem szükséges, hogy a hamuban vagy a forró kövön sütés történelem előtti gyakorlatának folyamatosságát higgyük, hiszen „a pillanatnyi szükségletek is kialakíthatják, életre kelthetik az ilyen eljárásokat" (310). Elképzelhető kontinuitás a fenyőgyantát rágó gyimesi csángó (32) és az i. e. két-három évezreddel korábbi, kőkori gyantarágás között, melyet finnországi régészeti leletek bizonyítanak? (376) Nyilván ugyanannak az elemi tapasztalatnak fölhasználásáról, *autochton fejlődésről* van szó.

Ezt GUNDA gyakran hangoztatja, de úgy hiszem, még néhány tőle elfogadott hatást is kétkedve kellene néznünk. Miért föltenni, hogy a halmérgezés a Kolumbusz előtti időkben tengeri úton juthatott el Nyugat-Afrikából Dél-Amerikába (69), holott ő maga írja, hogy a természethez kötött ember a szükségtől hajtva mennyire „kémiai laboratóriummá" teszi konyháját, mennyire kutatja környezete lehetőségeit, s milyen meglepő növénytani ismeretekre jut (43). Ugyanígy az egyszerű hurkok eredetét sem kell Dél-Ázsiába visszavezetni: nemcsak a liánok nyújthatták az ember számára a köztük fönnakadó madár megfigyelésének tapasztalatát, hanem szerte a világon mindenütt egyforma lehetőség nyílott erre (191).

Ám igaz, éppen a hurkok fejlődése mutatja, ugyanakkor az átadásnak, átvételnek rengeteg alkalma, lehetősége támadt, s *a bonyolultabb technikák hasonlósága már nyilvánvalóan így*

képzelhető el. A Börzsönyben orosz hadifoglyoktól tanulják el a kéregbocskor készítését (56); az áfonyafésűt (az alföldi székfűszedő gereblyét) talán vándor árusok, pásztorok hozták nyugatról (61), a hidegszamosi románok más vidéki favágóktól ismerték meg a mérges maszlaggal (94), a Vág vidéki szlovákok meg a mésszel való halfogást (107), sőt a beszterceiek olasz útépítőktől a dinamitos halpusztítást (94). Dunai hajósok (101), cigánykovácsok (111), drótostótok (185), vándorló pásztorok (293), különféle árusok (379) vettek részt — a régi időktől máig hatványozódó mértékben — a kulturális elemek, eszközök, szokások terjesztésében. Sőt: a *gesunkenes Kulturgut* kétségtelen eseteivel is számolnunk kell. A főurak szolgálatában álló madarászok gyakorlatából sokat elsajátíthattak a szemtanú jobbágyok (201), bizonyos eszközöket, mint a finn cséplőállványt, nemcsak ide-oda vándorló cselédek, hanem szakiskolák is elterjeszthettek (273). A könyv, a szakirodalom hatásával is számolnunk kell, meglepő módon már évszázadokkal ennek előtte is: a méhfogó csövek, szaruk és ládikák elterjedésében valószínű szerepet játszhattak 18—19. századi méhészeti könyveink (243). Szintúgy könyv eredetű a méhek liszttel, porral való beszórása — követésük megkönnyítése végett (212). Némely vadfogó hurokkal vadászkönyvekből is megismerkedhettek (202). Arra is van példa, hogy egészen friss szakkönyvből tanult el az adatszolgáltató egy hurok-fajtát: ám ilyenkor a jártas etnológust nyomra viszi a technika elszigeteltsége, egyedisége, őt nem lehet becsapni, rájön, hogy hagyomány nélküli, frissen átvett megoldást lát (193).

Mindez mutatja, milyen nehézségekkel kell szembenéznie a népélet kutatójának, ha nem csak leírni, hanem *értelmezni* is akarja adatait. Hiszen a távoli kapcsolatok, bármily meglepők is, lehetnek éppúgy a kulturális áramlás, mint az önálló emberi lelemény eredményei, s csak sok adat egybevetése, az eszközök és szokások életének minél beleélőbb megragadása, a néprajz *funkcionális* módszere segíthet döntéshez. Az olajütő azonos Beregújfalun és Szumátrán (18), a tejsavanyítás egyforma a Lápos völgyében és Szibériában (27), a kétágú faszigony használatos Havasgáldon és a lappoknál meg a grúzoknál (114); a trombita-varsával egyformán fognak halat a Bodrogközben és a Kaukázusban (130); a csikle típusú hurok minden földrészen megtalálható (171); a méz szondázása az oduba dugott pálcával Udvarhelyben, a Zempléni hegyekben és Dél-Afrika bushmanjainál, hottentottáinál egyazon ősi metódus (209). A rómaiak ugyanúgy követték a megjelzett méhecskét, mint ma az ausztráliai bennszülöttek, az ukránok, az észtek (239). S lehetne folytatni még Gunda roppant bőségű anyagán a párhuzamok összeállítását. Ám ezek mind egyetlen elméleti megállapítást igazolnak: *bonyolult dialektikus kapcsolat van az önálló invenció és a diffúzió között.*

Általános néprajzi tanulság: az eszközök, eljárások, szokások „rangvesztése". Régi építkezési formák melléképületekben őrződnek meg, ősi dallamokat koldusok és cigányok hagyományoznak, mások gyermekjátékokba mentődnek. Gunda vadnövények, az alakor és a kukorica példáján mutat rá, hogyan szorul vissza a korábbi emberi táplálék — állati takarmánnyá (26). A gyűjtögetésnek sok régi emlékét ugyancsak gyakran a gyermekek őrzik (39). Fontos módszertani elv: egy-egy jelenség terjedésének útjára az etimológiai vizsgálatok világíthatnak rá (72). Gunda széles látókörrel vonja be a nyelvtudomány legfrissebb eredményeit kutatásaiba. Előbbi tételét ő maga mintaszerűen árnyaltan alkalmazza. Pl. a *pogácsa, lepény* stb. szláv eredete nem téveszti meg: e szavak átvétele nem föltétlenül jelenti az eljárás eltanulását, pusztán egy-egy készítmény megismerését. A sütés technikájának honfoglalás előtti ismeretét finnugor eredetű *kenyér* szavunk eléggé bizonyítja (331).

A halbódító növények elterjedtségével kapcsolatban írja Gunda, de általános érvényű megállapítás: „A hagyomány útjai pedig a legtöbb esetben visszafelé alig követhetők" (133). Nemcsak a hurok változataira, sok kezdetleges, egyszerű eszköz és eljárás variánsaira érvényes: „Minden esetben ugyanannak az elvnek helyi — a természeti viszonyokhoz, az állat tulajdonságaihoz alkalmazkodó — megvalósulási formájáról van szó" (159). Ugyancsak sok elemi jelenségről elmondhatjuk, amit ő egy hurok-idegzítési módról mond az evolúciós nézetekkel szemben: „Valószínű, hogy minden egyszerűbb formától független önálló találmányról van szó, de hogy hol és mikor találták fel ezt a formát — nem tudjuk." (201). Természetesen e megállapítások általánosításából nem az *ignorabimus* tudományellenes szkepszisséhez akarok érveket gyűjteni, mint ahogyan Gunda sem azért hangoztatja az idézett esetekben. Csupán a tudás kényszerű határait, a romantikától — vagy éppen a gyakran nacionalizmus fűtötte vakmerő következtetésektől (307, 329) való óvakodást fejezik ki e tételek az elmélet józan megfogalmazásával.

Tanulságosak az eszközök és eljárások folklorisztikus kapcsolatai. Nem csupán a technikákkal gyakran összefüggő hiedelmekre gondolunk, melyeket Gunda sohasem felejt el említeni, hanem a szólásokban, mesékben megrögzült ősi emlékekre. A sütőköveket a 16. századtól máig élő szólás örökíti meg (316), az őrlőköveket meg a hamuba sült pogácsát a népmese (276, 305). Joggal mondja Gunda: „A népmese régmúlt idők műveltségének nagy gyűjtőmedencéje" (276). Ő különben a szépirodalomban is megkeresi, megtalálja forrását: Ponori-Thewrewk József műveiben (296) éppúgy, mint Vörösmarty versében (vö. 388), Mikszáth (84, 313), Jókai (46, 97), Dugonics (96) vagy Tamási Áron regényeiben (193).

Nagyon fontos elméleti megállapítása ugyancsak a prehisztorikus kontinuitás kérdése kapcsán az ősiség dialektikus megfogalmazása. Bizonyos eszközök, az idézett példában a kupolás kőkunyhók meglevő példányaikat tekintve lehetnek újabbak, pár száz évesek, ám ugyanakkor ősi — évezredes múltú — lehet „az az objektumokat formáló építőhagyomány, amely a kupola alakú kőkunyhókat különböző időben újból és újból létrehozta" (292). Ennek válfaja az őrlőkő történetével kapcsolatos következő tétel: „Természetesen távolról sem állítom, hogy ahol napjainkban még használják vagy ahol a közelmúltban használták a primitív őrlőkövet, ott *közvetlen* prehisztorikus (preindoeurópai—indoeurópai) maradvány, s használatának kontinuitása évezredekre visszavezethető. Nem állítom azt sem, hogy használatának mai elterjedési központjai fedik azt a területet vagy [azokat a] területeket, ahol a kontinuitás bölcsője vagy bölcsői voltak. Maga a tárgy, használatának gondolata a kárpáti (európai) műveltségi térben különböző időben ide-oda terjedhetett. Népcsoportok vehették át más népektől a használatát, míg egyeseknél feledésbe merült" (293). Nagyon lényeges és sok mindenre kiterjeszthető érvényű tanulság ez is. A folytatása egy újabb egyetemes elvhez juttat bennünket, mely ha nem is új, érdemes a tudatosításra: „A nép időmeghatározása csak a legritkább esetekben nyújt elfogadható alapot valamely eszköz, szokás korának meghatározásához." (294). Egybevág ez a történeti folklór kutatásának tapasztalataival, a nép történeti tudatának korlátozottságára (a hagyományos népi emlékezet „Kossuth apánkig" terjedt!) vonatkozó adatainkkal.

Ez a tanulmány bővelkedik elvi hozadékkal. Íme: „A népéletkutatás, az etnológia nem az a tudomány, amelynél kísérleteket lehet folytatni, hogy megállapítsuk valamely teremtő gondolat, intézmény, szokás, kultúrelem kialakulását, létrejöttének, fennmaradásának és funkcionálásának törvényszerűségeit" (294). Ez a nehézség *a gyűjtés jelentőségét*, az egyszeri alkalom megbecsülését, részletességének és pontosságának szükségét támasztja a néprajzkutatóval szemben.

Az ősi sütőkő szerepét a civilizáció révén sok helyt átvette a vaslap (304). Nagyon érdekes az a vita, amit Gunda Felsőgáldon román adatközlőivel folytatott, kikényszerítvén belőlük a választ: miért hívják a vaslapot a ‚kő' jelentésű *lesped'e* névvel? Nem fogták föl a kérdés lényegét, s ragaszkodtak a hagyományos — logikailag már értelmét vesztett — elnevezéshez. („Jó nekünk úgy is!") „Mindezek — mondja Gunda — tanulságos fényt vetnek a népi gondolkodásra, s azt igazolják, hogy az azonos funkcióval rendelkező új eszköz megőrzi a régi nevét, s a tárgyi változáshoz nem mindig igazodik a terminológia" (305). Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy ez nem csupán a népi gondolkodást jellemzi, hiszen *a jelentésváltozásoknak egy nagy csoportja éppen ilyen jellegű*. Klasszikus példája a *toll:* a mai golyóstoll láttán kinek jut már eszébe a lúdtoll? Gondolkodás nélkül — akár a felsőgáldi román asszony, aki — úgymond — meg se nézte még, miből van a *lesped'e!* — használjuk modernül, és nevezzük ősiül.

Érdekesek a sütőkővel kapcsolatos hiedelmek is. A kő nagy becsben állott, ami funkciójából érthető: tisztán tartása kényes (mosni nem lehetett, zsírossága miatt csak törölték), törékeny, s minthogy több helyt róla is ettek, olyan személyes tárgy, mint ma a fogkefe. Innen, hogy nem kölcsönözték. S innen, hogy *e gyakorlatot igazoló hiedelmek* születtek — az ősi rezervoárból. Az elpattanó kő rosszat, veszekedést, halált jelent (299); ha megfordítják, vagy ha békát sütnek rajta — rontást idéz elő (302).

Van, hogy *a tárgy története nem követi a szó történetének útját*. Berkenyesen pl. a sütőkövet a románból átvett szóval *leszpegyé*nek mondják, noha magát a tárgyat nem tőlük vették, hanem prehisztorikus hagyományként régtől ismerik (328). A Dunántúlon viszont *a terminológia túlélte a tárgyat:* a *hőkő* elnevezés, mint a kemence része, őrzi a már rég kiveszett, a népi emlékezetben sem élő sütőkő emlékét. Mármost érdekes oknyomozás: miért veszett ki egyik helyen, miért maradt fönn másutt? Kiveszhet a szokás, ha a természeti körülmények kedvezőtlenek: pl. a Dunántúlon nincs megfelelő kő. Egy ideig, míg a hagyomány eleven, eljárnak ugyan messzebb is érte (pl. a Rétközből Zemplénbe), de a tűzhelyek fejlődésével párhuzamosan lassan kihal az érdeklődés, nem veszik már a fáradságot megszerzésükhöz, a szokás kipusztul. Másutt ellenkezőleg: az általános konzerváló tényezőkön (földrajzi — természeti, gazdasági — társadalmi helyzet, kulturális elmaradottság, szegénység) — kívül — mutat rá Gunda (328) — bizonyos sajátságos kapcsolat is hozzájárul az eljárás fönnmaradásához. *Ősi háziállatfajtákkal ősi tenyésztési eljárások, a termelésben perifériküs jelentőségű növényekkel pedig archaikus táplálkozási formák járnak együtt* (329). Ilyen a haricska (hajdina), vagy — a sütőkövek szempontjából — a mezőségiek kivesző gabonafajtája, az *alakor*.

Rengeteg kisebb, a további kutatásokat mégis irányító megállapításait föl sem sorolhatom. Olyanokra gondolok, mint pl. a *hagyásfá*ra vonatkozó szokásjog (20), vagy a Lápos völgyi településekben a *hágsó* (366), a *falukapu* (367) jelentősége stb. *Éppen ezért rendkívül sajnálatos, hogy a munkához nem készült tárgy- és szómutató.* Ilyen roppant anyag gazdagságú mű forgatása elképzelhetetlen e nélkül. Ma a kutató hiába jegyzi ki az olvasáskor őt érdeklő adatokat, nem tudhatja, hogy évek múltán mire lesz még belőle szüksége, s nem olvashatja, böngészheti végig újra és újra az egész könyvet, hogy a homályosan rémlő helyeket fölüthesse. Tudományos könyv-

kiadásunk általában sajnálatosan fukarul bánik a művek e technikai jellegű, de nélkülözhetetlen függelékeivel. *Névmutatót is hasztalan keresünk.* A hasznos földrajzi névmutató fölölelhetné a hazai helységeket is, s főként megadhatná egyúttal előfordulásuk *lapszámát* is. Legalább orosz és román nyelvű kivonat is elkelt volna, s a képek aláírásai is több nyelvűek lehettek volna.

A megírás módja egyenetlen: még nem alakult ki az ilyen jellegű tanulmányok következetes fölépítése. Az első fejezetben előbb kapjuk az adatokat, utána az analógiákat, a másodikban éppen fordítva. A negyedikben előbb egy történeti áttekintést (205), utána a fejlődés három fő típusát (207), s végül ezek egyikének, a vadászatnak részletes rajzát (208). A logikus az lett volna, ha előbb kapjuk a tipológiát, utána a történeti részt. A terjedelmes első fejezetek tagolhatók lettek volna (pl. a halászat így: mérgezés 65 — szigonyok 110 — varsák 122 — összegezés 131). Ez nem csupán külső szempont, nemcsak az olvasást, tanulmányozást nehezíti meg: módszertani következményei is vannak. Az amorf tárgyalási mód következménye *a sok ismétlés:* a változatok újból és újból történő leírása terjedelmes. Mikor már huszadszor olvasom, hogyan törik szét kővel kövön az ökörfarkkórót a patakban; hogyan eresztgetik ki a méheket „egyenként vagy párosával"; vagy hogy a törött tűzhelylapot használják sütőkő gyanánt — kicsit bosszankodom. Olyan ez, mintha az építő vállalat a fölépült ház körül hagyná az állványzatot. Az olvasóval nem szükséges végigjáratni minduntalan ugyanazt az utat, amit munkája végeredményéig a kutató megtett. Elég az új palota: a végső mű. A kutató, amikor a leírásba fog, már ismeri az egész anyagot. *Eleve típusokba rendezheti az ezernyi részjelenséget,* s velem már ennek a rendjében közölheti: *tipológiát adhat,* leírhatja *egyszer részletesen* az eszközt, az eljárást, a következőkben már csak *ehhez képest* közölje a változatokat, akár valamiféle „motív-index" kidolgozásával, akár — s a dolog jellegéből következően: főként — kartografikus és táblázatos módszerrel, mint egy-két helyt (238, 325, 327) itt is van rá szép példa. Ez takarékosabb is, megkímélheti az olvasót az unos-untalan ismétlésektől. Attól pl., hogy PLINIUS egyetlen helyét három alkalommal kelljen olvasnia: először általában a halmérgezésről szólva (68), másodszor az Euphorbiafélékkel való mérgezés (86), harmadszor a meszezés (107) kapcsán. Ez a tárgyalási mód egyébként azért sem célszerű, mert *nem néprajzi, hanem botanikai jellegű,* s különben is — GUNDA maga írja többször (90, 92) — a nép összecseréli a különféle mérgező növényeket. Nem a növényfélék, hanem *az eljárások típusai* lehettek volna e fejezet rendező elvei. *Úgy, ahogyan mintaszerű a logikusan tagolt, áttekinthető harmadik fejezet, a vadfogó hurkokról.* Ezt a hasonló műfajú írások példaképéül ajánlanám, anélkül persze, hogy ezzel uniformizálni óhajtanám őket. Hiszen minden tárgy természete meghatározza a megírás módját, a tárgyalás rendjét.

Néhol zavarja a mondanivaló megértését is a fogalmazás lazasága, itt-ott bántó a germanizmus és a fölös idegen szó. (Elég nélkülözhetetlen műszót kényszerít ránk a szakma, amit nem szükséges, ne használjuk.) A bibliográfia nem a betűrendezés szabványa szerint készült, fölöslegesen megkülönbözteti az ékezetes magánhangzókat. Ezért van, hogy MÁRKUS Mihály és MARCUŠ Mihail elszakad egymástól, és az új néprajzkutató nemzedék azt hiszi majd, két külön személy. Külföldön, a három elemű nevek világában általános, hogy csak a vezetéknevet írják ki, a többit rövidítik. Nálunk ez nem szokás, *nem is célszerű:* legalább a bibliográfiában adjuk meg a teljes nevet, mégha a szövegben megelégszünk a vezetéknévvel is. (De ekkor már a keresztnév rövidítését is elhagyhatjuk. Szükségtelen és csúnya, rontja a szöveg esztétikai képét.) Igényes bibliográfia nem elégszik meg ma már az *é. n.* jelzéssel: kis utánjárással föl lehet deríteni a megjelenés évét, és szögletes zárójelben megadni. Pl. SZŰCS Sándor: A régi Sárrét világa. Bp. [1942] (404). Szerkezeti hiba, hogy a 13. lapon olvasunk a román *cătun*ról, s csak a 277. lapon kapjuk meg magyarázatát. Elírás KOVÁCS János könyvének *(Szeged és népe)* 1891-es megjelenési éve a helyes 1901. helyett (393).

Még egy kiegészítés: GUNDA azt írja, hogy a Keleti-Kárpátok halmérgező növényei az ukránoknál gyógynövényként ismeretesek (135). Nemcsak ott, nálunk is. Pl. az itt gyakran tárgyalt Verbascum-féléket ma is így árulják a szegedi piacon, amint ezt GRYNAEUS Tamás (Gyógynövényárusok Szeged piacain. = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei. 1964. 30. sz. 106. p.) közölte. Ez a tanulmány hiányzik a bibliográfiából.

Ezek az apró, tán akadékoskodónak ható észrevételek semmi jelentőset nem vonnak le GUNDA Béla nagyszabású munkájának alapvető értékeiből. Tervszerű, szívós munkával gyűjti GUNDA évtizedek óta a Kárpát-medence és a Balkán néprajzi hagyományait. *A dunai népek történelmi sorsközösségének, politikai egymásrautaltságának ő teremti meg néprajzi alapvetését.* Egy helyütt (328) leírja, hogy a Mezőség vegyes nemzetiségű faluiban a román és a magyar asszonyok együtt ülnek kint a ház előtt, együtt fonják a gyapjút, egymásnak segítve dolgozzák föl a kendert. A közös munka a kulturális kölcsönhatás folyamatos alkalma. Az évezredes együttélés a Kárpát-medence, még tágabban, a kelet-európai népek kultúrájának állandó egymásra hatását jelentette. A mezőségi kép — *jelkép.* GUNDA Béla könyve pedig valóban, ahogy előszavában írja (10), *egy olyan szintézis alapvetése, amely Európa népi műveltségi alkatának jobb megismerését segíti elő.*

PÉTER LÁSZLÓ

Kerényi György: Szentirmay Elemér és a magyar népzene

Bp. 1966. 484 l. Akadémiai Kiadó

A finn iskolákban évtizedek óta a *Csak egy kislány van a világon* kezdetű népies műdal képviseli a „magyar népzenét". 1936-ban a berlini olimpián ez a dal volt az egyetlen, amely a világ minden tájáról összegyűlt sportolók egyöntetű tetszését megnyerte. Huszonegy évesen fogságban elpusztult bátyám, negyed százada, dalolgatott egy nótát, két utolsó sorára emlékszem már csak:

Mondják meg a legkisebbik Horváth-lánynak,
Hogy a szívem nem vonult be katonának!

Most, Kerényi György kitűnő könyvéből tudtam meg: ez az akkoriban oly kedvelt katonadal ugyancsak Szentirmay szerzeményéből *(Gyászba borult az életem . . .)* vált országszerte népszerűvé, annyira, hogy a *Csak egy kislányt*, a *Szálldogál a fecskét*, a *Zsebkendőm négy sarkát* s a többi általánosan ismert dalt megelőzve, eddig 63 változatát gyűjtötték össze zenefolkloristáink Zalától Szabolcsig. *E gazdag változatképződés a legdöntőbb ismérve a népi befogadásnak*, s a magam környezetében csak kicsit is utána érdeklődve derült ki, mennyire lehetne még folytatni a változatok összeszedését. Az iménti 64.-nek, íme, a párja — sajnos, ugyancsak a két első sor híjával:

Mondják meg a legkisebbik Horvát'-lánynak,
Nem igaz az, amit rólam diskurál ..ak!

Bartók 1906-ban lekottázta Vikár Bélának Somogyszobon készített fonográf fölvételét s a dalt zongorakísérettel ellátva népdalként adta ki a Kodályjal együtt szerkesztett *Magyar népdalok* gyűjteményében (5. sz.). Kodály, mint 1955-ben *Szentirmaytól Bartókig* című tanulmányában írta, gyanút fogott, de csak évek múlva jött rá, hogy Szentirmay dala került a paraszti dalos szájáról a fonográfra.

A tanulság többszörös. Kodály rámutat, hogy a Szentirmay-dalban *(Utca, utca . . .)* jellegzetes tercismétlés Bartók egész életművét végigkísérő egyéni stílusjeggyé rögzült. Számunkra azonban az fontos, hogy miképpen vált Szentirmay dalából — dalaiból — népzenénk legújabb rétegeihez hasonult „népdal"? S az sincs tanulság nélkül, hogy zenetudományunk csak most érkezett el idáig: most van végre olyan gazdag anyag birtokában, amelynek alapján törvényszerűségeket állapíthat meg, elkülöníthet és általánosíthat. Kodály említett előadásában a századvég e népszerű zenei termésről ezt mondotta: „Ezt a zenét még senki sem vizsgálta alaposan. Mellesleg: szövegének vizsgálatával is adós az irodalomtudomány. Pedig ha valami, ez az akkori magyar társadalom tükörképe. Sokkal inkább, mint az egykorú magasabb rendű költészet. Nélküle a 19. sz. második felének a története sem érthető teljesen. Az akkori magyar társadalom lelkébe, gondolat- és érzésvilágába semmi sem világít bele jobban, mint e szövegek. Mindenki szívében és szájában voltak, sokat idéztek belőlük a mindennapi beszédben, töredékeik közmondásokká lettek."

Ezeket dalolta Ady diáktársaival a zilahi éjszakákban, ezek vették körül az ifjú Bartókot is. Érthető, ha kitörölhetetlen nyomot hagytak benne.

Népzenénkben is. Amint egyfelől — bármily vékony hajszálgyökerekkel, áttételekkel — valamiképpen *a népzenéből is táplálkozott* a népies műzene, ugyanúgy vissza is tért legsikerültebb alkotásaival. A folklorisztika egyik legsajátabb kérdése a *folklorizmus* és a *folklorizáció* kölcsönhatása, az a jellegzetes *körforgás*, amely a népi alkotások és az egyéni műalkotások között a kultúrában évezredek óta végbemegy. Sok adatunk gyűlt már föl *vice versa*, ámde a tudományra jellemző egzakt szabályszerűségek, a zenefolklórt illetően, csak most, Kerényi könyvével fogalmazhatók meg.

Meglepő, hogy e könyv törzsanyaga (az életrajz, a dallamok jegyzetekkel) már 1936-ban, Szentirmay születésének centenáriumán készen állt megjelenésre. Ez érthetővé teszi, hogy Kerényi — gazdag népzenekutatói munkásságával párhuzamosan, sőt vele kölcsönhatásban — miért adta jelét korábban is a népies műzene iránti érdeklődésének. Már a *Kodály Emlékkönyv*ben (1943) végig követte egy múlt századi dallam *(Ezer esztendeje annak . . .)* történetét, s nemrégiben neki köszönhettük a *Népies dalok* tudományosan rendszerezett, gazdag gyűjteményét (1961). Már ez — amint a *Népzenei Könyvtár* előző két kötete, Járdányi Pál *Magyar népdaltípusok* című gyűjteménye is — sok meglepetést tartalmazott. Sok ősinek vélt népdalról derült ki a zenei Röntgen-vizsgálat eredményeként újabb kori, műzenei fogantatása. E tanulság még sürgetőbbé tette a népies műzenének behatóbb zenetudományi, zenefolklorisztikai vizsgálatát, melyet Kodály kívánt.

Az Akadémiai Kiadó e művel új zenetörténeti sorozatot indít: *a magyar népies dalköltők műveinek kritikai kiadását.* Szentirmay Elemér (1836—1908) méltán nyitja a sort, nem csupán

azért, mert a róla szóló mű harminc éve várta megjelenését. Ő a múlt század legnépszerűbb dalköltője, s a bevezetőül említett hatása BARTÓKra és népzenénkre, mindennél jobban jellemzi jelentőségét.

KERÉNYI takarékos szavakkal, tömör fogalmazással ismerteti a dalköltő életrajzát. Több mint jelkép, hogy NÉMETH János, dunántúli uradalmak gazdatisztje, a SZÉCHÉNYIek művelt, virágzó zeneéletéről is híres légkörében csárdásokat, dalokat komponálgató műkedvelő, 1871-ben fölveszi a romantikus SZENTIRMAY Elemér művésznevet. A két név: két korszak, majdhogynem két zenei egyéniség. Termékeny, bár további kutatásokat igénylő gondolat a dunántúli (hangszeres) és a pesti (alföldi jellegű, énekes) szakasz szembeállítása. A dalok jegyzeteiben Kerényi nem feledkezik el emlékeztetni azokra a zenei jegyekre, amelyek a *Csak egy kislány* dallamában összegeződnek, tetőznek.

A jegyzetek, valamint az összefoglaló zenei jellemzés megállapításai, érdekes távlatokat nyitnak. Olykor a *Vietorisz-kódexig* nyúlik vissza egy-egy dallam múltja (386), máskor GRIEG (394), BEETHOVEN (407), MOZART (408) dallam-töredékei csillannak vissza a SZENTIRMAY-életműben, mint távoli rengések elhalkuló hullámverései a tengerparton. Mintaszerű a *Csak egy kislány* elemzése: ebben EGRESSY, DOPPLER, SCHUBERT *(Ständchen)* és a nép dallam-morzsái egyesülnek. „Kelet és Nyugat találkozása egy magyar dallamban!" A „magyar szerenád" népszerűségének az említetteken kívül jele, hogy BARTÓK már 1907-ben népi adatközlőtől jegyezhette le: „a műdalból — mint írta — keményvágású, erőteljes, valódi parasztdallam lett". KERÉNYI ma már nyomon követheti és le is írhatja, milyen zenei törvényszerűségek jellemzik a folklorizációs folyamatot (417).

Könyvének legértékesebb eredményei a népdal és a népies műdal („nóta", „magyarnóta") összefüggéseinek — rokonságának és különbségének — *szabályai*. JÁRDÁNYI nyomán állítja szembe a funkciómentes népzenét a népies dalok „funkciós zenei világával" (407). A népdalban nincs szekvencia, a népies dal gyakran él vele (408). A ritmus törvényeiben is megállapítja az eltéréseket: népzenénk ritmusa bár „alkalmazkodó", módosulása egyszeri, soha kétszer egymásután nem adódik elő. A „sántikáló" ritmus a csárdás-zene áruló jele (410). Jellemző eltérés az ún. *műzenei tetőport* (420), s a népzene törvényével szögesen szemben áll a műzene, a népies műdal ismérve: „A záró sor magasabb a kezdő sornál" (422).

A soron belüli motívumok, zenei fordulatok mikroszkopikus vizsgálata tovább bővíti a különbözőség szabályszerűségeire vonatkozó ismereteinket. Ezzel tudja Kerényi a legegzaktabban kimutatni SZENTIRMAY és a népzene rokonságát és idegenségét, e kettő dialektikáját (422—423). „Költőnkre — írja (424) — legalább annyira jellemző az, amit a nép nem fogad el tőle, mint az, amit átvesz belőle." KODÁLY 1913-ban lejegyezte egy SZENTIRMAY-dal változatát, s megállapította róla, hogy a nép közé jutás „első stádiumában" van: „Kétséges, hogy el fog-e terjedni általánosan." Nem terjedt el (302). Sok helyt tanulságos, ahogyan a szöveg nyomtalanul merült el, míg dallama új szöveggel életképesnek bizonyult (305). A kor műzenei ízlése és a nép rostáló ösztöne közötti különbséget pedig mi sem mutatja jobban, mint a korabeli kritikus téves jóslata a *Szegény Mári nótájá*ról. A *Szegény Mári* elsüllyedt az ismeretlenségben, míg ugyanannak a népszínműnek másik dala, a *Szálldogál a fecske* máig is változatok sokaságában él (18—19).

KERÉNYI summázásul tíz dalt sorakoztat föl: ezek hasonultak leginkább a népzene hagyományos formáihoz. Sorrendjüket változataik gazdagsága alapján állapította meg, s noha ez nem eléggé objektív (hiszen a *Csak egy kislány*t pl. épp ismertsége miatt a népzenegyűjtők nem tartották lejegyzésre méltónak), tájékoztató értéke *van*. „A nép választása — s ez a lényeg — csalhatatlan ítélettel a legjobb dallamokra esett" (429). Különösen ragyogó bizonysága ennek a *Senki fia:* ez a dallam, „melynek ihlete a népi ízlés mélyéről fakad" a legszebb népdalaink közé „süllyedt" — vagy inkább: emelkedett *(Bujdosik az árva madár, Nem szánt, vet az égi madár).*

A munka szerkezetével vagyok rendkívül elégedetlen. Érthetetlen, miért kellett a bevezető életrajztól messzire elszakítani, a kötet végére tenni a zenei jellemzést, ráadásul a jegyzetekkel azonos nagyságú, petit szedéssel, mintegy a másodrangúságát sugallva. *Holott e fejezetnek közvetlenül az életrajz után, ennek mintegy a második részeként kellett volna következnie.* Szintúgy nehézkes a dalok számozása (törtszámokkal): folyamatosan kellett volna őket végigszámozni, s mint a jegyzetekben, a dallamtárban is kivetni a lapszélre. A jegyzetekben pedig dőlőfejként meg kellett volna ismételni, mert nehézkes a keresés: a változékony terjedelmű (hol pár soros, hol tucatnyi lapra terjedő) jegyzetek folyton megtévesztik, s meddő ide-oda lapozgatásra kényszerítik az olvasót. Kár volt külön-külön elkészíteni, s ráadásul egymástól messzire dobni a SZENTIRMAY-dalok (474) és a jegyzetekben említett dalok cím (kezdősor) mutatóját (399). Sőt: jó lett volna még a zenei jellemzés fejezetében említettek fölvétele is az *egységes* címmutatóba. A szükséges különbségtételt tipográfiával is el lehetett volna érni. A különféle — igen hasznos — mutatók rendje is kuszált: az irodalom jegyzékének kellene a kötet végén szerepelnie. Kiadóink érthetetlen és rossz szokása, hogy mellőzik a *névmutatót;* ilyen gazdag névanyagú könyv ezt nem nélkülözheti. Hiszen érdekesen tükrözné például KERÉNYI széles körű irodalmi tájékozottságát:

Szentirmay költő-barátján, VAJDA Jánoson kívül JÓKAI, KRÚDY, SZÉP Ernő, KELLÉR Andor, KARINTHY, TÖRÖK Gyula stb. neve bukkan elénk, s nem öncélúan, hanem zenetörténeti, dallamtörténeti tanulságokkal.

Pár elírást el lehetett volna kerülni. Hogy Kiskunhalast Pest megyének jel i, még érteném, mert hajdan az is volt (320), de Karcag soha sem (314).

PÉTER LÁSZLÓ

Siratók

Szerkesztette BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Sajtó alá rendezte KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 1138 l. A Magyar Népzene Tára V.

1959-ben hagyta el a *Magyar Népzene Tára* IV. kötete a nyomdát, érthető érdeklődés előzte meg tehát a jelenlegi, V. kötet megjelenését, mely a magyar nép teljes sirató-anyagát hozta napvilágra. KODÁLY Zoltán előszavában elmondja a korai sirató gyűjtések történetét, mennyi meg nem értéssel, társadalmi és technikai akadállyal kellett megküzdenie, hogy végül is 1920-ban elejtse a siratók kiadásának tervbe vett gondolatát.

A siratóknak már szinte utolsó pillanatban való megragadását tulajdonképpen a magnetofonnal való gyűjtés tette lehetővé, hiszen gondolni sem lehet ennek a teljesen improvizált műfajnak pusztán füllel való megörökítésére; éppen a rögtönzésből következik, hogy nem lehet az énekessel megismételtetni, s ha a szövegnél még gondolhatunk is gyorsírással való rögzítésre, a dallam megörökítése, mely kétségkívül a nehezebb feladat, még mindig megoldatlan probléma marad. Ezt bizonyítják a KODÁLY által közölt számadatok is; míg 1918-ig, illetve 1951-ig 37, ill. 48 siratót, valamint 5, (9) paródiát sikerült megörökíteni (a második időszakba, a Pátria hanglemez sorozatban, a Rádió által felvett siratók is beleértetődnek), addig 1952—1963 között 503 sirató és 183 paródia gyűjtésére nyílt lehetőség.

A minden részletre kiterjedő *Bevezetőben* a szerzők a MNzT *zenei* igényeit tartva szem előtt, „a maradéktalan dallamközlés és a kimerítő folklórtanulmány igényeit latolgatva, határozottan az előbbi mellé álltunk" (15.), e mellett foglaltak állást, hiányolva, hogy a siratókkal a magyar irodalomban behatóbban nem foglalkozott eddig senki. (Tudomásunk szerint KATONA Imre dolgozik ezen a témán.) A sirató *szónak* nyelvészeti elemzése után a siratás *szokásának* magyar történeti adatait kapjuk legendáinktól, krónikáinktól kezdve, hitvitázó prédikátorokon, agendákon keresztül a felvilágosodás századának énekeskönyveiig, halotti prédikációig. Külön fejezetet olvasunk a Mária siralmakról, s a nyomukban nőtt irodalmi és (kisebb részben) népi alkotásokról. Teljes terjedelemben megkapjuk egyik legszebb alkotását ennek a műfajnak: KÁJONI János *Cantionale Catholicum*ából (1676): „Jaj nagy kedven tartott szerelmes szülöttem" — kezdettel. Érdekes, hogy ez a szép Mária sirató Moldvában, a gyűjtők megállapítása szerint, világi funkcióval szerepel: „Az édesanya távolba szakadt gyermekét siratja." (FARAGÓ József és JAGAMAS János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* H. é. n. 301.) A ZRINYIT, BALASSA Bálintot is felemlítő adatokhoz tegyük hozzá a teljesség kedvéért BOZÓKY Mihály Mária siralmakban gazdag könyvének (1797) legsikerültebb darabját, feltehetően BOZÓKY alkotása; első két, és utolsó versszakait idézzük:

Mária a koporsóban fekvő Fiát jajgatja.

Nyúgodjál már virágom, meg-hervadt arany-ágam! Jézus fényes tsillagom! Árván maradt édes Anyád, A ki gondot viselt reád,
Jaj! jaj! édes magzatom.
Ki lészen már gyámolóm, ki lesz meg-vigasztalóm: Jézus fényes tsillagom! Benned bízott az én Lelkem, Te vóltál egész örömem, Jaj, jaj! édes magzatom.
Oh én szelid galambom, gyászba borúlt hajnalom, Jésus fényes tsillagom! Oh bár veled meg-halhatnék, eggy koporsóban fekhetnék, Jaj jaj édes magzatom. (170)

Bő kitekintést kapunk a halottas énekekre, a kántori búcsúztatókra; majd FÉL Edit—HOFER Tamás Átányon megfigyelt sirató szokásleírását olvashatjuk, szép és jól sikerült fényképfelvételek hozzák közelebb mondanivalójukat az olvasóhoz.

Nagyon jó összefoglalást olvasunk a gyűjtés feladatairól, melyet 4 pontban jelölnek meg a szerzők: mikor és hogyan történik a halott siratása? a hagyományozás módja, funkciója, temetésen kívüli siratás. Nemcsak gazdag hazai adatokat kapunk a feleletben, hanem külföldi párhuzamokat, forrásokat is. A férfi-siratást tárgyaló részt kiegészíthetjük egy adattal, mely talán egyetlen adat, hogy a sirató személy nem rögtönöz, hanem készülve a siratásra, papírról olvassa fel. Bián

1829-ben egy legény önvédelemből apagyilkosságot követett el. Megengedték neki, hogy részt vegyen a temetésen, sőt a bíró engedélyével el is siratta apját. Két tanú így vall erről: „A Temetési Czeremóniának végeztével azon engedelemért könyörgött, hogy Édes Attyátúl szabad légyen nékie is elbútsúzni, mellyet meg nyervén Írásból több verseket olvasott, mellyek valójában érzékenyek voltak a mennyire emlékezem a Többek között ily formát is mondott: Ó Istenem, mire hívtál engem, azt a két kart vagdaltam öszve, mellyek engemet gyermekségemben öleltek, hogy mennyek már én az Úr eleibe . . . Minek utánna a helybéli Rector a maga Kötelességét és rémellését tökélletessen el végezte volna előttem újonnan könyörgött, hogy az Attyátúl való el bútsúzás Nékie is engedtessen meg, mellyet meg nyervén elsőbben Versek mondásával azután pedig énekelve butsuzott el. . . Papirosrúl bútsúzó Verseket olvasott, és közben többször jaj Szózatokat ejtett, de tellyességgel nem sírt." (Pest Nógrád megye Levéltára. Proc. crim. fasc. 33. Nr. 9.)

A fizetett siratóasszonyokról szóló fejezet Kodály korábbi megállapításával ellentétben arra a megállapításra jut, hogy nálunk is voltak pénzért, vagy más adományért sirató nők. Nemzetiségi vidékről, a Temes megyei Bánát románlakta vidékéről már 1774-ből kerül elő erre vonatkozó adat, néhány szöveg-formulával együtt, melyet már a család nőtagjai mondanak. „Beÿ ihren Leichenbegängnissen, besonders beÿ Vermöglichen werden Weiben aufgedingt, welche für den Verstorbenen weinen, und mit zu Grabe gehen müssten; daselbsst zeigen sie erst mit Vollem Halse was ihre dermahlige Bestimmung seÿ; jene aber so sonsten Mitlaufen fallen auf die Gräber ihrer Längst Verstorbenen Männer, Eltern oder Kinder nieder, und Weinen, unter einem beständigen Singen, den kläglichsten Thon: Warum Er gestorben, warum Er sie verlassen, indem sie doch noch Brod, Geld, und Wein für ihm gehabt haben, ja Sie schütten zur Bestättigung dessen, so gar Feuer, Wein, und Rakie auf das Grab dieses schon längst begrabenen hin, zum Zeichen dass Sie es würklich haben, und nie an ihm gespart hätten." (Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára G. 189/a. Johannes Jacobus Ehrler munkája: *Das Bannat vom Ursprung bis Jetzto. . .*)

A sirató paródiákat is bőven közlő kötet ennek elemzésével sem marad adós, Gvadányitól Verseghyig keresnek hozzá előzményeket, párhuzamokat. A teljesség kedvéért ide kívánkozik Trócsányi Zoltánnak a siratóról szóló cikkéből a perkupai polgár leírása a falubeli csordás haláláról, Rikóti Mátyás Kormosának motívumára emlékeztet felesége siratása: „Jaj menj ki Bodri, ne bolondozz, hisz nem látod, hogy halva fekszik a te kedves gazdád, aki nem is volt gazdád, hanem olyan, mint a saját édesapád." (Hídon megyünk, tudod-e? In: *Kirándulás a magyar múltba.* Bp. 1937. 349.)

Ezek után a gazdag, szöveg és néprajzi problémákat taglaló rész után kerül sor a dallamokról szóló fejezetekre, a siratótípussal rokon népdalokat is megemlíti a sirató formákkal kapcsolatban. A dallamok közlése nem zenei, hanem földrajzi rendben történik, öt csoportra osztva az ország területét. „Aki *a* magyar siratódallamot jellemezni akarja, nem könnyű feladatra vállalkozik. Minél több példányt vesz szemügyre, annál nehezebb megmondania, tulajdonképpen egy vagy több dallammal áll-e szemben? A jellemzéshez szabályosságot kell felállítanunk; az improvizálásra lényeges kötetlenség miatt a magyar siratóban ez a legnehezebb" (54—55) — foglalják össze röviden a szerzők a nehézségeket, annál nagyobb az érdemük, hogy ezeket a nehézségeket leküzdve, használható rendszerbe tudták foglalni a 218 siratót, s rendszerezik a paródiákat is, utóbbiakat jegyzetben. A dallamok táblázatba foglalt részletes áttekintése, helynévmutató, és a siratók lelőhelyeit feltüntető térkép teszi teljessé a kötetet. A bibliográfiát nézegetve az a benyomásunk, hogy nem olyan gazdag, mint az eddigi köteteknél megszoktuk. Hiányoljuk pl. benne Náray György *Lyra Coelestis*-ét (1695), mely Kájoni közölt Mária-siratójához hasonló éneket közöl: Krisztus Anyja Szűz Mária kezdettel; Bozóky Mihály: *Jól meghalásra serkentő magyar egyházi énekeskönyvét* (Vác, 1806.); Kiss Géza: *Ormányság*-át (Bp. 1937.), mely siratókat, paródiát is közöl (121—126); Baksay Sándor: *Összegyűjtött irodalmi dolgozatai* III. kötetét, ahol szintén találunk siratót (68—69); K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése* (Kolozsvár, 1944. 120—121.); Luby Margit: *A parasztélet rendje* (Bp. 1935.), 186—187 oldalakon szól a siratóról.

Az eddigi kötetekhez hasonlóan a *Siratók*at is számos jól sikerült fénykép illusztrálja. A munka bilingvis, minden magyar szöveg az Előszótól kezdve a jegyzetekig, angolul is megtalálható. Talán a kiadó módot találhatott volna, hogy — miután a két szöveg úgyis egymás után van — belföldre csak a magyar, külföldre csak az angol nyelvű példányokat hozza forgalomba, miáltal a kötet elég magas árát le lehetett volna szállítani.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a *Siratók* nagy nyeresége népzeneirodalmunknak, mely méltán arat nemcsak hazai, hanem nemzetközi elismerést is; melyet angol szövege is megkönnyít. A szerkesztők és a gyűjtőgárda, egyik kiveszőfélben levő szokásunkat még a kellő pillanatban rögzítették ahhoz, hogy az anyagból ilyen imponálóan gazdag kötet állhasson össze.

Schram Ferenc

Lomax, Alan: The Folk Songs of North America

Cassel & Company Ltd. London 1960. 623 p. 317 dallam, 100 zongorakíséret

Az Észak-Amerikai Egyesült Államok népzenéjéből ad ízelítőt s némi ismertetést a szerző 317 dallampéldával. A vizsgált terület az Atlanti-óceán partjaitól nyugat felé a Rocky-hegységig, a Nagy-tavak vidékén keresztül délfelé a Mexikói öbölig terjed. Bennszülöttek s bevándorlók dalai találkoznak itt: angol balladák francia—kanadai evezős dalokkal, texasi cowboy dalok néger munkadalokkal, őserdei favágók dalai öszvér hajcsárok kiáltásaival. Északi szövegeket mondanak déli akcentussal, különféle dalok „házasságot kötnek" egymással. Kialakul a szomorú hangulatú „*blue*" és a *jazz* stílus, ez utóbbi régi (a szerző szerint: rossz) jelentését elvesztette s ma már a zenei szabadság szimbólumává lett.

Egységes stílust tehát e területen nem kereshetünk. Ehelyett kimutathatók a telepesek nemzeti jellegei: svéd, litván, olasz, spanyol, portugál, francia, angol (nagy számban!) s a nyugat-afrikai telepeseké. Tiszta amerikai népdal nincs, a legjobbak pedig hibridek hibridjei. Mindegyik nemzet szerette volna megtartani az őshazából hozott sajátosságát, de a sok vándorlással a nagy amerikai olvasztó tégelyben elveszett minden faji jelleg. Legelőször a régi falusi szokásokhoz kötött szertartás-(népszokás) dalok vesztek ki. Helyettük az új élettel kapcsolatos közös tárgyakról énekeltek. Pl. a politikai üldözöttség vált egyik közös, nemzetiségre való tekintet nélküli, ballada témájukká. A balladák hőse mindig a *munkás népből való, küzdő szegény ember*. A férfiak a rossz munkaviszonyokról, a nők a szerelmet és házasságot akadályozó, elavult társadalmi szokásformákról panaszkodnak. A népdalok szövegéből megtudhatjuk, hogy a protestantizmus Amerikában milyen erkölcsi konfliktusokat okozott. A puritánok és kálvinisták tiltották a táncmulatságot, udvarlást, ivást, zenélést, mert bűnre vezetőnek tartották, s a 19. századi szerelmes amerikai ifjú — egyes dalszövegekből kitetszőleg — bűnösnek is érezte magát. Az angol és skót népdalok szabados szövegét a 19. századi agresszív amerikai puritánizmus erkölcsi szempontból cenzurázta. A négereken nem fogott az erőszakos cenzúra, náluk az erotikának nagy szerepe van érzelmi életükben s ez dalaikban is kifejezésre jut.

Az amerikai hibrid népzenében kétféle fő hatást találhatunk: 1. az *angol* 2. a nyugat-afrikai *néger* hagyományét. (A 3. hatásról, az amerikai bennszülött indiánok zenéjéről nem tesz említést). A szerző a két stílust szembeállítja egymással, összehasonlításának alapja nem maga a dallam (a szerző dallamrendszerezési szempontjait az Ethnology 1962. Vol. 1. No. 4.-ben *Song Structure and social structure* címen fejti ki), hanem az énekes előadásmódja. Eszerint a *fehér* (angol) énekesek szólisták. Az előadó mereven ül, szeme a távolba mered, vagy beesukódik. Személytelen história mondó. Rendszerint hosszú, betanult balladákat énekelnek, magas, nőies, préselt hangon. A szöveg fontosabb számukra, mint a dallam. Gyászoló, síró hang ez, színben szegény, de díszítéses ének. Hangszerük a hegedű (fiddle): egy második szólam síró, jajgató hang a szomorú énekhez, de lendületet adó kíséret, ha táncdalhoz szól. Szeretik az 5 húros banjot, gitárt és mandolint is. — A *négerek* éneklése ennek ellentéte: csoportos tevékenység. Sok szólamú, táncos tömeg, rendszerint egy vezér indítja a dalt s arra a kórus felel több szólamban. Ütőhangszereikkel (dobok, csörgők, csattogók) poliritmust adnak hozzá. A négerek szabadabb torokkal énekelnek, mélyebb, lágyabb, dúsabb hangon, mint a fehérek. Az arcuk élénk, tele érzelemmel. Ha nem táncolnak is mindig, lábukkal dobognak, testüket ringatják, kitapsolják dallamaik finom ritmusát. Dallam és szöveg náluk teljesen egységes. A szöveg „használata" a dallamnak és ritmusnak van alárendelve. Az általános hatás vidám és erotikus. Az amerikaiak a négerektől tanulták a „forró stílusú" hangszerjátékot (a benjótól a xilofonig). Nem tudták azonban átvenni a négerek varázslatos hatású kórusait, melynek poliritmusát és többszólamúságát minden alkalommal improvizálják az előadók, nincs kétszer azonos hangzású strófa.

A fehér énekesek között sok a névtelen szerző, akik maguk „komponálják" dalaikat, ezeken megérzik, hogy szöveg és dallam nem tartozik szorosan össze, alkalmi társítások. 200 éven át ez a kétfajta zenekultúra élt egymás mellett Amerikában, a dalokat a fehérek és feketék egyaránt énekelték s meg nem mondható, mely adott többet a másiknak.

A szerző Észak-Amerikát éneklési stílusok szerint 4 területre osztja. Az *északi*, *déli* és *nyugati* területet a fehér, ill. angol stílus jellemzi, *a néger délvidéken* (Negro-South) a néger stílus uralkodó. A négy terület határvonala nem éles, egyik átterjed a másikba. Az énekstílust Lomax ilyen kifejezésekkel jellemzi: „kiengedett, nyílt hangú," „bűntől nyomott", „heves" „szorított hangú" stb. A mi népzenetudományunk számára szokatlanok, részben ismeretlenek e jelzők. A négy vidék jellegzetessége:

I. *Észak*. Jellemző éneklésmód: kíséret nélküli, „kemény" tiszta szólóének, a refrénekben „nyers" unisono kar. Harmóniákat is énekelnek, de csak betanulva. Fő hangszerük a hegedű, zenekarban síp és dob is van. Skandináv eredetű az asztali cimbalom, legújabban a zongora is hódít. Ezen a területen maradt fenn a legtöbb skót ballada, főképpen az őserdei favágók között.

II. *Dél* (hegyek és őserdők): kíséret nélküli szólóének, rubato és erősen díszítéses stílus. Keletiesen nazális, szorított torokból jövő hang. Az utolsó száz év óta divatos híres kísérő hangszerek az énekstíluson semmit, csupán a ritmuson és hangnemeken változtattak. Unisono karban, ritkán több szólamban csak gyakorlott, tanult kórusok énekelnek. A területre jellemző a „hilly-billy" stílus, egyik fajtája a szomorú jodlizó dal („Yodelling blue"). E terület szigorúan protestáns, a dalok az erős erkölcsi nyomás hatására melankólikusak.

III. *Nyugat* (a Mississippitől nyugatra). E stílus az északi és déli őserdei vidékek hagyományainak keveréke. Az itt emelkedő Ozark-hegység vidéke népdalokban az Appalachiak után a leggazdagabb. Stílusukra a „yankee orrhang" „nyugati vadság" és szertelens g jellemző. A texasi cowboyok vándorlásaik közben az északi ballada-stílust eltanulták és saját favágó balladáikat erős délies akcentussal e mintákra éneklik.

IV. *A néger délvidék.* Nem annyira földrajzi, mint inkább társadalmi külön terület, egyes északi városok néger gettói is ide értendők. Az Amerikában élő négerek Afrika különböző törzseiből kerültek át s alakultak elzárt külön társadalommá. Még rabszolga korukban eltiltották nyelvüket s szokásaikat. Megtanulták hát az angol—amerikai népdalt, az angol népi táncot, az európai harmóniákat. A dalok tartalma, „eszmei mondanivalója" azonban nyugat-afrikai. Bármit énekelnek is, teljesen átérzik a dallamot s a szöveget. Munkadalokkal könnyítenek a munka terhén, táncdalokkal telítik kevés ünnepnapjukat, spirituálékkal pótolják elvesztett afrikai vallásukat. Szövegeik homályosak, mert valódi érzelmeiket el kell titkolniuk, de zenéjük beszél helyettük. Dalaik és dalformáik jellegzetesen afrikaiak. Egy-két sorból áll az egész dal, azt variálják improvizált ritmusokkal. Daltöredékek vég nélküli ismétlése, szóló-kórus váltakozással, könnyen megjegyezhető motívumokkal. Jellemzőjük a kórus és a hangszer. Kezükkel is tapsolnak, ütőhangszerszerűen. De megtanulták az európai hangszereken (hegedű, cselló, kürt, fuvola, zongora) való játékot is. Afro-amerikai stílusukat a fehéreknek is megtanították.

A kötet célja — mint azt Lomax az előszóban kifejti — a közreadott dalok szövegének, valamint az énekeseknek jellemzésével (minden dalhoz és előadójához magyarázatot fűz) az *amerikai nép társadalmi és történelmi jellemrajzát* megadni. Egy-egy dal szövege rámutat a nagyobb szociális változások okára, gazdasági viszonyok kialakulására. A szövegek komoly tanulmányozása mély lélektani és szociális képet adhat a nép érzelmi életének történetéről. Miért éneklik az egyes balladákat, miért hagyják el őket? E kérdésekre feleletet adó, „ideális népzenekutató," a nép közös érzelmeinek történetírója lehet — mondja Lomax.

A 300 klasszikus angol *ballada* közül 100 él Amerikában, a telepesek jobban őrzik őket, mint otthon. Lomax itt először említ meg dallami sajátságot: a balladák „régi stílusú, modális hangnemét". Ezenkívül azonban csakis a tartalmi résszel foglalkozik. Rámutat, mely cselekményű balladák nem tetszettek meg az amerikaiaknak: pl. nem szeretik azokat, melyben férfiak a hős szerepét játsszák, cenzúrázták az elrabolt, teherbe ejtett nőkről szóló skót balladákat is. Helyettük erényes nőkről énekelnek, kik megkapják emberüket. Az amerikai munkás élet epizódjait tartalmazza a Come-All-Ye (Jertek ti mind) kezdetű, kissé nyers, de valóságot hűen tükröző, balladákhoz hasonló műfaj. — Az amerikai humor, „mely előtt semmi sem szent" a (Darn—Fool—Ditties) tréfás, bolondozó dalokban tobzódja ki magát.

A babonás-boszorkányos világ emlékeként, mint a satanizmus maradványa, él Amerikában az *„ördög zenéje"*. A táncolók rímes, improvizált kiáltásai ezek, mikor a hegedűs pihen. A „vaudou kultusz" is hasonló pogány eredetű: a fiatal néger éjszaka, fekete macska csontjával felfegyverkezve, kiül az út keresztezésére és várja az ördögöt. A vaudouista eladja lelkét az ördögnek, kitől cserébe virtuóz gitározási képességet kap. A néger népzenészt az ördög sógorának nevezik.

Az amerikai szabadtéri táncmulatságokon látható *népi táncok* a dalokhoz hasonlóan angol, skót és ír származásúak. A telepesek a táncok lépéseit még akkor is őrizték, mikor az óhazában már divatját múlta. A táncok sem maradtak tiszta stílusúak, hanem mozaikszerűen többféle nemzeti elemből tevődtek össze. Az angolszász táncok csiszoltságát felváltja a szinkópás, erős ritmus. Forró, vad, lüktető, a motolla zizegéséhez hasonló sokszor ez a „megborsozott" amerikai táncritmus, mely a híres gyors skót táncból a „reel"-ből alakult. Az amerikai táncok (hilly-billy, boogy, rock and roll a két világháború után Európa minden fővárosába, Moszkvába is eljutottak.

A közreadott dallamok forrásának pontos jegyzékét a Függelék tartalmazza. A dallamok zongorakíséretének nagyobb részét a magyar származású jeles komponista, Seiber Mátyás írta, kiváló harmóniai érzékkel. DonBanks a másik kíséret szerkesztő gyengébb nála. A kíséret nélküli dalokhoz gitár-iskolát ad egy második Függelék.

A következőkben azokat az adatokat foglaljuk össze, melyeket nem a szerző, hanem a saját vizsgálataink alapján kaptunk az amerikai népdalokról: A három *fehér* területen a dalok 90%-a négysoros. (Nagyjából annyi mint nálunk.) Forma szempontjából így oszlanak meg:

25% ABCD forma	8% ABCA	5% ABBA	3% AABB
9% ABBA forma	7% AABA	5% AA5BC	3% ABAC

Meglepő az ún. „visszatérő formák" nagy aránya: 29% (Vö. magyar B) stílusúak). További formák még: AA^vAA^v, ABAB, AABB, ABA^vA^v. A négy sor közül kettőt gyakran a kórus énekel. Hangnem tekintetében az *ír* dalok maradványaként pentatóniát a dalok 28%-ában találunk. Dur hangnemű 43%. Előfordul mixolyd, dór és eol is. A versszakok szótagszáma 7—24-ig terjed, legkedveltebb a 14 körüli szótagszám.

A *néger* területen nem uralkodó: a 4 soros szerkezet. Ők minden dallamot szóló és kórus váltakozással énekelnek. Formáik gyakran elmosódottak s makámszerűen ismételgetett motívumokból állnak. Ha szabályos 4 soros, akkor itt is leggyakoribb az ABCD forma. Egyik legjellegzetesebb néger vonás a dallam dúr és moll tercének váltogatása, gyakori a kromatika is, valószínűleg hangszeres hatás. A dalok 48%-a pentaton, 37% dur, 15% dúr-moll keverék. Makámszerű forma 30%.

LÉVAI GYÖRGYNÉ GÁBOR JUDIT

Orosháza néprajza

Szerkesztette: NAGY Gyula. Kiadja az Orosházi Városi Tanács VB. 784 lap + 71 tábla. — Orosháza 1965.

A magyar néprajzi irodalom táji vagy egy településre korlátozódó néprajzi monografiákban szegény. Az első világháború előtt klasszikussá vált munkákat (JANKÓ János, GÖNCZI Ferenc és mások) a két világháború között csak újabb egyéni vállalkozások (FÉL Edit, HERKELY Károly, KISS Géza, LÜKŐ Gábor és mások) követték. A közösen végzett munkák eredményei még ennél is szerényebbek. A felszabadulás előtt a Néprajzi Múzeum szokolyai és pusztafalusi gyűjtőútjából csak néhány tanulmány került ki, a Szernye-mocsár környékén végzett gyűjtésből még ennyi sem. Az Erdélyi Tudományos Intézet Borsa-völgyében végzett néprajzi kutatásaiból egymással össze nem függő néprajzi kiadványok láttak napvilágot. A felszabadulás után működött Matyó Munkaközösség nem jutott el egy új összefoglalásig, a Tiszaigari Munkaközösség gyűjtésének eredményei csak a közeljövőben jelennek meg egy kötetben.

Bátran megállapíthatjuk, hogy a közösen végzett gyűjtő és feldolgozó munka a magyar néprajz területén nem járt a kívánt eredménnyel, még olyan esetekben sem, amikor azt egy jól szervezett, komoly anyagi eszközökkel rendelkező intézmény igyekezett megvalósítani. Fogadjuk el ezt a tényt és ne kutassuk ennek okait. Inkább örüljünk annak, hogy viszonylag nagyon rövid előkészület után kézbe vehetjük Orosháza néprajzának vaskos kötetét. (Itt most csak a kétkötetes munka néprajzi felével foglalkozom, mert az önmagában is külön egység. Felhívom azonban a figyelmet arra, hogy a régészeti-történeti kötet rendkívül sok néprajzi adatot is tartalmaz.) Ez már csak azért is nagy eredmény, mert a helyben, a fővárosban és máshol dolgozó munkásokat csak egy eszmei munkaközösség fogta össze, az előkészítést nem egy jól dotált nagy tudományos intézet szervezte, hanem csak a szerény lehetőségekkel rendelkező helyi múzeum. Mi volt hát az az erő, mely ezt a külsejében is impozáns munkát létrehozta?

Először is Orosháza Városi Tanácsának kell megköszönni, hogy ez a munka létrejöhetett és megjelenhetett és így egy sok részletre kiterjedő monográfiával gyarapodott a magyar néprajzi irodalom. A Tanács felismerte, hogy a város történetének, néprajzának megírása és megjelentetése a múlt haladó hagyományai iránti kötelesség és maradandó emléket állít a dolgozó parasztságnak, az agrárproletároknak, akik az országban elsőként itt akartak már a múlt század végén nyomorúságos helyzetükön forradalmi úton változtatni. Elsősorban a hétköznapi, ünnepi életüket mondja el ez a kötet.

Az egész munkaközösség megszervezésében, összetartásában, a munka megjelentetésében egyedülálló érdeme van NAGY Gyulának, a szerkesztőnek, az Orosházi Múzeum igazgatójának. Szervező és irányító készségét már bebizonyította akkor is, amikor kiadta a Szántó Kovács János Múzeum Évkönyveit és nemcsak kiadta, hanem valamennyit el is adta. Igaza van az utószónak (759—760), amikor megállapítja, hogy NAGY Gyulát eddigi tudományos munkássága, szervezőképessége alkalmassá tette arra, hogy a munkaközösséget vezesse, a hatalmas munkát szerkessze és a kiadást gondozza. A Városi Tanács támogatása nélkül természetesen e munka sohasem jöhetett volna létre, de NAGY Gyula hatalmas munkája nélkül sem örülhetnénk e kiváló gyűjteményes kötet megjelenésének. Ismételten aláhúzzuk tehát azt a megállapítást: „*a monográfia olyan hatalmas munka, mely maximális erőkifejtést kíván a nyomdától, a kiadótól és a szerkesztőtől egyaránt*" (763).

A kötet például szolgálhat majd a többi hasonló vállalkozások számára, annál is inkább, mert külsejében, tudományos színvonalában túlhaladja azokat a kiadványokat, melyek újabban az ország különböző részein egyre nagyobb számmal jelennek meg. Éppen ez a tény jogosít fel arra, hogy az egész munka beosztásával, az egyes cikkekkel kapcsolatban nemcsak az egyetértésemnek adjak kifejezést, hanem rámutassak itt-ott a hiányosságokra is. Néhol arra is utalok,

ami hiányzik a könyvből, tudva azt, hogy az így is maximális terjedelmet aligha lehetett volna még növelni.

Egy város néprajzának felvázolása még akkor is rendkívül nehéz feladat, ha annak alapja lényegében egységesen mezőgazdasági jellegű. Nehezíti Orosháza esetében a munkát az, hogy 1744-ben települt újra a Tolna megyei Zombáról, de a lakosság legnagyobb része Nyugat- és Észak-Dunántúlról származott és csak átmenetileg éltek ebben a kis dunántúli faluban. (Ezt a megállapítást a szerzők nem egyformán értékelik. Így FÉL Edit—VARGA Marianna a viseleteket, PÉCZELY Attila a népdalokat általában a dunántúliakkal veti össze. FARKAS Gyula—LIPTÁK Pál főleg Nyugat-Dunántúllal igyekszik embertani kapcsolatokat kimutatni. BECK Zoltán a népszokásokat csak a zombaiakkal veti össze stb. Sajnos, az egységes nézőpont kialakítását a történeti kötet sem segíti elő.) Érdekes tehát az a kérdés, hogy mi maradt meg napjainkig vagy a legutóbbi évtizedekig a magukkal hozott műveltségből az Alföld déli részének sok mindenféle elemet egységbe olvasztó kohójában. A történeti adatok, levéltári feljegyzések nagy száma megteremti az alapot arra, hogy ezt a folyamatot a néprajz különböző területein végig lehessen kísérni.

Orosháza nyelvjárási és néprajzi szempontból egyaránt határon fekszik. Itt találkozik a Dél-Alföld a Közép-Tiszántúllal. Az Orosháza közvetlen közelében elterülő Vásárhelyi-puszta a múltban egészen Hódmezővásárhelyhez tartozott és csak az utóbbi időben húz Orosháza felé. Munkaeszközök, munkamódok, szokások keverednek itt egymással, melyek lényegében az északi vagy délebbre eső területekre jellemzőek.

A város lakossága egykor a parasztság osztálytagozódásának nagy mélységeit mutatta. A nagygazdák, a középparasztok mellett a szegényparasztság, agrárproletárok, a cselédség, ez utóbbiak között külön színfoltot jelentettek a román bevándorlók, bizonyos fokig különböző kultúrával rendelkeznek, ha ezek nem is állottak messze egymástól. A város kultúrájára rányomta a múltban a bélyegét a többséget jelentő evangélikus egyház, melynek országosan is itt volt egyik legnagyobb gyülekezete.

Természetesen, a fenti szempontok a témák jellegéből és a szakemberek érdeklődési köréből és felkészültségéből adódóan nem egyforma módon jelentkeznek, de szinte minden tanulmányban valamilyen formában megtalálhatók. Mindezek a körülmények Orosháza néprajzát különösen érdekessé teszik és végső soron lehetőség kínálkozik általánosabb megállapítások tételére is.

A kötet tizenhat fejezetben tárgyalja Orosháza néprajzát. Ebből az anyagi kultúrát sokkal részletesebben és nagyobb terjedelemben mutatja be, míg a szellemi kultúrának kisebb területtel kell megelégednie. Az első részben találjuk a lakosság embertani képének vázlatát, ezt jobb lett volna a kötet elején vagy végén elhelyezni. Sajnálatosan az anyagi kultúrát bemutató fejezetben kevés az ábra, fénykép. Találunk olyan fontos fejezeteket, melyekből ezek teljesen hiányoznak, ami nagymértékben csökkenti értéküket. Másokban vannak ugyan elszórva ábrák, de ezek nem kapcsolódnak szorosan a tanulmányhoz (pl. állattartás). Érdemes lett volna, akár a szövegek rövidítése árán is, az ábrák számát növelni.

A tanulmányok jelentős mennyiségű történeti és néprajzi anyagon alapulnak, nagy területet ölelnek fel, éppen ezért nagyon nehéz néhány szóval jellemezni őket.

MÁDY Zoltán: *Orosháza határának története* (7—24). Orosháza a török idők alatt teljesen elpusztult, 1724-ben csak néhány vásárhelyi ember lakott itt. 1744 után a határ egyre gyarapodott, de a gyorsan szaporodó lakosságot ez nem elégítette ki. Különösen a nagyszámú állatállomány legeltetése jelentett mindig gondot az orosháziaknak. A tanulmány felsorolja a legfontosabb dűlőket, ezekből sok értékes tanulságot lehet levonni. Ez a fejezet jól támasztja alá a földművelés az állattartás, a tanyák kérdéséről alább elmondottakat.

SZABÓ Ferenc: *A belterület története* (25—61). 1744—1963 között vizsgálja a város települését, terjeszkedését. A betelepülők a különböző irányból összefutó utak mellett vertek tanyát, itt alakult ki a város magja, mely lényegében azóta sem változott. A főtér, mely napjainkban Orosháza természetes centruma, csak a XVIII. század végétől kezdett formálódni. Ezután követi a város fejlődését egészen napjainkig. Részletesen foglalkozik az utcanevek történetével. Hatalmas levéltári, térképészeti anyag alapján a különböző korokból összeállítja az utcaneveket és azok történetét. Összeveti a korábbi népi és a későbbi hivatalos utcanévadást, foglalkozik a belterület topografiájával, a piacok, vásárok elhelyezkedésével, temetőkkel stb. E két bevezető tanulmány nagyon szerencsés elgondolás, mert ezek segítségével a későbbi tanulmányok anyagát térben jól el tudjuk helyezni.

TÓTH János: *Műemlékek* (62—79). Nem értékelő és történeti szemléleti tanulmány, hanem csak a műemlékek egyszerű felsorolása. Néhány középületen kívül paraszthházakkal is foglalkozik, leírja azokat, de hiányolom ezek fejlődésének vázolását, a környéki típusokkal való összevetését, nem szól a lakóházak területén is megnyilvánuló paraszti osztálytagozódás kérdéséről sem.

BARABÁS Jenő: *Tanyai település és építkezés* (80—108). A kötet egyik legalaposabb dolgozata. A tanyák kialakulását a XVIII. század közepétől nyomon kíséri a múlt századi virágzás korszakán át egészen a mai háttérbe szorulásukig. Különös örömmel olvastam a tanyai élet leírásának részletes fejezetét és a tanyai építkezés leírását. Ez utóbbi jórészt pótolja azt, amit az

előző fejezetben hiányoltam. Jó történeti áttekintést ad nemcsak a tanyai épületekről, de azoknak a várossal való kapcsolatáról is. Igen fontos megállapítása, hogy a tanyai építkezés technikájában egyáltalán nem különbözik a várositól, a kettő között csak időbeli eltérés tapasztalható. Az új elemek a városban jelennek meg, de néhány év múlva feltűnnek a tanyákon is.

Nagy Gyula: *Földművelés* (109—185). A szerző az alföldi földművelés kiváló szakértője, számos ilyen tartalmú könyve, tanulmánya jelent meg. Most az eddigieknél is szélesebben tárgyalva mutatja be Orosháza földművelését. Foglalkozik a birtokviszonyokkal, a paraszti gazdaságok felszerelésével és részletesen leírja a szántóföldi gabona és kapás művelést. Ezenkívül olvashatunk a szőlő-, gyümölcs- és dinnye-termelésről is. Ahol lehetőség van rá érzékelteti a történeti fejlődést és a parasztság osztálytagozódásának a földművelés területén való megnyilatkozását.

Gulyás Mihály—Hajdú Mihály—Szabó Mihály: *Állattartás* (186—293). A kötet legnagyobb terjedelmű dolgozatának első része a félszilaj és helyenként a szilaj pásztorkodás emlékeit veszi sorra, majd alapos részletességgel szólanak a szerzők a kezes ló-, szarvasmarha- és disznótartásról, a baromfitenyésztésről, a kecskéről, a kutyáról, macskáról, nyúlról, végül a méhészetről és a selyemhernyó tartásáról. A leírások számos olyan adatot tartalmaznak, melyek eddig még nem kerültek leírásra és egészükben alkalmasak arra, hogy az orosházi nép állattartásának jellegét ismertessék. Bár a szerzők indokolják, hogy a juhászattal, annak az utóbbi században történt háttérbe szorulása miatt, csak érintőlegesen foglalkoznak, mégis megérte volna a fokozott kutatást a tartásmódnak legalább emlékezetből történő összeállítása.

Juhász Antal: *Kismesterségek* (295—343). Egyik legnehezebb feladat megoldását kellett ellátnia a szerzőnek, amikor egy mezőváros sokrétű kisiparának összefoglaló ismertetésére vállalkozott. A sokféle és sokjellegű kisiparokat megpróbálja csoportosítani. Ezért külön tárgyalja a viseleti, gazdasági felszereléseket készítő, továbbá az építő és házberendezési, háztartási tárgyakat készítő kisiparokat. Nem látom indokoltnak az új iparágakról szóló különálló fejezetet, melyben részletesebben csak a kályhás mesterségről szól. Ennek anyagát be lehetett volna valamelyik fenti csoportba illeszteni. Nagyon jó az az összefoglalás, melyben a piacok, vásárok, a piacozás szerepét mutatja be és utal arra, hogy viszonylag milyen nagyszámú kisiparosréteggel rendelkezett Orosháza. Nem a szerzőt illeti, de itt kell megemlítenem, hogy a háziiparokkal a kötet nem foglalkozik, pedig azok egyikét-másikát (pl. a kenderfeldolgozás) érdemes lett volna beiktatni.

Farkas Gyula—Lipták Pál: *A lakosság embertani képe* (344—399). Orosházán összesen 2001 egyént vizsgáltak meg vagyis a teljes lakosságnak csaknem 6%-át. Ezeknél megvizsgálták származási helyüket is, melyből az derült ki, hogy születés szerint 1208 férfi, 409 nő Orosházára vagy környékére való. Erős kapcsolatra utal a szomszédos Csongrád megyével az, hogy innen származik 160 férfi és 59 nő, míg a román bevándorlást sejteti a 38 erdélyi férfi és 6 nő száma. A részletes és sokoldalú elemzés után a szerzők kimutatják, hogy Orosházára a sötét színkomplexiójú rövid fejű típus a jellemző (54%), míg a magasabb termetű atlantomediterrán és az alacsonyabb gracilis mediterrán 26%-ot tesz ki. A keletbalti típust 8,4% képviseli, tehát ez korántsem olyan jelentős, mint azt a kutatók az egész magyarsággal kapcsolatban feltételezték.

Morvay Judit: *Táplálkozás* (400—427). Elsősorban az emlékezés alapján bemutatja a heti étrendet, az étkezési alkalmakat, majd az egyes ételféléket, italokat tárgyalja, sőt a dohányzásra is vet egy pillantást. A felsorakoztatott anyag elsősorban az agrárproletárokra, és a birtokos parasztokra vonatkozik, mindig szem előtt tartva azok osztálytagozódását. Végül utal arra a nagyarányú változásra, mely a táplálkozás területén, főként a felszabadulás után, zajlott le. A heti étrendben és az egyes ételféleségekben a dunántúli örökség helyenként napjainkig is kimutatható (pl. prósza, szaladós stb). A nagyon alapos fejezetből hiányolom a rajzokat, fényképeket. Ezek nélkül e fontos forrás sohasem lesz teljes értékű azok számára, akik meríteni szeretnének belőle.

Fél Edit—Varga Marianna: *Népviselet* (428—460). Rendkívül gazdag történeti, néprajzi anyag alapján mutatják be a XVIII. század fordulójától kezdve a város népviseletét, de úgy hogy mindig gondosan ügyelnek az idővel egyre inkább érvényesülő polgári hatásokra. Gondosan feldolgozzák a szabó iparra, majd a női varrodákra vonatkozó adatokat és így az öltözködés kérdésének változását belülről, történeti fejlődésében tudják megmutatni. A tanulmány az orosházi népviseletet a környékbelivel is összehasonlítja és megállapítja, hogy Hódmezővásárhely és Gyula 8—10 évvel előbb járt a divatozásban, míg Békéscsaba és Szarvas ugyanennyivel elmaradt tőle. A jellegzetességeket, a változásokat mindig a társadalmi tagozódásnak megfelelően mutatják be. Ez a tanulmány világosan bizonyítja, hogy olyan városban is, melynek lakossága a népviseletet már régen elhagyta, hozzáértéssel és szeretettel milyen gazdag és eddig ismeretlen anyagot lehet feltárni és úgy értelmezni, hogy abból az egész magyar néprajztudománynak haszna váljék.

Hajdú Mihály—Kovács Ferenc: *Népi jogélet* (461—493). E területről csak szemelvényeket kapunk, melyek áttekintő kép alkotására csak egyes vonatkozásban alkalmasak. *A családi élet szokásai* c. fejezetben a szokások keverednek, a családon belüli jogi kérdésekkel, családszervezeti

leírásokkal. Részletesen foglalkoznak a különböző szerződésekkel, adásvételekkel, bérletekkel, kártérítésekkel, majd leírják az első világháború előtti büntetésmódokat, melyek a két háború között már csak ritkábban fordultak elő. A szerzők sok jó nyersanyagot hordtak össze, melyből egy országos vagy részletfeldolgozás is haszonnal meríthet.

Csizmadia Lajos: *Az orosházi nyelvjárás néhány hangtani sajátossága* (494—510). Magam részéről szívesebben olvastam volna egy általános nyelvészeti áttekintést, mely nemcsak hangtani, hanem alaktani, mondattani és szókincsbeli kérdésekkel is foglalkozik. Mindez jobban előkészítette volna az alább következő és a szellemi néprajzot bemutató tanulmányokat. A szerző elemzi az orosházi nyelvjárás hangtanának összetevőit és megállapítja, hogy a dunántúli ë-ző, a tiszai *i*-ző és a déli *ő*-ző elemek keverednek benne. Más hangtani sajátosságok is utalnak a lakosság dunántúli származására (pl. az *ly*-nak *l*-lel történő ejtése stb.). Csak sajnálni lehet, hogy a nemzetiségekkel való kapcsolat csak néhány általános mondatot kapott.

Péczely Attila: *Népdal* (511—561). A szerző postumus tanulmányában megállapítja, hogy Orosháza dallamanyaga csaknem teljes egészében alföldi jellegű. Mégis van benne néhány olyan, melyet az áttelepülők Zombáról vagy Dunántúl más részéből hozhattak magukkal, mert megfelelőiket elsősorban onnan lehet kimutatni. Ugyanez a fejezet jó áttekintést ad a gyermekjátékokról is. Elsősorban az énekes játékokat mutatja be, de szól néhány sportjátékról is (pl. a *dolézás* különböző változatai).

Hajdú Mihály: *Népmese* (563—573). A mesélés Orosházán már régen megszűnt, ezzel magyarázható, hogy sajnálatosan keveset tudunk meg róla. Nagyobbrészt már megjelent meséket ad közre, de a válogatás nem szerencsés, nem is beszélve arról, hogy egy igényesebb feldolgozásban a típus számokat is meg kellett volna adni. A mondáról nem emlékezik meg, pedig a hiedelemmondák ezen a területen ma is élnek.

Bálint Sándor: *Néphit* (576—588). Sorra veszi az emberi élet és a gazdasági munka csomópontjait: a születést, a gyermekkort, a fiatalságot, a házasságot, a családi életet, a gazdálkodásból elsősorban az állattartást, a jeles napokat, a betegségeket és a halált. Megállapítja, hogy a hiedelmek döntő többsége megegyezik azzal, amit az Alföldről ismerünk, de a kutatás jelenlegi állásában nem lehet arra vállalkozni, hogy a dunántúli elemeket ki lehessen mutatni.

Sós József: *A népi gyógyászat emlékei* (589—601). Nagyon sok jó adatot, gyakorlati megfigyelésből származó megállapítást tartalmaz ez a cikk. Van benne azonban olyan elmélkedés is, mely nem való egy ilyen jellegű monografiába. A néprajz már eddig is ért el eredményeket a népi gyógyászat kutatása területén, ezeket érdemes lett volna legalább figyelemmel kísérni.

Beck Zoltán: *Népszokások* (602—639). A fejezet címe többet ígér, mint amennyit ad, hiszen csak a keresztelést, a házasságot és a temetkezést mutatja be a múlt század végétől napjainkig. Az alapos leírás sok részletre kiterjed, helyenként olyanokra is, melyeket már a korábbi fejezetek legalább is érintettek.

A kötet függelékében megtaláljuk a legjelentősebb adatközlők életrajzát, fényképét. Itt kapjuk Orosháza bibliográfiáját, mely összesen 1115 tételt tartalmaz és így jó alapot nyújt Orosházával kapcsolatos minden további kutatásnak. Az Utószó részletesen ismerteti a kötet létrejöttének körülményeit, aminek tudománytörténeti szempontból van jelentősége.

A kötet méreteihez képest ez a futó áttekintés is meggyőz bennünket arról, hogy míg az anyagi kultúra mennyiségben és nívóban is megfelelő módon van képviselve, addig a szellemi kultúra nemcsak terjedelemben, hanem anyagában is szürke. Szinte látszik a szerkesztő erőfeszítése, mellyel a hiányosságot szerette volna eltüntetni, de sajnos ez nem sikerült.

E kötetnek azonban nemcsak az a jelentősége, hogy jól használható anyagot nyújt, hanem bizonyos általánosabb következtetéseket is le lehet az egyes tanulmányokból vonni.

Így Orosháza néprajza különböző jellegű és értékű cikkeiből is kitetszik, hogy a város népi kultúrájának bizonyos elemei csakis Dunántúlról származhatnak. Így az építkezésben esetleg a vertfal ismeretét hozhatták magukkal. A lakosság embertani képében is mintha nyugati elemek tükröződnének. A mindennapi táplálkozásban, de egyes ételekben is találunk olyanokat, melyek csak Dunántúlról származhattak. A népviseletben a bokás harisnya és a tarkón kötött kendő emlékeztet e területre. Néhány nyelvjárási sajátosságot, jellegzetes szót is megőriztek az egykori áttelepülők utódai, éppen úgy mint néhány népdal is a Dunántúlra utal, hogy csak néhányat említsek a reliktumok közül.

Ennyi is elegendő annak megállapítására, hogy több mint két évszázad alatt számos olyan tárgy, eljárás, szokás stb. megőrződött, amit a betelepülők hozhattak magukkal. Általános következtetést ebből mégsem vonhatunk le, egyrészt azért, mert a betelepülők feltehetően nem rendelkeztek egységes kultúrával, másrészt Orosháza a déli- és közép-tiszántúli nyelvjárás és kultúra érintkezési sávjában helyezkedik el és ez a tény a dunántúli elemek megmaradásának is kedvezhetett. A következtetések levonását az is nehezíti, hogy e kérdésre nem mindegyik kutató fordított egyforma figyelmet. Az azonban kétségtelen, hogy a kötet fokozott mértékben felhívja a figyelmet az áttelepült lakosság kultúrájának vizsgálatára és arra, hogy ebből bizonyos törvényszerűségek állapíthatók meg.

A parasztság anyagi és szellemi kultúrájában az osztálytagozódás jelentkezését a legtöbb dolgozat vizsgálta, ami már önmagában is jelentős eredmény. Az adatokból egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy a rétegek kultúrája minőségi tekintetben viszonylag közel állt egymáshoz, a különbség elsősorban mennyiségben és időbeli eltolódásban mutatható ki. E kérdés fontosságára e kötet újólag felhívja a figyelmet.

A kötet eredményei között nem hallgathatom el azt sem, hogy Orosházán egy kis néprajzi kategória nőtt fel eközben. Ennek tagjai ma már eljutottak a részletes és alapos leírásig, remélhető, hogy magasabb szint elérésére is törekedni fognak.

A fentebb helyenként tett észrevételek nem érintik az egész munka értékét. Kétségtelen az, hogy az *Orosháza néprajza* c. kötet sikeres vállalkozás, mely a magyar néprajz és társtudományai számára mindig elsőrendű forrásként fog szolgálni. Ez a kötet lehetővé teszi azt, hogy Orosháza gazdag népi műveltsége ezután a megfelelő helyet elfoglalhassa az országos jellegű néprajzi összefoglalásokban.

BALASSA IVÁN

A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. 1959.

Budapest 1961. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 171 l., 33 t.

Örvendetes jelenség, hogy fellendülő tudományos kutatásunkból a vidéki múzeumok is tevékenyen kiveszik részüket s ma már megállapítható, hogy legtöbbje rendszeresen megjelenő évkönyvvel is rendelkezik, ahol helyi és máshol tevékenykedő kutatók egyaránt elhelyezhetik a környékkel, egy-egy adott mégyével foglalkozó dolgozatukat és tudományos eredményeiket *folyamatosan* (ezt különösen szeretnénk aláhúzni) közölhetik.

A Jósa András Múzeum Évkönyve arra vállalkozott, hogy keresztmetszetet ad az ország egyik legkevésbé ismert megyéjéről: Szabolcs–Szatmárról, illetve az itt folyó régészeti, néprajzi és agrártörténeti kutatásokról.

KALICZ Nándor: *A baktalórántházi sírlelet* feldolgozása kapcsán arra a megállapodásra jut, hogy az itt talált anyag a hazai legkorábbi bronzkorba sorolható és a péceli kultúra (BANNER János: *Die Péceler Kultur.* Arch. Hung. XXXV. Bp. 1956.) végső szakaszával egyidős.

Attila székhelyének, sírjának kiterjedt irodalma van (BANNER János—JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája.* Bp. 1954. — BANNER János—JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája* 1954—1959. Bp. 1961.). Ha azonban az egyes tanulmányokat sorra vesszük, azok legnagyobb része egymásnak ellentmondó, egymástól lényegesen eltérő eredményeket tartalmaz. Éppen ezért CSALLÁNY Dezső *(Adatok Attila székhelyének kérdéséhez)* tárgyalásának alapjául PRISKOS bizánci történetíró eredeti feljegyzései szolgálnak (SZABÓ Károly: *Kisebb történeti munkái* I. Bp. 1873.). A lovasokra átszámított napi kilométer adatok alapján igyekszik kikövetkeztetni az egyes, Priskosnál megőrzött, de sokszor elferdített nevek (folyók, tavak) helyhezkötési lehetőségét. Munkájához nyelvészeti és régészeti adatokat is felhasznál. Végső tanulságként azt szűri le, hogy Attila székhelye a Tisza kanyar és a Körös folyó által közrezárt területen, az ún. Várháton volt.

A besztercei román kori aspersorium (szenteltvíztartó) feldolgozását FETTICH Nándor végezte el. Román korunk vezetőművészetének — az ötvösségnek — ez a kitűnő alkotása, XII. századi díszítőszobrászatunk egyik forgópontja. Mivel az összes eddigi közleményekben az edény anyagáról és technikai kivitelezéséről téves és teljesen hasznavehetetlen, sőt félrevezető leírások jelentek meg, a szerző a technikai vizsgálatokat különös gonddal, a tőle megszokott alapossággal (FETTICH Nándor: *A honfoglaló magyarok fémművessége.* Bp. 1935.) végezte.

A görög nyelvű feliratot MORAVCSIK Gyula fejtette meg. Megállapítható, hogy az nem a szentírásból vett idézet, hanem a keleti kereszténység köréből származik. Az előkerülés helyén ősi monostor volt. Okleveleink már 1290 előtt emlegetik a *Megváltó tiszteletére* emelt monostort s maga a település *Beztruchmonostora*, *Monosterium de Biztirch* néven szerepel (KISS Lajos: *Beszterec, egy lápi község* leírása. Föld és Ember, 1922.). A cizellált minták finomságából, az áttört alkatrészek rutinos kivitelezéséből, az edény szakszerű felépítéséből, az aranyozás tartósságából bizonyos, hogy nem holmi vándorötvös, hanem udvari ötvösműhely kiváló alkotása. A rajta található minták alapján és az *opizai* (Grúzia) ötvöskörrel való kapcsolata miatt a Bizáncban nevelkedett III. Béla és felesége, antiochiai Anna udvarával hozható kapcsolatba emlékünk és az esztergomi ötvösműhelyben készülhetett.

A kitűnő megfigyelésekben gazdag cikk, önmagán túl, még egy igen fontos tanulsággal is szolgál: a magyar művészet és Bizánc kapcsolatának kutatása terén még messze nem tettünk meg minden tőlünk telhetőt. Az ilyen irányú kutatások most már aligha várathatnak magukra hosszú ideig.

Néprajzi (*Váci ünnepségek Katona Lajos születésének 100. évfordulóján.* Ethn. 1962. 621—622. — PÉTER László: *Szűcs Sándor köszöntése.* Ethn. 1963. 502—503. — VIKÁR László: *Tíz éves az Akadémia Népzenekutató Csoportja.* Ethn. 1963. 512—513. — KISS Gabriella: *Arany László népköltési hagyatékából.* Ethn. 1964. 475—476. — KISS Lajos: *Emlékezések a hódmezővásárhelyi múzeum alapításáról.* Bp. 1958.), régészeti (BANNER János: *Római Ferenc Flóris.* Arrabona, 1959. 7—23. — Uő.: *Adatok a régi Borsod megyei régészeti kutatások történetéhez.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1957. 7—13. — Uő.: *A magyar őskőkorkutatás történetéhez.* Uo. 1959—61. 7—18. — FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: *Jósa Andrásról.* A Jósa András Múzeum Évkönyve 1958. 250—257. — SZENTMIHÁLYI Imre: *A Göcseji Múzeum története.* A Göcseji Múzeum Emlékkönyve, 1950—1960. 15—29. — H. FEKETE Péter: *A Hajdúsági Múzeum megalapítása.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1957. 195—200. — *A Túrkevei Múzeum története.* Emlékkönyv A Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára, 1961. 7—13. — DOMBAY János: *A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. 184—191. — FETTICH Nándor: *Emlékezés Rhé Gyulára.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1963. 9—15.) és történeti irodalmunk (R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírásunk.* Bp. 1961. — GUNST Péter: *Acsády Ignác történetírása.* Bp. 1961.) meglehetősen sokat foglalkozott a legutóbbi időben saját múltjának feltárásával. Méltó és helyénvaló ez, hiszen tudományszakunk történetének művelése nem öncélú feladat, mert múzeumaink valamilyen formában mindig a közművelődés szerves egészébe illeszkedve tevékenykedtek. Így minden múzeumtörténeti tanulmány, foglalkozzék akár az alapításra, szervezésre, majd a gyűjtésre, népművelésre irányuló törekvésekkel, hajdani kiváló szakembereink tevékenységének ismertetésével; az elmúlt évtizedek múzeumi életének a jelenlegivel való szoros kapcsolatba hozása mellett mindenkor általánosabban is értékelhető tanulságokkal szolgál.

CSALLÁNY Géza most *Nagy Géza régészeti levelei Jósa Andráshoz* címen a két kiváló kutató kapcsolatához, életrajzához szolgáltat új, egy későbbi összefoglalás számára igen hasznos adatokat.

A Báthoriak címeres kőemlékei-t KALMÁR János és SZALONTAI Barnabás gyűjtötte össze és írta le, a *Kállói vár* korabeli metszeteit pedig KOROKNAY Gyula elemezte a kötetben.

BALOGH István: *Szabolcs megye statutumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században* c. dolgozatának gazdag adathalmaza, az ebből levont következtetések, néprajzi és gazdaságtörténeti irodalmunknak egyaránt nyereségül szolgálnak. Ismeretes, hogy Szabolcs megyében a XVIII. század folyamán az állattartás sokkal jelentősebb szerepet játszott a gazdálkodásban mint egy századdal később. A Nyírség északi részén, a Bétköz mocsarai között (KISS Lajos: *Régi Rétköz.* Bp. 1961.) és a Tisza árterét kísérő mocsári tölgyerdőkben sertések nyári legelői és téli makkoló helyei voltak. A mostaninál jóval nagyobb kiterjedésű megye felét a XVIII. században bízvást legelőnek lehet tekinteni. A nagy értékű állatállományt aránylag csekély számú pásztor őrizte. A XVIII. század végén, amikor a pásztorkodás virágkorát élte, az egész megyére elrendelt, egységes szempontú pásztorösszeírás szerint *1401 szilaj pásztort* (gulyás, csikós, nyájjuhász kondás) és *503 kezes pásztort* (csordás, bivalyos, fejősjuhász) találtak ebben a foglalkozásban. (BALOGH István: *Szabolcsmegyei pásztorösszeírás 1796-ból.* Ethn. 1959. 291—312.). Látnivaló, hogy a pásztorok a korabeli jobbágytársadalomnak, ha számbelileg nem is túl nagy, de életformájuknál fogva igen sok gondot okozó rétegét alkották. A falvak és városok vezetősége a statutumok tucatját hozta ellenük (MÓDY György: *Javaslat 1792-ből a pusztai tanyák és szállások megrendszabályozására.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1960—61. 47—51.).

Amíg a XVIII. századi, helyi hatóságok által hozott statutumok a valóságos helyzetből kiindulva csak a túlságosan szabadnak vélt életformát akarták valamiképpen ellenőrzés alá fogni, az 1780-as években az országos hatóságok az egész életformát létrehozó gazdálkodási és települési módon akartak változtatni, hogy a pusztai szállások és a hegyvidéki szétszórt települések rendszerét megszüntetvén, az ott lakókat könnyebben ellenőrizhető zárt, faluszerű településekbe vonják össze. E terv megvalósítása — éppen a fentiekből következően — már eleve halálra volt ítélve (SZABÓ István: *Agrártörténeti Tanulmányok.* Bp. 1960. 214—306.).

A XVIII. és XIX. század fordulóján a parasztság életformájának ügye nem került ugyan le a napirendről, de a mezei szállások fokozatosan földművelő tanyákká való átalakulása miatt egyre inkább másodrangú kérdéssé válik (KŐHEGYI Mihály: *Adatok Homokmégy egészségügyének történetéhez.* Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica, 34. köt. Bp. 1965. 37—74.).

A hazai dohánytermesztés széles körű vizsgálata után (TAKÁCS Lajos: *Dohánytermesztés Magyarországon.* Bp. 1964.) a felhasználás mikéntjére is igyekeztek fényt deríteni kutatóink (KOVÁCS Béla: *A Dobó István Múzeum cseréppipái.* Az Egri Múzeum Évkönyve, 1963. 235—258.) NYÁRÁDY Mihály több évtizedes adatgyűjtése nyomán írott tanulmánya (*Pipakészségek Szabolcs megyében*) a pipakészítő helyeket, a rezezés műveletét, a szár kiválasztásának fortélyait tárja elénk. Különösen a dobi pipát emeli ki, mint a pásztorok és betyárok elmaradhatatlan készségét.

A múlt század közepéig jelentős szerepet játszottak falvaink, városaink életében a jellegzetes alakú szélmalmok (LAMBRECHT Kálmán: *A magyar malom és molnárság néprajzi szempontból.* Molnárok Lapja, 1913. október 11.). A technika rohamos fejlődése háttérbe szorította és végül is teljesen elpusztította ezt a malomfajtát. A szárazmalmok feldolgozása néprajzi és ipartörténeti szempontból egyaránt rendkívül fontos, de ez ideig igen kevés történt ennek érdekében. Mindössze a Szarvason működő malomról áll rendelkezésünkre publikáció (NAGY Gyula: *Az utolsó működő szárazmalom.* NÉ 1956. 83—118.). Ezért örvendetes, hogy most NAGY Gyula tollából *A vámosoroszi szárazmalom* leírása is napvilágot látott. A régi malomipar jellegzetesen népies iparág volt. Igen gazdag a szókincse. A molnárok egyúttal jeles fafaragók is voltak (JUHÁSZ Antal: *A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960—1962. 117—146. — Nyíri Antal: *A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai.* Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, 1946—47. 194—298. — TAKÁTS Sándor: *Hajó-építők telepítése a 16., 17. és 18. században.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1904. 81—116. — BANNER János: *A szegedi halászbárka.* Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Archeológiai Intézetéből. Szeged 1925. 75—91. — BETKOWSKY Jenő: *A szolnoki hajósok, a csongrádi és mindszenti superok mesterszavai.* Magyar Nyelvőr, 1952. 219—222., 363—367., 1953. 109—114.). Becses néprajzi szokások fűződnek a tisztes malomiparhoz. Érdekes és teljesen különálló volt céhszervezetük. (NAGY CZIROK László: *Száraz és szélmolnárok a Kiskunságon.* Bp. 1959.). A beszélgetés utáni vágyakozás sok embert sodort a molnárokhoz. Mindez szinte mikroszkopikus pontossággal nyer rögzítést NAGY Gyula cikkében.

Az életveszélyes állapotban levő malmot az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben lebontotta. A majdan berendezendő szabadtéri múzeumban nyerne felállítást, ha ugyan az ideig meg nem rohad, vagy szét nem rágják az egerek a helybeli református parochia csűrjében.

Érdekes, de talán törvényszerű jelenség, hogy a parasztverselőkre íróink és költőink előbb figyeltek fel, mint irodalomtörténetírásunk és néprajzi kutatásunk. KÖLCSEY Ferenc, ARANY János, EÖTVÖS Károly már a múlt században ejt egy-egy találó megjegyzést róluk, értékeli munkásságukat. A népköltészeti alkotások jelentős része, a parasztköltők írásában rögzített alkotásai azonban jó ideig kívül maradtak a kutatás körén.

Néprajzi szempontoknak megfelelően először TAKÁCS Lajos írt hosszabb tanulmányt két dunántúli verselőről (*Népi verselők — hírversírók.* Ethn. 1951. 1—49.), majd kutatásainak eredményeit könyvben is összefoglalta (*Históriák, históriások.* Bp. 1958.). JANÓ Ákos a kiskunhalasi *Gózon István* alkotásaiból állított össze egy válogatott gyűjteményt (*Mint én, földmíves költő . . .* Szemelvények *Gózon István* elbeszélő költeményeiből. NAGY CZIROK László gyűjteséből összeállította és bevezetővel ellátta JANÓ Ákos. Bp. 1960.). Örömmel üdvözölhetjük most ERDÉSZ Sándor dolgozatát, aki *Egy népi verselő Tiszavasváriból* címen *Magyar József* népi verselővel ismertet meg bennünket. *Magyar József* nem olyan kiemelkedő parasztverselő, mint a sárrétudvari *Nagy Imre*, vagy akár a kiskunhalasi *Gózon István;* mindössze átlagos típusa a népi verselők népes táborának, de éppen mert típus és átlagos, igen fontos metodikai szempontból. A szerző öt korszakot különböztet meg *Magyar József* költészetében, de ez a közölt anyagon csak kevéssé érződik. Minden ilyen válogatásnak meg van ugyanis az a hibája, hogy a tanulmány írója az egész versesanyag alapján dolgozik, abból von le következtetéseket, de az olvasó csak itt-ott érzi az elmondottak igazságát, hiszen a közölt töredékek alig nyújtanak valamit. Meg kellene kísérelni egy átlagos versíró (talán éppen *Magyar József*) költői termésének *teljes kiadását*, a mesekutatásban kidolgozott módszerekhez hasonlóan (ORTUTAY Gyula: *Fedics Mihály meséi.* Bp. 1940. — DÉGH Linda: *Pandur Péter meséi.* Bp. 1942.). Egyénisget, hatáskört, variációkat, motívum vándorlást és még egy csomó más, néprajzi szempontból elsődleges kérdést csak ennek birtokában lehet megválaszolni.

SONKOLY István a *Kölcsey megzenésítések*-ben sorra veszi az eddig feldolgozásra került verseket. Ezek közül az ARANY János megzenésítette *Bú kél velem* (KODÁLY Zoltán—GYULAI Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye.* Bp. 1952. 191.), és a négy KODÁLY remekmű érdekel bennünket közelebbről.

A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve jól tükrözi azt a szerteágazó tudományos munkát, mely a múzeum falai között folyik.

KŐHEGYI MIHÁLY

Rad Vojvodjanszkich Muzeja 11.

Novi Sad 1962. 264 l., Ill. + 4 térkép

A magyar néprajz nem vizsgálhatja az egyes jelenségeket csupán hazai területünkön, hiszen közismert történeti események folyományaként tetemes magyar népesség él hazánk területén kívül is. Mindezen túl az összehasonlítás, az egyezés és eltérés kimutatása csak párhuza-

mokkal lehetséges, melyek leginkább a közvetlenül szomszédos területen kínálkoznak. Érthető tehát, hogy örömmel vettük kezünkbe az újvidéki múzeum immár 11. évfolyamába lépő periodikáját.

VIDÁK Zsivko a szentendrei szerb iskolák történetével, tanulóival és tanáraival foglalkozik. Ismeretes, hogy az első szerb iskolát I. András korában alapította, a kolostorral egyetemben, a szerb származású Radovan palatinus (HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet* I. 283.). Igazi szerb jellegét azonban csak Csarnojevics pátriárka alatt, 1690 tájban, nyerte. II. József németesítő politikáját Szentendre is megérezte, de azt aránylag gyorsan sikerült közömbösítenie, sőt tanítóképzőt is állítottak fel. A középiskolából és tanítóképzőből kikerült diákok, illetve azok történeti és népművelő munkássága nem maradt hatás nélkül a ma Magyarországon élő délszlávokra sem. Ennek kimutatása azonban — elsősorban Baranya és Bács megye déli részén — még a jövő kutatás feladatai közé tartozik. Hogy ez néprajzi szempontból is igen hasznos lehet, azt egy nemrégiben megjelent, KRESZ Mária könyvét (*Magyar parasztviselet* 1820—1867. Bp. 1956.) kitűnően kiegészítő tanulmány is bizonyítja (Sztoján VUJICSICS: *Narodne nosnye iz Bacske.* Studia Slavica, 1961. 59—65.).

BRUKNER Bogdan cikke az agrártörténészeket érdekli közelebbről. Az Obrezs mellett feltárt őskori telepet a szerző a Vincsa-Plocsnik kultúrába sorolja. A leletanyagban — nagyszámú kerámia mellett — mezőgazdasági szerszámok is találhatók, melyek közül a szarvasagancsba foglalt kőkapákat emelnénk ki.

DESPOT Miroslava egy 1822-ből származó, Apatinról szóló leírást közöl, illetve annak adatait elemzi. A helység fontos közvetítő szerepére legutóbb mutatott rá szakirodalmunk (SOLYMOS Ede: *Dunai halászat.* Bp. 1965.). A Kunics Mihály szerzette leírás a selyemhernyó tenyésztés és kender termesztés mellett a szalmakalap készítés, kosárfonás, asztalos- és fazekasmunka termékeiről is szól.

VOJNICH Oszkár polinéziai és indonéziai gyűjteményeinek egy része a Néprajzi Múzeumba került (BODROGI Tibor: *Óceánia művészete* Bp. 1959.), de magángyűjteményében is maradt néhány textília. Ezeket a szabadkai múzeum szerezte meg s most a folyóirat hasábjain publikálásra is kerültek. Sajnálatos, hogy a fényképek fekete-fehérek és aránylag gyenge minőségűek. A jelentős anyag feltétlenül megérdemelt volna néhány színes fotót. Érthetetlen, hogy VOJNICH műveit sem idézik a feldolgozók, pedig utazásait több könyvben is megírta (*A Csendes-óceán szigetvilága.* Bp. 1903. — *British-India, Burma, a Maláji félsziget és Siam.* Bp. 1913. — *A keletindiai szigettenger.* Bp. 1913.).

Nincs itt terünk, hogy a kötet valamennyi (nem néprajzi vonatkozású) cikkét ismertessük, de azt még feltétlenül meg kell említenünk, hogy a — részben magyar szerzők könyveiről írott — recenziók után a Vojvodinával foglalkozó szakirodalom bibliográfiáját is közli az Évkönyv. A sok vidéki publikációval rendelkező jugoszláv néprajzi termésnek egy része ezzel legalább címleírásszerűen hozzáférhetővé válik az érdeklődő kutatók számára.

KŐHEGYI MIHÁLY

Cs. Pócs Éva: Zagyvarékas néphite

Bp. 1964. Néprajzi Múzeum — Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutatócsoport. 292 p. (Néprajzi Közlemények IX. 1964. 3—4. sz.)

Egyetlen községben lehető teljességében gyűjteni össze a népi hiedelmeket s foglalni azokat áttekinthető rendszerbe — ez a jeles munka úttörő fontosságú vezető szempontja. A mintegy négy és félezer lakosú palóc településű katolikus község Szolnoktól 15 km távolságban szembetűnően régies szellemi kultúrát őriz. Emellett környezetéhez viszonyítva elszigeteltségében ethnikus összefüggések szempontjából is érdekesnek ígérkező problémákat vet fel. Kiválasztásában tehát meggyőző érvek alapján járt el a mű szerzője. Ki kell emelnünk, hogy a kötetbe foglalt rendkívül gazdag adattár úgyszólván a maga egészében a szerző gyűjtése. Kutatásainak termékenységét nyilván a gyűjtés gondos előkészítésének köszönheti. Mintegy munkahipotézisként, a várható hiedelmek gondos jegyzékét készítette el: feldolgozta eddigi különösen gazdag táji néphitgyűjteményeinket, GÖNCZI, BERZE NAGY, LUBY, SZŰCS Sándor műveit (SZENDREY Ákos és ZSIGMOND nevét, akiknek tematikus dolgozatai túlnyomó hányadukban saját gyűjtéseikre támaszkodnak, bár nem egyetlen táj adalékait fogják össze, helyes lett volna szintén figyelembe venni), s ezek alapján mintegy gyűjtési kalauzul felvázolta a magyar hiedelemanyag provizorikus rendszerét. Az így kialakított vezérfonal valóban Ariadne-fonalnak bizonyult, s lehetővé tette a helység hiedelem világának teljességben és árnyaltságában egyedülálló gazdag áttekintését.

Az olvasó valóságos kis enciklopediát kap kezéhez, jól áttekinthető és kezelhető hiedelemkatalógust, amely a primitív vallási képzetek szinte valamennyi nálunk előforduló témájához

adalékokkal szolgál. Mint a mű bevezető fejezetéből értesülünk, a gyűjtött párhuzamos adalékok közül a kötet mindig a legtöbb motívumot nyújtó változatot közli; de mellé iktat minden további, új elemet tartalmazó variánst is. Így az esetek jelentős részében az „adat" folklór-érdekű szövegekből áll: ráolvasások, babonás történetek, eredetmondák az adalékszolgáltatók fogalmazásában szolgálnak a mű építőköveiül. Egyet kell értenünk Pócs Éva filológiai gondosságával: való, hogy „a szöveg átalakítása mindig azzal a veszéllyel jár, hogy az átíráskor nem veszünk észre minden, esetleg később fontossá válható apró motívumot." (11.1.) Hogy a vegyes vonatkozású adalékokat az egyszeri közlés elvének fenntartásával valamennyi vonatkozásban regisztrálhatóvá tegye, a mű a katalogizálás modern módszeréhez folyamodik: minden adatát sorszámmal látja el (gyűjteménye nem kevesebb mint 1469 adatot sorol fel!) s a megfelelő címszók közül a legmegfelelőbb alatt magát a feljegyzett szöveget közli, a többi címszónál a szöveg utalószámát adja meg a felvilágosítást nyújtó annotációval.

Tanulságos volna részleteznünk a mű felépítését a maga aprólékos kimódoltságában; a címszavak terjedelme azonban a tartalomjegyzékben mintegy 14—15 lapra rúg. Így csak annyit, hogy anyagát a „világkép" és az „akciók" címe alatt rendezi: amabban a természet tárgyaira és az emberi alkotásokra, majd magára az emberre, továbbá az emberfeletti, végül pedig a természetfeletti lényekre vonatkozó hiedelmeket sorakoztatja fel (az alcímeknek további, olykor többszörös lebontásával); emebben a serkentés, rontás, gyógyítás, megelőzés, elhárítás és jóslás varázscselekményeit összegezi. Mily szívesen látnánk e jegyzék kiegészítéseként mellékletül az „akciók" fényképdokumentumait is! Éppen Pócs Éva egyik korábbi hiedelem-elemzése példa arra, mennyi finom és életszerű részletet tárhat fel a varázsló eljárások technikájából, rítusából a fényképes szemléltetés. Ám szerénynek kell lennünk, a mű megjelenését e sokszorosított formájában, képdokumentumok nélkül is örömmel kell fogadnunk. Nehezebben nélkülözzük viszont azt, ami a néprajzi közlés teljességéhez tartozik: az egyes adatok közlőire vonatkozó jelzéseket, amelyek a szövegek és előadók egymásra vonatkoztatását biztosítják. Szükség esetén nemcsak a hitelesség ellenőrzését, hanem a gyűjtés kiegészítését is megkönnyítik.

A mű zárófejezete néhány átfogó megfigyeléssel jellemzi Zagyvarékas hiedelméletét. Számba veszi a néphit intenzitásának fokozatait, a teljes életszerűség: a hiedelmek minden ágában való jártasság és az eleven varázsló-gyakorlat végletétől a hitképzetek hitetlenkedő gúnyolásáig, hangsúlyozva, hogy a községben az utóbbi ellenére „lényegében mindenki — a fiatalokat is beleértve — felhasználható hiedelemadatközlőnek." (249. l.) E fokozatokat sorba állítva nemcsak a hitképzetek kihalásának folyamatát kísérhetjük végig, de számba vehetjük, milyen képzetek élnek különös elevenséggel és szívósággal Zagyvarékason. Nem érdektelen feljegyeznünk, hogy a néphit törzsanyagát e helyen a boszorkányhit, főként a tehénrontásra, szemmelverésre és ezek gyógyítására vonatkozó elképzelések, valamint a visszajáró halottakkal és bizonyos álmokkal kapcsolatos hiedelmek alkotják. Figyelemre méltó, adatokkal támogatott megállapítás, hogy „bizonyos kötött formák is nagymértékben segítik egy-egy hiedelemmotívum fennmaradását" (254. l.). A zárófejezet ezenkívül számba veszi a néphit bizonyos helyi és környéki specialistáit, mai és egykori gyógyítók, léleklátók, boszorkányok, tudósok sorakoznak fel, akik praktikáik emlékét a falu emlékezetébe vésték.

Befejezésül viszonylag terjedelmes, gondosan összeállított német kivonat nyújt tájékoztatást a külföldi kutatóknak a mű rendszeréről, bevezető és záró fejtegetéseinek gondolatmenetéről.

Pócs Éva kitűnő munkát végzett, könyve modern szempontjaival, kiemelkedően gazdag anyagával, rendszerező eljárásának gondosságával az újabb magyarországi néphitkutatásnak igen figyelemre méltó eredménye.

SÁNDOR ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. VII. 8. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív.

66.62624 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI,
TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS,
IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVII **1966** **3**

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Култура 024/2 или на загранице: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVII **1966** **3**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Németh, Gyula: Die „Lebensrute" in einem türkischen Volksmärchen aus Vidin — Бживляющая Волшебная палойка в одной из Сказок Видинских турок ..... 337—342
Ikvai Nándor: Unterirdische Getreidelagerung in Ungarn — Подземное зернохранение в Венгрии ..... 343—377
Vakarelszki, Hriszto: Warentransport mit Lasttieren bei den Bulgaren — Перевозка грузов на вьючных животных у Болгар ..... 378—389
Rőmer, Béla: Der Backdeckel von der Urzeit an bis zur Gegenwart — Пекарский колокол с доисторических Времен до наших Дней ..... 390—420
Martin, György: Charakterzüge und Haupttypen der äthiopischen Tänze — Особенности Эфиопских танцев и их основные типы 421—450

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 451—452
Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 453—456
Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 457—461

Litterarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ... 462—480

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 815—612.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOM

Morvay Judit: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása ..... 481—494
Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátraalján ..... 495—516
Janó Ákos: A társasmunkák s a kendermunkák társas jellege Szatmárban ..... 517—527
Saraksinova, N. O.: A születéshez fűződő hiedelmek és szokások a burját Geszer hősénekben ..... 528—537
Bodó Sándor: Jármok a Hajdúságban ..... 538—565

Kisebb közlemények

Faragó József: Magyar népballadagyűjtés Romániában ..... 566—568
Mitruly Miklós: Petőfi „alku"-jának három erdélyi változata ..... 568—569
Balázs Lajos: A nád alkalmazása a nádudvari házépítésben ..... 570—571

Viták, vélemények

Barabás Jenő: A belső fejlődés fogalmáról ..... 572—576
Szabó T. Attila: Védelemre szorul-e Kriza János? ..... 576—578
Balassa Iván: A tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum ... 578—582

Néprajzi hírek ..... 583—590

Könyvszemle ..... 591—630

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII. * BUDAPEST 1966 * 4. SZÁM

A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása

A magyar népi társadalom kutatásának területén — a publikációk tükrében — az elmúlt esztendőkben látszólag korántsem folyt olyan intenzív kutatás, mint szakterületünk más ágaiban. Azok az adatközlések és tanulmányok azonban, amelyek ez idő alatt napvilágot láttak, mégis jelentős lépéssel vitték előre témakörünk vizsgálatát. A magyar népi társadalom bármely jelenségének elemzésekor, vagy egy település társadalmának részletező bemutatásakor a kutatók a legtöbb esetben érintették a magyar népi társadalom intézményeinek és struktúrájának problémáit is. Elsősorban FÉL Edit tanulmányai hoztak e témakörben jelentős és értékes megfigyeléseket, megállapításokat.[1] A népi társadalom általános kulcsproblémájának, a rokonsági terminológiának a meghatározó, és a bennük tükröződő viszonyokra rávilágító szerepét a modern társadalomkutatás eszközeivel BOGROGI Tibor vonatkoztatta a magyar népi társadalomra.[2] A rokonsági terminológia strukturális elemzése során megállapította részint gazdasági-társadalmi hátterüket, részint pedig a magyarországi rokonsági szervezet fejlődésének a tendenciáit. Más részterületeken dolgozó kollegáink is egyre inkább beleágyazzák tanulmányaikba azokat a társadalmi jelenségeket, hatóerőket vagy szempontokat, amelyek a magyar népi társadalom képét mind erőteljesebben körvonalazzák.[3] Szakterületünk kutatóin kívül a történészek témakörünkkel foglalkozó tanulmányai ugyancsak szélesítik ismereteinket.[4] Az is örvendetes, hogy egyre több fiatal kutató fordul a népi társadalom vizsgálata felé.

A népi társadalommal foglalkozó értékes tanulmányok, az igen sok becses részkutatás, valamint más szakterületek eredményei, nem utolsósorban pedig a folyamatos gyűjtőmunka tette lehetővé, hogy már országos viszonylatban is megkísérelhetjük a hagyományos népi kultúra két reprezentáns intézményének, a *nemzetség* és *had* fogalmának a körvonalazását.

[1] FÉL Edit: *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményéről.* Népr. Közl. III. évf. 4. sz. 1958. — FÉL Edit: *Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez.* Népr. Közl. IV. évf. 1—2. sz. 1959.

[2] BODROGI Tibor: *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése.* Műveltség és Hagyomány III. Budapest, 1961.

[3] A korszerű tudományos színvonalon mozgó kérdőívek, tanulmányok, monográfiák mindegyikében jelentkezik a társadalmi szempont, ezért ezek felsorolásától most eltekintünk.

[4] VERESS Éva: *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén.* Történelmi Szemle I. évf. 3—4. sz. 1958. 379—428 l. — VERESS Éva: *Forschungsfragen der sozialen Gliederung des Bauerntums im feudalen Ungarn.* Europa et Hungaria. Budapest, 1965. 257—264. l. — KOSÁRY Domokos: *A paraszti „familia" kérdéséhez a XVIII. század elején.* Agrártörténeti Szemle. V. 1963. 1—2. sz. 130—132 l.

A társadalmat összeszövődő, egymásra ható és egymást meghatározó intézmények sokasága alkotja. A társadalmat alkotó személyek egymás közötti kapcsolatainak meghatározott formái ezek, amelyek strukturális elrendeződése és funkciója adja meg a társadalom jellegét. Ma már köztudomású, hogy a rokonsági intézmények szerkezete és működése konkrét történeti fejlődés eredménye, amely vagy kiegyensúlyozott folyamatosságban, vagy erőteljesebb periódusokban alakítja a társadalom arculatát, az alakulás lassúbb vagy gyorsabb ütemében. Éppen ezért az intézmények jellege, jelentősége és funkciója egyazon társadamon belül is változó. A különböző társadalmi intézmények vizsgálatakor fel kell tárnunk a kezdeti gyökereket, meg kell állapítanunk kifejlődésük módját és útját, fel kell mérnünk hatóerejüket és aktualitásukat, végezetül pedig nyomon kell kísérnünk elcsökevényesedésük folyamatát. Ezek alapján határozhatjuk meg az általuk elősegített vagy hátráltatott társadalmi fejlődés szintjét, valamint történeti hátterét.

A magyar népi társadalom ilyen rangú felmérése ma még természetesen nem lehetséges. Azonban jelenlegi eredményeink alapján is vállalkozhatunk részlettémák megoldására, illetve általánosító igényű megállapításokra.

A magyar népi társadalom egy-egy jelenségére a felfigyelés abban az időben kezdődött, mikor már a régi társadalmi kapcsolatok meglazultak, a hagyományos fogalmak elbizonytalanodtak, a régi kapcsolatok elszakadtak s helyüket már új, merőben más jellegű viszonyoknak adták át.[5] A kapitalizmus előtti tulajdonformák között kialakult intézmények felgyűjtésének az ideje — mint tudjuk — zömmel már korunkra esik, következésképpen a gyűjtő csupán a legöregebb nemzedék szórványos és bizonytalan emlékezetére szorítkozhat. A társadalmi intézmények vizsgálásakor kisebb mértékben támaszkodhatunk olyan — más vizsgálódásoknál eredménnyel kecsegtető — támpontokra, mint pl. a konkrét történeti-földrajzi viszonyok, vagy a szomszédos etnikum közvetlen kulturális hatása stb.[6] Az viszont segíti a kutatást, hogy a kulturális szint és miliő, ha töredékesen is, de tovább él a tárgyi és az emlékanyagban, s az a kép, amely a tudatformákban, szokásanyagban, magatartásban, illetve terminológiában tükröződik, némely ún. hagyományőrző vidéken még a monografikus igényeket is kielégíti és általánosításra is lehetőséget nyújt.[7]

Mielőtt rátérnénk a nemzetség fogalmának meghatározására, előre kell bocsátanunk, hogy nem az intézmény történeti alakulásának felvázolását tekintjük feladatunknak, hanem annak a fogalomnak körülhatárolását, megfogalmazását, amely az általunk ismert és vizsgált népi kultúra alkotórésze. Az ezen a körön kívül eső előzményekre és azonosságokra csak utalás formájában térünk ki. Elvileg tartjuk elsődleges feladatnak a jelenség körvonalazását, hiszen csak a világos és egyértelműen meghatározott fogalomnak állapíthatók meg a történeti előzményei, illetve a rokon és szomszéd népek hasonló társadalmi intézményeivel megmutatkozó kapcsolatai.

A *nemzetség*, *nemzet*, *nemzedék* szó, amely korábban az egész magyar etnikum területén általános volt, jelenleg már csak a legöregebb generációk körében isme-

[5] Istvánffy Gyula tanulmányai: *Újabb adalékok a palócok néprajzához.* Eth. V. 1894, Eth. IX. 1898.; *A borsodi matyó nép élete.* Eth. VIII. 1896.; *A matyó nép élete.* 1897. Miskolc.; *A borsod megyei palócok.* Eth. XXII. 1911. — Jankó János monográfiái: *Kalotaszeg magyar népe.* 1892. Budapest; *A balatonmelléki magyarság néprajza.* Budapest, 1903.

[6] Mint pl. a település, földművelés, táplálkozás tárgykörében.

[7] Fél Edit: *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson.* Kisalföldi közlemények. I sor. 3 sz. Érsekújvár, 1944. — Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban.* Budapest, 1956.

retes. Tartalma nem egyértelmű: rokonság, rokonsági csoport jelentése a legáltalánosabb: „ez az ember nemzetes velem"[8], „az az én nemzetemhez tartozik"[9]. Tehát a nemzetség, nemzet melléknévi vagy ragozott főnévi alakja is rokonságot jelöl. Ma már csaknem minden rokonsági intézménnyel, illetve rokonok csoportját jelölő kifejezéssel kapcsolatba hozzák, vagy éppen azonosítják: pl. a családdal, rokonsággal, fajjal, fajtával, haddal, atyafisággal. A nemzet kifejezés egyetlen rokon személyre is vonatkozhat: pl. „Julis, jön a te nemzetséged"[10] mondják, ha apja vagy bátyja közeledik az asszonynak. Ivadék jelentésben is előfordul, pl. „az én nemzedékem"[11] vagyis a gyermeke. A bukovinai székelyek a nemzetség véneinek csoportját illették nemzet[12] névvel. A rokonsági terminológiában is jelentkzeik pl. *nagynemzetem*[13] formájában. Általánosító alakjában egy-egy családot, egy-egy paraszti réteget foghat össze, pl. gazdanemzet[14], jobbágy- nemzet[15] stb. De használják a náció szinonimájaként is: „tót nemzetség"[16] „cigány nemzetség"[17] — mondják. A nemzetség személyekre, családokra, csoportokra való alkalmazása egyaránt lehet megtisztelő vagy elmarasztaló.[18] A nemzetség, nemzet szó különböző jelentéseiből az állapítható meg, hogy általában rokonsági csoportot, rokont, illetve rokonsági viszonyt takar, s általánosító alakja is összetartozást jelöl.

Nemzetsége azonban nem mindekinek lehet! Nemesi községekben még ma is hallható: „Aki nem nemes, annak nincs nemzetsége, az csak paraszt."[19] Ezt a megállapítást általában a *nemzetes úr, nemzetes uram* megszólítással is alátámasztják, mert a jobbágy ivadékoknak ez nem jár ki. Sokkal általánosabb az a nézet, hogy a falut alapító családok, a telkes jobbágyok leszármazottai, vagyis a „törzsek" tartoznak a nemzetségbe.[20] Ennek ellentéteképpen említik, hogy a beköltözött családoknak nincs nemzetségük, pl. „A Vargáéknak nincs nemzetségük, ott maradt Szalontán."[21] A nemzetség összetartozásánál hivatkoznak a közös családnevekre,[22] a közös őrre,[23] bár ezt konkrétan távolabbi rokonoknál sohasem tudják megnevezni. Emellett a nemzetség elengedhetetlen ismérve, hogy nagyszámú, tekintélyes rokonsági csoport legyen,[24] mert pl. „A Süttő régi család,

[8] Nyr. X. 154. Moldvai csángó „Nemzetségek vagyunk" Nyr. VIII. 471.

[9] Zsére (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[10] Püspökbogád (Baranya m.) saját gyűjtés.

[11] Botpalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[12] Fél Edit i. m. 1958.

[13] Püspökbogád (Baranya m.) saját gyűjtés.

[14] Ipolytölgyes (Hont m.) Diószegi Vilmos gyűjtése; Bernecebaráti (Hont m.) saját gyűjtés.

[15] Ipolytölgyes (Hont m.) Diószegi Vilmos gyűjtése; Bernecebaráti (Hont m.) saját gyűjtés.

[16] „Nagyon ritka volt, hogy német lánynak férje lett volna tót, vagy magyar nemzetségből." Mözs (Tolna m.) saját gyűjtés.

[17] Botpalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[18] Pl. „Gyalázatos nemzetség" Kemence (Hont m.). — „Régi jó nemzetség" Jászfényszaru (Szolnok m.) saját gyűjtés.

[19] Tyukod (Szatmár m.), Köveskál (Zala m.) saját gyűjtés.

[20] Jászfényszaru (Szolnok m.), Menyhe (Nyitra m. CsSz); Bernecebaráti (Hont m.) saját gyűjtés.

[21] Zsadány (Bihar m.) saját gyűjtés. — „Én már nem vagyok nagy nemzetség, mert a dédapám beszármazott." Jászfényszaru (Szolnok m.) saját gyűjtés.

[22] Tiszanána, Tiszasas, Jászfényszaru, Tiszaderzs, Zagyvarékás (Szolnok m.), Zsadány, Konyár (Bihar m.), Nyírmihálydi (Szabolcs m.) saját gyűjtés.

[23] Lédec (Bars m. CsSz), Mátraballa, Maconka (Heves m.), Szalánc (Abaúj-Torna m. Cs Sz), Nagybalog (Gömör m. Cs Sz), Tiszasas, Zagyvarékas (Szolnok m.), Pográny (Nyitra m. Cs Sz), Karcsa (Zemplén m.), Püspökbogád (Baranya m.), Bábony (Somogy m.) saját gyűjtés.

[24] Gyűjtéseink alapján általánosnak mondhatjuk az egész magyar etnikum területén.

de nincs nemzetsége, mert nem szapora, nem lesz maradékja"[25], vagy „Balkó régi nemzetség, de gyönge, nincsenek sokan."[26] A vagyon egymagában szintén nem adhat nemzetséget. A nemzetségek közötti rangsorolásnál lényegében nem befolyásolja a sorrendet.[27] Éppen az összetartó nagyszámú rokonság váltja ki még ma is a nemzetség meghatározását, teszem azt egy cigánycsalád esetében is.[28]

A nemzetség kritériuma a nagyszámú rokonság megléte, nem pedig az együttlakás vagy a közös gazdálkodás. Külön gazdálkodó kiscsaládok, vagy együtt élő nagycsaládok (családközösségek) egyaránt beletartozhatnak.[29] Kisebb egysége nem a család, hanem a leszármazást jelölő *ágazat*,[30] *ág*,[31] *íz*,[32] illetve *rend*.[33] Éppen ezért mindazokra a kérdésekre, amelyeket a nemzetség fogalmának tisztázása céljából tettünk fel, általában rokonsági rendszerre utaló feleleteket kaptunk. Ezek szerint a nemzetségbe tartozik az összes ágazat, az egynevűek, az összes vérszerinti rokon családok, az egyazon ős leszármazottai stb. A leszármazás kivétel nélkül patrilineális. Vertikálisan beletartoznak a meghalt családtagok is, azok is, akiket nem tudnak felsorolni: „Az ősök, akik megholtak, az a mi nemzetségünk, abból eredünk, mi tartozunk hozzájuk, nem ők mihozzánk.[34]" Lefelé a nemzetséghez tartozik a legkisebb újszülött is. A nemzetségbe került asszonyok hovatartozása, mivel lánykorukban más nemzetséghez tartoztak, bizonytalan. A feleletek nem egyértelműek, gyakran éppen ellentmondóak. Sok esetben apja nemzetségéhez számítják,[35] de hozzáteszik, hogy férjhezmenetelével eleve kiesett nemzetsége leszármazási és örökösödési sorából. Az *ego* az anyját általában apja nemzetségéhez sorolja, az apai nemzetség egyenesági ősanyáival együtt[36] (vagyis apai nagyanyját, apai dédanyaját stb.), de már anyai rokonságára, anyai felmenőire sem a nemzetség kifejezést, hanem csak a rokonságot használja.[37]

Az asszonyok saját nemzetségükként hol apjuk,[38] hol pedig férjük nemzetségét jelölik meg,[39] illetve néha éppen mindkettőt. A férj rokonsága nagyobb-

[25] Geszte (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[26] Geszte (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[27] Váralmás (Kolozs m.) saját gyűjtés; Jászfényszarú (Szolnok m.): „Ha elvesztik a vagyont, akkor is nagy nemzetség", Vicsáp-Apáti (Nyitra m. Csűz), Szalánc (Abaúj-Torna m. CsSz); Tyukod (Szatmár m.) saját gyűjtés; — Fél Edit: Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményéről. Népr. Közl. III. évf. 4. sz. 1958.

[28] Zagyvarékas, Tiszasas (Szolnok m.), Tyukod, Kispalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[29] Gyűjtéseink alapján általánosnak mondhatjuk az egész magyar etnikum területén.

[30] Zagyvarékas (Szolnok m.), Köveskál (Zala m.), Zsadány (Bihar m.) saját gyűjtés.

[31] Zsadány (Bihar m.), Zsére (Nyitra m. CsSz), Pográny (Nyitra m. CsSz), Alsóbodak (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[32] Zsére (Nyitra m. CsSz), Szalánc (Abaúj-Torna m. CsSz), Karcsa (Zemplén m.) saját gyűjtés.

[33] Bukovina, Fél Edit 1958.

[34] Mözs (Tolna m.) saját gyűjtés. Hogy a férfiágon rokon halottak beletartoznak a nemzetségbe, gyűjtéseink alapján a magyar etnikum területén általánosnak mondható.

[35] Zsére (Nyitra m.), Kemence, Bernecebaráti (Hont m.), Bodony, Mátraderecske, Mátraballa, Maconka (Heves m.), Tiszanána, Zagyvarékas, Tiszasas (Szolnok m.), Decs, Mözs (Tolna m.), Makó (Csanád m.), Botpalád, Tyukod, Kispalád (Szatmár m.), Váralmás (Kolozs m.), Mezőség, Moldvai csángó, saját gyűjtés; — Fél Edit: *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményéről*. Népr. Közl. III. évf. 4 sz. 1958.

[36] Zsére (Nyitra m. CsSz), Bodony, Parád (Heves m.), Botpalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[37] Hódmezővásárhely (Csanád m.), Tyukod (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[38] L. a 35. jegyzetben felsorolt községeket.

[39] Hódmezővásárhely (Csanád m.), Hánta, Bana (Komárom m.), Nagycétény (Nyitra m. CsSz), Bogyiszló (Tolna m.), Kiskunfélegyháza (Bácskun m.), Zsadány, Konyár (Bihar m.), Nyírmihálydi (Szabolcs m.) saját gyűjtés.

részben gyakorlatilag saját nemzetségéhez számítja az asszonyokat is.[40] A lakodalom egyes mozzanatai, valamint más egyéb szokások arra engednek következtetni, hogy az asszony a lakodalom lezajlásától,[41] vagy pedig az első gyermek születésétől kezdve[42] már férje nemzetségéhez tartozik. A nemzetséghez tartozás csak az asszony személyére korlátozódik, rokonságára már nem vonatkozik, de még őt sem számítják vérszerinti rokonnak férje családjában.[43]

Viszont az asszony, miután férje családjába került, részben átveszi a férj rokonsági terminológiáját, mégpedig annak legközelebbi rokonságától egészen a legtávolabbi rokonságáig, pl. a férj idősebb asszonytestvérét nénémnek hívja, nem pedig ángyomnak.[44] A férj az asszonynak csak a legközelebbi rokonait szólítja hasonló elv szerint.[45] A férj családjának fiatalabb férfitagjai az asszonyt ángynak hívják,[46] ami azt jelzi, hogy nem vérszerinti rokon.

A Magyar Tájszótár szlavóniai adatán kívül[47] irodalmunkban nincs utalás arra, hogy az *ego* apai és anyai rokonságát másképpen szólította volna. CSALOG Zsolt jugoszláviai gyűjtése nemcsak megerősítette a tájszótár adatait, hanem kiszélesítette az oldalági rokonságra is. Az anyai rokonságot a *pesze* szóval különböztetik meg, pl. *pesze szülém*, vagyis anyai nagyanyám, *pesze nénikém*, anyai nagynéném stb. Magunknak a Szolnok megyei Tiszaderzsen sikerült az apai és anyai felmenőket megkülönböztető szólítást felgyűjtenünk.[48] Az erről a vidékről kitelepült jugoszláviai Piros község rokonsági terminológiájában ez a különbség ugyancsak jelentkezik.[49] A rendelkezésünkre álló adatok kis száma miatt természetesen még nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket.

A nemzetség ma már általában csak a harmadik unokatestvérig, a „harmadik ágazat"-ig bezárólag tart.[50] Hagyományőrző vidékeinken azonban a hetedik ágazatot jelölik meg: „Hetedik ágazatig tartott a rokonság, így tartották az öregek".[51] Sőt Nyitra környékén a hagyomány szerint a kilencedik ágazatot is számon tartották valamikor.[52] Gyakorlatilag szinte mindenütt csak két-három unokatestvérig számolnak, s ezek is csak lakodalom vagy haláleset alkalmával

[40] Bábony (Somogy m.), Lédec (Bars m. CsSz), Karancskeszi (Nógrád m.), Velem (Vas m.), Zsére (Nyitra m. CsSz), Tiszanána (Szolnok m.) Karcag, Tiszaderzs (Szolnok m.) Nádudvar (Hajdú m.) saját gyűjtés.

[41] Ezt bizonyítja az ünnepélyes rokonnáfogadás, a férj családtagjainak szólításmódja, továbbá a házhozszoktatás szokása stb.

[42] Elszórt adatok arra engednek következtetni, hogy az első gyermek születéséig az asszony nem teljes jogú családtag, lánynevét hordja, alvóhelye bizonytalan, az első gyermek kelengyéjét az anyai család állítja ki stb.

[43] Gyűjtéseink alapján a magyar etnikum területén általánosnak mondható.

[44] Gyűjtéseink alapján a magyar etnikum egész területén elterjedt — de nem kizárólagos — szólítási mód.

[45] Mátravidéki palócok. Püspökbogád (Baranya m.) saját gyűjtés.

[46] Gyűjtéseink alapján a magyar etnikum egész területén fellelhető — de nem kizárólagos — szólítási forma.

[47] Pesze szülike: öreganya, anyai részről való öreganya.

[48] Apai nagyapa: öregapám, anyai nagyapa: nagyatyám, apai nagyanya: öreganyám, anyai nagyanya: nagyanyám.

[49] Apai nagyanyám: öreganyám, anyai nagyanyám: öregszülém.

[50] Gyűjtéseink alapján az egész etnikum területén a legidősebb generációnál általánosnak mondható.

[51] Bodony, Maconka (Heves m.) Zsére, Pográny, Nagycétény, Kolon (Nyitra m.CsSz) Velem (Vas m.), Botpalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[52] Béd (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

kerülnek össze, kisebb jelentőségű eseményekkor csak az első unokatestvéreket hívják, még pedig a komákkal, sógorokkal, esetleg szomszédokkal együtt.[53] Ma már csak a nagyapáig, illetve a dédapáig tudják elsorolni őseiket, és azok leszármazottait.[54] Hogy valamikor meddig tartották gyakorlatilag a rokonságot, ma már nem állapítható meg pontosan.

A nemzetségek kivétel nélkül exogámok voltak, a házassági tilalom addig tartott, ameddig tudták vagy számon tartották a rokonságot. Ma ez az exogámia abban jelentkezik, hogy az apa, az anya és a nagyszülők családjából tilos házasodni.

Szólások, mondások alapján arra következtethetünk, hogy a falu közössége egységes csoportnak tekintette a nemzetséget, s maguk is egységes csoport tagjainak tartották magukat, ezért beszélnek pl. jó vagy rossz nemzetségről, józan nemzetségről, piszkos nemzetségről stb.[55] A nemzetség általánosnak vélt tulajdonságait biológiailag örökölhetőnek vélték, pl. „ilyen volt annak minden nemzetsége, ilyen hazudós."[56]

A nemzetséggyalázó valamikor az egész nemzetségre szégyent hozott. Ezért a nemzetség bíráskodhatott tagjai felett, s ki is tagadhatta a nem közé valót, például így: „kitagadta a nemzetsége, mert rongy ember volt",[57] vagy hogy más példát idézzünk: „az én nemzetségemet még nem érte folt, nem érte szégyen".[58] Az ilyenfajta szólások nem a családot értik, hanem az egész rokonságot, elsősorban természetesen az apaágit.

Az elmondottak tulajdonképpen a rokonság fogalmát ölelik fel. Fél Edit cikkében[59] viszont bemutatta a bukovinai székelyeknek egészen a kitelepítésig működött nemzetségi szervezetét. Itt egyebekben a nemzetség tudata élő gyakorlattal kötődik össze. Számon tartott rokonságuk valószínűleg a legnagyobb az egész magyar etnikum területén.[60] A nemzetségi tudat még teljesen ép. Bár a nemzetségi szervezet részben még aktívan funkcionál, a *nemzet*, vagyis a családfők, férfiak tanácsa még összeül, ennek ellenére tevékenységük már a kiscsaládok ügyes-bajos dolgainak intézésére, magatartási formák meghatározására szűkül.[61] Maga a gazdasági alap, a nemzetségi tulajdon, a közös föld vagy állatállomány hiányzik, tehát az intézmény alapvető jelentősége már nincs meg. A székelyek — történetük alakulása következtében — még így is megőrizték azokat a sajátos elemeket, amelyek valamikor a magyar etnikum más területein is meglehettek. A közös nemzetségi tulajdonon kívül gondolunk itt az öröklődő vérbosszúra — ami már itt sem kötelező a nemzetség részére, hanem csak az egyenesági férfileszármazottra,[62] — továbbá a nemzetségi jelre,[63] vala-

[53] Gyűjtéseink alapján a századfordulón általánosan így volt.
[54] Gyűjtéseink alapján a legidősebb generációnál általános volt.
[55] „Csúnya, piszkos nemzetség!" Decs (Tolna m.) saját gyűjtés.
[56] Zsadány (Bihar m.) saját gyűjtés.
[57] Karcsa (Zemplén m.) saját gyűjtés.
[58] Lédec (Bars m. CsSz) saját gyűjtés.
[59] 1958 Fél Edit.
[60] Összesen 273 atyafiát sorolja fel egy adatközlő. Saját gyűjtésünknél a bodonyi 1866-ban született Jakab Andrást említjük meg, aki 1954-ben 63 vérszerinti rokonát tudta felsorolni. Mindezideig ennél több vérszerinti rokont számontartó adatközlőt nem találtunk.
[61] . . . „az asszonyok jöttek a nemzethez sírni" férjük rossz bánásmódja miatt, vagy például az egyik nemzetségtagnak elpusztult a marhája: „megdöglött a marhám menjünk oda nagyapámékho", vagy „beteg a lánkám kérdezzük meg nagyapámékat"; lehetett többekre is kiterjedő, kiváltképp a nagyon szokásos leányrablással kapcsolatos megbeszélés, amikor megszabták az egész nemzet és a szomszédai magatartását. 1958 Fél Edit i. m. 8
[62] 1958 Fél Edit i. m. 6.
[63] 1958 Fél Edit i. m. 8

mint a lányrablásra.[64] Ezeknek a jelenségeknek a halvány nyomai más területeken csak szórványos formában jelentkeznek,[65] így érvényük szélesebb körre nem általánosítható. Az eddig feltárt szórványos adatok alapján sikerrel kecsegtet a pásztor társadalom rokoni kapcsolatainak s az ezeket kísérő szokásoknak az alaposabb összegyűjtése és elemzése.[66]

A fentiek alapján megállapítható, hogy a nemzetség abban az időszakban, amelyre adataink vonatkoznak, elsősorban rokonsági intézmény, amely egy rokonsági, éspedig apaági vérrokonságon alapuló tudat révén kapcsolja össze tagjait; beletartoznak ebbe az ősök, a leszármazottak, második, harmadik unokatestvérig az oldalági rokonok is; a férfitagok feleségét befogadja a nemzetség. A nemzetség exogám. Magának a nemzetségnek mint rokonsági intézménynek van csak jelentősége.

Tudjuk, hogy a honfoglaláskori nemzetségi társadalom, miután elvesztette azt a gazdasági szervezeti formát, amely létét indokolta, korán felbomlott, s helyére más intézmények kerültek. A nemzetség, nemzet műszó egyre inkább a kiterjedt apaági rokonok csoportját, illetve azok érdekcsoportjait jelentette, amelyek aktív tényezőként működtek a feudális uralkodó osztály keretein belül. A vérszerint összetartozó apaági rokonokat jelentő szó valószínűleg egyre jobban elterjedt a köznyelvi használatban is. A török után a vissza- és újratelepülés századaiban (tehát történeti körülmények következtében) újra előtérbe kerülhetett, illetve folytatódhatott a férfiágon rokon családok aktív, hatékony csoportjának a megszerveződése.[67] De ekkor a szabad és jobbágy családoknak lett az új anyagi létfeltételekhez kapcsolódó társadalom-szervezeti formája. Ezzek a rokonsági csoportok funkciójukban sem, összetételükben sem fedték mindenütt az időközben férfiági vérrokonság fogalmára szűkült *nemzetség* szót. Ahol a nemzetség rokonsági intézményként még funkcionált, mint a bukovinai székelyek mellett Erdély más területein[68] (pl. GYÖRFFY István említi a Hunyad megyei nemzetségi szervezetben élő családokat, akik közös földjeiket évenként nyílvetéssel osztják szét), vagy a Nyitra környéki magyarságnál,[69] ahol hasonló közös földtulajdonra és osztásra emlékeznek, vagy a Dunántúl egyes részein,[70] ott megmaradt a nemzetség kifejezés. De emellett egy-egy nagyobb tájon belül más-más kifejezéssel is jelölték: pl. a *had*,[71] *família*,[72] ritkábban a *rokonság*, [73]

[64] 1958 FÉL Edit i. m. 8.

[65] A lakodalom egyes mozzanatai arra engednek következtetni, hogy a lányrablás a magyar etnikum más területein is meglehetett. A vérbosszú némi nyomai fellelhetők FÉL Edit: *A nagycsalád és jogszokásai a Komárommegyei Martoson.* Érsekújvár 1944. 68. Továbbá hasonló formában Bodony (Heves m.), Zsére (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[66] „A törzsökös juhász családok oly összetartó nemzetséget alkotnak, hogy maguk közé más megyebelit még bojtárnak sem fogadnak fel. Gömör Vármegye monográfiája. 1901. 171.

[67] Ezt az új csoportosulást természetesen nem vehetjük a nemzetségi társadalom újraszerveződésének.

[68] GYÖRFFY István: *A feketekörösvölgyi magyarság települése.* Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 287.

[69] A falu közös határát a XIX. sz. két első harmadában nyíllal osztották fel a nemzetségek. Béd (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[70] Elsősorban a nemesi községekben.

[71] Általánosan a Zagyvától keletre a Mátra és a Bükk vidékén, továbbá a Jászságban, Kunságban, Hajdúságban, a Nyírség egy részén.

[72] Országosan ismert kifejezés elsősorban a nemesi családokra, rokonságra, illetve nagylétszámú, jómódú vagy régi családokra, illetve rokonokra.

[73] Pl. „jött a legény a rokonjaival" verekedésnél (Bodony, Heves m.). — „Nem hagyták, összefogott az egész rokonság" (Tyukod, Szatmár m.). — „A rokon olyan mint a nemzetség" (Püspökbogád, Baranya m.) saját gyűjtés.

banda,[74] *sereg*,[75] vagy csak a többes számba tett családnévvel,[76] pl. *Kovácsék*, *Irhák*. Meggondolkoztató, hogy az ilyen értelemben használt *had* szavunk a magyar etnikum egészéhez viszonyítva csupán kis területen fordul elő: lényegében a Zagyvától keletre eső ún. palócoknál, továbbá a Jászságban, Kunságban, Hajdúságban, s a Nyírség egy részén. Egy-két kivételtől eltekintve csak szórványosan, néha csupán szólásként fordul elő a Dunántúlon,[77] valamint a Partium területén, [78] Erdélyben pedig egyáltalán nem ismeretes. Maga a szó tömeget, sokaságot is jelent, de miként legrégibb nyelvemlékünk is bizonyítja,[79] elsősorban a katonaság fogalomköréhez kapcsolódott, mint pl. *hadiút*, *hadrakelt*, *hadizsákmány*, *hadi* (jelentés katona). Észak-Csallóközben a nemes falu bíráját 1848 előtt, amikor még a nemesek csak katonáskodással adóztak, hadnagynak mondták.[80] További kutatások feladata lesz majd igazolni az összefüggést a had kifejezés és a katonáskodó szabad hajdúk, kunok életformája között.[81] Mivel a had szó tömeget összegyűlt tevékeny sokaságot is jelent, használata tehát így is indokolt az egész területen. A megtelepült hadak gazdasági alapja a közös, egymás közelében fekvő külső és belső telkek, a közös állatállomány, a csoportos település, valamint a rokonsági szervezeten belüli gazdasági tevékenység volt.[82] Ezeknek a hadaknak a magját, alapját kezdetben a közös vagyoni tulajdon s a férfiágon összetartozó rokonsági csoport alkotta.[83] Összetartó ideológiája hasonló volt a nemzetségéhez, szervezete azonban a körülményeknek megfelelően bővült vagy szűkült. Miként a nemzetséget, a hadat is tősgyökeres apaági rokoncsaládok alkották: „A had testvéri családok összessége",[84] „Nagyobb ágazat",[85] „közös törzs",[86] „ahol nagy volt a nemzetség, ott volt a had".[87] Ezt az utóbbi véleményt mindenütt megtaláltuk, ahol a had szót rokonsági fogalomként használták. Az apaági vérségi rokonok csoportjának jelölésére a had mellett mindenütt előfordul a *nemzetség* vagy *nemzet* szó; e műszó használatának ereje a rokonság fogalomkörében egyáltalán nem csökken.[88] A had nagyságát lényegében a nemzetség nagysága, valamint a rokoni tudat foka befolyásolja. Mert természetesen nagyobb a had, ha nemcsak az elsőízigleni, hanem a másod-vagy harmadizigleni rokonok is a nemzetségbe tartozónak érzik magukat. Az az általános vélemény, hogy a hadba a már meghalt ősök nem tartoznak bele,[89] élesen megvilágítja a pusztán vérségi rokonokból

[74] „Itt jön az egész Fülöp-banda!" Menyhe (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[75] Egerszeg (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[76] Bodony, Mátraderecske, Mátraballa, Maconka (Heves m.), Kemence (Hont m.), Jászfényszarú, Tiszanána (Szolnok m.), Zsadány (Bihar m.) saját gyűjtés.

[77] Decs, Mözs (Tolna m.), Szentgál (Veszprém m.), Köveskál (Zala m.), — de pl. Göcsejben teljesen ismeretlen (Barabás Jenő szíves közlése).

[78] Szatmári és bihari gyűjtésünk szerint esetlegesen ismeretes, ritkán használt.

[79] 1055: Inde ad castelic et feheruuaru rea menek hodu utu rea. Pannh.Tih. 1/1.

[80] Magyar tájszótár: hadnagy: nemes falu bírája (1848 előtt). (Csallóköz Csaplár Benedek; Felső Csallóköz Nyr. VIII. 377; Pozsony m. Tárnok Nyr. VIII. 471.)

[81] L. Györffy István: *Magyar nép, magyar föld. Kik voltak a kunok? A hajdúk eredete.*

[82] Fodor Ferenc: *Egy palóc falu életrajza.* Budapest, 1930. 30.

[83] Fodor Ferenc: *Egy palóc falu életrajza.* Budapest, 1930. 58.

[84] Zsére (Nyitra m. CsSz), Karcag (Szolnok m.), Tyukod (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[85] Zagyvarékas (Szolnok m.) saját gyűjtés.

[86] Kispalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[87] Jászfényszarú (Szolnok m.) saját gyűjtés.

[88] Gyűjtéseink alapján megállapíthatjuk, hogy a had és a nemzetség egymás mellett azonos hangsúlyú formában is jelentkezik éppen azon a területen, ahol a had fogalma leszűkült egy-egy együttélő nagylétszámú családra, illetve összetartó nagylétszámú rokonsági csoportokra: a nemzetség mint a férfiágon vérrokonság tudati formája szintén jelentős.

[89] Gyűjtéseink alapján a legidősebb generációnál általánosnak mondható.

álló nemzetség, valamint az aktív érdekcsoportot jelentő had közötti különbséget. Az alábbi idézetben az adatközlő egy mondaton belül mindkét fogalmat használta, mégpedig a megfelelő fogalomkörben: „A nagy nemzetek összeházasodtak, az a nagy had, azzal nem lehetett kikezdeni, sokan voltak egybe".[90] A palócoknál és az Alföldön a hadba mindig *több* család tartozott. A nemzetséggel ellentétben a hadba beletartoztak a családbeli asszonyok is. A következő idézet általános véleményt tükröz: „Lagzi után a Jozsoka hadába tartoztam, azelőtt meg a Dudásába."[91] (Az adatközlő apjának ragadványneve volt a Dudás.) A hadba beletartoztak a vejek, a szolgák, sőt a hadak között lakó szegényebb, csekély rokonságú szomszédok is.[92] Az Alföld más gazdasági-társadalmi viszonyok között élő városaiban és falvaiban — bár szűkebb értelmezésben a had magját a vérrokonok alkotják — a szó jelentése kiszélesedett, mert a hadba beleszámítják a sógort, komát, jóembert, szomszédot, cselédet, tehát tulajdonképpen mindenkit, akire csak számítani lehet.[93] Ahol nagy volt a szomszédság, ott volt a had.[94] Ennek ellenére az Alföldön a had szó kizárólag rokonságot jelölő értelemben is használatos, pl. ahol a had egy helyre temetkezett, oda csak a vérrokonok és házastársaik kerültek. [95] Az alföldi városok mellett csak a kelet-magyarországi paraszti életformában élő nemes családoknál, és Nyitra környékén találkoztunk azzal a véleménnyel, hogy a házastársak rokonsága egy hadat alkot.[96]

Hogy a had legfőbb tulajdonsága a tömeg, sokaság volt, s egykori értéke is éppen ebben rejlett, az ma már csak szólásokban mérhető le. Ha sokan vannak együtt, azt mondják: „Itt az egész had."[97] Ha összegyűlnek a rokonok, tréfásan azt mondják: „megjött a rokoni had."[98] A Hajdúságban „egy család nem volt had; még ha sokan voltak is, az nem had; a had összegyűl."[99] Ha a szomszédok összejönnek: „De sok had összegyűlt."[100] Sok gyerekre mondják a Dunántúlon: „Gyűnnek a hadak."[101] Ahol a had szónak már pejoratív jelentése van, ott olyan tulajdonságokat hangsúlyoznak, amelyek csak nagyobb tömeg jellemzői lehetnek: „A had olyan család, ahol sokat veszekednek, hangosak."[102] — „Arra mondják, akik nagyon összeférhetetlenek, elzárkóznak."[103] — „Csúnya veszekedős hadak."[104] — „Hogy kik a hadak? a kapzsiak, csak maguknak gyűjtenek, olyanok a hadak."[105] A hadak félelmetesek, harciasak, ezt plédázza a következő idézet: „Ne menj oda, ott laknak a Vajda hadak, megesznek!"[106] — „A haddal

[90] Zsére (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.
[91] Maconka (Heves m.) saját gyűjtés.
[92] Bodony (Heves m.), Kispalád, Tyukod (Szatmár m.) saját gyűjtés.
[93] Kispalád (Szatmár m.), Zagyvarékas (Szolnok m.) saját gyűjtés.
[94] Tyukod (Szatmár m.) hasonlóképpen: Túrkeve (Szolnok m.), Nádudvar (Hajdú m.) saját gyűjtés.
[95] Nádudvar (Hajdú m.), Tiszanána (Szolnok m.) saját gyűjtés.
[96] Pl. Tyukod (Szatmár m.): „Ha a legény beházasodott a Beczőhad-ba, akkor a rokonok összekerülnek, de a legény a nemzetségbe nincs benne." saját gyűjtés.
[97] Zagyvarékás (Szolnok m.) saját gyűjtés.
[98] Jászfényszarú (Szolnok m.) saját gyűjtés.
[99] Nádudvar (Hajdú m.), hasonlóképpen mondják Zagyvarékason (Szolnok m.) is, saját gyűjtés.
[100] Zagyvarékas, Tiszaderzs (Szolnok m.) saját gyűjtés.
[101] Tác (Fejér m.) saját gyűjtés.
[102] Decs (Tolna m.), Kiskunfélegyháza (Bácskun m.) saját gyűjtés.
[103] Kiskunfélegyháza (Bácskun m.) saját gyűjtés.
[104] Decs (Tolna m.), Tiszanána, Tiszaderzs (Szolnok m.).
[105] Mözs (Tolna m.) saját gyűjtés.
[106] Tiszanána (Szolnok m.) saját gyűjtés.

nem jó kikezdeni."[107] Hagyományőrző vidékeken — elsősorban a palócoknál — nemcsak szólások, hanem kerek történetek is ismeretesek a hadról, mégpedig mint a településen belül tevékenykedő hatékony érdekcsoportról. Általában családi, házasítási ügyekről, kisebb bosszúkról, közös lopásokról, kölcsönös segítségről, követválasztásokról, spontán kirobbant verekedésekről szólanak.[108] Egy részükben nagy szerep jut az asszonyoknak is. Ebben az időben már a had tevékenysége tulajdonképpen nem választható el a nagycsalád, illetve a rokonság, rokonságbaráti kör csoportok tevékenységétől. A gazdasági szervezethez tehát lényegében már csak ezeken a formákon keresztül kapcsolódik. Talán jó nyomon járunk, ha a had meglétének, s eredeti funkciójának töredékes emlékét abban a néhány adatban keressük, amely a had fogalmát nagyszámú felnőtt férfival rendelkező,[109] vagy sok munkabíró férfit számláló családban,[110] illetve fiatal férfiak csoportjában látja.[111] Az alföldi települések katonai szervezete, valamint a külterjes állattartáshoz kapcsolódó életforma — amely az egész területen megvolt — egyaránt megkívánta a férfiak tömeges jelenlétét a rokonsági kötelék keretén belül. A felnőtt férfirokonok s a hozzájuk tartozók alacsony vagy magas száma sok esetben döntő jelentőségű lehetett.

Miután a had eredeti funkcióját elvesztette, miként a nemzetség is, egyre inkább a rokonság megjelölésére szűkült. Mégpedig az északi területeken az együttélő nagycsaládra vagy családcsoportokra, a differenciált társadalmú Alföldönviszont egy egyre szűkebb és tágabb értelemben vett rokon, rokon szomszéd kapcsolatokra korlátozódott, végül pedig elmarasztaló pejoratív csengést kapott. A hadhoz hasonló rokonsági- és érdekcsoportok nyomai az egész magyar etnikum területén fellelhetők, ezek különböző formáira azonban most nem térünk ki.

Az Alföldön a társadalom differenciálódása viszonylag hamar ment végbe, ennek következtében a had jelentősége fokozatosan csökkent, viszont a más gazdasági-társadalmi viszonyok között élő palóc falvak telkes jobbágycsaládjainak a tulajdona, vagyona egyre jobban körvonalazódott, a jogok és kötelességek rendje pedig minden irányban kialakult. A társadalom szervezeti formája ennek megfelelően módosult. Igen korán előtérbe került a had kisebb egysége, a nagycsalád,[112] amely gyakran kisajátította a had nevét.[113] A nemzetségi-rokonsági rendszer, s a rokon családokat összefogó had mellett, illetve után, a múlt század végéig funkcionáló nagycsalád volt az a szervezeti forma, amely a termelési szinttel összhangban, a még nem kapitalizálódó telkes parasztság gazdasági üzemtípusává vált. A nagycsaládot, noha apaági vérrokonság alapján szerveződött, s a had és nemzetség ideológiájának megfelelően rendezkedett be, elsősorban mégsem rokonsági csoportnak, hanem *gazdasági egységnek* tekinthetjük. A család életrendje, a családtagok egymás közötti viszonya lényegében a nemzetségi-rokonsági szervezet keretei között maradt, de eltorzult annak érdekében, hogy társadalmilag és gazdaságilag támogassa, összetartsa, gyarapítsa ezt a gazdasági egységet. Az elméletileg közös vagyon gyakorlatilag a családfő tulaj-

[107] Zsére (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[108] Bodony, Mátraderecske, Mátraballa, Tiszanána (Heves m.), Zagyvarékas, Jászfényszarú (Szolnok m.) saját gyűjtés.

[109] Karcag, Hajdúszoboszló, Nádudvar (Hajdú m.), Tiszasas (Szolnok m.).

[110] Mátraballa (Heves m.), Botpalád (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[111] Karcag (Szolnok m.), Tyukod (Szatmár m.) saját gyűjtés.

[112] Fodor Ferenc: *Egy palóc falu életrajza.* Budapest, 1930. 32.

[113] Elsősorban a „palócoknál": Karancskeszi, Bárna (Nógrád m.), Maconka, Mátraballa, Mátraderecske, Bodony, Parád (Heves m.), saját gyűjtés, Nagyvisnyó (Nógrád m.) Fodor Ferenc i. m. 25—6.

donába ment át, a vének vagy a felnőtt férfiak tanácsát egyetlen akarat érvényesülése váltotta fel.[114] A nagycsalád feje nem tartozott semmiféle együttműködő rokonsági tanácsba.[115] E kis gazdasági egység férfitagja gyakorlatilag a családfő bérese volt, s a családi keretek között élő cseléd ruha és esetleges pénzjuttatása rendszeresebb és több volt, mint a családfő vérszerinti leszármazottaié.[116] Mivel a nagycsalád a nemzetség rokonsági rendszerét a saját érdekei szerint értelmezte, ez hozta magával az asszonyok családon kívüli helyzetét.[117] Viszont ennek ellenhatásaként fejlődött ki az erős anyaági vonal, amely ezekben a falvakban számottevő rokonsági tényező volt.[118]

A nagycsalád, mint gazdasági egység, nemcsak egyenesági leszármazottakat, de vejeket, cselédeket, sőt egész családokat is befogadott keretei közé, ha az uralkodó osztály adóztatási rendszere vagy a termelési szint megkívánta. KOSÁRY Domokos a XVIII. századi paraszti famíliáról szóló tanulmányában írja, hogy a családfő és a hozzá tartozó vérrokonok között zsellércsaládok is meghúzódtak.[119] A Nyitra megyei Béden még sikerült adatokat kapnunk egy olyan húsz holdas nagycsalád életéről, amely rendszeresen kapcsolatban állott egy zsellércsaláddal, s állítólag már felmenőik körében is hasonló gyakorlat élt. A mezőgazdasági munkák alatt, vagyis tavasztól őszig, a népes nagycsalád ellenére is, a zsellérházaspár gyermekeivel, s egy öregasszony rokonával együtt a nagycsalád portáján élt, evett, aludt. Az említetten kívül két-három ilyen kapcsolat volt még a faluban.[120]

A feudális keretek között gazdálkodó nagybirtok mint számára hasznos munkaszervezeti egységet támogatta, s a családfőn keresztül irányította a nagycsaládot.[121]

[114] Alsó-Bodok, Pográny, Zsére, Gelencsér, Alsó-Csitár, Nagycétény (Nyitra m. CsSz), Bárna, Karancskeszi, Rimóc (Nógrád m.), Maconka, Mátraballa, Mátraderecske, Bodony (Heves m.), Mezőkövesd (Borsod m.), Varbóc, Szalánc (Abaúj m.), Karcsa (Zemplén m.), Kispalád (Szatmár m.), Püspökbogád (Baranya m.) saját gyűjtés. Göcsej. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. 138.

[115] A gazdák viszont, függetlenül a rokonságtól, közös gond esetén összegyűltek s megbeszélték a tennivalót. „A gazdák jégverés, tűz esetén megbeszélték a kocsmában, hogy mit csináljanak." Kolon (Nyitra m. CsSz) saját gyűjtés.

[116] „A fogadott férficseléd egy férficsalád szerepét töltötte be: . . . „Ha a szolga 'egy vetetbe' szolgált: egy, ha pedig két vetetbe szolgált: két vetet ‚testiruhát', vagyis két pár inget s gatyát kapott . . . kapott még a szolga évenkint egy pár csizmát, bundát és 25—30 váltóforintot." — GÖNCZI: Göcsej s kapcsolatosan Hetésvidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 139—140. — Viszont gyűjtéseink szerint megállapíthattuk, hogy a férfi családtagok csak a vászonneműből kaptak rendszeresen két pár inget és gatyát évenként, de bundát, szűrt vagy csizmát csak ha kellett. Nyitravidék, Mátraalja, saját gyűjtés.

[117] MORVAY Judit: *The Joint Family in Hungary.* Europa et Hungaria, Budapest, 1965. 234—235.

[118] MORVAY Judit: *The Joint Family in Hungary.* Europa et Hungaria. Budapest, 1965. 236—237.

[119] KOSÁRY Domokos: *A paraszti „Família" kérdéséhez a XVIII. század elején.* Agrártörténeti Szemle. V. évf. 1963. 1—2 sz.

[120] A cselédek téli meghúzódásáról a munkáltató gazdánál Botpaládról (Szatmár m.) is van adatunk: „A cselédek télbe ide jöttek a mi istállónkba. Idejött a dolgosunk; asszony, gyerek, cselédek, szógák."

[121] „A nagycsaládot szerették az uraságok, nagyapám mesélte, hogy elűzték az ő apját a portáról, mert nem tudta teljesíteni a robotot. Olyannak adták, akinek nagy családja volt." Karancskeszi (Nógrád m.) saját gyűjtés. — „Akkor volt jó a gazdának, ha sok férfi tagja volt a családnak, mert akkor jól ment a gazdálkodás. — . . . Itt Odeskalky volt az uraság. A gazda képviselte a családot az uraság felé. A vagyonát nem ihatta el, mert az uraság nem engedte. . . . Ha nagyon engedetlen volt valamelyik családtag, a gazda jelentette az uraságnak. Az uraság becitálta az engedetlen fiút és 12 botot kapott a deresen. . . . A gazda akkor kergethette el valamelyik férfitagját, ha az uraság megengedte. Az uraság minden nagyobb tettébe beleszólt a gaz-

A nagycsaládról szóló kifejezések, szólások ugyancsak híven tükrözik azt a szerepet, amelyet ez az intézmény a falu életében betöltött. Közismertek az életformára vonatkozó „egy kenyéren éltek", „egy karra dolgoztak" kifejezések, továbbá „az volt a szép, hogy békében megvolt annyi cseléd együtt".[122] — „Nem veszekedtek azok, nem szóltak, csúnya is lett volna, ha azok veszekednek".[123] — „A nagycsaládban a fiatalok szót fogadtak az öregnek, nem szóltak volna vissza, a világért sem".[124] Persze emlékeztek veszekedős családokra is, az ideál azonban nyilvánvalóan a patriarchális jellegű dolgos nagycsalád volt, amelyben a jogok és kötelességek szigorúan megoszlanak a korcsoportok szerint.[125]

*

Összegezve az elmondottakat: az elsősorban néprajzi eszközökkel nyert adatok alapján megállapíthattuk, hogy a XIX. század végén a parasztság körében a *nemzetség* szó — néhány kivételes esettől eltekintve — csak rokonsági rendszert jelöl, mégpedig az apaági vérrokonok összességét, beleértve a meghalt ősöket, valamint az élő leszármazottakat is a második vagy harmadik ágazatig bezárólag. A lányok, amíg férjhez nem mennek, az apa nemzetségének a tagjai, ezután viszont férjük nemzetségéhez tartoznak.

Amíg a *nemzetség* műszót ebben az értelemben az egész magyar etnikum területén ismerték, addig a rokonsági csoportot jelentő *had* szót általánosan csak Heves, Borsod, Szolnok, Hajdú és részben Szabolcs megyében használták. E terület közelében, valamint a Dunántúlon elszórva szólásként ismerték. Erdélyben viszont teljesen ismeretlen. Az újra- és visszatelepülés idején a közös vagy egymás mellett levő telkekre, esetleg falurészekre ülő férfiági rokonok aktív érdekcsoportja ez, amelynek elnevezésére, esetleg még szerkezetére is hatott az alföldi szabad városok katonai jellege. A hadban a lényeges szerepet a család férfitagjai vitték, de beletartoztak a hadbeli férfiak feleségei, gyermekei, sőt a gyengébb szomszédok és műrokonok is. A Bükk és a Mátra vidékén a *had* fogalma a nagylétszámú aktív nagycsaládra, esetleg két-három rokon családra szűkült. Az Alföldön a had a kiscsaládokban élő vérrokonságot, tágabb értelemben pedig az atyafiak és a szomszédok összességét jelentette.

A két intézmény tehát, miután funkcióját elvesztette, olyan formára szűkült, amely rendszerének magját alkotta, tehát a nemzetség a vérszerinti apaági rokonságra, a had pedig olyan összetartozó, illetve tevékeny csoportra, amelynek ugyancsak a rokoni kapcsolat az alapja. Jelenleg már mind a két szó köznyelvi jelentésben él csupán, mégpedig *nació*, illetve *hadsereg* jelentésben.[126]

MORVAY JUDIT

dának, még a házasságot is be kellett jelenteni. Ha a gazda és valamelyik családos fia között kibékíthetetlen ellentét volt, akkor ha a fiatalember különben jó, kötelességtudó, szorgalmas ember volt, kapott házhelyet az uradalomtól. . . . Az uraságnak még abba is lehetett beleszólása, hogy ki legyen a gazda, de nem emlékeznek rá, hogy ezt a jogát érvényesítette volna. A bírót és a falu elöljáróit szintén az uraság választotta, . . . Az uraságnak érdeke volt, hogy a jobbágy meg legyen elégedve." — Szolcsány (Solcany), Nyitra m. Szlovákia, saját gyűjtés; dr. Márkus Mihály tolmácsolásáért itt mondok köszönetet.

[122] Maconka (Heves m.) saját gyűjtés.

[123] Bodony (Heves m.) saját gyűjtés.

[124] Szalánc (Abaúj m. CsSz) saját gyűjtés.

[125] GAVAZZI Milovan: *Das Los der Grossfamilie auf dem Balkan* c. budapesti előadásában bemutatta, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok miképpen befolyásolták és alakították a nagycsalád szervezetét a Balkánon. A feudális rendszer kezdődő felbomlására igen sokféle formában reagált a nagycsalád.

[126] A Magyar Néprajzi Atlasz 164. Családszervezet kérdése a rokonsági csoport jelölésére

Юдит Морваи:

РАЗГРАНИЧЕНИЕ ПОНЯТИЙ НЕМЗЕТШЕГ И ХАД

(Резюме)

В статье ставится задача разграничить два понятия эпохи венгерской народной общины: немзетшег (род) и хад (дружина). Прежде всего на основе этнографических данных автор устанавливает, что в конце XIX века среди крестьянства слово *немзетшег* — не считая некоторых исключений — означало лишь систему родственников, более того, всех кровных родственников по линии отца, в том числе и их умерших предков и их живых потомков, вплоть до второй и ли третей ветви. Девушки, до тех пор пока не вышли замуж, относятся к отцовскому роду, а затем — уже к роду своего мужа.

В то время как слово *немзетшег* на всей венгерской этнической территории знали в таком его понимании, обозначающее группу родственников слово *хад* в значении *немзетшег* употребляли лишь в областях Хевеш, Боршод, Солнок, Хайду и отчасти в области Саболч. Вблизи этих территорий, а также в Задунайской области его кое-где знали как диалектное. В Трансильвании это слово было совсем неизвестно. Это слово в период новых поселений и возвращения на старые поселения означало основанную на общих интересах активную группу родственников по мужской линии, господствующую на лежащих рядом друг с другом участках или же в отдельных частях деревни; на названия этих групп, а иногда и на их структуру оказывал влияние военный характер свободных городов Большой Венгерской Низменности. Основную роль в *хад* играли члены семьи мужского пола, но входили в состав этой родственной группы и жены, дети, более того, даже более слабые соседи и некровные родственники. В горных районах Бюкк и Матра понятие *хад* суживается до понятия одной большой, многочисленной активной семьи или же иногда до понятия двух-трех родственных семей. На территории Большой Венгерской Низменности слово *хад* означало кровных родственников, живущих отдельными небольшими семьями, а в более широком смысле оно означало всех дальных родственников и соседей.

Оба института, таким образом, потеряв свои первоначальные функции, сузились до такой формы, которая составила ядер системы, — *немзетшег* — до понятия кровных родственников по отцовской линии, а *хад* — до понятия такой активной группы, основу которой также представляли родственные связи. В настоящее время оба эти слова живут лишь в их просторечном значении.

В заключение автор устанавливает, что наряду с системой *немзетшег*, объединявщей родственников, и *хад*, объединявшей родственные семьи, вернее после них, функционировавшая до конца прошлого столетия большая семья была той формой организации, которая в соответствии с уровнем производства, превратилась в хозяйственно-производственную форму у крестьянства, еще не капитализировавшегося и имевшего отдельные участки земли. Большая семья, несмотря на то, что она организовалась на основе кровного родства по отцовской линии, и по структуре своей отвечала идеологии *хад* и *немзетшег*, должна рассматриваться прежде всего не как родственная группа, а как *экономическое единство*.

---

használt had és nemzetség szavak pontosabb körülhatárolásának követelményét is tartalmazza. E kérdésnek a tanulmányt követő feldolgozása és térképezése nem hozott ellentmondó eredményeket, csupán a had szó elterjedése a Dunántúlon — rokonsági csoportot jelölve pejoratív előjellel vagy anélkül — valamivel gyakoribb, mint azt feltettük, bár ezek után is csak szórványos elterjedéséről beszélhetünk ezen a területen. Mivel elsősorban a nemesi községekben él a Dunántúlon a had, mint rokonsági csoportot jelölő szó, a nemesi-katonai szervezetek hatásának lehetőségét is vizsgálat tárgyává kell tenni a kérdés végleges tisztázásánál.

Judit Morvay:

BESTIMMUNG DER BEGRIFFE „HAD" (KRIEGSVOLK) UND „NEMZETSÉG" (SIPPE)

(Zusammenfassung)

Verf. ist bestrebt, die beiden Institutionen der ungarischen Bauerngesellschaft, die Begriffe *had* (etwa Kriegsvolk) und *nemzetség* (Sippe) zu bestimmen. Auf Grund der hauptsächlich mit Hilfe ethnographischer Methode gewonnenen Daten wird festgestellt, daß Ende des 19. Jh. das Wort *nemzetség* (Sippe) — abgesehen von einigen außergewöhnlichen Fällen — nur für die Bezeichnung der verwandtschaftlichen Beziehungen gebraucht worden ist. Es bezeichnete die Gesamtheit der Blutsverwandten der väterlichen Linie, auch die verstorbenen Ahnen, sowie die Abkömmlinge, bis zur zweiten oder dritten Generation mit inbegriffen. Die Mädchen sind vor ihrer Heirat Mitglieder der väterlichen Sippe, nach der Heirat aber gehören die zur Sippe ihres Mannes.

Während der Terminus *nemzetség* (Sippe) in diesem Sinne auf dem ganzen Gebiet des ungarischen Ethnikums bekannt war, bediente man sich des Wortes *had* in verwandtschaftlichem Sinne ganz allgemein nur in den Komitaten Heves, Borsod, Szolnok, Hajdú und teilweise in Szabolcs. In der Nähe dieses Gebietes und in Transdanubien war es mehr nur als Redensart gebräuchlich. In Siebenbürgen ist es völlig unbekannt. Es handelt sich um eine aktive Interessengemeinschaft der Verwandten väterlicher Linie, die zur Zeit der Zurückwanderung und der neuen Ansiedlung nebeneinander liegende Grundstücke, eventuell Dorfteile besetzt hatten. Auf die Benennung, eventuell auch auf die Struktur dieser Gemeinschaft hat der militärische Charakter der freien Städte des Ung. Tieflandes einen Einfluß ausgeübt. In diesem *had* haben die Männer der Familie die führende Rolle gespielt, aber auch die Frauen, die Kinder dieser Männer, ja sogar auch die schwächeren Nachbarn und die Schwägerschaft gehörten dazu. In der Bükk- und Mátragegend verengte sich der Begriff *had* auf aktive Großfamilien bedeutender Gesamtzahl, eventuell auf zwei—drei verwandte Familien. Im Ung. Tiefland bedeutete das Wort *had* die Blutsverwandtschaft kleinerer Familien, im weiteren Sinne die Gesamtheit der Verwandten und Nachbarn.

Die beiden Institutionen haben sich also, als sie ihre ursprüngliche Funktion verloren hatten, auf eine solche Form eingeengt, die den Kern ihres Systems gebildet hatte, die Sippe (nemzetség) also auf die väterliche Blutsverwandtschaft, das Wort *had* auf eine solche zusammengehörende bzw. aktive Gruppe, deren Grund gleichfalls die verwandtschaftliche Beziehung ist. Heute leben diese beiden Worte nur noch in gemeinsprachlicher Bedeutung weiter. Schließlich wird festgestellt, daß neben bzw. nach dem sippenverwandtschaftlichen System und dem die verwandten Familien zusammenfassenden *had* die bis Ende des vorigen Jh. funktionierende Großfamilie jene Organisation war, die sich im Einklang mit dem Produktionsniveau zum wirtschaftlichen Betriebstypus des noch nicht kapitalistischen Grundbauerntums weiterentwickelt hat. Die Großfamilie soll in erster Linie doch nicht als eine verwandtschaftliche Gruppe sondern als eine wirtschaftliche Einheit betrachtet werden, obwohl sie (der Ideologie der Begriffe *had* und *nemzetség* entsprechend) auf Grund der väterlichen Blutsverwandtschaft eingerichtet wurde.

Szőlőmetszés a Mátraalján

A magyar szőlőmetszőkések morfológiai jegyek és földrajzi elterjedés szerinti típusait, valamint a tőkeművelés- és a metszésmódok legfontosabb eljárásait VINCZE István dolgozta fel alapvető tanulmányában.[1] Összefoglalása a további kutatásokhoz ösztönzést, elvi és módszertani alapot adott. A legújabb kutatások különösen a szőlőmetszés eszközanyagának szenteltek figyelmet. Egy kutatóponton végzett részletes, elemző feltárás fontosságára olyan közlések hívják fel a figyelmet, mint ZENTAI János cúni metszőkésekről írott tanulmánya.[2] Örvendetes, hogy a történeti kapcsolatok és genetikai kérdések megvilágítására felhasználható régészeti anyag és a XIX—XX. századi metszőeszközök egybevetése is megindult.[3]

A szőlőművelés, így a szőlőmetszés néprajzi szempontú vizsgálatának is — főként az ergológiai kutatásoknak — a múlt század végi, még néprajzi módszerrel kutatható, közösségi gyökerű hagyományokból kell kiindulni. Innen kell időben visszafelé nyomozni, illetve napjainkig előrehaladni. Ha ilyen időbeliségben vizsgáljuk a hagyományos tőkeművelés- és metszésmódokat, a használt eszközanyagot, a metszés munkaszervezeti formáit, a metszés műszavait, szokásokat és folklorisztikus megnyilvánulásokat, a metszőt munkájához fűző mentalitást, akkor a téma jelentősége megnő, kisebb területen végzett kutatások esetén is elegendő adat áll rendelkezésünkre a történeti, műveléstechnikai és funkcionális vizsgálatokhoz. Sokszor ugyanis nem az egyes jelenségek, eszközök megléte vagy hiánya jellemzi a szőlőművelés egy-egy munkafolyamatát, hanem azoknak együttes rendszere, a tapasztalat és a hagyomány szentesítette szerepe. A népi szőlőművelés alakulására, néha regionális belső fejlődésére fontos adalékokat kaphatunk így, hiszen egy gazdasági ág legfontosabb munkafolyamatai, eszközei magát a gazdasági ág jelentőségét, történetét, a nép életében való funkcionálását világítják meg.

Az alábbiakban egy szőlőművelő tájegység, a Mátraalja[4] metszéssel kapcsolatos néprajzi kérdéseinek vizsgálatát tűztük célul.[5]

[1] VINCZE István: *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok.* NÉ XXXIX (1957) 71—101.

[2] ZENTAI János: *Cúni szőlőmetszőkések.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 1962. 363—368.

[3] PATAY Árpád: *Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1964. 185—200.

[4] A Mátraalja megjelölés földrajzi fogalom. A Zagyva és Tarna folyók közt, a Mátra déli lábainál élő közösségek életlehetősége, életmódja és munkatevékenysége — különösen az utolsó évszázadok alatt monokultúrává fejlődött szőlőművelés vonatkozásában — hasonló, ugyanakkor más szőlőtermesztő vidékekétől eltérő. Szőlészet-néprajzi szempontból táji-etnikus jegyek megállapítására így lehetőség nyílik.

[5] A dolgozat a mátraalji szőlőművelésről és borkészítésről készülő monográfia részlete. A téma néprajzi feldolgozását a Magyar Tudományos Akadémia tervmunkájának keretében végzem.

1. *A metszés eszközei*

Egy mezőgazdasági ág művelési módjai, munkatechnikai eljárásai és munkaeszközei dialektikus kölcsönhatásban vannak. Az általános gazdasági fejlettség és a termesztési lehetőségek megszabják a munkamódokat, a munkamódok a munkaeszközöket. A kialakult gazdálkodás során ez fordítva is igaz, vagyis a munkaeszközök bizonyos munkamódbeli lehetőségeket biztosítanak, melyek ennek megfelelő termesztési fejlettséget eredményeznek.

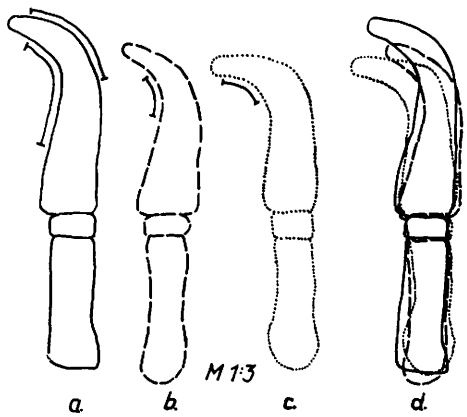

1. kép. Vargakések a Mátraalján: *a.* szőlőmetsző-vargakés (Domoszló), *b.* bőrvágó-vargakés (Gyöngyös), *c.* gyomláló-vargakés (Bodony), *d.* a fenti kések egymásra fektetett kontúrja

A Mátraalján a XIX. században a szőlőmetszőkés neve: *vargakés*, *vargabicska*, *varga*.[6] A vargakéseket formai és funkcionális szempontból a következőképpen osztályozhatjuk:

1. Eredeti, nagyobb változatában a századfordulóig a férfiak használták szőlőmetszésre, kisebb változatában a nők szőlőszedésre.

2. A szántóföldi irtásos gazdálkodásban: erdőirtásnál és gyomlálásnál a nagyobb változatot alkalmazták.

3. Vargakéssel régebben a vargák, ma a cipészek bőrt vágnak.

A fenti fő funkciók betöltésére — a lényegében azonos forma, azonos eszköznév, azonos húzva-metsző munkatechnika mellett — jól jellemezhető eszközhasználatbeli különbségek szolgálnak. Első különbség az, hogy a vágóél más-más részeit veszik igénybe (l. *a*, *b*, *c*, kép), ennek következtében a penge hajlása is eltérő (l. *d*, kép). Másik jellegzetesség — a bőrvágó- és gyomláló-vargakéssel szemben —, hogy a szőlőmetsző-vargakés háta 5—6 cm hosszúságban élezett (l. *a*, kép; az igénybe vett élrészeket a képen vonalszakasz jelöli).

A szántóföldi irtásos gazdálkodásban és a szőlőművelésben használt vargakések együttes vizsgálata figyelemreméltó eszközföldrajzi tanulságokkal szolgál (2. kép). A szántóföldi irtás kérdéséről TAKÁCS Lajos írja, hogy „a tökéletlenül művelt földeken az irtás — amely akkor szükséges tartozéka volt a gabonatermesztésnek — nem a ma ismert hosszú nyelű böködőkkel, hanem elsősorban az erdőirtásnál használt görbe élű irtókésekkel folyt, amelyekkel az erősebb szálú gazokat, hajtásokat, amelyek a gabonát fenyegették, a legkönnyebben kivágták."[7] Heves- és Nógrád megye északi, hegyes vidékein ilyen irtó-gyomláló késsel (vargakés) vágták ki az *acat*ot, *borzag*ot, mely munka főként az asszonyok gondja volt, míg az erdőirtásnál a gally- és vesszővágást ezen eszközzel a férfiak végezték.[8]

[6] A múlt század végi gyöngyösi szőlészeti-borászati műszók között a *vargakés* elnevezést találjuk [ifj. KÁPLÁNY József: *Szőlőmívesség Gyöngyösön.* Nyr I (1872) 334.]. Általában *vargá*val, Abasáron *vargabicská*val metszettek. Domoszlón szlovák névvel is ismeretes: *krivák* ('görbe').

[7] TAKÁCS Lajos: *A szántóföldi irtás kérdéséről.* Ethn. LXXV (1964) 236.

[8] TAKÁCS Lajos közöl Szuháról (Nógrád m.) gyomláló-vargakést, vö. TAKÁCS i.h. 236. (2. kép *a*).

A vizsgált terület középpontjában, a leginkább szőlőtermesztésre specializálódott helységekben (Visonta, Abasár, Gyögyössolymos, Gyöngyös, Gyöngyöshalász, Nagyréde, Gyöngyöstarján, Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata) a varga-

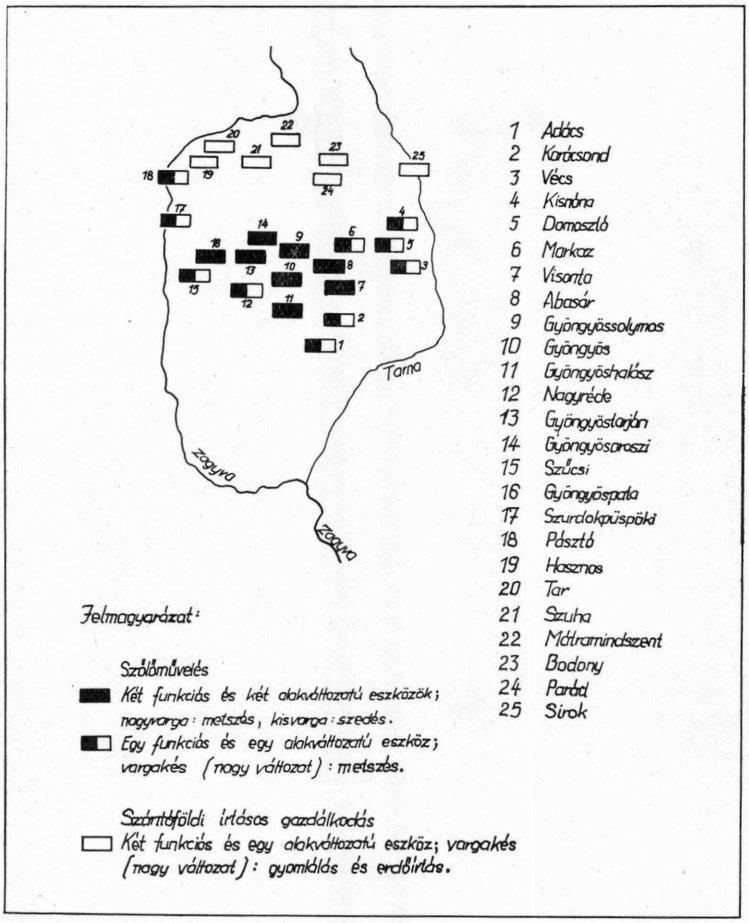

2. kép. A vargakés funkciói és alakváltozatai a XIX. század végén

kést két funkcióban és két alakváltozatban használták a múlt század végéig. Az eredeti, nagyalakú eszköz, a tulajdonképpeni szőlőmetszőkés használati technikájában rejlő alkalmatosság — a nemek szerinti munkamegosztást figyelembe véve — új funkció betöltését tette lehetővé: egy kisebb méretű vargakés-változattal a nők a szőlőszedés munkáját végezték. A két eszközt *meccő-* és *szedő-*, illetve *kis-* és *nagyvarga* elnevezésekkel különböztették meg (3. kép).[9] A *nagyvarga*

[9] VINCZE István által budai típushoz sorolt, Gyöngyösről származó kés nem szőlőmetsző-, hanem szőlőszedőkés *(kisvarga)*, vö. VINCZE, *Magyar szőlőmetszőkések* 84. (12. *á.*-4).

szőlőmetsző funkciójának elvesztésével sem került ki a használatból, mert a tőke ledöntésében (tőkeifjítási mód) játszott szerepe mind a mai napig életben tartja. A fiatalabb nemzedék ezt az eszközt már csak *dőtőkés* (döntőkés) néven ismeri. A *kisvargát* viszont, melynek szőlőszedő szerepe megmaradt, az egyenes élű bolti vásári kiskések kiszorították.

Az eszköznév, a forma és a funkció összefüggései a gazdasági eszközök fejlődésének, átalakulásának szövevényeibe is elvezetnek. A Miskolc-vidéki *görbekés*ek (metszőkés) hasonló funkciómegoszlást mutatnak, mint a Gyöngyös-vidéki vargakések: A szőlőmetszésen kívül *gordonyozás*ban (gyomlálás) is volt szerepük.[10] Az erdélyi *kacor* — amely szőlőmetszőkésből a lakosság

3. kép. Metsző- és szedőkés (*nagyvarga, kisvarga* — Gyöngyös)

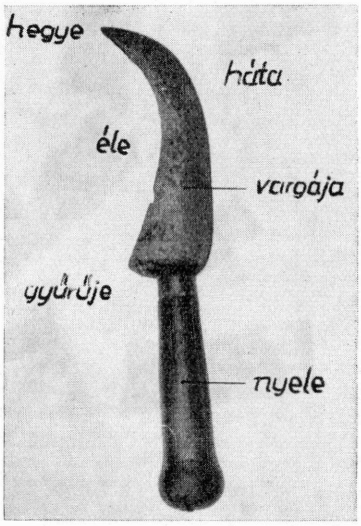

4. kép. A *vargakés* részei

általánosan használt vágóeszköze lett[11] — az eszközhasználat fejlődésének újabb fokára mutat, mikor is a kés élével végezhető munkalehetőségek (különösen a hagyományos funkció háttérbe szorulásával) általánosak lesznek. A Gyöngyös-vidéki szőlőmetszőkés-típust[12] általában nem hsználták más szerepkörben. Említsük meg azonban a kivételt egy múlt századi pásztói nyelvjárási adatközlésen keresztül: „Látom a gazdát, fenyi a vargát, szalad a pallásra, vág ed darab szalonnát."[13]

[10] Vö. Gunda Béla: *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében.* NÉ XXIX (1937) 58. (28. á. a,) Szalonna (Borsod m.) és Takács i. h. 236. (2. kép b,) Szászfa (Borsod m.).

[11] Vö. Molnár István: *A középnyárádmenti kacor.* NK II (1951) 96.

[12] A Gyöngyös-vidéki szőlőmetszőkés-típus Vincze István elnevezése, a továbbiakban vele azonos értelemben, a Mátraalján használt szőlőmetsző-vargakést jelölöm így.

[13] Nyr VIII (1879) 285.

A balta nélküli szőlőmetszőkéseinkhez tartozó Gyöngyös-vidéki vargakés formai jellegzetességeiről VINCZE István is írt.[14] Újabb adatok birtokában következőképpen jellemezhetjük az eszközt:[15]

1. Felül meredekebben, alul enyhén vagy alig ívelt 2,5—4,5 cm szélességű és 13—16 cm hosszúságú penge,
2. melynek háta, hegyétől kezdve 5—6 cm hosszúságban élezett,
3. s egymarkos nyele 3—4 cm széles és 11—15 cm hosszú.
4. Az eszköz teljes hossza: 24—29 cm.[16]

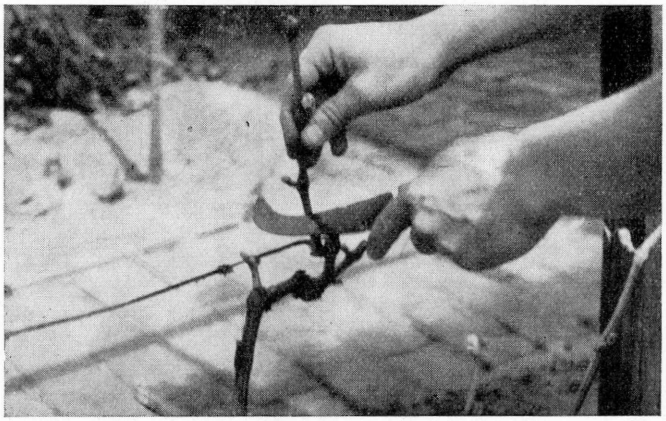

5. kép. Metszés vargakéssel (Gyöngyös)

Metszőkéstípusunk egyes részeinek elnevezését a 4. kép mutatja, kiemelve a két főrészt: *vargá*ját és *nyel*ét. Az eszköz — mint eddig ismertetett jellemzőiben — eszköztechnikailag, a használat módjában is egységes. Bár a „formából következtethetőleg mind a húzva-, mind a tolva-, taszítva metszés gyakorlatban lehetett."[17] Terepmunkám során viszont kivétel nélkül a húzva-metszés technikáját mutatták be (5. kép) és mondták el. A legidősebbek szerint a régiek csak az élhajlattal vágtak, aki taszítva dolgozott: „törte a vesszőt". A húzva-metszésre mutat a kések felső kétharmadának kopása is. A húzva-metsző technika mellett fontos hangsúlyozni, hogy a kés élezett hátrészével merőlegesen szúró mozdulattal vágták el a harmatgyökereket, illetve a tőke ledöntésénél a kibontott gyökértörzsöt ezzel teszik szabaddá. A penge hátának élezetlen részével a tőkenyakat és a tőkefejet tisztogatják meg dörzsölő-reszelő mozgással. A metszés folyamán a három munkamozzanatot oly módon végezték, hogy a metszőkés szinte egész felületét igénybe vették, ami az eszköz magas fokú specializáltságára mutat.

A Gyöngyös-vidéki típusú szőlőmetszőkés elterjedésének határai délen Hatvan és Heves, északon Pásztó és Sirok vonala, nyugaton a Zagyva, keleten a

[14] VINCZE, *Magyar szőlőmetszőkések* 88.

[15] A gyűjtés során rajzolt vargakés-körvonalak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattárában *alálhatók meg a 864. sz. alatt.

[16] A teljesség kedvéért soroljuk fel a szőlőszedő-varga adatait is: életlen hátú, enyhén ívelt, 1,5—2 cm széles és 9—11 cm hosszú penge, 8—10 cm-es egymarkos nyéllel; az eszköz teljes hossza 17—21 cm.

[17] VINCZE, *Magyar szőlőmetszőkések* 88.

Tarna folyó (6. kép).[18] Eger felé a Gyöngyös-vidéki típus fokozatosan keveredett a tokajhegyaljai típussal, jellemző példája ez annak, hogyan találhatók meg az átmeneti területeken a terjedő eszközök. Ennek a XIX. század második felét tükröző állapotnak történeti háttere is van. Idős egri szőlőművesek szerint a

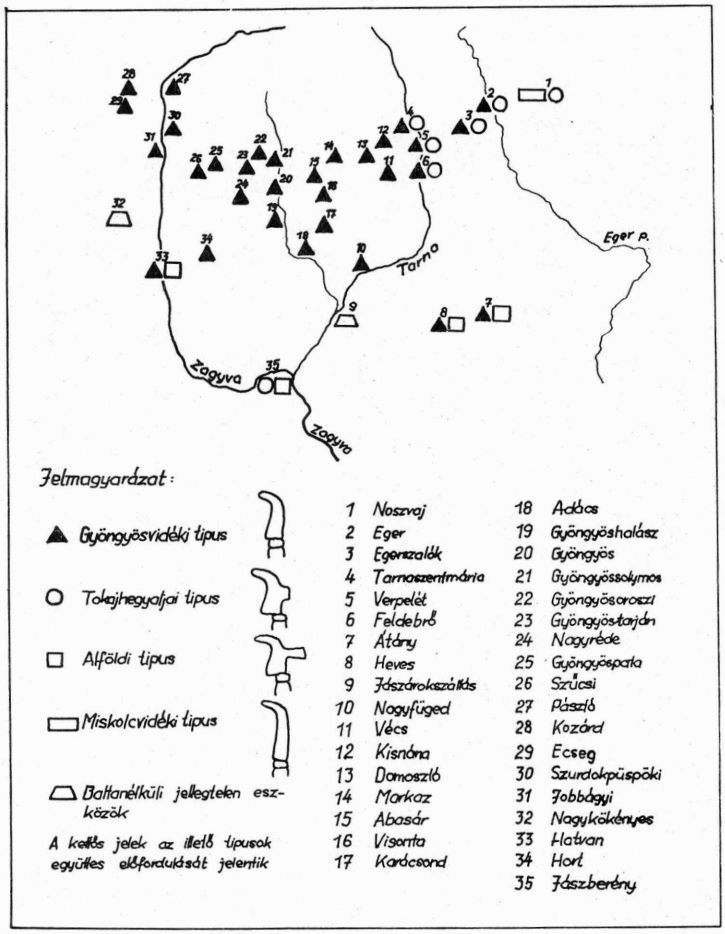

6. kép. Szőlőmetszőkés-típusok a Mátraalján

[18] A 6. képen a Mátraalján használt metszőkés-típusokat mutatom be. Az eszközök forrása részint múzeumi anyag: budapesti Néprajzi Múzeum (NM), egri Dobó István Vármúzeum (DM), gyöngyösi Mátra Múzeum (MM), jászberényi Jász Múzeum (JM), jászberényi Állami Múzeum (ÁM); részint saját gyűjtésből való eszközkörvonalak, melyek a debreceni KLTE Néprajzi Intézetének Adattárában (IA) vannak. A kés-típusok rövidítései: Gyöngyös-vidéki GY, tokajhegyaljai T, alföldi A, Miskolc-vidéki M. — 1. *Noszvaj:* DM ltsz. 61.18.1. T, DM ltsz. 61.19.1. M; 2. *Eger:* DM ltsz. 59.16.1. T, DM ltsz. nélkül Gy; 3. *Egerszalók:* IA ltsz. 864/1. Gy, IA ltsz. 864/2. T; 4. *Tarnaszentmária:* IA ltsz. 864/3. Gy, IA ltsz. 864/4. T; 5. *Verpelét:* IA ltsz. 864/6. Gy, IA ltsz. 864/7. T; 6. *Feldebrő:* IA ltsz. 864/8. Gy, IA ltsz. 864/9. T; 7. *Átány:* NM ltsz. 55.70.17. A, NM ltsz. 56.32.96. Gy; 8. *Heves:* IA ltsz. 864/10. A, IA ltsz. 864/11. Gy; 9. *Jászárokszállás:* IA ltsz. 864/12.; 10. *Nagyfüged:* IA ltsz. 864/13. Gy; 11. *Vécs:* IA ltsz. 864/14. Gy; 12. *Kisnána:* MM ltsz.

baltás *meccőkés* előtt egy balta nélküli *görbekés*sel metszettek, mely „afféle vót akar egy kis salló". MÁRTONFFY Károly egri metszésről szóló leírása (1854) a fentieket erősíti meg: „Ezen munka úgynevezett görbe kés- vagy metszőkéssel teljesíttetik; a görbe kés 20—30 évvel általánosan használtatott; későbbi időkben azonban a metszőkés használata terjedt el... A metszőkés fokából balta alakú éles kiugrás van, mely a tőke száraz részeinek levágására szolgálna, de

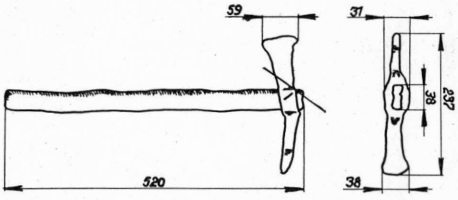

7. kép. Csákánybalta (Gyöngyös)

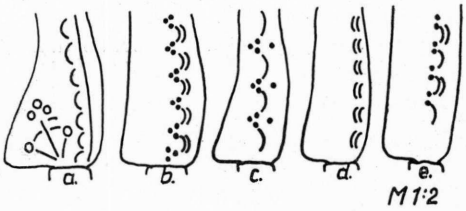

8. kép. Mesterjegyek a mátraalji szőlőmetszőkéseken: *a.* Gyöngyössolymos, *b.* Abasár, *c.* Gyöngyössolymos, *d.* Gyöngyös, *e.* Gyöngyössolymos (Mátra Múzeum, Gyöngyös)

ezen részek levágását a vinczellér közönséges baltával szokván a metszők előtt teljesíteni, a metsző csak az apróbb részeket üti le. A vinczellér munkája baltázásnak neveztetvén."[19] A leíráshoz mellékelt két eszköz rajzából meg lehet állapítani, hogy a görbekésnek nevezett eszköz a Gyöngyös-vidéki típushoz, a metszőkésnek mondott pedig a tokajhegyaljaihoz sorolható. Egerből és környékéről vannak tárgyi bizonyítékaink is a balta nélküli görbekésekről.[20] Így kétségtelenné válik, hogy a XIX. század első felében a Gyöngyös-vidéki típushoz sorolandó késekkel metszettek Eger környékén is, és csak a század derekán terjedt el a tokajhegyaljai típusú kés. A Zagyván túl néhány Nógrád megyei helység (Ecseg, Kozárd) is a Gyöngyös-vidéki típus elterjedési területéhez tartozott, mely falvak a múlt században a mátraaljai vörösborkultúra részét képezték.

Figyelemre méltó az az összefüggés az eszköz és a munkamód között, hogy Egerben a baltás metszőkés térhódítása után is megmaradt a balta használata mint kisegítő eszköz, s lényegében balta nélküli módra végezték a metszést. Az új metszőeszköz elterjedése nem jelentette az új munkatechnika funkcionálását, melyet az új eszköz megkövetelne. Az új eszköz hagyományos technikájú használata reprezentálja egyrészt a tradíció munkatechnikában jelentkező regresszív szerepét, másrészt indokolja, hogy ez esetben ne belső indítékok alapján történő fejlődésére, hanem egyszerű, kívülről jövő átvételre gondoljunk.

58.266.1. Gy; 13. *Domoszló:* MM ltsz. 58.269.1. Gy; 14. *Markaz:* IA ltsz. 864/15. Gy; 15. *Abasár:* MM ltsz. 63.191.1. Gy; 16. *Visonta:* MM ltsz. 63.198.1. Gy; 17. *Karácsond:* IA ltsz. 864/16. Gy; 18. *Adács:* IA ltsz. 864/17. Gy; 19. *Gyöngyöshalász:* IA ltsz. 864/18. Gy; 20. *Gyöngyös:* MM ltsz. 63.209.1. Gy; 21. *Gyöngyössolymos:* MM ltsz. 58.268.1. Gy; 22. *Gyöngyösoroszi:* MM ltsz. 58.265.1. Gy; 23. *Gyöngyöstarján:* IA ltsz. 864/19. Gy; 24. *Nagyréde:* IA ltsz. 864/20.Gy; 25.*Gyöngyöspata:* MM ltsz. 58.272.1. Gy; 26. *Szücsi:* IA ltsz. 864/21. Gy; 27. *Pásztó:* IA ltsz. 864/22.; 28. *Kozárd:* IA ltsz. 864/23. Gy; 29. *Ecseg:* IA ltsz. 864/24. Gy; 30. *Szurdokpüspöki:* IA ltsz. 864/25. Gy; 31. *Jobbágyi:* IA ltsz. 864/26. Gy; 32. *Nagykökényes:* IA ltsz. 864/27.; 33. *Hatvan:* IA ltsz. 864/28. A, IA ltsz. 864/29. Gy; 34. *Hort:* IA ltsz. 864/30. Gy; 35. *Jászberény:* JM ltsz. 55.59.1. T, ÁM ltsz. 55.61.1. A.

[19] MÁRTONFFY Károly: *Eger szőllő-gazdászata.* Magyar- és Erdélyország Képekben. Szerk. Kubinyi Ferenc—Vahot Imre. Pest 1854. IV. köt. 65.

[20] Vö. DM ltsz. nélkül két eszköz (Eger, Andornaktálya) és IA ltsz. 864/31. (Eger).

A balta nélküli metszőkéssel végzett munka kisegítő eszköz használatát követeli meg, mely az idősebb tőkerészek eltávolítására, néha a tőkét befedő föld elhúzására szolgál. Mint láttuk, Egerben a fölösleges, több éves tőkerészeket kézibaltával csapkodták le. A Mátraalján *csákánybaltát* alkalmaztak a vargakés mellett járulékos eszközként (7. kép).[21] A csákánybalta csákány részét a tőkenyak kibontásánál, a balta részt az elszáradt csonkok leütésénél használták. A Gyöngyös-vidéki metszőkés elterjedési területével megegyezik a csákánybalta elterjedése is. A két eszköz a mátraalji szőlőmetszés jellemző eszközegyüttese.

A vargakéseket, beleértve a bőrvágó- és gyomláló-vargakéseket is, valamint a csákánybaltát — emberemlékezet óta — a Mátraalján készítették. Gyöngyösön, Gyöngyöspatán, Gyöngyösorosziban, Domoszlón és Abasáron a helybeli kovácsnál rendelték meg. Gyöngyösön, Gyöngyöspatán, Gyöngyösorosziban előállításukkal a cigánykovácsok is foglalkoztak. A gyöngyösi vásárokon sok vargakés és csákánybalta talált gazdára, különösen a cigánykovácsok készítményeiből. Gyöngyösön igen jó vargakéseket csinált egy Blatniczky nevű kovács, aki a vargáját drezdai acélból, a nyelét esztergált kőrisfából készítette. A falusi kovácsok kaszából, acéllemezből formálták pengéjét, s egyszerű ágnyelet ütöttek bele. A cigánykovácsok sokszor csak vargáját alakították ki, a gazdák fabrikáltak bele ág- vagy agancsnyelet. A magyar- és a cigánykovács munkája abban különbözött, hogy míg a magyarkovács a varga egyik, néha mindkét oldalát vert, geometrikus elemekkel díszítette (8. kép), a cigánykovács vargája dísztelen volt.

A penge nyélbe erősítése legtöbbször úgy történt, hogy a nyélnekvalót kifúrták, és a varga *farkát* (elvékonyodó végét) a nyélbe ütötték, s alul visszahajlították (Markaz, Visonta, Gyöngyös, Gyöngyössolymos). Gyöngyöspatán és Domoszlón a kettéhasított fanyél közé szorított pengevéget dróttal vagy rézkarikával erősítették össze. A nyél és a varga találkozásánál a nyélre általában 1—1,5 cm szélességben réz- vagy vasgyűrűt húztak, ez megakadályozta a nyél berepedezését. A szarvasagancsból készült nyél esetében a megtüzesített pengevéget keresztülnyomták az agancson, s legvégét a nyélre kalapálták. Az agancsnyélre nem tettek gyűrűt.

A vargakés szőlőmetszésbeli használatának korábbi, történeti adatai a XVIII., legfeljebb a XVII. századig vezetnek bennünket. Egy 1855-ből származó iraton látható Visonta község pecsétje, melyen vargakés-ábrázolás van (9. kép).[22] A pecsét — sajnos — évszám nélküli, de a pecsét formájából következően sem tehetjük keletkezését a XVIII. század végénél régebbre. Ugyancsak Visontáról származik egy XVIII. századi vargakés (10. kép).[23] A Mátraaljára, de egész Heves megyére a középkori régészeti anyag nagyon hiányos. Egy XIII. századi, az egri érsekség területéről való szőlőmetszőkésen (11. kép) kívül más adattal nem rendelkezünk.[24] E metszőkés baltás, s ha formailag összevetjük a XIX. századi metszőkéseinkkel, legközelebb áll a tokajhegyaljai típushoz, bár élhajlata a kés kopásából ítélve inkább húzva-metszésre alkalmas, és hiányzik róla a tolva metszésre mutató alsó élrész.

[21] *Csákánbalta*, vö. ifj. Káplány i. h. 334. *Csákányosbalta*, l. Vincze: *Magyar szőlőmetszőkések* 87. (16. á).

[22] Egri Állami Levéltár, Visonta úrbéri tagosítási iratai 119. nr. 4. pall. A pecsét egy 1855. jún. 22-én kelt okiraton van, mely egy vargakést és egy korsót ábrázol; felirata: Villa Visonta.

[23] Az eszköz a szerző tulajdonában van.

[24] Az egri Dobó István Vármúzeum régészeti anyagából, ltsz. nélkül. A kor- és helymeghatározás Szabó János régész szíves közlése.

A hiányos adatokból csak azt a feltételezett következtetést vonhatjuk le, hogy a középkori (kb. XIII—XVI. századi) mátra- és bükkalji, főként az egri érsekség területén folyó szőlőművelés metszőeszköze a tokajhegyaljai típusú eszközhöz hasonló lehetett. A XVII—XIX. századi vargakés használata később, — valószínűleg a török hódoltság utáni mátraalji szőlőművelés fellendülésével —

9. kép. Községpecsét Visontáról szőlőmetszőkés-ábrázolással

10. kép. XVIII. századi szőlőmetsző-vargakés (Visonta)

11. kép. Szőlőmetszőkés a XIII. századból az egri érsekség területéről (Dobó István Vármúzeum, Eger)

a mennyiségi termelésre törekvéssel kapcsolatos hosszabb csapos metszésmód kialakulásával és a terjedő Kadarka fajta gyengébb vesszővegetációjával indokolható. A feltételezés összhangban van a balta nélküli metszőkéseink elterjedésének VINCZE István által felvetett gondolatával.[25]

A vargakés eredetéhez és alkulásához fontos adatokat szolgáltat a népi eredeztetés, valamint az eszköznév és a funkció is. A szőlőmetsző-vargakésről a legtöbb mátraalji faluban úgy nyilatkoznak, hogy az „eredetileg valami vargaszerszám volt, régen a vargák vágták-szabták vele a bőrt". A Mátra északi oldalán, Mátramindszenten a gyomláló-vargakésről azt tudják, hogy „a vargák ezzel tisztították a nyers bőrt".[26] Bodonyban a gazdák bocskorkészítésnél is hasz-

[25] Vö. VINCZE, *Magyar szőlőmetszőkések* 74, 98.
[26] TAKÁCS i. h. 240.

nálták a vargakést. Az ismertetett adatok és a népi hagyomány kiegészítik egymást. Ugyanis az eszközök azonos elnevezése, azonos méretei, hasonló munkatechnikai lehetőségei, egy tájhoz kötöttsége a használat és készítési mód tekintetében, kétségtelenné teszik belső keletkezésüket. A kérdés az, hogyan lett az iparos vargaszerszámból szőlőben és szántóföldön használatos mezőgazdasági eszköz.

Gyöngyös, mint a Mátraalja ipari és mezőgazdasági centruma, fontos szerepet játszott az egész terület életében. A Mátra erdeiben legeltetett állatok (főként juhok) bőrét Gyöngyösön dolgozták fel, s már a XV. században a cserzővargáknak céhük van itt. A XVII. század végére 34—42 tímár lakott a városban, áruik pedig Közép-Magyarországon igen keresettek voltak.[27] 1776-ból és 1817-ből a gyöngyösi cipellős vargák céhének okleveléről tudunk,[28] s 1750-ben négy kapás szőlejük van.[29] Horner József múlt századi leírása szerint a gyöngyösi céhmesterek mesterségükben csak télen dolgoznak, nyáron a szőlőben kapálnak.[30] — A három különféle vargamesterséget, a cserző-, bocskor- és cipellős vargaságot űző mesterek egy, azonos formájú, vargakésnek nevezett eszközzel dolgoztak. A cserzővargák a nyers bőr megmunkálásához, a bocskor- és a cipellős vargák pedig a kész bőr szabásához használták a húzva-metsző görbe kést (l. *b*, kép).[31]

A fentiekből adódó következtetéseinket úgy összegezhetjük, hogy a gyöngyösi iparosság alkalmazkodott a város jól jövedelmező monokultúra-tevékenységéhez, s maguk is (köztük a vargák) szőlőbirtokosok, sőt dologidőben szőlőművelők lettek. A lehetőség adva volt, hogy akár a vargák szükségmetszőkésként vargakéssel kezdjenek szőlőt metszeni, akár a gyöngyösi kapások, felismerve a régi metszőkéstől jobb munkalehetőséget biztosító vargakés jelentőségét, annak analógiájára a szőlőmetszés helyi fogásaihoz alkalmazott új funkciójú, speciális munkaeszközt készítsenek vagy készíttessenek. Később, a legfejlettebb szőlőművelést folytató helységekben, az új metszőeszköz kisebb méretű változatával a szőlőszedés munkáját végezték. Így a szőlőtőke összes vágást igénylő munkáit eszközölni tudták a vargakés két változatával. A Mátra északi részének falvaival (Szuha, Mátramindszent, Bodony stb.) a cserzővargák kapcsolatot tartottak, főként a csersav és a bőr beszerzése miatt. E kapcsolat révén kerülhetett a vargák eszköze az erdei élet gallyazó-irtó munkálatába, majd innen a szántóföldi gyomlálásba. A Mátraháza felett levő *Vargák kútja* helynév a hagyomány szerint arra mutat, hogy ezen a helyen pihentek meg a bőrért járó vargák. Meg kell jegyezni, hogy a bőrvágó-vargakés és a gyomláló-vargakés oly nagyfokú formai egyezést mutat, hogy csak az él igénybevételének eltérő helyei hívják fel a figyelmet a két eszköz közti különbségre (l. *b*, és *c*, kép). Ez abból is adódik, hogy a bőrvágás és a gyomlálás munkatechnikája között kisebb minőségi különség volt, mint a bőrvágás és a szőlőmetszés között; s az első esetben az eszköz kisebb mérvű specializálódására volt szükség, mint a másodikban.

[27] Rázus József: *Gyöngyösi céhek, ipar társulatok és a gyöngyösi ipartestület 25 éves története.* Gyöngyös 1928. 28.

[28] Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon.* Bp. 1913. 262—263.

[29] Bártfai Szabó László: *Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig.* Gyöngyösi Kalendárium VIII (1937) 62.

[30] Horner József: *Gyöngyös város történelmi, statisztikai és geográfiai leírása.* Bp. 1863. 35.

[31] Krupánszky Károly, 79 éves gyöngyösi cipészmester közlései. Az idetartozó fogalmakhoz l. még Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* Bp. 1874. VI. köt. 834—835.

A XIX. század második felében, de különösen a századforduló táján a szőlőművelő eszközök gyökeres átalakulásának egyik Mátraaljára is vonatkozó mozzanata, hogy a metszőkés (vargakés) fokozatos kiszorulásával a *meccőolló* használatára tértek át. Már 1870—80 körül, a sokfelé megforduló gyöngyösi, abasári, gyöngyöspatai szőlőmunkások és a bort szállító gazdák megismerkedtek az új eszközzel, az ún. *kecskeméti ollóval*. Az eszköz és használata e három helységből terjedt el az egész Mátraalján.[32] Néhány községben évszám szerint meg tudjuk

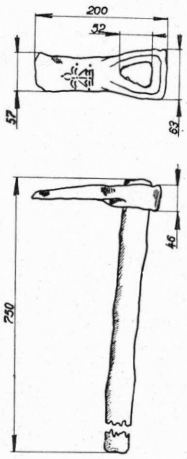

12. kép.
Gyökerező kapa
(Gyöngyös)

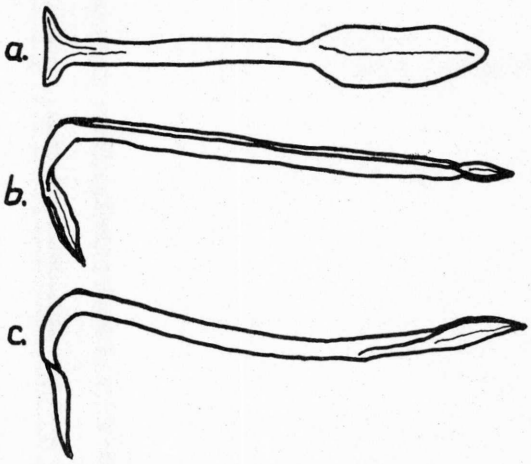

*13. kép. Kapircs*formák: *a.* Visonta, *b.* Domoszló, *c.* Domoszló (Mátra Múzeum, Gyöngyös)

állapítani, hogy mikor metszettek először ollóval: Visontán 1895-ben, Gyöngyöshalászon 1901-ben, Domoszlón 1902-ben, Markazon 1904-ben, Karácsondon 1912-ben. Azonban sem a kecskeméti olló, sem a későbbi gyári készítményű ollók, nagy alakjuk és nehezen járó rúgóik miatt nem lettek kedveltek. Inkább a helybeli kovácsoknál készítettek „kis pofájú, kézbe álló ollókat". Különösen keresettek voltak a domoszlói kovács, Nagy Antal ollói. Ezek az eszközök 1925—45 között készültek, s Verpeléttől Gyöngyösig minden faluban megtalálhatók.

A metszés gyors, gazdaságos elvégzését lehetővé tevő metszőolló mellé részben a hagyományos kisegítőeszköz (csákánybalta), részben új eszközök kerültek. A csákánybalta kisebb méretűvé vált, s neve *gyökerező csákány* lett, utalva arra, hogy már csak a harmatgyökerek elvágása a feladata. A csákánybaltából keletkezett, annak balta nélküli változata a *gyökerező kapa* (12. kép), mellyel nyitatlan szőlőkben metszés előtt a tőkére fedett földet húzzák el. Visontón és Domoszlón az utóbbi 50 évben *kapircs*ot használnak gyökerezésnél (13.kép). Legújabban az idősebb tőkecsonkok eltávolítását gyári készítményű cser-vagy kézifűrésszel végzik.

[32] Metszőollóval a nagyobb szőlőterületekkel rendelkező gazdák, polgárok szőlőiben metszettek először.

2. *Tőkeművelés és metszésmódok*

A múlt századi magyar szőlőmetszés elméletéről, a használatos tőkeművelés- és metszésmódokról hivatásos szőlészek, statisztikusok munkái, gazdasági folyóiratok közlései általános képet adnak.[33] Újabban a szőlőmetszés néprajzi vonatkozásait VINCZE István többször idézett tanulmányában foglalta össze. Egyes szőlőművelő vidékeink metszési törvényszerűségei mellett a látszólag kisebb mozzanatokban is fontos táji különbségek rejlenek. Ezek a szőlőművelés technikai fejlettségének különböző fokára mutatnak, befolyást gyakorolnak az egész évi munkavégzés módjára, szerkezetére, s közvetve megszabják annak további alakulását. A Mátraalján a XIX. század közepén egyes adatok szerint a tiszta vagy rövidcsapos fejmetszés,[34] más adatok szerint a „karikás mívelés volt elterjedve".[35]

A mátraalji szőlőművelés vizsgálatánál mindig figyelembe kell venni, hogy az adott időszakban milyen viszony van a fehér és a *török*[36] szőlők területe és művelése között. A XVII. század előtt — mint az ország más vidékein — csak fehér szőlők voltak a Mátraalján. A XVII. század elejétől a XIX. század közepéig fokozatosan kisebbségbe szorult a fehér szőlő a török szőlőkkel, főként a Kadarkával szemben.[37] A XIX. század közepétől a filoxeravészig a vörös fajok uralmát a rizling-fajták térhódítása törte meg.[38] A filoxeravész utáni újjátelepítések során szinte kizárólag fehér oltvány- és direkttermő fajtákat ültettek. A fehér és a vörös szőlők között ugyanis a telepítés helyében, az ültetés módjában, a metszés idejében, a tőkeművelés és a metszés módjában, valamint a talajművelésben nagyfokú különbségeket tapasztalhatunk. A kétféle szőlő közül, akármelyik volt területi uralmon vagy kisebbségben, a művelés eltérő hagyománya lényegében azonos módon szabta meg külön a fehér és külön a vörös szőlők termesztését.

A szőlészeti szakirodalomban a múlt század közepén hosszan tartó vita folyt a leghelyesebb és leghasznosabb eljárások kialakításáról. A szőlészek az egyes tájak gazdáitól kértek felvilágosítást a helyi tapasztalatokról. Ezen elmélkedések, közlések becses adatokat szolgáltatnak a Mátraaljára vonatkozóan is, s értéküket nagyban emeli az, hogy a szerzők a metszési eljárásokat a helyi műszók segítségével írták le.

A metszés ideje a XIX. század első felében Gyöngyösön, a fehér szőlőkben „szokás szerint télen át leginkább december és január", tavasszal következtek kés alá a vörös fajták.[39] A század végén Gyöngyösön, Gyöngyössolymoson, Gyöngyöspatán és Abasáron a fehér fajok metszése még az ősz végén, a tél elején történt,[40] míg a vörös szőlőket korán tavasszal, Szent Józseftől Szent György napig „vágták, ahogy az idő engedte". Ma már a szőlők őszi-téli metszése egyedi

[33] GYÜRKY Antal: *A szőlőmetszésről.* Borászati Lapok I (1858) 107—108. és KELETI Károly: *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860—1873.* Bp. 1875. 80—92.

[34] Vö. Borászati Lapok II (1859) 74.

[35] MN 2. kiad. II. köt. 197. — „Erdélyben, de Arad megyében is nagy divatban van a szőlő karikás mívelése, miről azonban a Hegyalján, Balaton mellett, Pest-Buda környékén, úgy Hont, Bars, Nyitra s Nógrád megyében mitse tudnak", l. GYÜRKY Antal: *Borászati-Szótár.* Pest 1861. 92.

[36] A *török szőlő* a Mátraalján egyrészt a vörös és fekete szőlőfajták összességét, másrészt a múlt században legelterjedtebb Kadarka fajtát, valamint az ilyen fajokkal beültetett szőlőterületet jelenti. A népetimológia szerint a törökök hozták a Mátraaljára a vörös szőlőket.

[37] „A balkáni eredetű vörösbor-kultúra a XVI. és XVII. század folyamán feljőve, vegyült a Kárpátmedence területén korábban kialakult és tájanként különböző színezetű fehérborkultúrákkal", l. ANDRÁSFALVY Bertalan: *A vörös bor Magyarországon.* NÉ XXXIX (1957) 67.

[38] Vö. *Néhány szó a gyöngyösvidéki szőllőmívelésről.* Gazdasági Lapok, 1854. 515.

[39] Borászati Lapok I (1858) 255.

jelenség. A legidősebb szőlőművesek az időjárás gondos megfigyelésétől és kiszámításától vezérelve metszenek néha ebben az időben. Az újtelepítésű szőlőkben a helyi tapasztalat azt mutatja, hogy a Chasselas (saszla) és Othello fajtákat ősszel kell metszeni, a többit áprilisban.

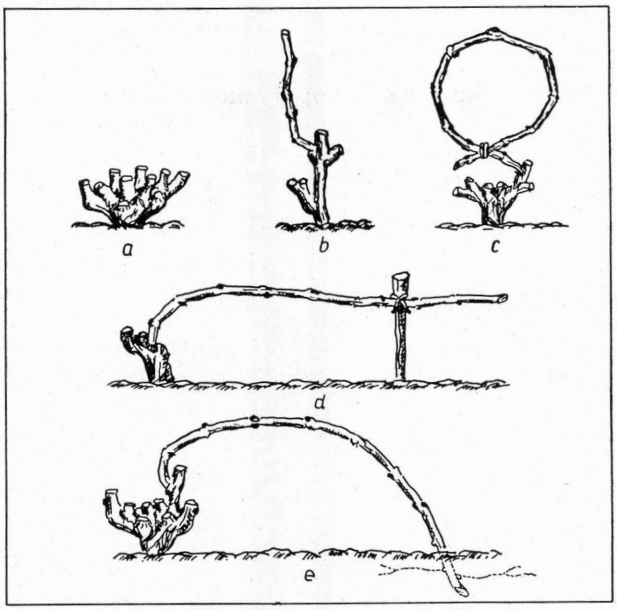

14. kép. Mátraalji tőkeformák és szálvesszőzésmódok: *a. világos szemre* metszett tőke, *b. rudasra* metszett tőke, *c. karikásra* metszett tőke, *d. vendégkaróhoz* kötött szálvessző, *e. földbe bújtott* szálvessző

A Gyöngyös-vidéki metszésről MORÓCZ István 1845-ből származó leírása a fehér és vörös szőlők eltérő művelésének újabb fontos mozzanatára mutat:[41] „Vörös, . . . török szőllőt világos szemre[42] (14. *a*, kép) és egy-két, legföllebb három csapra[43] metszik, mert ha ezen felül több csapot hagynak a tőkén, igaz — egypár évig bőven terem, de aztán megsínli. A fehér szőllőt rudasra[44] (14. *b*, kép) szokták

[40] A téli metszés a Mátraalján kívül Sopronban is ismeretes, vö. CSEPREGI Pál: *A szőlő metszése.* 3. kiad. Bp. 1959. 129. — Egerben, Tokajhegyalján a téli metszés ismeretlen és előnytelen, vö. VINCZE István: *Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben.* NK V (1960) 134.

[41] MORÓCZ István: *A gyöngyös-vidéki szőlőművelés.* Magyar Gazda, 1845. I. rész 245—251. Ugyanezt a közlést l. még: Gazdasági Lapok, 1854. 134.

[42] A *világos szem* az első termést adó rügyet jelenti. Az egész ország területén a Kadarka fajta „alant metszve tartós, s csak így ad jó bort" (GYÜRKY, *A szőlőmetszésről* 108.).

[43] *Csap:* az egyéves termő vessző, metszés után meghagyott néhány szemes darabja.

[44] „Rudasnak nevezik némely vidéken a cser vesszőt, vagyis azt melyet a tőkén magányosan meghagynak" (GYÜRKY, *Borászati-Szótár* 92.). Szálvessző értelemben használják Tokajhegyalján, a borsodi Hegyköz keleti részén (VINCZE, *Szőlőművelés és eszközei* 133.) és a régi Arad megye helységeiben [SCHRAM Ferenc: *Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről (1805).* Agrártörténeti Szemle V (1963) 163. kk.] A *rudas* Cegléden szőlőlugast jelent (SZINYNYEI József: *Magyar Tájszótár.* Bp. 1897—1901. II. köt. 323.). A hosszabb csapnak *rúd* a neve Bihar északi részén (KURUCZ Albert: *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás.* Debrecen 1964. 36.).

metszeni, azaz, ép, egészséges vesszejét a tőkének negyedik v. ötödik barkájánál vagyis szeménél metszik el, miből aztán hajtja az új termő vesszőt, ezt pedig azért hagyják ilyen fent, mert a fehér szőllőnek fürtjei közönségesen hosszúak szoktak lenni, tehát hogy a földet ne érje, különben megrothad."[45] A szerző felsorolja a termesztett fajtákat metszésmódjukkal együtt. A vörös fajtákat azonban a Kadarka kivételével — a fentebb mondottakkal ellentétben — a rudasra metszésnél említi. Ennek az az oka, hogy a Kadarka domináns területi jellege mellett a többi vörös fajta csak alárendelt szerepet játszott, s ezeket is a fehér szőlők módjára, rudasra metszették. A gyakorlatban tehát rudasra vágták a *Porcsin*, *Fekete rebeda*, *Tulok szőlő*, *Török gohér*, *Pankota*, *Úri szög*, *Fekete muskatal*, *Püspök szőlő* vörös szőlő fajtákat, valamint a *Természetes fehér*, *Zöld szőlő*, *Rakszőlő*, *Szőke-* és *Zöld kecskecsecsű*, *Fehér muskatal*, *Hárslevelű*, *Juhfark*, *Fehér dinka* fehér szőlőfajtákat.[46]

Összegezve elmondhatjuk, hogy a múlt század első felében Gyöngyös vidékén a török szőlőket fejművelésű rövid csapos, a fehér szőlőket pedig kezdetleges bakművelésű[47] hosszú csapos metszésben részesítették.

Kapcsoljuk eddigi ismereteinkhez (metszés ideje, tőkeművelés és metszésmódok) az alábbi műveléstechnikai eljáráspárokat: A fehér szőlők fedetlenek, soratlanok, karózottak és felkötöttek, ellentétben a vörös szőlőkkel, melyeket fedtek, sorba ültettek, nem karóztak és nem kötöttek.[48] Így kialakult a fehér és vörös szőlők sajátos szembenállásokból összetevődő munkafolyamat-rendszere:

Munkafolyamat	*Fehér szőlő*	*Vörös szőlő*[49]
ültetés	soratlan	sorba ültetett
karózás	karózott	karózatlan
kötés	felkötött	kötetlen
fedés	fedetlen	fedett
metszés	télen	tavaszon
tőkeművelés- és metszésmód	kezdetleges bakművelés, hosszú csapos metszés	fejművelés, rövid csapos metszés.

[45] Gazdasági Lapok 1854. 514.

[46] Hasznos lenne a szőlőfajták változatos táji elnevezéseit magukkal a fajtákkal azonosítani (etnoampelográfiai vizsgálatok).

[47] Ez a művelésmód nem a mai értelemben vett kehely alakú tőkeformát jelenti, hanem a bakművelés kialakulása felé az első lépést. „Főelv itt nem közvetlenül a tőkén, hanem abból kihajtott két-három éves vesszőkön hagyni csapokat" (Gyürky, *A szőlőmetszésről* 107—108.).

[48] A törökfélék sorosak, karózatlanok és fedettek voltak (Keleti i. m. 84.). Visontai adatközlők szerint a „török szőlőt kadrátra ültették a filoxia előtt is, fedték, rövidre vágták, nem kellett azt karózni, kötni". — Nem sorba ültetett fehér fajú szőlőket Gyöngyöspatán (a Gereg dűlőben) még ma is láthatunk. Gyöngyösön és Gyöngyöspatán a hagyomány szerint a filoxera előtt a fehér szőlőtőkék mellé vertek csak karót, s a hajtásokat sással, hársfahánccsal kötötték meg. A múlt század közepén a soratlan fehér szőlők mellett már vannak „sorosak és így be is fedettek" [Borászati Lapok I (1858) 255.]. — Figyelemre méltó eltérés volt a múlt század közepén az ültetés helyét illetően is. Gyöngyösön, a Sárhegy oldalán fehér, az alatta levő övezetben, a Plága és az Alsó-Szurdok dűlőkben vörös, majd az azt követő laposabb részeken, a Toka- és a Nagy-patak között újból fehér szőlők voltak, vö. Gazdasági Lapok, 1854. 514. A múlt század végén Visontán csak meghatározott dűlőkbe lehetett telepíteni fehér, illetve vörös szőlőt. A kétféle szőlőterület elkülönülése és együttes rendszere felhívja a figyelmet az egyes helységek belső művelési struktúrájának, gazdaságtörténeti hagyományának és határhasználatának kutatására.

[49] A balkáni eredetű vörös szőlőkultúra jellegzetességei (Kadarka fajta, egy szemre metszett fejművelésű tőkék, karó nélküli tőkegondozás) északra kerülve átformálódtak. Feltételezé-

A fenti összefüggések természetesen azokra a helységekre vonatkoznak (Gyöngyös, Apc, Pásztó, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Gyöngyösoroszi, Abasár), amelyekben jelentős fehér szőlőkultúra is volt a vörös mellett.

A múlt század közepi mátraalji karikás művelés is a fehér szőlőkben folyt, tehát az előbb felsorolt községekben alkalmazták. Az 1870-es években 345,05 kh-nyi területet műveltek Heves megyében karikás műveléssel.[50] Mivel Egerben egy szemre *(agyszem)* vágott fejművelés dívott,[51] a statisztikai adat csak Gyöngyös környékére vonatkozhat. Vidékünkön meglevő karikás művelésnek múlt századi leírásával nem rendelkezünk, így idősebb szőlőművesek adataira támaszkodunk. A mátraalji *karikásra metszés* a múlt század 70—80-as éveiben a következőképpen történt. Ősz végén, a tőkék gyökerezési munkálatánál választotta ki a gazda a karikásnak valót. A két-három szemre hagyott *dobos*on[52] (Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján), *ágas*an[53] (Gyöngyös) vagy *hajas*an[54] (Apc, Pásztó) levő karikás vesszőt *lehajtották*.[55] Tavasszal a föld alól felszedett 10—15 szemes karikás vessző alatt, valamint a tőke másik oldalán hagytak egy-egy két szemes ugart,[56] néha még egy-két rövid csapot — a többit *elhányták* (levágták). A nedvkeringés megindulása után az asszonyok felülről alulra, ritkábban alulról felülre ívelve karikába hajtották a vesszőt (14. *c*,kép), és sással vagy kukoricaszárral a karóhoz kötötték. A letermett karikást ősszel levágták.

A karikásművelés vidékünk metszésének nem volt általános érvényű szisztémája, mint Erdélynek a magas combművelésű kétkarikás metszés; hanem a hosszú csapás metszés egyik, helyi tapasztalatokon nyugvó változata, mint Munkácson[57] (Bereg m.), Pankotán,[58] és Ménesen[59] (Arad m.). A karikásművelés alkalmazásának meghatározott feltételei vannak, melyek a Mátraalján adottak voltak:

1. Déli fekvésű hegyek aljában jó erőben levő, elegendő nedvességet tartalmazó talaj (főként Gyöngyös, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján).
2. Hosszú csapos metszésmóddal jól termeszthető fehér bort adó fajok (elsősorban Pankota, rizling fajták).
3. Idősebb, erősebb tőkék.

A mátraalji karikásművelés tehát a fehér szőlők szabálytalan bakművelésű metszésének egyik módozata — mely más metszésformákkal[60] keverten fordul

---

sem szerint az átalakulás, a fagy iránti érzékenység miatt, a vörös szőlők fedésével kezdődött. A hidegebb klíma hatására a vesszők beérése is késett, s így csak a tavaszi nyitás után metszettek. Az egy szemre metszett fejművelésű tőkék gondozása pedig a legegyszerűbb volt, vagyis karó és kötözés nélküli. A mátraalji fehér szőlők művelése már a XVII. században is hasonló lehetett a táblázatba foglaltakkal, így a vörös szőlők helyi termesztési lehetőségekhez való alkalmazása révén alakulhatott ki a kétféle szőlő sajátos művelési rendszere.

[50] Keleti i. m. 90.

[51] Mártonffy i. h. 66.

[52] A *dobos* több éven keresztül meghagyott csapot, csercsapot jelent. A múlt században *dob* alakban fordul elő, vö. ifj. Káplány i. h. 334.

[53] *Ágas:* évente mindig feljebb-feljebb vágott tőkerész (bak, szarv).

[54] *Hajas:* csercsap, l. ifj. Káplány i. h. 334.

[55] A tőke sorába fektették és földdel betakarták.

[56] *Ugar:* egyéves, a következő évi termés alapját képező csap.

[57] Munkácson „a magas metszés, karós, karikás szálvesszőzéssel dívik" (Keleti i. m. 85.).

[58] A pankotai karikásművelés egészen részletes leírását l. Schram i. h. 161—163.

[59] Ménesen „3—4 kétszemű sarkot vagyis csapot hagynak egy tőkén s 1—2 szálvesszőt, melyet karikásan kikötnek. A kitermett karikás vesszőket szüret után azonnal lemetszik, az ugar vesszőket lehajtják s földdel takarják" (Keleti i. m. 86.).

[60] Pl: porbujtásos szálvesszőzés, vendégkaróhoz elvezetett szálvesszőzés.

elő —, s nagy termés elérése a célja.[61] A gyöngyösi kapások a karikásra metszés helyességét azzal bizonygatták, hogy a karikába hajtott vesszőn minden rügy kipattan, míg az egyenesen elvezetetten csak az utolsók (a polaritás törvénye a legkedvezőbben érvényesül), a termő vesszőt így lehet a legnagyobb termésre fogni. A múlt század második felében a gazdákat a fehér borok keresettségének fokozódása is a nagyobb termés elérésére szorította. Domoszlón az urasági szőlőkben is alkalmazták a karikásművelést a század elején. Ma már ritkán találkozunk karikás tőkékkel. Legtöbbször ott kötnek karikába, ahol a szálvessző elvezetésére nincs hely, vagy karó nincs a tőke mellett. Ilyenkor a meghajlított vessző végét sajátjának alsó, vastagabb részéhez kötik. A karikásművelés háttérbe szorulását a vendégkarós szálvesszőzéssel (14. *d*, kép) szemben egyrészt azzal magyarázzák, hogy a földtől 30—40 cm magasságban egyenesen elvezetett szálvesszőt jobban lehet permetezni, másrészt a rajta fejlődött fürtök jobban beérnek (Abasár, Gyöngyös).

Az ismertetett metszésformák elsősorban azokra a mátraalji helységekre vonatkoznak, amelyekben a monokultúra jellegű szőlőművelés fejlett művelés- és metszésmódokat eredményezett. A silányabb talajú, kereskedelmi lehetőségeket kialakítani képtelen, kisebb falvak szőleiben a metszés egyszerűbb és óvatosabb volt. Ezekben a falvakban nem a bor mennyisége vagy minősége számított, hanem hogy egyáltalán bort tudjanak nyerni, s ne kelljen sűrűn fiatalítani, újratelepíteni a szőlőt. Verpeléten a régi öregek az összes vesszőt egy-két szem felett vágták el. Egerszalókon *félhúzósra* metszettek, vagyis két szemre. Gyöngyöstarjánban, Gyöngyöspatán a szegényebbek, akiknek csak egy *kapás* (200 □ öl) szőlejük volt, *tallóra* hagyták a termést (egy szemre). Átányban — de Hevesen is — csak tőkére metszettek, „akkor még nem cinérezték a szőlőt, elhúzták a metszőkéssel, nem nézték, hogy csapokat hagyjanak".[62] A metszés mechanikus egyszerűsége folytán a terméstől sem vártak sokat, „csak karácsonyra meg húsvétra legyen" (Szurdokpüspöki).

Századunk elejére a szőlőművelés egész struktúráját megváltoztató tényezők a metszésre is egységesítő hatással voltak.[63] Egész Heves megyében a régi kopaszfejműveléssel felhagytak.[64] A gyenge, megfagyott tőkéket azonban *vakszemre*,[65] *tallóra*, *kopaszra* metszik ma is, hogy a jövő évi gazdag vessző-vegetációt biztosítsák. A vörös és a fehér szőlő metszése közti, múlt századi különbségek eltűntek, minden szőlőt a régi fehér szőlő metszésének gyakorlatára épült csapos váltómetszésben részesítenek. A korábban kezdetleges bakművelést a váltócsapos metszés rendszeresebbé, szabályosabbá tette. A dobosok, csercsapok tőkesarkokon történő évenkénti váltogatása lett a fő követelmény, mellőzve az idősebb részek (*szarv*ak, *bak*ok) nevelését, „mert a szőlősgazdák azt tapasztalták, hogy az ilyen idősebb képződményekkel ellátott tőkék idő előtt fölmagasodnak".[66] Ez az ideális metszésforma (alacsonyan tartott csercsapok, szabályos tőkealak) azonban ma is ritkán látható. Csapokon többszörös csapokat hagynak a tőke

[61] „A karikás mívelésnek nincs más célja, mint a termést szaporítani" [Borászati Lapok II (1859) 116.].

[62] Fél Edit—Hofer Tamás: *Az átányi gazdálkodás ágai.* NK VI (1961) 123.

[63] A filoxera utáni újjátelepítéssel a legtöbb szőlőművelő eszköz és munkatechnika közvetlen továbbélésére nem volt lehetőség, mert kiszorították azokat a fejlettebb gazdasági szint által megkövetelt egységes eszközök és technikák.

[64] *Heves megye.* Magyarország vármegyéi, városai. Szerk. Borovszky Samu Bp. 1909. 248.

[65] *Vakszem:* a tőkefejen levő, alig látható rügy.

[66] Borovszky i. m. 248.

két-három oldalán (Verpelét), „az össze-vissza ágazó csonkokon levő, dobosokból hajtó *húzócsap*on (termőcsap) lesz a termés" (Nagyréde). A szabálytalan bakművelés mellett a fej- és a bakművelés közti különféle változatokat találjuk még meg. A tőkén a csercsapokat nem minden évben vágják le, hanem azokon újabb termőcsapokat hagynak,[67] vagy a tőke egyik részét bakműveléssel, a másikat fejműveléssel tartják fenn.

A metszésmód elfogadottan hosszú csapos, gyakori szálvesszőzéssel. A szálvesszőzés karikába hajtott módja mellett a múlt század végén *földbe bújtott* szálvesszőzés is folyt (14. *e*, kép). A szálvessző végét lebújtották a földbe 20—30 cm-re, vége befakadt, s innen is kapott erőt. Ha a szálvessző 4—5 év alatt megvastagodott, akkor levágták, de közben évente *megcsecselték* (egy-egy szemre vágták vissza), így minden rügyénél egy kis termőlapot kaptak. A több éves szálvessző levágását az indokolta, hogy így megakadályozzák a tőke féloldalassá válását. Ma a szálvessző vendégkaróhoz kötése a legelterjedtebb, az erősebbeket itt is meghagyják a második évre, s *csecselik*. Legújabban az öreg, háztáji szőlőkben találjuk meg a múlt századi metszés néhány formáját, a fejművelésű tőkéket, a karikás szálvesszőzést.

3. *A metszés és a metsző*

A metszési eszközök és a munka végzésének elmélete nem tükrözik híven az egész munkafolyamatot, a metsző ember szerepét. A metszésnek ezek a kutatás és közlés során kiemelt, aránylag biztosan megfogható jellemzői. A metszési munkafolyamat jelentőségének, hangulatának érzékeltetése, a munka megszervezése, metszéssel kapcsolatos szokások, a metsző mentalitása már nehezebben megragadható mozzanatai a munkának, de szervesen hozzátartoznak vizsgálatunkhoz.

A szőlőművelésben a metszésnek olyan jelentősége van, mint a szántóföldi művelésben a vetésnek, ültetésnek. A helyi szólás szerint „jó metszés, nagy szüret" vagy „ahány kéve vessző, annyi akó bor" (Visonta, Gyöngyös), ugyanis a hagyomány szerint a levágott vessző és a termett jó bor mennyisége egyenes arányban állott. Mátraalján a metszést Noé idejéből eredeztetik. „Noé idejében nem metszették a szőlőt. Noénak volt egy szamara. Ez a szamár egyszer elszabadult, és véletlenül a szőlő közé ment. Lerágta a vesszőket. Ősszel ezeken a tőkéken volt a legtöbb és legjobb termés. Azóta metszenek az emberek".[68] A hagyományos metszés munkálatának helyessége, minősége nagymértékben függött a munkavégzés körülményeitől. Ide tartozott *a)* legmegfelelőbb nap kiválasztása; *b)* a jó termés biztosítása egyrészt a metsző magatartásával, másrészt szokáscselekvésekkel; *c)* a munka megszervezése során a személyi, tudásbeli feltételek megteremtése.

A *hazai* (filoxeravész előtti) szőlőben a metszés a legalkalmasabb nap meghatározásával kezdődött. Ezt a Hold kedvező állásából állapították meg. *Holdújság*kor nem metszettek, mert akkor „megeszi a szú a vesszőt". Holdtölte hetében metszettek, hisz „a fogyó hold elviszi, a telihold megtartja a termést" (Gyöngyöspata, Gyöngyös, Visonta, Pászló).[69] Általában a gazda egyedül végezte

[67] Vö. CSEPREGI i. m. 182.

[68] Haralyák Antal, 77 éves markazi gazda közlése.

[69] A holdtöltekor végzett metszést tartják máshol is helyesnek, így Mádon (VINCZE: *Szőlőművelés és eszközei* 134.) és Felsőörsön [VAJKAI Aurél: *A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében.* NÉ XXX (1938) 43.]. A fentiekkel ellentétben Egerben és Hejcén (Borsod m.) a holdtölte idején való metszés káros.

a metszést. A munkakezdés előtti éjjel nem nyúlt az asszonyhoz (coitustilalom). Reggel tiszta ruhát vett fel, mintha templomba készülne. Vargakést, csákánybaltát, reszelőt tarisznyájába tette, úgy indult útnak. Munka közben mindig arra gondolt, hogy nagy termése legyen. Ha egy-egy imádságot is elmormolt, nem fagyott el, nem verte el a jég. A metsző munkájához való viszonyának ezek a mozzanatai jól érzékeltetik azt az áhítatot, bensőséges viszonyt munka és munkás között, mely a termesztés létet biztosító, önálló-önellátó színvonalát jellemzi.

A tőke megmetszése az őszi *gyökerezés*sel kezdődött, akár ősszel—télen, akár tavasszal metszettek. A gyökerezés két mozzanatból állt, először a csákánybalta csákányos részével *kibontották a tőke nyakát*, majd a vargakés élezett hátrészével *metélték* el a harmatgyökereket. Gyökerezés után a *féltérdre ereszkedett* metsző a vesszőt bal kezével fogta meg, és jobb kezében levő vargával, húzó mozdulattal *félslégra vágva*[70] metszette el a vesszőt. A kívánt hosszúságú csapok meghagyása után a csákánybalta baltás részével az elöregedett csonkokat leütötte. Végül a vargakés életlen hátával a tőkét megtisztogatta a bogárlárváktól, elhalt háncsrészektől. A levágott vesszőket, a *venyigét* 6—8 m távolságra egymástól *csomók*ba rakta a tőke sorában. A metszés végeztével ezeket a kis venyigecsomókat vastagabb szálvesszőkkel *kévé*be kötötte. A venyigekévék egy részét az ideiglenes szőlőbeli hajlék, a *gunyó* vagy *pajta* építésénél használták fel, ami maradt, igáskocsival hazaszállították. Otthon kerítést csináltak belőle, *paticsfal* készítésénél használták fel és tüzeltek vele. Akinek több venyigéje maradt, elvitte kocsival a Jászságba, és elcserélte búzáért, kukoricáért, esetleg disznóért.

A metszéshez — mint a szőlőtermesztés néhány más munkájához is — különböző szokás, illetőleg hiedelem fűződik. E szokásokhoz sorolhatjuk a szőlőterület négy saroktőkéjének különböző időpontokban való megmetszését. Gyöngyösön Szilveszter napján a négy saroktőkét megmetszették, és Vízkeresztkor ugyanerre a helyre szentelt szenet ástak, hogy a jég el ne verje. Visontán, Domoszlón, Markazon, Gyöngyöspatán, Gyöngyöstarjánban és Gyöngyöshalászon-jégverés ellen karácsony bőjtjén metszették meg a saroktőkéket.[71] Domoszlón a metszést azzal fejezték be, hogy barkaszenteléskor a gyerekek szentelt barkából készített négy keresztet a szőlő négy sarkánál elásták.[72]

[70] A vízszintes, kör alakú metszfelület kialakítását tartották általában helyesnek Egerben, Hegyalján (VINCZE, *Magyar szőlőmetszőkések* 76.), Veszprém megyében (VAJKAI, *A parasztszőlőművelés* 43.). Gyöngyösön kívül Somogy megyében is ferde metszlapot vágva „fölmetszik . . . nyárs formára", vö. GAÁL Alajos: *A hasznos szőlő-mívelés gyakorlati módja*. Pest 1856. 51. — A szőlőmetsző eszközök éle és a művelésmódok közti elvi összefüggéseket végső soron a metszési technika és ennek eredménye: a vízszintes vagy ferde metszfelület kialakításának tájakhoz kötött hagyománya szentesíti. A „húzvametszéssel csapos művelés nem folytatható" elve (PATAY i. h. 198.), ha vízszintes metszfelületet feltételezünk szinte lehetetlen, azonban ferde metszlap vágásával, mint ahogy a mátraalji és somogyi példa mutatja, lehetséges. Sőt a balta nélküli, élezett hátú, egy nagy ívű, húzva metsző késsel (vargakés) Gyöngyös környékén a kopaszmetszéses fejműveléstől a karikás szálvesszőzésig minden metszésformát meg tudtak valósítani.

[71] A szőlők saroktőkéinek megmetszése főként a Dunántúlon ismeretes. Karmacson (Veszprém m.) húshagyókor, Balatongyörökön (Veszprém m.) Bálint napkor vágják meg a szőlő négy sarkát, „nehogy a rigók belemenjenek", vö. VAJKAI Aurél: *Cserszegtomaj*. NÉ XXXI (1939) 182. Ismeretes a szokás a német telepítésű Fekeden (Baranya m.) is: „Am Georgius Tag muss der Weingarten an den vier Ecken geschnitten werden, damit es viel Wein gibt", l. KUSZTER, M. Lygia: *Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked (Baranya)*. Szeged 1939. 31.

[72] Nagyárpádon (Baranya m.): „Dann steckt man . . . zwei Palmzweige kreuzweise . . . in die Weingarten zum Schutz gegen Unwetter", l. BAUER, Hedvig: *Nagyárpád Mundart und Sitten eines schwäbischen Dorfes*. Pécs 1933. 108.

A szőlőterületek mennyisége, növekedése, a racionális munkavégzés a csoportos metszést követelte meg, „az új szőlőkben nem babonáskodtak annyit a metszéssel, mint a régi öregek". A Hold megfigyelése helyett a szőlőből hozott, vízben hajtatott vesszőkből állapították meg *hogy áll a fája*, mikor lehet metszeni. A gazda idősebb, ismerős embereket, rokonokat hívott segíteni. Utolsónak állt, s nagyon *figyelmezte* (figyelte) társait. Ha nem talált rendjén valamit, szólt: „Ezt rövidebbre vedd, azon hagyhattál volna többet, vágd meg kopaszra". Aki figyelmetlen volt, vagy sok pálinkát ivott, hazaküldték. Az öreg metszők magatartása, beszédmódja irányította a munkavégzés hangulatát. Visontán, amikor az egyik fiatal metsző szemét megsértette a felpattanó vessző, a legidősebb ember megadta neki a magyarázatot: „Szegény ember házánál egy ablak is elég". A munka végeztével egy másik metsző a tőke aljába akarta elásni szerszámait, hogy ne kelljen hazavinni, holnap pedig kihozni. Az öreg megint megszólalt: „Nem birka, aki gyapjúját nem bírja".

Az idősebb szőlőművesek munkájához igazodnak a fiatalok, hiszen az írás, a könyv a szőlőben nőtt ember számára nem sokat mond. Az újabb metszésmódokat vincellérekkel együtt kikísérletező szőlőművesek tudománya hagyományozódik tovább. Így tanítják a fiatalokat: „Amikor a tőkéhez megyünk, legelőször körülnézzük. Húzócsapot, biztosítót kiválasztjuk. Ferdén vágjuk el a vesszőket, hogy ne vakítsa ki a szemeket. A tőkefejet kipucoljuk, ragyogjon, mint a patika, mintha gyöngyházgombbal lenne kirakva. A csonkokat levágjuk. A tőke szakállait lenyírbáljuk." A lassan, vontatottan mondott szöveg közben a gyakorlatban minden mozdulat bemutatásra kerül.

A metszés a század elejéig kizárólag férfi munka volt, csak a vesszők kikötözését végezték nők. A mátraalji borbányák (részvénytársaságok nagy szőlőterületei) kialakulása és a világháborúk okozta munkaerőhiány azonban szükségessé tette a női munka alkalmazását a szőlőmetszésben is. Így a visontai uradalomban az asszonyoknak is volt metszést végző summás bandájuk. Hogy ez mennyire ellenkezett a hagyományos munkamegosztással, jól érzékelteti a szólás: „Ahol asszony metsz, ott sír a szőlő". Az urasági szőlőkben a kényes munka legfontosabb mozzanatát, a termőcsapok meghagyását a vincellérek, felügyelők végezték, mint ahogyan a Visontán lejegyzett mondóka is illusztrálja. A metsző úgy mondja a verset, mintha a tőke szólítaná meg, és a kiváltságos helyzetben levő felügyelő elleni él is érezhető:

„Aggyon isten meccő,
Van is itten vessző,
Nézzé csak be alám,
Van is itten szakáll.
Válaszd ki a termőköt,
Hídd ide a felügyellőköt,
Mert azt te rád nem bizzák,
Mert a jó bort ők isszák."

*

A szőlőmetszés mátraalji anyagáról ergológiai vonatkozásban megállapíthatjuk, hogy a *vargakés* kifejezi a magyar szőlőmetszőkések egy húzva-metsző, ferde metszlapot vágó, s csak a Mátraalján használt, balta nélküli típusát, valamint felhívja figyelmünket a vargamesterségben, a szántóföldi irtásban és az

erdei gallyazásban betöltött szerepére. A szőlőművelésben további változatával *(kisvarga)* egyetemben a tőke gondozásának jellemző táji eszközegyüttese lett. Az eredetileg tehát általános kisipari eszközforma egy területhez kötött, több funkciót betöltő mezőgazdasági eszközzé fejlődött a XVII—XVIII. században, majd az átalakult forma legfontosabb szerepében megteremtette az újabb eszközváltozatot, míg közben az eszköznév változatlan maradt. A *vargakés* és a *csákánybalta* a mátraalji szőlőmetszés etnikus eszköznéprajzi sajátsága.

Bár igaz, hogy északkeleti szőlővidékeinken (Miskolc, Tokajhegyalja) a fehér bor termelése fejremetszett tőkeműveléssel, és a tőkék karózásával folyt, míg északnyugatra (Eger, Gyöngyös) az uralkodó művelési mód a tiszta fejmetszés törpe vesszőkkel, karók nélkül, és inkább vörös bort termeltek;[73] azonban a Mátraalján a népi szőlőmetszés fő ismertetőjegyeinek vörös és fehér szőlők szerinti különbsége arra mutat, hogy a magyar gyökerű fehérbor- és a balkáni eredetű vörösborkultúra egymásra rétegzettségéből, de ugyanakkor egymás mellett éléséből adódó, eltérő hagyományai érvényesültek. S ha a fehér szőlő területi kisebbségben volt a XIX. században, a metszésben, mind művelésmódban (kezdetleges bakfejművelés), mind metszésmódban (karikásra metszés) valószínű XVII. századi vagy még korábbi gazdag anyagot őrzött meg a hagyomány. A fehér szőlők metszésének e régi rétegére épült a filoxera utáni újjátelepített szőlők metszése. A fenti metszésbeli különbség — mely az első világháború idejében szűnt meg — a kétféle kultúra egyéb művelési technikában jelentkező eltéréseire irányította figyelmünket. A kimutatott művelési különbségek (melyek az ültetés módjára, a tőke gondozására és a talaj megmunkálásának technikájára vonatkoznak) az ilyen irányú vizsgálatok elmélyítésére ösztönöznek, hogy így tájilag és alakító hatásaiban sokszínű szőlőkultúránk belső összefüggéseinek, arányainak jobb megismerését elősegíthessük.

KECSKÉS PÉTER

Петер Кечкеш:

ОБРЕЗКА ВИНОГРАДНОЙ ЛОЗЫ У ПОДНОЖЬЯ ГОРЫ МАТРА

(Резюме)

Статья публикует этнографический материал, связанный с обрезкой виноградной лозы в одном из характернейших северовенгерских горных районов виноградарства — у подножья горы Матра. Автор знакомит на с инструментами, использовавшимися в конце XIX века для обрезки виноградной лозы, с теорией, с самим рабочим процессом, а также со связанными с ним традициями, учитывая как предшествующие явления, так и последующий период развития в этой области. Для исследуемой территории характерны венгерские ножи для обрезки виноградной лозы, относящиеся к одному типу как по своим морфологическим признакам, так и с точки зрения их географического распространения. Это так называемый *сапожный нож* (рис. 1, а). Этот инструмент представлял собою часть целой системы различных по форме и предназначенных для выполнения различных целей инструментов. По своей природе ремесленный инструмент (сапожники использовали его для резки кож) сапожный нож в XVII—XVIII веках у подножья Матры стал инструментом для обрезки виноградной лозы. Позже его стали использовать и как нож для прополки на северном склоне горы Матра, а живущие около леса применяли его для обрезки кустовых веток и лозы. В области виноградарства сформировался и меньший вариант того же сапожного ножа, который использовали для срезания виноградных гроздьев при сборе винограда. Двумя ножами, которые при резании нужно было как бы тянуть на себя, могли быть выполнены все работы, связанные с уходом за виноградной лозой (рисунок 3). Однако и этот нож для обрезания виноградной лозы тре-

[73] Vö. VINCZE, *Szőlőművelés és eszközei* 132.

бовал применения воспомогающего инструмента, которым был *кайловый топор* (рисунок 7). На рисунках 12 и 13 показаны инструменты, дополняющие ножницы для обрезки виноградной лозы. Географическое же распространение «сапожного ножа» показано на рисунке 6. На рисунке 9 показана встречаемость этого инструмента уже в XVIII веке в форме печати одного села, а на рисунке 10 — уже в форме инструмента. До того времени в данной области виноград обрезали с помощью ножа, показанного на рисунке 11.

Белые сорта винограда обрезали зимой, и новые кусты винограда, окучиваемые в ряд, обрезали, оставляя длинный стебель (рис. 14, б). Красные сорта обрезали весной и единично окучиваемые кусты обрезали наголо или оставляли очень короткий стебель (рис. 14, а). Различия в обрезании виноградной лозы белых и красных сортов винограда указывают на традиции исконной культуры получения белых вин и на распространяющегося здесь в XVI—XVII веках производства красных вин, культура которого пришла сюда с Балкан. Эти традиции обращают наше внимание на прочие, особенности виноградарства у подножья горы Матра, на особенности его внутренней структуры. Таким образом нами были раскрыты следующие взаимосвязи: белые и красные сорта винограда разводили отдельно, причем белый виноград сажали не в ряд, ставили подпорки и подвязывали в ходе обрезания виноградной лозы, осенью покрывали, в то время как красный виноград сажали вряд, не ставили подпорок, не подвязывали и не покрывали. После появления опасности филоксеры стали выращивать только белые сорта. Традиционное обрезание виноградной лозы белых сортов продолжали, но уже обогатив его различными методами виноградарства красных сортов, среди которых некоторый метод разведения уже был известен и раньше.

Правильность традиционного обрезания лозы во многом зависела от условий, в которых проводилась эта работа. Обрезали виноград в полнолуние. Производивший его (чаще всего сам хозяин) старался своим поведением способствовать удачной работе (перед днем начала работы он не прикасался к жене, празднично одевался). Различными защитными и отгоняющими опасность обычаями, их соблюдением он пытался способствовать обеспечению большую урожая (молился во время работы, обрезание лозы в четырех углах виноградника, закапывание освященного угля по эти кусты).

Автор своей работой стремился способствовать наиболее точному изучению системы обработки венгерской виноградной культуры.

Péter Kecskés:

SCHNEIDEN DER REBE IN DER UNTEREN MÁTRAGEGEND

(Auszug)

Im Aufsatz des Verfassers wird das ethnographische Material des Schneidens der Rebe in der Weinkultur des nordungarischen Hochlandes (untere Mátragegend) vorgelegt. Verfasser behandelt die Schneidegeräte, die Methode des Schneidens, den Arbeitsprozeß, sowie das ganze Brauchtum, mit Rücksichtnahme auf dessen Vorgänge und Folgen.

Das untersuchte Gebiet wird durch einen Typ der Rebmesser, bestimmt durch gewisse morphologische Zeichen und durch die geographische Verbreitung charakterisiert. Dieses Gerät ist der sog. Schusterkneif (Abb. 1 a). Dieses Gerät gehört zu einem Gerätsystem mit mehreren Funktionen und Formvarianten. Das ursprüngliche Gewerbsinstrument (Gerber haben es zum Riemenschneiden gebraucht) wurde im 17.—18. Jh. in der unteren Mátragegend als Rebmesser gebraucht. Später gelangte es an der oberen Mátragegend in die Land- und Forstwirtschaft und wurde Jätmesser bzw. Buschmesser oder Rodungsmesser. In der Weinbaukultur bildete sich eine kleinere Formvariante des Schusterkneifes aus, deren man sich bei der Weinlese bedient hat. Mit den beiden Messern, die in Ziehtechnik gebraucht wurden, hat man alle Arbeiten der Weinstockpflege verrichten können (Abb. 3). Das Rebmesser ohne Beil erforderte den Gebrauch eines Hilfsmittels. Dieses Gerät ist das Spitzbeil (ung. *csákánybalta)* (Abb. 7). Die Hilfsmittel des Schneidens mit Rebschere sind auf Abb. 12 und 13 dargestellt. Die geographische Verbreitung des Schusterkneifes wird auf Abb. 6 veranschaulicht. Das Vorkommen dieses Gerätes im 18. Jh. wird in Form eines Gemeindesiegels auf Abb. 9 und als originales Stück auf Abb. 10 dokumentiert. In den früheren Zeiten wurde die Rebe mit dem auf Abb. 10 abgebildeten Messer geschnitten.

Die weißen Weintrauben wurden im Winter beschnitten, und bei der primitiven Bockbebauung (ung. *bakművelés)* wurden die Weinstöcke hochgezogen (Abb. 14 b). (Auf dem alten Weinstock werden 3—4 mehrjährige Weinreben hochgezogen, die anderen dagegen abgeschnitten.) Die roten Sorten wurden im Frühling beschnitten. Die kopfbebauten Rebstöcke wurden

kahl oder mit kurzen Zapfen belassen (Abb. 14 a). Die Unterschiede im Schneiden der weißen und der roten Rebstöcke deuten auf die verschiedenen Traditionen der ursprünglichen weißen Weintraubenkultur der unteren Mátragegend und der in den 16.—17. Jahrhunderten eingeführten balkanischen roten Weintraubenkultur hin. Diese Umstände richteten unsere Aufmerksamkeit auf die inneren, struktuellen Abweichungen in der Technik des Weinbaues der unteren Mátragegend. So wurden die folgenden Zusammenhänge erschlossen: die weißen und die roten Weintrauben wurden an verschiedenen Teilen der Gemarkung separat angepflanzt. Die weißen Rebstöcke wurden nicht in Reihen angepflanzt, während der Pflege des Rebstockes wurden sie gepfählt und gebunden und im Herbst bedeckt. Demgegenüber wurden die roten Weintrauben in Reihen gepflanzt, diese wurden weder gepfählt, noch gebunden und auch nicht bedeckt. Nach der Phylloxeraseuche wurden nur weiße Weintrauben angepflanzt. Neben dem Schneiden der traditionellen weißen Trauben kamen verschiedene Methoden auf, indem einzelne Weinreben über dem Boden weggeführt wurden (Abb. 14 c, d, e), eine dieser Methoden, die Halbrundbebauung war bereits bekannt.

Die Richtigkeit des traditionellen Schneidens der Rebe hing in großem Maße von den Umständen der Arbeit ab. Nur bei Vollmond erfolgte das Schneiden. Der Abschneider (meistens der Besitzer selbst) trachtet mit seinem Benehmen das Schneiden zu fördern, (vor dem Tag des Arbeitsbeginns berührte er seine Frau nicht, er kleidete sich schön an). Der gute Erfolg der Weinlese wurde mit verschiedenen schützenden und apotropäischen Bräuchen gesichert: Beten während der Arbeit, Schneiden je eines Rebstockes in den vier Ecken des Weingartens, dann Vergrabung geweihter Kohle bei diesen Rebstöcken.

Verfasser trachtete mit seiner Arbeit zu einer genaueren Kenntnis der Arbeiten der Weinbaukultur beizutragen.

A társasmunkák, és a kendermunkák társas jellege Szatmárban

A társaságban végzett munkák, s munkaszervezeti formák osztályozására több kísérlet született. Előbb SZENDREY Ákos csoportosította azokat aszerint, hogy a munkában résztvevők kinek a részére dolgoznak. Így két nagy csoportot, a *kalákák* és *társasmunkák* csoportját különböztette meg.[1] Előbbi csoportba sorolta azokat a társaságban végzett munkákat, melyekre személyesen, vagy kikiáltással hívogattak, s ahol mindenki a házigazdának dolgozott. Utóbbi csoportban azokat a munkatársulásokat sorolta fel, melyek helyét és idejét a résztvevők előre megbeszélték, ahol mindenki a maga részére dolgozott. A csoportosítás alapszempontja helyes ugyan, de az egyes munkaszervezeti formák elnevezése ellen kifogás merülhet fel. A társaságban végzett munkák egy csoportjára nem sajátíthatjuk ki a „társasmunkák" megjelölést, mert a kalákamunkák többsége épp úgy társasmunka, mint az egyéni hasznot célzó társasösszejöveteleken végzett egyéb munkák.

FÉL Edit a társaságban végzett munkák között aszerint, hogy az elvégzendő munka milyen munkaszervezeti formát kíván meg, *három csoportot* különböztet meg:

1. Közös, vagy osztatlan munkák. (Nagy teher szállítása közös erővel.)
2. Elválasztott, vagy egymás mellé helyezett munkák. (Egyesülve, egy cél érdekében, egyidejűleg, külön-külön végzett munkák.)
3. Megosztott, vagy specializált, de összetartó munkák. (Pl. a kőműves és malterkeverője munkája[2].)

Az első csoportba sorolható munkák területünkön ritkán, főképpen a szomszédság között, alkalomszerűen jöttek létre. Különösebb szervezést nem igényeltek, rövid ideig tartottak, azokhoz társasmunkákra jellemző szokások nem kapcsolódtak és inkább csak kisegítő jellegűek voltak. E miatt a társasmunkák kereteiben ezekkel nem foglalkoztunk.

A harmadik csoport a specializált munkakörök szerint szerveződött társasmunkákat foglalja magában. Ilyen munkák Szatmárban csak az építkezéssel és aratással kapcsolatban adódtak. Előbbinél a specializáltság nem törvényszerű. Az építkezést fogadott kőműves vezette, a segítségül jött szomszédság, rokonság azt a munkát végezte, ami éppen soron következett. Aratásra pedig a kaszás vitt marokszedőt és kévekötőt, hárman alkottak „egy kaszát", munkakörök szerinti szervezésre nem volt szükség.

A második csoport szinte az egész községben végzett munkaszervezeti formákat magában foglalja, éppen ezért az egész felosztás területünkön nem alkalmas a társasmunkák és összejöveteli formák osztályozására.

[1] SZENDREY Ákos: *A népi társasmunkák és összejöveteleik.* Ethn. XLIX (1938) 273—286.
[2] FÉL Edit: *A társaságban végzett munkák Martoson.* NÉ XXXII (1940) 361.

GUNDA Béla a következő csoportosítást javasolja:

1. A közösség érdekében közösen végzett gazdasági természetű munkák. (Medve- és farkasvadászat, források, kutak tisztítása.)

2. A közösség érdekében közösen végzett kultikus természetű munkák. (Járványos betegségek elleni védekezés közös munka során készített eszközzel.)

3. A munkában résztvevők egy bizonyos személynek dolgoznak.

4. Minden résztvevő saját magának ugyanazt a munkát végzi.[3]

A paraszti munkaszervezeti formákat és társasmunkákat legújabban a Zempléni hegyvidéken végzett kutatásai alapján SZABÓ László rendszerezte[4]. A társasmunkák közé azokat a közösen végzett munkákat számítja, „amelyekben megvan a szervezettségnek valamilyen állandó, ismétlődő vonása, s ugyanakkor a munkavégzésért nem kapnak pénzt, vagy munkabérértékű részesedést a munkában résztvevők." Megállapítja, hogy a társasmunkák azért jönnek létre, „hogy a közösség tagjai a gazdasági szükség kényszerítő hatására egymásnak segítséget nyújtsanak a munkában és ezzel a munkafolyamatot meggyorsítsák, megkönnyítsék, vagy azt szórakozási alkalommá is tegyék." SZABÓ László a társasmunkákat a következő csoportokba sorolja:

1. Rituális célokat elősegítő társasmunkák.

2. Gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák.

3. Szórakozás miatt létrejött társasmunkák.

4. Külső organizációs erők hatására létrejött társasmunkák.

A társasmunkáknak e funkció szerinti felosztása nem minden tekintetben indokolható. Szerző a rituális célokat szolgáló társasmunkák közé sorol olyan tevékenységeket is (a beteg ápolása a családban, halottöltöztetés), amilyeneket máskor éppen a család kereteire korlátozódott szervezeti forma, vagy véletlen, nem törvényszerű társulás miatt (mosás, szapulás) kizár a társasmunkák közül. Kétségtelen, hogy egyes társasmunkákhoz gyakran kapcsolódnak rituális célokat szolgáló tevékenységek, de ilyenek a társasmunkák más csoportjainál is előfordulnak. A külső organizációs erők hatására létrejött társasmunkákat sok esetben épp úgy a gazdasági szükség indokolja (a tövis eltakarítása, vakondturások elsimítása a legelőn), mint más gazdasági természetű munkatársulásokat. A szórakozás a társasmunkák nemcsak egyetlen csoportjának velejárója, hanem az a lehetőség szerint mindenféle társasösszejöveteli formához kapcsolódik. Bár a szórakozási lehetőségek egyes munkatársulásoknál háttérbe szorítják a munkavégzést, a társas- munka eredeti, munkavégző célja is megmarad. A társas munkaszervezeti formák csoportosításánál helyesebbnek látszik a munkatársulások elsődleges, eredeti célját venni figyelembe és azt vizsgálni, hogy a társadalmi összefogást, segítségadást milyen közösségi, vagy egyéni érdekek kivánják meg és hozzák létre hagyományos formáival.

GUNDA Béla csoportosításában a társasmunkák első és második kategóriájának szétválasztása kissé önkényesnek látszik, de ez a felosztás felel meg a legjobban helyi viszonyainknak. Az első és második csoportnál fő szempontként a közösség érdekében végzett munkák jellegét vehetjük azért is, mivel területünkön a gazdasági munkáktól független kultikus természetű munkavégző formákkal nem találkoztunk.[5]

[3] GUNDA Béla: *Munka és kultusz a magyar parasztságnál.* Kolozsvár, 1946. 8.

[4] SZABÓ László: *Paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken.* NÉ XLVII (1965) 133—157.

[5] Ilyen kultikus természetű munkát említ GUNDA Béla Erdélyből. Járványos betegségek esetén nők együttesen, egy éjszaka egy inghez és egy gatyához való fonalat fontak meg, azt meg

A közösségben történő munkavégzésnek Szatmárban nagy hagyományai vannak. Céljuk, hogy szűkebb közösségek meghatározott munkákat ne különkülön, hanem társaságban, egyidejűleg, vagy együttes erővel végezzenek. A munkavégző társulások formája lehet:

1. Közös érdekű.
2. Kölcsönös segítésen alapuló egyéni érdekű, kalákarendszerű.
3. Saját érdekű, társasösszejöveteli formájú.

A társasmunkák elkülönítése tehát történhet aszerint, hogy azok társadalmi munkavállalás, kölcsönös segítés, vagy csak a munkával járó társasösszejöveteli, szórakozási lehetőségek kihasználása céljából szerveződnek. Első esetben a munkát a közösség számára, második esetben a munkavégző társulás szervezője részére, harmadik esetben pedig az abban résztvevők a maguk részére végzik.

A közös érdekű társadalmi munkavállalásról a folyókmenti községekből vannak adataink. Szamosszegen pl. árvízveszély esetén közös munkára kivonult a falu lakossága „töltést fejelni". Saját zsákjaikat vitték, s azokat földdel megrakva elhelyezték a veszélyeztetett gátszakaszon. Mikor a víz leapadt, mindenki ment a zsákjaiért, kiürítette belőlük a földet, s a zsákokat hazavitte.[6]

Közös érdekű munkának tartották az egyházi földek megmunkálását. Szamosszegen a szántáshoz a kúrátor hívott segítséget, annyi fogatot, amennyire szükség volt. Két-három óra, vagy fél nap alatt elvégezték a szántást, azután a földet be is vetették. Aratáskor kidobolták, hogy az egyház búzája megért, mindenki vágjon három keresztet. A kúrátor, vagy a kerülő kint volt, irányította a munkát, s jegyezte, hogy kik vágták le a rájuk eső részt. Néhány nap alatt végeztek az egésszel. Gyakran szóltak a gazdák a marokszedőknek: — Kicsi kévéket csinálj, hadd haladjunk tovább ! A közös munka után mentek a saját földjeikre dolgozni.[7]

Az egyéni érdekű társasmunkák számos formája volt megtalálható Szatmárban, melyeket általában kalákáknak neveztek.[8] Ezeket három csoportba sorolhatjuk:

---

is szőtték, meg is varrták, majd az inget és gatyát egy szalmabábra adták, amit karóra húzva kivittek a határba, hogy a járvány elkerülje a falut. A munkát kedden este végezték, Csíkban 7 Borbála nevű nő, Dés vidékén 12 szűzlány, Borsa völgyében 7, vagy 9 már szűzen élő asszony. (Gunda i.m. 9.)

[6] Alsófehér megye szász falvaiban Szentiván napján a legények a határban minden forrást kitisztogattak. Ezért a község bírájától és a templomatyától kaptak egy-egy akó sört. (Weinrich Frigyes: *Alsófehér vármegye szász népe.* Nagyenyed, 1899. [Alsófehér vármegye monográfiája. II. Második rész.] 798.)

[7] Szendrey Ákos a közös érdekű társadalmi munkavállaláson alapuló társaságban végzett munkákat a kalákákhoz sorolja, s megkülönböztet férfiak által, nők által és vegyesen végzett munkákat. A férfi társaságban végzett munkák között említi az irtást, útcsinálást, gátemelést, tűzoltást, féregűzést, farkashajtást stb., melyeket „faludolgának" nevez. Ezek csoportosításunkban mind közös érdekű társasmunkáknak minősülnek. A szerző megjegyzi, hogy a faludolgából már csak az egyházi elöljárók földjeinek bedolgozása maradt meg emlékül. (Szendrey i.m.)

A Nyárád mentén is közösen végezték a protestáns papok földjeinek megmunkálását (Gál Kálmán: *Nyárádmelléki népszokások.* Ethn. VII [1896] 186.). Ezt a munkát is kalákának nevezték, s vasárnap reggel harangszóig végezték. A munkából bárkinek szégyen lett volna kimaradni. Munka után a pap megvendégelte a munkásokat töltött káposztával, lepénnyel. (Harmath Lujza: *Nyárádmenti székely népszokások.* Ethn. X [1899] 44.).

Alsófehér megyében kalákának hívták az ingyen napszámot is, melyet a papok számára egy-egy napon szolgáltattak a hívek (Lázár István: *Alsófehér vármegye magyar népe.* Nagy-Enyed 1899. [Alsófehér vármegye monográfiája. I. Második rész] 517.).

[8] Moldován Gergely szerint a kalákát a románság a szlávoktól vette át, a magyarok között pedig a románság terjesztette el. Szerinte régen robot, jobbágymunka volt. Egyes vidékeken — mint mondja — ma is ez a tulajdonképpeni értelme: mezei gazdasági munkát végeznek

a) házkörüli munkák,
b) gazdasági munkák és
c) feldolgozó munkák.

Az első csoportba tartoznak az építkezéssel járó és az azzal kapcsolatos társasmunkák. Ehhez sokszor nem is kellett hívogatni, ha valaki építkezett, hívatlanul is mentek segíteni szomszédai, rokonai, ismerősei. Megkérdezték: — Komám, nem volna szükség segítségre? Holnap vagy én elmennék, vagy a fiamat elküldöm! Annyian összejöttek, ahány munkásra a kőművesnek szüksége volt. Ha nem voltak elegen, a gazda megszólította ismerőseit: — Komám, nem állhat a kőműves, ereszd el a fiad téglát, vályogot adogatni! Az ilyen munkát csak építkezésnél segítették vissza, az ilyen segítségért más természetű munkát nem kértek. A visszasegítésre esetleg csak évek múlva, vagy egyáltalán nem került sor. Számítottak arra, hogy ha a meghívott munkásnak nem is, de valamelyik fiának, vagy rokonának majd hasonló segítségre lesz szüksége.

Az építkezéssel kapcsolatban segítséggel történt a vályog, cserép, vagy faanyag szállítása is. Ha vályogot kellett hordani, s a gazda meglátott az utcán egy szekeret, megkérdezte: — Hova mégy komám? Hozzál nekem előbb egy szekér vályogot! Mindenki szívesen segített. A szervezett vályoghordás rendszerint vasárnap reggel történt.[9]

Ide sorolhatjuk még a kutásással, disznóöléssel, lakodalmi előkészületekkel stb. kapcsolatos társasmunkákat.[10] Mind ezek, mind az építkezéssel kapcsolatosak, bizonyos vendéglátással jártak, de a segítség megvendégelése és a szórakozási lehetőségek ezeknek korántsem olyan jellemzői, mint ahogy azt a kalákamunkák másik két csoportjánál látni fogjuk.

A közösen végzett gazdasági munkák között leggyakoribbak voltak a szántással, kapálással, aratással, a szénagyűjtéssel és a termés betakarításával kapcsolatos kalákák. Mindezek olyan munkák, melyek elvégzése idejében és minél rövidebb idő alatt szükséges. Ha valaki a munkáját egyedül nem tudta elvégezni, két-három segítséget hívott, majd hívásra visszasegítette a kapott munkát.

Aratás idején egyik gazda szólt a másiknak: — Az én búzám már megérett, a komámé még nem. Jöjjön vágjuk le az enyémet, akkorára megérik a

---

a pap, az egyház, vagy valamely földesúr számára. (*Alsófehér vármegye román népe.* Nagy-Enyed, 1899. [Alsófehér vármegye monográfiája. I. Második rész.] 1026.)

[9] Az építkezési kalákákra vonatkozóan a magyar nyelvterület különböző részeiből vannak adataink. A Nyárád mentén építkezésnél a kövek, téglák, cserepek szállítására szerveződtek kalákák (Gál i. m. 186.). Az Alsófehér megyei Miriszlón az építkezésnél az utcabeliek kalákában segítettek a munkában az építtetőnek (Lázár István: *Alsófehérmegye magyar népe.* Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1903—1904-ik tanévre. Szerk. S. Szabó József. Debreczen 1903. 91.). A megye más részeiben is, ha valaki házat akart építeni, megszólította szekeres atyafiait, hogy a Marosról boronafákat, téglát, követ, s egyéb anyagot hordjanak számára, amit azok a kölcsönösség elve alapján szívesen meg is tettek. Így 10—20 fogat fuvarozta össze az építkezéshez szükséges anyagokat. (Lázár, *Alsófehér vármegye magyar népe.* 517.).

Pusztafaluban a házépítéshez szükséges anyagot szintén az építkező rokonai hordták össze, s egyéb munkában is segédkeztek. (Szendrey Ákos: *Pusztafalusi néphagyományok.* NÉ XXXI [1939] 167.) A szlavóniai magyaroknál építkezéskor egy házon 10—30-an dolgoztak együtt. Egyik ember ásta az alapot, a másik a földet, vagy az épülethez való anyagot hordta, a harmadik a boltozatot készítette. Nemcsak az építkezés munkájában, hanem az előkészületekben és a díszítmények faragásában is segítettek egymásnak. Közösen vályogot vetettek, téglát égettek, fát vágtak, gerendát faragtak, deszkát gyalultak, tetőt szereltek, zsindelyeztek, tapasztottak, meszeltek. (Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások.* Pest, 1867. 170.)

[10] Fél Edit Martosról a halottvirrasztást és halotteltakarítást (I. m. 375—376.), Harmath Lujza pedig a Nyárád mentéről a szekérfaragást is a társasmunkák között említi (I. m. 44.).

komámé is! A segítséggel jött a marokszedő, meg a kévekötő is: — Én megyek komám egy kaszával! (Harmad magával).

A cséplést két-három ember nem tudta elvégezni, összeálltak többen, mindnyájuk gabonáját közösen elcsépelték. Már a behordás is közösen történt. A gép sorba beállt minden udvarba, vele mentek az alkalmilag összetársult munkások is. Gyakran egy egész utca közösen csépelt.

Néha rokonok, szomszédok, ismerősök 8—10-en társultak bizonyos munkára és azt közösen egymás földjén végezték el. Annak a gazdának a földjére mentek először, ahol a munka legsűrgősebb volt.[11]

[11] Szendrey Ákos a gazdasági kalákákat is három csoportba sorolja, megkülönböztet előkészítő, termelő és betakarító kalákákat. *(A népi társasmunkák és összejöveteleik.)*

A székelyeknél a mezőgadasági kalákák is gyakoriak voltak. A kalákára meghívott rokonok, szomszédok, sőt az egész falu fizetés nélkül egyszerre elvégezte a kalákát rendező gazda munkáját. Voltak arató, kaszáló, gyűjtő, szántó, kendernyűvő, trágyázó stb. kalákák. (Rső E., i.m. 168—169.)

A Nyárád mentén a gazda, akinek sürgős dolga volt, meghívta ismerőseit, szomszédait, rokonait segítségül, akiknek a munkát ő alkalomadtán visszasegítette. Kalákában ment a trágyahordás, sokszor a szántás, nyáron elmaradhatatlan volt a kaszáló, kapáló és arató kaláka, melyekből férfiak, nők egyaránt kivették a részüket. Az arató, vagy kapáló kalákába két „vőfély" hivogatott. Mindenkit meghívtak, kivéve a kalákát rendező haragosait. A kaláka leginkább csak délután tartott, mert elegen voltak ahhoz, hogy rövid idő alatt elvégezzék a munkát. A munkát a vőfélyek ellenőrizték, szégyen lett volna, ha valaki nem dolgozott volna szorgalmasan. (Gál, i. m. 186—187.) A falvak fiataljai, a legények évenként 3—4, a lányok 2—3 napot dolgoztak az uraság, vagy valamelyik előkelőbb nagygazda részére. (Harmath, i.m. 44.)

Csíkban, ha egy ember valamilyen kalákát hívott, gyakran annyian mentek, hogy munkát sem tudott mindenkinek adni. Kalákában végezték az aratást, kaszálást, trágyázást stb. (László Elek: *Csíki székely népszokások*. Ethn. VII. [1896] 388.)

Alsófehér megyében szorgosabb mezei munka idején kalákában segítettek a gazdák egymáson, de főképpen azokon, akik betegségük, vagy egyéb „nyomorúság" miatt a munkában elmaradtak. Legnevezetesebbek voltak az ifjúság arató kalákái. Mulatságaikra egész esztendőre megfogadták a cigányokat, akiknek a lányok kevés pénzzel, a legények pedig kalákanapszámmal fizettek. A legények szerződésileg lekötöttek egy, vagy másfél napszámot a cigányoknak, akiknek birtoka nem lévén, ezt a tömeges napszámot eladták valamelyik jó gazdának, aki előtt a legénység két bírója kezességet vállalt az ifjúságért. A legények aratáskor közös munkával szolgálták le a napszámot. (Lázár, *Alsófehér vármegye magyar népe*. 517.)

Kalotaszeg magyar falvaiban a kaláka abból állt, hogy ha valakinek sürgős munkája volt, meghívta szomszédait, atyafiait, sőt az egész falu népét, akik egyszerre, ingyen végezték el a munkát. Voltak arató, kaszáló, gyűjtő, szántó, trágyázó stb. kalákák. (Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bp., 1892. 184.)

A Hunyad megyei Lozsádon arató, szántó, kaszáló, trágyázó stb. kalákák voltak. Ha valaki kalákát akart rendezni, kalákahívót keresett, aki este, vagy korán reggel meghívta a kalákarendező által megjelölt embereket. (Kolumbán Samu: *Lozsád és népe*. Ethn. V [1894] 333—334).

A gazdasági munkák közül a Szabolcs megyei Paszabon kalákában végezték a kapálást, kaszálást. Akinek sürgős dolga, pl. kapálnivalója volt, elhívta sógorát, komáit, jóbarátait, szomszédait, jobbára a fiatalokat, lányokat, legényeket. A meghívottak „kölcsönben" dolgoztak. A gazda annyi segítséget hívott, ahányan egy nap alatt elvégezhették a munkát. Ha azt egy nap mégsem fejezték be, másnapra vagy újabb csoportot hívott, vagy maga végezte el az elmaradt munkát. A közös munkában résztvevőket *kölcsön-munkásoknak* mondták, a munkatársulás neve pedig *kaláka* volt. (Kiss Lajos: *Kapálási szokások Paszabon*. Ethn. LVIII [1947] 102.)

A Bácskában a kaláka-munkát *móvának* nevezték. A gazda kaláka idején a ház elé zászlót, vagy zöld galyat tűzött, vagy megbízott valakit, hogy a móvát hirdesse ki a faluban. (*Bács-Bodrog vármegye*. Bp. é.n. [Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. Borovszky Samu] 343.)

A Baranya megyei Csányoszróban szénahordó és szűreti kalákáról tudunk. (Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok*. III. Pécs, 1940. 152.)

A kaláka elnevezést a Vas megyei Hegyhát vidékén sem ismerik, de a kölcsön, közösségben végzett munkák szokását sok tekintetben gyakorolják. Az építkezési és gazdasági társas-

A mezőgazdasági jellegű kalákákat általában vasárnap délelőtt rendezték. A kapás kalákában 25—30-an is voltak, Porcsalmán nagyrészt fiatalok, lányok és legények. Hermánszegen az arató és kapás kalákát a házasemberek és feleségeik részére rendezték, oda lányok, legények nem is mentek. A közös munkához alkalmi szokások kapcsolódtak, melyeknek célja a munka fokozottabb, nagyobb kedvvel való végzése.[12]

Mezőgazdasági munkákhoz egy család egy nyáron csak egyszer hívott kalákát. Mivel a sűrgős munkák ideje két-három hétnél tovább nem tartott, az egyes munkákhoz kapcsolódó kalákák is csak kétszer, vagy háromszor ismétlődtek meg egy nyáron, de olyankor egyszerre többen is rendezhettek a faluban kalákát. Ha valakit egyszerre több kalákába hívtak, oda ment el, ahova legelőször ígérkezett.

A kalákamunkák velejárója a segítség megvendégelése. Legtöbbjükhöz azonban mindig valamilyen szórakozási lehetőség is kapcsolódott. A lakosság, különösen pedig a fiatalság számára ez tette azokat vonzóvá. Réső Ensel Sándor írja Szatmár megyéről, hogy „. . .kalákák, miként a székelyeknél, itt is adatnak, midőn egy kis mulatságért valamely gazdasági egész munka bevégeztetik. . .”[13]

Gazdasági kalákák esetén a házigazda pálinkával kínálta meg a munkásokat és vagy közvetlen utána, vagy későbbi megbeszélt időre táncmulatságot rendezett részükre. Porcsalmán arató és kapáló kaláka után aznap estére fogadták meg a muzsikásokat, s a fiatalok éjfélig, vagy reggelig mulattak. Hermánszegen az úgynevezett kalákabálat a kalákát követő másik vasárnap tartották.[14]

A feldolgozó kalákák Szatmárban a kendermunkákhoz kapcsolódnak, melyekről a későbbiekben emlékezünk meg.

---

munkák gyakoriak. (Nagy József: *Hegyhát vidéki [vasmegyei] népszokások.* Ethn. XI [1900] 359.) Sorki-Tótfaluban a közös munka szokása az aratás utáni behordásnál volt általános. 4—5 gazda társult össze és közösen hordták be gabonáikat. (Márton József: *Sorki-Tótfalu néprajzi vázlata.* Ethn. II [1891] 114.)

Az Őrségből egy 1818-i feljegyzés tudósít társaságban végzett munkákról. Gyakori volt, hogy a szomszédok gazdasági munkákban, aratásban, kaszálásban, szőlő kapálásban egymást kölcsönmunkával segítették, s a munkát közösen végezték. (Mészöly Gedeon: *Az Őrség száz évvel ezelőtt.* Ethn. XXVIII [1917] 104.)

A Dunántúl déli részén volt szokásos a szőlőőrző kaláka, melyben csak lányok vettek részt. (Szendrey, *A népi társasmunkák és összejöveteleik.* 276.)

[12] A Szabolcs megyei Paszabon, ha a kapáló kalákában valaki munka közben elmaradt, a többiek így tréfálkoztak vele: — Vigyázz, hé, mert elvisz a varjú! — Megpocskol hátul a nyúl! A hátramaradó sorát rövid távon „bekapálták”, ami a kapásra megszégyenítést jelentett. Ha kapálás közben leültek, kis pihenés után valaki ezt kiáltotta: — Lássuk, ki alá bújt a béka!? Aki utoljára állt fel, ráfogták, hogy ő alatta volt. A béka ugyanis tréfás szólás szerint a lusta alá bújik. Aki munka közben sűrűn megállt, így biztatták: — Ne állj olyan sokat, te, mert a tót hozzádköti a lovát! Aki izzadt, annak ezt mondták: — Mi az, tán sűt a hájad!? (Kiss L., i.m. 102—105.)

[13] Réső Ensel, i. m. 249.

[14] A megvendégelés és az azt követő zenés szórakozás a kalákamunkáknak országszerte jellemzője. A székelyeknél nehezebb munkák végén a gazda mézes pálinkával s háromféle étellel kínálta meg vendégeit, könnyebb munkák esetén csak pálinkáról és lágykenyérről gondoskodott. Táncos kalákákra az utcákon fel s alá járva muzsikával hívogattak, s kiáltozták, hogy kinél miféle kaláka lesz. Egyes falvakban mezei munkákra a „kiáltó hegyről”, a falu tornyából, vagy valamelyik dombról hívták azokat, akik már előzőleg elígérkeztek a kalákába. (Réső Ensel, i.m. 168—169.)

A Nyárád menti falvakban a hivogató két vőfély a megjelölt nap délutánján muzsikásokkal, zeneszóval végigjárta az utcákat és ismét kalákába hívta az embereket. A muzsika estig szólt. Munka után még egy-két órát táncoltak, de egy hét múlva a kalákát rendező gazda egész délután muzsikáltatott a kalákásai számára. (Gál, i. m. 187.) Kukorica [törökbúza] hántó

A kalákamunkák az első világháború után kezdtek megszünni, de Porcsalmán még az elmúlt évtizedben is rendeztek aratókalákát. Újabban, aki nem tudta a maga gabonáját learatni, az részesaratókat fogadott, a burgonya- és kukoricaföldeket pedig harmadában kapáltatták. Építkezésnél és vályoghordásnál a segítségadás szokása a legutóbbi időkig fennmaradt, a társasmunkáknak azonban a saját érdekű, társasösszejöveteli jellegű formája élt szélesebb körben legtovább.

Gyakori volt, hogy ugyanannak a munkafolyamatnak az elvégzésére, kiváltképpen a lányok és asszonyok, társaságot alakítottak, előre megbeszélt helyen összejöttek és ugyanazt a munkát, de egymástól függetlenül, közösen végezték. Az ilyen munkatársulások ideje elsősorban a hosszú téli esték, amikor a sokszor csöppet sem szórakoztató munkát társaságban sokkal kellemesebbé tehették.

Ezeken a munkavégző társasösszejöveteleken nemcsak a munkát végző személyek voltak jelen, hanem a szórakozási alkalom odavonzotta a legényeket, embereket is, akik részint a társaságba bekapcsolódva maguk is kellemesebbé tehették estéiket, részint pedig a munkavégző személyek szórakoztatásáról gondoskodtak. A munka és szórakozás összefonódása, a kellemes időtöltésre való törekvés a társasmunkák egyébb formáinál is megtalálható, de annak fokozottabb érvényesülésére a saját érdekű munkatársulás adott leginkább lehetőséget. A szórakozás lehetősége a társasmunkák szerveződésének egyik lényeges szempontja, de míg a közös érdekű, vagy a segítségre rászoruló részére végzett munkáknál a szórakozást háttérbe szorították, vagy a munka elvégzése utánra korlátozták a munkavégzés erkölcsi szabályai, addig a saját érdekű társasmunkáknál — éppen a saját célra történő termelés miatt —, a társasösszejöveteli jelleg nagyobb mértékben juthatott kifejezésre.

A saját érdekű társasmunkáknál nem is mindig a munkavégzés, hanem a társasösszejöveteli forma az elsődleges, a közösséggé szerveződés fő célja sokszor a társasélet, társadalmi érintkezés szokásainak gyakorlása, melyhez a közösségben végzett munka a szervezeti keretet biztosította. Ez főképpen a fiatalság számára volt nagyon jelentős. A közösségi munkákkal járó társasösszejövetelek társadalmi szerepe az volt, hogy a fiatalok megismerjék egymást, a szülők kiismerjék a fiatalokat, alkalmat teremtsenek a párválasztásra, s a fiatalok felkészülhessenek a házaséletre. A társasmunkákat a hozzájuk kapcsolódó társas összejöveteleknek ez a társadalmi jelentősége avatta évszázadokon keresztü a falvak lakói társaséletének egyik legfontosabb részesévé.[15]

---

kalákában a háziak sült pityókával kínálták meg a kalákásokat. (HARMATH, i.m. 44.) Egyes községekben az uraság tavasszal 26 vasárnapra zenészeket fogadott, megegyezett a legénybíróval, aki vasárnapokra elvitte munkára a fiatalokat. Munka után nagy mulatságot csaptak (Uo.)

Alsófehér megyében a kaláka napján a cigány kora reggel zeneszóval járta be az utcákat, összecsődítette a legénységet, akiket azután a gazda munkára vezetett. Addig azonban nem fogtak munkához, míg nem pálinkáztak, s nem táncoltak. Rövid tánc délben is volt, délután pedig már 5 óra tájban befejezték a munkát, hogy annál többet mulathassanak. Este a gazda vacsorát adott a munkásai számára, a szegényebb kenyeret s pálinkát, a vagyonosabb tárkányos, fokhagymás levet, vagy éppen berbécs tokányt. Az ilyen mulatság azután rendszerint kétszer annyiba került, mint amennyit a végzett munka ért. (LÁZÁR, *Alsófehér vármegye magyar népe.* 517, Tanáregyesület Évkönyve. 91.)

A Bácskában is a gazda munka után enni-innivalóval kínálta meg a mókásokat, azután a fiatalság táncra perdült. (*Bács-Bodrog vm.* 343.)

Csányoszrón (Baranya m.) napközben kalácsal, borral, vacsorára húslevessel, főtt hússal, mártással, pörkölt hússal, pogácsával, kalácsal, süteménnyel, borral vendégelte meg a házigazda a segítséget, s a tánc éjfélig is tartott. (BERZE NAGY, i.m. 152.) A Hegyhát vidékén sütemény, rétes és bor volt a szívesség jutalma. (NAGY, i.m. 359.)

[15] A társasmunkáknak ez a társadalmi jelentősége nem egyedül a saját érdekű munka-

A kender termesztésének és feldolgozásának igen sok munkáját társaságban végezték Szatmárban. Társaságban történhetett a nyűvés, áztatás, költés, törés, dörzsölés, szöszcsinálás, fonás, fonalmosás, csepűsodrás és a megszőtt vászon szapulása, fehérítése.[16] Ha azonban a munkák társas jellegének fogalmát a család, vagy nagycsalád tagjaira szűkítjük, a vetés és motollálás esetében is beszélhetünk társasmunkákról.[17] LUBY Margit szerint Tunyogon és Csekében az áztatás után a szösz összehasonlítása, „öszszenézése", valamint a kitamadzag készítés, mind asszonyi társasmunka volt.[18]

Az egyes munkatársulások a kölcsönösség elve alapján szerveződtek. Rokonok, szomszédok, jóismerősök összebeszéltek, egyik nap az egyik, másik nap a másik asszony munkáját végezték el közösen. A segítségadásban sokszor előbbvaló volt a szomszéd, mint a testvér. Ha a testvér távolabb lakott, gyakrabban

---

társulásoknál figyelhető meg, ugyanezt látjuk a tollfosztó, kukoricahántó stb. kalákáknál, melyeknél a munkát egy helyen lehet végezni.

A Nyárád menti székelyek a kukorica (törökbúza) hántó kalákát este rendezték, s az rendszerint éjfélig tartott. A résztvevők munka közben daloltak, meséltek. (HARMATH, i.m. 44.)

Kalotaszegen a kukoricát hajastól törték le, leveleit közös munkával, este rendezett kukoricahántókon szedték le. Erre legényeket, lányokat hivogattak, rajtuk kívül ott voltak a gazda rokonai, szomszédai is. A hántás alatt a fiatalok daloltak, tréfálkozztak, beszélgettek, „csókot kaptak, adtak, vagy raboltak". (JANKÓ, i. m. 185.)

Zemplén megyében is társasösszejövetel keretében történt a kukoricafosztás, mely a lányok és legények közös találkozóhelye volt. Alkonyattól éjfélig tartott. (*Zemplén vármegye.* Bp. é.n. [Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. BOROVSZKY Samu.] 158.)

Baracskán a kukoricafosztó kálákában a lányok és legények vidám tánccal végezték az estét. (RÉSŐ E., i.m. 57.)

A Dunántúl déli részén szokásos szőlőőrző kalákák társadalmi jelentősége és szerepe éppúgy szembetűnő. Kórógyon a lányok rigmusokkal kiáltották ki annak a legénynek és lánynak a nevét, akikről tudták, hogy vonzódnak egymáshoz, s ilyen módon „kipárosították" egymást. A „kikiáltott" legény tudomást szerzett arról, hogy hogyan fogadta a neki párjául szánt lány a párosítást és eszerint vagy nekibátorodott, vagy visszavonult. (SZENDREY, *Népi társasmunkák és összejöveteleik.* 276.)

[16] A székelyeknél kendernyűvő és fonó kalákákról tudunk. (RÉSŐ E., i. m. 168—169, LÁSZLÓ, i. m. 388.) A Nyárád menti falvakban a jobbmódú gazdák a nyűvéshez, áztatáshoz, kivetéshez, tiloláshoz hívtak segítséget. A kendermunkák nagy vígság és öröm közepette folytak. (GÁL, i.m. 188.)

A Hunyad megyei Lozsádon fonó, léhelő (KOLUMBÁN, i. m. 333—334.), Kalotaszeg magyar falvaiban fonó és kendermosó kalákák járták. (JANKÓ, i. m. 184.)

A Bereg megyei Lónyán előfordult, hogy a nyűvéshez és áztatáshoz több asszony összefogott, együtt vitték a kendert az áztatóhelyre. A szekéren kötőrúddal kötötték le a rakományt, hogy le ne csússzon, s a tetejébe maguk is felültek. (BABUS Jolán: *Kender és lenmunkák a beregmegyei Lónyán.* NK II [1957] 1—2. 221.)

Az ormánsági Bencéden és Nagycsányban az asszonyok közös munka keretében végezték a nyűvést, a kivetést, a fonalmosást, a tilolást és a törést. A tiloláshoz és töréshez sokszor már hajnali 2 órakor hozzáfogtak. (KODOLÁNYI János: *Segítséggel végzett munkák két ormánsági községben.* NK VIII [1963] 365.)

[17] A mátraalji palóc nagycsaládok tagjai a kendert közösen vetették és dolgozták fel a fonásig. A munkát nagyrészt közös munka formájában végezték. A szöszt a törés után osztották szét a családos asszonyok között. A gazdasszonynak is jutott egy rész, de ha ő nem akart fonni, a maga részét fonásra kiosztotta a menyecskék között. (MORVAY Judit: *Asszonyok a nagycsaládban.* Bp. 1956. 54, 60.) Hasonlóan közösen végezte a kendermunkákat a család Göcsejben. A szöszt a gazdasszony annyi részre osztotta, ahány feleséges férfi és özvegyasszony volt a családban. (GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár, 1914. 643—644.)

[18] LUBY Margit: *A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében.* MNyXXIV (1928) 218. *A Magyarság Néprajza* az ország egyes vidékein szokásos szövőkalákákról is hírt ad. (IV. 231.)

szorultak a szomszédokra, mint a testvérre, ezért igyekeztek is azokkal jó viszonyt fenntartani.

A kender termesztésével és feldolgozásával járó társaságban végzett munkák a kalákarendszerű és saját érdekű társasmunkák csoportjába sorolhatók. A kendermunkákkal kapcsolatos kalákák lehetnek gazdasági, vagy feldolgozó jellegűek. Általában kalákában végezték a nyűvést, áztatást, költést, törést, dörzsölést, szöszcsinálást, míg a fonás saját érdekű, vagy kalákarendszerű társasmunka keretében is történhetett. A kendermunkákkal kapcsolatos kalákák közül a nyűvés gazdasági, a többi pedig feldolgozó jellegű.

Ha egy munkavégző együttes a nyűvésre összeszerveződött, a kendernek a többi munkáit is — a dörzsölés, fonás és csepűsodrás kivételével — lehetőleg együtt végezték. A nyűvésre, áztatásra, költésre, törésre, szöszcsinálásra, fonalmosásra, a vászon szapulására inkább asszonyok, a dörzsölésre, fonásra, csepűsodrásra inkább lányok szerveződtek össze. Előbbiek elsősorban asszonyi, utóbiak főképpen lányos kalákamunkák voltak. A nyűvés, áztatás, költés, törés, szöszcsinálás, fonalmosás, vászonszapulás kisebb, a dörzsölés, fonás, csepűsodrás nagyobb számú munkaerőt kívánt, e miatt az asszonyok munkatársulásai szűkebb, a lányoké tágabb keretek között történtek. Az egyes munkák természetéből és az azokban résztvevők számának különbözőségéből is következett, hogy az asszonyok munkatársulásai inkább munkavégző, a lányoké társasösszejöveteli jellegűek voltak. Az asszonyok kalákáiban leginkább csak a háziasszony lánya vett részt, idegenek azokat nem is látogatták, míg a lányok kalákáiból a legények sem hiányozhattak.

Az asszonyok a kendermunkába igyekeztek bevonni a férfiakat is. A nyűvésben, áztatásban, költésben segítettek is az asszonyoknak, a kendert az áztatóhelyre és onnan hazaszállították, a föld megmunkálását, bevetését pedig szinte minden esetben ők végezték. A kendermunkákat azonban általában nem szerették, s nem sokra becsülték. Úgy tartották, hogy nincs rajta annyi haszon, mint amennyi munkát ráfordítanak. Vetés után az üres zsákot a földhöz csapták, hogy a kender ne nőjön meg. Mikor a kendert az áztatóba rakták, azt mondták: — Csak itt maradna, csak levinné a víz! Akadtak azonban férfiak, akik a törésben, sőt a fonásban és szövésben is segítettek. Az otthon fonogató embereket nemcsak a férfiak gúnyolták ki, hanem az asszonyok is kikacagták: — Asszonysorba tartozik, még majd a fonóba is jár! A fonást, de általában a kendermunkát nem tartották férfiakhoz illő foglalkozásnak. A kendermunkáért az asszonyokra már csak azért is haragudtak, hogy néha a pozdorját rossz helyre tették. A kendermunka a férfiak előtt leginkább csak „megtűrt" foglalkozás volt.[19]

A gyermekek, de különösen a lánygyermekek, már sokkal inkább foglalkoztak a kendermunkával. Ők mindenütt ott lábatlankodtak, igyekeztek ellesni a munka fortélyait, s gyakran az anyjuk is bíztatta őket, hogy minél előbb megtanulják fonás-szövés mesterségét. Ők voltak azok, akik az idősebbektől átvették, s a következő generációra hagyományozták a kendertermesztés és feldolgozás népi ismereteit.[20]

[19] A Nyárád mentén a jobbmódú gazdák tekintélyükön alulinak tartották a kendermunkák végzését, ezért azt a gazdasszony irányította. (Gál, i.m. 188.) Bálványosváralján a férfiak megmunkálták a földet és a magot elvetették, megásták a kenderáztatót, hazavitték a kiázott kendert, a többi munkában esetleg csak gombolyítani, visszálni, s a fonalat az isztovátára feltekerni segítettek az asszonyoknak. (Vincze Lajos: *A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján.* NÉ XXXV [1943] 150.) Hartán a férfi csak a vetésben vett részt, a többi munka az asszonyok dolga volt. (Fél, i.m. 73.)

[20] A kalotaszegi Nyárszón a kendermunka legtöbb mozzanatában már a 8—10 éves kis-

Tehetősebb családok gyakran visszaéltek a kendermunkákkal kapcsolatosan kialakult segítségadás hagyományaival. Szegény asszonyokat, vagy a hozzájuk járó munkások feleségeit szólították meg: — Gyere, van egy kis nyűni való kenderem, majd megszógálom! Megszólgálta is, nem is. Ha vita lett köztük azt mondta: — Örülj, hogy a fődembe munkálkodol! Adott neki vagy egy kis tejet, vagy egy kis lisztet, szalonnát. De földet is csak úgy adtak harmadában, ha a harmados felesége ment a gazdasszonynak mosni, meszelni, vagy éppen kendermunkát végezni — ingyen. Törés után — Vigyél egy pár fű szöszt, oszt fond meg! — volt a segítség viszonzása (Szamosszeg).

Az utóbbi években a kölcsönös segítségen alapuló társasmunkák helyébe egyre inkább a fizetésért való munkavégzés szokása lépett. A kendermunkák közül különösen a nyűvést, költést, törést, fonalmosást és szövést adták ki pénzért, de gyakori volt a fizetésért való fonatás is. A kenderfeldolgozás munkájának azonban ez a szervezeti formája már nem tartozik kutatásaink körébe.

Акош Яно:

КОЛЛЕКТИВНЫЕ РАБОТЫ И КОЛЛЕКТИВНОГО ХАРАКТЕРА РАБОТЫ, СВЯЗАННЫЕ С ОБРАБОТКОЙ КОНОПЛИ, В ОБЛАСТИ САТМАР

(Резюме)

Среди форм организации труда у венгерских крестьян самыми глубокими традициями обладают и наиболее широко распространены те рабочие коллективы, основанные на добровольной и взаимной помощи, которые в венгерской этнографической литературе называются *народными коллективными работами*. Эти формы организации труда родились в изолированных, натуральных народных коллективах в результате неизбежной зависимости членов данного коллектива друг от друга и эти формы организации труда получили большое значение в ходе столетий, причем не только в хозяйственной жизни, в образе хозяйствования, но и в общественной жизни, в формах общения между членами коллектива. Работы, произведенные коллективно, рано привлекли к себе внимание и наших исследователей, были проведены многочисленные попытки систематизировать, сгруппировать эти формы.

Акош Сендреи наряду с собственно коллективными работами выделяет в особую группу «калаку», такую артель, которую создавал, созывал отдельный хозяин для проведения определенных работ, в калаке, в противоположность другим коллективным формам организации труда, каждый член ее работал на хозяина, созвавшего данную рабочую группу. На основе исследований, проведенных в селе Мартош, *Эдит Фел* классифицирует рабочие коллективы по характеру выполняемых ими работ. *Бела Гунда* при классификации форм организации труда особое внимание уделяет проведению работ культового характера, которые он относит в особую группу. *Ласло Сабо* на основе исследований в Земпленском горном районе недавно сделал попытку классифицировать формы организации труда. Автор данной статьи за основу классификации коллективных работ берёт традиции, сложившиеся в северо-восточной части Большой Венгерской Низменности, в области Сатмар, приводится и обширный сравнительный материал с венгерской языковой территории Карпатского бассейна. Коллективы, проводящие отдельные работы, классифицируются в соответствии с тем, какие хозяйственные интересы вызвали их к жизни. Согласно этому автор различает:

1. Коллективные работы, отвечающие общим интересам.
2. Коллективные работы, основанные на взаимной помощи, но проводящиеся в интересах отдельного лица, работы системы «калака».

---

lány is segített az anyjának. Előfordult, hogy egy 9 éves lányka maga nyűtt fel kendert egy kis darab földön, megáztatta, megtilolta, meg is fonta, hogy az anyja szőjön belőle neki kis pendelyt. (Kresz Mária: *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban*. Néprajzi Tanulmányok I. Szerk. Ortutay Gyula. Bp., 1949. 89.)

3. Коллективные работы, проводящиеся в собственных интересах и носящие характер сходки.

В области Сатмар до последнего времени наиболее распространенными были коллективные работы по выращиванию и обработке конопли. Эти работы по своим формам организации могут быть отнесены к типам калаки или общей артели, сходки. Обычно в форме калаки проводились: за мочка, всхождение, ломка, теребление, в то время как прядение уже выполняется в рамках коллективных работ собственного интереса или же типа калаки.

В последние годы на смену коллективных работ, основывающихся на взаимной помощи, все более приходит обычай выполнения работы за определенную плату.

Ákos Janó:

DIE KOLLEKTIVARBEITEN UND DAS KOLLEKTIVE GEPRÄGE DER HANFARBEITEN IN SZATMÁR

(Auszug)

Unter den Formen der kollektiv organisierten Arbeiten der Bauern verfügen jene freiwilligen und sich auf die gegenseitige Hilfe gegründeten Vereinigungen über die größte Tradition und Verbreitung, die in der ungarischen ethnographischen Literatur unter der Benennung *Bauern-Kollektivarbeiten* (ung. népi társasmunkák) in Evidenz gehalten werden. In den isolierten, selbstbewirtschaftenden Bauerngemeinschaften hat die Aufeinandergewiesenheit die Formen der kollektiv organisierten Arbeiten zustande gebracht, die nicht nur im Wirtschaftsleben, in den Methoden der Wirtschaft, sondern auch im Gesellschaftsleben, in den Formen der gesellschaftlichen Berührungen von hoher Bedeutung waren. Schon früh wurde die Aufmerksamkeit unserer Forscher auf die kollektiv verrichteten Arbeiten gelenkt. Es wurden mehrfach über Systematisierung oder Gruppierung derselben Versuche gemacht.

Ákos Szendrey hat neben den eigentlichen Kollektivarbeiten die Kalaken in eine Sondergruppe eingereiht. Auf der Kalaka hat — im Gegensatz zu den anderen Kollektivarbeiten — jeder Teilnehmer für den die Kalaka veranstaltenden Bauern gearbeitet. Edith FÉL hat die Vereinigungen auf Grund ihrer Untersuchungen im Dorf Martos, gemäß dem Charakter der zu verrichtenden Arbeiten gruppiert. Béla GUNDA schenkte bei der Gruppierung der organisatorischen Formen der Arbeit den kultischen Verrichtungen der Arbeiten eine besondere Beachtung und reihte sie in eine Sondergruppe ein. Neuestens hat László SZABÓ einen Versuch der Klassifizierung der Kollektivarbeiten auf Grund seiner Untersuchungen im Zempléner Bergland gemacht. Verf. nimmt für eine Systematisierung die Traditionen der Kollektivarbeiten in Szatmár (nordöstlicher Teil des Ung. Tieflandes) zur Grundlage. In seinen Anmerkungen werden Vergleichsmaterialien aus den ungarischen Sprachgebieten des Karpatenbeckens reichlich vorgeführt. Die Arbeit verrichtenden Vereinigungen werden nach den wirtschaftlichen Interessen gruppiert. Demgemäß werden die folgenden Kategorien unterschieden:

1. Kollektivarbeiten von allgemeinem Interesse,
2. Auf gegenseitige Hilfe beruhende Kollektivarbeiten von individuellem Intresse (Kalakasystem),
3. Kollektivarbeiten von individuellem Interesse, in Form von gesellschaftlicher Zusammenkunft.

In Szatmár waren bis zur jüngsten Zeit unter den Kollektivarbeiten die mit der Bestellung und Verarbeiung des Hanfes zusammenhängenden Arbeiten die häufigsten. Diese lassen sich in die Kollektivarbeiten vom Kalakasystem, oder von gesellschaftlicher Zusammenkunft einordnen. Im allgemeinen wurden das Rupfen (Raufen), Rösten, Brüten, Brechen, das Reiben und Hedemachen des Hanfes in Kalaka verrichtet. Das Spinnen mag dagegen im Rahmen der gesellschaftlichen Zusammenkünfte oder im Kalakasystem verrichtet werden.

In den letzten Jahren tritt an Stelle der auf gegenseitige Hilfe gebauten Kollektivarbeiten immer mehr die Arbeitsverrichtung gegen Bezahlung.

A születéshez fűződő hiedelmek és szokások a burját Geszer hősénekben

A burjátok „Geszer" hőséneke az epikus irodalom egyik legkiválóbb emléke, amely méltán állítható egy vonalba a világirodalom olyan remekműveivel, mint az „Iliász", „Odüsszea", a „Roland ének", a „Niebelung ének", a „Kalevala", „A párduc bőrös lovas", vagypedig a „Manasz".

A „Geszer", vagy miként a mongolisztika irodalmában nevezni szokták, a „Geszeriáda" a burját népköltészet legkiemelkedőbb alkotása. Ebben a hősénekben a tartalom gazdagsága, a cselekmény bonyolultsága és sokoldalúsága, a képek sokfélesége, a hősök és környezetük leírásának szépsége, a kibontakozó cselekmények nagyszerűsége kitűnően egyesül a művészi forma tökéletességével és választékosságával. A hősköltményt a reális tartalmú képek és epizódok nagy száma jellemzi. Hősei igazi, élő emberek, akik jó és rossz tulajdonságaikkal együtt jelennek meg előttünk.

A Geszeriáda tanulmányozása során kiderült, hogy ez a nagyterjedelmű költői alkotás nemcsak művészi szempontból nagy érték, nem is csak költői évkönyv, amely megörökítette a nép gazdag történeti múltját, hanem a burját népi kultúra, életmód és népszokás rendkívül gazdag és értékes forrása is.

Azok a tanulságos néprajzi adalékok, amelyek a Geszerről szóló hősköltemény egészét átszövik, ha művészi formában is nyertek feldolgozást, ha átköltötték is, s ha bizonyos mértékben új értelmet is kaptak, mégis kiegészítik azokat az ismereteinket, amelyeket a burját népi kultúra és életmód különböző történeti fokairól alkothattunk magunknak.

Azért becsesek azok az értesülések, amelyek a Geszer-hősénekből nyerhetők a burjátok anyagi és szellemi kultúrájára, mert megszüntetik azokat a hiányosságokat, illetve kiegészítik azokat a hiányos észrevételeket, amelyeket a burját történelemmel és néprajzzal foglalkozó munkák és kutatások nem tudtak tisztázni.

A Geszer-hősének számos publikált és kéziratos burját változatát tanulmányoztuk; ennek eredményeként a burját népélet sajátosságainak egész sora világosodott meg. Tanulmányunkban mégis csak azt szeretnénk megmutatni, hogy a Geszer-mondának, mint néprajzi-történeti forrásnak, mi az értéke. A szóban forgó kérdéscsoport teljes és kimerítő vizsgálata ui. csak akkor lesz lehetséges, amikor az elmélyült, alapos elemzés már a Geszeriáda valamennyi változatára kiterjedhet.

Néprajzi szempontból igen tanulságosak és meglehetősen teljesek azok az adalékok, amelyeket a hős (Geszer) születéséről, gyermekéveiről, majd leánykéréséről és házasságáról, valamint az ellenfeleivel vívott küzdelmeiről és győzelmeiről szóló epizódok tartalmaznak. Ez alkalommal a Geszer születéséhez fűződő hiedelmeket és szokásokat vizsgáljuk.

A Geszer-monda ekhirit-bulagati változatában (Mansud Emegejev adatközlő éneke szerint) Geszer leendő földi szülei késő öregségükig gyermektelenek. Az öregapó 70, az öreganyó 60 éves, gyermekük nem volt. Ebben az időben Khormuszta *tengri* (isten) kisebbik fia, Geszer, (akit a felső sámán-istenségek a földre küldtek, hogy lecsendesítse a viszályt és visszaállítsa a rendet) alkalmas embereket keresett ahhoz, hogy más alakot ölthessen fel, mivel isteni mivoltában nem ereszkedhetett alá. A választás a gyermektelen öregekre esett. Geszernek át kellett változnia héjává, csak ilyen alakban ereszkedhetett a földre, majd csodás módon behatolt a hatvanéves anyóka méhébe és a hetvenéves öregapó csípőjébe. Ilyen módon az anyóka élete alkonyán teherbe esett.

A csodás megtermékenyülés motívuma más változatokban sokkal részletezőbb. Egy Osza-menti adatközlő (Sobonov Morkhonoj mesemondó)[1] szerint Geszer leendő földi anyja, egy gyönyörű hajadon, amikor egyszer kilépett a jurtából, látta, hogy hó esett, a hóban pedig egy óriás csizmájának a nyomait fedezte fel; a nyomok a lány jurtájából indultak ki. A gyönyörű hajadon elindult a nyomokon, amelyek a Szumeru hegyhez vezették őt. A hegyen egy palota állt. Miután a szépség bement a palotába, egy daliás ifjút látott, aki három éjjel egymásután megjelent nála álmában, hogy a szeretője legyen. Amint a szépség belépett a palotába, az ifjú szemügyre vette. Ettől a tekintettől teherbe esett.

Abban a Geszer-mondában, amit Torojev A. A. bokhani mesélő[2] mondott el, Geszer az ekhirit-bulagati változathoz hasonlóan egy nyolcvanéves öregember csípőjébe és egy hetvenéves öregasszony méhébe hatol be, azonban kissé más körülmények között. Egy reggel, miután a hetvenéves öregasszony megfejte egyetlen tehenüket, elment rőzsét gyűjteni. Ezen a reggelen erős dér volt, amelyben valamilyen hatalmas ember nyomai látszottak. Az anyóka meglepődött és elmesélte az öregapónak. Az öreg elindult az óriás nyomán; egy hegyhez ért, amelynek barlangjában hatalmas embert látott. Az öreg nagyon megijedt attól, amit látott. Az ijedtségtől eszméletlenül rogyott össze; amikor eszméletre tért, semmi sem volt körülötte, se hegy, se barlang, se ember. Ebben az időben az anyóka teherbe esett. Ő is csodás módon fogant meg: attól a pillantástól, amit az óriás — a többi változattól ellentétben nem az anyókára, hanem — az öregapóra vetett.

A Geszer-monda ungai változatában (Petrov P. mesemondó szerint)[3] Khormuszta tengri fia, Bukhe beligte (a leendő Geszer) nem földi asszony, hanem egy églakó hajadon, Naran Gookhon abkhaj méhébe hatol, akit az istenségek küldtek a földre. Naran Gookhont a földön férjhez adták Szengelen nojonhoz, adtak nekik egy fekete tehenet, egy hasadt üstöt, de eltörték kezét és lábát, és egy három út találkozásánál levő fűkunyhóba telepítették. Éjszaka Naran Gokhon csodálatos módon meggyógyult. Amikor reggel kiment a kunyhóból, a hóban szarka nyomokat látott; amikor figyelmesebben megnézte azokat, hirtelen hermelin nyomokká váltak; amikor elindult azok nyomán, egyszerre nyérc nyomokká változtak. Ezen a csapáson haladva Naran Gokhon elérkezett

[1] Abaj Geszer. Kézirat. A hősöneket 1948 júliusában jegyeztük le az Irkutszki terület Bokháni kerületének Obusza uluszában az Ongoj nemzetségbeli Sobonov Morkhonoj Alszacsarovics burját mesemondó-sámántól, aki 1883-ban született.

[2] Abaj Geszer. Kézirat. A hősének 1952 júliusában jegyeztük le az Irkutszki terület Bokháni kerületének Bokhán uluszában Torojev A. A.-tól.

[3] Абай Гэсэр. Улан-Удэ, 1960.

Subegen Sutegete burkhan házához. Amikor belépett a házba, bent meglátta Khormuszta tengrit. Az rátekintett s ettől a pillantástól megtermékenyült.

Nem kevésbé tanulságos az agai változat idevágó epizódja.[4] Szengelen nojon felesége egy napon tüzelőért ment. Feje felett fülemüle szállt el, ezt kiáltva: „mama, mama!" Amikor Szegelen felesége ezt meghallotta, megijedt és eszméletét vesztve rogyott össze. Miután magához tért, meglátta, hogy könnyű hó hullott, amelyen hatalmas emberi lábnyomok látszanak. Ezek a nyomok olyan nagyok voltak, mint egy *tebše* (húsdaraboló teknő). Az anyóka elindult az óriás nyomán, elért egy sziklában levő barlanghoz, ahol egy ősz szakállú óriás-öreget pillantott meg. Az azt mesélte, hogy éppen most tért vissza az északi oldalról, ahol kiadósan kiélvezte Szengelen apó feleségének szerelmét.

Az utóbbi két epizódhoz igen közel áll a mongol változat[5]. Így amikor Gekse-Amurcsila hazaindult a tüzelővel, útközben egy olyan rendkívüli óriást pillantott meg, hogy félelmében eszméletét vesztette. Gekse-Amurcsila, akárcsak Szengelen felesége a burját változatokban, miután visszanyerte eszméletét, hazatért, reggel pedig a lehullott havon óriás nyomait pillantotta meg. Ezek a nyomok egy barlanghoz, a sziklába vezettek. A nyomokon haladva Gekse-Amurcsila a barlangban egy arany trónon ülő óriást látott, aki azt mesélte, hogy a múlt éjszaka úgy kifáradt, ahogy többé sohasem szabad.

A Geszer-monda burját és mongol változatainak csodás megtermékenyülés motívuma nem áll magában az ázsiai népek epikájában. Hasonló epizódot találunk a Geszer-monda egyik tibeti változatában, a „Lin Geszer"-ben is. Geszer jövendő földi szülei, Szandan-Radzsi és Gonszon fejedelemnő, élemedett korukig gyermektelenek maradtak. „Egyszer reggel, a kék égen, éppen azzal a kerttel szemben, ahová a juhokat szokták kihajtani, különböző színű sűrű felhők kezdtek gyülekezni. Hirtelen körben megkondult, megdördült. Kiderült, hogy a csengés betöltötte Buddha lakhelyét is és az egész környéket. Gonszon fejedelemnő meglepődött: „mi lehet ez?" gondolta, és amikor tekintetét az égre fordította, váratlan látvány tárult elé: nagyszámú égi szűz, akik az égi ösvényen jártak. Kezükben fiúcskát tartottak, aki teljes drágaságba, lágy selyemszövetbe volt burkolva. A gyermek ruházata úgy lobogott a levegőben, mint a kiöntött vízsugár. Amikor ez az ünnepi menet a földhöz közeledett, Gonszon khatan eszméletlenül elalélt. A jakok mindenfelé szétfutottak."[6]

A partenogenezis eszméje, amely egyaránt tükröződik a Geszer-monda burját, mongol és tibeti változataiban, nyomon követhető a burjátok meséiben, mítoszaiban és legendáiban is.[7] Sőt előfordul a mongolok régi írásos emlékében, a Mongolok titkos történetében is. A mongolok ősanyjáról, Alan-koaról olvassuk, hogy Alan-koanak — férje, Dobun-mergen halála után — három fia született. Ezek születése elégedetlenséget váltott ki két idősebb fiánál, Belgünütejnél, és Bügünütejnél, akik még anyjuk férjének életében születtek. „Anyjuk, Alan-koa erre így szólt: Fiaim, Belgünütej és Bügünütej, ti engem magatok között gyanúsítgattok, hogy kié, kinek a nemzetségéből való a három fiú, akit szültem. Hogy gyanakodtok, igazatok van. Éjszakáról éjszakára egy ragyogó, aranyos

[4] Hősének Geszerről: Geszerej Túzsa. Kézirat. 1955-ben Dugarzsapova C., az Irkutszki Állami Egyetem diákja jegyezte le, majd 1956-ban mi jegyeztük le a Csitai terület Aga burját nemzeti körzetének Zutkulej uluszában a 72 éves Khori burját Szamajev Zsamszótól.

[5] Козин С. А.: *Гесериада.* Л. 1935, p. 41—2.

[6] Лин Гэсэр. Тибетская версия Гэсэра (на монгольском языке). Р. Ф. ИВ АВ СССР (Ленинград), Mns. F. 232. A szöveget saját fordításunkban adjuk.

[7] Шаракшинова Н.: *Бурятский фольклор.* Иркутск 1959, p. 43—44.

férfi jött hozzám a jurta fényeresztő nyílásának vagy az ajtóhomlokzatnak a fénynyalábján, megcirógatta hasamat, és fénysugara méhembe hatolt. Amikor elment, a nap és a hold sugarán távozott kúszva, mint valami aranyos eb."[8]

A Geszer-monda burját, mongol és tibeti változatainak egyik jellemző vonása, amely a XIII. századi mongolok hiedelemvilágának is sajátja — a csodás megtermékenyülés, — nyilvánvalóan az anyajogú nemzetség korára nyúlik vissza.

A csodás megtermékenyüléssel szoros kapcsolatban áll Geszer csodálatos születése.

Az Ekhirit-bulagati változatban Geszer borzasztó torzszülöttként születik:

„Abaj Geszer az anya méhéből lett,
a fényes atyai *nomo*ból
született, jött elő,
mindkét dicsőséges kezecske
a hátához ragadt,
mindkét dicsőséges lábacska
a hasához tapadt,
mint a béka, szétterült." (594—602 sor)

Az agai változatban Geszer fogakkal és kancsal szemekkel születik. Egyik szeme felfelé, a másik lefelé néz.[9] Nem kevésbé visszataszító az újszülött Geszer a bokhani változatban: jobb keze — alvadt vércsomót tartva — ökölbe szorított, bal szeme bezárt, jobb lába térdben behajlított.[10] Az újszülött ökölbe szorított kezében levő vércsomó képzete ugyancsak előfordul a történeti anyagban is: a Mongolok titkos történetében. Temüdzsin, akárcsak a bokhani Geszer-ének hőse, ezzel a jellel születik: „Höelün nagyasszony éppen várandós volt. Az Onon menti Deliün-boldaknál laktak ekkor, itt született meg Dzsingisz kán. Születésekor jobb kezében alvadt vércsomót szorongatott, amely olyan volt, mint egy állat kő."[11]

Tanulságos értesítést idéz Potanin G. N. a dörböt „Irin-Szajn-Gunin-Nasztaj-Mekele" hősmondából. A hős úgy születik, hogy szájában *almyšt* (gonosz lényt), jobb kezében bárány nagyságú vért, baljában öklömnyi ékszert tart.[12]

A vérrel kapcsolatos képzet nyilvánvalóan az ősi világnézet egyik emléke. Erről tanúskodik az alábbi szokás is.

Amikor a testvérré fogadás szertartást végzik, akkor azok a barátok, akik testvérnek akarják egymást nevezni, egy csepp vért vesznek a szájukba és kölcsönösen egymás szájába bocsátják. Ez azt jelenti, hogy most már vértestvérek lettek, akiknek ugyanaz a vér folyik az erükben.

A kölcsönösen átvett vér megerősíti a hűségesküt is. Ebből a szempontból igen figyelemre méltó a Geszer-monda mongol változatának az a jelenete, amelyben Geszer Aralgo-Goaval találkozik.

[8] Кафаров П.: *Старинное монгольское сказание о Чингинсхане.* Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. т. I. СПб. 1866, p. 26. Lásd még: Козин С. А.: *Сокровенное сказание монголов.* Монгольская хроника 1240 г. М.—Л. 1941, p. 81.; A mongolok titkos története. Közreadja: Ligeti Lajos. Bp., 1962. p. 11.

[9] Hősének Geszerről. Szamajev Zs. agai változata, p. 7.

[10] Abaj Geszer. Torojev A. A. bokhani változata, p. 18.

[11] Кафаров П., im. p. 34.

[12] Потанин Г. Н.: Очерки северо-зарадной Монголии. IV. СПб. 1883, p. 429. v.ö még Козин С. А.: Сокровенное сказание монголов. p. 85.

Egyszer Dzuru (Geszer) vadászat ideján találkozik Ma-Bajan leányával, Aralgo-Goaval, aki atyjának azzal a kérésével fordul Dzuruhoz, hogy engedje meg nekik az ezeken a helyeken való nomadizálást. Dzuru azt igérte, hogy azután adja meg a választ, miután a vadász a zsákmányt már hazavitte. A leány, amíg várakozott, elálmosodott és elaludt. Geszer-Dzuru, amikor visszatért, egy elvetélt kanca csikaját dugta a leány ruhája alá, majd felébresztette. Geszer szitkok áradatát zúdította rá: "Hogy mertél eljönni hozzám, te, aki ilyen bűnös és tisztátalan lány vagy?" A leányka sehogysem értette, hogy Geszer miről beszél. „Milyen szerencsétlenség! Mit is mond ez nekem?" — Ezeket gondolva felpattant helyéről, szoknyája alól azonban kiesett a csikó.

Aralgo-Goa összeroskadt: „Ó micsoda bánat, ó mekkora bűn, minő mocsok!" — és kéri Dzurut, ne szóljon senkinek s vegye őt feleségül.

— „Te igazat beszélsz? — kérdé őt Dzuru.

— „Igazat, — felelé a leány.

— „Hogy igazat mondasz, esküdnek jeléül nyald meg az ujjam.

„És e szavak közben megszúrá kisujját s lanyalatá véle róla a vérét."[13]

A leány tehát Geszer vérét lenyalva esküdött meg arra, hogy feleségül megy hozzá.

A Mongolok titkos történetében szereplő vércsomó, amit az újszülött Dzsingisz kán tart kezében, KAFAROV P. szerint nem más, mint „gyomorkő", vagyis az állatok gyomrában levő kő, azaz *dzsada*.[14]

A *dzsada* szó ilyen értelmezése lehetővé teszi, hogy ezt összekapcsoljuk a mongolok és a törökök mágikus *dzsada*, illetve *jada* kövével, amellyel az időjárást igyekeztek befolyásolni.[15] Ez a részlet feltehetően a samanisztikus világnézetre utal. Ez már csak azért is valószínű, hiszen Dzsingisz kán a történeti források szerint sámánhitű volt.

A Geszer-ének számos epizódjában találkozunk (a többi burját epikus alkotáshoz hasonlóan) esővarázslással. Amikor erre szüksége van, Geszer a nyarat téllé, a telet nyárrá változtatja, de okozhat záport, véresőt, kőzáport, zuhogó esőben pedig arra kényszerítí a napot, hogy a feje felett ragyogjon.

KOZIN Sz. A. a Mongolok titkos története szóban forgó részének KAFAROV P. által adott fordítását megkérdőjelezi és más értelmezést ad: „Születésekor jobb kezében alvadt vércsomót szorongatott, amely akkora volt, mint egy birka bokacsont"[16] Függetlenül attól, hogy milyen alakú vércsomót szorongat is Dzsingisz kán, akár „gyomorkő", akár „bokacsont" alakút, a kézben tartott vércsomó mindenképpen a mongol gondolkozásmód egy korábbi fejlődési fokát jellemzi.

Az ember rendkívüli módon való születésével kapcsolatban VESZELOVSZKIJ A. N. az alábbiakat jegyzi meg: „A partenogenezisben való általános hit, ami a matriarkhátus idején alakult ki, később a hős születéséhez kapcsolódik, ő születik természetfeletti módon.[17] Geszer szokatlan, különös születésében már nyilvánvalóan a rendkívüli, szokatlan születés új folklór motívumával állunk szemben, amely felváltotta a legarchaikusabb mesei elemet, a csodás születést.

[13] Козин С. А.: *Гесериада*. Л. 1935, p. 65—6.

[14] Кафаров П., 1866, p. 176 megjegyzés

[15] Малов С. Е.: *Шаманский камень «яда» у тюрков западной Китая*. Советская этнография, 1947, № 1, 151—60.

[16] Козин С. А.: Сокровенное сказание монголов. p. 85; hasonlóképpen Ligeti i. m., p. 16

[17] Веселовский А. Н.: *Историческая поэтика*. ГИХЛ. 1940, p. 589.

Az epikus alkotóművészet korábbi szakasza számára megfelelő művészi igazolás a széltől, fénytől, ehető bogyótól stb. való mesés eredet. Az égi eredetű Geszer születésének leírása számára a széltől, víztől, stb.-től való születés már kevéssé hihetőnek tünhetett, ezért az eposz alkotói Geszer földi születéséről beszéltek. De hogy a belső-ázsiai és szibériai népek eme kedvenc hősének születése ne legyen nagyon alantas és kevéssé tisztelt, a hőst körülvevő légkör már születésétől kezdve rendkívüli; az eposz alkotói azonban más-más formát adnak a Geszer életrajz kezdetének.

Az eposzban Geszer születésével kapcsolatos a fiúcska köldökzsinórjának az elvágása is.

A Geszer-hősköltemény ekhirit-bulagati változatában a gyermek szülei inakból készítenek fonalat s azzal vágják el az újszülött köldökzsinórját (635 — 639 és 3740 — 3744 sor).

Az Osza menti szöveg részletesebben adja elő az előkészületeket: az öregasszony arasznyi hosszú és hüvelyknyi vastag fonalat készít az inakból.

Az agai változat szerint az anya maga akarja elvágni a köldökzsinórt. Veszi az ollót és ezzel kezdi vágni, de eredménytelenül. Ekkor az újszülött, látva anyja kínlódását, azt tanácsolja, hogy fogjon hozzá árvalányhajat s azzal együtt vágja el. Fia tanácsára az anya árvalányhajjal fogja meg a köldökzsinórt s ekkor már minden nehézség nélkül elvágja.

Felmerül a kérdés: miért éppen árvalányhaj segítségével vágható el a köldökzsinór? Éltesebb burjátok szerint amikor valamelyik öregasszony elvágja a zsinórt, közben ráolvasást mond: „Nem a köldökzsinórt vágom, hanem az árvalányhajat." Az ilyenfajta ráolvasás az anya, az anyaméh *(eχïn χēli-umaj)* tiszteletében gyökerezik. Ez az oka annak, hogy régen a köldökzsinór elvágásához erre a célra kiélesített peremű ezüst pénzt használtak. Azt tartották ui., hogy ehhez csak az ezüst a megfelelő, mivel nemesfém. Ha késsel vagy ollóval vágták el a köldököt, használat után az anya azonnal visszatette a ládába, ahonnan csak akkor kerülhetett elő, amikor ismét szükség volt rá.

Az anyaméh iránti különleges, áhitatos viszonyról tanúskodik egyébként egy másik általános burját szokás is. Amikor a leölt nőstényállat nemiszerveit elválasztják a végbéltől, feltétlenül hozzáfognak egy kis füvet és azzal együtt vágják el, miközben azt mondják, hogy a füvet vágják, nem a nemi szerveket.

Nem kevésbé tanulságos a névadás és a gyermek bölcsőbe helyezésének szertartása, burjátul *ulgejde orūlχa* ('bölcsőbe bocsátani'), *miljaga*, *milāigūd*. Ez a régi szokás egész sor burját kerületben még napjainkban is él. A gyermek születése utáni második vagy harmadik nap a szülők meghívják a rokonokat és az ismerősöket; jelen vannak a gyerekek is. Fabölcsőt vagy orosz típusú rengőt készítenek. A tor számára marhát vágnak, lisztből híg kását főznek. Egy öregasszony karjaiba veszi a csecsemőt, egy másik öregasszony pedig egy sípcsontot tart a kezében. Az előbbi egy sor kérdéssel fordul a jelenlevőkhöz, pl. kit tegyünk a bölcsőbe, a gyermeket vagy a csontot; fejjel lefelé vagy felfelé; hogy nevezzük a gyereket stb.

A Geszer-ének is megemlékezik ezekről a szertartásokról.

Az ekhirit-bulagati szöveg szerint amikor fia születése után Osor Bogdo Geszer a szertartás elvégzésére készül, saját maga indul vadászatra. A lakoma számára sok vadat ejt el, felesége pedig több hordónyi tejpálinkát készít.

A Lin Geszerben Szandan Radzsi hajtóvadászatot indít a bivalyokra, hogy biztosítsa a húst a lakomához. A sikeres vadászat után hatalmas lakomát rendez fia születésének és névadásának alkalmából.

Csak ilyen előkészületek után kerül sor a névadás és bölcsőbe bocsátás szertartására.

Az ekhirit-bulagati változat ezt így adja elő:

malagāri mandan šarga narondō
ulugujdo orulana belejdda
barabagajto semegejen
ulguj dērē tabiži
barūn χani šātajen asaraži
orūlana belej-l-da
babajn sagā mungun halmēr
bariži orūlba.
barūn moži teberiši
Abaj Geser χubūn gēši
—χūbunīm merej ugujte
ubugud hamagad χojorni! — geži
murugun šurugan jabana-l-dā.

Elmúlt az éj, reggel,
amint a vörös nap feljött,
a gyermeket a bölcsőbe tették;
vele együtt beletették
a sípcsontot a bokacsonttal.
Elhozták a combcsontot,
felakasztva az apai lándzsára,
a fehér ezüst lándzsára,
betették a gyermekhez a bölcsőbe.
Abaj Geszer, felvéve azt a csontot,
az öregekhez, öregasszonyokhoz fordult:
— adjatok a gyermeknek nevet,
nevet adjatok a fiamnak! (3756—3768 sor)

Geszer fiának a legöregebb alattvaló adott nevet, egy olyan öreg, akinek szakálla a térdéig, szempillája pedig alsó állkapcsáig ért. Az újszülöttet Osor Bogdo-khubūnnak nevezte.

Figyelemre méltó az a jókívánság, aemlyet a nevet adó öreg mondott:

eritejχen jūmede
dāgdaχ-guj udeχu,
ereχītej jūmende
dillū leχ-guj turuχu-l-dā!

A gyermek nöjjön hatalmassá,
senki se győzze le,
sem a halálbiztos lövészek,
sem az éles fegyverek tulajdonosai.

E szavak után az öreg Osor Bogdonak ajándékozta nádbotját, hogy az megőrizze a gyermeket, mintegy amulettje legyen (3793—3794 sor).

Az *ulgejde orūlχa* szertartás elvégzése után megajándékozzák azt az öregasszonyt, aki átvette a gyermeket és aki nagy szerepet játszott a gyermek bölcsőbe helyezésekor. Bundát és alsónadrágot varrnak a számára s az újszülöttől való ajándékként *(būbejn zemehen* 'a gyermek ajándéka') még húst is adnak neki, majd nagy tisztelettel hazakísérik.

Ezzel azonban még nem ér véget a gyermek születésével kapcsolatos szertartás. A Geszer-hősének ekhirit-bulagati változata szerint az az öregasszony, aki a gyermeket átvette, ismét elmegy Geszer házába és kilenc napig ott lakik, mialatt a szó szoros értelmében kezéből le nem téve oltalmazza, gondozza a gyermeket. (3825—3830. sor.) Úgy látszik a régi felfogás szerint az öregasszony a legalkalmasabb arra, hogy az újszülöttet megóvja a különböző szellemek és tisztátalan erők fondorlataitól.

A gyermek születése utáni kilenc napot a Geszer-hősköltemény így nevezi: „*uta χonok dūre, ulān jeχe hajā χatarā.*" Ez a kifejezés egyelőre lefordíthatatlan, mivel mind az egyes szavak, mind az egész kifejezés jelentése ismeretlen. A szövegösszefüggés alapján jelentésül az tehető fel, hogy elmúlt az a kilenc nap, amely alatt a gyermeknek különös figyelemre és gondozásra van szüksége.

A születési lakoma igen népszerű volt a burjátok körében. POTANIN G. N. így írja le ezt a szokást. „Két-három nap múlva (a szülés után) lakomát rendeznek; ekkor — meghívást nem várva — mindenki megjelenik; a gyermek szülei bárányt és marhát vagy ökröt vágnak; előbb megvendégelik a vendégeket, majd megkezdődik a csecsemő bölcsőbe pólyázása. A jelenlevők közül kiválasztanak valakit, főleg egy fiúcskát, akinek válaszolnia kell fogadott anyja kérdéseire. Az utóbbi, nyílvesszőt és egy jobb hátsócomb húsos velőscsontját tartva kezében, megkérdezi: „Kit pólyázzunk be, az apró gyermeket, vagy a velőscsontot?" A fiúcska vagy a kislány feleli: „Az apró gyermeket." — „Fejjel lefelé vagy felfelé?" — „Felfelé" — válaszolja a fiúcska. A kérdezéseket és a válaszokat háromszor megismétlik. Majd az ott ülők megmondják az újszülött nevét. A kisgyermeket ezután négyszögletes teknő alakú bölcsőbe teszik, amely a fejnél kissé felemelkedik. A lakoma szertartással végződik; a szülés helye mellé tüzet helyeznek és mindannyian egy emberként mondják: „Adj több szerencsét!" „Adj fiút!" stb. Ezeket a szavakat háromszor megismétlik, majd hússal piszkolják be egymást, nem kímélvén senkit és senkinek a ruháját. Az asszonyok igyekeznek a férfiakat felülmúlni és viszont. A hevesség odáig fajul, hogy az asszonyok a férfiakat korommal és már előbb odakészített marhatrágyával piszkítják be."[18]

Leírásának utolsó részében POTANIN G. N. elmondja a méhlepény elrejtésével kapcsolatos szokást. Mielőtt elásnák a földbe, egyszer-kétszer meglengetik a hold-járás irányának megfelelően. A Burját-föld némely vidékén azon a helyen, ahol a méhlepényt elássák, gyújtósfából kunyhó alakú kúpot készítenek, amit belső zsiradékkal takarnak be, majd meggyújtanak. Amikor a kunyhó lángralobban, akkor hájat szórnak a tűzre és egymásra is. Némelyek közben ezt suttogják:

χuren culūnha χunde,
χara culūnha χatū bolōroj,
naja χureχe nahataj
jere χureχe jeltej bolōroj
buχajn adali budūn χuzūtej
bugajn adali under nahataj bolōroj!

[18] Потанин Г. Н., 1883, i. m26—7.

Légy nehezebb, mint a barna kő,
légy keményebb, mint a fekete kő,
legyél nyolcvan esztendős,
legyél egyformán kilencven éves,
legyen a nyakad mint a bikáé,
legyen a termeted mint a jávorszarvasé.[19]

A *milāngūd* szertartásról megemlékezik GOMBOJEV Galszan és néhány más kutató is.[20]

A névadás *(milāngūd)* szertartása, mint láttuk, a múltban nagyon elterjedt volt; az Uszty-Ordinszkij nemzeti körzet néhány kerületében még napjainkban is népszerű. Természetes tehát, hogy leírásuk a Geszeriada több epizódjában is helyet kapott.

A kisfiú gyermekéveivel kapcsolatos egy más részlet is, amely igen jellemző az állattenyésztő burjátokra. Régen a burjátok pólyaként különböző prémeket használtak, a kisgyermeket tehéntejjel táplálták. Az ekhirit-bulagati változatban Geszert szülei kecskegida prémjébe csavarták. Geszer, a burját epikus énekek csaknem valamennyi hőséhez hasonlóan, gyorsan növekszik. A bokháni, Osza-menti és néhány ungai változatban a hős olyan gyorsan nő, hogy másnap már egy birka bőrébe, három nap múlva pedig már egy bika bőrébe sem fér el. Geszer anyja a gyermeket tiszta, fehér nemezen szüli, amely fényes, mint a tükör:

„jero χuruhon hamagan gēsi
toli sagān hejēje
delegezi χebtene belejl. (535—537 sor)

Néhány Geszer változatban igen ősi burját szokások őrződtek meg. Pl. a bokháni változatban (Toroev énekében) a víz gazdájának *Uha Lubsa* kán lányától születik fia. Az apa hosszú ideig apósánál hagyja őt, hogy ők neveljék. Az ungai változatban (Petrov hősénekében) Geszer ugyancsak apósánál, *Uha Lubsa* kánnál nevelteti lányát. Nyilvánvaló, hogy itt az anyajogú nemzetségről az apajogúra való áttérés átmeneti időszakának egyik intézményével, az avunkulátussal van dolgunk. Feltehető, hogy a hősmondában eléggé részletesen leírt szokások az őstársadalom meghatározott időszakának ama gyakorlatát tükrözik, amely szerint a gyermekek az anyai nemzetséghez tartoztak, az anya totemével álltak kapcsolatban, noha az anya már férje nemzetségéhez tartozott.

A Geszer hősénekben tükröződő átmeneti időszak intézményei közül megemlíthetünk egy másikat is, az atalytást. A Geszer bokháni változatában a hős szülei, a hetvenéves anyóka és a nyolcvanéves öregapó a hároméves Geszert egy idegen embernek, *Tajza* kánnak, adja nevelés céljából, akivel semmiféle rokoni kapcsolatuk sincs. Geszer csak felnőtt, nős férfiként tér vissza szüleihez *Tajza* kántól.

A burjátok Abaj Geszer hőséneke tehát a születéssel, gyermeneveléssel kapcsolatos szokásoknak különböző korú emlékeit hagyományozta napjainkig. (Irkutszk)

SARAKSINOVA N. O.

[19] Потанин Г. Н., 1883, i. m. 26—7.

[20] Гомбоев Г.: *Примечания на письмо Н. И. Ильминского к П. С. Савельеву.* Изв. Вост. отделения Имп. Арх. Общ. ч. I., вып. 5. СПб. 1860, p. 136.

Шаракшинова Н. О.:

ВЕРОВАНИЯ И ОБЫЧАИ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ РЕБЕНКА, ОТРАЖЕННЫЕ В БУРЯТСКОМ ЭПОСЕ ГЕСЕР

(Резюме)

В статье на основе многочисленных вариантов эпоса Гесер показывается верование, связанное с чудодейственным оплодотворением, параллельно показывая аналогии в монгольском и тибетском эпосе. В статье показывается, что это верование уже было известно и из других исторических источников, так, например, из «Тайной истории монголов» от XIII столетия. Эта своеобразная идея оплодотворения, очевидно, может быть возведена к эпохе матриархата.

Чудодейственное оплодотворение тесно связано с чудодейственным рождением героя, что представляет собою такую же характерную черту эпоса, как и перерезание пупка, проводящееся особым методом.

Автор анализирует ритуал помещения ребенка в колыбель, метод дачи имени, обычаи чрезвычайно заботливого ухода за новорожденным.

В эпосе Гесер хорошо отражена и эпоха перехода от матриархата к патриархату, так, например, институт авункулата.

N. O. Scharakschinowa:

ABERGLAUBEN UND GEBRÄUCHE IM ZUSAMMENHANG MIT DER GEBURT IN DEN BURJATISCHEN HELDENGESANG GESSER

(Auszug)

Verf. beschreibt auf Grund von zahlreichen Varianten des Helden von Gesser den Aberglauben der wunderbaren Befruchtung und die mongolischen und tibetischen Parallelen. Es wird bewiesen, daß auch die Geschichtsquellen — darunter die geheime Geschichte der Mongolen aus dem 13. Jh. — diese Vorstellung kennen. Die Idee dieser eigentümlichen Befruchtung läßt sich offensichtlich in die Zeit der matriarchalischen Gesellschaft zurückführen.

Die wunderbare Befruchtung steht im engen Zusammenhang mit der wunderbaren Geburt des Helden. Dies ist ebenso ein Charakterzug des Epos wie auch das eigentümliche Abschneiden der Nabelschnur.

Verf. analysiert den Ritus der Unterbringung des Kindes in der Wiege, die Art der Namengebung, die Sitte der außerordentilch sorgfältigen Pflege des Neugeborenen.

Im Heldengesang Gesser widerspiegelt sich der Übergang aus dem Matriarchat ins Patriarchat recht deutlich (z.B. die Institution des Avunkulats).

Jármok a Hajdúságban

A magyar néprajzkutatás keveset foglalkozott az állattartás tárgykörébe tartozó témák közül az igavonó háziállatoknak uradalmakban és paraszti gazdaságokban betöltött szerepével és jelentőségével. Elhanyagolt a ló, a szarvasmarha és a kisebb fontosságú igavonó háziállatokkal végzett munkák és eszközök vizsgálata is. A korábbi statisztikai adatokból minden földrajzi és néprajzi csoportra vonatkozóan megállapítható az igázott állat faja, de nem tűnik ki az igázás módja s az, hogy milyen eszközöket használtak az igázásnál és hogyan végezték a munkát az állat segítségével.

A Hajdúság területén — főképpen a Hortobágyon — az elmúlt évszázadok során igen intenzív állattartás, s a XIX. századig elsősorban szarvasmarhatartás folyt. A szarvasmarhaállomány jórészét sőremarhaként hajtották el a vásárokra, de a szarvasmarha a Hajdúságon az igázásnak is elsőrendű állata volt. A Hajdúság történelmileg és etnikailag viszonylag egységes. Geográfiai adottságai — az ugyanis, hogy egy része homoki talajú, más része fekete föld — befolyásolták a munkaállatként tartott szarvasmarha számát, de az igázás kultúrabeli elemeit a Hajdúság fekvése, a Felvidékkel, Erdéllyel és az egész Alfölddel tartott kapcsolata szabta meg. Tanulmányomat kizárólag terepen gyűjtött recens anyagra alapoztam, az emberi emlékezet korlátai miatt mintegy száz évre nyúlhattam vissza. Alaposabb történeti aspektusú vizsgálatot megfelelő forrásanyag hiányában nem végezhettem.[1]

A Hajdúság és Debrecen adottságai a szarvasmarhatartást illetően kitűnőek voltak. FÉNYES Elek 1839-es statisztikájában leírja, hogy a Hajdúságban mind a „földmívelés, mind a baromtartás jó karban van". GALGÓCZI Károly pedig a "nagy mennyiségű szilaj gulyákat", a „széptermetű ökröket" emeli ki 1855-ben. Az 1880-as statisztikai összeíráskor Hajdú megyében összesen 31 272 darab szarvasmarhát tartottak, s a későbbi statisztikai összeírások arról tudósítanak, hogy a szarvasmarha állomány száma az országos átlag körül mozgott.[2] A XIX. század közepétől az állattartás képe megváltozott, az extenzív

[1] Munkámat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott tervtémák keretében végeztem. — Gyűjtőterületem a Hajdúság, de két hajdúváros (Hajdúnánás, Hajdúdorog) többitől szembetűnő különbözése még három mellettük fekvő helység (Polgár, Tiszacsege, Egyek) megvizsgálására inspirált, melyeknek anyagát tanulmányomba bedolgoztam. A tiszacsegei adatokat vö. K. Kovács Péter dolgozatával *A járó-, a vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén.* Ethn. LXII (1951) 370—395 Ugyancsak némi eltérés miatt vettem figyelembe Hajdúszoboszló mellett Balmazújváros, Nádudvar és Püspökladány ide vonatkozó anyagát.

[2] FÉNYES Elek: *Magyarországnak, ... mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, V. Pesten 1839. 153.; GALGÓCZI Károly: *Magyarország — a Szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticája.* Pesten 1855. 323.; *Magyar Statisztikai Évkönyv.* III (1895). Bp. 1896.; *A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint.*

tartásmód fokozatosan visszaszorult. Változás az állatok igázásában is mutatkozott. Míg korábban a Hajdúságban a szarvasmarha igázása volt a domináló, a XIX. század második felében a ló igavonókénti hasznosításának fokozatos előretörése figyelhető meg. Debrecenben, éppen a helység város volta és a távolsági fuvarozások fontossága következtében ez a váltás jóval korábban történt

1. kép. Tehénfogat. Tiszacsege

meg.[3] A szarvasmarha jármolásában különösen az utóbbi 60 évben (az 1900-as évek eleje óta) állt be változás. A korábbi ökör-igázás helyett a tehén járomba fogása lett egyre gyakoribb.

A szarvasmarha-igázás módjait és eszközeit tanulmányoztam a Hajdúságban, s ehelyütt az eszközanyagot mutatom be.

A XIX. század második felében az ökrök befogása mindíg párosával történt, s a tehervonás eszköze a járom volt (1. kép). Az 1900-as évek eleje óta azonban a parasztság egyes rétegeinek elszegényedése és a kapásnövénytermesztés, illetve az ekekapa használata a járom mellett még három típusú vonókészséget hozott létre. Ezek segítségével a szarvasmarha a nyakán, ill. a marján húzza a terhet. A vonókészségek közül a legrégibbnek a *járom* tűnik, bár lehetséges, hogy a napjainkban is használt jármot a korábbi évszázadokban meg-

Bp. 1913.; *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935-évben.* Bp. 1937.; *Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai. 1956.* Debrecen, 1957.

[3] Balogh István: *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században.* Ethn. LXXVI (1965) 161.

előzte az igavonóeszközök kezdetlegesebb formája.[4] 1900 körül kezd elterjedni az ekekapa használatával a kettősjáromnak egy széles, a kapásnövények sortávolságához alkalmazkodó változata, a *húzatójárom*. Általánossá válása az első világháború utánra tehető.[5] Az 1920-as évek elején néhány hajdúsági faluban rövid időre megjelent az *egyesjárom*, de csak az 1930-as évek végén méginkább 1945 után lett jelentőssé, s használata még ma is gyakori. A szükségvonóeszközök különösen első és második világháború utáni és napjainkig is ritkán előforduló használatát az alkalmiság jellemzi. A *kometet*, az összetekert zsákból készült vonóeszközt, a *lúhámot* a szegény parasztember, vagy járomtörés miatt megszorult gazda alkalmazta. Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket az uradalmakban és paraszti gazdaságokban gyakran előfordult, ma már ritkábban meglelhető eszközöket.

A járom

A földművelés fejlődése és térfoglalása következtében fokozatosan szaporodtak a kovács és kerékgyártó iparosok, akik a legtöbb községben jövevények voltak. Az iparosok között később „hajlamos bennszülöttek" is kerültek, de mind ezek, mind a jövevények csak félig-meddig tekinthetők iparosoknak. Tulajdonképpen ügyesebb gazdálkodó emberek, akik csak unalmas óráikban foglalkoztak barkácsolással, vasalással, s általában iparral.[6] Hajdú megyében 1880-ban 70 kerékgyártó dolgozott,[7] s számuk egyre nőtt. A XIX. és a XX. században az uradalmak mindig kerékgyártóval csináltatták a szükséges jármokat, a parasztgazdák az első világháborúig csak ritkán később egyre gyakrabban. A falu gazdáinak járom-szükségletét az 1910-es évekig főként az *ezermester*ek, *barkács*ok,[8] *barkács ember*ek, *barkácsoló*k, *babrálkodó*k, *kontra mester*ek elégítették ki, de sok gazda, különösen a szegényebb falvakban maga faragta meg a jármot. A telet, amikor a parasztembernek sok a szabadideje, használták fel arra, hogy különböző faeszközöket, így jármot is faragjanak maguknak. A legjobb jármot azonban a kerékgyártók készítették, viszonylag a legrosszabbat a faragásban gyakorlatlan parasztgazda. A szomszédos Szabolcs megyében is kerékgyártóval, barkácsoló zselléremberrel (*százmester, ezermester)* készíttették a módosabb parasztgazdák (25-50 holdasok) jármaikat, ... de az 5—10 holdas kisgazdák gyakran maguknak megfaragták.[9] Vásároltak jármot vásárban is, általában tavasszal, amikor a tavaszi munkáknál nagy szükség volt rá, és ősszel, amikor a termények eladása révén pénzhez jutottak. A fában szegény Alföld mezőgazdasági szerszámhiányát erdős hegyvidéki területek pótolták, ahol kiváló a lakosság fafaragó készsége. Így a hajdúsági vásárokba a környékbeli kerékgyártókon kívül Nagyvárad—Vaskóh—Belényes környéki dél—bihari és Mezőkövesd körüli borsodi falvak is hoztak jármot. De a Hajdúhadházon, Hajdúböszörményben, Hajdúsámsonban, Debrecenben, Vámospércsen, Mikepércsen, Balmazújvárosban, Hajdúszoboszlón lakók, s még a nádudvariak és a püspökladányiak is jártak Nagyvárad-

[4] Vö. Györffy István: *Népviselettörténeti adatok*. NÉ. XXV (1933) 28—32.

[5] Tanulmányomban gyakran szerepel bizonyos tradicionális elemek funkcionálásának, vagy elhalásának kötése az első, vagy a második világháborúhoz. Ezek a dátumok sohasem mereven értelmezendők, hanem csupán a szokáselem változásának hozzávetőleges időbeli gócai.

[6] *Hajdú vármegye és Debrecen Adattára*. Debrecen, 1937. 98—99.

[7] *Hajdúmegye leírása*. Szerk. Varga Géza. Debrecen, 1882. 208.

[8] Oláh Gábor: *Debreceni nyelvjárás*. Bp. 1906. 26.

[9] Kiss Lajos: *Díszített jármok Szabolcs vármegyében*. NÉ XXIX (1937) 310.

ra könnyű, de erős, szépen megmunkált jármot venni. A nagyváradi vásárt főként a dél-bihari fafaragó falvak látták el gazdasági eszközökkel.[10] Ezen falvak legnagyobb része faiparral foglalkozott, K. NAGY Sándor 1886-ban több faluról elmondja, hogy lakosai szorgalmas földművesek, s télen szekér és járomkészítéssel foglalkoznak (Bélfenyér, Fekete-Tót, Nagy-Maros).[11] GYÖRFFY István 1915-ben azt jegyzi fel, hogy az ács, a faragómolnár és kerékgyártó mesterséget jobbadán az Alföldre benyúló rengeteg erdőkben lévő falvak folytatták, mint pl.: Berekböszörmény, Ártánd, Tenke, Bélfenyér, Gyanta, Feketebátor, Barmod, Tamásd, Árpád, Erdőgyarak. Ezek a faiparral foglalkozó falvak az Alföld számára dolgoztak.[12] 1920-ig állandóan hordták a különböző faeszközöket az Alföldre, vásárokon adták el azokat, vagy házaltak vele. Az alföldi nép *dézsás olájo*knak nevezte őket.[13] Végigvándoroltak több falun, amíg minden portékájukat el nem adták. Mindig 3-4 szekér járt együtt, s lakott helyre érve így kínálgatták áruikat: *Alma, dézsa, járom eladó.* A dél-bihariak gyakran a járomnak csak a legfontosabb, az ökör marjára fekvő felső fát hozták magukkal. Az Erdélyből származó járom neve *olá járom*, vagy *erdélyi járom* volt. Polgár, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege és Egyek vásárait 1920 előtt, de azután is a borsodiak látták el faragott gazdasági eszközökkel, így járommal is.[14] A borsodiak, vagy ahogyan a nép nevezte őket, a *meszes tót*ok a Mezőkövesd környéki fafaragó falvak jármait hozták és adták el házalva, vagy pedig, mint ahogyan a meszüket, a hozott jármokat is „meszes bótosok" vették meg, s ezek árusították tovább.[15] A borsodiak is inkább csak a járom felső fáját, ritkábban egész jármokat hoztak magukkal. A Felvidékről Alföldre szállított jármot általában *tót járom*nak nevezték.

Szabolcs megyéből is vannak adataink arra, hogy idegen terület fafaragó falvaiból hoztak jármokat. A Tiszahátról, „Bereg megyéből Nagydobrony, Bótrágy, Harangláb, Hetyén, Lónya, Mátyus, Kerecsen, Barabás, Papi községekből szállítottak 1920 előtt vésett díszű jármokat Ajak, Kisvárda, Mándok, Nagyvarsány, Tornyospálca, Tiszamogyorós, Levelek stb. községekbe és környékére.[16] Felső-Szilágy lakossága téli időben szintén sok faeszközt készített a XIX. század második felében, amelyet valószínűleg az Alföldre szállítottak eladni.[17]

Ha a járomnak csak a felső fáját vették meg a gazdák, a járom többi részét kerékgyártóval, barkácsoló emberrel faragtatták ki, vagy maguk a gazdák készítették el, a vas részeket pedig kovács csinálta.

A járom részeit általában más-más fából készítették.[18] Sőt más és más anyag jellemezte a helyben készült, a dél—bihariak és a borsodiak által hozott

[10] Saját gyűjtésem.

[11] K. NAGY Sándor: *Bihar-Ország.* Nagyvárad, 1886. 117, 118, 124.

[12] GYÖRFFY István: *Dél-Bihar falvai és építkezése.* NÉ XVI (1915) 107—108.

[13] *Dézsás olá*jokként emlegették az Alföldön a Mócföld, dézsát, és a dél—bihari falvak fából készült gazdasági eszközöket hozó népét is.

[14] LAJOS Árpád: *Díszes fafaragás a Hór völgyén.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc). III (1959—61). Miskolc, 1963. 106.

[15] Mindegyik előbb említett faluban volt *meszes bót*, Hajdúnánáson három is közvetlenül az első világháború előtt.

[16] KISS i. m. 311.

[17] PETRI Mór: *Szilágy vármegye monographiája.* I. Bp. 1901. 753.

[18] Elöljáróban a járom-részek nevei: a szarvasmarha marjára fekszik a járomfej, alul az alfa fogja a jószág nyakát, a belső deszkák neve bélfa, a marha nyakát a járomszeggel zárják a járomba, a jármot a rúddal összekötő szeg a nyakszeg.

jármokat is. A járom legfontosabb része a szarvasmarha marjára eső járomfej, amelyen a jószág az egész terhet vonja. A járomfejet tehát erős fából kellett faragni. A Hajdúság falvaiban a kerékgyártók, az ezermesterek és a gazdák által készített járomfejek leggyakrabban diófából készültek. Igaz, hogy ezek a jármok nehezek voltak kissé, de jó erősek, ritkán repedtek meg, s a vésett, fúrt lyukak csak lassan koptak tovább. Jónak tartják a kőrisfa, szilfa és az eperfa jármokat is. De ritkán csinálták még vadkörtefából, körtefából, fűzfából, nyárfából, gyertyánfából, meggyfából, cseresznyefából, szilvafából, sőt újabban akácfából is.[19] Ezek a fák *szíjas*ok (sűrű, jól tapadó szálúak), könnyen faraghatóak, nekezen törnek és főképpen időállóak. Az akácfát csak nagy szükség esetén használták fel járomnak, ez a fa nehéz, ugyanakkor könnyen hasad, törik és nagyon *melegíti*[20] az állat nyakát.[21] A dél-bihari jármok könnyűségükről híresek. Szinte kizárólag fűzfából előállított jármokat hoztak az Alföldre eladásra a dél-bihari fafaragók. A borsodi jármok járomfeje juhar-jávorból, vagy bükkfából készült. A Hór-völgyéből az Alföldre szállított „gazdasági tárgyak közt határozottan a juhar-jávorból készült cifra jármok voltak a legkülönbek." — írja LAJOS Árpád.[22] Hajdúnánási és egyeki adatközlőim gyakran *bikfajárom*ként is emlegették a borsodi jármokat. A többi része gyakorta másfajta fából volt, mint a járomfej. A járom bélfáját és alfáját a XIX. században még valamilyen nemesebb fából faragták, újabban általában akácfából állítják elő.

A fa *járomszeg* használata a Hajdúság nyugati részén a XIX. század közepéig, a keleti részen az első világháborúig általános volt. Hogy pl. Vámospércsen, vagy Hajdúsámsonban későbbi időpontig használták a fa járomszeget, mint pl. Egyeken, vagy Nádudvaron, ennek okát abban kereshetjük, hogy gazdagok fában. De ha a szükség úgy kívánja, fapálcát dug a parasztember az eltört vas járomszeg helyére még napjainkban is. Járomszegnek csak erős és hajlékony fa jó. A kökénygally, a galagonya a legjobb, de csináltak kőris-, tölgy-, birsalma-, *fonos füc-* és *akácgally*ból is.[23] A fa járomszeget fokozatosan felváltotta a vasból készült, a kovácscsal csináltatott járomszeg. Arra pedig, hogy valamikor a *nyakszeg* is fából lett volna, a Hajdúságban senki nem emlékezik. A nyakszeg anyaga vas a XIX. század közepe óta.

[19] Szabolcsban a jármot régen dió-, juhar-, eper-, vadkörte-, alma-, cseresznye-, szilva-, jávor- és hársfából készítették, tehát olyan nemes fákból, melyek sűrű szálúak, s így tartósak, kidolgozva szépek. Újabban bükk-, s veres fűzfából készítik. (KISS i. m. 313.) A tordaiak, az aranyosszékiek szerint a járomhoz *lágy* fa szükséges (juhar-, vagy nyárfa), mert ez nem töri a marha nyakát. (JANKÓ János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe.* Bp. 1893. 137.) A székelyföldiek ugyanilyen okok miatt szeretik könnyű fából (nyár, nyír, juhar) csinálni a jármot. (BÁTKY Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Bp. 1906. 54.) A csíkiek a járomfejet juharfából, körtefából, vagy szilvafából, ritkábban nyírfából faragják, mert ezeket simára lehet faragni mint az üveg, s így nem rontja úgy fel a marha nyakát. (GŐNYEY Sándor: *A csíki szekér.* NÉ XXXIV (1942) 274.)

[20] Húzáskor az igavonó ingatja a fejét, dörzsöli a nyakát a járomhoz, s így az akác hamar felmelegedik. Ezt a meleget az állatok nehezen tűrték. Érdekes módon csak az akác melegedett át hamar.

[21] A balmazújvárosiak csak a homokon termő akácot tartották megfelelőnek a járom készítésére, a feketeföldi akácot szerintük nagyon nehéz megmunkálni.

[22] LAJOS im. 131.

[23] Bánfalván (a borsodi palócok) a *járomszöget halyag mogyoró*ból készítették, mivel a *halyag mogyoró* vesszőnek a rontás ellen bűvös erőt tulajdonítottak. (ISTVÁNFFY Gyula: *A borsodmegyei palócok.* Ethn. XXII (1911/296.) E szokásnak a Hajdúságban nincs nyoma. A csíkiek *cserefá*ból, vagy mogyoróból készítették a *járompálcát*, hogy a lejtős úton veszélyes helyzetben a marha fejét a járomból könnyen kiszabadíthassák. (GÖNYEY i. m. 274.)

Minden fának a *tüvét* használták fel járomkészítésre. A fának ez a része nehezen hasad, s itt görcs is ritkán található. A kerékgyártó, vagy a barkácsoló[24] a fából először *faragó*val (baltával), majd *szekercé*vel kinagyolta a járomfejet, kimérte, kirajzolta a pontos formát, aztán gyaluval és kétnyelű késsel (*vonó*val) *pucul*ta nagyjából végleges formájúvá (2. kép). A *bélfa* helyét vésővel, a járom-

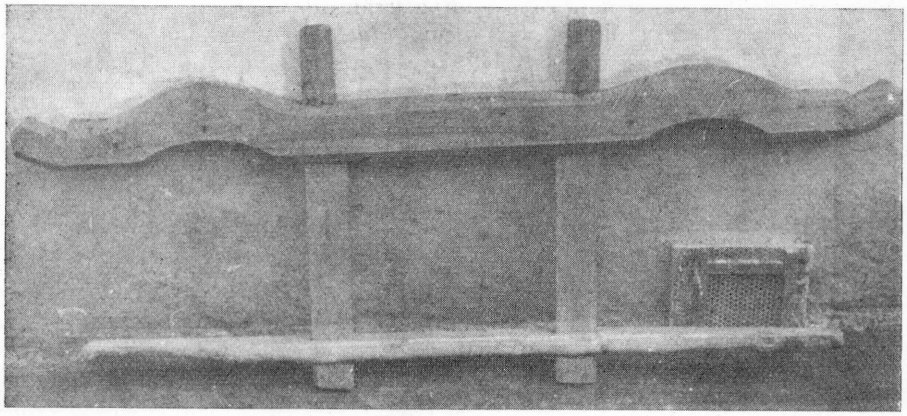

2. kép. Félig kész járom. Tiszacsege

szeg kerek nyílását fúróval munkálták meg. Hogy a jószág nyakát ki ne kezdje, üvegcseréppel tükörsímaságúvá csiszolták. Ezután ha a megrendelő valami díszt is kíván rá, *betüvágó*val és kalapáccsal díszeket faragtak a járomfejre. A parasztgazdák a jármot egyszerűbb, a portán is megtalálható szerszámokkal készítették el. Baltával durván megvékonyították a járomnak kiszemelt hasábot, majd ezután *bicská*val, vagy éles késsel *simogatták*, formálták ki a járomfejet. A bélfa és a járomszeg lyukát kivésték, ill. kifúrták, majd üvegcseréppel simára csiszolták. A bélfát és az alfát gyaluval és kétnyelű késsel, vagy baltával és késsel, vésővel és fúróval készítették el. Hogy a jármot letámasztva a járomfej le ne csússzon, a bélfa nyakszeg felé eső oldalán egy kiugró párkányt (*vállat*) hagytak, amelynek a szélessége tulajdonképpen megmarad végig a járomfej és az alfa között. Felül a bélfaszeg, alul egy vastagra hagyott *bunkó* védte a jármot a széteséstől. A fa járomszeget — ha a kerékgyártó készítette — esztergálták, a végén egy gömböt hagytak, hogy a járomfejen lévő lyukon át ne csússzon Kerékgyártóval csak a módosabb gazdák csináltattak járomszeget, egyszerre tízet, húszat is. A kisparasztok a fa járomszeget maguk csinálták. Vastag fából fűrészelték és faragták ki unalmukban télen, többet is, hogy az egész következő évre elég legyen. A télen erdei munkát végző, vagy nyáron a mezőn dolgozó parasztember, ha meglátott egy jó járomszegnek való ágat, vagy fiatal hajtást, levágta, hazavitte, s esténként kifaragta. A fiatal hajtás tövét *kumpós*ra hagyták, kinn a mezőn kis szalmával tüzet gerjesztettek, az ágat bedugták a parázsba, *megfűtötték*, majd a földhöz verték, hogy a haja leessen. Alatta a fa „veres" maradt. Az ilyen járomszeg pontosan beleillett a járom lyukjába,

[24] A kerékgyártó és a barkácsoló járomkészítését együtt tárgyalom, mivel eszközanyaguk nagyjából megegyezett.

onnan a *kumpó* miatt nem csuszhatott le. Kőrisfa-, *fonos fücfa*ágat úgy vágtak járomszegnek, hogy a vége kétágú maradjon. A vessző héját lehúzták, így pontosan beleillett a járomfek és az alfa lyukjába, tetején a szétálló ág pedig a vesszőt fenntartotta. A Hajdúságban tehát a fa járomszegnek két variánsát (gömbös, *kumpós* végű és elágazó) ismerték és használták(3. kép).

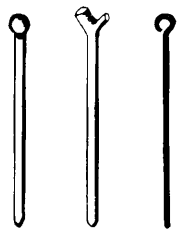

a *b* *c*

3. kép. Járomszeg-formák: *a—b)* fa járomszeg, *c)* vas járomszeg

A kerékgyártó, az ezermester és a gazda is bekente a kész jármot *sajtalan* (sótalan) zsírral, napraforgóolajjal, vagy sózatlan disznóhájjal. Gyakran a *hídlás*ba tették, hogy a járom tolója megpuhuljon, ne törje a marha nyakát, „hogy meg ne repeggyík", később a vizet magába ne szívja és a színe barnáspirosas legyen.

A járom ára — adatközlőim szerint — mindíg a búza árától függött. Egy kész járomért a kerékgyártó, vagy a barkácsoló (bár utóbbi néhol valamivel olcsóbban készítette) 50 kiló búzát, vagy annak az árát kérte. Ha pénzzel fizettek, akkor közvetlenül az első világháború előtt, 7—8 korona az ár, a két világháború között a gazdasági stabilizáció idején 8—9 pengő. A második világháború utáni néhány évben a megfaragott járomért 100 forint járt, az 1950-es évek közepe óta pedig a legritkább esetben készítenek jármot. Ha a gazda adta az anyagot a járomhoz, akkor az ezermester 20—25 kiló búzáért, vagy annak az áráért dolgozott. Ha nemesebb gyümölcsfát vágott ki a parasztember, abból eltett két járomravalót száradni, s járomra szükség lévén a fát a barkácsolóhoz vitte, aki *felibe* megcsinálta a jármát. Egy járomra való fa volt tehát ez esetben az ár. Az is előfordult, hogy a fizettség egy pár kismalac, vagy egy 5—6 hónapos süldő volt, esetleg a gazda megszántott és megboronált egy hold földet a készítés fejében. A dél-bihariak a járomfejért búzát kértek cserébe. Egy jó járomfej egy *erdelyi víka* (32 liter) búzába, esetleg ennek az árába került. A borsodiak jármaikat 30—40 kiló búzáért (vagy ennek az áráért) adták el, de tengerit is elfogadtak fizetségként.[25]

A jármot a gazda mindig állataira méretezte. Ha erős ökrök számára kellett járom, akkor vastagot, erőset csináltak (neve: *ökörjárom)*. A tinók számára kisebbet készítettek *(tinójárom)*, a tehén járma pedig nagyobb ugyan, de könnyebb a *tinójárom*nál *(tehénjárom*nak nevezik). Ennek megfelelően a jármok méretileg korántsem egyformák. Az *ökörjárm*ok hosszúsága 146 és 160 cm között váltakoznak. A *tinójárm*ok 128—138, a *tehénjárm*ok 135—150 cm hosszúak. A bélfák magassága is változó. A nagy *ökörjárm*ok bélfái elérik a 86—90 cm magasságot, s *koszoróra áll*nak. Kifelé hajolnak a *tinójárm*ok bélfái is, amelyek 55—70 cm magasak. A *tehénjárm*ok bélfái 50—65 cm-nél sohasem hosszabbak. A második világháború előtti évekig a járomfej fölötti rész gyakran kifelé hajlott, azóta többnyire egyenes. A két járomszeg közötti távolság 120—140 cm, a két bélfa távolsága 70—90 cm. A járomszeg és a bélfa közötti nyílás, ahová a marha a nyakát dugja, kb. 30—40 cm széles. A járomfej és az alfa általában 50 cm-re van egymástól, de ez a távolság mindíg a marha nyakának vastagságától függ.

A járom felső fájának neve Hajdúhadházon, Hajdúböszörményben, Hajdúsámsonban, Debrecenben, Vámospércsen, Mikepércsen, Balmazújvároson, Hajdúszoboszlón, Nádudvaron és Püspökladányban régebben *járomfű* vagy

[25] Lajos i. m. 107.

újabban *járomfej*. Polgár, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege és Egyek falvakban a *járomtoló* terminus ismeretes. Az előbbi helységekben a *járomfű*, *járomfej* elnevezéshez a *bélfa*, *alfa*, *járomszeg*, *bélfaszeg*, *rútszeg*,[26] vagy *rúdszeg* kapcsolódik (utóbbi járomtartozéknál ismert a *nyakszeg*, *tézslaszeg*, Bárándon a *tézslapálca* név is [27]), az utóbb említett falvakban a *járomtoló* mellett a *béldeszka*, *aldeszka* (vagy *ajjdeszka*), *járomszeg*, *béldeszkaszeg* és *nyakszeg* terminusok használatosak. Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, Hajdúsámson, Debrecen, Vámospércs, Mikepércs,

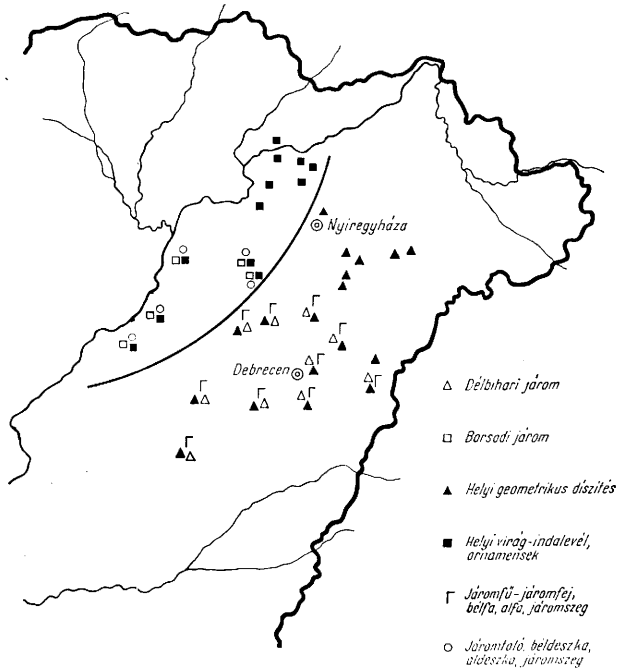

4. kép. A délbihari és borsodi jármok és a járom terminusai a Hajdúságban

Balmazújváros, Hajdúszoboszló, Nádudvar és Püspökladány helységekben a járomnak azt a részét, amely a jószág marjával közvetlenül érintkezik, *tükör*nek,[28] *gallér*nak, vagy *nyakadzó*nak nevezik, míg ugyanezen rész neve Polgár, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege, Egyek falvakban *toló* (4. kép).[29]

A Hajdúság területén használt jármok hármas eredetét megőrzi a forma is. Nem lényeges jegyek, hanem apró alaki eltérések mutatnak a származás különbözőségére. A Hajdúságban készített járomfejek jellegzetessége a vaskosság,

[26] Balassa Iván: *A debreceni cívis földművelésének munkaszervezete és műszókincse.* Debrecen 1940. 96.

[27] Debreceni Déri Múzeum Adattára. Ltsz: V. 4/5. 1.

[28] Szinnyey József szerint (*Magyar tájszótár.* I. Bp. 1893—96. 827.) a tükre valaminek a legszebb része. *Tükör:* a járom legdíszesebben faragott része.

[29] Szabolcs megyében szintén *toló* a *járomgallér*nak a marha nyakával érintkező része. Kiss i. m. 315.

a *tükör (gallér, nyakadzó)* viszonylagos magassága (kb. 20—25 cm)[30] és ennek szögletes faragása, valamint a hosszú járomfej-végek egyenessége (5—7. kép). A *tükör* fölé gyakran *taréjt* is faragtak, amelynek íve egyenes, vagy hajlított. Néha csipkézték, bevágással díszítették is a *taréjt*. A dél—bihari jármok legfőbb jellemzője a könnyűség volt. Felső fája vékony, *tükre* keskeny, a járomfej faragási

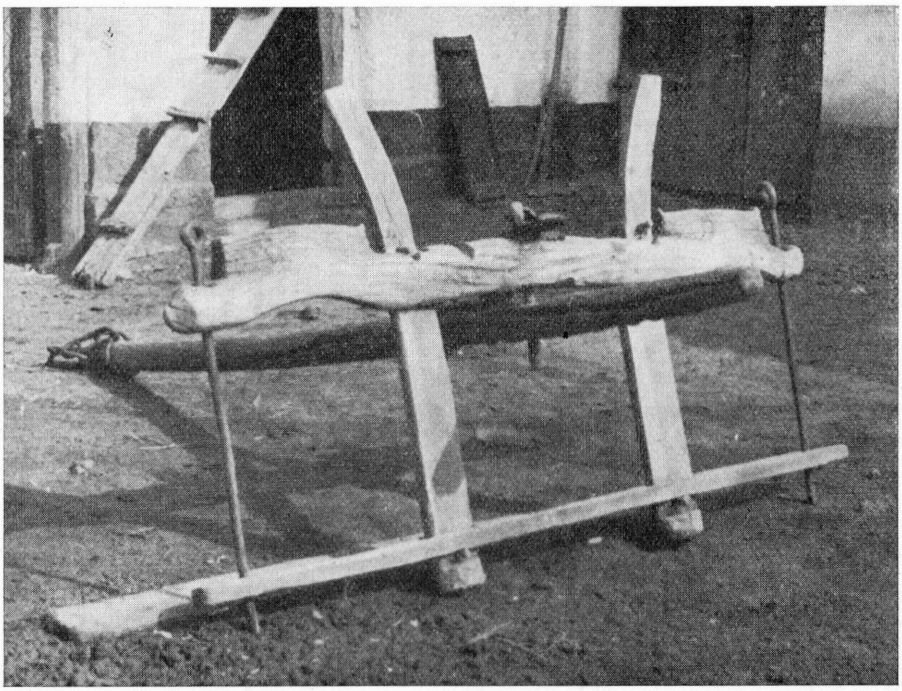

5. kép. Ökörjárom. Hajdúhadház

vonala íves, sarokkal nincs megtörve, végei a járomszegen kívül rögtön vékonyodva fölfelé ugranak (8. kép). A borsodi járom *(bikfajárom)* vaskosabb a dél-bihari járomnál, de nincs olyan nehéz, mint a hajdúsági járom (9. kép). *Tolója* nem vastagabb a járom felső fájának többi részétől, íves faragású, végei hosszúak, kissé felhajlóak.[31]

A jármokkal kapcsolatban egy szerkezeti problémát is meg kell még említeni. Egyeken, Tiszacsegén és Polgáron emlékeznek arra, hogy az első világháborúig a jármokon ott, ahol a *járomtoló* a rúdhoz, vagy a tézslához kapcsolódott, két lyukat fúrtak. Egyet középen, amelyet kiegyensúlyozott fogatnál használtak, a másik lyukat, amelyet *hazuglyuk*ként (Egyek, Tiszacsege), vagy *ravaszlyuk*ként (Polgár) emlegetnek, a középsőtől jobbra, a hajszás felé fúrták s ez akkor szükséges, ha az erősebb (rendesen a jobboldali *hajszás*) rátolta a jármot a gyen-

[30] Kiss Lajos Szabolcsból ír *tornyos járom*ról, amelynél a *gallér* és a *korona* együttes magassága 62 cm. Kiss i. m. 316.

[31] Lajos Árpád közöl fotót Hór-völgyi járomról (i. m. 132. 27/a, 27/b kép). Ilyen formájú vonóeszközt hordtak a Hajdúságba a borsodiak, ilyen a *tót járom*.

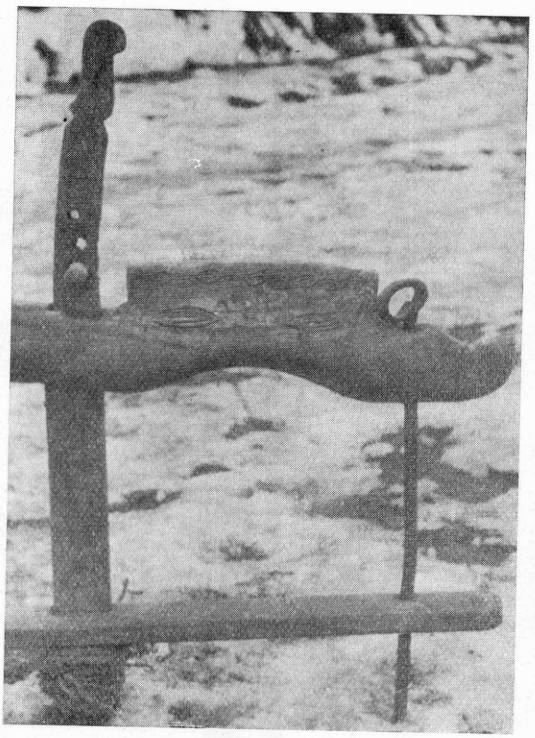

6. kép. Tinójárom. Hajdúnánás

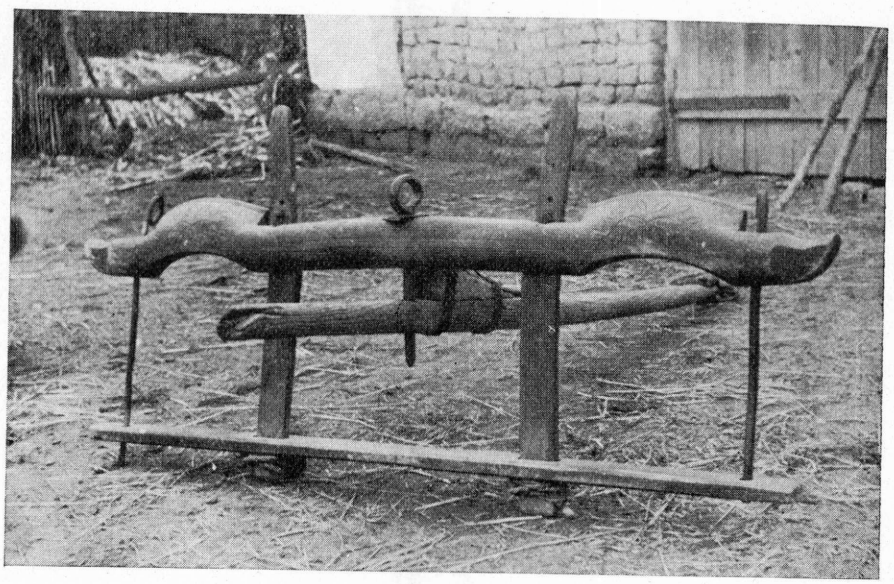

7. kép. Tehénjárom. Polgár

gébbikre (a baloldali *kezes*re). Ehhez hasonló adat csak a Kiskunságból került elő, ahol a középső lyuktól jobbra fúrt *hazuglik*ba dugott *nyakszög* alkalmazása a *csás*nak (baloldalinak) teherkönnyítést eredményezett.[32]

A Hajdúságban a századfordulóig a jármot mindenütt díszítették.[33] A *módi* szerint minél gazdagabb valaki, annál díszesebb járomban jártak ökrei. A

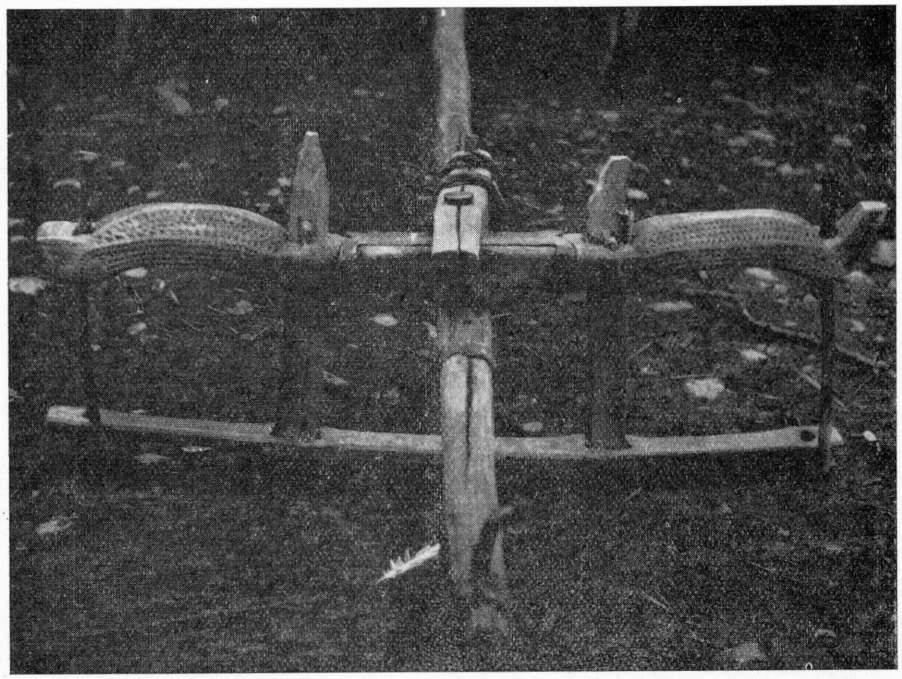

8. kép. Oláj járom. Alsóapsa, Románia. Lükő Gábor felv. 1941. Déri Múzeum Fényképtára 4106

járom cifrázottsága, szépsége mutatója is lehetett a gazda anyagi viszonyainak A mezőgazdasági technika lassú evolúciójának századforduló körüli viszonylagos meggyorsulása eredményeképpen a parasztság faeszközanyaga egyre szűkült, s ezzel együtt uniformizálódott. A díszítések részben, vagy egészen eltűntek, s az eszközöknek csak technikai funkciója dominált. E folyamat kapcsán az utóbbi öt évtizedben a díszített járom egyre ritkább lett, s ma már leginkább csak a múzeumok raktáraiban talál rájuk a kutató.

A járomnak leggazdagabban díszített része a járomfej eleje, s díszítették a bélfát is.[34] Az ornamensek mind a járomfejen, mind a bélfákon szimmetrikusak. A készítők *betűvágó*val *(betűzővas*sal*)* és kalapáccsal sokféle, ceruzával előre megrajzolt díszt vésztek a fába. A járom festéséről közvetlenül nincs adatom, de

[32] Tálasi István: *A járó és vonójószág betanítása a Kiskunságban.* NÉ XXVII (1935) 35.
[33] Saját gyűjtésem.
[34] Erdélyben hat külön darabból összerótt járom öt felső részére jut díszítés: magára a *járomívre*, . . . a két *bordicára* és a két *járomszegre*. Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete.* II. Bp. 1909. 225.

miután Erdélyben,[35] Kalotaszegen,[36] a kiskunsági Kecskeméten szokásban volt,[37] valószínű, hogy a közbeeső területen, így a Hajdúságban is használták a festett jármot. A századforduló óta néhány gazda praktikus céllal egyszínű festékkel az egész jármot bemázolta, de ezek nem tekinthetők festéssel díszített jármoknak.

Az első világháborúig leggyakrabban a járomfej egész hosszát díszítették, különösen dúsan a bélfa és a járomszeg közötti ívet. Az utóbbi időben, a korábbi

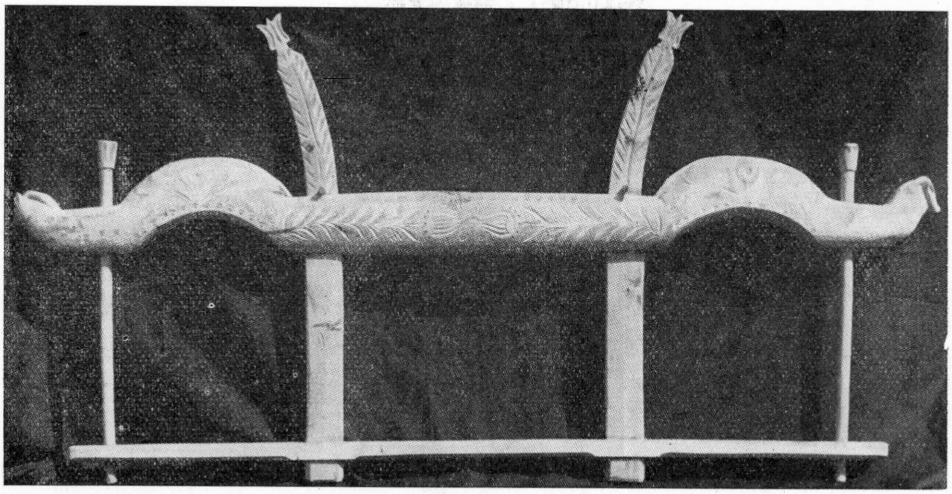

9. kép. Járom. Cserépfalu (Borsod megye). Lajos Árpád felv.

dús díszítés maradványaként, minták csak a *tükör*re, *toló*ra jutottak. A vésett díszek nagyon különbözőek. Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, Hajdúsámson, Debrecen, Vámospércs, Mikepércs, Balmazújváros, Hajdúszoboszló, Nádudvar és Püspökladány helységekben a kerékgyártók, az ezermesterek és a gazdák által készített jármok geometrikus ornamentikájúak voltak, egyenes, vagy hullámvonalakat, kockákat, köröket és pontokat véstek a járomfejre (6. kép). Polgár, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege, Egyek falvakban virág-inda-levél mintákkal díszítették a jármot (7. kép), rozmaringot, rózsát, tulipánt véstek rá.[38] A járom ornamentikájában az utóbbi ötven évben gyakran keveredtek a geometrikus és a virág-inda-levél díszek. A dél-bihari falvakból hozott jármok — ellentétben a 8. képen közölt alsóapsai járommal, amelynek formája megegyezik a dél-bihari jároméval, de díszítése már eltér — levél, inda és virágornamentikával voltak ellátva. A borsodi fafaragók Alföldre hozott jármai leginkább egyszerűek

[35] Malonyay i. m. 224—225.

[36] Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete.* I. Bp. 1907. 195.

[37] Szabó Kálmán: *A régi Kecskemét küzdelme a színes népviselet és a cifra gazdasági szerszámok ellen.* Ethn. XLII (1931) 96—97.

[38] Kapcsolódik ehhez a megállapításhoz Kiss Lajos tanulmánya, melynek adatai, bár az ornamentikát nem vizsgálja tüzetesen, térbelileg illeszkednek az általam közölt adatokhoz. Kiss i. m. 308—320. Vö. 4. kép.

voltak,[39] de a díszítetteken virágmintákkal, ágakkal-levelekkkel találkozunk. Az utóbbi ötven esztendőben készült hajdúsági jármok díszítésében megmutatkozott a dél-bihari és a borsodi jármok hatása: egyre több itt készült járom virág-inda-levél mintás.

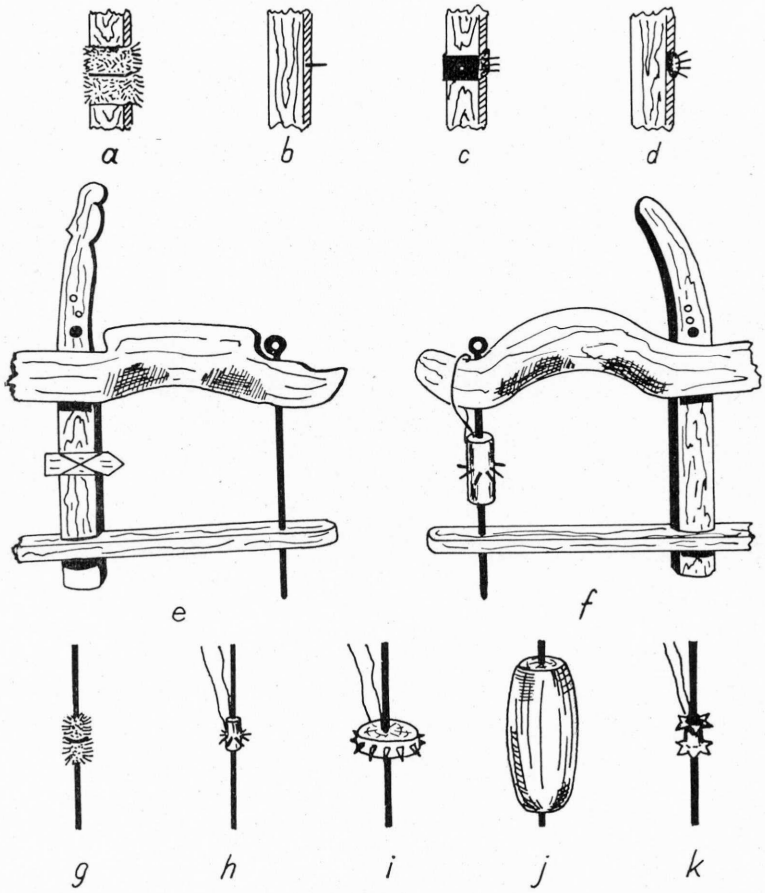

10. kép. Ökörszoktatók: Bélfára szerelhetők: *a) sündisznóbőr, b) szeg, c) kusztonyozó, d) csiga, e) hegy.* Járomszegre húzhatók: *f) szúró görgő, g) sündisznóbőr, h) kusztonyozó, i) bolha, j) ösztön, k) tüske*

A bélfáknak csak a járomfej feletti része volt díszítve, ott, ahol (az első világháborúig általában, utóbb egyre ritkulva) *koszoróra álltak.* Régebben hullámos vonalakkal, körökkel díszítették, felső végüket sokféle formára faragták, később itt is használt minta lett a virág, különösen a tulipán és a levél. Az utóbbi öt évtizedben terjedt el az egyenes, könnyen faragható bélfa, amelyet már nem is díszítettek, legfeljebb végeinek adtak cirádás formát, vagy egyszerűen négyszögletesre, esetleg hegyesre vágták. A második világháború után már alig készítettek görbe bélfát.

[39] Lajos i. m. 106.

A szarvasmarha nem mindíg húz megfelelően a járomban. Így meg kell említeni néhány fából, vagy vasból készülő eszközt, amelyet az *enyelgő, rossz jármos ökör* rendes húzásra szoktatásánál még napjainkban is használnak. Ha *rudazik*, vagy *tézslázik* az ökör *(rúdra, tézslára húz)*, akkor *szűrkutya, szűrdisznó*,[40] vagy *töviskes kutya, töviskes disznó bőrit*[41] kötik a rúdra, vagy a tézslára.[42] Ha sündisznóbőr nincs kéznél, akkor egy bőrdarabba kis szegeket vernek, s azt szegezik a rúdhoz, vagy tézslához, esetleg egyszerűen nagyobb szeget vernek a rúdba, fejét leszerelik, ami az odahajló állatot megszúrja.[43] Ha a rúd, vagy a tézsla elveri az állat *ódalát*, vagy *lábaszárát*, akkor a megfelelő helyre bundadarabot kötnek, hogy ne sebezze tovább az állatot. Ha *bélfás* a marha *(bélfára húz, bélfára fekszik, bélfázik, béldeszkára dógozik)*, akkor ide sündisznóbőrt erősítenek,[44] vagy pedig szeget vernek, s azt kireszelik (a szeg neve Nádudvaron *kuszton*[45]*)*. Hajdúnánáson és Tiszacsegén 15 cm hosszú, 4 cm széles, 1 cm vastagságú *hegy*et csinálnak, s azt dróttal a bélfa közepére kötözik, a *hegy*be vájatot faragnak, hogy a drót ne csússzon el.[46] Hajdúhadházon *csigát* (3 cm hosszú, 2 cm átmérőjű fahengert) készítenek, amiből drótszegek állnak ki. A csigát a bélfa állatfelőli oldalára szegezik. A *kusztonyozó* Nádudvaron és Püspökladányban ismert. Ez egy 2 cm széles vaspánt, amely a bélfát körülfogja. Kellő magasságban a bélfát kifúrják, s oda egy szeggel erősítik fel a *kusztonyozót*. Az állat felé eső oldalon 4 vasszeg riasztja el az odadűlőt. A *hegy*et és a *csigát* maga a gazda, a *kusztonyozót* a kovács, vagy barkácsoló készíti. Ha az ökör vagy a tehén *járomszegezik (járomszegre dógozik, járomszegre fekszik)*, akkor többféle módon akadályozzák meg azt, hogy a jármot a párjára húzza. A járomszegező ökör kötelét, vagy láncát szorosra húzva az ellenkező oldali bélfára csavarják, s akkor nem tud kifelé húzódni.[47] A járomszegre tekert sündisznóbőr alkalmazása a Hajdúságban mindenütt ismert. A járomszegre húzható rövidebb, vagy hosszabb fahengerből készülő szoktató eszközt BÁTKY Zsigmond *tinóoktató*nak,[48] MADARASSY László Kecskemétről *ökörszoktató*nak nevezi,[49] KISS Lajos szerint Szabolcs megyében *járomszegszúróka*, Tiszacsláron gúnyosan *nyakvédő*nek mondják.[50] A hajdúsági falvak közül csak kettőben találni meg ezt az eszközt, Egyeken, ahol *szúró görgő* a neve és Hajdúsámsonban, ahol *bolhá*nak hívják.[51] A *szúró görgő* 12 cm hosszú, 5—6 cm átmérőjű, derekán vasszegekkel kivert henger, amelyet a járomszegre húznak. Nádudvaron és Püspökladányban ennek az eszköznek kicsinyített formáját *kusztonyozó* néven ismerik. *Csűvas*ból készíti a kovács, derekát egy sor vasszeggel övezi, amely szúrja az odahajló állatot. A *bolha*

[40] Polgáron, Hajdúnánáson, Hajdúdorogon, Tiszacsegén, Egyeken ismert terminus.

[41] Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, Hajdúsámson, Debrecen, Vámospércs, Mikepércs, Balmazújváros, Nádudvar és Püspökladány helységekben használt elnevezés.

[42] Az ökrök ilyen módon való szoktatása ismert volt a Kiskunságban (TÁLASI i. m. 35.) és Átányban is (FÉL Edit—HOFER Tamás: *Átány gazdálkodása*. NK VI 2 [1961] 182.).

[43] A rúdra, tézslára dűlő állatot rúdba, tézslába vert kihegyezett szeggel rendszabályozták a hevesi Átányon is. FÉL—HOFER i. m. 182.

[44] Ez a mód Szabolcs vármegyében is ismert volt. KISS i. m. 319.

[45] Vö. Debrecenben: *kusztonoz* — ösztönöz. OLÁH i. m. 30.

[46] Kismarján a bélfára szúrós gallyat, kökényt, galagonya vesszőt kötnek. VARGA Gyula: *Adatok Kismarja (Bihar megye) állattartásához*. Debreceni Déri Múzeum Adattára. Ltsz: V/299 (1953) 27.

[47] Ugyanígy ismeretes a Kiskunságban. TÁLASI i. m. 35.

[48] BÁTKY i. m. 91.

[49] MADARASSY László: *A tinóoktató*. NÉ XXIV (1932) 24.

[50] KISS i. m. 318—319.

[51] VARGA Gy. i. m. 27.

lapos, 3 cm vastag, 8—10 cm átmérőjű korong, amelyből szúró faszegek állnak ki. Mindhárom szoktató eszköz, a *szúró görgő*, a *kusztonyozó* és a *bolha* vékony kötélen lóg le a járomfejről a járomszeg derekához. Egyeken 30—35 cm hosszú, 8—12 cm átmérőjű, fahengerből készült *ösztön*t is használnak, amely sima, nem szúr, csupán a bélfa felé szorítja a jószág nyakát. A *járomszegező ökör* számára pléhből készülő szúró eszközt leggyakrabban kovácsok csinálják, s szerepelt

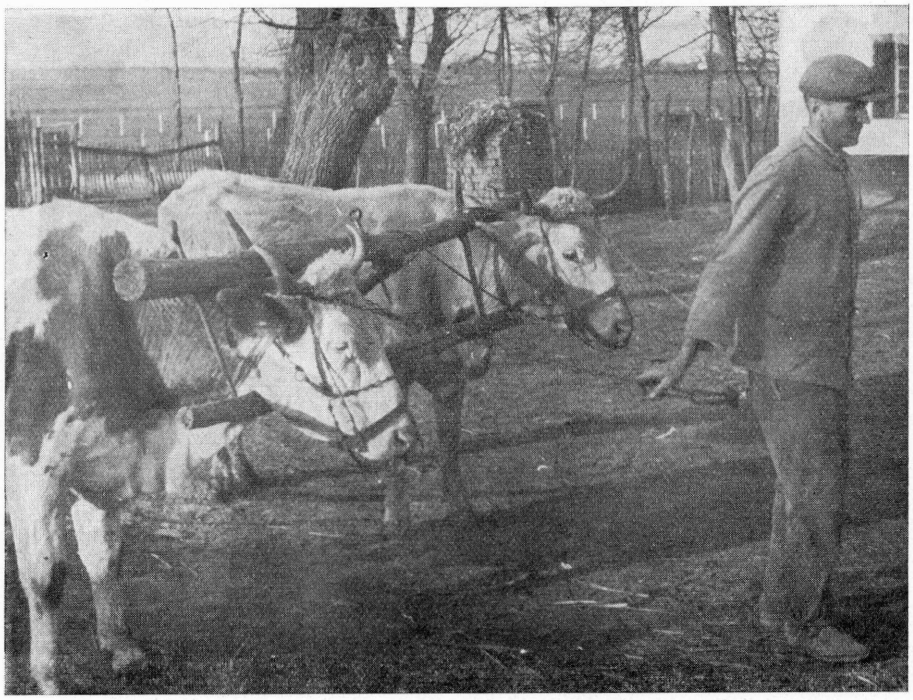

11. kép. Húzatójárom. Egyek

vásári portékájuk között is, de néha gazdák is elkészítik. A pléhdarabot téglalapalakúra vágják, két rövidebb végét hidegvágóval *kicsipkéz*ik, a csipkéjét lehajtogatják, azután megkerekítik, s így a járomszegre húzható. Hossza 5—7 cm, átmérője 1,5—2,5 cm. Hogy a járomszeg derekán megálljon, s épp a jószág nyakát érje, madzaggal felkötik a járomfejre. Ezt az eszközt Tiszacsegén és Egyeken *ösztön*, Hajdúnánáson *sulyom*, Mikepércsen *örv*, Nádudvaron *tüske*, vagy *szúróka* néven ismerik.[52] Nádudvaron a béres, vagy a gazda ostora végébe *kusztont*, szeget vert, hogy ha közel kerül az állathoz, s ostora kötelével mozogni nem tud, akkor a jószágot szurkálással biztathassa (10. kép).

A második világháború előtt szokásos volt a jármokat tulajdonjeggyel ellátni. Az 1880-as években, de néhány faluban (Balmazújváros, Nádudvar) még három-négy évtizeddel később is *bíjjogozták* a jármokat. A nagyjószágok *bíjjogozásakor* a gazda közepes nagyságú *bíjjogvas*at tüzesített meg, s amikor

[52] Kismarján ugyanezen eszköz neve: *bolha*. VARGA Gy. i. m. 27.

piros lett, rányomta a járomfejre a két bélfa közötti részen. Uradalmakban *bíjjogvas*akkal a földesúr nevének kezdőbetűit sütötték rá a járomra. A parasztgazdák később nevük kezdőbetűit vésették betűvágóval a járomfejre a két bélfa közötti részen elől, vagy a járom tükrére díszítéssel együtt, esetleg anélkül. Korábban tehát a tulajdonjegyek égetése *bíjjogvas*sal, később (uradalmakban van nyoma) a névkezdőbetűk sütése vassal, majd a monogram metszése, vésése szolgált a járom megjelölésére.

A húzatójárom

A járom speciálisan megnyújtott variánsát a paraszti gazdaságokban (és csakis ott) a kapás növények művelésénél használják. A XIX—XX. század fordulóján a kis- és középparaszti gazdaságokban is kezdett elterjedni a kukorica

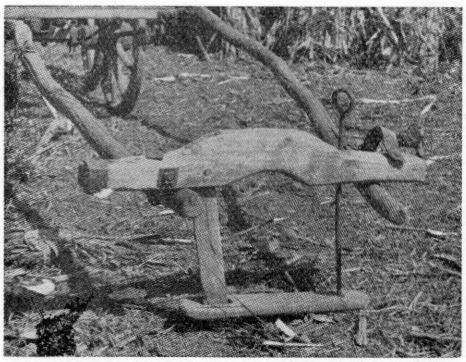

12. kép. Egyesjárom. Polgár

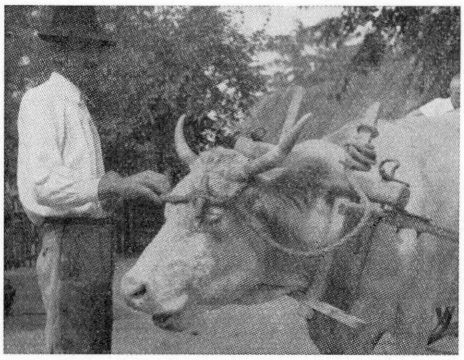

13. kép. Egyesjárom. Mikepércs

és más kapás növények sorolóval való vetése, ami lehetővé tette az *ekekapa* (ez az elnevezés általános), a *gépkapa* (így Hajdúsámsonban, Hajdúhadházon, Püspökladányban ismert), a *lúkapa* (balmazújvárosi terminus) alkalmazását. Az ekekapát eredetileg lóval húzatták, de ló hiányában szarvasmarhát fogtak elibe.[53] Hogy a jószágok a tengerit, répát, krumplit, napraforgót és a káposztát le ne tapossák, széles járomba kellett befogni, s a szélesség a faluban használt növénysortávolsághoz igazodott. A széles járom neve általában *húzatójárom*, néhol *nagyjárom* (Tiszacsege, Konyár,[54]) másutt *ekekapajárom* (Hajdúnánás, Polgár). Csak az első világháború után lett használata általánossá, s a termelőszövetkezetek dominánssá válása idején (1959—60) tűntek csak el a falvak határaiból, bár néhány egyéni gazda még napjainkban is használja. Uradalmi birtokon sohasem dolgoztak húzatójárommal, mivel itt az ekekapákat lovakkal vontatták.

A húzatójármot néha kerékgyártó, vagy ezermester készítette, de a leggyakoribbak a gazdák által megfaragottak voltak. Vásárban csak ritkán lehetett megvásárolni, ide csak helybeli kerékgyártók hoztak eladni. Egészen könnyű

[53] Balassa Iván: *A magyar kukorica.* Bp. 1960. 186.

[54] Paládi-Kovács Attila: *Adatok Konyár népi gazdálkodásához.* Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára. Ltsz: 734 (1961) 99.

fából (fűzfa, nyárfa) készítették, a mesteremberek pontosan kifaragták a formáját (12. kép), de a gazdák egy hosszú dorongnak csak a jószág nyakával érintkező részét munkálták meg kissé, hogy ne törjön (11. kép). A húzatójárom részeinek nevei minden egyes területen megegyeznek a járom terminológiáival. A hosszúsága nagyon változó: 192—250 cm között mozog, a bélfák magassága (amelyek egyébként mindig egyenes állásúak) 50—70 cm. A Hajdúságban sehol sem találtam adatot arra, hogy a húzatójármot díszítették, vagy tulajdonjeggyel látták volna el.

Az egyesjárom

Az *egyesjárom* (ez az elnevezés általános), vagy *egyjárom* (Hajdúnánás, Hajdúdorog), a Hajdúság egész területén ismert. Tiszacsegén és Nádudvaron már az első világháborút követő években megjelent, mint a kis földdel, kevés igavonóval rendelkezők eszköze, de aztán a viszonylagos gazdasági fellendülés következtében eltűnt, majd az 1930-as évek végén alkalmazták ismét. Hogy honnan került a Hajdúság falvaiba, nem sikerült bizonyossággal kideríteni. Az egyesjárom eredetével is foglalkozó eddig megjelent cikkek, amelyek Vásárosmiskéről,[55] Alsónémetiből (Nižné Nemecké — Csehszlovákia), Marosfalváról (Marušova — Csehszlovákia)[56] és Vajdácskáról[57] közölnek adatokat, mind nyugatról való származást rögzítenek. A hajdúsági falvakban az egyesjárom eredetére vonatkozóan csak homályos információkat kaptam, de az látszik valószínűnek, hogy a „tizennégyesi háborút megjárt" parasztemberek hozták haza a vonóeszköz ideáját, mégpedig Lombardiából, Galíciából, vagy a romániai Északkeleti Kárpátokból. Az egyesjárom utóbb faluról falura terjedt, de a terjedés folyamatát és irányát a sok egymásnak ellentmondó adat miatt rögzíteni nem lehet.

Az egyesjárom elterjedéséhez hozzájárult a világháborúk alatti állatcsökkenés, az első világháború utáni kisebb, második világháború utáni nagyobb méretű földosztás, amelyeknek következtében erős igaerőhiány mutatkozott: ugyanakkor pedig az intenzív kapás művelés a vonójószág hiányának valami módon való megszüntetését sürgette.[58] A kialakult helyzet a minimális vonóerő maximális kihasználását követelte, ami csak a vonóállatok egyenkénti befogásával oldódhatott meg. Az első világháború után néhány év alatt az igaerő fokozatosan gyarapodott, a fiatal tinók hamar iga alá nőttek, s az egyesjárom kikerült a használatból. A második világháború után az ígavonó állatok pótlása a nagy földosztás, a nagy állathiány és az igaerő fokozatos gépesítése következtében teljes egészében nem történt meg, ami maga után vonta az egyesjárom hosszantartó, a mai napig is meglevő használatát. Az egyesjárom elterjedtsége napjainkban nagyrészt attól függ, hogy a termelőszövetkezetekben a kiadott háztáji gazdaságot ki műveli meg. Ahol a háztájit a gazdák maguk művelik, a termés hazahordását maguk végzik, ott sok az egyesjárom (pl. Hajdúhadház, vagy Hajdúnánás). Ahol a termelőszövetkezet műveli a háztáji földet, termékeit hazaszállítja, ott egyes fogatot csak a legritkább esetben lehet találni (pl. Nádudvaron).

[55] Némethy Endre: *Az egyesiga meghonosodása a kemenesaljai Vásárosmiskén.* Ethn. LVII (1946) 81—86.

[56] Márkus Mihály: *Adatok a „kumet" magyarországi elterjedéséhez.* NÉ XXXIII (1941) 170—171.

[57] Bodó Sándor: *Az egyesjárom használata a bodrogközi Vajdácskán.* Ethn. LXXV (1964) 453—455.

[58] Vajdácskán ugyanezen okok következtében terjedt el az egyesjárom. Bodó i. m. 455.

Az első világháború után megjelenő egyesjármokat „világháborút járt" parasztemberek csinálták. Később az egyesjárom készítője a barkácsoló, vagy maga a gazda. Ritkán készíttettek kerékgyártóval egyesjármot, vásárban is csak ritkán vették meg tőle a gazdák. Puha fából készítették, leginkább fűzfából, vagy nyárfából, de faragtak minden olyan fából, amely korábban a járomnak is anyaga lehetett. Az 1914—18-as világháború után az egyesjármot leggyak-

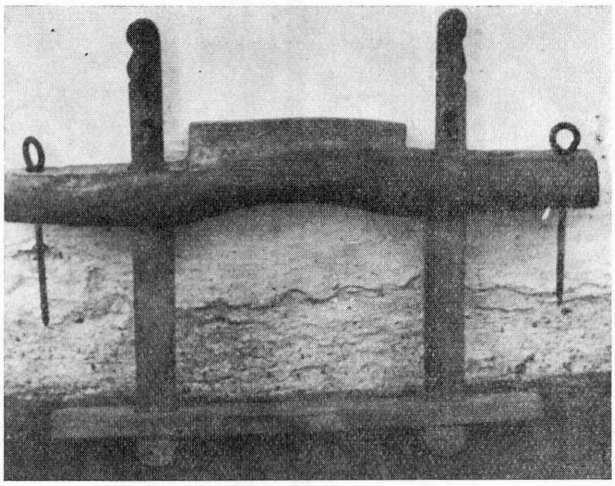

14. kép. Egyesjárom. Hajdúnánás

rabban a barkácsoló készítette. Ha az ismerős gazda anyagot adott, szívességből is megcsinálta. A második világháború idején két pengőt kértek az anyagot is adó készíttetőtől. Az 1950-es évek elején 40—50 forint, 1960 körül 100—150 forint egy barkácsoló, vagy kerékgyártó által készített egyesjárom ára.

A Hajdúságban négy különböző formájú egyesjárom van használatban, anélkül, hogy racionális volta következtében közülük bármelyik típus is kiemelkedett volna. Ezek sem földrajzilag, sem időbelileg nem különíthetők el, sőt egy-egy faluban legtöbbször két, néha három típus is használatos egyidőben. A XX. században, a korábban egy etnikumot alkotó közösség, amely a tradicionális földművelő eszközök használatában nagy ragaszkodást mutatott, a külső hatások, s különösen az utóbbi húsz évben a gazdálkodási rendszer átalakulása következtében egyre jobban individualizálódott. Ezen individualizálódás egyik megnyilatkozása az, hogy egy paraszti mezőgazdasági eszköz ideája megvalósulásában már egyazon közösségen belül is különböző külső formát ölt. Lássuk külön-külön a négy egyesjárom-típust:

1. Az első típus alakja négyszögletes, bélfái párhuzamosak, a járomfej fölötti részük egyenes, vagy kifelé hajló. Az alfa hosszúsága megegyezik a járomfej hosszúságával, vagy csak kevéssel rövidebb, a járomszeg, amely a rúdhoz kapcsolja az egyesjármot, néha hosszú, annyira, hogy az alfába is beleillik, máskor a járomszeg rövid. Ez a típus korábban néha úgy készült, hogy a régi jármot alakították át egyesjárommá, a járomfejet és az alfát elvágták, a megmaradt részen a járomfejvégekbe lyukakat fúrtak, bele járomszeget illesztettek, vagy

karikát, horgot csavaroztak. Mivel így nem elég erős, a kettősjárom járomszege helyére, a lyukakat kibővítve egy másik bélfát dugtak. Hogy a húzás biztonságos legyen, néha egy egyesjármon négy kapocs (kettő a járomfejen, kettő a bélfák közepén) szolgál az istráng kétféle ágazó végeinek rögzítésére.[59] Az egyesjárom *járomfűje (járomfeje)*, vagy *járomtolója* 55—105 cm hosszú, a *béldeszkák* magas

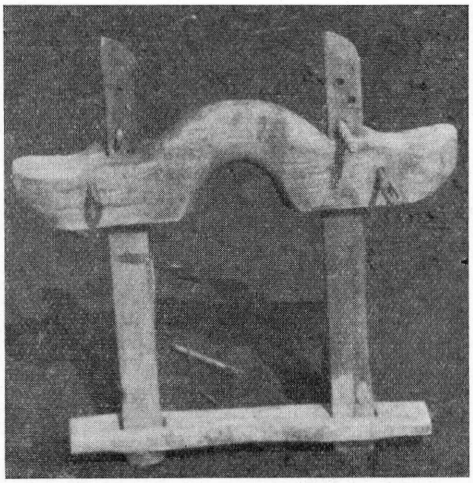

15. kép. Egyesjárom. Tiszacsege

sága 60—75 cm, az *alfák*, vagy *aldeszkák* 55—75 cm hosszúak, a *bélfaszeg*, vagy *béldeszkaszeg* 10—12 cm, a *járomszeg*, (ez tulajdonképpen már nem járomszeg, a szerepe sem az, hanem inkább rúdszegnek volna mondható) ha az alfába is beleillik, 55—65 cm, ha az alfáig nem ér le, 30—35 cm hosszú (12—15. kép). Az egyesjárom lényeges részeinek nevei megegyeznek a járom terminológiáival. Így a járom-rész neveknél mutatkozó területi eltérés, elkülönülés az egyesjárom mindegyik típusánál tapasztalható.

2. A második típus ugyancsak négyszögletű, de bélfái ívesen, vagy egyenesen szűkülnek az alfa felé, az alfa rövid. A járomfej hossza 52—98 cm, a bélfák 55—75 cm magasak, az alfa 25—40, a bélfaszeg 10 cm (16. kép).[60]

3. A hajdúsági egyesjármok harmadik típusa U-alakú, s felül a járomfejjel van lezárva. A bélfát egyetlen darab hajlott fából faragták ki, amelyet a bélfaszegek tartanak a járomfejhez (alfája tehát nincs). E típus másik variánsa két hajlott bélfából áll, amelyet alul a *csukló* köt össze. A *csukló* szeggel rögzíthető A járomfej 50—55 cm, a bélfa 45—55 cm., a *csukló* 25—30 cm, a bélfaszeg 10—12, a „járomszeg" 25—30 cm hosszú. E típus mindkét variánsa ritkán fordul elő (17. kép).

[59] E helyütt említem meg azt a ritkán előforduló esetet, amikor a határban munka közben baj érte az egyik állatot, vagy pl. az egyik tehén megellett: ekkor a borjút a szekérre tették, a megellett, vagy a megsérült tehenet a szekér után kötötték, s a szekeret a másik szarvasmarha úgy húzta, hogy a járom fél oldalát lekötötték a rúdhoz. A gazda fogta az üres fél jármot és segített is a terhet vonni.

[60] A terminológiák megegyeznek az előbbi típus terminusaival.

4. A negyedik forma ék alakú,[61] bélfái enyhén hajlítottak, esetleg egyenesek végükön egymásba illeszkednek, s itt szeggel, szíjjal, vagy kötéllel rögzíthetőek. A bélfák a járomfejen felül kifelé hajolnak. A járomfej 50—60 cm, a bélfák

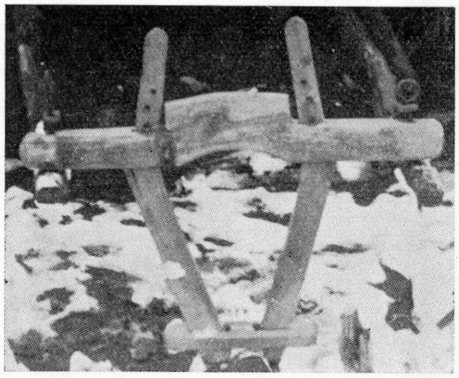

16. kép. Egyesjárom. Hajdúnánás

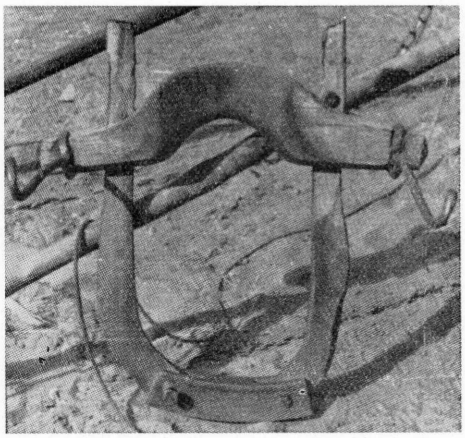

17. kép. Egyesjárom. Mikepércs

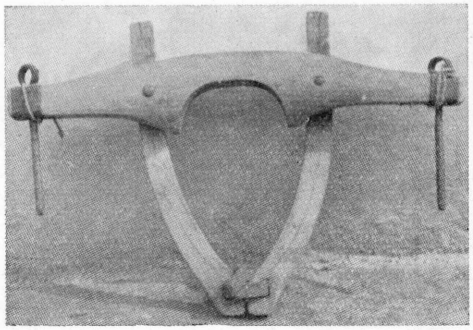

18. kép. Egyesjárom. Tiszacsege

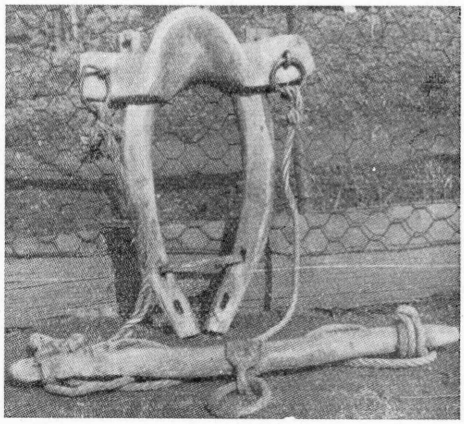

19. kép. Egyesjárom. Tiszacsege

hossza 55—70, cm, a bélfaszeg 10—12 cm, a „járomszegek" mérete 25—35 cm (18—19. kép).

Két vonatkozásban az egyesjárom-típusok megegyeznek: a járomfej hosszúsága darabonként változik, s a járomfej végeibe „járomszeget", vagy karikát,

[61] A szabolcsi Tiszaeszláron *ékrejáró* a neve, a továbbiakban a 4. variánst ékrejáró-típusnak nevezem. Kiss i. m. 311.

vashorgot illesztenek aszerint, hogy az egyesjárom rúdhoz, vagy istránghoz kapcsolódik. A négy típus közül az első (szögletes, párhuzamos bélfájú) és a negyedik (ékrejáró-típusú) használatos nagyobb számban. Ezzel ellentétben a legrosszabbnak az első típust tartják, mivel ennek a bélfái nem símulnak az állat nyakához,

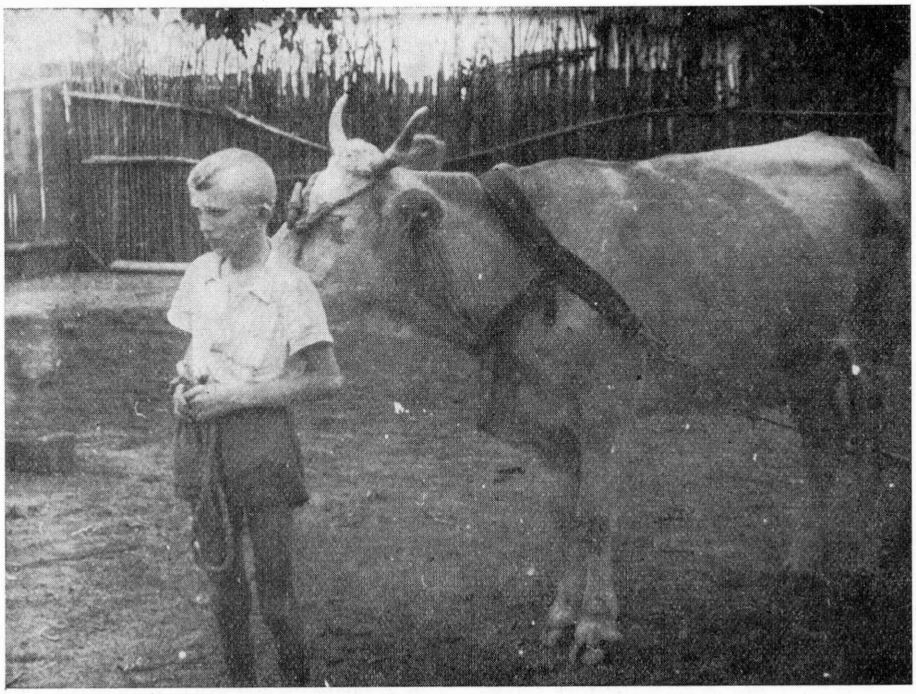

20. kép. Tehén *lúhám*ban. Vámospércs

éppen ezért az egyesjárom könnyen félrecsúszik, s így az állat számára a teher vonása nehezebb.

Az egyesjármot *szekerezés*kor és *húzatás*kor használják a paraszti gazdaságokban, illetve a termelőszövetkezeti háztáji gazdaságokban. Szekerezéskor, ha két rúddal húz a jószág, a járomfej végeit „járomszeggel" csatolják a rúdvégekhez, ha „estránggal" húz, akkor az „estrángot" a járomfej karikáihoz kötik. Ekekapázáskor leggyakrabban *hátszíjjal* felkötött istrángon, néha két rúd közé fogva húz a tehén.

Az egyesjármot a Hajdúságban csak ritkán díszítik, bár Hajdúnánáson és Hajdúdorogon — talán a szabolcsi díszített egyesjármok hatására[62] — fellelhető néhány darab, amelyen geometrikus, vagy levélmintás, virágos ornamensek vannak (14. kép). Ritkán rávésik a tulajdonos nevének kezdőbetűit és a készítés évszámát a járomfejre.

Kiss Lajos a szabolcsi Nyirgyulajból említ egy általa legrégibbnek tartott egyesjármot, amelyet neki a porba rajzolt egy öreg parasztember. Két természetes

[62] Kiss i. m. 308—312.

növésű görbe fából áll, egymás mellé szembe állítva, felül bőrrel, vagy kötéllel összekötve (ez volt a *sarka*, amit sohasem oldottak ki). Alul nyílott a járom, amit a tehán nyakára tettek, s aztán ott is összekötöttek. Oldalán kívül két gombra kötődött az istráng. Belül ronggyal bélelték ki, hogy a jószág nyakát ne törje.[63] Ennek az egyesjárom-formának egy példányát Hajdúnánáson megtaláltam, de mivel másutt sehol sem fordult elő, a tipologizálásnál nem vettem figyelembe.

21. kép. Tehén *lúhám*ban. Egyek

A szükségvonóeszközök

A jármolás közben előforduló balesetek (pl. járomtörés) és a szegénység alkalmakként használt szükségvonóeszközöket hozott létre. A szekér és az ekekapa vontatására szükség esetén zsákból készült vonókészséget is használtak. Összecsavartak egy hosszú, vagy két rövid zsákot kb. 15 cm szélesre, vékony kötéllel alul (két zsáknál alul is, felül is) összekötötték, így a zsákból egy kumetszerű vonóeszközt képeztek. Mindkét oldalon középen *estrán*got fűztek a zsákba, amelyet szekerezéskor a *felhér*hez, ekekapa húzatásakor a *hámfá*hoz kötöttek (22. kép). Sajóládon *rudaló kötél*ből, Geszten zsákból készítettek alkalmi vonóeszközt a tehén, vagy az ökör nyakára.[64]

Az első világháborúból hazatérő parasztemberek közül néhányan hoztak magukkal a külföldi harcterekről *komet*et, s a korábban lovakra használt igavonóeszközt ökörre, vagy még inkább tehénre rakták. Az ovális *komet* fából készült, bőrrel bevonva, ronggyal kipárnázva. Két oldalán karika szolgált az

[63] Kiss i. m. 309 (4. kép), 311—312.
[64] Balassa, *Magyar kukorica* 188.

istráng megkötésére, így szekereztek és ekekapáztak vele. Csak közvetlenül az 1914—18-as világháború után alkalmazták, néhány év múlva kiszorult a használatból, s 1945 után sem honosodott meg. Egyeken ugyan a *kordé*val dolgozó földmunkások otthagytak néhány *komet*et, amelyekbe az 1—2 holdas zsellér-emberek fogták be néha egyetlen tehenüket. Egy *kordés komet*et még 1960-ban is használtak.

Ekekapázáskor, vagy ló és tehén szekér elé összefogásakor szükségből a következőképpen fogták be a szarvasmarhát: *lúhám*ot tettek a nyakára, úgy, mint a lóra (a *hátszíjat* és a *haslót* lecsatolták), vagy fordítva, olyanformán, hogy

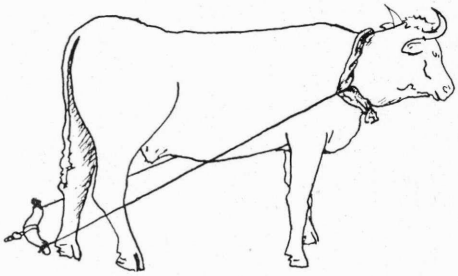

22. kép. Zsák-vonóeszköz

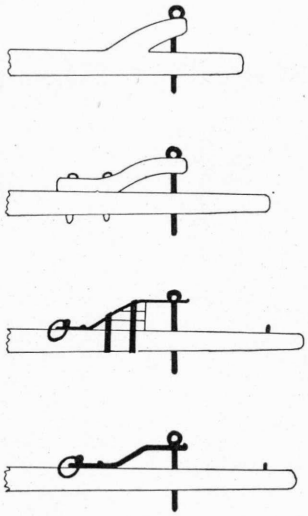

23. kép.
Rúd- és tézslafej-formák

a *szügyellőszíj* a jószág marjára, a *nyakszíj* pedig a szügyire feküdt (20—21. kép). A zsák és a hám-vonóeszközökkel a szarvasmarhák nehezebben húzzák a terhet, mint a jármokkal, s ezért ezek a vonóeszközök állandó, hosszantartó tehervonáshoz nem alkalmazhatók.

Rúd és tézsla

Említést kell még tenni két, a járomhoz közvetlenül kapcsolódó vonóeszközről, a *rúd*ról és a *tézslá*ról (23. kép). Járom használatakor vastag (12—15 cm átmérőjű), a szekérnél a *rúdszárnyába* illő, 230—250 cm hosszú rúdon húz a jószág. A jármot a *rúdfű*höz (újabban *rúdfej)* a *nyakszeg*gel rögzítik, a marha kötelét a *rúdkariká*hoz kötik. A rúd végén levő *ragasztószeg*hez (húzószeghez) a tézsla lánca kapcsolódik. A rudat az 1800-as években a gazdák maguk csinálták. Kerestek egy hosszú törzsű, nem nagyon vastag elágazó fát, ágait megfelelő nagyságúra, formájúra fűrészelték, lyukakat fúrtak rajta, kifaragták a végleges formát és lágy *marhagané*val bekenték, hogy ne repedezzen meg, majd egy nap múlva lekaparták. Később a kerékgyártó, vagy a barkácsoló által készített rúd egyenes dorongból, és erre faszeggel fogatott, vagy pántolt fa *rúdfej*ből állt, majd a fa rúdfejet vaslemezből kovácsolt rúdfej váltotta fel. Egyesjáromnál két vékonyabb (7—8 cm átmérőjű) és az előbbinél rövidebb (200—210 cm) rudat alkalmaznak (13, 16, 17. kép), ritkán a szekér eredeti rúdja mellé, baloldalra, egy vékonyabb rudat tesznek (12. kép). A két, vagy az egy vékonyabb rudat a *felhér*chez csavarozzák. A rúdfej itt közelebb van a rúd végéhez, a ragasztószeg és a rúdkarika hiányzik.

Négyes és hatos fogatnál az ökörszekér rúdja végéhez, a *ragasztószeg*hez, szántáskor az ekéhez lánccal odakapcsolt rúd a *tézsla*.[65] A Hajdúságban általános elnevezés, Vámospércsen emellett *csikótó*ként is ismerik. A tézsla formájában és fejlődésében — egyik végük szerkezeti különbségétől eltekintve — megegyezik a rúddal. Hossza általában rövidebb valamivel (20—30 cm-rel) a rúd hosszánál, kb. 220—230 cm. Részei: a *tézslarúd*, a *tézslafű (tézslafej)*, a *tézslakarika* és a végén a *ragasztólánc*. A ragasztólánc terminusa a Hajdúságban nem mindenütt egyforma. Polgár, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege, Egyek falvakban *csikótó*, Hajdúhadházon, Hajdúsámsonban, Debrecenben, Vámospércsen, Mikepércsen, Balmazújvároson, Hajdúszoboszlón, Nádudvaron és Püspökladányban *tézslalánc*. Utóbbi helyeken a lánc utolsó nagy karikájának neve *perec*, vagy *csikóta* (Püspökladányban *sikótó*, vagy *csikótó)*.

Összegezés

A Hajdúság a kiterjedt nagy legelők következtében állattartó jellegű volt. A szilaj tartás jelentős volt ugyan az állattartásban, de a „jó karban lévő földmíveléshez" is nagy számú jószágra volt szükség. Az utóbbi száz esztendő során, a talajtól függően, a Hajdúság északi részén talán a szarvasmarha, a déli részen talán inkább a ló volt a domináns igavonó állat. Az egész területen korábban az ökör, a szarvasmarha-igavonó, majd a századfordulótól fokozatosan felváltja az ökröt a tehén.

Az igázott szarvasmarha hagyományos vonóeszköze a járom. Ezt a vonókészség-típust NOPCSA Ferenc *keretes*, vagy *ráma igá*nak nevezi, amely összefüggően Közép-Európában van elterjedve.[66] A Hajdúságban használt jármok hármas eredetűek: készítettek helyben is, de mivel fában szegény az Alföld, hoztak eladásra a dél-bihari és a borsodi hegyvidéki fafaragó falvak lakói is. Pontosan meghúzható a két fa mezőgazdasági eszközkészítő centrum piacának határa. A helyben készült járom volt a leggyakoribb, utána szám szerint a dél-bihari jármok következtek, de szállításuk az Alföldre 1920-ban megszűnt. Kisebb számban alkalmazták a borsodi jármokat, amelyből kevés jutott a Hajdúságba, hiszen a néhány falu a borsodi fafaragók piackörének csak a perifériájára esett.

A különböző eredetű jármok anyaguk és formájuk szerint elkülöníthetők egymástól. Díszítésük általános volt, de a vésett díszek már különbözőek. A hajdúsági jármok a dél-bihari jármok elterjedési területén geometrikus, a borsodi jármok piacterületén virág-inda-levél mintásak. A Hajdúsággal keletről és nyugatról szomszédos területeken, így Biharban és Borsodban is — bár még csak kevés és térben elszórt adat áll rendelkezésünkre — a virágos ornamensek vannak elterjedve. A Hajdúság és Szabolcs egy része[67] így egy keskeny korridort képez, amely északkeleti-délnyugati irányban húzódik (24. kép). A Hajdúság egész területén még az 1940-es évek végén is készítettek geometrikus mintájú jármokat, de a második világháború óta egyre inkább a figurális ornamensek a kedveltebbek.

Más és más a járom részeinek neve a dél-bihariak és a borsodiak által hozott jármok elterjedési területén. A terminológiákban adódó különbözőség nyomon

[65] BALASSA Debrecenből *dézsla*ként említi. BALASSA, *Debreceni földművelés* 12.

[66] NOPCSA Ferenc: *Úti jegyzetek egy amatőr-etnográfus naplójából*. Ethn. XXXIV. (1923) 71—72.

[67] Kiss i. m. 308—319.

követhető a Hajdúságtól Erdély,[68] az Alföld[69] és a Felvidék felé.[70] Az adatokból megállapítható, hogy az Alföldön és Erdélyben használatos terminusok megközelítőleg egyeznek *(járomfű-járomfő-járomfej, bélfa, alfa)*, a Felvidéken ismertek pedig az előbbiektől eltérnek *(járomtoló*, ritkán *járomfő, járomfej, béldeszka, aldeszka)*. A Hajdúság területén van tehát a kétféle terminus érintkezési határa, az Egyek-Hajdúdorog vonaltól északra eső falvakban a Felvidéken ismert, a vonaltól délre pedig az alföldi és erdélyi terminusok használatosak.

Az 1914—18-as világháború óta a fából készült gazdasági eszközök formájában folytonos egyszerűsödés, uniformizálódás és funkciócsökkenés figyelhető meg. Az 1950-es évek közepétől csak a legritkább esetben faragtak új jármot, noha használatos még az utóbbi években is.

A kapásnövények művelését a századforduló körül könnyítette meg az ekekapa, amellyel együtt egy új vonókészség, a *húzatójárom* (a járom hosszú variánsa) terjedt el. Formáját ritkán faragták ki pontosan, felső fája gyakran csak durván megmunkált rúd. Kezdetben talán ilyen faragású lehetett a *keretes iga*. A húzatójármot napjainkban csupán az egyénileg gazdálkodó parasztemberek használják néha.

Az utóbbi években legerősebben az egyesjárom funkcionál. Főként a második világháború után lett nagyobb jelentősége a kis parcellák művelésénél, s ma, amikor még sok parasztportán van szekér és egy-két szarvasmarha, az alkalmi fuvarokat egyesjárommal és egy tehénnel végzik. A Hajdúságban négy tipusú egyes-

[68] Torda, Aranyosszék, Torockó népe *járom* (ez a felső fa neve), *bélfa, alfa, járompálca* néven emlegette a járom részeit (Jankó i. m. 137.), az erdővidékieknél (Udvarhely megye) a *járomfej, bordica, járomajj, járompáca* (Kolumbán Samu: *Gazdasági műszók (Erdővidék)*. Nyr XIII (1884) 578.), a Szamosháton *járomfű* (vagy *nyakfa*), *bélfa, ajfa, járomszeg, köszszeg* (azaz *nyakszeg)* (Csüry Bálint: *Szamosháti szótár*. I. Bp. 1935. 427—428.), Nagykerekiben *járomfej, bélfa, alfa, járomszeg* (Ferenczi Imre szíves közlése) terminusok használatosak. A székelyek között a *bélfa* és *alfa* elnevezés mellett a *bordica (Magyar Tájszótár*. Budán 1838. 47.; Bartha Károly: *Tájszók (székelységiek)*. Nyr IV (1875) 42.; Csíkból T. Nagy Imre: *Tájszók (csíkiak)*. Nyr VI (1877) 470—471.), a *berce* (Kézdi székben — *Magyar Tájszótár* 37.) és az *ajfa (Magyar Tájszótár* 19.) is ismeretesek.

[69] Az Alföldön a szegediek a *járomfa, bélfa, alfa, járomszög, nyakszög* neveket ismerik (Bálint Sándor: *Szegedi Szótár*. I. Bp. 1957. 653.), a Kiskunságban a járom részei: *járomfő, bélfa, alfa, járomszög, nyakszög* (Korda Imre: *Tájszók (kiskunságiak)*. Nyr XIV (1885) 236.; Tálasi i. m. 34—35.), Cegléden *járomfa, bélfa, alfa, járomszeg, nyakszeg* (Turi Károly: *A kocsi és a szekér részei*. NNy I (1929) 236.), a Heves megyei Csépán: *járom, bélfa, alfa, járomszög, nyakszög* (Kovács Albert: *Eke részei*. Nyr II (1873) 380.)

[70] Magyarország északkeleti részén, a Felvidéken a járom-részek nevei: Rakamazon *járomtoló, béldeszka, aldeszka, járomszeg, nyakszeg* (Jung Géza szíves közlése), Kenézlőn *járomtoló, béldeszka, aldeszka, járomszeg, nyakszeg* (saját gyűjtésem). Szabolcs megye tiszamenti falvaiból vannak adatai Kiss Lajosnak (i. m. 308—320.) is, de gyűjtései nem alaposak. Rakamazon és Kenézlőn pl., amely falvak gyűjtőterületébe tartoztak, a járom felső fáját *járomtoló*nak nevezték, s nem *járomgallér*nak. Vajdácskán a *járomtoló, béldeszka, ajjdeszka, járomszeg, nyakszeg* (saját gyűjtésem), Kishután a *járomfé* (szlovákul: *jarmova chlava), béldeszka (jarmova deska), aldeszka (spodna), járomszeg (cvorem), nyakszeg (zatička)* (saját gyűjtésem), a zempléni Szürnyegen *járom, béldeszka, álldeszka* (az ökör álla alatt levő), *járomszög, vonószög* (Csomár István: *Szürnyegi gyűjtemény*. Nyr X (1881) 324.), Tornyosnémetin *járomtoló, beldeszka, aldeszka, járomszög, nyakszög* (Tóth József szíves közlése), Bolyk, Ebed, Gice, Martos, Palást, Sókszelőce, Tornagörgő, Zsip lakóinál a *járomfő, járomfej, béldeszka, bídeszka, bődeszka, bűdeszka, aldeszka, ajdeszka* (Imre Samu—Kálmán Béla: *Nyelvjárási adatok*. Magyar Nyelvjárások VI (1960) 129, 130, 136.), Szőlősardón a *járomfej, béldeszka, ajdeszka, járomszeg, nyakszeg* (Selmeczi Kovács Attila szíves közlése), a hevesi—nógrádi Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspöki, Apc, Ecseg lakóinál a *járomfő, béldeszka, aldeszka, nyakszög* (Ketskés Győző: *Tájszók*. Nyr XXXIII (1904) 303.), a nógrádi Karancsság, Piliny, Szalmaterc falvakban a *járomfő, béldeszka (bédeszka), aldeszka, járomszeg, nyakszeg* (Tóth Katalin szíves közlése) járom-rész nevek használatosak.

jármot használnak idő és térbeli elhatárolódás nélkül, egy falun belül néha három típusa is ismeretes. A járom terminusait az egyesjáromra is alkalmazzák. Az egyesjárom díszítése egyedi jelenség.

A parasztság egyes rétegeinek két világháború közötti elszegényedése, valamint az igázás közben előforduló balesetek tartották fenn a szükségvonóeszközöket. Csak alkalmakként és rövid ideig használták tehén befogására a kumetet, a zsákból készült vonóeszközt és lóhámot.

Szarvasmarha-igázásra vonatkozó hiedelemanyag a Hajdúságban nem ismeretes, de a néprajzi irodalomban is csak Balatonmellékről van adat a járom kultikus célú felhasználásáról.[71]

Az igavonó állatok alkalmazását a technika századában egyre inkább kiszorítják a munkagépek, s lassanként az igázás tárgyi emlékei is kipusztulnak.

BODÓ SÁNDOR

Шандор Бодо:

ЯРМА НА ТЕРРИТОРИИ ХАЙДУШАГ

(Резюме)

Очерк занимается исследованием тип ярмов этнографической территории Хайдушаг. Эта территория расположена в восточной Венгрии, в области Хайду-Бихар. К ней относится и пуста Хортобадь. На этой территории до XIX века для сельскохозяйственных работ и вьючных хозяйственных работ применялся прежде всего крупный рогатый скот. За последние сто лет в результате различных причин в южной части Хайдушаг для тягловой силы все больше стали применять лошадей.

До начала XX века в ярмо впрягали главным образом волов. С начала XX века вол постепенно вытесняется из этой области работ, на смену ему приходит корова. Корову считали более выгодной для таких работ, ибо ее и доили и одновременно могли использовать как тягловую силу.

Для запряжки рогатого скота в Хайдушаг использовались три типа тягла: ярмо (по-венгерски *járom)*, широкое ярмо (по-венгерски *húzatójárom)* и одиночное ярмо (по-венгерски *egyesjárom)*. Первый тип традиционный и широко распространенный, два же последних возникли позже (в XX веке). Первый тип ярма приведен на рисунках 5—9. Применяется при тяге телеги и плуга. Широким ярмом (рисунок 11) пользуются при обработке пропашных культур. Одиночное ярмо (рисунки 12—19) дает возможность запрягать одного вола или корову.

Ярма по своему происхождению делятся на три вида:

1. Ярма, изготовленные на месте.

2. Ярма, изготовленные в деревнях южной части области Бихар, где населения занимается резьбой по дереву.

3. Ярма, изготовленные в горных деревнях области Боршод. С последних двух территорий везли ярма для продажи в села Хайдушаг.

Ярмо, сделанное на месте, встречалось чаще всего (рисунки 5, 6, 7), затем следовали ярма из области Бихар (рисунок 8), но продажа их на территории Большой Венгерской Низменности около 1920-ых годов прекратилась. В меньшем мере применяются ярма из области Боршод (рисунок 9.)

Различные по происхождению ярма различаются и по форме и по материалу. Сделанные на месте ярма тяжелые, само тело ярма толстое и обе боковые дуги, там, где касаются шеи волов, имеют башенки (рисунок 5). Ярма, привезенные из области Бихар, чуть меньше по размеру, тело ярма легкое, дуги везде одинаковой толщины, концы их сразу за ярмовой осью загибаются вверх (рисунок 8). Ярмо из области Боршод средних размеров, тело его везде равной толщины, а концы его длинные и слегка повернуты вверх. Из областей Бихар и Боршод бродячие торговцы привозили с собой только тело ярма,

[71] VAJKAI Aurél: *Balatonmellék*. Bp. 1964. 194.

остальные его части изготовлялись на месте мастерами колесниками или самими крестьянами. Местные мастера и крестьяне делали и те показанные на рисунке 10 средства, с помощью которых приучались к ярму упрямые животные.

Материалы, использовавшиеся для изготовления яром, различные. В Хайдушаг чаще всего делали из орехового дерева, в области Бихар — из ивы, в области Боршод — из ольхи и бука. В Хайдушаг повсюду существовал обычай украшать ярмо. Орнаменты использовались разные: отчасти геометрические (рисунок 6), частью же формы цветов (рисунок 7).

Название отдельных частей ярма на территории распространения бихарских и на территории распространения боршодских яром различны. Разницу в терминологии можно проследить от территории Хайдушаг в сторону Трансильвании, Большой Венгерской Низменности и в сторону Верхней Венгрии. На основе данных можно установить, что граница двух терминов находится на территории области Хайду, в селениях севернее сел Эдьек—Хайдудорог используются термины, известные Верхней Венгрии, а южнее линии этих сел — термины Большой Венгерской Низменности и Трансильвании (рисунок 4).

Со времени первой мировой войны можно наблюдать постепенное упрощение формы деревянных инструментов, эти инструменты изготовляются и применяются все реже. Так с середины 1950 годов только в самых редких случаях вырезали новые ярма, однако пользуются ими еще и по сей день.

В начале XX века появился плут для окучивания растений, который облегчил обработку пропашных культур, вместе с ним распространилось и новое тягловое средство — широкий вариант ярма. По форме своей оно редко вырезалось точно. Тело ярма представляло собой часто лишь грубо обработанное дерево (рисунок 11). Широкое ярмо в наши дни применяется редко, иногда им пользуются крестьяне-единоличники.

В последние годы интенсивнее используется одиночное ярмо (рисунки 12—19). Начиная с периода после второй мировой войны оно имеет большое значение при обработке небольших участков и по сей день, когда еще во многих крестьянских дворах имеются телеги и несколько голов крупного рогатого скота, случайные перевозки осуществляются одной коровой с помощью одиночного ярма. В Хайдушаг используют четыре разновидности одиночного ярма (без ограничений применения во времени и территории). В одной деревне применяются два, а то и три типа сразу. Терминология отдельных частей ярма действительной и для одиночного ярма. Украшение одиночного ярма — явление случайное (рисунок 14).

В статье упоминается еще об одном тягловом средстве, сделанном из мешка и служащем для запряжки коровы, оно иногда употребляется в мелких крестьянских хозяйствах (рисунок 22), о кумете (по-венгерские *kumet*) и о лошадином хомуте (рисунки 20—21). Эти средства для запряжки крупного рогатого скота в наши дни уже не применяются.

Sándor Bodó:

JOCHE IM HAJDUSÁG

(Auszug)

Verf. beschäftigt sich mit den Jochtypen eines ungarischen, ethnographisch einheitlichen Gebietes, des Hajduság. Es liegt in Ostungarn, im Komitat Hajdu-Bihar. Zu diesem Gebiet gehört die Puszta Hortobágy. Auf dem Gebiet des Hajduság wurde bis zum 19. Jh. bei den landwirtschaftlichen Arbeiten und bei dem mit dem Wirtschaftsleben zusammenhängenden Transport das Rindvieh als Lasttier verwendet. In den letzten hundert Jahren bediente man sich infolge verschiedener Ursachen auf den südlichen Gebieten der Hajduság immer mehr des Pferdes als Zugtier.

Bis zum Anfang des 20. Jh. war der Ochse das ins Joch gespannte Vieh. Nach dieser Zeit wurde der Ochse allmählich in den Hintergrund gedrängt; seine Rolle übernahm die Kuh. Die Kuh wurde von den verarmten Bauern für ökonomischer betrachtet, weil man sie melken und dabei auch in die Arbeit stellen konnte.

Für das Anspannen des Rindviehs wurden seit dem ersten Weltkrieg drei Typen der Zuggeräte verwendet: das *Joch* (ung. járom), dies ist allgemein verbreitet (Abb. 5—9); das *breite Joch* (ung. húzatójárom) (Abb. 11) und das *Einzeljoch* (ung. egyesjárom) (Abb. 12—19). Der erste Typ ist das traditionelle und allgemein bekannte Zuggerät, die beiden anderen sind jüngeren

Ursprungs (vom 20. Jh.). Der erste Typ ist auf den Abbildungen 5—9 zu sehen; er wird beim Ziehen des Wagens und des Pfluges gebraucht. Das breite Joch (Abb. 11), wurde nur bei Arbeiten mit den Hackfrüchten verwendet. Das Einzeljoch (Abb. 12—19) ermöglicht das Anspannen eines einzigen Tieres.

Die Joche stammen, was ihre Verfertigung anbelangt, aus drei verschiedenen Orten: 1. Es gibt an Ort und Stelle verfertigte Joche. 2. In den südlichen Gemeinden des Komitates Bihar hat sich das Volk mit Holzschnitzerei, und darunter auch mit der Verfertigung von Jochen beschäftigt. 3. Es gibt auch in den Dörfern des Hochlandes des Komitats Borsod verfertigte Joche. Die in diesen Gebieten verfertigten Joche wurden in der Hajdúság verkauft.

Das an Ort und Stelle verfertigte Joch war das häufigste (Abb. 5, 6, 7), dann folgen — der Zahl nach — die Joche aus dem Komitat Bihar (Abb. 8). Ihr Export nach dem Ung. Tiefland hörte aber im J. 1920 auf. In kleinerem Maße bediente man sich der Joche, die im Komitat Borsod verfertigt wurden (Abb. 9).

Diese ihrem Herstellungsort nach verschiedenen Joche unterscheiden sich auch in Form und Rohstoff. Die an Ort und Stelle verfertigten Joche sind schwer, ihr Nackenholz ist dick und jene Stellen, die den Nacken der Ochsen berühren, sind turmartig („tornyos") (Abb. 5). Die aus dem Komitat Bihar stammenden Joche sind etwas kleiner und leichter als die vorigen. Ihr Nakkenholz ist überall gelichmäßig dick, ihre Enden ragen außerhalb des Seitenstiftes gliech empor (Abb. 8). Das Joch von Borsod ist mittelgroß, das Nackenholz ist gleichmäßig dick, die Kopfenden sind dagegen lang und ein wenig emporragend (Abb. 9, 10). In den Komitat Bihar und Borsod haben die wandernden Händler gewöhnlich nur das obere Nackenholz des Jochs mit sich gebracht und verkauft, die übrigen Teile des Joches haben die Wagner oder die Bauern selbst verfertigt. Die Meister des Dorfes und die Bauern haben die zum Dressieren der für das Ziehen widrigen Tiere gebrauchten Geräte verfertigt (Abb. 10).

Das Material der Joche ist verschieden. Im Hajduság wurden die Joche aus Nußholz, im Komitat Bihar aus Weidenholz, im Komitat Borsod aus Ahorn- oder Buchholz geschnitzt. Im Hajduság war überall Sitte die Joche zu verzieren. Die Ornamente sind verschieden: geometrische (Abb. 6) oder Blumenmuster (Abb. 7).

Die Benennungen der einzelnen Teile der Joche sind verschieden: andere Namen haben die aus dem Komitat Bihar und aus dem Komitat Borsod stammenden auf ihren Verbreitungsgebieten. Die Verschiedenheiten der Terminologie lassen sich vom Hajduság an nach Siebenbürgen, nach dem Ung. Tiefland, oder nach Oberungarn verfolgen. Aus den Daten geht hervor, daß die Berührungslinie der beiden Termini auf dem Gebiet des Komitates Hajdu liegt; in den Siedlungen nördlich und nordwestlich der Linie Egyek-Hajdúdorog sind die in Oberungarn bekannten Termini, südlich und südöstlich der Linie die Termini Siebenbürgens und des Ung. Tieflandes gebräuchlich (Abb. 4).

Seit dem ersten Weltkrieg läßt sich eine fortwährende Vereinfachung der Formen der Geräte beobachten; sie wurden immer seltener verfertigt und gebraucht. Seit Mitte der 50-er Jahre wurden nur im seltensten Fall Joche geschnitzt, ihr Gebrauch kommt aber auch heute noch vor.

Die Bestellung der Hackfrüchte wurde am Anfang des 20. Jh. durch die Pflughacke erleichtert. Damit war die Verbreitung der breiten Variante des Joches verbunden. Ihre Form wurde nur ganz selten genau ausgeschnitzt. Ihr Nackenholz ist oft nur eine grob ausgehauene Stange (Abb. 11). Das breite Joch wird heute nur ab und zu von den nicht in LPGs arbeitenden Bauern gebraucht.

In den letzten Jahren ist der Gebrauch des Einzeljochs überwiegend (Abb. 12—19). Eine größere Bedeutung kam ihm erst nach dem zweiten Weltkrieg zu, u. zw. bei der Bestellung der kleinen Parzellen, und heute, wo viele Bauernhöfe über einen Wagen und ein—zwei Rinder verfügen, wird der gelegentliche Transport mit Einzeljoch und mit einer Kuh abgewickelt. Im Hajdúság sind vier Varianten des Einzeljoches (ohne zeitliche oder räumliche Abgrenzung) gebräuchlich. In einem Dorf werden zwei, hie und da auch drei Typen gleichzeitig verwendet. Die entsprechenden Termini des Joches werden praktisch auch für das Einzeljoch angewandt. Die Verzierung des Einzeljochs ist individuell (Abb. 14).

Es wird noch das beim Anspannen von Kühen, in Kleinbauernwirtschaften gelegentlich auf kurze Zeit gebrauchte, aus Sack verfertigte Zuggerät (Abb. 22), das Kumet (ung. komet) erwähnt sowie auch das Pferdegeschirr (Abb. 20, 21). Diese Geräte werden heute nicht mehr gebraucht.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magyar népballadagyűjtés Romániában

Pontosan ezekben a napokban ünnepli centenáriumát a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája, amely a romániai magyar folklórgyűjtésnek is hajlékot adott. 1949 márciusában alakult az Akadémia Kolozsvári Fiókjának Etnográfiai és Folklór Osztálya, amelynek egyik feladata, az erdélyi román folklór gyűjtésével együtt, az együttélő magyar nemzetiség folklórjának kutatása, valamint a román—magyar folklórkapcsolatok tanulmányozása. Az Osztály, amely annak idején minden előzmény nélkül, üres falak közt alakult meg, másfél évtized múltán nemzetközi méretekben is számottevő folklórarchívummal — román, magyar és szász folklóranyaggal — rendelkezik.

Az archívumból ezúttal a magyar népballadákat szándékszunk ismertetni. A gyűjtés technikájának megfelelően az archívumban őrzött balladák háromfélék, éspedig: dallam nélküli balladaszövegek; balladaszövegek dallamukkal együtt, hallás után gyűjtve; végül magnetofonfelvételek, vagyis balladaszövegek dallamukkal együtt hangszalagra véve. (1953-ban kezdtünk magnetofont használni, s azóta a népballadákat teljes terjedelmükben hangszalagon rögzítjük. Ilyenformán, míg magnetofonfelvételeink száma rohamosan nő, addig hallás utáni gyűjtéshez csak elvétve folyamodunk, dallam nélküli balladaszövegeket pedig majdnem kizárólag vidéki műkedvelő gyűjtőktől: tanároktól, diákoktól kapunk.) Ezt a gyűjtéstechnikailag háromféle értékű anyagot egymástól megkülönböztetve, keletről nyugatra a hazai és a nemzetközi szakirodalomban hagyományossá vált néprajzi tájak szerint haladva, 1966. május 1-én az archívum az alábbi romániai magyar népballadaanyagot őrizte. (Lásd a táblát)

Megjegyzendő, hogy ez a másfélezer alkotás jórészt általános folklórgyűjteseink során, tehát különleges népballadagyűjtési akciók nélkül halmozódott fel; ez a körülmény magyarázza földrajzi egyenetlenségét. Amíg ugyanis az archívum megalapozásával voltunk elfoglalva, addig figyelmünk az összes folklórműfajok közt egyformán oszlott meg. Most viszont, ennyi alkotás birtokában, összeállítottuk a romániai magyar népballadák gyűjtési kérdőívül is használható jegyzékét, úgy, hogy a balladák száma az elkövetkező években az eddiginél sokkal gyorsabb ütemben fog gyarapodni.

A romániai magyar népballadák ekkora mennyiségének jelentőségét szakemberek körében aligha kell bizonygatni. A kutatások tisztázták, hogy az európai balladaköltészetben a magyar népballadának — kelet és nyugat határán[1] — szintén megvan a maga sajátos

	Csak szöveg	Szöveg és dallam	Magnofelv.	Összesen
Moldva	70	130	125	325
Gyímes	—	25	15	40
Gyergyó	—	45	—	45
Csík, Kászon .	—	45	40	85
Háromszék ...	60	—	60	120
Udvarhelyszék .	70	45	50	165
Kőhalom vidéke	—	—	20	20
Marosszék	15	15	85	115
Aranyosszék ..	—	—	35	35
Nagyenyed vidéke	—	20	—	20
Hunyad	—	—	20	20
Mezőség	10	65	20	95
Nagy Szamos völgye	15	20	50	85
Kalotaszeg	—	175	20	195
Szilágyság.....	20	15	20	55
Szatmár	—	25	—	25
Egyéb	20	10	30	60
Összesen:	280	635	590	1505

[1] ORTUTAY Gyula: *Between East and West.* L. *Europa et Hungaria.* Congressus Ethnographicus in Hungaria. Bp., 1965. 265—278. Lajos Vargyas: *The Importance of the Hungarian Ballads on the Confines of Occident and Orient.* Uo., 325—332. Uő; *Rapports internationaux de la ballade populaire hongroise.* L. *Littérature hongroise — littérature européenne.* Bp., 1964. 69—103. és kny.

arculata, egyénisége. Néhány magyar balladatípusban még napjainkig is föllelhetők a keletről hozott hősepika egyes motívumai, epizódjai.[2] A balladaköltészet egésze természetesen már az európai hazában formálódott ki, és bőven olvasztott magába nyugati anyagot, a középkori francia átvételektől[3] egész az újabb német kölcsönzésekig.[4] A másik oldalon a balkáni epikával szövődtek sokrétű kapcsolatai.

Mindezek a vonások az egész magyar balladaköltészeten belül épp a romániai magyar anyagban érvényesülnek a legjobban. A romániai magyar balladaköltészetnek ugyanis az egész magyar folklór keretében két alapvető sajátossága van. Az első az, hogy a magyar népballada Romániában a legelőbb és a leggazdagabb. A másik, hogy különösen a székelyek és a moldvai csángók között még ma is szép számmal föllelhetők azok az úgynevezett régi vagy klasszikus balladák, amelyek egykor az egész magyar népköltészetben honosak voltak, napjainkra viszont túlnyomórészt a jelzett területre húzódtak. Eszerint a régi, és általában az élő magyar népballadákat Romániában lehet a legeredményesebben tanulmányozni. Következőleg miként valamennyi magyar folklorista vallja, nincs a magyar balladakutatásnak egyetlen olyan sarkalatos kérdése sem, amelyet ne perdöntő módon a romániai magyar — különösen a székely és a moldvai csángó balladák határoznának meg. A magyar balladakutatás kulcsa a romániai magyar népballada.

Néhány szóval említjük fontosabb publikációinkat. A balladagyűjtés történetének kisebb adalékai mellett[5] monográfiában méltattuk KRIZA Jánost, a székely népballadák klasszikusát, illetőleg *Vadrózsák* (1863) című székely népköltési gyűjteményét.[6] — Több ritka ballada közlésén kívül[7] két balladáról jelentettünk meg monografikus tanulmányt. Az első a *Balog Józsi* című székely népballada közel másfél százados életpályáját: keletkezését (1829), virágzását és hanyatlását rajzolja meg.[8] A másik tanulmány, a moldvai csángó *Farkas István* balladája kapcsán, első ízben tudósít a magyar folklórban a balladarögtönzés létezéséről.[9]

Az interetnikus kapcsolatok köréből, Osztályunk profiljának megfelelően, mind a balladagyűjtés múltjának,[10] mind maguknak a balladáknak a román—magyar kölcsönviszonyával[11] többször foglalkoztunk. Utóbbi vonatkozásban, egyebek mellett, több román népballada magyar átvételét tisztáztuk. Ezek közt egyik a méltán híres *Bárányka*, amelynek a keleti székelység és a moldvai csángóság közt került elő több tucatnyi magyar változata.[12] *A juhait kereső pásztor*, szintén a román pásztor-repertórium egyik reprezentatív alkotása, az előbbinél nagyobb területen hatolt be a romániai magyar folklórba.[13] *Györgyike és Ilona* balladája újabb helyi átvétel a moldvai csángók körében.[14]

Forráskiadványaink közül az egyik táji jellegű, és lírai dalok mellett 54 moldvai csángó

[2] Uő: Kutatások a népballada középkori történetében, II. *A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban.* Ethn. LXXI (1960). 479—523. és kny.

[3] Uő: Kutatások a népballada középkori történetében, I. *Francia eredetű réteg balladáinkban.* Uo., 163—276. és kny.

[4] Uő; *Zur Verbreitung deutscher Balladen und Erzählllieder in Ungarn.* L. *Festschrift zum 75. Geburstag von Erich Seeman.* Berlin, 1964. 63—79. és kny.

[5] FARAGÓ József: *A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években.* Igaz Szó, IV (1956). 7. sz. 1038—1043. Románul; *Culegerile de poezie populara secuiască efectuate de elevii din Tg. Mures pe la 1860.* Rev. de folc. II (1957). 3. sz. 75—80. és kny.

[6] Uő: *Kriza János és a Vadrózsák.* L. ANTAL Árpád—FARAGÓ József—SZABÓ T. Attila: *Kriza János.* Három tanulmány. Buk., 1965. 65—201. és 284—291.

[7] Uő: *Petőfi verséből — székely népballada.* Igaz Szó, VIII (1960). 9. sz. 452—456.: ALMÁSI István: *A Kádár Kata-ballada kalotaszegi változata.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK), IV (1960). 339—341. és kny. — Uő: *Magyargyerőmonostori adatok a töröknek eladott leány balladájáról.* Uo., VII (1963). 109—115. — OLOSZ Katalin: *Egy újabb „Kádár Kata" variáns.* Uo., 276—277. — RÁDULY János—FARAGÓ József: *„A gazdag asszony anyja" balladájának ismeretlen változatai.* Igaz Szó, XIII (1965). 3. sz. 438—442. — FARAGÓ József: *Két adat Szilágyi és Hagymási balladáról.* NyIrK. IX (1965). 143—147. és kny. — Uő: *Márton szép Ilona balladájához.* Kézirat, 1962. — Uő: *A három bányászlegény lozsádi balladája.* Kézirat, 1965.

[8] ANTAL Árpád: *Balog Józsi balladája keletkezésének és változásának kérdéséhez.* NyIrK. VI (1962). 27—67. és kny.

[9] FARAGÓ József: *Farkas István balladája.* Uo. II (1958). 19—44. és kny.

[10] Uő: *A százéves „Vadrózsapör" és mai tanulságai.* Korunk, XXIII (1964). 1722—1726. — Uő: *Traduceri maghiare ale baladelor populare românesti.* Limbă si literatură, VII. Buc., 1964. 455—468. és kny. — Uő: *Ács Károly és a román népballada.* Igaz Szó, XIII (1965). 4. sz. 599—607. — Uő: *Vasile Alecsandri román népballadagyűjteménye a magyar irodalomban.* Uo., 8. sz. 204—213. — Uő: *Kazinczy Ferencz román balladaközlése 1831-ben.* Kézirat, 1965.

[11] Uő: *Népköltészeti kapcsolataink kutatásáért.* Korunk, XVIII (1959). 9. sz. 1301—1309. — Uő: *Székely történeti ének Ipszilánti felkeléséről.* Ethn. LXVII (1956). 274—279. — Uő: *A csodahalott-ballada a máramarosi román népköltészetben.* Igaz Szó, IX (1961). 1. sz. 138—144. — Uő: *Bem apót váró román ének 1851-ből.* Uo., 10. sz. 612—618. — MITRULY Miklós: *Adalékok a román—magyar népköltészeti kapcsolatok kérdéséhez.* Motívum- és baladaátvétel a román folklórból. Studia Universitatis Babes-Bolyai. Series Philologia. 1962, fasc. 2. 67—81. és kny. — FARAGÓ József: *Vili, a betyár balladája.* Kézirat, 1965.

[12] Uő: *Háromszéki magyar Miorița.* Igaz Szó, VII (1959). 10. sz. 689—695. — Uő: *Variantele maghiare ale „Mioriței".* Limbă şi literatură, V. Buc., 1961. 357—369. és kny. — MITRULY Miklós: *Adrian Fochi: Miorita.* NyIrK. IX (1965). 200—204.

[13] FARAGÓ József: *A juhait kereső pásztor a magyar folklórban.* Igaz Szó, XI (1963). 1. sz. 138—141. Románul: *„Ciobanul care si-a pierdut oile" în folclorul maghiar.* L *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* pe anii 1962—1964. Cluj, 1966. 455—461. és kny.

[14] Uő: *Györgyike és Ilona balladája.* NyIrK. VI. (1963). 191—213. és kny.

népballadát tartalmaz, javarészüket dallammal.[15] Másik gyűjteményünk, a *Jávorfa-muzsika*, első ízben próbál áttekintő képet adni az egész romániai magyar népballadaköltészet történeti múltjáról és földrajzi kiterjedéséről, néhai és mai állapotáról. A bevezető tanulmányban megkíséreltük a romániai magyar népballadakutatás valamennyi fontosabb kérdését fölvetni. 205 szöveget tartalmaz, közel felerészük első ízben került archívumunkból kiadásra. Az anyag rendszerezésében szintén továbbfejlesztettük kutató-elődeink eddigi eredményeit: a balladákat három nagy történeti, s azon belül több tematikai csoportban közöltük.[16] — Néhány táji jellegű, a népköltészet többi műfaját is felölelő romániai magyar gyűjtemény szintén elég szép számmal tartalmaz népballadákat.[17]

A jövőre nézve, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának távlati tervei közé illeszkedve, legelső feladatunknak tekintjük a gyűjtőmunka meggyorsítását, kiszélesítését és egyenletes elosztását. Fenti táblázatunkból kiderül, hogy noha eddig is jelentős területeket hódítottunk meg a kutatás számára, mégis például Erdély déli felében, valamint nyugati és északkeleti részében, továbbá a Bánságban stb. balladagyűjtést nem folytattunk. Egy hosszabb lejáratú terv alapján az összes romániai magyar lakosságú néprajzi vidékeket rendszeresen át akarnók fésülni, és egész java balladatermésünket archívumba gyűjteni. E terv során a földerítés munkájába, sőt magába a gyűjtésbe azokat a műkedvelő folkloristákat is bevonnánk, akik ezen a téren oly szívesen szolgálják a tudományos haladás ügyét.[18]

A nagyarányú gyűjtéssel párhuzamosan kellene folynia az értékesítésnek. Nemcsak a kiadás fokozására gondolunk, hisz a kiadásnak nem lehet, de nem is kell a gyűjtéssel lépést tartania; a gyűjtés mindig teljességre törekvő, a kiadás viszont (hacsak nem összkiadás) valamilyen szempontból mindig szigorúan válogató jellegű. A kéziratos folklór bármely mennyiségéről, nemzetközileg jól bevált módszer szerint, a műfaji katalógusok tájékoztatnak. Helyesnek látnók, hogy a távlati gyűjtési terv megvalósítása közben, azzal párhuzamosan, elkészítsük a romániai magyar népballadakatalógust. Lehet ez akár önálló munka, akár egy általánosabb katalógus része, ahogyan a tudományos szükség és célszerűség kívánja.

Szeretnénk, ha a mi hazai munkánk tanulságai szintén hozzájárulnának az európai balladakutatás eredményeihez.[19]

(1966. szeptember) FARAGÓ JÓZSEF

Petőfi „alku"-jának három erdélyi változata

KATONA Imre nemrégiben megjelent tanulmányában „a néptömegek és a középrétegek körében egyaránt elterjedt" dalnak mondja — teljes joggal — PETŐFI *Alku* című versét. Majd a következőket írja: „Bár a magyar nyelvterület jelentős részén ismert, erdélyi, ill. székelyföldi változatáról egyelőre nem tudunk." (Ethn. LXXVI. (1965), 558.) Megfontoltságra valló óvatossággal fogalmaz. Nem állítja, hogy Erdélyben teljességgel ismeretlen volna a szóban forgó dal, csupán azt, hogy a szakirodalom s a magyarországi folklórkutatók „egyelőre" nem tudnak egyetlen erdélyi variánsról sem. Ez a megszorító „egyelőre" azt is jelzi, hogy a tanulmány szerzőjének véleménye szerint az általa említett tény minden bizonnyal az eddigi gyűjtések és publikálások fogyatékosságának tulajdonítható. S ha így véli, helyesen vélekedik, mert a dal valóban ismert Erdély-szerte. Az erdélyi folklórkutatók és „műkedvelő" gyűjtők — régebben és újabban is — nem egy esetben figyelhettek fel rá, ha — Petőfi-versnek és nem népdalnak tartva — nem is mindig jegyezték le változatait, s ha ezideig egy lejegyzett szöveget sem közöltek. E mulasztást pótolandó tartom érdemesnek a kézügyben levő három — folklorizáció különböző fokozatát képviselő — variáns közreadását.

Az elsőt KARSAY Erzsébet és TÖRÖK Árpád jegyezte fel a kalotaszegi Magyarvistán, 1963. nov. 10-én, Szabó István 78 éves földművestől. Az adatközlő „nagyon rég" tanulta, még akkor énekelte, amikor szolgalegény volt.

Juhászlegény, szegény juhászlegény,
Tele pénzzel ez a kövér erszény,
Megveszem a szegénységet tőled,
Ráadásul add a szeretődet.

Ha ez a pénz százannyi pénz volna,
Szeretőmet úgy sem adnám oda,
Ha az a pénz csak foglaló volna,
Szeretőmet mégsem adnám oda.

[15] FARAGÓ József—JAGAMAS János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Buk., 1954.

[16] FARAGÓ József: *Jávorfa-muzsika.* Népballadák. Buk., 1965.

[17] KONSZA Samu—FARAGÓ József: *Háromszéki magyar népköltészet.* Marosvásárhely, 1957. (45 balladával.) — KOVÁCS Ferenc—FARAGÓ József: *Iratosi kertek* alatt. Kisiratosi népköltészet. Buk., 1958. (11 balladával.) — J. SZENIK Ilona—ALMÁSI István—ZSIZSMANN Ilona: *A lapádi erdő alatt.* Ötvennyolc magyarlapádi népdal. Buk., 1957. (6 ballada, dallammal.)

[18] FARAGÓ József: *Hogyan gyűjthetnek a diákok népballadát?* Útunk, XX (1966. május 20.), 20 (916). sz. 4.

[19] Uő: *A nemzeti folklórkutatástól a nemzetközi folklórkutatásig.* Korunk, XXV (1966). 5. sz. 713—717.

Csupán két strófa, mint a PETŐFI-szöveg. Annak első három sorát változatlanul átveszi, a többin azonban módosít, különösen a második versszak 2—3. során. Alighanem pontatlan kései felidézés, szövegromlás következtében mellőzi a „borravaló"-t és a „ráadás"-t, a „foglaló"-t csak a 3. sorban említi, s a 2, helyébe is a 4. sort iktatja.

A második változatot magam gyűjtöttem egy krasznai (Szilágyság) leány-fonóban, 1959. dec. 17-én. A jelenlévő fiúk és leányok együtt énekelték. „Régi nóta" — mondták róla. Az egyik 24 éves legény szerint anyja még az ő nagyanyjától hallotta.

Odafent a hegyek oldalában
Két ember áll fekete subában,
Ahogy ottan ketten beszélgetnek,
Azt mondja a gazdag a szegénynek.

— Hallod-e te, szegény juhászlegény,
Tele pénzzel ez a kövér erszény,
Megveszem a szegénységet tőled,
Ráadásul add a szeretődet.

— Ha ez a pénz volna csak foglaló,
Még százannyi volna borravaló,
E világot adná ráadásnak,
Szép szeretőm mégsem adom másnak.

PETŐFI versének csak három sorát (2., 3., 5.) hagyja változatlanul a krasznai szöveg is, de a módosítás jelentéktelen (nincs is szükség lényegesebb alakításra), kivéve a magánhangzó-kiesés eltüntetését, minek eredményeképpen gördülékenyebbé vált a 4. és 7. sor. A dalt azonban — több publikált variánshoz hasonlóan — „megfejeli" a párbeszédnek mintegy keretet adó strófával.

A harmadik változatot CSEKE Péter jegyezte fel az Udvarhely-környéki Recsenyéden, 1964. februárjában, az 58 éves Kerekes Mózestől.

Odakint a nagy domb oldalában
Két juhász ül a szép holdvilágban,
Amint ők ott ketten beszélgetnek,
Azt mondja a gazdag a szegénynek.

— Juhászlegény, szegény juhászlegény,
Tele pénzzel ez a kövér erszény,
Megveszem a szegénységet tőled,
S ráadásul add a szeretődet.

— Ha az a pénz volna borravaló,
Még százannyi volna a foglaló,
E világot adnák ráadásnak,
Szép szeretőm úgy sem adnám másnak.

— Juhászlegény, jól bízol babádban,
Jobban, mint a százezer forintban,
Ha meghalna, vagy hűtlen lenne,
Sem szeretőd, sem pénzed nem lenne.

— Ha meghalna, lennék megint szegény
Az alföldön szegény juhászlegény,
Elővenném hársfa furulyámat,
Azon fújnám szomorú nótámat.

Míg a nyájam ballag hazafelé,
Én ballagok a temető felé,
Kél a holdnak halovány orcája,
Kél furulyám szomorú nótája.

Kis furulyám szomorú hárs ága,
Temetőbe hervadozik fája,
Ott metszettem én egy sírhalomról,
Nem csoda, ha ily szomorúan szól.

Az eddig ismert variánsok közül ez a legterjedelmesebb és legérdekesebb. A csekély változtatással elfogadott PETŐFI-szöveget egy hortobágyi dalhoz (ECSEDI—BODNÁR: *Hortobágyi pásztor- és betyárnóták.* Debrecen, 1927. 91.) hasonlóan megtoldja, kibővíti egy megelőző és két utána következő strófával, s mindehhez hozzáfűzi PETŐFI *Kis furulyám szomorúfűz ága* című versének első és harmadik versszakát fölcserélt sorrendben. Egy olyan PETŐFI-dalt kapcsol a Juhászlegény-nótához, amelyet TERBE Lajos szerint csak LIMBAY *Magyar Daltára közöl*, PETŐFI több megzenésített költeményével együtt, s amelyekről TERBE így vélekedik: „Az a körülmény, hogy e dalok nem térnek el PETŐFI szövegétől, elterjedtségük szűk körére mutat, illetve gyanítani engedi, hogy nem jutottak le az igazi nép közé." (*Petőfi és a nép. Mit vett át Petőfi a néptől? Mit vett át a nép Petőfitől?* Bp. 1930. 34.) Nos, a közölt változat nem követi PETŐFI szövegét. Mellőzi a népi szemlélettel, gondolkodás- és kifejezésmóddal kevésbé összeférhető, erősen szentimentális második és negyedik versszakot, fölcseréli a megmaradtak sorrendjét, két sor kivételével szövegezésükön is módosít, s ezek némelyike (epedő—szomorú, siralmasan—szomorúan) szintén a népivé hangolást szolgálja.

Érdemes felfigyelnünk az összekapcsolás módjára is. Nem mechanikusan, nem csupán az azonos dallamra fűzve követi a *Kis furulyám szomorúfűz ága* két szakasza a megelőző strófákat, hanem tartalmilag és hangulatilag is kapcsolódik azokhoz. Erre — azon túlmenően, hogy juhászlegény áll mindkét dal középpontjában — éppen a már említett sorrend-változtatás és az ötödik versszak teremtett lehetőséget az eddig közölt változatokban ismeretlen mozzanatok: a halál, a „furulya" és a „szomorú nóta" beiktatásával.

MITRULY MIKLÓS

A nád alkalmazása a nádudvari házépítésben

Nádudvaron — mint a község Árpád-kori neve is mutatja — nád mindig bőséggel állt a lakosság rendelkezésére. A nádlás jogát Mária Terézia urbáriuma is biztosította. Az 1766-os rendelkezés 4 §-a szerint a földesúr nádtermő helyeit minden jobbágy és szegény ember szabadon használhatta. Ennek ellenszolgáltatásaképpen a jobbágyok 40, a szegények 20 kéve nádat tartoztak beszolgáltatni a földesúrnak. A község lakossága a határban lévő nádtermő helyeket, a *Kösély*, a *Rendek* és a *Hortobágy mellékét*, valamint a vízjárta határrészeket, a *Zádor*t, és a *Makkad*ot szabadon is használta. Nádudvar hortobágyi legelőin nádból készültek a *karámok*, a pásztorkunyhók, *vasalók* és az aprójószágok *kunyhói*. A portán a nádudvari ember nádból állította kerítését, fedte házát, készített ólat a baromfiféleknek. A nád, a szegénység házépítésének is, elsőrendű építőanyagául szolgált. A községben a *más hátán élők* (házatlan zsellérek) az 1860—1870-es évekig leginkább sárral betapasztott nádfalú házakban laktak.

Amikor egy zsellérfiú megnősült, önállósította magát, a földesúrtól vásárolt vagy kapott *telket*. Ilyenkor mindkét *had* (a férj és a feleség családja és rokonsága) összefogott, télen levágták a nádat, összeadták vagy megvásárolták a szükséges faanyagot és tavasszal, amikor *kinyilt az idő*, leginkább József nap után, hozzákezdtek a házépítéshez. Minden munkát maguk elvégeztek, csupán egy olyan *barkácsoló* embert fogadtak, aki a nádveréshez is jól értett. A barkácsoló paraszt-mester feladata a ház fa vázának elkészítése, a nádtető *felkötése* és *felverése* volt.

A ház felépítése a következő módon történt: A ház alaprajzát rendszerint a telek partos részére *öl*lel mérték ki. Az *öl* 189,6 cm hosszúságú léc mérce. A zsellérházak legtöbbje kétosztatú volt, egy *ház*ból és *pitar*ból állott. *Kamrá*ra legtöbbször nem tellett, erre a célra a padlást használták. A ház szélessége általában 3 öl, a hossza pedig 5,5 öl, ebből a pitar- 2, a ház 3,5 öl. A készülő ház négy sarkára a megfaragott *culápot* (vastag akácfa *ágas)*, a barkácsoló irányítása mellett fél öl mélységre leásták, beállították. Ez után a házat és a pitart elválasztó kisebb ágast állítottak be. S csak ezt követően ásták le a ház végéhez a *szelement* tartó két nagy *bálványfát* (ágast). Az ágasok elhelyezése után feltették a ház hosszában végigfutó két *sárgerendát* és a *szelemengerendát*. Eddig minden munkában együtt dolgozott a barkácsoló az építkező család tagjaival. Munkájuk a továbbiakban kettéválik. A barkácsoló két segítséggel a tetőt rakja fel: Fél öl távolságra kb. 20 cm hosszú, kovácsok által készített *pocokszeggel* a sárgerendához szegezték a *fedélfák*at, amelyek felül a szelemengerendára csak rátámaszkodtak. A fedélfákra 2 *sukk* távolságra (64 cm) léceket szegeztek *(fellécezték)*. Ez után a barkácsoló a két segítségével a tetőre a nádat rakta, *korcol*ta és verte fel, hátul a tetőben lyukat hagyván a kéménykürtő részére. A felveréshez *nádverő*t (v. *tetőverő)* használtak. A tetőzethez kb. 600 kéve nádat használtak fel (egy ölhöz 100 kéve kellett). A nádfedél télen melegen, nyáron pedig hüvösen tartja a lakást. Így a padlás alkalmas hely volt az élelem (hús, szalonna) tárolására is. A tetőzet elkészítésével a barkácsoló munkája be is fejeződött.

Amikor a barkácsoló a tetőzet felrakásához fogott, az építkező család tagjai a ház nád falának elkészítéséhez kezdtek. A befedett ház olyan volt a fal felépítése előtt mint egy gondosan fedett, lábakon álló *szín*, vagy *szénaszárító*. Az első feladat az ajtók, ablakok beállítása volt. Ajtóból és ablakból kettő-kettőre volt szükség. A *ház* (szoba) hosszanti oldalára beállítottak még egy vagy két kisebb ágast, majd az egész épületen körben, valamint a választófalon, a földtől kb. 80—90 cm magasságra *drugány*okat (karvastagságú egyenes ágakat) erősítettek, ácsoltak az ágasok közé. Majd ettől feljebb ugyancsak 80—90 cm távolságra a *drugányozás*t megismételték. Ezekre erősítették fel körbe a falazaton a nád *borítás*t. A borítást két fázisban végezték. Először az *alsóborítás*t készítették el. A nádat, a vastagabb végénél kb. egy *ásónyomnyira* (kb. 20—25 cm) földbe *ültették* (állították), és a *drugány*okhoz hozzá*korcol*ták. Ezt követően végezték el a *felső borítás*t. A nádnak ekkor a vastagabbik vége a sárgerendához került, s a bojtja állott lefelé. Ezt ugyancsak megkorcolták. Így végezték el a nádd al való borítást minden falon a *drugány*ok mindkét oldalán, olymódon, hogy a nád falazat belső részén egy keskeny rés maradt.

A mennyezet, a kémény valamint a kemence készítésére csak ezután került sor. Leginkább azért, mert a háznál dolgozó családtagok egyike-másika nem szerette a *cug*ot (huzatot). A szobát *lepadlásol*ták, a sárgerendára félől távolságra ráerősítették a *folyógerendák*at, erre kévevastagságban (kb. 20 cm) nádat *terítettek*. A *pitar* elsőfelét a szobához hasonlóan lepadlásolták, majd a hátsó felén megépítették a *pendelyes kémény*t a *kürtő*vel. A kémény váza gerendákból készült, amelyet ugyancsak benádaztak. Ugyanakkor készítették el a pitar közepén az asztalszerű *katlan*t (szabadtűzhely) *padká*kat és a szobában a *boglyakemencé*t.

A ház betapasztásához az agyagot, a sárgaföldet és a töreket lábbal taposták össze és kapával forgatták. Az így elkészített *sár*ral

kívül és belül kétszer-háromszor jól betapasztották a falat, a mennyezetet, a padlást valamint a kéményt. Egy-egy tapasztás után megvárták, míg *tarka nem lett* (meg nem száradt), s csak azután kezdtek a második vagy harmadik tapasztáshoz. Az első és a második tapasztás törekkel készül, s azt *vakolás*nak nevezték. A harmadik tapasztáshoz *langpévát* (polyva, toklász) használnak, s ezt *simítás*nak mondják. A leginkább tavasszal megépített ház a nyári kánikulában jól kiszáradt, s a meszelés után lakhatóvá lett. A beköltözés után *házszentelés*t tartottak, a ház tulajdonosa megvendégelte a munkában segítőket és a barkácsoló mestert.

Az így megépített házak sok szempontból nagyon célszerűek voltak: Árvíz vagy belvíz esetén nem dőlt össze, csak ameddig a víz érte, ázott le róla a sár. Amikor az árvíz elvonult, azt hamar és könnyen pótolni lehetett. Az árvizet a család akár a padláson is átvészelhette, mivel a gerendákon álló ház nem dőlt össze. Jó tulajdonsága volt még a nádfalú háznak az is, hogy nem fészkelt bele a *féreg* (egér, patkány) sem, mert a nádat nem tudta átrágni. A nádépítkezés Nádudvaron a — múlt században és a századforduló táján már csak a — szegények házánál volt szokásos. A tehetősebbek vályogból esetleg téglából emelték otthonukat. A vertfal vagy a fecskerakásos eljárás teljesen ismeretlen volt. Az egykori nádépítkezés emlékét hírdeti a helyi szólásmondás; *Megszokta mint Nádudvar az égést*, mert bizony a nádházak, ha állták is a vizet, a tüzet annál kevésbé; gyakran kigyuladtak és porig égtek.

BALÁZS LAJOS

—

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A belső fejlődés fogalmáról*

A belső fejlődés kifejezést TÁLASI Istvántól hallottam először, mintegy 10—15 éve. Azóta úgy látszik elég széles körben elterjedt már etnografusaink között, bár inkább a megbeszéléseken, mint a publikációkban. Módszertani könyvem írása közben sokat töprengtem e fogalom értelmén, figyeltem a szakirodalmat, de lényeges eligazításra nem találtam, kivéve a nyelvészeti irodalmat, ahol sokkal kiérettebb használata volt megfigyelhető. Nem látszik kétségesnek, hogy e fogalom a nyelvtudomány köréből került az etnográfiai szóhasználatba, valószínű TÁLASI indításával, s úgy látszik erősen terjedőben van, ezért helyesnek tűnik, ha tartalmi jegyeit körülhatároljuk, tisztázzuk mit értünk alatta, milyen értelemben használjuk, vagy ne használjuk s ne legyen körüle annyi félreértés, mint némely más, kellően nem körvonalazott terminus technikusunkkal.

Ismeretes, hogy az etnológiai szakirodalom valamely területen a kultúra egyes elemeinek, részeinek keletkezését, meghonosodását többféle módon tartja lehetségesnek, s lényegében munkahipotézisnek tekinthető sablonjai igen elterjedtek világszerte. Ezek a magyarázatok alapvetően két fő csoportba oszthatók. Egyikbe azok a fogalmak sorolhatók, amelyek a kultúra egyes elemeinek keletkezési lehetőségét új és új felfedezésekkel, találmányokkal, új gondolatokkal magyarázzák. A másik csoportba azok a fogalmak tartoznak, amelyekben nem a találmányok sokasága, hanem a valahol már felismert megoldások átvétele, elterjedése a hangsúlyos. A két fogalomkör nyilván nem egymást kizáró, hanem kiegészítő jellegű. HULTKRANTZ: *General ethnological concepts* c. munkájában az előbbi kategória az *Invention*, *Independent Invention*, *Innovation*, *Elementargedanke*, a másik fogalomkör a *Diffusion—Migration*, *Culture Change*, *Stimulus Diffusion*, *Transkulturation* stb. címszók alatt olvasható jól összefogott kifejtése felment most bennünket a további magyarázattól. Csupán egy dolgot kell velük kapcsolatban tisztázni, nevezetesen azt a lényeges kérdést, hogyan viszonyulnak ezek a marxizmus fogalmi rendszeréhez. A feltalálás, újítás, diffúzió, migráció a fejlődés, változás útjait, módozatait, lehetőségeit világítják meg, s nem a fejlődés okait, mozgató erőit. Ez utóbbiakat elvileg és alapvetően a dialektikus és történeti materialista vizsgálatok tisztázták, számos részletét konkrét elemzések megvilágították. Az alapvető természetesen a fejlődés mozgató erőinek, okainak szerepe, s ettől fogalmilag független a változás útjainak, módozatainak problémája. A két kör azonban csak fogalmilag független egymástól, a valóságban széles skálán összefüggenek, a termelő erők és a termelési viszonyok döntő mértékben meghatározzák az intervenciós és diffúziós lehetőségeket, viszont ezek hatékonyan közreműködhetnek a termelő erők fejlődésében. Egy-egy példával megvilágíthatjuk ezt az általános megfogalmazást. Nem találhatták fel, illetve nem alkalmazhatták nálunk széles körben a zárt tűzhelyet, (tehát nem a kemencét, azaz zárt tüzelőt), amíg a vasipar nagy mennyiségben nem tudta gyártani az öntöttvas lapokat. Ennek következtében nem honosodhattak meg a szűk cilinder kémények sem, mert ez feltételezi a tűzhely zártságát, holott a kőművesek már régen el tudták volna készíteni ugyanúgy, mint a bolthajtásos kéményeket. Megfelelő főzőedényekre is szükség lett volna. Diffúziós példaként említhetjük a merinótenyésztést, amely csak akkor honosodik meg nálunk, amikor a környezetünkben kiépülő textilmanufaktúrák felvevő piacot teremtenek a hosszabb szálú gyapjunak. A diffúziónak a termelő erők növekedésére visszaható szerepét mutatja a Nyugat-Dunántúlon számos olyan ausztriai jelenség átvétele, amely hozzájárult e terület termelési szintjének növekedéséhez.

E fogalmi elhelyezés után először azt a kérdést kell szemügyre vennünk, hogy a két alapvető fejlődési módozat magába tudja-e foglalni az összes lehetőségeket. BÁRCZI Géza a magyar nyelv szókincsét — s ez érvényes min-

* Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság LXXVIII. évi rendes közgyűlésén, 1966. jún. 29-én

den nyelvre — három fő csoportra osztja: 1. eredeti, 2. ismeretlen eredetű, 3. idegen eredetű szavakra. Az első egységgel majd alább foglalkozunk, a második részt most teljesen mellőzhetjük. Az idegen eredetű, azaz jövevényszavak csoportja lényegében megfelel kultúránk azon kategóriájának, amelyre diffúziós, vagy migrációs úton tettünk szert, tehát különböző népektől átvettük.

Eredeti szókincsünk a finnugor és ugor eredetű szavak, s az a szókészlet, amely a magyar nyelv külön életében, de nem idegen hatásra keletkezett. „A magyar nyelv külön életében kifejlődött szókészlet nem jelentéktelen részét alkotják azok a szavak, melyek belső szóteremtés útján keletkeztek, ezeknek alapja, töve nem a nyelvben azelőtt is meglevő szó. A belső szóteremtés útján keletkezett szavak teljesen új alkotások, csupán az esetleg hozzájuk fűződő képzők tartoznak a nyelv hagyományos jelkészletéhez." (Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete.* Bp. 1951. 15.) A nyelvtudomány tehát számol a nyelv belső fejlődésével, nyilvántart szókincsünkben egy teljesen önálló fejlődésű csoportot. Merev analógiaként kezelve e példát nyugodtan besorolhatjuk ezt a csoportot az invenciós út egységébe. A tradicionális kultúra fejlődése azonban a nyelv fejlődésénél jóval összetettebb folyamat menetében zajlik, sokkal szervesebb és szorosabb összefüggésben áll az egész társadalmi fejlődéssel mint a nyelv, ezért célszerűnek látszik a gyors analógiateremtés helyett egy mélyebbre néző vizsgálat.

A néprajzi vizsgálatokban szokásos eredményjelzés megfogalmazva vagy kimondatlanul a keleti, nyugati, déli, ritkábban északi, más szavakkal német, szláv, román, török stb. átvétel megállapítása. Néha úgy néz ki már népi kultúránk, mintha nem is állna másból, csak átvételből. Róheim Géza megállapítása szerint „a magyar néphit szláv néphit". Lassan már alig marad kultúránknak olyan részlege, amely Moór Elemér szerint ne volna szláv eredetű. De ugyanilyen túlzásokat nyugati irányból is megfigyelhetünk, egyesek mindenről igyekeznek bizonyítani, hogy német eredetű. Van természetesen keleti tábor is, akik a finnugor vagy török eredeztetés lelkes védelmezői. Nem volna helyes tagadni, a tények ennek ellene mondanának, azt az igen jelentős német, szláv, török stb. befolyást, amely kultúránkat az elmúlt másfél évezredben érte. Miután a kultúra fő terjedési útja a diffúzió és nem az invenció, minden népnél s így a magyarságnál is szükségszerűen az átvételek a dominálók. A baj nem is ezzel, hanem az egyoldalú hangsúlyozással, a pontatlan distinkciókkal s a belső fejlődés tényének elhallgatásával van.

A disztingválás kérdését csak egészen röviden érintve meggondolandónak látszik, hogy az olyan óeurópai elemeket, amelyek már a korai vaskorban, esetleg még előbb kontinentális méretekben elterjedtek az ekés földművelők területén, népekhez köthetjük-e s szabad-e ezekkel kapcsolatban később megjelent népek esetében etnikus kötésű átadásról, átvételről beszélni. Milyen alapon minősíthetjük az aborát, a turóekét, a kiszehajtást, a palázsolást a magyarban szláv eredetűnek? Főleg nyelvi vagy analógiás bizonyítás alapján. De ez az út olyan elemeknél, amelyek régebbiek mint az átadó, vagy átvevő népek, sok torzítás lehetőségét hordja magában. Helyesnek látszik ezt az óeurópai, erősen internacionális jellegű réteget elkülönítve kezelni az etnikumokhoz már inkább köthető későbbi keletkezésű kulturális javaktól.

Csupán elvi megfontolás alapján is fel kell tételeznünk a belső fejlődés lehetőségét. Valójában elképzelhetetlen tartósan együttélő közösségek esetén a kultúra alakulása belső fejlődés nélkül, hisz ebben nyilvánul meg a „vulgus nem produkál, csak reprodukál" világos cáfolata. A kutatás észlelte is ezt a folyamatot, ha a kifejezést nem is használta, vagy másként nevezte. Anélkül, hogy különösebben ügyeltünk volna e kérdésre, az eddigi vizsgálatokra épülően néhány esetben kétségtelennek látszik a belső fejlődés meghatározó szerepe. Egyik világosan igazolható példaként említhető az elföldi tanya, amely bár formailag sok esetben alig különbözik más vidékek szórványtelepüléseitől, létrejöttében s társadalmi-gazdasági organizációjában mégis egészen speciális hazai fejlődés produktuma. De feltehetően a szálláskertes, ólaskertes település is ugyanilyen képződmény, legalábbis a keleti és nyugati egyaránt pontatlan analógiák ezt valószínűsítik. Keleti és nyugati (déli) tradíciók együttesében formálta ki sajátos arculatát a Tokaj-Hegyaljai szőlő- és borkultúra. A belső fejlődés esetében mindig jelen van egy lényeges újító mozzanat, akár egy részlet új megoldásában, akár ismert elemek különleges összeállásában. Valószínű mindkét eshetőség közrejátszott az alföldi magas kenyér kialakulásában. Talán nem is annyira speciális elemei, hanem összetevőinek együttes különlegessége hozott létre olyan készítményt, amely lényegesen különbözik más országokbeli példányaitól. Több évszázados gyakorlat folyamán jött létre ez a speciális termék. Valószínű, hogy a kaszás aratás középkorvégi magyar gyakorlata több körülmény hazai összejátszásának, s nem diffúziónak az eredménye. Nagyon lényeges, hogy egy új ismeret milyen korábbi tradíciókra épül. Pentaton zenénket keletről hoztuk, s itt érte zenekultúránkat a XIX. sz. első felében valami új, termékenyítő hatás, amelynek eredményeként alakultak ki talán új stílusú népdalaink.

Nem lehet itt feladatunk a példák sorolása.

Az esetek többségében még további vizsgálat szükséges annak tisztázása érdekében, hogy valóban a belső fejlődés esete forog-e fenn. Példáinkat csak a fogalom megvilágítása kedvéért említettük. Legtöbb esetben nyilván nem egyszerű feladat egy-egy jelenség, vagy jelenségcsoport eredetének megállapítása, és gondos, sokoldalú elemzésre van szükség, akár diffúzió, akár az invenció, akár a belső fejlődés kérdéséről van szó. Valószínűnek látszik, hogy kultúránknak egy igen jelentős — de bizonyára nem túlnyomó — része se nem keleti, se nem nyugati eredetű, hanem belső fejlődés eredménye.

A nyelvtudomány a belső fejlődés kategóriájába csak azokat a szavakat sorolja be, amelyek szótövüket tekintve teljesen új alkotások. Jövevényszónak tekintenek minden igazolható átvételt, függetlenül az alakváltozat mértékétől. Így szláv jövevényszó a *kakas*, amelynek morva *kokos*, vagy ukrán *kókos* formája alig különbözik a magyar változattól. Nem különítik el az olyan jövevényszavakat, mint a *nyoszolya*, amelynek óegyházi szláv *nosiló* vagy bolgár *nosíló*, szerbhorvát *nòsila* eredetijétől a magyar forma már távolabb esik. (Vö. Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. /l. 239. és 357.) Ennek az eljárásnak a helyessége a nyelvészetben aligha vitatható, más kérdés, hogy a néprajzban ugyanígy alkalmazandó-e. A kultúra tartományában a belső alkotás folyamata sokkal szélesebb skálán mozog, mint a nyelvi alakulás. A nyelvi változás csupán a hangok variálódásában jelentkezik, tehát az átfejlődés lehetőségei aránytalanul csekélyebbek, mint a kultúra más megnyilvánulásainál, ahol a formai és anyagbeli jóval nagyobb változékonyság lehetőségeit a funkcionális eltérések még tovább növelik. A nyelv sokkal zártabb keret, mint a kultúra többi ága. A jövevényszó — míg egyáltalán fel lehet ismerni jövevényszó voltát — mindig magán viseli kiindulásának egynéhány bélyegét, tehát a kapcsolás jogosult. De a kulturális javak egy része jóval önállóbb fejlődés útján halad. A kemencét mi kétségtelenül a szlávoktól vettük át, legalábbis bizonyos formáját. Az alföldi magas, csonkakúp alakú kemencéink már csak egy elvi szálon — egy zárt térségben folyó tüzelés elvén — függenek össze kiindulásukkal. Nem tekinthetők a szláv kemence egyszerű variációjának, hisz nemcsak formájukban, anyagukban, készítési módjukban, hanem funkciójukban — s ami talán a leglényegesebb — szájuknak elhelyezésében is eltérnek attól. Ilyen lényeges módosulások után azt gondolom indokolt belső fejlődésről, s nem átvételről beszélni, konkrétan e kemenceféléné l. Belső fejlődés eredményének kell tekinteni minden olyan kulturális jelenséget, amely egy népen belül speciális formát ölt, teljesen függetlenül attól, hogy annak kiinduló pontja, elemi magva átvétel-e, feltéve, ha lényeges jegyei az kiindulástól jól elkülönülnek.

Indokolatlan lenne minden apró variánst belevonni a belső fejlődés körébe, még akkor is, ha nagyobb területen elterjedtek. Így pl. kár lenne a 2×3 ívelt kávás gereblyének ezt a rangot adni. Viszont, ha az egy ívű kávás gereblye a hasított vagy villás ágúval szemben mutatna lényeges területi elkülönülést, s más adatok is igazolnák külön fejlődési útját, akkor már helyes lenne belső fejlődésről beszélni, mert ez esetben már egy lényeges szerkezeti változásról van szó. Ennyiben tehát célszerű árnyaltabban kezelni a jövevényeinket, mint a nyelvészeti kutatásban elfogadott.

Látszólag az újítás, találmány, invenció kategóriájába a belső fejlődés fogalma is belefér, rendszertanilag ennek egyik alegysége lehet. Elkülönítése több okból mégis kívánatosnak tűnik. Eltekintve attól, hogy a találmány túlzottan igényes kifejezésnek látszik, amely alatt hajlamosak vagyunk csak nagyobb horderejű újjításokat érteni, e kifejezés egy olyan mozzanatra utal, amelyet az etnográfus a legritkább esetben tud tetten érni. A változás, s ennek eredménye, igen gyakran csak apró módosítások összegeződéséből jön létre, tehát egy hosszabb folyamat eredménye. Célszerűbb tehát a fejlődés megjelölés használata, a kutatás csak a folyamatot, vagy néha még ezt sem, hanem csak ennek régen létrejött eredményét tudja megragadni. A keletkezési mód pontosabb ismeretének hiányában kellő joggal nem beszélhetünk invencióról. Korrektebb megjelölés ilyen esetben a belső fejlődés kategóriájába való sorsolás, mert ezzel csak a keletkezés helyét, esetleg az alkotó közösséget határozzuk meg, de az ismeretlen keletkezési módra nem utalunk. A belső fejlődésnek lehet invenciós vagy diffúziós magva, kiindulása, a lényege azonban, legalábbis az utóbbi esetben a kiinduló példától való alapvető elkülönülés. Az invenció kifejezés nem érzékelteti elég meggyőző módon a kultúra állandó belső dinamizmusát, az apró módosulások menetében létrejövő szakadatlan megújulás folyamatát, inkább csak alkalmi találmányokat tételez fel. Organikusabb látásmódra vezet, ha indokolt körülmények fennforgása esetén helyette belső fejlődésről beszélünk.

Vannak olyan esetek is, amikor a diffúziós jelleg ugyanolyan erőteljesen jelentkezik, mint a belső fejlődésből adódó vonás. Tálasi írja, hogy az alföldi ház a magyar feudalizmus megerősödése korában csap át abba a minőségi változásba, „amikor két-, ill. háromhelyiségű füsttelen, két-tüzelős formája kialakul, s ebben bizonyára a *belső fejlődés* éppúgy irányadó, mint ahogy nem kétséges a tüzelőszerkezet import volta." (MTA. Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei V/1—4. 1954. 398.)

Nem ritkán előforduló eset, hogy egy terü-

leten belső fejlődés útján létrejött forma terjedni kezd. A Rajna völgyében, Trier térségében a Miklós kultusznak változatos formái jöttek létre a középkor elején, de nem maradtak meg ezen a szűk területen, hanem szinte minden irányba tovaterjedtek. Körülbelül ugyanez a helyzet a mi cifraszűrünkkel, amely itteni belső fejlődés eredményének látszik, de jelentős kisugárzó hatása is volt. Ha a kiindulási centrumot lokalizálni lehet, akkor ilyen esetekben a diffúzió többé-kevésbé valószínűsíthető. A belső fejlődésnek is mindig van egy centruma, ahonnan azután szétterjed. Néha ez a centrum elég jól kitapintható. Így például a tanyásodás centrumának Kecskemét környéke látszik, ahonnan egy eléggé meneteles kiterjedés során húzódik szét az egész Alföldre. Egy elv, egy módszer felfedezése után széles körben elterjedhet, s egészen különféle formákban ölthet testet. A megvalósulás egyes példányai már tekinthetők belső fejlődés eredményeinek. Egy ilyen folyamat kezdetét mutatja be Takács Lajos egy szalmakötél készítő eszköz helyi elterjedési szakaszában. (NÉ. 1954.) Nem szabad tehát a belső fejlődést és a diffúziót egymással élesen szembeállítani, a kultúra alakulási menetében ezek egymást kiegészítő mozzanatok.

A belső fejlődés lényegesen hozzájárult az egyes népek vagy tájegységek viszonylatában megfigyelt egyenlőtlen fejlődéshez. Teljesen hamis az a nézet — s ez főleg német sugallatra kicsit kísért gondolkozásunkban — hogy valahol kialakultak az európai parasztkultúra sablonjai, s azok azután szétsugárzódtak a kontinensen, legfeljebb az adott anyagi és természeti körülmények következtében eltorzultak. Nemrég cáfolta meg Szolnoky Lajos meggyőző érvekkel, hogy a tiló típusú kendertörő nem északnyugati német területen alakult ki, ahogy Gerig és Jirlow feltételezte, hanem funkcióváltozással ugyan, az ázsiai nomád pásztorkultúrákban. (NÉ. 1965. 61.) Tény az, hogy a kultúra diffúziáját sokkal könnyebb regisztrálni, erre már megbízhatóbb módszerek alakultak ki, mint a belső fejlődés tényét. Ehhez ugyanis mindazon területek helyzetét ismerni kell, ahonnan eleve feltételezhető külső hatás, s ami még lényegesebb, nem jelenségegyezéseket, hanem jelenség meg nem egyezéseket kell bizonyítani, ami bizony elég nehéz, mert a közlések általában arról szólnak, hogy egy adott körzetben mi található, s nem arról, hogy mi nem található. Ahhoz, hogy az alföldi sózott fehér szalonnáról kimondhassuk, hogy belső fejlődés eredménye, előbb ismernünk kell az összes környező országok és népek szalonnakészítési módjait, hogy a diffúzió lehetőségét kizárjuk. Ismereteink mai szintjén azonban ez már nem elérhetetlen kívánság. Elvileg ugyan nem elképzelhetetlen, hogy két területen a belső fejlődés hasonló produktumokat hoz létre, de ennek a valószínűsége egészen minimális. Az alföldi konyha középpadkás tűzhelyét is merném belső fejlődés eredményének tekinteni, annak ellenére, hogy nem tudom, hogy a Fekete-tenger északi partövezetében nem található-e meg ez a forma. Amennyiben innen mégis előkerülne, inkább gondolnék két önálló fejlődésre, mintsem diffúzióra.

A belső fejlődésről csak akkor célszerű beszélni, ha a vizsgált közösségen belül, mondjuk egy nép esetében, aránylag jelentős körzetben elterjedt és ismert elemről van szó. Ezért kívánatos a belső fejlődés és a lokális fejlődés fogalmát egymástól elkülöníteni, annak ellenére, hogy az alakulás módozatában nincs közöttük különbség, viszont hatóértékét tekintve a minőségi megkülönböztetés jogosnak látszik. A lokális fejlődésre legtöbb példát talán a szokás és viseletanyagban találunk. Kis egységek ilyen vonatkozásban gyakran alakítanak ki maguknak környezetükétől eltérő vonásokat. Indokolatlan volna azonban akár a sárközi, akár a matyó népviseletet a belső fejlődés kategóriájába sorolni, hisz a pár falura kiterjedő viseletegyüttesek a magyarság nagyobb közösségén belül csak igen apró — bár kétségtelen igen értékes — színfoltot jelentenek. Hatásuk a helyi körön alig nyúlik túl. Legtöbb jellegzetes viseletcsoportunk tipikusan helyi fejlődés eredménye, a ruházat összképét és általános vonásait illetően, annak ellenére, hogy legtöbb részösszetevőjében a helyi vonás csekély, vagy hiányzik. A helyi specialitás a részek kombinációjából adódik. De egyes ruházati darabok sokkal inkább létrejöhettek belső fejlődés eredményeként. Így az említett cifraszűr jó példa arra, hogy egy univerzális elterjedettségű posztófelsőruha a belső fejlődésben hogyan ölthet olyan különleges formát, amely már elkülönítheto attól a posztókabátformától, amelyből kialakult. Valószínű, hogy a széleskörű csizmaviselet is egy olyan belső fejlődésű folyamat eredménye, amely a csizma univerzális ismeretére épült, de nálunk olyan kiemelkedő szintre emelkedett egy időszakban, amely már méreteiben, sőt esetleg bizonyos formáival is elkülönítendő környezetünktől.

A mondottakból két általánosítható megállapítás következik. A helyi fejlődésben létrejött új jelenségek a belső fejlődés magvát képezik, ha eléggé virulensek, életképesek, azaz terjedőképesek, s integráló erővel rendelkeznek. Ha ezek a tulajdonságok hiányoznak, akkor megrekednek a helyi fejlődés szintjén. Az ízlés rendkívül eltérő volta miatt csak eléggé zárt közösségeken belül integrálódhatott a népviselet, s egy táji viselet sem tudott átalakulni nemzeti viseletté, legfeljebb osztály vagy rétegöltözetté. Még tudatos beavatkozás esetén is csak korlátozott érvényesülésről beszélhetünk, amit pl. a pruszlik esete bizonyít. Valamilyen gazdasági célszerűséggel alátámaszt-

ható körülmény fennállása sokkal inkább átlendíti a helyi fejlődés eredményét szélesebb körbe, mint az elsősorban csak az ízléssel szabályozott jelenség esetében. Ennek csak látszólag mond ellene a zenei és népköltészeti példák sokasága, amelyek korántsem mutatják ezt az elaprózottságot, legalábbis fő vonásaikban. Ez arra utal, hogy terjedésükben — a variálódásra most nem gondolva — az alkotó képesség korlátai jobban érvényesülnek, illetve nem a különlegességre törekvés a legerősebb mozzanat, mint a ruházkodásban, hol egy bizonyos szinten ennek lehetőségei sokkal inkább adottak. A másik általánosítható tapasztalat az, hogy a belső fejlődés esete akkor is fennállhat, ha az újítás nem az egyes konkrét jelenségek esetében nyilvánul meg, hanem ismert elemek különleges összeállásában.

A lokális fejlődéshez hasonlóan elkülönítendő a belső fejlődéstől az etnikus specifikum fogalma is. Nem kétséges ugyan, hogy az etnikus specifikum mindig belső fejlődés eredményeként jön létre, de ez sokkal zártabb, ugyanakkor összetettebb fogalom is. Az etnikus specifikum egy egész népre jellemző vonás, s kérdéses, hogy e fogalomkörbe mennyire vonhatók be egyes jelenségek, vagy az etnikus jelleg csak magatartásformákban, ízlésben tükröződik. Ez mindenesetre a néprajzi kutatás körén messze túlnyúló probléma. Mostani tárgyalásunk szempontjából csak az a lényeges, hogy a belső fejlődés produkálta kulturális javak általában és szükségszerűen nem azonosíthatók az etnikus specifikummal, ha egyáltalán ilyen kategóriával a néprajzban helyes számolni. Most is fenntartom azt az álláspontomat, hogy az etnikus sajátosság fogalmával nagyon körültekintően kell bánni, mert nagyon sok visszaélés történt ezzel.

Valószínűnek tűnik, hogy a belső fejlődés példái a népi kultúra minden területén szép számmal kielemezhetők, ott is, ahol ez még ma nem igazolható. Az eddig említett példák részben ismereteim korlátait, részben a kutatás mai állását tükrözik. A gazdálkodás és építkezés köréből említettem talán legtöbb példát, mert itt sok olyan részletvizsgálat folyt, amelyre támaszkodni lehetett. Bizonyára a népköltészet körében is igazolni tudja egy aktívabb történeti szempontú kutatás a belső fejlődés tényét. Az ünnepi ritusok vizsgálata elsősorban azt tanúsítja, hogy a kereszténység, illetve az egyházak hatására elsősorban a diffúziós hatások érvényesültek. A belső fejlődés lehetőségét e körben éppúgy, mint a hiedelmeknél, korlátozza az a körülmény, hogy évszázadok óta erősen kopó tartalmú survival jelenségekről van szó. De talán kisebb egységekben a hozzáértőbbek még a lakodalmon túlmenően is ki tudják mutatni itt a belső fejlődés erőit. A nem reménytelen lehetőség valószínűsítésére említhetném a megújuló tánckutatásunkat, amely, úgy gondolom már valószínűsítette a csárdásnak és a verbunkosnak a belső fejlődés útján történt keletkezését.

Egy ilyen első felismerésben nem vállalkozhatunk a belső fejlődés fogalmával kapcsolatos összes problémák felmérésére, még kevésbé a magyar anyagnak egy olyan irányú átvizsgálására, hogy mi és mennyiben sorolható e fejlődési kategóriába. Minden szakkutató bizonyára tudna még említeni további példákat saját szűkebb vizsgálati köréből. Feladatunknak most csupán azt éreztük, hogy a belső fejlődés folyamatára az eddigieknél nyomatékosabban ráirányítsuk a figyelmet, mert ennek jegyében talán több olyan kérdés megoldásához el tudunk jutni, amelyek ezideig tisztázhatatlannak tűntek, mert főleg csak diffúzióval számoltunk, s olyan látszólagos párhuzamokat erőltettünk, amelyek csak jobb lehetőség híján merülhettek fel, viszont éppen hamis voltuk miatt félrevezetővé váltak. A figyelem felhívása mellett a fogalom körülhatárolására is törekedtem, hogy se többet, se kevesebbet ne értsünk bele ebbe a kifejezésbe, mint amennyi benne van, s lehetőleg egy nyelven beszéljünk.

BARABÁS JENŐ

Védelemre szorul-e Kriza János?

E folyóirat hasábjain közelebbről ismertetés jelent meg (Ethn. LXXVII, 143—6) az irodalomtörténész ANTAL Árpád, a folklorkutató FARAGÓ József és egy nyelvész, e sorok írójának KRIZA Jánosról közzétett kötetéről. Minthogy a három szerző közül a nyelvész tanulmányában az ismertető — a magyar folklorisztika egyik mai kiválósága, KOVÁTS Ágnes — a nyelvjáráskutató KRIZÁT értékelő szerzőnek olyan kritikai magatartását *véli* felfedezni, mellyel szemben „az autodidakta tájnyelvkutató" (ti. KRIZA) a „kiváló nyelvészszakemberrel (már ti. velem) szemben" védelemre szorul, legyen szabad az igazság: részint KRIZA, részint meg a magam igaza védelmében néhány észrevételt tennem.

1. Az ismertető, megemlítve azt a megállapításomat, hogy KRIZA jelentősen gyarapította a székely nyelvjárások vonatkozásában az egykorú ismereteket, méltán teszi szóvá azt a *nekem tulajdonított* vélekedést, hogy „a mai kutató viszont kevéssé tudja használni anyagát mert nem a mai gyűjtési-csoportosítási elvek szerint gyűjtötték és tették közzé" (i. h. 145).

Kiemeli, hogy ez az — *állítólag* — tőlem képviselt „felfogás folklorkutatóink előtt nem ismeretlen. Nálunk is előfordult már nem egyszer, hogy elmarasztaltunk XIX. sz(ázad)ban élt gyűjtőket és kutatókat, amiért nem XX. sz(ázadi) szempontok szerint dolgoztak. Ez — folytatja — valóban súlyos és kiküszöbölhetetlen hiba, kérdés csupán az, hogy ennek eredményeképpen a mai kutató hagyja-e teljesen figyelmen kívül egy századdal korábban élt elődei munkáját, mint módszertanilag hibásat, tehát hitelt nem érdemlőt, vagy tegyen kísérletet arra, hogy beleillessze anyagát az általa modern módszerekkel megrajzolt képbe. Mi magunk részéről az utóbbi magatartás mellett foglalunk állást, mert hiszen alig képzelhető el, hogy valaki kizárólag KRIZA *Vadrózsái* alapján kívánna magának fogalmat alkotni a székely nyelvjárásokról, arról viszont tudomásunk van, hogy pl. KRIZA és KISS Mihály tájszó-gyűjtését nemcsak a SZINNYEI-féle, hanem a készülő új magyar tájszótár is beiktatta anyagába (i. h.).

Annyira osztom az ismertetőnek ezt a tudománymódszertani felfogását, hogy *magam* KRIZÁval *kapcsolatban még az ismertetés megjelenése előtt két-három évvel írt recenzióra méltatott tanulmányomban* így vélekedtem.[1]

„KRIZA és a Vadrózsák jelentőségét igazában csak a magyar nyelvjáráskutatás történetébe beágyazva lehet tárgyilagosan értékelni . . . KRIZA az akkor (ti. a maga korában) még a kezdet nehézségeivel küzdő magyar nyelvjáráskutatás minden kiemelkedő eredményét ismerte, az előtte járók munkamódszeréből, közlési elveiből, feldolgozó gyakorlatából sokat tanult ugyan, de e módszereket, elveket és gyakorlatot a nyelvjárási valóság ismeretében gazdagította, finomította és a pontos lejegyzés irányában úttörően tovább is vitte." Ennek ellenére viszont meg kellett állapítanom, hogy „mint a tudományok életében legtöbbször, úgy KRIZA esetében is a tudománytörténeti jelentőség saját kora viszonylatában természetszerűen jóval nagyobb, mint saját korunk jelentős mértékben fejlettebb igényeinek szintjéről nézve" (l. az ismertetett kötet 264—6. l.-ján). Ezek után rámutattam azonban arra is, hogy „*Kriza nyelvjáráskutató eredményeiből . . . sok átmentődött saját korunkra is.* Elsősorban *elévülhetetlen értékűek eredményei a korabeli nyelvjárási nyersanyag megőrzése vonatkozásában.* Mert azt a fenntartást leszámítva, amelyet az előbbiekben[2] kötelező magatartásként figyelembe ajánlottam, *Kríza egész nyelvjárási nyersanyaga ma már nyelvjárástörténeti forrásértékű anyagként kezelendő. Nem képzelhető tehát el ma sem egyetlen a székely nyelvjárásokról szóló nyelvjárástanulmány, amely fejtegetéseit mások mellett ne* KRIZA *úttörő forrásanyag-gyűjtésének értékelésével kezdené, sőt felhasznált adatanyagában ne támaszkodnék* KRIZÁra *is.* Továbbmenőleg *a székely nyelvjárások . . . XIX. századi nyelvjárási helyzetére nincs megbízhatóbb fogrrásunk és egyben hivatottabb kalauzunk* KRIZA *nyersnyagánál, a székely nyelvjárásokról írt összefoglalásban rögzített és a korabeli nyelvjárási állapotot tükröztető megállapításoknál.* Szótörténeti kérdésekben meg éppen KRIZA *Tájszótára ma is a magyar szótörténeti kutatás egyik leggyakrabban használt forrása,* és a *névkutatásban az eddiginé jóval fokozottabb mértékben számba vendő* elsősorban *Krízának ma már történeti értékű tulajdonnév-anyaga* is . . ."[3]

Az ennél természetszerűen jóval terjedelmesebb, részletezőbb méltató-bíráló értékelésből csak ennyit idézve, az olvasó ítéletére bízom, lehet-é e sorok papírra vetőjét a hivatkozott ismertetésben neki tulajdonított, egyébként valóban eléggé nem helyteleníthető felfogásbeli magatartással vádolni. Hogy KRIZA anyagával kapcsolatban az értékelőnek itt-ott bíráló mezét is magára kellett öltenie, az — gondolom — az ilyen tudománytörténeti jellegű fejtegetésben magától értetődő dolog.

2. Az itt elmondottakból következően nem igen lehet kellően megalapozottnak tekinteni az ismertetésben azt a részt sem, mely szerint „SZABÓ T. Attila csak a nyelvészeti jellegű anyagrészeket: a tulajdon- és helynévgyűjteményt, a szólásgyűjtést és a tájszótárt, valamint a nyelvjárástanulmányt értékeli, a népköltészeti szövegeket a kor e nembeli gyűjtései között legkiválóbbnak ítéli ugyan, a mai kutató számára azonban „a jogos kételkedés"-t és a „nyomában járó fenntartás"-t tekinti helyénvalónak." (i. h.)

Ezzel szemben: magam a fent már említetteken kívül tanulmányom több helyén KRIZÁnak a Vadrózsákban és másutt közölt népnyelvi szövegeit „örökké értékes, gazdag nyelvi anyag"-ként méltatom, és megállapítom, hogy „KRIZA *népnyelvi anyagából . . . csaknem semmit sem emészthetett meg a közzététel óta eltelt század, sőt anyaga ma már a futó idő-*

[1] A hosszadalmas idézgetés elkerülése céljából csak kihagyásosan (a kihagyásokat pontozással jelölve) idézek. — Az idézetben *dőlten* kiemelt részek a tanulmányban nincsenek így kiemelve.

[2] Előbb tudniillik, miután a második Vadrózsa-pörrel kapcsolatban idézem HORGER Antalnak KRIZA meseszövegei megbízhatóságával kapcsolatos véleményét, ezt írom; „Persze a Vadrózsákban közölt nyelvi anyag nyelvjárástani megbízhatóságával kapcsolatban mindig ajánlatos annyi fenntartással élni, amennyire részint KRIZA, részint gyűjtőtársai feltehető megfigyelésbeli tévedései bennünket magától értetődően kötelezik" (i. h. 263).

[3] Az ilyen lehetőségekre nézve tanulmányomban KRIZA becenévanyaga alapján bece-képzőrendszerének egybeállításával (l. 226—9; l. még Magyar Nyelvőr LXXXVIII, 354) éppen magam kíséreltem meg egy példát bemutatni.

vel nyelvjárástörténeti forrásanyaggá lépett elő" (i. h. 213).

3. A szövegeknek esztétikai szempontból való értékelése (ezt az ismertető szintén hiányolja!) ugyan valóban kívánatos dolog, ez azonban — érzésem szerint — nem tartozhatik egy, KRIZÁNAK a magyar nyelvjáráskutatásban való szerepét értékelő tudománytörténész feladatai közé.

4. Nem tehetek róla, hogy még a *Vadrózsák* évszázados ünnepe alkalmából sem eshettem a kritikálatlan lelkendezés vétkébe. Mentségemül szolgál azonban az, hogy nem az ismertetésből kitetsző, hanem csak egy tudománytörténeti szemlélődés írójára nézve — megítélésem szerint — mindig kötelező mértékig leledztem és leledzem a „Kríza-bírálat" bűnében.

Ha aztán valaki ismeri a nyelvjáráskutató *Krízáról* szóló, valóban meglepően szerény terjedelmű, hiányos tudománytörténeti értékeléseket, és továbbmenőleg az Ethnographiában ismertetésre érdemesített tanulmányon kívül legalább futó figyelemre méltatja a Vadrózsák százados évfordulója alkalmából írt másik kis dolgozatom (Magyar Nyelvőr LXXXVIII, 349—57) mellett KRIZA helynévgyűjtő munkásságát ez előtt szinte egy negyedszázaddal kellően értékelő sorokat is,[4] talán igazat ad nekem abban, hogy v e l e m s z e m b e n *nem szorult, sőt ezután is aligha szorul védelemre*, nemcsak a magyar folklórgyűjtés, hanem *a magyar nyelvjáráskutatás történetében is örökre halhatatlan érdemű* KRIZA *János*.

SZABÓ T. ATTILA

A tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum

A cím első pillanatban meghökkentő, és ezért bizonyos magyarázatra szorul. A néprajzban, de a múzeológia különböző ágaiban is a terminológia jelentős része tisztázatlan. Ebből rengeteg félreértés, helytelen megállapítás adódott, és helyeselni lehet minden olyan törekvést, amely valamelyes rendet igyekszik egyik vagy másik területen tenni. Ilyen terület manapság a szabadtéri múzeum, amelyről a szaksajtóban, a folyóiratokban és napilapokban egyre több szó esik, mindig másképpen nevezve meg ezt a múzeumfajtát.

Az 1896. évi Ezeredéves Kiállítás *Néprajzi Faluja* abban a korban általánosan használt elnevezés, mostanában bizonyos változtatással *Falu Múzeum* formában fordul elő, amelyben lehetetlen fel nem ismerni a román megjelölés pontos fordítását. VARGHA László megállapítja, hogy a Skanzen megjelölést nálunk VISKI Károly használta először 1931-ben megjelent tanulmányában.[1] Ő maga az 1896—1914 közötti évekről szólva az összes használatos elnevezést felsorolja: „E szomorú, pangó évek alatt jóformán semmi sem történt a magyar Skanzen — a magyar szabadtéri néprajzi múzeum, a magyar néprajzi falu, a magyar nép ligete — megteremtéséért."[2] Az azóta eltelt közel három évtized alatt a terminológia nemhogy tisztult volna, de különösen napjainkban még áttekinthetelenebbé vált.

A legjobbnak és legáltalánosabbnak a *szabadtéri* megjelölés látszik, mely az északi népeknél éppenúgy előfordul, mint a nyugati nyelvekben. Ezt az elnevezést találjuk meg szomszédaink legújabb szótáraiban is. Valóban, ez a jelző az, amely ezt a múzeumtípust minden mástól megkülönbözteti.

A szabadtéri múzeum azonban többféle lehet. A mi esetünkben *néprajzi* megjelelöléssel kell a többitől megkülönböztetni. Másokat történeti, gazdaságtörténeti, építészettörténeti, ipartörténeti stb. jelzőkkel lehet illetni.

Valamennyi szabadtéri múzeumnak még egy alapvető tulajdonságát kell megjelölni, mert egyeseket máshonnan, sokszor az ország különböző részeiből szállítottak be, és állítottak fel egyetlen helyen, míg másokat eredeti, vagy utólag gyűjtött berendezésükkel a helyszínen őrzik. Az előbbiek külön elnevezése talán felesleges, de az utóbbiakat *természetes* jelzővel lehetne illetni[2].

Sok esetben csak egyetlen házat hoznak be a múzeumba vagy őriznek meg a helyszínen, ennek múzeum elnevezést aligha lehet adni. A gyakorlatban is általában beszélünk Bakonyi házról Veszprémben, Palóc házról Balassagyarmaton. Ezt a helyes elnevezést lehet ott is alkalmazni, ahol ezt még eddig nem tették meg.

Nehezebb az elnevezés, ha egyetlen házat vagy más objektumot a helyszínen őriznek meg, és eredeti funkciójának megfelelően berendezve tekinthetnek meg a látogatók. Ezt *múzeális ház*nak, *kovácsműhely*nek, *malom*nak stb. lehetne mondani, mindig mellétéve a helységnek a nevét is.

Vannak olyan helyszínen megőrzött pa-

[4] L. erre nézve tőlem; *A magyar helynévkutatás a XIX. században:* Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944. 237—8 és kny. Kolozsvár, 1944. 59—60.

[1] VISKI Károly; *A magyar Skanzen.* Magyar Szemle 931. 43. sz.

[2] VARGHA László; *A Magyar Skanzen.* Ethn. XLVIII (1937), 330—333.

[3] Felmerült bennem a *rezervátum* elnevezés is, de ez a mi szóhasználatunkban inkább természettudományi vonatkozású, míg néprajzi jelentése rossz mellékízű (pl. indián rezervátum).

1. kép. Tihanyi paraszt-ház a XVIII. század végéről

2. kép. Egy nyilásos tornác a tihanyi paraszt-ház helyreállítása után.

raszthházak, amelyek nem eredeti funkciójukban szolgálnak. Ezeknek nem lehet sem muzeális, sem múzeumi jelzőt adni, hanem jelenlegi funkcióját kell megjelölni, pl. népművészeti ház.

A fenti javaslataimat érdemes lenne megvitatni, és ennek eredményeképpen a szabadtéri múzeumok végleges terminologiáját kialakítani.

* * *

Veszprém megyében a szabadtéri múzeumok, helyesebben néprajzi házak felállításának, megőrzésének jelentős hagyományai vannak. 1935-ben a Bakonyi Múzeum mellett Veszprémben egy Bakony—Balaton vidéki oszlopos, gádoros házat építettek fel, amelynek mintájául egy hasonló jellegű öcsi ház szolgált. Az épület azonban arányaiban nem felel meg az eredetinek, mert magasabb, az átlagos parasztházaknál. Így már az építkezés korában sem állott az akkori követelmények színvonalán.[4]

A példa azonban újabb követőkre talált, mert 1937-ben a Balatoni Intéző Bizottság Tihany egyik legszebb helyén hasonló tornácos, de nagyobb méretű házat építtetett, de ennek még csak közvetlen mintája sem volt. Sem a telken való elhelyezése, sem beosztása, berendezése egyáltalában nem felelt meg a néprajzi hűség követelményeinek. Nem építettek mellé gazdasági melléképületeket, így kizárólag idegenforgalmi célokat szolgált.[5]

Az utóbbi évtizedben úgy látszik, hogy Veszprém megyében ismét előtérbe került a szabadtéri múzeumok, illetve néprajzi házak és más építmények kérdése. Mutatja ezt többek között a tési szélmalom helyreállítása, és működőképes állapotban való tartása, amely a megyei Idegenforgalmi Hivatal érdeme. Külön meg lehet említeni a nagyvázsonyi 1825-ben épült ún. Schumacher-házat, amely szép példánya a középdunántúli füstöskonyhás háznak. Jóllehet az 1920-as években átalakították, de a tervező körültekintő kutatása révén eredeti állapotában lehetett visszaállítani.[6] Nagyon kívánatos lenne, ha ennek berendezése megfelelően tükrözné a falu múlt századi házberendezését. Nagyvázsonyban a vár és más műemlékek helyrehozásával a szabadtéri bemutatásnak sokszínű lehetősége alakult ki, amit érdemes lenne összehangolni.

Mindezeknél azonban skkal jelentősebb az a vállalkozás, amit Tihanyban kezdtek el és ami Éri István megyei múzeumigazgató törhetetlen fáradozása eredményeképpen ebben az évben meg is nyílt. Amíg azonban idáig eljutottak, annak sok előzménye volt, amit legalább nagy vonásokban érdemes áttekinteni.

Az egyik házat, ha bizonyos mértékben elnagyolt rajzban is, már Malonyay is közli[7] mint olyat, amelyik nemcsak Tihanyra, hanem az egész Balaton-felvidékre jellemző. Mindkét házzal többször is foglalkozott Viski Károly, aki 1924-ben, majd 1933-ban hosszabb gyűjtőúton volt Tihanyban, és számos fényképfelvételt is készített. A parasztház egynyílásos tornácát későbbi fejlődésnek tartja, különben az egész kőépítkezésről azt állítja, hogy csak újabban foglalta el a sövényépítkezés helyét, akkor amikor az erdők ezen a területen is megritkultak.[8] Ugyancsak ismerteti és bemutatja a Disznósi Halász Céh utolsó házát is, és kutatásai során számos céhemléket sikerült megtalálnia és tanulmányában közreadnia.[9] E házak olyannyira ismertté váltak, hogy a tervező építészek képeskönyvébe is bekerültek.[10]

E házaknak szabadtéri múzeum formájában való bemutatására Vargha László hívta fel a figyelmet, amikor az ún. BIB. ház felépítését néprajzi hitelesség szempontjából erőteljesen bírálta. Ez a ház „Valóban Tihany háza lenne a belsőségben fellelhető eredeti, mert az egykori szükségletnek épült, gazdasági épületekkel, istállóval, óllal, udvarában elraktározott nádkupjaival, nemkülönben meglepő eredeti boltíves tonácával, avult nádtetejével".[11] Sajnos, abban az időben a jó elgondolásból semmi sem lett, pedig később is felmerült ez a kérdés.

Zákonyi Ferenc néhány év múlva ismét felvetette a tihanyi szabadtéri múzeum kérését, már mind a két házat meg kívánja szerezni, sőt már az udvar berendezésére is megszívlelendő javaslatot tesz: „A telke elég nagy teret ad egy gazdasági udvar bemutatásához. Itt felépítendő volna egy szénáspajta, fából készült disznóól, földbeásott tyúkól, krumplisverem és egy iszling a kisebb eszközök őrzésére."[12] A továbbiakban még egy jégverem és egy borospince bemutatását is ajánlja. Mindezekből a szép tervekből azonban hosszú időn keresztül semmi sem lett, csupán a Népművé-

[4] Vajkai Aurél; *A magyar népi építkezés és lakás kutatása* 24. Bp. 1948. Itt további irodalom.

[5] Vargha László i. m. 337—338. Vö. még Zákonyi Ferenc; Tihany-Skanzen. Balatoni Szemle, 1942. évf. 7. sz. 200.

[6] Mendele Ferenc; *Egy nagyvázsonyi parasztház helyreállítása.* A Veszprém megyei Múzeum Közleményei. 2;329—340. Veszprém, 1964.

[7] Malonyay Dezső; *A magyar nép művészete IV*, 268. Budapest, 1912.

[8] Viski Károly; *Tihanyi házak.* A Magyar Biológiai Intézet I. Osztályának munkáiból. IV. kötet. Bp. 1931. Kny. 5 kk. L. még Viski Károly; *A Bakony—Balaton-vidéki kőépítkezés.* Magyar Népművészet XII (1926). Bp.

[9] Viski Károly; *Tihany őshalászata.* NÉ. XXIV (1932), 40—41.

[10] Balaton vidék népének építészete 42. Bp. 1936.

[11] Vargha László i. m. 337—338.

[12] Zákonyi Ferenc i. m.

szeti Ház fejtett ki nem mindig egyértelműen megítélhető működést. 1955-ben ez ismegszünt, és a ház az akkor megalakult Tihanyi Múzeum kiállítóhelyiségévé vált.

A Tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum ügyének megoldását akkor lehetett elkezdeni, amikor 1962-ben megalakult a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága, és a megyei tanács hathatós támogatásával nem került sor azokra a kisebb gazdasági melléképületekre, amelyeket fentebb ZÁKONYI Ferenc nyomán említettem, s ezek számát még egy méhessel is meg lehetne toldani.

Itt azonban rötgön felvetődik a kérdés: lehet-e egy természetes néprajzi szabadtéri múzeumba olyat beleépíteni, ami a helyreállítás meghatározott időpontjában esetleg nem volt benne? Megítélésem szerint lehet.

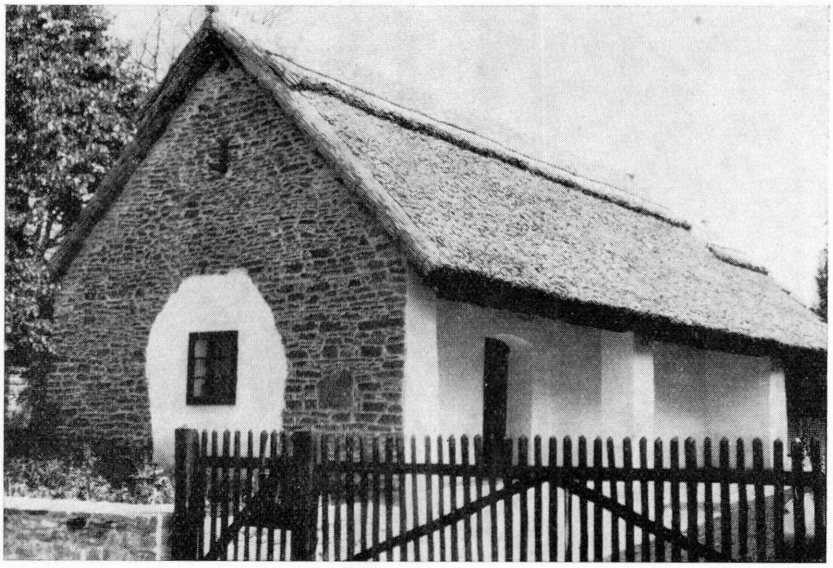

3. kép A tihanyi Disznósi Halász Céh egyik rekonstruált háza.

sűrgette és szervezte a múzeum megvalósítását. Annak ellenére, hogy minden szerv támogatta a kérdést, az ügy mégis nehezen haladt, és a megnyításig olyan sok nehézséget kellett leküzdeni, amit itt most nem kívánok részletesen bemutatni.

A két lakóháznak, és a hozzájuk tartozó gazdasági épületeknek helyreállítási tervét TÓTH Kálmán készítette el. Ezt az Országos Műemléki Felügyelőség és a Néprajzi Múzeum mellett működő Skanzen Bizottság észrevételei alapján, módosított formában valósították meg. A helyreállítás kitűnően sikerült, és a történeti hitelesség a lehető legmesszebbmenően érvényesült a munka során.

A komoly kutatások bebizonyították, hogy a paraszttház magja a XVIII. század végére nyúlik vissza, és többszöri kiegészítéssel, átalakítással nyerte a mai alakját. A céh-ház a XIX. századból származik, de ez is megfelel annak az általános formának, ami jellemezte Tihany múltszázadi kőépítkezését. Egyelőre Hiszen maga a lakóház is, többszöri kiegészítésével, átalakításával nem egyetlen időpontot képvisel. Így odakerülhet minden olyan kisebb-nagyobb gazdasági építmény az udvarra, amely a lakóházzal egyidőben, ebben a faluban, ilyen színtű gazdasághoz kapcsolódva általános volt. Ilyen megszorítással, az elrendezés tipikusságát szem előtt tartva a tudományos hitelességet nem sértenénk meg.

A házak berendezését ERDÉLYI Zoltán általában jól és körültekintően végezte. Ezen a területen bizonyos előmunkálatokra támaszkodhatott. JANKÓ János pontosabban meghatározott tihanyi anyagot nem közöl ugyan, de a környező falvakra vonatkozó adatait közvetve lehet hasznosítani.[13] Annál érdekesebbek a VISKI Károly által készített fényképek (1924, 1933), amelyek nemcsak a lakószobát, hanem a konyhát és a kamrát is bemutatják.

[13] JANKÓ János; *A balatonmelléki lakosság néprajza.* 189—204. Budapest, 1902.

Nagy nehézséget jelentett a rövidre szabott idő és a korlátozott gyűjtési lehetőség, így minden igyekezet ellenére is még láthatunk nem Tihanyból, vagy annak közvetlen közeléből származó tárgyakat az épületekben.

A tihanyi házakat csak innen származó anyaggal lehet berendezni. Tudom, hogy a viszonylag kis falu jelentős idegenforgalma már régen elvitte a legszebb tárgyakat, de a módszeres kutatás még így is sok mindent hozhat felszínre. Másrészt egy kis jóindulattal azok a múzeumok is segíthetnének, ahol innen származó tárgyak vannak raktárakban, de esetleg kiállításokon is, ha azokat mással lehet pótolni. Így a Halász Céh-ház jellegét is jobban ki lehetne domborítani, ha csak néhány tárggyal gazdagodnék is ez a kiállítás.

Éppen itt vetődik fel a tárgyak rekonstrukciójának kérdése is. Így a céh-házban a tagoknak jellegzetes székei álltak. Ha még élnek olyanok, akik ezt látták, az egybehangzó vélemények alapján rekonstruálni lehet a székeket, már csak azért is,mert ennek az idő múlásával mind kisebb lesz a lehetősége. Természetesen az ilyen tárgyakat muzeológiailag gondosan el kell különíteni az eredetiektől.

Mindent összefoglalva a Tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum létrehozása sikeres vállalkozás, amely előtt még a további fejlődés lehetőségei is tárva állnak. Érdemes ezek némelyikére rámutatni, annál is inkább, mert azok egyike-másika már a megvalósulás utjára lépett.

A Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága a szomszédos zsellérházat is szeretné megvásárolni. Így a gazda-zsellér-halász házak bemutatásával teljessé lehet tenni a múzeumot.

A HISzÖV a szomszédos házakból egyet már megvásárolt és esetleg még egyet meg kíván szerezni. Ezekben különböző műhelyeket mutatnak be (pl. fazekas, faragó stb.). Az egykori BIB. házban pedig elárusító helyet és kiállítást létesítenek.

A már meglevő telkeket mindenképpen érdemes kisebb gazdasági épületekkel kiegészíteni, a lakóházak belső berendezését alaposabban átvizsgálni. Így a Tihanyi Természetes Szabadtéri Néprajzi Múzeum még az eddiginél is hitelesebbé, szebbé, és ennek megfelelően látogatottabbá fog válni. Az a nagy lendület, amellyel az első lépcső elkészült, biztosítéka annak, hogy a munka nem fog itt megállni.

BALASSA IVÁN

NÉPRAJZI HIREK

Néprajzi kutatások a turkui egyetemen

A Helsinkiben 1965-ben tartott II. Finnugor Kongresszus után finn kollégáink több tanulmányutat rendeztek a finn egyetemi városokba. Kellemes és gazdag élményekben volt részük azoknak, akik az ősi finn egyetemi várost, Turkut látogatták meg. Turkuban már 1640-ben egyetemet (Academia Regia Aboensis) alapítottak, amelyet a XIX. sz. elején Helsinkibe helyeztek át. Az ősi egyetem hagyományait négy főiskola folytatta Turkuban, míg 1920-ban új egyetemet szerveztek (Turun Yliopisto). Az egyetem bölcsészettudományi kara 1965-ben már húsz intézettel működött.

A finnugor néprajzi oktatás 1953-ben kezdődött a turkui egyetemen, ahol előbb VALONEN Niilo, majd VUORLA Toivo docensi minőségben végezték az oktatást. A finn és az összehasonlító néprajzi tanszékre 1962-ben TALVE Ilmar-t nevezték ki, akinek az északeurópai sauna-szerű épületekről írt monográfiája nagy elismerést váltott ki. A Néprajzi Intézetnek közös könyvtára van a Népköltészeti és Vallástudományi Intézettel. TALVE Ilmar vezetése alatt álló Néprajzi Intézet elsősorban a finn társadalmi néprajz kérdéseivel foglalkozik, vizsgálja a finn paraszti társadalom felbomlásának, az egyes vidékek megmaradt társadalmi jellegzetességeinek, valamint az egyes foglalkozási csoportoknak (pl. tutajosok, fűrészmunkások, vasutasok, tengerészek, napszámosok) a néprajzát. Kutatásaik terén szorosan együttműködnek a Szociológiai Intézettel. TALVE Ilmar és munkatársai nagy figyelmet szentelnek a népszokásoknak is. A Néprajzi Intézet munkáját nagyszámú kérdőív kibocsátásával mélyíti el. Az adatközlők kiterjedt hálózat révén 300—400 válasz érkezik be egy-egy kérdőívre. 1959-ben az Intézet megindította Scripta ethnologica c. kiadványát, amelynek eddig több mint húsz száma jelent meg. Tanulságos megemlíteni, hogy 1956-ban egy finn birtokos, *Vanhalinna Mauno* egész gazdaságát a Turku-i egyetemnek ajándékozta. A birtokot múzeummá szervezték át, amely a mezőgazdasági és közlekedési eszközök, az ipari tevékenység gazdag anyagát őrzi. Az egykori tulajdonos vezeti a múzeumot.

Az összehasonlító népköltészet és a vallástudomány új diszciplina a Turku-i egyetemen, noha a szociológiai tanszéken működő HARVA Uno professzor (1926—1942) munkássága szoros kapcsolatban volt a népköltészettel és vallástudománnyal, amelyeknek 1963 óta HONKO Lauri a professzora. Az ő tevékenysége révén néhány éven belül jelentős rangra emelkedett az Összehasonlító Népköltészeti és Vallástudományi Intézet. Az Intézet programjában szerepel a sírató énekek, az Inkerí-i és a lapp hagyományok kutatása. A disszertációkat és a jelentősebb munkákat az FFC. sorozatban publikálják. Másrészük a Scripta ethnologica köteteiben jelenik meg. Az Intézetben HONKO Lauri professzor szerkeszti a Finn Vallástudományi Társaság közös skandináv folyóiratát, a *Temenos*-t, amelynek ma már nemzetközi tekintélye van.

Szoros kapcsolatban áll a néprajzi tanszékkel a finn nyelvi és a finnugor nyelvészeti tanszék. Az előbbit IKOLA Osmo, az utóbbit LIIMOLA Matti professzor vezeti. Itt kell megemlítenünk a Turku-i Finn Nyelvi Társaság folyóiratát, a *Sananjalka*-t, amelyben igen jelentős néprajzi tanulmányok is megjelennek.

Turku svéd nyelvű egyetemén (Åbo Akademi) a művelődéstörténeti tanszéken folyik a néprajzi oktatás és kutatás, amelyet TEGENGREN H. professzor irányít.

A látogatás Turku-i kollégáink körében a magyar-finn néprajzi kapcsolatokat csak erősíteni fogja.

GUNDA BÉLA

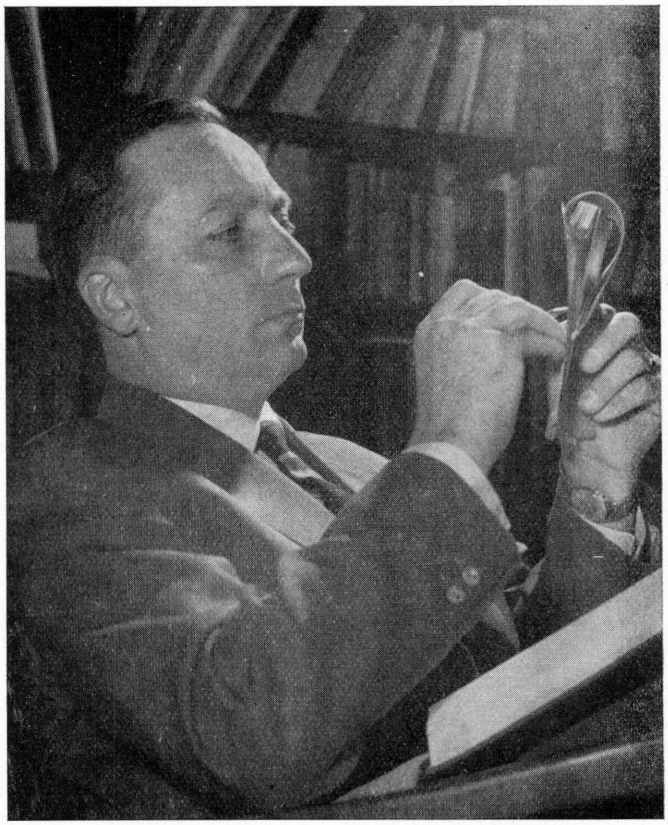

Járdányi Pál
1920—1966

A magyar népzenetudomány egyik legnagyobb erőssége, jövőjének legtöbbet igérő biztisítéka dőlt ki megdöbbentő hamarsággal az amúgy is kevesek sorából. Éppen akkor, amikor nyomda alá rendezte a Magyar Népzene Tára VII. kötetét, elkészült a hátralevő hatalmas kötet sorozat zenei rendjével és indulóban volt Amerikába, kísérletezni a dallamanalizis és rendezés gépi módszereivel.

A két háború közötti korszak legjavából való volt, azok közül, akik a nép erős fundamentumán akartak új világot építeni. Egyszerre tanult zeneszerzést és néprajzot; a Kodály és Bartók fajtájából való magyar muzsikus akart lenni, aki a zenével a társadalom megújulását szolgálja. Ezért rajongott mint komponista Vörösmartyért (halála is az Előszó megzenésítése közben érte) és ezért indult tudományos pályáján egy kitűnő falumonográfiával.

A Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjában, a Magyar Népzene Tára szerkesztésében Kodály legmegértőbb tanítványának bizonyult: minden személyi szemponton túl, szenvedélyesen kereste a jobbat és tökéletesebbet, minden nap korrigálva azt, amit előzőleg tervezett. Magától értetődött, hogy a Nemzetközi Népzenei Tanács 1964-es budapesti konferenciájának közvéleménye egycsapásra a dallamszisztematika vezető tekintélyének ismerte el.

Kezenyomát sokáig őrizni fogja a súlyos népzenei kötetek teljes sora. De az, ami igaz, meleg emberségéből kiáradt, könyvek sorsától függetlenül, szétsugárzó ember- és hazaszeretet alakjában elmúlhatatlanul él tovább.

Rajeczky Benjámin

H. Fekete Péter
1880—1966

Bármily kellemetlen és sokak által nem kedvelt ember is volt H. FEKETE Péter, mégis méltó arra, hogy halála alkalmából megemlékezzünk róla. Hosszú élete szinte az utolsó percig lankadatlan közéleti harc volt. Mindent csinált és mindent csináltatott, ami egy kisvárosi, magáról sokat tartó, dinamikus polgári iskolai tanártól kitellett. Mozgalmas élete során sokszor volt furcsa esetek, hírek főszereplője. Egyéniségét valami csodálatos önelégültség és fölényes nyeresesség jellemezte. Ezekből fakadóan volt végletesen szubjektív és gyakran agresszív. Máskorban tiranus vagy legalább ősöhöz, HALASI FEKETE Péter hajdúkapitányhoz hasonló személyiség lett volna, de napjainkban csak a vidéki, meg nem értett „nagy" ember hálátlan szerepéig jutott el. Egyéniségére jó fényt vet az a sok, többségében szinte anekdótikus „eset" és „hír", amely velekapcsolatosan, róla keringett. Mint jó numizmatikus, saját arcképével díszített hatalmas érmet veretett az általa létesített hajdúböszörményi, Hajdúsági Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára, s mint mondják, sajátmagát felterjesztette a Kossuth-díjra is, stb. Kellemetlen emberként tartották számon; nemcsak nyersessége, agresszivitása miatt, hanem mert állítólag napi 3—4 feljelentés volt az átlaga... Mindez és az ehhez hasonlók példátlan konokságából fakadtak, olyan konok volt, mint a már említett őse, HALASI FEKETE Péter szoboszlai hajdúkapitány.[2] Mint ismeretes, HALASI FEKETE Péter már 1616-ban hírhedtté tette magát azáltal, hogy *Homonnai György* zsoldjába állítva a hajdúk egyrészét, megtámadta *Bethlen Gábort*. Annak ellenére, hogy a hajdúk felismerték a helyzet visszásságát, és elfordultak tőle, sem változtatott felfogásán, és a hajdúk érdekeivel ellentétben az *Erdélyi András* böszörményi hajdúkapitány által vezetett hajdú önvédelmi harcban — következetes maradva magához — *Eszterházy*hoz pártolt és Kálló alatt harcolt a hajdúk ellen. Ezt a tettét azután már nem bocsájtották meg neki, s csak erőszakkal maradhatott meg hajdúkapitánynak, Szoboszlón.[2]

Valahogy így járt a későbbi utód is, ahogy az az alábbiakban előadott rövid életrajzából is kitűnik. HALASI FEKETE Péter 1880. december 26-án született Hajdúszoboszlón, ősi, törzsökös, hajdúkapitányi családból.[3] Iskoláit szülővárosában, Debrecenben és Budapesten végezte. A budai Pedagógiumban polgári iskolai tanári oklevelet szerzett és 1907-ben Nagyváradon kezdte meg tanári működését, az ottani Községi Polgári Fiúiskolában. Innen 1912-ben a nagyszalontai Községi Polgári Leányiskolához került igazgatónak. Nagyszalontáról 1922-ben távozott és két évig Gyulán, az ottani Társulati Polgári Fiúiskolában igazgatóhelyetteskedett. 1924-ben elhagyta Gyulát és Hajdúböszörménybe ment, bizonyos értelemben „hazatért", ahogy többször mondta, és a Református Polgári Leányiskolának lett az igazgatója. Itt élt azután majdnem haláláig. 1943-ban nyugdíjba ment. 1930-ban megnyitotta za általa szervezett Hajdúsági Múzeumot, melyet rövid megszakítással egészen 1962-ig vezetett. Múzeumszervezői, pedagógusi tevékenysége mellett különösen jelentős munkaterülete volt az újságírás. 1927—1937 között szerkesztette a Hajdúböszörmény című lapot, majd 1935—36 között pedig a Bocskay Népét, melynek egyben kiadója is volt. 1963-ban meghasonulva környezetével, elköltözött Hajdúböszörményből. Előbb Nagykőrösön tartózkodott, ahová távoli rokonaihoz ment, de innen is tovább állt. Cegléden *Vágó Imre* családjánál húzta meg magát s itt, a teljesen idegen környezetben halt meg, 1966. április 28-án. Magánosságát jól érezte, tudatosan, aprólékosan elrendezte a halálával kapcsolatos teendőket. Nemcsak végrendeletet készített, hanem gyászjelentését is kinyomtatta előre, kihagyva a dátumokank megfelelő helyeket. Holttestét végrendelete értelmében Hajdúböszörménybe szállították és ott temették el 1966. május 1-én, a *Keleti temető*ben, az előre elkészített sírkő alá...

Életének érdekes epizódja volt nagyszalontai szereplése. Egyénisége jobb megismeréséhez igen jó adalék, bár ő erről sohasem beszélt és bizonyára ismerősei, jó emberei sem tudtak róla. E sorok írójának figyelmét IMPLOM József hívta fel erre a mozzanatra. *Brandt Vilmos*, Békés megye főispánja, 1923. április 6-án 37/1923. bizalmas szám alatt jelentést téve a B-listázásra javasolt tanítók és polgári iskolai tanárok politikai megbízhatóságáról, H. FEKETE Péterről ezt írta: „Fekete Péter polgári

[1] 1606. Bocskay István Halasi Fekete Péternek, a mezei hadak kapitányának nemességet és címert adományoz. Dr. Áldásy Antal; A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. 3. köt. Bp. 1937. 31. lap. 56 és 57. tétel.

[2] Makkai László; A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bp. 1956. 148.

[3] Vö.; Deák Gyula; Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái. Bp. 1942. 112—113.

iskolai igazgató, aki a gyulai (polgári) fiúiskolához van mint tanár beosztva, teljesen megbízhatatlan. Több ízben izgatásért fel volt jelentve, amelyet sajtó útján követett el. A kommunizmusban élénk részt vett, gyűléseiken beszédeket tartott, és az úri osztály ellen izgatott. Rövid idővel ezelőtt lett Nagyszalontáról kiutasítva, ahol is mint rosszindulatú, és a társadalomra veszélyes embert tűrni az ottani magyarság nem volt hajlandó. Elbocsájtásához feltétlenül ragaszkodom."[4] H. Fekete Péter természetesen nem volt kommunista, az első világháborút követő forradalmi mozgalmakban, a Tanácsköztársaságban szereplési lehetőséget látott csupán. Nagyon is konzervatív volt, mondhatni aulikus, akárcsak többször idézett elődje.

Hogy mégis méltó a megemlékezésre, azt sokoldalú és esetenként értékes irodalmi működése indokolja. Igen jó megfigyelő volt, széleskörű helyismerettel rendelkezett, korábbi éveiben következetes önműveléssel kellő régészeti és néprajzi szakismereteket szerzett. Néprajzi és helytörténeti munkáinak értékét a gondos megfigyelés, az aprólékos leírás, a jól hasznosított helyismeret adja meg. Következtetések levonására, általánosításra nem volt alkalmas; bár mindig törekedett rájuk, de szubjektivítása sokszor helytelen utakra vitte. Nagy szolgálatot tett újságírói, szerkesztői tevékenységével a hajdúk történeti tudatának elmélyítésében. Mint közéleti személyiség számos hasznos, jó ügy mellett is síkra szállt s ezáltal kulturális, szociális egyéb téren elősegítette a fejlődést. Jelentős tette volt 1937-ben a *Hajdú Hét* megrendezése. Életének és munkásságának legjelentősebb emléke az általa gyűjtött régészeti, néprajzi és helytörténeti tárgyakból létesített *Hajdúsági Múzeum.*

H. Fekete Péter számtalan pedagógiai, helytörténeti, néprajzi és közéleti cikket, tanulmányt írt. Több tárgykörben hatalmas anyaggyűjtést végzett (*Hajdúböszörmény az irodalomban, a hajdúsági újságírás, Hajdúság írói, Hajdúböszörmény története, Hajdúsági helynevek* stb.). Ezeknek csak egyrészét dolgozta fel, nagyrészt jegyzetekként, kéziratban maradtak. Legfontosabb munkáit a következőkben soroljuk fel: *Hajdúszoboszló pusztulása,* Hajdúszoboszló, 1910.; *Hajdúszoboszlói szilveszterest.* Ethnographia XXVIII. (1926.) *Honfoglaláskori temetkezés városunk határában* Hajdúböszörmény és vidéke XXXVI. (1926.) 38.; *Tájékoztató a múzeumi tárgyak gyűjtéséhez.* Hajdúböszörmény, 1928.; Hajdúböszörmény város utcanevei. Hajdúböszörmény 1929.; *Hajdúböszörmény negyven év előtt.* Karácsonyi Könyv. Hajdúböszörmény 1931.; *Párhuzamok egy népdalhoz.* Ethnographia XXXIII. (1935.); *Zugattyúbúgattyú.* Ugyanott.; *Tíz esztendő a szerkesztőségi asztal mellett.* Hajdúböszörmény, 1937.; *A Hajdúhét történelmi és néprajzi kiállítása.* Hajdúböszörmény, 1937.; *Hajdúsági Múzeum.* Karácsonyi Könyv. Hajdúböszörmény, 1937.; *A hajdúk és a Hajdúkerület története.* Iskolai használatra. Hajdúböszörmény, 1939.; *Hajdúböszörmény ismertetése.* Iskolai használatra. Hajdúböszörmény, 1941.; *A leányok iskoláztatása Hajdúböszörményben.* Hajdúböszörmény, 1942.; *Dicséretmondó Nagy István életéhez.* Debreceni Protestáns lap, 1944.; *Hajdúsági búzavermek.* Ethnographia LIX. (1948.); *Hajdúböszörmény részvétele a szabadságharcban.* Hajdúböszörmény, 1948.; *A Hajdúsági Múzeum.* Ideforgalmi Tájékoztató, 1951.; *A Hajdúság.* Ugyanott, 1953.; *Állatgyógyítás a Hajdúságon,* Ethnographia LVIII. (1956.); *Tésztás kása-e vagy öhön?* Ethnographia LXVIII. (1957.); *A Hajdúsági Múzeum megalapítása.* Déri Múzeum Évkönyve 1957. Debrecen, 1958.; *Hol felejtett el csapot, papot Csokonai Vitéz Mihály?* Budapest, 1958.; *Víd középkori templomának feltárása.* Archeológiai Értesítő 86. (1959.); *Víd középkori falu története, régészeti leletei.* Hajdúböszörmény, 1959. *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára.* Budapest, 1959. és *Hajdúszoboszló és a Hajdúság pusztulása 1660-ban.* Hajdúböszörmény, 1960.;

Dankó Imre

10 éves a szovjet folklorisztika vezető folyóirata

1957-ben jelent meg a *Вопросы литературы* első évfolyama, ahol csakhamar a szovjet folklór-esztétika legjelentősebb vitái lezajlottak. Ugyanebben az esztendőben lát napvilágot az ukrán néprajzi kutatás régóta nélkülözött központi folyóirata, a Kijevben kiadott *Народна творчість та этнографія.* 1958-ban rendezik meg az „össz-szövetségi folklorista értekezlet"-et, amelyen rehabilitálták a folklór-esztétikát, a történeti-filológiai kutatást, és az összehasonlító-történeti (tipológiai) kutatásokat. Megjelenik az orosz folklór hiteles gyűjteményeinek sorozata, a *Памятники русского фольклора* adatközlésének ezer lapjai. Heves viták zajlanak le az ötvenes évek második felétől kezdve, a néprajzi folyóiratok közül elsősorban a már régebben is nagy jelentőségű *Советская этнография* hasábjain, valamint az irodalomtörténészek és filozófusok folyóirataiban (*Русская литература,* illetve *Вопросы философии*). Mindazáltal az utóbbi évtized szovjet folklorisztikájának legjelentő-

[4] Gyulai Állami Levéltár. Kiemelt csomó, főispáni bizalmas iratok.

sebb dokumentuma mégis egy folyóirat vagy évkönyv, a Leningrádban megjelenő *Русский фольклор* eddigi tíz kötete.

A *Русский фольклор* első kötete 1956-ban látott napvilágot a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának leningrádi Orosz Irodalmi Intézete (Puskin-ház) folklór szektorának szerkesztésében. Létrehozója a szektor akkori vezetője, a leningrádi egyetem tanára, Mihail Oszipovics Szkripil (1892—1957), a középkori orosz irodalom kutatója volt. Az ő halála után a szektor kutatói (Asztahova, Bazanov, Guszev, Putyilov) szerkesztették az egyes köteteket. Az eddigi mintegy négy és fél ezer lapnyi évkönyv-sorozat azonban nem csupán a szektor dolgozóitól, hanem a Szovjetunió egész területén dolgozó kutatóktól közöl cikkeket, és a címben szereplő „orosz" szó sem jelzi azt, hogy ne olvashatnánk a kötetekben a Szovjetunió más népeinek folklórjáról szóló cikkeket, jóllehet ezek száma alig néhány. A vállalkozás jelentősége elsősorban abban áll, hogy itt jelentkezik először nagy tekintéllyel és következetesen az újraéledt szovjet folklorisztika, elsősorban a leningrádi műhely, amely az orosz folklór történeti-összehasonlító kutatásával foglalkozik.

Az egyes kötetek felépítése általában egyezik. Legelől tanulmányok, majd kisebb cikkek olvashatók, ezeket követik (nem mindig) adatközlések, krónika, hírek. Ezután (ismét nem minden évben) ismertetések következnek, ezek száma azonban általában nem túl nagy. Minden egyes kötet bibliográfiával zárul. Ezeket Melc készíti, és igen hasznosak abból a szempontból, hogy áttekintő képet adnak a szovjet folklorisztika egyes területeiről. (I. kötet: mintegy 400 folklór tárgyú kandidátusi disszertáció felsorolása, II. kötet: ennek folytatása, újabb 100 disszertációról, ugyanitt Berkov professzor bibliográfiája az orosz népi ponyva-metszetek kutatásáról, III. kötet: a Szovjetunió-beli szlavisztikai folklór kutatás művei 1945—1956 között, IV. kötet: az 1956-os év orosz folklór-bibliográfiája, V. kötet: a szovjet folklór-elmélet bibliográfiája 1953—1959 között, VI. kötet: a folklór-történet bibliográfiája, 1945—1960 között, VII. kötet: folklór a szovjet irodalomban, témabibliográfia, 1956—1960 között, VIII. kötet: a nyugati és déli szlávok folklórjáról orosz nyelven megjelent művek bibliográfiája 1957—1961 között, IX. kötet: a kortársi folklór kérdéseinek bibliográfiája, 1960—1963 között, X. kötet: a *Русский фолклор* első tíz évének bibliográfiája.)

Külön érdekességűek azok az évfordulók, megemlékezések, amelyekből az orosz vagy a szovjet folklorisztika egy-egy kimagasló személyiségéről kapunk hű képet. (II. kötet: Szkripil, III. kötet: Adrianova-Peretc asszony, VII. kötet: Veszelovszkij, Szperanszkij, Zsirmunszkij, VIII. kötet: Pipin, IX., kötet: Azadovszkij, X. kötet: Propp.) Több kötetben olvashatunk beszámolót a folyamatban levő gyűjtőutakról, folklorisztikai expedíciókról (különösen az I, IV, VI, VII, IX. kötetekben). Minden évben beszámolnak az időszerű folklorisztikai és általános néprajzi megbeszélésekről, kongresszusokról. Különösen az újabb kötetek gyakran egyetlen témának szentelik egész tartalmukat, vagy tanulmányaik nagy részét. E kérdésekben ezek az évfolyamok a mai szovjet folklorisztika legárnyaltabb, legátgondoltabb vélemény nyilvánításai.

Már az első kötetben ilyen téma az orosz folklór alkotásainak periodizációja a X. századtól napjainkig (3 tanulmányban). A másik kötet négy tanulmánya a szatíra és humor jelentkezését vizsgálja az orosz folklór különböző műfajaiban. A harmadik kötet a történeti énekről, valamint a folklór felhasználásáról századunk íróinál közöl több cikket is. A IV. kötet zöme az orosz folklór klasszikus műfajaival foglalkozik. Az ötödik kötetet már a szerkesztők is egészében a szovjet folklorisztika teóriájának a bemutatására szentelték, az akkor tartott IV. Nemzetközi Szlavista Kongresszus alkalmából. A következő (VI.) kötet a tradicionális folklór műfajok napjainkban való továbbélésével foglalkozik. A hetedik kötet két témához (orosz irodalom és folklór — az orosz folklorisztika története) ad hozzá új eredményeket. A VIII. kötetet az V. szlavista-kongresszusnak ajánlották, ennek megfelelően tárgya is a szláv népek folklórjának összehasonlító kutatása. A IX. kötetben már fő címmé válik a fő téma: a mai népi alkotóművészet problémái. A X. kötet pedig egyes folklór műfajok műfaji sajátszerűségével foglalkozik elsősorban. Természetesen azonban e fő témákon mással is foglalkoznak az egyes kötetek szerzői, ezek a címek mégis mindennél jobban kifejezik a szerkesztők intencióit.

Egyáltalán, bizonyos kérdések tárgyalása legújabban e kötetek hasábjain jelent meg. Egyes műfajok (a ballada, a történeti ének, a bilina), egyes tárgykörök (történetiség, filológiai gondozás, összehasonlító módszer, tipológiai egyezések, stilisztikai, poétikai és esztétikai minőségek jelentkezése a folklórban) újszerű bemutatása és elsősorban a megírás igényessége, kötelezően magas színvonala jellemzik a folyóiratot. Végül, de nem utolsósorban, határozottan megfigyelhetjük azt is, hogy a kutatók bizonyos kérdésekben nyíltan vitáznak egymással is, elismerik a nemzetközi kutatás eredményeit, és megkísérlik azok alkalmazását, vagy indokolt bírálatát. Különösen a legutóbbi években figyelhető meg örvendetes változás e téren: a korábban jelentkező bezárkózás múlófélben van.

Európa legnagyobb népe folklórjának, az orosz folklórnak az ismerete nélkül aligha képzelhető el összehasonlító jellegű folklorisz-

tika. Ma elmondhatjuk azt is, hogy e rövid életű folyóirat nem csupán út e népi hagyomány megismeréséhez vezet, hanem maga is egy tudomány érdemes megnyilvánulása, amelyet nem csupán tárgya, hanem módszere tesz sokak számára kézikönyvvé. A *Русский фольклор* ismerete nélkül is aligha képzelhető korszerű, összehasonlító jellegű folkloristika.

Voigt Vilmos

Folklorisztikai hírek az Egyesült Államokból

Az Egyesült Államok folkloristáinak életéről a különböző folyóiratok társasági hírei, függelékei, a nemzetközi referencia-folyóiratok, és a „*Newsletter*"-nek nevezett tájékoztató körlevelek bőségesen tájékoztatják a világot. Némi malíciával azt is mondhatnánk, hogy műveiknél is jobban ismerjük ezeket a híreket. Az amerikai folkloristika szerkezetének megfelelően évről évre új látogató professzorok és egyszeri előadók tetteiről, terepmunkára és feldolgozásra szánt ösztöndíjak meghirdetéséről, majd elnyeréséről, tervekről, újonnan alapult társaságokról, intézetekről, folyóiratokról, könyvtárakról értesülünk. Ezeket az új fórumokat mesterien és nagy lelkesedéssel szervezik, csakhamar arról értesülünk, hogy az új munkahely sorozatot bocsát ki, előadókat hív, vagy más módon kér helyet magának a nap alatt. Amerikai pénzből szerveződik jelenleg az afrikai és ázsiai kontinensek folklorisztikájának keretek közé kerülése is. Mindez azt eredményezi, hogy színes ujdonságok áradnak az Egyesült Államokból, bennük legtöbbször csak keresztnevükön említve a folkloristákat. Az ilyen hírekben mindig Bloomington jár az élen, hiszen innen került ki a jelenleg aktív folkloristák többsége, akik különben viszonylag fiatalok lévén, kétszeres vitalitással szerepelnek a folklór hírekben. Az 1966—67-es egyetemi évben itt tesz látogatást Loots Willem, az *afrikaans* folklór specialistája, a Sierre Leone-szakértő, Innes Gordon, a burmai folklór ismert gyűjtője és publikálója, Aung Htin professzor, a japonológus Eder, az asszami Gauhati-egyetem kutatója, Goswami Praphulladatta, és a svéd Tillhagen Carl-Herman.

A megrendezésre kerülő tudományos összejövetelek közül külön figyelmet érdemel az 1966. június 21. és 25. között rendezett *Asian Folklore Conference*, amely hivatalosan is megalakította *Society for Asian Folklore* címmel az ázsiai kontinens első önálló folklorisztikai társaságát. A felszabaduló gyarmatok kutatói dolgoznak egy hasonló afrikai társaság megalapításán is.

D.

Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde — Vlaamse afdeling

Jaarboek XV (1962). Brussel 1965.

A Királyi Belga Néprajzi Bizottság két osztályra, a flamand és a vallon osztályra tagolódik. A flamand szekció vezetője Foncke professzor, tagjai közül a magyar kutatók is jól ismerik a zenetudós Collaert és a néprajzi kutatókat: De Keyser és Peeters professzorokat, De Meyer és Lindemans kutatókat. A vallon osztály vezetője Rousseau Félix, történeti-néprajzi kutató, tagjai közül Marinus, Meurant, Pinon neve ismertebbek. A Királyi Bizottság két nyelven adja ki közleményeit: francia folyóirata *Annuaire de la Commission royale belge de Folklore* címen jelenik meg, flamand változata pedig a kezünkben levő példány.

A magyar néprajzi kutatók kezében ritkán forgó évkönyv tanulmányokat, éves néprajzi bibliográfiákat közöl, és itt teszik közzé a Királyi Bizottság tudományos életéről készült beszámolókat is. Itt publikálódnak a Belgium területén rendezett nemzetközi néprajzi kongresszusokról szóló híradások is. A jelen szám közli a bizottság 1962. évi ügyviteléről írott beszámolót. A jelenleg készülő flamand néprajzi atlasz kérdőíveire beküldött válaszok közül a 11. *(Oudejaarsavond en Nieuwjaar —* Újévelőest és Újév napja) és 13. *(Driekoningen* — Háromkirályok napja) kérdéscsoport válaszait közlik, több szokásszöveggel. Rövid cikk számol be a Gent városában újra megnyitott Volkskunde-Múzeum avatási ünnepélyéről, egy másik beszámoló a flamand szabadtéri néprajzi múzeum *(Vlaamse Openluchtmuseum)* éves tevékenységéről szól. A kötet végén 556 tételben az 1962-es esztendő flamand néprajzi munkásságának a bibliográfiáját találjuk, a *Volkskundliche Bibliographie* rendszere szerint közölve.

A belga parasztkultúra vizsgálata nem csupán a belföldi kutatók számára fontos, hanem az európai parasztság és városok történetének olyan jelentőségeit világítja meg, amelyekkel lépten-nyomon találkozik más területek etnográfus kutatója is — legfeljebb évszázadokkal későbbre datálva. Különösen a flamand néprajzi kutatás igen jelentős mind szám szerint, mind a megjelenő munkák metodikai igényességét tekintve. A máris meglevő figyelmen túlmenően is rendszeresen érdemes számba venni eredményeiket a magyar kutatóknak is.

Voigt Vilmos

Zsirmunszkij professzor 75 éves

1891. augusztus 2-án (a régi naptár szerint július 21-én) született Pétervárott a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja, a leningrádi egyetem professzora, ZSIRMUNSZKIJ Viktor Makszimovics. Nyelvtudományi, irodalomtörténeti, poétikai és folklorisztikai munkásságát ma nem csupán hazájában értékelik nagyra, hanem a nemzetközi tudományos életben is. 1939 óta a szovjet akadémia levelező tagja, 1945-ben a Munka Vörös Zászló érdemrendjét, 1954-ben tudományos munkásságáért Lenin-rendet, 70. születésnapján ismét a Munka Vörös Zászló érdemrendjét adományozták neki. Több nemzetközi tudós társaság tagja, 1956 óta a Német Tudományos Akadémia, 1962 óta az Angol Tudományos Akadémia levelező tagja. 1960-ban a berlini Humboldt-egyetem, 1964-ben a krakkói Jagello-egyetem tiszteletbeli doktorává avatták. Mintegy 450 tudományos munka (monográfia, tanulmány, szerkesztés, recenzió), és tanítványok egész sora tanúskodik lankadatlan életerejéről, sokoldalú képzettségéről. Mind a szovjet tudományon belül, mind az egész világon őt tartják az összehasonlító-tipológiai filozófusok egyik legkiválóbbikának. Elsőrangú tekintélye a népi epika kutatásának, a germán dialektológiának, és a verstannak, poétikának. A magyar folklorista és irodalomtörténész kutatók 1962 őszén, a budapesti Összehasonlító Irodalomtudományi Kongresszuson ismerték meg személyesen is. Hetvenötödik születésnapját Leningrádban tudományos ülésszak keretében ünnepelték meg.

Sz.

Lévi-Strauss professzor kitüntetése

A leggazdagabb és legtekintélyesebb nemzetközi néprajzi alapítvány, a *Wenner—Green Foundation for Anthropological Research* az emberrel foglalkozó tudományok terén elért eredményeiért *Viking Fund Medal*-lal tüntette ki, és az ezzel járó tízezer dolláros jutalomban részesítette LÉVI-STRAUSS Claude professzort, a *College de France* intézetvezető egyetemi tanárát. Ez az érem a néprajzi és antropológiai kutatók legmagasabb nem hivatalos szakmai kitüntetése, és rendszerint világhírű, metodikailag is újat hozó tudósoknak szól. LÉVI-STRAUSS a második francia kutató, aki részesül e magas jutalomban. Általában az Egyesült Államokban élő, illetve az ottani intézményekhez közel álló tudósokra esett eddig a választás.

LÉVI-STRAUSS 1908-ban Belgiumban született. Iskoláit Párizsban végezte, ahol filozófiát és jogot hallgatott. 1935 és 1939 között Brazíliában, a São Paulo-beli egyetemen tanított, és közben több expedíciót vezetett az indiánok közé. (Beszámolóit a *Tristes tropiques* című kötetében olvashatjuk.) Rövid katonai szolgálatának Franciaország összeomlása vetett véget. 1941-től az Egyesült Államokban él, előbb antropológiát tanít, majd 1946-tól két évig a francia kormány kultúr-attaséja Washingtonban. Hazatérte után egy ideig a *Musée de l'Homme* egyik vezető tisztviselője, majd 1950-től az *École Pratique des Hautes Études* igazgatója, a párizsi egyetem egyetemes néprajzi és primitív vallástudományi tanszékeinek professzora, a *L'Homme* című folyóirat szerkesztője.

Munkássága elsősorban a társadalomszervezet és a vallásos elképzelések, művészet kérdéseire terjed ki. „Strukturális"-nak nevezett vizsgálatai modern módszerekkel közelítik meg a természeti népek és a civilizált nemzetek mitoszait, köznapi tudását. Munkásságának állandó vonása a szerkezetek, formák, konstruktív erők iránti érdeklődés. Módszerében a francia szociológiai és néprajzi irányzatok ötvöződnek össze az Egyesült Államok tudományosságából ismert modern törekvésekkel.

A kitüntetésről beszámol, közli LÉVI-STRAUSS életrajzát, két programmatikus tanulmányát (*Mi az Antropológia? — Az antropológia eredményei és jövője*), valamint művei jegyzékét a *Current Anthropology* 1966. évi 2. száma.

Sz.

Új könyvek és kiadványok

(1966. II. negyedév)

BALASSA Iván: *Az eke és szántás története.* Doktori értekezés tézisei. [Bp. 1966], MTA soksz. 18 l. — 20 cm.

FLÓRIÁN Mária: *Rimóc népviselete.* Balassagyarmat 1966, Nógrádm. Múz. Ig., (Nógrádm.) ny. 92 l., illusztr. — 20 cm. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 13.) Bibliogr. 90—92. l.

KÁRPÁTI István: *Bartók Béla emlékfa.* — Kárpáti Zoltán: Egy új vadontermő magyarkőris változat: Fraxinus angustifolia Vahl. ssp. pannonica Soó et Simon var. Bartoki Kárp. Z.

Keszthely 1966, Házi soksz. 7 l., illusztr. — 24 cm. ([Keszthely], Agrártudományi Főiskola. Keszthelyi — — kiadványai 8/3.)

SZOLNOKY Lajos: *Rostkikészítő eszközök és eljárások kialakulása a magyarságnál.* (A kendermegmunkálás néprajzi vizsgálatához.) Kandidátusi értekezés tézisei. [Bp.] 1966, MTA soksz. 12 l. — 20 cm.

ROMÁN János: *A sárospataki szőlőművelés történetének XVI—XVII. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban.* Sárospatak 1964, Múz. soksz. [Bp.] 227 l. — 21 cm. ([Sárospatak], Rákóczi Múzeum. A Sárospataki — — forráskiadványai 1.)

(VASK Ellu — PETROLAY Margit): *A varju háztüznézőben.* Észt népmesék. (Átd. — —. [Ill.] RÓNA Emmy.) Bp. 1966, Móra Kiadó, Athenaeum ny. 92 l., 2 t. — 17×16 cm. 10.50 Ft. ([Kis mesekönyvek.].)

VÉCSEY Zoltán: *Elpusztult népek, elpusztult kultúrák.* [Ill.] (KÖPECZI Bócz István.) Bp. 1966. Móra Kiadó, Athenaeum ny. 243 l., 16 t. — 20 cm. 23,-Ft. — Amerika.

RUZSÁS Lajos: *A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon.* (A városi fejlődés gazdasági alapjai.) Bp. 1966, Akad. ny. 35 l., illusztr. — 24 cm. (Klny.: Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1964—1965.) (Dunántúli tudományos gyűjtemény. 62. Ser. geographica 29.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

BOGLÁR Lajos: *Trópusi indiánok között. Braziliai útijegyzetek.* Bp. 1966. Gondolat, Kossuth ny. 158 l., 24 t. — 21 cm. 21.50 Ft. (Világjárók 48.)

[LIPPAI János]: *Lippay János, P.: Posoni kert, kiben minden kerti munkák . . . virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel . . . való baimolódások: azoknak nemek, hasznok . . . le-irattatnak . . .* Nagyszombat—Bécs 1664—1667, Acad. ny. — Cosmerovius ny. [Facs. kiad.] (Utószó: SOMOS András.) Bp. [1966], Akad. Kiadó, Akad. ny. — 19 cm. 140,-Ft. 1. kv. [16], 148 l., 8 t. 2. kv. 244 l. 3. kv. [10]. 302 l. 4 t., 1 mell.: 13 l., illusztr. Szabó I. 1009., 1016., 1054. Egybekötve.

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. (Szerk. és bev. MAKKAI László.) Bp. 1966, Akad. Kiadó, Akad. ny. 638 l., illusztr. — 24 cm. 100,-Ft.

PÉCHY Erzsébet: *Sárközi hímzések.* [Bev.] ANDRÁSFALVY Bertalan. [Utánny.] Bp. 1963 [1966], Népműv. Int., Házi soksz. 14 l., 18 t. — 29 cm. 16,-Ft. (Mintagyűjtemény. Szövés, hímzés, faragás, fazekasság.)

JUHÁSZ Antal: *A deszki hajóvontatók.* Szeged 1966, Szegedi ny. 24 l., illusztr. — 24 cm. (Klny.: Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1964—65.) (Csongrád megyei múzeumok füzetei 6.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

CATO, M(arcus) Porcius: *A földművelésről. — De agri cultura.* Ford. és jegyz.: KUN József. Bev. Maróti Egon. Bp. 1966, Akad. Kiadó, Akad. ny. 321 l., 1 t. — 21 cm. 50,-Ft. (Görög és latin írók. — Scriptores Graeci et Latini 11.)

Tanulmányok Gyöngyös város történetéből. (SÁPI Vilmos: *Gyöngyös város joggyakorlata a török hódoltság idején.* — MOLNÁR József: *Csomor Kálmán polgármester szerepe Gyöngyös gazdasági és kulturális fejlődésében.* — HONTERT Rezső: *Dukesz Artur.)* Gyöngyös 1964 [1966], Múz. soksz. [Bp.] 80 l. — 20 cm. ([Gyöngyös], Mátra Múzeum. A — — füzete 7.) Borítékcím: Adatok Gyöngyös város történetéhez.

DÖMÖTÖR Sándor: *A jáki ördögkövek mondájának képzettörténetéhez.* Szombathely 1966, Vasm. ny. 266—295. l., illusztr. — 24 cm. (Klny.: Vasi Szemle.) ([Szombathely], Savaria Múzeum közleményei 39.)

(VOIGT Vilmos): *A három özvegy miniszter. Koreai népmesék.* (Vál. — —. Ford. BÜKY Béla, ENYEDY György stb. Utószó: KRIZA Ildikó. Ill. LÓRÁNT Lilla.) Bp. 1966, Európa, Kossuth ny. 204 l. — 19 cm. 13.50 Ft. (Népek meséi.)

ORTUTAY Gyula: *Ungarische Volksmärchen.* Hrsg.: — — (Übers.: Mirza Schüching, Géza Engl. 3. Aufl.) Bp. 1966, Corvina, Druck. Kossuth. 548 l. — 21 cm. 45,-Ft. (Volksmärchen.)

KORMOS István: *Die Wunderflöte. Märchen aus Ungarn.* Ausgew. von — —. (Übertr.: Mirza Schüching. Géza Engl.) [Ill.]: Emma HEINZELMANN. (5. Aufl.) Bp. 1966, Corvina, Druck. Kossuth. 234 l., 12 t. — 22 cm.

Összeállította: SZÉL KATALIN

KÖNYVSZEMLE

Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 189 lap. 14. térkép 177—179.: Kartographische Methode in der Volkskunde.

Elméleti—módszertani munkákban elkedvetlenítően szűkös szakirodalmunk jelentős gazdagodást nyert Barabás Jenő szóban forgó könyvével. Mert — előre kell bocsátanunk — e munka sokkal többet ad, mint amit címe kifejez; a „kartográfiai módszer" elmélyült és gondos ismertetésén túlmenően, a néprajztudomány módszerének és a műveltség természetének egyetemesebb vonatkozásait is vizsgálódási körébe vonja. Ezt azonban nem önmagáért teszi, hanem tulajdonképpeni problémája behatóbb és távlatibb megvilágítása érdekében. A vizsgálódás központjában a *műveltség területi differenciáltsága, e tagoltság* kartográfiai rögzítése és végül a műveltségi térképek értelmezésének kérdéscsoportja áll (III—IV—V. fejezet). E kérdésekhez egy történeti és módszertani bevezetőn (I. A kartográfiai módszer kialakulása; II. Az összehasonlító vizsgálat módszertani tanulságai) át jutunk el.

Visszatérve az alapproblémára: nyilvánvaló, hogy az emberi kultúra térbeli tagoltsága messze világító következtetésekre szolgáltat támpontokat. Aligha vonható kétségbe például, hogy az egyetemes emberi műveltségnek az a sokrétű tagoltsága, az a formai és fejlettségi változatosság, ahogyan a különböző világrészeken végigtekintve előttünk áll — többet fejez ki az emberiség történetéről Földünkön és annak egyes territoriumain, mint az összes írott történeti források együtt véve. „A modern etnológiai kutatások megindulásakor — írja a szerző — nem is a kultúrjelenségek térbeli differenciáltságának ténye jelentett újdonságot, hanem az azonosság és eltérés szabályosságainak, az ebből levonható következtetések lehetőségeinek felismerése." Szerző vizsgálódásának két etapja logikai sorrendben hát: *a)* a táji differenciáltság *okainak* kifejtése, *b)* a tagoltság *térképes rögzítése.* Az ezt követő *értelmezés* már ismét komplexebb eljárást követel. Ebből az is következik, és ezt a szerző hangsúlyozza, hogy a térbeli differenciáltságot szemügyre vevő vizsgálat, és ezen belül a kartográfiai módszer a műveltség megismerésének nem kizárólagos, hanem egyik útja. Ez az út számos esetben döntő fontosságú kiindulást, legjobb megközelítést biztosít valamely probléma megoldásához, s így általános jelentősége sem vitatható.

Amitől a szerző eleve és hangsúlyozottan óv: a táji variáltság tényéhez, az okokat kutatva, sohasem szabad valamilyen egyoldalú, mechanikus magyarázó elvvel közeledni. Márcsak azért sem, mert a műveltség társadalmi produktum, s a különböző társadalmaknak különbözők a szabályaik, mozgató törvényeik vagy tendenciáik. Minden társadalomra egyaránt érvényes elvont törvények nincsenek, ellenkezőleg: a társadalmi szervezetek alapvetően különböznek egymástól, mindegyiknek megvannak a saját törvényeik, sőt egy és ugyanazon jelenség teljesen különböző törvények uralma alatt állhat, különböző szervezetek *eltérő összalkata* és *működési feltételeik* különbsége következtében (vö. I. I. Kaufman pétervári egyetemi tanár egykorú méltatását Marx módszeréről. Idézve: Marx—Engels, Vál. Műv. I. Bp. 1949. 434—435). Barabás könyve a társadalmi fejlődés szempontjából jobban ismert *európai* anyagra támaszkodik. Ezen belül messzemenően hasznosította a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai közben felgyűlt tapasztalatokat is.

Kevésbé iskolázott szerzők munkáiban gyakran találkozunk valamely jelenség „lokalizáltságának" egyoldalú magyarázatával. Nem ritkán — inkább visszatérően — fordul elő például, hogy valamely jelenséget, annak minéműségét egyszerűen a földrajzi viszonyok következményeképp interpretálnak. Holott nyilvánvaló, hogy a földrajzi körülmények és kulturális jelenségek összefüggése nem közvetlen, hanem az adott emberi társadalomon keresztül, a konkrét történeti helyzettől függően érvényesül. Jelen munka üdítő vonása, hogy a szerző mindvégig következetesen harcol minden ehhez hasonló egyoldalúsággal, állásfoglalását többször kifejezve, egész szemléletével, kifejtve és példák sokaságán mutatva be, hogy a népi kultúra táji differenciáltsága egy sereg tényező keresztüzében formálódik. (Természetesen egyidejűleg integráló tendenciák is működnek, vö. 65. lap.) Árnyalt és tartalmas fejtegetéseiből itt csak néhány megállapítást és illusztráló adatot emelhetünk ki.

A műveltség és társadalom szerves kapcsolódásából, annak a ténynek alapvető jelentősé-

géből, hogy „a társadalom fejlődése során, az emberi tevékenység eredményeként jön létre a kultúra", következik, hogy az alakító tényezők közül elsőknek a társadalmiak kerülnek taglalásra: *az anyagi javak termelési módjának* szerepe és a *népi kultúra osztályjellege* kérdései. Köztudott, hogy az anyagi javak termelési módján belül általában a termelőerők a legmozgékonyabbak, de — figyelmeztet a szerző „ — az általános tétel helyességét nem érintve — a helyi fejlődésben esetenként előfordulhat, hogy a . . . termelési viszonyok forradalmasítják a termelőerőket". A mezőségi faluból hozott példák számos esetre kiterjeszthető: a termelőszövetkezeti gazdálkodás nem a helyi termelőerők fejlettségi fokából következett, hanem az ország egész gazdasági-társadalmi struktúrájának szocialista átalakulásából, ami az adott helyen előbb a termelési viszonyokat változtatta meg gyökeresen. A termelési mód kultúraformáló szerepe a társadalmi fejlettség alacsonyabb fokán könnyebben felismerhető, szinte kézzelfogható; fejlettebb szinten a kapcsolódás már bonyolultabb, több az áttétel és az alapvetők mellett egy sor másodlagos erő is működik. Helytől, időtől és körülménytől függően a műveltségállomány bizonyos részeinek alakulására közvetlen impulzust másodrendű erők is adhatnak. Az osztályjelleg általánosságban elvitathatatlan, hiszen maga a „népi" kultúra a társadalom osztályokra tagolódásával jött létre. Jó ideig azonban sok a közös formai elem. Utal itt a szerző Makkai László szép kimutatására, hogy a majorsági gazdaságok nálunk kialakulásukkor formailag jobbára nem mások, mint nagyobb méretben másolt paraszti gazdaságok. Az osztályjellegből következik — a késői feudalizmus idején — a paraszti műveltség közismerten konzervatív, megcsökött jellege is. Fontos figyelembe venni a paraszti társadalom rétegződését, másrészt a kifejezetten kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok közötti átmenetek széles skáláját. Emlékeztet a szerző Lenin megállapítására is: a gazdag parasztságot osztályhelyzete a burzsoáziához köti, de életformája lényegében a közép- vagy szegényparasztságéval egyezik meg. Konkrét vizsgálatoknál ügyelnünk kell, hogy a fejlődés ismert fő vonala ne a helyi eset deduktív értelmezéséhez vezessen, mert ezen eljárással a megalapozott generális elv — ahelyett, hogy világosabbá tenne — szemellenzőként alkalmaztatik.

A műveltségformáló erők közül, úgy érezzük, igen mélyenszántóan és reális helyére illesztve tárgyalja Barabás a *földrajzi tényezők* szerepét. Itt valóban a széleskörű összehasonlítás biztosít alapot a helyes értékeléshez. Kétségtelen, hogy a földfelszín vízszintes és függőleges tagoltsága, a flóra, fauna, éghajlat módosítólag hat az adott közösség műveltségére. Gyakran épp azért válnak téves magyarázatok forrásává, mivel ezek „hatása" talán a legérzékletesebben szembeötlő; kevésbé rejtett mint a társadalmi tényezőké. Ha azonban figyelembevesszük, hogy azonos földrajzi viszonyok között eltérő kultúrák találhatók, és megfordítva: különböző földrajzi feltételek között lényegében azonos műveltségekre is példát találni, nyilvánvaló, hogy a geográfiai tényezőket nem lehet konstans, domináns és egy irányba ható elemeknek felfogni. Különösen gyakran bukkan elénk a szakirodalomban az a tévedés, hogy az azonos földrajzi viszonyok között egymástól távolabb fellépő azonos formákat — expressis verbis vagy hallgatólagosan — a földrajzi viszonyoknak tudják be. Hozhatunk erre példát a pásztorkodás szakirodalmából is. Például az Alpokban és a Kárpátokban a szálláspásztorkodás formája dominál az állattartásban, s mivel ez a forma Nyugat-Európában általában csak a magas hegyvidékeken van meg (a magyar Alföldet a nyugati kutatók kevésbé ismerték s vették figyelembe) a szálláspásztorkodás és a havasi pásztorkodás fogalma csaknem teljesen azonosult (vö. pl. Frödin: *Zentraleuropas Alpwirtschaft*, bevezetés). Pedig a népvándorlás korában az Alpoktól az Északi-tengerig nyúló nagy táblán is voltak szállások, nem is beszélve kelet-európai síkvidékekről. E fáziseltolódás fel nem ismerésének veszélye a Kárpát-kutatás legújabb fellendülése ellenére sem küszöbölődött ki. Joggal húzza alá Barabás, hogy a ma hasonló táji adottságok közepette kimutatható egyezések nem tekinthetők még eredetüket illetően földrajzi-, környezeti hatás produktumának. A hasonló környezetben kimutatható egyezéseket történetileg is meg kell mindig vizsgálni, mielőtt a táji hatás bizonyosságát kimondanánk. Általánosan leszögezi: a növény-, állat- és ásványvilág kincse a társadalmi fejlődés szintjének megfelelően fejtik ki kultúraformáló erejüket, s így hatásuk különböző korokban eltérő.

A *társadalom intézményei* hatásának megvilágításánál példaként utal egy kutató térképére, amely szerint bizonyos süteményformák elterjedése a római kortól, szerző szerint kimutathatóan, összefüggést láttat provincia-, törzsi-, fejedelemségi-, hercegségi határokkal. Sokkal több ellenpélda idézhető, s idéz is a szerző. Megállapítja, hogy az eltérő műveltségi javakra különböző intenzitással hat az intézményi keret. Szép meglátása: tevékenységi körén belül minden intézmény integrál, de ez a szerepe ugyanakkor nagyobb területet tekintve differenciálódást jelent. A társadalom eszméi közül tartós hatásúnak mutatkozik a vallás.

Az etnikum szerepe és *Az együttélés formái és az ember* címen tárgyalt kérdésekre itt csak utalhatunk; kevésbé kidolgozott területei ezek a néprajznak, szerzőnk is inkább a probléma megközelítésének lehetőségeit igyekszik kitapintani. Részletesen foglalkozik az időfaktorral, s fejtegetéseiből azt emelnénk ki, hogy *bizonyos táji különbségek semmi másnak nem tekinthetők, csupán időbeli különbségnek.* Nincs mechanikus térbeli kultúrmozgás — mondja a szerző, s úgy érezzük, helyén valóbb lett volna, a „térbeliséget" nem elszakítva „térbeli-időbeli" összetétellel fogal-

mazni. — *A térbeli elterjedés keretei* (következő alfejezet) fogalma nem tévesztendő össze a terjedés okainak fogalmával. („A villamosáram a vezetéken halad, enélkül szétáramlik, de a vezeték mégis független az áramtól") Nos itt a „vezetékekről", a műveltségjavak áramlásában szerepet játszó jó és rossz vezetőkről van szó: népvándorlás és más migrációk, katonaság, áttelepülések, kereskedelem, úthálózat, közlekedés stb. Nincsenek éles kulturális határok, s gyakran még a jelenséghatárok is elmosódnak. A terjedésre befolyással van az illető műveltségi javak *megjelenési módjának*, „anyagának" is. A műveltség tárgyi elemei például nyilván más „mozgásuak", mint a folklór jelenségek. Hasonlókép figyelemmel kell lenni a *befogadás kérdésére*, amikor a diffúziót nem az átadás vagy átvitel, hanem az átvétel, a befogadó közösség ama „szűrő-rendszere" szempontjából vizsgálják.

Az eddig tárgyalt tényezők seregszemléje után, mintegy sorvégi hangsúllyal a szerző ismét a *A komplex látás* szükségességét húzza alá, hangsúlyozva, hogy a tényezők fenti sorrendje nem értéksorrend; konkrét esetekben minden tényező bármelyikkel — eggyel vagy többel — kapcsolódhatik; a kapcsolódás tehát nem láncszerű. Egész fejtegetésében — kimondottan és a sorok közt — mindenféle sematizmussal és vulgarizálással szemben a szerző termékeny szkepticizmusa fejeződik ki.

A másik gondolat, amely az egész munkán végighúzódik, s ami nyilvánvalóan a szerző lényegi álláspontját fejezi ki: a néprajztudomány a kultura *formáit* vizsgálja elsősorban. Pontosabban: a vizsgálatnak a forma a kiindulási alapja, de kizárólagossá, s kivált öncélúvá nem válhat. Nem arról van szó, hogy a szerző a fejlődésben döntő jelentőséget tulajdonítana a formai elemeknek, hanem úgy látja, hogy a néprajz a műveltséget elsősorban formai oldaláról, formai burkában ragadhatja meg, hogy azután tovább hatoljon a rejtettebb, funkcionális vonások és tartalom feltárása felé. Amennyire helytelen lenne — mondja — a kutatásnak csupán a formára szorítkoznia, éppúgy a hibalehetőségek, téves következtetések ingoványát jelentené a forma elnagyolt, pontatlan, nem-exakt ismerete. A szerző, gyümölcsöztethető módon, öt karakterisztikus vonást emel ki, amelyek minden műveltségi jelenségnek *alapjellemvonásai*, s amelyeket a vizsgálatnál mindig rögzíteni kell ahhoz, hogy az összehasonlító kutatás számára megbízható tényanyag álljon rendelkezésre.: 1. forma, 2. kor, idő, 3. hely, 4. szociális tartalom, 5. funkció. Vitathatónak tartja, hogy ezekhez 6.-nak odaveendő-e a *név*, mert a szó jelentésváltozása „a jelenség egészétől teljesen függetlenül is bekövetkezhet, a nyelvfejlődés törvényeihez igazodva". Bármennyire helyes utóbbi megállapítása, úgy gondoljuk, hogy a szófejlődésnek épp ez a sajátos, szemantikai jellegzetessége, hogy a szó a jelentésváltozás (esetleg többszörös jelentésváltozás) ellenére, annak következtében, hogy új jelentéstartalommal megőrízheti régi formáját, s a hangalak kövületében eredeti jelentését, a néprajzkutatás számára is sok esetben mással nem pótolható tanulságokkal szolgál, s a népi névnek terepgyűjtésen való rögzítését nem lehet nem követelménynek tekinteni. — Kisebb jelentőségű, de szintén szerencsés osztályozásnak tartjuk a kalauzok, gyűjtési útmutatók és kérdőívek fogalmának elkülönítését, és ugyanígy — *Az anyaggyűjtés szempontjai* címet viselő fejezetben — az etnográfiai térképek jellegük szerinti csoportosítását: *a)* illusztratív, *b)* dokumentum térképek, *c)* néprajzi atlaszok. Míg előbbiek valamely konkrét vizsgálat melléktermékei, részei, az atlaszok előre meg nem határozott vizsgálatok önálló bázisai lehetnek.

Amennyire egy recenzió terjedelmi keretei megengedik, igyekeztünk felölelni azt a gazdag és szerteágazó problematikát, amelyet a munka — a kartográfiai módszer megvilágítása kapcsán göngyölít. Kiemeltük fejtegetéseinek azokat a részeit, amelyeket tudományszakunk jelenlegi fejlődési szakaszában aktuálisnak láttunk. A speciális kartográfiai kérdéseken túl bennünket inkább a szerző egyetemesebb koncepciója érdekelt, s ha több helyen fenntartásunkat jeleztük is, igyekeztünk kifejezni és hűen visszaadni a szerző lényeges kérdésekre vonatkozó fejtegetéseinek tartalmasságát, továbbvivő voltát. Barabás könyve valóban nemcsak a kartográfiai módszert alkalmazni és felhasználni kívánó szaktársak számára jelent elmélyült és korszerű ismertetést, s nemcsak a társtudományok művelői nyerhetnek áttekintést tágabban is a népi kultúra megismerésének sajátos etnográfiai aspektusairól, hanem az etnográfus szakemberek is, bármely részterületet művelik, problematikánk szélesöleléséű, ugyanakkor árnyalt, egyéni látásmódról és sok eredetiségről tanuskodó, szakmailag üdítő és gondolatébresztő könyvként helyezhetik el szakirodalmunk számottevő munkái között.

Földes László

Napkelet felfedezése

Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja GYÖRFFY György. Budapest 1965. Gondolat kiadó

A Nemzeti Könyvtár Művelődéstörténet sorozatának legújabb könyve a mongol-kori (vagyis a XIII. sz-i) szemtanúktól származó értesülések gyűjteményes kiadása. A könyv teljes képet ad a XIII. sz.-ban megismert keletről, mert az alcímben feltűntetett három utazó útijelentésén, illetve útleírásán kívül tartalmazza Péter oroszországi érsek vallomását, IV. Ince levelét Güjük kánhoz, Polonus Benedictus útijelentését, Güjük kán IV. Ince pápához írt levelét, valamint IV. Béla tatárokhoz küldött követeinek a jelentését is.

A gyűjtemény a felmérhetetlen értékű kultúrtörténeti anyag sorában természetesen igen nagyszámú néprajzi adalékot is tartalmaz.

A JULIANUS első útjáról szóló (RICCARDUS frater szerzette) értesülés (1237-ből) tudósít a Kubán folyó torkolata környéki Zikia föld népének haj- és szakállviseletéről, Alánia szokásairól (pl. az edények kultikus megtisztításáról, állandó fegyverben állásukról), valamint az Etil (Volga) melletti magyarokról, akiknek „teljesen magyar a nyelvük", „akiknek semmi tudomásuk nincs istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhust, farkashust és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a [ti. pannóniai] magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla." A jelentés értesít a (moksa-) mordvinok kegyetlenségéről, akik a levágott emberfejeket maguk előtt hordják, akik az emberi koponyából kelyhet csinálnak s abból isznak s akik addig nem nősülhetnek meg, amíg embert nem öltek. Megemlékezik a jelentés jósaikról is.

JULIANUS második útjáról szóló jelentése (1237/38-ból) elsőként ismerteti meg Európával a mongolokat. Ez a jelentés többek között megemlíti, hogy a mongolok a küszöböt nagy tiszteletben tartják, mert aki megérinti, azt helyben lekaszabolják, s hogy messzebbre nyilaznak, mint más népek, de a karddal és lándzsával viszont nem bánnak olyan jól a harcban. A jelentésben közölt (feltehetően Batu) kán leveléből kiderül, hogy a kán „az égi király küldöttének" tekinti magát.

PÉTER, oroszországi érsek, vallomása (1245-ből) részletesen ismerteti a mongolok hitét, szokásait, életmódját. Megemlíti pl., hogy reggelenként kezeiket az égnek emelik, az első falatot a levegőbe dobják, az első kortyot pedig a földre öntik a Teremtő tiszteletére; újholdkor pedig sokat mulatnak. Megeszik a kanca, a kutya és bármiféle más állat husát, szükségben az emberhust is; vizet és tejet isznak. Súlyosan büntetik a gonosztetteket, családi lakomára, ügyek megtárgyalására vagy titkos tanácskozásra más nemzetből senkit nem engednek oda.

PLANO CARPINI útijelentése (1247-ből), amely kétségtelenül bizonyítja, hogy a szerző „élesszemű megfigyelő és kiváló rendszerező elme", feltétlen hitelt érdemlő igen sok becses népi kultúráról szóló értesítést tartalmaz. A számos és részletező adat ismertetésünk keretei között fel sem sorolható, így csak összefoglalóan utalunk arra, hogy pontosan leírja a mongolok embertani jellegét, viseletét, házassági szokásait, jurtáit, tenyésztett állatait, bálványait és azok kultuszát, tiltott cselekményeit, másvilágról alkotott képzetét, *etügen* istenségét, tűzkultuszát, temetési szokásait. Magyar vonatkozása miatt kiemeljük, hogy a szerző megemlékezik a mongolok ama temetőjéről, amelybe a Magyarországon elhunytakat (nyilvánvalóan csak levágott fejeiket) helyezik el.

POLONUS Benedictus jelentése (1247-ből) csak néhány adalékkal egészíti ki PLANO CARPINIT, akinek tolmácsa volt.

Güjük kán IV. Ince pápához írt levele csak saját címében („Az örök Ég erejéből, az egész nagy nép tenger [nagy] kánja") tartalmaz utalást a mongolok világképére.

IV. Béla tatárokhoz küldött követeinek jelentéséről szóló értesítés (1247—48-ból) a kunok karddal kettévágott kutyára való esküjükről tájékoztat.

Amíg a XIII. sz.-i források elszórt adatokkal, s PLANO CARPINI is csak viszonylag teljesebb kép megrajzolásával járul e kor mongol népi kultúrájának megismeréséhez, addig RUBRUK (helyesebben Rubrukból való) Vilmos útleírása (1255-ből) szinte a modern leíró néprajz igényeinek megfelelően tájékoztat a mongol kultúra némely jelenségéről. Eredményesen teljesítette tehát IX. Lajos megbizatását, aki éppen ebből a célból bocsátotta útra őt. Az útleírásban önálló fejezet tárgyalja a „tatárok" hajlékát, ételeiket, a kumisz készítését, öltözetüket és vadászatukat, a férfiak hajviseletét és az asszonyok ékességét, az asszonyok „munkakörét" és készítményeiket, igazságtevésüket és ítéletüket, illetve halálukat és temetkezésüket, valamint sámánjaikat. Ezeken a fejezeteken kívül az útleírás számtalan néprajzi adalékot tartalmaz még pl. az ülésrendtől a juhlapockából való jósláson át a zengőnyílig.

Az ismertetett mű természetesen nem csupán a mongolkori írásos források magyar nyelvű közzétételére szorítkozik.

GYÖRFFY György tanulmány rangú bevezetése, a 830 tételből álló igényes jegyzetanyag, a történeti eseményekben eligazítható időrendi tábla, a Dzsingisz kán utódait bemutató családfa, a több mint 250 címet tartalmazó (s így elméletileg teljes) bibliográfia, az alapos és részletező tárgymutató, valamint az öt térképmelléklet nagymértékben elősegíti részint a mongol-korban, részint a könyvben való eligazodást. Ez a munka lehetővé teszi, hogy a magyar néprajzi kutatás összehasonlító anyagként felhasználja végre a XIII. sz.-i mongol kultúra jelenségeit, ami a honfoglaló magyar népi műveltség megismerése céljából elengedhetetlenül szükséges.

DIÓSZEGI VILMOS

Lajos Árpád: Borsodi Fonó

Miskolc, 1965. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai III. 653 l. 19 á. 1 térk.

Imponálóan testes kötetet adott közre a szerző a palócság, matyók, Dél-bükkalja, Bódva-völgy, Cserehát és Bodrogköz népének fonóéletéről, a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakóinak egykori társasmunkájáról. A munka a századeleji állapotokat tükrözi, annak a korosztálynak vallomása alapján, melyet még idejében sikerült LAJOS Árpádnak megszólaltatnia ahhoz, hogy az egész ország területén élt, de napjainkban már kihalóban levő, egyidejűleg társasmunkának és szórakozásnak tekintett fonó, vallomásuk alapján egy megye monográfiájává álljon össze.

Rövid bevezető után, melyben talán hiányolhatjuk, hogy nem említi meg a szokás régiségét hiszen tudjuk, hogy a *fonó* Árpád-kori szava nyelvünknek (egyáltalán a jól sikerült munka még plasztikusabb lett volna levéltári adatokkal kiegészítve, számtalan adat található mind az egyházi, mind a világi levéltárakban a fonóéletről, többnyire annak kárhoztatásáról, üldözéséről), a kender feldolgozását írja le, mindenre kiterjedő figyelemmel. Leírja milyen földbe kell vetni a kendert, a kenderföld trágyázását, vetését, őrzését, a kender nyüvését, áztatását, mosását, szárítását, törését, gerebenezését, a hozzáfűződő hiedelmekkel és népi terminus technikusokkal együtt, vidékenkénti eltéréseikkel. Egyik szavához említsünk meg egy párhuzamot: Szentistvánon és Bodrogközben *kitában* teszik el a szöszt (30. l.), régen a földesúri kendercensus mértékegysége volt a „duo kitta canabum", szinte minden kendertermelő faluban találkozunk vele. Bő idézetekkel, sajátfonású, szövésű hozomány-felsorolásokkal, tréfás történetekkel mutatja be, milyen fontos volt a nő fonni tudása, mennyire érvényesült ez mint követelmény a párválasztásnál is. Megtudjuk, hogy 8—9 éves korában hogyan fogták be a kislányt otthon fonásra, hogyan adta át anyja, nagyanyja tudását neki. Olvasunk a *fonóházról*, *ülőházról*, *dévánházról*, *fonókákról*, ezek különböző típusairól, melyek legfontosabbja a lányos fonóház volt, ahol a fonás mellett legalább akkora szerepe volt a fiatalság szórakozásának is. Bemutatja a guzsaly két válfaját: a kerekes és talpas guzsalyt, valamint az azokon való fonás technikáját, kiterjedve olyan aprólékos megfigyelésekre is, mint pl. a *nyálitóra*. A fonal nedvesen való sodrását többnyire nyállal (esetleg kis edényben vizzel) biztosítják, s ehhez savanyúságot, fanyar gyümölcsöt, aszalt gyümölcsöt, savanyított aprókáposztát, éretlenen eltett szilvát, napraforgómagot vagy főtt kukoricát kell fogyasztani, a legszívesebben látott nyálképző természetesen a legények által ajándékozott savanyúcukor volt.

A kötet nagyobb része a két részre oszló, csaknem 500 oldalas adattár, melyben a szerző adatközlőit szólaltatja meg, elmondják véleményüket a fonásról; külön érdeme LAJOS Árpádnak, hogy ezt fonetikusan jegyezte le, ami a rotaprinten való megjelenésnél nem kis gondot okozott. A dalok, mesék, játékok rövid elemzése után a különböző szórakozásokat sorolja fel, majd a fonó szokásairól ír hosszabban, melyekben számtalan kitűnő, máshol eddig nem olvasott megfigyelést kapunk.

Az adattár második része, mely a kötet nagyobb felét teszi ki, a fonó költészetével, játékvilágával foglalkozik. A szerző gyűjtött anyagát „a fonóban való együttszórakozás alkalmi jellegé"-t szem előtt tartva szelektálta, tehát nemcsak azok a dalok szerepelnek gyűjteményében, melyek a fonót mint tárgyat említik, hanem mindazok az énekek, mesék, játékok, melyek a fonóban elhangzottak, illetve amelyeket ott játszottak. Az anyagot csoportosítva kapjuk, mind a lírát, mind az epikát, valamint a rigmusokat, játékokat is. Közlését fonetikusan írja le, a dallamokat azonban népművelési szempontból, hogy színjátszó csoportok felhasználhassák műsorukban, nem g' finálissal közli.

LAJOS Árpád könyve nagy nyeresége a néprajzi és népzenei irodalomnak, részben imponálóan gazdag anyaga miatt, részben pedig azért, mert előtte ilyen kimerítően senki sem foglalkozott a fonóval. 19 táblán számos ábra teszi szemléletesebbé mondanivalóját. A kötet jelentősége túlnő a gyűjtött területen, Borsod megyén.

SCHRAM FERENC

Dankó Imre: A Gyulai vásárok

A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Szerkeszti: DANKÓ Imre. 44—46. sz. Gyula, 1963. 151 lap, 6 térkép és 4 fényképmelléklettel.

„Gyermekkorom óta izgattak a vásárok. Szívesen mászkáltam a sátrak között és nézelődtem a sokszínű forgatagban annak idején. Minden egyes vásár, újabb és újabb élményt nyújtott s alig győztem őket magamban elraktározni" — Ezekkel a szavakkal kezdődik DANKÓ Imrének a gyulai vásárokat ismertető könyvéhez írt *Előljárója*. Ugyanezt leírhattam volna magam is, pedig gyermekkorom vásár-élményei közé csak egy kis dunántúli falu vásárai tartoznak. Vásárok napján már reggel korán kiültem a házunk elé, és néztem a vásártér felé igyekvő hullámzó sokaságot: a szekereket a lovakkal és a rajta utazókkal, a rajta szállított árukkal; a batyúkat cipelő vagy éppen állatot vezető, hajtó gyalogosokat . . . A ruházat, a tartás, a lovak vagy a szekér minősége már önmagában sok mindent elárult a vásárosok foglalkozásáról, vagyoni helyzetéről, egyéniségéről és arról: melyik faluból, vidékről jöttek, milyen nemzetiségűek. Mindez fokozottan nyilvánult meg magán a vásáron, amely a környék életének sok mindent eláruló tükrét nyújtotta. Ezt keresgettem, kutatgattam tovább, amikor a vásári sokadalomban mászkáltam sokszor félnapokat is anélkül, hogy valamit is vettem vagy venni akartam volna.

Ilyen sokrétű élményt és tanulságot tartalmazó volta miatt tetszett meg nekem DANKÓ Imre könyve mindjárt az első átlapozás alkalmával; tetszésem még csak fokozódott, amikor áttanulmányoztam az egész munkát.

DANKÓ Imre könyvének egyik legnagyobb, de minden esetre legsajátosabb értéke az, hogy olyan néprajzi munka, amelyben a maguk szoros összefüggésében jelennek meg a tárgyalt jelenségcsoportokhoz tartozó „tárgyi"- és „szellemi" néprajzi jelenségek.

A szerző bevallottan „néprajzi jellegű" munkát akart írni a gyulai vásárokról. A nagy szorgalommal és hozzáértéssel felkutatott különféle adatokat, tényeket, jelenségeket néprajzi jellegű szemlélet alapján dolgozta fel; ez a munkának határozott arcélt és határozott egységet adott. Az így elénk rajzolódó kép minden árnyaltsága, színessége mellett egységes maradt.

A könyv I. fejezete a gyulai vásárok és piacok történetével foglalkozik. A helyi hagyományok szerint Gyulán mindig volt vásár. Ez logikusan következik a város „peremváros" jellegéből is: különböző adottságú, más-más termékeket létrehozó vidékek cserélték ki itt árucikkeiket már nagyon régóta. Történelmi adatok valószínűvé teszik, hogy Róbert Károly idejében már voltak vásárok Gyulán. Ezeknek a vásároknak a jellege, jelentősége, áruellátottsága a történelmi változásoknak megfelelően állandóan változott a történelem folyamán. Változott „a gyulai vásárok ideje, helye" változtak „egyéb körülményei" is, amelyekről a II. fejezet számol be több értékes térképmelléklet felhasználásával.

A III. fejezetben, amely a gyulai vásár áruit és árusítóit ismerteti, már teljesen néprajzi jellegű képsorozat bontakozik ki előttünk. Ezt a fejezetet ARANY János: „A lacikonyha" c. verséből vett idézettel kezdi a szerző. A későbbiek során is idéz SINKA Istvántól, a román SLAVICI Ivan munkáiból, népköltészeti alkotásokból. Mindez arra vall, hogy a szerző ebben a fejezetben úgy akar tudományosan hiteles képet festeni, hogy ugyanakkor szépirodalmi vagy legalább is essay-határokat is elérjen. Ez a törekvése sikerült; ezáltal a munkának ez a fejezete nemcsak olvasmányosabb lett, hanem az ismertetett jelenségek is plasztikusabbakká, sőt tudományosan is hitelesebbekké váltak.

Így a fejezet olvasása során megtudjuk, hogy milyen nagy szerepe volt a gyulai sertésvásárokon a *szalontai fajta siska disznó*nak, de keresett volt az *ugrai disznó* vagy a *makkon hízott rác* vagy *mangalica sertés* is. Hogyan *csapták el a vásárt* tenyérbeütéssel akár itt, akár a ló- vagy a marhavásáron, ahol a *sőréket, göbölyöket* vásárolták. Meg tudjuk, hogy mi volt a szerepük a *szenzáloknak*, a paraszt *kupeceknek*. A vásár után hogy *itták el a pecsétet a Komlóban*, a *Magyar Királyban* vagy a *Fekete Sasban*. Megtudjuk, hogy milyenek is voltak azok a lacikonyhák: a módosabb *deszka-* vagy *ponyvasátoros* lacikonyháktól kezdve — ahol a *kapu*nál fogyaszthatott az *álló vendég*, a sátor belsejében pedig a *betérő vendég* — a *sütögetők* öreg üstházáig, ahol legfeljebb egy lóca szolgálta a fogyasztók kényelmét.

A lacikonyhák közelében árultak a magyar és román faárusok: dézsát, létrát, favillát, falapátot, búzamosót, tövisboronát, kocsikat, vályut, teknőket, keréktalpfát, fazsindelyt, faszenet, meszet. — Tőlük nem messze helyezkedtek el a kerékgyártók, bognárok, kádárok, nyergesek, ostorosok. Árultak a vásáron sátoros és rudas csizmadiák, szücsök, timárok, szövőasszonyok, edényárusok.

Ez a hevenyészett felsorolás is mutatja, hogy egy-egy vásár egy-egy nagyobb táj életének tarka, gazdagon árnyalt keresztmetszetét mutatja.

A vásáron kielégíthették a vevők szellemi érdeklődésüket is. Bár e téren a kínált holmik általában „vásári" jellegűek és jobbára „ponyva"-színvonalúak voltak. (Amint köztudomású: a

vásári ponyvákon árult műveket nevezték először ponyvakönyveknek). Bár az *énekes koldusok* és az *énekes asszonyok* énekszóval előadott műsorában ponyva-dalok mellett — a könyv híradása szerint — szerepelt több értékes újabb kori népballada is: Pápainé, Farkas Julcsa, Barna Péter nótája.

A vásárokat természetesen tömegesen látogatták a *néma* és az *énekes koldusok* mellett bizonytalan foglalkozású és egzisztenciájú komédiások, jósnők, planétások, foghúzók, foggyógyítók, egyszóval a *komédiás fertály* sokféle gyanús alakja is.

A IV. fejezetben „A gyulai vásár jellegzetes alakjait" mutatja be a szerző: a marhahajcsárt, a vasas tótot, a dézsás oláhot, a kenyérsütő asszonyt, a cigánykupecet, a halárust, a verlegert, az árpádi boronást, a koldust, a faszerszámost, a históriást, a hagymást, az étetőt. — Ebben a fejezetben a szerző részletes portrékat közöl a gyulai vásárok néhány jellegzetes alakjáról, akikről az előző fejezetekben általában már esett szó. Itt ezek közül csak néhányat emelnék ki, főleg olyanokat, akikkel az előzőekben a kiadvány nem foglalkozott vagy nem elég részletesen. Nagyon értékes, egyéni életsorsot mutat be a szerző a marhahajcsárról szóló részben: Anka Mojsza alakjában. A könyv itt foglalkozik először részletesebben a gyulai vásárok arisztokratáival, a verlegerekkel. A gyulai vásárokon megjelenő pesti nagykereskedőket hívták verlegereknek. Ezek nagymennyiségű árut szoktak szállítani a vásárokra: posztót, szövetet, készruhát, edényféléket. Tőlük nemcsak a vásározók, hanem a helybeli és környéki kiskereskedők is vásároltak. A verlegerek vásárok idejére leköltöztek Gyulára, a szállodák sokat fogyasztó vendégei voltak. Napközben is a szállodákban kártyáztak, ittak, ettek; az árusítást a segédek végezték. Szinte a mesébe illő csodálat tárgyai voltak a fizetés alkalmával elővett, bankóval megtömött, többrekeszes bőrerszényeik.

Nagyon sajátos, ma már teljesen ismeretlen foglalkozás volt az *étetőké*, akik gondozták, etették a vásárra felhajtott állatokat, kitakarították az istállókat, karámokat. A vásárok idejére kötöttek szerződést vagy az állatok gazdájával vagy az istállók, karámok, az ún. porták tulajdonosaival. Az ilyen munka nagy szakértelmet, gondosságot igényelt, mert el kellett érni azt, hogy a gyakran nagy távolságról hajtott állatok a vásár idejére feljavuljanak. Az étetők munkáját viszonylag elég jól is díjazták.

A *cigánykupecek* főleg lovakkal foglalkoztak. Nagyon jól értettek a lóhoz, ezért igen gyakran arra törekedtek, hogy a jóhiszemű vásárlót becsapják. Egy ilyen rendeltetésű — számomra eddig ismeretlen eljárásukat — írja le Dankó Imre munkája 39. lapján.

Ez az eljárás arról tanúskodik, hogy a cigánykupecek már régen ismerték és a maguk hasznára jól is alkalmazták a Pavlov-i feltételes reflexek törvényszerűségeit. A rossz, öreg gebék előtt órákon keresztül ütöttek kövekkel, vasdarabokkal megtöltött bádogvödröt . . . Ha a szerencsétlen ló ezt a vödröt ezután bármikor meglátta, világgá akart szaladni. A vásáron ebből a bádogvödörből akarták azután „megitatni" a lovat, amely, ha gebe is volt eddig, táltossá változott.

Az utolsó, V. fejezetben „Esetek a gyulai vásárokról" címen apróbb kis történeteket mond el a szerző Munkácsy Mihállyal, Bartók Bélával kapcsolatban; ezen kívül néhány olyan történet, amelyekben *in statu nascendi* figyelhetjük meg népi históriák születését (a kútásás, a gavallér tolvaj, az elcserélt fejű katona, Dandé Sándor, Varga Sára története). A Babáj Gyurka sorsáról szóló balladában Orosházát, Gyulát, Makót is emlegető betyár-balladát ismerhetünk meg. Van végül néhány, a bürokráciát kipellengérező történet ebben a fejezetben.

A kötetet egy Függelék zárja, amelyben a múlt századra vonatkozó adatokban gazdag különböző hivatalos jellegű dokumentumok mellett (hivatalos vámtarifa, a vásárok megtartási módjára vonatkozó szabályrendeletek, feleletek statisztikai ürlapokra stb.) különböző hírlapokban megjelent egykorú vásári és piaci tudósításokat találhatunk.

Dankó Imre ismertetett művének — amint ez a fentiekből kitűnik — különösen értékes vonása az, hogy egy részterület (a vásárok) sokoldalú ismertetése alapján, letűnt korok életét tudja szinte a maga teljességében megjelentetni. A szerző, a könyv megírásakor a gyulai múzeum igazgatója, „helyi témát" választott kutatása tárgyául, de ezt a helyi témát a feldolgozás módja egyetemes érdekűvé tudta tenni. Úgy érezzük, hogy ez a munka megfelel annak a magasrendű feladatnak is, amire szerzője az Előljáróban elmondottakban utal, hogy része legyen egy, a későbbiek során elkészítendő, egyetemes magyar városmonográfiának.

Banó István

Andrásfalvy Bertalan: A Sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században

(Dunántúli Dolgozatok 3.) Pécs, 1965. Révay nyomda Budapest, 52 l. + 5 térkép, Ill.

A Duna jobb partját kísérő löszhát Tolnánál elkanyarodik a folyó mellől és csak mintegy 30 kilométerel délebbre, Bátánál tér vissza mellé széles ívben. A Duna folyásától nyugatra 10—15 kilométernyire, a főfolyás irányával párhuzamosan, az észak—déli dombsor aljában folyt régebben a Sár vagy Sárvíz. A kettő közötti területet nevezik Sárköznek. Földrajzával, történetével, néprajzával tucatnyi tanulmány foglalkozott már, de gazdaságtörténetéről egyetlen komolyabb feldolgozás (Pataki József: *A Sárköz gazdaság- és településföldrajza.* Pécs, 1936.) állott csak a kutatás rendelkezésére. Az előbb említett kötet megjelenése óta 30 esztendő telt el. A szekszárdi múzeumban időközben ezrekre ment az e területről gyűjtött tárgyi anyag és köteteket tesz ki a feljegyzések, levéltári cédulák tömege. Időszerű volt, tehát egy olyan monográfikus feldolgozás, mely elsősorban néprajzi szemszögből közelíti meg a gazdasági kérdéseket is. Hogy az ilyen fogantatású tanulmányoknak milyen komoly jövője van, azt éppen az itt ismertetésre kerülő kötet is bizonyítja.

A Duna és Sárvíz közötti terület árvízmentes hátjain és a Sárvíztől nyugatra a teraszokon és dombok alján számos falu létezéséről adnak hírt okleveleink. Ezek a falvak — a dél-magyarországi települések többségével együtt — a XVII. század felszabadító hadjárataiban pusztultak el. Addig a pannonhalmi, pécsváradi, szekszárdi apátságok és a dömösi prépostság népei voltak: ők adták az apátok lovászait, lovas hírnökeit, lovas fegyveres kíséretét és egyéb pásztornépét. A XIV. században már nagy részük prediális (egyházi) nemesként szerepelt külön önkormányzattal, melyet Fajszi Széknek neveztek. Az apátságok birtoktestei széles sávokban úgy helyezkedtek el a Dunára merőlegesen, hogy kiterjeszkedtek az árterületre és a dombvidékre is, azokat összekötötték, egybefoglalták. Úgy is fogalmazhatnók, hogy a szerző által vizsgált időszakban megállapított vonások lényegében a középkorban, ha ugyan nem előbb, kialakultak már. S itt mindjárt be kell vallanunk egy hiányérzetünket: érdemes lett volna igen komolyan feltárni a korábbi idők írásos anyagát is, mert ezzel a dolgozat komoly mélységi tagolást kapott volna. Még a látszatát is szeretnénk elkerülni annak, hogy olyasmit kérünk számon a szerzőtől, amit nem is akart megvalósítani, de akár másik kutató tollából is elképzelhetőnek tartunk ebben a sorozatban egy, a Sárköz korábbi gazdaságtörténetét új levéltári anyag feltárásával bemutató tanulmányt.

A jelen kötet eredményét egyetlen mondatban össze tudnók foglalni: a nagy kiterjedésű ártér határozta meg a Sárköz gazdálkodását a XIX. század második feléig. Ám amíg ennek megfogalmazásáig eljut a szerző, addig régészeti, levéltári és néprajzi adatok tömegét vonultatja fel. Szól a szárazulatokon folytatott gazdálkodásról (szántóterületek, kenyérgabona termelése, szántás-vetés, aratás, nyomtatás, szántóföld egyéb termékei), a szőlőművelésről. Külön fejezetet szentel az ártér haszonvételének (halászat, nádlás, erdők használata, gyümölcsészet, méhészet, állattartás) tárgyalásának. Az állatok legeltetését, őrzését és gondozását, valamint árvíz idején történő kimenekítésüket tárgyaló részeket tartjuk a könyv módszerileg példamutatóan és eredményeiben legfontosabb fejezeteinek. Úgy érezzük ezekben sikerült legjobban megfognia a víz szintjének emelkedésével-süllyedésével együtt lélegző, egy ütemben dolgozó ember munkáját.

A szerző leírta viszonyok lényegében 1854 után indultak lassú halódásnak. A Sárvizet ekkor a Sárköz északi részén, amint a síkságra kiért, keletre fordították és bevezették a Duna egyik holtágába. 50 kilométeres meder száradt ki ezzel, a Sárköznek nevet adó folyó nem ölelte azt körül többé. Néhány évvel később a Dunát is magasabb gátak közé szorították, az egykori vízjárta Sárköz óriási átalakuláson ment keresztül. Az ártér fekete földjét feltörték s dús termésből a lakosság hatalmasul meggazdagodott.

A szerző könyve ennek a roppantul összetett folyamatnak adja árnyalt, sokszínű, gazdag elemzését.

Kőhegyi Mihály

Domokos Sámuel: A román irodalom magyar bibliográfiája

1831—1960 (1961—1965)

Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1966. 911. l.

Ismert történeti tény, hogy a magyar írók, költők, értelmiségiek, a nemzeti irodalom kibontakozásától kezdve érdeklődtek a szomszédos népek kultúrája iránt, s így a román nép kultúrája iránt is. Ismert tény ez, de még sem eléggé az, mert viszonylag kevésszer esik róla szó. Ezért a múlt tanulságainak eléggé elhanyagolt oldalát mutatja be ez a vaskos, értékes kötet. Kevés olyan nyelv lehet a világon, amelyiken ilyen nagy mennyiségben és ilyen teljességben olvasható egy szomszédos nemzet irodalma. Több mint négyszáz román író művét találjuk felsorolva ebben a könyvben. Ma már a román irodalomnak minden jelentős alkotása olvasható nagyar nyelven.

Az első magyar műfordítók népköltészeti érdeklődésűek voltak. A bibliográfia, időben, első adata Ponori Thewrewk József román balladafordítása, amely 1831-ben jelent meg a Felső-Magyarországi Minervában. De tudjuk, hogy előtte Aranka György és Kazinczy leveleikben nem egyszer buzdítottak a román népköltészet megismerésére.

A népköltészet minden nép legféltettebb irodalmi kincsei közé tartozik. Sokan a nemzeti jelleg leghívebb kifejezőjének tartják. Ezért nagyon figyelemre méltó és fontos az, hogy 1918-ig a népköltészet túlsúlyban volt a románból magyarra fordított művek sorában. Az első kötetet 1858-ban Pesten Ács Károly adja ki: *Virágok a román (oláh) népköltészet mezejéről.* Magyarok és románok évről évre gyarapították a műfordítások számát. Nem jelentéktelenebb magyar írókat és fordítókat találunk köztük, mint József Attilát, Bartók Bélát, Illyés Gyulát, Áprily Lajost, Dsida Jenőt, Gulyás Pált, Szabédi Lászlót és másokat. S nem is mind erdélyi származásúak.

Az első világháború után megváltozott a népköltészet-műköltészet aránya. A műköltészet túlsúlyba jutott, a romániai magyarok számára szükségszerűvé vált a román irodalommal való rendszeres ismerkedés. Amíg a múlt század második felében a sok évszázados múlttal rendelkező magyar irodalom mellett a román irodalmi élet csak a szárnyát bontogatta, addig a XX. században gyorsan felnőtt és megerősödött román irodalmat találunk. A népköltési fordítások száma — az előzőkhöz képest — ekkor sem csappan, csak kisebb hányadát teszi ki az összes fordításnak.

A kötet két részre oszlik. Az első része a románból fordított népköltészet, a második a magyarra fordított román irodalom bibliográfiáját tartalmazza. A népköltészeti rész első fejezetében a román népköltési gyűjtemények sorakoznak, utánuk más gyűjtemények, antológiák tankönyvek következnek. A második fejezetben található az antológiák bontása, valamint az önállóan vagy elszórtan megjelent művek időrendi sorrendben, fordításvariánsaikkal együtt. A harmadik rész a román népköltészettel foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket sorolja föl.

1965-ig 24 román népköltészeti gyűjtemény jelent meg magyar nyelven. Román népköltészeti alkotásokat találhatunk még 22 más gyűjteményes kötetben és négy tankönyvben. A bibliográfia ezeknek lebontásával megnevez (tétel és nem szám szerint) 122 népdal, 7 csujogtatás, 8 kolinda, 143 ballada, 83 mese, 12 közmondás, 8 találóskérdés fordítást. Fölsorol 12 önálló kötetet, amelyben román népköltészeti tanulmányokat találunk, valamint 77 hasonló tárgyú tanulmányt, cikket meg ismertetést.

Mindez csak töredéke, de számunkra nagyon értékes töredéke Domokos Sámuel munkájának. A bibliográfia 1960-ig teljességre törekszik, belevéve a folyóiratokat és a napilapokat is. 1961—65 között csak az önálló kiadások könyvészeti adatait tartalmazza.

Ezután jó lenne látni, milyen volt a román irodalom érdeklődése a miénk iránt. Bizonyára sok-sok tanulság adódik, ha egyszer elkészül a bibliográfia párja. A magyar—román irodalmi kapcsolatok kutatói ezzel még adósak.

A bibliográfiához Gáldi László írt ajánló előszót, utána Domokos Sámuel bevezetésben vázlatosan áttekinti a két nép irodalmi kapcsolatait, végül az utószóban Kemény G. Gábornak a magyar—román bibliográfiai előzményekről írt tanulmányát olvashatjuk. Tartalmaz a kötet ezen kívül használati útmutatót függeléket a *Román irodalom kis tükre* című antológia részletes adataival, forrásmunkák és periodikák jegyzékét, valamint mutatót.

A bibliográfiát magyarul és románul egyaránt lehet használni, mert minden tanulmány és melléklet két nelvű. A fordított művek eredeti román címe is meg van adva, s ha a gyűjtemény magyar elnevezésű annak román fordítása is.

Kósa László

Čikovani, Mixeil: Šota Rustaveli da kartuli polklori

Gamomcemloba „Mecniereba". Tbilisi 1966. 185 gv.

(CSIKOVANI, Miheil: Sota Rusztaveli és a grúz folklór. „Mecniereba" Kiadó. Tbiliszi 1966. 185. l.)

A rusztavelológiai kutatások egyik legjelentősebb problémája *a Párducbőrös lovag* rendkívül eredeti szüzséjének forráskérdése. Nyilatkozik erről maga a költő is, egyik kétségtelenül tőle származó strófájában: „Egy iráni regét leltem kartvel mesék özönében. . ." — mondja *Rusztaveli*, WEÖRES Sándor fordítása szerint. A szövegkritikai vizsgálatok azonban egyértelműen arra az eredményre jutottak, hogy az iráni irodalomban hasonló alkotásnak nyoma sincsen. Ugyanezt kellett megállapítaniok a legszélesebb összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak is. Kitűnt ezek során, hogy *Rusztaveli* romantikus lovag-époszának sem Keleten, sem Nyugaton nincs párhuzama; s ha tipológiai rokonsága az egykorú lovag epikával kétségtelen is, ha eszmevilágának, világnézetének, költői ábrázoló eszközeinek gyökerei fel is tárhatók (és első sorban a grúz nemzeti kultúra talajából fakadtak; sok tekintetben a nemzeti történeti valóság tükrözésének bizonyultak) — maga a mese, az elbeszélt történet — RUSZTAVELI eredeti alkotása.

Mégsem egykönnyen nyugszik bele e „rokontalanságba" a tudományos kutatás. Az egykorú költői gyakorlat ismerete is tehát joggal indukálta azt a gondolatot, hogy a szüzsé eredetét a nemzeti folklórban igyekezzenek megtalálni. (Az imént említett RUSZTAVELI strófa is utalni látszik erre, amikor „regéről" beszél „kartvel mesék özönében". Megjegyzendő, hogy WEÖRES Sándor szép költői áttétele itt, filológiai értelemben nem pontos; az eredeti szöveg a történet folklór eredetére sokkal egyértelműbben utal. Mindazonáltal, minthogy a szóban forgó strófa egészében a jól ismert „forráskoholás" fogása, másfelől, mivel a grúz — és más népek — folklórjában a Párducbőrös lovag szüzséjének megközelítően is pontos változata mind ez ideig nem került felszínre — RUSZTAVELI útmutatását kétségtelennek mégsem fogadhatjuk még el.)

Nem kevésbé figyelemre méltó a kötet első részében tárgyalt folklór hagyomány sem. Mint ismeretes, RUSZTAVELI személyére, életére vonatkozóan — egyetlen fennmaradt művén kívül — semmiféle megbízható irodalmi forrással sem rendelkezünk. A néphagyományt ugyanakkor századokon át ihlette a költő titokzatos személyisége; alakja körül terjedelmes, az egész grúz népterületen elterjedt mondaciklus keletkezett. CSIKOVANI e mondaciklust találóan „Sota Rusztaveli népi életrajzának" nevezi. Ezt a címet adta egyszersmind könyve első részének, amelyben az említett mondahagyományt fűzi egységes életrajzi képpé — saját feldolgozásában (e feldolgozás tudományosan is ellenőrizhető, a kötet végén úi. közzé tette CSIKOVANI a megfelelő folklór szövegeket is, a szükséges annotációval együtt). A szerző természetesen tudatában van annak, hogy e „népi életrajz" nem, illetve csak részben táplálkozik a történeti valóságból, és hogy e valóságmag leválasztása hosszadalmas és fáradságos filológiai-folklorisztikai elemzés eredménye lehet csupán.

A monográfia második felében a szerző néhány, többé-kevésbé, önálló tanulmány-sorozatban tárgyalja a RUSZTAVELI éposz népi redakciójával (= *Tarieliani*) kapcsolatos kérdéseket. E tanulmányok: 1. A Tarieliani kutatásának története, 2. Az irodalmi és népi verzió összehasonlító elemzése, 3. Az eszményi nő alakja, 4. A Párducbőrös lovag mitológiája (elsötétülő nap, hold, devek, kadzsok).

Elemzéseinek alapján CSIKOVANI így foglalja össze felfogását: „A Párducbőrös lovag az első népkönyvvé változott, lassanként benyomult a kollektív költészet szférájába, visszatért abba a környezetbe, ahonnan egykor el is indult, amelyből kinőtt. RUSZTAVELI Sota műve nem csupán irodalmi jelenség. E grandiózus műalkotás megteremtésében része van a grúz nép sokszázados hagyományainak, költői kultúrájának, epikájának és lírai költészetének; izmossá erősödött nyelvének, merész fantáziájának. Nem túlzás azt mondanunk, hogy RUSZTAVELI Sota egyfajta gyűjtőfogalom, sokszázados alkotó folyamat koronája, amelyik magába szívta és kiteljesítette a XII. század és a megelőző korszakok grúz hivatásos és kollektív kultúráját egyaránt. Éppen ezért a Párducbőrös lovagban mi nem csupán RUSZTAVELI Sota géniuszát látjuk, hanem avval együtt népének, a grúz nemzet szellemi erőfeszítéseinek eredményét. . . Ebben az értelemben RUSZTAVELI a grúzok *Homérosza*." (84—85. l.).

A recenzens készséggel egyetért mind az itt kifejezett gondolatokkal, mind pedig e kifejezés hangvételével, s meggyőződése, felfogásában osztozik mindenki, aki elég mélyen megismerte RUSZTAVELI költészetét. Egyetlen kritikai megjegyzésünk lehet csupán: sajnáljuk, hogy a folklórista szerző ezúttal inkább irodalmi-filológiai, s csak kisebb részben folklorisztikai elemzéssel lép elénk művében; jóllehet a RUSZTAVELI titok feltárásában a néphagyomány, elsősorban a *Tarieliani* folklorisztikai analizise meglepő eredményekkel kecsegtet. Igaz, CSIKOVANI egy korábbi művében (Xalxuri Vepisṭqaosani — Népi Párducbőrös lovag. Tbiliszi 1936), amelyben egyszersmind publikálta az addig ismert szöveg-változatokat is, már bizonyos mértékig elvégezte a részünkről

itt hiányolt elemzést; nem férhet azonban kétség ahhoz, hogy az azóta felgyülemlett ismeretek korábbi eredményeit módosítani fogják és hogy e módosítást a szerző másra hárítani nem fogja.

ISTVÁNOVITS MÁRTON

Sigfrid Svensson: Introduktion till folkslivsforskningen

Bokförlaget Natur och kultur. Malmö 1966. 203 oldal.

SVENSSON professzor, a lundi egyetem néprajzi tanszékének vezetője, jelen könyvének címe megtéveszthet olyan olvasót, aki elsősorban elméleti és módszertani kérdések iránt érdeklődik. A szerző maga is megjegyzi munkájának előszavában, hogy könyve „Hogyan dolgozik a néprajztudomány" címet is viselhetné. A munka egyes fejezetei tulajdonképpen SVENSSON egyetemi előadássorozatainak sűrítése. Ilyen módon a könyv — a kultúrtudományok iránt érdeklődő laikusokon kívül — elsősorban a néprajzot kezdő egyetemi hallgatók számára készült és éppen ezért kifejezett törekvése volt teoriák és elvont problémák kerülése. Elvi és módszertani kérdéseket mindamellett alig lehet kikerülni még egy tankönyv jellegű munkában sem: a szerző ezeket magán a néprajzi anyagon mutatja be kész kutatások eredményeinek közlésével. A könyv nyilvánvalóan élénk érdeklődést vált ki a szakmabeliek körében is: ez mindenekelőtt a részletkérdéseket kidolgozó és az összefoglalóbb szintéziseket hiányoló északi néprajztudományra vonatkozik. Az egyes fejezetekben foglalt témakörök igen sok problémát vetnek fel, amelyek analizálása SVENSSONnak a néprajzban elfoglalt helyén kívül az északi néprajzkutatás jelenlegi helyzetéről ad kitűnő keresztmetszetet.

SVENSSON előadásaiban és publikációiban állandóan szem előtt tartotta szakának — „Északi és *összehasonlító* néprajz" — lényegét: egy elvi megalapozódás, amely jelen munkájának valamennyi fejezetét átitatja. A néprajz „ a népi alkotás különböző megnyilvánulásainak és azok időben, térben és az egyes társadalmi csoportokban történő változásának a tudománya." Az egyes fejezetekben felsorakoztatott példák és kidolgozott problémakörök — akár a szerzőtől akár más svéd vagy idegen kutató eredményeiből átvettek — tükrözik SVENSSONnak azt az álláspontját, hogy a néprajz mindenekelőtt történeti tudományág. Ezt a szemléletmódot már 1939-ben a következőképpen foglalta össze: „A néprajz legénygesebb célja, hogy megvilágítsa az életforma egészének történeti fejlődését". (Vad är nordisk etnologi? *Rig* 1939, 169). Történeti megalapozottságának aláhúzásául jelen könyvének első fejezete a népi kultúra és az őskultúra közötti kapcsolatot tárgyalja néhány szemelvénnyel. Summázata szerint „a népi kultúra rendkívüli konzervativizmusán keresztül igen fontos forrás az őskultúrák kutatásában." A skandináv anyag számos példát szolgáltat a tétel illusztrálásához: a tárgyi művelődés körében ilyen pl. az utóbbi évtizedekig megőrzött szekértípus azonossága a bronzkori sziklakarcolatok (Bohuslän tartományban) egyes ábrázolásával, vagy az ugyancsak a recens anyagban megőrzött síformák őstörténeti párhuzamai. A népi és a természeti népek kultúrájának összevetése során tisztáz néhány alapvető problémát. Az evolucionalista kultúrfejlődési elmélet egyoldalúságát bírálva etnológusoktól vett példákon mutatja be, hogy miképpen járult hozzá a kölcsönzés és az átvétel a kultúra fejlődéséhez. Az átvétel és az új kultúrelemek terjedésének problémájában SVENSSON az európai néprajz egyik legkitűnőbb szakértője. Az 1942-ben megjelent „Bygd och yttervärld" (A falu és a külvilág) komoly hatást gyakorolt a svéd emberföldrajz kutatógárdájára is. A tipológiával foglalkozó rész óva int az elhamarkodott eredmények levonásától és hangsúlyozza a konvergencia jelentőségét. A tájkutatás mint centrális probléma kap helyet SVENSSON kutatási feladatai között: az egyes tájak kiterjedésének valamint az elhatárolást mozgató erőknek a megállapítása a tájkarakter megfogásával. A svéd táj fogalmának analizálására ebben az összefüggésben sajnos nem térhetünk ki. Kétségtelenül itt a svéd parasztság és a népi kultúra fejlődésének egyik leglényegesebb problémája előtt állunk: alapvető választófal az északnyugat-európai (mindenekelőtt skandináv) és kontinentális (elsősorban középkelet-európai) népi kultúra között. Az északi néprajz alig operál a néprajzi csoportok fogalmával. A táj, a magyar viszonyok között falunak vagy járásnak megfelelő földrajzi egység, mindenekelőtt fizikai-földrajzi és adminisztratív alapokra visszavezethető népkutatási térbeli egység és csak másodsorban „etnikai" különállás. Másképpen áll a „kultúrterület" fogalma. Ez nagy tájegységeket foglal magába. A svéd néprajzi kutatás eredményeinek számbavételével SVENSSON ezt is összeveti a természeti tájjal és elemzi a fizikai-földrajzi, botanikai etc. tényezők döntő szerepét. Svédország legdélibb része kontinentális jellegű falukultúrájának északi határa egybeesik természeti-földrajzi, sőt geológiai határokkal is. Középskandináviát mindenekelőtt lomblevelű erdők fenyőövezetbe való áthatolása jellemzi. A „limus nordicus" vonalánál megtorpanó kultúrjelenségek száma meglepő magas. Ezek után ter-

mészetes, hogy az ekológiai tényezők szerepe az északi kultúrtörténet kutatásában sokkal nagyobb szerepet kapott mint Európa más pontjain.

Egyes fejezeteket átugorva (mint pl. reliktumterületek szerepe vagy a tárgy és szó összefüggése — ahol megítélésünk szerint a svéd néprajznak sok a pótolni való feladata) feltétlenül meg kell állni annál a résznél, ahol SVENSSON konjunkturáknak a népi kultúrára való hatása szerepéről hoz fel számos példát. A materiális jólét „kultúrarögzítést" eredményez, egy jelenség rögzítése, amelyre ugyan minden országból van példa, de talán legjobban a svédek dolgozták ki Európában. Itt is SVENSSON saját munkájára kell utalni elsősorban. „Skånes foldräkter" (Schoneni népviselet) c. 1935-ben megjelent munkája a kérdést teljes egészében feldolgozza. Az 1500-as évek nagy konjunktúrái a schoneni parasztokat is érintik: a mezőgazdasági termékek ára állandóan emelkedik, ami a gabonatermelő táj parasztságának hirtelen meggazdagodására vezetett. Az akkor szerzett kultúrjavak — mindenekelőtt viselet és butor — évszázadokra konzerválódnak és a konjunktura elmúlásával a tartomány valóságos reliktum-területté válik, megtartva reneszánsz stilusát. Ennél a példánál aktuálisabb a múlt század közepétől elindult változás az erdőipar fokozatos fejlődésével kapcsolatban, amikor a hirtelen jólét valóságos kultúranarchiát váltott ki az érintett tájak parasztsága között. A polgári és az úri osztály majmolása valóságos életstílus lett. SVENSSON helyesen rámutat a probléma mai viszonyok között való kutatási lehetőségére mint a néprajz egyik aktuális feladatára.

A további fejezetek során a népi kultúra régen vitatott teremtési, utánzó és átalakító jellege kerül tárgyalásra. Ez a terület sem idegen SVENSSON számára: a népművészetről írott cikkeiben már régen érintette a kérdést. FRAENGER W. véleményéhez kapcsolódva az utánzást és változást nem egyszerű, technikai felkészültségek hiányán alapuló, másolásnak tekinti, hanem céltudatos alkotásnak a népművészet adott szabályain belül. Erre a legnagyszerűbb példát a dalarnai falfestmények adják.

SVENSSON könyvének egyik legjelentősebb fejezete a népi kultúrának a közigazgatástól való függő viszonya. Ez a probléma újra és újra felmerül az elmúlt évtizedekben a svéd néprajzi kutatásban. Ezzel a tényezővel a skandináv paraszti műveltség szinte minden területén számolni kell. Az építkezés kutatásában — csak egy példát adva a sok közül — jelentős szerepe volt annak a XVIII. századi állami intézkedésnek, amely a gyorsan pusztuló erdők megvédésének céljából rendeletet hoz részben kőépületek építésére (amit néhány éves adómentességgel is buzdít) részben pedig faanyagot megtakarító konstrukciók előírásával. A délsvéd tájat jellemző kőkerítés szintén ennek a századnak az adminisztrációs terméke. A törvény szerepe egy szokás kialakításában igen nagy, noha sokszor nem lehet kideríteni, melyik volt előbb: a törvény vagy a szóban forgó kultúrjelenség. Az államigazgatástól javasolt, vagy törvénybe iktatott rendelkezés gyakran azonban teljesen egybeesett a már korábban általánosan elfogadott gyakorlattal. Egy a hatóságoktól pozitívnak ítélt helyi jellegű szokás törvényerejűvé emelkedik és ezzel általános elterjedésű lesz. Az ilyen kérdésekkel találkozó kutató sokszor tapasztalja, hogy a törvény létrehozói milyen behatóan ismerték a paraszti gyakorlatot javaslataik felterjesztésekor: egy további rendkívül fontos tényező a svéd parasztság történetében.

Az ismertetett munka természetesen sok más szempontot is felsorakoztat még (funkció és környezet, a népi kultúra átalakulása és ennek okai). Befejezésül rövid összefoglalást ad a svéd néprajz történetéről. Az ismertetett munka mindenekelőtt — pedagógikus jellegén kívül — a szerzőnek a néprajzban elfoglalt szerepét tükrözi. SVENSSON lassan az európai néprajz élő klasszikusai közé tartozik: munkamódszere egyáltalán nem idegen a magyar etnográfusokétól. Nem tekinthető egy módszer hívének sem; eredetileg a folklórista SYDOW tanítványa volt, majd ERIXON S. iskolájába került, de annak sem vette át minden módszeri tartozékát, a maga útját járja, tudatában a szakmában uralkodó eszmeáramlatok változásainak. Mindenből átveszi azt, amit jónak tart és inkább a módszerek ötvözésének arányából látható, hogy hová tartozik. Egy tudomány története szerint nem a teóriák története, hanem annál sokkal több: minden teoritikus analizisnél többet nyom a latban az anyaggal való foglalkozásból leszűrt eredmény. Ez a fajta magatartás SVENSSONnál pozitív jelenségnek mondható, de ugyanakkor az elvi és módszertani kérdésektől való idegenkedés egy fajta vérszegénységet eredményeztt mind SVENSSON kortársainál mind a fiatalabb generációnál. A néprajz nemzeti jellegéből indul ki ugyan, de szkeptikusan visszautasít minden „nemzetieskedő" tendenciát. Ez az óvatosság készteti talán egy sor mind a mai napig aktuális, alapvető néprajzi kérdés kihagyására. Könyvében teljesen hiányzik a néprajznak a többi tudományok között elfoglalt helyét és szerepét célzó megfogalmazás. Erre talán azért nincs szükség, mert a svéd néprajz kivívta már a történettudományok körében jogos pozicióját. A köztudatban nem ismeretlen a néprajz — ezt többek között elősegíti az ország több mint ezer „szülőföld-gyűjteménye." Vagy talán részben arról van szó, hogy a népi kultúra Svédországban már „nyugdíjba" került és ilyen módon élvez megbecsülést a negyközönség körében?

Stockholm SZABÓ MÁTYÁS

Robert Wildhaber: Hirtenkulturen in Europa

Basel (1966), 40 lap + 30 tábla kép.

Az elegáns és ízléses kivítelű könyvecske — csak belső címlapján adott alcíme szerint — a bázeli Museum für Völkerkunde und Schweizerisches Museum für Volkskunde kiállításának kalauza. Három részből áll. Európa különböző részeiből, különféle pásztortárgyak fényképei 32 táblán természetesen csak izelítőt adhatnak a kiállítás anyagából. Az ezt megelőző bibliográfia közel 250 pásztorkodás-publikációt sorol fel. Az összeállító törekvése („möglichst viele Bereiche der Hirtenkulturen Europas mit Titeln zu erfassen") jól sikerült; még a téma specialistái is számos ismeretlen közlésről szerezhetnek tudomást belőle; köztük olyanokról, amelyek egészen friss keletűek. A tulajdonképpeni kalauz nem a kiállításon vezet végig, hanem a pásztorkodó Európa egzotikumát tárja elénk. Informatív jelleggel, népszerű formában, nagy tudományos tájékozottsággal és anyagismerettel megírt, érdekes tanulmány. Bevezetőben érinti a pásztorkodás fő formáit, s a specialista is igenlően fogadhatja korszerű utalásait, hogy pl. a pásztorkultúrák jól elrendezett fejlődéssorait megállapító tézeiket (mint: vadászat-pásztorkodás-földművelés) fel kell adni „zugunsten eines einigermassen gleichzeitigen Nebeneinanders der drei Erwerbshaltungen"; hogy az európai pásztorkultúrák sok vonását nagy valószínűséggel a keleti, ázsiai pásztorkultúrákra vezethetjük vissza; hogy Európában a transhumance és a kiterjedt hegyi pásztorkodás mellett számolni kell egy síkvidékivel (példaként a Magyar Alföldet, északnémet síkságot, Írországot említi). A tanulmány további egészében az európai és egyetemes művelődéstörténetet pásztázza végig a szerző, miközben a pásztorkodás egy sor kérdésére gazdag tényanyagot állít össze, s átfogó összefüggéseket csillant meg. Az egyetemes művelődéstörténetbe ágyazottan látjuk pásztorok és pásztorkodás koronként változó értékelését; e sajátos életforma önértékelését: művelői részéről; nomádoknak és pásztoroknak történeti perspektívában objektíve kirajzolódó jellegzetes vonásait; a pásztornépeknél és paraszti kultúrák pásztorrendjénél egyaránt feltalálható ügyességi versenyeket és párviadalokat (biblai példáktól svájci pásztorünnepekig); társadalmi-morális normákat, mint az állatrablás dicsősége (példák az Iliásztól a szarakaszánokig, ó-ír hősköltészettől beduinokig); a nemzetségi szervezet jelentkezését (skót *clan*-októl a balkáni vándorpásztoroknál fellelhető formációkig), és így tovább. A kalauzolt érdeklődő tanulmányi kiránduláson érezheti magát, amelyen különböző népekkel, kultúrákkal, századokkal ismerkedik; de a téma specialistája is ismeretekben gyarapodva válik meg az érdekfeszítő, perspektivikus kalauztól.

Földes László

Васил Маринов: Принос към изучаването на произхода, бита и културата на каракачаните в България

Marinov Vaszil: A bulgáriai karakacsánok eredetéhez, életéhez és kultúrájához.

Bolgár Tudományos Akadémia, Szófia, 1964. 138 lap.

Sajátos ténye az európai kultúrtörténetnek, hogy napjaikban e földrészen — eltekintve a lappoktól — ott található nomadizmus, a pásztorkodásnak egyik primér formája, ahol egykor az európai magas műveltség bölcsője ringott: a Balkán-félsziget déli felén. A balkán-félszigeti nomadizmustól az európai közvélemény még a múlt században nem bírt tudomással. A klasszikus szerzők ilyenről mit sem tudnak, vagy ha igen, nem tettek róla említést. A X. századtól a vlachokról már vannak említések, s a XVIII—XIX. században már többb nyugat-európai útleírásban említést vagy rövidebb-hosszabb ismertetést kapunk róluk, s görögországi nomád csoportok színes ecsetelésére is találunk példát. Valójában balkáni nomád népcsoportok azonban a lipcsei Weigand Gustavnak munkássága révén váltak ismertté az európai közvélemény előtt. Weigand az aromunokról írt számos cikket s végül önálló monográfiát. Ez után a balkáni nomadizmus kérdése — kimondva vagy kimondatlanul — azonosult a vlachok (aromunok) problémájával. Az első világháború után a dán nyelvész: Höeg Carsten munkája hozott meglepetést, nagy francia nyelvű monográfiájában egy görögországi, görögül beszélő nomád népcsoportot mutat be, a *szarakatszánokat*. A második világháború után tovább gyarapították ismereteinket Hadjimichali nagy néprajzi monográfiája (görög nyelven) a szarakatszánokról. (Ismertettük az Ethnographia-ban.)

A fenti két munkában utalások találhatók ugyan a Görögországon kívüli szarakatszánokról is, de rendszeresen nem tanulmányozták őket. A bulgáriai szarakatszánok, vagy ahogy ott nevezik

őket: *karakacsánok* legjobb ismerője MARINOV Vaszil. Korábbi cikkei után — amelyek közül egy német nyelvű összefoglalás a „Viehzucht und Hirtenleben. . ." c. magyar kiadású kötetben jelent meg— jelen munkájában első ízben kapnak kézhez a kutatók kerek és egyúttal részletező képet a karakacsánok műveltségéről, életéről és a még sok homály által fedett eredetkérdés eddigi kutatási eredményeiről. A szerző éveken s évtizedeken át végzett terepmunka alapján nyújt életszerű, kézzelfogható, sokoldalú ismertetést. Eltekintve a bevezető fejezettől — amelyben a juhászat bulgáriai gazdaságföldrajzi körülményeit és adottságait bemutatja, különös figyelmet szentel a „karakacsán" népnévre, igyekszik megközelíteni a karakacsánok számának tisztázását, — munkája természetes keretét a nomadizáló karakacsánok *életmódjának* ábrázolása alkotja. Ily módon a további részleteket — kiváltképp az anyagi műveltségük javait — az életformába illesztetten ismerjük meg. Az uralkodó juhtenyésztés mellett külön foglalkozik a vándorlásnál és áruszállításnál szerephez jutó lóállomány tartásával; majd az állati termékek előállítása, táplálkozás, viselet, építkezés, berendezés kérdéseit kerülnek sorra, de az anyagi kultúrának alig van részlete, amely — ilyen vagy olyan vonatkozásban — ne kerülne az olvasó elé.

A törzskép a karakacsánok múlt századi, néprajzilag még feltárható állapotára vonatkozik. Kellőképpen érzékelteti azonban azokat a változásokat, amelyek Bulgáriának a török alól való felszabadulása (1877—1878) után, az ország többi lakosával együtt, a karakacsánok életében is bekövetkeztek. Ezek a változások a nomád csoportok fokozatos letelepedése irányába hatottak. A folyamat a második világháború után erőteljesen, s meggyorsultan futott le; néhány évvel ezelőtt már a szó legszorosabb értelemében egynehány vándorpásztorkodást üző család volt még. Valóban nagy szolgálatot tett tehát MARINOV Vaszil amikor e sajátos nomád népcsoportról, annak hagyományos életéről és műveltségéről reális és sokoldalú feldolgozást nyújtott át, rögzített. Eredmény nemcsak a bolgár és kelet-európai néprajz számára, hanem bizonyára az európai horizontú kutatás is mint hiányt pótló, s a tárgykörben nélkülözhetetlen feldolgozást fogja számontartani.

FÖLDES LÁSZLÓ

Temenos

Új vallástudományi folyóirat Turkuban

τὸ τέμενος az istennek, vagy földi hatalmasságoknak 'kihasított terület, szentély', a régibb magyar kifejezéssel „szentelt berek". 1963 őszén megalakult a finn vallástudományi társulat *(Suomen Uskontotieteellinen Seura)*, amelynek megbízásából most HONKO professzor szerkesztésében és 14 más észak-európai vallástudománnyal foglalkozó kutató auspiciuma alatt megjelent a *Temenos — Studies in Comparative Religion(presented by scholars in Denmark,Finland, Norway and Sweden)* első, 1965-ös kötete. Az évenként egyszer megjelenő munka tanulmányokat, könyvismertetéseket, és a nem Észak-Európában élő kutatók számára híreket közvetít. A fejlett vallástudományi kutatással rendelkező Skandinávia területéről ugyanis eddig nem állt rendelkezésre olyan központi orgánum, amely az illető országok kutatói számára közlési fórumot, általában véve pedig egy sajátos irányzat kialakulásához megfelelő teret biztosított volna.

Mi jelentkezik mindebből már az első számban? Egyelőre inkább az érdeklődés és a kutatási módszerek sokfélesége. EDSMAN professzor bevezető tanulmánya *(Histoire et religion)* vallás- és történetfilozófiai jellegű. Annál konkrétabb a következő tanulmány (HAAVIO, Ari: *Zur Soziologie der evangelischen Bewegung in Finland)*, amelyben népmozgalmi adatok segítségével hasonlítja össze a szerző az 1843-tól 1956-ig Finnországban lezajlott négy nagy „ébredés" jellemző társadalmi tényezőit. Egy filológiai jellegű dolgozat (HARTMAN: *Dionysos and Heracles in India according to Megasthenes: a Counter-argument)* után két az eddigi észak-európai iskolára jellemző tanulmányt olvashatunk. HAUTALA professzor az AGRICOLA által is említett finn kőkultusz emlékeivel foglalkozik, és arra a következtetésre jut, hogy ez csak egy kis területen volt ismert, ott is a sajátos történeti körülmények következtében. Már a középkorban a fa-kultusz volt általános Finnországban. Hasonlóan jól ismert deskriptiv-összevető módszert képvisel PAULSON dolgozata *(Die rituelle Erhebung des Bärenschädels bei arktischen und subarktischen Völkern)*, amely lehetőleg teljes anyagösszeállításra törekszik, és ilyen módon minden későbbi összefoglalásnak bázisává válik. Az eddig nem említett három másik cikk pedig az Észak-Európában folyó vallástudományi kutatások más, ismert ágazatait reprezentálja. HULTKRANTZ professzor rendkívül tömör és gondolatébresztő cikkben foglalkozott az északamerikai indiánok vallásos elképzeléseire vonatkozó kutatások történetével, jelenlegi feladataival és perspektiváival. Alighanem ez a munka a legjobb bevezetés e kérdéskörbe. Már kevésbé közismert, hogy skandináv és finn misszionáriusok milyen gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek az óceániai népek hitvilágáról. KOSKINEN, akinek *Ariki the First-born — An Analysis of a Polynesian Chieftain Title*

című munkája szélesebb körben is megismertetett valamit ebből az évtizedes kutatótevékenységből, ezúttal egy mágikus képzetet jelző polinéziai szót, a *tuhi* kifejezést elemzi. Az osloi egyetem vallástudományi professzora, JANSEN pedig klasszikus bibliatanulmányában *(Die Hochzeitsriten im Tobitbuche)* azt mutatja be, hogy az *Ószövetség* e jól ismert apokrifjában, az eddigi elemzéseken túlmenően is mennyi minden vallástörténetileg kiaknázható maradt.

A könyvismertetések általában a megszokott formájúak. Sajnos, éppen DÖMÖTÖR Tekla bemutatott munkája *(Naptári ünnepek — népi színjátszás)* példázza ezek közül a tartalmi kivonatként jelentkező változatot. A bemutatott könyvek közül néhányat azonban feltétlenül mindenki figyelmébe ajánlhatunk, mivel nem csupán egy-egy terület alapos részletmonográfiái, hanem általános folklorisztikai-vallástudományi jelentőségük is nagy. 8500 néphitadatot közöl rendszerében az Észak-Carolina államból származó *Frank C. Brown Collection* anyagának publikálója (Volumes VI—VII. *Popular Beliefs and Superstitions from North Carolina.* Edited by Wayland D. HAND), az európai összehasonlító „*genius loci*" *('Schutzgeist')* kutatás szempontjából lényeges munka egy közelebbről balti tárgyú monográfia (JOHANSONS, Andrejs: *Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten)*, végül alighanem a legjelentősebb európai szokásleíró-monográfia tárgyalja a kelta augusztus 1-jére eső *Lughnasa* ünnepet (MACNEILL, Máire: *The Festival of Lughnasa)*, amelyben ókori és középkori adatok, folklór történetek százai segítenek hozzá ahhoz, hogy e *Lugh* istennel összekapcsolt agrár-ünnep történeti változásait, és ezen keresztül a kelta ünneprendszer néhány lényeges sajátosságát megérthessük.

A *Temenos* címlapján *Apollo* és *Dionysos* kézfogását ábrázoló vázakép látható, annak a jeleként, hogy itt kultuszok és irányzatok szabad találkozását várja a szerkesztőség. Kívánjuk, hogy mihamarabb még más, történelmibb és materialistább irányzatok képviseletével is *ὁ τε μένος ἔστω.*

VOIGT VILMOS

Skandinavische Balladen des Mittelalters

Ausgewählt, übertragen und erläutert von Ina-Maria GREVERUS. Hamburg 1963. 143.

Az északi germán (dán, izlandi, norvég, svéd) középkorban meglehetősen összetartó epikus ének költészetből ad ízelítőt ez a munka. GREVERUS, Ina-Maria — az epikus néphagyományok jeles kutatója — a GRIMM-testvérek munkáját elemezve került közelebb a könyv témájához (vö. GREVERUS, Ina-Maria: *Wege zu Wilhelm Grimms 'Altdänischen Heldenliedern'*, Brüder Grimm Gedenken. 1963., valamint uő.: *Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von Jacob Grimm*, Hessische Blätter für Volkskunde, 54. 1963.)

A *Skandinavische Balladen des Mittelalters*, jellegéből következően, az öt legjelentősebb középkori balladaszerű epikus ének csoportot sorakoztatja: Heldenballaden, Naturmythische und Zauberballaden, Legendarische Balladen, Ritterballaden, Historische Balladen. Rövid bevezető után ismerteti a szerző az egyes ballada csoportokat, előbb problematikájukat, főbb jellegzetességüket, majd néhány (7—8), jól kiválasztott példát közöl németül. Minden szövegközléshez jegyzetanyag tartozik, amelyben utal a szüzsé tipológiai összefüggéseire is, valamint megnevez néhány arra vonatkozó szakirodalmat. Az utószóban az északi középkornak balladára vonatkozó sajátságairól tájékoztat, a ballada eredetét vázolja röviden, és a jellegzetes formai jegyekre hívja fel a figyelmet. A kötetet kiegészíti igen hasznos bibliográfia, amely magába foglalja a leglényegesebb skandináv balladakutatással kapcsolatos szakirodalmat, forráshelyet. — Mindez így együtt a Rowohlts Klassiker der Literatur und der Wissenschaft igen rangos népszerűsítő kiadványa.

A kötet egésze, minden vizsgált ballada csoport a korábbi hősköltészet továbbélését jelzi. (Ez alól nem kivétel a látszólag különálló Legendarische Balladen sem.) Ahhoz azonban, hogy az északi balladákat az *európai ballada* összefüggésében láthassuk, meg kell állapítani, hogy a tragikus konfliktus ábrázolását illetően (amely a ballada központi műfaji sajátosságát hordozza) távol állnak a par excellence balladától (pl. a skót és a székely), de az általános terminológiát követve, műfaji jellegét figyelve, indokolt a fogalom elfogadása.

GREVERUS is rögzíti, hogy a balladák tartalma a középkori világnézetet és életformát tükrözik, némelykor egészen konkréten (pl. a történeti balladák), de a költészet egésze közvetlen utóda a hősepikának. Míg a hősköltészet (a Sagák) a törzs egészének történetét, hősiességét, küzdelmét tudja ábrázolni, a balladák az egyes ember társadalmi alávetettségét, természetfölötti lénytől való függését, elesettségét fejezik ki. Éppen ezáltal bármennyire hasonló a hősepika és a balladaszerű alkotások eseménymenete, a korábbi hősiességet, győzelmet, dicsőséget (még bukásában is hősi), megéneklő költészetet felváltja a fájdalommal, rezignáltsággal teli ballada, amelynek elégikus jellegét a vallásos nosztalgia még inkább fokozza. GREVERUS megállapítását azonban több ponton ki kell egészítenünk.

A ballada nem azáltal ballada, mert nem képes a hősiességet, csak a fájdalmat, sikertelenséget ábrázolni. A ballada éppúgy kialakítja a maga hős-típusát, mint a hősepika, — sőt sokkal

igazabb hősöket teremt —, akik egyéniségek lévén, képesek küzdeni céljukért; és éppen ez ad lehetőséget, hogy szembenállásuk konfliktussá szélesedjen, bukásuk tragikus bukás legyen. *Sivard és Brynild* ballada (Brynild bosszúját tartalmazza, amely a Nibelungenliednek fontos fordulópontja) a hősepikai témát nem tudja balladai konfliktussal ábrázolni, mert itt a vérbosszú nem hősi tett a társadalom belső törvényeiből következően, a cselekmény Brynild ármánykodásává, puszta viszálykeltésévé változik; nem bosszúálló, hűséges hős Sivard sem, hanem az események bábja. A ballada egyetlen pillanatában sem érezzük a hős tettének súlyát, de azt sem, hogy két lehetőség között kell választania, és tettének következménye a bukása. Ellenkezőleg, a hős a természetfeletti hatalmak által irányított sorsnak, saját akaratától aligha függő történésnek elszenvedője; ezáltal nyer különös fontosságot a tétlenséget érzékeltető elégikus hang. (Emiatt tud ebbe a költészetbe illeszkedni a legenda-ballada.) A hősábrázolásnak fenti módja szükségszerűen következik a lovagi életmódból és társadalmi helyzetéből. A skandináv balladaszerű epikus énekek többsége nemesi udvarok külsőségeit és problémakörét tükrözi. A lovagi közösségek — társadalmi eredetükből következően — továbbéltetői a hősköltészetnek, de át is alakítják azt. Ez a folyamat időben egybeesik, jellegében megfelel, lényegileg, az északi feudalizmus alakulásával. Az ókortól (VIII. sz.) a XI. század közepétől számítható középkorig tartó átmeneti időben (vikingek kora) a szabad nemesek helyzete állandósult, de ezzel egyidejűleg ugyanez a réteg a feudális fejlődésnek is tulajdonképpeni hordozója. Az az ellentmondás, amely a balladákban jut kifejezésre, éppen ebből a társadalmi helyzetből adódik. A korábbi, törzsi társadalmi viszonyok jellegzetességei elvesztik érvényességüket; a harci életmóddal együttjáró hősiesség, bátorság, nemzeti összetartás már nem elsődleges fontosságú. (A fokozatos átalakulás miatt az ellentmondás jelentkezése nem kiélezett, valódi konfliktusokat alig teremthet.) A hősepika továbbélése során szükségszerűen megváltozik, a heroikus tartalom helyett az elégikus magatartás lesz az uralkodó. Amiben pedig újat hoz, az a szerelem ábrázolása. Az érzelem kibontakozásának árnyalt kifejezése nem kicsinyelhető fejlődés a hősepikával szemben. A személyiség kialakulásának következménye ez is, ezért nincs szükség a balladákban tömegábrázolásra, mert egyéniségen keresztül is tud már általános érzést kifejezni. (Greverus a 'drámai tömörítés' eszközének véli a szereplők számának csökkenését). A skandináv balladaszerű epikus énekekben azonban a szerelem sem nő tragédiát hordozó balladai témává. Jó példa erre éppen *Aage und Else*, amely a szerelmespár halálon túli sorsát ábrázolja, tehát eleve távol a valóságtól, és így semmiféle hősábrázolásnak, tragikus konfliktusnak nem lehet alapja; annál inkább a fájdalom elégikus ábrázolásának. A Ritterballaden egynémelyike *Klein Rosa*, *Torbens Tochter*, pedig még inkább bizonyítja, hogy a lovagi költészetnek is valójában egyik legnagyobb erénye az érzelem ábrázolása, a szépség érzékeltetése.

A skandináv balladák egyöntetűen a lovagi élet problémáit, a szabad nemesek udvari életviszonyait tartalmazzák, amelyből Greverus — éppúgy, mint előtte annyian — azt a következtetést vonja le, hogy a balladák e XI—XIII. századi formája, úri-nemesi tartalmával a balladaköltészetnek eredeti, kezdeti formája; a paraszti költészetben csak akkor jelenik meg, amikor már a nemesek körében megszűnt létezni. Ezzel a Neumann-i megállapítással vitatkoznunk kell, mert az elgondolás téves. A skandináv balladák valóban úri-nemesi környezetben születtek, annak társadalmi problémáját tükrözik. A paraszti népköltészet azonban egészében képtelen arra, hogy ugyanezeket a szabad nemesi társadalmi viszonyokat tükröző gondolatokat vegye át, tegye magáévá, a paraszti népballadák nem ebben gyökereznek, hanem saját helyzetük szülte konfliktusokat ábrázolnak. (vö. a skót balladákkal, ahol a társadalmi fejlődés sajátosságából következően egymás mellett megtalálható a szabad nemesi és a szabad paraszti viszonyokat tükröző balladaköltészet.) Valamiféle kapcsolat természetesen van a két balladaalakító készség között, mégpedig: a feudalizmus kialakulása idején az egyéniségek szembenállása az új társadalmi formáció kötöttségével, ez pedig az egyéni szabadság és a társadalmi rend diszharmóniájával fogalmazódik meg. Amennyiben — az említett kérdést illetően — ugyanaz a fejlődési folyamat megy végbe a nemesi közösségekben, mint a parasztság körében, természetes fázis eltolódással, úgy nincs kizáró ok a balladaköltészet úri eredetére. Az európai fejlődésben erre példát nem ismerünk.

Greverus munkája számos gondolatot ébreszt az olvasóban, de csak további kutatással lehet eldönteni, hogy a ballada, illetve a balladaszerű epikus énekek milyen társadalmi viszonyok között öltenek különböző formát, és mennyire befolyásolja a paraszti, illetve úri-nemesi közköltészet alakulását az alulról (a paraszti közösségek felől) és felülről (az uralkodó osztály részéről) szerveződő feudalizmus. Feltételezésünk szerint azok a viszonylag szabad egyének, és a belőlük alakult közösségek, amelyek az új társadalom rendjében oldalra vagy alulra szorultak, hozták létre a tágabb értelemben vett balladaköltészetet.

Kriza Ildikó

Boas, Franz: Primitive Art

New York 1955. Dover Publications, Inc. (vi), 372, (6) p., figs, xiv pl.

Csupán a copyright szerint idestova 5 éves a kötet, hiszen az először 1927-ben kiadott munkát ma is évenként nyomják újra, és a paperback-könyvpiacnak jelenleg is újdonsága. Szakkutatók ma is gyakran idézik, és noha a munka korántsem ad teljes képet a primitív népek mindegyikének művészetéről, ennek ellenére is gyakran alapvető kézikönyvként említik meg.

Boas munkája két alapvető tételből indul ki (ezekről előszavában megkülönböztetett figyelemmel beszél maga is): minden nép lelki folyamatai fundamentálisan azonosak — minden kulturális jelenség történelmi események következménye. Az előbbi állítás a primitív-kulturált, logikus-prelogikus, mágikus-fogalmi és másféle gondolkozástípusokat egymással szembeszegező nézeteket tagadja; az utóbbin Boas a diffúzió helyes értelmezését tételezi. Boas szerint az igazi antropológia történeti folyamatokat rekonstruál. Ahol pedig történeti források nem állnak a kutató rendelkezésére, mint a primitív népek legtöbbjénél, ott az egyes kultúraelemek kisebb vagy nagyobb, eltérő elterjedettségéből következtethetünk ilyen történeti folyamatokra. A diffúzió ilyen felfogása eltér Ratzel, Kroeber, Wissler vagy a *bécsi kultúrkör-elmélet* híveinek nézeteitől, különbözik továbbá attól a régészeti gyakorlattól is, amelynek követői (maga Boas Gerland, Smith Elliott és mások nevét említi e helyen) szerint minél régibb egy kulturális jelenség, annál diffundáltabb; ami fordítva úgy értendő, hogy a lokális, helyi jegyek mindig a legfiatalabbak egy-egy kultúra komplex anyagában. Boas azt veti e felfogás ellen, hogy igen gyakorta nem ott virágzik ki igazán egy-egy művészet, ahol annak eredete volt, a vándorlások mellett pedig maguk az egyes „alap"-kultúrák sem változatlanok, egyszer kialakult kulturális kapcsolatok jelentősége megnőhet, máskor elhalványulhat, maguk a népek és kultúrák is folyton változnak. Annál fontosabb ez elvek ismerete, mivel a munka éppen ezért a primitív népek művészetének formai elemeit választja ki anyagául: ezen kívánja bizonyítani a diffúzió és a teljesértékű ember korább említett felfogását. A bevezető fejezetből azt is hozzávehetjük ehhez, hogy Boas még egy második okból is a formai elemek vizsgálatát tartja munkája céljának. Hosszú listában sorolja fel ugyanis mindazokat (Fechnertől és Wundttól kezdve Verwornon, Thurnwaldon, Hirnen, Grosse-n és másokon keresztül Haddon, Holmes, Semper és főként Riegl-ig), akik a művészet kialakulását formai elemek segítségével magyarázzák, sőt formai szépségelemekből vezetik le a művészetek lényegét egyáltalában véve is. (Boas megemlíti ezzel kapcsolatban von Sydow, Kühn és Vierkandt nevét is, azonban a művészet újmágikus, irracionális, nem a formából, hanem egy tévesen felfogott társadalmi funkcióból kiinduló nézeteit ekkor még nem bírálja, sőt nem is veszi nagyon tudomásul.)

Ezekből a nézetekből elöljáróban is két következtetést vonhatunk le. Egyrészt igaz ugyan, hogy Boas helyesbíti a korábbi formalista elképzeléseket, elutasítja az újmisztikus nézeteket, mindazáltal maga is megmarad a formalisták által kijelölt területen, csupán az általuk már felvetett kérdés tisztázását tűzi ki a maga számára. Másrészt pedig a történeti folyamatok és a diffúzió sajátos értelmezésének az összekapcsolása mindenképpen egyes elemek, nem pedig a művészet vagy a kultúra egészének elemzése felé mozdította el a szerzőt. Mindebből az származik, hogy a kötet részleteivel szinte minden ponton megegyezünk, az egész munkát mégsem tartjuk a felvetett kérdések végleges megoldásának, sokszor még problémarendszerét is indokolatlannak érezhetjük.

A kötet maga három nagyobb egységre tagolható. Először a formai elemek általánosító leírása következik (hogyan nyilvánul meg a primitív művészetben a művészi alakítókészség, milyen kezdeti formákban jelenik meg a ritmus és a szimmetria, mennyiben reprezentál és mennyiben szimbolizál a primitív művészet, általában mi az oka a szimbólumok kialakulásának, mennyiben válnak a szimbolikus kifejezésmód egyes formái állandó jelképekké, hogyan határozhatjuk meg a primitív művészetben a stílus fogalmát, mennyiben egyéni és mennyiben közösségi jellegű a stílus, hogyan kontrollálja egy-egy közösség a benne élő primitív művészek stílusát stb.). Ezt követi az Egyesült Államok északnyugati partvidékén és ettől északra élő indián kultúrák művészetének (különösen faragásainak) a részletesebb bemutatása, mintegy az előbbiek illusztrációjaként. Végül külön fejezetben esik szó a primitív irodalom, zene és tánc kérdéseiről, ez utóbbi alkalommal a nyelv szférájában még egyszer végigfutva a korábban már említett kategóriákon. Ez a megoldás kitűnő alkalmat szolgáltathatott volna arra, hogy segítségével fény derítessék a szóbeli és a nem szóbeli művészi valóságelsajátítás közti hasonlóságokra, maga Boas azonban csak néhány esetben tér ki (a kötet végén közölt külön összefoglalójában) erre a párhuzamosságra.

Az egyes részletekben megszámlálhatatlanul sok finom elemzés és találó észrevétel olvasható. Kissé túlzottnak érezzük ugyan Boas antropomorfizmusát (a szimmetria a jobb és a bal kéz azonos mozgatásából származhat stb.), azonban szolid elemzéseit mindenkor figyelemmel olvashatjuk. Nem filozófiai általánosítás útján, de igen sokszor olyan eredményekig is eljut,

amelyeket csupán napjainkban fedeztek fel ismét, vagy éppen csupán kutatnak még. (A horizontális ritmika eredete az azonos állatok, növények, földrajzi alakulatok túlnyomó horizontális egymásutánjából; az egyszerűbb munkafolyamatok egyszerűbb ritmust, a bonyolultabbaké bonyolultabbat keltése — amikor már a munkafolyamat bizonyos részmozgások egymás alá rendelését teszi szükségessé, a művészetben is hasonló alárendelő beosztás terjed el stb. —, a reprezentatív művészetnek végső fokon a megmunkált anyaghoz illeszkedő technikából való kialakulása, a frontalitás és a profilrajz poligenetikus azonosságai, a szimbolikus és realisztikus régészeti leletek minden rasszantropológiai értékelésének elutasítása, a szimbólumokkal kapcsolatban annak a megállapítása, hogy a stilizálás, az interpretációk folklór és mitológiai értelme igen gyakran azonos fokozatokban válnak egyre bonyolultabbá, a szimbolikus és dekoratív jelképek egymástól való megkülönböztetése, a stílusok és a művészi munkaeszközök változatossága, illetve szegénysége közti összefüggések, az egyéni stílusoknak feltűnően gyakori folklór történeteket ábrázoló jellege — ebben az esetben már eleve sincs meg a védjegypontosságú utánamásolásnál okvetlenül fellépő szolgai elődkövetés —, a helyi, „lokális" stílusok túlnyomórészt ornamentális-szimbolikus volta, végül az a felismerés, hogy mindezek a megállapítások csupán elsődleges közelítések a primitív művészet bizony bonyolult kérdéseihez.) A konkrét leírások is mindvégig tanulságosak (különösen figyelemre méltó a *kwakiutl* állatábrázoló motivika, a táncmaszkok és a hozzájuk fűződő technikai megjegyzések bemutatása, amelyből kiviláglik, hogy milyen összetett még egy sokban előre megformált elemekből dolgozó műalkotás szándékolt jelentésének a megértése, sokszor az illető közösségek tagjai számára is), egyetemes etnológiai és esztétikai szempontból egyaránt. A szóbeli folklór (valamint az ide kapcsolható zene és tánc) bemutatása során Boas felveti a kérdést: mi az oka annak, hogy amíg a primitív képzőművészet csak kivételes helyeken ért el magas fejlődési fokot, a szájhagyományozás szinte minden primitív népnél igen fejlett? Véleménye szerint az előbbihez eszközök és szabad idő kell, amely csak bizonyos letelepült életforma esetén képzelhető el, az utóbbit viszont a fantázia munka közben is létrehozhatja. Boas emocionális költészetfelfogásának megfelelően nagy fontosságot tulajdonít az összetett kifejeződésnek, vagyis az ének, tánc és szöveg együttes előadásának. Ennek következtében a próza és a vers formai törvényszerűségeit (ritmus, ismétlések, stílussajátosságok) együttesen tárgyalta, sokszor utalva a képzőművészet említésekor felvetett hasonló kérdésekre. A hasonlatok, metaforák, példák és szimbólumok elemzése csakugyan sok ilyen lehetőséget kínált. Ezek elemzése során Boas sokban követi a túlságosan egyértelmű evolucionista poétikai irányzatokat, amelyek a ritmus, a sorok és strófák kialakulását valamilyen matematikai egyre bonyolultabbá válásnak tételezték fel, mindazáltal gyakran említi (különösen a széles területen ismert mesetípusok egy-egy népnél való „etnikus" változataival kapcsolatban) az egyes elemek strukturális és kompozíciós szabadságát. Ezen a területen Boas empirikus úton igen közel jutott az indián prózai hagyomány nem típusok, hanem témák és elbeszélési csomópontok szerinti rendezésének gondolatához, sajnálatos módon ezt a gondolatát mégsem fejti ki bővebben. (Jó példákat említ viszont az indián hősmese, az utazásmese, a kalandmese vagy a novellamese valóságfelfogására vonatkozóan.) Inkább érdekli az a kérdés, milyen mértékben elterjedtek az egyes történetek és egyes elemek, mennyiben köthetők ezek egy-egy feltételezhető népmozgáshoz vagy huzamosabb interetnikus kapcsolatokhoz. (Ma viszont éppen ezek feltevésében vagyunk óvatosabbak.) A zenével kapcsolatban felvillan az észak-amerikai indián zenei stílusövezetek gondolata, valamint az a feltevés, hogy a testmozgás (a tánc) ritmusa szabja meg a zene és a beszéd önnön ritmikáját is. Boas elemzése során egészen a kifejezett mimikus játékokig és drámai előadásokig jut el, ezeket azonban közelebbről nem elemzi. Tömör összefoglalása még egyszer hangsúlyozza a primitív művészetek két forrásának: a technikai és az emocionális meghatározottságnak az egymás melletti megnyilvánulását, egyszersmind döntő szerepüket. Ezután két kérdésre tér még ki, a tér és az idő művészeteinek (vagyis a képzőművészeteknek és a szájhagyománynak) közös kategóriai meghatározottságára, valamint a primitív „kalokagathia" fogalmára. Az utóbbi kategóriában fogalmazza meg azt a felismerést, hogy a szép és a jó fogalmai a természeti népeknél rendre egybeesnek. Tulajdonképpen mindkét kérdésben csupán elsődleges közelítést ad, ezt azonban meggyőzően mutatja be és indokolja.

Boas munkája ma — minden mai népszerűsége ellenére is — természetesen kissé meghaladott. Még sincs annak értelme, hogy felidézzük mindazokat a hiányokat, amelyeket az utóbbi évtizedek kutatásai alapján fedezhetünk fel a munkában. Sokkal érdemesebb feladat volt, ha vázlatosan is, de áttekinteni azt a rendszert, amelyben a szerző helyezte el gondolatait. Amíg a korábban (olykor a későbben) megírt primitív művészetelméletek zöme ma már csak képeskönyvként, esetleges szép illusztrációiért érdemes olvasmány, a jelen kötetet tartalma miatt kell sokszor kézbe vennünk, eredményeit elsajátítanunk.

Voigt Vilmos

Narodne pripovijetke. Pet stoljeća hrvatske književnosti

Knjiga 26. Priredila: Maja BOSKOVIĆ-STULLI. Zagreb 1963. 430 p. (Népmesék. A horvát irodalom öt évszázada. 26. kötet. Sajtó alá rendezte: Maja Bošković-Stulli).

Jelen kötet „A horvát irodalom öt évszázada" c. sorozat részeként jelent meg, így az adott keret megszabta a gyűjtemény jellegét is. BOŠKOVIĆ-STULLI Maja — a kötet szerzője — éppen ezért nagyobb gondot fordított a szájhagyományban élő népmesék és írott irodalom közötti kapcsolat ismertetésére, s az általános elméleti kérdéseket ezúttal mellőzte.

A kötet meséinek kiválasztásánál célja az volt, hogy azok minél szélesebb keresztmetszetet adjanak a földrajzilag is meghatározott területről. A mesék és mondák különböző gyűjtőktől, gyűjteményekből és kéziratokból származnak, s kronológiailag is nagy az eltérés köztük. Mivel a szerb-horvát népi irodalom együttesen alkot teljes egészet: a gyűjtemény a horvátországi anyagon kívül boszniai, s más vidékről származó szövegeket is tartalmaz, ha azok i-ző dialektusban (ikavštinában) vannak lejegyezve.

BOŠKOVIĆ-STULLI Maja bevezető tanulmányában egy sor olyan fontos kérdésre hívja fel figyelmünket, melyek megkívánják a tanulmány részletesebb ismertetését. Röviden szól a mese és monda fogalma közötti különbségről — LÜTHI Max elméletére támaszkodva — s megemlíti, hogy már KARADŽIĆ Vuk Stefan sem sorolta a mondákat (predaje) a mesék közé. Számunkra a tanulmány azon része hoz sok új adatot, amelyben történeti áttekintést nyújt — sajnos röviden — a jugoszláv mesekincs és irodalom kölcsönös kapcsolatáról. E témakörre vonatkozóan néhány lényeges forrásmunkára hívja fel figyelmünket. Pl. JAGIĆ V. „Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga" (A szerb-horvát irodalom története) c. művére, amely 1867-ben felhívta a figyelmet a régi apokrif könyvek tanulmányozására, amelyek a népmesék szellemében mondanak el különböző bibliai történeteket. Ugyancsak JAGIĆ népmesék forrásaiként említi a boszniai szerzetesek könyveit is, ilyen pl. POSILOVIĆ szerzetes *Cvijet od kriposti* (Az erő virága) c. könyve — aki a *Gesta Romanorum*ból merítette példáit. MIHOVIL pópa 1558-ból származó glagolita kéziratában *A paradicsommadár* c. mese szerepel, melynek eredetével több kutató is foglalkozott (ILEŠIĆ, MILČETIĆ, GALINEC és mások). A horvát glagolita irodalom példázataival STROHAL Rudolf foglalkozott legtöbbet, keresve a népi párhuzamokat. A glagolita irodalom két jelentős művét képezi a *Cvijet vsake mudrosti* (Minden bölcsesség virága) — feltehetően a XIV.-sz.-ból — és az 1506-ból származó *Blagdanar* (Ünnepek könyve), mely utóbbi ANDRIJA pópa munkája Noviból. A XVII—XVIII. sz.-ban említésre méltó egyházi írók a kaj-dialektusban író HABDELIĆ Jurij, ZAGREPAC Stefan és mások. A szűkebben vett egyházi irodalmon kívül említésre méltó DUKLJANIN pópa *Ljetpis*-e (Évkönyv), amely helynevek magyarázatát adja népi etimológiával. Ugyanitt Vladimir király életrajza is bővelkedik folkorisztikus elemekkel.

A későbbi dalmát-dubroviniki irodalomban ZORINAC *Planine* (Hegyek) c. munkája is bővelkedik mondai elemekkel, mint pl. a csillagok keletkezésének magyarázatával. Az irodalmi adatokat regisztrálva megemlíti a szerző, hogy STRAPAROLA G. F. híres gyűjteményében szerepel egy novella Lopud szigetéhez lokalizálva, melynek szüzséje megegyezik az antik *Héro és Leander* c. mesével, amelynek eredete és STRAPAROLA gyűjteményébe való kerülése a mai napig tisztázatlan. DRŽIĆ Marin *Arkulin* c. művéből — XVI. sz. közepe—származik jelen kötet legrégebben feljegyzett meséje. Említésre méltó még FERIĆ Djura dubrovniki író is a XVIII. sz.-ból, aki horvát közmondásokat fordított latinra, s azokat kis mesékkel magyarázta, amelyeket részben saját maga költött, részben pedig szóbeli szájhagyományon alapultak; bizonyítja ezt, hogy VUK gyűjteményében — s más gyűjteményekben is — megvannak párhuzamaik.

A XIX. sz.-ban a nemzeti mozgalmak fellendülésével, VUK fellépésével, az illirizmus térhódításával Horvátországban — a népköltészet egyre inkább ihletőjévé válik az irodalomnak. Pl. PRERADOVIĆ Petarra a *Kraljević Marko* mondakör van hatással, TRINSKI Ivan költő sokat merített a népköltészetből (Pl. a Lopudska sirotica — A lopudi árva stb. jelentkezése költészetében). A felsorolásból semmiképpen sem hagyható ki ŠENOA August neve, aki igen gyakran fordult a népmesei motívumok felé. A mai modern irodalom és népköltészet kapcsolatával e rövid tanulmány keretein belül nem foglalkozhatott a szerző, de még így is megemlíti KRLEŽA Miroslav *Petrica Kerempuh* balladáit, mint a mesei motívumok, hiedelmek gazdag tárházát. (Petrica Kerempuh alakja a horvát népköltészetben megfelelője a nyugati *Till Eulenspiegel*nek.)

A mesegyűjtés történetéről és tanulmányozásáról szólva, első helyen KARADŽIĆ Vuk Stefan nevét említi a szerző, akinek első meséje 1818-ban, kisebb mesegyűjteményének első kiadása — 50 szöveggel! — 1853-ban került kiadásra. Mesélnek szépsége, tiszta nyelvezete, amely irodalmi formában is megőrizte a néphez közel álló stílust és frisseséget, közismert. Az első népmesegyűjtő, aki a meséket szó szerint jegyezte fel VALJAVEC V. volt, aki főleg a *kaj-horvátok* körében gyűjtött, majd őt követték PLOHL-HERDVIGOV, STROHAL és mások.

A népmesék tudományos igényű feltárása az előbb már említett VALJAVEC V. és JAGIĆ V. nevéhez fűződik. Előbbi a Grimm-féle mitológiai irányzatnak, utóbbi pedig BENFEY iskolájának

követője volt. A későbbi kutatás főleg a JAGIĆ által megkezdett úton haladt, melynek fő célja a népmesék paralleljeinek keresése volt. Ez az irányzat az évek folyamán gazdag tényanyaggal gyarapította a kutatást, de a mesék eredetét illetően téves következtetéseket szült.

A jugoszláv népmesekutatás az 1950-es évek elejéig csupán a mesék szövegeivel foglalkozott. A mesélő személyéről, a mesék stílusáról, belső tartalmáról, regionális ismérveikről jóformán alig esett szó. Színtetizáló munka a jugoszláv népmesékről még nem jelent meg, előfutárokként említhetők azok a tanulmányok, amelyek egy-egy mesegyűjtemény bevezetőjeként szerepelnek, s alapját képezhetik egy későbbi komplex munkának.

A tradició jellegét meghatározó közösség mellett — hangsúlyozza STULLI—BOŠKOVIĆ M. is — igen fontos szerepe van az improvizáló, előadó-újraalkotónak. A további kutatás számára minden bizonnyal hasznos ismeretanyagot hozna MEHANDŽIĆ Gruja kéziratainak feldolgozása. MEHANDŽIĆ Gruja KARADŽIĆ Vuk Stefan mesemondója volt, aki utazó kereskedő lévén számos mesét hallott, s ezeket fel is jegyezte Vuk számára. Mind ez ideig csak egy kis cikk keretében — MOJAŠEVIĆ M. tollából — kerültek közlésre.

A népi mesemondók iránti érdeklődés csak a legújabb időben mutatkozik meg erőteljesebben. Pl. MATIČETOV Milko szlovén kutató néhány jó szlovén mesemondó portréját rajzolta meg. Szerb-horvát viszonylatban már kevesebb az ilyen irányú kutatás, jóformán csak STULLI—BOŠKOVIĆ Maja neve említésre méltó, aki *Istarske narodne priče* és *Naši narodni pripovjedači* c. munkáiban írt néhány mesemondóról. A mesemondókról mindig az általuk elmondott mesék mondanak a legtöbbet. Pl. *Januzović Zagorka* banijai fiatalasszony meséit jó előadásmódja, friss nyelvezete és képi látása teszik élvezetessé (l. 18 és 32 sz. szövegeket). A szlavóniai *Pavić Mata* praktikusan is felhasználta mesemondói adottságát. Katonakorában, mielőtt őrszolgálatra kellett volna mennie, mesélni kezdett, ami végül is azt eredményezte, hogy feljebbvalója mást küldött ki helyette őrködni. *Bralić Sime* (Danilo-Kraljicai lakos) első személyben mondja el meséi többségét, mint személyes élményt. Pl. a halottról szóló monda, aki nem tud addig nyugodni, amíg élő embert meg nem borotvál, úgy jelentkezik nála, hogy ő saját maga, partizán korában a háború alatt, „átélte" a borotválás tényét.

A jugoszláv népmesék nem tűnnek ki olyan archaikus formulákkal, mint pl. az orosz — vagy akár a magyar népmesék is —, de a hármas tagolás, háromszori ismétlődés megfigyelhető bennük. A mesék végét sokszor befejező formulák poentirozzák: „én is ott voltam a lakodalomban, ettem, ittam, még most is nedves tőle a nyelvem" (28 sz.). A kötet 49 sz. meséje azt igazolja, hogy a mese kezdődhet is formulával, melynek ritmikája szinte olyan, mint a népdalé. A fantasztikus és reális elemek keveredése a mesében természetesnek hat, mert oly módon történik, hogy az „itteni" és „túlvilág" ugyanarra a természetes világra vezethető vissza (pl. a 22 sz. Koren kovácsról szóló mese). Az, hogy a mesehős — a nép fia — legyőzi az előtte álló nehézségeket, ellenfelét a királyt vagy császárt nevetség tárgyává teszi, már a mesék formuláris részévé vált (37. 38. 40. 42 sz.). A kapzsi pap alakja, mint komikus figurája a népmesének, már annyira hagyományossá vált, mintha a commedia dell'arte állandó stilizált alakja lenne (70, 96, 97, 99, 102 sz.). A kiszolgált katona — obsitos — alakja nemcsak a jugoszláv népmesék sajátja, azonban a 68 sz. mese obsitos alakjának — aki Ferenc József katonája — ez a formája csak a jugoszláv határőrvidéken alakulhatott ki. A kötet számos meséjében jól kirajzolódik a történelmi háttér, amit a kötet szerzője is felismert, s éppen ennek alapján cáfolja azt a korábbi téves véleményt, mely szerint a jugoszláv népmesékben halványan mutatkozik meg a történelmi háttér. A nehéz kérdéseket feltevő török pasáról szóló mese nemzetközileg ismert típushoz tartozik, de a kötetben közölt formájában (a pasa egy dubrovniki nemesnek adja fel kérdéseit, 64 sz.) részét képezi a jugoszláv történelemnek. A mitológikus mondákban szereplő tündérek, farkaspásztorok, varázslók stb. paraleljei is megtalálhatók más népeknél, de mindig specifikusan megjelenítve.

A kötet 114 mesét és 58 mondát foglal magába, köztük egy Mátyás királyról szóló mondát is, amely DOKUŠEC S. gyűjteményéből került a kötetbe. A közölt szövegeket jegyzetanyag egészíti ki. Minden egyes darabnak — amely besorolható az Aarne-Thompson típuskatalógusba, s egyéb katalógusokba — feltűnteti típusszámát a szerző. Közli a gyűjteményben szereplő mese pontos lelőhelyét, gyűjtőjének, ill. közlőjének nevét — s ha van —, az adatközlő nevét is.Továbbá felsorolja a mese, ill. monda jugoszláv variánsait lelőhely megjelöléssel. A mondák jegyzetanyaga nem tekinthető oly teljesnek, mint a meséké, ami abból is következik, hogy nemzetközi mondakatalógussal még nem rendelkezik a néprajztudomány, csupán néhány nemzeti katalógussal. STULLI BOŠKOVIĆ M., amikor azonos a monda és mese tartalma (a strukturális különbségeket figyelmen kívül hagyva) az AARNE-THOMPSON típuskatalógust használja, valamint olyankor is, amikor a szöveg hovatartozása (meséhez vagy mondához) nem eldöntött.

A jól szerkesztett kötet hiányosságaként kell megemlítenünk a közölt anyag valamilyen szempontú rendszerezésének elmaradását. A jobb áttekinthetőség érdekében nem ártott volna a közölt anyag tájegységek szerinti csoportosítása, vagy a kronológiai szempont figyelembevétele. A kötetben közölt szövegek csupán globálisan rendszerezettek: a mesék és mondák elválasztása által.

Igen hasznos tartozéka a kötetnek a közölt szövegek nyelvészeti vizsgálata, melyet igen nagy gondossággal KLAIĆ Bratoljub végzett el hangtani és mondattani szempontból. Az anyag heterogén volta szinte magával hozta a nyelvjárási vizsgálat szükségességét és összevetését az irodalmi nyelvvel. A közölt szövegekben semmiféle fonetikai jelzésrendszerrel nem találkozunk, ami az anyag kronológiai eltéréséből is következik. A kötet legrégebben feljegyzett meséje DRŽIĆ Marin Arkulin c. komédiájából származik a XVI. sz. közepéről: A kotoraniak (cattaróiak) körtét árulnak címmel (AARNE-THOMPSON 1309. sz.). A mese szövegét a Régi horvát írók c. sorozat 7. kötetéből (Zágráb 1875. 368. old.) közli a szerző; a legutolsó szövegek pedig az 1960-as évek gyűjtéseiből valók. A közölt mesék és mondák mai ortográfiával szerepelnek a gyűjteményben, megőrizve a népnyelvi, nyelvjárási sajátosságokat. De még így is szükségessé vált a kötet szerkesztése folyamán néhány fonetikai tényt jellel rögzíteni. Ezek a jelek természetszerűen csak a legáltalánosabb dialektológiai-fonetikai jelenségeket fejezik ki, azokat is csak elnagyoltan — véleményünk szerint azért, hogy az anyagközlés céljának és a kiadványsorozat profiljának megfelelően ne zavarják az olvasót. A nyelvjárásokban előforduló tájszavakból — a jobb megérthetőség érdekében — szótárszerű jegyzék készült, ugyancsak KLAIĆ összeállításában.

A kötetet kiegészíti még STULLI—BOŠKOVIĆ Maja bibliográfiája, melyben közli a meséket tartalmazó jugoszláv *a)* forrásgyűjteményeket, *b)* válogatásokat és antológiákat, valamint az e kérdésről irott *c)* tanulmányokat és monográfiákat. Felsorolja továbbá azokat a szakfolyóiratokat is, melyeknek lapjain igen sok mese került publikálásra.

A kötet amellett, hogy ismeretterjesztő céllal is íródott, filológiai pontossága révén a hazai és nemzetközi folklórkutatás számára is értékes anyagot tartalmaz.

KISS MÁRIA

W. Stöhr—P. Zoetmulder: Die Religionen Indonesiens

W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart 196 S. 354.

A *Die Religionen der Menschheit* sorozat (szerk. SCHRÖDER Christel M.) 5/1 kötete két szerző önálló munkáiból áll: STÖHR W. Indonézia önépeinek vallásáról nyújt tájékoztatást, míg ZOETMULDER P. az indonéziai magasvallásokat írja le.

Az általános bevezetésre STÖHR vállalkozik az első fejezetben, „Die Altvölker Indonesiens und der Philippinen und die religionsethologische Forschung" címmel. Mindenekelőtt földrajzi körülhatárolását adja a vizsgált területnek; ez a mai politikai Indonézia, ideértve egész Borneót és Timort, és a Fülöp-szigetek, kirekesztve viszont Nyugat-Iránt. Áttekintést nyújt e terület rasszképéről, történetéről, és az HEINE-GELDERN von R. és mások által „primitív maláj", „ómaláj", „primitív indonéziai", „óindonéziai" néven említett csoportokra összefoglalóan az „Altvölker" kifejezést alkalmazza. A terminológiai tisztázás után a szerző rövid vázlatot ad a szigetvilág népeinek történetéről és indokolja az önépek vallásával és a magasvallásokkal foglalkozó részek különválasztását; az előbbi vallásetnológiai tájékozottságot igényel, míg az utóbbi tanulmányozásához filológiai-történeti módszer szükséges.

STÖHR a továbbiakban megállapítja, hogy a Maláj-szigetvilág önépei és a magas kultúrájú népek között a különbség elsősorban vallási; negatív aspektusában az önépek vallása nem-iszlám, nem-hindu, ill. budhista, s nem-keresztény, pozitív aspektusában pedig az önépeknek törzsi vallásaik vannak. A magasvallás és a törzsi vallás között a különbség részint etnikai, részint lényegbeli meghatározottságú: a nemzetekfölötti magasvallásokkal ellentétben a törzsi vallások egyetlen etnikai egységhez kötődnek és szoros kapcsolatban állanak a teljes kulturális-társadalmi élettel (Totalität), szemben a magasvallások önállósult, az élet más területeitől függetlenült helyére (Pluralismus). Az etnikai egységhez kötöttség azonban annyit is jelent, hogy minden törzsi vallás individuális, tehát mindegyiket „für sich" kell szemlélni. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy az indonéziai önépek vallásában sok közös vonás található, ami a közös történelemmel, közös kulturális alapokkal, egymás kölcsönös befolyásolásával magyarázható. STÖHR állást foglal a „primitív vallás" kifejezéssel szemben: e vallásoknál másféleséggel, korántsem primitívséggel van dolgunk.

A törzsi vallások jelenlegi helyzetét illetően többé-kevésbé a felbomlásról adhatunk számot, az iszlám, a keresztény missziók, az európai kultúra főleg XIX. századi behatolása mélyrehatóan megváltoztatta a tradicionális képet. Ismereteink a törzsi vallásokról nagyjából a behatolás idejével és intenzításával függnek össze s általában elmondhatjuk, hogy sokat köszönhetünk a misszionáriusok feljegyzéseinek és a holland gyarmati közigazgatási apparátus tisztviselői leírásainak.

Az indonéziai vallásetnológiai kutatások történetében STÖHR három nagy korszakot különít el. Az első a XVIII. századtól a XIX. század közepéig tart, az idesorolható leírások az idegen-

szerűt, exotikusat emelik ki, a feljegyzések esetlegesek, töredékesek, összefüggő képalkotásró még nem beszélhetünk. A kutatástörténet második szakasza WILKEN G. A. „Het Animisme bi de Volken van den Indischen Archipel" (1884/85) c. összefoglaló munkájával kezdődik. WILKEN, majd KRUYT és NIEWENHUIS szemlélete TYLOR animista teóriájára épül és munkáik pozitivista-evolucionista felfogást mutatnak; az egyes törzsi vallások individuális jellegét figyelmen kívül hagyva a megismert jelenségeket az animista elmélet sémáinak megfelelően értékelik. Kiemelkedő jelentőségű a Maláj-szigetvilág törzsi vallásainak vizsgálatában SCHMIDT P. W. ősmonotheista teóriája, mely minden erőszakoltsága ellenére elősegítette az egyes vallások individuális szempontú vizsgálatát. A kutatás harmadik, mai szakaszát nehéz közös kritériummal jellemezni. Általánosságban azonban megállapítható annyi, hogy az újabb irányzatok elfordulnak az eredet és a fejlődés problémáitól s az egyes törzsi vallások belső rendszerének a megismerésére törekszenek. Indonézia esetében különösen fontos a leideni iskola tevékenysége, mely — amint ezt SCHÄRER H. „Die Gottesidee der Ngadju Dajak in Süd-Borneo" című, STÖHRtől a későbbiekben is állandóan hivatkozott munkája mutatja — a vallás-etnológiai kutatás céljául a törzsi vallások „teológiájának" a megismerését tűzi ki.

STÖHR maga is ennek a szemléletnek a híve és ennek megfelelően a következő fejezetekben az indonéziai térség egyes törzsi vallásainak belső rendszerét igyekszik felvázolni. A bemutatás Borneóval kezdődik, majd Szumátra, Szumátra nyugati peremszigetei, Celebesz, a Fülöp-szigetek következnek, lezárásként a legösszetettebb és legegyenlőtlenebbül ismert Kelet-Indonéziával. A tárgyalás rendszere minden fejezetben azonos; az etnikai megoszlás felvázolása után a vallásetnológiai kutatás történetét és az egyes törzsi vallások változó intenzitású leírását kapja az olvasó. A kép kialakítását természetesen nagymértékben befolyásolja a szerző rendelkezésére álló anyag, ill. ennek elavult vagy modern szempontú feldolgozási módja, az aránytalanságok így maguktól értetődőek.

Míg a 2—7. fejezetekben STÖHR azt kísérelte meg, hogy a törzsi vallásokat „in ihrer Individualität, Eigenart und Besonderheit" ragadja meg, a 8. fejezet „Das System in den Stammesreligionen" címmel részint összefoglalást nyújt, részint pedig a törzsi vallások egyes aspektusainak s a hozzájuk kapcsolódó néhány jelenségnek összehasonlító vizsgálatát végzi el. Kiindulásul a leglényegesebb komplexumot, az istenséget és a teremtést választja, leszögezve, hogy az istenséget a legtágabb értelemben kell felfognunk, és hogy az „muss aus dem Schöpfungsakt verstanden werden", mivel „Gottes- und Schöpfungsidee gehören zusammen und bilden wesensmässig eine Einheit". A teremtési mítoszokban két fő motívum jelenik meg: a „Heilige Streit zwischen Ober- und Unterwelt" és a „Heilige Hochzeit von Himmel und Erde", tehát mindkét esetben egy poláris ellentéttel van dolgunk. Lényeges témákként említi még STÖHR a „Trennung von Himmel und Erde"-ről kialakult felfogást, továbbá a kultúrnövények és a halál keletkezését magyarázó Hainuwele-mitológiát.

A következő komplexum, melyet STÖHR tárgyal, „Az isteni rend, a mítosz és a nagy ünnep" címet viseli. Az indonéziai önépeknél az *adat* vagy *hadat* szavak, ill. ennek vernakuláris változatai nem egyszerűen „szokásjogot" jelentenek, hanem olyanfajta hagyományos rendet, mely az „isteni rend"-hez kapcsolódva konkrét kifejeződése annak a totalitásnak, mellyel a vallás a társadalmi és a kulturális élet minden oldalát áthatja. Ez az isteni rend a mítoszban gyökerezik és ez nemcsak a vallásetnológusoknak teoretikus felfogása, hanem az egyes népek ezoterikusai is így látják. A mítoszban megalapozott isteni rendhez kötődik a szertartások egésze, különösen pedig az a központi kultikus cselekmény, melyet a „nagy ünnep" névvel illethetünk. Ennek különösen két aspektusát fejti ki STÖHR bővebben: a teremtési mítosz megjelenítését és az őskori történés dramatikus visszaadását. A nagy ünnepen az egész nép — ténylegesen vagy képviselői révén — jelen van és részt vesz a kultikus cselekvésben; a vallás — mondhatjuk — a nagy ünnepben jut csúcspontjára. A tradicionális társadalmi rend, az isteni rend és a nagy ünnep elválaszthatatlan kölcsönviszonyára mutat, hogy „solange das 'Grosse Fest' gefeiert wird, lebt eine Stammesreligion".

A harmadik pont a papság és a papi rend formáinak összehasonlító viszgálatát nyújtja; a pap — egyéb funkciói mellett — az isteni rend képviselője, a mítosz őrzője, és közvetítője, általában összekötő isten és ember között, tehát pap a szó teljes értelmében.

A lélekképzetet illetően STÖHR szerint a Maláj-szigetcsoport népeinél a lélek két különféle felfogásával találkozunk, a „Lebensseele" és a „Totenseele" koncepciójával. Az előbbi istentől jön és hozzá tér vissza, az utóbbi a halállal tűnik fel és az egyén utolsó lélekzetével kezdi meg önálló létét a halottak országában. A vizsgált területen megtalálható a személytelen természetfölötti erő, a *mana* képzete, helyenként a „Lebensseele" fogalmával összekapcsolva. A *mana* negatív oldaláról, a *tabu*-ról szólva STÖHR megállapítja, hogy a tilalmakat és korlátozásokat az önépeknél a vallási rendszer egészéből tudjuk megmagyarázni, ezek is az isteni rend részei.

Külön kategóriaként tárgyalja a szerző a halottkultuszt és az őstiszteletet, s mint írja, nemcsak a vallásetnológiának kell logikai különbséget tenni e két fogalom között, hanem néhány indonéziai nép is igen határozottan megkülönbözteti őket egymástól. A halotti kultusz fogalom-

körébe minden, a halállal kapcsolatos mitológiai, magatartási tényező beletartozik, a halotti rituale azonban önálló komplexumnak tekintendő. Az őstiszteletnél nem általában az ősök tiszteletéről van szó, hanem azokéról, akik valami miatt kitűntek a társadalmi életben és akiket kultikus cselekmény keretében az ősök státusába bevezettek. Az istenséggel való kapcsolat itt is megállapítható; őt is bevonja a családfába, mint első őst, törzsapát.

A fejvadászatról, emberáldozatról és az anthropophagiáról szólva Stöhr kifejti, hogy a Maláj-szigetvilág vallásaiban az előző kettő egymáshoz szorosan illeszkedő jelenség, melyben a kultikus alkalomra előírt emberölés a lényeges, s a fejtrófea *pars pro toto*-ként szerepel. Míg a fejvadászat-emberáldozat komplexum jóformán mindenütt megvan a magasvallások területeinek a kivételével, addig az anthropophagia jelentéktelen; kifejezetten csak a tobabatakoktól ismerjük, ahol ún. törvénykezési formája volt meg.

Befejezésül Stöhr a vallások kontinuitásával és változásával foglalkozik. A változásnál természetesen nemcsak a magasvallások hatásaira, hanem a kölcsönös érintkezés nyomán végbemenő átalakulásra is gondolnunk kell. Annyi azonban bizonyos, hogy míg az egymástól való kölcsönzés a lényegében azonos vallásrendszer miatt csak modifikált, de nem rombolt, addig a XIX. században a holland gyarmati behatolás társadalmi és kulturális dezintegrációt indított meg s ennek nyomán nagymértékben megindult az iszlám és a keresztény missziós tevékenység. Ezzel az indonéziai törzsi vallások története a végső szakaszba lépett. A változás folyamatában különös figyelemre tartanak számot a messianisztikus-millenáris mozgalmak, amilyenekkel a tobabatakoknál, a toradzsáknál, a Fülöp-szigetek egyes csoportjainál találkozunk.

A könyv második, Zoetmulder Piet által írt része („Die Hochreligionen Indonesiens") már kívül esik a vallásetnológia terrénumán; ismertetésétől ezért eltekintünk.

*

Rövid ismertetésünk Stöhr munkájáról — reméljük — eléggé mutatja azokat az elvi alapokat, melyektől a szerző kiindult és azokat az eredményeket, melyekre végül eljutott. Úgy véljük, hogy a téma jellegéből folyó nehézségek ellenére sikerült Stöhr-nek kielégítő képet adnia Indonézia és a Fülöp-szigetek törzsi vallásairól.

Nem kell külön bizonygatnunk annak a felfogásnak a helyességét, mely a törzsi vallások individuális, totális jellegét hangsúlyozza s mely az egyes vallások rendszerét, teológiáját kívánja megismerni. Fel kell hívnunk a figyelmet azonban arra, hogy bár ez a vallási rendszer, ez a teológia valóban meglevő, mítoszokban, szertartásokban, ünnepekben, cselekményekben megnyilvánuló valóság, kibontása mégis széles teret enged a szubjektív értékelésnek; a kutató nemcsak megismeri a törzsi vallást, hanem egyúttal meg is konstruálja; tudatos rendszert alkot abból, ami a vallási élet folyamatában cselekvésként, szövegként, rítusként stb. jelenik meg. Nyilvánvaló, inkább azt a veszélyt kell vállalnunk, hogy az alkotott kép csak megközelítő lesz, mintsem találomra felrakott színek rendszertelen együttesének lássuk az egészet.

Stöhrrel ellentétben azonban úgy véljük, hogy a törzsi vallások individuális jellege nem zárja ki az evoluciós megközelítés lehetőségét. Ha az absztrakció egy nem túlságosan tág körű alkalmazásával módunkban áll a Maláj-szigetvilág törzsi vallásaiban egyező vonásokat találni és ezeket bizonyos fokig egységes rendszerűnek tekinteni, miért ne lehetne az absztrakció egy magasabb szintjén általánosabb jellegzetességek megállapításával a társadalmi fejlődés egyes fázisaihoz kapcsolódó vallási rendszer-tipusokat kialakítani? Gyakorlatilag ezen az úton járnak a „Die Religionen Indonesiens" szerzői is, amikor anyagukat a törzsi vallások és a magasvallások kategóriáira osztva mutatják be.

Még néhány megjegyzés Stöhr egyes helyeihez. A 197. oldalon Stöhr a koponyák értékelési rangsorát Borneóban így adja meg: dajak — maláj — kínai — európai. Összehasonlításként említsük meg, hogy Délnyugat-Yünnanban a kawáknál a sorrend éppen fordított: európai — kínai — más törzsbeli — kawa. Másik megjegyzésünk a toba-batak Singamangaradja alakjára vonatkozik. 1964. októberében a Toba-tó partján fekvő Baligében járva az utolsó Singamangaradja egyik leszármazottja elvitt ennek sírjához (vagy emlékművéhez), mely a településen kívü magas helyen áll, szép kilátással a tóra. Bár a Singamangaradját elsősorban a hollandok ellen vívott harcokban való szerepéért tartják nagy megbecsülésben, vallási tisztelete sem szűnt meg; a síremlék fülkéjében levő áldozati csészék alá kisérőimmel együtt magam is pénzt csusztattam és gyertyát gyújtottam tiszteleti jelként.

A vallásetnológiai kutatások mai lehetőségeit illetően az a véleményünk, hogy a félreeső területeken ennek feltételei még mindig megvannak; két megfigyelt temetési szertartás a maga teljes megalithikus pompájával a közép-celebesi sadantor-toradzsáknál a régi hagyományok és képzetek továbbéléséről tanúskodik. Más területeken szerzett tapasztalataink is arra mutatnak, hogy az Indonéziában egyre erőteljesebben előnyomuló európai technika mellett és alatt még megtalálható a régi, autochton vallási felfogás, az „isteni rend" meglétébe vetett hit.

Bodrogi Tibor

Schmidt, Leopold: Le théâtre populaire européen

(Munkatársak: G. d'Aronco, G. Megas, H. Moser, G.—H. Rivière, A. Tecer, H. Trümpy) Paris 1965. Maisonneuve et Larose. 508 p., 20 t.

Igen sajnálatos, amikor egy értékes mű minden ismertetése mentegetőzéssel, sajnálkozással kezdődik, mint ez a fenti könyv esetében is történt. Az Európai Tanács által támogatott és kiadott folklór-antológiák csak olyan országok népköltéséből idézhetnek példákat, amelyek tagjai a fenti szervezetnek. Amikor a sorozat első kötete (L. Bodker: *European Folk Tales*, Kopenhága 1963.) megjelent, az európai folkloristák számos recenzióban tiltakoztak az Európai Tanács e tudománytalan Európa-koncepciója ellen. A tiltakozásnak azonban nem volt hatása és a sorozat a fenti földrajzi és történeti szempontok szerint készül és jelenik meg továbbra is. Kommentár helyett idézünk Kretzenbacher Leopold recenziójából, amely az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 69. évfolyamának 1. számában jelent meg, tehát abban a folyóiratban, melynek szerkesztője szintén Schmidt Leopold, a fenti kötet szerkesztője. Kretzenbacher így ír: „A kötet határai tematikusan örvendetesen szélesek, földrajzilag viszont elszomorítóan szűkek. Alulírottat, aki a Commission Folklorique ülésén 1958-ban Strassburgban egy sokkal szélesebb „Europa" meghatározást ajánlott, amelyben meg is egyeztek, — igen fájdalmasan érinti, hogy amint a mellékelt térképből is kitűnik, a kiadónak egy ilyen tudományosan alaptalan kulturálisan és történetileg szűk Európa fogalommal kell dolgoznia, amely csak a jelenlegi szerencsétlen világpolitikai helyzetből adódik s a nyugati orientációjú gazdasági és katonai blokk felfogásának felel meg, tehát a feltétlenül Európához tartozó gazdag magyar, lengyel, csehszlovák, délszláv, román népi színjáték kimarad a könyvből, viszont a török és görög tradíció, pl. a karagőz játékok, melyek inkább Kis-Ázsia felé mutatnak, belekerültek a kötetbe."

Igaza van Kretzenbachernak abban is, hogy ez az eljárás kisebb kárral járt a népmese-antológiánál, hiszen e műfajról sok kitűnő monográfia készült, mely valóban a történeti és földrajzi Európa fogalom alapján épült fel. Az európai mesekutatás és az európai népi színjátszás tudományos kutatása azonban nem áll egyforma szinten. Schmidt Leopold jelen könyve az első összefoglaló antológia, mely az európai népi színjátszással foglalkozik és így az említett korlátok annál is sajnálatosabb következményekkel járnak.

Miért tűnt oly kevéssé vonzó feladatnak az európai népi színjáték rendszerező összefoglalása, hogy csak most először kísérlik meg egybegyűjteni e tárgykör népköltészeti változatait, holott az idevonatkozó részletpublikációk száma oly nagy, hogy puszta felsorolásuk is külön kötetet tenne ki? A válasz nyilván abban rejlik, hogy az európai népi színjáték igen bonyolult jelenségcsoport, melynek költői alkotásai nem mérhetők csupán esztétikai kritériumokkal. A népi színjáték többnyire a népszokáshoz tapadva éli életét, egyszerre színjáték és varázscselekmény, színjáték és jogszokás, esetleg az emberi élet egy fontos állomásának szertartása és amellett színjátszás. A szokásoktól való elszakadás többnyire a hivatásos mulattatók megjelenésével jár együtt. A szokásokhoz tapadó népi színjátszásból megfelelő körülmények között újra meg újra kinő a „valódi" színjátszás, melynek már specializált előadói vannak, de ugyanakkor megmaradnak a régi formák is lakodalomhoz, temetéshez, az év ünnepeihez kötődve. Aki tehát az európai népi színjátszást történetileg tekinti át, annak egy sokszorosan megismétlődő folyamat törvényszerűségeit kell rögzítenie.

Schmidt Leopold, aki ma az európai népi színjátszás egyik legjobb szakértőjének számít, tárgyát valóban mint történeti-társadalmi folyamat képes szemlélni. A népi színjátszás meghatározásában abból a koncepcióból indul ki, amelynek első fogalmazását a „Deutsche Philologie im Aufriss" I. kötetében (1952., 1881—1902 hasáb) adta. Új könyve elsősorban antológia, melyben kétnyelvű szövegekben adja közre a népköltészet „drámának" nevezhető költői alkotásait. Az európai népi színjátszásnak nem feltétlen tartozéka a dráma, s a felé vezető úton ott találjuk a szöveg nélküli alakoskodást, a rítusénekekkel kísért szerepjátszást is. Valójában csak a színjátszásnak nevezett jelenségcsoport egy kis hányadánál találunk olyan párbeszédes, költői alkotásokat, melyeket drámának nevezhetünk. Ha viszont történeti távlatból nézzük e jelenségcsoportot, akkor nem rekeszthető ki a középkori misztériumjáték, a reneszánsz polgári farsangi játéka, a barokk vásári komédia sem az európai népi színjátszás fogalmából. Tehát sokszínű, sokrétegű jelenségcsoportról van szó, melynek néhány jellegzetes szöveges emlékét publikálja a kötet, anélkül, hogy bővebben jellemezhetné a színjáték más összetevőit: tehát a játékformákat és módokat, a színpadot, díszleteket, mozgást stb.

Schmidt a párbeszédes formájú európai népköltészetet (mely csak ritka esetekben felel meg teljesen az irodalma „dráma"-fogalomnak) három csoportra osztja. Az első csoportot a szorosan a szokásokhoz kötődő játékok alkotják. A második csoport vallásos tárgyú, a harmadik csoport pedig a népies-félnépi irodalomból meríti tárgyát. (Ez a beosztás persze nem jelenti azt, hogy csupán az első csoport játékai fűződnek a szokásokhoz, hiszen alkalomhoz kötöttek a vallá-

sos játékok éppúgy, mint a harmadik csoport jó része is. Szokásoktól, alkalomtól függetlennek csak a hivatásos népi mulattatók repertoárját tekinthetjük.)

Az első csoportba tartozó játékok főként szatírák, vagy mágikus célú játékok, melyek azonban a századok során allegorikus vagy történelmi köntösbe is öltözhettek. A mágikus alapszínezet azonban gyakran ezekben is megmarad és a történeti tárgyú vagy szatirikus játékok egyszerre kétsíkúak is lehetnek. A történeti néven nevezett szereplők harca mögött az évszakok, vagy a jó és rossz erők rituális összecsapása húzódhat meg. E játékcsoport leggyakoribb formái a vetélkedés, összecsapás és a bírói tárgyalás. Vetélkedik, párharcot vív szóban, vagy karddal a tél és nyár, böjt és farsang, fehérek és mórok, Szent György és a sárkány: a világban fellelhető objektív drámaiság kifejezésének ez az egyik legegyszerűbb módja. A bírósági tárgyalás formáit is egyaránt megtaláljuk a mártírpassiókban, a farsang elítélésében, az állatok ellen indított tréfás pöröket színrehozó játékokban és más farsangi szatírákban.

A könyv első csoportjába tehát vegyes szövegek kerültek: allegorikus játékok az évszakok küzdelméről, társadalmi szatírák és ál-történeti játékok. Ilyen egy svájci „tél és nyár" játék; az olasz Hónapok vetélkedése, a Tell Vilmos-játék, a francia moreszka, angol Mummers Play, az öreg asszonyokat fiatallá őrlő Csodamalomról szóló tiroli játék, a böjt elítéltetése stb.

A második csoportba népi misztériumok és moralitások kerültek. A középkori réteget egy angol özönvíz- játék képviseli. A barokk és az élő játékanyagból karácsonyi és vízkereszti játékokat, a szentek életével foglalkozó falusi misztériumot, bábjátékokat, körmenetes játékokat illesztett a szerkesztő a könyvbe.

A harmadik csoport, tehát a népi színpadra került irodalmi tárgyak, gyakran félhivatásos vagy hivatásos népi mulattatók közreműködését tételezi fel. Ilyen pl. a két karagőz-játék a török és görög árnyjátékosok műsorából, egy történeti játék a szicíliai bábosok műsorából. Ide került a görög Panaratos-játék, a Grizeldisz téma egy német nyelvű feldolgozása is.

Természetesen, a könyv jelentőségét nagyban növelte volna, ha Közép és Kelet-Európa népi színjátszása repertoárjából is közölne példákat: ha tehát képviselve lenne az orosz Csónak-játék, a román, szlovák, magyar betyár-játékok, a közép-európai gazdag betlehemes-játék hagyomány, a cseh Dorottya-játékok, hogy csak néhány példát említsünk. Reméljük azonban, hogy ezt az antológiát olyan monográfia is követi majd, melyben a szövegből kínálkozó tanulságokat vonja le Schmidt Leopold, s melyben valóban az európai népi színjátszás egészét szedi szép rendbe.

A kétnyelvű szövegek mai formájában is nagy segítséget jelentenek az európai népi színjátszás kutatásához. Érdekes illusztrációk egészítik ki a könyvet, részben az élő színjátékról készült fényképek, részben pedig régi metszetek, üvegfestmények, kerámia-anyag nyomán.

Dömötör Tekla

Lud L.

Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (A Lengyel Néprajzi Társaság folyóirata). Szerkeszti Gejek Józef. 2 kötet 800 pp. — Wroclaw 1966.

A Lengyel Néprajzi Társaság fennálásának 70. évfordulóját együtt ünnepelte a lengyel néprajz központi folyóirata a *Lúd*, L. kötetének megjelenésével. A Lwowban (Lemberg) alapított Társaság működésének megindulását egész Közép-Európában szeretettel üdvözölték a szakemberek. Ezek sorában — amint az a bevezető cikkből kiderül — ott olvashatjuk Nehring W., Winhold K., Niederle L., Haberland M., Kaindl R. F. és sok más kiváló etnografus nevét. Ha magyar elődeinket nem találjuk a megindulást üdvözlők között, most annál nagyobb szeretettel köszöntjük a nemcsak nagy múltú, de ma is jelentős munkát kifejtő Lengyel Néprajzi Társaságot és a magyar néprajzi kutatók által is sokat használt folyóiratát a *Lud*-ot.

De sajnos, az ünneplő hangulatba keserűség is vegyül, mert a jubileumi kötet első lapja megrendülve adja tudtul Prof. Dr. Jan Czekanowski (1882—1965) halálát. A nálunk is jól ismert kiváló antropológus, történeti etnológus, afrikanista és szlavista a Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagja volt, a Lud pedig szerkesztő bizottságának aktív tagját gyászolja benne.

A Lud az utóbbi évtizedben évenként egyszer jelenik meg és így egyre inkább évkönyv jellegűvé válik. Terjedelme annyira megnövekedett, hogy már csak két kötetben lehet közreadni. Ez viszont a közölt tanulmányok, recenziók kétfelé válását segítette elő. Az első kötetben antropológiai és etnológiai tanulmányokat, beszámolókat, recenziókat talál az olvasó, míg a második kötet elsősorban a lengyel és a környező népek néprajzával foglalkozik. Ez a felosztás egyben azt is mutatja, hogy Lengyelországban a néprajz és az antropológia szorosan kapcsolódik egymáshoz nem úgy mint nálunk, ahol sajnálatosan szinte minden kapcsolat megszűnt a két egymásra utalt tudományág között. A kötet beosztása és tartalma arra is bizonyság, hogy a lengyel néprajz

régi hagyományaihoz híven, ma is foglalkozik más földrészek népeinek tanulmányozásával és az ilyen irányú stúdiumok mennyiségileg is jelentős helyet foglalnak el munkájuk egészében.

Az első kötet bevezető közlései, tanulmányai a goldok és orocsok antropológiájával, helyenként néprajzával foglalkoznak. PONIATOWSKI Stanisław, Expedíciós napló (a goldok és orocsok között 1914-ben) (7—120). Az anyagot előkészítette és jegyzetekkel ellátta HEIDENREICH Barbara. A három és fél hónapig tartó expedíció legfontosabb megfigyeléseit találjuk itt meg, benne számos rajz és fénykép. Akaratlanul is BARÁTHOSI BALOGH Benedek jut eszembe, aki ugyanebben az évben, sőt ugyanezen hónapokban ugyancsak az Amur menti népek között járt és jelentős mennyiségű tárgyi anyagot gyűjtött a Néprajzi Múzeum számára. (Vö. DIÓSZEGI Vilmos: *Egy magyar madzsu-tunguz kutató.* Ethn. LVII (1947), 144—146. — BALASSA Iván: *A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal.* Ethn. LXIII (1952), 196—197). A naplóból azonban nem derül ki, hogy vajon találkoztak-e, amire annál is inkább megvolt a lehetőség, mert ugyanabban az időben tartózkodtak Habarovszkban. WOKROJ, Franciszek. Az Amur menti népek (goldok, orocsok) antropológiai vizsgálata (121—189). PONIATOWSKI antropológiai felmérései és más kutatók adatai alapján valószínűnek tartja, hogy e terület lakói és az amerikai indiánok között semmiféle kapcsolat sem lehetett. A goldok és az orocsok antropológiailag a tunguzokhoz állanak közelebb. GLINKA József: Az Amur menti népesség (goldok, orocsok) somatoskopiája és somatotipologiája (190—229). PONIATOWSKI anyagát a lengyel és szovjet kutatók negyven évvel későbbi adataival veti össze. Mindkét tanulmány az új kutatások eredményeinek bevonásával sikeresen szólaltatta meg az eddig nehezen hozzáférhető adatokat.

LEWICZKI Tadeusz: Régi pogány kultusz és hiedelem maradványok a középkori mohamedán berbereknél (230—296). A különböző írott és közreadott forrásokból nagyszámú olyan pogány hiedelmet mutat be, melyek a VIII—XVI. században a mohamedán vallással együtt éltek. MILEWSKI Tadeusz: A föld és ég az asztékok költészetében (297—320). A föld az aszték mitológia szerint a kukorica és a virágok istenségének születési és működési területe, míg az ég a napé. Ez a felfogás tükröződik a bemutatott legendákban és himnuszokban.

Az első kötetet recenziók zárják be. Ezek többsége négy-öt évvel ezelőtt megjelent könyvekről szól, de akad köztük olyan is, amelyik több, mint egy évtizeddel ezelőtt jelent meg. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a második kötet könyvismertetéseivel kapcsolatban is. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy az évkönyv kevésbé mozgékony, előkészülete és a nyomdai munkálatai sokáig tartanak.

A második kötet bevezető tanulmánya CZEKANOWSKI Jan: A szláv őshaza kérdése a lengyel szlavisztika és antropológia eredményeinek tükrében (365—377). A lengyel szlavisztika a Visztula és az Odera közötti területre teszi az őshazát. A szovjet kutatók újabban a Dnyeper forrás vidéken vélik megtalálni. Az antropológiai anyag azt bizonyítja, hogy Volhinia orosz, ukrán, bjelorusz lakossága szoros kapcsolatban állhatott a Visztula-völgyének népességével. Mindezek és számos más érv alapján a szláv őshazát nyugatabbra képzeli, mint pl. a szovjet kutatók.

LANGE Roderyk: A LABAN-féle mozgás írás és a népi tánckutatás kérdése Lengyelországban (378—391). 1960-tól kezdve számos szakember bevonásával megindult a rendszeres táncgyűjtés és feldolgozás. A rögzítést a LABAN-féle táncírással végzik, ami lehetőséget ad arra, hogy a táncot a zenei anyaggal szorosabban kapcsolják össze. A beszámolóból az tetszik ki, hogy a magyar tánckutatás bizonyos vonatkozásban már előbb jár, mint a lengyel. CZEKANOWSKA Anna: A szűk terjedelmű diatonikus dallamok a szláv népeknél (392—410). Részletesen ismerteti a kérdés történetét, majd megvizsgálja azt etnológiai, szociológiai és zenei oldalról. Munkájában helyenként a magyar kutatók eredményeire is támaszkodik.

BARANOWSKI Bogdan: Az ökör vonóerejének alkalmazása Lengyelországban és a szomszédos területeken (411—430). A kérdést a XIX. században és a XX. század elején vizsgálja. Megállapítja, hogy a parasztgazdaságokban e korszakban az ökör sokkal gazdaságosabb mint a ló, mégis elsősorban a jobbágyfelszabadítás után megindult háttérbe szorulása. Aláhúzza, hogy a paraszti gazdálkodásban a gazdaságosság elvén kívül, fokozott mértékben figyelembe kell venni a megszokást, a divatot, az utánzást vagyis olyan tényezőket, melyekkel a gazdaságtörténészek nem igen számolnak. Sajnálatosan magyar anyagot nem használ, bár az is igaz, hogy ilyenhez nehéz lett volna hozzájutnia.

WRÓHLEWSKI Tadeusz: A lengyel—német etnikai határ a néprajzi kutatások megvilágításában (431—466). Az eddigi kutatás nagyon kevés elhatároló jelenséget talált. Ezek között a *megaronházat*, a vasárnap szerencsés vagy szerencsétlen voltát jelölték meg. Ezeket a szerző számos új adattal egészíti ki: *a kör alakú falu* település, a csillag(kereszt) alakú gabona rakásmód és ennek *mandel* neve, az arató koszorú és számos hitvilági elem és alak (pl. kobold). Megállapításait a Lengyel Néprajzi Atlasz anyagára építi.

LEW Stefan: Esővetős, falmelletti oszlopú házak a Szan-völgyének felső és középső részén (467—525). E háztípus elterjedésének és konstrukciójának ismertetése után a szerző a történeti előzményekre utal. Ezt a háztípust a XIV—XV. századi szileziai—lauzsic—morva—frank kolonizációval hozza kapcsolatba. Mindezt történeti tényekkel, továbbá a Lengyel Néprajzi Atlasz

anyagával bizonyítja, mivel ez a háztípus manapság az egykori telepítés vidékén található meg. Az esővető technikai megoldásának megfelelőit a magyar nyelvterület északkeleti részén is megtalálhatjuk.

Bohdaniwicz Janusz: A nyugat-pomorjai népi kultúra szláv analógiái és jellegzetességei a néprajzi atlaszok adatai alapján (526—556). A lengyel és a német néprajzi atlaszok alapján számos olyan jelenséget mutat ki, melyek Nyugat-Pomorjában megtalálhatók és bizonyítják e területnek Lengyelországgal való kapcsolatát. A jelenségek, tárgyak elterjedését jól áttekinthető térképeken mutatja be. Ezek közül megemlítem: a holdban látható emberalak különböző értelmezéseit, a sarlók formáit, a keresztelő és a házasság szokásait stb. Találhatók itt olyan néprajzi elemek is, melyek Nyugat-Pomorjának Skandináviával való kapcsolatáról tanúskodnak. Ez a tanulmány jó példája annak, hogy a különböző és szempontjaikban, kérdéseikben eltérő néprajzi atlaszokat is milyen jól lehet együttesen felhasználni.

Jacobeit Wolfgang: Agrártenográfiai kutatások a Német Demokratikus Köztársaságban (557—567). Bemutatja a Német Tudományos akadémia Néprajzi Intézetének berlini Munkaeszköztörténeti Archívumát, melyben 400 múzeum anyagát dolgozták fel és mintegy 1500 tárgyról készítettek leírást és fényképet. Az agráretnográfiai kutatásokban jelentős részt vállal a Néprajzi Intézet drezdai és rostocki kutató állomása is, továbbá számos néprajzi jellegű vagy néprajzi gyűjteménnyel rendelkező múzeum is.

Pokropek Marian: Északkelet-Lengyelország paraszti kultúrájának néhány történeti hagyománya és azok átalakulása napjainkban (568—584). E területen lengyelek, litvánok és oroszok élnek együtt. A szerző ezeken belül is három társadalmi osztályt, illetve csoportot különböztet meg: a parasztokat, a mazovec és orosz nemességet, az utóbbiakat bojároknak hívták. Az 1557-ben kiadott törvény egységesítette a települést, építkezést, gazdálkodást. Mégis különbséget lehet tenni az építményekben tulajdonosuk etnikai és társadalmi hovatartozása szerint. Ezek az eltérések az utóbbi időben eltűnőben vannak.

Pietraszek Edward: A munkásság kultúrája és a néprajz (585—600). A szerző célja, hogy megmutassa a paraszt és munkás kultúra összefüggését és kapcsolatát. Ezzel kívánja a munkásosztály kutatását a néprajztudományon belül elősegíteni. Rámutat arra, hogy a lengyel etnografusok már a két háború között is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de a kutatás csak a felszabadulás után növekedett meg. Ennek elmélyítése és kiterjesztése a néprajztudomány egyik fontos feladata.

Kopczińska—Jaworska Bronislawa: A kárpáti „szállás"-ok és a juhászat kérdése a csehszlovák néprajz kiadványaiban 1959—1962. években (601—628). Elsősorban Podolák, J. és Štika, J. tanulmányai alapján foglalja össze e négy év csehszlovák néprajzának eredményeit, foglalkozik a vlach-kérdéssel, általában a juhászattal, annak építményeivel, a tejfeldolgozással.

A gazdag könyvismertetési rovatban (629—699) legnagyobb sajnálatunkra csak egyetlen magyar eredetű munkát találnuk, de azt is Berlinben adták ki. Magyar szerzőkkel csak két gyűjteményes kötet ismertetése során találkozunk. Ennek oka talán a nyelvi nehézség, de számunkra kívánatos lenne, ha a lengyel kollegák jobban megismerhetnék a magyar néprajz eredményeit.

A muzeológiai rovatban találjuk meg Znamierowska-Prüfferowax Maria: A lengyel múzeumok néprajzi gyűjteményei c. (701—743) angol nyelvű cikkét, mely egységes és kitűnő áttekintést ad a lengyel néprajzi muzeológiáról, tárgyi gyűjteményekről, adattárakról, a kutatások irányáról, kiadványokról stb. Különösen érdekesek azok az adatok, melyeket a szabadtéri múzeumokról tudunk meg. Eszerint Lengyelországban 13 ilyen gyűjteményt tartanak nyilván, ezek közül kettőben (Sanok-Olchowce, Olsztynek) 13, egyben (Zubrzyca) 12 épületet mutatnak be, míg a többiekbe csak néhány házat hoztak eddig még be. A szabadtéri múzeumok többsége az ország keleti részében helyezkedik el, öt közülük a Kárpátokban, illetve annak közvetlen közelében, ahol elsősorban fa építmények dominálnak.

A lengyel múzeumok nagyon sokat szenvedtek a második világháború idején, ez különösen vonatkozik a néprajzi gyűjteményekre. Részben ez az oka, hogy a lengyelek nem rendelkeznek olyan nagy átfogó gyűjteménnyel, mint a mi Néprajzi Múzeumunk. A legnagyobb és központi helyzetének megfelelően a legerőteljesebben növekszik a Varsói Állami Néprajzi Múzeum, melynek 37,660 tárgyából 26,260 lengyel, 11,400 Európán kívüli tárgy. A Krakkói Néprajzi Múzeumnak 28,671 tárgya van, ebből lengyel 15,950, Európán kívüli 10,011, európai 2539. A nagyobb gyűjtemények sorában még a Lodzi Régészeti és Néprajzi Múzeumot kell megemlíteni 11,202 tárgyával. Összesen 91 lengyel múzeumban őriznek néprajzi anyagot, de ezek között, mint az általam végzett összegezésből kiderül, egész kicsik is vannak. E hozzávetőleges számítás szerint 200 tárgyon alul van: 22, 200—1000 között: 41, 1000—2000 között: 11, 2000—5000 között: 9, 5000—10,000 között: 5, 10,000 felül 13 gyűjtemény. Ez azt jelenti, hogy 63 néprajzi gyűjtemény pillanatnyilag még alig-alig életképes és csak 28 nagyobb gyűjteménnyel rendelkeznek. Ha mindezt összevetjük a magyar múzeumok 62 néprajzi gyűjteményével és hozzávesszük Lengyelországnak területben

és lakosságban megmutatkozó háromszoros nagyságát, akkor elért eredményeinkkel nem kell szégyenkeznünk (Vö. BALASSA, I. — SZOLNOKY L.: *Ethnographische Sammlungen in Ungarn.* Budapest 1964. Ez is 1963. dec. 31-iki adatokat tartalmaz, éppen úgy, mint a lengyel összeállítása).

A továbbiakban (757—767) beszámolót olvashatunk a lengyel egyetemeken, hat városban működő, nyolc néprajzi tanszék munkájáról; érdemes lett volna ezt is angol nyelven közreadni, akárcsak a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Néprajzi Intézetének beszámolóját. Ennek Varsón kívül Lodzban, Krakkóban, Wroclawban, Poznańban is működik kutató állomása. Az Intézetben összesen 22 tudományos munkatárs működik, ami még akkor is jelentős, ha a vezetők egy része egyben egyetemi tanár is.

A lengyel néprajz központi folyóirata sok tanulságot tartalmaz számunkra. Látjuk belőle, hogy a parasztság osztálytagozódásának kérdése éppen úgy foglalkoztatja őket, mint bennünket. A munkásosztály néprajzi kutatásában a megfelelő megoldást, számos erőfeszítés ellenére sem sikerült megtalálniok. Úgy látszik, hogy a szabadtéri múzeumok szervezésében előbbre állanak, de mintha a néprajzi tárgy-gyűjtésben mi viszonylag többet tudnánk felmutatni. Számos tanulmányból kitetszik, hogy a Lengyel Néprajzi Atlasz anyagának felhasználása milyen ösztönzően hatott a kutató munkára. A *Lud* előttünk levő évfolyama jól tükrözi azokat a jelentős eredményeket, melyeket a lengyel néprajz az utóbbi két évtizedben elért.

BALASSA IVÁN

Cîntări şi strigături romîneşti, de cari cîntă fetele şi ficiorii jucînd, scrise de Nicolae Pauleti in Roşia, în anul 1838.

Ediţie critica cu un studiu introductiv de Ion MUŞLEA. Editura Academiei Republicii Populare Romîne. Academia R. P. R., Filiala Cluj, Institutul de Lingvistica, Secţia de Istorie Literara si Folclor. Bucureşti 1962. (Román dalok és táncszók, melyeket lányok és legények dalolnak tánc közben. Leírta PAULETI Nicolae [Székás] Veresegyházán 1838-ban. Kritikai kiadás MUŞLEA Ion bevezető tanulmányával.)

Az első, helyszínen gyűjtött, 319 szöveget tartalmazó erdélyi román népköltési gyűjtemény a bukaresti Folklór Intézet kolozsvári fiókja jelenlegi vezetőjének, a román folklór kiváló ismerőjének gondozásában és bevezetőjével joggal tarthat számot mind tartalmánál, mind kiadási módszereinél fogva a magyar folkloristák érdeklődésére.

A bevezetőből megtudjuk, hogy a gyűjtő a székásveresegyházi román esperes — hihetőleg paraszti szülőktől származó — unokaöccse volt, akit nagybátyja a falutól 18 km-re fekvő Balázsfalván papnak neveltetett. PAULETTI Nicolae tanára, CIPARIU Timotei biztatására fogott hozzá, hogy otthon, szülőfalujában, lejegyezze a vasárnap délutáni tánc közben, lakodalomban, kocsmában és egyebütt hallott dalokat és táncszókat (dallam nélkül).

A gyűjtő rövid életrajza, gyűjtői és fordítói-költői tevékenységének ismertetése után a kötetszerkesztő számba veszi a korábban szórványosan feljegyzett román népköltési anyagot, majd vázolja a XIX. sz. eleji balázsfalvi légkört s abban a népköltészet iránt intenzíven érdeklődő CIPARIU Timotei tevékenységét. Feltehetően az ő ösztönzésére jelent meg BARIŢIU Gheorghe gyűjtési felhívása a *Foi literare*, a későbbi *Foaie pentru minte* c. lapban 1838 májusában. BARIŢIU a későbbi évfolyamokban közzé is teszi a beküldött szövegeket további gyűjtésre buzdítva az olvasókat. PAULETI is beküldhette a gyűjtését vagy annak egy részét Brassóba a lap szerkesztőségébe, erről azonban csak a szerkesztői üzenetekben történik említés.

A későbbi években CIPERIU Timotei írásai között bukkan fel újra PAULETI gyűjtésének anyaga: szövegeket közöl belőle a gyűjtő nevének említése nélkül poetikai kézikönyvében (*Elemente de poetică. . .* 1860) A CIPARIU hagyatékából került a kézirat — több kézen keresztül — a balázsfalvi papnevelde könyvtárába, s onnan a RTA kolozsvári fiókjának könyvtárába. A gyűjtést többen kézbe vették és közöltek belőle szövegeket a gyűjtő nevének említése nélkül. PAULETI neve először egy 1927-ben megjelent válogatáson tűnik fel. Ez a kis kötet azonban a folkloristikai hitelesség igénye nélkül készült.

A kézirat keletkezésének és sorsának részletes leírása után a szerkesztő megismertet a Székás-völgyében készült későbbi román népköltési gyűjteményekkel. Ezek sorát saját gyűjtése zárja le: 1959-ben MUŞLEA Ion 3 kiváló adatközlőtől is végig kérdezte PAULETI gyűjtésének teljes anyagát, részben a hitelesség ellenőrzésére, részben változatgyűjtés céljából. Megállapítja, hogy a község mai közismert dalanyaga tökéletesen különbözik a 120 év előttitől, idős adatközlői azonban emlékeztek a PAULETI által gyűjtött szövegek nagy részének több-kevesebb változáson átment variánsaira.

MUŞLEA-nak eljárásával sikerült kiiktatnia azokat a szövegeket, melyeket az első nem-hiteles kiadás szerkesztője önkényesen betoldott, s melyeket ő korábban az eredeti kéziratból elveszszettnek vélt. Világosabbá vált számára az egyes szövegek műfaji hovatartozása, s megismerkedett előadási alkalmaikkal. A területileg közel eső népköltési gyűjteményeket is segítségül híva sikerült nem egy szöveget teljesebb formában rekonstruálnia, s rámutatnia néhány hibára, mely a ceruzával készült gyűjtés elmosódottsága, nehezen olvashatósága következtében keletkezett.

Figyelmet érdemel a kötet ortográfiája: az eredeti kézirat ciril betűkkel íródott. Az átírás a mai román ortográfia szerint az egyes betűk hangértéke és nem betűformája szerint történt. Ily módon a nyomtatott forma kiválóan olvasható, s amellett híven adja vissza az irodalmi román nyelven a dialektus itt-ott való érzékeltetésével — nyilván a gyűjtő saját és nem a falu beszélt nyelvén — feljegyzett szövegeket.

Nagy jelentőséget tulajdonít MUŞLEA a párhuzamos szövegeknek is. Gyűjtemény ugyan jóval kevesebb állott rendelkezésére, mint pl. DÉGH Lindának és KATONA Imrének a *Kálmány-hagyaték* I. kötetének jegyzeteléséhez, ezeket azonban kiválóan értékesíti. Vizsgálatait Székesveresegyháza centrummal előbb az erdélyi, majd a Kárpátokon túli román gyűjteményeken végzi el, s bebizonyosodik számára az a kézenfekvő de eddig nem bizonyított tény, hogy a változatok száma fordított arányban van a földrajzi távolsággal.

A kötetet gazdag román népköltési bibliográfia és egy szójegyzék egészíti ki. Utóbbi fordítottja a HEGEDŰS Lajos moldvai csángó (székely) gyűjtéséhez fűzött tájszómagyarázatnak: ez jórészt magyar szavakat tartalmaz román ortográfiával. A különbség csupán az, hogy HEGEDŰS mindenütt feltünteti az eredeti szót is román irodalmi helyesírással, MUŞLEA szójegyzékében viszont nem történik arról említés, hogy itt voltaképpen az erdélyi román nyelvben oly gyakori magyar kölcsönszavakkal van dolgunk.

A nagy gonddal és sok munkával készült könyvecske tanulságait a magunk számára a következőkben összegezhetjük: a folklorisztikai kritikai kiadás igénye román vonatkozásban már 1939-ben fennállott, de gyakorlatilag csak egy negyed századdal később a jelen kötetben valósult meg. A kötet sokoldalú szempontjai közül kiemelkedőnek tartjuk *a)* a gyűjtő életének és munkásságának részletes ismertetését, *b)* a gyűjtemény előzményeinek, keletkezési körülményeinek és utóéletének bemutatását, *c)* a helyszíni ellenőrző gyűjtést (változásvizsgálat!), *d)* a gyűjtemény anyagának a többi román népköltési gyűjtemény szövegeivel való egybevetését a földrajzi távolság és a területek közötti kulturális kapcsolat figyelembevételével, *e)* a pontos és konzekvens ortográfia kidolgozását.

A kötet hiányosságai jórészt azonosak a mi hasonló természetű kiadványainkban tapasztalható hiányokkal: *a)* a változások összehasonlítása csak a tartalmi különbségek megállapítására szorítkozik, a formai vonásokat nem vizsgálja a szerkesztő. Általában az esztétikai szempontok megközelítően sem olyan szilárdak, mint pl. a szövegközlés ortográfiájára vonatkozó normák; *b)* a szerkesztő az összehasonlításban csak a román népköltési gyűjtemények anyagára támaszkodik, hiányoljuk 1. a félirodalmi (népkönyv jellegű) és 2. az erdélyi magyar és szász gyűjtemények anyagának az összehasonlító munkába való bevonását!

Ismételjük: MUŞLEA Ion-nak példamutatóan körültekintő, alapos, sok éves munkája fekszik a nem egészen 10 íves kis kötetben. Több szempontját a magyar folklorisztika-történeti szövegpublikációk kritikai kiadása normáinak felállításánál felhasználásra javaslom. A hiányként feltüntetett szempontok nem kifogások, fölösleges akadékoskodások, hanem igény arra vonatkozólag, hogy a folklór szövegek részben az ún. „magas" irodalom kritikai mércéjével, részben a népköltészet alkotói és továbbéltető közössége esztétikai szempontjaiból végre megméressenek. Más oldalról a merev társadalmi és nyelvi határok sorompóit szeretnénk felemelni: a népköltési szöveg elterjedése nem mindig függ attól, hogy városi vagy falusi, román vagy magyar ember él-e vele. Ha mi valódi természetével meg akarunk ismerkedni, akkor elsősorban a magunk számára kell ezeket a láthatatlan, de egyelőre áthatolhatatlan akadályokat eltávolítanunk, hogy népköltészetünk európai s ezen belül is kelet-középeurópai jellege világosan álljon előttünk a nemzeti nyelv, karakter és ízlés által előidézett szín — de nem szint — különbségekkel együtt.

KOVÁCS ÁGNES

Firth, Raymond: Elements of Social Organization

Boston 1963. Beacon Press, xi, (3), 260, 11 plates.

A londoni egyetem egyetemes néprajzi professzorának, az angol szociálantropológiai iskola egyik legkiválóbb mai képviselőjének a munkája kitűnő könyv. Angliában születnek leginkább olyan munkák, amelyek nem annyira kábító adatbőséggel árasztják el az olvasót, hanem egy mély műveltség tetején nyugodtan úszó hajóhoz hasonlíthatók. A hajó rakománya ez esetben

az az elgondolás, hogy a természeti népek életének minden megnyilvánulása társadalmi jelenség. A szerző jól ismeri tárgyát, és miközben tömör fejezetekben foglalja össze mondanivalóját, arra is jut ideje, hogy személyes gyűjési tapasztalatait elbeszélje, de általában is elmondja elképzeléseit az emberi társadalmakról.

1947-ben Birmingham egyetemén tartott felolvasásokból született meg a kötet. A bevezetők (kettő van) elbeszélik a keletkezés körülményeit, egy rövid függelék pedig hivatkozik a mű megfogalmazása óta megjelent legfontosabb szakirodalomra. Néhány igen attraktív kép és egy szokatlan címszavakkal ékeskedő mutató (ebben nem csak az egyes érintett népek és konkrét témák, hanem bizonyos elvont fogalmak [absztrakció, etika, forma, morál, Lenin a művészetről, érzelem, státus, nyugati és primitív társadalmak összevetése stb.] is megtalálhatók) körében. 7 fejezetből áll a munka. Ezek közül az első fejezet *(A „Social Anthropology" fogalma)* voltaképpen még a bevezetőkhöz tartozik, benne a különböző társadalmak megértésének a szükségessége és nehézsége kap hangot.

A mű gerince a fennmaradó 6 fejezet, kétszáz lapon. Sorrendben a következő problémák kerülnek szőnyegre: a kis közösségek szerkezetének elvei, az általában csak akkultúrációnak nevezett társadalmi változások folyamatai, a szorosabb értelemben vett ökológiai cselekmények a primitív társadalom keretei között, a primitív művészet, majd a primitív morál társadalmi meghatározói és keretei, legvégül pedig a vallás társadalmi jelentősége ugyanebben a környezetben. Firth professzor nem mutatja be minden egyes fejezetben a föld minden népét, nem ad történeti vagy régészeti visszapillantást sem: inkább csak példákat hoz fel mindeme jelenségek valóságos létének megrajzolására. Különösen a könyv első felében gyakran idéz párhuzamként az európai paraszti társadalmakból származó példákat is. A kötet vége felé ezek száma csökken, és inkább csak a fehér ember elterjesztette vallási és erkölcsi elgondolások természeti népek körében való érvényesüléséről olvashatunk. A szerző kulcsszavai a *struktúra* és a társadalmilag elfogadott *rendszer*. Számára nem egyes kuriózumok alkotják a társadalmi életet, hanem ez az egymással összefüggő jelenségrendszerek meta-struktúrájából áll. Ezeket a létező kategóriákat elevenen mutatja be, olyannyira, hogy a könyv végén nincs is szükség újabb fejezetre; azt, hogy végül is hogyan működik a címben megígért társadalom-szervezet *(social organization)*, nem teore tikusan, hanem a korábbi részek konkrét példáin mutatta be. A példák fontosságát nem említhetjük elégszer. Firth nem kérdőívek válaszait közli, hanem legtöbbször személyes élményeit idézi, amelyek rendszerint valamilyen szempontból kényes szituációt mutatnak be: egy társadalmi szokás vagy konvenció határán álló jelenségeket. Éppen e nem tipikus, e kritikus esetekben derül ki ugyanis a legvilágosabban az, hogyan is működnek a társadalmi szabályozó erők, a normák, és a nehéz helyzeteket hogy oldja meg a primitív közösség vagy egyén. Ez az életközeli ábrázolási mód magyarázza azt, miért kerüli a szerző a definíciókat, a logikus táblázatokat és a precízkedő lokális különbségtevést. Igen tévedne azonban az, aki azt hinné, hogy mindezek következtében könnyű olvasmány, elméletileg értéktelen, egyhelyben topogó munka e kötet. Határozottan állást foglal a szerző a házasság, rítus, mágia, rokonság, munkamegosztás, termelés kérdéseiben, és minden egyes jelzője, állítása külön-külön megfontolható. Aki egyszer elolvasta Firth könyvét, aligha felejti el példáit és az ezekhez fűződő módszert. 1946 augusztusában egy maori tengerbe fulladt. Mivel nem tudták a testet kihalászni, szub-törzsének idősebb asszonyai úgy határoztak, hogy mintegy húsz kilométer hosszúságban tabunak nyilvánították a tengerpartot. Sem fehér ember, sem maori nem halászhatott e területen. A tilalom elvben egy évre szólt, gyakorlatilag azonban úgy fogalmazták meg, hogy ha három hónapig tiszteletben tartják, utána feloldódik. Ha viszont valaki mégis halászna e területen, újból kellene kezdeni a három hónapos tilalmi terminust, egészen addig, míg a teljes év nem ér véget. A tilalom következtében mintegy 200 maori halász életfenntartása vált kérdésessé, ők azonban alávetették magukat a tilalomnak. Új-Zéland fehér kormánya pedig őröket küldött ki a területre, hogy a tilalom véletlen megszegését megakadályozza, hiszen egyetlen incidens gyakorlatilag az illető maori csoport biztos éhenhalását okozhatta volna. A maori tabu-rendszer és a kormányzat közti közreműködés megismétlődött egy másik alkalommal (1949. januárjában) is. Ekkor a kormány újságokban tette közzé a tabu tényét, és a tengerügyi minisztérium gondoskodott annak megtartásáról.

Az ilyen esetek interpretációja könnyen vezethet kuriózum hajszoláshoz (még nagynevű elődök, mint Frazer sem vonhatták ki magukat mindig e kísértés hatása alól), vezethet apró élmények szinte ömlesztéséhez, a szelektálás hiányához (erre meg akár a fiatal Malinovskitól vagy tanítványaitól idézhetnénk példákat), legrosszabb változatában pedig valamilyen kolonista gőghöz, elnéző mosolyhoz: íme, ilyenek a vadak! Firth elkerüli ezeket a csapdákat. Szemében természetes társadalmi tény mind a maori, mind az új-zélandi kormány felfogása. Műve ezért is megérdemelten egy „szociális" antropológiába való bevezetés. Megérteni, ábrázolni, magyarázni: ez Firth módszere. Az olvasó pedig sohasem szabadul attól az érzéstől, hogy imponáló néprajzi munkát olvasott.

Voigt Vilmos

Németh J: Türken von Vidin. Sprache, folklore, religion

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 420 p. (Bibliotheca Orientalia Hungarica, X.)

A ma Bulgáriában élő törökök, a Balkán félszigeten hosszú ideig uralkodó őseik maradékai, sokféle és nagyon ősi tulajdonságokat őriznek, amelyek rendkívül becsesek a török nyelvészet, néprajz és történelem számára. Eleddig főleg nyelvészeti szempontból tanulmányozták őket, mint például Kowalski, T., Moskov, V. A., Kunos Ignác, Gadzsanov, D. G., Németh Gyula és többen a fiatal turkológusok közül, Bulgáriában és külföldön egyaránt. Legújabb bizonyítéka ennek a fenti mű, Németh Gyula professzornak, a MTA rendes tagjának ez a legfrissebb munkája. Az érdemes magyar turkológus nevét más, a bulgáriai törökséggel foglalkozó műveiből jól ismerik már Bulgáriában. Ebben a könyvében igen értékes adatokat közöl a vidini törökség nyelvére, foklórjára és vallására vonatkozólag. Némethet elsősorban a balkáni török nyelvjárások érdeklik, s anyagát most is mint nyelvészeti tanulmányok forrását adja közre. Könyve azonban ugyanakkor igen becses etnográfiai adalékul is szolgál.

A munka széles körű, tudományos alapossággal és körültekintéssel végzett előkészítésének meggyőző képén kívül bevezetőjében (11—19.) részletesen bemutatja a Balkánon s különösen Bulgáriában kifejlődött török filológia helyzetét. E tudományterületen a szerző közvetve mint a fiatal bulgár kutatók lelkesítője és eszmei vezetője mutatkozik meg, akik közül nem egy az ő közvetlen tanítványa. A bevezető fejezet a gyűjtés módszerére vonatkozó megjegyzései miatt is értékes, megállapításai és észrevételei tanulságul szolgálhatnak a mai és az eljövendő dialektológusok, valamint fokloristák és etnográfusok számára is.

A nyelvészeknek engedem át a könyv első részének (23—115.) bírálatát, amelyet a szerző a vidini török tájszólás (amelyet a balkáni török nyelvjárások északi csoportjához sorol) nyelvtanának szentel. Ebben a részben egyébként részletesen foglalkozik — összehasonlító és történeti aspektusból — a nyelvjárás hang- és alaktanával, emfatikus formáival és mondattanával. A nyelvészeti elemzés során a megfelelő helyeken rámutat arra a hatásra, amelyet a bolgár nyelv gyakorolt erre a nyelvjárásra: az alaktanban például a bolgár *-qa* kicsinyítő képző használatára (koyqa 'falusi asszony', kupelinqa 'fülönfüggő' -növény-név), az *-a* nőnemet jelölő suffixumra (moruna 'vizatok'), a *-la* denominális igeképző (birqala, pipla, savala, vayqla stb.) bolgár eredetére. Hasonló (s még lényegesebb) bolgár nyelvi hatás figyelhető meg a szintaktikai szerkezetekben, éspedig a bolgár mellérendelő és alárendelő szerkezetek hatása a török szintaxisra. Bármenynyire is jelentéktelen ez a hatás az ellenkező irányú, a török nyelvnek a bolgár nyelvjárásokra gyakorolt hatásához viszonyítva, mégis tanulságos (általában és számunkra, bolgárok számára különösen) az, hogy e nyelvi hatással párhuzamosan el kell fogadnunk ugyanilyen hatást a folklórban, a technikai és társadalmi kultúrában, valamint a művészetben is, jóllehet az életnek eme oldalai számára nem jutott hely a könyvben. Közvetve erről vall a vidini törökség szókincsének a könyv végén és itt-ott elszórva közölt sok adata is. Például: t. *bojur* < b. божур; t. *brava*, *burava* < b. брава; t. *çirepne* < b. чирепня; *çuşka* < b. чушка; t. *ququmav* < b. кукумявка; t. *ǵuǵuççuk* < b. гугущук; t. *ǵuşter* < b. гущер; t. *lazare* < b. лазаре; t. *malina* < b. малина; t. *lesa* < b. леса; t. *pastruga* < b. пьструга; t. *patoǵ* < b. паток; t. *pavçina* < b. паужина; t. *pelena* < b. пелена; t. *platiqa* < b. платика; t. *praznik* < b. празник; t. *prost* < b. прост; t. *pusto* < b. пусто: t. *puyka* < b. пуйка; t. *qolaç* < b. колач; t. *koşara* < b. кошара; t. *qup* < куп:. *mirena* < b. мрена (hal); t. *rasat* < b. разеад; t. *uskumru* < b. скумрия; t. *soyqa* < b. сойка; t. *sutovitsa* < b. шутовица (halfajta), t. *ourusqa* < b. врьзка stb., eltekintve azoktól a kultúrszavaktól, amelyek az újabb időkben (a török uralom megszűnte után) kétség kívül a bolgár nyelv közvetítésével kerültek a törökbe.

Mindezeken kívül a bolgár népmesék, mondókák, gyógymódok és hiedelmek összehasonlítása és a könyvben közölt anyag még inkább bizonyítja, milyen nagy hatással volt a bolgárság a törökök életére és kultúrájára a korábbi századokban. Az ellenhatásra, a törökség hatására, amely közel ötszáz évig tartott, itt csak a kettős rímelő szavakra (ikerszavakra) mutatok reá, amelyek igen elterjedtek a bolgár népnyelvben is. (Vö. *А. П.* Стоилов: *Двойно римуванидуми* — Reimwörter. изв. на нар. етн. музей, кн. IV. 1924. 69—70.)

Helyesen jegyzi meg könyvében Németh Gyula, hogy a nyelvészeti anyagként közölt meseszövegeket bizonyára örömmel fogadják a folkloristák is. Ezek a mesék valóban értékes adalékkal egészítik ki az 1965 előtt publikált török etnográfiai anyagot, s még inkább a bulgáriai törökség népmesekincsét. Véleményem szerint mindezt elmondhatjuk a könyv második részében közölt anyagról is: a tehetséges *Haszer Abla* 18 igen szép meséjéről, az 55 mondókáról, az 5 népmeséről és a 40 népdalról (türki). A mondókák mind tematikájukat, mind művészi formájukat tekintve nagyon értékesek. Néhánynak közülük (a 10, 12, 14, 24, 33, 45. sz.) pontos megfelelője megtalálható a bolgároknál is az ország különböző tájain. (Vö. Ст. Георгиева-Сгойкова: *Български народни Гатанки*, София, 1961.)

A szerző egyik megjegyzése (272.) különösen felkeltheti a folkloristák figyelmét, az ti. hogy e mondókák közül némelyek szilárd együttest alkotnak, amikor játék közben mondogatják őket. Ez az észrevétel igen fontos e játékok és a hozzájuk tartozó mondókák elterjedésének és vándorlásának vizsgálata szempontjából.

Nagy megelégedéssel olvashatjuk a vidini török népéletről szóló fejezetet, mert az ilyen feljegyzésekben egyáltalán nem bővelkedő néprajzi irodalom számára valóban értékes anyagot adnak a születéssel kapcsolatos szokások, a gyermekjátékok, a körülmetélés, a lakodalmi szokások, orvoslások és hiedelmek, vallási szokások és ünnepek, temetési szokások stb. leírásai. Bennük a török (s átlalában a mohamedán) élet egyik jellemző vonása nyilvánul meg: mélységesen áthatja a vallásosság és a patriarkális szellem, amelyben a legprimitívebb világfelfogás is majdnem mindig a Korán szuráinak leplében jelenik meg. (A Koránnak ez a ránehezedése a szokásokra és az erkölcsökre, az egész közösségi életre, a mohamedán ember egyéni megnyilvánulásait illegalitásba kényszeríti, s amikor azok valamilyen repedésre lelnek, a legelemibb ösztönös formában törnek elő. Ezzel magyarázható táncaik erőteljesen erotikus plaszticitása, a hasonló jellegű utalások népdalaikban és szokásaik bizonyos burkolt jelenségeiben).

A munka utolsó része, a szójegyzék szintén nagyon fontos fejezet az etnográfus számára is, nemcsak a benne összegyűjtött — széles körű összehasonlító — etimológiai apparátussal ellátott — több mint 2 ezer szó miatt, hanem azért is, mert a könyvben az egyik-másik fejezetben említett sajátos fogalmak, szokások itt kapnak alapos magyarázatot. Nemcsak a képekkel és rajzokkal megvilágított, szavakra gondolok), mint pl. dandaruq, ğuğum, ğirğa, işki, minçok, qarmak, tandir, taraq, şinij, şap, tarğa, zarf, hanem az ilyenekre is: ciğer, devran, devlet-kuşi, div, erişik, lazare, mumya, qafa-derisi, şam-duti stb. A szótár szemléletesen mutatja be azokat a kölcsönszavakat is, amelyeket a vidini törökség a bolgárból vett át, s amely kérdéssel a nyelvésznek és az etnográfusnak ezentúl foglalkoznia kell.

Mindezeket összegezve Németh Gyula könyve örömmel üdvözölt hozzájárulás a bulgáriai törökök néprajzának, s ezzel együtt a balkáni népek néprajzának tanulmányozásához.

Szófia Vakarelszki Hriszto

Fordította: Bor Kálmán

Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában

Bp. 1966. Gondolat Kiadó. 171 l. 21 ábra

Az utóbbi évtizedben a helytörténeti kutatás örvendetes módon fejlődésnek indult. Egyre többen fordulnak érdeklődéssel szülőföldjük: falujuk-városuk múltja felé. Elsősorban a falusi értelmiség: tanárok, tanítók, papok (de tudunk tanácsi dolgozóról, sőt gyógyszerészről is) dolgozik ezen a téren. Amennyire megszaporodtak ezek a kutatók a levéltárakban, annyira érthetetlen, hogy mégis olyan kevés helytörténeti munka jelenik meg. Annál örvendetesebb, hogy a nagyrédei Szőlőskert termelőszövetkezet anyagi támogatásával a Gondolat kiadó vállalta egy hivatásos történésznek, Molnár Józsefnek a község történetét tárgyaló munkája kiadását. A könyv, mint címe is elárulja, csak első részét tárgyalja Nagyréde történetének, tehát első kötet. A szerző IX fejezetbe osztja fel anyagát, a település kialakulásától az úrbéri per eldőltéig. Mondanivalóját in medias res kezdi, hosszantartó, és csak ritkán célravezető elvi-módszertani, anyagfelhasználási problémák tárgyalása helyett a legutolsó talajtani vizsgálat eredményét közli, mely szerint a honfoglalás korában a község mai szántóterületének 2/3-a még összefüggő erdőség volt. A honfoglalástól tekint vissza nyelvészeti és régészeti megállapítások alapján a bronzkorig nyúló településre, a honfoglalás előtt meglevő szláv telepekre (Pata, Réde), melyeket a honfoglaló magyarság félnomád állattartásra alkalmasnak ítélve megszállt. Ugyanakkor egy Fancsalról kirajzott magyar népesség is létrehozott egy települést, mely Felső-Réde nevet vett fel.

A falu történetéről nyolcvan oklevél őriz adatokat, ezeket mind gondosan elemzi a szerző, a földművelés lassú megindulásától kezdve, az erdőirtást, a földek parlagolását, 8—10 ökörrel való szántását, a szőlőtermelés meghonosítását mutatja meg, bebizonyítva, hogy a szűkszavú, többnyire pusztán valamely jogi aktust: elzálogosítást, felosztást, öröklést, vételt, adományt megörökítő oklevelek mennyi mindent árulnak el (pl. az agrártörténetről) az avatottnak. Tájékozódhatunk a község földesuráról, hatalmaskodásairól, illetve hatalmaskodásaikról, egymással való torzsalkodásaikról, valamint a templomról; az oklevelek mellett itt egy népmondát is megszólaltatva. Ugyancsak egy mondával vezeti be a török hódoltság korát is. A már Kálmánynál szereplő, országszerte élő mondát egy 1743-as tanúkihallgatással erősíti meg, a vallomást tevő még látta gyermekkorában a török világot. Jobbágynévsorokkal, vetésterülettel és terméshozam-

mal rajzolja meg a szerző a hódoltság nehéz másfél évszázadát, eredményeikből kitűnik, hogy bár a falu mindvégig fennmaradt a XVI—XVII. századokban, a kisebb létszámú törzslakosság mellett vándorcsaládok is települtek meg néhány évre a faluban, segítve a kétfelé fizetett adó terheinek viselésében. Ha voltak is a hódoltság alatt Nagyrédének lakatlan évei, a lakosság, mihelyt csak tehette, visszaköltözött, védve szántóit és szőlőit, nehogy az erdő visszahódítsa. *Az új honfoglalás* című fejezetben a török idők végét, kuruc háborút átvészelő parasztságról, az élet lassú megindulásáról, telepítésről, templomépítésről olvashatunk. A normalizálódással együtt megindul a földesurak allodiális gazdálkodása, ami újabb terheket, sőt szenvedéseket jelentett a jobbágyságra, melyeket csak némileg orvosolt Mária Terézia úrbérrendezése, de a földesurak azt is igyekeztek meggátolni, vagy legalábbis elodázni, ami végül is 1774-ben helyi lázongásra vezetett.

A következő két fejezet a földesúri gazdálkodásról-paraszti termelésről és a falu kulturális életéről számol be a múlt század közepéig. Az úrbéri pernek és a jobbágyfelszabadításnak ismertetésével fejeződik be az első kötet, melynek tartalmát dióhéjban ismertettük. Nagyon sok színes, néha humoros (123—124) eset leírása, instanciáknak, kötelezettségeknek eredetiben való közlése élénkíti a könyvet, azonkívül több nagyon jól sikerült fényképfelvétel, néhány rajz és grafikon teszi szemléletesebbé a szerző mondanivalóját, bronzkori szobortöredéktől múlt században készült ködmönig.

Molnár József az új paraszti élet megteremtéséért kifejtett nagy erőfeszítésekhez kíván hozzájárulni Nagyréde történetének megírásával. Aki tisztában van vele, mennyire munkaigényes egy ilyen munka, mennyire időtrabló a levéltári kutatás, megállapíthatja, hogy ezekhez az erőfeszítésekhez derekasan hozzájárult. Élvezettel olvasott stílusáról a szerző szerényen írja: „munkámnak olyan szerkezeti felépítést és olyan előadásmódot kellett találnom, amely a népszerűsítő és tudományos igényeket összeegyezteti". (5) Elismeréssel állapíthatjuk meg, hogy ez maradéktalanul sikerült neki, olyannyira, hogy mondanivalójának előadása és olvasmányos stílusa alapján joggal reméljük, hogy könyve azokhoz is eljut, akikről íródott: Nagyréde parasztságához.

Schram Ferenc

Eperjessy Kálmán: A magyar falu története

Bp. 1966. Gondolat kiadó. Stúdium könyvek 58. (A Magyar Történelmi Társulat gondozásában.)

Az utóbbi években örvendetes módon megélénkült a helytörténeti kutatás, egyre többen és többen fordulnak érdeklődéssel falujuk-városuk múltja felé, s kísérlik meg azt több-kevesebb sikerrel feltárni. Mivel ennek művelői nem mindig szakemberek, hivatásos történészek — legnagyobb számmal falusi lelkészeket, tanítókat találunk köztük — nagyon hasznos, sőt szükséges volt számukra egy vezérfonalat összeállítani. A szerző maga is ehhez hasonlóan jelöli meg célkitűzését az előszóban: „l. Segítséget nyújtani azoknak, akik falutörténetet írnak. 2. Tükröt tartani mindazok elé, akiket falujuk múltja érdekel, hogy abban a régi magyar falu néhány lényeges vonását megláthassák és azokat a maguk helyi észrevételeivel kiegészíthessék." (6.) A helytörténésznek a történelmen kívül a régészet (ásatások), nyelvészet (földrajzi nevek), néprajz eredményeit is fel kell használnia faluja történetének feltárásához, helyes tehát, hogy a szerző ezeknek a tudományágaknak szempontjait is összefoglalja, hiszen mindezek részeredményeinek felhasználása még a szakember felkészültségét is erősen próbára teszik, mellőzésük viszont éppen plasztikusságától fosztja meg a faluképet.

A kilenc fejezetre felosztott, roppant gazdag anyagú könyvnek mindjárt első fejezete: *A falu történetének és kutatásának forrásai* is bőven tartalmaz néprajzi anyagot: a gyűjtés módszerének általános szempontjai mellett itt főleg az anyagi kultúráról, annak egyes fejezeteiről szól. Az anyagi kultúra mellett szól a falutörténet legfontosabb forrásairól, alapvető bibliográfiáiról, levéltárakról, adattárakról. Meg kell itt említenünk a volt Táj és Népkutató Intézet községi kataszterét, mely a történeti Magyarország minden faluját feldolgozta; az Intézet megszűnése után a Néprajzi Múzeum *Ethnológiai Adattárá*ban került elhelyezésre, ahol ma is az érdeklődők rendelkezésére áll. Bár a szellemi kultúrát a nyolcadik fejezetben tárgyalja a szerző, de mivel sem itt, sem a függelékben fejezetenként összeállított alapvető bibliográfiában nem találjuk, meg kell említenünk, hogy egy falumonográfia elkészítéséhez elengedhetetlen a fenti Adattárban való tájékozódás, gazdag néprajzi anyaga miatt, mind az anyagi, mind a szellemi kultúrára. Ugyancsak itt őrzik az azóta átszervezett Népművészeti Intézet adattárát is, mely az 1950—59 közti évekből tartalmaz sokszor értékes gyűjtést. Az Adattárban való tájékozódás azért is szükséges, mert nemegyszer a falu történetére, eredetére vagy határában lezajlott történelmi eseményekre

is tartalmazhat anyagot a gyűjtött mondákban. Földrajzi nevekben nagy segítséget nyújt a Nyelvtudományi Intézet anyaga. Az egyéb nyelvészeti anyagban pedig BENKŐ Lóránd—LŐRINCZE Lajos: *Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949.* (Bp. 1951) munkája tájékoztat.

A harmadik fejezetben a településről és népi építkezésről kapunk alapvetést, főleg GYÖRFFY István és BÁTKY Zsigmond munkássága alapján. A földrajzi nevekkel, a névadás törvényszerűségeivel foglalkozik a következő rész. A jobbágyságról, kialakulásáról, gazdálkodásáról, önkormányzatáról olvasunk egy-egy fejezetet, megítélésünk szerint nem elég éles periodizációval, bár a szerző könyve elején figyelmeztet ennek fontosságára; pl. a 90—93. oldalakon nem tudjuk, mely kort tárgyal a szerző, ugyanígy a zsellérekről szóló fejtegetéseinél is élesebb határokkal kellene dolgoznia (125 és skk.). Itt meg kell jegyeznünk, hogy a jobbágy akkor is menthetetlenül lesüllyedt zsellérsorba, ha igaerejét bármi okból elvesztette. A falvak túlnyomó többségében növelte még a szerző által felsorolt jobbágyterheket még az a körülmény is, hogy a földesúr családjában történt esküvőre, első misére is ajándékkal tartoztak a jobbágyok, többnyire „juxta facultatem eorum". Sőt, bár ritkán, az is előfordult, hogy ha a földesúr fogságba esett, jobbágyainak kellett a kiváltáshoz szükséges összeget egészben vagy részben összeadnia. A szerző említi a census fizetéseket is, itt egy érdekes néprajzi párhuzam kínálkozik: a falvak 95%-ában szent György és Mihály nap volt a census fizetésének terminusa, ezek mellett találkozunk azonban más napokkal is, pl. Lukács, Márton, Miklós, Vízkereszt stb. Egy falumonográfiában a recens anyagra támaszkodva meg lehet állapítani, milyen okoknál fogva kerültek ezek határnapként, pl. patrocinium, votiv nap, juhtartó vidékeken van-e ennek szerepe Dömötöri terminusnál.

A nyolcadik fejezet: *Néphagyományaink és szellemi élet* teljes egészében folklór, népköltészet, líra és epika, kisebb műfajok, népszokások a hozzáfűzött, legszükségesebb magyarázatokkal együtt. Sajnos ebbe több helyütt pontatlanságok és elírások is csúsztak be, pl. nem vagyunk meggyőződve, „A betlehemezésben nem az éneken, hanem a táncon van a hangsúly" megállapítás igazáról (244.). A Balázsolás templomi szertartása a katolikusoknál nem tévesztendő össze a többi felekezeteknél *is* élt Balázsjárással, mint a szerző teszi (uott). „A bakternek a nap minden órájához fűződő mondókája" alatt valószínűleg az *éjjel* elhangzó bakterversek értendők, melyeket, általában éjfél kivételével, énekeltek (uott).

Sajnos a bibliográfia sem ment a tévedésektől, pl. BODOR Antal könyve az 1944-ig terjedő anyagot öleli fel, és nem 1949-ig. (15.) *Veszprém megye helytörténeti lexiconá*nak tudomásunk szerint nem is készül II. kötete (287), MAKSAY helyett következetesen Maksait olvasunk. DANKÓ Imre *A gyulai vásárok* c. művének nem az a fő érdeme, hogy „hasznos téjékoztatást találunk a korabeli hossz-, súly- és űrmértékekről" (295), hanem hogy a vásárt a maga egykori színességében és sokoldalú forgatagában mutatja meg. Ugyanezt a témát tárgyalja KISS Lajos *Vásárhelyi híres vásárok* (Szeged, 1956.) c. munkája is; levéltári kiegészítést fűz hozzá TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: NK 1958. 344—358. Két alapvető munkának hiányát számon kell kérnünk a szerzőtől: VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana.* Pannonhalma 1941. és KENÉZ Győző: *Néhány szempont a helytörténeti kutatómunkához.* Történelemtanítás. Egy a könyv nyomdábaadása után megjelent munkát is említsünk meg, mely hasznos szolgálatot tesz a helytörténészeknek: LAKATOS Ernő: *Pest megye történetének forrásai.* Kny. *Pest megye múltjából* Bp. 1965.

Ebben a művében nem mondja ki határozottan a szerző, mint régebbi könyvében (mely tulajdonképpen ennek a vázlataként tekinthető: *A magyar falu településtörténete)* utal rá, hogy ha a feldolgozáshoz nem érzi magát elég erősnek a helytörténetíró, hordja össze helységének adatait precízen és teljesen, sokkal hasznosabb munkát végez, mintha rossz feldolgozást vagy értelmezést ad. Mostani munkájában is több helyütt, pl. az anekdota gyűjtéssel (241), lakodalmi szokások feljegyzésével (248) kapcsolatban rámutat, hogy mennyire jó szolgálatot tesz a helytörténetíró, ha összegyűjti a helyi anekdotákat, vagy ha utóbbiakat „személyes megfigyelés alapján ismerteti", azaz felgyűjti.

Az ismertetésben említett kisebb hiányosságok és kifogások azonban nem rontják le a szerző érdemét, igen kitűnő szolgálatot tett a helytörténetírásnak könyve megírásával.

SCHRAM FERENC

A Rákospalotai Múzeum Évkönyvei

I. 1964. 136 p., II. 1966. 160 p.

A sok és egyre gyarapodó múzeumi kiadványok között különleges szerepe van az évkönyveknek. Általában kevés példányban jelennek meg, tartalmuk szigorúan tudományos, szinte csak a szakembereknek szól. Ismeretesek olyan vélemények is, amelyek a múzeumi évkönyvek kiadásának abbahagyását kívánják és helyettük az utóbbi időben igen megszaporodott, az évkönyveknél elevenebb füzetek megjelentetését pártfogolják. Ettől a vélekedéstől függetlenül is, általában, az évkönyvek háttérbe szorulóban vannak s azok a múzeumok, amelyek most jelentkeznek először kiadványokkal, nem az évkönyv-formát választják, hanem a füzetet, a füzetsorozatot. Éppen ezért feltűnő, hogy a még rövid működésre visszatekintő, fiatal Rákospalotai Múzeum nem füzetekkel, hanem évkönyvvel jelentkezik a kiadványokat megjelentető múzeumok között. Annál is inkább érdekes ez, mert Budapest tőszomszédságában, sőt közigazgatásilag és ebből következően múzeumszervezetileg is Budapesthez tartozva, nem a könnyebben megoldható feladatok közé tartozik egy ilyen kiadvány megjelentetése.

Mindenekelőtt szólnunk kell arról a nemesen egyszerű, de ugyanakkor előkelő, finom megjelenési formáról is, ami a Rákospalotai Múzeum első két évkönyvének jellemző sajátsága. A finom papír, a kis A/5-ös formátum, a gondos tördelés, a jól megválasztott betűtípusok mindmind arról a rendkívüli gondosságról, tárgyszeretetről tanúskodnak, ami ezeket az évkönyveket egyébként is létrehozta.

Ezen felületi, külsődleges érdekesség mellett van egy másik sajátossága is a Rákospalotai Múzeum évkönyveinek. Nevezetesen az, hogy tartalmukat tekintve oly szerencsések, hogy velük kapcsolatosan nem érezhető a szigorú tudományosság, a csak szakemberek számára való készülés, annak dacára, hogy a két kötet minden írása értékes, magas színvonalú, elsőrendű szakmunka. Az évkönyvek szerkesztőjének sikerült megtalálni a szerencsés egyensúlyt a tudományos és ismeretterjesztő, a széles körű érdeklődésre számottartó és csak a szakterületet érdeklő, érintő írások között. Az a nemes veretű összetartó anyag, ami ilyen értelemben is nivellálja az évkönyvek publikációit nem más, mint egy megható, szerénységében is nagyra képes lokálpatriotizmus.

Az első kötetben egy régészeti, egy helytörténeti, egy néprajzi és egy művészettörténeti tanulmány található. Mind a négy tanulmány elsőrangú szakemberektől származik és rákospalotai vonatkozású (Kőszegi Ferenc: *A rákospalotai kincslelet;* — Für Lajos: *Palotai jobbágyok utolsó pere a földesúrral;* — Boross Marietta: *Női viseletek Rákospalotán;* — Koczógh Ákos: *Kocsis András).* A tanulmányok után következő adattárban a Rákospalotai Múzeum történetéről olvashatunk és megismerhetjük 1960—1963. évi működését.

A második kötet is hasonló beosztású. Keveset markoló, de alaposat, értékeset adó. Ez a kötet valamivel terjedelmesebb, mint az első volt, az előző négy tanulmány helyett hat tanulmányt és egy közleményt tartalmaz, a múzeum működéséről (1964—1965) szóló jelentésen és a múzeum 1964/65. évi gyűjteménygyarapodásának részletes ismertetésén kívül. A hat tanulmány miindegyike szoros kapcsolatban van az első kötet közölte tanulmányokkal, de ugyanakkor mindegyik önmagában is egész, kerek, teljes (Bácskai Vilmos: *Határperek Pest és Palota között a XVIII. században;* — Felhő Ibolya: *Úrbérrendezés Rákospalotán;* — Boross Marietta: *Rákospalota férfi népviselete;* — Gecsényi Lajos: *A munkásmozgalom története Rákospalotán és Pestújhelyen az 1918—1919-es forradalmak időszakában;* — Soós Károly: *Madarász Viktor;* — Kocsis András: *Mohácsi A.; Mohácsi A. Győző* gyűjteményes kiállításának megnyitó beszéde). A legutolsó „tanulmány" ugyan máshová kívánkozik, az adattárba leginkább, vagy a jelentéshez; de mégis itt szerepel technikai okok miatt. Boros Marietta közleménye is a tanulmányok közé van ékelve; egy a múzeum gyűjteményébe került számottevő, figurás mintájú szőttestörülközőt ismertet.

A tanulmányok és egyéb közlemények alaposak, ökonomikusan összeállítottak, jó illusztrációkkal kísértek. A tudományos apparátust, a könnyebb kezelhetőség miatt, a tanulmányok végéhez csatoltan közlik.

Nem tehetjük le a két kötetet a meghatottság érzése nélkül és nem kívánhatunk mást, mint amit a szerkesztő, a Rákospalotai Múzeum igazgatója, Für Lajos célul tűzött ki magának, hogy megvalósuljon. Legyenek ezek az évkönyvek akadály nélküli megjelenésükkel Rákospalota helyismeretének olyan publikációs fórumai, amelyekben a legszélesebb érdeklődő rétegekhez szólva úgy jelenjenek meg a különböző feldolgozások, hogy szaktudományilag is számottevők legyenek! Kívácsian, nagy érdeklődéssel várjuk a következő köteteket!

Dankó Imre

Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai

Budapest 1964. 60. p., A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 108. sz.

SCHRAM Ferenc lelkes, szorgalmas és hozzáértő búvárja a XVII—XIX. század magyar történeti-néprajzi forrásainak. Közreadott szöveggyűjteményeiből szívesen merítenek a különböző témákat monografikusan feldolgozó kutatók, mert adatai megbízhatóak, okirathűek, a valóság elvének mindenben megfelelnek. A feltárt adatokhoz fűzött megjegyzései a forráskapcsolatok szempontjából általában kielégítőek és önmagukban is értékesek.

Új publikációjában SCHRAM a közigazgatási szervek körözőlevelei felé fordítja a figyelmet, amelyek nyelvi és néprajzi szempontból valóban rendkívül becsesek. Noha a véletlen vezette a Nógrád megyei levéltárban elfekvő *Personales Descriptiones* című kötethez, de tudatosan sem választhatta volna meg alkalmasabban az időpontot, mert a XVIII. század vége és a XIX. század eleje az ország területén belől a legmozgalmasabb korok egyike volt. II. József rendelkezése, majd az 1790. évi magyar és az 1791. évi erdélyi törvények becikkelyezték a jobbágyok szabad költözködési jogát, amivel széles tömegek valóban éltek is. A körözőlevelek nyomon követték az országutak vándorait; bennük az akkori valóságos, rideg élet buggyan fel és jelentkezik ma történelmi emlékként. Főleg rendkívül értékesek az államigazgatás központi szerve, a Helytartótanács ún. *Departamentum publico-politicum* elnevezésű ügyosztálya által kibocsátott körözőlevelek (impressa circularia), amelyeket a törvényhatóságok megkeresései alapján összeállítva latin, magyar, esetleg német vagy ritkábban szlovák nyelven, nyomtatott formában küldött meg országos körözés céljából az alsóbb közigazgatási szervek vezetői részére. A megkeresés adatai szerint valamennyi közigazgatási szerv köteles volt további nyomozásokat teljesíteni, szükségszerűen a lakosság előtt a körözés tartalmát közzé tenni, publikálni.

A körözések tartalmuk szerint a legkülönbözőbbek lehettek; vonatkozhattak személyekre, jószágokra, holt tárgyakra. Itt közölték a bűncselekményeket elkövetők, az öngyilkosok, a meggyilkoltak, a katonaszökevények stb. személyes adatait (personalis descriptio), az elkóborolt vagy megtalált jószágok leírását, az elveszett vagy megtalált tárgyak közelebbi meghatározó adatait. A közigazgatási szervek a nyomozás érdekében teljességre és pontosságra törekedtek, ennélfogva a körözésben található leírások szinte fényképszerűen őrzik az érintett emberek sokszor anthropológiai pontossággal megállapított testi adatait, ruházatuk formáját, színét stb. a jószágok és a tárgyak azon ismertető jegyeit, amelyekről az igazgatási szervek vagy a lakosság azokat felismerhetni, azonosítani tudta. Így a leírások több tudományág, pl. a nyelvészet, a néprajz (főleg a tárgyi néprajz), a jogtörténet számára rendkívül nélkülözhetetlenek. SCHRAM forrásközlése elsősorban a két korábban említett tudomány igényeit igyekszik kielégíteni. De a további kutatást SCHRAM azzal is elősegíteni kívánja, hogy pl. viselettörténeti részletesebb leírások esetében a körözés további forrásadatait is közli (év- és ügyszám); egyébként pedig rendszeresen megnevezi azt a közigazgatási egységet, ahonnan a körözés elindult (községnév, de leginkább csak a vármegye neve). Az akkori Magyarország közel ötven vármegyéjéből kapunk pontos leírásokat a viseletre, a jószágok természetes jegyeire sok árnyalati megkülönböztető finomsággal, a tulajdonjegyekre (fül- és égetett jegyek), a kocsikra és szekerekre.

Aki a circuláriákban már kutatott, tudja, hogy e források kimunkálása milyen mértékben időigényes vállalkozás és hogy mennyire nincs arányban a felszínre hozott anyag a ráfordított idő és energia mennyiségével. Így talán erkölcstelennek tűnik, ha a kritika a szerzőt *további feltáró munkára meri buzdítani*, amikor számolnia kell azzal is, hogy a források közlése is nehézségekbe ütközik. De szabad legyen a kutatói kockázatvállalás mellett a reményre is utalnunk, amely a tudományos munka sok szerzetesét átsegítette már a megtorpanások idején. A körözőlevelek kiadása 1819-el nem szűnt meg, hanem folytatódott a Helytartótanács illetékes szervei részéről egészen 1848-ig. 1849 őszétől egy ideig a körözéseket a *Magyar Hírlap* tette közzé, majd a *Polizei-Blatt*, a *Polizei-Anzeiger*, 1853-tól kezdve pedig a rendőri kerületek (Pozsony, Kassa, Sopron, Nagyvárad, Buda-Pest) hivatalos lapjai vették át ezt a szerepet, végül a kiegyezés után a megalakuló Belügyminisztérium bírt illetékességgel a körözések tekintetében. Ma még se át nem tekinthető, se fel nem mérhető az az anyag, amely az említett kiadványokban szunnyad és *várja az olyan áldozatos kutatókat*, mint SCHRAM Ferenc.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—1965

Szerk. BÁLINT Alajos, Szeged 1966. Szegedi Nyomda, 312 l. Ill.

Nincs itt terünk s nem is lehet célunk, hogy a vaskos, két kötetes Évkönyv valamennyi cikkét számba vegyük. Meg kell elégednünk a néprajzi, és a néprajzi vonatkozásokat is tartalmazó régészeti cikkek recenzálásával.

BÁNNER János a szegedi múzeum első igazgatójának, REIZNER Jánosnak életét, tevékenységét mutatja be a korabeli hírlapi írások, kortársak visszaemlékezései, REIZNER tudományos cikkeinek-könyveinek alapján. Tudományszakunk történetének művelése nem öncélú, hiszen múzeumaink valamilyen formában mindig a közművelődés szerves egészébe illeszkedve tevékenykedtek. Így minden múzeumtörténeti tanulmány, foglalkozzék akár az alapításra, szervezésre, majd a gyűjtésre, népművelésre irányuló törekvésekkel; az elmúlt évtizedek múzeumi életének a jelenlegivel való szoros kapcsolatba hozása mellett mindenkor általánosabban is értékelhető tanulságokkal szolgál. BANNER János emlékezése így válik egyik legnagyobb vidéki gyűjteményünk sommás történetévé.

Egy újkőkori lakótelepen előkerült edényfenék fonatlenyomatának tanulságait foglalja össze CSALOG József cikke. Az elemzésre kerülő cseréptöredék közepes nagyságú fazék fenekéből és oldalából való. A szerző megállapítja, hogy az edény fenekét a munkahelyre leterített gyékényfonaton nyomták szét, nagyjából korong alakúra, egyetlen agyagdarabból. Az edény mintájának fonatolása alapjában véve háromsávolyos, a kötéseket azonban a minta kedvéért helyenként megváltoztatták. A cikk erőssége — a biztos technikai tudás mellett — a néprajzi párhuzamok gazdag ismerete. E téren bőven lenne tanulnivalója fiatal régészeinknek.

TARI László a Csongrádon előkerült XIII. századi éremleletet elemezte. Felveti annak lehetőségét, hogy a korszakhoz ez ideig csak lazán köthető brakteáták IV. Béla által vert pénzek. S ha e gazdaságtörténetileg érdekes kérdéshez lesz is szavuk numizmatikusainknak, annyi bizonyos, hogy a feldolgozásban felvetett megoldás gondolatmenete világos, eredménye logikus. Az edényben elrejtett pénzlelet a tatárjárás idején került a földbe. Tudjuk, hogy a muhi csata után Batu serege a Tisza jobb partján vonult Szegedre és Csongrád megye településeinek 75%-át pusztította el (GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bp. 1963. 886.). Az azonos időben elrejtett pénzleletes edények többsége is a tatártámadás útvonalának közelében került elő: Hatrongyos, Tápiószele, Tápiógyörgye, Újszász, Abony, Cegléd, Örkény, Nagykörös, Kecskemét, Félegyháza, Csongrád, Kiskunmajsa, Sövényháza, Dorozsma (PARÁDI Nándor: *Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények.* Arch. Ért. 1963. 205—248.).

Immár két évtizede annak, hogy a vízi közlekedés, hajóvontatás alapos feldolgozását sürgette néprajzi kutatásunk (TÁLASI István: *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944—45. Szeged, 1946. — K. KOVÁCS László: *A magyar népi közlekedés kutatása.* Klny. a Magyar Népkutató Kézikönyvből. Bp. 1948.), de az adósságból vajmi keveset törlesztettek ez ideig kutatóink (BETKOWSKI Jenő: *Adatok a szolnoki hajósok életéből.* Ethn. 1954. 88—120. — CSERMÁK Géza: *A magyar hajózás múltjából.* Bp. 1956. — KOVÁCS Sándor: *A drávai hajósok és talpasok életéből.* Népünk hagyományaiból. Bp. 1956. 59—70.). A téma jelentőségét a folyami teherszállítás méreteinek ismerete még csak fokozza. Ezt a szerző is érzi. Meg is adja JUHÁSZ Antal a hajók számát az általa bemutatott Tisza szakaszon, ám ez önmagában még édes keveset mond. Sokkal fontosabb lett volna a szállított áruk megnevezése, legfőképpen pedig a szállított teher súlyának közlése. A dunai forgalom ismeretében bízvást állíthatjuk, hogy ez elképesztően nagy mennyiség (VÖRÖS Károly: *Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért. 1850—1881.* Arrabona, 1965. 471—490.).

A deszki rác hajóvontatók munkájának és életmódjának bemutatása a szerzőnek szinte maradéktalanul sikerült. Az adott körülmények között, amikor már közvetlenü megfigyelésről nem lehetett szó, ennél többre aligha számíthattunk. Néhány kisebb megjegyzésünk azonban lenne. A *rajder*-t szerb eredetű szónak tartja. Ez azonban származhat a német *reiter*-ből is. A zömben katonaviselt férfinép foglalkozásánál ennek lehetősége fennáll. A *kaparás* szó délszláv eredete elképzelhető (kapara = előleg, foglaló). Ismerik a Baja környéki favágók (SOLYMOS Ede: *A Baja környéki erdővágók nyelve.* Magyar Nyelvőr, 1958. 364—366.), a kubikusok (KATONA Imre: *A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon.* Ethn. 1958. 29—49.), a homokhordó munkások (BÁLINT Sándor: *Szegedi Szótár.* Bp. 1957.), sőt a részesaratók is (SOLYMOS Ede: *Kaparás.* Magyar Nyelvőr, 1962. 226—227.). Aligha lehet véletlen, hogy valamennyi adat az ország déli részéről került elő.

Őszintén fájlaljuk a történeti anyag gyér bevonását. A deszki hajóvontatók zöme kétségtelenül rác, de ezek csak a XVII. században telepedtek ide. A faluról 1490-ből van az első adatunk (CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* Bp. 1890. I. 695.). Ebből azonban nem derül ki, hogy foglalkoztak-e hajóvontatással már ebben az időben s nem

is valószínű a törökkor végéig ilyen írásos anyagnak az előkerülése. Nem ez a helyzet azonban a XVIII. század utolsó harmadától kezdve. A század második felében meginduló gazdasági fejlődés szükségszerűen vonta maga után a szárazföldi és vízi utak építését. A növekvő árutermeléssel egyenes arányban fokozódó kereskedelmi forgalom lebonyolítására az eddig meglevő útvonalak és szállítási lehetőségek elégtelenek és alkalmatlannak bizonyultak. Az országos kormányhatóságok is látták e feladat jelentőségét és a vízi utak kiépítésének tulajdonítottak fontos szerepet a közlekedés meggyorsításában és olcsóbbá tételében. Az állandóan növekvő feladatok irányítására és ellenőrzésére a meglevő közigazgatási és kamarai hatóságok — kellő szakértelem hiányában — alkalmatlannak bizonyultak. A szükséges új hivatal létrehozása II. József nevéhez fűződik. Ő rendelte el 1788-ban a Helytartótanács kebelén belül az Országos Építészeti Igazgatóság (Landes Ober-Baudirection) felállítását. Ettől kezdve az út- és hídépítések, folyamszabályozások, csatornázások irányítása ennek az osztálynak a kezében volt. Hatásköre, Erdélyt kivéve, az egész országra, Horvátországra és Fiuméra is kiterjedt. A hajózási és vízszabályozási ügyek szaporodása miatt 1811-ben külön hajózási osztályt (departamentum navigationis) állítottak fel. Az osztály II. és III. mérnöke egy-egy ellenőrrel a folyókat járta és a hajózási akadályok eltávolításával, kanyarok átvágásával, sziklák robbantásával, a folyómedrek változásainak nyilvántartásával és az így keletkezett akadályok (zátonyok, homokpadok) eltüntetésével, *a hajóvontató utak javításával*, a vízmélység rendszeres mérésével foglalkozott. Intézkedtek a hajózást gátló vízimalmok — főként a hajómalmok — elhelyezésének ügyében is. E munkák miatt az osztály mérnökeinek állandó tárgyalásokat kellett folytatniok a törvényhatóságokkal. Az iratanyag igen tetemes: 94 kötetből és 113 csomóból áll. Közülük a *Geschäfts-Diarium des kgl. Navigationsdepartaments* két kötetes, 1825—1828 között írott, a hajózási osztály által intézett iratok jegyzőkönyve lényeges tárgyunkra vonatkozóan (Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár). Figyelmet érdemel a *Departamentum Commissariaticum* anyaga is, mert az 1787—1790. évi török háború idején a fokozottabb szállítás előmozdítása érdekében kimutatásokat kért be a törvényhatóságoktól a területükön levő hajókról, hajósokról és a hajóvontatási költségekről, foglalkozott a hajósok bérének megállapításával (Felhő Ibolya—Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Bp. 1961.). Az 1848—1860 közötti időszakra vonatkozóan a *K. K. Ministerium des Innern* csomóiban, a *K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentlische Bauten* sorozatában van tárgyunkat érdeklő anyag. A Geringer Károly vezette Cs. Kir. Helytartóság a folyami forgalom megnövekedését látva folyamrendőrséget állított fel és kidolgozta a hajózási szabályzatot (Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmus kori levéltár*. Bp. 1965.).

Érdemes lett volna a korabeli térképek adatait felgyűjteni, mert ezek jellegüknél fogva igen pontos helymeghatározást tesznek lehetővé. Tiszát ábrázoló térképeink már a XVIII. század közepe után vannak. Karpe Mihály 1767 körül készített felvétele Máramarostól Szegedig ábrázolja a Tiszát (OL. — Kamarai — 237.), Joannes Josephus Grosschmidt 1776-ból való mappája kimondottan a hajózási akadályokat részletezi bőséges latin jelmagyarázattal (OL. — Helytartt. Div. XI. No 92.), Spatzek Johann 1787-ben felvett térképe a Maros torkolatától lefelé ábrázolja a Tiszát (OL. — Helytartt. Div. XI. No 126.). Az említetteken kívül még tucatnyi használható, részletes vízrajzi térkép található az Országos Levéltár anyagában (Fodor Ferenc: *A magyarországi kéziratos vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig*. I—III. Bp. 1956.).

A vontatás általában lóval történt. Győrött ökröket is befogtak vontatásra. Ezt az adatot idézi is Juhász, de magyarázatot nem fűz hozzá. Úgy tűnik, mintha kételkednék megbízhatóságában. Megfejelhetem ezt egy újabbal, mely a Bega csatornáról való: „Lefelé vízsebessége által hajtatnak a hajók, de visszafelé marhákkal kell vontatni, mirenézve mindenütt alkalmas parti utak csináltattak, de a Fejér mocsáron által csak rudakkal, s póznákkal tolatik fel a hajó." (Fényes Elek: *Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pesten, 1839. IV. 376.).

A kritikai ismertetés lényegéből fakadó torzulás csupán, hogy ennyi hozzátenni valónk van Juhász Antal cikkéhez. Az utóbbi években sorozatosan megjelenő közlemények azt sejtetik, hogy a tiszai víziélet kutatása hivatott és témáját bensőségesen szerető néprajzosra talált a szerző személyében. A részlettanulmányok mögött egy igen átgondolt monográfia egyre határozottabbá váló körvonalai sejlenek elő. Megjegyzéseinket a készülő munka teljessége érdekében tettük.

Maksa Mihály tálas nevét már korábban ismerte szakirodalmunk, sőt évszámos edényeinek gazdag sorozata tette lehetővé a Néprajzi Múzeum hódmezővásárhelyi edényeinek feldolgozását (Kresz Mária: *Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban*. NÉ. 1954 127—146.), de igazi jelentősége, különös élete és tevékenysége csak Kresz Mária mostani dolgozatából bontakozik ki a maga teljességében. Szín és minta tekintetében Maksa Mihály munkái az 1870-es 1880-as évekre jellemzőek, sőt éppen az ő jól keltezett és világosan meghatározható edényei segítenek e kor sajátosságait a vásárhelyi Újvároson belül elkülöníteni. A munkával elfoglalt s amúgy is igen szerény mester szerencsére nem járt el a század végén szervezett „tanfolyamokra" s így haláláig, 1908-ig megőrizte azt a hagyományos stílust, amelynek gyökerei nemzedé-

kekig követhetők vissza. A vásárhelyi cserepesség megismerése szempontjából alapvető dolgozatot a Maksa család tagjai által készített edények katalógusa zárja le.

Néprajzi irodalmunk az utóbbi időben több helyen is foglalkozott a paraszti öltözékkel, köztük a női inggel és a pendellyel (PALOTAY Gertrud: *A magyarországi női ingek egy szabástípusa.* NÉ. 1931. 152—163. — CSILLÉRY Klára: *Rövidderekú női ing és hozzávaló pendely Faddról.* NÉ 1958. 171—206.). TESIKNÉ K. Márta ez alkalommal a szegedi, hódmezővásárhelyi és makói múzeumokban található rövidderekú női ingeket és pendelyeket mutatja be. A darabok az eddig ismertekkel szemben igen egyszerűek, díszítetlenek. Csupán apróbb eltérések mutatkoznak rajtuk, melyek a Dél-Alföld női vászonruháinak jellegzetességei. Az ingeknél egy darabon belül a házi lenvásznat és a gyári pamutvásznat együtt alkalmazzák. A jó szemmel és érzékkel meglátott adalékok használható anyagot jelentenek egy majdan megírandó magyar viselettörténeti munka számára.

WALDMANN József *Tápé táncalkalmait és hagyományait* dolgozta fel, elsősorban a századfordulótól napjainkig vizsgálva a kérdést; vagy már elhunyt, vagy ma is élő, idős tápéi emberek emlékezete alapján.

A kötet jól tükrözi azt a szerteágazó, sokrétű munkát, mely a szegedi múzeum falain belül vagy annak gyűjtőterületén folyik. Gondos, átgondolt szerkesztése, jó tipográfiája méltán emelik a legjobb vidéki Évkönyveink közé.

KŐHEGYI MIHÁLY

Dick Herbert W.: Bat Cave

School of American Research kiadása. Monograph No. 27. Santa Fe, New Mexico, 1965. XIV 114 l., 61 kép.

Az utóbbi két évtized archeológiai ásatásai révén az Új Világban számtalan olyan növényi maradvány került felszínre, amelyek lényegesen hozzájárulnak a precolumbian földművelés megismeréséhez. Nagy fontosságúak a Bat barlang (San Augustin fennsík, New Mexico, USA) növényi leletei: kukorica *(Zea Mays)*, tök *(Cucurbita Pepo)* és bab *(Phaseolus vulgaris)* maradványok. Ezeket a növényeket a barlang környékén termesztették. Megtalálták a napraforgó *(Helianthus annus)* magját is. A *Helianthus annus* valószínű vadon nőtt s magvait tápláléknak gyűjtötték. A barlang lakói fogyasztották a különböző fenyők, yucca- és diófélék, kaktuszok termését, tölgyek makkját s még számtalan más növény magját. A növénytermesztés mellett még nagy jelentősége volt a gyűjtögetésnek. A barlangban meghúzódó ősi indiánok vadásztak bölényre, hegyi juhra, antilopra, különböző szarvasokra. A leletek egymástól jól elkülöníthető hat rétegbe tartoznak. A legalsó réteg i. e. 5000 esztendővel ezelőtti, a legfelső réteg i. u. 1000 körüli időből származik. Így a barlang leletei kb. 6000 esztendő kultúráját foglalják magukba. A *Zea Mays* és a *Cucurbita Pepo* kora kb. 5500 esztendőre tehető, míg a *Phaseolus vulgaris* művelése ennél sokkal fiatalabb (i. e. 1000—600). A legrégibb rétegekből előkerült kukorica igen primitív. A csövet nem vette körül még suska, hanem az egyes szemek körül voltak levél maradványok. A kukorica nem származott a teozintétől. A teozintével való hybridizáció még nem következett be. A Bat barlang kukoricájának fejlődésében lényeges szerepet játszott a negatív szelekció: a jól fejlett csöveket elfogyasztották s a hitványabbakat tették félre vetőmagnak. A Bat barlang növényi leletei is bizonyítják, hogy a kukorica őse a kukorica volt. Minden valószínűség szerint a Bat barlang legrégibb kukoricája rokonságban van az ún. Chapolote-kukoricával, amely északnyugati Mexicóban volt honos. A Bat barlangi leletekből arra következtethetünk, hogy a földművelést az ősi indiánok a mai New Mexico, Arizona területén i. e. a IV. évezred közepéig nem ismerték.

A növényi és állati maradványok mellett kő nyílhegyek, kaparók, kések kerültek elő a barlang különböző rétegeiből. Egyszerű őrlőkövek már a földművelést megelőző rétegből előkerültek. Ezektől az őrlőkövektől kezdetben nem különböznek a földművelő réteg őrlőkövei, de viszont a számuk szaporodik. A barlang felső rétegeiben (kb. i. u. 1—i. u. 1000) megjelenik a kerámia, amelyet korban csak alig előznek meg a fonott kosarak s más edények. A kerámiát tartalmazó rétegekben csak kevés kosárszerű edény fordul elő, de viszont sok a yucca levélből, rostból fonott szandál. Találtak bőlénybőr szandálokat is. A faeszközöket nyíl- és íjmaradványok, ásóbotok, tűzfúrók, dárdahajítók, pipák stb. képviselik.

DICK W. Herbert igen gondos analízissel kimutatja, hogy a Bat barlang két felső rétege a Mogollon kultúrához tartozik, a négy alsó — kerámiát nem tartalmazó — réteg pedig a Cochise kultúrához. Mindkét kultúra igen jelentős szerepet játszott Arizona, New Mexico pre-columbian kultúrájának kialakulásában.

A könyv mintaszerű archeológiai munka, amelynek minden eredményét gondos geológiai, botanikai, zoológiai és radiocarbon vizsgálatok is alátámasztják. A könyv nemcsak Észak-Amerika pre-columbian történetének fontos dokumentuma, hanem nélkülözhetetlen forrásmunkája azoknak az európai ethnológusoknak is, akik a növénytermesztés kialakulását kutatják.

GUNDA BÉLA

Molnár Gábor: Egymillió hős országa

Arhangaj őserdeitől a Gobi-sivatagig. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1966. 390 oldal 107 fényképpel, ezekből 14 színes

Mongóliáról az utóbbi években több értékes könyv jelent meg magyar szakemberek tollából. Sorjában a geológus ALFÖLDI László (1950), a régész GÁBORI Miklós (1961), az ethnográfus RÓNA Tas (1961) és végül a történész BARTHA Antal (1965) könyvei, akik közül az utóbbi, elsőként tett nagyobb utazást ebben az országban a történeti tudományok magyar képviselői közül, még 1956-ban. Jelen esetben egy ismert nevű író könyvére került sor. Az 1964 őszén tett egyhónapos útjának eredményei 1966 elején már könyv alakban láttak napvilágot. A brazíliai élmény-sorozataiból igen jól ismert óriási energiájú író, annak ellenére, hogy vak, látott és láttat nagysikerű könyvében. Látását mongolok szerető kezei vezették, segítette felesége, egyszóval mindendenki, akinek szívügye volt ennek az útnak a megszervezése és lebonyolítása. Elejétől kezdve mindnyájan töretlenül bíztak a cél elérésében, amint a pompás könyv mutatja, nem is oktalanul. A könyvet az ethnográfus is haszonnal forgathatja. Kiragadva néhány példát, megemlítjük, hogy egész sor, különösen a folklorista számára figyelemre méltó „legendát", mesét tartalmaz. Ilyenek a különös Tajhir szikláról szóló monda (104—106. old.), a Galdan ojrát-mongol vezér feleségéről, a hős Anuról szóló, reális alapokon nyugvó történeti elbeszélés, telisded-tele hagyományos-rituális elemekkel, amely a mandzsuk elleni nagy felkelés idején, a XVII. sz. utolsó évtizedében játszódik. A népköltészet még ma is él, alkot a mongol nép körében. Nem kevésbé érdekes az előző történeti magvú elbeszélésnél a kutya és az ember viszonyáról való mese sem (109—112. old.), avagy a Gurvan-szajhan hegyhez fűződő hosszú legenda (267—276. old.).

Ulánbátorból először nyugat felé, Harhorinon (Karakorumon) és Cecerleg városon át, be a Hangáj hegység erdős bércei közé vezetett az író útja, majd pedig visszatérve a fővárosba, szeptember 14-én le a Gobi-sivatag víztelen pusztaságába. Sajnálatos, és ez a kiadó hibája, hogy nem került be a kötetbe az útról készült térkép. A kötet egyáltalán nem szakembereknek készült, de ez nem menti a hibát. Az útviszonyokat bemutató fényképek, de minden kép jobban rögződött. volna az olvasóban, ismerve a földrajzi helyzetet.

Az író ügyesen szövi bele élményanyagának leírásába a sok-sok értékes statisztikai adatot a városokról, üdülőkről, egyes megyékről (ajmak). Ezek magyar nyelven itt válnak először hozzáférhetővé. Nagy érdeme az útleírásnak az is, ez is mutatja, hogy több is annál, a régmúlt iránti szeretet, a történeti források sokszori idézése, sőt még a legújabbkori történelem eseményei iránti érdeklődés sem hiányzik (harc a japán betolakodók ellen, a Mongol Népköztársaság születése és első évei, Szühbátor életútja stb.). Külön érdemes megemlíteni a múltszázad végén és a XX. sz. elején élt hírhedt Dzsa láma (Dambi Dzsamcan mesés történetét (386—387. old.). Nem hiányzik a meglátogatott kolostorépületek, múzeumok, régészeti emlékek leírása sem, sőt az az évi mongol magyar régészeti expedíció eredményei is helyet kaptak a könyvben (352—366. old.). A szöveggel egyenértékű, sőt az ethnográfus számára még talán nagyobb, az a nagyszámú kép, melyet a könyvben találunk. Ezeket zömmel az író felesége készítette. Mozzanatok az állattenyésztésből állatok és emberek, képek a hagyományos és modern építkezésről és nem utolsósorban a táj remek képei, ahol a mongol nép éli küzdelmes életét.

Könyvében sikerült az írónak közelebb hozni a mongolok életét, még reálisabbá tenni eddigi elképzeléseinket, segít elhelyezni ismereteinket. Hasznos mindenkinek, aki Mongólia iránt érdeklődik. Reméljük, hogy fejlődő kapcsolataink nyomán a néprajzi kutatók útjai, a régészeti feltárások is sokasodni fognak a jövőben, a sebesen tűnő régi mongol élet megismerése és az eurázsiai néprajzi, történeti kutatások céljából.

ERDÉLYI ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. XII. 8. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív.

66.63204 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVII 1966 4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Культура 024/2 или на заграниці: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVII **1966** **4**

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Morvay, Judit: Bestimmung der Begriffe „Had" (Kriegsvolk) und „Nemzetség" (Sippe) — Разграничение понятий немзетшег и хад ..... 481—494

Kecskés, Péter: Schneiden der Rebe in der unteren Mátragegend — Обрезка виногрдной лозы у подножья горы Матра ..... 495—516

Janó, Ákos: Die Kollektivarbeiten und das Kollektive Gepräge der Hanfarbeiten in Szatmár — Коллективные работы и Коллективного характера работы, связанные с обработкой конопли, в области Сатмар ..... 517—527

Saraksinova, N. O.: Aberglauben und Gebräuche im Zusammenhang mit der Geburt in den burjatischen Heldengesang Gesser — Верования и обычаи, связанные с рождением ребенка, отраженные в бурятском эпосе гесер ..... 528—537

Bodó, Sándor: Joche im Hajdúság — Ярма на территории Хайдушаг 538—565

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 566—571

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 572—582

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 583—590

Litterarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ... 591—630